

ISSN 1303-5290
E-ISSN 2667-7768

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Ankara University Institute of Turkish Revolution History

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Güz / Autumn 2022

Sayı / Issue **71**

ATATÜRK YOLU DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Ankara University
Institute of Turkish Revolution History

E-ISSN: 2667-7768

ISSN: 1303-5290

Güz / Autumn 2022

Sayı / Issue: 71

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından Bahar (Mayıs) ve Güz (Kasım) dönemlerinde olmak üzere yılda iki kez yayımlanan uluslararası, hakemli, bilimsel bir dergidir. Yaygın süreli bir yayındır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

Dergi, TR-Dizin (ULAKBİM), EBSCO Historical Abstracts with Full Text, ERIH PLUS, INDEX COPERNICUS ve SOBIAD Sosyal Bilimler Atıf Dizini tarafından dizinlenmektedir. Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar yazara iade edilmez. Yayımlanan yazılardaki bilimsel içerik ve fikirler yazarlara aittir. Dergiye gönderilen yazılar, iThenticate İntihal Programı ile denetlenir.

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

The Journal of Atatürk Yolu is an international, peer-reviewed and scholarly journal, published biannually (Spring/May and Autumn/November) by the Institute of Turkish Revolution History, Ankara University. The publication language of the journal is Turkish and English.

The journal is indexed by TR-Index (ULAKBIM), EBSCO Historical Abstracts with Full Text, ERIH PLUS, INDEX COPERNICUS and SOBIAD. The manuscripts and pictures sent to the journal can not be given back. The scientific content and ideas within an article belong to its author. Manuscripts sent to the journal are checked by iThenticate programme against plagiarism.

Teknik Sekreter/Technical Secretary: Sevinç AKTAŞ
Mizanpaj/Layout: Ankara Üniversitesi Basımevi
Yönetim Yeri/ Place of Administration: Ankara Üniversitesi
Yazışma Adresi/ Correspondence Address: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Gümüşdere Yerleşkesi, Gümüşdere Mah. Yavuz Sultan Selim Bulvarı No: 8/6 Keçiören-Ankara

SAHİBİ ve GENEL YAYIN YÖNETMENİ/ OWNER AND EXECUTIVE EDITOR

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Temuçin Faik ERTAN

EDİTÖR/EDITOR

Kadri UNAT (Ankara Üniversitesi)

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ/TURKISH LANGUAGE EDITOR

Meryem ORAKÇI (Ankara Üniversitesi)

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ/ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Bahar İZMİR (Ankara Üniversitesi)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Tülay ALİM BARAN (Yeditepe Üniversitesi)

Necdet AYSAL (Ankara Üniversitesi)

Recep BOZTEMUR (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Sedef BULUT (Ankara Üniversitesi)

Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)

Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)

Ahmet Şamil GÜRER (Ankara Üniversitesi)

Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)

Çiğdem KILIÇOĞLU CİHANGİR (Ankara Üniversitesi)

Zafer KOYLU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

Ayten SEZER ARIĞ (Hacettepe Üniversitesi)

Çağla Derya TAĞMAT (Ankara Üniversitesi)

Esmâ TORUN ÇELİK (Kocaeli Üniversitesi)

Kadri UNAT (Ankara Üniversitesi)

Hakan UZUN (Ankara Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Roza ABDYKULOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan)

Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Sevinç ALİYEVA (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan)

Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)

Nihada DELIBEGOVIC DZANIC (Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek)

Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)

Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)

Nejla GÜNAY (Gazi Üniversitesi)

Süleyman İNAN (Pamukkale Üniversitesi)

Barış METİN (Uşak Üniversitesi)

Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)

Olçay ÖZKAYA (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Musa QASIMLI (Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan)

Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)

Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)

Recep ŞKRIYEL (Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan)

Taşansu TÜRKER (Ankara Üniversitesi)

Rafal WITKOWSKI (Adam Mickiewicz Üniversitesi, Polonya)

Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)

YAYIN POLİTİKASI

Amaç ve Kapsamı

1988'den bu yana, yılda iki sayı olarak yayımlanan Atatürk Yolu Dergisi (AYOD), Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin toplumsal, kültürel, siyasi ve iktisadi alanlarında yapılmış özgün tarih araştırmalarını, başta akademik çevreler olmak üzere topluma ulaştırmayı amaçlar. Dergide, arşiv çalışmalarına, Cumhuriyet tarihi yazımına yeni yorumlar kazandırabilecek incelemelere, alana teorik ve metodolojik katkı sunabilecek eleştirel analizlere, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk modernleşmesine dair araştırmalara, alanla ilgili kitap tanıtımlarına ve makale çevirilerine yer verilir.

Etik İlkeler

1- Atatürk Yolu Dergisi, etik ilke ve değerlere ilişkin COPE (Committee of Publication Ethics) tarafından belirlenen ölçütleri ve YÖK Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nde belirlenen esasları dikkate alır.

2- Etik kurul izni gerektiren araştırmalar için etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

3- Dergiye gönderilen, ancak değerlendirme sürecinde araştırma ve yayın etiği kurallarına aykırı oldukları tespit edilen yazılar reddedilir. Söz konusu aykırılık, yayın süreci tamamlandıktan sonra tespit edilirse yazı yayından kaldırılır.

4- Tezden üretilen makaleler, çift yazarlı (danışman-öğrenci) değilse, tez danışmanından feragat yazısı alınmış olmalıdır.

5- Yazarların Sorumluluğu: Yazar, dergiye gönderdiği yazının, derginin benimsediği etik kurallara, yayın ilkelerine ve yazım kurallarına uygun olup olmadığını kontrol ve taahhüt eder.

6- Hakemlerin Sorumluluğu: Hakem, kendisine gönderilen yazıyı COPE tarafından belirlenen esasları dikkate alarak değerlendirir ve yazıyla ilgili görüşlerini içeren raporu, tanınan süre içerisinde editör kuruluna iletir.

7- Editörlerin Sorumluluğu: Editör;

- din, dil, ırk, cinsiyet, milliyet, kıdem veya kurumsal ilişki gözetmeksizin dergiye gönderilen yazıların değerlendirme sürecini tarafsız bir şekilde yürütür,
- hakem değerlendirme sürecini gizli tutarak üçüncü kişilerle paylaşmaz,
- değerlendirme sürecinin etik standartlara uygunluğu açısından COPE rehberini dikkate alır,
- değerlendirme sürecinin öngörülen sürede tamamlanması için gerekli işbirliği ve eşgüdümü sağlar,
- Yayın Kurulu ile değerlendirme ve yayın süreçleriyle ilgili bilgi paylaşımını COPE standartları çerçevesinde uygular,
- dergiye yayımlanmak üzere gönderilen veya önceki sayılarda yayımlanmış olan bir yazıya ilişkin mükerrer yayın, dilimleme, intihal, uydurma veri, çıkar çatışması ve haksız yazarlık şüphesi oluştuğunda, COPE tarafından belirlenen standartlara riayet eder.

Yayın İlkeleri

1- Atatürk Yolu Dergisi (AYOD), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından elektronik ortamda yılda iki kez (Bahar ve Güz) yayımlanır.

2- AYOD, açık erişim politikasını benimser.

3- Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Diğer dillerde yazılan ve dergiye gönderilen yazılar, Yayın Kurulu'nun onayı ile değerlendirmeye alınır.

4- Dergiye yazı gönderen yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmez ve yazarlara telif ücreti ödenmez.

5- Yazarların dergiye yazı göndermeleri, AYOD'un yayın ilkelerini kabul ettikleri anlamına gelir.

6- Dergiye gönderilen yazılar, daha önce başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır. Yazılar bilimsel araştırma kriterlerine ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmalıdır. Yazılar kabul edildiği andan itibaren, tüm yayın haklarına AYOD sahiptir.

7- Dergiye gönderilen yazılar, yazım kurallarına uygun olmaları koşuluyla değerlendirmeye alınır. Yazıların değerlendirilme süresi ortalama üç aydır. Yazılar, iThenticate İntihal Programı ile denetlendikten sonra Yayın Kurulu tarafından değerlendirilerek hakemlere gönderilir ve hakemlerden gelecek raporlar doğrultusunda yazıların basılmasına/düzeltilme istenmesine/geri çevrilmesine karar verilir.

8- Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan Türkçe makaleler için genişletilmiş İngilizce özet (extended abstract) talep edilir.

9- Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan yazılar, Yayın Kurulu'nun en az sekiz üyesinin kabulüyle yayımlanır.

PUBLICATION POLICY

Aim and Scope

Being published biannually since 1988, the Journal of Atatürk Yolu aims to convey original historical researches on social, cultural, political and economic fields of Turkey during the National War of Independence and the Republic Period, to the society, especially to the academic circles. The journal includes archival studies, researches which can bring new interpretations to the Modern Turkish historiography, critical analyzes that can contribute theoretically and methodologically to the field, studies on Turkish modernization process from the Ottoman Empire to the Republic Period, book reviews and article translations on the field.

Ethical Principles

1- Regarding ethical principles values, the Journal of Atatürk Yolu takes into account the criteria determined by the COPE (Committee of Publication Ethics) and the principles determined in the YÖK (Council of Higher Education) Scientific Research and Publication Ethics Directive.

2- For researches requiring ethics committee permit, approval of ethics committee is obligatory. This approval should be stated and documented in the article.

3- Manuscripts sent to the journal, yet detected as against the rules of research and publication ethics during the evaluation process will be rejected. If any contradiction is found out after the publication process, the article will be removed from the publication.

4- If the manuscript derived from a thesis is not two-authored (supervisor-student), a statement of renounce must be received from the thesis supervisor.

5- Authors' Responsibility: The author ensures that the manuscript submitted to the journal is in accordance with the ethical rules, publication principles and writing rules adopted by the journal.

6- Referees' Responsibility: The referee evaluates the manuscript by taking into account the principles determined by COPE and submits the report containing his/her opinions about the manuscript to the editorial board within the given time.

7- Editors' Responsibility: Editor;

- conducts the evaluation process of manuscripts submitted to the journal in a fair manner without any regard to religion, language, race, gender, nationality, seniority or institutional relationship,
- does not share the referee evaluation process with third parties by keeping it confidential,
- takes into account the COPE guidelines in terms of compliance of the evaluation process with ethical standards,
- provides the necessary cooperation and coordination to complete the evaluation process within the given time,
- applies the sharing of information with the Editorial Board regarding the evaluation and publication processes within the framework of COPE guidelines,
- complies with the standards set by COPE when duplicate publication, slicing, plagiarism, fictitious data, conflict of interest and suspicion of unfair authorship arise regarding a manuscript submitted to the journal for publication or published in previous issues.

Publication Principles

1- The Journal of Atatürk Yolu (JOAY) is published biannually in Spring (May) and Autumn (November) by Ankara University, Institute of Turkish Revolution History.

2- The JOAY adopts the open access policy.

3- The language of the journal is Turkish and English. Manuscripts written in other languages and sent to the journal are evaluated with the approval of the Editorial Board.

4- No payment is requested from the authors who submit manuscripts to the journal and no royalties are paid to the authors.

5- If the authors submit their manuscripts to the journal, it means that they accept the JOAY's publication principles.

6- Manuscripts submitted to the journal must not have been published elsewhere or sent elsewhere for publication. Manuscripts should be prepared in accordance with scientific research criteria and publication ethics. The JOAY owns all publication rights from the moment the manuscripts are accepted.

7- Manuscripts sent to the journal are evaluated on condition that they comply with the spelling rules. The evaluation period of the manuscripts is three months on average. After the manuscripts are checked with the iThenticate Plagiarism Program, they are evaluated by the Editorial Board and sent to the referees, and in line with the reports from the referees, it is decided to print / request / reject the manuscripts.

8- An extended abstract in English is requested for articles in Turkish after evaluation process is approved.

9- After approval process, the manuscripts are published with the acceptance of at least eight members of the Editorial Board.

BU SAYININ HAKEMLERİ/REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. NECDET AYSAL (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. MESUT ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. C. HAKAN ÇUHADAR (Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. YILDIZ DEVECİ BOZKUŞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. MEHMET SEYFETTİN EROL (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. İSMAİL EYYUPOĞLU (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. DİLŞEN İNCE ERDOĞAN (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. MURAT KARATAŞ (Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. MEHMET KAYA (Niğde Üniversitesi)
Prof. Dr. HÜSNÜ ÖZLÜ (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. HAKKI UYAR (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. HAKAN UZUN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. OZAN UĞRAŞ YARMAN (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. EFDAL AS (Milli Savunma Üniversitesi)
Doç. Dr. ERDAL ASLAN (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. RESUL BABAOĞLU (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. MAHMUT BOLAT (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. ALİ ÇAKIRBAŞ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. FEVZİ ÇAKMAK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. BAHATTİN DEMİRTAŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. SADIK ERDAŞ (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. SELMA GÖKTÜRK ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. AHMET ŞAMİL GÜRER (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. MEHMET PINAR (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Doç. Dr. ÇAĞLA D. TAĞMAT (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. FATİH TUĞLUOĞLU (Aksaray Üniversitesi)
Doç. Dr. YÜCEL YİĞİT (Polis Akademisi Başkanlığı)
Doç. Dr. İDRİS YÜCEL (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. SERHAN YÜCEL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi GÜNVER GÜNEŞ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Dr. HASAN DİNÇER (Ankara Üniversitesi)
Dr. AHMET GÜLEN (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Dr. ÇİĞDEM KILIÇOĞLU CİHANGİR (Ankara Üniversitesi)
Dr. MEHMET KOCA
Dr. MURAT SOYSAL (Uşak Üniversitesi)
Dr. DUYGU YILMAZ (Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Osman AKANDERE - Fatma SAPMAZ

ÇOLAK İBRAHİM BEY VE KUVA-YI SEYYARE
ÇOLAK İBRAHİM BEY AND THE MOBILE FORCES

1

Erdal AKBAŞ

1929 DÜNYA EKONOMİK KRİZİ SONRASI TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN BUĞDAY ÜRETİCİSİNİ KORUMA ÇABALARI
(1929-1939)

*THE EFFORTS OF THE REPUBLIC OF TURKEY TO PROTECT THE WHEAT PRODUCER AFTER THE WORLD ECONOMIC CRISIS
OF 1929 (1929-1939)*

24

Seda BAYINDIR ULUSKAN

ALATURKA MUSİKİYE GETİRİLEN YASAĞIN AKABİNDE DÜZENLENEN İLK ULUSAL MÜZİK YARIŞMASI
(1 Ocak-15 Mayıs 1935)

*THE FIRST NATIONAL MUSIC COMPETITION HELD AFTER THE ALLA TURCA MUSIC BAN
(1 January-15 May 1935)*

43

Mahmut BOLAT - Burak GÜNEŞ

MONTRÖ BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİNE GİDEN YOLDA REBUS SIC STANTIBUS (Koşullardaki Köklü Değişimler) İLKESİ
REBUS SIC STANTIBUS (Fundamental Changes in Conditions) PRINCIPLE ON THE ROAD TO THE MONTREAUX CONVENTION

68

Aykut ÇAĞLAK

MATBUAT VE İSTİHBARAT MÜDÜRLÜKLERİ GENEL MÜDÜRLERİ (1920-1931)
GENERAL DIRECTORS OF THE GENERAL DIRECTORATE OF PRESS AND INTELLIGENCE (1920-1931)

85

Güzin ÇAYKIRAN

TÜRK İSTİKLAL HARBİ'NDE BATI CEPHESİNDE BİR İHTİYAT KUVVETİ: MECLİS MUHAFİZ TABURU
(1920-1923)

*A RESERVE FORCE ON THE WESTERN FRONT IN THE TURKISH WAR OF INDEPENDENCE: ASSEMBLY GUARD BATTALION
(1920-1923)*

105

Mehmet Ali DURAN

1930 İSTANBUL BELEDİYE SEÇİMLERİNDE SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NIN YAHUDİ ADAYLARI VE
YAHUDİ SEÇMENLER

*THE JEWISH CANDIDATES OF THE FREE REPUBLIC PARTY AND THE JEWISH VOTERS IN THE
1930 İSTANBUL MUNICIPAL ELECTIONS*

124

Yeter MENGEŞ

MUDANYA MÜTAREKESİ VE İTALYAN KAMUOYU

MUDANIA ARMISTICE AGREEMENT AND ITALIAN PUBLIC OPINION

146

Orhan ÖZCAN

ÇANAKKALE KOMİSYONU NİHAİ RAPORU'NUN GENEL SONUCU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

FINAL REPORT OF DARDANELLES COMMISSION AN ASSESSMENT ON THE GENERAL RESULT

171

Yüksel ÖZGEN

LOZAN KONFERANSI KARİKATÜRİSTLERİNDEN EMERY KELEN İLE ALOİS DERSO VE TÜRK DELEGELERİN KARİKATÜRLERİ
*EMERY KELEN AND ALOIS DERSO ARE THE CARTOONISTS OF THE LAUSANNE CONFERENCE, AND THE CARTOONS OF TURKISH
DELEGATES*

201

Yaşar ÖZKANDAŞ

MÜMTAZ SOYSAL: MÜLKİYELİ BİR AYDININ BAKIŞ AÇISIYLA TÜRK SİYASAL YAŞAMININ GÜNCESİ

*MÜMTAZ SOYSAL: A DIARY OF TURKISH POLITICAL LIFE FROM THE VIEWPOINT POINT OF VIEW OF A POLITICAL SCIENTIST
INTELLECTUAL*

218

Yunus PUSTU

MUALLİMLER CEMİYETİNDEN İSTANBUL MUALLİMLER BİRLİĞİNE BİR MESLEK ÖRGÜTÜNÜN SERENCAMI (1918-1936)
*FROM MUALLİMLER CEMİYETİ (TEACHERS SOCIETY) TO İSTANBUL MUALLİMLER BİRLİĞİ (İSTANBUL UNION OF TEACHERS):
THE JOURNEY OF A PROFESSIONAL ORGANIZATION (1918-1936)*

233

Cahide SINMAZ SÖNMEZ – Reyhan ERDENANAR

ATATÜRK DÖNEMİNDE FRENGİ İLE MÜCADELE

THE FIGHT AGAINST SYPLIS IN ATATÜRK PERIOD

256

Cengiz ŞAVKILI – Meral MAVİŞ

PARTİ MÜFETTİŞLERİNİN TEFTİŞ RAPORLARINA GÖRE CHP'NİN ESKİŞEHİR TEŞKİLATI (1940-1943)
*ESKİŞEHİR ORGANIZATION OF THE REPUBLICAN PUBLIC PARTY: ACCORDING TO THE INSPECTION REPORTS OF PARTY
INSPECTORS (1940-1943)*

275

Serap TAŞDEMİR

NEVA YAHUT SEDA-YI ERMENİYAN GAZETESİ KONUSUNDA NOTLAR
NOTES ON THE NEVA YAHUT SEDA-YI ERMENİYAN NEWSPAPER

299

Elif TÜRKİSLAMOĞLU

RIZA PEHLEVİ DÖNEMİNDE İRAN'DA MODERNLEŞME HAREKETİ VE BU HAREKETTE TÜRK DEVRİMİNİN İZLERİ
*THE MODERNIZATION MOVEMENT OF IRAN IN THE PERIOD OF SHAH RIZA AND THE IMPACTS OF TURKISH REVOLUTION ON THE
MOVEMENT*

320

Behçet Kemal YEŞİLBURSA

BEHIND CLOSED DOORS: The Paris Meetings of the Allies on the Turco-Greek War (20-23 September 1922)
KAPALI KAPILAR ARDINDA: Müttefiklerin Türk-Yunan Savaşı Üzerine Paris'te Yaptığı Toplantılar (20-23 September 1922)

337

Özlem YILDIRIM KIRIŞ

İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ LOZAN GÜNÜ KUTLAMALARI VE LOZAN'A YENİDEN BAKIŞ (1939-1945)
LAUSANNE DAY CELEBRATIONS AT İSMET İNÖNÜ PERIOD AND A NEW PERSPECTİVE TO LAUSANNE (1939-1945)

374

Kitap İncelemesi / Book Review

Muhammet KEMALOĞLU

MEHMET ARİF DEMİRER. TURKISH-ARMENIAN RELATIONS (1914-1921) FACING ALL THE FACTS. 2ND REVISED
EDITION. ANKARA: SONÇAĞ PUBLISHING PRINTING, 2022.

396

İhsan TAYHANI

“ATATÜRK VE AHMET AĞAOĞLU” ADLI ESERİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

401

ATATÜRK YOLU DERGİSİ YAZIM KURALLARINA İLİŞKİN ESASLAR
JOURNAL OF ATATÜRK YOLU PRINCIPLES ON THE WRITING RULES

ÇOLAK İBRAHİM BEY VE KUVA-YI SEYYARE

ÇOLAK İBRAHİM BEY AND THE MOBILE FORCES

OSMAN AKANDERE*

FATMA SAPMAZ**

ÖZ

Milli Mücadele’de düzenli orduların kurulma sürecine kadar, ülkemizi işgal eden güçlere ve özellikle de Batı Anadolu’daki Yunan işgallerine karşı Kuva-yı Milliye yapısı içerisinde mücadele edilmiştir. Farklı cephelerde mücadele eden Kuva-yı Milliye grupları içerisinde Çerkes Ethem’in kumandanlığını yaptığı kuvvetlere Kuva-yı Seyyare denilmiştir. Çerkes Ethem ve Kuva-yı Seyyare kuvvetleri 1919 ve 1920 yılı içerisinde bir taraftan işgalci Yunanlılara karşı mücadele ederken bir taraftan da Milli Mücadele karşıtı çıkartılan isyanların bastırılmasında etkili olmuştur. 1920 yılı Nisan ayından itibaren Kuva-yı Seyyare birlikleri ve milli kuvvetlerin isyan bölgelerinde yetersiz kalmaları üzerine yeni bir kuvvetin teşkil edilmesi lüzumlu görülmüştür. Bu kapsamda Ali Fuat Paşa’nın teşvik ve yönlendirmesiyle oluşturulan yeni kuvvete de Kuva-yı Seyyare denilmiştir. Ancak Çerkes Ethem’in Kuva-yı Seyyaresinden ayrı görülmesi için bu kuvvete 2. Kuva-yı Seyyare adı verilmiştir. Kumandanlığına ise Miralay Çolak İbrahim Bey getirilmiştir. Çolak İbrahim Bey ve kumandanlığını yaptığı 2. Kuva-yı Seyyare birlikleri Düzce ve Yozgat bölgesindeki isyanların bastırılmasında görev aldı. Bilahare düzenli ordu kurulması çalışmalarında Çolak İbrahim Bey ve 2. Kuva-yı Seyyare müfrezeleri 3. Süvari Tümeni şeklinde teşkilatlandırılmış ve sırasıyla İnönü Muharebeleri, Sakarya Savaşı ve Büyük Taarruzda aktif olarak cephede savaşmış, önemli başarılar kazanmıştır. Bu çalışmada arşiv belgeler, yayınlanmış hatıralar ve konuyla ilgili çalışmalardan yararlanarak 2. Kuva-yı Seyyare’nin oluşumu ele alınmıştır. Bilahare de Çolak İbrahim Bey ile kumandanlığını yaptığı 2. Kuva-yı Seyyare’nin isyanların bastırılmasındaki etki ve çabaları verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çolak İbrahim Bey, İç İsyenlar, Kuva-yı Milliye, Milli Mücadele, 2. Kuva-yı Seyyare Müfrezesi.

ABSTRACT

Until the establishment of the regular armies in the National Struggle, the forces that occupied our country and especially the Greek invasions in Western Anatolia were defended within the structure of the Kuva-yı Milliye. The forces commanded by Circassian Ethem among the Kuva-yı Milliye groups fighting on different fronts were named as Kuva-yı Seyyare. While the Circassian Ethem and Kuva-yı Seyyare forces were fighting against the invading Greeks in 1919 and 1920, they were also effective in suppressing the riots against the National Struggle. Starting from April 1920, the formation of a new force was deemed necessary, as the Kuva-yı Seyyare units and national forces were insufficient in the rebellion regions. In this context, the new force created with the encouragement and direction of Ali Fuat Pasha was called Kuva-yı Seyyare. However, in order for the Circassian Ethem to be seen separately from the Kuva-yı Milliye, this force was called the second Kuva-yı Seyyare. Miralay Çolak İbrahim Bey was appointed as its commander. Çolak İbrahim Bey and the Second Kuva-yı Seyyare units he commanded took part in suppressing the rebellions in Düzce and Yozgat. Later, in the efforts to establish a regular army, Çolak İbrahim Bey and the Second Kuva-yı Seyyare detachments were organized as the 3rd Cavalry Division and actively fought on the front in the Battle of İnönü, the Battle of Sakarya and the Great Offensive, respectively, and gained significant success. In this study, the formation of the Second Kuva-yı Seyyare is discussed on the light of by making use of archival documents, published memories and studies on the subject. Besides Later on, the study aims to discuss the effects and... effects and efforts of the Second Kuva-yı Seyyare, which he commanded together with Çolak İbrahim Bey, in suppressing the rebellions were tried to be given.

Keywords: Çolak İbrahim Bey, Internal revolts, National Forces, National Struggle, Second Kuva-yı Mobile Detachment.

* Prof. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, oakandere@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7875-4214.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, fatmasapmaz7@gmail.com.

Extended Abstract

Upon the invasion of the country by the Allied Powers with the Armistice of Mudros, the Anatolian people formed armed resistance units to protect their life, honor, land, region and the religion they lived against the invasions and the attacks of the Greeks and Armenians who were supported by the occupation forces. These armed resistance forces were named Kuva-yı Milliye.

Kuva-yı Milliye, which means national forces, non-regular armed units and militia forces, was founded upon the Greek occupation of İzmir and expanding their occupation towards the interior. The national organization, which fought against the Greek occupations, is used as the common name of the civil and military forces that ensured the victory of the War of Independence.

Kuva-yı Milliye is not just armed defense units formed by soldiers. It also has a civic basis based on the people. This civil foundation also derives its existence from the Defense-i Law and Redd-i Ilhak societies established throughout the country. For this reason, the Kuva-yı Milliye is a multifaceted formation in terms of military, administrative, social and social aspects.

Since the Kuva-yı Milliye was formed by the Anatolian people's own will and free will, it included different people and groups. The groups that played important roles in the organization of the Kuva-yı Milliye; we can classify officers, bureaucrats, efes and zeybeks as gentry, clergy and peasants. Since the Kuva-yı Milliye is a unit engaged in guerrilla warfare, officers of all ranks, from the smallest to the largest, took part in the administration and administration. Rather, they served as advisors and staff officers to the commanders of the Kuva-yı Milliye who were not of military origin.

It is not possible to specify the existence of the Kuva-yı Milliye with an exact number. Because being included in the Kuva-yı Milliye organization was not dependent on an obligation such as "military service obligation". It was not accepted as desertion for any member of the organization to leave his detachment and go to his village, as in the army. Therefore, since the number determined for one day may change the next day, the current ones could not be determined from day to day.

Within the structure of the Kuva-yı Milliye, some forces fighting against the occupations were named Kuva-yı Seyyare. The Kuva-yı Seyyare, which operates in the Greek occupation areas and gives an armed struggle, especially in Western Anatolia, became the name of the troops under the command of Circassian Ethem and are the forces identified with the Kuva-yı milliye.

Circassian Ethem, who joined the National Struggle with the suggestions of the 61st Division Commander Kazım Bey (Özalp) and Rauf Bey due to his combative character and skill in gangs, gathered many gangs and detachments around him in a short time and fought against the Greeks in the Salihli Front. .

Circassian Ethem became the commander of these units, which participated in the National Struggle as a Kuva-yı Seyyare force since the spring of 1920, and he himself began to use the title of "Commander of the General Kuva-yı Seyyare Forces".

Kuva-yı Seyyare was not only a force fighting against the occupations, but also played an important role in suppressing the rebellions against the National Struggle in 1919 and 1920 and against the legitimacy and existence of the Turkish Grand National Assembly.

Revolts broke out in more than one region at the same time. For this reason, military units and Circassian Ethem Bey's Kuva-yı Seyyare forces were useless and could not be successful in suppressing the rebellion. Thereupon, it was envisaged that a new force would be formed by Ali Fuat Pasha. As a matter of fact, a new force was formed with the participation of some detachments from the Eskişehir region. This new force was named the Second Kuva-yı Seyyare and its commander was Miralay Çolak İbrahim Bey.

Çolak İbrahim Bey, the Commander of the Second Kuva-yı Seyyare, which was created to suppress the internal rebellions, tried to suppress the rebellions in Düzcce and Yozgat regions in line with the orders he received. As a matter of fact, he prevented these revolts from spreading to Ankara, and the Second Kuva-yı Seyyare, which he commanded, won a great success in suppressing the riots.

The Second Kuva-yı Seyyare units commanded by Çolak İbrahim Bey achieved great success in suppressing the rebellions. Detachment commanders such as Bulgarian Sadık, Serçeli Mustafa Sergeant, Major Mudanya Hacı Vasfi and Captain Cemal under the command of Çolak İbrahim Bey played an important role in this success

After the suppression of the Second Yozgat Rebellion, the Circassian Ethem rebellion began in Anatolia, which would negatively affect the National Struggle. Çolak İbrahim Bey and the Second Kuva-yı Mobile were assigned to suppress the Circassian Ethem rebellion. However, due to the start of the First İnönü War, Çolak İbrahim Bey and the Second Kuva-yı Mobile could not take part in the suppression of the Çerkez Ethem rebellion.

The Second Kuva-yı Seyyare commanded by Çolak İbrahim Bey, was involved in the establishment of the regular Turkish army and was transferred to the Western front, taking the name of the 3rd Cavalry Division. In the next stages of the National Struggle, Çolak İbrahim Bey and the Second Kuva-yı Mobile, which he commanded, respectively, II. İnönü participated in the Battle of Sakarya and the Nutuk Offensive and the Field Battle of the Commander-in-Chief. He undertook very important duties in these wars he participated in, and did his part in winning the wars.

GİRİŞ

1881 yılında¹ Bursa'nın Şükrü Hoca Mahallesi'nde doğan Çolak İbrahim Bey'in babası bahçıvan olan Mustafa Bey,² annesi Veliye Hanımdır. Çolak İbrahim Bey, ilk eğitimine Bursa'da başladı. Bursa Askerî Rüşdiyesi'nin ardından yine Bursa'da bulunan Işıklar Askerî İdadisi'ni bitirdi.³ Akabinde 13 Mart 1898'de Harp Okulu'na giren Çolak İbrahim Bey, 2 Ocak 1901'de Mülazım-ı Sani (Teğmen) rütbesiyle Harp Okulu'nu bitirdi.⁴

Harp Akademisinden mezun olduktan sonra çeşitli görevlerde bulunan Çolak İbrahim Bey, Balkan Savaşı'na ve bilahare de Birinci Dünya Savaşına katıldı. Milli Mücadele'de ise 2. Kuva-yı Seyyare Kumandanı olarak iç isyanların bastırılmasında görevlendirildi. 1921 yılı başlarında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce Kuva-yı Milliye birliklerinin düzenli ordu yapısına dönüştürülmesi sürecinde Çolak İbrahim Bey'in emrindeki 2. Kuva-yı Seyyare, 3. Süvari Tümeni adını alarak Batı Cephesi Komutanlığına nakledildi.⁵ Bu nakil ile başlayan süreçte Çolak İbrahim Bey, 3. Süvari Tümeni Komutanı olarak görev almaya başladı.⁶

3. Süvari Tümenin'in İnönü mevkiine intikalinden sonra Çolak İbrahim Bey, sırasıyla II. İnönü, Kütahya ve Eskişehir Muharebeleri, Sakarya Meydan Muharebesi, Büyük Taarruz ve Başkumandanlık Meydan Muharebesi ile devamındaki "Takip Harekâtına" katıldı.⁷ Sakarya Meydan Muharebesinden sonra yarbay rütbesini; Büyük Taarruzdan sonra ise Albay rütbesini aldı.⁸ Çolak İbrahim Bey, 17 Aralık 1922'de tümenin lağvedilmesi üzerine kendi isteği ile emekli oldu.⁹

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 2. dönem Ertuğrul mebusu ve 3., 4., 5. dönem Bilecik mebusu olarak görev aldı.¹⁰ Çolak İbrahim Bey, 18 Ocak 1923'de ticarete atılarak "Bozüyük Hususi Orman Şirketini" kurdu.¹¹ Alpullu Şeker Fabrikasının kurulmasına öncülük edenler arasında yer aldı.¹²

1 *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, İkinci Baskı, Ankara: Genel Kurmay Basımvi-1989, 141. Bir kaynakta İbrahim Çolak'ın doğum tarihi 1878 olarak veriliyor. Bkz. *TBMM Albümü (1920-1991)*, TBMM Basımevi Müdürlüğü, 1994, 56. Bir diğer kaynakta ise İbrahim Çolak'ın doğum tarihini 1880 olarak ifade edilmektedir. Bkz. *TBMM Arşivi*, 2. Dönem Ertuğrul Mebusu İbrahim Bey Tercümeihali; 3.4.5. Dönem Bilecik Mebusu İbrahim Çolak Tercümeihal Dosyaları.

2 *MSB KHO Dekanlığı Tarihi Arşivi*, 27 Nolu Künye Defteri, 44.

3 <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halil-ibrahim-colak/> Erişim 02.03.2022.

4 *Türk İstiklal Harbine Katılan*, 141.

5 *Türk İstiklal Harbine Katılan*, 142.

6 Şenay Sezen Okay- M. Vedat Okay, *Büyük Taarruz 'da Batı Cephesi Komutanları ve Şehitleri*, Yönetici Yayınları, İstanbul-1983, 88.

7 İsmet Görgülü, *On yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1993, 264-291.

8 Azmi Süslü-Mustafa Balcıoğlu, *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, 86.

9 *Milli Savunma Bakanlığı, İbrahim Çolak Şahsi dosyası*.

10 *TBMM Arşivi*, 2. Dönem Ertuğrul Mebusu İbrahim Bey Tercümeihali; 3. 4. 5. Dönem Bilecik Mebusu İbrahim Çolak Tercümeihal Dosyaları.

11 Erhan Kılıç-Cantürk Gümüş, *Bozüyük Ormancılık Tarihi*, Ogemvak Yayınları, 2020, 74.

12 Ali Mülayim-Timur Kaprol, "İşçi Sınıfı İçin Modern Yaşamın Kodları: Alpullu Şeker Fabrikası", *Electronic Journal of Vocational Colleges*, Mayıs-2016, Cilt: 6, Sayı: 1, 27.

Çolak İbrahim Bey, 24 Ocak 1944 yılında İstanbul'da vefat etti.¹³ Önce İstanbul Zincirlikuyu Mezarlığı'na gömülen Çolak İbrahim Bey'in cenazesi 06.11.1981 tarihli Devlet Mezarlığı Hakkında Kanun gereği 1989 yılında Ankara'da Devlet Mezarlığı'na nakledildi.¹⁴

1. Çolak İbrahim Bey'in Milli Mücadeleye Katılması Ve Kuva-yı Seyyare'nin Kuruluşu

1.1. Milli Mücadeleye Katılması

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali¹⁵ ile beraber Milli Mücadele açısından yeni bir dönem başladı. O güne kadar Milli Mücadele'ye sıcak bakmakla birlikte Anadolu'ya geçmeyi düşünmeyen birçok sivil ve askeri şahsiyet, İstanbul'un işgalinin akabinde Milli Mücadelede yer almak amacıyla Anadolu'ya geçmeye başladılar. Aynı günlerde İstanbul Hükümeti ve İngilizler çok sayıda ismi tutuklamaya başlamışlardı. Böylece Milli Mücadele'de aktif olarak yer alacak vatanseverleri tutuklayarak onların Anadolu'ya yani Milli Mücadele'ye katılmaları engellemekti.

1920 yılı Nisan ayı başlarında Çolak İbrahim Bey, Hacı Arif Bey ve Kadıköy Belediye Reisi Nurullah Suphi Bey ile beraber Anadolu'ya geçmek için yola çıktılar.¹⁶ Karakol Cemiyetinin Üsküdar teşkilatından destek alan¹⁷ Çolak İbrahim Bey ve beraberindekiler İngilizlere yakalanmamak için gündüzleri saklanmak ve geceleri yol almak suretiyle üç gün sonra Gebze kazasının Çalı Köyüne geldiler. Çolak İbrahim Bey'e Çalı köyünde Kuvayı Milliye kumandanlarından Rize Mebusu Rauf Kuşçubaşı tarafından Kuva-yı Milliye'ye katılması teklif edildi.¹⁸

Çolak İbrahim Bey ise öncelikle Mustafa Kemal Paşa ile iletişime geçip ona göre karar vermek istiyordu. Bu amaçla 15 Nisan'da Kandıra'ya gelen Çolak İbrahim Bey, Kandıra telgrafhanesinde Mustafa Kemal Paşa ile muhaberede bulundu. Mustafa Kemal Paşa, bu telgraf yazışmasında Çolak İbrahim Bey'e şu anda bulunduğu müfreze ile birlikte hareket etmesini istedi.¹⁹ Bu talimat ile resmen Kuva-yı Milliye'ye iştirak eden Çolak İbrahim Bey, mevcudu 60 kişi olan ve Kuşçubaşı Eşref ve Rauf Beylerin kumandasındaki müfrezeyle katılarak onlarla birlikte hareket etmeye başladı.²⁰

Kuşçubaşı Eşref ve Lazistanlı Rauf birlikte hareket eden Çolak İbrahim Bey Kandıra'da buldukları sırada bazı eylem ve faaliyetlerde bulundu. Nitekim Kuşçubaşı Eşref'in müfrezesindeki adamlarının ihtiyaçlarını karşılamak için bazı zengin ailelerden önemli miktarlarda para aldıkları gibi²¹ Milli Mücadele'de kullanılmak üzere Kandıra'daki Ziraat Bankası'ndan da para aldılar.²² Alınan bu paraların paylaşımında aralarında ihtilaf çıkmıştı. Süreç içerisinde bu ihtilafın çözüme kavuşmasına rağmen, Kuşçubaşı Eşref ve Çolak İbrahim Bey birbirlerine karşı mesafeli tutumlarını devam ettirdiler.²³

Bu arada Kuva-yı Milliye'ye katılmak üzere Kandıra'ya gelen Bulgar Sadık²⁴ Çolak İbrahim Bey'in kuvvetlerine katıldı.²⁵ Bulgar Sadık beraberinde İstanbul'daki Maltepe Atış Okulundan kaçırdığı 32 araba cephaneyi de

13 TBMM Albümü, 56.

14 Türk İstiklal Harbi'ne Katılan, 141.

15 "16 Mart 1920'de İngilizler Şehzadebaşı Karakolumuzdaki askerlerimizi bir gece baskını ile yataklarında öldürerek, İstanbul'u fiili olarak işgal etmişler ve orada bulunan ve büyük kısmı Anadolu'dan gönderilen Sayıtlardan ibaret olan Osmanlı Parlamentosu'nu dağıtmışlardı. Bu hadise üzerine, o zamana kadar nominal olarak İstanbul'daki Milli Müdafaa Vekaleti emrinde bulunan, Anadolu'daki askeri birliklerin en yüksek emir ve kumanda mercii ortadan kalkmış oluyordu." Bkz. Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subay'ın Hatıraları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 195.

16 İbrahim Çolak, *Milli Mücadele Esnasında Kuvayı Seyyare Kumandanlığına Ait Hatıratım*, Yayına Hazırlayan: Dr. Orhan Hülagü, İstanbul: Emre Yayınları, 1996, 31.

17 Razi Yalkın, *Bulgar Sadık- Yakın Tarihin En Esrarlı Çehresi*, Anlatan: M. Sadık Poğda, İstanbul: Gün Basımevi, 1944, 256.

18 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 31.

19 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 31-32-33-34-35.

20 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, Ankara: Gnkur. Basımevi- 49; Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele (1919-1922)*, İstanbul: Türkiyat Matbaacılık, 1987, 84.

21 Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede İzzet- Adapazarı ve Atatürk*, İstanbul: Derin Yayınları, 2. Basım, 2009, 136.

22 Adnan Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, 88.

23 İsmail Küçükılınç, "Eşref Kuşçubaşı'nın Alternatif Biyografisi", *Tarih Kritik Dergisi*, Yıl: 2021, Cilt: 7, Sayı: 1, 108.

24 "Bulgar Sadık'ın asıl adı Stoyan'dır. Bunu Türkçeye çevirecek olursak Durmuş veya Duran anlamına gelir. Bulgar Sadık adı ile haklı bir şöhret yapan bu yaman adam, Balkan Harbinden önce azılı bir komitacı iken Türklüğü ve Müslümanlığı kabul etmiş ve hayatının sonuna kadar memlekete sadakat ve kahramanlıkla hizmet etmiştir." Bkz. Murat Sertoğlu, *Bulgar Sadık*, İstanbul: İtimat Kitapevi, 1966, 5-6.

25 Yalkın, *Bulgar Sadık*, s.256. *Türk istiklal Harbi*, Cilt: VI, s.49. Çolak İbrahim, Bulgar Sadık hakkında şu önemli değerlendirmeleri yapmaktadır: "Bulgar Sadık namıyla yâd edilen bu cesur çete reisi Şile taraflarında yapmakta olduğu teşkilat vazifesine nihayet vererek, 16 arkadaşı ile Anadolu'ya geçmişti. Bundan başka beraberinde 32 araba da cephane vardı. Cesur çeteci bu cephaneyi

beraberinde getirmişti.²⁶ Bu cephaneye Çolak İbrahim Bey'in kuvvetleri silah ve cephaneye bakımından güç kazanacaktır. Nitekim Ankara'dan gelen talimatla Çolak İbrahim Bey'e emrindeki kuvvetle birlikte Geyve Boğazı'na gelmesi ve burasını asilere karşı tutması istendi.²⁷

1.2. 2. Kuva-yı Seyyarenin Kuruluşu

1919 yılı içinde Milli Mücadeleye karşı başlayan iç isyanlar, hızla memleketin her tarafına yayıldı.²⁸ Her bir isyan kendi içerisinde ayrı çıkış nedenlerine sahip olsa da aslında "iç isyanların belirli özellikleri; İstanbul Hükümeti ile İtilaf Devletlerinin müşterek tahrikleri sonucu çıkmış olmaları, cahil ve taassup sahibi kimselerle işbirliği yapmış olmalarıydı."²⁹ Nitekim bu sebeplerle çıkan isyanları bastırmak için birden fazla milli müfrezeler oluşturuldu.

Bilindiği gibi vatanın işgali karşısında halkın malını, canını, dininin, ırz ve namusunun korunması amacıyla eski askeri komutan ve askerler ile bunlara katılan kişilerin kendi aralarında oluşturdukları savunma birlikleri Kuva-yı Milliye olarak adlandırılmıştı. Kuva-yı Milliye içerisinde yer alan ve Çerkez Ethem'in³⁰ kumandası altında yer alan birliklere de Kuva-yı Seyyare adı verilmişti. Bu birlikler 1920 ilkbaharında kurulmuş ve I. Kuva-yı Seyyare müfrezesi adı verilmişti.³¹

Ali Fuat Paşa, Çerkez Ethem Bey ve müfrezesinin Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetini tanımamak gibi serkeşçe bir vaziyet alabilme ihtimalinden endişeliydi. Bu nedenle iç isyanlarda yalnız Ethem Bey'in müfrezesine ihtiyaç görülmemesi için aynı teşkilat ve mahiyette, fakat yeni idareye çok bağlı bir müfrezenin kurulmasını düşündü. Bu düşünce ile 2. Kuva-yı Seyyare müfrezesinin Eskişehir'de teşkil edilmesini sağlayan Ali Fuat Paşa, yeni müfrezenin başına Çolak İbrahim Bey'in geçmesi için emir verdi.³² Ayrıca İbrahim Çolak'ın yardımcılığına Binbaşı Mudanyalı Hacı Vasfi Bey getirildi.³³

Nitekim Çerkez Ethem'in 1. Kuva-yı Seyyare müfrezesinden ayırt edilebilmesi için Çolak İbrahim Bey'in müfrezesine 2. Kuva-yı Seyyare müfrezesi ismi verildi.³⁴ Bu isim 7 Haziran 1920'de TBMM'de görüşülmeye başlanan Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak Seyyar Jandarma Müfrezeleri kurulmasını öngören yasa gereğince resmileşti.³⁵ Çolak İbrahim Bey'in müfrezesinde önde gelen kişiler; Bulgar Sadık, Serçelili Mustafa Çavuş, Hacı Vasfi ve Yüzbaşı Cemal'di.

Maltepe'deki atış mektebinden gizlice kaçırmış ve yanına almıştı. Sadık bütün harekâtı milliye esnasında hiç yanından ayrılmadı ve daima cesurane harbettii." Bkz. Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 38-39.

26 Bulgar Sadık Maltepe atış okulu ile ilgili aldığı görevi şu ifadelerle açıklamaktadır: "Yeni Bahçeli Şükrü Bey, Abazalara karşı Geyve boğazında bir müdafaa hattı tesis eden Ali Fuat Paşa'nın süratle gönderilmesini istediği cephaneyi teminine memur etmişti beni. Dört kafadar baş başa gelmiş, bir saat içinde, yapılacak işlerin kararını vermiştik. Ben, müfrezemle Maltepe'ye incek, bir kısmı İngilizlerin bir süvari livası tarafından işgal edilmiş olan endahat mektebine gidecektim ve oradaki silah ve cephaneleri derleyip toplayıp Çal köyü yoluyla Geyve'de bulunan Ali Fuat Paşa'ya götürecektim." Bkz. Yalkın, *Bulgar Sadık*, 251. Nitekim bu görevde başarılı olan Bulgar Sadık, Geyve istasyonuna getirdiği silah ve cephaneleri Ali Fuat Paşa'ya teslim etti. Bkz. Yalkın, *Bulgar Sadık*, 258.

27 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 48.

28 Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, 303.

29 Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara: Kardeş Matbaası, 1967, 78.

30 Osman Akandere, "Milli Mücadele'de Çapanoğulları (Yozgat) İsyanının Bastırılmasında Çerkez Ethem ve Kuvayı Seyyarenin Rolü", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu*, 05-07 Mayıs 2016, 204.

31 Nurgün Koç, "Milli Mücadele'de Yozgat (Çapanoğulları) Ayaklanması ve Çerkez Ethem Güçleri Tarafından Bastırılması", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu*, 05-07 Mayıs 2016, 221.

32 Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Temel Yayınları, 2000, 448-449.

33 Mehmet Tunçkol, "Balkanlar'ın ve Anadolu'nun Efsane Çete Lideri - Bulgar Sadık (Yüzbaşı Mehmet Sadık Poğda) Mudurnu'da", *Mudurnu Belediyesi Tarih Kültür Bülteni*, Yıl: 2010, 36.

34 Gül Buse Hoşgör, *Türk Kurtuluş Savaşı içinde Gediz Taarruzu (24 Ekim 1920- 6 Ocak 1921)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2021, 179.

35 <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kuva-yi-seyyare/>, Erişim 04.05.2022. Temel görevi iç güvenlik sorunları ile ilgilenmek, ancak gerektiğinde ülke savunması için düşmana da yönlendirilmek amacıyla Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak Seyyar Jandarma Müfrezeleri kurulmasını öngören yasa 7 Haziran 1920'de TBMM'de görüşülmeye başlandı. Bu görüşmenin sonunda Ethem'in Kuva-yı Seyyaresi Birinci Seyyar Jandarma Kuvvetleri, İbrahim Çolak komutasındaki kuvvetler de İkinci Seyyar Jandarma Kuvvetleri adını resmi olarak aldı. Ancak yazışmalarda -yasanın görüşmesi sırasında kelimenin halktaki olumsuz algısı vurgulandığı için olsa gerek -jandarma sözcüğü çoğunlukla kullanılmadı. Bkz. Şaduman Halıcı, "Kuva-yi-Seyyare" Atatürk Ansiklopedisi, Atatürk Araştırma Merkezi e-Ansiklopedi 24 Mart 2022.

2. Çolak İbrahim Bey Ve 2. Kuva-yı Seyyarenin İç İsyanların Bastırılmasındaki Rolü

2.1. Birinci Düzce İsyanı (13 Nisan- 31 Mayıs 1920)

1920 yılının önemli isyanlarından birisi olan Birinci Düzce İsyanı TBMM'nin meşruiyetine ve Milli Mücadele'ye karşı olan Çerkez ve Abazaların yoğun olarak yaşadıkları bir bölge olan Düzce ve çevresinde ortaya çıkmıştır.

İstanbul Hükümetine ve saraya bağlılıklarıyla bilinen Çerkez ve Abazalar isyan için gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra vakit kaybetmeksizin harekete geçmişlerdir. Nitekim Ömer Efendi köyünde hazırlıklarını yapan Abaza ve Çerkezlerden oluşmuş³⁶ dört bin kişilik isyancılar, Düzce'yi basarak hapishaneleri boşalttılar ve süvari müfrezelerini etkisiz hale getirdiler.³⁷ İsyan eden “asilerin elebaşları, Kafkasya'nın ileri gelen ailelerinden Berzek Safer, Düzce Çerkez Beylerinden Vahap, Emekli Jandarma Yüzbaşısı Çerkez Koçbey, Emekli Jandarma Binbaşısı Maan Ali idi.”³⁸ Bu isyancı grup, kasabada bulunan milli kuvvetleri esir ederek³⁹ 13 Nisan 1920'de Düzce'yi denetimi altına aldı.⁴⁰ Akabinde 19 Nisan'da Bolu, 21 Nisan'da Mudurnu, Nallıhan, 22 Nisan'da Gerece isyancılarının denetimi altına girdi.⁴¹ Nitekim bu isyanlar Kızılcahamam ve Ayaş üzerinden Ankara'yı sıkıntıya sokacak hale geldi.⁴²

Tehlikenin ciddiyetini gören Mustafa Kemal, 18 Nisan 1920'de Geyve'de bulunan 24.Tümen Komutanı Yarbay Mahmut Bey'e Düzce'ye gitme emrini verdi.⁴³ Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Çolak İbrahim Bey müfrezesi, üç yüz kişilik milli kuvvet, iki makineli tüfek ve iki hayvan topundan ibaret mahiyeti ile isyan mahalline hareket etti. Ayrıca “Komutan” olarak da Ali Fuat Paşa, Geyve Boğazı yakınlarında Adapazarı'na uzanan kesimde, Refet Paşa da Ankara'dan Beypazarı yoluyla Bolu'ya uzanan kesimde görevlendirildi.⁴⁴

Halk tarafından Çerkez çetelerine karşı uyarılan Mahmut Bey, uyarıları dinlemeyerek 22 Nisan günü Düzce yönünde yürüyüşe geçti.⁴⁵ Ancak kendisi de Çerkez olan Yarbay Mahmut Bey, Hendek köprüsünün başında, Çerkezlerce pusuya düşürüldü.⁴⁶ 25 Nisan günü çıkan çatışmada 24. Fırka Kumandanı Miralay Mahmut ile Adapazarı eşrafından Kanbuladzade Said Bey ve meşhur Şaki Abaza Kazım, Halim öldürüldü.⁴⁷ Bunun üzerine 24. Tümen dağılmaya başladı. Mahmut Bey tümenine mensup kuvvetlerin dağılması ve bütün silahların asilerin eline geçmesinin ardından isyancılar Hendek, Düzce, Akyazı, Mudurnu ve Adapazarı'nı ele geçirdiler. Bunun

36 Zübeyir Uzun, Milli Mücadele'de Çerkez Ethem ve Kuva-yı Seyyare'nin Faaliyetleri (1919-1920), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, 2008, 58. “Adapazarı, Hendek ve Düzce muhitinde, eskiden beri yerleşmiş çokça miktarda Çerkes ve Abazalar vardır. Bunlar, uzun müddet İstanbul'da ki padişah sarayına verdikleri kadınları vasıtası ile Osmanlı Hanedanı ile karabet kurmağa kadar ilerlemişler, sarayın parası, hediyeleri ve oradan aldıkları perestiş ile çalışmaksızın yaşamağa çalışmışlardır. Hanedanın nüfuzunu baltalayan Meşrutiyet inkılabı bu Çerkezleri ve Abazaları hiç memnun etmemiştir; çünkü geçim kaynakları yıkılmıştır. Bu yüzden bu unsurlar İttihat ve Terakkinin düşmanı olmuşlardır. Mamafih, bunun manası, bütün Çerkesler, İttihatçı düşmanı demek değildir. Müstesnaları çoktur, ancak asalet tabakası düşmandır. İttihatçı düşmanı olmak ise, aynı zamanda milli hareketinde düşmanı demektir.” Bu sebeple bazı Çerkesler, milli mücadele aleyhine olan propagandalara inanma eğilimi göstermekteydi. Bkz. Rahmi Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, 134.

37 Atatürk, *Nutuk*, 304.

38 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI. 45-46.

39 Şerif Güralp, *İstiklal Savaşı'nın İcyüzü*, Ankara: Polatlı Belediyesi Yayını, 2007, 60.

40 Fahri Yetim, “Milli Mücadele Döneminde İsyanların Gölgesinde Düzce ve Çevresinde Asayiş Sorunları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 13 (Bahar 2011), 61; M. Zekai Konrapa, *Bolu Tarihi*, Bolu Vilayet Matbaası, 1964, 724.

41 Selim, Sarıbay, *İstiklal Savaşında Mudurnu, Bolu, Düzce*, Ankara: Mudurnulular Derneği, 2015, 150.

42 Kemal Çelik, “Milli Mücadele'de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 40, Kasım 2007, 592.

43 *HTBD*, Yıl: 25, Sayı: 74, Vesika No: 1597.

44 Atatürk, *Nutuk*, 305.

45 Kenan Esengin, *Milli Mücadelede Ayaklanmalar*, İstanbul: Kamer Yayınları, 3.Baskı, 1998, 100.

46 İlhami Soysal, *Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler*, Gür Yayınları, Birinci Baskı: İstanbul-Aralık-1985,s.151. Muhittin Ünal, *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul: Cem yayınevi, Birinci Basım, 1994, 365; Rifat Yüce, *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*, Türk Yolu Matbaası, İzmit-1945, s.32. “Tümen Komutanı Mahmut Bey cesur, mert ve dürüst bir arkadaştı. Kendisi Çerkeste; fakat Çerkeslere kendi memleketlerinde ocak veren, onları kendi varlığından ayırmadan, onlara devlet ve halk hizmetlerinde en büyük makamları vermekte tereddüt etmeyen Türklerin gösterdikleri konukseverliği ve kardeşliği takdir eden, toprağında barındığı, şeref ve haysiyetine tam manası ile iştirak eylediği bir millete kötü gözle bakmayacak Çerkeşlerdendi. Tıpkı Balkan harbi kahramanı Rauf Bey gibi ve daha birçok emsali olan asil ruhlu Çerkeşlerdendi.” Bkz. Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi*, 155.

47 *BOA, DH. EUM. AYŞ./39-37*.

üzerine Beypazarı, Mudurnu ve Bolu bölgesinde başarılı bir biçimde takibatı yapmış olan Arif Bey müfrezesi de geri çekildi.⁴⁸

Düzce-Bolu isyanının günden güne büyümesi üzerine Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa tedbir olarak Trabzon mebusu Hüsrev, Bolu mebusları Şükrü, Dr. Fuat ve Rize Mebusu Osman Nuri'den mürekkep bir nasihat heyetinin Bolu'ya gönderilmesine karar verdi.⁴⁹ 23 Nisan 1920'de sabah Gerede'ye hareket eden heyet asiler tarafından yakalanıp hapsedildi.⁵⁰ Ayrıca "23 Nisan 1920 günü Adapazarı eşrafından Sait Bey başkanlığında bir nasihat heyeti, Hendek istikametinde yola çıktı."⁵¹ Ancak Sait ve Kazım Beyler Budaklar köyünde isyancılar tarafından şehit edildi.⁵² Bu durum isyancıların faaliyetlerini arttırmasına neden oldu. İsyancıların faaliyetlerini arttıran diğer bir olay Kaymakam Arif Bey'in Çadırında öldürülmesi ve akabinde 300 güzide süvarisinin dağılmasıydı.⁵³

2.1.1. Taraklı Çarpışması

İsyanın bastırılması amacıyla bölgede bulunan Milli kuvvetlerin etkili olamaması ve isyanın giderek büyüme sürecine girmesi üzerine 2. Kuva-yı Seyyare birliklerinin kumandanlığına getirilmiş bulunan Çolak İbrahim Bey emrindeki kuvvetlere isyanın tenkili ve isyancıların ele geçirilmesi için acilen bölgeye intikali istenmişti.

Nitekim Çolak İbrahim Bey, aldığı emirle mahiyeti ile beraber 16 Nisan 1920'de Adapazarı'na oradan trenle 19 Nisan 1920'de Geyve'ye geldi.⁵⁴ Geyve'de Yüzbaşı Cemal⁵⁵ müfrezesi, üç yüz kişilik bir kuvvetle Çolak İbrahim Bey'in müfrezesi ile birleşti.⁵⁶ Bu esnada da Göynük'ten gelmiş olan bazı isyancılar da Taraklı'yı işgal edip halkı kışkırtmalara başlamışlardı.⁵⁷ Bunun üzerine Çolak İbrahim Bey, yanına Mudanyalı Hacı Vasfi'yi, ihtiyat zabitlerinden mitralyöz mülazımı İbrahim'i alarak 45 nefer ile Geyve'den Taraklı'ya hareket etti⁵⁸ 25 Nisan 1920'de Taraklı'ya gelerek kasabayı kuşattıktan sonra kasabaya giren Çolak İbrahim Bey, 26 Nisan gününü Taraklı'da halka nasihatler ederek geçirdi.⁵⁹

Çolak İbrahim Bey'in mahiyetinden korkan isyancı grup, kaçmasına rağmen vazgeçmeyip iki gün sonra 300 kadar isyancı ile 27 Nisan 1920 sabahı Taraklı'yı sardı.⁶⁰ Bulgar Sadık'ı kuzeye, Yüzbaşı Vasfi'yi doğuya gönderen Çolak İbrahim Bey, bir mitralyöz alarak tepeye çıktı ve oradan müsademeye katıldı. On bir saat kadar

48 Talia Balcıoğlu, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, İstanbul: Işıl Matbaası, 1952, 16; Mehmet Arif, *Anadolu İnkılabı, Milli Mücadele Anıları (1919-1923)*, İstanbul: Arba Araştırma Basım Yayını, 2. Basım, 1992, 44.

49 Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi*, 145.

50 *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, Yayına Hazırlayan: Sami Önal, Literatür Yayıncılık, 4. Basım, 2003, 192. Hüsrev Gerede, esir günlerinde çektiği ıstırapı şu ifadelerle dile getirmektedir: "Gerede'de büyük bir kalabalığın arasında önce Hükümet Konağına, oradan da hapishaneye götürüldük. İlyaszade Şükrü Bey bacağında bıçakla yaralı, benim de sırtım taş yağmuru altında parçalanmış olduğundan, tedaviye muhtaçtık. Belediye doktorunun ancak bir kez gelebilmesi mümkün olabildi. Halk, hocaların etkisiyle yaralılara karşı Türk'e özgü olan mertlik ve esirgeyicilik duygularından da uzaklaşmıştı." Bkz. *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, 194.

51 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 49.

52 Soysal, *Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler*, 151.

53 Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyancılar*, İstanbul: Sel Yayınları, 1955, 15. Süvari Albay Şerif Güralp, Kaymakam Arif Beyin ölümü hakkında şu bilgileri vermektedir: "Bir gece çadırında yatarken etraftan bir silah sesi işitiliyor. Arif Beyin çadırına koşuyorlar. Onu; beyni bir kurşunla parçalanmış olarak bulan mayeti zalim çeteler ağlaşarak; Bizi de öldürecekler arkadaşlar diyerek gecenin karanlığında atlarına binerek kaçıyorlar. Çetenin diğer erleri de sabahleyin atlarına binerek Afyonkarahisar'ın yolunu tutup savuşuyorlar. Benim makineli tüfek takımı da fırsattan bilistifade bölüğe avdet ediyor. Hayvanın yaralattı bahanesiyle bu takımdan şehit edilen erin kardeşi de o takımda idi. Arif Beyi öldürenin; şehidin biraderi olması kanaatinde idim." Bkz. Güralp, *İstiklal Savaşı'nın İcyüzü*, 62.

54 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 49. Özel, *Kocaeli ve Sakarya illerinde Milli Mücadele*, 84.

55 Selim Sarıbay, Serçelili Mustafa Çavuş hakkında şu önemli bilgileri vermektedir: "Mustafa Çavuş, Ankara'yı işgal etmek üzere Mudurnu'da toplanan asi kuvvetlerin kumandasını deruhte ederek Nallıhan'a giden fakat Arif Bey fırkasıyla yaptıkları ilk muharebede bozularak Mudurnu'ya kaçtıktan sonra Kuvayı Milliye'ye iltihak ederek Çolak İbrahim Bey'in mahiyetinde iyi hizmetleri geçen bir adamdır." Bkz. Sarıbay, *İstiklal Savaşında Mudurnu*, 37.

56 Yüzbaşı Cemal, İbrahim Çolak'ın müfrezesine dâhil olması hakkında şu bilgileri vermektedir: "Kaymakam Fırka Komutanı Mahmut Bey, Müfrezemle beni Geyve'de bırakarak Düzce, Hendek taraflarında isyan eden Çerkezleri tenkil için mahiyetiyle Adapazarı'na gitti. Hendek civarında Çerkezlerin pususuna düşerek kendisi ve yanındaki erkânı harp yüzbaşısı Şevketle birlikte orada öldürüldü. Kumandasındaki erler ve zabitler Çerkeslere esir düştü. Mahmut ve şevket beyler çok vatansever adamlardı. Geyve'de iken Çolak İbrahim Bey'le birleşerek üç yüz kişilik bir kuvvetle Taraklı Göynük Mudurnu yoluyla Düzce'ye gitmeyi, esir arkadaşları kurtarmayı kararlaştırdık." Bkz. Yüzbaşı Cemal'in *Anıları*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara: Kebiçeç Yayınları, 1996, 39.

57 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 49.

58 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 47.

59 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 48.

60 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 50; Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele*, 84.

devam eden müsademe ortalık kararmak üzere iken ölü, yaralı ve esir olarak 42 zayıat veren asilerin dağılması ile son buldu.⁶¹

Çolak İbrahim Bey, müfrezesiyle 1 Mayıs 1920 günü sabah Taraklı'dan hareketle akşama doğru Göynük Boğazına geldi.⁶² Üç kilometre kadar uzunluğu olan boğazın içine gireceği sırada ateşle karşılaşan Müfrezeye boğazın iki tarafındaki tepelere dağılarak aynı zamanda boğaza hâkim sırtları tuttu.⁶³ Yaşanan kısa çarpışma ile Çolak İbrahim Bey, Göynüklü birkaç kişi ile kırk kadar Çerkes tarafından tutulan Boğaz'ı kısa sürede ele geçirdi.

Göynük'te fazla kalmayan Çolak İbrahim Bey, 4 Mayıs günü sabah yedi buçukta hareketle 6 Mayıs sabahı Mudurnu'ya geldi.⁶⁴ Kendisi 220 kadar askerle Mudurnu'ya yerleşti.⁶⁵ Ayrıca Çolak İbrahim Bey, Mudurnu'ya gelince civardaki asilerin miktarını tespit etmek için mahiyetinde bulunan çetelerden Mihaliççıklı Molla Osman Müfrezesi'ni, Serçeli istikametine, Sadık Baba'yı da Abantdibi ve Ovabaşı taraflarına gönderdi.⁶⁶ 9 Mayıs'ta Pirlepeli Hamdi Ağa ile Davavekillerinden İsmail Hakkı Bey'de 200 kişilik mahiyetleri ile Çolak İbrahim Bey'e katıldı.⁶⁷ Ayrıca 11 Mayıs günü⁶⁸ Ali Fuat Paşa'da 15 sandık cephaneye ve 15 er göndermek suretiyle müfrezeye yardımda bulundu.⁶⁹

2.1.2. Mudurnu Çarpışması

1920 yılının ilk aylarında, Adapazarı, Düzce, Bolu çevrelerinde yayılan iç isyanlar Göynük, Mudurnu, Nallıhan yörelerine de sıçırır.⁷⁰ İsyanın yayılması üzerine Manisalı Ali Bey milli müfrezesi, Mudurnu da toplanan Çolak İbrahim Bey'in müfrezesine yardıma geldi.⁷¹ Ayrıca Mudurnu'da kurulan Müdafaa-i Hukuk Heyeti ilk iş olarak eli silah tutan memleket gençlerini toplayarak Çolak İbrahim Bey'in emrine verdi.⁷² Nitekim Mudurnulu Kuva-yı Milliye gönüllüleri 2. Kuva-yı Seyyare müfrezesinin temelini oluşturdu.⁷³

3000 kadar tahmin edilen asiler, 12/13 Mayıs 1920 günü Mudurnu'ya kuzeyinden ve doğusundan taarruz ettiler.⁷⁴ Öğleden sonra iki buçukta gerçekleşen ilk sıcak temas aralıksız altı saat sürdü. Bu altı saatlik mücadelenin sonunda sayıca üstün olan asilere karşı Çolak İbrahim Bey'in kuvvetleri mevkiilerini terk etmeğe mecbur kaldılar.⁷⁵

İlk mücadele sonunda Çolak İbrahim Bey'e Mudurnu telgrafhanesi vasıtasıyla Nallıhan'a çekilmesi tavsiye edildi.⁷⁶ Bununla beraber Binbaşı Nazım Bey, 14 Mayıs 1920 günü 250 kişilik bir süvari kuvveti ile yardıma geldi.⁷⁷ Ayrıca 15 Mayıs 1920'de Geyve'den yola çıkarılan on üç yük cephaneyi, Giritli Necati Bey selamete Çolak İbrahim Bey karargâhına getirdiği, Ankara'dan hareket eden Milli Kuvvetlerin de Nallıhan'ı geçtikleri

61 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 49. Yüzbaşı Cemal ise sabaha karşı Taraklı' da yaşananlar hakkında şu bilgileri vermektedir: "Sabaha karşı Taraklı sırtlarına koyduğumuz emniyet mevzilerinden tüfek ateşi başladı. Abazalar ve onlara iltihak eden bazı Göynük Türkleri ve onlara yardıma gelen Taraklı köylülerini bini müteceviz bir düşmanın bizi sarmış olduğunu, her tarafımızın sarıldığını gördüm. Beş saat devam eden müsademedi sonra düşmanın zayıf noktasına yaptığım yarma hareketiyle bu başsız kıcsız insan sürüsünü tarda muvaffak oldum. Aynı günde Göynük istikametine hareket devam edildi. 27 Nisan akşamı Göynük boğazına geldim." Bkz. Yüzbaşı Cemal'in Anıları, 40.

62 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 50.

63 Yüzbaşı Cemal'in Anıları, 40.

64 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 53-55.

65 Güralp, *İstiklal Savaşı'nın İcyüzü*, 35.

66 "Sadık Baba Kargasekmez mevkiinde rastladığı usattan Bolulu Talat ve Avenesini, Abantdibi köylerinde de Abaza ve Koçbey kuvvetlerini sıkıştırıp Boluluları Bolu cihetine ve Düzcelileri de Abant Dağları'na çekilmeye mecbur ettikten sonra Mudurnu'ya gelmiş, Serçeli taraflarına giden Molla Osman ise Dere ve Çetinviren muntıklarında, köylüler tarafından feci bir surette öldürülerek kellesi kesilmiş ve Mudurnu'ya getirilmişti." Bkz. Güralp, *İstiklal Savaşı'nın İcyüzü*, 32.

67 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 54.

68 Mehmet Tunçkol, "Mudurnu'da Kuvayı Milliye Örgütlenmesi", *Mudurnulular Derneği Bülteni*, Sayı: 1, Kasım 2016, 14.

69 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 50.

70 Sarıbay, *İstiklal Savaşında Mudurnu*, 142.

71 Mehmet Arif Anadolu İnkılabı, 45.

72 Güralp, *İstiklal Savaşı'nın İcyüzü*, 35. İbrahim Çolak'ın müfrezesine katılan Mudurnu'lu gençlerin fotoğrafları için Bkz. Ek: 2-3-4-5.

73 Tunçkol, "Balkanlar'ın ve Anadolu'nun Efsane Çete Lideri – Bulgar Sadık (Yüzbaşı Mehmet Sadık Poğda) Mudurnu'da", 36.

74 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 50.

75 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 56.

76 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 50.

77 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 59.

haber alındı.⁷⁸ Bu kuvvetlere, İzmir cephesinden gelmiş bulunan Albay Refet Bey kumanda etti.⁷⁹ Bu kuvvetler ile Mudurnu'da tam 56 saat devam eden çarpışma kazanıldı.⁸⁰

Neticede asilerin 16 Mayıs 1920 günü geri çekilmesi sağlandı.⁸¹ 17 Haziran 1920'de Jandarma Yüzbaşı Sarı Efe Edip'in mahiyetinde bir takım zeybekler ve Nazilli İsmail Efe ile beraber Mudurnu'ya geldikleri öğrenildi.⁸² 19 Mayıs 1920 saat 16:00 civarında iki makineli tüfeğe sahip 150 kadar asi, mukavemet görmeden Göynük'e girdi. Mudurnu'da yenilip firar eden asiler Göynük Boğazında son ümit tutunmaya yeltenmişlerdi. 2. Kuva-yı Seyyare müfrezesi yetişinceye kadar asiler, hapishaneyi boşalttılar, memurların evlerini yağma ettiler. Akşam olunca Çolak İbrahim Bey'in müfrezesi Göynük'e ulaştı. İsyân burada bir iki saatlik bir çarpışmanın ardından durduruldu.⁸³ Neticede 2. Kuva-yı Seyyare, Göynük ve Mudurnu'da müdafaa ve taarruz hareketleri ile isyanın genişlemesine mani oldu.⁸⁴

Bu arada II. Fırka Kumandanı Yarbay Ayıcı Arif Bey, 19 Mayıs 1920 Salı günü Mudurnu'ya geldi. Bir gün sonra ise; 20 Mayıs 1920 günü Albay Refet (Bele) komutayı almak için Mudurnu'ya geldi. 22 Mayıs 1922 gününe kadar Albay Refet Bele, asi elebaşlarıyla müzakerelerde bulundu.⁸⁵ Müzakerelerde asi elebaşları bütün asilerin affedilmelerini ileri sürerek bu aftan sonra artık ayaklanmayacaklarını iddia ettiler. Ayrıca Bolu'ya ve Düzce'ye artık kuvvet gönderilmemesini ve oralardaki halkın serbest bırakılmasını şart koştular. Bu şartın kabulü söz konusu olmadığı için iki gün devam eden müzakereler 22 Mayıs'ta sona erdi.⁸⁶

Müzakerelerin akabinde, Nazım Bey kuvvetleri, Bolu'ya ve 11. Tümen emrindeki birlikler ve milli müfrezeler iki kol ile Düzce'ye hareket ettiler.⁸⁷ 23 Mayıs günü Mudurnu'da Çolak İbrahim Bey'in Müfrezesi üç yüz kişilik milli kuvvet ve iki bomba topundan ibaretti.⁸⁸ 25 Mayıs'ta Mudurnu'dan Samat'a hareket eden Çolak İbrahim Bey'in kuvvetleri, bir ormanda pusu kuran Derdin ve civarı Abazalarının taarruzuna uğradı. Yapılan müsademede başarılı olursa da takip edilen yolu tehlikeli gören Çolak İbrahim Bey tekrar geriye dönerek Ömerler tarikiyle Düzce'ye gitmeye mecbur kaldı.⁸⁹ Bu mecburiyet sebebiyle 28 Mayıs'ta Düzce'ye geldi.⁹⁰ Ancak iki gün önce Çerkes Ethem kuvvetleriyle Düzce'ye gelmiş ve hemen icraata başlamıştı.⁹¹ Bu icraatlar neticesinde I. Düzce isyanı 31 Mayıs günü bastırılmış oldu.⁹²

Düzce isyanının bastırılması hakkında 14 Haziran 1920 tarihli Hâkimiyeti Milliye gazetesi şu bilgileri vermektedir: "Düzce- Bolu isyan muntıkasında sükûn ve intizam tamamen geri geldi. İstanbul'a kaçan birkaç şahıs müstesna olmak üzere bütün fesat başları yakalandı. Henüz derdest edilemeyen bir kaçı da şiddetle takip edilerek bulundu."⁹³

Düzce ve Bolu isyanlarının bastırılmasında önemli bir rol oynayan Çolak İbrahim Bey, hem Gazi hazretlerini görmek, hem de müstakbel harekât için kendilerinden talimat almak amacıyla 8 Haziran'da Düzce'den ayrılarak 14 Haziran'da Ankara'ya gitti.⁹⁴

2.2. Birinci Yozgat İsyanı (15 Mayıs- 27 Ağustos 1920)

Çolak İbrahim Bey'in Ankara'ya geldiği günlerde Yozgat'ta İç karışıklıklar söz konusuydu. Nitekim Çapanoğullarından Celal, Edip, Salih ve Halit⁹⁵ beyler; Aynacıoğulları ve Deli Ömer çeteleri gibi birtakım

78 Sarıbay, *İstiklal Savaşında Mudurnu*, 37.

79 Mehmet Arif, *Anadolu İnkılabı*, 45.

80 Sarıbay, *İstiklal Savaşında Mudurnu*, 39.

81 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 50.

82 "Sarı Efe Edip, beş altı gün kadar Mudurnu'da kaldıktan sonra jandarma bölük kumandanlığından müteakıt Boşnak Muharrem Bey'le bizim Sabri Karaçayır ve Çopur Hilmi'yi refakatine alarak Düzce'ye gitmiş ve orada Çolak İbrahim Bey'i istihlaf ederek tedip ve asayiş işleriyle meşgul olmaya başlamıştır." Bkz. Güralp, *İstiklal Savaşı'nın İcyüzü*, 45.

83 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 51; *Yüzbaşı Cemal'in Anıları*, 41.

84 Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi*, 161

85 Hüseyin Sarı, *Milli Mücadele'de Bolu*, Bolu: Kemal Matbaacılık, 1995, 68; *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 51.

86 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 61.

87 Mehmet Arif, *Anadolu İnkılabı*, 45.

88 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, . 442.

89 Sarıbay, *İstiklal Savaşında Mudurnu*, 42.

90 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 61; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt: III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1995, 60.

91 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 51.

92 Sarıhan, . *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 64.

93 *Hâkimiyeti Milliye*, "Asilere Karşı", 14 Haziran 1920, 3.

94 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 62.

eşkiyayı başlarına toplayarak 13 Haziranda Yozgat civarında Köhne bucak merkezini⁹⁶ ve 14 Haziranda da Yozgat şehrini işgal ettiler.⁹⁷ Akabinde isyancılar tarafından 15-16 Haziran gecesi Artova, Çamlıbel karakolları basıldı.⁹⁸ Ayrıca hapishaneleri boşaltarak mahkûmların kendilerine katılmalarını sağlayan isyancı grup sayılarını arttırdı.⁹⁹ Neticede Çapanoğlu Celal Bey ve avnesinin Yozgat, Alaca ve Köhne’de 10 gün sürecek olan hâkimiyetleri başladı.¹⁰⁰

Ali Fuat Paşa, Çapanoğlu isyanının bastırılmasında Çerkes Ethem müfrezesi yerine Çolak İbrahim Bey’in müfrezesinin veyahut buna benzer başka milli müfrezelerin gönderilmesini istemekteydi. Çünkü Ali Fuat Paşa’ya göre yalnız menfaatlerini düşünen bazı kimselerin telkini ile Çerkes Ethem’in yeni milli idareyi benimsemeyip ihaneti söz konusu olabilirdi.¹⁰¹

Ancak merkezi Sivas’ta olan 3. Kolordu kuvvetleri ve o bölgede bırakılan milli kuvvetler yeterli değildi.¹⁰² Bu sebeple Çapanoğlu isyanını bastırılması için Çerkes Ethem’in görevlendirilmesi zorunluuydu. Neticede Çerkes Ethem, Ankara’ya çağrılarak kendisinden Çapanoğulları isyanını bastırması istendi. Ancak Çerkes Ethem, Çapanoğlu isyanını önemli görmeyip Yozgat’a gitmeme taraftarıydı.¹⁰³

Mustafa Kemal Paşa, Çolak İbrahim Bey’den Çerkes Ethem’i Çapanoğulları isyanını bastırması için ikna etmesini istedi. Bu istek üzerine Çolak İbrahim Bey, Çerkes Ethem’i, kardeşi Tefvik ile bir araya gelerek ikna etmeye çalıştı.¹⁰⁴ Ayrıca Ankara’ya geldiği ilk gece Çerkes Ethem’i Ziraat mektebi binasında Mustafa Kemal Paşa, Milli Savunma Bakanı Fevzi Paşa, Genelkurmay Başkanı Miralay İsmet Bey’de ikna etmeye çalıştı.¹⁰⁵ Bu sırada Çerkes Ethem kuvvetinin mevcudu; 70 subay, 2100 piyade, 1300 hayvan, 4 kudretli dağ topu, bir sahra topu, 8 makineli tüfekten ibaretti. ¹⁰⁶ Neticede birden fazla kişinin Çerkes Ethem’i ikna etme çabası olumlu netice verdi. 20 Haziran 1920 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı’nın verdiği emirle Çerkes Ethem Kuva-yı Seyyare’siyle Yozgat’a hareket etti.¹⁰⁷ Aynı zamanda Çolak İbrahim Bey’de ikinci Kuva-yı Seyyare müfrezesi ile Yozgat

95 “Meşrutiyetin ilanından sonra hükümet idare teşkilatını gençleştirmek maksadıyla hizmetleri yirmi beş seneyi geçen mutasarrıf ve kaymakamların muvafakatleri alınmadan tekaüde sevk edilmelerine dair bir kanun çıkarmıştı. İşte birçok meslektaşları arasında Celal Bey’de bu kanundan tevfikan mutasarrıflıktan tekaüt edilmişti. Galiba kardeşi Edip Bey de aynı akıbete uğramıştı. Celal Bey, daha uzun seneler hizmet edebilecek kuvvet ve kudreti haiz bulunduğunu ileri sürerek hakkında tatbik olunan bu muamelenin hakka ve adalete uygun bulunmadığını iddia ediyor ve İttihatçılara dış biliyordu. Milli mücadele başlarken, İstanbul Hükümeti ve onun taraftarı olan gazeteler bu hareketin, vatanın kurtarılmasına matuf bir teşebbüs olmayıp iktidar mevkiini tekrar ele geçirmek sevdasına düşen İttihatçıların tertibi eseri olduğunu iddia ve daimi beyanat ve neşriyat ile herkesi bu iddialarının doğruluğuna inandırmağa çalışıyorlardı. İşte Celal Bey ve kardeşleri, idrak ve izanlarını bu mel’unane ve iblisane propagandaların tesirlerine kaptırılmışlardı.” Bkz. Cemal Bardakçı, *Anadolu İsyancıları*, İstanbul: Koşkun Basımevi, 1940, 157.

96 Atatürk, *Nutuk*, 307; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 81.

97 Abdullah Gamsız, *Milli Mücadele Döneminde Yeni Yozgat Gazetesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2002, 27. 14 Haziran’da “Çapanoğulları hükümet konağını boş bulmuşlar. Memurlardan hiç biri masası başında değilmiş. Celal Bey Halife ordusu kumandanı sıfat ve unvanıyla hükümet sürmeğe başlamış hapishane tahliye edilmiş. Asiler ve mahkûmlar askerlik şubesine girerek evrakı dağıtmışlar. Depodaki silahları ve cephaneyi yağma etmişler. Bundan sonra esasen şaki takımından olan asiler şehrin içine yayılmışlar, köylerinden zorla getirilenlerle mahkûm ve mevkuflardan çoğu da köylerine kaçmışlar.” Bkz. Bardakçı, *Anadolu İsyancıları*, 179.

98 Esengin, *Milli Mücadelede Ayaklanmalar*, 162.

99 Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 81.

100 Akandere, *Milli Mücadele’de Çapanoğulları*, 210.

101 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, 449-450.

102 Atatürk, *Nutuk*, 307.

103 Çerkes Ethem Yozgat’a gitmeme taraftarlığını ve Ankara’ya geliş sebebini şu mühim cümlelerle anlatmaktadır: “Yozgat tarafına ilişkin düşüncesini dikkate alarak kuvvetlerimin çoğunu Eskişehir’de tutuyorum. Zaten Ankara’yı ziyaretten amacım da, daha çok benim önemsiz gördüğüm ve sizin çok önem verdiğiniz Yozgat tarafındaki isyanın derecesini hakkıyla anlamak, sonra Yunan Cephesi’ne dair istihbarat ve tehlike arz eden şüphelerimle mukayese ederek, ona göre çok önemlisini tercih ederek ya da mümkün mertebe her iki tarafı da ihmal etmeyerek hatasız bir karar vermeme içindir.” Bkz. Çerkes Ethem’in *Ele Geçen Hatıraları*, Derleyen ve Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Şirin Gürkan, Ankara: Dorlion Yayınları, 2020, 55.

104 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 66-67.

105 Mustafa Kemal Paşa, Çerkes Ethem’i ikna etmek için şu mühim cümleleri dile getirmiştir: “Yozgat yöresindeki isyanın içyüzü ve önemi ne olursa olsun, yardımınıza çok ihtiyacı var demektir. Bu zahmeti de kabul buyurduğunuza göre, daha önce olduğu gibi beş-on gün zarfında bastıracağınıza eminim. Bu hareketinizin devamı süresince İzmir Milli Cephemizin gözetim ve denetleme görevini Fevzi Paşa hazretlerinin sorumluluğuna vermemiz ve bunu üzerine almaları çok uygun olur kanaatindeyim. Fevzi Paşa hazretlerinin zekâ ve gücünden, bakış açısı ve uygunluğundan siz de emin olabilirsiniz.” Bkz. Çerkes Ethem’in *Ele Geçen Hatıraları*, 54, 57-58.

106 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 100.

107 Mehmet Ali Özkan, *Milli Mücadele Döneminde Çıkan İç İsyancılar ve Bu İsyanlarda Çerkes Ethem’in Rolü (1919-1922)*, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek lisans Tezi, Bingöl-2019, s.41. Çerkes Ethem kuvvetleri Ankara’da

bölgese gönderildi.¹⁰⁸ Çolak İbrahim Bey'in Yozgat'a giderken mahiyeti 418 nefer, iki top ve iki mitralyöz' den ibaretti. Ayrıca bu 418 neferden yalnız 32'si atlı iken diğerleri yaya idi.¹⁰⁹

Çolak İbrahim Bey'den önce 20 Haziran 1920'de Ankara'dan hareket eden¹¹⁰ Çerkes Ethem kuvvetleri 20-21 Haziran gecesini Kılıçlar köyünde¹¹¹ ve 21-22 Haziran 1920 günlerini yürüyüşle geçirerek¹¹² 23 Haziran günü erken saatlerinde Yozgat önüne geldi.¹¹³ Yapılan çarpışmalar neticesinde müfreze 23 Haziran günü Yozgat'ı ele geçirdi.¹¹⁴

Çapanoğullarından Celal ve kardeşi Edip daha önceden kaçtıkları için ilk çarpışmada bulunmadılar.¹¹⁵ Nitekim Çapanoğlu kardeşlerin Alaca mevkiine kaçıp tahkimat yapmaya başladığı¹¹⁶ haberini alan Çerkez Ethem, Alaca üzerine 24 Haziran günü hareket etti.¹¹⁷ İki saatlik bir çarpışmadan sonra Alaca'ya girdi. Yozgat ve Alaca'yı kaybeden asi grup Arapseyf Boğazı'nda toplanmaya başladı. Asilerin amacı Arapseyf Boğazından geçerken milli kuvvetlere saldırmak, ani ve kesin bir darbe indirmektir.¹¹⁸

Çerkes Ethem, Alaca'da iki gün kaldı. Akabinde 27 Haziran 1920'de Arapseyf'e doğru yola çıktı. Çerkes Ethem asilerin planını bozmak için boğazın etrafını sararak asileri iki ateş arasında bıraktı. Neticede 24 Haziran 1920'de Çolak İbrahim Bey, 250 süvari, 170 piyade ve 3 makineli tüfekten oluşan mahiyeti ile batıdan geldi. Çerkes Ethem'in, boğazın batı giriş yerinden içeriye doğru gönderdiği bu kuvvet güneşin doğmasıyla birlikte asilerle hemen çarpışmaya başladı. Ayrıca 300 süvari, 350 piyadeden mürekkep Miralay Refet Bey(Bele) kuvvetlerinin de kuzeyden gelmesi ile Arapseyf bölgesindeki asiler dağıtıldı.¹¹⁹

Bu dağılma sonrası asiler tekrar toplu olarak birleşemediler. Ancak isyanın elebaşları olan Çapanoğullarından Edip, Halit, Celal, Salih, Ziya Aziziye'ye doğru kaçtılar.¹²⁰ Burada iyi ağırlanan Çapanoğulları, Ankara hükümeti tarafından Aziziye'den istendi ancak bu iade talebi Aziziye'nin önde gelenleri tarafından kabul edilmedi.¹²¹ Çapanoğlu kardeşlerin gücünü kırabilmek için 22 Temmuz 1920'de bakanlar kurulunda alınan kararla,

toplandıktan sonra 19 Haziran 1920 tarihli Genelkurmay Başkanlığından aldığı emir için Bkz. *Türk İstiklal Harbi*, s.101-102-103. *Çerkes Ethem'in Ele Geçen Hatıraları*, 63-65.

108 Atatürk, *Nutuk*, 307.

109 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 67-68.

110 Arslan, *Milli Mücadele yıllarında Yozgat*, 91.

111 Mesut Ünsal, *Milli Mücadele Yıllarında Çapanoğlu İsyanı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2004, 31.

112 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 102.

113 Özkan, *Milli Mücadele Döneminde Çıkan İç İsyanlar*, 41.

114 *Çerkes Ethem'in Ele Geçen Hatıraları*, 66. İşgalden sonra, Çerkes Ethem Genelkurmay başkanlığına verdiği raporda: "14 Haziranda Yozgat'ı alan ve sonra Ankara üzerine yürümek için hazırlıklara başlayan Yozgat asilerine karşı kasabanın güney kısımlarından taarruza geçildi. Topçu ateşinden ürken asilerin büyük kısmı dayanamayarak, özellikle Akdağmadeni yönünde kaçmaya başlamışlarsa da, önceden alınan tertiplerle buna mani olunarak şehir içinde ve dışında iki saat kadar muharebe oldu. Ermeniler dahi asilerin ateşine katılarak askerlerimize karşı silah ve bomba atmak suretiyle bir erin şehit ve sekiz erin yaralanmasına sebep olduklarından bu Ermenilerin evlerine ateşe verilmiş ve birkaç Ermeni evi yakılmıştır. Daha evvel Sungurlu'ya gidip orada kuvvet topladıktan sonra, Yozgat'a doğru yola çıkan Çapanoğlu Halit emrindeki asi kuvvetlere karşı gereken tedbir alınmış fakat fazla yorgunluk yüzünden bugün kasabada kalmıştır. Mili kuvvetten ceman üç şehit, dokuz yaralı, asilerden ise, elliden fazla ölü ve yaralı ve esir vardır. Elebaşlarından bir kaç yakalanmıştır." Diyordu. Bkz. *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 102.

115 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI 102.

116 Arslan, *Milli Mücadele yıllarında Yozgat*, 91; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 95.

117 Ünsal, *Milli Mücadele Yıllarında Çapanoğlu İsyanı*, 32.

118 *Çerkes Ethem'in Ele Geçen Hatıraları*, 68. Cemal Kutay, *Çerkes Ethem Dosyası*, Cilt:1, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1973, 274.

119 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 103; *Çerkes Ethem'in Ele Geçen Hatıraları*, 69; Ünsal, *Milli Mücadele Yıllarında Çapanoğlu İsyanı*, 33; Arslan, *Milli Mücadele yıllarında Yozgat*, 92.

120 Gamsız, *Milli Mücadele Döneminde Yeni Yozgat Gazetesi*, 36. Mustafa Balcıoğlu, *Belgelerle Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*, Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1991, 173.

121 Muhammed Emre Şişman, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Milli Mücadele Döneminde İsyanlar (1920-1921)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara-2020, 76. "Aziziye Çerkezlerinin bu davranışlarının sebebi Çapanoğulları'nın dedelerine karşı duydukları minnet hissidir. Çünkü Sultan Abdülaziz devrinde Rusya'dan göç eden Çerkezler Bölgeye yerleşmek istedikleri zaman yerli Avşarların mukavemetiyle karşılaştılar. Çapanoğulları'nın dedeleri, Avşarları kovarak göçmen Çerkezleri buraya yerleştirmişler ve kurulan kasabaya da Aziziye adını vermişlerdir. Çapanoğulları'nın, Çerkezlere sığınmaları bu yüzdendir." Bkz. Ünsal, *Milli Mücadele Yıllarında Çapanoğlu İsyanı*, 40. İsyanın uzun bir süre sonra isyanın elebaşlarından Halid, Amasya Divanı Harbi'nden çıkan karar üzerine 13 Haziran 1921 günü idam edildi. Bkz. *Hâkimiyet-i Milliye*, "İdam", 16 Haziran 1921.

Çapanoğullarından hükümet tarafına geçmek isteyenlere 15 gün mühlet verildi.¹²² Ancak önceden isyan ettikleri gerekçesiyle tutuklananlar hükümete sığınmış sayılmayacağından aftan yararlanamadı.¹²³

Arapseyf bölgesindeki başarının akabinde Çerkes Ethem kuvvetleri 9 Temmuz 1920’de batı cephesine intikal etmek için hareket etti. Ayrıca Genelkurmay Başkanlığı 6 Temmuz 1920’de küçük asi grupların tenkili için Çolak İbrahim Bey’e emir verdi.¹²⁴

7 Temmuz’da Ortaköy’den hareket eden Refet Bey, Çolak İbrahim Bey müfrezesi ile beraber 9 Temmuzda asilerle çarpışarak Akdağmadeni’ne girdi.¹²⁵ Refet ve Çolak İbrahim Beyler burada iki gün kalarak asayiş sağlayan önlemler aldılar.¹²⁶ Akabinde Refet Bey, Çolak İbrahim Bey müfrezesini Akdağmadeni’nde bırakarak Zile’ye geri döndü.¹²⁷ Bu süreçte Çolak İbrahim Bey, müfrezesinin silah, hayvan ve çoğunluğu atlı olan insan gücünü arttırdı. Nitekim bu güç ile beraber müfreze 2. Kuva-yı Seyyare ismini resmi olarak duyurabildi.¹²⁸

Çolak İbrahim Bey, Akdağmadeni istikametinde Albay Refet ile anlaşmazlık yaşadı. Çolak İbrahim Bey’e göre bu anlaşmazlık mitralyöz zabiti Nazmi Efendi’nin Pontus ismi verilen Rum teşkilatının elebaşlarından 12 Rum’u yakalayarak hapse tıkmamasından kaynaklanmaktaydı. Akabinde bu gerginlik Çolak İbrahim Bey’in 13 Temmuz’da Yozgat’a gitmesi ile neticelendi.¹²⁹ Bu neticeyi sağlayan önemli sebep Refet Paşa’nın Genelkurmay Başkanlığına gönderdiği çok önemli ve kişiye özel telgrafta Çolak İbrahim Bey kuvvetlerinin geçtiği yol boyunca talan edilmedik hiç bir yer ve hiç bir şey kalmadığını dile getirerek bunların yarın Yozgat doğrultusunda hareket etmelerini istemesiydi.¹³⁰

Ayrıca süreç içerisinde Refet Bele’ ye sadık milli askerler dahi Çolak İbrahim Bey’in adamlarından etkilenecek disiplinsiz bir hal aldılar.¹³¹ Nitekim Refet Bey’in Ankara’ya yazdığı raporlar ve gözlemleri Ankara’nın kararlarını etkiledi.¹³² Bu etki neticesinde Çolak İbrahim Bey Müfrezesi’nin de düzenli bir şekilde cepheye gönderilmesi için Yozgat’a sevk edildiği Refet Bey’e bildirildi.¹³³

Refet Paşa’nın 10 Temmuz 1920 tarihli telgrafının akabinde İsmet Paşa, Çolak İbrahim Bey’den telgraf aracılığı ile müfrezesinin yapmış olduğu çapulculuk ve talanın son bulmasını istedi. Bu telgrafın nedenini anlamakta gecikmeyen Çolak İbrahim Bey, hem istifa ederek hem de yerine birisi tayin edilinceye kadar Yüzbaşı Vasfi Bey’i vekil bırakarak 16 Temmuz cuma günü Yozgat’tan ayrıldı. Üç gün süren yolculuğun ardından 19 Temmuz’da Ankara’ya gitti.¹³⁴

2.3. İkinci Düzce İsyanı (8 Ağustos- 23 Eylül 1920)

Çolak İbrahim Bey, İsmet Paşa’dan aldığı telgraf sonrasında çok şiddetli bir sıtmaya tutularak on gün hasta yattı. Ancak 8 Ağustos 1920 tarihinde, Düzce’de ikinci bir ayaklanma başladı. Bunun akabinde Çolak İbrahim Bey, 10 Ağustos günü Mustafa Kemal Paşa’nın isteği üzerine TBMM’ne gitti. Yapılan görüşmede Mustafa Kemal, Çolak İbrahim Bey’e Mudurnu bölgesinde yeniden çıkan isyanı bastırması için emir verdi.¹³⁵

122 BCA, 30-18-1-1/1-5-10.

123 Özkan, *Milli Mücadele Döneminde Çıkan İç İsyanlar*, 43.

124 Genelkurmay Başkanlığı 6 Temmuz 1920’de küçük asi grupların tenkili için Çolak İbrahim Bey’e emir verdi. Bu emrin sureti: “1- Binbaşı İbrahim müfrezesi imkân buldukça Albay Refet’ ten emir alacaktır. Köhne, Karamağra, Akdağmadeni istikametinde harekete yol üstündeki asiler tepeleyecektir. 2-Albay Refet emrindeki kuvvetler, Ortaköy’den Kadışehir yoluyla lüzumuna göre, Karamağra ve Akdağmadeni istikametinde hareketle, Binbaşı İbrahim müfrezesiyle işbirliği yapacaktır. 3- 3.Kolordu Komutanı Albay Selahattin emrinde Yıldızeli’ndeki kuvvetler Akdağmadeni yönünde tenkile devam edeceklerdir. 4-Yarbay Cemil Cahit, şimdilik Lâdik havalisindeki durumu ıslah edecektir.” Bkz. *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 106.

125 Mehmet Özdemir, *Refet Bele*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1992, 57.

126 Halit Kaya, *Refet Bele’nin Askeri ve Siyasi Hayatı (1881-1963)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek lisans Tezi, 2008, 61.

127 Özdemir, *Refet Bele*, 57.

128 Yalkın, *Bulgar Sadık*. 268.

129 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 70-71.

130 HTBD, Yıl: 24, Sayı: 72, Vesika No:1563.

131 Özdemir, *Refet Bele*, 58.

132 Kaya, *Refet Bele’nin Askeri ve Siyasi Hayatı*, 62.

133 HTBD, Yıl: 24, Sayı: 72, Vesika No: 1564.

134 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 71-72.

135 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 75; Yusuf Çam, *Milli Mücadelede İzmit Sancağı*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, Kocaeli-2014, 108; Konrapa, *Bolu Tarihi*, 727.

1.Yozgat isyanı sebebiyle Çerkez Ethem ve Çolak İbrahim Bey'in kuvvetleri, Düzce'den ayrıldıklarında bu bölgede Kurmay Binbaşı Nazım emrinde 4. Tümen kurulmaya başlandı. Ancak 22 Haziran 1920'de Yunanlılar, Uşak ve Bursa yönlerinde saldırıya başlayınca bu tümenin ilk kurulan 4 taburundan üçünü cepheye göndermek zorunluluğu doğdu. Bu zorunluluk Düzce'de güvenliğin azalmasına ve kargaşa ortamının geri gelmesine neden oldu. 19 Temmuz 1920'de ise Nuhveren taraflarında 300-400 Abaza ile müfrezeler arasında çarpışma başlaması üzerine Nazım Bey, Genelkurmay Başkanlığından Çolak İbrahim Bey'in müfrezesini Düzce'ye sevkini istedi.¹³⁶ Ayrıca Düzce de isyan başlayınca Bolu'da ki kıt'aattan da firarlar başladı. Bazı bölüklerin mevcutları 10'a kadar düştü.¹³⁷

8 Ağustos 1920 günü sabah 5'de Düzce, tekrar işgal edildi. Abaza ve Çerkezlerin Düzce'de bulunan müfreze, zabitan ve efradını esir ettikleri anlaşıldı.¹³⁸Akabinde 2. Kuva-yı Seyyare müfrezesine, 2. Düzce isyanını bastırması emri verildi.¹³⁹ 15 Ağustos öğleden sonra, Mudurnu'ya giden Çolak İbrahim Bey'in mahiyeti 900 kişi, iki top ve dört mitralyözden ibaretti.¹⁴⁰ Binbaşı Nazım ise 11 Ağustos'ta Mudurnu'ya geldi. Ayrıca Düzce isyanını bastırmak için gelen kuvvetler şunlardı: Kılıç Ali Müfrezesi, Yüzbaşı Sarı Edip Efe, Yeşil Bayrak Müfrezesi, Cafer Bey'in Erzurum Kuva-yı Milliyesi," Kırşehir Mebusu Rıza Bey'in ve Şevket Bey'in Süvarileri.¹⁴¹ Bu Milli Kuvvetler Ağustos'un son günlerinde Bolu'nun güney batısındaki meydanlıkta Düzce'ye yürümek için Sarı Efe Edip'in kumandasında toplandılar.¹⁴²

Takviye birliklerini yenemeyeceğini anlayan isyancılar, geri adım atmaya başladıkları sırada Çolak İbrahim Bey'in müfrezesi; Abant üzerinden taarruz edip önüne çıkanları dağıtarak Düzce'yi işgal etti. 24 Ağustos'ta Abant dağından ilerleyerek iki koldan hareket eden Çolak İbrahim Bey, Beşköprü'ye yaklaştığı vakit, 300 kadar asi ile kısa süren bir müsademe sonucunda gece onda Düzce'ye girdi.¹⁴³

Düzce'nin ele geçirilmesi üzerine asilerin bulunduğu Hendek bölgesine hareket edildi. Ancak Hendek bölgesine gidildiği sırada Nüfren Köyü istikametinde yaşanan müsademe şiddetli bir şekilde¹⁴⁴ üç saat sürdü.¹⁴⁵ Bu üç saatlik süreçte müfrezedeki cesur çete reislerinden Hüseyin Kaptan¹⁴⁶ şehit oldu. Ayrıca müfreze, Nüfren köyünün yalnız asilerinin değil, cami ile mektepten gayri, üç yüzü geçen binalarını bile yok etti.¹⁴⁷ Hatta Kuva-yı Milliye'ye "iltihak etmiş olan Nüfrenlilerin evleri bile yakıldı."¹⁴⁸Akabinde müfreze Hendek bölgesine hareketini devam ettirdi.

Hendek'te toplanan Abazaların itaate yanaşmamaları üzerine Binbaşı Şerif komutasındaki tedip kuvvetlerinin, Düzce'de toplanan Kuva-yı Seyyare ile birlikte 26 Ağustos'ta asiler üzerine gönderilmesi zorunluluğu doğdu.¹⁴⁹ "Düzce'de iki gün kaldıktan sonra Çolak İbrahim Bey sağdan Nüfren Boğazına; Sarı Efe Edip, soldan Bıçkı

136 Bu kargaşa ortamını 17/18 Temmuz 1920'de Mürettep Tümen Komutanı Kurmay Binbaşı Nazım, Genelkurmay başkanlığına çektiği şu telgrafla anlatmaktadır: "Eskiden Düzce ve Bolu'da milli hareket aleyhindeki ayaklanmaya katılmış ve silah kullanmış olup, sonra Yozgat isyanını bastırmak için Ethem ve Çolak İbrahim müfrezelerine Kuvayı Milliyeci olarak katılan ve bu defa geriye dönen Abazalar Yozgat havalisinden aldıkları yağma eşyalarla Düzce'ye gelmektedir. Takip müfrezeleri bunlarla birkaç yerde çarpıştılar, dört ölü verdirildi." Bkz. *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI 84; Esengin, *Milli Mücadelede Ayaklanmalar*, 176.

137 İhsan İdikut, *İdeal Komutanlarımızdan 4. Fırka Kumandanı Miralay Şehit Nazım Bey*, İstanbul: Şirketi Mürettebiye Basımevi-1952, 29.

138 Apak, *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*, 139; Sarı, *Milli Mücadele'de Bolu*, 126.

139 Esengin, *Milli Mücadelede Ayaklanmalar*, 183. İkinci Düzce isyanının bastırılması için yeniden alınan kapsamlı tedbirler için Bkz. *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 88.

140 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 77.

141 Cevdet Kerim İncedayı, *İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, 29; Esengin, *Milli Mücadelede Ayaklanmalar*, 184; Soysal, *Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler*, 169.

142 Güralp, *İstiklal Savaşı'nın İçyüzü*, 84.

143 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 78-79; Güralp, *İstiklal Savaşı'nın İçyüzü*, 86; Özkan, *Milli Mücadele Döneminde Çıkan İç İsyenlar*, 38-39.

144 Yalkın, *Bulgar Sadık*, 269-270.

145 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 81.

146 Hüseyin Kaptan: "Gerçekten bir Arslan kadar cesur olan bu arkadaşımız Koçanlı idi. Eskişehir'de bulunduğumuz sırada müfrezeye gönüllü olarak katılmış idi. Gösterdiği yararlılık ve fedakârlıkla, pek çabuk göze çarpmış, müfreze komutanı olmuştu. O günkü muharebede de birçok harikalar yaratmış, tek başına yirmi asi ile uğraşmak ve bir kısmını yere serip kalanlarına kol kaldırtmak gibi yavuzluklarla ne yaman bir adam olduğunu asilere bile tanıtmıştı. Kumandanımız İbrahim Bey, harp sonunda bu kahraman şehidimize, şanına layık bir mezar yaptırmak gibi bir kadirbilirlik göstermiş ve bıraktığı yetimlerine babalık etmişti." Bkz. Yalkın, *Bulgar Sadık*, 270.

147 Yalkın, *Bulgar Sadık*, 270.

148 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 82.

149 Özkan, *Milli Mücadele Döneminde Çıkan İç İsyenlar*, 38.

Boğazına müfrezeleriyle iki koldan yürüdüler.” Bu yürüyüş esnasında asilerle karşılaşılması ile müsademe başladı. Akşama kadar süren müsademe asilerin dağılması ile son buldu. Hendek’in milli kuvvetler tarafından ele geçirilmesinin ardından isyan sona erdi.¹⁵⁰ Hatta 40 asi elebaşı af diledi.¹⁵¹

Bu isyan sonucunda Çolak İbrahim Bey, tahkikat yapmayı ihmal etmedi. 29 Temmuz’da başlayan ikinci Düzce isyanı yapılan tahkikatlar neticesinde 23 Eylül’de tamamen sona erdi.¹⁵² Çolak İbrahim Bey, Yunan ordusunun Uşak’a taarruz edeceği haberini aldı. Bunun üzerine Uşak cephesine hareket etmek için hazırlıklarla meşgul iken Ankara’dan gelen bir telgrafla hareket yönünü Ankara’ya çevirdi.

2.4. İkinci Yozgat İsyanı (5 Eylül- 30 Aralık 1920)

İkinci Yozgat İsyanı Ankara hükümetini oldukça tedirgin eden bir isyan hareketeydi. Çünkü ikinci Yozgat isyanı birincisinden daha tehlikeli ve daha kuvvetliydi.¹⁵³ Bu isyan Birinci Yozgat ayaklanması sonunda aman dileyen asilerden kurulan 500 kişilik Akdağmadeni Alayı’nın cepheye gönderilmek istenmesinden doğdu. Ancak bu alaydan cepheye gitmek istemeyen 49 kişi¹⁵⁴ 5/6 Eylül gecesi¹⁵⁵ tekrar ayaklanmaktan çekinmedi. Bu ayaklanma o kadar şiddetliydi ki Çolak İbrahim Bey’in yirmi bir saat attan inmediği günler oldu.¹⁵⁶

7 Eylül 1920’de Küçük Ağa, Deli Hacı, Aynacıoğulları denilen birtakım serseriler Zile yakınlarında faaliyete geçtiler.¹⁵⁷ Bu faaliyetler neticesinde “Amasya ile Tokat arasında bulunan Çengelhan, 8 Eylül 1920 günü 120 asi tarafından sarıldı.” Asiler kaçmak isteyen bölge halkının eşyasını, parasını ve mallarını gasp ettikten sonra Boğalıdağ’a çekildiler. Akabinde Zile’ye bağlı Ortaköy Bucağı 9 Eylül 1920’de asilerce basıldı. Bunun üzerine Sorgun’da bulunan 160 atlıdan ibaret müfreze Jandarma Binbaşı Naci komutasında Ortaköy’e gönderildi. Müfrezenin 30 mevcutlu öncüsünün İshaklı ve Höyük köyleri arasında asiler tarafından sarılması arkadan gelen müfrezenin büyük kısmının da dağılmasına neden oldu. Bu dağılma ile beraber Müfreze Komutanı Binbaşı Naci, yanında kalan 25 kişi ile zorluklar içerisinde Eymir Köyüne çekilebildi.¹⁵⁸

Bu olay üzerine Genelkurmay Başkanlığı, evvelce Yozgat’tan ayrılmış olan İkinci Kuva-yı Seyyare’ye tekrar bu bölgeye gitme emri verdi¹⁵⁹ Akabinde 10 Eylül 1920’de trenlerle Eskişehir’den Ankara’ya nakli başlandı.¹⁶⁰ 19 Eylül 1920’de Yozgat’a gitmiş olan bu kuvvet, Binbaşı Çolak İbrahim Bey komutasında 420 er, 4 makineli tüfek ve 2 toptan ibaretti.¹⁶¹

Yozgat Mebusu Rıza Bey komutasında bir Kırşehir milli müfrezesi kuruldu. ¹⁶² Ancak bu müfrezeden kaçan ve Kırşehir’in Nogaykızıközü Köyü’nde saklanan kaçaklar burada güçlenmeye başladılar. Bu gücü dağıtmak için bir jandarma müfrezesi Nogaykızıközü Köyüne gönderildi. Ancak ikinci bir asi grup bu birliği arkadan ateşe tuttu.¹⁶³ Nogaykızıközü bölgesin de iki ateş arasında kalan müfreze komutanı jandarma subayı Kemal ve bir kısım erler esir, bir kısmı da şehit oldu.

Bu sırada Yozgat’a gelmek üzere Keskin’de bulunan 2. Kuva-yı Seyyare Kumandanı Çolak İbrahim Bey’den yardım istenildi. Ayrıca Yozgat Mutasarrıfı da Zile, Akdağmadeni ve Yeşilova için Çolak İbrahim Bey’den

150 Güralp, *İstiklal Savaşı’nın İcyüzü*, 90; Şişman, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Milli Mücadele*, 82.

151 Bu asi elebaşlarından biri olan Binbaşı Rüştü, 2 Eylül 1920’de Ankara’ya şu telgrafi gönderdi: “Düzce kazası dâhilinde bulunan bütün Abaza reisleri, Nüfren, Bıçkı reisleri ile birlikte üç gün devam eden mülakat ve müzakereler her iki tarafından gösterdiği hulul ve itimat tesiriyle iyi bir surette neticelendi. Reisler bundan sonra, hükümetin bütün emirlerine itaat edeceklerdir. Ben, buna tereddütsüz inanıyorum.” Bkz. *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 89.

152 İdikut, *İdeal Komutanlarımızdan 4. Fırka Kumandanı Miralay Şehit Nazım Bey*, 32; Şişman, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Milli Mücadele*, 82.

153 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 87.

154 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 107; Necati Fahri Taş, *Milli Mücadele Döneminde Yozgat*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, 55.

155 Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 199.

156 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 87.

157 Atatürk, *Nutuk*, 307.

158 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 107-106; Şişman, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Milli Mücadele*, 84; Ünsal, *Milli Mücadele Yıllarında Çapanoğlu İsyanı*, 41; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 206; Arslan, *Milli Mücadele Yıllarında Yozgat*, 95.

159 Görgülü, *On yıllık Harbin Kadrosu*, 306.

160 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 108.

161 Demokaan Demirel, “Milli Mücadele Döneminde İç İsyanlar: Yozgat Örneği”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2016, Cilt: 5, Sayı: 3, 360.

162 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 108.

163 Ünsal, *Milli Mücadele Yıllarında Çapanoğlu İsyanı*, 42; Arslan, *Milli Mücadele Yıllarında Yozgat*, 95.

telgrafla yardım istedi. Çolak İbrahim Bey, Yozgat'a geldiğinde kuvvetindeki Bulgar Sadık'ı Akdağmadeni ile Sivas arasındaki isyan mıntıkasına tahkikata gönderdi. Yapılan tahkikat neticesinde o zamanın şöhretli Kürt beylerinden Deli Hacı adını taşıyan asinin kendi gibi üç yüz azılı adamı ile kasabaya hücum ettiği, müdafaa için silaha sarılmak isteyen halkın önüne Belediye Reisi Şükrü'nün geçtiği ve halkı aldatarak kasabanın Deli Hacı'nın adamları tarafından yıkılıp yağma edilmesine sebebiyet verdiği öğrenildi. Elde edilen bilgiler doğrultusunda Çolak İbrahim Bey, 21 Eylül 1920'de Karamağra istikametinde hareket edip asilerin büyük bir kısmını dağıttı.¹⁶⁴

23 Eylül 1920 sabahı Ayvalı-Çiçeklihöyüğü hattında Aynacıoğulları ile Küçükağa ve Katil Mustafa çetelerine rastlandı.¹⁶⁵ Yapılan çarpışmada asiler iki ölü birçok yaralı bırakarak dağıldılar. Milli Kuvvetlerden ise bir şehit ve bir yaralı vardı. Bu yapılan çarpışma sonunda dağılan asiler Devecidağ istikametinde kaçtılar. İkinci Kuva-yı Seyyare, 25 Eylül 1920'ye kadar bunları takip etti. Müfreze 25 Eylül 1920 günü Koyunculu Köyü civarında Aynacıoğlu çetesiyle tekrar karşılaştı. Bir saat kadar süren şiddetli bir çarpışma sonucunda asiler, 17 ölü ve birçok yaralı bırakarak Devecidağı istikametinde kaçmaya başladılar. Müfreze dört saat kadar süren sıkı bir takip yaptı ise de, çeşitli istikametlere dağılan asileri yakalamak mümkün olmadı. Bundan sonra esaslı bir mukavemet kalmadığından takip işini küçük müfrezelere bırakarak 2. Kuva-yı Seyyare 29 Eylül 1920'de Akdağmadeni'ne geldi.¹⁶⁶

2. Kuva-yı Seyyare müfrezesi, 6 Ekim 1920'ye kadar Akdağmadeni'nde kalarak üç kol halinde yeniden Devecidağ bölgesini taramaya başladı.¹⁶⁷ Ardından 12 Ekim'de Zile'ye gelen 2. Kuva-yı Seyyare, tevkif edilen asilerin elebaşlarından Deli Ömer ve Topal Hafız'ı Zile'de astı.¹⁶⁸ Akabinde İkinci Kuva-yı Seyyare'nin Zile havalisinde yaptığı taramalar sırasında Deli Hacı çetesi, 18 Ekim 1920 sabahı 60 atlı, 20 piyade kuvvetindeki çetesiyle Akdağmadeni'ne bir baskın yaptı. Bu baskın fazla sürmeyerek 19 Ekim 1920 günü Boğazlıyan milli kuvveti, 80 mevcutlu Yüzbaşı Abdullah komutasında Maden'e geldi ve duruma egemen oldu.¹⁶⁹

Çolak İbrahim Bey, 67 gün içerisinde asilerin tenkiline muvaffak oldu. Müfreze, Kasım-Aralık 1920 aylarını dağılan asileri toplamakla geçirdi. Asilerin birçoğunun teslim olması, bir kısmının da öldürülmesi ile isyan 30 Aralık 1920'den sonra büsbütün yok oldu.¹⁷⁰ Çolak İbrahim Bey'e göre Milli Mücadelenin başına gelen en büyük belalardan birisi ikinci Yozgat isyanı idi. İsyân sürecinde Yozgat halkı isyanı desteklemediği gibi Milli Mücadeleye destek olmak istediklerine dair TBMM'sine bir dilekçe gönderdi. Ayrıca 2. Kuva-yı Seyyare Kumandanı Çolak İbrahim Bey, Yozgat halkının isyana katılmadığını gösteren bir belgeyi halktan bir kısım kişilere verdi.¹⁷¹

Yozgat İsyânının bastırılmasının akabinde Anadolu'da Mili Mücadele'yi olumsuz etkileyecek olan Çerkez Ethem isyanı vuku buldu.¹⁷² Çerkes Ethem isyanının bastırılması için¹⁷³ 2. Kuva-yı Seyyare 1921 Ocak ayı başında Yozgat'tan ayrılarak Eskişehir'e sevk edildi.¹⁷⁴ Ancak I. İnönü savaşının başlaması sebebiyle Çolak İbrahim Bey, Çerkez Ethem isyanının bastırılmasında görev alamadı. Nitekim Çolak İbrahim Bey'in mahiyeti ile beraber İnönü bölgesine intikali sağlandı. 1921 başında İbrahim Çolak'ın emrindeki 2. Kuva-yı Seyyare, 3. Süvari Tümeni adını alarak Batı Cephesi Komutanlığına nakledildi.¹⁷⁵ Bu süreçten sonra Çolak İbrahim Bey, 3. Süvari Tümeni komutanı olarak göreve başladı.

164 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 108. Taş, *Milli Mücadele Döneminde Yozgat*, 56; Arslan, *Milli Mücadele Yıllarında Yozgat*, 95-96; Yalkın, *Bulgar Sadık*, 273-274.

165 Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 220. *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 108-109; Demirel, *Milli Mücadele Döneminde İç İsyanlar: Yozgat Örneği*, 360.

166 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 109; Ünsal, *Milli Mücadele Yıllarında Çapanoğlu İsyanı*, 42; Arslan, *Milli Mücadele Yıllarında Yozgat*, 96; Demirel, *Milli Mücadele Döneminde İç İsyanlar: Yozgat Örneği*, 360.

167 Ünsal, *Milli Mücadele Yıllarında Çapanoğlu İsyanı*, 42. Taş, *Milli Mücadele Döneminde Yozgat*, 56.

168 Şişman, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Milli Mücadele*, 84; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 241.

169 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 109; Arslan, *Milli Mücadele Yıllarında Yozgat*, 97.

170 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 94; *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 110; Demirel, "Milli Mücadele Döneminde İç İsyanlar 360; Gamsız, *Milli Mücadele Döneminde Yeni Yozgat Gazetesi*, 37.

171 Çolak, *Milli Mücadele Esnasında*, 94; Bu belgenin sureti: "Gökçekışla Karyesinden Alibaz Ağa, hükümet ve Kuva-yı Milliye'ye sadık ve hadim olup, lüzumundan ibraz etmek üzere işbu vesika yedine i'ta kılındı." Bkz. Taş, *Milli Mücadele Döneminde Yozgat*, 59. Belgenin aslı için Bkz. Ek 9.

172 Çerkez Ethem ve kardeşlerinin asi olduğunu belirten 27 Aralık 1920 Tarihli Bakanlar Kurulu kararı için Bkz: *HTBD*, Yıl: 24, Sayı: 73, Vesika No: 1585.

173 *Türk İstiklal Harbi*, Cilt: VI, 110.

174 Görgülü, *On yıllık Harbin Kadrosu*, 306. Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 346.

175 *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, 142.

Sonuç

Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nda değişik cephelerde başarıyla görev yapmış olan Çolak İbrahim Bey'in, Teşkilat-ı Mahsusa mensubu olması ve Balkanlarda Sırp çeteleriyle mücadele etmesi, onun gözü pek ve mücadeleci bir kişi olmasını sağlamıştı. Girdiği bir çarpışmada sağ elinden yararlanması neticesinde çolak kalmış ve artık "Çolak İbrahim " olarak anılmaya başlanmıştı.

Mondros Mütarekesi sonrası İstanbul'da kurulun Karakol Cemiyeti bünyesinde faaliyetlere başlayan Çolak İbrahim Bey, sonra vatan topraklarının işgaline kayıtsız kalmamış, dönemin birçok subayı gibi o da işgallere karşı Türk halkının istiklalini koruma ve ülkeyi işgalcilerden kurtarma mücadelesine katılmıştı.

İstanbul'un işgali sonrası Anadolu'ya geçmiş ve bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından bir müfreze oluşturarak mücadele etmesi istenmişti. Oluşturduğu müfrezesi ile Bolu ve Sakarya civarındaki isyanların bastırılmasında görev almıştır.

Salihli bölgesindeki Kuva-yı Milliye mücadelesiyle kısa zamanda adı duyulacak olan Çerkez Ethem'in isyanların bastırılmasında oynadığı önemli rol karşısında etrafına büyük bir güç toplaması ve kumandanlık yaptığı kuvvetlere Kuva-yı Seyyare adı verilmesi karşısında, yine isyanların bastırılmasında önemli rol oynayarak bir anlamda Çerkez Ethem'in gücünün sınırlandırılması düşüncesi Çolak İbrahim beyi ön plana çıkartmıştır.

Nitekim Çolak İbrahim Bey'in kumandanlık ettiği Kuva-yı Milliye birlikleri de Kuva-yı Seyyare olarak teşkil edilmişti. Çerkez Ethem'in kuvvetlerinden ayrılması anlamında da Ali Fuat Paşa tarafından 2. Kuva-yı Seyyare kuvveti olarak adlandırılmıştı.

2. Kuva-yı Seyyare Kumandanı unvanını kullanan Çolak İbrahim Bey'in yakın çalışma arkadaşları arasında Bulgar Sadık gibi önemli isimler de bulunmaktaydı. Çolak İbrahim Bey ve kumandanlığını üstlendiği 2. Kuva-yı Seyyare birinci ve ikinci Düzce ve Yozgat civarındaki Çapanoğulları isyanlarının bastırılmasında önemli rol oynadılar. Zaman zaman emrindeki kuvvetlerin isyan bölgelerinde yağma ve gasp gibi halka zarar verici tutum ve icraatları olduysa da yaptıkları hizmetler, bir anlamda bu zararlı faaliyetlerinin bir nebze göz ardı edilmesine imkân vermişti.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nce Kuva-yı Milliye birliklerinin düzenli ordu haline dönüştürülmesi ile ilgili kararı, Çerkez Ethem'in isyanına neden olmuştu. 2. Kuva-yı Seyyare Kumandanı Çolak İbrahim Bey ve emri altındaki müfreze kumandanları Çerkez Ethem'in isyanına iştirak etmedikleri gibi bu isyanın bastırılmasında görev üstlenmişlerdi. Ancak Yunan işgal kuvvetlerinin İnönü önlerine gelmeleri üzerine Çerkez Ethem'in isyanının bastırılmasında rol oynamamışlar, I. İnönü muharebesine katılmak üzere görevlendirilmişlerdi.

Kuva-yı Milliye'nin düzenli birliklere geçişi sürecinde, müfrezesi takviye edilerek 3. Süvari Fırkası adını aldı. Fırka komutanı olarak II. İnönü, Kütahya, Eskişehir, Sakarya Meydan Muharebeleri ve Büyük Taarruz 'da görev aldı.

Netice olarak Milli Mücadelemizin en netameli süreçlerinden birisi olan isyanlar döneminde oluşturulan 2. Kuva-yı Seyyare birliklerinin başına Çolak İbrahim bey gibi dirayetli, cesur ve başarılı bir subayın getirilmiş olması oldukça önemlidir. Çünkü o Çerkez Ethem'in güdümü altına girmemiş, onun isyanı sürecinde de isyan hareketine katılmamıştır. Böylece önemli bir gücün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin emrinde olması sağlanmıştı. Diğer bir ifadeyle Çerkez Ethem'in Yunan işgal ordusunun ileri harekâta başladığı bir süreçte hem Çerkez Ethem'e karşı hem de Yunanlılara karşı mücadele edecek bir gücün mevcudunu koruması sağlanmıştı.

Yazar Katkı Oranı/Author Contribution Rate (Çok yazarlı makaleler için geçerlidir)	Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır. / The authors contributed equally to this study.
Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA**Arşivler**

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Milli Savunma Bakanlığı, Arşivi, İbrahim Çolak Şahsi dosyası.

MSB KHO Dekanlığı Tarihi Arşivi, 27 Nolu Künye Defteri.

TBMM Arşivi, 2. Dönem Ertuğrul Mebusu İbrahim Bey Tercümeihali; 3. 4. 5. Dönem Bilecik Mebusu İbrahim Çolak Tercümeihal Dosyaları.

Telif Eserler

Akandere, Osman, "Milli Mücadele'de Çapanoğulları (Yozgat) İsyanının Bastırılmasında Çerkez Ethem ve Kuvayı Seyyarenin Rolü", *1. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 05-07 Mayıs 2016,

Apak, Rahmi. *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.

Apak, Rahmi. *Yetmişlik Bir Subay'ın Hatıraları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Arslan, Gürbüz. *Milli Mücadele yıllarında Yozgat*, Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul, 2007.

Atatürk, Kemal. *Nutuk (1919-1927)*. Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006,

Ateş, Toktamış. *Türk Devrim Tarihi*. Ankara: Kardeş Matbaası, 1967.

Balcıoğlu, Mustafa. *Belgelerle Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1991.

Balcıoğlu, Talia. *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*. İstanbul: Işıl Matbaası, 1952.

Bardakçı, Cemal. *Anadolu İsyanları*. İstanbul: Koşkun Basımevi, 1940.

Cebesoy, Ali Fuat. *Milli Mücadele Hatıraları*. İstanbul: Temel Yayınları, 2000.

Çam, Yusuf. *Milli Mücadelede İzmit Sancağı*. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2014.

Çelik, Kemal. "Milli Mücadele'de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 40, Kasım 2007, 569-613.

Çerkez Ethem'in Ele Geçen Hatıratları, Derleyen ve Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Şirin Gürkan, Dorlion Yayınları: Ankara, 2020.

Çolak, İbrahim. *Milli Mücadele esnasında Kuva-yı Seyyare Kumandanlığına Ait Hatıratım*. İstanbul, Emre Yayınları, Eylül-1996.

Demirel, Demokaan. "Milli Mücadele Döneminde İç İsyanlar: Yozgat Örneği", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2016, Cilt: 5, Sayı: 3, 351-362.

Esengin, Kenan. *Milli Mücadelede Ayaklanmalar*. İstanbul: Kamer Yayınları. 3. Baskı, 1998.

Gamsız, Abdullah. *Milli Mücadele Döneminde Yeni Yozgat Gazetesi*, Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Görgülü, İsmet. *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1993.

Güralp, Şerif. *İstiklal Savaşı'nın İyüzü*. Ankara: Polatlı Belediyesi Yayını, 2007.

Hoşgör, Gül Buse. *Türk Kurtuluş Savaşı İçinde Gediz Taarruzu (24 Ekim 1920- 6 Ocak 1921)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2021.

Hüsrev Gerede'nin Anıları, Yayına Hazırlayan: Sami Önal. Literatür Yayıncılık. 4.Basım, 2003,

İdikut, İhsan. *İdeal Komutanlarımızdan 4. Fırka Kumandanı Miralay Şehit Nazım Bey*. İstanbul: Şirketi Mürettebiye Basımevi, 1952.

İncedayı, Cevdet Kerim. *İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

- Kaya, Halit. *Refet Bele'nin Askeri ve Siyasi Hayatı (1881-1963)*. Yüksek lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2008.
- Kılıç, Erhan. *Cantürk Gümüş. Bozüyük Ormancılık Tarihi*. Ogemvak Yayınları, 2020.
- Koç, Nurgün. "Milli Mücadele'de Yozgat (Çapanoğulları) Ayaklanması ve Çerkez Ethem Güçleri Tarafından Bastırılması", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 05-07 Mayıs 2016, 221
- Konraba, M. Zekai. *Bolu Tarihi*. Bolu: Bolu Vilayet Matbaası, 1964.
- Kutay Cemal. *Çerkez Ethem Dosyası*, Cilt: 1. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1973.
- Küçükkılıncı, İsmail. "Eşref Kuşçubaşı'nın Alternatif Biyografisi", *Tarih Kritik Dergisi*, Yıl: 2021, Cilt: 7, Sayı: 1, 95-118.
- Mehmet Arif. *Anadolu İnkılabı Milli Mücadele Anıları (1919-1923)*, İstanbul: Arba Araştırma Basım Yayını, 2. Basım, 1992.
- Mülayim, Ali, Timur Kaprol. "İşçi Sınıfı İçin Modern Yaşamın Kodları: Alpullu Şeker Fabrikası", *Electronic Journal of Vocational Colleges*, Mayıs-2016, Cilt: 6, Sayı:1, 25-32.
- Nadi, Yunus. *Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyancılar*. İstanbul: Sel Yayınları, 1955.
- Okay, Şenay Sezen, M. Vedat Okay. *Büyük Taarruz'da Batı Cephesi Komutanları ve Şehitleri*. İstanbul: Yönetici Yayınları, 1983.
- Özdemir, Mehmet. *Refet Bele*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1992.
- Özel, Sabahattin. *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele (1919-1922)*. İstanbul: Türkiyat Matbaacılık, 1987.
- Özel, Sabahattin. *Milli Mücadelede İzmit-Adapazarı ve Atatürk*. İstanbul: Derin Yayınları, 2. Basım, 2009.
- Özkan, Mehmet Ali. *Milli Mücadele Döneminde Çıkan İç İsyancılar ve Bu İsyancılar Çerkez Ethem'in Rolü (1919-1922)*. Yüksek lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Sarı, Hüseyin. *Milli Mücadele'de Bolu*. Bolu: Kemal Matbaacılık, 1995.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt: III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1995.
- Sertoğlu, Murat. *Bulgar Sadık*. İstanbul: İtimat Kitapevi, 1966.
- Sofuoğlu, Adnan. *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Soysal, İlhami. *Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler*. İstanbul: Gür Yayınları, 1985.
- Süslü, Azmi, Mustafa Balcıoğlu. *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- Şişman, Muhammed Emre. *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Milli Mücadele Döneminde İsyancılar (1920-1921)*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2020.
- Taş, Necati Fahri. *Milli Mücadele Döneminde Yozgat*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- TBMM Albümü (1920-1991)*. Ankara: TBMM Basımevi Müdürlüğü, 1994.
- Türk İstiklal Harbi VI ncı Cilt - İç Ayaklanmalar (1919-1921)*. Ankara: Gnkur. Basımevi, 1964.
- Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*. İkinci Baskı, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1989.
- Uzun, Zübeyir. *Milli Mücadele'de Çerkez Ethem ve Kuva-yı Seyyare'nin Faaliyetleri (1919-1920)*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Ünal, Muhittin. *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1994.
- Ünsal, Mesut. *Milli Mücadele Yıllarında Çapanoğlu İsyancı*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Yalkın, M. Razi. *Bulgar Sadık-Yakın Tarihin En Esrarlı Çehresi*. Anlatan: M. Sadık Poğda, İstanbul: Gün Basımevi, 1944.
- Yetim, Fahri. "Milli Mücadele Döneminde İsyancıların Gölgesinde Düzce ve Çevresinde Asayiş Sorunları", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 13 (Bahar 2011), 54-69
- Yüce, Rıfat. *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*. İzmit: Türk Yolu Matbaası, 1945.
- Yüzbaşı Cemal'in Anıları*. Hazırlayan: Kudret Emiroğlu. Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996,

Sürelî Yayınlar

Hakimiyet-i Milliye

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

İnternet Kaynakları

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halil-ibrahim-colak/>, Erişim 02.03.2022.

EKLER

EK-1

Mudurnu Kuva-yı Milliye Neferleri¹⁷⁶

¹⁷⁶ Sarıbay, *İstiklal Savaşında Mudurnu*, 206.

EK-2

Mudurnu Kuva-yı Milliye Neferleri¹⁷⁷

¹⁷⁷ Sarıbay, *İstiklal Savaşında Mudurnu*, 205.

EK-3

“1924. Mudurnu. Mudurnu’nun Halaskarı Çolak İbrahim Bey Mudurnu’da”¹⁷⁸

¹⁷⁸ Sarıbay, *İstiklal Savaşında Mudurnu*, 177.

EK-4

Çolak İbrahim Bey'in Mudurnu'da Kurduğu II: Kuva-yı Seyyare Birliği'nden Nizamların Haydar Bey (Pekel) ve Arkadaşları.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Sarıbay, *İstiklal Savaşında Mudurnu*, 204.

1929 DÜNYA EKONOMİK KRİZİ SONRASI TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN BUĞDAY ÜRETİCİSİNİ KORUMA ÇABALARI (1929-1939)

THE EFFORTS OF THE REPUBLIC OF TURKEY TO PROTECT THE WHEAT PRODUCER AFTER THE WORLD ECONOMIC CRISIS OF 1929 (1929-1939)

ERDAL AKBAŞ*

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı, dünya siyasi, sosyal ve ekonomik sistemini sarsarak; uzun yıllar devam edecek ekonomik dengesizlikleri ve krizleri beraberinde getirmiştir. 24 Ekim 1929'da ABD'de ortaya çıkan ve etkileri İkinci Dünya Savaşı'na kadar süren ekonomik krizin en önemli sonuçlarından biri de tarımsal ürün fiyatlarında gözlenen hızlı düşüş olmuştur. Ülke nüfusunun %80'den fazlasının tarımla uğraştığı, tarımsal nüfusunun çoğunluğu hububat ve daha özelden buğday üreticisi olan, ihracatı tarıma dayalı ve dışa bağımlılık derecesi yüksek Türkiye, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nden kaçınılmaz olarak etkilenmiştir. Ekonomik Kriz, Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de tarım ürünlerinin fiyatlarını düşürmüştür ancak köylünün ve çiftçinin tükettiği temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları düşmemiştir. 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye'deki yansımalarına Anadolu köylüsünün ve çiftçisinin ekonomik anlamda imkânsızlığı eklenince, köylü ve çiftçi gittikçe fakirleşmiştir. Böylesi bir ortamda yönetici kesim için 1929 Ekonomik Krizi ile mücadelede önemli meselelerden biri de giderek düşen buğday fiyatları olmuştur. Bu durum Hükümeti çiftçi ve köylüye yönelik yeni arayışlara yöneltmiştir. Bu makalede, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin buğday fiyatları ve üreticisi üstündeki etkisi ile yönetici kadronun fiyat düşüşlerine karşı aldığı önlemler araştırılacaktır. Araştırma yapılırken döneme ait gazeteler, dergiler, resmi belgeler, arşiv belgeleri ve konuyu doğrudan veya dolaylı olarak anlatan eserler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: 1929 Ekonomik Krizi, Buğday, Buğday Koruma Kanunu, Köylü, Silo.

ABSTRACT

World War I brought about economic imbalances and crises that would continue for many years by giving a shock to the world's political, social, and economic system. One of the most important consequences of the economic crisis which emerged in the USA on October 24, 1929, and whose effects lasted until World War II was the rapid decline in agricultural product prices. More than 80% of Turkey's population was engaged in agriculture, and the majority of its agrarian population was cereals and more specifically wheat producers. Turkey's exports were based on agriculture and its foreign dependency was high hence, Turkey was inevitably affected by the 1929 World Economic Crises. The Economic Crisis reduced the prices of agricultural products in Turkey as in the world, but the prices of necessities consumed by peasants and farmers have not decreased. When the economic impossibility of Anatolian peasants and farmers was added to the reflections of the 1929 World Economic Crisis in Turkey, the peasants and farmers became increasingly poor. In such an environment, one of the critical issues for the executives in the fight against the 1929 Economic Crisis was the gradually decreasing wheat prices. This situation led the government to new searches for farmers and peasants. In this article, the effects of the 1929 World Economic Crisis on wheat prices and producers and the measures taken by the executive staff against price decreases will be investigated. The study deals with the sources that are newspapers, magazines, official documents, archival documents, and works that directly or indirectly describe the subject.

Keywords: 1929 Economic Crisis, Silo, Peasant, Wheat, Wheat Protection Law.

* Doktora Öğrencisi/Öğretmen, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/Isparta Anadolu Lisesi, erdalakbas32@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3402-3441.

Extended Abstract

The most crucial result of the economic crisis, whose effects lasted until World War II, having emerged in the USA in the autumn of 1929, was the rapid decline in agricultural product prices. World states had to take some measures, such as increasing customs duties, in the face of the decline in the prices of agricultural products. The Young Republic could not dominate its foreign trade, customs, and, foreign payments until 1929 due to the terms of the Treaty of Lausanne. The 1929 World Economic Crisis, which broke out at such a moment, created a complete collapse for a primitive agricultural country, dependent on export products. In these unfavorable conditions, while debts from the Ottoman Empire were paid, defense expenditures were increased to meet the army's needs in the face of the approaching war. In addition to the economic crisis, the structural reasons and internal dynamics that would affect the product prices in the country such as the dependence of the country's agriculture on climatic conditions, the increase in the amount of wheat transported by rail, excessive harvest forecasts, abundant crop years, export amounts that varied from year to year negatively affected Turkish farmers and villagers, whom more than %80 of its population was engaged in agriculture and more than 3/4 of the production was wheat. This situation resulted in new searches for farmers and peasants, and many intellectuals and writers either wrote down the situation of the peasants or tried to develop a solution proposal.

After the 1929 World Economic Crisis, it is possible to say that the tendency of the administrative staff towards the village increased. The influence of the Free Republican Party experience and Atatürk's trip to the country in 1930 can not be denied in such an orientation. Wheat was the main livelihood and production of the peasants. The price of wheat fell to 3 cents and, the price decreases in agricultural products were more than the decline in the prices of manufactured goods. Such a situation led the government to seek new policies. The examples of peasants and farmers who were in debt and could not pay their debts, their products were confiscated, their goods were put into enforcement and they had to make a living by sharing their debt, were featured in various newspapers and magazines and even brought up in the parliament.

The difficult situation in the agricultural sector forced the state to intervene in the grain trade. Legal arrangements were made in 1932 and Ziraat Bank was authorized to purchase wheat from the producer. According to the law, to protect and regulate the wheat price, the government would be able to buy and sell the wheat sold by the producer through Ziraat Bank at a price to be determined, if it was considered necessary. Ziraat Bank's profits from wheat sales would be used in the construction of silos and warehouses. In this way, in the most difficult moments when the villagers needed money, their cash needs would be met, and Ziraat Bank would be able to protect the consumer against excessive price increases by placing this collected wheat on the market when the product was low.

Ziraat Bank's wheat purchase continued until the Turkish Grain Board was established in 1938, however, these regulations could not meet the loan needs of the farmers. Ziraat Bank's main objective with the laws enacted was to prevent fluctuations in prices rather than increasing wheat prices. Undoubtedly, the attempts of the executive cadre to protect wheat-producing peasants and farmers against excessive price reductions were positive. Nevertheless, the reasons such as insufficient wheat purchasing points of Ziraat Bank, the storage problem of the purchased or to be purchased wheat, the use of the insufficient awareness of the villagers and farmers by some opportunists, and lack of supervision were the main reasons why the enacted laws did not have sufficient effect in favor of the villagers.

Giriş

1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin birden tüm sisteme yayılmasını, sadece para sistemi sorunları ile açıklamak yetersiz kalacaktır. Bu ekonomik krizden oldukça bağımsız olarak gelişen tarım buhranının etkilerinin de göz önünde tutulması gerekir. Örneğin buğday üretiminde, Birinci Dünya Savaşı içinde ve sonrasında Sovyetler Birliği'nin ihracatını azaltması; ABD, Kanada, Arjantin ve Avustralya gibi büyük buğday ihracatçılarına dünya pazarında büyük imkânlar sağlaması, ekim sahalarının artırılmasına neden olmuştur. Bu gelişmenin doğal sonucu olarak 1928-1929 yıllarının ürün ortalaması önceki dört yılın ürün ortalamasının %17 daha fazla olması fiyatları düşürmüştür. Avustralya gibi büyük ihracatçı devletlerin bu düşüşe tepkileri daha çok buğday üretme kampanyası şeklinde olmuş ve bu ülkeler ekim sahalarını %22 artırmıştır. Böyle şartları olan pazara, SSCB'nin damping yaparak girmesi dengeyi daha da bozmuştur. SSCB 1929 yılında yaptığı 100.000 tonluk ihracatı, 1930'da 2.300.000 tona, 1931 yılında da 5.220.000 tona çıkarmıştır. Durumun pamuk, şeker gibi tarımsal ürünler için farklı olmaması, 1931 yılında hemen hemen her tarımsal üründe fiyatların biriken stoklar yüzünden en düşük düzeye gerilemesine neden olmuştur. Tarım ürünlerindeki kriz tüm dünyayı birden sarmıştır.¹

Türkiye özelinde değerlendirdiğimizde ise, ekonomik krizin başlangıç yılını dış ilişkiler, yaşanan kuraklık gibi nedenlerden 1926 yıllarına götürmek mümkündür.² Zira 1925 yılı, dünyada tarımsal ürün fiyatlarının en üst düzeye eriştiği bir yıldır; ancak bu tarihten sonra dünya tarımsal üretim fazlasının da baskısıyla, fiyatlarda dönem boyunca devam edecek bir düşüş başlamıştır. 1926 yılında %12,6'lık bir payla ihracatta üçüncü ülke durumunda olan ABD'nin Türkiye'den gelen tarımsal ürünler için gümrüklerinde "muayene" şartı getirmesi, gerek Amerikan gerekse Avrupalı ithalatçıların yerli ithalatçılara verdikleri kredilerin kesintiye uğramasına ve ülkenin 1927 yılına büyük bir para darlığı ile girmesine neden olacaktır.³ Bu anlamda Türkiye'de 1926'da başlayan kriz, 1929 dünya bunalımıyla doruğa ulaşmıştır. Ekonomik kriz yıllarında Türkiye'nin tarımsal ürün fiyatlarının gelişmiş ülkelere göre daha hızlı düştüğü görülmüştür.⁴

Türkiye'de endüstri ürünlerinin fiyatlarının artması ve tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşmesi şeklinde kendini hissettiren tarım krizinin nedeni, İstanbul Ticaret Odası'nın 1931 tarihli raporlarına şu şekilde yansımıştır:

- Hububat ve tarımsal ham madde üretimi dünyada artmıştır.
- Dünya tarımsal ürün stoklarında seneden seneye artış görülmektedir.
- Tarımsal arazi ve eşya fiyatlarında önemli bir düşüş vardır.
- Sanayi ülkelerinin daha önce ithal ettiği tarımsal ürünleri imkânları ölçüsünde yetiştirmeye yönelmeleri ve yetiştirdiklerini harici rekabetine karşı koruma siyasetini takip etmeleri.
- Genel olarak dünya işsizliğinin artması ile tüketimin azalışı da tarımsal buhranın nedenlerinden olmuştur. Dünya nazarında tarımsal ürün fiyatlarının düşmesine neden olan bu beş temel sebebe, Türkiye'nin kendi tarımsal üretim yapı ve ilişkisinden kaynaklı sorunlar eklenince⁵ tarımsal ürün fiyatlarındaki düşüş daha sert ve uzun süreli olmuştur.

¹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2009, 13-14; Buğdayın her iklim bölgesinde yetiştirilebilmesi ve üretimi için özel bir teknik bilgiye ihtiyaç olmayışı, zirai alanda giderek artan makineleşme, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Arjantin, Kanada, Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya gibi devletlerin yeni ve bol ürün üretebilmek için modern zirai sitemler kullanmaları, milli sınırlar dâhilinde ulusal ekonomi yaratma gayesiyle devletlerin tarıma (özellikle hububat üretimine) verdiği önem, devletlerin giderek artan işsizliğin önüne geçebilmek için yeni arazileri tarıma açması, krizle beraber çiftçinin kaybını daha fazla üreterek giderme isteği buğdayın dünyada ekim alanlarını ve üretim miktarlarını arttırmıştır. Bkz. Atıf Güray ve Vahdi Yurtmen, *Buğday Krizinde Türkiye*, Ankara: Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Umumi Sayı: 238, 1937, 20-21.

² Hububat üretimini, 1927 ve 1928 yıllarında yaşanan kuraklık krize varacak ölçüde etkilenmiştir. 1928 yılındaki kuraklık özellikle Konya, Aksaray, Kırşehir, Yozgat, Afyon, Eskişehir'de etkisini göstermiştir. Kuraklık zamanında köylünün içinde bulunduğu maddi durumu, "...İçlerinde una ot karıştırarak yiyeceği maddenin miktarını arttıranları gördüm...", sözüyle anlatan İsmail Hüsrev, özellikle kuraklığın görüldüğü illerde, köylünün tarımı terk ederek hayvancılığa yönelmiş olduğundan bahsetmektedir. Bkz. İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990, 141-142.

³ Oya Siller (Köymen), *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1981, 52.

⁴ Oya Köymen, "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları", *75 Yılda Köylerden Şehirlere, Bilânço 98*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, 10.

⁵ Türkiye'nin kendi tarımsal üretim yapı ve ilişkisinden kaynaklı sorunlar için şu unsurlar sıralanabilir: Tarımsal alet ve tarım metotlarımız, genel manada geri ve basittir. Tohumlarımız karışıktır ve bazı ürünler de karışık olmanın yanında kararsızdır. Topraklarımız yorgun, pek çok yerde gübresizdir; zira çiftçinin genel anlamda kullandığı çiftlik gübresidir. Tarımsal üretim kredi

Türkiye’de tarım ürünlerinin fiyatlarının sürekli düşme eğilimi, 1930 yılında tamamıyla ekonomik krizin etkisi altında kalmış ve 1932-1933 yıllarında bir felakete dönüşmüştür. Tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşüş eğilimi doğal olarak önce tütün, afyon ve pamuk gibi ihraç edilen tarım ürünlerinde kendini göstermiştir. Çünkü bu gibi ürünlerin fiyatlarında, yerel sebepler ile Dünya Ekonomik Krizi ortak tesir yapmıştır.⁶ Aynı şekilde bahçe tarımı mahsullerinden üzüm, incir, fındık fiyatlarındaki düşüş, Türkiye’ye has kaliteli ürünler olması ve dünya piyasasında daha fazla süre alıcı bulması gibi nedenlerden geç başlamıştır; ancak başladıktan sonra hızlı bir düşüş eğilimine girmiştir. Nitekim 1927-1935 yılları arası değerlendirildiğinde üzümde %73, incirde %66 ve fındıkta %25 oranında bir düşüş gerçekleşmiştir.⁷

Tarımsal ürün fiyatlarının düşüşü karşısında dünya devletleri yerli üreticileri korumak amacıyla dış ticarete koruyucu gümrük duvarlarını ortaya koyarken, yeni Türk devleti böyle bir önlemden yoksundur. Zira yeni Türk devleti, Lozan Barış Antlaşması ile bir yandan Osmanlı Devleti’nin ekonomik mirasını devralırken; 1916 yılında İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından belirlenen gümrük tarifelerinin 1929 yılına kadar değiştirilmeyeceğine karar verilmiştir. Ayrıca 1928 yılına kadar uzayan müzakereler sonunda Osmanlı Devleti’nin dış borcu yeniden yapılandırılıp, Osmanlı topraklarını devralan ülkeler arasında da paylaştırılmıştır. Buna göre Türkiye Osmanlı borçlarının % 67’sini devralıyordu. Borç ödemeleri ise 1929 yılında başlayacaktı.⁸ Türkiye’nin 1929’a kadar gümrük vergilerini arttıramamasının yanı sıra Osmanlı’dan kalan borçlar nedeniyle devletin uzun vadeli kredi alamaması, 1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin patlak verdiği bir sırada yeni Türk devletinin koruyucu ve etkili bir ekonomi politikası uygulayabilmesini engelleyecektir.⁹ Bu durum Türkiye gibi ülke nüfusunun % 80’den fazlasının tarımla uğraştığı, ihracatı tarıma dayalı olan ve dışa bağımlılık derecesi yüksek, tarımsal alanda hububat¹⁰ ve daha özeldede buğday üreticisi olan Türkiye’yi de derinden etkilemiştir.

1. Ekonomik Krizle Beraber Buğday Fiyatlarının Düşmesi

Cumhuriyet ilan edildiğinde Türkiye’de ekim alanlarının %90’ına yakın bir kısmı hububata ayrılmıştı ve ülke tarımında hububatın bu kadar önemli bir yer tutmasının çeşitli sebepleri vardı. Ülke genelinde iklim ve toprak şartlarının bilhassa hububat üretimine elverişli olması, çiftçide başka mahsullerin üretimi için yeteri bilginin ve teknik aletin olmayışı, ihracat için taşımacılığın ve piyasa şartlarının henüz gelişmemiş olması, millî sanayinin henüz büyük alıcı durumunda olmayışı, Türk çiftçisini hububata bağlamıştır. Bu çerçevede Türkiye’de hububat ekilen toprakların yarısından fazlası buğdaya ayrılmış ve buğday, millî gelirimizin 1/8’ini oluşturmuştur.¹¹

Buğday, 1920’lerde köylünün başlıca geçim ve gelir kaynağı olmasına karşın Cumhuriyet’in kurulduğu yıldan beri karşılaşılan “ekmek buhranı” 1920’ler boyunca sürmüştür. Yaygın ekim alanına rağmen Türkiye, 1930 yılına kadar buğday ithal eden ülke konumundan çıkamamıştır.¹² Zira kuraklık nedeniyle 1927 ve 1928 yıllarında ortaya çıkan hububat açığı 1929 yılında 18 milyon liralık ithalat ile kapatılabilmektedir.¹³ Bu durum ekmeğin yüksek fiyatlarda seyretmesine neden olmuştur. Ekmek fiyatlarını düşürme çabası, 1920’ler boyunca hükümetin kafa yorduğu esaslı konulardan olmuştur. İstanbul Ticaret Odası tarafından yapılan inceleme sonucunda hazırlanan raporda “*Buğday yerine, un ithal etmek*”, ekmek fiyatlarını düşürecek çözüm olarak

olanaksızlığı, murabahacılık, tefecilik, aracının fazla oluşu gibi nedenlerden ötürü pahalıya mal olmaktadır. Bkz. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, *1931 Oda Kongresi Kararları*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1931, 22-24.

⁶ Şevket Raşit Hatipoğlu, *Türkiye’de Ziraat Buhranı*, Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1936, 31; Türkiye’de yetiştirilen buğday türleri, ekim alanları, ekim türleri, buğday için uygun iklim ve yetiştirme koşulları, yetiştirilen buğdayların değerlendirilmesi, üretilen buğday miktarı, yurt içerisindeki alım satım borsaları, buğdayların saklanması (ambar ve silo yapımı), buğday ihracı adına gerekli tedbirler için bkz. Mirza Gökçöl, *Türkiye Buğdayları*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1935, V-VIII.

⁷ Hatipoğlu, *Zirai Buhranı*, 44-45.

⁸ Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, 175-176. ; Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, Birinci Kitap, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1990, 503-504.

⁹ Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler(1929-2001)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, 53.

¹⁰ Türkiye geniş bir sahada üretimi yapılan, ülke tarımsal üretiminin önemli bir bölümünü oluşturan hububatlar; buğday, arpa, mısır, çavdar, yulaf gibi ürünlerden oluşsa da hububat üreticilerinin çoğunu buğday üreticisi oluşturmaktadır. Bkz. Âli İktisat Meclisi, *Âli İktisat Meclisi Raporları*, Ankara: Âli İktisat Meclisi Umumi Kâtiplik, Neşriyat Serisi: A, 1932, 24.

¹¹ Refii Şükrü Suvla, “Dünya ve Türkiye’de Buğday Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 4, S. I, Ekim 1942, 21-22.

¹² *Cumhuriyet*, “Ekmek fiyat sorunu”, 27 Kânunusani (Ocak) 1929, 1; *Cumhuriyet*, “30 milyon liralık buğday alacağız, yani 30 milyon liramız gidecek”, 6 Kânunusani 1929, 1.

¹³ Fikret Başkaya, *Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi*, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2005, 75.

sunulmuş iken¹⁴ hükümetin çözümü ise –basında yayımlanan haberlerin de etkisi ile- ithal undan alınan gümrük vergisinin azaltılması ile sınırlı kalmıştır.¹⁵

İthal buğdayın yerli buğdaydan ucuz ve kaliteli oluşu, yerli buğdayın ulaşım masraflarının ithal buğday ile mukayese edilemeyecek ölçüde yüksek olması, yerli buğdayın korunmasını ve teşvikini çok pahalı bir politika haline getirmiştir. Ayrıca Türkiye'nin buğday üretimindeki yüksek maliyetine ilaveten yüksek gümrük duvarlarıyla yerli buğdayı koruma politikası, ekmek fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Tüm bunlar, 1920'li yılların koşullarında “Hububat tarımının zarardan başka bir netice vermediği” ve “buğday tarımı ile uğraşmak için insanın yapabileceği hiçbir iş bulunmaması veya buna alışmış olması” kanısının yaygınlaşmasına neden olmuştur.¹⁶

Hububat üreticilerini destekleme adı altında yürütülen politikalar çoğunlukla hububat ticaretiyle uğraşanları ve değirmencileri teşvik etmenin ötesine geçmemiştir. Kaldı ki bu teşviklerden çiftlik sahibi büyük üreticiler yararlanmasına karşın, geniş köylü kitleleri herhangi bir olumlu sonuç elde edememiştir. Öte yandan, 1920'lerdeki gerek makineli tarımı teşvik politikası ile gerek kredi politikası ile ticari ürünlerin hububata göre büyük ölçüde desteklendiği de bilinmektedir.¹⁷ 1928 yılında büyük bir kuraklık yaşayan ülke tarımı henüz bunun olumsuzluklarını üzerinden atmadan, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin etkileri ile karşı karşıya kalmıştır. Ekonomik krizin, Türkiye tarımı üzerindeki en büyük etkisi fiyatlar üstünde olmuştur. Krizle beraber tarım ürünleri fiyatları önemli ölçüde düşmüştür. Fiyat düşüşünün özellikle buğdayda en üst düzeyde olması, Türkiye köylüsünün çok büyük bir kısmının sıkıntıya düşmesine neden olmuştur. 1928 yılında okkasının fiyatı 20 kuruşa kadar çıkan buğday, 1931 yılında ancak 2-3 kuruşa satılır hale gelmiştir.¹⁸ Özellikle 1930 yılı ile beraber Ali İktisat Meclisi Raporları'na “Buğday Buhranı” olarak giren hızlı fiyat düşüş eğilimi şu şekilde raporlanmaktadır: “...1929 yılında İstanbul borsasında 17 kuruşa satılan buğday buhranın Türkiye'ye ulaşmasıyla 1929 sonlarında 12 kuruşa, 1930'da ise 6 kuruşa inmişti. Buğdayın üretim maliyetinin 16 kuruş olduğu bir ortamda buğdayın mahalli piyasalarda 3 kuruşa kadar düştüğü görülmüştür...”¹⁹

İç Anadolu ve Doğu Anadolu başta olmak üzere, Türkiye'de işlenen arazinin %89'unun hububata ayrıldığı düşünüldüğünde tüm hububat ürünlerinin ve özellikle buğday fiyatlarının düşüşü (Tablo: 1) Türk tarımını da temelden sarsmıştır.²⁰

Tablo 1: 1927-1935 Yılları arası İstanbul piyasasında buğday fiyatlarının seyri

Yıllar	Yıllık fiyat (Kuruş)	Endeks
1927	12,9	100
1928	14,5	112,4
1929	13,5	104,6
1930	8,6	67,1
1931	5	38,9
1932	5,3	41,1
1933	5,9	45,7
1934	4,5	34,6
1935	5,9	45,8

Kaynak: Hatipoğlu, *Zirai Buhran*, 41.

1929 Ekonomik Krizi'nin hızla yayılması genelde tarımsal üretimin özelde buğday üretiminin hacmiyle ilgili sorunları dünya ekonomisinin gündemine taşımıştır. Hükümetler buğday üreticilerini korumak için fiyatı

¹⁴ *Cumhuriyet*, “Buğday yerine un ithal edilirse, ekmek ucuzlayacak”, 1 Kânunusani (Ocak) 1929, 1.

¹⁵ *Cumhuriyet*, “Muvaffakiyet Davamızı Kazandık: Halk ucuz ekmek yiyecek”, 8 Kânunusani (Ocak) 1929, 1; *Cumhuriyet*, “B.M.M. Un resmini tenzil etti”, 25 Kânunusani (Ocak) 1929, 3; Un vergisinin indirilmesine, özellikle kazançlarının azalacağını düşünen değirmenciler karşı çıkmış ve bu hususta İktisat Vekaletine heyet göndermişlerdir. Yunus Nadi, “Un resmi behemhal indirilecek”, *Cumhuriyet*, 14 Kânunusani (Ocak) 1929, 1; Yunus Nadi, “Un Gümrüğü”, *Cumhuriyet*, 22 Kânunusani (Ocak) 1929, 1.

¹⁶ Oya Siller, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1981, 24-27.

¹⁷ Siller, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi*, 29-30.

¹⁸ Mehmet Bülent Varlık, “Ahmet Hamdi Başar'da Buğday Meselesi”, *Ekonomik Yaklaşım-Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları*, C. II, S. 6, 1981, 88-89.

¹⁹ Âli İktisat Meclisi, *Âli İktisat Meclisi Raporları*, 24.

²⁰ Hatipoğlu, *Zirai Buhran*, 43.

dengelemeye çalışmışlar, üreticiyi desteklemişlerdir. Desteklenmiş buğday fiyatlarının kentli nüfus ve sanayi sektörü üzerindeki yükü ağırlaştırması kaçınılmaz olmuştur. Nitekim ekonomik krizle beraber Türkiye'deki buğday fiyatları, Amerikan piyasalarından daha hızlı düşmüş ve 1930'ların başında Türkiye'de ortaya çıkan buğday buhranı çözüm bekleyen acil bir sorun haline gelmiştir. 1928-1931 arasındaki üç yıl içerisinde buğday fiyatlarındaki toplam azalma ABD'de % 59 iken Türkiye'de bu oran % 70 seviyesinde olmuştur. Ayrıca 1929'dan 1930'a bir yıl içerisinde buğday fiyatları % 42 azalmış, 1931'de ise % 45 oranında bir düşüş daha yaşanmıştır. Üstelik iç piyasa hadleri açısından buğday fiyatlarındaki düşüş, diğer tarım ürünlerinin fiyatlarındaki azalmaya oranla daha fazla olmuştur. 1929-1931 yılları arasında tarım ürünlerinin alım gücündeki toplam düşüş % 29 olarak gerçekleşmiştir. Pamuk ve tütün için bu düşüş sırasıyla % 24 ve % 22 seviyesinde kalırken buğday için bu oran % 51 olmuştur.²¹ Dünya piyasasındaki buğday fiyatlarının düşüşü karşısında özellikle Avrupalı devletler buğday üreticilerini "Gümrük himaye siyaseti" ile koruma yolunu seçmiştir. Türkiye'de buğday maliyetinin yüksekliği ve buğday fiyatlarının dünya piyasasından daha düşük seviyede olması, ilk etapta gümrük himayesinin olmayışına bağlansa da 1929'da yürürlüğe giren yeni gümrük tarifesine rağmen buğday fiyatlarının düşmeye devam etmesi, ülkeyi buğday fiyatların yükseltilmesi adına yeni çare arayışına itmiştir.²² 1929 yılından itibaren buğday fiyatlarındaki düşüş karşısında çiftçi kesiminin sorunlarının siyasetin de ana söylemi haline geldiğini belirtmek gerekir. Hatta Başvekil İsmet İnönü Meclis'in açılış konuşmasında özellikle buğday üreticisinin himaye edildiğini ifade ederken himaye politikasının şehirdeki ürünlerin fiyatlarını artıracığı yönündeki eleştirilere de cevap vermiştir:

"...Buğdayı bilhassa himaye ettiğimiz doğrudur. Bizim halkımızın yüzde 70'i çiftçidir. Takip ettiğimiz himaye siyaseti yüzde 70 çiftçiyi kuvvetlendirecek, bununla alakadar olan yüzde 20'den fazla Sair müstahsilleri sarsmayacak bir yoldur. Senelerden beri takip ettiğimiz buğday himayesinden milletimizin yüzde 70'inin sefaleti bedeli olarak vazgeçmeyeceğiz. Bu memleketin her türlü inkişafı ziraattan çıkan servete istinat eder. Türk köylüsünü zengin etmeğe çalışmak siyasetimizin ana hatlarından..."²³

Tablo 2: 1930 yılında bazı bölgelerde, buğdayın dönüm başına üretim masrafları ve satış fiyatı

Yetiştirildiği bölge	Ürünün ismi	Üretim masrafı (Kuruş)	Hâsılat (Kuruş)
Uzun Köprü	Buğday	660	670
Eskişehir	Buğday	590	450
Beypazarı	Buğday	1500(nakliye dâhil)	1200
Çarşamba	Buğday	513	825
Bursa	Buğday	900	Bizzat çalışmayan çiftlik sahipleri kar elde etmezler.

Kaynak: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, *1931 Oda Kongrası Kararları*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1931, 28.

Türkiye'de, buğday fiyatlarındaki aşırı düşüş, genel anlamda ekonomik krizin sonucuna bağlansa da bundan farklı olarak buğday fiyatlarının düşüşünü açıklama noktasında İktisat Müşaviri Ahmet Hamdi (Başar) Bey'in tespitleri önemlidir. Başar'a göre buğday meselesi, Türk köylüsünü borç ve zarar içinde iflasa sürükleyen ve ülkenin ekonomik hayatının temelini sarsan meseledir. Her şeyden önce Türkiye'nin %80'i çiftçi ve çiftçilerin %80'i de buğday üreticisi olmasına rağmen, Türkiye sürekli buğday ithal eden bir ülke olmuştur.²⁴ Yine Başar'a göre; Türkiye 1930 yılında ihraç edecek kadar buğday üretmekle birlikte Tablo 2'de de görüldüğü gibi, fiyatlar üretim masraflarını koruyamayacak seviyelere varmıştır. Şu durumda zarara giren hatta tohum masraflarını dahi çıkaramayan çiftçi, bir sene sonra daha az buğday üretimine gidecek ve Türkiye kendi ihtiyacından az buğday üretecektir. Bu durumda çiftçi zarardan kurtulacak ancak ülke buğday ihtiyacını karşılamak için buğday ithal etmek zorunda kalacaktır. Başar'a göre Türkiye'nin Cumhuriyet'ten beri buğday ithal eden bir ülke olmasının sebebi budur. Türkiye buğday ithalatçısı bir ülke olduğu müddetçe, buğdayları çiftçiye idare edecek

²¹ Nadir Özbek, "Kemalist Rejim ve Popülizmin Sınırları: Büyük Buhran ve Buğday Alım Politikaları 1932-1937", *Toplum ve Bilim*, S. 96, Bahar 2003, 225-227.

²² Âli İktisat Meclisi, *Âli İktisat Meclisi Raporları*, 24-25.

²³ Bilsay Kuruç, *Belgeler İle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*, C. 1, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1988, 35.

²⁴ Ahmet Hamdi Başar, *İktisadi Devletçilik I*, Ankara: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1931, 77.

düzye de satılmış, ancak buğday ülke ihtiyacından biraz fazla üretildiği zaman fiyatlar aşırı düşmüş ve çiftçi zarara uğrayan tüccar vasfını kazanmıştır. Buğday Türkiye ekonomisinin temel ürünü olduğu için bu zarar, yalnız çiftçi sınıfına etki etmemiş, diğer alanlara da (kredi, nakliye, ekonomik hayattaki tüm ürünlere) etki etmiştir. Nitekim hükümet bile 1931 senesi bütçesini 220 milyondan 180 milyona indirmek zorunda kalmıştır.²⁵

Gerçekten de buğday fiyatlarındaki düşüşte²⁶, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin etkisi gözlemlenmekle birlikte, özellikle 1930'da Türkiye'nin ihraç edebilecek düzeyde buğday üretmesinin etkisi büyük olmuştur.²⁷ Nitekim Ahmet Hamdi Başar'ın yaptığı hesaplamalar bu düşüncüyü destekler niteliktedir:

“... bizim için buğday, ihracat emtiasından değil, dâhili istihlak eşyamızdandır. Buğday ihracatçısı olmadığımız için, beynelmilel buğday ihraç piyasasına göre piyasamızı tanzim zarureti karşısında değiliz. Ecnebiden memleketimize ithal edilecek buğdayın kilosundan 6 kuruş gümrük resmi alınmaktadır. Şu halde ecnebi piyasasına uymak icap etse idi, en yakın ve en ucuz olan Bulgar piyasası kilo da 4 buçuk kuruş, gümrük resmi de bu sene 6 buçuk kuruş olduğuna göre piyasamız, 11 kuruş raddesinde olması icap edecekti. Geçen sene İstanbul'da 13 buçuk kuruş olan buğday piyasamızı tayin eden amil de bu hesap idi... Fakat bu sene bu hesap hiç dikkate alınmadan, buğday, gümrük resminden bile daha aşağı bir fiyata satılmaktadır. Şu halde buğday fiyatlarımızda bu sene gördüğümüz büyük tenezzülü cihan piyasalarında buğday fiyatlarının sukutuna hamletmek doğru olmaz... Ancak iktisat vekâletinin yaptığı bir tahmine nazaran 1930 senesi 100 bin ton kadar ihraç edebileceğimiz hububat olduğu söylenmişti... 100 olduğunu kabul etsek, Türkiye istihsalâtına nazaran istihsalâtın %7 nispetinde fazla olduğu görülür. Nazari bir hesap ile Türkiye buğday istihsalâtı, istihlâkâta mukabil olsa idi, fiyatların beynelmilel piyasaya göre 10-11 kuruşa düşmesi icap ederdi. Hâlbuki yalnız %7 istihsal fazlası, fiyatları bu halden %45 nispetinde daha aşağı düşürmüştür”²⁸

Tablo 3: 1928-1935 Yılları arasında buğday-un ithalatı ile buğday ihracatı

Sene	Buğday-un ithalatı(lira)	Buğday ihracatı(lira)
1928	5.188.000	406.000
1929	14.928.000	41.000
1930	131.000	577.000
1931	32.000	856.000
1932	4.000	1.558.000
1933	-	1.095.000
1934	1.000	4.081.000
1935	6.000	2.831.000

Kaynak: Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, 58.

Tablo 3'te görüldüğü üzere Türkiye'nin buğday ithalatı 1929 senesinde en yüksek düzeyde olmuş, buğday fiyatlarının 2/2,5 kuruşu gördüğü 1930 yılında itibaren ise buğday ihracatı, buğday ve un ithalatından fazla

²⁵ Başar, *İktisadi Devletçilik I*, 81-82.

²⁶ Bu süreçte buğday fiyatlarındaki düşüşü faklı nedenlere bağlayanlar da olmuştur: “Bazı kimseler buğday fiyatının sukutuna müzmin bir düşüş demişlerdi. Bu hadiseyi muhtelif sebeplere atfediyorlardı. Bunlar arasında, beynelmilel buğday fiyatlarını zikrederek, Türkiye fiyatlarındaki seyrin, mezkûr fiyatlara tekabül etmekte olduğunu söylüyorlardı. Fiyat düşüklüğü neticesinde hâsıl olan gelir eksikliğini telafi için müstahsilin ekim sahasını genişlettiği, bunun neticesinde mahsulün arttığı ve fasit bir daire içinde fiyatların düşmekte olduğu da iddia ediliyordu.” Bkz. Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi, 1940, 160-161.

²⁷ 1930'larda, Nazi Almanya'sının savaş stoku yapmak amacıyla Türkiye ve Balkan Ülkelerinden, çok düşük olan dünya fiyatının biraz üstünde fiyat vererek buğday satın almasının hem buğday ekim alanının, hem de buğday ihracatının artmasında önemli rolü olduğu belirtilmektedir. Bkz. Köymen, “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”, 11.

²⁸ Başar, *İktisadi Devletçilik I*, 84-85; İncelenen dönemde, dünya piyasasında en büyük buğday ihracatçısı ülkeler Kanada, Avustralya, ABD, Arjantin, Rusya, Romanya ve Bulgaristan'dır. Kanada, Arjantin, Avustralya çok mahsul yetiştiren az nüfuslu ülkelerdir. Rusya ve Romanya nüfusunun bir kısmı çavdar ve mısır yiyen, bu sayede buğday ihracatı yapabilen ülkelerdir. Amerika Birleşik Devletleri çok nüfusu olmakla birlikte, çok fazla üretim yapması nedeniyle ihracat imkânı bulan ülkedir. Bkz. Suvla, “Dünya ve Türkiye'de Buğday Meselesi”, 19.

olmuştur. 1930 yılından başlayarak takip eden yıllarda ihracat değerleri ithalattan fazla görülmekle birlikte, 1933 senesinde ise Türkiye buğday ve un ihraç etmemiştir. 1929'daki buğday ithalatının artışında, 1929 Ekiminde gümrük vergilerinin yükseltileceğinin önceden bilinmesinin etkisi vardır. Zira bu durum "spekülatif ithalat" ta büyük bir artışın doğmasına neden olmuştur.²⁹ 1929 yılının ikinci yarısıyla beraber spekülatif ithalat artışı çığ gibi büyümüştür. Öyle ki, İstanbul limanlarında sipariş ürünleri boşaltacak yer kalmamış hatta bazı gemiler ürünleri boşaltmadan gitmek zorunda kalmıştır.³⁰

Tablo 4: 1926-1931 Yılları arasında buğday ekim ve biçim miktarları

Zirai Sene	Ekim Dönümü	Biçim Miktarı(Kental)
1925-1926	35.417.718	24.692.263
1926-1927	22.383.714	13.331.508
1927-1928	31.326.706	16.110.758
1928-1929	28.178.280	27.188.729
1929-1930	27.052.274	24.853.988
1930-1931	34.169.394	30.000.000

Kaynak: Güray ve Yurtmen, *Buğday Krizinde Türkiye*, 29.

Kuraklık yüzünden ürün kaldırılamadığı 1927-1928 yıllarından itibaren buğday meselesi İktisat Vekâleti ve Ziraat Bankası arasında çok tartışılan bir konu olmuştur. Buğday fiyatlarındaki aşırı düşüşün nedeni olarak Türkiye tarımında kullanılan teknolojinin geriliği, hava koşullarına bağlılık gibi yapısal özellikler de gösterilebilir.³¹ Buğday ülkenin hemen her tarafında üretilmekle birlikte İç Anadolu (Ankara, Eskişehir, Kırşehir, Yozgat, Sivas, Konya), ülke üretiminin 1/3'ünü karşılamaktadır. Ayrıca bu bölgede nüfusun az olması nedeniyle elde edilen buğdayın önemli miktarı büyük şehirlere sevk edilmiştir. Verimlilik Almanya ve Fransa'da 20 kental, Romanya ve Yugoslavya'da 11 kental, Bulgaristan'da 14 kentaldır.³² Türkiye'de tarımın iklim koşullarına bağlılığı, ülke genelinde (Tablo: 4) ve bölgesel olarak (Tablo: 5) verimin yıllara göre değişmesine, buğday fiyatlarının da bir seneden diğer seneye dalgalı bir seyir izlemesine neden olmuştur. Nitekim aşağıdaki tablo değerlendirildiğinde (Tablo: 4), 1925-1926 yıllarında 35 milyon dönüm ekilmiş, 24 milyon kental ürün alınmıştır. Hâlbuki 1927 yılında 22 milyon dönüm ekilmiş ancak 13 milyon kental ürün alınmıştır. 1927-1928 yıllarında 31 milyon hektar ekilmiş, 16 milyon kental ürün alınmıştır. Ülke genelinde buğday mahsulü 13 milyon kental ile 30-35 milyon kental arasında değişen bir verime sahiptir. Bu nedenle bazı verimsiz yıllarda ihtiyacı karşılamak için buğday ithal edilmişken, verimin fazla olduğu yıllarda fiyat düşüklüğü sıkıntısının yaşandığı görülmüştür.³³

²⁹ *Cumhuriyet*, "Yeni tarifede hemen her şeyin gümrüğü çoğalıyor", 7 Mart 1929, 3; Aşırı ithalattı azaltarak paranın dışarıya çıkmasını engellemek adına Türk Ocakları 3 Mayıs 1929'da çeşitli sektörlerdeki fabrika ve imalathane sahiplerinin de katılımıyla bir toplantı yapmıştır. Toplantı neticesinde oluşan ihtisas raporları ilgili mercilere verilmiştir. Bkz. *Cumhuriyet*, "Yerli mallarının revacını temin için içtima yapıldı", 4 Mayıs 1929, 1.

³⁰ *Cumhuriyet*, "Limanda antrepo buhranı", 22 Temmuz 1929, 1; İhracatçıların stok yapmaya yönelmeleri, kredi kullanımındaki büyük artış, dış ticaret açığının büyümesine ve Ekonomik Kriz'in Türkiye'ye girişinin hızlanmasına neden olmuştur. Dış ticaret açığı 1928 yılında 50 milyon lira iken, 1929 yılında 101 milyon liraya yükselmiştir. Bkz. Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, 112; Mustafa A. Aysan, *Atatürk'ün Ekonomi Politikası*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004, 49; Spekülatif ithalatta artışı, belki de hükümetin yeni gümrük tarifelerini ekonomik buhrana karşı önlem olarak değerlendirmesinin de etkisi ile, uygulamaya girecek yeni gümrük tarifeleri ile ilgili Yunus Nadi, *Cumhuriyet* Gazetesindeki makalesinde hükümeti uyarmaktadır: "Tarife ne fazla himaye ile halkı ızzar etmeli, ne az himaye ile zaten müşkülât içinde bulunan sanayimizi öldürmelidir. Gümrük varidatı devletin üzerinde gelişigüzel at oynatacağı bir saha değildir. Bilakis memleketin iktisadiyatını alakadar eden çok mühim ve çok nazik bir iştir." Bkz. Yunus Nadi, "Yeni Tarife", *Cumhuriyet*, 2 Mart 1929, 1.

³¹ Özbek, "Kemalist Rejim ve Popülizmin Sınırları: Büyük Buhran ve Buğday Alım Politikaları 1932-1937", 229.

³² Suvla, "Dünya ve Türkiye'de Buğday Meselesi", 27.

³³ *Ziraat Gazetesi*, "Ziraat Bakanı Muhlis Erkmen'in Kurultayda Söyledikleri", C. I, Yıl 3, S. 5, Mayıs 1935, 156-157.

Tablo 5: 1932-1935 Yılları arasında Ankara’da hektar başına kental³⁴

Sene	Kental
1932	5
1933	3,9
1934	14,5
1935	11,4

Kaynak: Suvla, “Dünya ve Türkiye’de Buğday Meselesi”, 27.

Buğday fiyatlarının 1930 ve 1931 yıllarında diğer yıllardan farklı olarak daha düşük fiyatlarda seyretmesinin bir diğer nedeni de demir yolu ile taşınan un ve buğday miktarının her yıl artmış olmasıdır. Zira yeni yapılan demir yolu hatlarının ve özellikle 1930 senesinde açılan Ankara-Sivas demir yolu hattının etkisi bulunmaktadır. 1930 yılında Sivas’tan İstanbul’a ilk defa bu yıl ürün gelmeye başlamış, iyi kalitede ve mühim miktarda olan bu ürünler özellikle İstanbul’da buğday fiyatlarını düşüren en önemli nedenlerden olmuştur.³⁵ Aşağıdaki tabloda (Tablo: 6) da görüldüğü gibi özellikle 1929 yılından buğday fiyatlarının en düşük seviyede olduğu 1931 yılına kadar demiryolu ile taşınan buğday miktarı artmıştır. Ekonomik krizin etkisinin hissedildiği 1929 yılında bile Türkiye’nin demir yolu ile taşıdığı un ve buğday miktarı toplam 196,451 tonda kalırken bu miktar 1930’da 263,212 ve 1931’da 378,139 tona ulaşmıştır.

Tablo 6: 1924-1932 Yılları demir yolu ile taşınan un ve buğday miktarı

Sene	Buğday (Ton)	Un (Ton)
1924	47,467	13,973
1925	56,118	10,294
1926	105,665	8,825
1927	89,279	14,158
1928	43,420	59,158
1929	148,480	47,971
1930	220,337	42,875
1931	320,337	57,802
1932	181,085	52,235

Kaynak: Derin, *Türkiye’de Devletçilik*, 162

İncelenen dönem açısından Türkiye’de tarım ürünlerinin fiyatlarının düşüşünde, aşırı rekolte tahminlerinin de etkisi olmuştur.³⁶ Nitekim yeni mahsulün piyasaya çıkışından itibaren ilk 3-4 ay fiyatlarda düşüş yaşanmaktadır. Bu düşüşün yaşanmasında köylünün devlete, bankalara, şahıslara karşı borçlarını kapatmak ve ihtiyaçlarını gidermek için ürününü satma zorunluluğu vardır. Nitekim köylünün borç ödemelerinin harman sonuna denk gelmesi nakit para ihtiyacını, nakit para ihtiyacı ise piyasadaki ürün miktarını artırmıştır.³⁷ Piyasalarda artan ürün miktarı ve özellikle aşırı rekolte tahmini köylü ve tüccarda fiyatların düşmesi yönünde bir psikolojik eğilim oluşmuş, fiyat düşüşleri mahsulün fazla olduğu düşüncesiyle normal karşılanmış, böylece yetiştirici ürünlerini çok düşük fiyata tüccara satmak durumunda kalmıştır. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Şevket Raşit Hatipoğlu’na göre aşırı rekolte tahminleri Türkiye’nin tarım fiyatlarını, sadece iç pazarda değil, dış pazarda da düşürmektedir:

“Bizde rekolte tahminleri her şeyden evvel çok erken yapılır... Şüphesiz bu arada, bazı mahsullerimizin ecnebi alıcıları da bu aşırı rekolte tahminlerinden haberdar oluyor ve pazara nazla geliyorlar, mahsule de en düşük fiyat veriyorlar. Bu yıl Türkiye üzüm ve fındık mahsullerini değer fiyata satmazsa, bunda bizzat kendimizin yaptığı aşırı rekolte tahminlerinin,

³⁴ 100 kg’lık ağırlık ölçü birimi. 1 kental:100 kg

³⁵ Başar, *İktisadi Devletçilik I*, 89.

³⁶ *Cumhuriyet*, “Bu sene bütün dünya rekoltesine nazaran mahsulâtımız çok iyi”, 17 Ağustos 1929, 2; *Cumhuriyet*, “Bu sene ihracat emtiamız çok mucibi memnuniyettir”, 29 Teşrinievvel (Ekim) 1929, 2; *Cumhuriyet*, “Bu sene mahsulâtımız çok iyi”, 15 Ağustos 1929, 2.

³⁷ Güray ve Yurtmen, *Buğday Krizinde Türkiye*, 33.

üzüm ve fındık mahsullerinin bereketi üzerine çıkan yaygaraların suçu olduğu unutulmamalıdır.”³⁸

Mahsulün fazla olması veya fazla olduğu söylentisi fiyatları düşürmüşken mahsul az olduğunda ise fiyatlar yükselmemiştir. Hasat zamanı para ihtiyacı içinde olan köylünün mallarını birden pazara çıkarması, pazarda göreceli bir tokluk algısı yaratmış ve fiyatlar düşmüştür.³⁹ Örneğin köylü nakit para temini için buğdayını 1931 ve 1932 yıllarında 1,66 kuruşa satmak zorunda kalmıştır. Bu şekilde köylüden araçlar vasıtasıyla düşük fiyata alınan buğday, tüketiciye ulaşınca kadar 7 kuruşa kadar çıkmıştır. Bu durum ülke genelinde fiyat dalgalanmalarına neden olurken⁴⁰, köylünün alım gücü de gittikçe düşmüştür.

2. Buğday Üreticisinin Fakirleşmesi ve Borçlanması

Cumhuriyet'in ilk on yılı için değerlendirildiğinde, biri kıtlığı ortaya çıkaran, kuraklık; diğeri tam da bolluk zamanında ortaya çıkan 1929 Dünya Ekonomik Krizi Türk köylüsünü sefaletle sürükleyen iki felaket olmuştur. 1925 senesinden beri deredeyse her sene, kıtlık Orta Anadolu'yu kasıp kavurmuş hele 1927 senesinde, Konya ovalarındaki köylüler kitle halinde topraklarını bırakıp göç etmeye başlamışlardır. Tam, Türk köylerinde kıtlık dinmişken ve 1929'da ilk kez buğday üretimi iç tüketime yetecek ölçüdeyken bu sefer doğal afetin yerini, 1929 Dünya Ekonomik Krizi almıştır.⁴¹ Köylünün karşılaştığı bu felaketler, Cumhuriyet gazetesinde şu şekilde anlatılmaktadır:

“Bu harap ve yıkık ülkeyi ayağa kaldırmak için uğraşılan son senelerde, ülkemiz, iki şekilde tecelli eden garip bir bahtsızlığa maruz kaldı. 1- Anadolu'da gayet şiddetli üç dört kuraklık senesi geçirdik. Orta Anadolu'da adeta genel göçlere benzeyen altüstlükler oldu. İnsanlar bir lokma ekmek bulacakları yerlere taşındılar. Hayvanlar kısmen helak oldular, kısmen yok pahasına denilecek ucuz fiyatlarla elden çıkarıldı. 2- Kurak ve kıtlık senelerini takip eden bolluk senelerinde ise bütün dünyada özellikle tarım ürünleri üzerinde, fazla üretimden dolayı müthiş bir kriz ortaya çıktı. Ürünler para etmedi. Bu bolluk krizi de tıpkı kuraklık ve kıtlık krizi gibi ekonomik hayatı felce uğrattı, felce uğratmadıysa bile herhalde büyük zorluklar içinde bıraktı.”⁴²

Tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşüşü köylünün sadece üretim isteğini kırmamış, onun alım kuvvetini de azaltmıştır. Köylünün alım kuvvetinin azalmasında, tarımsal ürünlerin düşmesine karşın endüstri ürünlerinin fiyatlarının düşmemesi; hatta şeker, sabun, tuz, gaz gibi ürünlerin fiyatlarının yükselmesi etkili olmuştur. Bu durum köylünün fakirleşmesine ve köylüde “kendi kendine yetebilme” eğiliminin ortaya çıkmasına neden olurken; köylü maddi yetersizliklerle alamadığı ürünün kullanımını büsbütün bırakmıştır.⁴³

Tablo 7: 1927-1933 Yılları arasında bir kilo şeker karşılığı için mal değişim oranları

Yıllar	Buğday(kg)	Arpa(kg)	Mısır(kg)	Pancar(kg)
1927	3,74	5,96	6,61	32,20
1928	3,11	5,02	6,45	30,13
1929	3,23	4,93	4,68	29,06
1930	4,76	8,36	7,19	27,33
1931	7,76	10,50	11,41	31,04
1932	7,64	11,57	15	32,40
1933	6,60	12,04	21,61	38,90

Kaynak: Hatipoğlu, *Zirai Buhran*, 57.

³⁸ Şevket Raşit Hatipoğlu, “Ziraat Mahsullerimizde Rekolte ve Fiyat Meselesi”, *Ziraat Gazetesi*, C. I, Yıl 6, S. 7, Ankara: Yeni Gün Matbaası, Temmuz 1935, 194.

³⁹ Hatipoğlu, “Ziraat Mahsullerimizde Rekolte ve Fiyat Meselesi”, 195.

⁴⁰ *Ziraat Gazetesi*, “Ziraat Bakanı Muhlis Erkmen'in Kurultayda Söyledikleri”, 156.

⁴¹ Hatta 1927 yılında yaşanan kıtlıkta İstanbul işçisinin, felaketzede köylü kardeşlerine nafakalarından kesip yardım göndermeye kalkışmalarına karşı, İstanbul Valisi: “Biz sağ oldukça, bu iskemleleri kimseye bırakmayız. Sizden gelecek, hatta yardımı dahi istemeyiz” cevabını vermiştir. Bkz. Hikmet Kıvılcım, *Müttefik: Köylülük*, Yol: 7, Köxüz Yayınları, 2009, 186.

⁴² *Cumhuriyet*, “Hangi vergiler ve niçin ağırdır?”, 24 Teşrinisani (Kasım) 1930, 2.

⁴³ Şevket Raşit Hatipoğlu, “Dış Ticaretimizde Ziraatın Payı”, *Ziraat Gazetesi*, C. I, Yıl 2, S. 12, Ankara: Yeni Gün Matbaası, Şubat 1935, 33-34.

Tablo 8: 1927-1930 Yılları arası kilogram bazında, 'buğday'ın petrol, bazen ve yünlü kumaş karşısındaki değeri

Sene	1 litre petrol	1 metre bazen	1 metre yünlü kumaş
1927	1,62	2,71	50,3
1928	1,47	2,48	44,8
1929	1,70	2,52	55,5
1930	2,23	3,95	93
1931	3,46	6,80	160
1932	3,28	6,41	141,5
1933	3,45	5,60	114,4

Kaynak: Hatipoğlu, *Zirai Buhran*, 62, 64, 66.

Tablo 7'de, 1927-1933 yılları arasında Türkiye'de iç piyasada şeker fiyatlarının değişimi ile herhangi bir tarım ürününün fiyat değişimi görülmektedir. Tarımsal ürünlerin fiyatları düştükçe çiftçinin bir kilo şeker için ne kadar fazla ürün verdiği ve dolayısıyla çiftçinin alım gücünün gittikçe azaldığı sonucu çıkarılabilir.⁴⁴ Yine tablo 8'de, temel geçimini buğday üretiminden karşılayan çiftçinin mensucat ve petrol karşısında alım gücündeki değişikliği göstermektedir. Tablodan yola çıkarak çiftçinin özellikle 1929 senesinden başlayarak mensucat ürünleri ile petrol karşısında alım gücünün düştüğü görülebilir.

Böylesi bir piyasada köylünün alım gücündeki düşüşün boyutlarını Yorğaki Effimianidis, şu değerlendirmelerle anlatmaktadır:

"... Köylümüzün durumu, gözlerimizi fal taşı gibi açtıracak bir haldedir. Köylü harpten evvel bir okka buğdayla bir arşın basma, iki buçuk okka buğdayla bir okka şeker, bir okka buğdayla bir okka gaz yağı alabiliyordu. Bu gün bir arşın basma için sekiz on kilo buğday ve bir kilo gazyağı için de yedi sekiz kilo buğday vermek mecburiyetindedir. Mahsulün para etmemesi yüzünden satın alma kudreti bu derece düşen köylü şeker yemek, gaz yağı yakmamak, entarisi üzerine seksen yama vurarak idare etmek zorluğundadır."⁴⁵

Endüstri ürünlerinin fiyatlarının, hububat fiyatlarına oranla daha az düşmesi köylünün fakirleşmesine ve kabağuna çekilmesine neden olmuştur. Özellikle köydeki sabit gelirli zümrelerden amele, ortakçı⁴⁶ ve küçük ölçekli üreticinin geliri oldukça azalmıştır.⁴⁷ Nitekim köylü dünya piyasasıyla doğrudan temasta bulunmaması nedeniyle kârsız satışlardan ilk olarak ihracatçı tüccarları etkilenmiştir. Buğday üreten köylü ise, fiyat düşüşünden ihracatçı tüccar veya bu tüccarla aracılık yapan kasaba tüccarıyla teması sırasında etkilenmiştir. Köylü, ürününü dünya piyasasından, hatta kasaba çarşısındaki fiyatlardan bile düşük fiyatlarda elinden çıkarmıştır.⁴⁸

1929 Dünya Ekonomik Krizi ile pazar imkânları azalıp, ticaret hadleri tarımın aleyhine dönerken, Anadolu'daki köylülerin çoğu geçimlik üretimine yönelmiş, köylüye getirilen çeşitli vergiler yoksul köylülerin borçlanmasına ve iflasına neden olmuştur. Ürettikleri buğdayın para etmemesi nedeniyle hayvanlarını satmak zorunda kalan

⁴⁴ Hatipoğlu, *Zirai Buhran*, 57.; Ayrıca İsmail Hüsrev Tökin'in verilerine göre, "Milli piyasada pamuk fiyatları 1929 senesine nazaran 1934 senesinin ilk nısfında yüzde 56 sukut ettiği halde pamuk ipliği fiyatları ancak yüzde 36, kaput bezi fiyatları ise ancak yüzde 26 düşmüştür. Yünde ve yünlü mensucatta da aynı hal müşahede edilir. Yün ve yapağı fiyatları aynı tarihlerde yüzde 57 düştüğü halde yün ipliği fiyatları ancak yüzde 19 sukut etmiştir.", bkz. İsmail Hüsrev (Tökin), "İç Pazar Meselesi", *Kadro*, S. 33, Eylül 1934, 18.

⁴⁵ Yorğaki Effimianidis, *Cihan İktisat Buhranı Önünde Türkiye II*, İstanbul: Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1936, 18.

⁴⁶ Batı ve Orta Anadolu'da arazi münasebetlerinde sıklıkla görülen olarak ortakçılık, derebeylik kadar eskidir. Osmanlı'da görüldüğü gibi Bizans'ta da görülmüştür. Anadolu ortakçılığın şartları nüfus yoğunluğuna bağlıdır. Nüfusun fazla ve arazinin az olduğu ortakçılık köylünün aleyhine iken; arazinin fazla nüfusun olduğu yerler lehinedir. Mesela Adana gibi nüfusun fazla olduğu yerde (tohum ve toprak, toprak sahibine ait olmak üzere) mahsulün dördte biri köylüye veya üreticiye ait iken; Antalya gibi nüfusun daha az ve mevcut nüfusa nazaran toprağın daha fazla olduğu yerde ürün paylaşımı yarı yarıyadır. Ticari münasebetlerin görüldüğü yerlerde ise toprak ağalı veya ortakçılık sermayedar çiftlik işletmesine dönüşmüştür. Böylesi yerlerde köylü ile sermayedar toprak sahibi arasındaki münasebetler sermaye koyan ile kol kuvvetini satan arasındaki münasebetler şeklini almıştır. Adana, İzmir, İstanbul gibi mübadele münasebetlerinin yoğun olduğu yerlerde ortakçılık bu şekli almıştır. Bkz: İsmail Hüsrev(Tökin), "Türkiye'de Toprak Ağalığı", *Kadro*, S. 9, Eylül 1932, 28-29; İsmail Hüsrev(Tökin), "Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı", *Kadro*, S. 4, Nisan 1932, 11-13.

⁴⁷ Hüsrev (Tökin), "İç Pazar Meselesi", 18.

⁴⁸ İsmail Hüsrev (Tökin), "Anadolu Köyünde Bünye Tahavvülü", *Kadro*, S. 14, Şubat 1933, 19.

yoksul köylülerin tek seçeneği, daha varlıklı köylülerin topraklarında ortakçılık yapma statüsünü kabul etmek olmuştur⁴⁹. Türkiye’de köylünün, iş üzerinden borçlanmasının bir sonucu olan ortakçılığı, İsmail Hüsrev, şu şekilde tanımlamaktadır:

“... münasebetler istihalesi, hukuki bağların yerine iktisadi bağların kaim olması şeklinde cereyan etmiştir. Bu iktisadi bağlar borç bağlarıdır. Toprak sahibi, toprağı kâfi gelmeyen yahut toprağı olmayan köylüye işletmek üzere arazi ile tohum, alâti ziraiye yahut yalnız arazi verir. Nakit olarak da muayyen bir miktar para ikraz eder ki, buna ‘dayama’ derler. İdrak mevsiminde hâsilata, masraflar çıktıktan sonra evvelden tespit edilmiş bir nispet dâhilinde iştirak eder. Bu iştirak ortakçılıktır...”⁵⁰

Ekonomik krizin ortaya çıkardığı koşullarda köylünün tüccara borçlanması farklılık göstermektedir. Ancak genel manada köylünün, hem üretmek, hem satmak hem de temel besinini sağlamak için tüccardan aldığı buğday veya buğday almak için aldığı para nedeniyle borçlanması sıklıkla karşılaşılan örnekler arasında olmuştur. Hatta tüccardan borç alan köylü hayatını kaybetse de tüccar ölen köylünün ailesinden bu borcu alma eğilimindedir. Bu hususta Haymana’nın Ahırlıkuyu Muallimi Osman Nuri’nin çiftçi Demir Bey’e dair yazdıkları dikkat çekicidir:

“Babam rahmetli elli lira para ile iki yüz elli kuruştan elli yarım buğday aldı. Bunun faizi için yalnız tohumu kendine ait olmak üzere alacaklılarına on beş dönüm buğday ekdim. O yıl bereket oldu; iki yüz yarım buğday çıktı. Bunu iki yüz kuruştan satarak dört yüz lira verdim. Bu birinci yıl. İkinci yılda bir şey veremedim. Üçüncü yıl tanesi on dört liradan üç davar sattım. Bu yetişmedi. O yıl buğday da düşmüştü. Altmış beş kuruşa doksan beş yarım da buğday satarak iki yüz lira küsur kuruş verdim. Şimdi alacaklı on dört lira borcun var, vermedin. Ben varıncaya kadar baban ayakta dursun diyor...”⁵¹

Toprak sahipleri ekseriyetle şehir ve kasabalarda oturan tüccar, esnaf, serbest meslek erbabı veya şehir ya da kasabada oturmayı tercih eden hali vakti yerinde köylülerdir. Büyük toprak sahiplerinin köyde oturması nadir olmakla beraber tüccar, esnaf, serbest meslek erbabı tahsil edilemeyen borçlara karşılık köyde toprak sahibi olmuştur. Bu ise köyde ortaya çıkan gelirin ve diğer kıymetli şeylerin şehir ve kasabalarda toplanmasına neden olurken şehir merkezlerinde toplanan sermaye ise sanayi, ticaret veya yatırım amacıyla değil⁵², yine köylüyü borçlandırmanın diğer bir yolu olan murabahacılıkta (tefecilik, aşırı alınan faiz)⁵³ kullanılmıştır. Köylünün nakit üzerinden borçlandırılması olan murabaha, köylüyü faizle beraber ezmiş ve tüm mallarını murabahacıya vermek zorunda bırakmıştır. Murabahacıların köylüye uyguladığı faizin şaşılacak düzeyde yüksek olduğunu söylemek de mümkündür: “... *Trenin meşhur bir tefecisi, ‘Bizim bir kuruşumuz günde bin paraya işler’ demiştir. Bu hesaba göre nizami faiz senede 9 olduğu halde murabaha faizi yüzde 900 demektir. Konyada faiz senede yüzde 30-120 ye kadar çıkar. Aydında ayda yüzde beş ile ondur. Birinci ziraat kongresinin kredi encümeni Türkiye’de murabaha faizinin vasati olarak yüzde 80 den 120 ye kadar olduğunu tespit etmiştir...*”⁵⁴

Konya’nın Kadınhanı kazasından Stajyer Hâkim Yalçın’ın Ülkü Mecmuası’na 1933’te gönderdiği makale, köylü-tüccar/tefeci ilişkisinin nihai sonuçlarından biri olan tefeciliğin gelmiş olduğu boyutu göstermesi açısından oldukça çarpıcı nitelik taşımaktadır:

“Umumi Harp yoksulluğu üstüne kurtuluş savaşının tabii sıkıntıları geldi... Yurt kurtuldu, sağ kalan Mehmetçikler köylerine döndüler. Fakat eli nasırlaşmış bir karı, yüzleri güneşten yanmış bir çocuk buldular. Parasızdılar, yalnız parasız değil, aynı zamanda çıplaktılar. İlk iş kasabadan giyecek tedariki oldu. Dükkâncılar da onları bekliyorlardı. Onlar da veresiye pahalya mal satarak kazanacaklardı. Köylüler kafile kafile çarşıya borçlandılar. Harmanda verecek borçları için biricik senet tüccarın defteri idi. Fiyat sormadılar. Borçlarının ne kadar olduğunu bilmiyorlardı. Harman zamanında dükkânlar kapandı, her kez arabalarıyla, çuvallarıyla alacaklarını almak için tınas başında bekliyorlardı... Tüccarın elinde buğday vardı. Onu, bir sene evvel köylüden alacak yerine almıştı. Köylüler, tüccara yalvardılar, yakardılar, aç kalmayalım da

⁴⁹ Çağlar Keyder, “Türkiye’de Tarımda Küçük Meta Üretiminin Oluşumu” *75 Yılda Köyden Şehirlere, Bilânço 98*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 170.

⁵⁰ Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, 186-187.

⁵¹ Köy Muallimi Osman Nuri, “Haymana’nın Ahırlıkuyu Köyü”, *Ülkü*, C. 3, S. 17, Temmuz 1934, 396-397.

⁵² Hüsrev(Tökin), “Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı”, 14.

⁵³ Mustafa Nihat Özün, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1952, 369.

⁵⁴ Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, 146.

gelecek sene bire üç vermeye razıyız dediler. Bu suretle bire verdiklerini üçe aldılar. Ertesi sene de kuraklık köylünün yüzünü güldürmedi, o sene de borçlandı. 929 senesinde köylünün katmerlenen borçlarını ödeme imkânı olmadı. Mahsul vardı fakat fiyatlar geçmiş senelerden düşüktü. Köylü buğday alırken pahalıya satın almıştı. Elindekini sattı. Bir kilenin borcunu üç kilenin değeri ile ödeyemedi... 10-15 lira borcu kalan köylü, iki misline bir servet vererek ertesi harmana borçlandı... Köylü bir taraftan ziraat bankasına borçlanmıştı. Artık Kadınhan köylüsünün ne tarafından bakılırsa, borç okunuyordu. 930 senesinde yetiştirilen maddelerin fiyatının düşmesi köylüyü büsbütün çıkmaza soktu. Yetiştirdiklerinin hepsini yemeden içmeden borçlarına verseler gene kurtulamayacaklardı... Beş sene evvel yüz liraya öküz alan köylü, bu günkü değeriyle üç öküz bedelini vermiş olduğu halde daha üç öküz bedeli vermeli ki borcundan kurtulsun. Köylü borcunu veremedi ve veremiyor tüccar da icra kanununa dayandı... Ektiği tohumu alamayan veya ancak yiyintisini alan köylülerin borçlarına, bu sene de icra masrafları, memur harçları biniyor..."⁵⁵

Özellikle ekonomik kriz ile çiftçinin borçlarını ödeyemez hale gelmesinden sonra Ziraat Bankası'nın, tarım kesimi için krediyi kapaması, sermaye veya ihtiyaç malları için köylüyü murabahacıya ve tüccara mecbur etmiştir. Ziraat Bankası var olan sermayesini çiftçiye dağıtmıştır, ancak çiftçinin aldığı borçların taksitlerini ödeyememesi bankanın kredi dağıtmayı bırakmasına neden olmuştur. Bu durum, ekonomik krizin şiddetinin köylü tarafından daha fazla hissedilmesine neden olurken köylünün kredi arayışı, borç vermekle geçinen murabahacının ve tüccarın işine gelmiştir.⁵⁶ Murabahacıya veya tefeciye borcu nedeniyle elindeki tüm malını vermek zorunda kalan köylü, yaşamak için özellikle şehirlere, iş merkezlerine hatta demir yolu inşaatlarının olduğu yerlere göç etmek zorunda kalmış ve Ankara tren istasyonunda sırtında yorganla dolaşarak iş arayan köylülere dahi her gün rastlanır olmuştur.⁵⁷ Şüphesiz bu durum, ekonomik krizin köylüyü getirdiği noktayı ortaya koyarken dönem itibarıyla köylünün ekonomik kriz karşısındaki vaziyetini tartışmaya açmıştır.

3. Buğday Üreticilerini Koruma Çabaları

Türkiye'de buğday fiyatlarının düşüşü ve bu düşüşün üreticiye etkisi, basında ve kamuoyunda sıklıkla tartışılan bir konu iken bu meselenin halledilmesi noktasında çeşitli görüşler de ortaya çıkmıştır.⁵⁸ Bunların en önemlisi buğday işinin iktisadi devletçiliğin bir gereği olarak devlet tarafından organize edilmesine dair görüştür. Ali İktisat Meclisi Raporları'nda yer alan aynı zamanda, Ahmet Hamdi Başar'ın sunduğu bu görüşe göre devlet, çiftçiden dünya piyasalarının biraz üstünde belirlediği bir fiyatla buğdayı piyasadaki toplamalı ve toplanan buğday devlet tarafından satılmalıdır. Öncelikle hasatla beraber devletin oluşturacağı teşkilatlarca köylünün mahsulü piyasadaki toplanacak köylerde oluşturulacak silo ve ambarlara depolanacaktır. Piyasada ürün fazlasının olduğu hasat aylarında köylü nakit paraya ihtiyaç duyduğundan, Ziraat Bankası köylünün nakit ihtiyacını karşılayacaktır. Bu şekilde piyasada hasat aylarında fazla mahsul olmayacak ve fiyat dalgalanmalarının önüne geçilmiş olacaktır.⁵⁹ Başar'a göre buğday işinden devlet kâr dahi edecektir. Nitekim 1929 yılında ekmeğin 16 kuruşa satıldığı düşünülürse bu uygulama sürecinde devlet üreticiden 6 kuruşa satın aldığı buğdayı masrafları ile birlikte devlete 8 kuruşa mal edecek ve buğdayları 12-13 kuruşa değirmenlere satacak. Elde edilen 4-5 kuruşla ise, hükümet ihtiyaçtan fazla alacağı buğdayların ihracından doğacak zararları kapatacak, buğday işinin ıslahı için yapacağı masrafları karşılayacak hatta vergi yüklerini hafifletecektir.⁶⁰

⁵⁵ Stajyer Hâkim Yalçın, "Kadınhanı Köylüsü Nasıl Borçlandı", *Ülkü*, C. I, S. 11, Kânunuevvel(Aralık) 1933, 431-432.

⁵⁶ Hatipoğlu, *Zirai Buhran*, 90-91. ; *1931 Oda Kongrası Kararları*, 24.

⁵⁷ Hüsrev(Tökin), "Anadolu Köyünde Bünye Tahavvülü", 22.

⁵⁸ Buğday meselesinin halledilmesi noktasında bölgesel nitelikte de olsa hükümetin çeşitli adımlar attığı da görülmektedir. Ürünün bol olduğu senelerde Ziraat Bankası'na borcu olan köylünün borcunu ürün olarak ödeyebilmesi ve kuraklık görülen bölgelerde ise köylünün borcunun ertelenmesi bunlardan bazılarıdır. Bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.2/57.70.4, 2 Eylül 1935; BCA, 490.1.0.0/2.7.17, 10 Ekim 1931.

⁵⁹ *Âli İktisat Meclisi Raporları*, 25-26; Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Yayın No: 155, 1981, 77-79.

⁶⁰ Başar, *Atatürk'le Üç Ay*, 78; Yine Erzurum Ziraat Bankası Müdürü Sadık'ın Başbakanlığa gönderdiği buğday fiyatlarının yükseltilebilmesi ile ilgili öneri yazında, buğday ihrac eden bir ülke olmayıp üretim noktasında kedi keline yetebilen bir ülke olduğumuzdan bahsetmektedir. Erzurum Ziraat Bankası Müdürü Sadık'a göre, eğer Ziraat Bankası 1931 yılı İstanbul Borsası'nda ortalama buğday fiyatının iki katı fiyat ile köylüden buğday alır ise köylü para kazanacak, vergilerini düzenli olarak ödeyecek, köylü elde ettiği para ile ihtiyaçlarını karşılayacağı için piyasada para akışı sağlanacaktır. Ziraat Bankası köylünün buğdayını alırken vergileri de tahsil edecektir. Bu şekilde ekonomik krizin etkisi silineceği gibi elde edilen vergiler ile ülkenin imar edilmesi mümkün olacaktır. Bkz. BCA, 30.10.0.0/211.433.5, 7 Temmuz 1932.

Cumhuriyet Gazetesi Baş Yazarı Yunus Nadi (Abalıoğlu) buğday meselesini gazetesinde sıklıkla kaleme alan birisi olarak buğday meselesinin çözümü ile alakalı geliştirdiği önerilerini Başvekil İsmet (İnönü) Paşa'ya 3 Mart 1932'de rapor olarak sunmuştur. Yunus Nadi'ye göre 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nden olumsuz etkilenen buğday fiyatları kendi haline bırakılmamalıdır. Buğdayın para etmediği dünyada Fransa, İtalya, Yunanistan gibi ülkelerde dahi ekmeğin bir kilosu 19 kuruştur. Ülkemizde ise ekmek diğer ülkelerden daha ucuza satılmaktadır ve ekmeğin ucuz olması köylüyü sefaletle götürmektedir. Amacının hem çiftçinin himayesini sağlamak hem de hazineyi korumak olduğunu belirten Yunus Nadi'ye göre, alanında uzman kişilerce buğday alış satışı yapacak Buğday Ofisi kurulmalıdır. Bu ofis, ülke genelinde yetiştirilen buğdayları kalitesine, türlerine göre ayıracaktır. Ofis köylünün ürününü %25 nakit ve geri kalanını bono karşılığında alacaktır. Köylü bu bonolar ile devlete olan vergilerini veya Ziraat Bankası'na olan borçlarını da ödeyebilecektir. Ayrıca Yunus Nadi raporunda un veya ekmek üzerinden vergi olarak ekonomik krizle beraber daralan bütçeye çare olmayı önermektedir. Vergiler ticaret vergisi adı altında değirmenler aracılığı ile toplanacaktır. Köy değirmenleri öğüttükleri buğday için okka başı 1,25 kuruş ve fabrikalar ise 2,50 kuruş vergi alacaktır. Değirmenler bu vergiyi aynı olarak da alabilecek ama devlete nakit olarak ödeyecektir. Yunus Nadi'nin hesabına göre, 1932 yılında Ankara Polatlı'da 3 kuruştan satılan buğday, buğday ofisi tarafından 5 kuruşa köylüden alınacak, nakliye ve diğer masraflarla birlikte 7-8 kuruşa İstanbul'a getirilecek ve 2,5 kuruşluk vergi ile değirmenlere 10,5 kuruşa satılacaktır. Böylesi bir hesapla ekmek 12 kuruştan satılsa bile Türk milleti dünyanın en ucuz ekmeğini yiyecektir. Bu uygulama ile köylünün cebine okka başı 2 kuruş fazla para gireceği gibi bütçe için de kazanç elde edilecektir. Köylüyü korumak maksadıyla ekmeğin 12 kuruşa çıkarılması işi milletçe memnuniyetle karşılanacak hatta bir sonraki sene 15 kuruşa çıkarılma imkânı bile doğacaktır. Bu hesapla günde üretilen 2 milyon ton ekmekten okka başı 2 kuruş vergi alınırsa bunun hazine için kazancı yılda 15 milyon lira olacaktır.⁶¹

Buğday meselesi üzerine tavsiye niteliğinde ortaya çıkan bu öneriler birebir uygulanmasa da takip eden zamanlarda buğday üreticisini korumak adına çıkarılacak kanunların içeriğinin belirlenmesi noktasında etkili olmuştur. Nitekim Temmuz 1932'de, buğday üreticisini korumak maksadıyla ilk adım atılmış ve "Hükümetçe Ziraat Bankasına Mubayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun" çıkarılmıştır. Bu kanuna göre buğday fiyatını korumak ve tanzim etmek amacıyla hükümet lüzum gördüğü takdirde üreticinin sattığı buğdayı tespit edeceği fiyattan Ziraat Bankası aracılığı ile alıp satabilecektir. Satın alınacak buğdayların elden çıkarılınca kadar oluşabilecek zararlarının bir milyon liraya kadar olan kısmı Hükümetçe karşılanacak ve kâr elde edilmesi durumunda da bunlar silo ve depolar inşasına tahsis edilecektir.⁶² Kanun ile özellikle köylünün harman sonunda piyasaya sunduğu buğdayların ihtiyaç fazlasını üretim masraflarını koruyacak ve üreticiye bir miktar kâr bırakacak düzeydeki fiyattan Ziraat Bankası'nın alımı planlanmaktadır. Bu şekilde köylünün paraya muhtaç olduğu en zor anlarda köylünün nakit para ihtiyacı giderileceği gibi Ziraat Bankası, toplanan bu buğdayların ürünün az olduğu zamanlarda piyasaya çıkarılarak tüketiciyi aşırı fiyat artışlarına karşı koruyabilecektir.⁶³

Kanun, özü itibarıyla buğday üreticilerinin ekonomik durumunu iyileştirmekten ziyade zaten düşük olan buğday fiyatını korumak ve tanzim etmek amacı gütmektedir. Nitekim kanun görüşmeleri sırasında Ziraat Vekili Muhlis Bey'in yaptığı açıklamalar da bunu destekler niteliktedir: *"...Buğday meselesinde gerek mahsulün piyasaya arzını tanzim etmek ve gerek muhtelif seneler arasındaki fiyat farkını, gerekse aynı sene zarfında mevsimlik fiyat şartlarını tanzim ve tespit etmek için esaslî tedbirler vardır. Bunun için bir kanun lâyihası tanzim edilmiştir..."*⁶⁴

Başlangıçta devlet, Ziraat Bankası ile üreticiden doğrudan buğday almayı hedeflemiş küçük ve orta düzeydeki üreticileri sömüren aracılara devre dışı bırakmak için buğday üretimi yapılan bölgelerde alım merkezleri kurulması yoluna gitmiştir. Ağustos 1932'de çıkarılan bir kararname ile buğdayın, doğrudan doğruya üreticilerden, pazarlardan, istasyonlardan, ayrıca pazarı olmayan yerlerde borsalardan alınması kararlaştırılmış ilk etapta buğday alınacak yerler Ankara, Polatlı, Eskişehir, Akşehir, Konya, Kütahya, Balıkesir, Yerköy, Sivas, Denizli, Tekirdağ olarak belirlenmiştir. Alınan buğdaylar ise Ankara, İstanbul, Samsun, Mersin, İzmir gibi büyük illere sevk edilecektir.⁶⁵ Kanunun ilk uygulama senesinde Bakanlar Kurulu buğdayın okkasını

⁶¹ BCA, 30.10.0.0/135.969.2, 3 Mart 1932.

⁶² Kanun No: 2056, 03/07/1932, *Resmî Gazete*, "Hükümetçe Ziraat Bankasına mubayaa ettirilecek buğday hakkında kanun", 10 Temmuz 1932, Sayı: 2146.

⁶³ Güray ve Yurtmen, *Buğday Krizinde Türkiye*, 36.

⁶⁴ Kuruç, *Belgeler İle Türkiye İktisat Politikası*, 285.

⁶⁵ Kararname No:13204, 23/07/1932, *Resmî Gazete*, 2 Ağustos 1932, Sayı: 2164.

5,5 kuruş tespit etmiştir. Serbest pazarda buğdayın 5,5 kuruştan aşağı düşmesi durumunda Ziraat Bankası çiftçinin buğdayını bu fiyattan alacaktı.⁶⁶ Yine ülke genelinde buğday haziran ve temmuz aylarında hasat edilse de buğdayın asıl ekim alanı olan Orta Anadolu'da hasat mevsiminin ağustos ayı olması, Ziraat Bankası'nca buğday alım başlangıcının 5 Ağustos olarak belirlenmesine neden olmuştur.⁶⁷

Kanunun ilk uygulandığı 1932 yılında, ülke genelindeki buğday fiyatı belirlenen alım fiyatına çok yakın olması nedeniyle fazla alım olmamış, yalnızca 18 bin ton buğday satın alınmıştır. 1933 yılı ise verimli bir yıl olması ve buğday alım merkezlerinin azlığı nedeniyle fiyatlarda tam istikrar yakalanamamıştır. Özellikle alım merkezlerine uzak yerlerde buğdayın 3 kuruşa satıldığı görülmüştür.⁶⁸ Buğday alım merkezlerinin ülke genelinde yeterli olmaması nedeniyle, 1933'te sayıları 20'ye çıkmış⁶⁹ ve 1934'e gelindiğinde ülke genelindeki buğday alım merkezi sayısı 56'ya yükselmiştir.⁷⁰

Buğday alım merkezlerinde toplanan buğdayın depolanması 1932 yılında çıkan kararnameyle çözülmüştür. Kararnameye göre toplanan buğdayların depolanması için Devlet Demiryolları idaresine ait ambar, depo, hangar ve silolar ihtiyaç doğrultusunda Ziraat Bankası emrine tahsis edilmekle birlikte Buğday Koruma Kanunu'na göre de buğday satın alınmasından elde edilecek kazançla hububat silolarının yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak satın alınmadan doğan kazanç beklenmeden ambar ve silo yapımına başlanmıştır. Ülke genelinde başta Ankara, Konya Sivas, Eskişehir, Demirköy, Polatlı, Derince ve Haydarpaşa olmak üzere 1939 yılına kadar 14 silo inşa edilmiştir. Bunların depolama kapasitesi ise 70 bin tondur.⁷¹ Ülke genelinde yeterince silo ve ambar yapmak ve toplanan buğdayın elden çıkarılmasına kadar geçen sürede oluşabilecek zararı telafi etmek için Mayıs 1934'te, "Buğdayı Koruma Karşılığı Kanunu" çıkarılmıştır. Kanuna göre gerek ülkede yapılan, gerek dışarıdan getirilen un ve undan yapılmış maddelere Buğday Koruma Vergisi getirilmiştir. Köy değirmenlerinde (şehir ve kasaba civarında olsa dahi) öğütülen unlardan köylülerin kendi ihtiyaçlarına mahsus olanları dışında olanlar vergiye tabi tutulmuştur. Türkiye'de üretilip ihraç edilen unlar vergiden muaf tutulmuştur. Bu kanunla, çavdar unu dâhil olmak üzere, undan yapılmış maddelerden (makarna, şehriye, irmik ve her nevi bisküvi), hatta kendi buğdayını öğüten değirmencilerden bile vergi alınması,⁷² eleştirilere neden olmuştur. Bu eleştirilere Ziraat Bankası Umum Müdürü Kemal Zaim (Sunel) Bey şu sözlerle tepki göstermektedir:

"Bu vergiyi memnuniyetle karşılamayanlar veya istiksar edenler bunun matuf olduğu gaye ve hedefi her halde layığıyla ihata etmemiş olsalar gerekir... Verginin esas mevzu bahis olunca memleket iktisadiyatı ve hayati meseleleri üzerine az çok düşünmüş ve zihin yormuş her münevver için vatandaşları ikaza çalışmanın ve bu husustaki fedakârlığın ne kadar yerinde olduğunu anlatmağa gayretlenmenin mühim borçlardan biri olduğu kanaatindeyim."⁷³

Buğday Koruma Kanunu'nun uygulanması sürecinden bu işi fırsata çevirmeye çalışan kesimlerin olduğunu söylemek de mümkündür. Ziraat Bankası'nın buğday alımından çıkarları zedelenenler, Ziraat Bankası'nın alınan buğdayların, "ödenmeyen vergilere ve borçlara sayılacağı söylentisini" yaratmıştır. Ayrıca kazançları azalan aracı kurumundaki tüccarlar, düşük kalite olan buğdayları çiftçiden ucuz fiyatlarla toplayarak bir üretici misali 5,1 / 5,2 kuruştan bankaya satmıştır. Buğday alımında görülen en büyük aksaklıklardan biri de alım fiyatlarının her yerde ve her kalitede buğday için aynı belirlenmiş olmasıdır. Bu yüzden tüccar birinci kalite buğdayı tespit edilen fiyatın biraz üstünde fiyat vererek toplamış, düşük kalitede olan buğdayları ise Ziraat Bankası almak

⁶⁶ Hatipoğlu, *Türkiye'de Zirai Buhran*, 110.

⁶⁷ Güray ve Yurtmen, *Buğday Krizinde Türkiye*, 41.

⁶⁸ Kemal Zaim, "Buğday Koruma", *Ülkü Mecmuası*, C.4, S.19, Eylül 1934, 14.; *Akşam*, "Buğday fiyatı", 14 Teşrinievvel (Ekim) 1933, 5.

⁶⁹ Buğday alım yerleri şunlardır. Ankara, Polatlı, Eskişehir, Kütahya, Afyon, Akşehir, Konya, Ereğli, Çerikli, Yerköy, Sivas, Balıkesir, Denizli Dinar, Tekirdağ, Uzunköprü, Adana, Zile, Yozgat, Şarkışla. Bkz. Kararname No:14757, 31/07/1933, *Resmi Gazete*, 2 Ağustos 1932, Sayı: 2473.; Ayrıca 1939 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından Aksaray ve İskenderun'da buğday alım merkezi kurulması kararlaştırılmıştır. Bkz. BCA, 30.18.1.2/88.86.20, 4 Eylül 1939.

⁷⁰ Kararname No: 2/1002, 12/07/1934, *Resmi Gazete*, 2 Ağustos 1932, Sayı: 2164.

⁷¹ Suvla, "Dünya ve Türkiye'de Buğday Meselesi", 32-33; Ayrıca, Ziraat Bankası'nın depolama yaptığı silolardan farklı olarak, ihtiyat köy ambarları" oluşturulmak istenmiştir. Bu düşünceye göre, ihtiyat köy ambarları köylü tarafından oluşturulup, köylünün ortak mesuliyetinde olacaktır. İhtiyaç durumunda, ambarlarda depolanan buğday köylüye tohumluk olarak dağıtılacak; ürünün kıt olduğunda köyün hatta ülkenin ihtiyacı buradan karşılanacaktır. Ancak bu düşü çok fazla gündemde kalmamış ve uygulanamamıştır. Yunus Nadi, "Memlekete ihtiyat buğday ambarı kurmak lazım", *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1936, 1.

⁷² Kanun No: 2466, 29/05/1934, *Resmi Gazete*, "Buğdayı koruma karşılığı kanunu", 30 Mayıs 1934, Sayı: 2714.

⁷³ Zaim, "Buğday Koruma", 15-16.

zorunda kalmıştır. Bu nedenle 1933'te Ziraat Bankası tarafından ekstra ve normal buğday olmak üzere iki fiyat belirlenmiştir.⁷⁴

1932 yılında Ziraat Bankası buğday alım fiyatı, ortalama ABD buğday fiyatlarından yüksektir. Ancak bankanın belirlediği buğday fiyatı, ortalama iç piyasa fiyatının üzerine çıkamamıştır. 1932'den itibaren dünya buğday fiyatları Dünya Ekonomik Krizi'nden sonra ilk defa artmaya başlamıştır. 1932'den itibaren ABD fiyatları yükselmeye başlamıştır. Benzer biçimde Türkiye'de fiyatların artması eğilimi 1934'te başlamıştır. Ancak banka alım fiyatı düşmüş ve 1930'lar boyunca düşük seviyede kalmıştır.⁷⁵ Ziraat Bankası'nın belirlemiş olduğu buğday alım fiyatları genel anlamda yıllık ortalama fiyatlardan fazla olmamakla birlikte, hasat zamanı fiyatların aşırı düşmesini önemli ölçüde engellemeyi hedeflemiştir. Hiç şüphesiz bu imkân Ziraat Bankası'nın alım yaptığı bölgeler için geçerli olmuştur.⁷⁶ 1936 yılında buğday ihracat yapacak düzeyde yetiştirilmiş⁷⁷ ve 3 milyon ton olan ülke buğday rekoltesinin 2 milyon 200 bin tonu iç tüketim için ayrıldıktan sonra 800 bin tonu başta Almanya ve Hollanda olmak üzere Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Sadece Almanya'ya 1936'nın Kasım ayına kadar 60.000 liralık buğday ihraç edilmiştir.⁷⁸ Ayrıca 1938 yılında Yunanistan ile yapılan ticaret anlaşma çerçevesinde Türkiye Yunanistan'a ilk etapta 50 bin ton olmak üzere kısım kısım 100 bin tona kadar buğdayı döviz karşılığı satacaktır.⁷⁹ Bu nedenle tabloda (Tablo: 9) da görüldüğü gibi, 1936 yılından itibaren Ziraat Bankası'nın buğday alım fiyatı artmıştır.⁸⁰ Hatta ihracatın Suriye'yi, Kıbrıs'ı ve İtalya'yı kapsayacak ölçüde artmasıyla 1936 yılının Ekim ayında, İstanbul piyasasında buğday alım fiyatı 5,5 / 6 kuruşa kadar yükselmiştir.⁸¹

Tablo 9: 1932-1938 Yılları arası buğday alım fiyatları

Sene	Ziraat Bankası alım fiyatları	Ortalama buğday fiyatları-Türkiye	Ortalama buğday fiyatları-Amerika
1932/1933	4,29	4,2	3,3
1933/1934	3,86/4,29	3,7	5,09
1934/1935	3,80/4,25	3,6	4,4
1935/1936	3,80/4,25	4,6	4,34
1936/1937	3,80/4,25	4,7	5,36
1937/1938	3,80/4,25	4,7	5,03

Kaynak: Özbek, "Kemalist Rejim ve Popülizmin Sınırları: Büyük Buhran ve Buğday Alım Politikaları", 235.

Buğday Komisyonu ve Ziraat Bankası tarafından gerçekleştirilen buğday alım işleri, 13 Temmuz 1938'de Toprak Mahsulleri Ofisine devredilmiştir.⁸² 1932-1938 yılları arası Ziraat Bankası'nın satın aldığı toplam buğday miktarı 541.393 ton iken toplam satış miktarı 425.239 ton olmuştur. Aynı dönemde 58.535 ton buğday Kızılay⁸³ ve göçmenlere⁸⁴ verilmiştir. Yedi yıllık uygulama sonucunda 1938'de banka stoklarında kalan buğday

⁷⁴ Hatipoğlu, Türkiye'de Ziraat Bankası'nın buğday alım-satım sürecinde yolsuzluklar da olmuştur. Yolsuzluk basına yansımış olup, ilgili kişilerle ilgili adli süreç başlatılmıştır. Bkz. *Ulus*, "Buğday yolsuzluğu etrafında", 6 Mayıs 1935, 2; *Ulus*, "Buğday yolsuzluğu", 1 Mayıs 1935, 2.

⁷⁵ Özbek, "Kemalist Rejim ve Popülizmin Sınırları: Büyük Buhran ve Buğday Alım Politikaları", 231-232.

⁷⁶ *Akşam*, "Buğday fiyatı", 5; Özbek, "Kemalist Rejim ve Popülizmin Sınırları: Büyük Buhran ve Buğday Alım Politikaları", 234.

⁷⁷ *Cumhuriyet*, "Buğday mahsulü iyi", 5 Temmuz 1936, 2; *Cumhuriyet*, "Bu sene buğday mahsulü çok iyi: İhracat bile yapmamız ihtimali var", 6 Ağustos 1936, 3.

⁷⁸ *Cumhuriyet*, "Buğday ihracatımız devam ediyor", 5 Kânunuevvel(Aralık) 1936, 2; *Ulus*, "Almanya buğday istiyor", 26 Ağustos 1935, 3.

⁷⁹ BCA, 30.18.1.2/82.26.10, 7 Nisan 1938; BCA, 30.10.0.0/256.721.22, 22 Mart 1938.

⁸⁰ *Cumhuriyet*, "Buğday alım fiyatları birden bire yükseldi", 20 Kânunuevvel(Aralık) 1936, 2.

⁸¹ *Cumhuriyet*, "Ziraat Bankası buğday alıyor", 3 Teşrinievvel (Ekim) 1936, 2.

⁸² Ofisin sermayesi on yedi milyon liradır. Bu kanunla; Ziraat Bankasının buğday alım satım işleri için elinde bulundurduğu demirbaşlar, bu iş için açılmış krediler, birikmiş paraları, silolar ve ambar Ofise devredilecektir. Ayrıca Ziraat Bankasının alım faaliyetleri sırasında elde etmiş olduğu haklar ortadan kalkacak. Bkz. Kanun No: 3491, 04/06/1932, *Resmi Gazete*, 2 Ağustos 1932, Sayı: 2164.

⁸³ Kızılay Cemiyeti'ne 10 bin tonluk buğday verilmesi ile ilgili kanun tasarısı için bkz. BCA, 30.18.1.2/63.29.1, 13 Nisan 1936.

⁸⁴ Ziraat Bankası elinde birikmiş olduğu buğdayları, kuraklık veya doğal afetlerde mağdur olmuş muhtaç çiftçilerin yanında muhacirlere de dağıttığı görülmüştür. Bkz. BCA, 30.18.1.2/53.26.6, 9 Nisan 1935; Nitekim 1934'te Konya ve Kars'ta muhtaç çiftçiler ile Trakyalı göçmenler ile yerli muhtaçlara "Muhacirlere ve Muhtaç Çiftçilere Ödünç Olarak Tohumluk ve Yemeklik Dağıtılması" hakkındaki 29/12/1934 tarih ve 2661 sayılı kanun ve "Kızılay Kurumuna Bin Ton Buğday Verilmesi ve Ziraat Bankasına Yatırılmış Olan Buğdayı Koruma Vergisi Hasılatı Bakıyesinin Mahsubu" hakkındaki 11/6/1936 sayılı ve 3035 tarihli kanun ile çerçevesinde 6

miktarı 30.619 tondur. Alışlar için toplam 22.052.279 lira ödenirken, satışlardan toplam 23.573.363 lira gelir elde edilmiştir. Bu süreçte elde edilen kazanç, bankanın masraflarını karşılamaktan uzaktır ancak alım programının hükümete maliyetinin çok yüksek olmadığı söylenebilir.⁸⁵

Yalçın Küçük'e göre, devletin buğday alım politikasının görünüşteki gerekçesi, hem üreticiyi hem de tüketiciyi korumaktır. Ancak, yüksek alım politikasından büyük köylü kütlesi yarar görmek bir yana, zararlı bile çıkmıştır. Her şeyden önce Buğday Koruma Karşılığı Kanunu ile ekonomik yük şehirli nüfusa yüklenmiştir. Üretici kesim açısından değerlendirildiğinde ise uygulamadan ancak piyasaya sürecektir ölçüde üretim yapanlar yararlanmıştır ve bu kesim azınlığı oluşturur. Geri kalan buğday üreticilerinin bir kısmı, geçimlik düzeyde üretim yapmaktadır. Diğer kısmı ise yaşantısını sürdürebilmek için buğday almak zorundadır ki fiyatların yükselmesi bunların alım gücünü düşürmüştür. Dolayısıyla artan buğday fiyatlarından olumlu etkilenenler küçük bir azınlık olan toprak ağalarıdır. Bu anlamda, büyük köylü kitlesini koruma düşüncesiyle başlatılan bu politika kuşku ile karşılanmıştır.⁸⁶ Tüm bunlara rağmen uygulama ile yıl içinde fiyat dalgalanmalarının önlenmesi, ürünün bol olduğu yıllarda veya hasat aylarında fiyatların aşırı düşüşünün engellemek istenmesi, gelir dağılımında köylü kesimi lehine bir düzenleme olması adına önem arz etmektedir.⁸⁷

Sonuç

1929 yılı sonbaharında ABD'de ortaya çıkarak etkileri II. Dünya Savaşı'na kadar süren ekonomik krizin en önemli sonucu tarımsal ürün fiyatlarında gözlenen hızlı düşüş olmuştur. Dünya devletleri tarım ürünlerinin fiyatlarının düşüşü karşısında başta gümrük vergilerini artırma gibi birtakım önlemler almak durumunda kalmıştır. Genç Cumhuriyet, Lozan Antlaşması şartları dolayısıyla 1929 yılına kadar dış ticaretine, gümrüklerine ve dış ödemelerine hâkim olmamıştır. Böylesi bir anda patlak veren 1929 Dünya Ekonomik Krizi, ihracat ürünleri ile dışa bağımlı, ilkel bir tarım ülkesi için tam bir çöküntü yaratmıştır. Bu elverişsiz şartlarda, bir yandan Osmanlı Devleti'nden kalma borçlar ödenirken bir yandan da yaklaşan savaş karşısında ordunun ihtiyaçları karşılanmak üzere savunma harcamaları arttırılmıştır. Ekonomik krize ilaveten ülke tarımının iklim koşullarına bağlı olması, demiryolu ile taşınan buğday miktarının artması, aşırı rekolte tahminleri, bol ürün yılları, yıldan yıla değişkenlik gösteren ihracat miktarları gibi ülkedeki ürün fiyatlarını etkileyecek yapısal nedenler ve iç dinamikler nüfusunun % 80'den fazlasının tarımla uğraştığı ve üretiminin 3/4' den daha fazlası buğday olan, Türk çiftçi ve köylüsünü olumsuz şekilde etkilemiştir.

1929 Dünya Ekonomik Krizi'nden sonra yönetici kadronun köye yönelik eğilimlerinin arttığını söylemek mümkündür. Böylesi bir yönelişte Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyiminin ve Atatürk'ün 1930 yılında yaptığı yurt gezisinin etkisi yadsınamaz. Köylünün temel geçimi ve üretimi olan buğday fiyatının bile 3 kuruşa düştüğü ve tarım ürünlerindeki fiyat düşüşlerinin, mamul malların fiyatlarındaki gerilemeden daha fazla olduğu bir zamanda hükümeti yeni politika arayışlarına yöneltmiştir. Borç içinde ve borcunu ödeyemediği için ürettiklerine el konulmuş, malları icraya düşmüş ve ortaklıkla geçimini sağlamak zorunda olan köylü ve çiftçi örnekleri çeşitli gazete ve dergilerde yer almış hatta mecliste gündeme getirilmiştir.

Tarım kesiminin zor durumda kalması devleti tahıl ticaretine müdahaleye zorlamıştır. 1932'de yasal düzenlemeye gidilmiş ve Ziraat Bankası'na üreticiden buğday satın alma yetkisi tanınmıştır. Ziraat Bankası'nın buğday alımı, 1938'de Toprak Mahsulleri Ofisi kuruluncaya kadar sürmüştür ama bu düzenlemeler çiftçinin kredi ihtiyacını giderememiştir. Nitekim Ziraat Bankası'nın, çıkarılan kanunlar ile hedeflediği temel amacı, buğday fiyatlarını arttırmaktan çok fiyatlardaki dalgalanmanın önüne geçmek olmuştur. Hiç şüphesiz yönetici kadronun buğday üreten köylü ve çiftçiyi aşırı fiyat düşüşlerine karşı koruma girişimleri olumlu niteliktedir. Ancak Ziraat Bankası'nın buğday alım noktalarının yetersiz olması, alınan veya alınacak buğdayların depolanma problemi, köylü ve çiftçinin yeterince bilince sahip olmayışının bazı fırsatçılar tarafından kullanması, denetimsizlik gibi sebepler çıkartılan kanunların köylü lehine yetirince etkiye sahip olamamasının temel nedenleri olmuştur.

milyon kilodan fazla buğday dağıtmış ve yeni gelecek göçmenlere de 13 milyon kilo tahsis edilmiştir. Bkz. Ziraat Gazetesi, "Ziraat Bakanı Muhlis Erkmen'in Kurultayda Söyledikleri", 157; Güray ve Yurtmen, Buğday Krizinde Türkiye, 109., 160; Trakya ve Çanakkale bölgesindeki göçmenlerin ve muhtaç çiftçilerin tohumluk ihtiyaçlarını gidermeleri adına verilen buğdaylar için bkz. BCA, 30.18.1.2/59.86.10, 15 Kasım 1935.; BCA, 30.18.1.2/54.34.2, 4 Mayıs 1935.; BCA, 30.18.1.2/52.19.14, 14 Mart 1935.

⁸⁵ Özbek, "Kemalist Rejim ve Popülizmin Sınırları: Büyük Buhran ve Buğday Alım Politikaları", 233.

⁸⁶ Yalçın Küçük, *Planlama Kalkınma ve Türkiye*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1985, 263-265.

⁸⁷ Kastamonu Sayısları Tahsin Coşkan, "Buğday koruma kanununa dair", *Ulus*, 13 Temmuz 1936, 2.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Acknowledgement	Yazar bu çalışmada finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

Âli İktisat Meclisi. *Âli İktisat Meclisi Raporları*, Ankara: Âli İktisat Meclisi Umumi Kâtiplik, Neşriyat Serisi: A, 1932.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası. *1931 Oda Kongresi Kararları*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1931.

Kanun No: 2056, 03/07/1932, *Resmi Gazete*, "Hükümetçe Ziraat Bankasına mubayaa ettirilecek buğday hakkında kanun", 10 Temmuz 1932, Sayı: 2146.

Kanun No: 2466, 29/05/1934, *Resmi Gazete*, "Buğdayı koruma karşılığı kanunu", 30 Mayıs 1934, Sayı: 2714.

Kanun No: 3491, 04/06/1932, *Resmi Gazete*, 2 Ağustos 1932, Sayı: 2164.

Kararname No: 2/1002, 12/07/1934, *Resmi Gazete*, 2 Ağustos 1932, Sayı: 2164.

Kararname No: 13204, 23/07/1932, *Resmi Gazete*, 2 Ağustos 1932, Sayı: 2164.

Kararname No: 14757, 31/07/1933, *Resmi Gazete*, 2 Ağustos 1932, Sayı: 2473.

Telif Eserler

Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*. Birinci Kitap. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1990.

Aysan, Mustafa A. *Atatürk'ün Ekonomi Politikası*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004.

Başar, Ahmet Hamdi. *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*. Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Yayın No: 155, 1981.

Başar, Ahmet Hamdi. *İktisadi Devletçilik I*. Ankara: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1931.

Başkaya, Fikret. *Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi*. Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2005.

Coşkan, Kastamonu Saylavı Tahsin. "Buğday koruma kanununa dair", *Ulus*, 13 Temmuz 1936.

Derin, Haldun. *Türkiye'de Devletçilik*. İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi, 1940.

Effimianidis, Yorgaki. *Cihan İktisat Buhranı Önünde Türkiye II*. İstanbul: Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1936.

Gökgöl, Mirza. *Türkiye Buğdayları*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1935.

Güray, Atıf ve Yurtmen, Vahdi. *Buğday Krizinde Türkiye*, Ankara: Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Umumi Sayı 238, 1937.

Hatipoğlu, Şevket Raşit. "Dış Ticaretimizde Ziraatın Payı", *Ziraat Gazetesi*, C. I, Yıl: 2, S.12, Ankara: Yeni Gün Matbaası, Şubat 1935.

Hatipoğlu, Şevket Raşit. "Ziraat Mahsullerimizde Rekolte ve Fiyat Meselesi", *Ziraat Gazetesi*, C. I, Yıl: 6, S. 7, Ankara: Yeni Gün Matbaası, Temmuz 1935.

Hatipoğlu, Şevket Raşit. *Türkiye'de Zirai Buhran*. Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1936.

Hüsrev, İsmail (Tökin), "Türkiye'de Toprak Ağalığı", *Kadro*, S. 9, Eylül 1932.

Hüsrev, İsmail (Tökin). "Anadolu Köyünde Bünye Tahavvülü", *Kadro*, S.14, Şubat 1933.

Hüsrev, İsmail (Tökin). "İç Pazar Meselesi", *Kadro*, S.33, Eylül 1934.

- Hüsrev, İsmail (Tökin). "Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı", *Kadro*, S. 4, Nisan 1932.
- Hüsrev, İsmail (Tökin). *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- Kazgan, Gülten. *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Keyder, Çağlar. "Türkiye'de Tarımda Küçük Meta Üretiminin Oluşumu", *75 Yılda Köyden Şehirlere, Bilânço 98*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- Kıvılcım, Hikmet. *Müttefik: Köylülük*, Yol: 7, Köxüz Yayınları, 2009.
- Köymen, Oya. "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları", *75 Yılda Köylerden Şehirlere, Bilânço 98*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- Kuruç, Bilsay. *Belgeler İle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*, C. 1, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1988.
- Küçük, Yalçın. *Planlama Kalkınma ve Türkiye*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1985.
- Nadi, Yunus. "Memlekete ihtiyat buğday ambarı kurmak lazım", *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1936.
- Nadi, Yunus. "Un Gümrüğü", *Cumhuriyet*, 22 Kânunusani (Ocak) 1929.
- Nadi, Yunus. "Un resmi behemhal indirilecek", *Cumhuriyet*, 14 Kânunusani (Ocak) 1929.
- Nadi, Yunus. "Yeni Tarife", *Cumhuriyet*, 2 Mart 1929.
- Nuri, Köy Muallimi Osman. "Haymana'nın Ahırlıkuyu Köyü", *Ülkü*, C. 3, S. 17, Temmuz 1934.
- Özbek, Nadir. "Kemalist Rejim ve Popülizmin Sınırları: Büyük Buhran ve Buğday Alım Politikaları 1932-1937". *Toplum ve Bilim*, S.96, Bahar 2003.
- Özün, Mustafa Nihat. *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1952.
- Pamuk, Şevket. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Siller, Oya (Köymen). *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi. 1981.
- Suvla, Refii Şükrü. "Dünya ve Türkiye'de Buğday Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 4, S. I, Ekim 1942.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin. *1929 Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*. Ankara: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2009.
- Varlık, Mehmet Bülent. "Ahmet Hamdi Başar'da Buğday Meselesi", *Ekonomik Yaklaşım-Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları*, C. II, S. 6, 1981.
- Yalçın, Stajyer Hâkim. "Kadınhanı Köylüsü Nasıl Borçlandı", *Ülkü*, C. I, S. 11, Kânunuevvel (Aralık) 1933.
- Zaim, Kemal. "Buğday Koruma", *Ülkü*, C. 4, S. 19, Eylül 1934.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Kadro Dergisi

Ulus

Ülkü Dergisi

Ziraat Gazetesi

ALATURKA MUSİKİYE GETİRİLEN YASAĞIN AKABİNDE DÜZENLENEN
İLK ULUSAL MÜZİK YARIŞMASI (1 Ocak-15 Mayıs 1935)

THE FIRST NATIONAL MUSIC COMPETITION HELD AFTER THE ALLA TURCA MUSIC BAN
(1 January-15 May 1935)

SEDA BAYINDIR ULUSKAN*

ÖZ

Atatürk, Türk Halk müziğinin gelişmesi, uluslararası boyutlara ulaşması ve çok-seslilik tekniğinin yurt çapında benimsetilmesi için geleneksel müzik sanatında bir inkılap gerçekleştirdi. Milliyetçiliğin ve halkçılığın yükselen değerler olduğu 1930'lu yıllarda sadece siyasette değil, sanatta ve özellikle de müzikte halkçılık ile millilik esas alınmak istendi. Dönemin basını, düşünürleri ve gazetecileri de yazılarında millilik ile halkçılık meselelerini gündeme getiren yazılar kaleme alarak sürece katkı sağladı. Ancak bu çalışmalar müzikte bir Alaturka-Alafranga tartışmasını da beraberinde getirdi. 1926 yılında Dârülelhan'daki Türk Musikisi Bölümü'nün kapatılması ile başlayan tartışma, Türk Sanat Müziği'nin 2 Kasım 1934'de radyolarda çalınıp söylenmesine getirilen yasakla daha da alevlendi. Gazetelerde yasağı desteklemek amacıyla bazı röportajlar yayınlandı. Hatta okurlar arasında Musiki İnkılabına destek bulmak amacıyla *Cumhuriyet* gazetesi tarafından bir ulusal müzik yarışması dahi düzenlendi. Atatürk'ün direktifiyle düzenlendiğini bildiğimiz bu yarışma okurlara ilk olarak 27 Aralık 1934'de ilan edildi. Gazetenin, "ulusal sesimizi bulabilmek yolunda büyük bir deneme" olarak tanımladığı bu güfte ve beste yarışmasına çok sayıda şair ile bestekâr katıldı. 1 Ocak-15 Mayıs 1935 tarihleri arasında yapılan yarışmanın sonucunda kazananlara ve okurlara pek çok ödül dağıtıldı. Bu çalışmanın amacı, Klasik Türk müziğine getirilen yasağın ilanı akabinde düzenlenen ilk ulusal müzik yarışmasının maksadını, detaylarını ve sonuçlarını ortaya çıkartarak müzik tarihimize katkıda bulunabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Alaturka Müzik Yasağı, Çok-sesli Müzik, Musiki İnkılabı, Ulusal Müzik Yarışması, Ulusal Müzik.

ABSTRACT

Atatürk made a revolution in the art of traditional music for the development of Turkish Folk music so that it may, reach international level and towards the adoption of the polyphonic technique across the country. In the 1930s, when nationalism and populism were the rising values, nationalism and populism were desired as a basis not only in politics, but also in art, and especially in music. The press, thinkers and journalists of the period also contributed to the process by writing articles that brought the issue of nationality and populism to the agenda. However, these studies brought with them an *Alla Turca-Alla Franca* debate in music. The controversy that started with the closure of the Turkish Music Department in Darülelhan in 1926 became even more intense with the ban on playing and singing Turkish Classical Music on the radios in November 2, 1934. Some interviews were published in the newspapers to support the ban. Even a national music competition was organized by *Cumhuriyet* newspaper in order to find support for the music revolution among the readers. This competition, which we know was organized with Atatürk's directives, was announced to the readers for the first time on 27 December 1934. Many poets and composers participated in this lyrics and composition competition, which the newspaper describes as "a great attempt to find our national voice". As a result of the competition held between January 1 and May 15, 1935, many awards were distributed to the winners and readers. The aim of this study is to contribute to our music history by revealing the purpose, details and results of the first national music competition held after the announcement of the ban on Classical Turkish music.

Keyword: Atatürk, Alla Turca Music Ban, Polyphonic Music, Music Revolution, National Music Competition, National Music.

* Doç. Dr., Millî Savunma Üniversitesi Hava Harp Okulu, suluskan@hho.msu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3809-5802.

Extended Abstract

Atatürk made a revolution in the art of traditional music for the development of Turkish Folk music so that it may, reach international levels and towards the adoption of the polyphonic technique across the country. In the 1930s, when nationalism and populism were the rising values, nationalism and populism were desired as a basis not only in politics, but also in art, and especially in music. Atatürk, who put his personal taste aside and tried to create new, contemporary Turkish music, encouraged the people around him to this effort. The convening of the first music congress, the establishment of the National Music and Representation Academy, and the opening of the Ankara State Conservatory were the beginning of the steps taken for this purpose. Besides, the importance and functions of music in the Turkish Revolution were tried to be explained to the public.

Ziya Gökalp was the most important person who left his mark on the period with his thoughts and theses on creating national music. He said that our folk music gives many melodies to our people, and if we collect them and harmonize them according to the Western music method, we will have both national and Western music. According to Gökalp, bringing polyphonic music to the agenda was all about the "civilization" issue. Therefore, when changing civilizations, it was necessary to abandon monophonic music and take the music of the civilization that was trying to be adopted. Although Ziya Gökalp's views on music caused severe debate and serious criticism, he was extremely influential in determining and directing the music policy of the period.

The press and journalists of the period also contributed to the process by writing articles that brought the issue of nationality and populism to the agenda. However, these studies brought with them an Alla Turca-Alla Franca debate in music. The debate, which started with the abolition of the Turkish music department and the prohibition of its education, with a decision dated 9 December 1926 brought during Mustafa Necati Bey's ministry of education, was intensified with the ban on the playing and singing of Turkish Classical Music on the radios in 1934. This ban, which was brought to Turkish Alla Turca music and for a long time to Folk songs, lasted for 674 days between November 2, 1934, and September 6, 1936. In this process, pieces composed mainly in the Western technique were played on the radios.

In the newspapers, some articles and interviews were published in support of the ban. Even a national music competition was organized by *Cumhuriyet* newspaper to find support for the music revolution among the readers. This competition, which we know was organized with Atatürk's directives, was announced to the readers for the first time on 27 December 1934. Many poets and composers participated in this lyrics and composition competition, which the newspaper describes as "a great attempt to find our national voice". The acceptance of poetry for the first stage of the competition, the lyrics competition, started on January 1, 1935. It ended on January 15, 1935. The lyrics, which were classified by the committee convened under the chairmanship of Ercüment Ekrem Talu, were presented to the public vote until February 10. The result of the lyrics contest was announced to the readers on Friday, February 15, 1935. Money was given to the poet who placed in the top three out of 37 lyrics participating in the competition, and many prizes were distributed to 500 readers who participated in the voting.

The composition stage of the competition started on 31 January 1935. 57 composers participated in the competition, the application period of which expired on March 30. Musical works were sent to the jury formed under the chairmanship of director Yusuf Ziya Demircioğlu at the Istanbul Conservatory on the evening of March 30, when the application period ended. After the studies and examinations of the jury consisting of eight people, seven of the compositions were determined for public voting and announced in the newspaper. The final concert, which determined the outcome of the competition, was held on the evening of May 15, 1935, at the Beyoğlu Palace Cinema. The seven musical works that made it to the final were played in front of a large group of guests, including Soviet artists. The winners of the competition were determined by the votes of the jury and the public in the hall. The result of the composition competition was announced in the newspaper *Cumhuriyet* on 19 May 1935. Çanakkale Secondary School Music teacher Faik Canselen, who won great acclaim with his musical work "Village Wedding", was awarded the first prize.

The "Music Competition" organized by the *Cumhuriyet* newspaper attracted great attention both among the art community and the public. With this attempt, the newspaper became one of the media organs that made the biggest contribution to Ziya Gökalp's idea of nation-state national music synthesis. The winner of the competition, in which many composers participated, was a Music teacher who successfully combined Anatolian motifs and Western polyphony techniques. The composition competition also changed the life of a young and idealist

composer. The training he received in the country and abroad further increased his passion for music in Canselen. The composer devoted his life to the development of polyphonic national musical culture. By the way, the fact that two of the top three graduates are graduates of the Music Teachers School is a result of both the quality of the school and the importance and farsightedness of Atatürk on education and institutionalization.

This study aims to contribute to our music history by revealing the purpose, details and results of the first national music competition held after the announcement of the broadcast ban on Turkish music. The main source of the research was the press of the period and periodicals and also printed works on the subject were also used.

Giriş

Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyetin ilanı sonrasında siyasetin yanı sıra sosyal ve kültürel faaliyetlerle de yakından ilgilendi ve önemli değişimlere imza attı. O, gittiği hemen her yerde ve yaptığı hemen her konuşmada Türk sanatından, sanatın milletin hayatındaki öneminden bahsetti. Atatürk'ün bu süreçte en fazla mesai harcadığı alanlardan biri de müzikti. Halk müziğinin gelişmesi, uluslararası boyutlara ulaşması ve çok-seslilik tekniklerinin Türk halkına benimsetilmesi için geleneksel müzik sanatında bir inkılap gerçekleştirdi. Musiki İnkılâbının gündemde olduğu 1930'lu yıllarda siyasette olduğu gibi müzikte de millîlik ve halkçılık esas alındı.

Millî musiki oluşturma konusunda, düşünceleri ve tezleri ile döneme damgasını vuran en başat isim hiç şüphesiz Ziya Gökalp'tir. *Türkçüğün Esasları* isimli eserinin "Millî Musiki" alt başlığında Musiki İnkılâbının temelini oluşturan görüşlerini ifade eden Gökalp'e göre, Avrupa müziği yurda girmeden önce memlekette iki tür müzik vardı. "Bunlardan biri Farabi'nin Bizans'tan aldığı Doğu müziği, öbürü eski Türk müziğini sürdüren Halk ezgileriydi." Cumhuriyetin ilanı sonrasında ise Anadolu halkı üç müzik türü ile karşı karşıya kaldı. Bunlar Orta Doğu müziği, Batı müziği ve Halk müziği idi. Ancak burada asıl önemli olan, bu müziklerin hangisinin ulusal olduğuydu. Gökalp bu çerçevede, millî müziğin "yurdumuzdaki Halk müziğiyle Batı müziğinin kaynaşmasından" doğacağına inanmaktaydı. O, Halk müziğinin insanımıza birçok ezgiler verdiğini, bunların toplanıp Batı müziği yöntemine göre armonize edilmesi durumunda hem millî hem de Batılı bir müziğe kavuşulacağını söylemekteydi.¹ Gökalp elbette bir müzikolog değildi. Zaten kendisi de olaya tamamen Türkçülüğün müzik alanındaki programı açısından baktığını ve bundan sonrasını da ulusal müzikçilere bıraktığını yazmıştı. Fakat dönemin müzik politikası yine de onun çizdiği sentezci bir çizgide ilerleme gösterdi.

Ziya Gökalp'in halk türkülerinin armonizasyonundan başlayan sentezci millî musiki fikri,² ilk kez ortaya atılmış bir proje değildi. Ondan önce Necip Asım (Yazıksız), *Türk Yurdu* dergisindeki "Dilimiz, Musikimiz" başlıklı yazısında, Anadolu'daki halk türkülerinin toplanmasından ve bunların derlenmesiyle millî operalar yaratmaktan bahsetmişti.³ Gökalp sadece bu fikri biraz daha ileri götürmüş ve ulus-devlet bağlamında bir çözüm yolu olarak ortaya koymuştu. Nitekim onun etkisiyle, halka ait olan şeyler millî, seçkinlerin getirdiği kültür de yabancı olarak tanıtılmaya başlandı. Hatta bundan sonra pek çok şey bu açıdan ele alınmaya çalışıldı. Saz-Türk, Tambur-Bizans, Yunus-Türk, Mevlâna-Acem gibi.⁴ Yine Gökalp'e göre, çok-sesli müziğin gündeme getirilmesi tamamen "medeniyet" meselesiyle alakalıydı. Çünkü çok-sesli müzik bizim kültürümüze değil medeniyetimize dâhildi.⁵ O yüzden medeniyet değiştirirken bizlerin de tek-sesli müziği bırakıp yeni benimsediğimiz medeniyetin müziğini almamız gerekiyordu. Gökalp'in bu "katı müzik programı",⁶ şiddetli tartışmalara ve ciddi eleştirilere⁷ yol açmasına rağmen dönemin müzik politikasının belirlenip yönlendirilmesinde son derece etkili oldu.

¹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mahir Ünlü-Yusuf Çotuksöken, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1994, 126-128.

² Güneş Ayas, Ziya Gökalp'in "Türk müziğinin kaynağını halk melodilerinde aramak gerektiğini ileri sürerek milli müziğin çerçevesini" çizdiğini, Doğu müziğinin kökenini "Bizans'a dayandırarak Osmanlı müziğini milli müziğin dışına sürececek önemli psikolojik bir manevra" yaptığını ifade etmektedir (Güneş Ayas, *Musiki İnkılâbının Sosyolojisi*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014, 98).

³ Cem Behar, "Ziya Gökalp ve Türk Musikisi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, Cilt V, Ankara: İletişim Yayınları, 1985, 1225.

⁴ Erol Güngör, *Dünden Bugüne Tarih, Kültür, Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yayıncılık, 1993, 112.

⁵ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 28.

⁶ Behar, "Ziya Gökalp ve Türk Musikisi", 1226. Behar, "daha ince ve daha esnek bir sentez" anlayışı içeren müzik politikalarının ise Cumhuriyetin ilk on yılında Hüseyin Sadettin Arel, Rauf Yekta Bey, Mahmut Ragıp Gazimihal ve daha başkaları tarafından ortaya konulduğunu yazmaktadır (Cem Behar, *Musikiden Müziğe Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005, 273).

⁷ Örneğin Rauf Yekta Bey 1925'de *Servet-i Fünun*'daki "Ziya Gökalp Bey ve Milli Musikimiz Hakkındaki Fikirleri (I)" başlıklı yazısında, "üstad, musiki tarihinin gösterdiği müsbet hakâyika mugayir öyle mütalaaalar yürütüyor, bunlardan öyle gayri muntazır ve garip neticeler çıkariyordu ki cidden hayret etmemek kabil değildi." diye yazmıştır (Behar, *Musikiden Müziğe*, 274). Yalçın Tura da millî

Müziği “*hayatın neşesi, ruhu, süruru ve her şeyi*”⁸ olarak tanımlayan, savaş yıllarından itibaren musikimizin millî olması gerektiğinin altını çizen Atatürk, Ziya Gökalp’in görüşlerinin de etkisiyle yol haritasını belirledi. Müzikte ulusal kimlik arayışına girildiği o yıllarda Ankara’nın öncelik verdiği ilk konulardan biri de müzik eğitimi idi. Çünkü ulusun öz müziğinin geliştirilmesi, “evrensel boyutlara” ulaştırılması ve çok-sesli müziğin Türk halkına benimsetilmesi için önce müzik eğitimi ve bu eğitimi verecek kurumların oluşturulması gerekiyordu. Söz konusu hedef doğrultusunda ilk olarak Ankara’da 1924 yılında *Musiki Muallim Mektebi* açıldı. Bunu, 1917’de açılan Dârülelhan’ın Maarif Vekâletinin 9 Aralık 1926’da aldığı kararla İstanbul Belediyesine bağlı bir konservatuara dönüştürülmesi takip etti. Yeniden yapılandırılan *İstanbul Belediye Konservatuarı*’nın çalışmalarında Batı müziğine ağırlık verildi. 1933 sonbaharında Millî Eğitim Bakanı Yusuf Hikmet Bayur’un başkanlığında yapılan bir toplantıda, *Millî Musiki ve Temsil Akademisi*’nin kuruluş kanunu gündeme getirildi ve akademinin kuruluşu TBMM’de 25 Haziran 1934’te kabul edildi. Fakat 1935-38 yılları arasında Ankara’ya periyodik olarak gelip giden dünyaca ünlü kompozitör Paul Hindemith’in hazırladığı raporlar doğrultusunda, yeterli görülmeyen Millî Musiki ve Temsil Akademisinin yerine 6 Mayıs 1936’da kabul edilen bir yasayla *Ankara Devlet Konservatuarı* kuruldu.⁹

Bunların yanı sıra, millî yaratıcılığın ve sanatın geliştirilmesi, Musiki Muallim Mektebinin kadrosunun daha da iyileştirilmesi için gerekli olan bestecilerin ve usta çalgıcıların yetiştirilmesi amacıyla Maarif Vekâleti 29 Ekim 1924’te aldığı kararla hukuk, ekonomi, mühendislik alanlarının dışında sanatçıların da Avrupa’ya eğitime gönderilmesi için bazı düzenlemeler yaptı. 1925 yılı ve sonrasında açtığı sınavlarla sanatçı ve öğretmen olarak yetişmek üzere pek çok genç yeteneği Paris, Berlin, Budapeşte, Prag gibi şehirlere gönderdi. O yıllarda kendi imkânlarıyla veya devlet bursuyla Avrupa’ya eğitime gidenler arasında Ulvi Cemal Erkin, Ahmet Adnan Saygun, Hasan Ferit Alnar, Cezmi Erinç, Ekrem Zeki Üngör, Necil Kâzım Akses, Cemal Reşit Rey, Cevat Memduh Altar gibi isimler bulunmaktaydı. Yetenekli gençlerin Avrupa’ya eğitime gönderilmesine 1940’lı yıllarda da devam edildi.¹⁰

Geçen süre zarfında Atatürk de yerli ve yabancı kaynakları inceledi; yurt dışında eğitimlerini tamamlayarak yurda dönen gençlerle tanıştı; akşam yemeklerini adeta bir müzik akademisine dönüştüren Atatürk onlarla sık sık bir araya gelerek batıdan getirilen müzik kültürünü anlamaya çalıştı; yerli ve yabancı uzmanlarla görüşerek fikir alışverişinde bulundu.¹¹ 1930’lu yılların başına gelindiğinde, dinlenen müzik türünün kalitesi Atatürk’ü müziğin çağdaşlaşması konusunda radikal kararlar almaya yöneltti. Çünkü o günlerde halka dinletilen müzik, ileri sürüldüğü kadarıyla İtrî’nin, Dede Efendi’nin müziği değil, onun yozlaşmış örnekleriydi. Zaten Atatürk’ü tedirgin eden de bu tarz müziğin halk üzerinde bıraktığı “olumsuz” etkiydi. Atatürk, bütün bu tartışmalara ve olumsuz algılara rağmen, üstün değeri olan sanatçılara her zaman ayrı bir yer verdi, onların bestelerini dinledi. Türk Klasik/Sanat müziğiyle, Anadolu ve Rumeli türkülerıyla yakından ilgilendi. Fakat günün birinde çok-sesli çağdaş Türk Sanat musikisinin doğacağına olan inancını da hiç yitirmedi.¹² Hatta kendi beğeni ve tercihlerini bir kenara bırakarak Batı müziğini halka sevdirmek ve yeni, çağdaş bir Türk müziği oluşturmak için pek çok hamle yaptı. O, bu kararları alırken ve uygulamaya geçirirken halka da inkılaplar çerçevesinde müziğin önemi ve fonksiyonları anlatılmaya çalışıldı. Dönemin basınında millîlik meselesini konu alan yazılara yer verildi. Hatta okurlar arasında Musiki İnkılâbına destek bulmak ve çağdaş müziğimizi yaratmaya katkı sağlamak adına bir müzik yarışması dahi düzenlendi.

Bu çalışmanın konusunu, *Cumhuriyet* gazetesi tarafından 1 Ocak-15 Mayıs 1935 tarihleri arasında düzenlenen ilk ulusal müzik yarışması oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı, 1934 Kasımında Türk müziğine getirilen yayın yasağının hemen ardından yapılan yarışmanın gerekçesini, ayrıntılarını ve sonuçlarını ortaya koyarak müzik tarihimize katkıda bulunabilmektir. Çalışmada ilk olarak, 1926’da Dârülelhan’da Türk Musikisi Bölümü’nün kapatılması ile başlayıp 2 Kasım 1934’te Türk Sanat müziğinin radyolarda çalınıp söylenmesine getirilen yasakla alevlenen Alaturka-Alafranga musiki tartışmaları ve yasağın basındaki yankıları ele alınacaktır. Ardından da

musikimizi batı tekniğiyle işlemenin temel bir yanlış olduğu görüşünü savunmuştur. (Yalçın Tura, “Cumhuriyet Döneminde Türk Musikisi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA)*, Cilt VI, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, 1514).

⁸ 14 Ekim 1925 günü “İzmir Kız Öğretmen Okulunda Bir Konuşma”, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (ASD)*, Cilt II, Ankara: TTK, 1997, 242-243.

⁹ Detaylı bilgi için bk. Seda Bayındır Uluskan, *Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2010, 313-322, 327-343.

¹⁰ Seda Bayındır Uluskan, “Türk Beşleri” maddesi, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://aturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-besleri/>. Erişim 02.04.2022.

¹¹ A. Naci Önöz, “Cumhuriyet Döneminde Müzik Yönüyle Atatürk”; *I. Ulusal Müzik Bilimleri Sempozyumu Bildirileri (7-9 Mayıs 1984)*, Der. Necati Gedikli, İzmir: İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1984, 205-206; Yavuz Şen, “Atatürk, Cumhuriyet ve Türk Müziği”, *Erdem*, XI/32 (Eylül 1998), 631.

¹² Cevat Memduh Altar, “Atatürk ve Müzik Reformları I”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, 41 (Haziran 2000), 13

Musiki İnkılâbına destek bulmak amacıyla *Cumhuriyet* gazetesi tarafından düzenlenen müzik yarışmasının maksadı, detayları ve sonuçları üzerinde durulacaktır. Araştırmanın ana kaynağını başta *Cumhuriyet* gazetesi olmak üzere dönemin basını ve süreli yayınlar oluşturmaktadır. Ayrıca konuyla ilgili basılı eserlerden de yararlanılmıştır.

Alaturka-Alafranga Musiki Tartışmaları ve Alaturka Müziğe Getirilen Yayın Yasağı

Osmanlı döneminde ülkeye giren ve Dârülelhan ile resmi eğitimi halktan herkese açık verilmeye başlanan Batı müziğini geliştirme çabaları Cumhuriyet döneminde de devam etti. Kurtuluş Savaşı sonrası bu misyonu Musiki Muallim Mektebi ile Dârülelhan'ın uzantısı olan İstanbul Belediye Konservatuvarı üstlendi. Fakat Mustafa Necati Bey'in Maarif vekilliği döneminde alınan 9 Aralık 1926 tarihli bir kararla, Türk müziği enstrümanlarının "*katıyyen talim ve tedris mahiyetinde olmamak*" şartıyla ve yalnızca ders olmayan günlerde bir icra heyeti tarafından çalınmasına karar verildi ve icra faaliyetleri, "Türk Musikisi İcra Heyeti" ve "Tarihî Türk Musikisi Eserlerini Tasnif ve Tespit Heyeti"nin çalışmalarıyla sınırlandırıldı.¹³ Osmanlı'dan devralınan bu müzik kurumundaki Türk Musikisi Bölümü'nün lağvedilerek eğitiminin yasaklanması şüphesiz radikal bir karardı. Bu da konunun sonraki yıllarda uzunca bir süre tartışılması ve ilgili-ilgisiz herkesin fikir beyan etmesiyle sonuçlandı.

Ülkede Alaturka-Alafranga musiki tartışmalarını alevlendiren bu karar basında da geniş yer tuttu. 1927'de ve sonrasında konuyla ilgili pek çok yazı yayımlandı. Geçen süre zarfında Alaturka musiki icra edenler ve dinleyenler, çıkardıkları dergilerde ve gazetelere verdikleri röportajlarda karardan duydukları memnuniyetsizliği ve rahatsızlığı dile getirdiler. Alınan kararı olumlu karşılayan Alafranga taraftarları ise bunun Batı medeniyetinin yanında yer alabilmenin temel koşulu olduğunu belirtip buldukları her fırsatta Türk Klasik/Sanat müziği hakkında rencide edici yorumlar yapmaktan kaçınmadılar.¹⁴ Örneğin 19 Ocak 1928'de yayımlanmaya başlayan *Tiyatro ve Mûsikî* dergisinde düzenli yazı yazarlardan biri olan Rauf Yekta Bey, ılımlı bir üslupla bir yandan "*Türk müziğinin konumu ve geliştirilme yollarını*" tartışırken diğer yandan da bazı kişi ve kurumların Alafranga yanlısı tutumlarını eleştirmiştir.¹⁵ O, kimi yazısında "*Türk musikîsinin Garp musikîsiyle istihalesine meydan vermeden kendi ruh-u nevâz vadisinde terakki ve asri bir şekle inkılap etmesi esaslarını*" hazırlamak için konunun bilimsel bir ortamda "*musikî mütefekkirleri*"nce tartışılmasına zemin oluşturulması gerektiğinden bahsetmiş,¹⁶ kimi diğer yazılarında ise Alafranga musiki tercihini "*Dünyada hiç millet kendi musikîsinin terakkisine çalışırken bizimki güya terakkiye istidadı olmayan bir musikî imiş gibi terk edelim de Garp musikîsiyle mi meşgul olalım? Böyle bir şeye kalkışacak olsak bile muvaffakiyet imkânı var mıdır?*" cümleleriyle sorgulamış¹⁷ ve Dârülelhan'dan Türk müziğinin kaldırılmasını "*millî harsımızın kıymetli bir şubesi olan musikîmize Musa Süreyya Bey'le bir iki refiki tarafından nasılsa vurulan*" bir "*darbe*"¹⁸ olarak nitelendirmiştir.

Buna mukabil, *Hakimiyeti Milliye* gazetesinin 25 Şubat 1929 tarihli sayısında harf inkılâbıyla ilgili bir yazı kaleme alan Burhan Asaf, Alaturka musiki hakkındaki duygularını "*Nihaventli Hüzzamlı saz, şiş karınlı utları, barbar nameli kanunları ile, konserler vermektedir... Ankara'nın operası yapılır yapılmaz,-eğer halk tribünü ferah ve bunun fiyatı dün tutulacak olursa-utun canı azrail'in pençesinde dir.*"¹⁹ şeklinde dile getirirken, aynı gazetenin 13 Eylül 1929 tarihli nüshasında Musiki Muallim Mektebi'ni tanıtan Falih Rıfki da şunları yazmıştır: "*Reisicumhur her fırsatta yeni Türkiyede yeni zamanların musikisini arayıp durmaktadır. Sahte Bizans ve arap sesi hiç olmazsa mekteplerden, onun bu arayışı sırasında kalktı. Gerçi bugün de ahuvahlarla dolu plak dolduranlar eksik değildir... Ankara musiki mektebi, İstanbul musiki medresesini yıkmakta gecikmeyecektir.*"²⁰ Konunun tartışılmasına sonraki yıllarda ve diğer gazetelerde de devam edilmiştir.

1932 senesi de musiki tartışmaları açısından önemli bir yıl oldu. Şöyle ki, dönemin İstanbul Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ, konservatuvarı ıslah etmek amacıyla 1931 yılının sonlarına doğru bir çalışma başlattı. Hatta bu hususta görüşlerinden faydalanmak üzere Viyana Musiki ve Tiyatro Akademisi yöneticiliğini yapmış olan besteci Joseph Marx'ı ülkeye davet etti. Çağrı üzerine şehre gelen Prof. Marx, üç yıl süresince kısa aralıklarla kaldığı İstanbul'da birtakım tetkiklerde bulundu. Yaptığı çalışmalar neticesinde, konu hakkındaki kanaatlerini

¹³ Nuri Özcan, "Dârülelhan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 8, Ankara: 1993, 520.

¹⁴ Tura, "Cumhuriyet Döneminde Türk Musikisi", 1512-1513.

¹⁵ Füsun Üstel, "1920'li ve 30'lu Yıllarda "Milli Musikî" ve "Musiki İnkılabı", *Defter*, 22 (1994), 44-45.

¹⁶ Rauf Yekta, "Türkiye'de Musikî Hareketleri", *Tiyatro ve Mûsikî*, 2 (26 Kânûnusânî 1928), 3.

¹⁷ Rauf Yekta, "Alaturka-Alafranga Mücadelesi", *Tiyatro ve Mûsikî*, 3 (2 Şubat 1928), 1-2.

¹⁸ Rauf Yekta, "Mûsikî Tarihinde Türkler'in Mevkisi", *Tiyatro ve Mûsikî*, 8 (12 Mart 1928), 2.

¹⁹ Burhan, Asaf, "Avenesi...", *Hakimiyeti Milliye*, 25 Şubat 1929, 2.

²⁰ Falih Rıfki, "Yeni Bir Mektep", *Hakimiyeti Milliye*, 13 Eylül 1929, 1.

içeren raporları İstanbul Belediye Başkanlığına sundu. İstanbul Belediye Konservatuarını modernleştirme hedefiyle yola çıkan Viyanalı besteci Joseph Marx hazırladığı raporlarda; okulun üç yıllık olmasını, müfredata bazı dersler eklenmesini, özellikle şan derslerinin programa alınmasını önerdi. Yetkililere memlekette musikiyi teşvik etmenin yollarını anlattı. Hatta konservatuara dans, musiki tarihi gibi derslerin yanı sıra Türk musikisi derslerinin konulmasını da tavsiye etti. Onun bu hususta yaptığı en önemli açıklama; çok zengin bir müzik olan Türk musikisinin medeni ifadeden yoksun olduğu, Batı armonisi ve orkestrasyonu girmemiş olan bu müziği polifonik hale sokmak gerektiği idi.²¹ Aslında bu yeni bir fikir değildi. Ülkede, Türk melodileri ile Batı armonisinin birleştirilerek melez, fakat millî ve medeni bir musiki yaratmaya taraftar olanlar mevcuttu. Ancak bunun sakıncalarını ileri sürenler de hayli fazlaydı. Marx'ın önerisiyle birlikte malum tartışma tekrar alevlendi.

Dönemin gazetecileri, Marx'ın yorumlarıyla birlikte canlanan millîlik ve sentez fikrine kayıtsız kalmayarak konuyu yeniden gündeme taşıdılar. Bunun ilginç bir örneği, Peyami Safa'nın 1932 yılında *Cumhuriyet* gazetesinde düzenlediği musiki anketiydi.²² Safa'nın söz konusu anketi yapma nedeni, Joseph Marx'ın Batı müziği tekniğiyle Orta Doğu müziğinin telifini savunmasıydı. 7-29 Aralık 1932 günleri arasında fasıllarla süren "*Musikimiz Hangi Yola Girmeli?*" başlıklı ankete Konservatuar Müdürü Yusuf Ziya Demircioğlu, Nadir Nadi, Mesut Cemil, Falih Rıfki Atay, Hasan Ferit Alnar gibi isimler katıldı. Ankete cevap verenlerin bir kısmı Orta Doğu müziğini ölü ve canlandırılması mümkün olmayan bir müzik olarak tanımlayıp Alaturka musikiyi sert bir üslupla eleştirirken, diğer kısmı da Osmanlı müziğinin Batı müziği karşısındaki geriliğini kabul edip Batı tekniğiyle Halk müziği eserlerinin verilebileceğini dile getirdiler. Ankete verilen cevaplar, 1932 yılı itibarıyla devletin takip ettiği müzik politikasının toplumda bir düalizm yarattığını ve kafa karışıklığının giderilemediğini göstermektedir.

Musikiye dair yapılan düzenlemeleri, yayınları ve tartışmaları yakından takip eden Atatürk ise artık "*musikimizdeki monodik-modal akışın yerini çok sesli tekniğin oluşturacağı anlatım kontrastlarıyla dolup taşan bir müziğin alınmasını zorunlu*" görmekteydi. Çünkü o, çok-sesli ulusal Türk Sanat müziğinin özlemine çekmekteydi.²³ Nitekim bu özlem ve niyetle meseleyi meclise taşımakta gecikmedi. Atatürk, 1 Kasım 1934'te yaptığı TBMM açılış konuşmasında, Türk gençlerinin güzel sanatların her dalında ilerletilmesinin ve bilhassa da müzik sanatına öncelik tanınmasının gerekliliğini vurguladı. Sözlerine de "*Bugün dinletmeğe yeltenilen musiki yüz ağartacak değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Ulusal; ince duyguları, düşünceleri anlatan; yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce, genel son musiki kurallarına göre işlemek gerektir. Ancak; bu güzeyde, Türk ulusal musikisi yükseltilebilir, evrensel musikide yerini alabilir.*" şeklinde devam etti. Onun o gün ifade ettiği "*bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikide değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir*"²⁴ şeklindeki sözlerinin ilerleyen günlerde atılacak adımların ilk işareti olduğuna şüphe yoktu.

Atatürk'ün bu konuşmasının doğrudan iki sonucu oldu. Birincisi Alaturka musikiye yayın yasağı getirilmesi, ikincisi de Ankara'da bir musiki komisyonunun toplanmasıydı. Aslında Alaturka musikiye ilk yasağın, 9 Ağustos 1928'te Sarayburnu'ndaki Harf İnkılabının müjdelendiği toplantıdan bir veya iki gün sonra, CHF tarafından düzenlenen bir konser sonrası Atatürk'ün Türk musikisi hakkındaki eleştirel sözlerini içeren konuşması²⁵ dolayısıyla söz konusu olmuş²⁶ fakat pek uzun sürmemişti.²⁷ Ancak bu kez öyle olmadı. Bir görüşe göre asıl hikâye, Atatürk'ün Meclis konuşmasından etkilenen ve esinlenen İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Matbuat Umum Müdürü Vedat Nedim Tör'ün "*ulusal müzik işinde öncülük etmeye*" kendiliklerinden soyunmasıyla²⁸ başladı. Konuyla ilgili haber basında, "*Radio programlarından dünden itibaren alaturka musiki kaldırıldı*" şeklinde yer aldı. Haberi birinci sayfadan veren *Milliyet* gazetesinde; İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın, Atatürk'ün Alaturka musiki hakkında

²¹ Joseph Marx'ın görüşleri için bk. "Tarihî Vesikalar", *Musiki Mecmuası*, 11 (1 Ocak 1949), 17-18; "Ecnebilerin Türk Musikisi hakkındaki görüşlerinden-Profesör Joseph Marx'ın fikirleri", *Musiki Mecmuası*, 13 (1 Mart 1949), 11-12, 17.

²² Gazete "Büyük Musiki Anketi"nin 7 Aralık 1932 günü başlayacağını duyurmuştur. Bkz. "Büyük Musiki anketimiz", *Cumhuriyet*, 6 Kânûnuevvel 1932, 1.

²³ Altar, "Atatürk ve Müzik Reformları I", 13.

²⁴ 1 Kasım 1934, "Dördüncü Dönem Dördüncü Toplanma Yılıni Açarken", *ASD*, Cilt I, 396.

²⁵ 9/10 Ağustos 1928'de yapılan "Türk Yazı İnkılabı Hakkında Konuşma", *ASD*, Cilt II, 273.

²⁶ Beşir Ayvazoğlu-Cem Behar-İskender Savaşır-Semih Sökmen, "Müzik ve Cumhuriyet", *DeFTER*, 22 (1994), 7.

²⁷ Gönül Paçacı, "*harf inkılabının yapıldığı bir toplantıda, Türk musikisinin amatör bir grupca sunulmasının ve yanısıra Arapça şarkı söyleyen bir muganniyenin dinletilmesinin önceden planlandığı*"nın anlaşıldığını ve "*böylece hem bu musikinin Şark musikisi ailesine mensubiyetinin hatırlatılması; hem de ustalardan oluşan bir orkestranın icrası da ilave edilerek "Arabın uyuşukluğu" ile "Avrupa'nın dinamizmi"nin karşılaştırılması*"nın düşünülmüş olacağını belirtmektedir (Gönül Paçacı, "Cumhuriyet'in Sesli Serüveni", *Cumhuriyet'in Sesleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, 22).

²⁸ Necati Gedikli, *Atatürk'ün Millî Müzik Anlayışının Son Altmış Yıldaki Uygulanışı*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989, 38.

Mecliste söylediği sözlerden ilham alarak Radyo programlarından Alaturka musikinin tamamen kaldırılmasını ve yalnız Garp tekniğiyle bestelenmiş motifleri yine Garp tekniğine vâkıf sanatkârlar tarafından çalınmasını istediği yazıldı.²⁹ Haberi “Alaturka musikiye Paydos!” başlığıyla veren *Vakit* gazetesinde de “*Gazi Hazretlerinin nutuklarındaki işaret üzerine*” İstanbul ile Ankara Radyolarının Alaturka musikiye nihayet verdikleri belirtildi.³⁰ Böylelikle Alaturka müziğe, o arada uzunca bir müddet Halk havalarına da, 2 Kasım 1934 ile 6 Eylül 1936 tarihleri arasında 674 günlük (1 yıl+10 ay+4 gün)³¹ bir çalınma yasağı getirilmiş oldu.³² Radyoların Alaturka musiki yayını yapmadıkları bu süre zarfında Atatürk’ün Alaturka müzik aleyhindeki sözleri “*gazeteciler, siyasetçiler ve müzisyenler tarafından farklı farklı*” değerlendirilmiş, “*yasak kararı da değişik şekillerde*” yorumların yapılmasına neden olmuştur. Çünkü kimi “*bu musikinink inkılâpların önünde bir engel teşkil ettiği ve yerini Batı Musikisi’nin alacağı*”nı, kimi “*Alaturkanın bünyesinde yapılacak bazı teknik değişiklikler sayesinde bu musikinink dünyaya hitap edecek hal alabileceğini*” söylüyor, bazı siyasetçiler ile Batı müziği mensupları da Alaturka devrinin “*artık tamamen kapandığına*” inanıyordu. Alaturka musikiyi karalama kampanyası başlatan gazeteler ise sütunlarında yasağı destekler mahiyette yazılmış makalelere³³ ve röportajlara yer veriyorlardı.³⁴

1934 Kasımında alınan bu karara açık ve tatmin edici sebepler göstermek gerçekten zordur. Yasağın kaynağı ve nedenleri konusunda dönemin müzisyenleri ile yetkilileri o günlerde ve sonradan pek çok şey söylemişlerdir. Örneğin Hafız Yaşar Okur’a göre, Radyoda yapılan bir yayında icra sırasında saz heyetinin gülüşüp konuşması Atatürk’ü çok rahatsız etmiş, müziğin kalitesinin tartışıldığı o günlerde bu olay da malûm gelişmenin yaşanmasına zemin hazırlamıştır.³⁵ Fakat genel kanı, sıhhat derecesi sorgulanmayı gerektirse de, kararın Atatürk’ün giyabında alındığı ve yetkililerin onun sözlerini yanlış anladıkları³⁶ yönündedir. Aynı belirsizlik yasağın kalkmasında etkili olan sebepler için de geçerlidir. Nitekim bu konu hakkında da birçok görüş ileri sürülmektedir. Bunlar arasında; hedeflenen yeni ulusal Türk müziğinin halk bazında kabul görmemesi ve halkın yaşamına girmesinin vakit alacağına anlaşılmaması, Tanburacı Osman Pehlivan ile Atatürk arasında geçen diyalog sonrası türkülerin Radyolarda yayınlanmaya başlaması,³⁷ en önemlisi de Batı müziği yayınlarının giderek artmasının halk üzerinde yarattığı rahatsızlık ile bu durumun Türk halkını başka alternatifler bulmaya özellikle de Kırım, Kahire Radyolarını dinlemeye yöneltmesi ve dinleyicilerin Arap Radyolarına yönelmesinin yaratacağı sakıncaların farkına varılması³⁸ gibi iddialar yer almaktadır. Ancak şu da unutulmamalıdır ki Türk müziği çalgılarının eğitimine son verilmesi ve Alaturka musikiye yayın yasağı getirilmesi gibi hayati kararların Atatürk’ün bilgisi ve zımnen dahi olsa tasvibi olmaksızın gerçekleştirilmesi mümkün değildir.³⁹ Ayrıca, yasağın kaldırıldığı 6 Eylül 1936 tarihinin, İstanbul ile Ankara Radyo İstasyonlarının devlet eline geçtiği⁴⁰ ve Ankara Devlet Konservatuvarının açıldığı günlere denk gelmesi de dikkat çekicidir. Sonuç itibarıyla; gelişmeleri yakından takip ve alınan kararın toplumdaki yankı ve sonuçlarını tespit edebilmek amacıyla Atatürk’ün sessiz kalmayı tercih ettiğini, fakat hedeflenen yeni ulusal müziğin gelişip kabul görmemesinin vakit alacağına anlaşılmaması,

²⁹ “Radyo programlarından dünden itibaren alaturka musiki kaldırıldı”, *Milliyet*, 2 Teşrînisânî 1934, 1 ve 2.

³⁰ “Alaturka musikiye Paydos!”, *Vakit*, 2 İkinciteşrîn 1934, 1.

³¹ Ozan Yarman, “Alaturka Müziğinin Yasaklanmasında Atatürk: Belgeler Zemininde Bir Çözümleme”, *Saz ve Söz İnternet Dergisi*, 9 (2010), 1.

³² “1934’e gelindiğinde alıcı cihazların sayısı artmış ve radyo orta halli vatandaşın ilk sıradaki eğlence vasıtası” haline gelmişti. Fakat “*Türk Musikisi’nin radyolarda çalınmasının yasaklanması halkı bu eğlencelerin en önemlilerinden mahrum*” bıraktı. “*Devletin en üst seviyesinin hazır bulunduğu davetlerde, meclislerde ve ziyafetlerde*” ise Alaturka yasağı göz ardı edildi. Murat Bardakçı’nın yasağın uygulanmasındaki farklılıklar hakkındaki yorumu için bk. Murat Bardakçı, *Safiye*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, 90, 374.

³³ Ayrıntılı bilgi için bk. Bardakçı, *Safiye*, 374-382.

³⁴ Örneğin ilk röportajlardan biri Safiye Ayla ile yapılmıştır. Bu değişimi olumlu bulan Ayla, musikide değişim yapmanın zaruri olduğunu belirtmiş ve “*içinde milli ezgiyi yaşatmayan eserlerin*” yaşayamayacaklarını ifade etmiştir (“*Safiye Hanım, musiki değişimine seviniyor*”, *Milliyet*, 22 Teşrînisânî 1934, 5). Murat Bardakçı, Safiye Ayla’nın “*yasak hakkında böyle konuşmaya ve kararın aleyhinde söz söylememeye mecbur*” olduğunu, çünkü devrin “*öyle demesini*” gerektirdiğini yazmaktadır (Bardakçı, *Safiye*, 94).

³⁵ Gültekin Oransay, *Atatürk ile Küğ, Belgeler ve Veriler*, İzmir: Küğ Yayını, 1985, 93-95.

³⁶ Oransay’a göre, bu “yanlış anlama”nın tek müsebbibi Vedat Nedim Tör’dür (Oransay, *Atatürk ile Küğ, Belgeler ve Veriler*, 49).

³⁷ Halk müziği, 7 Şubat 1936 tarihinden itibaren radyolarda çalınmaya başlamıştır.

³⁸ Uluskan, *Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, 369, 371.

³⁹ Yarman, “Alaturka Müziğinin Yasaklanmasında Atatürk”, 19.

⁴⁰ İstanbul Radyosunu işleten Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi, 7 Eylül 1926’da hükûmetle yaptığı bir mukavele sonunda neşriyatına başlamıştı. On yıllık sözleşmenin sona ermesinden sonra hükûmet şirketle yeni bir mukavele yapmadı. İstanbul ile Ankara Radyoları da böylelikle devletin eline geçti (“İstanbul radyosu hükûmet elinde-Nafia Vekâletinin emrile dün şirkete vaziyed edildi”, *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1936, 2).

yaklaşan savaş dolayısıyla Montrö, Hatay gibi dış politik gelişmelere öncelik verilmesi gibi nedenlerden ötürü yayın yasağının daha fazla uzatılmadığı söylenebilir.

Atatürk'ün Meclis konuşmasının ikinci sonucu da bir musiki komisyonunun toplanmasıydı. Nitekim konuşmadan yirmi beş gün sonra Atatürk'ün direktifiyle Millî Eğitim Bakanı Abidin Özmen başkanlığında pek çok müzisyen ve sanatçının katılımıyla bir musiki komisyonu toplandı. 26 Kasım 1934 günü yapılan toplantıda, musiki eğitimi, musiki eserlerinin telif haklarında yapılacak düzenlemeler gibi teknik konuların yanı sıra, “*radıodan sonra plak vasıtasıyla yahut umumi mahallerde çalınan alaturka musikinın men’i çareleri*” ile “*operetlerin musiki, ahlak ve tiyatro bakımından kontrolü*” gibi yasaklayıcı/denetleyici önlemler de görüşüldü.⁴¹ Toplantı sonucunda heyet bazı encümenlere ayrıldı. Hazırlanan “Türkiye Devlet Musikisi ve Tiyatro Akademisi'nin Ana Çizgileri” adlı raporun haricinde yabancı uzmanların görüşlerine de başvurulmasına karar verildi. Belirlenen hedef doğrultusunda görüşleri alınan kişiler ise Licco Amar, Paul Hindemith, Carl Ebert gibi uzmanlardı.

İlk Ulusal Müzik Yarışması (1 Ocak-15 Mayıs 1935)

Atatürk 1923 yılında Konya’da gençlerle yaptığı bir konuşma sırasında, “*bu millete gideceği yolu gösterirken dünyanın ilminden, keşfiyatından, terakkiyatından istifade edelim, lâkin unutmayalım ki, asıl temeli kendi içimizden çıkarmak mecburiyetindeyiz*”⁴² demişti. Atatürk'ün bu sözleri aslında hem üstlendiği misyonu hem de çizdiği yolu göstermekteydi. O bu misyon doğrultusunda bir yandan Türk gençlerinin güzel sanatların her dalında yeni ufuklara açılabilmelerine, diğer yandan da genç müzisyenlerin “evrensel boyutta” çok-sesli Türk müziği oluşturabilmelerine önayak olmayı hedefledi. Belirlenen bu hedefler gereğince millî opera teşkiline ve Halk müziği alanında çalışmalar yapılmasına öncelik verildi. Bu bağlamda 1931 yılında bir Opera Cemiyeti kuruldu. Atatürk'ün teşviki ve kişisel çabasıyla 1934 yılında *Özsoy* (A.A. Saygun), *Taşbebek* (A.A. Saygun), *Bayönder* (N.K. Akses) gibi operalar bestelenirken, kurulan Ankara Devlet Konservatuarında da opera eğitimine başlandı.⁴³

1923 sonrası Halk müziği alanındaki çalışmalar ayrı bir önem ve titizlikte yürütüldü. Millî Eğitim Bakanlığı ile Belediye Konservatuarı (Dârülelhan) hocalarının destek ve çabalarıyla derleme gezileri düzenlendi. Bu gezilerde tespit edilen türküler kayıt altına alınarak nota broşürleri yayımlandı. Fakat bu alandaki asıl hareketlilik, Macar besteci ve etno-müzikolog Bela Bartok'un 1936 Kasımında Türkiye'ye gelmesinden sonra yaşandı. Bartok ile birlikte saha çalışmaları hız kazandı. Hatta Ankara’da bir folklor arşivi dahi kuruldu.⁴⁴ 1932 yılında açılan Halkevlerinin de dönemin kültür/sanat çalışmalarına katkısı büyük oldu. Bu süreçte Halkevi salonlarının hem derlenen türkülerin oluşturulan korolarda çalınıp söylenmesinde hem de Türk halkının kulağının çok-sesli müziğe alıştırılmasında⁴⁵ önemli rol oynadığı kabul edilen bir gerçektir.

Daha önce de ifade edildiği üzere, millî kültürün yükseltilmesinde ve Türkiye'nin folklorik sanatlarının tüm inceliklerinin halka sunulmasında müziğe ayrı bir önem ve yer veren Atatürk'ün hedefi, millî ve modern bir müzik yaratmaktı. Ona göre, bu müziğin ana kaynağı da halk ezgileriydi. Şu durumda yapılması gereken şey, Geleneksel Osmanlı müziğinin reddedildiği, hatta eğitiminin ve Radyolarda çalınıp söylenmesinin yasaklandığı, ana kaynağın Halk müziği olarak gösterildiği bu dönemde Halk havalarımızla Batı müziğini sentezlemek ve ortaya millî ve medeni bir Türk müziği koyabilmektir.⁴⁶ Alınan kararlara ve yaşanan gelişmelere basının kayıtsız kalması beklenemezdi. Nitekim öyle de oldu. Yapılan haberlerin ve yayımlanan röportajların haricinde, okurlar arasında Musiki İnkılâbına destek bulmak amacıyla *Cumhuriyet* gazetesi tarafından bir de müzik yarışması düzenlendi.

Atatürk'ün direktifi ile düzenlenen bu yarışma okurlara ilk olarak 27 Aralık 1934'te duyuruldu. “*Yeni İnkılâp yolunda! Büyük bir ulusal musiki müsabakası açıyoruz*” başlığıyla birinci sayfadan verilen haberde önce, Alaturka musikiyi bir tarafa bıraktıktan sonra elimizde Halk türkülleri ve oyunlarından ibaret bir musiki kaldığı, bunun tüm incelikleriyle ulusal olduğu, fakat şimdiye kadar işlenmemiş ve millî benliğe yayılmamış olduğundan iptidai bir seviyede bulunduğu, duygularımızı yansıtamadığı için de bu haliyle millî sayılamayacağı belirtildi. Sonra da

⁴¹ Üstel, “Millî Musiki” ve “Musiki İnkılabı”, 51.

⁴² 20 Mart 1923, “Konya Gençleriyle Konuşma”; ASD, Cilt II, 145.

⁴³ Uluskan, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, 400-412.

⁴⁴ Uluskan, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, 375-379.

⁴⁵ Halkevleri Güzel Sanatlar Şubesi'nin amaç ve görevlerini belirleyen 33. madde dönemin müzik politikasını özetler mahiyettedir. Madde 33: “*Halkevleri musiki mesai ve müsamerelerinde beynelmilel modern musiki ile milli türküllerimiz esas tutulacak ve beynelmilel musiki teknik ve aletleri kullanılacaktır. Yani musikide gayemiz modern ve beynelmilel musikiyi (ve taganni tarzını) esas tutmak ve bunu tatbik ve temin etmektir. Halkın musiki zevkini artırmak ve yükseltmek için radyo, gramofon gibi vasitalardan da istifade edilmelidir*”. (CHF Halkevleri Talimatnamesi, Ankara: Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1932, 11).

⁴⁶ Özgür Balkılıç, *Cumhuriyet, Halk ve Müzik-Türkiye'de Müzik Reformu 1922-1952*, Ankara: Tan Kitabevi, 2009, 107.

yaratılmaya çalışılan millî musikinin işte bu kök üzerinde Garp tekniğiyle yetiştirileceği ifade edildi. “*Bu büyük ülküye gidişi bir seferberlik haline*” koyma isteğiyle düzenlenen müsabakanın ana hedefi ise zihinlerde hayali ve taslağı yaratılan ulusal musiki için “*Türk ruhuna en uygun örnekleri*” bulmak olarak açıklandı.

Gazetenin aldığı karara göre yarışma, güfte ve beste olmak üzere iki ayrı kategoride gerçekleşecekti. Çünkü bu yarışmanın bir diğer nedeni de gazetenin iddiasına göre ülkedeki güfte yoksunluğuydu. Malum şarkılarımızda hep “*dün gece zehir olan*” şarabımızdan, “*badei vuslat*”tan, “*adalardan bize gelen yâr*”dan bahsedilip duruyor, vatan sevgisi, matem, kahramanlık, facialar, harp, düğün gibi dünya musikilerinin yarattığı tarihe, insanlık hayatına dair mevzular zannedildiği kadarıyla işlenmiyordu. Daha doğrusu bunlar “*mistik bütünlükleriyle kara bir zülfün çengelinde takılıp*” kalmışlardı. O yüzden bize millî benliğimizi haykıracak canlı şiirler lazımdı. Bunu temin etmeyi Musiki İnkılâbının ilk safhası olarak sayan *Cumhuriyet* gazetesi söz konusu yarışmaya bir de güfte müsabakası ilave etmiş, hatta bunu beste yarışmasının önüne almayı uygun bulmuştu.

a) Güfte Yarışması

Güfte yarışmasının katılım esasları şunlardı:

- 1) Musiki yarışması 1 Ocak 1935 günü itibariyle başlayacaktı.
- 2) Müsabaka müddeti üç ay olacaktı.
- 3) Bu sürenin birinci ayı güfte yarışmasına ayrılacak, şiirler de Ocak ayının 15’ine kadar kabul edilecekti.
- 4) Gönderilecek şiirler en az 8, en fazla 16 mısra olacaktı. Şairler istedikleri tarzı kullanabileceklerdi. Ama şiirin bestelenmeye müsait olması şarttı. Bu arada şiirlerde konu da serbestti. Ancak maksat millî eserler ortaya koymak olduğuna göre, millî kaynaklardan mevzu alınması uygun olurdu.
- 5) Güfte için gönderilecek şiirler, Ercüment Ekrem Talu’nun başkanlığında toplanacak bir heyet tarafından 30 Ocak tarihine kadar gazetede tasnif ve neşredilecekti.
- 6) Gazete, bu şiirlerin haricinde muhtelif halk şiirleri ile Konservatuar müdürü Yusuf Ziya Bey’in senelerce Anadolu’da dolaşarak topladığı halk ezgilerini de yayımlayacaktı.
- 7) Okuyucular, şairler tarafından gönderilip gazetede neşredilen güfteler arasından en beğendikleri şiiri seçerek oylarını 10 Şubat 1935 tarihine kadar “Cumhuriyet Musiki Müsabakası Memurluğu”na göndereceklerdi.

Güfte yarışmasının ödül ve hediyelerine gelince; okuyuculardan en çok oyu alan güftenin sahibine 25, ikinci gelene 15, üçüncü gelene de 10 lira para ödülü verilecekti. İlk yirmiye kalan güftelerden, yarışmanın son safhasında tertiplenecek büyük konserde halk tarafından seçilecek birinci, ikinci veya üçüncü eser arasında bulunacak olanlar çıkarsa bunlar da 10’ar lira ile ödüllendirileceklerdi. Güfte yarışmasının sonucu 15 Şubat 1935 tarihli gazetede açıklanacaktı. Ayrıca, yarışmaya katılan okurlardan 200 kişiye muhtelif hediyeler, 200 kişiye *Cumhuriyet* neşriyatından birer kitap veya gazete aboneliği ile 100 kişiye de yarışma sonunda yapılacak olan final konserine giriş kartı verilecekti.⁴⁷

28 ve 29 Aralık 1934 tarihlerinde yarışma koşulları tekrar yayımlandı ve okurlara amacın “*Garp tekniği içinde ulusal sesimizi*” bulmak olduğu hatırlatıldı.⁴⁸ Gazete, “*bütün şairlerle bestekârları millî bir dava olan bu işte çalışmaya*” davet etmeyi sonraki günlerde de sürdürdü. 29 Aralık günü Yunus Nadi de köşesinde müzik konusunu ele aldı. Nadi, “*Ülkede evrensel musikiyi yaymak için*” başlığıyla kaleme aldığı yazısında, “evrensel müziğin” ülkede yaygınlaştırılması için bazı çözüm yolları önerdi. Bizim için yeni olan bu musikiyi memlekette tanıtmanın kestirme yollarından birinin, her yıl ünlü ustalardan getirebildiğimiz kadarını ülkeye getirip onlara konserler verdirmek olduğunu, bu tür konserlerden vergi almak şöyle dursun gerekirse üstüne para ödememiz gerektiğini, opera ve operet truplarına kolaylık sağlayıp onların İstanbul, İzmir, Ankara gibi şehirlerde oyunlar oynamalarına imkân yaratmamızın lazım geldiğini yazdı. Çünkü Nadi’ye göre topluma bu müziği yaymanın daha iyi bir yolu yoktu.⁴⁹

Güfte yarışması için 1 Ocak 1935 tarihinde başlayan şiir kabulü 15 Ocak 1935’te sona erdi. Gelen güfteler Ercüment Ekrem Talu başkanlığında toplanan heyet tarafından tasnif edildi. Sonrasında da besteye gelmeyecek şekilde yapılmış manzumelerden oluşan güftelerin yarışmaya dâhil edilmediği duyuruldu. Ayrıca, bu süreci 10 Şubat’a kadar sürecek bir oylamanın takip edeceği, yapılacak oylama neticesinde de dereceye giren eserlerin

⁴⁷ “Yeni İnkılâp Yolunda! Büyük bir ulusal musiki müsabakası açıyoruz”, *Cumhuriyet*, 27 Birincikânûn 1934, 1 ve 6.

⁴⁸ “Büyük ve Ulusal Musiki Müsabakamız”, *Cumhuriyet*, 28 Birincikânûn 1934, 1 ve 4; “Ulusal Musiki Müsabakamız”, *Cumhuriyet*, 29 Birincikânûn 1934, 1 ve 5.

⁴⁹ Yunus Nadi, “Ülkede Evrensel Musikiyi Yaymak için”, *Cumhuriyet*, 29 Birincikânûn 1934, 1.

gazetede ilan edileceği açıklandı.⁵⁰ Yarışmaya katılmaya hak kazanan güfteler 9-23 Ocak 1935 günleri arasında gazetede neşredildi.⁵¹

Yarışmaya Başvuran Şairler ve Güfteleri

Sıra No	Şair Adı	Güfte Adı	Gazetede Yayımlandığı Tarih
1	F.H. Demirelli	Düşümdeki Sevgili	9 Ocak 1935
2	Sevgiseli Tunç	Bahçemiz	10 Ocak 1935
3	İsmail Ülgenay	Söyüncüm	11 Ocak 1935
4	Mübin Manyas	Ayşe	12 Ocak 1935
5	Cevdet Oğuz	Türkmen Kızı	13 Ocak 1935
6	Oğuz Kâzım Altıok	Ayrı Düşmüş Çoban	13 Ocak 1935
7	Hüseyin Avni Ozan	Çoban oğlu-Köylü kızı	14 Ocak 1935
8	Hasan Fehmi	Yüksel!	14 Ocak 1935
9	Reşad Çamçak	Sevgili Şimdi Nerde?	15 Ocak 1935
10	Nabedid	Tuna	15 Ocak 1935
11	Muhsin Çağlıyan	İzmirin oğluna	15 Ocak 1935
12	N. Naci	Ayrılık	16 Ocak 1935
13	Muzaffer Raşay	Rüya	16 Ocak 1935
14	Orhan Süreyya Kutbay	Sevgiliye	16 Ocak 1935
15	Seniha	Yol	17 Ocak 1935
16	Süleyman Fahri	Yalvarış	17 Ocak 1935
17	O. F.	On bir asırlık delikanlı	17 Ocak 1935
18	Cemal Süsoy	Sakarya	17 Ocak 1935
19	İsmail Necad	Efenin kızı	18 Ocak 1935
20	Mehmed Saim	Emi?	18 Ocak 1935
21	H. Bedi Akyol	Yeşil Gözler	18 Ocak 1935
22	R. G. Ahçioğlu	Anne	18 Ocak 1935
23	M. Esad	Gençlerin şarkısı	19 Ocak 1935
24	Ekrem Erginün	Kurtuluş	19 Ocak 1935
25	Ekrem Hasan	İsterim	19 Ocak 1935
26	B. S.	Ayla	20 Ocak 1935
27	A. Cevdet	Ala gözlüm	20 Ocak 1935
28	Adil Baykal	Sevgiliye Şarkı	20 Ocak 1935
29	Bedi Noyan	Ağaçlar çiçeklenince	20 Ocak 1935
30	Muhsine M.	Tarlaya gün doğarken	21 Ocak 1935
31	Muharrem Zeki Korgunal	Kara Çoban-Erteğül	21 Ocak 1935
32	Vehbi Cem Aşkun	Gülüm	22 Ocak 1935
33	M. Turan	Çağla Tunca!	22 Ocak 1935
34	Hayrettin İlhan	Türk oğlu	22 Ocak 1935
35	M. Esen	Dinmiyen ağrı	23 Ocak 1935
36	M.Nedim, Esin	Suna Boylu	23 Ocak 1935
37	Nihad Koçyiğit	Sevgi yolu	23 Ocak 1935

Güfte neşriyatını, Konservatuar müdürü Yusuf Ziya Bey'in o günlerde halk türküleri ile ilgili yayına hazırlamakta olduğu kitabında yer alan ninni ve halk şiirlerinin yayımlanması takip etti. Şiirlere gazetenin 24, 28, 30, 31 Ocak ve 2 Şubat 1935 günlü sayılarında yer verildi.

10 Şubat günü oylaması biten güfte yarışmasının sonucu 15 Şubat 1935 Cuma günü okuyuculara duyuruldu. Buna göre, yarışmaya katılan 37 güfte içerisinde 223 oyla birinciliği M. Esen'in "Dinmiyen Ağrı", 151 oyla ikinciliği Nihad Koçyiğit'in⁵² "Sevgi Yolu", 117 oyla da üçüncülüğü H. Bedi Akyol'un "Yeşil Gözler" isimli şiirleri kazandı.

⁵⁰ "Güfte Kabul Müddeti Bitti", *Cumhuriyet*, 16 Ocak 1935, 4.

⁵¹ Güfte neşrinin bittiğine dair, *Cumhuriyet*, 23 Ocak 1935, 1.

⁵² Sonuçların ilan edildiği bu sayıda şairin soyadı "Karakoç" olarak verilmiştir.

Böylelikle birinci 25, ikinci 15, üçüncü de 10 lira para ödülü kazanmış oldu. Dereceye giren şairler ödülleri almak üzere gazeteye davet edildi.⁵³

Yarışmanın ilan edildiği gün, bu müsabakaya oy gönderen 500 okuyucuya çeşitli armağanlar dağıtılacağı duyurulmuştu. Nitekim ilan edildiği gibi de oldu. Yarışma sonucunun açıklandığı 15 Şubat ile ertesi günü bu ödülleri kazananların isim ve adresleri gazetede yayımlandı. Dağıtılan hediyeler arasında eşarp, kadın çorabı, krem, mürekkepli kalem, kadın mendili, erkek mendili, Radyolin⁵⁴ marka diş macunu, Radyolin marka diş fırçası, ipekli mendil, Radyolin marka mürekkepli kalem, kravat, erkek çorabı, kolonya, Mayıs ayında yapılacak büyük konsere giriş kartı,⁵⁵ *Cumhuriyet Almanacağı*, Yunus Nadi'nin *49 Saat Graf Zeppelin ile Havada*, Luigi Pirandello'nun *Size Öyle Geliyorsa Öyledir*, Peyami Safa'nın *Atillâ* isimli kitapları, M. Turhan Tan'ın *Kadın Avcısı*, Gaston Leroux'un *Sarı Odanın Esrarı* ile *Siyahlı Kadının Kokusu*, Eleanor H. Porter'ın *Pollyanna*, Peyami Safa'nın *Amerika'da Bir Türk Çocuğu* adlı romanlarıyla birer ve üçer aylık *Cumhuriyet* gazetesi aboneliği mevcuttu. Gazete yönetimi, hediyelerin dağıtımına 17 Şubat Perşembe günü başlanacağını, ödül kazananlardan İstanbul'da oturan okurların her gün saat ikiden sonra matbaaya müracaat ederek hediyelerini almaları gerektiğini, taşrada oturanlara ise postayla gönderileceğini duyurdu.⁵⁶

Güfte yarışmasının devam ettiği günlerde gazetede musiki inkılâbını destekleyecek mahiyette pek çok köşe yazısı da yayımlandı. Örneğin 10 Ocak 1935 tarihinde, konuyu gazetenin "Musiki Bahisleri" isimli köşesine taşıyan kişi *Türk Musiki Sanatkârları Cemiyeti* Genel Sekreteri Recep Suad idi. Suad, "*Garp musikisini halka nasıl sevdirebiliriz?*" başlıklı ilginç ve uzun yazısında; halk arasında bu musikiyi yaymanın iki yolu olduğunu, birinci yolun musiki bilgisine sahip bestekârlara düştüğünü, bu yurttaşların yurdun kokusunu, rengini, duygularını taşıyan eserlerle memleketin musiki kütüphanesini zenginleştireceklerini ifade etti. Türk ulusunun bir inkılap geçirdiğini, o yüzden kompozitörlerimizi daracık bir sahada çalışmaya mahkûm etmememiz ve onları tamamen serbest bırakmamız gerektiğini belirtti. Ona göre, bu şekilde davranmamız durumunda onlar medeni hayatın her gün bir icabını kabul eden Türk milletinin yeni duygularını, yeni heyecanlarını sanatlarıyla işleyebilirler, onu "evrensel bir musikiye" yükseltebilirlerdi. Zaten o günden bugüne kadar gelen bazı kanaatlere göre, muasır Türk musikisi de ancak böyle doğardı.

Musikiyi halk arasında yaymanın ikinci yolu ise millete çok müzik dinletmekten geçiyordu. Şu durumda herkesin şarkı okumayı öğrenmesi lazımdı. Ayrıca, okullarda verilen musiki derslerinin ana gayesi de çocuklara şarkı söyletmek olmalıydı. Yalnız müzik propagandası yaparken köyleri ve şehirleri ayrı ayrı mütalaa etmekte fayda vardı. Çünkü Recep Suad'a göre köyler musiki propagandasının daha kolay tatbik edileceği ve sonucunun daha kolay alınacağı yerlerdi. Şehirlerde kökleşmiş olan "*Alaturka musiki tiryakiliği*" köylerde mevcut değildi. Yine orkestralar buralarda "sinek vızıltısı" gibi geleceği için köylerde bando takımları oluşturmak da yararlı olabilirdi. Ayrıca, askerliğinde mızıkada çalışmış yetenekli gençler halkevlerinde eğitilebilir, kurulan bando ve mızıkacı takımları yaz aylarında köylere gezintiler düzenleyip kış aylarında da şehrin tiyatrosunda konserler verebilirdi. Askerî mızıkaların haftanın belli günleri halka ve askerlerimize konserler düzenlemesi de mümkündü. Alaturka musikinin en kuvvetli taraftarlarının bulunduğu şehirlerde ise bu iş daha zordu. Fakat Suad'ın kanaatine göre, bir gün mutlaka onlar da "*beynelmilel musiki tarzındaki inceliği, zarıflığı benimseyeceklerdi.*" Recep Suad son olarak, ilk evrelerde halka hafif ve sevilmiş eserlerin dinletilmesinin de etkili olabileceğini belirtti.⁵⁷

15 Ocak 1935 tarihli sayıda da Sovyet besteci Mihail Ippolitov-Ivanov'un *Sovyet Sanatı* adlı mecmuada neşrettiği "Türk Musiki İnkılâbı" başlıklı yazısına yer verildi. Ippolitov-Ivanov makalesinde önce; fennî müesseselerin, bir üniversitenin, tiyatronun, konservatuarın tesisi, Latin alfabesinin kabulü gibi yeni hayat inkılaplarının neticesi olan Musiki İnkılâbının "*yeni Türk kültürünün tekâmülünü*" gösterdiğini, ilgili kişilerin Türkiye'de musiki

⁵³ "Güfte Müsabakamız", *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1935, 6.

⁵⁴ 1904 Nizip doğumlu olan Necip Akar, gerek eczacılık öğrenimi sırasında gerek mezun olduktan sonra İstanbul ve Ankara'da çalıştığı eczanelerde krem ve diş macunu yapımı konusunda önemli pratik bilgiler edinmiştir. Mezuniyeti sonrasında da edindiği tecrübelerle ağabeyi Cemil Bey ile birlikte "Şampuan Cemil'i", "Necip Bey Kremi"ni ve "Necip Diş Macunu"nu üretmiştir. Kısa bir süre sonra da "daha ilmi ve ideal bir formül" ile hazırlamayı başardığı ve 28 Temmuz 1927'de ruhsatını aldığı "Radyolin" isimli yeni diş macununun üretimine geçmiştir. Necip Akar, 1931 kışında ülkeyi saran grip ve nezle salgınını dikkate alarak formülünü geliştirdiği "Gripin" isimli ağrı kesiciyi de piyasaya sürmeyi başarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. <http://www.gripin.com/tr/KURUMSAL/Kurucumuz-Necip-Akar.html>. Erişim 23.03.2022.

⁵⁵ 18 Şubat günü, basılmakta olan davetiye kartlarının kazanan okuyucuların adreslerine konser öncesinde postalanacağı duyurulmuştur ("Konser Davetiye Kartları", *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1935, 3).

⁵⁶ Hediye kazanan okurların listesi için bk. *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1935, 6; *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1935, 6.

⁵⁷ Recep Suad, "Garp musikisini halka nasıl sevdirebiliriz?", *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1935, 4.

sahasında gayet kıymetli vesikalar topladığını, fakat Avrupalıların bu musikinin iptidai çalınışlarından büyük bir zevk almayacağını belirtti. Sonra da bulunan eserlerin “yontulmamış elmaslar” olduğunu belirterek, “*Türk musikisinin terakki edebilmesi için ona musikinin modern tekniğinde en iyi ifadesini bulan uluslararası bir dil lazım olduğunu, bu musiki mücevherlerini bu teknik vasıtasıyla sanatkârane bir şekilde işlemek icap ettiğini*” ifade etti. Sovyet kompozitör makalesinde ayrıca, halk şarkılarındaki ulusal hususiyetleri sezmenin, muhafaza etmenin lüzumlu bir iş olduğunu ve ancak bunun “*Türk halk musikisinin ne kadar yüksek sanatkârane kıymetleri haiz bulunduğunu bütün dünyaya*” göstereceğini de vurguladı.⁵⁸

Konunun basında geniş yer tutmaya başlaması bazı edebiyatçıların da görüş bildirmelerine vesile teşkil etti. Bunun en önemli örneği, *Cumhuriyet* gazetesinde “Musiki İşi” başlığı adı altında on iki makaleden oluşan bir yazı dizisi hazırlayan Halid Ziya Uşaklıgil idi. Uşaklıgil’in musiki üzerine kaleme aldığı yazılar gazetede 18-19-21-23-24-26-28-31 Ocak ile 2-5-9-11 Şubat 1935 tarihlerinde yayımlandı. Uşaklıgil 18 Ocak 1935 tarihli ilk yazısında, Atatürk’ün ulus musikisine verilecek istikamet hakkındaki sözlerinin kendisine şevk verdiğini, müzik konusunda bugüne kadar pek çok tartışma yaşandığını, ama buradaki hedefinin tartışma yaratmaktan ziyade herkesi kanaatinde hür bırakarak kendi fikirlerini söylemek olduğunu yazdı.⁵⁹

Halid Ziya, 19 Ocak 1935 tarihli “*Eski musiki, ne Türk, ne de Şark musikisidir!*” başlıklı yazısında da Alaturka musikinin “hybride” bir müzik olduğundan bahsetti. Çünkü ona göre, Alaturka musiki Doğunun musikisi değil İstanbul’un musikisi idi. Bu İstanbul musikisi, tohumlarını Arap’tan Acem’den almış, kendine mahsus şartlarla tekâmül ederek serpilmişti. Fakat kendi hususiyeti içinde toparlana toparlana başka bir şeyle birleşme kabiliyetini yitirmiş, böylelikle de gündün güne dünya medeniyetine yürüyen Türk ulusunun dışında ve uzağında kalmaya mahkûm olmuştu. Ama bu haliyle “*Sarayın, enderunun, dergâhın saçakları altında gittikçe kalınlaşan ve kendine su veren zekâların sanatları arasında Seyid Nuhtarlar, İtrîlerle, Dedelerle, Abdülkadirlerle, Hafız Yusufarla, Eyyubî Bekirlerle, daha sonra Osman Arif, Rıfat Beylerle birlik Zaharyanların, İsakların da getirdiği muhtelif aşılarda büsbütün hybride bir varlıkla etrafta dolanan bu musiki, İstanbul’u ve onun arkasına düşen muhitleri boydan boya sarsmıştı.*” Yalnız Halid Ziya’ya göre bir hakikat vardı ki o da daima “ağlayan sızlayan” edasıyla bütün dertlerimize, gamlarımıza tercüman olan, bizi “kara bir hava içinde uyutup uyuşturan” ve “bahtımıza küstürüp canımızı bezdiren” “*bu musiki dünya musikisinden, asıl musikiden büsbütün ayrı bir şeydi ve olduğu yerde kalmağa mahkûmdu.*”

Halid Ziya Uşaklıgil makalesinde, Klasik Türk musikisinin içinde bulunduğu durumu bu şekilde tasvir ettikten sonra millî musiki oluşturmanın önemine ve bunun kaçınılmaz bir sonuç olduğuna da vurgu yaptı. Yazar, yeni bir hayata doğru koşan Türkiye’nin onunla birlikte bir köşeye sinemeyeceğini, yaşayışında, yazısında, dilinde, sanatında, edebiyatında olduğu gibi musikisinde de dünya medeniyetinden ayrı kalamayacağını, “*onun önüne artık burada durmak zamanının geldiğini gösteren bir el*”in uzanmış olduğunu ve yine o elin “*Türk musikisini asıl san’ata, evrensel musikiye götüreceği olan yolu*” gösterdiğini söyledi.⁶⁰ Halid Ziya, yazı dizisinin sonraki makalelerinde de millî musiki oluşturma işinden, neler yapılması gerektiğinden bahsederek Atatürk’ün müzik adına başlattığı bu mücadeleye kalemiyle destek olmaya çalışmıştır.

b) Beste Yarışması

Cumhuriyet gazetesinin düzenlediği “Ulusal Musiki Müsabakası”nın beste kısmının katılım şartları ise şöyle idi:

- 1) Yarışmanın beste kısmı 31 Ocak’tan itibaren başlayacaktı. Sanatkârlar kendi bulacakları güfteleri işleyebilecekleri gibi, gazetenin neşredeceği halk şiirleri ile müsabakanın ilk kısmı sonuçlanmadan yarışmaya dâhil olan güfteleri alabilecek ya da 15 Şubat’ı bekleyerek ilk yirmiye girecek eserlerden istifade edebileceklerdi.
- 2) Beste, bir Halk türküsünü armonize etmek veya Halk havalarından motif, melodi, tem veya ilham almak suretiyle de yapılabilecekti.
- 3) Besteler, 30 Mart 1935 tarihine kadar “Cumhuriyet Musiki Müsabakası Memurluğu”na gönderilecekti.
- 4) Eserler, “beynelmilel musiki tekniği” ile yapılacak, fakat ulusal bir karakter taşıyacaktı.
- 5) Bestelenecek eserler bize “*Boğaziçinin cennete açılmış yeşil bir balkon gibi sırtlarında ölen bir akşamı, kan ve kemikle yeniden yaptığımız Çanakkaleyi, Dumlupınarı, nazlı İzmirin hicranını, bir Efenin dağlara dirsek vuran*

⁵⁸ M. Ippolitov-Ivanov, “Türk musiki inkılâbı”; *Cumhuriyet*, 15 Ocak 1935, 3.

⁵⁹ Halid Ziya Uşaklıgil, “Şark ve garp musikisi diye ayrılan bir musiki yoktur”, *Cumhuriyet*, 18 İkincikânûn 1935, 3.

⁶⁰ Halid Ziya Uşaklıgil, “Eski musiki, ne Türk, ne de Şark musikisidir!”, *Cumhuriyet*, 19 İkincikânûn 1935, 3.

serazadlığını, bir öksüzün ince ve sessiz tasasını” anlatmalıydı. Çünkü bu yarışmanın hedefi, Türk ruhuna, halk duygularına en uygun musiki örneklerini bulmaktı.

Yarışmaya katılan eserler, başvuru süresinin bittiği 30 Mart akşamı İstanbul Konservatuarında Müdür Yusuf Ziya Demircioğlu'nun başkanlığında oluşturulan jüri heyetine gönderilecekti. Bir haftalık süre içinde besteleri tasnif etmekle yükümlü olan jüri de eserleri,

- A. 3 tane armonize edilmiş halk türküsü
- B. 3 tane gazeteye gelen güftelerden yapılmış beste
- C. 3 tane serbest olarak yapılmış beste

olmak üzere üç ayrı kategoriye ayıracaktı. Jüriye verilen eserler arasında armonize edilmiş beste yok ise heyet, aranan dokuz eseri “B” ve “C” fıkralarından seçecek, eğer armonize eser beşten fazla değilse bunlardan yalnız birini ayıracak, diğer sekiz eseri de “B” ve “C” fıkralarından belirleyecekti. Bu arada bestekârlar her ayrı kısım için eser hazırlayabilecekti.

Dereceye gireceklerin belirlenmesi için ise şöyle bir yöntem uygulanacaktı: Jürinin seçtiği dokuz eser, Nisan ayının⁶¹ ilk haftası içinde *Cumhuriyet* gazetesi tarafından düzenlenecek büyük konserde bestekârların isimleri gizli tutulmak suretiyle çalınacaktı. Konser sırasında halka mühürlü oy pusulaları dağıtılacak ve bu eserlerden bir tanesine oy vermeleri istenecekti. Konser biter bitmez de oy kâğıtları toplanacak ve bunlar noter huzurunda jüri ve tertip heyeti tarafından tasnif edilecekti. Böylelikle “*halk ruhuna en uygun eser halk tarafından seçilmiş*” olacaktı. Müsabakada birinciye 100, ikinciye 50, üçüncüye de 25 lira mükâfat verilecekti.⁶²

31 Ocak 1935 günü itibarıyla resmen başlayacak olan beste yarışmasına marş ve dans havaları dâhil edilmeyecek, besteler de piyano refakatiyle seslendirileceklerdi. Bu arada tertip heyeti, yarışmaya katılacak eserlerin ya bestekârın bizzat kendisi veyahut temin edeceği bir şarkıcı tarafından icra edileceğini duyurmuştu. Fakat bu şart bazı itirazlara yol açtı. Gelen itirazlar üzerine yapılan açıklamada; söz konusu şartın, bestekârların eserlerinin başarılı olmaması durumunda bir sıkıntı yaşanmasına ve kazanamayanların “eserimiz layıkıyla okunmadı” gerekçesiyle sonuca itiraz etmelerine mahal bırakmamak amacıyla konulduğu belirtildi. Yalnız bu kural taşradan geleceklere uygulanmayacaktı. Nitekim tertip heyeti bu detayı da unutmamış ve taşradan gelecek müzisyenlerin eserlerinin gazetenin bulacağı tarafsız sanatkârlar tarafından okunacağını, fakat yarışmayı kazanamamaları durumunda da herhangi bir itiraz haklarının olmayacağını duyurmuştur.⁶³

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, yarışmanın “güfte” bölümü Şubat ayının 15’inde sonuçlandı. Hemen akabinde tüm dikkatler “*ulusal sesimizi aramak*” maksadıyla düzenlenen “beste” bölümüne çevrildi. Gazete, bilhassa 15-30 Mart tarihleri arasında okuyucularına yarışmayı hatırlatan pek çok haber yaptı. Musiki yarışmasına başvuru süresi, ilan edildiği gibi 30 Mart akşamı doldu. Yarışmaya 57 besteci iştirak etti. Bu beklenenin de ötesinde bir sonuçtu. Nitekim gazetenin 1 Nisan tarihli sayısında, sonuçtan duyulan hoşnutluk dile getirilmiştir. Yazıda, açılan yarışmanın bestekârlarımız tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandığı, musiki âleminde ve halk arasında derin alaka uyandırdığı belirtilmiş ve “*Garp musikisine alışma denemeleri içinde bulunduğumuz bir intikal devresinde Türkiye’de garp tekniğiyle yapılmış 53⁶⁴ beste bulabilmek millî musiki inkılâb hareketleri hesabına pek sevinilecek bir netice*” olarak değerlendirilmiştir. Aynı sayıda jüri başkanı Yusuf Ziya Bey’in de görüşlerine yer verilmiştir. Yarışmayı “*millî musiki inkılâbı bakımından çok başarılı*” bulduğunu söyleyen Yusuf Ziya Bey düşüncelerini, “*Henüz tamamen hazırlanmamış bir muhitte böyle bir tecrübeye yirmi eser bulmak bile bir mesele ve mazhariyet teşkil ederdi. İlk hamlede bize verilen 53 eser musiki kültürümüz hesabına yarın için kuvvetli bir vaid sayılmalıdır*” şeklinde ifade etmiştir.⁶⁵

Yarışmaya katılan bestekârların eserleri, ilan edildiği gibi 30 Mart akşamı konservatuara gönderildi. Konservatuarda eserleri incelemekle görevli sekiz kişilik bir jüri oluşturulmuştu. Müdür Yusuf Ziya Bey’in başkanlığındaki jüride; konservatuar şan hocası Nimet Vahid Hanım ile piyano hocası Ferdi von Ştatzter (Friedrich von Statzer), Cemal Reşit Rey, keman hocası Seyfettin Âsaf (Asal), Laşinski, musiki nazariyat hocası Muhittin Sadık ve konservatuar tetkik heyeti üyelerinden Mesut Cemil Bey yer almaktaydı.⁶⁶ Jüri ilk toplantısını 4 Nisan

⁶¹ Nisan ayı içinde yapılacağı duyurulan büyük halk konseri Mayıs ayında gerçekleştirilmiştir.

⁶² “Yeni Inkılâp Yolunda! Büyük bir ulusal musiki müsabakası açıyoruz”, *Cumhuriyet*, 27 Birincikânûn 1934, 1 ve 6.

⁶³ “Taşradan gelen eserler nasıl iştirak edecek?”, *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1935, 3.

⁶⁴ Yarışmaya katılan beste sayısı bu nüshada sehven 53 olarak verilmiştir.

⁶⁵ “Musiki müsabakamıza 53 eser iştirak etti”, *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1935, 1.

⁶⁶ “Musiki müsabakamıza 53 eser iştirak etti”, *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1935, 1.

Perşembe günü yaptı. Yusuf Ziya Bey'in başkanlığında gerçekleşen birinci toplantıda konservatuar hocalarından Nimet Vahid Hanım, Muhittin Sadık, Ferdi von Ştatzer, Mesut Cemil ve Laşinski hazır bulundu. Ayrıca, İstanbul'da olduğu öğrenilen Riyaset-i Cumhur Filarmoni Orkestrası Şefi Ahmet Adnan Saygun da rica üzerine kendilerine eşlik etti. Üyelerden Cemal Reşit Bey ise Viyana'da olduğundan toplantıya katılmadı. Birinci toplantıda, herhangi bir tesirden uzak kalmak ve muhtemel itirazlara mahal bırakmamak adına beste sahiplerinin isimleri gizli tutuldu. Jüri, numara sırasıyla önüne gelen eserlerin önce notalarını gözden geçirdi. Sonra da konservatuar sınıflarında bestelerden ona yakınını icra etti.⁶⁷

5 Nisan tarihli nüshada, ikinci toplantının 10 Nisan Çarşamba günü yapılacağı duyuruldu. Fakat gazetede bu toplantıya dair herhangi bir habere yer verilmedi. 18 Nisan Perşembe günlü sayıda ise sadece jürinin ikinci kez bir araya geldiğinden ve eserlerin tetkik ve tasnifine devam edildiğinden bahsedildi. 18 Nisan'da yapılan üçüncü toplantıya Yusuf Ziya, Nimet Vahid, Ferdi von Ştatzer, Muhittin Sadık, Mesut Cemil, Laşinski, Sezai Âsaf (Asal), Ahmet Adnan Saygun ile Viyana'dan yeni dönmüş olan Cemal Reşit Rey⁶⁸ katıldı. Jüri, üçüncü toplantısında kalan eserleri çalmaya devam etti.⁶⁹ 25 Nisan Perşembe günü yapılan toplantıda da büyük konserde çalınmak üzere on bir eser belirledi. 5 Mayıs Cuma günü son toplantıda ise Nimet Vahid, Yusuf Ziya, Mesut Cemil, Cemal Reşit Rey, Muhittin Sadık, Ferdi von Ştatzer, Hasan Ferit Alnar, Laşinski ile *Cumhuriyet* gazetesi başyazarı Yunus Nadi hazır bulundu. Jüri heyeti, yaklaşık iki saat süren bu içtimada yaptığı "*tetkik ve hararetle münakaşalardan*" sonra nihai kararını verdi. Toplantı sonrasında da yarışmaya gönderilen eserlerin hemen hepsini melodi, armoni ve orkestrasyon itibarıyla başarılı bulunduğunu, ancak *Cumhuriyet* gazetesinin tertip ettiği yarışmanın gayesinin "*Garp tekniği içinde millî ruhu yansıtan ve Türk karakterini tebarüz ettiren eserler*" bulmak olduğundan pek çok bestekârın kıymetli eserini elemek zorunda kaldığını belirterek, yarışmanın amacına tamamen uygun olduğunu düşündükleri yedi eseri büyük konser için seçtiğini açıkladı.

Jüriye tevdi edildiği sıra numarasına göre, oylamaya katılmaya hak kazanan bestekârlar ve eserleri şunlardı:

Sıra No	Eser No	Bestekâr Adı	Eser Adı
1	Numara 9	Nuri Sami	Efe Türküsü
2	Numara 27	Nuri Sami	Yörük Türküsü
3	Numara 28	Halid Ozan	Ayşem
4	Numara 31	Faik Bey	Köy Düğünü
5	Numara 43	Vecdi Moralı	Zeybek
6	Numara 50	A. Sami	Kayseri Türküsü
7	Numara 51	A. Sami	Türkü

Daha önceden ilan edildiği üzere, eserlerin icrası ve seslendirilmesi beste sahiplerine aitti. İcra için eleman ve şarkıcı bulamayanlar ile taşrada bulunanların eserlerinin çalınıp söylenmesini ise gazete yönetimi üstlenmişti. Nitekim 6 Mayıs günü sayıda okuyuculara bu detay da hatırlatıldı ve İstanbul'da veya İstanbul'a yakın yerlerde oturan eser sahiplerinin hemen "Musiki Müsabaka Memurluğu"na müracaat etmeleri istendi. Gazete o gün, beste yarışmasının birincisinin 15 Mayıs 1935 günü saat 19.00'da Beyoğlu Saray Sineması'nda verilecek büyük konserde belli olacağını da duyurdu.⁷⁰

Cumhuriyet gazetesinin, "*ulusal sesimizi bulabilmek yolunda büyük bir deneme*" olarak tanımladığı musiki yarışmasının sonucunu belirleyen final konseri 15 Mayıs 1935 Çarşamba günü Saray Sineması'nda düzenlendi. Saat 19.00'da başlayan geceye çok sayıda davetli katıldı. Beyoğlu Saray Sineması'nda, rica üzerine yarışmada fahri jüri üyeliği de yapan dünyaca ünlü kompozitör Paul Hindemith⁷¹ ve Çekoslovakya orkestra şefi J. Vlach

⁶⁷ "Konservatuarda teşekkül eden jüri heyeti dün ilk içtimasını yaptı", *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1935, 5.

⁶⁸ Viyana radyosunda konser vermek üzere Avusturya'ya gitmiş olan Cemal Reşit'in 10 Nisan günü İstanbul'a döndüğüne dair bk. "Cemal Reşid dün geldi ve karşılandı", *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1935, 6.

⁶⁹ Musiki müsabakamız", *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1935, 2; "Musiki jürisinin dünkü içtiması", *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1935, 2.

⁷⁰ "Jüri 7 eser üzerinde ittifakla karar verdi", *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1935, 1 ve 12.

⁷¹ Paul Hindemith, Türk müziğini Avrupalı musiki kurallarına uyararak çağdaş çok-sesli teknikler ile yükseltmek amacıyla Kültür Bakanlığının isteği ve Cevat Dursunoğlu'nun temasları neticesinde Türkiye'ye getirildi. Maarif Vekâletinin danışmanı sıfatıyla inceleme ve önerilerde bulunması için de kendisiyle bir sözleşme imzalandı. 6 Nisan 1935 gününden 1938 yılına kadar düzenli olarak ülkeye gelip giden Hindemith bu süre zarfında pek çok rapor hazırladı. Getirdiği öneriler, verdiği raporlar ve yaptığı çalışmalar neticesinde önemli projelere imza attı. Onun en önemli başarılarından biri ise Klasik-Kontemporen Batı müziği esaslarına göre eğitim veren Ankara Devlet Konservatuarını kurmak oldu (Cevat Dursunoğlu, "İki Anı: Musiki Devrimimizde İki Merhale", *Ankara Devlet Konservatuarı*, Ankara: Özel Basım, 1966, 19; Cevat Memduh Altar, "Müzikte Neden Çokseslilik?", *Erdem*, II/6 (Eylül 1986), 756-757).

Vruticky'nin yanı sıra birçok elçilik erkânı ve konsolos da hazır bulundu.⁷² Konser programı, Mesut Cemil'in⁷³ yaptığı kısa bir açılış konuşmasıyla başladı. Jüri heyeti adına söz alan Mesut Cemil konuşmasında; *Cumhuriyet* gazetesinin düzenlediği "musiki müsabakasının mahiyetinden, garp musiki tekniği ile yapılmış Türk besteleri bulmak gayesiyle yapılan bu hareketin musiki tarihimizdeki ehemmiyetinden" bahsetti. Mesut Cemil ayrıca, jüri heyetine 57 eser gönderildiğini, bunların mühim bir kısmının kıymetli olmasına rağmen yarışma şartlarına uygun bulunmadığı için seçilemediğini ve nihayetinde yedi eser üzerinde ittifak olunduğunu anlattı. Konuşmasının sonunda ise belirledikleri bu eserlerin konukların huzurunda çalınacağını ve kararı halkın vereceğini söyledi.

Mesut Cemil'in konuşmasının ardından eserlerin icrasına geçildi. Çalınan ilk eser, Nuri Sami'nin "Efe Türküsü" idi. Eseri, konservatuar hocalarından piyanist Ömer Refik Bey ve öğrencilerden viyolonist İskender çaldı. Bunu, piyanoda Ömer Refik Bey'in çaldığı yine aynı bestekârın "Yörük Türküsü" takip etti. Üçüncü eser, Balıkesir Ortaokulu Müzik Öğretmeni Halid Ozan'ın "Ayşem" parçasıydı. Piyanoyla Şefik Bey'in eşlik ettiği eseri Bedriye Tüzün⁷⁴ ile Bayan Dredoryan birlikte seslendirdi. Dördüncü eser Faik Bey'in "Köy Düğünü" adlı piyano yapıtı idi. Besteci, eserini kendi seslendirmek üzere hazırlanmıştı. Fakat eser, besteyi çok beğendiği için konserde çalmayı öneren jüri üyelerinden piyanist Ferdi von Ştatzter tarafından seslendirildi. Verilen beş dakikalık kısa bir aradan sonra ise konserin ikinci yarısı başladı. Beşinci eser, Amerika'da tahsiline devam eden genç müzisyenlerden Vecdi Morali'nin "Zeybek"i idi. Eser, yedi kişilik küçük bir orkestra tarafından çalındı. Altıncı eser, A. Sami'nin "Türkü"sü, sonuncu da yine aynı bestekârın "Kayseri Türküsü"ydü. Her iki besteyi de piyanoda eserin sahibi çaldı. Birincisini Birsan Hanım, ikincisini de Avni Bey okudu. Bütün eserler salonda büyük bir alaka ile dinlendi ve alkışlandı.⁷⁵

Gecenin en büyük sürprizi ise bir dizi konser vermek için Türkiye'ye gelen Sovyet sanatçıların da davetliler arasında bulunmasıydı. Gazete bu haberi 13 Mayıs 1935 günü okuyucularıyla paylaşmış ve bir süredir ülkemizde bulunan Sovyet artistlerin fahri jüri üyeliği yapmak üzere final konserine katılacaklarını hatta konser sonunda bazı parçalar çalıp söyleyeceklerini duyurmuştu.⁷⁶ Aslında bu, Sovyet sanatçıların ülkemizi ilk ziyaretleri ve faaliyetleri değildi. Şöyle ki, Birinci Dünya Savaşı sonrası Atlantik ittifakı tarafından dışlanan Sovyetler Birliği bu durumdan kurtulmak ve uluslararası platformda istediği siyasi ilişkileri kurabilmek için kültürel ilişkilere büyük önem vermiş ve bunu dış politikasının ayrılmaz bir parçası haline getirmişti. Hatta Batılı ülkelerce tanınmak ve başka ülkelere komünizmi yaymak maksadıyla 1925 yılında Moskova'da bir de teşkilat kurmuştu. Sovyetler, VOKS (Umum İttifak Toplumunun Yabancı Ülkelerle Kültürel İş Birliği) isimli bu teşkilat sayesinde pek çok ülkede etkinliğini artırdı. Teşkilatın tesirinin yoğun hissedildiği 30'lu yıllar, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında da ortak kültür-sanat çalışmalarının sıkça yapıldığı bir dönem oldu. Bu süreçte kültürel alanın en etkili silahlarından biri olarak görülen müziğe ise ayrı bir önem verildi.⁷⁷

Yapılan iş birliği neticesinde Türk sanatçıların Moskova'ya giderek konserler vermesi, Sovyet sanatçıların Türkiye'ye gelerek turneler düzenlemesi ve konserlerin Türk ile Sovyet Radyolarında yayınlanması sağlandı. Bunun çarpıcı örneklerinden biri de 1935 yılının Nisan-Mayıs aylarında Moskova Devlet Akademik Bale Tiyatrosu sanatçılarından oluşan kalabalık bir grubun gerçekleştirdiği Türkiye turnesiydi. Ülkemize ücretsiz halk konserleri vermek amacıyla gelenler arasında SSCB Büyük Tiyatrosu'nun meşhur opera sanatçılarından V.V. Barsova, M.P. Maksakova, A.S. Pirogov, P.M. Nartsov, bale solistleri A.M. Messerer, N.M. Dudinskaya, piyanist L.N. Oborin, kemancı D.F. Oistrakh, besteci D.D. Shostakovich ile Moskova Devlet Akademik Tiyatrosu'nun orkestra şefi ve besteci L.P. Steinberg de bulunmaktaydı. Orkestra şefi Leon Steinberg 8 Nisan'da,⁷⁸ diğer sanatçılar ise 13

⁷² Yarışmanın yabancı konukları düzenlenen geceden çok memnun ayrılmış, hatta gazeteye Türk Musiki İnkılâbı için besteler yapan Türk gençlerini takdir ettiklerini belirten mektuplar göndermişlerdir. Örneğin tebrik mektubu gönderen Japon Büyükelçi L. Tokugawa mektubunda "Gazeteniz sayesinde dün karımla beraber Türk sanatkârlarını hayranlıkla takdir etmek fırsatını elde ettik" derken Belçika elçiliği adına müsteşar M. Andre Motte de duydukları memnuniyet ve takdiri ifade etmiştir ("Musiki müsabakamız", *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1935, 1).

⁷³ Tanbûri Cemil Bey'in oğlu olan Mesut Cemil, Türk ve Batı müziğindeki geniş bilgisi, bestekârlığı, hocalığı, koro şefliği, saz icracılığı ve program yapıcılığı ile 20. yüzyıla adını yazdırmış önemli bir müzik adamıdır. Hakkında geniş bilgi için bk. Hüseyin Kıyak, *Mızrabı, Yayın ve Kalemle Mesud Cemil*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2018; Müge Hâle Çetintürk, *Türk Müziğinde Modernleşme Hareketleri Bağlamında Mesut Cemil Bey'in Müzik İdeolojisi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

⁷⁴ "Çeşmebaşı Balesi", "Midas'ın Kulakları" gibi yapıtların bestecisi Ferit Tüzün'ün ablasıdır.

⁷⁵ "Büyük Konserimiz", *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1935, 5.

⁷⁶ "Büyük Konserimiz", *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1935, 1.

⁷⁷ Türkiye ile Sovyet Birliği arasındaki kültürel ilişkiler ve VOKS hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Raşid Tacibayev, *Kızıl Meydan'dan Taksim'e-Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri (1925-1945)*, İstanbul: Truva Yayınları, 2004, 166-221.

⁷⁸ "Rus artistleri-Konserler vermek üzere memleketimize geliyorlar", *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1935, 2.

Nisan'da⁷⁹ İstanbul'a ulaştı. Odessa'dan vapurla şehre gelen kabile, programı gereğince hemen Ankara'ya hareket etti.⁸⁰ Sovyet sanatçılar buradaki ilk konserlerini 15 Nisan 1935 günü Ankara SSCB Sefaretinde verdiler.⁸¹ Onu 17 Nisan'da Ankara Halkevi'ndeki konser takip etti. Atatürk ve Sovyet elçisi L.M. Karahan başta olmak üzere çok sayıda davetlinin katıldığı bu konser büyük beğeni topladı.⁸² Ankara'da verilen on beş konser sonrası topluluk 1 Mayıs günü İzmir'e geçti. 3 Mayıs'ta İzmir'deki ilk performansını sergiledi.⁸³ İzmir'de kaldıkları dört gün zarfında üç konser veren Rus sanatçılar buradan da Çanakkale'ye uğrayarak İstanbul'a geldi. 8 Mayıs sabahı şehre varan grubu kalabalık bir heyet karşıladı.⁸⁴ Sovyet sanatçılar İstanbulluların karşısına da beş kez çıktı. Bu konserlerden birincisi 10 Mayıs'ta Beyoğlu Fransız Tiyatrosu'nda halka, ikincisi 11 Mayıs'ta Tepebaşı Tiyatrosu'nda konservatuar öğrencilerine, üçüncüsü 13 Mayıs'ta Fransız Tiyatrosu'nda halka, dördüncüsü 14 Mayıs'ta Fransız Tiyatrosu'nda halka ve yükseköğrenim gençliğine, beşincisi de yine aynı gün Sovyet Konsolosluğunda bulunan seçkin bir davetli topluluğuna verildi.⁸⁵

Sovyet sanatçılar Türkiye'de buldukları süreçte Batı tekniğiyle işlenmiş millî Türk bestelerini bulmak amacıyla ilk defa düzenlenen müzik yarışmasıyla da yakından ilgilendiler. Gösterdikleri alaka, onların büyük konsere fahri jüri üyesi olarak davet edilmelerine vesile oldu. Böylelikle 15 Mayıs 1935 akşamı aralarında Moskova Devlet Akademik Tiyatrosu Müdürü Arkanov, Shostakovich, Oistrakh, Maksakova gibi isimlerin olduğu Sovyet sanatçılar Saray Sineması'na gelerek jüri heyetindeki yerlerini aldılar. Bu arada sanatçılar, katıldıkları final konserinde Rus müziğinden bazı örnekler çalarak iki müzik arasında mukayeseler yapma vaadinde de bulunmuşlardı. Ancak, turne kapsamında Ankara'da on beş, İzmir'de üç, İstanbul'da da beş olmak üzere toplam yirmi üç konser⁸⁶ veren sanatçılar geçirdikleri çeşitli rahatsızlıklar yüzünden bu vaatlerini yerine getirememişlerdir.⁸⁷ Genç besteci Shostakovich, çaldığı iki eserle yarışmaya katkıda bulunmaya çalışmışsa da bu çaba gazeteyi zor durumdan kurtarmaya yetmemiştir. *Cumhuriyet*, bu tatsız durum üzerine ertesi günü konuyla ilgili küçük bir açıklama yapmış ve önceden duyurulan bu konserin “beklenmeyen nedenlerden dolayı” gerçekleşmediğini belirterek okuyucularından özür dilemiştir.⁸⁸

15 Mayıs 1935 akşamı Saray Sineması'nda düzenlenen final gecesi, Münir Nurettin Selçuk'un söylediği “Bebek” türküsü ile son buldu.⁸⁹ Hemen akabinde ise oylamaya geçildi. Davetlilerden, oylama sırasında kendilerine dağıtılan ve üzerinde yedi eserin adlarının yazılı olduğu oy pusulalarında en çok beğendikleri eserin yanına “1” işaretini koymak suretiyle oylarını kullanmaları istendi. Oylama bitiminde de toplanan pusulalar tasnif edilmek üzere gazetenin matbaasına gönderildi.⁹⁰

Yüzlerce kişinin katılacağı oylamanın pusulalarını tasnif etmenin kolay olmayacağı düşüncesiyle, neticenin 17 Mayıs Cuma günü kamuoyuna açıklanacağı duyurulmuştu. Fakat bazı üyelerin dersleri ve meşguliyetleri yüzünden jüri ancak 18 Mayıs Cumartesi günü toplanabildi. Oylar, Konservatuar Müdürü Yusuf Ziya Bey'in başkanlığındaki jüri heyeti ve İstanbul Dördüncü Noterliği Başkâtibi Fuat Bey'in huzurunda tek tek sayıldı. Yapılan sayım sonrasında ise birinciliği Faik Bey'in “Köy Düğünü”, ikinciliği Vecdi Moralı'nın “Zeybek”i, üçüncülüğü de Halid Ozan'ın “Ayşem” isimli eserleri kazandı. Sonuç, noter tarafından bir zabıt varakasıyla tespit ve tasdik edildi. Bu arada, yarışmayı kazananlardan birinciye 100, ikinciye 50, üçüncüye de 25 lira para ödülü verilecekti. Fakat yarışmanın birincisi Faik Bey müzik öğretmenliği yaptığı Çanakkale'de, ikincisi Vecdi Moralı eğitim gördüğü New York'ta, üçüncüsü Halid Ozan da yine müzik öğretmeni olduğu Balıkesir'de bulunmaktaydı.

⁷⁹ “Rus Artistleri Geliyorlar”, *Son Posta*, 11 Nisan 1935, 3.

⁸⁰ “Rus san'atkârları-Bugün gelerek Ankara'ya gidecekler”, *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1935, 1.

⁸¹ “Rus Artistleri”, *Ulus*, 16 Nisan 1935, 1 ve 2.

⁸² “Dün akşamki büyük konser”, *Ulus*, 18 Nisan 1935, 1 ve 2; “Sovyet Artistlerinin Müsameresi”, *Son Posta*, 18 Nisan 1935, 3.

⁸³ “Sovyet artistleri”, *Ulus*, 1 Mayıs 1935, 1 ve 3; “Sovyet artistleri-Dün Ankaradan İzmire hareket ettiler”, *Akşam*, 2 Mayıs 1935, 2; “Sovyet artistleri İzmirde”, *Ulus*, 5 Mayıs 1935, 2.

⁸⁴ “Dost Rus artistleri dün şehrimize geldiler”, *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1935, 2.

⁸⁵ “Sovyet san'atkârlarının ilk konseri”, *Cumhuriyet*, 11 Mayıs 1935, 9; “Atatürk'ün Rus artistlerine iltifatı-Büyük Şef, misafirlere hediyeler yolladı”, *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1935, 2; “Dün akşamki konser”, *Cumhuriyet*, 14 Mayıs 1935, 4; “Rus san'atkârlarının dünkü konserleri”, *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1935, 13.

⁸⁶ Tacibayev, *Kızıl Meydan'dan Taksim'e*, 208.

⁸⁷ Sovyet sanatçılar, 16 Mayıs 1935 günü Çiçerin vapuruyla memleketlerine dönmüşlerdir. Sanatçılar, Galata Rıhtımı'ndan Sovyet Konsolosu, Sovyet Elçiliği Başkâtibi, Vali muavini, Emniyet müdürü, Konservatuar müdürü ve hocaları ile Türk sanatçılar tarafından çiçeklerle uğurlanmıştır (“Rus artistleri gittiler”, *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1935, 2; “Sovyet artistleri döndüler”, *Akşam*, 17 Mayıs 1935, 2).

⁸⁸ “Büyük Konserimiz”, *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1935, 5.

⁸⁹ “Büyük Konserimiz”, *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1935, 5.

⁹⁰ “Konserimiz Bugün”, *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1935, 1 ve 13.

Bu durum karşısında gazete, dereceye giren bestekârların kazandıkları para ödüllерinin posta yoluyla kendilerine ulaştırılacağını duyurdu.⁹¹ *Cumhuriyet* gazetesinin 27 Aralık 1934 günü okuyucularına gururla ilan ettiği ilk ulusal musiki yarışması böylelikle tamamlanmış oldu. Gazete, başvuru süresinin kısıllığından şikâyet eden müzisyenlerden gelen mektuplar ve gösterilen büyük ilgiden ötürü müzik yarışmasını her sene tekrarlamaya karar verdiğini açıkladı.⁹² Ancak, gazetenin sonraki yıllarına ait nüshaları tarandığında bunun gerçekleştiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

İlk Ulusal Müzik Yarışmasını Kazanan Eser ve Bestekârı

1935 yılında *Cumhuriyet* gazetesinin açtığı musiki yarışmasında birinci gelen eserin adı “Köy Dügünü”, bestecisi de Faik Bey (Canselen) idi. 1911 yılında Kırklareli’nde doğan Faik Canselen, Saraybosna’dan anavatana sığınan çiftçi bir ailenin çocuğuydu. Annesini küçük yaşta kaybetmişti. Babası Çanakkale savaşlarına katılmak için cepheye gidince çocukluğu Kadıköy Şefkat Yurdu’nda geçti. 1926 yılında öğretmenlerinin yönlendirmesiyle Ankara’daki Musiki Muallim Mektebine girdi. Burada Veli Kanık, Zati Arca, İhsan Küncер gibi hocalardan dersler aldı. 1928 yılında henüz ikinci sınıfta iken bestelediği “İleri” marşı onun hem ilk eseri hem de yazdığı müzikler arasında en çok sevileni ve söyleneni oldu. Bunu 1929’da düzenlediği “Akşam” şarkısı, 1930’da bestelediği ağır bir zeybek olan “Yiğitleme” ve diğerleri izledi. Canselen, bu eserleriyle yavaş yavaş Türk Halk müziğine doğru kaymaya başladı. Müziğe olan ilgisi ve tutkusu giderek artan Canselen 1931 yazında okuldan mezun oldu.

Musiki Muallim Mektebini bitirir bitirmez ilk görev yeri olan Çanakkale’ye gitti. 1936 yılının Şubat ayına kadar Çanakkale Ortaokulunda, bu tarihten 1937 yazına kadar ise Zonguldak’ta müzik öğretmeni olarak çalıştı. Geçen süre zarfında marşlar, şarkılar, çalgı eserleri besteledi. 1937 yılında Ankara’ya döndü ve Cevat Memduh Altar’ın yönlendirmesiyle Ankara Devlet Konservatuarına girdi. Hasan Ferit Alnar’ın kompozisyon öğrencisi olan Canselen, 1942’de konservatuarın “Yüksek Kompozisyon ve Orkestra Yönetimi” bölümünden mezun oldu. Ankara Devlet Konservatuarında 1942-47 yılları arasında öğretmen olarak görev yaptı. O arada Hasanoğlan Köy Enstitüsü Müzik Bölümünde de dersler verdi. Müzik öğretmenliği ve koro şefliği yaptığı bu yıllarda pek çok eser yazdı ve seslendirdi. 1947’de devlet bursuyla gittiği Paris’te önce César Franck Konservatuarında, sonra da Paris Ulusal Konservatuarında okudu. Bestecilik bilgi ve tekniğini geliştiren Canselen, aldığı iki diplomayla 1950 yılında ülkeye döndü. Fakat Paris dönüşü, Necil Kazım Akses’in hem kendisi hem de hocası Hasan Ferit Alnar’a karşı sergilediği olumsuz tutum yüzünden konservatuardaki görevi yerine Ankara’da bir ortaokula müzik öğretmeni olarak atandı. Ceza niteliğindeki bu atamadan bir ay sonra da Gazi Lisesine nakledildi. Emekli olduğu 1974 yılına kadar hem bu okulda hem de 1952’de ders vermeye başladığı Askeri Mızıka Okulunda görev yaptı. 2003 yılında Sevda-Cenap And Müzik Vakfı tarafından, yazdığı ders kitaplarıyla okul müzik eğitimine, bestelediği marşları ve eserleriyle de Cumhuriyet müzik devrimine yaptığı katkılardan ötürü “Onur Ödülü Altın Madalyası”na layık görüldü. Çok sayıda orkestra eseri, oda müziği, koro için halk türküsü ve marş besteleyen Faik Canselen 2009 yılında hayatını kaybetti.⁹³

Cumhuriyet gazetesi bu yarışmayı ilan ettiğinde, Faik Canselen bir yandan Çanakkale Ortaokulunda müzik öğretmenliği yapmakta diğer yandan da kendi imkânlarıyla bulduğu bir piyano ile Musiki Muallim Mektebinde iken başladığı beste çalışmalarını sürdürmekteydi. “Millî ruh ve çağdaş teknik” ile yazılmış olma koşulu konulan “Musiki Müsabakası”na, “çoksesli müziği Atatürk’ün bir emri, Zeki Üngör’ün ve diğer öğretmenlerinin kendisine yükledikleri bir görev olarak algılayan” yirmi dört yaşındaki bu genç besteci de kayıtsız kalamadı. Elinde, daha okul yıllarında başladığı ve taslak olarak kalmış “Köy Dügünü”⁹⁴ adını verdiği bir piyano süiti vardı. Canselen’in, Musiki Muallim Mektebinin son sınıfında iken hazırlamaya başladığı “Köy Dügünü” iki bölümden oluşan bir eserdі. Birinci bölüm; gün doğarken gelin alayının köy yollarında oğlan evine doğru yaptığı yolculuğu, atılan adımları, ana ocağından ayrılışı, sevgiliye ulaşmayı ve aynı duygularla oğlan evine varışı, ikinci bölüm de önce çekingen başlayan, sonrasında ise değişen havalar, oyunlar ve taşkınlıklarla dolu düğün gecesini anlatıyordu. Canselen, okul inşaatında çalışan işçilerden dinlediği türkülerin, kendisine Anadolu gözlemlerini anlatan resim hocasının ve yedek subayken dinlediği askerlerin izlerini taşıyan bu eserinin ilk motiflerini daha önce hocası Ulvi Cemal Erkin’e çalmış, o da bu çalışmanın amatör işi olmadığını söyleyerek kendisini takdir ve teşvik etmişti. Faik

⁹¹ “Musiki müsabakamızda kazanan eserler”, *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1935, 1 ve 5.

⁹² “Musiki müsabakası gelecek sene de yapılacak”, *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1935, 5.

⁹³ Canselen’in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Erdoğan Okyay, *2003 Onur Ödülü Altın Madalyası Sahibi Faik Canselen’e Armağan-Eğitime Tutkulu Bir Besteci*, Ankara: Sevda-Cenap And Müzik Vakfı Yayınları, 2004.

⁹⁴ Faik Canselen, “Köy Türküsü” isimli bu yapıtına sonradan “Köy Dügünü” adını vermiştir (Okyay, *Faik Canselen’e Armağan*, 120).

Canselen de gözden geçirip zenginleştirdiği bu eseriyle yarışmaya başvurdu. Final konserinde piyanist Ferdi von Ştatzter tarafından çalınan eseriyle de birinci seçildi.⁹⁵

Cumhuriyetin ilk kuşak bestecilerinden biri olan Faik Canselen, 1935'te tamamladığı eserini 1964 yılında orkestraya da uyarladı. Ancak, Canselen'in "Köy Düğünü" nün⁹⁶ orkestra versiyonunun ilk seslendirilmesi 1990 yılında, 1935 yılındaki yarışma konserinden tam elli beş yıl sonra Devlet Senfoni Orkestrası tarafından gerçekleştirilebildi. Hikmet Şimşek'in, İzmir Devlet Senfoni Orkestrasının 1989-90 konser yılı programına aldığı "Köy Düğünü" adlı süit, 6 Nisan 1990 akşamı verilen konserde dinleyiciler tarafından çok beğenildi. Faik Canselen bu konseri, "yaşamının hem en mutlu hem de en buruk, acı olayı" olarak nitelendirmiştir.⁹⁷

Söz konusu eser, İzmir'den sonra 9 Aralık 1994 ve 12 Nisan 1996 tarihlerinde Ankara'da Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası tarafından da çalındı. Faik Canselen hakkında bir armağan kitabı hazırlayan Erdoğan Okyay bu konserleri; hayatını eğitime ve çok-sesli müziğe adanmış, haksızlığa uğramış, büyük hayal kırıklıkları yaşamış⁹⁸ ve unutulmuş bir besteci olan Canselen'in "yeniden doğuşu" olarak tanımlamış ve Atatürk'ün müzik devrimi ile özdeşleşen bir besteciye böylelikle sahip çıkıldığını ifade etmiştir.⁹⁹ Eserin, şef Gürer Aykal yönetiminde CSO tarafından seslendirilişinin ardından 17 Nisan 1996'da *Cumhuriyet* gazetesinde bir yazı kaleme alan müzik eğitimcisi ve yazarı Ahmet Say da, Canselen'in "büyük orkestranın tınsal olanaklarını özellikle arp, tahta üflemeliler ve vurmahılarla çok iyi değerlendiren" "Köy Düğünü" adlı eserinin, "bilinçli, duyarlılık, incelikli orkestralaması ile kuşaktan kuşağa sevgi bağları" aktardığını belirterek "Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk ciddi yaratılarından olan bu yapıt yazıldığında Ulvi Cemal Erkin'in "Köçekçeler"i'nin dahi henüz bestelenmemiş olduğuna vurgu yapmıştır.¹⁰⁰

Sonuç

"Millî kültürün her çıғırda açılarak yükselmesini"¹⁰¹ sağlamak için Atatürk, dil ve tarih konularının yanı sıra sanat alanında da önemli çalışmalara imza attı. En büyük mesaisini ise kişisel beğeni ve duygularını bir yana bırakarak hareket ettiği ve "en güç devrim"¹⁰² olarak nitelendirdiği müzik alanında yaptı. Türkiye'de ulus-devlet temelinde bir millî kültürün oluşturulmasında tarihsel bir geçiş dönemi olan 1930'lu yıllarda çok-sesli Türk müziğinin gelişmesi, "evrensel boyutlara" ulaşması ve Türk halkına benimsetilmesi onun kültür-sanat hedeflerinin başında geldi. Çağdaş ve millî bir çok-sesli Türk müziği yaratma aşamasında atılan ilk adım, Alaturka musikinin önce eğitimine son verilmesi, sonra da radyolarda çalınıp söylenmesine getirilen yasaktı. Fakat devletin müziğe yaptığı bu müdahaleler sonucunda Alaturka musikinin istenmeyen/yasaklanan, Alafranga musikinin de istenen/teşvik edilen müzik haline getirilmesi Alaturka-Alafranga musiki çatışmasını doğurdu. Sosyal değişimlerde toplumun her kesiminin tüm gelişmeleri hemen benimsemesi beklenemez. Nitekim "diğer sanat dalları arasında en "ayrıcılık" ama aynı zamanda müdahaleye en açık"¹⁰³ olan müzikte de durum böyle oldu. Bir dönem yasaklanmasına ve reddedilmesine rağmen Alaturka musiki belli bir aradan sonra yine gönüllerdeki ve radyolardaki yerini aldı; ama Batı tekniklerine de kayıtsız kalmadı.

Millî musiki yaratma sürecinin diğer aşamasında ise Halk müziği ezgilerini geliştirip zenginleştirmek ve bunların Batı müzik tekniğiyle işlenmesini sağlamak yani bir sentez oluşturmak fikri vardı. Bu aşamada da çok sayıda yabancı uzmandan yardım alındı. Halkın kulağını çok-sesli müziğe alıştırmak için çeşitli dönemlerde pek çok konser düzenlendi. Toplumun kulak zevkinin geliştirilmesinde halkevlerine de büyük misyon yüklendi. Dönemin

⁹⁵ Okyay, *Faik Canselen'e Armağan*, 51-55, 118, 140, 149.

⁹⁶ "Köy Düğünü" adlı eser, İstanbul'da Jorj de Papajorjiu Yayınevi tarafından basıldı. Bu, bestecinin basılan ilk eseri idi (Okyay, *Faik Canselen'e Armağan*, 60).

⁹⁷ Konserle ilgili haber ve Faik Canselen ile yapılan kısa söyleşi için bk. *Cumhuriyet*, 6 Nisan 1990; Okyay, *Faik Canselen'e Armağan*, 139.

⁹⁸ İzmir'e konser için giden ve o tarihte 79 yaşında olan Faik Canselen, konser arasında *Milliyet* gazetesinden Üner Birkan ile yaptığı ayaküstü konuşmada; *Cumhuriyet* gazetesinin yaşamının gidişatını değiştirdiğini, bunun üzerine Ankara Devlet Konservatuarına girdiğini ve Paris'te okuduğunu anlatmış, yaşadığı hayal kırıklığını ise "Döndüğümde çok şeyler bekliyordum ülkemden, ona karşı olan borcumu ödemeyi düşünüyordum. Olmadı. Müzikte bugüne kadar yeterince yol almamış, sonunda teksesliliğe takılmış kalmışsak, bunun sorumlusu bizleriz. Atatürkçü yolu izlemesi gereken biz müzikçileriz. Birbirimizle uğraşmaktan, klikler kurmaktan dolayı çok şey kaybettik. Asıl kaybeden de, müzik oldu elbette." şeklindeki sözleriyle dile getirmiştir (Okyay, *Faik Canselen'e Armağan*, 143).

⁹⁹ Okyay, *Faik Canselen'e Armağan*, 99-100.

¹⁰⁰ Ahmet Say, "Yürü, Atıl, Devir Karanlığı!-Gürer Aykal Yönetimindeki CSO Konseri", *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1996, 15.

¹⁰¹ 1 Kasım 1932, "Dördüncü Dönem İkinci Toplantı Yılına Açış Konuşması", *ASD*, Cilt I, 390.

¹⁰² Perihan Çambel, "Atatürk, Evrim, Devrim ve Müzik", *IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt III, Ankara: TTK, 1989, 1843.

¹⁰³ Üstel, "Millî Musiki" ve "Musiki İnkılabı", 53.

müzik politikasının alacağı istikamet ve sorunlarla basın yakından ilgilendi. Basın yayın organlarının yaptıkları haberlerin ve yayımladıkları makalelerin hem meselenin “popülerize” edilmesine¹⁰⁴ hem de yapılan çalışmalara katkı sağladığına şüphe yoktur.

Temelinde Ziya Gökalp’in ulus-devletçi millî musiki sentezi fikri yatan müzik politikasına en büyük katkıyı sağlayan yayın organlarının başında ise *Cumhuriyet* gazetesi geliyordu. Hatta gazete yönetimi, bu katkıyı ulusal bir musiki yarışması düzenlemekle daha da ileri bir noktaya taşıdı. Yarışmanın gayesi, “*Garp tekniği içinde millî ruhu yansıtan ve Türk karakterini tebarüz ettiren eserler*” bulmaktı. *Cumhuriyet*’in “Musiki Müsabakası” gerek sanat camiası gerekse halk arasında büyük ilgi gördü. Çok sayıda bestecinin katıldığı yarışmanın kazananı ise Anadolu motifleriyle Batı çok-seslilik tekniğini başarıyla birleştiren müzik öğretmeni Faik Canselen oldu.¹⁰⁵ Sonuç itibarıyla ilk üçe girenlerden ikisinin Musiki Muallim Mektebi mezunu olması, hem okulun kalitesinin hem de Atatürk’ün eğitime ve kurumlaşmaya verdiği önem ile ileri görüşlülüğünün bir sonucudur.

Yarışma, aynı zamanda genç ve idealist bir bestecinin yaşamının değişmesine de vesile teşkil etti. Daha sonra yurtiçinde ve yurtdışında aldığı eğitimler Canselen’deki müzik tutkusunu daha da perçinledi. Hayatını çok-sesli ulusal müzik kültürünün geliştirilmesine adadı. Faik Canselen, doksan sekiz yıllık ömrü boyunca pek çok müzik ders kitabı yazdı, gençlik koroları kurup yönetti, müzik tarihi ve koro öğretmenliği yaptı. O, yaklaşık bir asırlık hayatında besteci kimliğiyle çok sayıda esere de imza attı. Bunlar arasında hayatına en fazla dokunanı ise ülkenin ilk ulusal müzik yarışmasında kendisine birincilik getiren “Köy Düğünü” adlı eseri idi. Hikmet Şimşek’in de belirttiği gibi, “*Bazı yapıtlar vardır ki sanat değerlerinin yanı sıra tarihî değerleriyle de aynı önemi taşırlar. Faik Canselen’in “Köy Düğünü” de bunlardan biridir.*”¹⁰⁶

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Resmî Yayınlar

CHF Halkevleri Talimatnamesi, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932.

Telif Eserler

Altar, Cevat Memduh. “Müzikte Neden Çokseslilik?”, *Erdem*. II/6 (Eylül 1986): 749-767.

____. “Atatürk ve Müzik Reformları I”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*. 41 (Haziran 2000): 10-16.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (ASD). Cilt II, Ankara: TTK, 1997.

Ayas, Güneş. *Müsiki İnkılabı’nın Sosyolojisi*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014.

Balkılıç, Özgür. *Cumhuriyet, Halk ve Müzik-Türkiye’de Müzik Reformu 1922-1952*. Ankara: Tan Kitabevi, 2009.

Bardakçı, Murat. *Safiyeye*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Bayındır Uluskan, Seda. *Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.

Ayvazoğlu, B., Behar, C., Savaşır, İ., Sökmen, S. “Müzik ve Cumhuriyet”, *Defter*. 22 (1994): 7-27.

Behar, Cem. “Ziya Gökalp ve Türk Musikisi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*. Cilt V, Ankara: İletişim Yayınları, 1985: 1225-1226.

____, *Musikiden Müziğe Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

¹⁰⁴ Üstel, “Millî Musiki” ve “Musiki İnkılabı”, 53.

¹⁰⁵ Diğer besteciler ve eserlerine dair ayrıntılı bilgiler ayrı bir araştırma konusu olduğundan ve bu makalenin sınırlarını aşacağından çalışmaya dâhil edilmemiştir.

¹⁰⁶ 6 Nisan 1990’da yapılan konser öncesi Hikmet Şimşek ile yapılan söyleşi için bk. *Cumhuriyet*, 6 Nisan 1990; Okyay, *Faik Canselen’e Armağan*, 119.

Çambel, Perihan. "Atatürk, Evrim, Devrim ve Müzik", *IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt III, Ankara: TTK, 1989: 1843-1850.

Çetintürk, Müge Hâle. *Türk Müziğinde Modernleşme Hareketleri Bağlamında Mesut Cemil Bey'in Müzik İdeolojisi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Dursunoğlu, Cevat. "İki Anı: Musiki Devrimimizde İki Merhale", *Ankara Devlet Konservatuvarı*, Özel Basım, Ankara 1966: 19-20.

Gedikli, Necati. *Atatürk'ün Milli Müzik Anlayışının Son Altmış Yıldaki Uygulanışı*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.

Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. Haz. Mahir Ünlü-Yusuf Çotuksöken. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1994.

Güngör, Erol. *Dünden Bugüne Tarih, Kültür, Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık, 1993.

Kıyak, Hüseyin. *Mızrabı, Yayı ve Kalemile Mesud Cemil*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2018.

Okyay, Erdoğan. *2003 Onur Ödülü Altın Madalyası Sahibi Faik Canselen'e Armağan-Eğitime Tutkulu Bir Besteci*. Ankara: Sevdâ-Cenap And Müzik Vakfı Yayınları, 2004.

Oransay, Gültekin. *Atatürk ile Küğ, Belgeler ve Veriler*. İzmir: Küğ Yayını, 1985.

Önöz, Naci. "Cumhuriyet Döneminde Müzik Yönüyle Atatürk", *I. Ulusal Müzik Bilimleri Sempozyumu Bildirileri (7-9 Mayıs 1984)*, Der. Necati Gedikli, İzmir: İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1984: 205-206.

Özcan, Nuri. "Dârülelhan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Cilt 8, Ankara: 1993: 518-520.

Paçacı, Gönül. "Cumhuriyet'in Sesli Serüveni", *Cumhuriyet'in Sesleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.

Şen, Yavuz. "Atatürk, Cumhuriyet ve Türk Müziği", *Erdem*, XI/32 (Eylül 1998): 631-635.

Tacibayev, Raşid. *Kızıl Meydan'dan Taksim'e-Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri (1925-1945)*. İstanbul: Truva Yayınları, 2004.

Tura, Yalçın. "Cumhuriyet Döneminde Türk Musikisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA)*. Cilt VI, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983: 1510-1516.

Üstel, Füsün. "1920'li ve 30'lu Yıllarda "Milli Musiki" ve "Musiki İnkılabı"', *Defter*, 22 (1994): 41-53.

Yarman, Ozan. "Alaturka Müziğin Yasaklanmasında Atatürk: Belgeler Zemininde Bir Çözümleme", *Saz ve Söz İnternet Dergisi*. 9 (2010): 1-37.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Cumhuriyet

Defter

Erdem

Hakimiyeti Milliye

Milliyet

Musiki Mecmuası

Saz ve Söz İnternet Dergisi

Son Posta

Tiyatro ve Mûsikî

Ulus

Vakit

İnternet Kaynakları

Bayındır Uluskan, Seda. "Türk Beşleri" maddesi, *Atatürk Ansiklopedisi*. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-besleri/>. Erişim 02.04.2022.

<http://www.gripin.com/tr/KURUMSAL/Kurucumuz-Necip-Akar.html>. Erişim 23.03.2022.

EKLER

Dereceye Giren Güfteler

1.Dinmiyen Ağrı (M. Esen)

Gece.. her taraf kara.
Sordum ıssız yollara:
Nerede kaldı sürü?

Ara, gözlerim ara,
Yürü, dizlerim yürü...

Unmaz bu derin yara
Dinmez benim bu ağrım
Yandıkça yandı bağrım.

Sordum sıradağlara:
Nerede kaldı sürü?
Nerede çoban kızı?

Ara, gözlerim ara,
Yürü, dizlerim yürü...

Unmaz bu derin sızı
Dinmez benim bu ağrım
Yandıkça yandı bağrım.

Sordum geçen yıllara:
Nerede kaldı sürü?
Yetmez mi beklediğim?

Ara, gözlerim ara,
Yürü, dizlerim yürü...

Üste gitti gençliğim
Dinmez benim bu ağrım
Yandıkça yandı bağrım.

2.Yeşil Gözler (H. Bedi Akyol)

Deniz içilmez sudur
Gözlerin bir pusudur
Sana ilkin vurulan
Bu gönül yolcusudur

Ateş yanar kül olur
Sende diken, gül olur
Etme ey dikmen kızı
Eden kendinden bulur

Gün solar dağı közler (1)
Gözlerim yolun gözler
Dedim baharın adı
Dediler yeşil gözler
(1)Köz:Ateş

3.Sevgi Yolu (Nihad Koçyiğit)

Gönüldeki sevgiye
Öremez dağlar duvar
Bu dağların ardı var!

Sen yürüye yürüye
Dağlar aş, ülküne var!

Dağların ardı kıyı
Kıyıda fırtınalar,
Gözlü yaşlı analar...

Sen söyle bu şarkıyı
Deniz aş, ülküne var!

Yeni İnkılâp yolunda!

Büyük bir ulusal musiki müsabakası açıyoruz

Öz Türk musikisinin örneklerini bulmak için yaptığımız bu büyük müsabakaya dahil olan eserler, evvelâ bir jüri tarafından tasnif, ve sonra büyük bir konserde halk tarafından intihab edilecektir.

«Cumhuriyet» büyük bir musiki müsabakası açıyor. Bütün millete teşmil ettiğimiz bu teşebbüsün sebeb ve gayelerini anlatalım:

Alaturka musikiyi bir tarafa bıraktıktan sonra elimizde kalan, halk türküleri ve oyunlarından ibaret bir bölük musiki varlığıdır ki bütün karakter incelikleriyle ulusaldir. Fakat şimdiye kadar işlenmemiş, bütün milli benliğe yayılmamış olduğu için iptidaidir, duygularımızı anlatamamaktadır. Bu duruşile de şüphesiz Rus, İtalyan, Macar musikilerinden alınan manada milli sayılmaz.

Şimdi yapmağa, yaratmağa savattığımız ulusal musiki, işte bu kök üzerinde garb teknigile yetiştirilecektir. Şu tarif içinde anlatmak istediğimiz musiki varlığını tezelden ortaya çıkarıvermek te kolay değildir. Bu iddia ile meydana atılan eserler olursa özüne ermeden sözüne inanamayız. Öyle

bir musiki ki vasfını melodilerinde taşıyacak ve dünya musikileri arasında sesi duyulduğu zaman, hemen «işte Türk musikisi!» denilecek. Bu, gün ve yıl işi olmaktan uzaktır.

Ancak yarından ve yarınardan
(Arkadaş altıncı sahifede)

Cumhuriyet, 27 Birincikânûn 1934, 1.

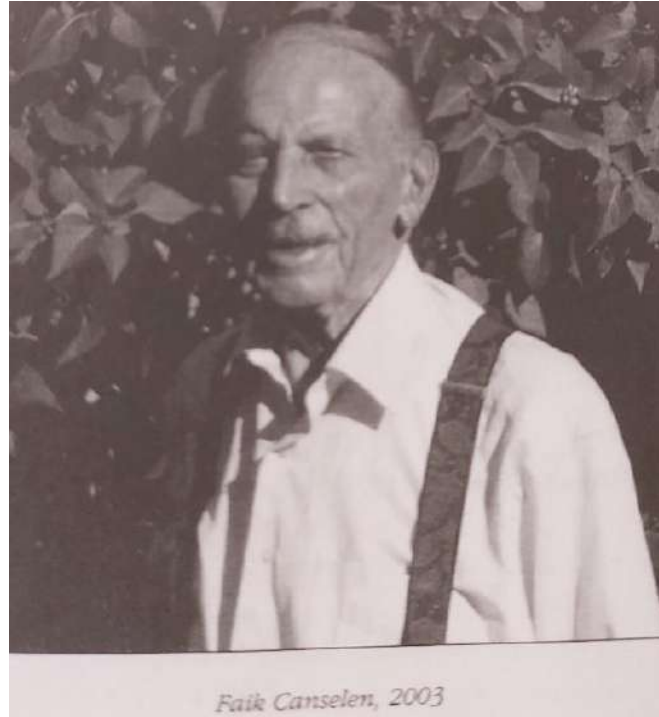
Cumhuriyet, 5 Nisan 1935, 5.

Cumhuriyet, 1 Nisan 1935, 1.

Cumhuriyet, 16 Mayıs 1935, 1.

KÖY DÜĞÜNÜ
(Suite)
1^{si} Tablo

Andante (*görek*)

FAIK CANSELEN

Adagio quasi And^{te}
(varide için ağırlıkla)

p

cantabile e sostenuto
(şarkı söyler gibi tutarak)
(ve devanılı)

a tempo
(tempo ile)

Pa Pa Pa Pa Pa * Pa Pa Pa * Pa simile.

p (*tutarak*)
ritenu.

Pa Pa Pa Pa * Pa

(*tutarak*)
ritenu. (*tutarak*)
ritenu.

Pa * Pa Pa Pa

Pa simile.

MONTRÖ BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİNE GİDEN YOLDA *REBUS SIC STANTIBUS* (Koşullardaki Köklü Değişimler) İLKESİ

REBUS SIC STANTIBUS (Fundamental Changes in Conditions) PRINCIPLE ON THE ROAD TO THE MONTREUX CONVENTION

MAHMUT BOLAT*

BURAK GÜNEŞ**

ÖZ

Bu çalışmada, Türkiye tarafından, Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile tesis edilen yeni düzenin, uluslararası antlaşmalar hukukunun önemli ilkelerinden ve *pacta sunt servanda* ilkesinin bir istisnası olarak düşünülebilecek *rebus sic stantibus* ilkesi uyarınca temellendirildiği savlanmaktadır. İlgili ilkeye göre bir antlaşmanın akdedildiği zamandaki koşullar köklü değişimlere uğramışsa, antlaşmanın da tatbik edilmesinin imkansızlaştığı vurgulanmaktadır. Bu da sistem içerisinde akdedilen antlaşmaların hükümlerinin son bulmasının geleneksel bir yolunu sunmaktadır. Türkiye de Lozan Boğazlar Mukavelesi ile tesis edilen düzenin köklü değişikliklere uğradığını, bu yüzden de yeni bir mukavele ile Boğazların statüsünün belirlenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu açıdan değerlendirildiğinde, bu çalışmada, Türkiye'nin gerek uluslararası hukuka gerekse diplomasi kurumunun varlığına riayet ettiği ve Boğazlar rejiminin değiştirilmesi hususunda iyi niyetle hareket ettiği ileri sürülmektedir. Bu savı desteklemek ve *rebus sic stantibus* ilkesinin izlerini sürmek için, metodolojik açıdan, dönemin gazeteleri taranmıştır. Buna ilaveten telif ve tetkik eserlerden ve devlet arşivlerinden de yararlanılmıştır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden belge analizi metodu kullanılmıştır.

ABSTRACT

This study argues that the new order established by Türkiye with the Montreux Convention is based on the principle of *rebus sic stantibus*, one of the essential principles of international treaty law, which can be considered as an exception to the *pacta sunt servanda* principle. According to the relevant principle, it is emphasized that if the conditions at the time of conclusion of a treaty have undergone radical changes, the application of the treaty becomes impossible. This presents a traditional way of ending the provisions of treaties concluded within the system. Türkiye argued that the order established by the Lausanne Treaty on Straits underwent radical changes, therefore the status of the Straits should be determined with a new agreement. From this point of view, this study argues that Türkiye complies with international law and diplomacy and acts in good faith to change the Straits regime. To support this argument and trace the principle of *rebus sic stantibus*, methodologically, the newspapers of the period were scanned. In addition to this, doctrinal research was used, and state archives benefitted. In this study, the document analysis method, one of the qualitative research methods, was utilized.

Anahtar Kelimeler: Basın, Lozan Boğazlar Sözleşmesi, Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Rebus Sic Stantibus.

Keywords: Lausanne Convention on Straits, Montreux Convention on Straits, Rebus Sic Stantibus, Press.

* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, bolatmahmut@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2276-6018.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, burak.gunes@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7652-6733.

Extended Abstract

The Republic of Türkiye is an independent and sovereign nation-state that was established as a result of an uprising against the political order that was aimed to be created by the Armistice of Mudros signed at the end of the First World War and the Treaty of Sèvres signed afterward. The Montreux Straits Convention, one of the founding documents of the modern Turkish Republic, was signed to replace the Lausanne Straits Convention concluded in Lausanne. One of the issues that could not be fully settled for Türkiye in Lausanne is related to the Straits. Türkiye, especially since 1933, has attempted to change the Straits regime and restructure it in favor of Türkiye. The sole principle on which these initiatives are built is the principle of *rebus sic stantibus*, which means "fundamental changes in conditions" in international law.

Generally, the most fundamental principle of international treaty law is the principle of *pacta sunt servanda*, which is called "ahde vefa." According to this principle, states fulfil their promises in good faith (treaties must be kept). Thus, stability in the system can be achieved. However, the principle of *rebus sic stantibus* also has a potential destructive aspect to the said stable environment. It is also a fact that some conditions in international law have been brought to the agenda to limit the effects of this aspect. These can be listed as follows: A state cannot demand the abolition of a treaty on border issues due to its faults. Türkiye's demand, on the other hand, is neither a change in the border nor a situation originating from it. Türkiye has placed the changes and transformations in international politics based on its arguments. In this way, she kept her belief in international law and the institution of diplomacy alive; she did not resort to a *fait accompli* in the chaotic environment of the time.

This article discusses how Türkiye put this principle into action. Methodologically, the newspapers of the period were scanned, and the reflections of the *rebus sic stantibus* principle in the newspapers were followed. The period between 1933, when the first official statement was made, and 1936, when the Montreux Convention was signed, was examined. The study concludes that Türkiye determined that the world was heading towards a great war. Therefore, Türkiye had shaped her policies accordingly and sought appropriate opportunities to express her demands on the Straits.

On the contrary, by following an insistent policy, Türkiye tried to persuade the political forces of the period in the eyes of international law and grounded all its discourses within the framework of diplomacy and law. This framing effort manifests itself in applying the principle of *rebus sic stantibus*. As a result of good diplomacy and full compliance with the law, Türkiye was able to bring the relevant states of the period to the table. It is possible to follow the functioning of this principle from the Turkish press. According to the news in the Turkish media, Turkish delegations have highlighted the principle of *rebus sic stantibus* in all international meetings, conferences, or similar associations. In conclusion, it can be said that; by complying with international law and actively using the institution of diplomacy, Türkiye succeeded in keeping the Straits regime on the agenda and ultimately succeeded in changing the regime in her favor.

With the Montreux Convention, Türkiye removed the restrictions on the Turkish Straits, obtained some new rights, and established the legitimacy of the decisions taken by doing this through an international conference. For this purpose, the Montreux Straits Convention, despite its 20-year validity period, has managed to come to this day without any problems. It can be inferred that Türkiye's fair and impartial application of the Montreux Convention also shows Türkiye's reputation in the eyes of the international community.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti, Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi ve akabinde bağitlanan Sevr Barış Antlaşmasıyla oluşturulmak istenen politik düzene bir başkaldırı sonucunda kurulmuş, müstakil ve egemen bir ulus-devlettir. Devletin kurucu belgeleri, zaman içerisinde kabul gördüğü üzere, başta Lozan ve akabinde Montrö gibi uluslararası antlaşmalardır. Söz konusu antlaşmalar, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin temelleri, felsefesi ve geleceğe dair tahayyülleri bağlamında değerlendirildiğinde hem bir bütün olarak hem de tek tek son derece önemli tarihsel anların dışı yansımasıdır. Buna göre Türkiye Cumhuriyeti, uzun görüşmeler sonucunda imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile yeni devletin öncelikli hedefi olan uluslararası tanınma, sınırlar ve kapitülasyonlar gibi mühim konuları büyük ölçüde çözüme kavuşturmuştur. Geçen zaman içerisinde ise Lozan Antlaşması ile çözüme kavuşturulamayan ya da arzu edilen sonuçların alınmadığı konularda, diplomasi kurumunun kullanılmasıyla somut kazanımlar elde edilmiştir. Montrö Boğazlar Sözleşmesi arzu edildiği gibi tamamlanamayan boğazlar meselesinin, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesi ve dış politik öncelikleri doğrultusunda tadil edilmesinin nişanesidir.

Montrö Boğazlar Sözleşmesinin akdedilmesi İkinci Dünya Savaşının arifesinde gerçekleşmiştir. Dünya politik tarihinde iki savaş arası dönem olarak nitelendirilen ve Nazizm ve Faşizmin hızla yükseldiği bu dönem, ikinci bir dünya savaşının ortaya çıkması konusunda uygun ortamı da sağlamıştır. İki savaş arası dönem incelenirken, genellikle, 1929 Ekonomik Buhranı öncesi ve sonrası olmak üzere bir sınıflandırma yapılır.¹ 1929 yılına kadar Avrupa'da barışın ve uyumun sağlanmaya çalışıldığı bir ortamın olduğu vakiadır. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik, sosyal ve siyasal sorunların çözüme kavuşturulmak istenmesi, söz konusu çabaların altında yatan nedenler olsa gerekir. Ne var ki Birinci Dünya Savaşı, kendisini ortaya çıkaran nedenleri ortadan kaldıramamıştır; aksine savaş sonrası dönemde hem kazanan hem de kaybeden devletler için yeni sorunlar ortaya çıkmıştır.²

Söz konusu sorun alanları savaş sonrası Osmanlı Devleti'ni ve Yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni de yakından ilgilendirmektedir. Savaş sonunda yapılan Mondros Mütarekesi ile İtilaf Devletleri, boğazlara asker çıkarıp Anadolu'da gerekli görülen yerleri işgal etmek hakkını ellerinde tutuyorlardı.³ Avrupa'da da durum pek farklı değildi. Osmanlı, Avusturya-Macaristan, Çarlık Rusya ve Almanya dağılmış, Avrupa'nın geleneksel güç dengesi bozulmuştur. Bu da savaş sonrası dönemde sorunların ortadan kalkmasını sağlamak bir yana, ileride tecrübe edileceği üzere, ikinci bir dünya savaşına neden olmuştur. Böylesine bir dönemsellik içerisinde (iki savaş arası dönem) değerlendirildiğinde, silahlanma hızının arttığına ve fiili işgal girişimlerine de şahit olunmaktadır. Türkiye böylesine bir durumda boğazların güvenliği ve askerileştirilmesi için kimi girişimlerde bulunmuştur.

Uluslararası antlaşmalar hukukunun en temel ilkelerinden birisi *pacta sunt servanda* (ahde vefa) ilkesidir. Buna göre devletler, yapmış oldukları antlaşmalara iyi niyetle uymayı taahhüt etmektedirler. Ancak devletler, eğer koşullarda köklü değişiklikler var ise ahde vefa ilkesi gereği antlaşmalara iyi niyetle uymak düşüncesinden dönebilirler. Montrö Boğazlar Sözleşmesi de Türkiye'nin, Lozan Antlaşması ile tesis edilen rejimin, şartlardaki köklü değişikliklerden dolayı artık tatbikinin imkânsız olduğu fikri üzerine hayata geçmiştir. Böylelikle Lozan'da benimsenen boğazlar rejimi, Montrö ile yeni bir niteliğe kavuşmuştur.

Bu çalışma, temel anlamda, üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümün gayesini uluslararası hukukun (antlaşmalar hukukunun) bir ilkesi konumunda olan *rebus sic stantibus*'un tanımlanması ve bu ilke çerçevesinde devletlerin hak ve yükümlülüklerinin açıklanması oluşturmaktadır. İkincisi, antlaşmalar hukukunun bir ilkesi olan *rebus sic stantibus*'un açıklanmasından sonra ise Türk Boğazlarından geçiş rejiminin belirlendiği Lozan Antlaşması'nın, söz konusu ilke çerçevesinde, Montrö Antlaşması ile tadil edilmesine değinilecektir. Bu yapılırken dönemin siyasal tarihi masaya yatırılacak ve önemli tarihi kırılmalar belirlenecektir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise ilgili ilkeye dönük Türkiye'nin söylem ve savlarının incelenmesi yer alacaktır. Bu inceleme ise dönemin gazetelerinin taranması ve gerek Türk yetkililerin gerekse dönemin düşünce dünyasında nasıl hayat bulduğuna yönelik yapılacak analiz çerçevesinde gerçekleştirilecektir.

¹ Anthony Best, *20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi*, Çev. Taciser Ulaş Belge, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2012, 39-68.

² Mahmut Bolat, "Genel Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türkiye'nin İkili İlişkileri," *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2006), 45-74.

³ Bolat, "Genel Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türkiye'nin İkili İlişkileri," 47.

1. Antlaşmalar Hukuku ve *Rebus Sic Stantibus* İlkesi

“Antlaşmalar Hukuku Konusunda Viyana Sözleşmesi”nin (AHKVS)⁴ 62’nci maddesinde de kendisine yer bulan *rebus sic stantibus* ilkesi, “bir antlaşmanın yapılışı sırasında varolan ve antlaşmanın yapılmasını etkileyen koşullarda ortaya çıkan değişmelerin bu antlaşmaya son verme ya da uygulanmasını durdurma nedeni olacağı kabul edilmektedir” şeklinde tanımlanabilir.⁵ Bu ilke, sisteme bir belirsizlik katma potansiyelini daima içinde barındırmaktadır. Başka bir deyişle, yapılan antlaşmaların sürekliliğini ve sistemin uyumunu bozacak bir ilke riskini daima bünyesinde taşıyan söz konusu ilkenin, bu özelliğinin ortadan kaldırılması ya da en azından törpülenebilmesi için kimi şartlara bağlanarak yorumlandığı söylenebilir.⁶ Muhtemelen bu sebeple, Uluslararası Adalet Divanı, söz konusu ilkenin geçerliliğini bazı kısıtlamalar ve şartlara uygunluğu minvalinde kabul eder gözükmektedir.⁷ Aynı şekilde AHKVS de söz konusu ilkenin uygulanabilirliği açısından iki temel istisna getirmektedir. Buna göre devletler, “(i) sınır antlaşmalarına son vermek için anılan ilkeden yararlanamayacaklardır” ve “(ii) koşulların değişmesine kendi yükümlülüklerini yerine getirmemek suretiyle neden olan taraf bu ilkeyi ileri süremeyecektir.”⁸

Geçmiş yüzyıllarda bu ilkeye dair yapılan yorumlarda, her antlaşmanın gizli bir amacı ya da koşulu olduğu ön kabulü hâkimdi. Buna göre her antlaşmanın, o antlaşmanın imzalandığı koşulların varlığının devam ettiği sürece yürürlükte kalacağı fikri yaygın kanaattir. Böylesine bir fikir, ilkeye çok geniş bir tatbikat alanı sağlamasından dolayı, günümüz dünyasında, genel kabul gören bir açıklama niteliğini kaybetmiştir. Bunun aksine çağımızda bu ilkeye, ancak en uç durumlarda başvurulması konusunda bir mutabakat olduğu söylenebilir.⁹ Zira sistemin istikrarı ve devamlılığını bozan söz konusu ilke, devletler sistemine öngörülemez bir güvensizlik ortamı da verebilmektedir.

Sistemin istikrarına dair söz konusu endişenin yanı sıra, *rebus sic stantibus* ilkesi, bir antlaşmanın değiştirilmesine dair bir ilke olmaktan ziyade, antlaşmanın feshedilmesi ya da bir antlaşmadan çıkılması anlamlarını ihtiva eder. Bir antlaşmanın değiştirilmesi işlemi için tarafların hepsinin mutabakatının aranması gerekir. Bu da ulusal çıkarların ön planda olduğu uluslararası devletler sisteminde son derece zor bir diplomatik süreci beraberinde getirir.¹⁰

Yukarıda anlatılanlar ışığında, Lozan Antlaşması ile tesis edilen Türk Boğazlarının statüsü, Montrö Boğazlar Sözleşmesi’nin imzalanması ile ortadan kalkmış ve yeni bir rejim inşa edilmiştir. Bu yeni inşa süreci, *rebus sic stantibus* ilkesinin işlerlik kazandırılması ile oluşturulmuştur. Söz konusu ilkenin işlerlik kazandırılması da Türkiye’nin, tüm taraflara yapmış olduğu bir çağrının sonucu gerçekleştiği için, AHKVS hükümlerine ve teamül hukukuna da uygundur. Sonuç olarak Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Lozan Barış Antlaşması ile tesis edilen rejimi ortadan kaldırmış, yeni bir geçiş rejimi ortaya koymuştur. Bunda Türk Hükümeti’nin ve Hariciye Vekâletinin birkaç yıla dayanan diplomatik mücadelesi ve dönemin siyasi konjonktüründeki önemli dönüşümler rol oynamıştır. Dönemin siyasi tarihinin incelenmesi konuya derinlik kazandıracaktır.

2. Dönemin Siyasi Tarihi ve Önemli Gelişmeleri (1930-1936)

1930 yılı ile başlayan dönemin dinamiklerini, 1929 Dünya Ekonomik Buhranının (ya da Büyük Buhran) şekillendirdiği söylenebilir. Buna göre Büyük Buhran, devletlerin ekseriyetinde içe dönük ve ulusal pazarın korunmasına yönelik politikalar izlemelerine neden oldu. Dünya çapında ödemeler dengesinde sorunlar ortaya çıktı ve halkların gündelik hayatına derin etkileri oldu. Devletin iktisadi alana müdahaleleri, beraberinde, milliyetçiliği de tetikledi. Çünkü ekonomik buhran geniş halk kitlelerini proleterleştirmeye başlamış ve söz

⁴ Birleşmiş Milletler, Antlaşmalar Hukuku Konusunda Viyana Sözleşmesi, 23 Mayıs 1969, UNTS, vol. 1155, 331, <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3a10.html> [erişim Tarihi: 30 Ekim 2021]. Türkçe metin için bkz. Yusuf Aksar, *Temel Metinler ve Davalarla Uluslararası Hukuk*, Ankara: Seçkin, 2017.

⁵ Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2010, 99.

⁶ Malcolm Shaw, *International Law*, New York: Cambridge University Press, 2017, 720.

⁷ Bkz. *Fisheries Jurisdiction (United Kingdom v. Iceland)*, Jurisdiction of the Court, Judgment, I.C.J. Reports 1973, p. 3, parag.43.

⁸ Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 99; ayrıca bkz. AHKVS, m.62/2.

⁹ P. Malanczuk, *Akehurst’s Modern Introduction to International Law*, London: Routledge, 1997, 144.

¹⁰ Malanczuk, *Akehurst’s Modern Introduction to International Law*, 144.

konusu dönüşüm kapitalist ekonomik sistem için bir tehdit olarak algılanmıştı. Böylesine bir ortam nasyonal-sosyalistlerin yükselmesine zemin hazırladı.¹¹

Nasyonel-sosyalist fikirlerin, daha geniş anlamı ile milliyetçiliğin hızlı yükselişi, beraberinde, revizyonist istekleri de getirmiştir. Bu da silahlı çatışmaları mümkün kılmıştır. İlk bölgesel çatışma 1931 yılında yaşanmıştır. Japonya, Çin'in Mançurya bölgesine askeri müdahalede bulunmuş ve akabinde tüm Çin sathında işgal girişimine başlamıştır.¹²

Çin'deki ilerlemesini devam ettiren Japonya'ya karşı Milletler Cemiyeti (MC) etkisiz kalmış ve çatışmaları önleyememiştir. 27 Mart 1933 tarihinde Japonya'nın Milletler Cemiyeti üyeliğinden de çekilmesi¹³ uluslararası barış ve güvenliğin tehdit altında olduğunu ve uluslararası örgütlenmelerin (Milletler Cemiyeti) yetersiz olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Bu dönemde Japonya'da politik ortam ve yönetim biçimi, İtalya ve Almanya'dakine benzer şekilde, "faşistleşmekte"¹⁴ idi. Bu yönetim anlayışı benzerliğinin de etkisi ile Japonya 25 Kasım 1936 tarihinde Almanya ile "Komintern Karşıtlığı Paktı" imzalamış; benzer bir pakta da 6 Kasım 1937 tarihinde İtalya ile akdetmiştir. 21 Ağustos 1939 tarihinde ise Japonya, Almanya ve İtalya ile "Üçlü Antlaşma"yı imzalamıştır.¹⁵ Dünya siyasetinde gündemi derinden etkileyen bir diğer gelişme ise İtalyan yayılcılığıdır.

İtalya ile Türkiye arasındaki sorun alanları kendisini Ege Adalarının statüsü konusunda Lozan görüşmeleri sürecinde göstermiştir. İtalya'da 1922 yılında iktidara gelen Benito Mussolini (İtalyan Faşist Partisi), Lozan görüşmeleri sırasında İtalya'nın Uşi Antlaşması (1912) ile ele geçirdiği Ege'deki bir dizi adanın (On iki Adalar ve Meis Adası) İtalya'da kalması gerektiğini ileri sürmüştür. İtalya'nın, Türkiye'nin Musul başta olmak üzere kimi sınır sorunları ile boğuştuğu bir dönemde, Batı Anadolu'ya asker çıkaracağı yönündeki haberler, Türkiye'nin İtalyan yayılcılığı konusundaki şüphelerini artırmıştır. Türkiye'nin İtalyan yayılcılığına karşı duyduğu bu endişe, iki ülke arasında 1932 yılında yapılan bir antlaşma ile nispetten giderilmiştir.¹⁶ Ancak İtalya, egemenliği altında bulunan Ege Adalarını silahlandırmaya başlamış, ayrıca, 1935 yılında Habeşistan'ı işgal etmiştir.¹⁷ Bu durum Ankara'da endişeye neden olmuş ama aynı zamanda Ankara'ya tarihi bir fırsat da sunmuştur. Bu fırsat kendisini Montrö Boğazlar Sözleşmesinde göstermektedir.¹⁸

İtalya'nın Habeşistan'ı işgali, aynı zamanda, Milletler Cemiyeti sisteminin başarısızlığını da tescil etmiştir. İtalya'ya karşı alınan zorlama tedbirler hiç uygulanmamış ya da cılız kalmıştır. İtalya 1936 yılına gelindiğinde Habeşistan işgalini tamamlamıştır.¹⁹ İtalya'nın Habeşistan'ı işgali, İngiltere'yi de endişelendirmiştir. Buna göre İngiltere, imparatorluk yolunun tehlikede olduğu izlenimine kapılmış ve Akdeniz devletleri ile bir askeri zeminde buluşmaya çabalamıştır. Akdeniz Paktı işte bu çabaların sonucu ortaya çıkmıştır.²⁰

Adolf Hitler'in Nazi Partisi ile Almanya'da iktidara gelmesi tüm dünya için son derece önemli bir dönüm noktasını simgeliyordu. Hitler'in Almanya için düşlediği dış politikanın üç temel noktası bulunmaktaydı. İlk olarak Hitler'e göre Almanya tekrar silahlanmalı ve Orta ve Doğu Avrupa'da topraklarını genişletmeliydi.²¹ Almanya için bir yaşam alanı (*Lebensraum*) tesis edilmeli ve bu yaşam alanı korunmalıydı. Bu da Hitler'in ikinci aşamasının hayata geçirilmesini zorunlu kılıyordu: "Avrupa Rusya'sının işgal edilmesi, doğudaki *Lebensraum*'un sağlamlaştırılması ve ekonomik anlamda acımasızca sömürülmesi..."²² Hitler'in dış politikasının son aşaması ise Amerika Birleşik Devletleri ile girişilecek bir son savaş idi. Dış politikasının ilk aşaması olan silahlanma isteği, esas itibarıyla, Birinci Dünya Savaşı sonunda oluşturulan bu düzenden çıkış istencinin bir yansıması idi. Almanya, Versay düzeninden çıkış anlamında ilk olarak 14 Ekim 1933 tarihinde "İsviçre'deki silahsızlanma konferansından ve Milletler Cemiyeti'nden ayrıldığını duyurdu."²³ Aynı yıl Milletler Cemiyeti'nin yönetiminde bir bölge olan Saar, yapılan bir halk oylaması sonucu Almanya'ya katıldı. Yine aynı sene Almanya, Versay düzeninin silahsızlanma ile

¹¹ Hasan Berke Dilan, *Atatürk Dönemin Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939)*, İstanbul: Alfa Yayınları, 1998, 79.

¹² Dilan, *Atatürk Dönemin Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939)*, 80.

¹³ Bodur, *Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 331 ve Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, 198.

¹⁴ Tabir Sina Akşin'e aittir. Sina Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2020, 198.

¹⁵ Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, 198-199.

¹⁶ Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013, 41-44.

¹⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara: İmge Kitabevi, 2019, 57.

¹⁸ Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, 41-44.

¹⁹ Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, 57.

²⁰ Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, 58.

²¹ Anthony Best v.d., *20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi*, 182.

²² Anthony Best v.d., *20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi*, 182.

²³ Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, 165.

ilgili hükümlerini feshettiğini açıkladı ve zorunlu askerlik uygulamasını geri getirdiğini ilan etti. Almanya emin adımlarla Versay düzeninden çıkıyor, silahlanıyor ve ordusunu güçlendiriyordu. Bunun bir diğer önemli işareti ise Alman Hava Kuvvetleri'nin kuruluşu, Lokarno Paktı'ndan çıkış ve askersizleştirilmiş Ren Bölgesinin işgalidir.²⁴

1933 yılında iktidarı ele geçiren Nazi Partisi, Montrö Boğazlar Sözleşmesinin imzalandığı 1936 yılına kadar, revizyonist ve saldırgan politikalarını adım adım hayata geçirdi. Bunun sonucunda Dünya yeni bir felakete karşılaşacaktı. Türkiye de tüm bu gelişmeleri fark etmiş, Boğazlar üzerindeki hâkimiyetini tesis etmek için girişimlere başlamıştır. Türkiye'nin izlediği politikanın, diplomasi ve uluslararası hukuk kurallarına uygun olduğu açıktır. Bu tespit dönemin Britanya Hükümeti Dışişleri Bakanı Monsieur Eden tarafından Avam Kamarasında yapılan konuşmada da tescil edilmektedir. Eden; *"Montreaux'deki bu konferanstan müteaddit tecrübeler kazanılmış ise de heyetinizce de kabul edilecektir ki bu konferanstan öğrenilen derslerin en mühimi şudur: umumi Avrupa politikası noktai nazarından bu konferans göstermiştir ki muahede ile alınan taahhüdlere tek taraflı hareket ile red etmek veya tadil etmek usullerinden ziyade... normal usullere ve beynelmilel münasebatın normal esaslarına uygun olarak müzakere ve anlaşma yolu ile muahedeleri tadil teşebbüsleri bütün alakadar tarafeynin menfaatine uygun bir anlaşmaya vasıta olabilir"*²⁵ diyerek Türkiye'nin izlediği usulün önemini vurgulamaktadır.

Gerçekten de Türkiye, bir oldu-bitti ile Boğazlar üzerinde hâkimiyetini kurmaya çalışmamış, mevcut konjonktürün de getirdiği imkânlar dâhilinde yerleşik teamüllerin dışında hareket etmemiştir. Mümkün olan her fırsatı değerlendirmiş, Lozan Antlaşmasına taraf olan tüm devletlerin rızasını tesis etmeye gayret etmiş, argümanlarını sağlam temeller üzerine inşa etmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'nin çabalarının uzun bir sürece yayıldığına ve Türkiye'nin diplomasi kurumunu aktif şekilde kullandığına şahit olunmaktadır. Netice itibarıyla Montrö Boğazlar Sözleşmesi, diplomatik teamüllerin içinde kalınarak hukukun gösterdiği yön doğrultusunda akdedilmiş bir sözleşmedir. Egemenlik temel ilkesi üzerine kurulu uluslararası sistemin, aynı zamanda, iş birliği temelinde ilerleyebileceğinin de bir göstergesidir.

3. Türk Boğazları ve Rebus Sic Stantibus İlkesinin Tezahür Alanları

3.1. Türk Boğazlarından Geçiş Rejiminin Tarihsel Süreci

Boğazlar rejimi, uluslararası deniz hukukunun üzerinde önemle durduğu dünya siyasi dengelerinin -ki bunun yanında askeri ve ticari dengelerinin de- belirlenmesinde kritik yere sahip olan alt çalışma alanlarından birisidir. Boğazlar rejiminin belirlenmesinde genel geçer kuralların olamayacağı, her bir boğazın kendisine ait özelliklerinin olduğu ve bu özellikler nezdinde düzen tesis edilmeye gayret edildiği aşikârdır. Türk Boğazlarının durumu da yüzyıllar boyunca politik çekişmelerin merkezinde yer almıştır. Bazı boğazlar, dünya ticaretinin işleyişini derinden etkileyebilecek potansiyele de sahiptir. Bu açıdan bakıldığında, *"iki veya daha fazla deniz alanını birleştiren dar su yolu"*²⁶ olarak tanımlanan boğazlara dair, devletlerin karasuları içerisinde kalan boğazların ya da uluslararası su yolu olarak adlandırılanların farklı statülere sahip olduğu görülmektedir. Bu ayrımın önemli hukuksal sonuçları bulunmaktadır.

Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 3. maddesine göre bir devletin, esas çizgilerden itibaren hesaplanmak koşuluyla, 12 deniz miline kadar karasularına sahip olabileceği hükme bağlanmıştır.²⁷ Karşılıklı kıyıların uzunluğu 24 deniz milinden kısa olan boğazlardaki rejim ile 24 deniz milinden uzun olan boğazlardaki rejim, doğal olarak, farklılık gösterecektir. Bu durumda boğazlardan geçiş rejimleri de birbirlerinden farklı olacaktır. Karşılıklı kıyıların 24 deniz milinden fazla olduğu boğazlarda, BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde belirtildiği üzere "transit geçiş hakkı" uygulanabilir.²⁸ Bir devletin karasularının içinde kalan dar su yollarında hangi rejim uygulanmaktadır? Bu sorunun cevabı, her bir boğaz açısından yapılacak münhasır değerlendirmeler sonucunda verilmelidir.

Her bir boğaz için yapılacak münhasır değerlendirmelerden kasıt, o su yolunun dünya politik gündemindeki ya da dünya ticaretindeki yeri ile alakalıdır. Zira Türk Boğazları da son birkaç yüzyıldır -her ne kadar 12 deniz mili kuralı çok çağdaş bir karar olsa da- karasuları içerisinde kalan boğaz ve bu bağlamda tam egemenlik tesis edilen

²⁴ Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, 165.

²⁵ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10.0.0.234.580.17, (10.05.1936).

²⁶ Yusuf Aksar, *Uluslararası Hukuk II*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2015, 43.

²⁷ BM Genel Kurulu, *Convention on the Law of the Sea*, 10 Aralık 1982, <https://www.refworld.org/docid/3dd8fd1b4.html> [erişim tarihi 7 Ocak 2022]

²⁸ BM Genel Kurulu, *Convention on the Law of the Sea*, Madde 37-44.

bir alan olarak değerlendirilmemektedir. Türk Boğazlarının nihai statüsünün belirlendiği Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nden²⁹ önce, farklı statülerin boğazlara uygulandığına şahit olunmaktadır.

Türk Boğazları tabiri ilk olarak 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşmasının ilgili bölümünde kullanılıp tanımlanmaktadır.³⁰ Buna göre Boğazlar tabiri, Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazını kapsayan coğrafi bölge için kullanılmaktadır.³¹ Akdeniz'i Karadeniz havzasına bağlayan söz konusu coğrafi konumu ile Boğazlar, dünya siyasal ve ekonomik düzeni için son derece kritik öneme sahiptir.³² Gerçekten de coğrafi konumu itibarıyla Türk Boğazları, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının ana geçiş güzergâhı üzerinde konumlanmaktadır. Türk Boğazları, "Cebelitarık Boğazı ile Atlas Okyanusu'na, Süveyş Kanalı ile Arap Yarımadası ve Hint Okyanusu'na, Türk boğazlarının Karadeniz-Akdeniz bağlantılarıyla Avrasya ve Uzak Doğu'ya uzanan bir ulaşım ağının da merkezindedir."³³ Söz konusu önem kendisini, boğazlardan geçen gemi trafiğinde de göstermektedir. Cihat Yayıncı'nın Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı ve Kıyı Emniyeti gibi devlet kurumlarından derlediği bilgilere göre, boğazlardan yıllık gemi geçiş ortalaması, sayısal olarak azalma özelliği gösterse de tonaj olarak artmaktadır.³⁴

Böylesine ehemmiyete sahip bir bölgeden geçişlerin, genel teamüllerin yanı sıra, özel olarak üzerinde durulan hükümlere göre düzenlenmesi son derece normaldir. Ayrıca, Türk Boğazlarının Akdeniz ve Karadeniz gibi iki denizi birbirine bağlaması ve tarihsel olarak birçok devletin boğazlara gösterdiği ilgi, doğal olarak, Boğazlardan geçiş rejimini uzun yıllar gündemin üst sıralarında tutmuştur.³⁵ 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin ilgili maddelerine (38.madde vd.) göre "... Açık denizin veya münhasır ekonomik bölgenin bir bölümü ile açık denizin veya münhasır ekonomik bölgenin diğer bir bölümü arasında uluslararası seyrüsefer için kullanılan boğazlara" transit geçiş hakkı uygulanmasını öngörmektedir.³⁶ Ancak bu genel kural, 1857 tarihli Kopenhag Sözleşmesi ile rejimi tayin edilen Danimarka Boğazları, 1881 tarihli Buenos Aires Antlaşması ile rejimi tayin edilen Magellan Boğazı ve nihayet 1936 tarihli Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile geçiş rejimi tayin edilen Türk Boğazlarında uygulanmamaktadır.³⁷ Türk Boğazlarının geçiş rejimi 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesinden çok önce uluslararası alana mâl olmuş bir olgudur ve geçiş rejimi kimi uluslararası düzenlemelere tabi kılınmıştır. Söz konusu düzenlemelerin tarihi 19. yüzyılın başlarına kadar götürülebilir. Bu tarihten önce de farklı bir geçiş rejiminin uygulandığını söylemek mümkündür.

Buna göre Boğazlar üzerinde 3 ana dönem ve geçiş rejimi sınıflandırması yapılabilir. 1453 yılında İstanbul'un fethi ile başlayan ve Osmanlı Devleti'nin geçiş rejimini belirlediği yaklaşık 321 yıllık dönem gelmektedir. 1774 yılı ile başlayan ancak esas itibarıyla 1809 - 1841 yılları arasında kapsayan ikinci dönem, İkili Antlaşmalar dönemi olarak nitelenmekte ve Boğazlardan geçiş rejimlerinin söz konusu ikili antlaşmalar ile belirlendiği tarihsel dönem nitelenmektedir. Son dönem ise boğazlardan geçiş rejiminin uluslararası mahiyete evrildiği ve bundan dolayı da uluslararası düzenlemelere konu edildiği yaklaşık 160 senelik üçüncü dönemdir.³⁸

İstanbul'un ve Karadeniz havzasının fethiyle tamamlanan tarihsel sekans, aynı zamanda, Boğazlardan geçişin münhasıran ve tam Osmanlı egemenliği altında olduğu dönemi imlemektedir. Buna göre Osmanlıların uyguladığı

²⁹ Montrö Boğazlar Sözleşmesinin orijinal metni için bkz. The League of Nations, *Convention Regarding The Regime of The Straits. Signed At Montreux*, 20 Temmuz 1936, LNTS 215, <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/Volume%20173/v173.pdf> [erişim tarihi 7 Ocak 2022].

³⁰ Aksar, *Uluslararası Hukuk II*, 46. Ayrıca Lozan Barış Antlaşmasının Boğazlar Rejimine Dair Sözleşmesinin ana metni için bkz. *Convention relating to the Regime of the Straits, signed at Lausanne*, 24 Temmuz 1923, 1924 LNTS 117, <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/lon/volume%2028/v28.pdf> [erişim tarihi 8 Ocak 2022].

³¹ Lozan Boğazlar Sözleşmesi Madde 1.

³² Times dergisi muhabiri Philip Graves'in, Royal Central Asian Society'de Boğazlar meselesi üzerine yapmış olduğu konuşma dikkate değerdir. 1933 yılında gerçekleşen söz konusu konuşma, Boğazlar üzerindeki uluslararası emellerin bir hal yoluna kavuşmadığını; aksine gelecekte bu konunun tekraren gündeme geleceğini her bir devlet nezdinde örnekler vererek tartışmaktadır. Burada dikkati çeken bir husus ise Sovyet Rusya'sının tutumudur. Buna göre o yıllarda Sovyet Rusya'nın boğazlara dair konumlanışı, konunun merkezindeki yer olarak betimlenmektedir. Bkz. BCA 30.10.0.0.228.534.13, (12.02.1933).

³³ Z. Koday, S. Koday, Ç.K. Kaymaz, "Dünyadaki bazı önemli boğazlar ile kanalların coğrafi özellikleri ve jeopolitik önemleri," *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21/3 (2017), 879-940, 888.

³⁴ Cihat Yayıncı, *Soru ve Cevaplarla Montrö: Nedir, Ne Değildir?*, İstanbul: Girdap Yayınları, 2021, 24-32.

³⁵ Sami Doğru, "Türk Boğazlarının Hukukî Statüsü: Sevr ve Lozan'dan Montrö'ye Geçiş," *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15/2 (2013), 123-169, 133.

³⁶ Aksar, *Uluslararası Hukuk II*, 45.

³⁷ Aksar, *Uluslararası Hukuk II*, 46.

³⁸ Boğazlardan geçiş rejimlerinin evrimi ve Boğazlardan geçiş rejiminin neden ve ne zaman dönüşüme uğradığına dair bilgi için bkz. Doğru, "Türk Boğazlarının Hukukî Statüsü: Sevr ve Lozan'dan Montrö'ye Geçiş," 136-137.

genel ilke, yabancı devletlerin savaş ve ticaret gemilerine, en azından teorik olarak, “kapalılık ilkesidir.”³⁹ Bu dönemde Osmanlı Devleti’nin tek taraflı işlemler sonucu bazı devletlere ticari imtiyazlar verdiği, Karadeniz’de ticaret yapmak için bu devletlerin gemilerinin geçişine izin verdiğini görmekteyiz. 1535’te Fransa’ya 1579’da İngilizlere ve 1612’de Hollandalılara ticari ayrıcalıklar tanınmış ve bu devletlerin gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçmesine izin verilmiştir.⁴⁰

18. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti ile Rusya Çarlığı arasında hem karada hem de denizlerdeki rekabetin arttığı ve bu rekabetin çeşitli savaşların önünü açtığına tanık olunmaktadır. Rusya ile yapılan 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu’nun uzun zamandır uyguladığı “kapalılık prensibi”nin sona erdirmemle birlikte, Rus ticaret gemilerinin daha önceleri Fransa ve İngiltere’nin de sahip olduğu ticari imtiyazlara kavuşmasını sağlamıştır.⁴¹ Rus savaş gemilerinin, Karadeniz’den Akdeniz’e geçmeleri, Osmanlı Devleti tarafından katıyen kabul edilmemiş ve böylelikle Boğazlar meselesi Rusya açısından neticelenmemiştir.⁴²

Küçük Kaynarca Antlaşması ile tesis edilen düzen 1806 yılında Osmanlı-Rus Savaşının başlamasıyla ortadan kalkmıştır. İngilizlerin donanmasını Çanakkale’den geçirerek İstanbul önlerine getirmesi, boğazlar meselesinin yeni bir boyuta evrilmekte olduğunu göstermiştir. 1809 yılında akdedilen Kale-i Sultaniye Antlaşması, her ne kadar boğazların tüm devletlerin savaş gemilerine kapalı olduğunu teyit ediyor olsa da İngilizlerin dahlini de tescilliyor ve sorunun uluslararası hale dönüştüğünü gösteriyordu.⁴³ 1829 yılında Ruslarla yapılan Edirne Antlaşması ile boğazlar üzerinde yüzyıllardır süregelen “boğazların kapalılığı” prensibi ortadan kalkmış ve Rusya’nın yanı sıra diğer tüm devletlerin ticaret gemilerinin boğazlardan geçişinin serbest olduğu kabul edilmiştir.⁴⁴ Buna mukabil 1833 tarihli Hünkâr İskeleyi Antlaşması da Ruslara, Osmanlı Devleti üzerinde geniş haklar ve imtiyazlar da sunuyordu. Boğazlara dair ise Osmanlı Devleti, Rusya’nın saldırıya uğraması durumunda Boğazların kapatılacağı hükme bağlanıyordu.⁴⁵

Değişen koşulların ve gelişen olayların yeni antlaşmalara kapı araladığı ve eskinin yerine yeni hükümler getirdiğine şahit olmaktayız. Ancak bu dönemin ayırt edici özelliği, her bir düzenlemenin ikili antlaşmalar şeklinde cereyan etmesidir. 1841 yılında, boğazlardan geçiş rejiminin çok taraflı uluslararası antlaşmalar marifetiyle düzenlenmeye başlanan yeni bir döneme girilmektedir.

Hünkâr İskeleyi Antlaşması, Rusya’nın Mehmet Ali tehdidine karşı Osmanlı Devleti’ne yapmış olduğu yardımın bir semeresiydi. Ancak antlaşma çok uzun sürmedi ve Mehmet Ali Paşa Suriye üzerinde hak iddia etmeye başladı. Osmanlı Devleti’nin son bulması ve hanedan değişiminin gerçekleşmesi, dönemin büyük devletlerinin pek de işine gelmeyen gelişmeler olarak değerlendirildi. Bu yüzden Fransa dışında kalan dört büyük devlet (Prusya, Rusya, Avusturya ve Büyük Britanya), Osmanlı Devleti’ne, Kavalalı Mehmet Ali Paşa’ya Mısır valiliğinin irsen verilmesi hususunda baskı yaptılar. Osmanlı Devleti bu teklifi kabul ederek, sorunun çözümünü önceledi. Böylelikle Mısır Valiliği Kavalalı ailesine geçiyor; Kavalalı ailesi taleplerinden vazgeçiyor; Mısır’da tutulan Osmanlı Donanması İstanbul’a teslim ediliyor ve sulh sağlanıyordu. Tüm bu anlaşmaların da onaylandığı ve Boğazlar ile ilgili hükümlerinden de içerisinde yer aldığı 1841 tarihli Londra Antlaşması akdediliyordu. Boğazlara dair yapılan antlaşmaya göre, tüm yabancı savaş gemilerinin Çanakkale ve İstanbul Boğazlarından geçişi yasaklanıyordu. Bu durum Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile Rusya’nın elde ettiği kazanımların ortadan kalkması anlamına gelmekteydi.⁴⁶

³⁹ Doğru, “Türk Boğazlarının Hukukî Statüsü: Sevr ve Lozan’dan Montrö’ye Geçiş,” 137.

⁴⁰ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Cilt-I*, Ankara: TBMM Yayınları, bty, 602.

⁴¹ Dikran M. Zenginkuzucu, Abdülbari Çintan, “Montrö Boğazlar Sözleşmesi’nin Statüsünün Güncel Gelişmeler ve Kanal İstanbul Projesi Bağlamında Değerlendirilmesi,” *Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2019), 67-79, 68-69.

⁴² Muharrem Dördüncü, “1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1841 Londra Sözleşmesine Kadar Boğazlar Meselesi,” *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1 (2001), 73-89, 76.

⁴³ Hüseyin Tosun, “Montrö Boğazlar Sözleşmesi Boğazlar Sorununda Son Aşama,” *Atatürk Yolu Dergisi*, 4/13 (1994), 87-112, 88.

⁴⁴ Doğru, “Türk Boğazlarının Hukukî Statüsü: Sevr ve Lozan’dan Montrö’ye Geçiş,” 138-139.

⁴⁵ Sina Akşin, “Siyasal Tarih (1789-1908),” *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908*, Ed. Sina Akşin, İstanbul: Cem Tarih Yayınları, 2005, 77-190, 117.

⁴⁶ Akşin, “Siyasal Tarih (1789-1908),” 126; ayrıca bkz. "Straits Convention ." *Encyclopedia of the Modern Middle East and North Africa*. 29 Aralık 2021 <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/straits-convention> [erişim tarihi 10.01.2022].

1841 tarihli Londra Antlaşması, Türk Boğazlarından geçiş rejimi hususunda, uluslararası düzenlemelerin esas alındığı yeni bir dönemin başlangıcını tescil etmekteydi.⁴⁷ Bunun yanı sıra Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında, dönemin büyük devletleri tarafından imzalanan kimi gizli antlaşmalarla boğazlar üzerindeki egemenlik hakları düzenlenmeye çalışılmıştır.⁴⁸ Boğazların statüsünün ve geçiş rejiminin belirlenmesinde uluslararası antlaşmaların belirleyici olması geleneği, Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile devam etmiştir. Lozan Boğaz Sözleşmesine göre boğazlardan genel geçiş ilkesi “tam serbestlik” olarak tayin edilmektedir.⁴⁹ Sözleşmenin 4. maddesinden 9. maddesine kadar belirtilen alanların ve tedbirlerin, 3. maddede belirtildiği üzere, her türlü geçiş serbestliğinin teminatı için gerekli olduğu belirtilmektedir. Buna göre 4. madde uyarınca kimi adalar, Çanakkale Boğazı ve İstanbul Boğazı'nın iki yakası silahsızlandırılıyordu. Sözleşmenin 12. maddesi, Boğazlardan geçiş rejiminin denetimini sağlamak üzere bir uluslararası komisyon kurulmasını öngörmekteydi. Söz konusu Boğazlar Komisyonu, Milletler Cemiyeti'nin yetki ve otoritesi altında görev yapacak şekilde formüle edilmekteydi. Sözleşmede Türkiye'nin savaşta olduğu döneme dair bir hüküm bulunuyorken, Türkiye'nin kendisini yakın savaş tehdidinde hissettiği bir döneme dair hüküm bulunmamaktaydı. Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile Türkiye'nin kimi egemenlik haklarının kısıtlandığı, Türkiye'nin güvenliğine dair tüm endişelerin de giderilmediği görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye, tüm uygun fırsatları kullanmak suretiyle, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin Türkiye lehine dönüştürülmesi için çabalar sarf etmeye başlamıştır. Türkiye'nin Montrö Boğazlar Sözleşmesinin toplanması ve yeni bir uluslararası belgenin akdedilmesi talebi, Türkiye tarafından özellikle 1933 sonrası dönemde, değişen koşullar ilkesi gereği gündemde tutulmuştur. Dönemin dışişleri bakanlığı yetkililerinin girişimleri de söz konusu taleplerin izinin sürülebileceği bir tarihsel fırsat da sunmaktadır.

4. Montrö Boğazlar Sözleşmesinin Akdedilmesine Giden Süreçte Türkiye'nin *Rebus Sic Stantibus* İlkesini Gündeme Getirmesi

Boğazlardan geçiş rejimlerinin son üç yüz yıllık serüveni, savaş (1829 yılında Ruslarla yapılan Edirne Antlaşması) ya da isyan (Mehmet Ali Paşa isyanına karşı alınan tedbirlerde olduğu üzere) gibi olağanüstü olayların neticesi olarak, koşullarda oluşan köklü değişiklikler sonucunda, dönüşüme uğramasıyla gerçekleşmiştir. Lozan Barış Antlaşması'nın (Lozan Boğazlar Sözleşmesi) yürürlüğe girdiği 1923 yılından Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin akdedildiği 1936 yılına kadar uluslararası politikada köklü dönüşümler meydana gelmiştir. Türkiye de bu dönüşümleri gündemde tutarak, Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile tesis edilen ve egemenlik haklarını kısıtlayan kimi düzenlemeleri değiştirmek için çabalarda bulunmuştur.⁵⁰

4 Şubat 1933 tarihli gazetelerde, Cenevre'de toplanan “Silahları Azaltma Konferansı”na dair haberlere rastlanmaktadır.⁵¹ Türkiye'nin de iştirak ettiği bu Konferans'ta, Silahların Azaltılmasına Dair İngiliz projesinin müzakereleri devam ederken, Türk delegasyonundan Cemal Hüsnü Bey, Boğazlara dair ilk resmi demeci vermiş bulunuyordu. Buna göre Cemal Bey'in Nutkunun;

“...bilhassa boğazların serbestisinin tamamen Türkiye'nin kefaleti altında mahfuz kalması ve gerek bu mıntıkaya, gerek Yunanistan ve Bulgaristan ile Türkiye arasındaki hudutlara ait her üç dost ve komşu memleket arazilerine taalluk eden askeri tabdidatın tabiatile kaldırılarak yerine müsavat esasında her memleket için olduğu gibi bu hususlarda dahi umumi teslihatın azaltılmasına ve tahdidine dair mukavele ahkâmının kaim olması hakkındaki,”⁵²

bölümü, Boğazlar konusundaki Türk tezinin ilk resmi dışavurumu olarak önem arz etmektedir. Türk tarafının silahsızlanma konferansına vermiş olduğu ehemmiyetin de göstergesi olarak Tevfik Rüştü Bey 21 Nisan 1933

⁴⁷ Lozan Boğazlar Sözleşmesinin akdedildiği 1923 tarihine kadar, 1841 yılında tesis edilen Boğazların Kapalılığı ilkesi, bazı küçük değişiklikleri dışarıda bırakırsak, aynıyla korunmuştur. Doğru, “Türk Boğazlarının Hukukî Statüsü: Sevr ve Lozan'dan Montrö'ye Geçiş,” 139; Hakan Uzun, “Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Yankıları,” Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 61(Güz), 393-435, 397.

⁴⁸ Boğazlara dair hükümler içeren gizli antlaşmalar için bkz. İsmail Köse, “I. Dünya Savaşı'nın İlk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Bırakılması (Mart-Nisan 1915),” *Bilig*, 89/Bahar (2019),1-27.

⁴⁹ Tutanaklar ve sözleşmelerin Türkçe tam metinleri için bkz. Seha Meray, “Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler,” Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 348, Takım II, Cilt 2, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1973, 64.

⁵⁰ “Türkiye, talebinin gerekçesini uluslararası hukuk açısından “rebussicstantibus”¹⁷ ilkesine dayandırmıştır. Türkiye'nin teklifi, İtalya dışında, SSCB, Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya, Romanya, Fransa, İngiltere tarafından gerçekten de değişen koşullar ve hatta çıkarlar nedeniyle olumlu karşılanmıştır.” Uzun, “Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Yankıları,” 398.

⁵¹ “Silahları Azaltma Konferansı: Konferans Açıldı Tatlı Konuşuldu,” *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1933, 1.

⁵² “İngiliz Projesi Müzakere Ediliyor: Murahhasımız C. Hüsnü Bey Cenevre'de mühim bir nutuk söyledi,” *Cumhuriyet*, 25 Mart 1933, 6.

tarhinde Cenevre'ye hareket etmiştir.⁵³ Zira Tevfik Bey ve delegasyonunun görevleri arasında, İngiliz Başbakanı James Ramsay MacDonald'ın konferansa sunduğu projesinin münakaşası ve “*bilhassa, Boğazlar üzerinde mevcut askeri tahdidatın ilgası*” bulunmaktadır.⁵⁴ Mayıs 1933 içerisinde devam edegelen Silahsızlanma Konferansı'nda Tevfik Rüştü Bey, vermiş olduğu mütalaada, Boğazların serbestisinin sağlanabilmesi için Lozan Antlaşması ile silahlardan arındırılan bölgelerin Türkiye lehine silahlandırılmasını talep etmiştir. Bu talebin gerekçesi olarak da “*Boğazların serbestisinin müdafaa ve muhafazası elinde olması lazım gelen Türkiye'nin bu vazifeyi hakkıyla yapabilmesi için mevcut askeri kayıtların kaldırılmasını istemiş ve bu teklifimizin hususi bir komisyon tarafından tetkikini*” önermiştir.⁵⁵ Zira Tevfik Bey'in ifadelerine göre, İngilizlerin konferansa sunduğu projenin kabulünün, “*Lozan Antlaşması'nda özel bir rejime tabi olan Boğazlar sözleşmesinde esaslı değişiklik meydana getirmiş...*” olacağı belirtilmektedir.⁵⁶ Ancak, Türk tarafının teklifi hakkında “*Tevfik Rüştü Beyden sonra söz alan İngiliz murahhası çok mühim olan bu mesele hakkında şimdilik karar verilmemesi ve müzakeresinin ikinci kıraatine talik edilmesini*” önerdiğinden dolayı konu neticelenmemiştir.⁵⁷

Avrupa'da meydana gelen siyasal gelişmeler, Almanya'nın ve İtalya'nın revizyonist politikalarının açığa çıktığının ve yaklaşan tehlikeye dair farkındalığın arttığına tüm milletlerce kabul edildiğinin resmi olarak ortadadır. Zira Sovyetler Birliği ile Almanya üzerine bir haberde, Sovyet gazetelerinin Almanya'yı, “*Avrupa'nın ortasında bir bomba*” olarak tarif ettiğine ve Alman yayımcılığının “*şarktan*” değil “*garptan*” başlayacağına dair tespitlerine rastlandığı bildirilmektedir.⁵⁸ Ayrıca belirtilmelidir ki 1935 yılı neşriyatında, 1939 yılında çıkacak savaşa dair izleri sürmek pek olasıdır. Hülasa koşullar, savaşın kaçınılmaz olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin Fransa'nın askeri birliklerini Alman sınırına kaydırması veyahut Almanya'nın zorunlu askerliği getirmesi 1935 yılı itibarıyla hız kazanan önleyici politikalar olarak dikkat çekmektedir. Bu politikaların içinde mühim olan bir gelişme ise 14 Nisan 1935'te akdedilen Stresa Antlaşmalarıdır. Stresa'da gerçekleşen görüşmelerin sonucunda, devletler, Cenevre'de toplanmış ve Milletler Cemiyeti'nde söz konusu gelişmeler ele alınmıştır. Stresa görüşmelerinin nihai tebliğinin altıncı maddesine göre; “*Üç devlet mümessilleri (İtalya, Fransa ve İngiltere) silah vaziyetleri Sen Jermen, Triyanon ve Nöyyi sulh muahedelerile tesbit edilmiş olan devletler tarafından bu vaziyetin tadili hususunda arzuyu da mütalea etmişlerdir ve keyfiyeti diplomatik vasita ile diğer alakadar devletlere bildirmeyi kararlaştırmışlardır.*”⁵⁹

Bunun sonucu olarak, Milletler Cemiyeti'nin 17 Nisan tarihli oturumunda söz alan Tevfik Rüştü Aras, Türkiye'nin boğazlar üzerindeki politikasını muhataplarına iletmiştir. Buna göre Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren ve statükoyu belirleyen düzenin değişmesinin, Boğazlar konusundaki durumu değiştirmesi gerektiği gündeme taşınmıştır.⁶⁰

Cenevre'de gerçekleşen konferansta İngiliz planında Almanya aleyhine değişiklik yapılması üzerine, Almanya, 1933 yılında hem konferanstan hem de Milletler Cemiyeti'nden çekilmiştir. Abidin Daver'in 19 Nisan tarihli başmakalesinde belirttiği üzere, Tevfik Rüştü Aras'ın antlaşmalarla çizilmiş durumun değişmesi sorusuna, Boğazlar rejiminin de değişmesi gerektiği karşılığını verdiğini ve Lozan Boğazlar Sözleşmesi ise “*Bulgaristan'ın 20.000 kişiden fazla bir kuvvet bulundurmaması esas olduğu bir zamanda kabul edilmişti. Şimdi komşumuza istediği gibi bir ordu beslemek müsaadesi verilince Trakya ve İstanbul'un yan ve arkası demek olan Boğazların da tahkimine müsaade etmek gerekir*” diyerek, Türk tezinin haklılığını köşesine taşımıştır.⁶¹

1935 yılının Eylül ayı, İtalya ve Habeşistan arasındaki gerilim şahit olmaktadır. Eylül ayı içerisinde toplanan Milletler Cemiyeti'nde en temel mesele, İtalyan-Habeş uyuşmazlığı ve bu uyuşmazlığın çözümüne dair beklentilerdi. Ancak İtalya'nın bir türlü çözüme yanaşmaması ve her geçen gün Afrika'ya askeri birlik sevketmesi, durumu içinden çıkılmaz bir hale sokuyordu. Silahsızlanma konusunda da Türkiye aleyhine oluşacak bir düzenlemeye karşın da Boğazlar rejimi gündeme gelmektedir. Tevfik Rüştü Aras, 14 Eylül 1935 tarihli Milletler Cemiyeti Asamblesinde, “*... Şimdiki muahedelerin tayin etmiş olduğu durumda değişiklikler husule geldiği takdirde Türkiye'nin kendisini Boğazlar rejiminde önemli tadilat icrasını bu değişikliklere tabi tutmak mecburiyetinde*

⁵³ “İki Vekilimiz Tevfik Rüştü ve Celal B.ler hareket ediyor,” *Milliyet*, 20 Nisan 1933, 1.

⁵⁴ “Tevfik Rüştü ve Celal Beyler,” *Milliyet*, 22 Nisan 1933, 2.

⁵⁵ “Boğazlardaki Askeri Kayıtların Kaldırılması Zamanı Gelmiştir,” *Milliyet*, 25 Mayıs 1933, 1.

⁵⁶ Dilan, *Atatürk Döneminin Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939)*, 126.

⁵⁷ “Boğazlardaki Askeri Kayıtların Kaldırılması Zamanı Gelmiştir,” *Milliyet*, 25 Mayıs 1933, 5.

⁵⁸ “Avrupa'nın Ortasındaki bomba: Almanya!” *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1935, 1.

⁵⁹ “Neşredilen Tebliğ,” *Cumhuriyet*, 15 Nisan 1935, 1.

⁶⁰ “Antlaşmalar değişecek olursa Çanakkale rejimi de değişmelidir,” *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1935, 1.

⁶¹ Abidin Daver, “Boğazlarda İsteddiğimiz Müdafada Müsavattır,” *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1935, 1.

göreceğini” söylemiştir.⁶² Aynı şekilde Tefvik Rüştü Aras, 15 Eylül tarihinde vermiş olduğu nutukta şunları dile getirmiştir:

“Boğazlara aid olan askeri hükümler Türkiyenin sahil muhafazası haklarına ve memleketimin Boğazlarla ayrılmış olan iki bölgesi arasında geçiş ve taşıma işlerine ağır zararlar getirmektedir. Bu hal, mevzuu bahs hükümlerin kabulü sırasında mevcut vaziyetlerde derin değişiklikler husule gelmiş olmasına ve bu vaziyetlerin bugün birçok tebeddüllere maruz bir halde bulunmasına rağmen devam etmektedir. Bu münasebetle aşağıdaki noktayı sarih bir surette ortaya sürmek isterim. Şayed mevcut muahedelerle tesbit edilen vaziyette değişiklikler vukua gelirse Türkiye, bunları Boğazların askeri rejiminde icab eden değişikliklerin icrasına vabeste kılmak zaruretinde kalacaktır.”⁶³

Kasım 1935’e gelindiğinde ise Cenevre’de toplanan Milletler Cemiyeti’nin gündeminde İtalya’ya karşı alınacak zorlama tedbirler bulunmaktaydı. İtalya ve Habeşistan çatışmalarının başladığına dair haberler gazetelerde yer ediniyordu. Milletler Cemiyeti de İtalya’ya dair zorlayıcı kimi tedbirler almış, söz konusu tedbirlerin uygulanabilmesi için Türk hükümetine yetki veren Meclis toplantısında Tefvik Rüştü Aras, boğazlar konusundaki ısrarını her ortamda dile getirdiğini ilan etmiştir.⁶⁴

1935 yılının Kasım ve Aralık ayları, İtalyan-Habeş Savaşı ve bu savaşa dair barış tartışmaları ile geçmiştir. Milletler Cemiyeti’nin almış olduğu zorlama tedbirlerin uygulanması ve yakın tarihli bir sulha kavuşulması arzusu, dönemin gazetelerinin birinci sayfalarında kendisine yer bulmuştur. Habeşistan Savaşı devam ederken, 22 Aralık 1935 tarihli bir habere göre, “uzak şarkta” Japon tehlikesine dikkat çekilirken, Akdeniz’de olası bir İtalyan saldırısına karşı Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya’nın, İngiltere’yle birlikte hareket edecekleri haberi yer almaktadır.⁶⁵ Akdeniz’deki İtalyan tehdidine yönelik haberlerin artması, ileride gündeme taşınacak olan Boğazlar meselesinde Türkiye’nin elini güçlendiren bir unsur olarak varlığını korumaktadır.

Her ne kadar Ankara’da Habeşistan meselelerinin ve dahi Akdeniz’deki iş birliği fırsatlarının, Türkiye’nin boğazlar konusundaki tavrını değiştirmeyip etkilemeyeceği belirtilse de bu durum, resmi bir dış politika söylemi ya da bir devletin egemen haklarını savunmak için başka unsurların arkasına saklanmadığının gösterilmesi olarak yorumlanmalıdır. Zira Akşam gazetesinin 25 Aralık 1935 tarihli sayısındaki “Politikacı” mahlaslı yazıda resmi söylem tekrar edilmiş ve “Türkiye’nin bir boğazlar meselesi vardır... Fakat bizim boğazlar meselesi Habeş işi arasında bir münasebet yoktur,” denilmektedir. Aynı yazıda “Boğazlar bu halde kaldıkça ve devletler boyuna silahlandıkça kendimizi emniyette sayamıyoruz. Hakkımızın ergeç tanınacağı ümidindeyiz,” denilerek, değişen koşulların varlığı da kabul edilmiştir. Amacın Türkiye’nin vurgusunun kendi güvenliği olduğu ve dış meselelerden bir fırsatçılık peşinde koşmadığı belirtilmek istenmektedir. Ancak dış meselelerdeki her gelişme, doğrudan Türkiye’nin güvenliğini etkileyen olaylardır. Söz konusu yazı iç tutarsızlık girdabına düşme riskini taşımaktadır.⁶⁶ Ancak şu da bir gerçektir, Türkiye uluslararası ilişkilerdeki çalkantılı ortamdan istifade edip, hukukun ve diplomasi kurumunun dışında cereyan eden bir oldubittiyle Boğazları tahkim etme yoluna gitmemiştir. Bu politikasını da “ahde vefa” prensibine bağlı şekilde her fırsatta savunmuştur. Ancak, Boğazlar konusundaki tavrını da elbette uluslararası ilişkilerin değişen koşulları üzerine bina etmektedir. Örneğin 29 Aralık 1935 tarihinde, Akdeniz’deki gerilime dair olarak İngiltere hükümetine verdiği cevapta, “... Sadece Milletler Cemiyeti Paketi mucibince kendisine düşen vazifeyi yapacağını bildirmiştir. Türkiye dürüst bir politika takip etmektedir. Fırsattan herhangi bir suretle istifade yoluna sapmağı asla düşünmemektedir” demektedir.⁶⁷ 1935 yılı bu gelişmelerle son bulmuş, Türkiye’nin Boğazlara dair politikası uluslararası görünürlük kazanıp destek görmeye de böylelikle başlamıştır.

1 Nisan 1936 tarihli gazetelerde ise silahlanma yarışının hızlandığı haberlerine tanık olunmaktadır. Bu yarışa İsveç ve İsviçre de tedbirler alarak katılmakta, bütün Avrupa devletlerinin de benzer bir niyet ile hareket ettiğine dikkat çekilmektedir.⁶⁸ 1 Nisan 1936’da Avusturya, “Sen Jermen muahedesi de yırtıldı” başlıklarında da belirtildiği üzere, zorunlu askerliği yeniden tesis etmiştir.⁶⁹ Tüm bu ahval içerisinde Türkiye de Boğazlar konusunda attığı adımları hızlandırmış görünmektedir. Yunan gazetelerinde çıkan bir haber bunu teyit eder niteliktedir. Habere

⁶² “Boğazlar rejimi: Tefvik Rüştü Arasın Uluslar Kurumunda dün verdiği diye,” *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1935, 1.

⁶³ “Dışbakanımızın nutku,” *Akşam*, 16 Eylül 1935, 2.

⁶⁴ “Zecri tedbirler liyihası kabul edildi,” *Akşam*, 14 Teşrin-i Sani 1935, 2.

⁶⁵ “İtalyan donanması Akdenizde İngiliz filosuna taarruz ederse...” *Akşam*, 22 Kanun-u Evvel 1935, 2.

⁶⁶ Politikacı, “Türkiyenin Vaziyeti,” *Akşam*, 25 Kanun-u Evvel 1935, 2.

⁶⁷ “Boğazlar meselesi: Hükümetimizin İngiltere’ye verdiği cevabında bundan bahsettiği doğru değil,” *Akşam*, 30 Kanun-u Evvel 1935, 2.

⁶⁸ “Harb korkusu!” *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1936 ve *Akşam*, 1 Nisan 1936, 1.

⁶⁹ “Sen Jermen muahedesi de yırtıldı,” *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1936, 1.

göre Türkiye, esas tehlikenin kuzey komşusu olan Sovyetler Birliği'nden değil, Akdeniz'deki askeri hareketliliği artmakta olan İtalya'dan geleceğini düşünmektedir. Bu durumda da Türkiye, Boğazları tahkim etmek istemekte, konuyu fırsatını bulduğunda Cenevre'de (Milletler Cemiyeti'nde) gündeme getirme derdindedir.⁷⁰

Yukarıda bahsedilen hususu destekler bir diğer haber de Ulus Gazetesinin 8 Nisan 1936 tarihli nüshasında kendisine yer bulmuştur. Buna göre Boğazlar konusunda İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, Avam kamarasında sorulan bir soruya cevap verirken, “Çanakkaledede tekrar istihkamlar yapmak hususunda Türk hükümetinden resmi bir tebliğ gelmemiş ise de, Türkiye dış bakanı hükümetinin bu meseleyi herhançî bir münasib zamanda, mevzubahis etmek arzusunda bulunduğunu bildirmiştir” demiştir.⁷¹ İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'in vermiş olduğu cevabı hakkında Cumhuriyet gazetesi, “Boğazlar işinin tetkikini istedik, Eden bu talebimizi İngiliz Parlamentosuna bildirdi” diyerek haberleştirmiştir.⁷²

Zira Türkiye'nin Boğazlar konusundaki girişimleri, 10 Nisan 1936 tarihinde resmi bir tebliğ ile açıkça ilan edilmiş oluyordu. Başbakanlık'tan yapılan tebliğde;

“Arsı ulusal vaziyette husule gelen hukuki, siyasi ve askeri esaslı değişmeler karşısında boğazlar mukavelesinin bugünkü halinin Türkiye'nin emniyet ve müdafaası için esasından değişmesi lâzım geldiğini müşahade eden cumhuriyet hükümeti, vaktiyle boğazlar mukavelesini kendilerile müzakere etmiş olduğu devletlere müracaata karar vermiştir. Türkiye Hariciye vekaleti buna dair olan notayı alakadar devletlere ve makamlara tebliğ edilmek üzere icap edenlere bildirmiştir. Nota metni alakadarların eline vasil olduğu anlaşıldıktan sonra neşrolunacaktır. O zamana kadar tahmine müstenit neşriyat ve tefsirat yapmamak lüzumunu yüksek matbuatımızın takdirinden bekleriz. Bir nokta şimdiden tarih olunur ki, hükümetin teşebbüsü şimdiye kadar takib ettiği esas siyasetinin usullerine tamamen mutabık bir mahiyettedir,”⁷³

denilmektedir.

Gerçekten de 12 Nisan tarihli gazetelerde, 11 Nisan günü gönderilen notaya dair yorumlara rastlanmaktadır. Buna göre Türkiye'nin notası, Lozan Antlaşmasının 18. Maddesi uyarınca verilmiştir. Zira 18. maddeye göre Boğazların korunması ve askerden arındırılmış bölgelerin Türkiye'nin güvenliğine halel getirmemesi için bazı tedbirlerin alındığı görülmektedir.⁷⁴ Bu maddeye istinaden, “Türkiye Cumhuriyeti son vakaların ve bilhassa Ren havzasının yeniden askerileştirilmesi keyfiyetinin Lozan mukavelesinde dikkate alınan teminatın tatbikinde zorluğa uğranılacağını isbat ettiğini kaydederek Lozan antlaşmasının boğazların askerlikten tecride dair hükümlerinin kaldırılmasını talep etmektedir.”⁷⁵ Söz konusu durum 22 Mart 1936 tarihli New York Times gazetesinde de ele alınmış ve “Türkiye, Rhine İhtilafından dolayı çok sıkıntılı bir vaziyette bulunuyor” başlığıyla yayımlanmıştır. Makalede; “Türkiye, prensip itibari ile, muahedelerin ihlali ve emrivakiler ihdasının aleyhindedir. Son 10 sene zarfında boğazların tekrar tahkimi meselesinde takındığı sabırane vaziyetle mevcut muahedelere karşı olan hürmetini kâfi derecede isbat etmiştir” denilerek, Türkiye'nin izlediği barışçıl diplomasi ve hukukun üstünlüğünden yana tavır ve boğazlar konusundaki tutumu ele alınmaktadır.⁷⁶

Cumhuriyet'in aynı tarihli sayısında başyazar Yunus Nadi konuyu köşesine taşımıştır. Yunus Nadi yazısında “... Milletlerarası hukuku denilen mefhumun yavaş yavaş ortadan kalkmakta olması dikkate layık en ehemmiyetli nokta olup zaten bu yüzden dünyanın hissetmekte olduğu ıstırab da esasen bu sebepten ileri gelmektedir” dedikten sonra; her ne kadar hukukun çiğnenmesi dönemin modası haline gelse de Türkiye'nin ilgili devletlere yaptığı başvuru ile hukuka olan inancının takdir edilmesi gerektiğini de belirtmektedir.⁷⁷ Türkiye'nin uluslararası hukuka ve

⁷⁰ “Boğazların tahkimi,” *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1936, 9.

⁷¹ “Boğazlar hakkında,” *Ulus*, 8 Nisan 1936, 1. Gerçekten de Tefik Rüşti Aras, İngiliz Dış İşleri Bakanı Eden ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin boğazlar konusundaki tutumunu tüm açıklığı ile dile getirmiş ve İngiliz Bakanın konuya olumlu yaklaşmasını sağlamıştır. Bunu yaparken de hep ileri sürüldüğü üzere, koşullardaki değişikliklerden dem vurulmuştur. Tefik Rüşti Aras'ın anlatımıyla: “Londra Büyükelçimiz, aziz dostum Fethi Okyar beyefendi ile birlikte, İngiltere Hariciye Nazırı Mr. Eden'i ziyaret ettim. Şahidi olduğumuz milletlerarası durumun, Boğazlarımızın açık kalmasına daha fazla sabretmekliğimizin isabetsiz ve ihtiyatsız olacağını anlattım ve milletlerarası barış davamızda önemli bir anlaşmanın tekrar gözden geçirme yoluyla bir numune yaratılmasının faydasını da sözlerime kattım. Nihayet İngiliz Hariciye Nazırı ile mutabık olduğumuzu sandığım yerde bu konu üzerinde konuşmayı kestim ve konuyu genel durum üzerine çevirdim.” Tefik Rüşti Aras, *Atatürk'ün Dış Politikası*, Ankara: Kaynak Yayınları, 2003, 181.

⁷² “Boğazlar işinin tetkikini istedik,” *Cumhuriyet*, 8 Nisan 1936, 1.

⁷³ Boğazlar hakkında Başvekaletin tebliği,” *Ulus*, “11 Nisan 1936, 1.

⁷⁴ Seha Meray, “Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler,” 63.

⁷⁵ “Boğazlar hakkındaki notamız ve Avrupa,” *Ulus*, 12 Nisan 1936, 5.

⁷⁶ BCA 30.10.0.0.231.557.7, (06.05.1936).

⁷⁷ Yunus Nadi, “Boğazlar için Müracaatımız Tamamile yerindedir,” *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1936, 1.

diplomasi kurumuna dair gösterdiği özenin diğer devletlerce (bilhassa İngiltere) de takdir edildiği, Akşam gazetesinin 12 Nisan 1936 tarihli baş sayfasında haberleştirilmiştir.⁷⁸ 13 Nisan 1936 tarihli gazetelerde ise ilgili notanın tam metni bulunmaktadır.⁷⁹

Anadolu Ajansının tüm gazetelere dağıttığı metinde dikkat çeken ilk husus, Türkiye'nin, Lozan Antlaşmasının akdedildiği dönemdeki gerek siyasal gerekse askeri nizamın 1936 tarihi itibariyle bambaşka bir manzara resmettiği tespitini yapmış olmasıdır. Bununla birlikte, notada, Karadeniz'deki ve Akdeniz'deki durum; hava, deniz ve kara birliklerindeki umumi artış ve buna benzer askeri tahkimatın artışına dair de tespitler yapılmaktadır. Bu tespitler, 1936 yılı itibariyle, dünya siyasetindeki köklü değişimleri kendisine esas alınarak yapılmıştır. Türkiye'nin notasının ikinci kısmı ise Lozan'da hüküm altına alınmamış olan "yakın savaş tehdidi" ile alakadardır. Notaya göre; "... *Boğazlar mukavelesi, yalnız sulh hali ile Türkiye bitaraf veya muharip olmak üzere harp halini zikretmekte, ve hususi veya umumi harp tehdidi ihtimalini mevzuu bahsetmiyerek Türkiye'nin o takdirde kendi meşru müdafaasını temin çareleri aramasına imkan vermemektedir,*" tespiti yapılmaktadır.⁸⁰ İki alandaki tespit, "*Lozan muahedesini imza edenlerin iradeleri haricinde olarak tahaddüs eden ahval ve şerait, tam hüsnü niyetle tesbit edilmiş olan ahkamı işlemez bir hale getirmiştir...*" tespiti ile taçlanmaktadır.⁸¹

Boğazlara dair *rebus sic stantibus* ilkesinin uygulamaya alındığına dair Anadolu gazetesinin 14 Nisan 1936 tarihli nüshasında geçen "*Boğazlar mukavelesini imzaladığımız günlerde başkalık vardı. Şimdi ise dünya emniyetsizlik ve silah yarışı içindedir,*" sürmanşeti oldukça açıklayıcıdır.⁸² Ulus gazetesinin aynı günlü nüshasında kaleme alınan bir köşe yazısında da Türkiye'nin, uluslararası hukukun ve diplomasi kurumunun en temel ilkelerinden olan "ahde vefa" ilkesine, yani verilen sözlerin iyi niyetle yerine getirilmesi ilkesine, uygun davrandığı belirtiliyor; Türkiye'nin oldu-bitti ile Boğazlar konusundaki politikasını hayata geçirmekten kaçındığını yazıyordu.⁸³ Zira dönemin siyasal konjonktürü, Türkiye'nin notasının olumlu karşılanmasının önünü de açıyor, Haziran 1936 tarihinde Montrö'de bir boğazlar Konferansının toplanmasını sağlıyordu. İlk elde SSCB, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin kendi lehine olmayan hükümler içerdiğini düşündüğü için böyle bir konferans ile bu hükümleri tersine çevirebileceğine inanıyordu. Gerçekten de SSCB, Lozan'da tesis edilen rejimin değişmesi hususundaki Türk tezlerine destek verir gözükmektedir. Sovyetler Birliği Dış İşleri Bakanı M. Litvinov Montrö Boğazlar Sözleşmesine dair bir söylevinde; "*Bu konferans beynelmilel konferanslar tarihinde müstesna bir yer tutacaktır. Lozan muahedesinin boğazlar hakkındaki hükümleri Türkiye'ye tam emniyet vermiyordu. Bu emniyetsizlik izale edilmiştir. Eski Osmanlı İmparatorluğu yerinde büyük Atatürk'ün kurduğu yeni Türkiye sulh için en iyi âmildir...*" demiştir.⁸⁴

Benzer şekilde Bulgaristan da -her ne kadar Türkiye'nin boğazlarda tam egemen olmasını istese de-⁸⁵ Birinci Dünya Savaşı sonunda imzaladığı Neuilly Antlaşmasının silahsızlanmaya dair hükümlerinin değiştirilebileceği umudunu taşıdığından konferansa rıza gösterdi. Balkan Antantı'nın verdiği hava ile bu Pakta taraf devletler Türkiye'nin talebine olumlu yaklaştılar.⁸⁶ Fransa ise SSCB'nin kararının yanında yer alarak konferansa sıcak baktığını belirtiyordu.⁸⁷ Çünkü Fransa ve SSCB arasında 1935 yılında yapılan antlaşma, iki devlet arasında dostluk ilişkileri kurmuştu ve Fransa bu ilişkinin bozulmasını arzu etmiyordu.⁸⁸ İngiltere ise İtalyan tehdidini göz

⁷⁸ "Boğazlar hakkındaki notamızın müzakeresine yakında başlanacak," *Akşam*, 12 Nisan 1936, 1.

⁷⁹ İlgili notanın tam metni için ayrıca bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları Cilt I (1920-1945)*, Ankara: TTK Yayınları, 2000, 502-503; Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Cilt-I*, 607-610.

⁸⁰ "Devletlere verdiğimiz notanın metni," *Akşam*, 13 Nisan 1936, 9.

⁸¹ "Devletlere verdiğimiz notanın metni," *Akşam*, 13 Nisan 1936, 9.

⁸² *Anadolu*, 14 Nisan 1936, 1.

⁸³ N. A. Küçük, "Gündelik: Boğazlar Rejimi," *Ulus*, 14 Nisan 1936, 2.

⁸⁴ Hakan Uzun, "Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Yankıları," 399.

⁸⁵ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları Cilt I (1920-1945)*, 501-502.

⁸⁶ Örneğin Yunanistan'da çıkan bir gazete haberi, Türkiye'nin boğazları tahkim etmesinin Yunanistan açısından yararlı mı olduğunu tartışmaktadır. Bu tartışma esnasında makale, Türkiye'nin değişen koşulları öne sürmesini haklı görmektedir. "Bir taraftan İngiliz-İtalyan gerginliği, diğer taraftan Almanya'nın tekrar silahlanmasından sonra Orta Avrupa'da husule sebatsız durum, Türkiye'yi Boğazların tahkimini istemeğe mecbur etmişlerdir. Türkiye hükümeti, harp vukuunda Boğazları tahkime vakit bulamayacağını ileri sürerek, şimdiden bu mıntıkaı tahkim etmeyi istemektedir." Bkz. BCA 30.10.0.0.256.720.20, (08.06.1936).

⁸⁷ Prof. Harry N. Haward, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasından sonra Foreign Affairs dergisinde yazmış olduğu makalede, Sözleşmenin Rusya ve müttefikleri olan Fransa ile Çekoslovakya açısından olumlu netice verdiğini öne sürmüştür. Dahası Prof. Haward, bugünkü (1936) durumun Hünkâr İskelesi Antlaşmasının (1833) Rusya için öngördüğü duruma benzediğini ileri sürmektedir. BCA 30.10.0.0.63.424.16, (06.11.1936).

⁸⁸ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları Cilt I (1920-1945)*, 501-502.

önünde bulundurarak, Türkiye'nin bu girişimine engel olmuyordu.⁸⁹ Türkiye'nin, çıkacak savaş düşünüldüğünde, jeo-stratejik konumunun önemi ve Türkiye'nin bundan dolayı ittifakına duyulan ihtiyaç, dönemin siyasal konjonktürünün en temel ögesi olarak beliriyordu.

22 Haziran 1936 yılında Montrö Boğazlar Konferansı toplantı ve yaklaşık 2 aylık çalışmanın sonucunda nihai metni kabul etti.⁹⁰ Konferansın açış konuşmalarının yapıldığı gün, Dış İşleri Bakanı Tefik Rüşti Aras, Türkiye'nin temel politikasını şu sözlerle açıklıyordu:

"Hattı zatinde Türkiyenin kendi hakkı hâkimiyetini tebarüz ettiren rejimi sizinle birlikte tanzim eylemek üzere vücuda getirmiş olduğumuz mukavelename projesini sizlere takdim ederken, 1923 mukavelenamesinin hikmeti vücudunu kaybeylediğini ve bunun bizzat esasını değiştiren şerait neticesinde tatbik edilmez bir hale geldiğini müşahade ettikten sonra, boğazlar rejiminin tanziminde beynelmilel bir iş birliği vücade getirmek istedik. Bu rejimin tanziminde, coğrafi teşekkülü dolayısıyla hususî bir vaziyette bulunan Karadeniz kıyılan ile olan dünya ticareti menfaatlerini kabil olduğu kadar en geniş bir surette bilhassa nazarı dikkatte tuttuk."⁹¹

Yaklaşık iki aylık toplantıların ardından 20 Temmuz 1936 tarihinde Montrö Boğazlar Sözleşmesi imzalanmıştır. 21 Temmuz tarihli gazetelerde Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin önemine dair haberler baş sayfalarda zuhur etmektedir. Anadolu Gazetesi "*Ordumuz Çanakkale'ye girdi. Mukavele imzalandı. Bayramlarınız kutlu olsun!*" başlığıyla bu tarihi günü görmüştür. Tüm yurttaki yapılacak kutlama programı da gazetenin baş sayfasından ilan edilmiştir.⁹² Dahası Montrö Boğazlar Sözleşmesinin imzalanması anısına İcra Vekilleri Heyetince çıkarılan bir kararname ile "*Boğazlar mukavelesinin imzası*" ibareli pullar bastırılmıştır.⁹³ İ. Müştak Mayakon'un Cumhuriyet Gazetesinde çıkan yazısındaki şu tespit önemlidir: "*Bundan on üç yıl evvel, Lozan konferansına askeri bir zaferle giden Türk dehası, dün Montrö konferansından siyasi bir zaferle çıktı. Düne kadar istiklaline, hukukan sahib olan Türk Devleti bu sabahtan beri hâkimiyetine filen de kavuşmuştur.*"⁹⁴ Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nden farkları nelerdir? Türkiye ne gibi kazanımlar elde etmiştir?

Özersay'ın da belirttiğine göre Türkiye, Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile kısıtlanan kimi egemenlik haklarını geri kazanmıştır. Bunları iki başlık altında toplamak mümkündür: 1. Boğazların yeniden askerileştirilmesi; 2. Boğazlar Komisyonu'nun kaldırılması.⁹⁵ Bu iki konunun dışında geçiş rejimi ile alakalı olarak getirilen yeni düzenlemeler de bulunmaktadır. Örneğin Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nde hem deniz trafiği hem de hava trafiği açısından kabul edilen "geçiş serbestisi", Montrö'de yalnız deniz taşıtları için kabul edilmiş görülmektedir. Savaş uçaklarının hava sahasından geçişine dönük bir düzenleme olmamakla birlikte diğer uçakların geçişi, geçiş önceden haber verilmek şartıyla ve Türkiye'nin göstereceği rota izlenmek kaydıyla gerçekleştirilebilecektir.⁹⁶

Montrö Boğazlar Sözleşmesi savaş, barış ve yakın savaş tehdidi zamanı olmak üzere 3 dönem; savaş ve ticaret gemileri olmak üzere 2 gemi türü ve Karadeniz'e kıyıdaş olan ile Karadeniz'e kıyısı olmayan 2 tür devlet statüsü belirlemektedir. Her bir dönem, her bir gemi türü ve her bir devlet statüsü açısından ayrı ayrı düzenlemeler yapılmıştır.

Buna göre Türkiye'nin kendisini yakın savaş tehdidi altında görmesi Montrö ile Türkiye'nin elde ettiği kazanımlardan birisi olarak değerlendirilebilir. Türkiye, kendisini pek yakın bir savaş tehdidi altında görürse, savaş döneminde kendisine verilen hakları uygulama hakkına sahip olabilmektedir.⁹⁷ Savaş zamanında Türkiye'nin elde ettiği haklar nelerdir? Türkiye savaşan taraflardan birisi ise savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi tamamen Türk Hükümetinin inisiyatifinde olacaktır. Türkiye savaşan değil ise savaşan devletlerin savaş

⁸⁹ İngiltere ile Türkiye'nin Akdeniz'de meydana gelen İtalyan tehdidine karşı nasıl ortaklaştıklarına dair Mısır'da yayımlanan El Mukattam Gazetesi'nin 12.06.1936 tarihli yazısı için bkz. BCA 30.10.0.0.266.798.15, (03.07.1936). Ayrıca bkz. Kudret Özersay, "Montrö Boğazlar Sözleşmesi," *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, 372.

⁹⁰ Montrö Konferansı'na katılacak heyetin tam listesine dair İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi için bkz. BCA 30.18.1.2.65.48.14, (10.06.1936). Ayrıca bu heyete katılması öngörülen Londra Büyükelçisi Fethi Okyar ile Paris Büyükelçisi Suat Davaz'a dair İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi için bkz. BCA 30.18.1.2.66.51.13, (16.06.1936).

⁹¹ "Son Dakika: Montrö Konferansı dün açıldı: Dış Bakanımız, talebimizin dayandığı noktaları izah etti," *Ulus*, 23 Haziran 1936, 3.

⁹² *Anadolu*, 21 Temmuz 1936, 1.

⁹³ BCA 30.18.1.2.67.62.18, (21.07.1936).

⁹⁴ İ. Müştak Mayakon, "Montrö zaferi," *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1936, 3.

⁹⁵ Özersay, "Montrö Boğazlar Sözleşmesi," 381. Ayrıca 3 Eylül 1936 tarihli 1500 erin "Boğazlar mıntakasında yeniden teşkil ve takviye edilecek birlikler için" celbedilmesine dair İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi için bkz. BCA 30.18.1.2.68.74.10, (03.09.1936).

⁹⁶ Selma Yel, *Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1923-2008)*, Ankara: ATAM Yayınları, 2009, 134.

⁹⁷ Özersay, "Montrö Boğazlar Sözleşmesi," 380 ve Yel, *Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1923-2008)*, 133.

gemilerinin boğazlardan geçişi yasaklanmaktadır. Böylelikle Türkiye, uluslararası politikada kendisine yöneltebilecek suçlama ve baskıları, objektif statü oluşturan Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile bertaraf edebilecektir.⁹⁸ Montrö ile getirilen bir diğer rejim ise Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin Karadeniz'de bulundurabilecekleri savaş gemilerinin türü, tonajı ve sürelerinin Montrö ile tayin edilmesidir. Örneğin Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemileri, 21 günden fazla Karadeniz'de kalamazlar.⁹⁹

Türkiye, Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Türk Boğazları üzerindeki kısıtlamaları kaldırmış, yeni bazı haklar elde etmiş ve bunu uluslararası bir konferans vasıtasıyla yaparak alınan kararların meşruiyetini de tesis etmiştir. Tüm bu süreç bir oldu-bitti ile gerçekleşmemiş; aksine Türkiye uluslararası hukuka son derece özen ile riayet etmiştir. İhsan Güneş'in de belirttiği üzere Türkiye Cumhuriyeti, "uluslararası gelişmeleri yakından izlemiş, var olan koşulları çok iyi değerlendirmiş ve Lozan Antlaşmasının getirdiği kimi kısıtlamaları barışçı bir politikayla çözerek, dünyadaki saygın konumunu korumayı bilmiştir."¹⁰⁰

Bu maksatlardır ki Montrö Boğazlar Sözleşmesi, 20 yıllık yapılmasına rağmen, bugüne kadar herhangi bir sorun teşkil etmeden gelmeyi başarmıştır. Türkiye'nin Montrö Boğazlar Sözleşmesini hakkaniyetle ve adil bir şekilde tatbik etmesi, Türkiye'nin uluslararası kamuoyu nezdindeki itibarını da göstermektedir. Çünkü Sovyetler Birliği'nin 2. Dünya Savaşı sonunda birkaç kez Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin "...Boğazlar için yalnızca Türkiye ile Karadeniz'de kıyısı olan Devletlerin söz sahibi olması amacıyla..." değiştirilmesi isteği ve 2. Dünya Savaşı sırasında İtalyan ve Alman Savaş gemilerinin ticaret gemisi sayılmasından dolayı geçişine izin verildiği için Sovyetler Birliği'nin güvenliğinin tehdit edildiğini ileri sürerek Boğazlar üzerinde kimi haklar talep ettiği bilinmektedir.¹⁰¹ Tüm bu taleplere rağmen Montrö'nün değiştirilmeden bugüne kadar gelmesi, Türk Devleti'nin sözleşmeyi özenle uygulaması ve uluslararası itibarı ile alakalıdır.¹⁰²

Sonuç

Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu belgelerinden olan Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Lozan'da akdedilen Lozan Boğazlar Sözleşmesinin yerine tesis edilmiştir. Lozan'da Türkiye açısından tam anlamıyla hal yoluna koyulamayan kimi meselelerden birisi Boğazlara ilişkindir. Türkiye, özellikle 1933'ten itibaren, Boğazlar rejiminin değişmesi ve Türkiye lehine yeniden yapılandırılması için kimi girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerin üzerine bina edildiği yegâne ilke, uluslararası hukukta "şartlarda köklü değişimler" anlamına gelen *rebus sic stantibus* ilkesidir.

Genel olarak, uluslararası antlaşmalar hukukunun en temel ilkesi ahde vefa olarak isimlendirilen *pacta sunt servanda* ilkesidir. Bu ilkeye göre devletler, vermiş oldukları sözleri iyi niyetle yerine getirirler. Böylelikle sisteme bir istikrar getirilmiş olmaktadır. Ancak *rebus sic stantibus* ilkesinin, sözü edilen istikrar ortamını ortadan kaldıracı ve yıkıcı bir yönü de bulunmaktadır. Bu yönün etkilerinin kısıtlanması için uluslararası hukukta bazı şartların gündeme getirildiği de vaki'dir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir: Bir devlet sınır konularında ve kendisinden kaynaklı sebeplerden ötürü, bir antlaşmanın ortadan kalkmasını isteyemez. Türkiye'nin talebi ise ne sınır değişikliği ne de kendisinden kaynaklı bir durumdan ötürüdür. Türkiye, uluslararası politikada meydana gelen değişim ve dönüşümleri savlarının temeline oturtmuştur. Böylelikle de uluslararası hukuka ve diplomasi kurumuna olan güven ve inancını da diri tutmuş; zamanın kaotik ortamında bir oldubittiye başvurmamıştır.

Bu makalede, Türkiye'nin bu ilkeye nasıl işlerlik kazandırdığı tartışılmaktadır. Metodolojik olarak dönemin gazeteleri taranmış ve *rebus sic stantibus* ilkesinin gazetelerdeki yansımaları takip edilmiştir. Resmi olarak ilk ifadenin yapıldığı 1933 ile Montrö Sözleşmesinin imzalandığı 1936 tarihi arasındaki dönem incelemeye tabi tutulmuştur. İncelemenin sonucunda varılan husus şudur ki Türkiye, dünyanın bir büyük savaşa doğru gittiğini iyi tayin etmiş, politikalarını buna göre şekillendirmiş ve Boğazlar konusundaki taleplerini dile getirmek için uygun fırsatları kollamıştır. Bu süreç alınan bir karar ile gerçekleşmemiştir. Aksine Türkiye, ısrarlı bir politika izleyerek, dönemin siyasal güçlerini uluslararası hukuk nezdinde iknaya çalışmış ve tüm söylemlerini diplomasi ve hukuk çerçevesinde temellendirmiştir. Bu çerçevelendirme çabası kendisini *rebus sic stantibus* ilkesinin

⁹⁸ 2022 yılında Rusya ve Ukrayna arasında gerçekleşen savaşta boğazların savaşan devletlere kapatılmasındaki hukuki dayanak Montrö Boğazlar Sözleşmesinin 19. maddesindeki amir hükümdür.

⁹⁹ Özellikle Soğuk Savaş ve sonrası dönemde Karadeniz Barışının korunması için son derece önemli bir düzenleme olarak bulunmaktadır.

¹⁰⁰ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Cilt-1*, 637.

¹⁰¹ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları Cilt I (1920-1945)*, 507.

¹⁰² Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları Cilt I (1920-1945)*, 507.

tatbikinde göstermektedir. İnce bir diplomasi ve hukuka tam riayet sonucunda Türkiye, dönemin ilgili devletlerini masaya çekebilmiştir. Bu ilkenin işlerlik kazanmasını Türk basınından takip etmek mümkündür. Türk basınına yansıyan haberlere göre Türk heyetleri, katıldıkları tüm uluslararası toplantı, konferans ya da benzer birlikliliklerde söz konusu ilkeye işlerlik kazandıracak söylemleri devamlı şekilde gündemde tutmuşlardır. Sonuç olarak şu söylenebilir; Türkiye uluslararası hukuka riayet ederek, diplomasi kurumunu da aktif şekilde kullanarak, Boğazlar rejimini gündemde tutmayı başarmış ve nihayetinde rejimi kendi lehinde değiştirebilme muvaffakiyetine kavuşmuştur.

Yazar Katkı Oranı/Author Contribution Rate (Çok yazarlı makaleler için geçerlidir)	Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır. / The authors contributed equally to this study.
Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Telif Eserler

Aksar, Yusuf. *Temel Metinler ve Davalarla Uluslararası Hukuk*. Ankara: Seçkin, 2017.

Aksar, Yusuf. *Uluslararası Hukuk II*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2015.

Akşin, Sina. "Siyasal Tarih (1789-1908)," *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908*, Ed. Sina Akşin, İstanbul: Cem Tarih Yayınları, 2005: 77-190.

Akşin, Sina. *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*. İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2020.

Aras, Tevfik Rüştü. *Atatürk'ün Dış Politikası*. Ankara: Kaynak Yayınları, 2003.

Balcı, Ali. *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013.

Best, Anthony. *20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi*. Çev. Taciser Ulaş Belge. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2012.

Bodur, Harun. *Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013.

Bolat, Mahmut. "Genel Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türkiye'nin İkili İlişkileri," *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2006): 45-74.

Dilan, Hasan Berke. *Atatürk Döneminin Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939)*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1998.

Doğru, Sami. "Türk Boğazlarının Hukukî Statüsü: Sevr ve Lozan'dan Montrö'ye Geçiş," *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15/2 (2013): 123-169.

Dördüncü, Muharrem. "1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1841 Londra Sözleşmesine Kadar Boğazlar Meselesi," *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1 (2001): 73-89.

Güneş, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi Cilt-I*. Ankara: TBMM Yayınları, bty, 602.

Koday, Z., Koday, S., & Kaymaz, Ç. K.. "Dünyadaki bazı önemli boğazlar ile kanalların coğrafi özellikleri ve jeopolitik önemleri," *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21/3 (2017): 879-940.

Köse, İsmail. "I. Dünya Savaşı'nın İlk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Bırakılması (Mart-Nisan 1915)," *Bilig*, 89/Bahar (2019): 1-27.

Malanczuk, P. *Akehurst's Modern Introduction to International Law*. London: Routledge, 1997.

Meray, Seha. "Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 348*, Takım II, Cilt 2, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1973.

Özersay, Kudret. "Montrö Boğazlar Sözleşmesi," *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. Ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Pazarıcı, Hüseyin. *Uluslararası Hukuk*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2010.

Sander, Oral. *Siyasi Tarih 1918-1994*. Ankara: İmge Kitabevi, 2019.

Shaw, Malcolm. *International Law*. New York: Cambridge University Press, 2017.

Soysal, İsmail. *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları Cilt I (1920-1945)*. Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Tosun, Hüseyin. "Montrö Boğazlar Sözleşmesi Boğazlar Sorununda Son Aşama," *Atatürk Yolu Dergisi*, 4/13 (1994): 87-112.

Uzun, Hakan. "Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Yankıları," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 61(Güz), 393-435.

Yaycı, Cihat. *Soru ve Cevaplarla Montrö: Nedir, Ne Değildir?*. İstanbul: Girdap Yayınları, 2021.

Yel, Selma. *Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz Ve Boğazlar Meselesi (1923-2008)*. Ankara: ATAM Yayınları, 2009.

Zenginkuzucu, Dikran M., Çintan, Abdülbari. "Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin Statüsünün Güncel Gelişmeler ve Kanal İstanbul Projesi Bağlamında Değerlendirilmesi," *Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2019): 67-79.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Anadolu

Cumhuriyet

Milliyet

Ulus

İnternet Kaynakları

Birleşmiş Milletler, Antlaşmalar Hukuku Konusunda Viyana Sözleşmesi, 23 Mayıs 1969, UNTS, vol. 1155, 331, <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3a10.html> Erişim 30 Ekim 2021.

BM Genel Kurulu, *Convention on the Law of the Sea*, 10 Aralık 1982, <https://www.refworld.org/docid/3dd8fd1b4.html> Erişim 7 Ocak 2022.

"Straits Convention." *Encyclopedia of the Modern Middle East and North Africa*. 29 Aralık 2021 <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/straits-convention> Erişim 10.01.2022.

The League of Nations, *Convention Regarding The Regime of The Straits. Signed At Montreux*, 20 Temmuz 1936, LNTS 215, <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/Volume%20173/v173.pdf> Erişim 7 Ocak 2022.

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 71 (2022), 85-104.

Geliş/Received: 17.08.2022

Kabul/Accepted: 22.09.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1163415

(Araştırma Makalesi/Research Article)

MATBUAT VE İSTİHBARAT MÜDÜRLÜK-İ UMUMİYESİ GENEL MÜDÜRLERİ (1920-1931)

GENERAL DIRECTORS OF THE GENERAL DIRECTORATE OF PRESS AND INTELLIGENCE (1920-1931)

AYKUT ÇAĞLAK*

ÖZ

Matbuat ve İstihbarat Müdürlük-i Umumiyesi, Milli Mücadele'nin kazanılmasında önemli rol oynamış bir teşkilattır. Müdürlük gerek propaganda gerekse de propaganda haricindeki diğer istihbarat çalışmalarıyla Milli Mücadele'ye istihbari açıdan önemli katkı sağlayan organizasyonlardan biridir. Bu çalışmada, kuruluş tarihi olan 7 Haziran 1920'den lağvedildiği tarih olan 1 Haziran 1931'e kadar Matbuat ve İstihbarat Müdürlük-i Umumiyesi'nde Genel Müdürlük görevinde bulunmuş kişiler mercek altına alınmaktadır. Çalışma, kurumsal faaliyetlerin icrasında belirleyici rolü olan Matbuat ve İstihbarat Müdürlük-i Umumiyesi Genel Müdürlerinin, 1920-1931 tarih aralığında Müdürlük'in kurumsal performansının artırılmasına önemli katkılar yaptıkları ve bu katkıların doğal olarak Milli Mücadele'ye de pozitif yansımaları olduğu hipotezi üzerine kuruludur. Bu hipotez test edilirken T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ve TBMM Zabıt Ceridelerinin taranması sonucu tespit edilen arşiv belgelerinden, hatıratlardan, konu kapsamındaki birincil ve ikincil kaynaklardan faydalanılmaktadır. Tarihsel araştırma yöntemine uygun olarak ele alınan kaynakların bütüncül olarak değerlendirilmesi sonucunda, içlerinde Hamdullah Suphi Tanrıöver, Muhittin Birgen, Ahmed Ağaoğlu ve Zekeriya Sertel gibi basın yayın alanında tecrübe sahibi önemli isimlerin de olduğu Matbuat ve İstihbarat Müdürlük-i Umumiyesi Genel Müdürlerinin, bilgi birikimleri ve tecrübeleriyle Müdürlük'in kurumsal kapasite ve performansının geliştirilmesine önemli katkı yaptığı tespit edilmiştir. Genel Müdürlerin bu katkısı sayesinde Milli Mücadele'deki istihbarat ve propaganda çalışmalarının da kurumsal bir anlayışla ve belirli bir program dâhilinde sağlıklı bir şekilde icra edilebildiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Ağaoğlu, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Matbuat ve İstihbarat Müdürlük-i Umumiyesi, Propaganda, Zekeriya Sertel.

ABSTRACT

General Directorate of Press and Intelligence is an organization that played an important role in the victory of Turkish National Struggle. The Directorate is one of the organizations that made an important contribution to Turkish National Struggle in terms of intelligence, both with propaganda and other intelligence activities other than propaganda. In this study, persons who served as General Directors in the General Directorate of Press and Intelligence from June 7, 1920, the date of its establishment, until June 1, 1931, the date of its abolition, are examined. The study is based on the hypothesis that the General Directors who have a decisive role in the execution of institutional activities, made significant contributions to increasing the institutional performance of the Directorate between 1920-1931 and these contributions naturally had positive reflections on Turkish National Struggle. While testing this hypothesis, archive documents selected as a result of scanning Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives, Minutes of The Grand National Assembly of Türkiye, memoirs, primary and secondary sources within the scope of the subject were used. As a result of the holistic evaluation of the sources, which are handled in accordance with the historical research method, it has been determined that the General Directors including Hamdullah Suphi Tanrıöver, Muhittin Birgen, Ahmed Ağaoğlu and Zekeriya Sertel who have experience in the field of press, had made a significant contribution to the development of Directorate's institutional capacity and performance. Thanks to this contribution of the General Directors, it is seen that the intelligence and propaganda activities in Turkish National Struggle could be carried out smoothly within an institutional understanding and a certain program.

Keywords: Ahmed Ağaoğlu, General Directorate of Press and Intelligence, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Propaganda, Zekeriya Sertel.

* Dr., T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, a.caglak@vgm.gov.tr/aykut979@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-5843-7422.

Extended Abstract

General Directorate of Press and Intelligence is an organization that played an important role in the victory of Turkish National Struggle. The Directorate is one of the organizations that made an important contribution to Turkish National Struggle in terms of intelligence, both with propaganda and other intelligence activities other than propaganda. In this study, persons who served as General Director in the General Directorate of Press and Intelligence from June 7, 1920, the date of its establishment, until June 1, 1931, the date of its abolition, are examined. The study is based on the hypothesis that the General Directors who have a decisive role in the execution of institutional activities, made significant contributions to increasing the institutional performance of the Directorate between 1920-1931 and these contributions naturally had positive reflections on Turkish National Struggle. While testing this hypothesis, archive documents which was selected as a result of scanning Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives, Minutes of The Grand National Assembly of Türkiye, memoirs, primary and secondary sources within the scope of the subject were used.

From the date of its establishment on June 7, 1920 until June 1, 1931, the date of its abolition, the persons who served as the General Director of the General Directorate of Press and Intelligence were respectively; Hamdullah Suphi Tanrıöver, Süleyman Necati Güneri, Galip Bahtiyar Göker, Muhittin Birgen, Hüseyin Ragıp Baydur, Ahmed Ağaoğlu, Zekeriya Sertel, Ercümen Ekrem Talu and Saffet Tuncay. These general directors adopted a management approach in accordance with the basic principles of propaganda during their management period. General directors have also been effective in increasing institutional capacity and capabilities of the General Directorate of Press and Intelligence. The knowledge and experience of the general directors reflected positively on institutional functioning. It should also be emphasized that Mustafa Kemal (Atatürk) has given apparent support to the Directorate since its establishment. General directors of the General Directorate of Press and Intelligence have been selected by Turkish political decision makers from among those who have the skills to carry out propaganda activities in accordance with the requirements and urgency of Turkish National Struggle. General directors were also prominent figures with their Unionist and nationalist identities.

It was obvious that general directors were aware of the importance of propaganda efforts carried out during Turkish National Struggle. For example, although there is no provision in the establishment law of the Directorate regarding the employment of translators in the institution, translators were employed for the Directorate during the Hamdullah Suphi period. Also in this period the information network of the Directorate was expanded, many books and brochures were printed, and it was tried to contact with the world press. During the Süleyman Necati period, one of the important propaganda moves of Turkish National Struggle was made with the move of "publishing and duplicating the Treaty of Sevres in Turkish". Thus, Turkish people comprehended how Turkish lands would be occupied by the hostile forces with Sevres. In the period of Galip Bahtiyar, the opening of intelligence rooms and intelligence halls was important for the institutional development of the Directorate. During the Muhittin Birgen period, *Hakimiyet-i Milliye* became a daily newspaper, *Ceride-i Resmîye*, the official newspaper of Ankara Government, started to be published regularly. Furthermore, in this period Anadolu Agency was supported, a French bulletin was published and it was sent abroad. During the Hüseyin Ragıp period, many propaganda brochures and propaganda bulletins were published so that it was ensured that the internal and external developments related to Turkish National Struggle were announced throughout Türkiye. During the Ahmed Ağaoğlu period, newspapers that supported Turkish National Struggle were helped, and articles in favor of Turkish National Struggle were written to writers such as Claude Farrere and Pierre Loti. In the period of Zekeriya Sertel, a journal called *Ayn Tarihi* was published in order to inform Turkish deputies and statesmen about what is going on abroad and the news concerning Türkiye. Also during Ağaoğlu period, Anadolu Agency was tried to be an agency that could establish relations with other news agencies all over the world. During the periods of Ercümen Ekrem and Saffet Tuncay, these two general directors used their experiences in the field of press and publication for the development of the Directorate, and they also made special efforts to overcome the economic difficulties of the Directorate.

As a result of the holistic evaluation of the sources, which are handled in accordance with the historical research method, it has been determined that the General Directors of General Directorate of Press and Intelligence had made a significant contribution to the development of Directorate's institutional capacity and performance. Thanks to this contribution of the General Directors, it is seen that the intelligence and

propaganda activities in Turkish National Struggle could be carried out smoothly within an institutional understanding and a certain program.

Giriş

Milli Mücadele'nin kazanılmasında Türklerin sahaya hem askerî hem de istihbari anlamda hükmetme azim ve kararlılığı etkili olmuştur. Dolayısıyla Milli Mücadele dönemi ele alınırken mücadelenin istihbari boyutunun da üzerinde durulması gerekmektedir. Operasyonel kapasite ve kabiliyetleri yüksek çok sayıda Türk istihbarat teşkili Milli Mücadele'ye kendi çalışma alanlarında katkı sağlarken, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi de özellikle istihbaratın temel fonksiyonlarından olan propaganda alanında yaptığı çalışmalarla Milli Mücadele'ye katkı sağlamıştır.

Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi, Milli Mücadele'nin propaganda ihtiyaçları doğrultusunda yapılandırılan ve Mustafa Kemal'in de faaliyetlerine özel önem verdiği bir teşkilattır. Milli Mücadele döneminde propaganda çalışmalarını Nasihat Heyetleri, İrşad Encümeni, İrşad Heyetleri ve Anadolu Ajansı gibi oluşumlarla yürütmeye başlayan Türklerin, söz konusu oluşumların ardından propaganda çalışmalarının sistemli bir şekilde yürütülmesine yönelik olarak sahaya sürdüğü en önemli yapılanma Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi olmuştur.

Bu çalışmada Milli Mücadele döneminin bu önemli propaganda yapılanmasında, kuruluş tarihi olan 7 Haziran 1920 ile lağvedildiği tarih olan 1 Haziran 1931 arasında Genel Müdür olarak görev yapmış kişiler konu edilmektedir. Söz konusu tarih aralığında Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde Genel Müdür olarak görev yapmış kişiler sırasıyla; Hamdullah Suphi Tanrıöver, Süleyman Necati Güneri, Galip Bahtiyar Göker, Muhittin Birgen, Hüseyin Ragıp Baydur, Ahmed Ağaoğlu, Zekeriya Sertel, Ercümen Ekrem Talu ve Saffet Tuncay'dır. Bu isimlerin, propagandanın temel esaslarına uygun bir yönetim anlayışı benimseyebilecek birikime sahip kişiler olup olmadıkları; genel müdürlerin Müdüriyet'in kurumsal kapasite ve kabiliyetlerinin artırılmasında ne derece etkili oldukları; söz konusu isimlerin ortak ya da farklı özelliklerinin neler olduğu; İngiliz istihbaratının genel müdürlerden hangilerini ve ne sebeple yakın takibe aldığı gibi konular çalışma kapsamında irdelenen konular arasında yer almaktadır.

Bu çalışma kapsamında, T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ve TBMM Zabıt Ceridelerinin taranması sonucu erişim sağlanan arşiv belgelerinden, hatıratlardan, ayrıca adı geçen genel müdürlerle ilgili, belgeye dayalı bilgilerin yer aldığı ikincil kaynaklardan istifade edilmiştir. Erişim sağlanan ve tarihsel araştırma yöntemine uygun olarak bir araya getirilerek değerlendirmeye alınan bu kaynakların bütüncül bir şekilde incelenmesi sonucunda, Milli Mücadele döneminde Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde genel müdürlük yapan isimlerin Müdüriyet'in kurumsal faaliyetlerinin icrasında belirleyici oldukları sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca genel müdürlerin istisnasız tamamının Milli Mücadele sürecindeki propaganda çalışmalarının önemini bilincinde oldukları ve vazifelerini de bu bilinçle ifa etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Milli Mücadele döneminde Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde Genel Müdür olarak görev yapan isimlerin Müdüriyet'e katkıları Milli Mücadele'nin gidişatını da doğrudan ve pozitif yönde etkilemiştir.

Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürleri (1920-1931)

Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Milli Mücadele döneminde halkı aydınlatma ve propaganda faaliyetlerinin kurumsal bir çatı altında, planlı programlı bir şekilde yürütülmesi amacıyla 7 Haziran 1920'de Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkiline Dair Kanun ile kurulmuştur.¹ Bu kanunla, iç ve dış yayınlarla ilgili işler, istihbarat, halkı uyarma ve aydınlatma görevleri, İcra Riyaseti'ne bağlı olan Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'ne verilmiştir. Kanuna göre Müdüriyet, Vekiller Heyeti'nin bütün olanaklarından yararlanacak ve Müdüriyet'in yaptığı tüm harcamalar İcra Reisi'nin onayı ile Genel Müdür tarafından yapılacaktır.² Anadolu Ajansı da Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi aracılığıyla

¹ ATASE, İSH-14, K: 974, G: 3; 7 Haziran 1920 (07/06/1336); Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Ankara: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943, 219; İzzet Öztoprak, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981, 42.

² Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, İstanbul: Ülkü Matbaası, 1939, 221-222. 23 Nisan 1920'de açılan TBMM, milli egemenlik prensibini kendisine siyasi ve hukuki temel edinmiş, kuvvetler birliği esasına dayanan "Meclis Hükümeti Sistemi"ni kabul etmiştir. Bu sistemin işleyişinde TBMM Reisi'nin yasama açısından sorumluluğu herhangi bir parlamento başkanından farklı değilken icra (yürütme) ile ilgili görev ve yetkilerinde farklılıklar mevzu bahisdir: Mustafa Kemal Meclis'in açılışından bir gün sonra yani 24 Nisan 1920 tarihinde Meclis'e "Hükümet Teşkili" hakkında bir teklif sunmuştur. "Teklif" in

yürütmeye bağlanmıştır.³ Müdüriyet ayrıca İrşad Encümeni'nin görevlerinin büyük bir kısmını da üzerine almıştır.⁴

Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin görevlerini yerine getirebilmesi için belirli bir kadro ve bütçesi bulunacaktır. Bu kadro ve bütçenin kullanımı İcra Riyaseti'nin onayı ile olabilecektir. Bu suretle, yeni kurulan Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi yalnız basın işlerinin bağlı olduğu bir teşkilat olmakla kalmamış, dış ve iç yayınlar, uyarmalar, istihbarat ve propaganda gibi son derece önemli işleri de yükümlenen bir merci durumuna gelmiştir.⁵ Türk siyasi karar alıcıların bu önemli işleri yükümlenen Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde genel müdürlük yapmak üzere belirledikleri ilk isim Türk milliyetçisi kimliğiyle ön planda olan Hamdullah Suphi olmuştur.

1- Hitabet Ustası Bir Türk Milliyetçisi: Hamdullah Suphi (Tanrıöver⁶)

Osmanlı nazırlarından Abdülatif Suphi Paşa'nın oğlu olan ve 1886'da İstanbul'da doğan Hamdullah Suphi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gazete ve mecmualarda neşrettiği şiir ve makalelerle ve bilhassa Türk milliyetçiliği duygularını alevlendiren ateşli hitabet ve konferansları ile tanınmış bir fikir adamıdır. Kuruluşundan itibaren İstanbul Türk Ocağı'nda çalışmış ve yirmi sene boyunca Türk Ocakları'nın yaygınlaştırılması çalışmalarında bulunmuştur.⁷ Hamdullah Suphi 1919 yılına geldiğinde Milli Türk Fırkası içinde siyasi faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu fırka, Kara Vasıf'ın⁸ seçimler öncesi Mustafa Kemal'e gönderdiği bir bilgilendirme telgrafında "bizim" olarak nitelendirdiği bir fırkadır. Fırka, eski İttihatçıların kontrolünde bir fırka olarak görülmektedir. Yusuf Akçura da Milli Türk Fırkası'nın kurucuları arasındadır.⁹

Hamdullah Suphi, özellikle 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali sonrasında İstanbul'da düzenlenen protesto mitinglerinde yaptığı konuşmalarla ilgi odağı olmaya başlamıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Saruhan mebusu olarak bulunan Hamdullah Suphi İstanbul'un işgalinden sonra 16 Mart 1920'de Ankara'ya gelerek Milli Mücadele'ye fiilen katılmış ve Antalya mebusu olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmiştir.¹⁰ Antalya Mebusluğu döneminde özellikle öğretmen ve doktorların durumlarıyla yakından ilgilenmiş,

5. Maddesinde Mustafa Kemal "Meclis'in kendisi için seçeceği Başkan, Meclis'i temsil etmeli, bunun yanında İcra Heyeti'nin de Reisi olmalıdır" demektedir. Söz konusu "Teklif" Meclis tarafından kabul edilerek, Meclis Başkanı'nın hem meclise hem de meclis içerisinden oluşturulacak hükümete başkanlık etmesi kararlaştırılmıştır. Yani TBMM Reisi İcra Vekilleri Heyeti'nin de başkanı olup, I. Dönem TBMM'de Meclis Başkanı hem yasama hem de yürütmenin başı durumundadır. Yavuz Aslan, "I. Dönem TBMM'de İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti (Hükümet Başkanlığı)'nın Statüsü ve 'TBMM Reisi'nin İcra ile İlgili Yetki ve Sorumluluğu", *Atatürk Dergisi*, 3/1 (2010), 61-66, 61-62, 64.

³ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 226.

⁴ Betül Aslan, "Milli Mücadele Döneminde Halkı Aydınlatma ve Propaganda Faaliyetleri Yürüten Önemli Bir Komisyon: İrşad Encümeni", *Atatürk Dergisi*, 4/2 (2010), 125-148, 142.

⁵ Öztoprak, *Kurtuluş Savaşı'nda*, 43.

⁶ Atatürk'ün kendisine "Tanrıöver" soyadını verişini Hamdullah Suphi anılarında şu şekilde anlatmaktadır: "Sofrada idik. Atatürk bana sordu: 'Hangi soyadını aldın?' Cevap verdim: 'Eski bir aile ismimiz vardır: Kocamehi'... Atatürk 'Ben sana tam Türkçe bir isim vereyim, Hamdullah'ın tercümesi: Tanrıöver' dedi. Bu ismi bir kâğıda yazdı, kâğıdı sofranın üzerinde duran gümüş bir tasın içine koydu ve 'Her ikisini de yadığarım olarak sakla' dedi." Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, İstanbul: Mentş Kitabevi, 1968, 284.

⁷ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 219. Baydar'a göre Hamdullah Suphi ve Türk Ocağı ikiz kardeş gibidir. Hamdullah Suphi ismi Türk Ocağı'nı, Türk Ocağı Hamdullah Suphi ismini akla getirmektedir. Baydar, *Hamdullah Suphi*, 53.

⁸ İttihatçı kimliğiyle ön plana çıkan Kara Vasıf, Milli Mücadele'nin başlangıç aşamasında özellikle de işgal altındaki İstanbul'daki faaliyetleriyle Milli Mücadele'ye önemli katkı sağlayan Karakol Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almaktadır. Karakol'un tüzük ve programı da Kara Vasıf tarafından hazırlanmıştır. Ergun Hiçyılmaz, *Karakol – Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt*, İstanbul: Destek Yayınevi, 2012, 33, 60-61.

⁹ Emel Akal, *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) Yayınları, 2006, 117. Yusuf Akçura son Osmanlı Mebusan Meclisinde mebus olabilmek için İstanbul ve Eskişehir'den aday olmuş ancak başarılı olamamış, Mustafa Kemal Paşa tarafından II. Dönem TBMM'de İstanbul mebusu olarak aday gösterildiğinde ise mebus seçilerek Meclis'te kendisine yer bulmuştur. Akçura Meclis'in III. ve IV. dönemlerinde yine İstanbul'dan, V. dönemde ise Kars'tan mebus seçilecek ve böylece 12 yıl boyunca Meclis'te kesintisiz olarak mebusluk görevini yerine getirecektir. Yusuf Akçura'nın, TBMM'de görev aldığı süreçte "hoca" sıfatıyla, özellikle de eğitim ile ilgili hususlarda Meclis görüşmelerine ağırlığını koyduğunu da bu noktada vurgulamak gerekir. Yücel Yiğit, "TBMM Gizli Celse Zabıtlarında Yusuf Akçura'nın Siyasi Mücadelesi", *Tarih ve Günce*, 10 (2022), 187-208, 187, 190, 204-205.

¹⁰ Abdullah Uçman, "Tanrıöver, Hamdullah Suphi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39 (2010) 574-575, 575; İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, s. 219. Hamdullah Suphi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de hitabetiyle ön planda olan vekiller arasındadır. Mustafa Kemal (Atatürk), Hüseyin Avni (Ulaş), Tunalı Hilmi, Mustafa Necati, Abdülkadir Kemali (Öğütçü), Ali Şükrü ve Mehmet Esat da Meclis'in ilk devresinin, hitabetiyle ve ateşli konuşmalarıyla öne çıkan diğer isimleridir. Baydar, *Hamdullah Suphi*, 81-82.

Hamdullah Suphi'ye bir mülakatta, güzel konuşmasının sırrının ne olduğu sorulduğunda "Kâğıda bakmam, bunu bir defa yaptım ve pişman oldum. Kâğıda bağlanınca yüzlerden mahrum kalırım. Nerede tesirli olmak istersem, orada dururum" cevabını vermiştir.

Meclis'e öğretmen ve doktorların mecburi hizmetleriyle ilgili kanun teklifleri de sunmuştur.¹¹ Meclis, 7 Haziran 1920'de Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin teşkiline dair 6 numaralı kanunu kabul etmiş ve aynı gün Hamdullah Suphi Mebusluk uhdesinde iken Genel Müdür olarak tayin edilmiştir.¹²

Hamdullah Suphi, genel müdürlüğü öncesinde de sonrasında da İngiliz Gizli Servisi tarafından yakından takip edilmiştir ve Hamdullah Suphi ismi İngiliz istihbarat raporlarında da sık sık yer almıştır.¹³ Örneğin İngiliz istihbaratının 8 Temmuz 1920 tarihli raporundaki bilgilere göre; Sevr Antlaşması'nın koşulları 22 Mayıs'ta Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde açıklanınca büyük gürültü kopmuş, tüm milletvekilleri bu koşullara karşı söz söylemede ve özellikle İngiltere'ye ve Sadrazam Damat Ferit'e saldırmada birbirleriyle yarışmışlardır.¹⁴ Rapora göre Meclis'te konuyla ilgili yapılan konuşmalarda söz alanlardan biri olan Hamdullah Suphi dışarıdan yardım sağlanmasını önermektedir. Bulgaristan'la bir anlaşma yapılırsa Yunanlıların Trakya'ya girmelerini önlemek için Türklerin Bulgarlarla birleşebileceği düşüncesini taşıyan Hamdullah Suphi, Meclis'teki coşkulu konuşmasında; "*Rusya'da bizden yana olanlarla da birleşeceğiz. Bize bir ordu gönderiyorlar. Kardeşlerimiz yeşil bayrak taşıyarak geliyorlar. Kırgızlar geliyor! Başkırlar geliyor! Kafkasya Müslümanları geliyor!*" demektedir.¹⁵

Hamdullah Suphi isminin geçtiği bir başka İngiliz istihbarat raporunda ise Kemalistlerin arasında görüş ayrılıklarının baş gösterdiği konu edilmekte ve Kemalistlerin üç gruba ayrıldıkları öne sürülmektedir. 24 Eylül 1920 tarihli bu rapora göre, birinci grup "*içeride Bolşevizm ilişkilerinin kabulünü öne süren İttihat ve Terakki Cemiyeti yandaşları*", ikinci grup "*Ruslara karşı geleneksel korku ve nefret duygularını kamçulamaya çalışan Bolşevik düşmanları*", üçüncü grup ise "*kendilerine bu iki grup arasında bir yer bulmaya çalışan Mustafa Kemal ve onun taraftarları*"dır. Raporun ilerleyen bölümlerinde Hamdullah Suphi ve Halide Edip isimleri sürekli yan yana zikredilmekte ve bu iki isim "*Ruslara karşı geleneksel korku ve nefret duygularını kamçulamaya çalışan Bolşevik düşmanı grup*"la ilintilendirilmektedir. Aynı raporda "*Mustafa Kemal'in durumu günden güne güçleşiyor; çok geçmeden İttihatçılar onu erkten düşürebilirler. Onun yerini alabilecek en uygun önder Karabekir gibi görünüyor. Bolşevikler Mustafa Kemal'in Ulusal Akım'a önderlik etme yeteneği olmadığı iddiasıyla, yakında onun yerine Enver Paşa'yı geçirmeyi tasarlıyorlar. Gerçekte Mustafa Kemal Bolşevik ilkelerinden nefret ediyor, ama duygularını gizlemeye çalışıyor*" değerlendirilmeleri yapılmaktadır. İngiliz istihbaratının bu raporuna göre ayrıca Hamdullah Suphi ve Halide Edip ulusçu ideallere bağlı olmalarına karşın, görünürde artık Mustafa Kemal'le işbirliği yapmamaktadır.¹⁶ İngiliz istihbaratının 27 Eylül 1920 tarihli bir raporunda daha Hamdullah Suphi ismiyle karşılaşılmaktadır. Bu raporda da 24 Eylül 1920 tarihli rapora paralel olarak, Halide Edip ve Hamdullah Suphi'nin Mustafa Kemal'in gücünü aşındırmakta oldukları öne sürülmektedir.¹⁷

Baydar, *Hamdullah Suphi*, 84. Samet Ağaoğlu, Hamdullah Suphi'nin hitabetinin güçlü görünmesinde sözlerden ziyade fiziki yapısının, kır saçlarının, parlak gözlerinin, güzel yüzü ve dik duruşunun etkili olduğunu söylemekte ve Tanrıöver için "*o susarken de konuşan bir adamdı, susmak da ona yakışıyordu*" demektedir. Baydar, *Hamdullah Suphi*, 84.

¹¹ BCA, Fon 30-10-00, K: 5 G: 28, Sıra: 11; 11 Aralık 1920.

¹² İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 219; Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi (1919-1965) - Cumhuriyet Dönemi*, Ankara: Doğu Matbaacılık, 1967,61; Turgut Er, *Türkiye'de Basın Yayın ve Tanıtma*, Ankara: Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Yayınları, 2003, 50; Öztoprak, *Kurtuluş Savaşı'nda*, 42.

¹³ Hamdullah Suphi Tanrıöver hatıratında, şahsının İngilizlerde öfke uyandırdığını söylemekte ve bu öfkeyi üç sebebe dayandırmaktadır. Tanrıöver'e göre birinci sebep mitinglerdeki nutuklarıdır. İkinci sebepse, İngiliz işgal kuvvetlerinin İstanbul'da ilk kapattıkları cemiyet olan Türk Ocakları'nın, kapatıldıktan bir hafta sonra Hamdullah Suphi ve arkadaşları tarafından Binbirdirek'te Milli Talim ve Terbiye Merkezi'nde tekrar açılmış olmasıdır. Tanrıöver üçüncü sebebinse, İstanbul'da Meclis-i Mebusan'daki nutkunda; "*Siz 'Millet Meclisi' değilsiniz. Ordunuz yok, paranız yok, hükûmetiniz yok. Anadolu'daki milli hareketi benimsediğinizi ilan ederseniz ancak o zaman 'Millet Meclisi' olursunuz.*" şeklindeki ifadeleri olduğunu söylemektedir. Baydar, *Hamdullah Suphi*, 277.

¹⁴ Salahi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, 77.

¹⁵ Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde*, 78. Sevr koşullarının tartışıldığı Meclis görüşmeleriyle ilgili olarak İngiliz istihbarat raporlarında yer alan bir başka isim de Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi teşkiline dair teklifi sunmuş olan, Saruhan milletvekili Mustafa Necati'dir. Sevr koşullarının tartışıldığı bu görüşmelerde Antalya milletvekili Rasih Efendi, Konya milletvekili Refik Bey, Trabzon milletvekili Ali Şükrü ve Saruhan milletvekili Mustafa Necati söz almışlardır. Bu isimler İngiliz siyasetine, özellikle İngiltere Başbakanı Lloyd George'a saldırmış, onu insanlığa herkesin utanacağı bir belge sunmakla suçlamışlardır. Adı geçen milletvekilleri söz konusu antlaşmanın İngiltere'nin Türk, özellikle Müslüman dostu olduğu yolunda çevreye yayılan yanıltıcı izlenim ve propagandayı ortadan sileceğini söylemişlerdir. Meclis'teki bu toplantıda söz alanlardan biri olan Mustafa Kemal de Sevr koşullarının ulusal onura bir hakaret olduğu görüşündedir. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde*, 78.

¹⁶ Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde*, 114-115, 117.

¹⁷ Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde*, 115. Raporda, Mustafa Kemal'in yakında ya merkezi yönetimle birleşmek ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden emir almak zorunda kalacağı da ifade edilmektedir. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde*, 115.

Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürlüğü ve Mebusluk gibi iki önemli görevi birlikte yürüten Hamdullah Suphi, genel müdürlük görevinden 19 Ağustos 1920'de ayrılmıştır.¹⁸ Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde kısa sayılabilecek bir süre genel müdürlük yapmış olsa da Hamdullah Suphi'nin Müdüriyet'e önemli hizmetleri olmuştur: Müdüriyet'in kuruluş kanununda kurumun mütercim çalıştırmasına dair bir madde olmasa da Hamdullah Suphi idari bir kararla kurumda mütercimlere de yer vermiştir. Haberlerin 630 telgraf merkezine ulaştırılması da onun genel müdürlüğü döneminde sağlanmış, kurumun haber ağı genişletilmiştir. Onun döneminde ayrıca Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi matbaalarında çeşitli kitap ve broşürlerin basılmasına da olanak sağlanmıştır.¹⁹ Hamdullah Suphi, genel müdürlük görevi süresince Milli Mücadele dönemi iç propaganda çalışmalarının disiplinli bir şekilde icra edilmesine önemli katkı sunarken, diğer taraftan dünya basınıyla da temas kurma çabası içerisinde olmuş ve böylece Milli Mücadele'nin haklılığının dünya kamuoyuna da duyurulmasının yollarını aramıştır.²⁰

2- İttihatçı Bir Öğretmen: Süleyman Necati (Güneri)

Hamdullah Suphi genel müdürlük görevinden ayrıldıktan hemen sonra, 19 Ağustos 1920 tarihinde Süleyman Necati (Güneri) Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürü olmuştur.²¹ Süleyman Necati 1889 Kiğı doğumludur.²² 1913'ten sonra Erzurum'da ve Konya'da İttihat ve Terakki mekteplerinde müdürlük ve Türkçe öğretmenliği yapmıştır. Konya'da ayrıca İttihat ve Terakki heyet-i merkeziye azası sıfatıyla da çalışmıştır. 12 Mart 1918 tarihinde Erzurum'un kurtuluşundan sonra İttihat ve Terakki'nin bu şehre gönderdiği ilk isimlerden biridir. 1918'in Ekim ayında Erzurum'da dört sınıflı Albayrak Mektebi'ni açan Süleyman Necati, 1913 yılında Erzurum'da çıkarılan *Albayrak* gazetesini de 5 Mart 1919'dan itibaren tekrar çıkarmaya başlamış ve bu gazetenin başmakalelerini de kendisi yazmıştır. Süleyman Necati, matbuat ve siyaset tarihinde "Albayrakçı Necati" olarak bilinmektedir.²³

Milli Mücadele'nin Erzurum safhasının önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Süleyman Necati Güneri,²⁴ hem Erzurum Kongresi'nin ve hem de bu kongrenin teşkil ettiği Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin azaları arasında yer almıştır. Güneri, Erzurum Kongresi'nde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ilk nizamname taslağını hazırlamış, bu yazı taslağına son şeklini veren Kongre Nizamname Encümeni'nde de aza olarak çalışmıştır. Söz konusu nizamname, Sivas Kongresi'nin bütün vatana şamil olarak kurduğu ve teşkilatlandırdığı Cemiyet'in nizamnamesinin ve Misak-ı Milli'nin temelini oluşturmuştur. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Erzurum mebusu seçilen Süleyman Necati bu meclisin dağıtılması üzerine Ankara'ya gelmiş ve Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devresine katılmıştır. 19 Ağustos 1920 - 11 Eylül 1920 tarihleri arasında Matbuat ve

¹⁸ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 220. Hamdullah Suphi, dönemin yasal düzenlemeleri gereği genel müdürlük görevi süresince sadece mebusluk maaşını almıştır. İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 220. Hamdullah Suphi, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürlüğü vazifesinden sonra 14 Aralık 1920 tarihinde Maarif Vekili (Milli Eğitim Bakanı) olarak atanmış, 10 Kasım 1921 tarihinde istifa edeceği Maarif Vekilliği görevini de 11 ay boyunca sürdürmüştür. Hakkında verilen gensoru önergesi sonrasında (Hamdullah Suphi'nin Vekâlet'e bağlı olarak çalışan bazı memurları haksız yere görevden aldığı gibi iddialar gündeme getirilmiştir) yapılan güven oylamasında her ne kadar 68 kırmızı oya karşılık 75 beyaz oy çıkmış yani oylama Hamdullah Suphi'nin lehine sonuçlanmış olsa da Hamdullah Suphi tercihini istifa etmekten yana kullanmıştır. Baydar, *Hamdullah Suphi*, 116-119.

İstiklal Marşı'nın 12 Mart 1921 tarihinde yani Hamdullah Suphi'nin Maarif Vekilliği döneminde kabul edildiğini ve İstiklal Marşı'nın yazılmasında ve kabulünde Hamdullah Suphi'nin önemli rol oynadığını da burada vurgulamak gerekir. Hamdullah Suphi, Türk milleti için büyük öneme sahip olan İstiklal Marşı'nın Mehmet Akif tarafından yazılmasını istemiş, yazıldıktan sonra da İstiklal Marşı'nı Meclis'te bizzat kendisi okumuştur. İstiklal Marşı Meclis'te oy birliği ile kabul edilmiştir. Baydar, *Hamdullah Suphi*, 121.

¹⁹ Fethi Kardeş, *Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 60 Yılın Hikâyesi*, Ankara: Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yayını, 1980, 20-21; Sevcan Başboğa, *Anadolu Ajansı (1920-1922)*, Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2007, 177-178. Hamdullah Suphi döneminde Antalya, Samsun, Trabzon ve Zonguldak'a istihbarat memurları tayin edilmiştir. Marmaris ve İnebolu Kaymakamlarından istihbarat konusunda yardım istenilmiştir. Özellikle Marmaris Kaymakamının önemli yardımları olmuştur. Yine onun genel müdürlüğü döneminde Ordu Komutanlıklarına ve Gruplara da ajans ve gazete gönderilmiş, ajansların halka ulaştırılması için de merkeze bağlı yerlerde neşrolunan gazetelerden *İkaz*, *Açıköz*, *Öğüt* gibi gazetelerle ajansların dağıtım esaslarına ilişkin sözleşmeler yapılmıştır. Zeliha Hepkon, *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda Kitle İletişim Araçlarının Rolü: Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi (1920-1931)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Bilim Dalı, 2008, 152-154; *TBMM ZC, C. IV, İ:65, Cel. 1; 14 Eylül 1920 (14.9.1336)*, 343-344.

²⁰ Baydar, *Hamdullah Suphi*, 371.

²¹ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 223; Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, Yay. Haz. Ali Birinci, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000, 15; Kardeş, *Basın Yayın*, 25.

²² Güneri, *Hatıra Defteri*, 11.

²³ Güneri, *Hatıra Defteri*, 9, 13-14.

²⁴ Güneri, *Hatıra Defteri*, 11.

İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde Genel Müdürlük yapmış olan Süleyman Necati Güneri²⁵ döneminde Milli Mücadele lehine içeriklere sahip ajans, dergi ve gazetelerin merkezlere gönderilmesi için tamimler (bildiriler) yazılarak bu tip yazılı materyallerin dağıtımı daha sistemli hale getirilmeye çalışılmış, ayrıca Sulh Muahednamesi'nin (10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nın) Türkçe metninin yayınlanması ve çoğaltılması için Konya'daki Öğüt Matbaası ile bir sözleşme imzalanmıştır.²⁶

Sevr Antlaşması'nın "Türkçe yayınlanıp çoğaltılması" hamlesi Milli Mücadele'nin önemli propaganda hamlelerinden biridir. Görünen o ki, Türk siyasi karar alıcılar Türk topraklarının hasım güçler tarafından nasıl işgal edileceğini ve düşmanın işgal planlarının ne boyutta olduğunu halkın bilmesini istemekte ve bu konuda bir milli bilinç oluşmasını sağlamaya çalışmaktadır. Türklerin Sevr gibi bir antlaşmayı bir karşı propaganda aracına dönüştürme fikri ve planını önemli bir "propaganda becerisi" olarak değerlendirmek mümkündür. Sevr Antlaşması'nı devletlerarası uzun müzakereler sonucunda ve büyük emek vererek hazırladıklarından hiç şüphe olmayan üst düzey bürokratların, hazırladıkları anlaşma içeriğinin Türklerin mücadele azmini artırıcı bir propaganda metni olarak bir karşı propaganda aracına dönüştürülebileceğini düşünememiş olma ihtimalinin kuvvetle muhtemel olduğunu da burada belirtmek gerekir.

Süleyman Necati'nin genel müdürlüğü döneminde gündeme gelmiş olan Sevr Antlaşması'nın Türkçe metninin yayınlanıp çoğaltılması projesiyle ilgili çalışmalar bir sonraki Genel Müdür, Galip Bahtiyar döneminde de devam edecek, Hariciye Vekâleti'nin teşebbüsleriyle Sevr Antlaşması hem halkın anlayacağı şekilde basitleştirilerek, hem de antlaşmanın hukuki yönlerini de içeren daha kapsamlı bir çeviriyle, iki ayrı şekilde tefsir edilecektir.²⁷ Türkler, emperyalist paylaşım planları yapmakta uzman İtilaf Devletleri bürokratları tarafından uzun uğraşlar sonucunda hazırlanan Sevr metninin sadece çevirisini yapmak suretiyle sıfır maliyetli bir propaganda metni elde etmiş gibi görünmektedirler. Sevr'in çevirisinin (Galip Bahtiyar'ın tabiriyle "avama mahsus" ve "hukuki" olmak üzere) iki ayrı şekilde yapılmasının yanında "avama mahsus" çeviride halkın ekseriyetinin anlayacağı tarzda farklı bir çeviri metodunun kullanılması, propagandanın temel esaslarından olan "basit ve anlaşılır propaganda metinleri oluşturulması" kaidesine uygun olarak hareket edildiğini de göstermektedir.

Galip Bahtiyar'a genel müdürlük görevini devrettikten sonra Süleyman Necati Ermenilerle 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Anlaşması'na ve 21 Şubat - 12 Mart 1921 tarihleri arasında gerçekleşen Londra Konferansı'na Türkiye mümessili sıfatıyla katılmıştır. Hukuk tahsili yapmış olmasına rağmen Süleyman Necati Güneri'nin mebusluk ve Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi genel müdürlüğü görevleri dışında bütün hayatını tarih, coğrafya ve Türkçe öğretmenliği yaparak geçirdiği bilinmektedir.²⁸

3- Bir Türkçü: Galip Bahtiyar (Göker)

Süleyman Necati'nin ardından Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi genel müdürlüğüne Galip Bahtiyar (Göker) atanmıştır. 1882'de İstanbul'da doğan Galip Bahtiyar, Galatasaray Sultanisi ve İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezundur. 1908'den sonra Kosova, İzmir ve Adalar Maarif Müfettişliğinde ve Halep Maarif Müdürlüğünde görev yapmıştır.²⁹ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkan *Türk Yurdu* ve *Halka Doğru* mecmualarında Türkçülüğe dair yazılar yazmıştır.³⁰ Ayrıca bir buçuk sene de İzmir İttihat ve Terakki Ticaret Mektebi müdürlüğü yapmış, Balkan Savaşı sonlarında Edirne Maarif Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir.³¹

Galip Bahtiyar, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kendinden önceki genel müdürleri Hamdullah Suphi ve Süleyman Necati gibi genel müdürlük görevi yanında mebusluk görevini de icra ettiği için genel müdürlük vazifesi karşılığında herhangi bir maaş almamıştır.³² Görev süresi içerisinde Müdüriyet'e yönelik bazı eleştirileri cevaplamak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne de davet edilen Galip Bahtiyar bu vesileyle genel müdürlüğü döneminde yapılan icraatları Meclis'te anlatma fırsatı da bulmuştur: Kendi dönemindeki faaliyetlerle ilgili olarak, il ve illere bağlı yerlerin matbuatına imkânlar ölçüsünde yardım edilmeye devam edildiğinden, buralara kâğıt ve memur gönderildiğinden, teşkilatı daha etkin kılmak için istihbarat odalarının

²⁵ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 223.

²⁶ TBMM ZC, C.IV., D.I., İ. 65., Cel. 1, s. 344. 14 Eylül 1920 (14/09/1336)

²⁷ TBMM ZC, C.IV., D.I., İ. 65., Cel. 1, s. 344-345. 14 Eylül 1920 (14/09/1336)

²⁸ Güneri, *Hatıra Defteri*, 15-16.

²⁹ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 227.

³⁰ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 228.

³¹ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 227-228.

³² Er, *Türkiye'de Basın*, 50.

geliştirilmeye çalışıldığından, istihbarat salonu³³ açılıp daha etkin faaliyet gösterildiğinden bahsetmiştir. Meclisteki konuşmasında Galip Bahtiyar Müdüriyet'in çalışmalarının yetersiz olduğu yönündeki eleştirileri de kabul etmiş, Milli Mücadele'nin nedenleri hususunda halkın yeterince bilgilendirilemediğini, yazılı materyallerin halka geç ulaştığını, telgraf-posta sisteminde eksiklikler bulunduğunu, dış propagandanın istenilen seviyede olmadığını ve Müdüriyet'in kadrosunun yetersiz olduğunu söylemiştir.³⁴

Galip Bahtiyar'ın konuşmasından sonra Mustafa Kemal söz alarak Müdüriyet'e yönelik eleştirilere tek tek detaylı yanıtlar vermiş, Müdüriyet'in faaliyetlerinin yetersiz olduğu yönündeki görüşlerin gerçeği yansıtmadığını vurgulayarak, Müdüriyet'in tüm faaliyetlerinden haberdar olduğunu, bu alandaki tüm politikaları da kendisinin belirlediğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal'e göre Galip Bahtiyar'ın Müdüriyet ile ilgili eleştirileri kabul etmesi, genel müdürlerin kısa süre görev yapmış olmaları ve konularına tam hâkim olamamaları ile ilgilidir.³⁵ Gerçekten de Galip Bahtiyar Müdüriyet'e ilişkin soruları cevaplamak üzere Meclis'e, göreve başladıktan sadece birkaç gün sonra davet edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Genel Müdürün eleştirileri kabullenip bu eleştirilere yüzeysel denebilecek cevaplar vermesi olağan karşılanabilir. Ancak, Mustafa Kemal'in bu noktada devreye girip tüm sorumluluğun kendinde olduğunu hatırlatması, eleştirilerin haksız olduğunu belirtmesi ve tabiri caizse Müdüriyet'i koruyup kollayan bir tavır alması, Milli Mücadele önderinin Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'ne verdiği önem ve değerini somut kanıtları arasındadır.

Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürlüğü görevini Mustafa Kemal'in emriyle alan Galip Bahtiyar yine Mustafa Kemal'in emriyle Trakya meselesi ile meşgul olmak üzere Sofya'ya gönderilmiştir. Bu vazifesi esnasında yardımcısı Yusuf Hikmet (Bayur)³⁶ Müdüriyet'i ve Anadolu Ajansı'nı idare etmiştir. Galip Bahtiyar 14 Aralık 1920'ye kadar genel müdürlük görevine devam etmiştir.³⁷

³³ Ünlü Alman istihbaratçı Max von Oppenheim Berlin'de *Nachrichtenstelle für den Orient*'in (Şark İstihbarat Birimi) (NfO) kuruluş aşamasını tamamladıktan sonra 1915 yılı Nisan ayında İstanbul'a gelmiş ve İstanbul'daki Alman Elçiliği bünyesinde NfO'nun bir şubesi niteliğindeki *Nachrichtensaal* (Haber / Bilgi Salonu) organizasyonunu kurmuştur. NfO'nun bir dış temsilciliği olarak kabul edilse de İstanbul merkezli bu organizasyon Kon'a göre aslında başlı başına yeni bir yapılanma gibi görünmektedir. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki propaganda faaliyetlerini organize eden bu yapı, kısa sürede geniş bir şube sayısına ulaşmış ve 1916 yılı sonbaharına kadar 25 ana şube ve onlara bağlı 50 yan şube ile Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasının hemen hemen her tarafına yayılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu içindeki "istihbarat salonları" teşkilatlanmasını tamamlayan Oppenheim 1916 Haziran'ında Berlin'e dönmüştür. Kadir Kon, "Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max Von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu", *Tarih Dergisi*, 53/1 (2012), 240-241. Galip Bahtiyar'ın bahsettiği "istihbarat odaları" ve "istihbarat salonu" Kon'un çalışmasında bahsi geçen *Nachrichtensaal* (Haber / Bilgi Salonu) organizasyonunu akıllara getirmekte ve bu benzeşim Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi teşkilatlanması içinde yer aldığı anlaşılan "istihbarat odaları" ve "istihbarat salonu"nun oluşturulmasında bir Alman etkisinin olabileceğini düşündürmektedir. *Nachrichtenstelle für den Orient* (Şark İstihbarat Birimi) (NfO) ve *Nachrichtensaal* (Haber / Bilgi Salonu) organizasyonu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011, 47-57.

³⁴ TBMM ZC, C. IV, İ:65, Cel.:1; 14 Eylül 1920 (14/09/1336), s. 343-346; Hepkon, *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda*, 152-155.

³⁵ Hepkon, *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda*, 155-158. Müdüriyet'e ilişkin eleştirilere Mustafa Kemal'in verdiği cevapların detayları için bkz. Hepkon, *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda*, 156-158.

³⁶ Yusuf Hikmet (Bayur), 1890 yılında doğmuştur. Galatasaray Sultanisinde eğitim gördükten sonra Maarif Nezareti'nin açmış olduğu yüksek tahsil sınavını kazanarak Paris Üniversitesi Fen Fakültesi'nde üniversite öğrenimine başlamıştır. Mezuniyeti sonrasında İstanbul'a dönmüş, 1914-1920 yılları arasında Galatasaray Lisesi'nde öğretmenlik yapmıştır. Milli Mücadele döneminde 1920 yılında Ankara'ya geçmiş Kızılay'da ve Hariciye Vekâleti'nde çalışmıştır. Fransızca'ya olan hâkimiyetiyle bu Vekâlette kendini kısa sürede kabul ettirmiş ve dış siyasetin belirlenmesinde Umur-ı Siyasiye Müdürü olarak etkin rol oynamıştır. Lozan Konferansı'nda İsmet İnönü'nün müşaviri olarak yer almıştır. 1923-1932 yılları arasında Londra Elçiliği müsteşarlığı (1923), Belgrad Ortaelçiliği (1927), Kabil Büyükelçiliği (1928) ve Cumhurbaşkanlığı Sekreterliği (1927 ve 1932) görevlerini yerine getirmiştir. Atatürk'e yakın isimlerden biri olan Yusuf Hikmet Bayur, Nutuk'un hazırlanmasında Atatürk'ün başyardımcılarından biridir ve Nutuk'ta kullanılacak tarihsel malzemenin tedarik edilmesinde Atatürk, Yusuf Hikmet'in tarihçi kimliğinden de istifade etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu parçalandıktan sonra yeni ulus devleti oluşturan fikrî zemine yakınlığı ile de öne çıkan Yusuf Hikmet, Atatürk'ü "Türk Devrimi'ni mümkün kılan zaferin başlıca hazırlayıcısı ve sağlayıcısı" olarak nitelendirmektedir. Bayur, Atatürk'ün şahsiyetine ve fikirlerine olan hayranlığı ve bağlılığı ile bilinmektedir. Turhan Ada, Seyithan Çeçen, "Çok Partili Siyasal Hayata Geçişte Yusuf Hikmet Bayur'un Önemini", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 122/240 (2019), 155-168, 157-159, 161.

³⁷ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 227.

4- Sol Kanat Bir İttihatçı: Muhittin Birgen

Muhittin Birgen, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin önde gelen yazar, gazeteci ve fikir adamlarından biridir.³⁸ Aslen Yozgatlı fakat İstanbul'a yerleşmiş bir ailenin çocuğu olan Birgen 1885 yılında doğmuştur.³⁹ 1906'da Hicaz Demiryolu İdaresi'ne memur olduktan sonra 1908'de istifa edip gazetecilik ve öğretmenlik yapmaya başlamıştır. 1913'e kadar *Tanin* gazetesi tahrir müdürlüğü ve 1919'a kadar da aynı gazetede başyazarlık yapmıştır. 1914-1919 yılları arasında Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Çorum Mebusu olarak bulunmuştur. 1920-1921 yılları arasında *Yeni Gün* gazetesinde yazarlık, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde ise başyazarlık yapmıştır.⁴⁰

Muhittin Birgen, Galip Bahtiyar'dan boşalan Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi genel müdürlüğüne 14 Aralık 1920 tarihinde atanmıştır.⁴¹ Birgen'in göreve başlamasından kısa süre sonra Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi İcra Riyaseti'nden Hariciye Vekâleti'ne bağlanmıştır.⁴² Muhittin Birgen, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürü olarak 14 Aralık 1920 - 9 Mart 1921 tarihleri arasında kısa sayılabilecek bir süre görev yapmasına rağmen bu süre içerisinde önemli işlere imza atmıştır: *Hâkimiyet-i Milliye* günlük bir gazete haline gelmiş, Ankara Hükümeti'nin resmî gazetesi olan *Ceride-i Resmîye* düzenli olarak çıkmaya başlamış, Anadolu Ajansı'nın çalışmalarına destek verilmiş, ayrıca Fransızca bir bülten çıkarılarak bu bültenin yurt dışına gönderilmesi sağlanmıştır.⁴³

Birgen "propaganda"nın Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin aslî görevi olduğunu düşünmektedir. Onun döneminde de önceki genel müdürler döneminde olduğu gibi Milli Mücadele yanlısı gazetelere kâğıt yardımı gibi yardımlar yapılmasına devam edilmiş, bunun yanında köylülerin irşadı (bilgilendirilip aydınlatılması) için yeni bir örgütlenmeye gidilerek Sivas, Eskişehir, Kastamonu, Çankırı, Afyon, Kırşehir, Kütahya, Yozgat ve Konya'da gazetelerin, öğretmenlerin, yerli eşraf ve münevverlerin yardımlarıyla herhangi bir masraf yapılmadan "İrşat Komisyonları" kurulmuştur.⁴⁴

Kendisinin sürekli "İttihatçı" olarak tanımlanmasına ve Sebilürreşadçılarının⁴⁵ saldırılarına dayanamayarak siyasetten çekilen Muhittin Birgen, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi genel müdürlüğü görevinden de istifa etmiştir.⁴⁶ Ancak, Birgen'in, İttihat ve Terakki'nin sol kanadı içerisinde yer aldığı bilinen bir gerçektir.⁴⁷ İstifası sonrası İstanbul'a giden Birgen, deniz yoluyla Batum'a, oradan da Tiflis'e gitmiş, siyaseti bıraktığını söylemiş olmasına rağmen Kafkasya ve Rusya'daki İttihatçılarla iletişim halinde olmuştur.⁴⁸ Muhittin Birgen, "İttihatçılıktan kaçtım fakat İttihatçılık beni bırakmadı. Şimdi de göçebe İttihatçılardan biri oldum" demektedir. Özellikle Azerbaycan'da sıkı dostluklar kuran Birgen burada Mustafa Kemal'in halk arasında bir efsane olarak

³⁸ Zeki Arıkan, "Muhittin Birgen Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele", *Atatürk Yolu Dergisi*, 5/20, (1996), 365-386, 365.

³⁹ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene - İttihat ve Terakki Neydi?*, Yay. Haz. Zeki Arıkan, 1. Cilt, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, 10.

⁴⁰ Birgen, *İttihat ve Terakki'de*, 9.

⁴¹ Arıkan, "Muhittin Birgen", 383. Nazım Hikmet de görev süresi içerisinde Muhittin Birgen'i ziyaret edenler arasındadır. Arıkan, "Muhittin Birgen", 383.

⁴² Birgen, *İttihat ve Terakki'de*, 21.

⁴³ Birgen, *İttihat ve Terakki'de*, 21; Arıkan, "Muhittin Birgen", 383.

⁴⁴ *TBMM. ZC.*, C.VIII., D.I., İ.159, Cel. 2, s. 517-520; 28 Şubat 1920 (28/02/1337); Hepkon, *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda*, 159.

⁴⁵ *Sebilürreşad*, 27 Ağustos 1908 tarihinde *Sırât-ı Müstakîm* adıyla yayın hayatına başlamıştır. Yazar kadrosunda Mehmet Akif (Ersoy), Eşref Edip, Said Halim Paşa, Elmalılı Hamdi (Yazır) gibi isimlerin de yer almış olduğu *Sebilürreşad* İslam coğrafyasının değişik bölgelerinde bulundurduğu yazarlarıyla, bu bölgeleri konu alan sağlıklı haber ve yorum yazılarına da yer vermiştir. Milli Mücadele'ye büyük destek veren dergi; eşitlik, kardeşlik, birlik gibi hususlarda teşvik edici bir tutuma sahipken Batıcılık ve kavmiyetçilikle mücadele halinde olmuştur. Ancak derginin, Batı'nın bilim ve teknolojik üstünlüklerinin alınmasından yana olduğu da bilinmektedir. Dergide üzerinde en çok durulan konular arasında İslam dünyasının niçin gerilediği ve nasıl kalkınabileceği gelmektedir. Adem Efe, "Sebilürreşad", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 36, İstanbul, 2009: 251-253. Zürcher de Sebilürreşadçıların toplumsal canlanmaya İslami değerlere geri dönüşle ulaşılacağını savunduğunu, Sebilürreşadçıların çoğunun şeriat hukukuna dönüş yanlısı olduğunu fakat bununla birlikte modernleşmenin kabulünün de şeriatla bağdaşabileceği düşüncesini taşıdıklarını söylemektedir. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 191.

⁴⁶ Birgen, *İttihat ve Terakki'de*, 21.

⁴⁷ Arıkan, "Muhittin Birgen", 365, 385

⁴⁸ Birgen, *İttihat ve Terakki'de*, 24.

görüldüğüne, hatta daha önce Enver Paşa adına yazılmış bir marşın da Mustafa Kemal marşı haline dönüştürüldüğüne şahitlik etmiştir.⁴⁹

Muhittin Birgen'in, 14 Aralık 1920'de atandığı Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürlüğü görevinden 9 Mart 1921'de istifa etmesinden sonra⁵⁰ genel müdürlüğe vekâlet eden ve 1876 İstanbul doğumlu olan Mehmet Suat Davaz 9 Mart 1921'de vekâlet görevine başlamış, 12 Mart 1921'de vazifeyi Hüseyin Ragıp'a devretmiştir.⁵¹

5- Bir Hâkimiyet-i Milliye Başyazarı: Hüseyin Ragıp (Baydur)

Rodos'ta 1890 yılında doğan Hüseyin Ragıp Baydur, Milli Mücadele'nin başlamasını müteakip Ankara'ya çeşitli yollardan ulaşarak *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi etrafında birleşen ve Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasında önemli katkıları olan isimlerdendir.⁵² Hüseyin Ragıp, Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında başlayan işgaller karşısında hızlı harekete geçen ve halkı işgallere karşı direnişe geçilmesi konusunda teşvik eden entelektüeller arasındadır. Mondros sonrasında Türk Ocakları mensupları İstanbul Hükümeti'ne karşı açıkça tavır alarak faaliyetlerini siyasi alana kaydırmışlar ve özellikle de İzmir'in işgali üzerine İstanbul'da yapılan Fatih ve Sultanahmet mitinglerinin organizasyonunda önemli rol oynamışlardır. Hüseyin Ragıp da halkı işgaller karşısında mücadele etmeye teşvik eden etkili konuşmalar yapan Türk Ocakları mensuplarındanıdır.⁵³

Hüseyin Ragıp 12 Mart 1921 tarihinde Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi genel müdürlüğüne tayin edilmiştir. Hüseyin Ragıp bu göreve getirilmeden önce *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin başındaki isimdir. Başlangıçta haftada iki defa çıkmakta olan gazete Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi olan Mustafa Kemal'in emriyle 6 Şubat 1921'den itibaren günlük olarak çıkmaya başlamıştır. Hüseyin Ragıp *Hâkimiyet-i Milliye*'nin başyazarlığı görevini üstlenmiş, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürü olduktan sonra da başyazarlık görevine imzasız makaleler yazmak suretiyle devam etmiştir.⁵⁴

Hüseyin Ragıp'ın genel müdürlüğü döneminde, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin matbaasında bazı Vekâletlerin basılmasını gerekli gördükleri broşürlerin de basılmaya başlanması, Milli Mücadele dönemi propaganda çalışmaları içerisinde fazla öne çıkmayan ancak üzerinde durulması gereken bir detaydır. Matbuat Şubesi'nde Müdür olarak Ethem Hidayet (Akımsar) ve Neşriyat Şubesi'nin başında da Alaeddin Bey bulunmaktadır. O dönem dört şubeden müteşekkil olan İdarenin Neşriyat Şubesi'ne bağlı bulunan Anadolu Ajansı günde bir veya birden fazla bülten çıkarmakta ve bunlar, harp tebliğlerini, iç ve dış haberleri ihtiva etmektedir. Bültenler telgraf tellerinin varabildiği yerlere kadar içeride tamim olunmakta, gazete çıkan yerlerde gazetelerle verilerek, gazete çıkmayan yerlerde ise meydanlara asılarak ve kahvelerde okutturularak halka ulaştırılmaktadır. Böylece, Milli Mücadele ile ilgili iç ve dış gelişmelerin Türkiye geneline geniş ve devamlı bir surette ulaştırılması sağlanmıştır.⁵⁵

Hüseyin Ragıp, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi genel müdürlüğünden 31 Ekim 1921'de ayrılmıştır.⁵⁶ Milli Mücadele sürecindeki iç ve dış propaganda çalışmalarındaki başarılarından dolayı 1926 yılında kendisine İstiklal Madalyası verilmesi, gerek şahsının gerekse de genel müdürlüğünü yaptığı kurumun, Milli Mücadele dönemi propaganda çalışmaları açısından önemli olduğuna da işaret etmektedir.⁵⁷ Hüseyin Ragıp'tan sonra genel müdürlüğe Etem Hidayet (Akımsar) vekâleten getirilmiştir. 1890 doğumlu olan Akımsar, Ağustos 1920'de Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde Türkçe Ajans Memuru olarak göreve

⁴⁹ Arıkan, "Muhittin Birgen", 384. Birgen, 13 Haziran 1937 tarihli *Posta* gazetesinde Azerbaycan'daki dostlarından birinin kendisine Mustafa Kemal ile ilgili şunları söylediğini aktarmaktadır: "*Bilirsin Mehettin (Muhittin) Efendi, bu Mustafa Kemâli Paşa çoh ahıllı (akıllı) kişidi. Böyle ahıllı kişi her yerde tapmah olmaz. (bulmak kabil değildir.)*" Arıkan, "Muhittin Birgen", 384.

⁵⁰ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, 229.

⁵¹ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 231.

⁵² Hüseyin Doğramacıoğlu, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, 112, 115, 553.

⁵³ Vecihi Fuat Sefa Hekimoğlu, "Türkiye'de Türkçülük Hareketinin Ortaya Çıkması ve Türk Ocakları", *BEU Akademik İzdüşüm*, 2/1 (2017), 41-50, 48. Başta Halide Edip olmak üzere, Hamdullah Suphi (Tanrıöver) ve Mehmet Emin de (Yurdakul) bu mitinglerde öne çıkan Türk Ocakları mensubu konuşmacılar arasındadır. Hekimoğlu, "Türkiye'de Türkçülük", 48.

⁵⁴ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 235. Hüseyin Ragıp'ın genel müdürlük görevi karşılığında alacağı maaş on bin kuruştur.

⁵⁵ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 234.

⁵⁶ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 235.

⁵⁷ *BCA*, Fon: 30-10-0-0, K: 195, G: 334, Sıra: 1; 16 Mart 1926. Hüseyin Ragıp ile birlikte yine iç ve dış propaganda çalışmalarındaki başarılarından dolayı kendilerine İstiklal Madalyası verilen diğer iki isim ise Yakup Kadri Bey ve Cemal Hüsnü Bey'dir.

başlamış, 1 Temmuz 1921'de Matbuat Şubesi Müdürü olmuş, 1 Kasım 1921'den 29 Kasım 1921'e kadar da genel müdürlüğe vekâlet etmiştir.⁵⁸

6- İstihbarat Servislerinin Radarında Bir İttihatçı: Ahmed Ağaoğlu

Ahmed Ağaoğlu, Etem Hidayet'in vekâlet görevinin son bulduğu 29 Kasım 1921'de Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi genel müdürlüğüne atanmıştır.⁵⁹ Aslen Karabağlı olan Ahmed Ağaoğlu 1869 yılında doğmuştur. 1889'da Paris'e giderek Sorbonne Üniversitesi'nde tarih ve filoloji eğitimi almış ve Fransa'da İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleriyle irtibat kurmuştur.⁶⁰ Fransa'daki eğitimini tamamlayarak 1894'te Azerbaycan'a dönmüş, Tiflis, Şuşa ve Bakü'de öğretmenlik yapmıştır. Ayrıca, Türk ve Müslümanların haklarını Ruslara karşı savunmak için yayın yapan *Kaspiy* ve *Şarkî Rus* gazetelerinde de yazılar yazmıştır.⁶¹

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1908 yılının sonlarına doğru İstanbul'a gelen Ahmed Ağaoğlu, Paris'te öğrenci iken tanıştığı Ahmed Rıza ve Doktor Nazım aracılığıyla İttihat ve Terakki Fırkası'na girmiştir. Maarif Nezareti'nde iptidai tedrisat müfettişi ve Süleymaniye İttihat ve Terakki Kulübü'nde reis olmuştur. Aynı sene Fransızca *Jeune Turc* gazetesinin, iki sene sonra da *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin başyazarı olmuştur. 1914'te Yusuf Akçura ile birlikte *Türk Yurdu* dergisini kurmuştur. Aynı sene Darülfünun'da Türk Medeniyeti Tarihi öğretmenliği yapmıştır. Ahmed Ağaoğlu 1915'te Afyonkarahisar Mebusu ve İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumi Azası seçilmiştir. 1917 yılının sonlarında Nuri Paşa ile birlikte Azerbaycan'a gitmiş, 1918'de Mütareke üzerine İstanbul'a dönmüş ve bir süre sonra tutuklanarak Malta'ya gönderilmiştir.⁶²

Ağaoğlu'nun tutuklanma tarihi 25 Mart 1919'dur ve Ağaoğlu o tarihte hasta olmasına bakılmadan Bekirağa Bölüğü'ne kapatılmıştır. İngiliz istihbaratı tarafından hakkında hazırlanan 23 Nisan 1919 tarihli raporda kendisinden "*Panislamist akımın ve İttihat ve Terakki'nin hararetli taraftarı*" olarak bahsedilmektedir.⁶³ 14 Temmuz 1919 tarihli bir başka istihbarat raporunda ise Ahmed Ağaoğlu'nun Musevi kökenli bir Tatar olduğu, genç yaşlarında Okrana örgütünde kışkırtıcı ajanlık yaptığı, 1904'te Ermeni olaylarına karıştığı, Panislamist propagandacılığı sebebiyle Rus hükümeti tarafından suçlandığı belirtilmektedir. Aynı istihbarat raporuna göre Ağaoğlu; İslam'a hizmetleri dolayısıyla II. Meşrutiyet'te Osmanlı vatandaşı olmuş, Alman yanlısı ve Siyonist *Jeune Turc*'te gazetecilik yapmış, İttihat ve Terakki'nin önemli üyeleri arasına girmiş, savaş sırasında Almanlarca beslenmiş ve İtilaf güçleri aleyhine sert makaleler yazmıştır. İstihbarat raporunun sonunda ise Ağaoğlu'nun aleyhinde kesin bir suç delili olmadığı ama kötü bir kişilik olduğu ifadesi yer almaktadır.⁶⁴

Ağaoğlu, Bekirağa Bölüğü'nden Malta'ya gönderilecek ilk 59 kişilik listenin de içindedir. Listedeki isimler İngilizlerin gözünde en tehlikeli kişilerdir.⁶⁵ Fransızca'yı kusursuz konuşan, sağlam bir hukuk formasyonuna ve önemli bir gazetecilik tecrübesine sahip olan Ağaoğlu hakkında İngilizler kalın bir dosya oluşturmuşlardır. Malta sürgünleri için ayrı ayrı hazırlanmış dosyalar içerisinde en kalın dosya Ağaoğlu dosyasıdır. Dosyada Ağaoğlu İhtilalci, Türkçü, Turancı ve İttihatçı olarak vasıflandırılmaktadır.⁶⁶ İngiliz Yüksek Komiserliği Vekili Webb'in Ahmed Ağaoğlu hakkında Londra'ya 9 Ağustos 1919'da gönderdiği raporda da Ağaoğlu'nun son on yılda üç vatandaşlık (Rus, Osmanlı, Azerbaycan) değiştirdiği, başlıca işinin İttihatçı propaganda yapmak olduğu ve çalışmalarını Mekke'ye kadar genişlettiği, oradan Ezher ulemasıyla ilişkiler kurduğu, Kahire'deki İngilizlerin

⁵⁸ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 239.

⁵⁹ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 242. Ağaoğlu bu göreve 130 lira maaşla tayin edilmiştir.

⁶⁰ Nuri Yüce, "Ağaoğlu Ahmet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, 1988, 464-466, 464-465.

⁶¹ Yüce, "Ağaoğlu Ahmet", 465.

⁶² İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 241-242. Ahmed Ağaoğlu münhal (açık) olan Karahisar-ı Sahib Sancağı Mebusluğu'na 18 Zilhicce 1333 H. / 27 Ekim 1915 M. tarihinde seçilmiştir. *BOA*, DH.İ.UM, K: 49, G: 5; 27 Ekim 1915 (18/12/1333)

⁶³ Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2009, 310-312.

⁶⁴ Şimşir, *Malta Sürgünleri*, 313. İngilizlerin Ağaoğlu'nu içinde kışkırtıcı ajanlık yapmakla suçladığı Okrana (*Okrannoye Otdelenie* - Отделение по Охранению Общественной Безопасности и Порядка - Kamu Güvenliği ve Düzenini Koruma Bakanlığı), Çar'ı ve rejimi yıkıcı faaliyetlere karşı korumak amacıyla 1882 yılında yapılandırılan Rus istihbarat teşkilatıdır. Robert W. Pringle, "Guide to Soviet and Russian Intelligence Services", *The Intelligencer: Journal of U. S. Intelligence Studies*, 18/2 (2011), 51; Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, Lanham-Maryland-Toronto-Oxford: The Scarecrow Press, 2006, xiv. Okrana hakkında detaylı bilgi için bkz. Aykut Çağlak, *Türk ve Rus İstihbaratı 1900-1925*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2019, 58-65.

⁶⁵ Şimşir, *Malta Sürgünleri*, 121-123. Ahmed Ağaoğlu'na Malta'da verilen sürgün numarası 2764'tür ve künyesinde Darülfünun hocası ve yazar olduğu, Afyonkarahisar Mebusu olduğu, sürülme nedeninin ise asayiş bozmak ve Ermenilere zorbalık olduğu yazmaktadır. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, 135.

⁶⁶ Şimşir, *Malta Sürgünleri*, 309. Şimşir'e göre; İngilizlere Ahmed Ağaoğlu kadar yaka silktiren bir başka sürgün daha yoktur; Ağaoğlu özgürlüğü için savaşmıştır. Yalvarıp yakaracak yaradılıştaki biri değildir. Lütuf değil hak aramıştır. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, 308.

kendisinden kuşkulandığı, istihbarat servislerinin Ahmed Ağaoğlu'nu "persona non grata" (istenmeyen kişi) olarak niteledikleri yazılıdır.⁶⁷

İngilizlerin 13 Nisan 1921'de Malta Valisi'ne verdikleri talimatla içlerinde Hüseyin Cahit, Said Halim Paşa ve Ahmed Ağaoğlu'nun da bulunduğu 40 kişi serbest bırakılmıştır. Ağaoğlu evine döndükten kısa bir süre sonra bir Ermeni profesör kendisini ziyarete gelerek onun Ermenilerin suikast listesinde olduğunu haber vermiştir. Ağaoğlu daha sonra Hamdullah Suphi'nin gönderdiği para ile Ankara'ya doğru yola çıkmıştır.⁶⁸ Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin ilk genel müdürü olan Hamdullah Suphi Ankara'da Ağaoğlu'nu Mustafa Kemal Paşa ile tanıştırmıştır. Hamdullah Suphi'ye göre Ağaoğlu, irşat işini layıkıyla yapabilecek ve Anadolu'daki basın yayın hareketlerini güçlendirebilecek kapasite ve tecrübeye sahip biridir. Ahmed Ağaoğlu'nun, Ruslara karşı Azerbaycan'da Türkçe matbuat geleneğini yerleştiren iki üç aydından biri olması da bu noktada önemlidir.⁶⁹

Ahmed Ağaoğlu Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde genel müdür olarak görev yapmaya başlamadan önce İrşad Heyeti azası olarak görev yapmıştır.⁷⁰ İlk olarak Karadeniz ve Doğu illerinde irşat vazifesinde bulunmuş daha sonra da Kars'a ulaşarak yazılarıyla ve konferanslarıyla o bölgede milli davayı halka anlatmaya çalışmıştır. Bu görevleri sırasında Mustafa Kemal Paşa'dan defalarca kutlama, teşekkür ve minnettarlık telgrafları alarak vazifesinde teşvik edilmiştir. Ahmed Ağaoğlu, 29 Kasım 1921'de henüz Kars'ta iken Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi genel müdürlüğüne tayin olunmuş, 26-27 Aralık 1921 gecesi aldığı bir telgrafla Ankara'ya çağırılmış ve 26 Ocak 1922'de Ankara'ya ulaşmıştır.⁷¹ Ağaoğlu ile birlikte aynı gemide Türkiye'ye gelen Semyon İvanoviç Aralov⁷² anılarında Ağaoğlu'ndan çok iyi Rusça konuşan, Rusya'yı da iyi tanıyan deneyimli bir gazeteci olarak bahsetmektedir.⁷³ Aralov ayrıca Ağaoğlu'nu Mustafa Kemal Paşa'ya sonuna kadar sadık kalan yurtsever bir gazeteci olarak nitelemektedir.⁷⁴

Ahmed Ağaoğlu, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürlüğü döneminde de İngiliz istihbaratının yakın takibi altındadır. İngiliz istihbaratının elinde zaten kalın bir Ağaoğlu dosyası mevcuttur ve belli ki Ağaoğlu'nun Türk Milli Mücadelesi'nde önemli görevlere gelmesinden sonra bu dosya gelen yeni bilgilerle daha da hacimli bir dosya hâlini alacaktır. İngiliz istihbaratının 15 Mayıs 1922 tarihli raporunda; Rus etkisinin Anadolu'da arttığı, buna eski İttihatçılardan Yusuf Akçura ve Ahmed Ağayef'in (Ahmed Ağaoğlu) ortaya koyduğu enerjinin neden olduğu, aynı zamanda Ankara yönetiminin son zamanlarda Sovyet yönetiminden bol miktarda para almasının da Rus etkisinin Anadolu'da artmasına tesir ettiği, Mustafa Kemal'in

⁶⁷ Şimşir, *Malta Sürgünleri*, 314-315. Malta'da sürgünde bulunan Ahmed Ağaoğlu ve Ziya Gökalp gibi isimlerin maddi açıdan sıkıntıda bulunan ailelerine Ankara Hükümeti tarafından yardımda bulunulduğunu da burada not etmek gerekir. *BCA*, Fon: 30-10-0-0, K: 204, G: 392, Sıra: 4; 20 Ocak 1921.

⁶⁸ Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, 36-37. Hamdullah Suphi 300 lira göndermiş, Ağaoğlu bu paranın 250 lirasını ailesine bırakıp geri kalanını yanına alarak Ankara'ya hareket etmiştir. Ahmed Ağaoğlu Ankara'ya yaklaşırken duyduğu hisleri şöyle ifade etmektedir: "Ankara'ya bir mü'minin mukaddes bir şehre girerken taşıdığı duygularla giriyordum. Orasını bütün Türklük için bir Kâbe, bir Kudüs olarak görüyordum. Oraya derin bir şükran, içten bir iman, yüksek bir dilek duygusu ile giriyordum. Orası beni düşmanların elinden kurtaran bir tapınaktı. Orası yurtsuz ve ocaksız kalmış Türklerin yurt ve ocakları için savaştan bir kahramanlar yatağı idi. Orası onuru kırılmış Türklüğün şeref ve haysiyeti için talih ve kaderle çarpışan efsanevi şövalyelerin bir ocağı idi." Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, 37-39.

⁶⁹ Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, 39.

⁷⁰ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 242.

⁷¹ Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, 39-40.

⁷² Rus askerî istihbarat tarihi açısından da önemli bir isim olan Semyon Ivanoviç Aralov Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusunda Almanlar'a karşı savaşmıştır. 1917 Şubat Devrimi'nde cepheden aktif olarak devrime katılan askerlerin arasında yer almıştır. Karşı-devrimci ayaklanmaların bastırılmasında rol oynamıştır. Ekim Devrimi'nde İkinci Sovyet Kongresi'ne ordu delegesi olarak katılmıştır. Lev Davidoviç Troçki'nin Ordu ve Bahriye Halk Komiseri (Savunma Bakanı) olduğu dönemde 1918 yılında bu komiserliğin Harekât Şubesi Başkanlığına getirilerek Kızıl Ordu'daki ilk alay ve tümenlerin örgütlenmesi işini üstlenmiştir. Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, xvii-xviii. Semyon Ivanoviç Aralov'un başkanlığını yaptığı bu şube istihbarattan da sorumlu bir şubedir. Milli Mücadele'nin ivme kazandığı ve Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Sovyet Rusya ilişkilerinin olumlu yönde gelişmeye başladığı 1922'de Aralov, kısa bir süre görev yapan Natsarenus'un ardından, ülkesinin resmî temsilcisi olarak Ankara'ya atanmıştır. Milli Mücadele'deki en büyük askerî zaferlerin kazanıldığı ve Lozan Antlaşması ile Ankara Hükümeti'nin uluslararası camia tarafından tanındığı dönemde Ankara'da, Anadolu'daki cephelerde ve cephe gerisinde bulunan Rus diplomat, Cumhuriyet ilan edilmeden kısa bir süre önce ülkesine dönmüştür. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının*, xiii.

⁷³ Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının*, 33-34.

⁷⁴ Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının*, 117.

de Aralov'la görüş birliği içinde davrandığı kaydedilmiştir.⁷⁵ Görünen o ki İngilizler Türkiye'deki Rus etkisini Ağaoğlu, Akçura, Aralov ve Mustafa Kemal arasındaki ilişkiler ağı üzerinden analiz etmeye çalışmaktadır. İngiliz istihbaratının Ağaoğlu'nu, Türklerin propaganda çalışmalarının organize edildiği bir teşkilatın başına geçtikten sonra daha da yakın bir ilgiyle takip ettiğine de şüphe yoktur.

Temel vazifelerinden biri içeride ve dışarıda Milli Mücadele lehine propaganda yapmak ve yaptırmak olan Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi, Ahmed Ağaoğlu döneminde bu amaç doğrultusunda gazetelere yardımlarda bulunmuştur. Ankara'da Yunus Nadi'nin çıkardığı *Yeni Gün*, İstanbul'da Celal Nuri'nin çıkardığı *İleri*, Konya'da Mazhar'ın çıkardığı *Babalık* ile *Sebilürreşad* ve Ziya Gökalp'in Diyarbakır'da çıkardığı *Küçük Mecmu*, Ağaoğlu döneminde Müdüriyet'ten düzenli yardım alan gazete ve dergiler arasında yer almıştır. Onun döneminde, yeni kurulmak istenen gazetelere ve mecmualara ve diğer yayınlara da tab aletleri, hurufat ve kâğıt yardımında bulunulmuştur.⁷⁶ Milli Mücadele lehine yazılar yazan yabancı yazarlara da Ağaoğlu döneminde yardım yapılmıştır. Claude Farrere⁷⁷ yardımında bulunulan yazarlardan biridir. Milli Mücadele lehine yazılar yazan Pierre Loti'ye de Anadolu matbuatından bir albüm hediye edilmiştir.⁷⁸

Bahsi geçen yazarlardan Claude Farrere, Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'nda ve sonrasında Türklere karşı cephe almasının yanlış olduğunu ve bu tavrın Fransız kültür ve medeniyetinin Ortadoğu'daki etkisini azaltacağını savunmaktadır. Farrere, "Türklerin Manevi Gücü" isimli çalışmasında genel Türk tarihine ilişkin verdiği bilgiler yanında, Fransızların ve Türklerin Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri iki eski dost olduğunu da önemle vurgulamakta ve özellikle de bu konudaki bilgisinin sınırlı olduğunu düşündüğü Fransız okuru bilgilendirmeyi amaçlamaktadır.⁷⁹ Claude Farrere'e göre hiç kimse Türklerin kendi vatanlarında olmadıklarını söyleme hakkına sahip değildir. "Türkler, üzerinde yaşadıkları toprakların gerçek varisleridir" diyen Farrere, Türk halkının manevi gücünü Türkiye sınırlarının da ötesinden aldığını eklemektedir. Claude Farrere Türkleri dünyanın en asil insanları olarak değerlendirmekte ve Fransızlarla Türklerin dört asırlık dostluğunun üzerinde önemle durmaktadır.⁸⁰

Claude Farrere 18 Haziran 1922 tarihinde Mustafa Kemal ile de görüşme şansı bulmuştur. Görüşmeyi talep eden Farrere'dir. Mustafa Kemal Büyük Taarruz öncesinde Kocaeli Grubu'nu denetlemek üzere Adapazarı'na gelmiş, Farrere de İstanbul'dan denizyolu ile Adapazarı'na geçmiştir.⁸¹ Farrere bu görüşmenin ertesi günü, 19 Haziran 1922'de, *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesine verdiği mülakatta, İzmit'teki Türk ordusunun gücünü ve Türk tarafının moralini görmek için bu görüşmeyi yapmak istediğini söylemiştir. Ancak Mustafa Kemal, Büyük Taarruz'un yaklaşık iki ay öncesine rastlayan bu görüşmeye Farrere'in sadece Türk dostu sıfatıyla gelmediği, İtilaf Devletleri'nin bir nevi temsilcisi sıfatıyla da geldiği düşüncesindedir. Farrere Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinden Türk tarafının yapıcı olduğuna ilişkin olumlu düşüncelerle ayrılmış ve Farrere'in bu görüşmeyle

⁷⁵ Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde*, 256. Ahmed Ağaoğlu ve Yusuf Akçura; Hüseyinzade Ali, Mehmed Emin Resulzade, Abdürreşid İbrahimov, Ayaz İshaki, Halim Sabit, Yusuf Beyzade Nasip, Korkmazoğlu Celal gibi Rusya'daki 1905 Devrimi'nden yaklaşık bir sene sonra Rus Çarı'nın devrimciler üzerine uygulamaya başladığı terörden kaçıp II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Türkiye'ye gelen isimler arasında yer almaktadırlar. Bu isimler ayrıca Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Ocağı'nı kuran, *Türk Yurdu* dergisinin de ortaya çıkmasını, yayınlanmasını sağlayan isimlerdir. Akal, *Milli Mücadele'nin Başlangıcında*, 42-43.

⁷⁶ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 237. Türk matbuat tarihine ilişkin olarak *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, *Türkiye'de Matbuat İdareleri* ve *Politikaları* gibi önemli eserler yazan ve bir dönem Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde de görev yapmış olan Server İskit, Ahmed Ağaoğlu'na kendi genel müdürlüğü döneminde Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde ne gibi çalışmalar yapıldığına dair sorulara karşılık Ağaoğlu'ndan bir mektup almış, Ağaoğlu Müdüriyet'in kendi dönemindeki faaliyetlerini bu özel mektupla özetlemiştir. İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 237. (İskit'in verdiği ve bizim de burada İskit'ten alıntıladığımız Ağaoğlu ile ilgili bilgiler söz konusu mektuba dayanmaktadır) Ağaoğlu genel müdür olduktan bir süre sonra, Müdüriyet'in yardımında bulunduğu yayınlardan biri olan *Sebilürreşad*'ın tahsisatını kesmiştir.

⁷⁷ Claude Farrere, 1876-1957 yılları arasında yaşamış, dünyaca ünlü bir Fransız roman ve hikâye yazarıdır. Fransız ordusunda deniz subayı olarak da görev yapmış olan Farrere, 1919'da ordudan ayrılarak tamamen edebiyat çalışmalarına yönelmiştir. Eserlerinde daha çok doğu insanını ve doğu ülkelerinin meselelerini ele alan Claude Farrere birkaç kez Türkiye'de de bulunmuştur. 1935 yılında Fransız Akademisi üyeliğine seçilen yazar, Türkiye'ye ve Türklere karşı duyduğu manevi yakınlıkla da bilinmektedir. Claude Farrere, *Türklerin Manevi Gücü*, Çev. Orhan Bahaeddin, İstanbul: Tercüman - 1001 Temel Eser, 7. Farrere kendisi gibi Türkleri seven diğer ünlü Fransızlar arasında Pierre Loti, Pierre Mille, Edouard Herriot, Paul de Cassagnac, Mösyö Ribot, Mösyö Roullion gibi isimleri de zikretmektedir. Farrere, *Türklerin Manevi Gücü*, 11.

⁷⁸ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 237-238.

⁷⁹ Farrere, *Türklerin Manevi Gücü*, 8.

⁸⁰ Farrere, *Türklerin Manevi Gücü*, 182, 230.

⁸¹ Tarık Saygı, "Milli Mücadele'de Atatürk ile Claude Farrere'in İzmit'i Ziyareti", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2014), 79-92, 79. Saygı'ya göre bu görüşme, Anadolu Hareketi'nin Fransa'nın desteğini sağlaması ve Milli Mücadele'nin Avrupa'da daha fazla tanınması açısından önemli bir görüşmedir. Saygı, "Milli Mücadele'de Atatürk", 79.

ilgili düşünceleri, bölgedeki Türklerle ilgili olarak edindiği olumlu izlenimler *Le Gaulois*, *L'Echo de Paris*, *Le Figaro* gibi Fransız gazetelerinde de yayınlanmıştır. Claude Farrere görüşme sırasında Mustafa Kemal'den oldukça etkilenmiş ve yazısında Türk liderden hayranlıkla bahsetmiştir. Farrere'in söz konusu ziyareti ve bu ziyaret sonrasında izlenimlerini anlattığı yazıları Fransız kamuoyunda Türkler lehine bir yumuşama olmasında da etkili olmuştur.⁸²

Milli Mücadele lehine yazılar kaleme alan bir diğer yabancı yazar olan Pierre Loti ise 1876-1877, 1887, 1890, 1894, 1903-1905 ve 1913 yıllarında defalarca Türkiye'de bulunmuştur. 1913'teki gelişinde "Can Çekişen Türkiye" (La Turquie Agonisante) isimli eserini kaleme alan Loti'nin bu çalışması 1973'te Türkçe'ye de çevrilmiştir. Türkiye'de kaldığı sürede edindiği izlenimler ve Türklerin yaşantısının kendisi üzerinde bıraktığı etkiler Pierre Loti'nin eserleri için ilham kaynağı olmuştur. Loti'nin; "Aziyade", "Bir Sipahinin Romanı", "Fas'ta", "Can Çekişen Türkiye", "Sevgili Fransamızın Doğu'daki Ölümü" ve "Doğu'ya Üst Düzey Bakış Açıları" isimli kitapları Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye ve Türklerle ilgili edebi ve tarihi belgeseller niteliğindedir.⁸³ "Sevgili Fransamızın Doğu'daki Ölümü" (La Mort de Notre Chère France En Orient) isimli kitabında Pierre Loti, Türklerin yaşamını, gelenek ve göreneklerini, Batı dünyası ile ilişkilerini incelemiş ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türklerin haklarını Avrupa ülkelerine karşı savunmuştur. Bunda Pierre Loti'nin özellikle 1919-1920 yıllarında Türk Milli Mücadelesi'nin bir bölümünü, Fransa ve Türkiye'deki Fransızlar tarafından gönderilmiş olan belgelere dayanarak izlemesinin ve böylece Türklerle yapılan mezalimin (Loti burada özellikle de Yunanlıların İzmir'i işgali üzerinde durmaktadır) belgelerini görmesinin de etkisi vardır. Pierre Loti, Türklerin kendilerini ifade etmekten mahrum bırakıldıkları düşüncesiyle, Türk Milli Mücadelesi'nin haklı bir mücadele olduğunu Batı kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır.⁸⁴

Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde Ahmed Ağaoğlu dönemi, kendisinin 11 Ağustos 1923 tarihinde görevden ayrılmasıyla son bulmuştur. Genel müdürlük vazifesinin yanında aynı zamanda *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin başyazarlığını da yapmış olan Ahmed Ağaoğlu'ndan sonra 12 Ağustos 1923 - 4 Eylül 1923 tarihleri arasında Alaeddin Bey genel müdürlüğe vekâlet etmiştir. 1889 Konya doğumlu olan Alaeddin Bey 1911 yılında Hukuk Mektebi'nden mezun olmuştur. Milli Mücadele başlangıcında Ankara'ya gelmiş ve Matbuat ve İstihbarat Matbaası'nın müdürü ve sonra da İstihbarat Şubesi Müdürü olmuştur. Zekeriya Sertel'in genel müdür olmasıyla Alaeddin Bey'in vekâlet görevi sona ermiştir.⁸⁵

7- Bir Devrimci: Zekeriya Sertel

Zekeriya Sertel 1892 yılında Selanik Ustrumca'da doğmuştur. Paris'te Sorbonne Üniversitesi'nde Sosyoloji eğitimi alan Sertel, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce *Turan* adlı günlük bir gazete çıkarmış,⁸⁶ Talha ve Velid Ebuzziya'nın 1913'te yayınladığı *Tasvir-i Efkâr*'da da yazıları yayınlanmıştır.⁸⁷ 1919 yılının son günlerinde Amerika'ya giden Sertel, Amerika'da kaldığı üç yılı hayatının en önemli yılları olarak görmekte ve gazeteciliği de orada öğrendiğini söylemektedir.⁸⁸

Zekeriya Sertel her zaman basın özgürlüğünü savunmuş, gazeteciliğe başlamasından itibaren doğru ve ilkeli habercilikten de asla taviz vermemiştir. Sertel'in Amerika'dayken *New York Times* başyazarının dikkatini çekmesinin başlıca sebebi de bu özellikleri olmuştur: *New York Times* gazetesinde Mustafa Kemal hakkında tamamen yanlış bilgilere dayanan bir başyazı çıkması üzerine Sertel bu gazeteye bir mektup göndererek Mustafa Kemal hakkındaki yazının yanlışlarını açıklamıştır. İki gün sonra gazeteye başyazarla görüşmesi için davet edilmiş ve görüşme sonrasında kendisinden Mustafa Kemal ve Anadolu'daki Milli Mücadele hakkında bir yazı kaleme alması istenmiştir. Bir hafta sonra Zekeriya Sertel'in *New York Times*'ta ilk yazısı çıkmış, basın dünyasından ve okurlardan alınan olumlu geri dönüşler sonrasında *New York Times* başyazarı Zekeriya Sertel'den gazete için Türk Milli Mücadelesi hakkında yazılar yazmasını talep etmiştir. Sertel'in, Türk Milli Mücadelesi'nin gidişatını anlatan yazıları *New York Times*'ta her hafta yer bulmuş, Sertel bir taraftan da *Current*

⁸² Saygı, "Milli Mücadele'de Atatürk", 89-90.

⁸³ Tuğrul Baykent, "Pierre Loti (14 Ocak 1850 - 10 Haziran 1923)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 7/7 (1995), 12-13.

⁸⁴ Baykent, "Pierre Loti", 13.

⁸⁵ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 242-243.

⁸⁶ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 245.

⁸⁷ Hepkon, *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda*, 69. Zekeriya Sertel ile birlikte Yunus Nadi de bu gazetenin yazarları arasındadır.

⁸⁸ M. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım (1905-1950)*, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1968, 81, 96.

History dergisine ayda bir kez Milli Mücadele'ye ilişkin etraflı bilgiler veren yazılar göndermiştir.⁸⁹ Türklerin haksız işgallerle karşı karşıya olduğu, Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra Amerikan kamuoyunda yavaş yavaş anlaşılmaya başlamıştır. Sertel hatıratında, Türklerin emperyalistler karşısında zafer kazanarak tekrar yoktan bir vatan yarattıklarını gören Amerikalılardaki merakın Türklere karşı bir sempatiye dönüştüğünü ifade etmekte, Amerikan gazetelerinin kendisinden Türk Milli Mücadelesi'ne ilişkin bilgi alabilmek için adeta yarışa girdiklerinden bahsetmektedir.⁹⁰

Zekeriya Sertel'in Milli Mücadele hakkında Amerikan kamuoyunu bilgilendirdiği en önemli yazılardan biri, 26 Kasım 1922 tarihinde *New York Times* gazetesinde tam sayfa olarak yayınlanan makalesidir. Makalenin yer aldığı sayfanın sağ tarafında, sağ omzunda tüfek taşıyan Halide Edip'in fotoğrafı yer almaktadır. Sertel makalede Halide Edip'i "*Türkiye'nin Jeanne d'Arc'i*" olarak tanımlamakta, onu, Yüz Yıl Savaşları'nda İngiliz işgaline karşı Fransız askerinin önünde giderek Fransız askerine cesaret veren Jeanne d'Arc'a benzetmektedir. Makalede ayrıca Halide Edip'in Türkleri işgallere karşı harekete geçirmek için hem kalemi hem de tüfeğiyle mücadele verdiği vurgulanmakta; onun yazdığı romanlarla özellikle genç insanlara milliyetçi fikirleri aktardığı belirtilmekte, Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk birliklerinin yorgun olduğu bir anda atıyla birlikte kendisini cephenin ön saflarına atarak askerinin motivasyonunu yükselttiği anlatılmakta ve bir "kadın kahraman" olan Halide Edip'in kitleleri etkileyebilme gücü üzerinde durulmaktadır. Sertel makalede, Halide Edip'in "*Türk milletinin ne olursa olsun hiçbir zaman yok olmayacağından emin olalım*", "*tüm dünya karşımızda olsa bile milletimizin sevgisi bize karşı koyma cesareti verecektir*" gibi sözlerini de Halide Edip'ten aynen alıntılanmaktadır.⁹¹ Sertel'in bu makalesi hem Türk kadınının gücünü ve Milli Mücadele'de üstlendiği sorumlulukları Halide Edip örneğinde Amerikan kamuoyuna anlatıyor olması açısından hem de Matbuat ve İstihbarat Müdürlük-İ Umumiyesi gibi Türklerin önemli bir propaganda aygıtının başına geçecek olan Sertel'in, genel müdürlük görevi öncesinde yurt dışındaki yazarlığı sürecinde de Türk Milli Mücadelesi'nin haklılığının propagandasını ne kadar etkili bir şekilde icra ettiğini gösteriyor olması açısından oldukça önemlidir.

Zekeriya Sertel'in Matbuat ve İstihbarat Müdürlük-İ Umumiyesi'ndeki ilk görevi Müdürlük'in New York temsilciliği olmuş,⁹² Sertel bu görevini tamamladıktan sonra 1923 yazında Türkiye'ye dönmüştür. Hatıratında; "*memleketten çıktığımız zaman yalnız emperyalizm düşmanı milliyetçiydik. Bu kez memlekete devrimci olarak döndük. Bu savaşa daha oradayken başlamıştık. İstanbul'daki gazetelere Türkiye'deki Amerikan misyonerleri ve kolejleri aleyhinde şiddetli ve seri yazılar yazmıştım. Döndükten sonra da bu savaşa devam edecektik*" ifadelerine yer veren Sertel, dış savaşın zaferle bittiğini, sonrasında da içeride bir özgürlük ve demokrasi savaşının başladığını söylemektedir. Sertel anılarında ayrıca Amerika'dayken bir an önce memlekete dönüp bu savaşa katılmak ve kendi payına düşeni yapmak isteğiyle dolu olduğunu da vurgulamaktadır.⁹³ Bu istekle Ankara'ya gelen Sertel'in temel amacı Milli Mücadele'ye katkı vermektir. İstanbul'un söndüğünü ve suyu çekilen bir çeşmeye döndüğünü, memleketin nabzının ise artık Ankara'da attığını düşünmektedir. Zekeriya Sertel'e Ankara'ya geldikten birkaç gün sonra matbuat hususunda kendisine ihtiyaç duyulduğu söylenmiş⁹⁴ ve Sertel 4 Eylül 1923 tarihinde Matbuat ve İstihbarat Müdürlük-İ Umumiyesi genel müdürü olarak görevlendirilmiştir.⁹⁵

Zekeriya Sertel hatıratında, genel müdür olduğunda Müdürlük'in durumu ve o dönemde yapılması gereken işlerle ilgili de detaylı bilgiler vermektedir: Müdürlük savaş koşulları içinde kurulup çalıştırılan bir kurumdur ve Sertel'e göre Müdürlük'in bu özelliği de göz önünde bulundurulmak suretiyle her şeyden önce, uzun süre dünyadan uzak kalan mebuslara, devlet adamlarına, memleket dışında olup bitenler ve Türkiye ile ilgili sorunlar konusunda yabancı basının neler yazdığının duyurulması gerekmektedir. Türk Milli Mücadelesi sonrasında dünya basınının Türkiye ile ilgili yayınları önem kazanmış durumdadır ve Sertel bu amaçla Müdürlük'in yayını olarak *Ayın Tarihi* adında zengin bir dergi çıkarıldığını söylemektedir. Bu aylık dergi yurt

⁸⁹ Sertel, *Hatırladıklarım*, 86-87. Sertel anılarında; o dönemde Milli Mücadele'yi Amerikan kamuoyuna duyurma olanağını bulduğu için büyük sevinç duyduğunu söylemektedir.

⁹⁰ Sertel, *Hatırladıklarım*, 95.

⁹¹ Çilem Tuğba Koç, "The New York Times Gazetesinde (1922-1931) Halide Edip'le İlgili Yayınlanan Haberlerin İncelenmesi", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 46 (2018), 313-315. Zekeriya Sertel makalede Batı basınının Halide Edip'i "feminist" olarak niteliyor olmasına rağmen onun Türkiye'de bu şekilde anılmadığını, vatansever, milliyetçi ve kalemi ve silahıyla ülkesi için mücadele veren bir lider olarak anıldığını söylemektedir. Koç, "The New York", 320.

⁹² İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 238; Hepkon, *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda*, 150.

⁹³ Sertel, *Hatırladıklarım*, 96-97.

⁹⁴ Sertel, *Hatırladıklarım*, 105-106.

⁹⁵ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 245.

içinde ve yurt dışında son bir ay içinde olup biten hadiseleri ve dünya basınında öne çıkan haberleri vermektedir. Sertel, Anadolu Ajansı'nı dünya haber ajansları ile ilişkiler kuracak bir ajans haline getirebilmek için de yoğun çaba sarf etmiştir.⁹⁶ Zekeriya Sertel 13 Kasım 1923 tarihinde Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürlüğü görevinden alınmıştır.⁹⁷

8- Bir Mizah Yazarı: Ercümen Ekrem (Talu)

Zekeriya Sertel'in ardından Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde Genel Müdürlük görevine getirilen isim Ercümen Ekrem (Talu) olmuştur.⁹⁸ İstanbul İstinye'de 1888'de doğan Ercümen Ekrem, Türk edebiyatının tanınmış simalarından biri olan Recaizade Mahmud Ekrem'in oğludur. Galatasaray Sultanisi'nde ve Fransız mektebinde okuyan, bir süre Darülfünun Hukuk Şubesi'ne devam eden Ercümen Ekrem eğitimini Paris Siyasi İlimler Mektebi'nde sürdürmüş, 1905 yılında Türkiye'ye dönerek devlet memuriyetine girmiş, 1908'de görevinden ayrılarak Meclis-i A'yân Mütercimi olmuş, 1913 yılında Divan-ı Hümayun Teşrifat Dairesi memurluğuna tayin edilmiş, üç yıl sonra bu görevinden de ayrılmıştır.⁹⁹

Ercümen Ekrem, Damat Ferit Paşa Hükûmeti döneminde 5 Mart 1919 tarihinde Osmanlı Hariciye Nezareti Matbuat Umum Müdürlüğü görevine getirilmiş ancak Milli Mücadele yanlısı milliyetçi gazetelerin yayınına izin verdiği gerekçesiyle, dört buçuk ay sürdürdüğü bu görevinden alınmıştır.¹⁰⁰ Ercümen Ekrem İstanbul'un 16 Mart 1920 tarihli işgalinden sonra işgal ordusunun kurduğu Sansür Heyeti'nde Osmanlı Hükûmeti temsilcisi olarak da çalışmıştır.¹⁰¹ Ercümen Ekrem'in, Milli Mücadele'yi desteklediğinin anlaşılmasıyla Matbuat Umum Müdürlüğü'ndeki görevinden alınmasının üzerinden bir yıl bile geçmeden Sansür Heyeti gibi kritik bir heyette kendisine yer bulmuş olması akıllara Ankara'daki milliyetçilerin İstanbul'da, Osmanlı Hükûmeti'nin bazı atamalarını manipüle edebilecek güce sahip bağlantılarının olabileceği ihtimalini getirmektedir.

Cumhuriyet dönemindeki Matbuat Genel Müdürlüğü görevine Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde 16 Aralık 1923'te başlayan Ercümen Ekrem 12 Mart 1924 tarihine kadar bu görevde kalmış, ardından Cumhurbaşkanlığı Umumi Kâtipliği'ne tayin edilmiş, bir yıl sonra da İstanbul Yüksek Muallim Mektebi'nde Fransızca öğretmeni olarak görev almıştır. Ercümen Ekrem 1927 yılında tekrar Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürü olarak atanmış ve 31 Mayıs 1931'e kadar bu görevde kalmıştır. Çok iyi derecede Fransızca, İngilizce ve Rumca bilen Ercümen Ekrem, Müdüriyet'in lağvedilmesi üzerine Varşova Büyükelçiliği Müsteşarlığı'nda görevlendirilmiştir.¹⁰² Bir mizah yazarı olan ve Türk edebiyatının üretken isimleri arasında yer alan Ercümen Ekrem'in, II. Meşrutiyet'in ilanından 1950'li yıllara kadar çok sayıda gazete ve dergide hikâye, roman, fıkra ve hatıraları yayımlanmıştır.¹⁰³

⁹⁶ Sertel, *Hatırladıklarım*, 106-107. *Ayn Tarihi* isimli dergi, 1923'ün Eylül ayından itibaren çıkarılmaya başlanmıştır. Hepkon, *a.g.t.*, s. 142.

⁹⁷ BCA, Fon: 30-11-1-0, K: 1, G: 3, Sıra: 2; 13 Kasım 1923. Sertel'in görevden alınmasına ilişkin farklı iddialar bulunmaktadır. Bu iddialardan biri, hükümetin muhalefete yönelik çeşitli tedbirler alacağı haberlerinin İstanbul basınında yer almasından sonra Anadolu Ajansı'nın bu haberleri tezkiz etmesi üzerine tezkizi yapan Genel Müdür olması sebebiyle Sertel'in görevine son verildiğidir. Dâhiliye Vekili Ferit Bey ise Zekeriya Sertel'in görevden alınma sebebinin, yetkisini aşan bir atama yapması olduğunu söylemektedir. Sertel ise Genel Müdürlük görevi sırasında Mustafa Kemal'in öne sürdüğü bazı fikirler aleyhinde fikir beyan ettiği için görevden alındığı görüşündedir. Hepkon, *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda*, 114.

⁹⁸ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 244. Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde Genel Müdürlüklerle birlikte, Cumhuriyet döneminde Müdüriyet'in Türkiye'nin çeşitli bölgelerindeki birimlerinde görev alan İstihbarat Müdürlerinin de etkin roller üstlendikleri görülmektedir. İstihbarat Müdürlerinin temel vazifeleri istihbaratla uğraşmak ve daha ziyade yeni rejimin propagandasını yapmak ve yaptırmaktır. İstihbarat Müdürlerinden Etem Hidayet (Akımsar) İstanbul'da, Bayramzade İsmail Hakkı İzmir'de, Enver Nurettin Edirne'de, Ali Becil ise Kars'ta görev yapmışlardır. İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 244.

⁹⁹ Atilla Çetin, "Ercümen Ekrem Talu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul, 1995, 274-275. Ercümen Ekrem Galatasaray Sultanisi'nde okurken aynı zamanda, Rumca ve İngilizcesini geliştirmek için de özel ders almıştır. Âbide Doğan, "Modern Evliya Çelebi Ercümen Ekrem ve Eserleri: Evliya-yı Cedid ve Zeyl-i Evliya-yı Cedid", *Türkbilgi*, 5 (2003), 13-24, 13.

¹⁰⁰ İbrahim Özen, "Şair Kimliğiyle Ercümen Ekrem Talu", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 47 (2020), 111-112. Çetin, Ercümen Ekrem'in Hariciye Nezareti Matbuat Umum Müdürlüğü görevinde 23 Mart 1919 - 26 Ağustos 1919 tarihleri arasında bulunduğunu söylemektedir. Çetin, "Ercümen Ekrem", 275.

¹⁰¹ Çetin, "Ercümen Ekrem", 275.

¹⁰² Çetin, "Ercümen Ekrem", 275. Ercümen Ekrem 1927 yılının 26 Eylül'ünde Genel Müdürlük görevine atanmıştır. Başboğa, *Anadolu Ajansı*, 176; Hepkon, *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda*, 141.

¹⁰³ Özen, "Şair Kimliğiyle", 109. Ercümen Ekrem; Hüseyin Rahmi ve Ahmet Rasim tarzı bir yazım biçimi geliştirmeye çalışmış ve Türk edebiyatına mizah alanında değerli eserler kazandırmıştır. Yazar olarak asıl ününü 1920'de tefrika edilen "Evliya-yı Cedid" adlı eserleriyle yakalayan Ercümen Ekrem, uzun müddet kendisinden "Evliya-yı Cedid" (Yeni Evliya) ve "Evliya-yı Sâni" (İkinci Evliya) olarak bahsetmiştir. Adı geçen eserinde Ercümen Ekrem, Evliya Çelebi'yi 20. yüzyıla taşımış, Evliya Çelebi'nin üslubunu taklit

9- Bir Ekonomist: Saffet Tuncay

Ercümen Ekrem'in 11 Mart 1924'te görevden ayrılmasından sonra Alaeddin Bey Genel Müdürlük görevine vekâlet etmeye başlamış ve Alaeddin Bey'in bu vekâleti bir seneden fazla sürmüştür.¹⁰⁴ 11 Haziran 1925 - 23 Haziran 1927 tarihleri arasında ise Saffet Tuncay Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürü olarak görev almıştır.¹⁰⁵ 1884 Bergama doğumlu olan Tuncay, Mülkiye'de ve Paris Ecole Libre Des Sciences Politiques Mali Şubesi'nde eğitim görmüştür. Çok iyi derecede Fransızca bilen Saffet Tuncay, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürlüğü görevi haricinde mesleki kariyerinde Hazine-i Hassa Emlak-ı Hümayun Kalemî Kâtibi ve Mümeyyizi, Meclis-i Mebusan Kanunlar Müdürü, İstanbul Belediyesi Adalar Şubesi Müdürü, Mülkiye Mektebi Hukuk Başlangıcı Dersi Öğretim Görevlisi, *Şûra-yı Ümmet* gazetesi yazarı, *Şûra-yı Devlet Daire Reisi*, Ziraat Bankası İdare Meclisi üyesi olarak da hizmet vermiştir. Tuncay ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde VII. Dönem Siirt Milletvekili olarak da görev almıştır.¹⁰⁶

Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin ekonomik sorunlarla karşı karşıya olduğu ve Meclis'in de Müdüriyet'in bütçesinde kısıntıya gidilmesi yönünde üst üste düzenlemeler yaptığı bir dönemde Müdüriyet'e ekonomi eğitimi almış ve bu alanda mesleki tecrübeye de sahip birinin Genel Müdür olarak atanmış olması, Türk siyasi karar alıcıların yeni genel müdürden öncelikli olarak Müdüriyet'in karşı karşıya olduğu ekonomik sorunlara çözüm bulma yolunda katkı bekleyeceğinin işaretini vermiştir. "Yabancı Matbuat Özetleri"nin baskı sayısının azaltılması ve bu özetlerin daha uygun fiyata bastırılmasının yollarının aranması; Meclis'te, devletin 1926 yılı genel bütçesinde yüzde 13 oranında tasarruf edileceği kararı alınması ve Müdüriyet'in de bu karara uygun tasarruflarda bulunmak zorunda kalması Saffet Tuncay döneminin öne çıkan ekonomik sorunları olmuş ve Tuncay görev yaptığı süreçte bu sorunlara çözüm üretmeye çalışmıştır.¹⁰⁷

10- Bir Son ve Bir Başlangıç

Milli Mücadele döneminde propaganda sahasında önemli hizmetleri olan Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin görev alanı Anadolu Ajansı'nın 1924'teki bütçe kanunu ile Müdüriyet'ten ayrılması, Müdüriyet'e ait Matbuat ve İstihbarat Matbaası'nın kapatılması (Meclis Matbaası ile birleştirilmesi) gibi sebeplerle daraltılmıştır. Aynı yıl *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin Müdüriyet bünyesinden ayrılması ve bir sonraki yıl *Resmî Ceride*'nin çıkarılması görevinin Başvekâlet Müdevvenat Müdürlüğü'ne verilmesiyle Müdüriyet'in etkinlikleri iyice azalmıştır. Kuruluşunda önce İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'ne ve devamında aynı yıl içerisinde Hariciye Vekâleti'ne bağlanan Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi, 1929'a kadar bağımsız bir müdürlük olarak faaliyet göstermiş, 1 Eylül 1929 tarihinden 1 Haziran 1931 tarihli bütçe kanunu ile lağvedildiği tarihe kadar Hariciye Vekâleti'ne bağlı bir şube olarak çalışmıştır. 1933'te tekrar kurulan Müdüriyet yeni bir yönelimle ve zaman içerisinde yaşadığı isim değişiklikleriyle faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁰⁸

22 Mayıs 1933'te 2205 sayılı Kanun ile İçişleri Bakanlığı'na bağlı olarak yeniden yapılandırılmış olan Müdüriyet, 1 Haziran 1934 tarih ve 2444 sayılı Matbuat Umum Müdürlüğü Kanunu ile daha geniş bir faaliyet alanına kavuşmuş, 24 Mayıs 1949 tarih ve 5392 sayılı Kanun ile Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'ne dönüştürülmüş, 27 Temmuz 1963 tarih ve 265 sayılı Kanun ile Turizm ve Tanıtma Bakanlığı bünyesine dâhil edilmiş, 27 Şubat 1968 tarih ve 4/139 sayılı Cumhurbaşkanlığı yazısıyla Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 18 Mayıs 1984 tarih ve 231 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile de Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü adını almıştır.¹⁰⁹ Kurum, 10 Temmuz 2018 tarihinde lağvedilmiş,

ederek kendi yaşadığı devrin İstanbul'unun sosyal ve kültürel olaylarını ironik bir yaklaşımla kaleme almıştır. Doğan, "Modern Evliya Çelebi", 13-14.

¹⁰⁴ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 246.

¹⁰⁵ Başboğa, *Anadolu Ajansı*, 176; Hepkon, *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda*, 141.

¹⁰⁶ <https://tbmm.chp.org.tr/milletvekiliDetay.aspx?ID=6793>. (Erişim tarihi: 21/09/2021)

¹⁰⁷ *BCA*, Fon: 30-18-1-1, K: 18, G: 17, Sıra: 16; 10 Mart 1926. (3298 sayılı kararname); *BCA*, Fon: 30-10-0-0, K: 131, G: 944, Sıra: 4; 7 Temmuz 1926.

¹⁰⁸ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri*, 256-257; Hepkon, *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda*, 142. Müdüriyet, devletin resmî gazetesi olan *Resmî Ceride*'yi 7 Ekim 1920'den itibaren yayınlamaya başlamıştır. Müdüriyet'e ait matbaa 1924 yılında Meclis'in matbaasıyla birleştirilince *Resmî Ceride* 1924 yılında çıkarılamamıştır. Hepkon, *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda*, 150, 167. Hariciye Vekâleti teşkilatına bağlı Matbuat'a ilişkin kısım mali yılbaşından itibaren bütçesi ile beraber İçişleri Bakanlığı'na devredilmiştir. *BCA*, Fon: 30-10-0-0, K: 83, G: 550, Sıra: 14; 15 Haziran 1931.

¹⁰⁹ BYEGM, *Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü - 2012-2016 Stratejik Planı*, s. 32-33. Söz konusu stratejik plana http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/OxBZo+Basin-Yayin_ve_Enformasyon_Genel_Mudurlugu_2012-2016_Stratejik_Planı.pdf uzantısı üzerinden erişim sağlanabilmektedir. (Erişim tarihi: 25/06/2020).

kurumun tüm görev ve yetkileri ve mal varlığı 14 numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile kurulan Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı'na devredilmiştir.¹¹⁰

Sonuç

Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi, Milli Mücadele dönemindeki Meclis toplantılarından da anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal'in açık desteğini alan ve bu destekle de kurulduğu tarihten itibaren yolunda emin adımlarla ilerleyen, Milli Mücadele'nin kazanılmasında da pay sahibi olan önemli bir propaganda yapılanmasıdır. Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde, Müdüriyet'in kuruluş tarihi olan 7 Haziran 1920 ile lağvedildiği tarih olan 1 Haziran 1931 tarihleri arasında Genel Müdür olarak görev yapmış isimler kurumsal faaliyetlerin icrasında etkin rol oynamışlardır. Genel Müdürlerin bilgi birikimleri ve tecrübeleri kurumsal işleyişe pozitif yönde yansımıştır. Propaganda faaliyetlerinin başarıya ulaşması için bu faaliyetlerin belirli propaganda esaslarına uygun olarak icra edilmesi gerekmektedir ve Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin başında olan isimlere bakıldığında bu isimlerin propagandanın temel esaslarına uygun bir yönetim anlayışı benimsedikleri görülmektedir. Basın-yayın alanında tecrübe sahibi kişilerin Genel Müdürlük yapması Müdüriyet'in kurumsal kapasite ve kabiliyetinin artırılmasına önemli katkılar sağlamıştır.

Genel müdürlerin ağırlıklı olarak İttihatçı ve milliyetçi kimlikleriyle öne çıkan isimler olması dikkat çeken bir husustur. Propaganda stratejisini; milliyetçi ideolojinin toplum tarafından benimsenmesi, bu ideolojinin yaygınlaşması ve milliyetçi reflekslerin kuvvetlendirilmesi üzerine kurgulayan Türk siyasi karar alıcıların genel olarak milliyetçi yanı ön planda olan isimleri tercih etmeleri şaşırtıcı görünmemektedir. Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürleri, Türk siyasi karar alıcılar tarafından, propaganda faaliyetlerini Milli Mücadele'nin gerekliliklerine ve aciliyetlerine uygun olarak yürütebilecek becerilere sahip isimler arasından seçilmişlerdir. Genel Müdürlerin Müdüriyet'in kurumsal kapasite ve kabiliyetlerinin geliştirilmesi yolunda attıkları adımlar Milli Mücadele'nin gidişatını da pozitif yönde etkilemiştir.

Kurulduğu tarihten lağvedildiği tarihe kadar Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde çok sayıda ismin genel müdürlük yapmış olması da gözlerden kaçmayan bir diğer husustur. Bu durum her ne kadar, atama yetkisi elinde olan Türk siyasi karar alıcıların Müdüriyet'e uygun genel müdürü bulmak için sürekli bir arayış içerisinde oldukları gibi bir izlenim oluştursa da, Müdüriyet'teki genel müdür değişikliklerinin kendi içinde farklı sebepleri bulunmaktadır. Örneğin Muhittin Birgen istifa ederek görevden ayrılmış; Süleyman Necati, Galip Bahtiyar ve Ercümen Ekrem siyasi karar alıcıların kendilerini farklı bürokratik mekanizmalar içerisinde değerlendirme tercihlerinden dolayı görevlerini devretmiş; Zekeriya Sertel ise Mustafa Kemal ile fikir ayrılıkları nedeniyle görevden alınmıştır. Dolayısıyla Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürlerinin neden hep "kısa" sayılabilecek süreler genel müdürlük yaptıkları hususunda bir genelleme yapabilmek imkânımız bulunmamaktadır. Bu noktada hem Türk siyasi karar alıcıların tercihlerinin hem de Genel Müdürlerin bireysel kararlarının genel müdürlük sürelerinde belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte Müdüriyet'te 1920-1923 yılları arasında genel müdürlük makamında yedi farklı ismin bulunmuş olmasında Milli Mücadele'nin devam ediyor olmasının ve bu kritik mücadelenin dönemsel aciliyetlerinin etkisi olduğu muhakkaktır. Müdüriyet'te 1924-1931 yılları arasında sadece iki ismin genel müdürlük yapmış olmasında ise Milli Mücadele'nin artık tamamlanmış olmasının belirgin bir tesiri vardır.

Kimi öğretmen, kimi ekonomist, kimi mizah yazarı, kimi başyazar, kimi mebus olan ve devrimci, Türkçü, İttihatçı gibi farklı kimlikleriyle öne çıkan, ancak birbirlerine benzer ya da birbirlerinden farklı hangi özelliklere sahip olurlarsa olsunlar, propaganda çalışmalarının önemini bilincinde olup bu bilinçle vazifelerini yerine getirme çabası içerisinde olan Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürlerinin katkıları ve Mustafa Kemal'in Müdüriyet'e verdiği önem ve destek sayesinde Müdüriyet bünyesinde istihbarat ve propaganda çalışmalarının kurumsal bir anlayışla ve belirli bir program dâhilinde sağlıklı bir şekilde icra edilebilmesi sağlanmıştır.

Basın Yayın Genel Müdürlüğü 1968-1974 yılları arasında Başbakanlığa, 1974-1982 yılları arasında Turizm ve Tanıtma Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmüştür, 1982'de tekrar Başbakanlığa bağlanmıştır.

¹¹⁰ Süleyman Hilmi Bengi, "Ülkelerin Bağımsızlık Mücadeleleri ve Haber Ajansları İlişkisi - Anadolu Ajansı Örneği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 35/100 (2019), 449-478, 472.

Finansal Destek ve Teşekkür / Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE)

Resmi Yayınlar

BYEGM, Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü - 2012-2016 Stratejik Planı

TBMM Zabıt Ceridesi

Telif Eserler

Ada, Turhan, Çeçen Seyithan. "Çok Partili Siyasal Hayata Geçişte Yusuf Hikmet Bayur'un Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*. 122/240 (2019): 155-168.

Akal, Emel. *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*. Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) Yayınları. İstanbul, 2006.

Aralov, Semyon İvanoviç. *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*. Çev. Hasan Ali Ediz. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Arıkan, Zeki. "Muhittin Birgen Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele", *Atatürk Yolu Dergisi*. 5/20 (1996): 365-386.

Aslan, Betül. "Milli Mücadele Döneminde Halkı Aydınlatma ve Propaganda Faaliyetleri Yürüten Önemli Bir Komisyon: İrşad Encümeni", *Atatürk Dergisi*. 4/2 (2010): 125-148.

Aslan, Yavuz. "I. Dönem TBMM'de 'İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti (Hükümet Başkanlığı)'nın Statüsü ve 'TBMM Reisi'nin İcra ile İlgili Yetki ve Sorumluluğu", *Atatürk Dergisi*. 3/1 (2010): 61-66.

Başboğa, Sevcan. *Anadolu Ajansı (1920-1922)*. Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2007.

Baydar, Mustafa. *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*. İstanbul: Menteş Kitabevi, 1968.

Baykent, Tuğrul. "Pierre Loti (14 Ocak 1850 - 10 Haziran 1923)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 7/7 (1995): 12-13.

Bengi, Süleyman Hilmi. "Ülkelerin Bağımsızlık Mücadeleleri ve Haber Ajansları İlişkisi - Anadolu Ajansı Örneği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 35/100 (2019): 449-478.

Birgen, Muhittin. *İttihat ve Terakki'de On Sene - İttihat ve Terakki Neydi?*, 1. Cilt, Yay. Haz. Zeki Arıkan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Çağlak, Aykut. *Türk ve Rus İstihbaratı 1900-1925*, Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2019.

Çetin, Atilla. "Ercüment Ekrem Talu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul, 1995.

Doğan, Âbide. "Modern Evliya Çelebi Ercüment Ekrem ve Eserleri: Evliya-yı Cedid ve Zeyl-i Evliya-yı Cedid", *Türkbilig*. 5 (2003): 13-24.

Doğramacıoğlu, Hüseyin. *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Efe, Adem. "Sebülürreşâd", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 36, İstanbul, 2009: 251-253.

Er, Turgut. *Türkiye'de Basın Yayın ve Tanıtma*. Ankara: Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Yayınları, 2003.

Farrere, Claude. *Türklerin Manevi Gücü*. Çev. Orhan Bahaeddin. İstanbul: Tercüman - 1001 Temel Eser, C. 10, İstanbul.

- Güneri, Süleyman Necati. *Hatıra Defteri*. Haz. Ali Birinci. Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000.
- Hekimoğlu, Vecihi Fuat. "Türkiye'de Türkçülük Hareketinin Ortaya Çıkması ve Türk Ocakları", *BEU Akademik İzdüşüm*. 2/1 (2017): 41-50.
- Hepkon, Zeliha. *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda Kitle İletişim Araçlarının Rolü: Matbuat ve İstihbarat Müdiriyet-i Umumiyesi (1920-1931)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Hiçyılmaz, Ergun. *Karakol - Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt*. İstanbul: Destek Yayınevi, 2012.
- İskit, Server R. *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*. İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1939.
- İskit, Server R. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*. Ankara: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943.
- Kardeş, Fethi. *Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 60 Yılın Hikâyesi*. Ankara: Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yayını, 1980.
- Koç, Çilem Tuğba. "The New York Times Gazetesi'nde (1922-1931) Halide Edip'le İlgili Yayınlanan Haberlerin İncelenmesi", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*. 46 (2018)
- Kon, Kadir. "Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max Von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu", *Tarih Dergisi*. 53 (2012)
- Kon, Kadir. *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011.
- Oral, Fuat Süreyya. *Türk Basın Tarihi (1919-1965) - Cumhuriyet Dönemi*. Ankara: Doğu Matbaacılık, 1967.
- Özen, İbrahim. "Şair Kimliğiyle Ercüment Ekrem Talu", *Türklük Bilimi Araştırmaları*. 47 (2020)
- Öztoprak, İzzet. *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981.
- Pringle, Robert W. "Guide to Soviet and Russian Intelligence Services", *The Intelligence: Journal of U. S. Intelligence Studies*. 18/2 (2011)
- Pringle, Robert W. *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, Lanham-Maryland-Toronto-Oxford: The Scarecrow Press, 2006.
- Sakal, Fahri. *Ağaoğlu Ahmed Bey*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Saygı, Tarık. "Milli Mücadele'de Atatürk ile Claude Farrere'in İzmit'i Ziyareti", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (2014): 79-92.
- Sertel, M. Zekeriya. *Hatırladıklarım (1905-1950)*. İstanbul: Yayıncılık Matbaası, 1968.
- Sonyel, Salahi R. *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Şimşir, Bilal. *Malta Sürgünleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2009.
- Uçman, Abdullah. "Tanrıöver, Hamdullah Suphi", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 39, İstanbul, 2010: 574-575.
- Yiğit, Yücel. "TBMM Gizli Celse Zabıtlarında Yusuf Akçura'nın Siyasi Mücadelesi", *Tarih ve Günce*. 10 (2022): 187-208.
- Yüce, Nuri. "Ağaoğlu, Ahmet", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 1, İstanbul, 1988: 464-466.
- Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- İnternet Kaynakları**
- <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak-> Erişim: 16.06.2021
- <https://tbmm.chp.org.tr/milletvekiliDetay.aspx?ID=6793> Erişim: 21/09/2021
- http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/OxBZo+Basin-Yayin_ve_Enformasyon_Genel_Mudurlugu_2012-2016_Stratejik_Plan.pdf Erişim: 25/06/2020

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 71 (2022), 105-123.

Geliş/Received: 19.06.2022

Kabul/Accepted: 16.08.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1132826

(Araştırma Makalesi/Research Article)

TÜRK İSTİKLAL HARBİ'NDE BATI CEPHESİ'NDE BİR İHTİYAT KUVVETİ: MECLİS MUHAFAZ TABURU (1920-1923)

A RESERVE FORCE ON THE WESTERN FRONT IN THE TURKISH WAR OF INDEPENDENCE: ASSEMBLY GUARD BATTALION (1920-1923)

GÜZİN ÇAYKIRAN*

ÖZ

1918 yılı sonuna doğru Türk Millî Mücadelesi başladığı zaman askerî bir direnişin yanında siyasal anlamda da birçok teşkilatlanma meydana getirilmiştir. Bu teşkilatlanmalar, Millî Mücadele'yi organize etmek adına askerî kararlar alabilirken siyasal anlamda da bu mücadeleyi yönetmişlerdir. Bunlardan biri Erzurum Kongresi'nde kurulan Heyet-i Temsiliye idi. 27 Aralık 1919'da Mustafa Kemal Paşa ile Ankara'ya gelen Heyet-i Temsiliye çalışmalarını buradan yürütmüştü. Bu süre zarfında İtilaf Kuvvetleri tarafından İstanbul işgal edilmiş ve Osmanlı Mebusan Meclisi dağıtılmıştı. Bu minvalde 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi açılmıştı. Meclis başkanlığına ise Millî Mücadele'nin önderi Mustafa Kemal Paşa seçilmişti. Meclis'in açılmasından sonra 18 Temmuz 1920'de Meclis Muhafız Taburu kurulmuştu. Bu tabur, teşkil edildikten sonra kimi zaman Ankara'da Meclis'i ve Mustafa Kemal Paşa'yı koruma görevi yapmış kimi zaman da Batı Cephesi'nde ihtiyat birliği olarak o cephe bu cephe demeden muharebelere katılmıştı. Bu çalışmada Türk İstiklal Harbi başladıktan sonra 23 Nisan 1920'de açılmış olan Büyük Millet Meclisi'nin ilk koruma taburu olan Meclis Muhafız Taburu'nun Batı Cephesi'ndeki faaliyetleri ele alınmıştır. Söz konusu çalışmanın ana kaynaklarını Milli Savunma Bakanlığı (MSB) Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi'nden temin edilen belgeler oluşturmaktadır. Ayrıca literatürde yer alan çeşitli çalışmalardan da yararlanılmıştır. Söz konusu belge ve bilgiler, nitel ve nicel yöntemi ile analiz edilerek çalışma ortaya konulmuştur.

ABSTRACT

By the end of 1918, when the Turkish War of Independence had begun, many organizations were formed politically, apart from the occurrence of a military resistance. While these organizations were able to make military decisions to organize the Turkish War of Independence, they also managed to conduct the war in political terms. One of them was the Delegation of Representatives [Heyet-i Temsiliye] established at the Erzurum Congress. Having arrived in Ankara with Mustafa Kemal Pasha on 27 December 1919, the Delegation of Representatives carried out its activities from that city. In the meanwhile, İstanbul was occupied and the Ottoman Parliament was dissolved by the Entente Powers. Turkish Grand National Assembly was thus opened on 23 April 1920 and Mustafa Kemal Pasha, the leader of the Turkish War of Independence, was elected as the President. On 18 July 1920, subsequent to the inauguration of the Assembly, the Assembly Guard Battalion was formed. Upon its activation, this battalion either served as the guard unit of the Assembly and Mustafa Kemal Pasha in Ankara or participated in battles on the Western Front as the reserve unit without discriminating between any battlefield. This study examines the activities of the Assembly Guard Battalion on the Western Front as the first guard battalion of the Turkish Grand National Assembly, which was inaugurated on 23 April 1920 following the commencement of the Turkish War of Independence. The main sources of the study in question are the documents obtained from the archives of the Archives and Military History Department of Turkish Ministry of National Defence (MND). In addition, various studies in the literature were also used in this study, which is the outcome of an analysis of the mentioned documents and information through qualitative and quantitative methods.

Anahtar Kelimeler: Harp Tarihi, İsmail Hakkı Bey (Tekçe), Meclis Muhafız Taburu, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk İstiklal Harbi.

Keywords: Assembly Guard Battalion, İsmail Hakkı Bey (Tekçe), Turkish Grand National Assembly, Turkish War of Independence, War History.

* Dr., MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Askerî Tarih Uzmanı, guzincaykiran@gmail.com, ORCID: 0000 0002 8524 8405.

Extended Abstract

After the signing of the Mudros Armistice on 30 October 1918, the Allied powers began occupying Anatolia depending on Article 7 of the Armistice without wasting any time. These occupations, which first began on the Southern Front, would then spread to every part of Anatolia. Waging an unconventional warfare, the Turkish Nationalist Forces, namely Kuvayimilliyeye, resisted the invasions initially. As this resistance continued, together with the Greek occupation of İzmir on 15 May 1919 and Mustafa Kemal Pasha's setting foot in Samsun on 19 May 1919, the Turkish War of Independence would become more organized. Acting in this vein, Mustafa Kemal Pasha reacted to the occupations by issuing a circular in Havza on 28 May 1919. In his circular issued in Amasya on 22 June 1919, he stated that independence would be based on the nation's perseverance and determination. With this motive in mind, Mustafa Kemal Pasha moved from Amasya to Erzurum, where mandate and patronage within the national borders was refused at the congress convened under his chairmanship (Erzurum Congress on 23 July – 7 August 1919). Besides, Heyet-i Temsiliye [the Delegation of Representatives], the first executive body of the Turkish War of Independence, was established at this congress. At the congress held in Sivas between 4-11 September 1919, all national associations in Anatolia were gathered under a single roof. Heyet-i Temsiliye, headed by Mustafa Kemal Pasha, came to Ankara on 27 December 1919 and Ankara became the center of the Turkish War of Independence as of that date. While these developments were experienced in Anatolia, the Ottoman Parliament in İstanbul adopted the National Pact on 28 January 1920 and announced its decisions to the world. Disturbed by these news, the Allied powers invaded İstanbul on 16 March 1920 and dissolved the last Ottoman Parliament on 11 April. Upon the dissolution of the Parliament, Turkish Grand National Assembly was inaugurated in Ankara on 23 April 1920 and Mustafa Kemal Pasha was elected as the President of the Assembly. Furthermore, the Government of Turkish Grand National Assembly (Ankara Government) of 11 people was established in this Assembly.

Together with these developments, Kuvayi Milliye forces were fighting against the Greek and the French on the Western and Southern Fronts while the troops of the 15th Corps under the command of Kazım Karabekir Pasha were fighting against the Armenians on the Eastern Front. As a result of the successful battles fought by the Turkish forces on the Eastern Front, Armenia had to sign the Treaty of Alexandropol (Gümri) with the Ankara Government on 3 December 1920. After the signing of the Treaty, battles on the Eastern Front were over and some of the forces there were assigned to the command of the Western Front. The occupations on the Southern Front, which began at the end of 1918, continued until October 1921. The French, partially able to resist on that front, began to withdraw from the front line after signing the Ankara Agreement with the Ankara Government on 20 October 1921. As peace talks with the French began, some forces on the Southern Front were sent to be put under the command of the Western Front.

On the Western Front, the Greek had begun to spread their occupation to the east of Anatolia. The formation of the regular Turkish Army attempted to halt these occupations more operationally. With the First Battle of İnönü (9-11 January 1921) and the Second Battle of İnönü (23 March-1 April 1921) on the Western Front, the Greek were repulsed to the west. The Greek forces, however, re-attacked and advanced to the west of Sakarya River in the Battles of Aslıhanlar-Dumlupınar (8-15 April 1921) and Kütahya-Eskişehir (10-25 July 1921). At the Pitched Battle of Sakarya (23 August-13 September 1921), the Greek forces, heading for Ankara and faced with the successful deeds of the Turkish Army at the battle, were forced back to the west of Sakarya River and retreated to the Kütahya-Eskişehir line. Holding its position on this line, the Turkish Army had prepared for an offensive for 10,5 months and succeeded in expelling the Greek from Anatolia altogether through the Great Offensive (26-30 August 1922). Finally, thanks to this offensive, the military stage of the Turkish War of Independence had come to an end.

Among the forces that have served in the Turkish War of Independence takes place the Assembly Guard Battalion as well. After the inauguration of the Turkish Grand National Assembly on 23 April 1920, this battalion was formed to protect the Assembly and its President Mustafa Kemal Pasha. Besides, it rushed to any part of the Western Front to serve as a reserve unit wherever there was a need to stop the Greek Army's offensive. During the preparations for the battles, it returned to Ankara and continued to protect the Assembly and its President Mustafa Kemal Pasha. Having participated in the Battle of II. İnönü, Battles of Aslıhan-Dumlupınar, Battles of Kütahya-Eskişehir, the Pitched Battle of Sakarya and the Great Offensive, the Assembly Guard Battalion pursued the disbanding Greek forces until Mudanya and took them as captives in the operations initiated following the Great Offensive. Upon the completion of the military stage of the Turkish War

of Independence, the Assembly Guard Battalion returned to Ankara on 1 March 1923 and resumed its mission of protecting the Assembly.

Giriş

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandıktan kısa bir süre sonra Anadolu'nun birçok bölgesi İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edilmişti. Bu işgallere karşı Kuvayımillîye birlikleri direniş göstermeye başlamışken diğer taraftan da Anadolu'da millî birliği sağlamaya ve işgallerin meşru olmadığını dünya kamuoyuna duyurmaya çalışan millî cemiyetler kurulmuştu. Dolayısıyla Anadolu'da Millî Mücadele'yi hem siyasi hem de askerî açıdan yöneten iki cephe vardı. 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasından sonra ise bu iki cephe, tek yumruk haline gelmiştir. 9'uncu Ordu Müfettişi olarak Samsun'a ayak basan Mustafa Kemal Paşa'nın esas amacı, Anadolu'da ulusal bir örgütlenmenin yolunu açarak ulusal egemenliğe dayanan tam bağımsız bir devlet kurmaktır. Bu minvalde harekete geçen Mustafa Kemal Paşa, 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında Erzurum'da bir kongre toplamış ve bu kongrede Millî Mücadele'nin yürütme organı olan Heyet-i Temsiliye'yi kurmuştu.¹ Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki Heyet-i Temsiliye, Sivas'ta ikinci bir kongre toplamış ve millî cemiyetleri birleştirerek Millî Mücadele'nin tek elden yürütülmesini sağlamıştı. Heyet-i Temsiliye, 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelmiş ve Ankara, bu tarihten itibaren Millî Mücadele'nin merkezi olmuştu. Diğer taraftan İstanbul'da bulunan Osmanlı Mebusan Meclisi, 28 Ocak 1920'de Misakımillî'yi kabul etmiş ve kararlarını dünya kamuoyuna duyurmuştu. Bundan rahatsızlık duyan İtilaf Devletleri ise 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal ederek Osmanlı Mebusan Meclisi'ni dağıtmış ve Padişah iradesiyle Meclis, 11 Nisan'da kapatılmıştı.² Meclisin kapatılmasıyla birlikte Ankara'da 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi açılmıştı.³ Meclisin başkanlığına ise Mustafa Kemal Paşa seçilmişti. Ayrıca bu Mecliste 11 kişilik, Büyük Millet Meclisi Hükümeti kurulmuştu.⁴

Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla birlikte buranın *emniyet ve muhafazası*⁵ da gündeme gelmişti. Çünkü kimi çevreler Meclis'in açılmasından rahatsızlık duymuş ve çeşitli isyanlar çıkarmıştı.⁶ Bu kapsamda Mustafa Kemal Paşa'nın Ardahan'dan emrine gelen Üsteğmen İsmail Hakkı (Tümgeneral Tekçe) Efendi⁷ tarafından 18 Temmuz 1920'de Meclis Muhafız Takımı kurulmuştur. Bu takım, dokuz manga, 81 er ve üç çavuştan oluşmaktaydı. Sonra bu takım bölük haline getirilmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın direktifiyle de bölük, tabur şeklinde yeniden teşkilatlandırılmıştı.⁸ Mustafa Kemal Paşa, 16 Ekim 1920'de Erkan-ı Harbiye Riyasetine (Genelkurmay Başkanlığı) bir emir göndermiş ve "üç bölüklü bir tabur teşkil edileceğini, 20'nci Kolordu Süvari Alayından makineli tüfek takımının bölükle iblağ (artırma) olunarak bu taburda 4'üncü Bölük olarak yer almasını" ve taburun "efrad açısından ikmal edilmesini" istemişti. Başlıca görevi Büyük Millet Meclisini korumak olan Meclis Muhafız Taburu'nun komutanlığına yüzbaşı rütbesine terfi etmiş olan İsmail Hakkı Efendi⁹ getirilmişti.¹⁰ Erkan-

¹ Ergun Aybars, "Heyet-i Temsiliye", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/heyet-i-temsiliye/?pdf=3608>, Erişim Tarihi: 12.03.2022.

² Hasan Dinçer, "Genelgeler ve Kongreler Dönemi", *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, ed. T. F. Ertan, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020, 90-102.

³ Büyük Millet Meclisi ifadesinin başına Türkiye ifadesi, 8 Şubat 1921'de eklenmiştir. Dolayısıyla Hermeneutik tarih anlayışı kapsamında bu çalışmada mezkûr tarihten sonra Meclis'in başına Türkiye ifadesi getirilmiştir. İhsan Güneş, "Türkiye Büyük Millet Meclisi", *İslam Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, 594.

⁴ Hasan Dinçer, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması ve Yeni Türk Devleti'nin Kuruluşu", *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, ed. T. F. Ertan, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020, 105-107.

⁵ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihiçesi 18 Temmuz 1920-18 Temmuz 1985*, Ankara, 1985, 3.

⁶ Büyük Millet Meclisi'ne karşı çıkan ayaklanmalar için bakınız: Hamdi Ertuna, *İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar 1919-1921*, c. 6, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1974.

⁷ Osmanlı Dönemi'nde askerî rütbelere içerisinde asteğmeden yüzbaşıya kadar olan rütbelerde "efendi", binbaşı ve albaya kadar olan rütbelerde üstsubaylara "bey" ve mirlivadan müşir rütbesine kadar yükselmiş olan subaylara da "paşa" denilmiştir. Selahattin Karatamu, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi 1908-1920*, c. 3, Ks. 6, Yay. Haz. H. Toker, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996, 223.

⁸ İsmail Hakkı Tekçe, *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor*, Yay. Haz. Hasan Pulur, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000, 9, 18,

⁹ İsmail Hakkı (Tümgeneral Tekçe); 1892'de İstanbul'da doğdu. Paşakapısı ve Topkapı Rüştiyelerinde okudu. 1910'da Kuleli Askerî Lisesine girdi ve 1912'de buradan teğmen rütbesiyle mezun oldu. İlk görev yeri 10'uncu Kolordu Komutanlığı idi. Balkan Savaşı'nın başlamasıyla 25 Ekim 1912'de Çatalca, Gelibolu ve Bolayır'da Bulgarlara karşı savaştı. Birinci Dünya Savaşı'nda Sivas'ta Tedarik-i Vesait Nakliye Komisyonunda görev aldı. Buradan 3'üncü Kafkas Tümenine görevlendirildi. 1915'te 108'inci Alayda takım komutanlığı yaptı. Buradan Sarıkamış Harekatı'na katılmış ve hareket sonrası 19'uncu Tümen, 1'inci Şubesinde çalıştı. 3'üncü Kafkas Tümeni emrine verildi ve 1919'da Hart isyanını bastırma görevi aldı. 17 Nisan 1920'de refakat subayı olarak Mustafa Kemal Paşa'nın emrine gönderildi. 18 Temmuz 1920'de Meclis Muhafız Takımını kurdu. Sonra bu takım tabur seviyesine yükseltildi. 29 Mart 1921'de Batı Cephesi emrine girdi ve ilk olarak 2'nci İnönü Muharebesi'ne katıldı. Batı Cephesi'nde Aslıhanlar-Dumlupınar, Kütahya-Eskişehir, Sakarya Meydan Muharebelerine katıldı ve sonra taburuyla Ankara'ya döndü. Sonra tekrardan Batı Cephesi'ne

ı Harbiye de 20 Ekim 1920'de Müdafaa-i Millîye Vekâletine (Millî Savunma Bakanlığı), "Meclis Muhafız kıtaatının yanında bir süvari bölüğü ile karargâh kadrolarının kurulmasına izin verildiğini" bildirmişti.¹¹ 20 Ekim 1920 itibariyle Meclis Muhafız Taburu'nun 1.071 personeli ve 110 hayvanı vardı. Kadrosu, üç piyade ve bir makineli tüfek bölüğü idi.¹² Lord Kinross'a göre Meclis Muhafız Taburu'ndaki askerler, Karadenizli erlerden seçilmiş, "Reisin Muhafızları" olarak Meclis'in önünde nöbet tutmaya başlamışlardı.¹³ Sonrasında bu tabura, 4'üncü Tümen Komutanlığından bir bölük daha katılmıştı.¹⁴ Kasım 1920'de düzenli Türk ordusunun teşkilatlanmaya başlamasından sonra Mustafa Kemal Paşa'nın talebi doğrultusunda 9 Kasım 1920'de Meclis Muhafız Taburu'na 339 er ikmal yapılmıştı.¹⁵

Çalışmada 18 Temmuz 1920'de kurulmuş olan Meclis Muhafız Taburu'nun Türk İstiklal Harbi'deki cephe faaliyetleri ele alınmıştır. Konu hakkında münferit bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bundan dolayı konunun araştırılmasına kanaat getirilerek çalışmaya başlanmıştır. Çalışmanın ana kaynaklarını MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE)'nden temin edilen belgeler ile Genelkurmay Başkanlığının Türk İstiklal Harbi Serisi'ndeki çalışmalar ve Meclis Muhafız Taburu'na ait tarihçe oluşturmaktadır. Ayrıca literatürde yer alan çeşitli çalışmalardan da yararlanılmıştır. Söz konusu belge ve bilgiler, nitel yöntem ile analiz edilerek çalışma ortaya çıkmıştır.

1. II. İnönü Muharebesi, Aslıhanlar-Dumlupınar ve Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde Meclis Muhafız Taburu

Meclis Muhafız Taburu, Batı Cephesi'nde ilk olarak II. İnönü Muharebesi'ne katılmıştır. I. İnönü Muharebesi (6-11 Ocak 1921)'nde Yunan ordusunun geri çekilmesinden¹⁶ sonra Yunan Başkomutanı General Anastasios Papulas, 23 Mart 1921'de Eskişehir/İnönü mevzilerini iki yandan kuşatarak Türk birliklerini Eskişehir Ovası'nda sıkıştırıp yok etmek maksadıyla tekrardan taarruza geçmişti. Bu taarruzda Dumlupınar ve Afyon, Yunanlar tarafından işgal edilmiş ve Yunan kuvvetleri, İnönü mevzilerine kadar ilerlemişlerdi. 28 Mart 1921'de ise mevziinin kilit noktası olan Metristepe düşmüştü.¹⁷ Durum karşısında Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya cephede muharebenin devam ettiğini ve Yunan taarruzunun genişleyebileceğini bildirmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, 28 Mart 1921'de Batı Cephesi Komutanlığı'na şu emri göndermiştir:

"Büyük Millet Meclisi Muhafız Taburu'nu yarın zevâle kadar cepheye yetiştirilecek olan diğer kuvvetlerle beraber emrinize girmek üzere şimdi gece saat 12'de tahrik (hareket ettirme) ediyoruz. Bu taburun zabitan ve efradı güzide ve kıymet-i harbiyesi pekiyidir. Mevcudu 900 tüfek ve altı makineli tüfektir ki o da kuvvetli bir alaya muadildir. Her halde en mühim bir anda işinize yarayacağını ümit ediyorum."¹⁸

Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa da aynı gün Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndererek "Millet Meclisi Muhafız Taburu'nun cepheye gönderilmesi ordudaki bütün arkadaşlar için fevkalade mucibi şükran ve iftihar olduğunu kemal-i tazim ile arz ve temin ederim"¹⁹ diyerek memnuniyetini bildirmişti. Tabur, Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Batı Cephesi emrine girmiş ve Eskişehir'e gelmişti.²⁰ Buradan hareket eden tabur, 29 Mart

gönderildi ve Büyük Taarruz'da görev aldı. 1/2 Nisan 1923'te Topal Osman'ı etkisiz hale getirdi. 7 Mayıs 1937'de Dersim Harekatına katıldı. Mustafa Kemal Paşa'nın vefatından sonra Çatalca'da 64'üncü Tugaya atandı ve burada İsmail Hakkı Bey, 64'üncü Tümeni teşkil etti. 1942'de Tümgeneral oldu. Çeşitli komutanlık görevlerinden sonra 1951'de emekli oldu. 5 Ekim 1975'te vefat etti. İsmail Akbal "İsmail Hakkı Tekçe (1892-1975)", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ismail-hakki-tekce-1892-1975/>, Erişim Tarihi: 22.07.2022.

¹⁰ MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi; İSH-Kutu: 588, Gömlek: 31; *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, 4.

¹¹ İSH-Kutu: 588, Gömlek: 31, Belge: 2.

¹² İSH-Kutu: 588, Gömlek: 31, Belge: 3, 3a.

¹³ Lord Kinross, *Atatürk*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2002, 299.

¹⁴ Tekçe, *Muhafız Atatürk'ü Anlatıyor*, 20-21.

¹⁵ Cevdet Timur, Rauf Atakan, Alişan Berktaş, Veli Ertekin, *İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1975, 282.

¹⁶ Geri çekilme mevzileri için bakınız: Selahattin Selşık, *Türk İstiklal Savaşı'nda Birinci İnönü Muharebesi*, Yay. Haz. Z. Türkmen ve A. Kaptan, Ankara: ATASE Yayınları, 2006, 54-55.

¹⁷ Hüsnü Özlü, "İnönü muharebeleri", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/inonu-muharebeleri/> Erişim Tarihi: 12.03.2022.

¹⁸ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, 5.

¹⁹ "Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri (6-11 Ocak 1921-23 Mart-1 Nisan 1921)", *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 149, (Ocak 2021), 170.

²⁰ İsmail Hakkı Tekçe, anılarında taburun ilk olarak Sakarya Meydan Muharebesi'ne katıldığını zikretmektedir. Tekçe, *Muhafız Atatürk'ü Anlatıyor*, 22.

1921'de İnönü'ye gelmiş ve 5'inci Kafkas Tümeni'nin ihtiyat kuvveti olarak görev almıştı.²¹ Buradan da Kovalıca doğu sırtlarına gönderilmişti.²² Tabur Kovalıca'ya konuşlandıktan sonra 11'inci Tümen emrine verilmişti.²³ 30 Mart 1920'de Batı Cephesi'nin sol cenahına (1.200 rakımlı tepe-Kovalıca doğusu-Kandilli doğusu) Yunanlar taarruz etmiş ve yapılan muharebede Meclis Muhafız Taburu, İsmet Paşa'nın deyişiyle "muharebe vaziyetine fevkalade yardım etmiş"²⁴ ve II. İnönü Muharebesi'nin zaferle sonuçlanmasına büyük katkı sağlamıştı.

1 Nisan 1921 itibariyle Meclis Muhafız Taburu, 11'inci Tümen emrinde Yörükyayla'ya hareket etmiş²⁵ ve 2 Nisan itibariyle tabur, 5'inci Kafkas Tümeni emrine girerek Mezit civarına gelmişti.²⁶ Söz konusu tümen, birlikleriyle birlikte Yunanları takibe memur edilmişti.²⁷ Bundan sonra Meclis Muhafız Taburu, güneyde Kütahya/Aslıhanlar'da yapılacak harekât için 6 Nisan 1921'de 10'uncu Kafkas Alayıyla Bilecik/Bozöyük'e gönderilmişti.²⁸

II. İnönü Muharebesi ile Yunan kuvvetlerinin Bursa istikametinde çekilmesini sağlayan Türk ordusu, Afyon'a taarruz etmiş olan Yunan kuvvetlerine karşı da Gediz-Uşak doğrultusunda bir taarruz yapmayı planlamış ve 8 Nisan'da taarruza geçmişti. 8-15 Nisan 1921 tarihleri arasında Aslıhanlar ve Dumlupınar'da yapılan şiddetli muharebelerde (Aslıhanlar-Dumlupınar Muharebeleri) Türk ordusu, başarılı olamamıştı.²⁹ Bu muharebelerde Meclis Muhafız Taburu, mevcudunun 1/3'ünü şehit vermiştir.³⁰

1 Mayıs 1921'de Meclis Muhafız Taburu, 3'üncü Grup³¹ emrinde Kurmay Yarbay Ahmet Derviş (Korgeneral) Bey komutasındaki 1'inci Süvari Tümenine bağlanmıştı.³² Söz konusu tümen, Orhaneli Komutanlığı, Meclis Muhafız Taburu, Muhabere Bölüğü, 25'inci Topçu Alayı 2'nci Taburu, 2'nci İstihkâm İnşaat Taburu, Merkepli Erzak Kolu, Hasta Taşıma Kolu ve Akıncı Kolu'ndan oluşmaktaydı.³³ Tabur, Tavşanlı-Gümüşdere arası ile İneköyü arasındaki hattı tutmaktaydı.³⁴

30 Haziran 1921'de Meclis Muhafız Taburu, Kütahya/Seydiköy-Yoncalı hattının savunmasına memur edilmişti. 8 Temmuz 1921'de Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nin (8-25 Temmuz 1921) başlamasından sonra tabur, çeşitli mevkilerde ihtiyat kuvveti olarak kullanılmıştır. 12 Temmuz 1921 itibariyle Sekiören Tepesi, Muhafız Taburu tarafından tahkim edilmeye başlanmıştı fakat tabura başka görev verilerek tahkimat işi, 30'uncu Alaya bırakılmıştı.³⁵ Tabur da Sekiören'de toplanmıştı. Bu görev değişimi sırasında 4'üncü Tümen Komutanı Yarbay Mehmet Nazım (Albay Yücel) Bey, taburun eğitimi için kendi emrine verilmesini talep etmişti.³⁶ Fakat 13 Temmuz 1921'de Kütahya'da bulunan Meclis Muhafız Taburu, Albay Fahrettin (Orgeneral Altay) Bey komutasında yeni teşkil edilen 5'inci Gruba bağlanmıştı.³⁷ Tabur, Yoncalı'nın kuzeybatısında mevziide kalarak yol boyunca ilerleyen Yunan kuvvetlerini karşılayacaktı.³⁸ Bu maksatla Meclis Muhafız Taburu, Alayunt'da toplanmıştı. Buradan da 4'üncü Grup emrine gönderilecekti fakat Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa tarafından 15 Temmuz'da takviye görevi için tekrardan 5'inci Grup emrine verilmişti.³⁹ Çünkü 3'üncü Yunan Kolordusu, 1'inci ve 3'üncü Gruplar arasına; İnönü mevzii güneyi ile Kütahya arasında zayıf tutulan bölgeye ilerlemiş

²¹ "Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri", 178-186.

²² Selim Turhan, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Birinci, İkinci, Aslıhanlar-Dumlupınar Muharebeleri*, c.2, Ks. 3, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1999, 405.

²³ Turhan, *Birinci, İkinci, Aslıhanlar-Dumlupınar Muharebeleri*, 422.

²⁴ "Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri", 193; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 40/92, (Kasım 1991), 85.

²⁵ İSH-Kutu: 707, Gömlek: 113.

²⁶ Turhan, *Birinci, İkinci, Aslıhanlar-Dumlupınar Muharebeleri*, 485.

²⁷ "Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri", 224.

²⁸ Turhan, *Birinci, İkinci, Aslıhanlar-Dumlupınar Muharebeleri*, 525.

²⁹ Turhan, *Birinci, İkinci, Aslıhanlar-Dumlupınar Muharebeleri*, 580.

³⁰ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, 6.

³¹ 3 Mayıs 1921'de Türk ordusunda yapılan teşkilat değişikliği kliğine göre iki ve daha fazla tümenlerden kolordu yetkisinde Grup Komutanlıkları kurulmuştur. Kâmil Önalp, *Türk İstiklal Harbi Kütahya-Eskişehir Muharebeleri 15 Mayıs-25 Temmuz 1921*, c. 2, Ks.4, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1974, 231.

³² Timur vd., *İdari Faaliyetler*, 54.

³³ Önalp, *Kütahya-Eskişehir Muharebeleri*, 54.

³⁴ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, 6.

³⁵ Önalp, *Kütahya-Eskişehir Muharebeleri*, 209.

³⁶ İSH-Kutu: 1199, Gömlek: 68.

³⁷ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 42/93, (Ocak 1993), 20.

³⁸ Fahri Aykut, *İstiklal Savaşında Kütahya ve Eskişehir Muharebeleri*, Yay. Haz. A. Tetik ve M. Ceyhan, Ankara: ATASE Yayınları, 2006, 47, 51.

³⁹ İSH-Kutu: 1137, Gömlek: 18.

bulunuyordu. Tabur burada Duaköy batı sırtlarını savunma emri almıştı.⁴⁰ 14 Temmuz'da da Meclis Muhafız Taburu, Alayunt'tan iki bataryasıyla birlikte Parmakören-Geven'e doğru yürüyüşe geçmişti.⁴¹ Tabur 15 Temmuz'da Seydiköy'e varmış durumdaydı.⁴²

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nin 16 Temmuz 1921 tarihindeki safhasında, 30'uncu Alayın yaptığı 2,5 saatlik Boztepe Muharebesi çok kanlı olmuştu. Türk birliklerinin geri çekilmesiyle birlikte tepeye takviyeler yapılmış fakat Boztepe, Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmişti. Boztepe'nin işgaliyle birlikte 15'inci Tümen Komutanı, tümen birliklerini bölgeye sevk etmiş ve bu minvalde Meclis Muhafız Taburu, Hamam doğu sırtlarını ele geçirerek muharebeye katılmış ve Boztepe istikametinden Yunanların ilerlemesini durdurmuştu. Bu muharebeden sonra Meclis Muhafız Taburu, Yoncalı'dan İnönü şosesini takip ederek Değirmen Boğazı-Kargılı-Seydiköy yolu ile Mollaoğlu-Musaözü kesimine gönderilmişti. Bugünden sonra Muhafız Taburu, 15'inci Tümen ile birlikte 5'inci Grup'tan alınarak 3'üncü Grup emrine verilmişti. 16/17 Temmuz 1921'de 15'inci Tümen emrindeki Meclis Muhafız Taburu, Sübren-Karalan kesiminde toplanmak üzere sabaha kadar yürüyüş yapmış ve Akpınar'a ulaşmıştı.⁴³ Meclis Muhafız Taburu'na buradan Kalburcu istikametine hareket etmesi emredilmişti.⁴⁴ Tabur, Sübren'de grup ihtiyatı olarak toplanma emri almıştı. 18 Temmuz itibariyle Muhafız Taburu, Sübren'de toplanmış ve 1 km. gerisindeki tepeyi tahkime başlamıştı.⁴⁵ Ayrıca aynı gün Mustafa Kemal Paşa, Türk ordusu ile Yunan kuvvetleri arasına büyük bir mesafe sokmak ve Yunanları ikmal üslerinden uzaklaştırmak için Türk ordusunun Sakarya Nehri'nin gerisine kadar çekilmesini emretmişti.⁴⁶

20 Temmuz'da 41'inci Tümen cephesine Yunan kuvvetlerinin ilerlemesi üzerine grup ihtiyatındaki Meclis Muhafız Taburu, tümeni takviye etmek üzere Akpınar'ın kuzey ve güney sırtlarında görevlendirilmişti. 22 Temmuz'da ise Meclis Muhafız Taburu'nun Alpu'ya gelmesi emredilmişti.⁴⁷ Ancak aynı gün Mustafa Kemal Paşa, taburun ilk fırsatta Ankara'ya gelmesini emretmekteydi.⁴⁸ Bu esnada Meclis Muhafız Taburu, 4'üncü Grup emrinde grup ihtiyatı olarak bulunmaktaydı.⁴⁹ Bu emir üzerine aynı gün, 4'üncü Grup Komutanı Albay Kemalettin Sami (Korgeneral Gökçen) Bey 600 mevcutlu Meclis Muhafız Taburu'nun Sarıköy'e kadar karadan naklinin başladığını ve buradan tren ile Ankara'ya sevk edileceğini Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'ya bildirmişti.⁵⁰ Tabur, 3'üncü Süvari Tümeni ile 25 Temmuz 1921'de Sarıköy Tren İstasyonu'na ulaşmıştı.⁵¹ Daha sonra Ankara'ya gelen Meclis Muhafız Taburu, 15 Ağustos 1921'e kadar burada kalmıştı.⁵²

Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis Muhafız Taburu'nu Ankara'ya çağırdığı dönem, Türk ordusunun Sakarya'nın doğusuna çekilmesi kararının alındığı ve bundan dolayı Meclis'te en şiddetli tartışmaların yaşandığı dönemdir. Bu kapsamda Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da bazı güvenlik tedbirleri almayı uygun görmüştü. Meclis'teki tartışmalar, 5 Ağustos 1921'de Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlığı üstlenmesiyle birlikte son bulmuştu.⁵³ Ankara'da yaşanan olağanüstü durumun normale dönmesiyle birlikte Meclis Muhafız Taburu tekrardan Batı Cephesi'ne sevk edilecekti.

2. Sakarya Meydan Muharebesi'nde Meclis Muhafız Taburu

Türk ordusunun Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmesinden sonra Yunanistan, ordusunun bundan sonraki planını görüşmek üzere 28 Temmuz 1921'de Kütahya'da bir Savaş Meclisi toplamıştı. Yunan Kralı Konstantin başkanlığında toplanan bu meclisten Yunan ordusunun Ankara'ya yürümesi kararı çıkmıştı.⁵⁴ Buna göre Türk ordusu Sakarya Nehri'nin doğusunda savunma hazırlıklarına başlamış ve ordu, takviye edilmeye çalışılmıştı. Batı Cephesi'nin takviyesi kapsamında Meclis Muhafız Taburu da 18 Ağustos 1921'de Ankara'dan trenle

⁴⁰ Önalp, *Kütahya-Eskişehir Muharebeleri*, 241-242.

⁴¹ Aykut, *İstiklal Savaşı'nda Kütahya ve Eskişehir Muharebeleri*, 76.

⁴² *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, 6.

⁴³ Önalp, *Kütahya-Eskişehir Muharebeleri*, 309-346.

⁴⁴ İSH-Kutu: 1292, Gömlek: 36.

⁴⁵ Önalp, *Kütahya-Eskişehir Muharebeleri*, 347-370.

⁴⁶ Kadim Koç, *Ankara'nın Kördüğümü Sakarya*, Ankara: Bilgi Yayınları, 2021, 108-113.

⁴⁷ Önalp, *Kütahya-Eskişehir Muharebeleri*, 421-496.

⁴⁸ İSH-Kutu: 1138, Gömlek: 63.

⁴⁹ İSH-Kutu: 1275, Gömlek: 100, 100a.

⁵⁰ İSH-Kutu: 1198, Gömlek: 145.

⁵¹ İSH-Kutu: 1200, Gömlek: 93.

⁵² *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, 7.

⁵³ Önalp, *Kütahya-Eskişehir Muharebeleri*, 549.

⁵⁴ *General Papulas'ın Hatıratı*, Çev. İbrahim Halil, İstanbul: Askerî Matbaa, 1928, 8-11.

hareket etmişti.⁵⁵ 21 Ağustos'ta demiryolu ile Polatlı'ya gelen⁵⁶ Meclis Muhafız Taburu cephe ihtiyatı olarak 4'üncü Tümen emrinde Sivri'ye gönderilmişti.⁵⁷ Buradan da ihtiyat kuvveti olarak Eskiçalış üzerinden derhal Karapınar'a yürüyecekti.⁵⁸ 22 Ağustos'ta ise 4'üncü Tümen'in bir alayıyla birlikte Yaprak köyünün tahkimatıyla görevlendirilmişti.⁵⁹

Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk ordusunun cephesi, kuzeyden güneye Sakarya Nehri boyunca uzanır ve buradan güneydoğuya doğru sol kanat oluştururdu. Meclis Muhafız Taburu da muharebe başladığı zaman cephenin sol kanadında yer almaktaydı.

23 Ağustos 1921'de Sakarya Meydan Muharebesi başladığında Meclis Muhafız Taburu, 5'inci Tümeni takviye maksadıyla Mangal Dağı'nda bulunmaktaydı. 5'inci Tümen 25'inci Alayı, Mangal Dağı sağ cenahı gerisine sürülmüştü. 5'inci Tümen birliklerini yerinde tutmak mümkün olamadığından sabaha kadar tümen, Yaprakbayırı sırtlarına çekilmeye mecbur olmuştu. Dolayısıyla ihtiyat kuvvetlerine kati ihtiyaç duyulmuştu.⁶⁰ 23/24 Ağustos gecesi Mangal Dağı'nın boşaltılması kararı üzerine 5'inci Tümen'den Meclis Muhafız Taburu, Mangal Dağı tepesinde bırakılmış ve 2'nci Grup birlikleri, Yaprakbayırı Deresi kuzey sırtlarında mevzilenmişlerdi.⁶¹ Bir süre sonra da Meclis Muhafız Taburu, Tarassut mevki gerisine hareket ettirilmişti.⁶²

24 Ağustos'ta saat 02.45'te Meclis Muhafız Taburu, 2'nci Grup'tan alınarak 1'inci Gruba verilmişti.⁶³ 5'inci Tümen de Yaprakbayırı köyünün doğu sırtlarına çekilmişti. Bu çekilmeyle birlikte *kıtaatı himaye* görevi Meclis Muhafız Taburu'na verilmişti. Bütün kıtaat çekildikten sonra sessiz sedasız mevziyi bidayette keşif kolları terk ederek Meclis Muhafız Taburu, Yaprakbayırı sırtlarına gelerek tümenden emir alacaktı.⁶⁴ 2'nci Grup Komutanı Selahattin Adil (Tümgeneral) Bey, Meclis Muhafız Taburu'nun grup ihtiyatı olarak Kaltaklı ile Katrancı arasındaki sırtlarda kuzeye gönderilmesini istemişti fakat 5'inci Tümen Komutanı Yarbey Mehmet Kenan Bey (Korgeneral Dalbaşar)⁶⁵, 9'uncu Tümen'den alınan mevkiinin tümen mevcudu ile savunulmasına imkân olmadığı gerekçesiyle Muhafız Taburu'nun tümen emrinde kalmasını istemişti.⁶⁶ Bunun üzerine 25 Ağustos 1921'de 2'nci Grup Komutanı, 5'inci Tümen cephesini Muhafız Taburu'na bırakılarak tümen ile Katrancı istikametinde hızlıca yürüyüşe başlanması emrini vermişti.⁶⁷ Meclis Muhafız Taburu, 5'inci Tümen'in terk ettiği cephede bırakılmıştı. Taburun sahra ve batarya topları ise Katrancı batı sırtları mevziine sokulmuştu. Böylece terk edilen 5'inci Tümen cephesinde topçu kalmamıştı.⁶⁸ Meclis Muhafız Taburu'nun sağında 9'uncu, solunda

⁵⁵ İSH-Kutu: 1206, Gömlek: 126, 126a.

⁵⁶ Özden Çalhan, *Türk İstiklal Harbi'nde Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekât*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995, 307.

⁵⁷ Mümtaz Ulusoy, *İstiklal Harbi'nde 2'nci Kolordu (1918-1921)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006, 241.

⁵⁸ İSH-Kutu: 1367, Gömlek: 98, Belge: 2.

⁵⁹ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, 7.

⁶⁰ İSH-Kutu: 1348, Gömlek: 177.

⁶¹ Ahmet Timural, Rauf Atakan, Alişan Berktaş, Cevdet Timur; *Türk İstiklal Harbi Sakarya Meydan Muharebesi*, Ks. 2, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1973, 24.

⁶² İSH-Kutu: 1371, Gömlek: 114.

⁶³ İSH-Kutu: 1279, Gömlek: 119, Belge: 8; Timural vd., *Sakarya Meydan Muharebesi*, 49.

⁶⁴ İSH-Kutu: 1371, Gömlek: 132.

⁶⁵ Mehmet Kenan (Korgeneral Dalbaşar); 1888'de İstanbul'da doğdu. 14 Mart 1901'de Harp Okulu'na girdi ve 6 Aralık 1902'de buradan mezun oldu. 11 Ekim 1909'da Harp Akademisi'ne girdi ve 1912'de kurmay subay olarak mezun oldu. İlk görev yeri 5'inci Kolordu idi. Burada takım ve bölük komutanlıklarından sonra 15 Mayıs 1908'de 2'nci Ordu'ya emir subayı olarak atandı. 1912'de ise Bağımsız Süvari Tugayı Kurmay Başkanlığı yaptı. 1913'te Türk-Bulgar Sınır Komisyonu'nda görev aldı. Yine aynı yıl Genelkurmay Başkanlığının 1'inci ve 3'üncü Şubeleri ile Ordu Dairesi 1'inci Şubesinde çalıştı. 1915'te Mürettep Süvari Tugayında ve 1916'da 13'üncü Kolordu Kurmay Başkanlığı yaptı. 1918'de Almanya'ya gönderildi. 11 Ağustos 1918'de 5'inci Tümen Komutanlığına getirildi. 29 Eylül 1921'de 41'inci Tümen Komutanlığına atandı. Buradan Nisan 1922'de Adana Bölgesi Komutanı oldu. 1923'te Harp Akademisi Müdür Vekili ve Tabiye Öğretmeni, 1925'te 1'inci Tümen Komutanı, 1926'da Genelkurmay Harekât Dairesi Başkanı, sonra Genelkurmay 1'inci Başkanı ve 1929'da 7'nci Tümen Komutanı olarak görev yaptı. 13 Şubat 1931'de de 7'nci Kolordu Komutanı iken vefat etti. Katıldığı savaşlar; Osmanlı-İtalyan Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Türk İstiklal Harbi'dir. Necati Ökse, Nusret Baycan ve Salih Sakaryalı, *Türk İstiklal Harekâtına Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1989, 196-197.

⁶⁶ İSH-Kutu: 1371, Gömlek: 155.

⁶⁷ İSH-Kutu: 1371, Gömlek: 163.

⁶⁸ İSH-Kutu: 1371, Gömlek: 164.

ise 4'üncü Tümen vardı. Bu esnada 2'nci Grup Komutanı, 4'üncü Tümen ihtiyatlarının Meclis Muhafız Taburu cephesi gerisine alınmasını ve tümen ile de derhal irtibat tesis edilmesi emrini vermişti.⁶⁹

25 Ağustos'ta Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türbetepe ve Gedikli Muharebeleri yaşanmıştır. Bugün, 5'inci Tümen cephesinde herhangi bir muharebe yaşanmamış ve tümen, 2'nci Grup sağ kanadını korumak üzere Katrancı'ya grup ihtiyatına alınmıştır. Bu emirle birlikte 5'inci Tümen cephesini, Meclis Muhafız Taburu'na bırakmıştır. Bu sırada Meclis Muhafız Taburu, 4'üncü Tümen'den 40'ncü Alay ve 58'inci Alaydan bir taburla Esat Faik Bey Müfrezesi'ne dâhil olmuştur.⁷⁰ Burada Güzelcekale ve Gökgöz'de yapılan muharebelerde Yunan kuvvetlerinin ilerlemesi durdurulmuş ve Yunanlar, çok zayıf vermişlerdir.⁷¹ 26 Ağustos 1921'de Meclis Muhafız Taburu'nun 4'üncü Tümen emrinde 1'inci Grup emrine verilmesi kararlaştırılmıştır.⁷² 27 Ağustos'ta Meclis Muhafız Taburu, 4'üncü Tümen cephesinin merkezinde ihtiyatta bulunmaktaydı.⁷³ Tabur, o günkü muharebelerde Yunanların durdurularak geriye atılmasını sağlamış ve 4'üncü Tümen Komutanının takdirini kazanmıştır.⁷⁴ 28 Ağustos'ta 4'üncü Tümen 25'nci, 47'nci Alayları ve Meclis Muhafız Taburu ile Büyükgökgöz-Çalış yolunun geçtiği bölgeyi kuvvetle tutması ve geriye kalan birlikleri ve Büyükgökgöz-Kızılkoyunlu yolunun iki tarafında toplanması görevi verilmiştir. Gece 4'üncü Tümen, sağda 23'üncü Tümen'in 31'inci Alayı, ortada Meclis Muhafız Taburu, solda 47'nci Alay olarak mevzii ele geçirmişti. 29 Ağustos'ta 4'üncü Tümen'in bir alayı ile 47'nci Alay ve Meclis Muhafız Taburu mevzide, diğer kuvvetleri Karasüleymanlı-Sığırcık Çiftliği yolu üzerinde bulunuyorlardı.⁷⁵ 30 Ağustos 1921'de 4'üncü Tümen ve 12'nci Grup'un Çalış kuzeyindeki mevzilere geçmesi üzerine Meclis Muhafız Taburu, 58'inci ve 42'nci Alaydan birer bölük himaye görevi ile mevzileri ele geçirerek birliklerin çekilmesini temin etmişti.⁷⁶ 31 Ağustos 1921'de Meclis Muhafız Taburu, 4'üncü Tümen emrinde⁷⁷ iki bölükle ve 57'nci Tümen Hücum Taburu ile ihtiyata bulunmaktaydı.⁷⁸ 6 Eylül 1921'de ise 16'ncı Alayın mevziisi, Meclis Muhafız Taburu'na teslim edilmiştir.⁷⁹ 2'nci Alayın 1'inci Taburu ile sağ cenahında irtibatı tesis edilmiştir.⁸⁰ 9 Eylül'de 4'üncü Tümen İstihkâm Bölüğü, Meclis Muhafız Taburu ile beraber sabaha karşı tümen gözetleme yeri gerisine gelmiş bulunacaktı.⁸¹ Yürüyüşe hazırlanmış olan 5'inci ve 7'nci Tümenlerle Meclis Muhafız Taburu ve Kızılkoyunlu köyünün hemen güneyindeki vadide ve bu vadinin batısındaki sırtlarda 7'nci Tümen sağda, 5'nci Tümen solda olarak taarruza hazırlık mevziine yerleştirmek üzere harekete geçmişlerdir.⁸² 9 Eylül'de Meclis Muhafız Taburu, 5'inci Tümen emrine verilmiş durumdaydı.⁸³

10 Eylül'de Türk ordusu, Yunan ordusuna karşı genel bir taarruza başlamıştı. Bu taarruzda Meclis Muhafız Taburu, Kızılkoyunlu'da 5'inci Tümen'in sol cenahını koruma görevi almıştı.⁸⁴ Fakat Yunanlar, 5'inci Tümen'in sol cenahına taarruza başlayınca Meclis Muhafız Taburu "mevziini terk etmiş⁸⁵ ve terk edilen mevziye, 15'inci Alayın 3'üncü Taburu ve 24'üncü Alayın 1'inci Taburu ile mukabil taarruz yapılmış, sahra ve kudretli bataryaların ateşiyle Yunanlar geri atılmıştır."⁸⁶ 5'inci Tümen Komutanı Yarbay Mehmet Kenan Bey, 10 Eylül

⁶⁹ Türk İstiklal Harbi'nde cephede konuşlanmış birlikler arasında muharebe sıkıntısı yaşandığı için yan yana sıralanmış birlikler birbirlerine muharebe durumu hakkında rapor göndermeleri emredilmişti. Çünkü herhangi bir birlik ile Batı Cephesi Komutanlığı irtibat sağlayamazsa yanındaki irtibat tesis etmesini emrettiği birlikten haber alabiliyordu. Örneğin 25 Ağustos 1921 günü Meclis Muhafız Taburu, 4'üncü Tümen ile irtibat tesis etmişti. İSH-Kutu: 1371, Gömlek: 165.

⁷⁰ Timural vd., *Sakarya Meydan Muharebesi*, 41-42.

⁷¹ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, 7.

⁷² Türk İstiklal Harbinde Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921)", *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 42/96, Eylül 1993, 23.

⁷³ İzzettin Çalışlar, *İstiklal Savaşı Hatıraları Sakarya Meydan Muharebesi'nde 1'inci Grup*, Yay. Haz. Z. Türkmen ve H. Toker, Genelkurmay Basımevi, 2006, 38.

⁷⁴ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, 7.

⁷⁵ Timural vd., *Sakarya Meydan Muharebesi*, 92-105.

⁷⁶ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, 7.

⁷⁷ İSH-Kutu: 1367, Gömlek: 129.

⁷⁸ İSH-Kutu: 1367, Gömlek: 129, Belge: 5.

⁷⁹ İSH-Kutu: 1412, Gömlek: 148.

⁸⁰ İSH-Kutu: 1281, Gömlek: 215.

⁸¹ İSH-Kutu: 1367, Gömlek: 153, Belge: 1, 1a.

⁸² Çalışlar, *Sakarya Meydan Muharebesi'nde 1'inci Grup*, 57-58.

⁸³ İSH-Kutu: 372, Gömlek: 5, Belge: 12a.

⁸⁴ İSH-Kutu: 372, Gömlek: 5, Belge: 13a.

⁸⁵ Mevziden çekilen sadece Meclis Muhafız Taburu askerleri değil, 5'inci Tümen Hücum Taburu ve 24'üncü Alay 1'inci Tabur askerleridir. Çekilme sonrası yapılan tahkikatta çekilme nedeni olarak taburların birbirine karıştığı, güruhun durdurulamadığı, bu taburlara asker ikmalinin yeni yapıldığı gibi gerekçeler gösterilmiştir. Çalışlar, *Sakarya Meydan Muharebesi'nde 1'inci Grup*, 63-64.

⁸⁶ İSH-Kutu: 372, Gömlek: 5, Belge: 16a.

1921'deki durumu şöyle izah etmektedir: "Yunan kuvvetleri, Meclis Muhafız Taburu cephesinin sağ ilerisinde ve 1.200 metre mesafedeki sırtı işgal etmiştir. Bu hareketi bizzat Muhafız Taburu'nun avcı hattına giderek gözlemlerim."⁸⁷ 10 Eylül'de Muhafız Taburu'nun mevzii işgal edilince⁸⁸, 5'inci Tümen Komutanı Yarbey Mehmet Kenan Bey, Hücüm Taburuna süngü takarak mevziinin geri alınması emrini vermişti. Ayrıca kendisi atına binerek *demirden bir elle* askeri toplamak için mevziini tahliye eden Muhafız Taburu askerlerinin arasına girmiş ve silah kullanarak biraz da olsa erlerin geri çekilmesini engellemiştir.⁸⁹ Bu çekilmeyle Tabur Komutanı Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi, taburun mevziisinin hemen kuzeyinde küçük ağırlığın bulunduğu mahalde toplanmıştı.⁹⁰

MECLİS MUHAFIZ TABURU	Subay		Er				Hayvan			Piyade cephane esi	Makineli cephane si	Bomba	Silah zayıatı	
	Şehit	Yaralı	Şehit	Yaralı	Kayıp	Firar	Toplam	Ölü	Yaralı					Toplam
	2	2	8	71	8	1	92	7	4	11	17.640	11.200	200	84
	2	2	8	71	1	1	92	7	4	11	17.640	11.200	200	84

Tablo-1: 10 Eylül 1921'de 5'inci Tümen emrinde bulunan Meclis Muhafız Taburunun zayıat cetveli⁹¹

Meclis Muhafız Taburu'nun çekildiği mevziide 7'nci Tümenin Hücüm Taburunun bir bölüğü ve 15'inci Alayla irtibatı tesis edilmişti. Sol cenahı da 24'üncü Alayın bir takımıyla takviye edilmişti.⁹² 11 Eylül 1921'de Muhafız Taburu, 5'inci Tümen'den alınarak 4'üncü Tümen emrine verilmiş⁹³ ve Yunanlıları takip harekâtına katılmıştı. 14 Eylül 1921'de Meclis Muhafız Taburu, 4'üncü Tümen'den alınarak Mürettep Süvari Tümeni emrine verilmiş ve bu süre zarfında Adapazarı ve Nuribeyli'de görevler yapmıştı.⁹⁴ Sakarya Meydan Muharebesi muzafferiyetle sona erdikten sonra 15 Eylül 1921'de İsmet Paşa, 1'inci Kolordu Komutanına Meclis Muhafız Taburu'nun Polatlı'ya gönderilmesini istemişti.⁹⁵ Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Muhafız Taburu'nu 22 Ekim 1921'de tekrardan Ankara'ya çağırılmıştı. Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'ya yazdığı telgrafta şöyle diyordu:

"Meclis-i Millî Muhafız Taburu'na bir süvari bölüğü ile bir batarya terfîk ile ilk kademe olarak Adana'ya sevk etmeği tasavvur ediyorum. Mez-kûr taburun yar ve ağyara karşı (dosta ve düşmana karşı) muntazam bir şekilde ilbası (giydirilmesi) ve teçhizi için acilen Ankara'ya celbi münasip olacağından bu babda Fevzi Paşa Hazretleriyle müdavele-i efkâr edilmesini rica eylerim efendim."⁹⁶

Emir doğrultusunda 23 Ekim 1921'de Muhafız Taburu, saat 07.00'da⁹⁷ Haymana'dan Ankara'ya yola çıkarılmıştı.⁹⁸

⁸⁷ İSH-Kutu: 372, Gömlek: 5, Belge: 17a.

⁸⁸ Meclis Muhafız Taburunun bulunduğu mevzii Yunanlılar tarafından işgal edilince askerler paniğe kapılmışlardı. Bu panik havası haliyle bir bozgun yaratmıştı. "Harpte bozgun, harbin esasında vardır. Birkaç saat evvel kahramanca taarruz eden bir asker, uzaktan 5-10 düşman süvarisi görünce bozulabilir. Dün hayati bir tehlike karşısında bozguna uğrayan bir kıta, bugün büyük fedakârlıkla harp eder. Yarın yine umulmadık bir zamanda bozgunluğa düşebilir. Bir demir el, bozgun askerinin yüzlercesini toplayabilir." İbrahim Artuç, *Kore Savaşlarında Mehmetçik*, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1990, 216.

⁸⁹ İSH-Kutu: 372, Gömlek: 5, Belge: 21.

⁹⁰ İSH-Kutu: 1367, Gömlek: 153, Belge: 4.

⁹¹ İSH-Kutu: 1372, Gömlek: 142.

⁹² İSH-Kutu: 372, Gömlek: 5, Belge: 18a.

⁹³ İSH-Kutu: 372, Gömlek: 6, Belge: 9.

⁹⁴ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, 7.

⁹⁵ İSH-Kutu: 1215, Gömlek: 146.

⁹⁶ İSH-Kutu: 1223, Gömlek: 24.

⁹⁷ İSH-Kutu: 1223, Gömlek: 57.

⁹⁸ İSH-Kutu: 1223, Gömlek: 37.

3. Büyük Taarruz'da Meclis Muhafız Taburu

Sakarya Meydan Muharebesi sonrası Türk ordusu, Yunanları Anadolu'dan atmak için hazırlıklar yapmaya başlamıştı. Bu kapsamda Sad Taarruz planı hazırlanmış, ordu teşkilatı kurulmuş, ordunun eğitim ve ikmalî tamamlanmaya çalışılmıştı. 10,5 ay sonra hazırlıkların tamamlanmasıyla birlikte Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa, taarruzun 26 Ağustos 1922'de yapılacağını ordu komutanlarına bildirmişti. Taarruzda sıklet merkezi Afyon'un güneyi seçilmişti.⁹⁹ Bu minvalde Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 24 Ağustos'ta 1'inci Ordu mıntkasında Kocatepe'ye çıkmıştı. Bu sırada Meclis Muhafız Taburu da Gediz'de bulunmaktaydı. Tabur, 1'inci Ordu emrine verilerek İsalı'ya ve Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın teklifiyle de Çay¹⁰⁰ doğrultusunu kapatmak ve emniyete almak göreviyle Afyon/Çobanlar İstasyonuna gönderilmişti. Meclis Muhafız Taburu, Büyük Taarruz öncesinde 8'inci Tümen emrine verilmişti.¹⁰¹ 25 Ağustos 1922'de 4'üncü Kolordu [5, 11, 12'nci Tümenler ve emrine verilen 8'inci Tümen ve Meclis Muhafız Taburu ve ağır topçu taburlarıyla] Akarçay ile Çobanoğlu-Kilitmezari hattı arasındaki Yunan cephesine taarruz etme emri almıştı.¹⁰²

26 Ağustos 1922 günü tan yeri ağarırken Türk ordusu, Kocatepe'den genel bir taarruzla topçu ateşine başlamıştı.¹⁰³ Topçu ateşi o kadar şiddetlidir ki Yunan kaynaklarına göre ateşle birlikte Yunanlar, *hallaç pamuğu gibi* dağılmışlardır. Hatta "O güne kadar Küçük Asya Seferi Yunan Orduları bu kadar isabetli ve şiddetli topçu ateşi altında kalmamıştır."¹⁰⁴ Topçu ateşinden sonra Türk askerleri siperlere doğru ilerleyerek süngü hücumuyla Yunan cephesini yarmaya başlamışlardı. İlk olarak 15'inci Tümen 38'inci Alayı (Samsun Alayı) tarafından Yunan cephesi yarılmış ve Türk ordusu Başkomutanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, cephenin ilk müjdesini almıştı.¹⁰⁵ Cephenin yarılmasından sonra 27 Ağustos akşamına kadar bütün cephede Yunan mevzileri ele geçirilmişti.¹⁰⁶ Nitekim yabancı uzmanların altı ayda alınamaz¹⁰⁷ diye rapor ettiği Yunan mevzileri kısa sürede paramparça edilmişti. 27 Ağustos'ta boğaz boğaza yapılan şiddetli muharebelerde Yunan kuvvetleri, kuzeye¹⁰⁸ Sincanlı Ovası'na atılmışlardı. Ayrıca aynı gün 8'inci Tümen¹⁰⁹, Afyon istikametinde Yunanları takip ederek Afyon'u işgalden kurtarmıştı.¹¹⁰ 28 Ağustos 1922'de ise 2'nci Kolordu muharebe kademesi, saat 04.30'da Afyon'a girmişti. Afyon ele geçirilince 7'nci Tümen Piyade Tugay Komutanı mutasarrıf vekili olarak atanmış ve emrine Meclis Muhafız Taburu verilmişti. Böylece şehirde yangınlar söndürülmüş ve asayiş sağlanmıştı.¹¹¹ Yunanların bıraktığı erzak ve eşya toplanarak depo edilmişti.¹¹² 29 Ağustos'ta Meclis Muhafız Taburu, Kütahya'yı kurtarmak üzere Mürettep Süvari Tümeni emrine verilmişti.¹¹³ Bu maksadın teshil ve temini için Meclisi Muhafız Taburu Kütahya'ya hareket ettirilmiş¹¹⁴ ve Kütahya 30 Ağustos 1922'de işgalden kurtarılmıştı.

30 Ağustos 1922'de Başkomutan Muharebesi ile Büyük Taarruz'un muharebe kısmı bitmiş ve bu tarihten itibaren Yunan kuvvetlerinin takibi başlamıştı. 31 Ağustos 1922'de 3'üncü Kolordu Komutanı, geceyi Pusan'da geçiren Meclis Muhafız Taburu'nu şose boyunca ilerletmişti.¹¹⁵ Bu sırada 1'inci Tümen de harekete geçmişti. 1'inci Tümen yolda Kütahya'ya giden 3'üncü Kolordu emir subayını görmüş ve ondan Yunanların, Köprübaşı'nda olduğunu öğrenmişti. Tümen, kolbaşıyla Handerbend'e geldiğinde Meclis Muhafız Taburu'nun Yunanlara taarruz ettiğini görerek (15'inci Yunan Tümeni yancıları) Meclis Muhafız Taburu'na yardım ve Yunanlara taarruz etmek için öncüdeki 5'inci Piyade Alayının yürüyüşünü hızlandırma emrini vermişti. Saat

⁹⁹ Kemal Niş, *Türk İstiklal Harbi Büyük Taarruz 1-31 Ağustos 1922*, C. 2, Ks. 6, Kitap 2, Yay. Haz. N. Erdaş, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995, 19.

¹⁰⁰ İSH-Kutu: 1802, Gömlek: 18, Belge: 10.

¹⁰¹ Niş, *Türk İstiklal Harbi Büyük Taarruz*, 57, 64.

¹⁰² *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 64/136, (Temmuz 2015), 2.

¹⁰³ İSH-Kutu: 1784, Gömlek: 82, Belge: 82-3; İSH-Kutu: 1802, Gömlek: 19, Belge: 22.

¹⁰⁴ *1919-1922 Küçük Asya Seferinin Özetlenmiş Tarihi*; Askerî Tarih Dairesi Yayınları, Atina, 1967, 723.

¹⁰⁵ A. Şevket; "İstiklal Harbi'nde 38'inci Alayla Samsun'dan İzmir'e", *Askerî Mecmuası*, S. 121, (1941), 45.

¹⁰⁶ İSH-Kutu: 1802, Gömlek: 19, Belge: 25.

¹⁰⁷ Nüzhet Bulca, *30 Ağustos Zaferine Doğru*, İstanbul: Güven Basımevi, 1949, 9.

¹⁰⁸ İSH-Kutu: 1784, Gömlek: 82, Belge: 82-5.

¹⁰⁹ İSH-Kutu: 1802, Gömlek: 19, Belge: 29; Tekçe, *Muhafız Ataturk'ü Anlatıyor*, 27.

¹¹⁰ İSH-Kutu: 1802, Gömlek: 19, Belge: 29.

¹¹¹ Selim Turhan; "Batı Cephesi Kuvvetlerinin 28 Ağustos Günü Takip ve Muharebeleri", *Büyük Taarruz 70'nci Yıl Armağanı*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1992, 137.

¹¹² *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, 8.

¹¹³ Niş, *Türk İstiklal Harbi Büyük Taarruz*, 197.

¹¹⁴ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 64/136, 171-173.

¹¹⁵ Kemal Niş ve Reşat Söker, *Türk İstiklal Harbi'nde Batı Cephesi Büyük Taarruzda Takip Harekâtı*, Yay. Haz. Tevfik Ercan ve Çetin Anıt, c. 2, Ks. 6, Kitap 3, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995, 28.

19.00'da Meclis Muhafız Taburu'na yetişen 5'inci Piyade Alayı taarruza katılmış ve Yunanları tutarak Porsuk kuzeyinde 6'ncı ve 3'üncü Taburunu karşı tarafa geçirmişti. 3'üncü Tabur, köprü'nün hemen kuzeyindeki sırtları ele geçirmiş ve emniyet düzeni almıştı. Taarruz sonucu Yunan kuvvetleri çekilince Meclis Muhafız Taburu, 1'inci Tümen emrine verilmişti.¹¹⁶

1 Eylül 1922'de 1'inci Tümen ve Meclis Muhafız Taburu, Kütahya'dan yürüyüşe devamla gece Bardakçı-Akpınar bölgesine gelerek gecelemişti. Tabur buradan sonra Yeniköy'de 3'üncü Kolordu'nun ihtiyatı olarak görevlendirilmişti.¹¹⁷ 5 Eylül'de ise Meclis Muhafız Taburu, Yunan kuvvetlerine baskınlar yapmak üzere İnönü'den hareketle 1'inci Tümeni takip etmişti.¹¹⁸ 6 Eylül'de ise Meclis Muhafız Taburu, İnegöl'ün 3 km. doğusunda emir bekler vaziyette idi.¹¹⁹ 11 Eylül'de ise 3'üncü Kolordu Komutanı ve Meclis Muhafız Taburu, Bursa'ya gelmişti. Tabur, takip boyunca Mudanya istikametine çekilmek isteyen Yunan kuvvetlerini yok etmişlerdi. Meclis Muhafız Taburu, Bursa'da şehrinin güvenliğini sağlamıştı.¹²⁰ Sonra Meclis Muhafız Taburu, Mudanya'ya gelmiş ve esir edilmiş olan 11'inci Yunan Tümeni'nin muhafazasını üstelenmişti. Ayrıca Büyük Taarruz'dan sonra İsmail Hakkı Efendi, binbaşı olmuştu.¹²¹ 19 Ekim 1922'de ise Refet (Tümgeneral Bele) Paşa komutasında İstanbul'a giren Türk kuvvetleri arasında Meclis Muhafız Taburu'ndan da 100 kişilik bir bölük yer almıştı. 1 Mart 1923 tarihinde Ankara'ya dönen Meclis Muhafız Taburu, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Başkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı korumaya devam etmişti.¹²² Ayrıca 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edildiği zaman 101 pare top atışını Meclis Muhafız Taburu yapmış ve dünyaya Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edildiğini top pareleri ile duyurmuştu. Tabur, 1 Haziran 1927'de alay seviyesine yükseltilmiştir.¹²³

Sonuç

Türk İstiklal Harbi, Anadolu'daki bütün unsurların seferber edildiği topyekûn bir mücadelenin ürünüdür. Yokluklarla var edilmiş olan bu mücadelenin başarıya ulaşmasında Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ve silah arkadaşlarıyla onların askerleri ve Türk halkının büyük gayret ve fedakârlıkları etkin olmuştur. Bütün bu gayret ve fedakârlıklar neticesinde bağımsız Türkiye Cumhuriyeti ortaya çıkmıştır.

Meclis Muhafız Taburu da Türk İstiklal Harbi'nde topyekûn mücadeleyi oluşturan parçalardan birini oluşturur. Tabur kurulduktan sonra sadece Büyük Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni ve Başkanı Mustafa Kemal Paşa'yı korumamış aynı zamanda Batı Cephesi'nde bilfiil muharebelere de katılmıştır. İhtiyat kuvveti olarak cephede görev alan Meclis Muhafız Taburu, Yunan taarruzlarını durdurmak üzere nerede ihtiyaç varsa oraya koşmuştur. Çalışmadan da anlaşıldığı üzere taburun, çok kısa aralıklarla bağlı olduğu birlik ve konusu sürekli değişiklik göstermiştir. Nitekim Batı Cephesi'nde II. İnönü Muharebesi, Aslıhanlar-Dumlupınar Muharebeleri, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri, Sakarya Meydan Muharebesi ve Büyük Taarruz'a katılan Meclis Muhafız Taburu, Türk İstiklal Harbi tarihi sayfalarında güzide yerini almıştır. Milli Mücadele'nin askerî safhasının sona ermesinden sonra da, 1 Mart 1923'te Ankara'ya dönerek Meclis'i ve Başkanı Mustafa Kemal Paşa'yı koruma görevini devam ettirmiştir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

¹¹⁶ Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi, 11; Niş vd., *Büyük Taarruzda Takip Harekâtı*, 29-30.

¹¹⁷ Niş vd., *Büyük Taarruzda Takip Harekâtı*, 61, 216.

¹¹⁸ Niş vd., *Büyük Taarruzda Takip Harekâtı*, 224.

¹¹⁹ Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi, 11.

¹²⁰ Niş vd., *Büyük Taarruzda Takip Harekâtı*, 245-248.

¹²¹ Tekçe, *Muhafız Ataturk'ü Anlatıyor*, 28-29.

¹²² Nevin Yazıcı, "Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cumhurbaskanligi-muhafiz-birligi/> Erişim Tarihi: 06.03.2022.

¹²³ Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi, 11; Tekçe, *Muhafız Ataturk'ü Anlatıyor*, 32-46.

KAYNAKÇA

Arşivler

MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi, *İstiklal Harbi Koleksiyonu*

Telif Eserler

1919-1922 Küçük Asya Seferinin Özetlenmiş Tarihi. Atina: Askerî Tarih Dairesi Yayınları, 1967.

Artuç, İbrahim. *Kore Savaşlarında Mehmetçik*. İstanbul: Kastaş Yayınları, 1990.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (Kasım 1991), S. 40/92.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (Ocak 1993), S. 42/93.

Aybars, Ergun. "Heyet-i Temsiliye", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/heyet-i-temsiliye/?pdf=3608>, Erişim Tarihi: 12.03.2022.

Aykut, Fahri. *İstiklal Savaşı'nda Kütahya ve Eskişehir Muharebeleri*. Yay. Haz. A. Tetik ve M. Ceyhan, Ankara: ATASE Yayınları, 2006.

"Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri (6-11 Ocak 1921-23 Mart-1 Nisan 1921)" (Ocak 2021), *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 149.

Nüzhet Bulca. *30 Ağustos Zaferine Doğru*. İstanbul: Güven Basımevi, 1949.

Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi 18 Temmuz 1920-18 Temmuz 1985. Ankara: 1985.

Çalhan, Özden. *Türk İstiklal Harbi'nde Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekât*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.

Çalışlar, İzzettin. *İstiklal Savaşı Hatıraları Sakarya Meydan Muharebesi'nde 1'inci Grup*. Yay. Haz. Z. Türkmen ve H. Toker, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006.

Dinçer, Hasan. "Genelgeler ve Kongreler Dönemi", *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. Ed. T. F. Ertan, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020.

Dinçer, Hasan. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması ve Yeni Türk Devleti'nin Kuruluşu". *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, ed. T. F. Ertan, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020.

Ertuna, Hamdi. *İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar 1919-1921*. c. 6, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1974.

General Papulas'ın Hatıratı. çev. İbrahim Halil, İstanbul: Askerî Matbaa, 1928.

Güneş, İhsan. "Türkiye Büyük Millet Meclisi". *İslam Ansiklopedisi*. c. 41, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2012: 593-596.

Karatamu, Selahattin. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi 1908-1920*. c. 3, Ks. 6, Yay. Haz. H. Toker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.

Kinross, Lord. *Atatürk*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2002.

Koç, Kadim. *Ankara'nın Kördüğümü Sakarya*. Ankara: Bilgi Yayınları, 2021.

Niş, Kemal. *Türk İstiklal Harbi Büyük Taarruz 1-31 Ağustos 1922*. c. 2, Ks. 6, Kitap 2, Yay. Haz. Nilgün Erdaş, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.

Niş, Kemal ve Reşat Söker. *Türk İstiklal Harbi'nde Batı Cephesi Büyük Taarruzda Takip Harekâtı*. Yay. Haz. Tefik Ercan ve Çetin Anıt, c. 2, Ks. 6, Kitap 3., Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.

Ökse, Necati, Baycan, Nusret ve Sakaryalı, Salih, *Türk İstiklal Harekâtına Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1989.

Selahattin Selşik. *Türk İstiklal Savaşı'nda Birinci İnönü Muharebesi*. Yay. Haz. Z. Türkmen ve A. Kaptan, ATASE Yayınları, Ankara, 2006.

Tekçe, İsmail Hakkı. *Muhafız Atatürk'ü Anlatıyor*, Yay. Haz. Hasan Pulur, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000.

Timur, Cevdet, Atakan, Rauf, Berktaş, Aışan, Ertekin, Veli. *İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*. Ankara: Gnkur. Basımevi, 1975.

Timural, Ahmet, Atakan, Rauf, Berktaş, Alişan ve Timur, Cevdet. *Türk İstiklal Harbi Sakarya Meydan Muharebesi*. Ks. 2, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1973.

Turhan, Selim. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Birinci, İkinci, Aslıhanlar-Dumlupınar Muharebeleri*. c. 2, Ks. 3, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1999.

Turhan, Selim. "Batı Cephesi Kuvvetlerinin 28 Ağustos Günü Takip ve Muharebeleri". *Büyük Taarruz 70'nci Yıl Armağanı*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1992.

"Türk İstiklal Harbinde Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921)". *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 42/96 (Eylül 1993).

Önalp, Kâmil. *Türk İstiklal Harbi Kütahya-Eskişehir Muharebeleri 15 Mayıs-25 Temmuz 1921*. c. 2, Ks. 4, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1974.

Özlü, Hüsnü. "İnönü muharebeleri", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/inonu-muharebeleri/> Erişim Tarihi: 12.03.2022.

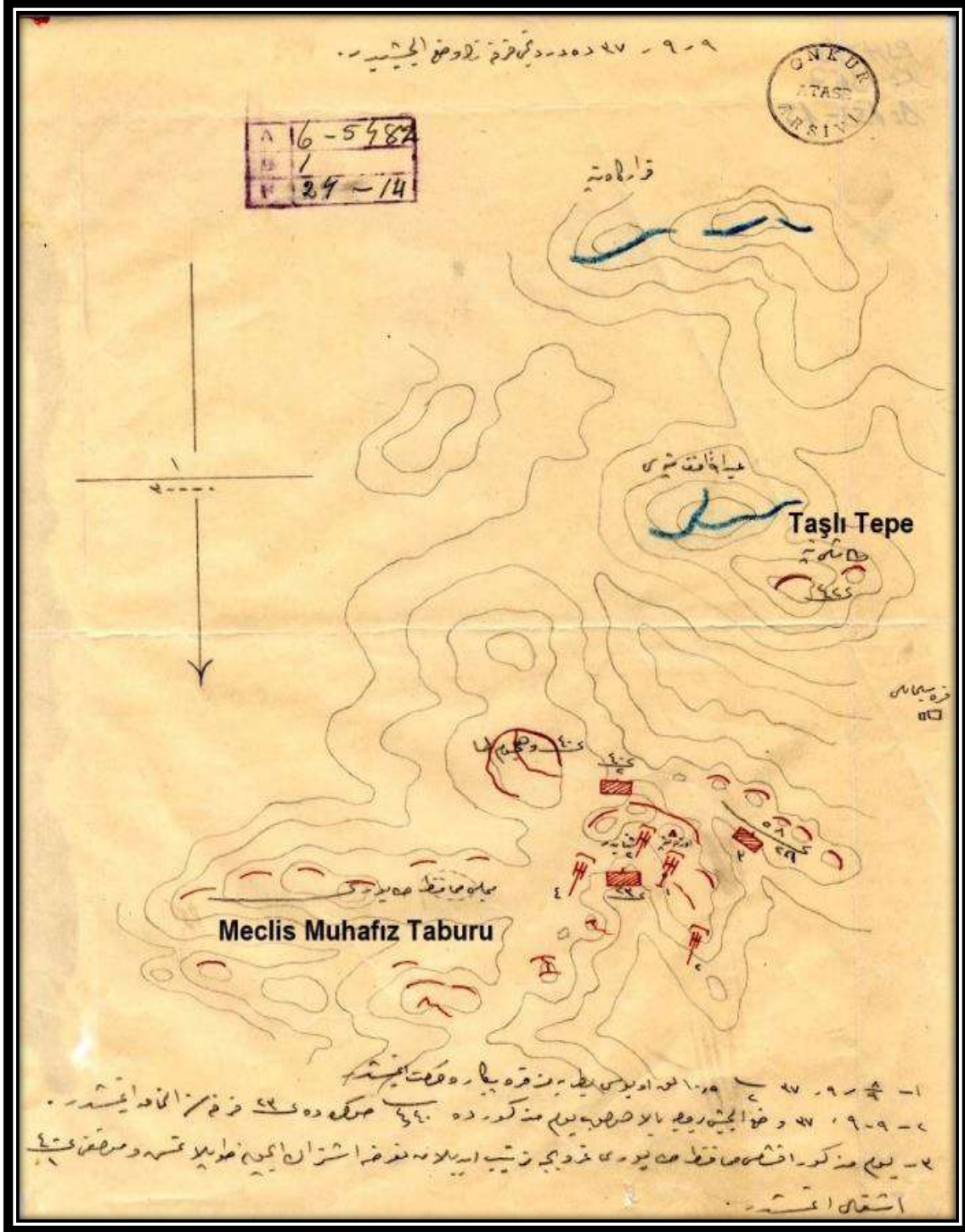
Şevket, A. "İstiklal Harbi'nde 38'inci Alayla Samsun'dan İzmir'e". *Askerî Mecmua*, S. 121 (1941).

Ulusoy, Mümtaz. *İstiklal Harbi'nde 2'nci Kolordu (1918-1921)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006.

Yazıcı, Nevin. "Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cumhurbaskanligi-muhafiz-birligi/>Erişim Tarihi: 06.03.2022.

EKLER

Ek-1 Sakarya Meydan Muharebesi'nde Meclis Muhafız Taburu'nun konuşu (9 Eylül 1921)

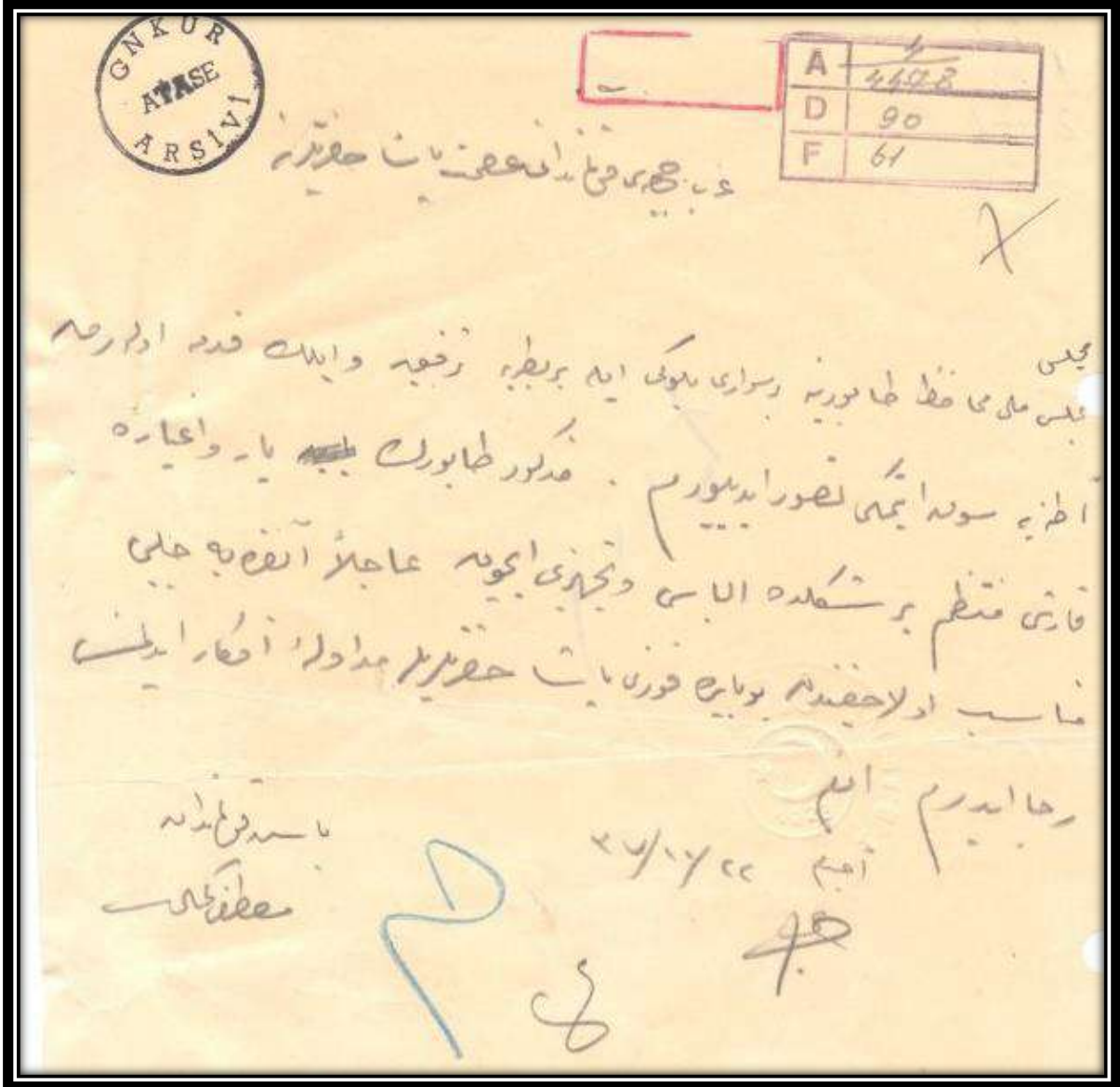
Kaynak: MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi; İSH-Kutu: 1367, Gömlek: 153, Belge: 15.

Ek-2 Tümgeneral İsmail Hakkı Tekçe

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi 18 Temmuz 1920-18 Temmuz 1985, 113.

Ek-4 Sakarya Meydan Muharebesi sonrası Başkomutan Mustafa Kemal Paşa tarafından Meclis Muhafız Taburunun Ankara'ya çağrılmasına dair belge (22 Ekim 1921)

Kaynak: MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi; İSH-Kutu: 1223, Gömlek: 24.

EK-5 Meclis Muhafız Taburunun Afyon istikametinde yürüyüşe geçme emri (27 Ağustos 1922)

A	1-4282
D	6
F	40

۷۸۸۱۷
صادر

۳۰۳ ط

دکه مملوياً احدینہ وقتاً در ...
 اینی قولاً در قوتنداشدنه امر آر هفت ...
 سجدینہ احدہ اتفاق بود ویتہ باشدند ...
 اینی قولاً در قوتنداشدنه امر آر هفت ...
 در بر ز دید و خجته کھند فاجعتندہ مطرند کہ
 در خشتلم لطفہ می و با صدقہ در خشت جغتہ نظام
 حلقہ کتکدر ا شوام وقت کرم دنہ بودند بستند
 در برین قوتنداشدنه در برای صدمہ ت
 ۱۰۱ - در قوتنداشدنه با زلمتہ
 غیبیہ
 حالت

Kaynak: MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi; İSH-Kutu: 1784, Gömlek: 80.

**1930 İSTANBUL BELEDİYE SEÇİMLERİNDE SERBEST CUMHURİYET
FIRKASI'NIN YAHUDİ ADAYLARI VE YAHUDİ SEÇMENLER**
**THE JEWISH CANDIDATES OF THE FREE REPUBLICAN PARTY AND THE JEWISH VOTERS
IN THE 1930 İSTANBUL MUNICIPAL ELECTIONS**

MEHMET ALİ DURAN*

ÖZET

1930 yılında gerçekleşen belediye seçimleri Türkiye'deki modern anlamda belediyecilik ve yerel yönetim yapılanması için büyük bir gelişme teşkil etmiştir. Bu seçimler aynı zamanda Türk demokrasi tarihinde de seçim sistemi ve çok partili hayata geçiş için önemli bir deneme olmuştur. Bu seçimler günümüze kadar hem yerel yönetimler hem de demokrasi alanında süregelen birçok konuda olumlu veya olumsuz anlamda bir başlangıç olmuştur. Bu seçimler hem demokrasi hem yerel yönetimler hem de kadın hakları açısından bir kırılma olarak kabul edilebilir. Türk kadını ilk kez seçme seçilme hakkını kullanmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kuruluşunun Türk siyasal tarihi için getirdiği diğer bir yenilik de gayrimüslimlere seçilme hakkı tanıyarak Yahudi, Rum, Ermeni adaylar göstermesi olmuştur. İstanbul'da gösterilmiş Yahudi adaylar hem seçimlerde oyların SCF'ye yönelişlerine hem de seçim propagandalarında Yahudilerin de yer almasına neden olmuştur. İstanbul'daki belediye seçimlerinde Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı ilçelerde bu cemaate mensup erkek ve kadınların SCF lehine oldukları, seçimlerde bu fırka için çalıştıkları görülmüştür. Çalışmada; Türk siyasetinde önemli bir dönüm noktası olan SCF'nin kuruluşu, 1930 İstanbul belediye seçimleri, fırkanın İstanbul teşkilatı ve gayrimüslimler özelinde Yahudilerin ilişkisi incelenmiştir. Ayrıca İstanbul belediye seçimlerinde buradaki Yahudilerin siyasetteki rolü ve seçimlere etkisi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Halk Fırkası, Gayrimüslimler, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Siyasi Faaliyetler, Yahudiler.

ABSTRACT

The Municipal elections of 1930 represent a great improvement in terms of modern municipalism and local authority reorganisation. These elections also stand for an important new practice in the democracy history of Turkey regarding the election system and transition to multi-party era. They represent a positive and/or negative onset for many issues ongoing in terms of municipalities and democracy until today. These elections are also regarded as a turning point in terms of democracy, local authorities and women's rights. It was the first time Turkish women had the right to vote and stand for election. Another reform led by the foundation of Free Republican Party in Turkish political history is giving non-muslims the right to vote and stand for elections which brought Jewish, Greek and Armenian candidates. The Jewish candidates of İstanbul caused both an influx of votes to Free Republican Party and the presence of Jewish people in election propagandas. It is seen that the districts with higher population of Jewish people in İstanbul were in favor of Free Republican Party and that these people worked for that party. This study analyses the foundations of Free Republican Party, municipal elections of 1930 and also the relation of Jewish people in terms of İstanbul organisation of the party and specifically non-muslims. Besides, the role of Jewish people in politics and their effect on the municipal election of İstanbul are referred.

Keywords: Free Republican Party, Jewish People, Non-muslims, Political Activities, Republican People's Party.

* Dr., Araştırmacı-yazar, mehmetaliduran66@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0131-8099.

Extended Abstract

The municipal elections that took place in October 1930 constituted a positive or negative start in various issues both in local governments and democracy in Türkiye until today. In addition, in the 1930 municipal elections, the SCF's nomination of Jewish, Greek and Armenian candidates by granting non-Muslims the right to be elected started a new phase in Turkish political history. Free Republican Party, the second opposition party established during the single party period, was organized in a short time under the chairmanship of Fethi Bey, who was Paris Embassy at that time, and took its place in Turkish political history among the social-economic difficulties of 1930s Türkiye.

The 1930 Municipal Elections, in which women and non-Muslims were given the right to participate in politics for the first time in the Republican era, brought along intense debates in politics and the public. In particular, the most intense debates took place in İstanbul, which is significant for non-Muslim population. While SCF nominated a total of 117 candidates in İstanbul, where non-Muslims live, 6 Greek, 4 Armenian and 3 Jewish candidates were included in this candidate list. On the other hand, non-Muslim candidates were not included in the CHF lists. The Jewish candidates in SCF İstanbul were nominated from the district of Beyoğlu, where Jews live heavily. Two of these candidates, whose names can be identified, are Lawyer Avram and Marko Naum Efendi. The fact that the Jewish candidates nominated by the SCF in İstanbul's neighborhoods where Jews live densely affected the election propaganda here as well as the elections in general. While the members of the CHF and their voters carried out propaganda against the Jewish candidates of the SCF, the SCF and its voters responded by producing the antithesis to these propagandas. In these propaganda activities, while the discourses of "People's Party is the Turk's Essence Party", "Long Live the People's Party", "Give the Genuine Turkish Rey to the People's Party" came to the fore, the SCF supporters said, "People will slaughter the Jews, do not vote for them!" Long live Fethi B., he will reduce his military service to six months!", "Hayda Free Party... Free Party..." to support the parties in the elections. However, it was seen that the support of the Jews was not only pro-SCF, but also during and after the election process. Person or persons belonging to the Jewish community not only supported the SCF, but also showed interest in the CHF and voted by supporting this party. As a result of the propaganda activities carried out in the municipal elections in İstanbul, various incidents took place among the party members in different regions. There were also Jews like Ojalov David and İlya Veled Bahar who were involved in these events. The propaganda activities carried out in the elections led the Jewish voters of certain districts of İstanbul to direct their votes towards the SCF. In this context, the majority of Jewish voters was favoring SCF in districts such as Beyoğlu, while in some regions such as Balat, all of their votes were directed towards SCF. In addition, women who had the right to vote and be elected for the first time showed great interest in the 1930 municipal elections. With the participation of women in the elections, women in the Jewish community also showed interest in the elections, and some of them voted for SCF.

Although the SCF's Jewish candidates in the municipal elections had some positive results in its favor, it could not achieve the desired result in the end. Despite the intense interest of the Jewish community in the 1930 municipal elections in İstanbul and their propaganda activities in favor of the SCF, it was clearly seen in the election results that the general vote orientation was in favor of the CHF. In conclusion, the biggest role of İstanbul in the 1930 municipal elections was that SCF opened the doors for non-Muslims to participate in politics. This situation created a break in the CHF's approach to non-Muslims. In this context, it is clear that there are non-Muslims engaged in politics in the CHF in the next election processes. In this study, the role and effects of Jewish candidates and voters in the 1930 İstanbul municipal elections are discussed.

Giriş

Türk siyasi tarihinde cumhuriyetin ilanı sonrası ikinci çok partili hayata geçme denemesi olarak görülecek olan Serbest Cumhuriyet Fırkası bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından oluşturulmuştur. Böyle bir partinin bizzat Atatürk tarafından kurulma emrinin verilmesinde bir değil, birden çok sebep yatmaktadır.¹ SCF'nin kurulmasında en temel nedenlerden birini teşkil edecek olan dış dünyanın doğrudan ve dolaylı etkileri olmuştur. 1929 Ekim ayında New York Borsası'ndaki çöküş, kısa sürede bütün dünyayı saracak olan büyük bir buhrana yol açmıştır.² Buhranın etkisi Türkiye'nin sosyal ve ekonomik durumunu olumsuz anlamda etkilemiştir. Fiyat artışları, vergilerin yükselişi ticari piyasalardaki krediyi azaltırken, ülkede de darlık ve zorluklara sebep olmuştur.³ Ekonomik alanda yaşanan sıkıntılar ve düzensizlik yüzünden halkın bunalımı ve rahatsızlığı günden güne artmıştır. Bu partinin başına Fethi Okyar'ın (Paris Büyükelçisi) getirilmiş olması dış dünyanın etkisine de işaret olabilir. Genç cumhuriyetin dış dünyaya kendini kabul ettirme isteği oldukça açıktır. O yıllarda dış dünyada çok partili demokrasiler tek model olmasa da Atatürk ve arkadaşlarının dâhil olmak istedikleri dünya, Batı dünyası olmuştur.⁴

Halkın nezdinde oluşmuş olan hoşnutsuzluk artık görmezlikten gelinemeyecek bir hal almıştır. Bunun üzerine 1930 Mart ayında Atatürk İzmir ve Antalya'yı kapsayan bir yurt gezisine çıkmıştır. Gördükleri Atatürk'ün çok üzülmesine neden olmuştur. O gün gördüğü manzarayı Hasan Rıza Soyak'a şu şekilde anlatmıştır: “*Bunalyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunalyorum! Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemediyen dert, şikayet dinliyoruz... Her tarafta derin bir yokluk, maddi, manevi bir perişanlık içinde... Ferahlatıcı pek az şeye rastlıyoruz; maatteessüf memleketin hakiki durumu bu işte!*”⁵

Cumhuriyetin ilanı sonrası ikinci bir muhalefet partisinin kurulmasının ilk işareti, Yalova'da gerçekleşen bir baloda bizzat Atatürk'ten gelmiştir. Yani yeni bir fırka kurma teşebbüsü Fethi Bey'in girişimiyle değil, bizzat Atatürk'ün isteğiyle olmuştur.⁶ SCF'nin önde gelen isimlerinden Ahmet Ağaoğlu hatıralarında Atatürk'ün SCF'yi kurdurma amacını açıklarken, “*Görünüyor ki netice arzu, memlekette ihtiyatlı bir hürriyet havası estirmek ve memleketi yavaş yavaş hürriyete alıştırmak. Necip ve asil bir gaye*”⁷ ifadeleriyle dış dünyanın etkisine işaret etmiştir.

Atatürk ikinci havalandırma ihtiyacını 1930'da hissetmiştir, değerlendirmesinde bulunan Falih Rıfkı Atay⁸ ve “*İktisadi buhran, vilayetlerde tam bir çaresizlik havası yaratmıştı. İşte o sıralarda Gazi havayı dalgalandırmanın artık vakti geldiğine inanmış olacaktı ki, yeni bir teşebbüsü ele aldı*” sözleriyle SCF'nin kurulmasını sağlayan ortama işaret etmiş olan Şevket Süreyya Aydemir'in de⁹ belirttikleri gibi SCF'nin Atatürk tarafından bizzat kurulmasını istemesinin sebebi; Atatürk'ün tüm unsurların modern, cumhuriyetçi ve ilerici olması koşuluyla demokratik çoğulcu nitelikte bir siyasal sistemin varlığına olan inancı ve CHF'yi denetlemek amacıyla kurulacak olan muhalif partiden yararlanma isteğinden doğmuş olduğu açıktır.¹⁰ SCF'nin bizzat Atatürk'ün emriyle kurulmuş olmasını partinin önde gelen isimlerinden olan Süreyya İlmen “Zavallı Serbest Fırka” adlı kitabında, “*Nihayet Cumhurreisliğin yedinci senesinde Gazi Mustafa Kemal memlekette cumhuriyet idaresinde diğer partilerin de mevcudiyetine ihtiyaç olduğunu idrak edebildi; Serbest Fırkayı yarattı*”¹¹ sözleriyle değerlendirmiştir.

Atatürk'ün yeni parti kuruluşuna onayı olmasına rağmen Fethi Bey'in kafasında konu netleşmemiş olacak ki şu ifadeleri kullanmıştır:

¹ Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931, İstanbul: Tarih Vakfı Kültür Yayınları, 6. Baskı, 2012, 247.

² Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayınları, 7. Baskı, 2014, 378.

³ Ziya Şakir, “Serbest Fırka Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?”, *Tasvir*, 25.06.1945.

⁴ Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931, 247; Mahmut Goloğlu, Devrimler ve Tepkiler, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı, 2017, 295-296; Andrew Mango, Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu, Çev. Füsün Doruker, İstanbul: Remzi Kitabevi, 9. Baskı, 2012, 538-539;

⁵ Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, Cilt II, İstanbul: Yapı Kredi Bankası A.Ş., 1973, 405.

⁶ Asım Us, Gördüklerim Duyduklarım Duygularım, İstanbul: Vakıf Matbaası, 1964, 129; Süreyya İlmen, Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka, İstanbul: Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, 1951, 15.

⁷ Ahmet Ağaoğlu, Serbest Fırka Hatıraları, İstanbul: Baha Matbaası, 1969, s.4.

⁸ Falih Rıfkı Atay, Çankaya, Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2012, 534-535.

⁹ Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938, Cilt 3, İstanbul: Remzi Kitabevi, 11. Baskı, 1992, 381.

¹⁰ Kemal H. Karpat, Türk Siyasi Tarihi, Çev. Ceren Elitez, İstanbul: Timaş Yayınları, 6. Baskı, 2015, 54.

¹¹ İlmen, Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka, 15.

“Bizde muhalefet tahammül güçtür. Şimdiye kadar görünen misaller bunu ispat etmiştir. Esas itibariyle Gazi Hazretlerini bu fikirlerinden dolayı bütün kalbimle tebrik ederim. Fakat bu fikrin mevki-i tatbika konulmasında birçok müşkülât baş göstereceğini de şimdiden arz ederim. Matbuat hür olacaktır. Her türlü yazılar yazılacak, Mecliste acı tatlı tenkit yapılacaktır. Buna tahammül etmek zor olacaktır. Şayanı temenni olan şey, her medeni memlekette görüldüğü gibi umumi işlere ait münakaşaların şahsiyata intikal etmemesi ve bir nokta hakkında muhalif fikir besleyen iki şahsın bir birine düşman olmamasıdır.”¹²

Ancak Fethi Bey'in bu yaklaşımı Atatürk'le yaptığı görüşmeler sonrası değişmiştir. Atatürk, “*Reisicumhur bulunduğum müddetçe Reisicumhurluğun bana verdiği yüksek ve kanuni vazifeleri, hükümette olan ve olmayan firkalara karşı adilane ve bitarafane ifa edeceğime ve laik cumhuriyet esası dahilinde firkanızın her nevi siyasi faaliyet ve cereyanlarının bir maniaya uğramayacağını emniyet edebilirsiniz*”¹³ sözleriyle yeni partiye karşı tarafsız olacağını ve bu partiye destek vereceğini açıkça ifade ederek yeni partinin kuruluşunu onaylamış olduğu anlaşılmaktadır. Atatürk'ün SCF'ye karşı yaklaşımını Yakup Kadri Karaosmanoğlu “Politikada 45 Yıl” adlı anı kitabında, “...Belki, Namık Kemal'in “*Fikir çarpışmalarından hakikat şimşeginin ışığı parlar.*” sözüyle ifade ettiği görüşün doğruluğuna inancı, belki İsmet Paşa'nın gittikçe şahsileşen politikasını frenlemek arzusu idi. Belki de ne bu, ne o idi. Çok muhtemeldir ki, o cesur devlet ve siyaset adamı halk arasındaki mırıltıların, dırıltıların bir muhalefet partisinde yüksek sesle, açıktan açığa ifade edilen tenkitler haline girmesini istemiş...”¹⁴ sözleriyle değerlendirmiştir. Atatürk ve Fethi Bey arasında 7-8 Ağustos tarihlerinde yapılan görüşmeler neticesinde yeni bir partinin kurulmasına karar verilerek, 9 Ağustos günü Paris Büyükelçiliği görevinden istifa eden Fethi Bey partinin başına geçmiştir.¹⁵ Parti programında, SCF'nin cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlı olduğu vurgulanmıştır.¹⁶ Böylece Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ikinci büyük muhalefet partisi 12 Ağustos 1930'da resmen kurulmuştur.¹⁷ SCF'ye kimlerin katılacağı parti tüzüğünde yer almıştır. Buna göre, 18 yaşını doldurmuş olan, siyasi ve medeni hukuktan mahrum edilmemiş, kötü şöhretle anılmayan, vatana ihanetle suçlanmamış ve Türk harsını kabul etmiş her Türk vatandaşının parti programını benimsemek şartıyla partiye girebileceği belirtilmiştir. Bu bağlamda partiye on beş milletvekili katılmıştır.¹⁸

1. Serbest Cumhuriyet Fırkasının 1930 Belediye Seçimlerine Katılma Kararı

20 Mart 1930 günü, mecliste yeni Belediye Kanunu'nun görüşülmesine başlanmış¹⁹ ve 3 Nisan 1930'da kabul edilmiştir. 1930 belediye seçimlerinde ilk kez uygulanacak olan bu kanunda seçimlerle ilgili genel hükümler yer alırken, seçimlerde kimlerin oy kullanacağı ve kimlerin aday olacağına dair hükümler açıkça ifade edilmiştir. Belediye Kanunu'na göre seçimler Eylül ayında başlayarak Ekim ayının 20'sinde kadar yaklaşık bir buçuk ay sürmüştür. Kabul edilen Belediye Kanunu ile kadınlar belediye seçimlerine katılma hakkına bu kanunun 23 ve 24. maddelerine dayanarak elde etmiştir.²⁰ Kadınlara verilen hak, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 10 ve 11. maddelerinde yer alan “müntehipler mebus intihabına münhasır olmakla beraber Türk hukuku ammesi faslındaki 69. madde mucibince Türkler arasındaki müsavatsızlık (zümre) aile ve fert imtiyazları mülga ve memnudur”²¹ hükmüyle, tanınan hakkın anayasaya aykırılığının iddia edilemeyeceği belirtilmiştir.

¹² Ali Fethi Okyar, Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?, Haz. Nermin Kırdar, İstanbul, 1987, 13-14.

¹³ “Gazi Hz. Fethi Bey'e Cevap Verdiler”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 12.08.1930.

¹⁴ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Politikada 45 Yıl, İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Baskı, 2018, 93.

¹⁵ “Fethi Bey'in İstifası Hariciye Vekâleti Tarafından Kabul Edildi”, *Milliyet*, 10.08.1930.

¹⁶ “Serbest Cumhuriyet Fırkası Teşekkül Etti”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 13.08.1930.

¹⁷ Kadri Unat, *Durmuyalım Düşeriz! İktidardan Muhalefete CHP'nin Seçim Propagandaları*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016, 89.

¹⁸ SCF'nin kurucuları arasında: Gümüşhane Milletvekili Ali Fethi Bey (Okyar), Kütahya Milletvekili Nuri Bey (Conker), Erzurum Milletvekili Tahsin Bey (Uzer) ve Şebinkarahisar Milletvekili Mehmet Emin Bey (Yurdakul), Elazığ Milletvekili Nakiyettin Bey (Yücekök), Niğde Milletvekili Ali Galip Bey (Yenen), Kocaeli Milletvekili İbrahim Bey (Tolon), Sinop Milletvekili Refik İsmail Bey (Kakmacı), İstanbul Milletvekili Süreyya Paşa (İlmen), Bursa Milletvekili Senih (bazı kaynaklarda Semih) Bey (Hızıroğlu), İstanbul Milletvekili Ali Haydar Bey (Yuluğ), Kars Milletvekili Ahmet Ağaoğlu, Dr. Reşit Galip Bey ve yine parti üyelerinden olan Ankara Milletvekili Talat Bey (Sönmez), Bilecik Milletvekili Rasim Bey (Öztekin) ve bizzat Atatürk tarafından idari heyete dâhil edilen Makbule (Atadan) Hanım'ında bulunduğu on beş milletvekili yer almıştır. BCA, 490-1-0-0/435-1804-1; Çetin Yetkin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, İstanbul: Otopsi Yayınları, 3. Baskı, 2004, 75; Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931, 249; Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938, 383; Serbest Cumhuriyet Fırkasının Yasası, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1930, 2.

¹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, devre: 3, C. 17, İçtima: 3, 20 Mart 1930, 26.

²⁰ T.C. Resmi Gazete, Belediye Kanunu, S. 1471, 14 Nisan 1930.

²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, devre: 3, C. 17, İçtima: 3, 20 Mart 1930, 26.

Fethi Bey o günlerde gazetecilere verdiği beyanatta, “...Fırkamızın en esaslı prensibi laiklik ve cumhuriyetçiliktir... Fırkamıza bugün ki Meclisten mebus aza maalmemnuniye alacağım. Fikirlerimi kendi fikirlerine mutabık görenlerin ve programımızın tatbikini arzu bilcümle arkadaşların bana iltihakı benim için temenniye şayandır. Benimle hemfikir olan zevatı fırkanın tabii azası telakki ederim”²² ifadeleriyle SCF'nin yaklaşımını ortaya koyarken diğer yandan da bu partiye katılmak isteyenlere çağrıda bulunmuştur.

Diğer yandan SCF'nin programı, içerisinde liberalizme dair birkaç genel ilkedden oluşurken, partinin esas siyaseti, Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı muhalefet yapmak ve bu partinin ekonomik alandaki başarısızlıkları eleştirmek şeklinde oluşturulmuştur. Bu politik yaklaşım, parti çevresinde çok sayıda muhalifi toplamaya yetmiştir. Fethi Bey'in partinin kurulmasından henüz bir ay geçmeden İzmir gezisinde otuz kırk bin kişilik bir grup tarafından karşılanması ve sonrasında kalabalığın yeni partiyi tenkit eden Anadolu gazetesinin camlarını kırması ve CHF aleyhinde tezahüratlar yapması bir nevi iktidardaki partiye meydan okumasının açık göstergesi olmuştur.²³

Yukarıdaki siyasi atmosferde Serbest SCF'nin programının fikri alt yapısı doğrultusunda kuruluşunun ilanından kısa bir süre sonra 1930 yılında gerçekleşen belediye seçimlerine katılma kararı almıştır. SCF'nin kuruluşuna müsaade edilmesi demokratik rejime doğru gidilmesinde önemli bir adım olurken, bu adımın ilk imtihanı da şüphesiz 1930 belediye seçimleri olmuştur. Belediye Seçim Kanunu'na göre seçimler tek dereceli olacak ve kadınlar da ilk kez seçimlere katılma hakkı elde edecekti. Bu hükümler SCF'nin programında da yer almıştır.²⁴ Teşkilatlanmasını henüz tamamlamamış olan SCF'nin 1930'da yapılan belediye seçimlerine katılıp katılmaması tartışma konusu olmuştur. Parti mensuplarından Ahmet Ağaoğlu, belediye seçimlerine katılmak için teşkilatlanma yoluna gidilip gidilmeyeceği veya nerelerde teşkilatlanmaya (İzmir ile sınırlı kalıp kalmayacağı) gidileceği konusunda SCF'nin önde gelenleri arasında tereddüt oluştuğunu belirterek, bu karışıklığın şu şekilde çözüldüğüne yer vermiştir: “Fethi Bey'in fırka erkânına verdiği talimattan anlaşıldı ki Gazi yalnız İzmir'e değil, her tarafa gidilmesini, her tarafta seçimlere iştirak olunmasını ve teşkilat yapılmasını ısrarla tavsiye eylemiştir.” Ayrıca Atatürk'ün “Teşkilat yapmayan, seçimlere iştirak etmeyen fırka neye yarar” ifadeleriyle SCF'nin teşkilatlar oluşturmasını ve seçimlere katılmasını desteklediğine işaret etmiştir.²⁵

Parti teşkilatlanmasını dahi henüz tamamlamamış olan SCF'nin belediye seçimlerine katılma kararını Atatürk'ün genel sekreterliğini yapmış olan Hasan Rıza Soyak hatıralarında şu şekilde yer vermiştir: Bir gece Yalova'da buldukları esnada Tahsin Bey (Uzer), Atatürk'ten İstanbul belediye seçimlerine katılmak için müsaade istemiş. Ancak Atatürk'ün böyle bir kararın henüz teşekkül durumunda bulunan partinin böyle mühim bir karar almasının neye isnat ettiği sorması üzerine, Tahsin Bey'in seçime katılmaları halinde, seçimi mutlaka kazanacaklarını ifade etmesi üzerine Atatürk'ün, “... madem ki kendinizde kuvvet görüyorsunuz ve buna karar verdiniz, Allah muvaffak etsin.” ifadelerini kullandığını belirtmiştir. Bunun üzerine Tahsin Bey'in, Fethi Bey'e, “İstanbul belediye intihabatına iştirak etmemiz Reisicumhur hazretlerinin iradeleri iktizasındadır” yolunda göndermiş olduğu telgraf sonrası SCF belediye seçimlerine katılma kararı almıştır.²⁶

Belediye seçimlerine katılma kararı sonrası parti bir bildiri yayınlamıştır. SCF'nin “Muhterem Hemşehri”, “Aziz Vatandaş” sözleriyle başlayan belediye seçimleriyle ilgili bildirisi şu şekildedir:

“Belediye intihabatının başladığını biliyorsun. Hür doğmuş ve hür yaşamaya layık bir fertsin. Hiçbir tazyike ve hiçbir tehvide ehemmiyet vermeyerek reyini kullan seni hürriyete, refaha ulaştıracak olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır. Serbest Cumhuriyet Fırkası mütegalibe saltanatına nihayet verecektir. Ve seni yükseltecektir. Reyini Serbest Cumhuriyet Fırkasına ver. O senin kendi fırkan ve senin kendi arzundur. Çünkü Serbest Cumhuriyet Fırkası haksızlığa zulme uğrayan hürriyete aşık vatandaşların ıstırabından doğmuştur. O seni kurtaracaktır. O senin dertlerine çaresiz olacaktır. O senin müdafindir. Reyini ona ver.”²⁷

²² “Fethi Bey'in Beyanatı”, *Milliyet*, 11.08.1930.

²³ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 4. Baskı, 2013, 152; Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2017, 194-195.

²⁴ “S. Fırka Programı”, *Hizmet*, 13.08.1930; Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, 195.

²⁵ Ağaoğlu, Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, 30.

²⁶ Soyak, Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt II, 425.

²⁷ BCA, 30-10-0-0/82-536-29.

2. İstanbul'daki Belediye Seçimlerinde SCF'nin Yahudi Adayları ve Yahudi Seçmenin Yönelimi

SCF tarafından seçimlere katılma kararı alınmasından sonra adaylar konusu gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Teşkilat-ı Esasiye Anayasası (20 Nisan 1924)'na göre "On sekiz yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebusan intihabına iştirak etmek hakkına haizdir." (madde 10) hükmünden sonra "Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebus seçilme yetkisine sahiptir." (madde 11) hükmü yer almıştır.²⁸ Madde on ikide ise Türkçe okuma yazma bilmeyenlerin mebus seçilemeyeceği hükmü yer almıştır.²⁹ Anayasa hükümlerine bakıldığında seçme ve seçilme hakkı konusu açıkça yer almasına rağmen siyasi alanda bu durum farklılık göstererek, 1930 belediye seçimlerinde aday gösterilen gayrimüslim vatandaşlar nezdinde tartışmalara neden olmuştur.

1930 belediye seçimlerinde SCF Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı gayrimüslimlerden Rum, Ermeni ve Yahudilerden de aday göstermiştir.³⁰ CHF, SCF'nin tabanını sarsmak ve hükümete karşı konumunu zayıf grupların oyları kendilerine vermelerini sağlamayı amaçladığı için azınlıklardan hiçbir aday gösterilmemesine rağmen SCF'nin azınlık adaylar göstermesini hem partiler arasında aykırılık olarak görmüş hem de seçim süreçlerinde propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. Bilhassa Fethi Bey'in azınlıkların önde gelenlerini davet ederek onlarla görüşmeler yapması CHF çevrelerinden sert eleştiriler almasına neden olmuştur. Bunun üzerine Fethi Bey bir demeç vererek konu ile ilgili şu ifadelerle yer vermiştir: "*Fırkamız İstanbul'da ekalliyetlerin belediye işlerinde temsil olunmalarını kabul etmekle cumhuriyet esaslarına ve kanunlarına sadakat göstermiştir.*"³¹ Ayrıca Fethi Bey, partisi tarafından gayrimüslimlerin aday gösterilme konusunun cumhuriyet rejiminin tüm vatandaşlara tanıdığı haklara ve Anayasa maddelerine uyduğunu kanıtlama cesaretini göstermiş olduğu değerlendirilmesinde bulunmuştur. Yine SCF'nin gayrimüslimlerden aday gösterilmiş olmasından dolayı eleştirilere maruz kalmasının doğru olmadığını, Anayasa'nın maddelerini ve ilkelerini kabul etmiş olanların bu tür davranışlarda bulunmalarının nedeninin; Anayasa'nın bu madde ve ilkelerini sadece görünüşte benimsemiş olduklarını, gerçekte ise bunlara inanmadıkları anlamına geleceği³² şeklinde yorumlamıştır.

1930 belediye seçimlerinde gayrimüslimler aktif olarak siyasetin içinde yer almışlardır. Fethi Bey gayrimüslim adaylarla ilgili İstanbul'da yayınlanan Ermeni gazetelerinin muhabirlerine verdiği demeçte SCF'nin ırk ve din farkı gözetmeksizin fırka programını kabul eden tüm vatandaşların oylarına talip olduğunu belirtmiştir. Fethi Bey'in ırk ve din farkı gözetmeksizin SCF programını kabul eden Türk vatandaşları ile işbirliğinde bulunulacağını ifade etmesi üzerine Türk basınında bu konu yer almaya başlamıştır. Cumhuriyet gazetesinden Yunus Nadi yayınladığı yazısında Türkiye'de bulunan gayrimüslimlerin Lozan Antlaşması'nda kendilerine sağlanan haklardan kendi rızaları ile feragat ettiklerine vurgu yaparak Türkiye'de bulunan gayrimüslimlerin çoğunluğa karışarak Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayı tercih ettiklerini ifade etmiştir. Dikkat çekici nokta ise gayrimüslimlerin hiçbir ırk ve din farkı olmaksızın hizmet ve muhabbette rekabet etmeleri gerektiğine vurgu yapması olmuştur.³³

Yukarıda işaret edildiği gibi Fethi Bey'in cumhuriyet rejimine ve anayasa maddelerine uyulduğu sürece bunun problem olmayacağını savunmasına rağmen bu durum parti içerisinde bazı kesimlerin ilk etapta tepkisini çekmiş ve SCF aday listesinden yer alan gayrimüslimlerin yerlerine Türk olan diğer adayların yazılmasını istemişlerdir.³⁴ Bütün bu gelişmelere karşın SCF'nin belediye seçimlerine gayrimüslim adayların da katılacağı netleşmiş ve bu durum partinin kurucularından olan Tahsin Bey (Uzer) tarafından da teyit edilmiştir. Yahudi, Rum ve Ermenilerden aday gösterileceği ve iktisadi teşekküllere gayrimüslimlerin de girebileceği belirtilmiştir.³⁵

Diğer yandan iktidar partisi gayrimüslimler konusunda söylemlerini sürdürmüştür. SCF'nin milli bütünlüğüne zarar verdiğine vurgu yapan CHF, muhalefetle birlikte gayrimüslim unsurların uysal ve ılımlı kimliklerinden

²⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 16 Mart 1340/1924, s. 543.

²⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, C.VII, 16 Mart 1340/1924, s. 544.

³⁰ "Fethi B. Bugün Gidiyor", *Vakit*, 03.09.1930.

³¹ Yetkin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, 261-262; Cem Emremce, 99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2018, 172.

³² Rifat N. Bali, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945), İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Baskı, 2017, 182; "SCF Lider Fethi Beyin Mühim Beyanati", *Yarın*, 10.10.1930.

³³ Yunus Nadi, "Türk Vatandaşlığı", *Cumhuriyet*, 21.08.1930.

³⁴ "Akalliyetlerden Gösterilecek Namzetler", *Cumhuriyet*, 01.10.1930.

³⁵ "Fethi Bey'in Cevabı Nutku uzun Olacak", *Milliyet*, 02.09.1930.

sıyrılmaya başladıklarını işaret edilmiştir. SCF'nin gayrimüslimlerden aday göstermesinin Türk inkılabına zarar verdiğini belirterek, bu durumu Osmanlılık siyasetinin canlanması olarak değerlendirmiştir.³⁶

SCF'nin gayrimüslim adayları ile ilgili tartışmalar sürdüğü evrede, SCF listelerinde gayrimüslim adayların da yer alacağını netleşmesi sonrası İstanbul'da çeşitli mesleklerden 117 aday gösterilmiştir. Bu adaylar içerisinde 13 tanesini azınlık adayları oluşturmuştur. İstanbul adaylarından altısı Rum, dördü Ermeni ve üçü de Yahudi'dir. Buna karşılık Cumhuriyet Halk Fırkası azınlıklardan hiç aday göstermemiştir.³⁷ Gayrimüslimlerden gösterilen adaylardan ismi belirlenenler arasında İstanbul Beyoğlu'ndan aday gösterilen avukat Avram Naum ile Marko Naum Efendi aday gösterilmişken, Rumların, Eski Osmanlı Bankası Müdürü Panciri Bey, Eski Milletvekili Orfanidis Efendi, Eski Sisam Beyi Vegleri Efendi, Rum Spor Kulüpleri Başkanı Pantazidiz Efendi, Arpacı oğlu Nikolaki Efendi, Ermenilerden ise Eski Elçilik Sekreteri Herant Bey, Kazancıyan Bey. İstanbul Beyazıt İlçesi adayları; Eski Osmanlı Bankası Müdürü Berç Keresteciyan Efendi gösterilen adaylar arasında yer almıştır.³⁸

CHF'nin Siirt Milletvekili Mahmut Bey; SCF'nin gayrimüslimleri İstanbul'da aday göstermesiyle ilgili Fethi Bey'in, bu aday gösterilme meselesini cumhuriyet esaslarına karşı sadakat olarak değerlendirmiş olduğunu, gayrimüslim adaylar konusunda partisine eleştiride bulunanların Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun hükümlerini görünüşte benimsemiş olduklarını ve hakikatte bu prensiplere inanmamış olmakla itham ettiğini belirtmiştir. CHF'nin gayrimüslimlerden aday göstermeme konusunu ise Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu yukarıda işaret ettiğimiz on ikinci madde doğrultusunda ortak dil vurgusu yaparak "*Bizim bu meselede tek cephemiz vardır. Gayrimüslim Türk vatandaşları lisanımızı ve aldıkları gün kanunlarımızla teyit edilen haklarını reylerimizle de tespit etmemize hiçbir mani kalmaz*"³⁹ ifadeleriyle aday gösterilmemesinin nedenlerini ortak bir vatandaşlık doğrultusunda aidiyet duygusunu geliştirememelerinde görmüştür.

SCF'nin İstanbul'daki seçimlerde oy miktarını artırmak için T.C. vatandaşı olan Yahudilerden, Rumlardan ve Ermenilerden de adaylar göstermiş olması⁴⁰ bu partinin gayrimüslim adaylar konusuna ayrı bir önem vermesine sebep olmuştur. Gayrimüslim cemaatine mensup vatandaşların seçim öncesi temayüllerine bakıldığı zaman belediye seçimlerinde en fazla ilgili Ermeniler ve Rumlar olurken, Yahudilerin bu iki cemaat kadar seçimlere ilgili olmadıkları görülmüştür.⁴¹

İstanbul'da seçim hazırlıklarının tamamlanması sonrası seçimler 6 Ekim'de bütün ilçe ve nahiyelerde başlamıştır. Seçim meydanları Gazi Mustafa Kemal'in fotoğrafları ve bayraklarla donatılırken, seçim öncesi seçim encümenleri sandıkların boş olduğunu halka göstererek sandıkları mühürleyerek kapatmıştır.⁴² Seçimlerin başlamasıyla birlikte fırkaların seçimlere yönelik kadınların da dâhil olduğu propaganda faaliyetleri başlamıştır. Seçim çalışmalarında SCF'nin propagandaları daha geniş bir zeminde ve daha köklü vaatlerle yürütülmüştür. İktidar ise elinde bulundurduğu siyasi gücü kullanarak muhalefetin söylemlerini kırmaya çalışmıştır. İktidar, İstanbul'da güçlü kadroları sayesinde SCF'nin seçimlerde sönük kaldığı kanaatine sahip olurken, öz eleştiri yaparak İstanbul'da vergilerin yüksek olduğunu da kabullenmiştir.⁴³ Seçim propagandalarında SCF daha çok İstanbul'un ekonomik yönüne dikkat çekerek vergilerin kaldırılması, işçilerin durumlarının düzeltilmesi, şeker de dâhil halkın temel ihtiyaçlarının ucuzlatılması gibi konularda iktidarı eleştirirken, CHF daha çok rejimin geleceğine vurgu yaparak gayrimüslimlerin adaylıklarının ulus-devlet tezine zarar vereceği endişelerini ön plana çıkararak söylemlerini bu yönde yoğunlaştırmıştır. Ayrıca CHF, SCF'nin komünist ayak takımını kullanarak sandık başında kavgaya, adam dövmek ve silahlı tehdit ile seçimin güvenliğini ihlal etmekle suçlamıştır.⁴⁴

CHF, parti propagandalarının yanı sıra SCF'ye karşı bireysel propagandaları da sürdürmüştür. CHF seçim sürecinde SCF'nin gayrimüslimlerden aday göstermiş olmasını SCF'ye karşı CHF'den bir milletvekili SCF için

³⁶ BCA, 490-1-0-0/233-916-1, 25.

³⁷ "Akalliyetler Serbest Fırkaya Rey Vermektedirler", *Hâkimiyet-i Milliye*, 06.10.1930.

³⁸ Rifat N. Bali, "1930 Belediye Seçimleri ve Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları", *Tarih ve Toplum*, Sayı:167, Kasım-1997, 25; Mehmet Pınar, İlknur Koç, "1930 İstanbul Belediye Seçimlerinde Gayrimüslimler", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 42, Yıl 2018 Kış, 331; "Yeni Fırka Yalvarıyor", *Vakit*, 05.10.1930; Ayrıca İstanbul Belediye Seçimi adayları için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, İstanbul: Tarih Vakfı Kültür Yayınları, 6. Baskı, 2012, 278-284.

³⁹ Siirt Mebusu Mahmut, "Gayrimüslim Türkler", *Hâkimiyet-i Milliye*, 14. 10.1930.

⁴⁰ "İzmir'de S.C.F. İnhilal Ediyor", *Vakit*, 06.10.1930.

⁴¹ "İstanbul'da Rum, Ermeni, Museviler Ne Halde?", *Son Posta*, 05.10.1930.

⁴² "İstanbul'da Belediye İntihabı Başladı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 06.10.1930.

⁴³ BCA, 490-1-0-0/233-916-1, 9.

⁴⁴ BCA, 490-1-0-0/233-916-1, 27-28.

“Serbest Fırka gavur fırkasıdır” söylemini bir propaganda unsuru olarak kullanmıştır.⁴⁵ CHF Erzincan milletvekili Saffet Arıkan'ın bütün CHF il Mutemetlerine iletmış olduğu genelgede, azınlıkların SCF listelerine oy verdiklerini, Türk unsurların ise kendi parti adaylarına oy verdiklerini ifade etmiştir. Ayrıca CHF tarafından SCF'nin gayrimüslimlerce desteklenmesi, muhalefet partisi için olumsuz bir durum olarak değerlendirilmiştir.⁴⁶ SCF adaylarından Nezihe Muhittin, Suat Derviş; bazı kadınlarla birlikte İstanbul'da semt semt dolaşarak yeni fırka adayları için propaganda faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Ayrıca fırka ocaklarında da konferanslar vererek SCF lehine oy talep ederek seçimlerde kendi fırkalarına destek istemişlerdir.⁴⁷ Aynı şekilde CHF de kendi fırkalarına oy vermeleri için mahalle mahalle dolaşarak çağrıda bulunmuştur. Bu propaganda faaliyetlerine gayrimüslim seçmenlerinde katıldıkları gazetelerde yer alırken, bilhassa Yahudilerin bu propaganda faaliyetlerinde aktif olduğuna işaret edilmiştir. Son Posta gazetesi Yahudilerin yaptıkları propaganda faaliyetlerinde; “Mecliste İsmet Paşa kazanmıştır. Belediye intihabatında da kazanması lazımdır. Aksi hal vahim olur, dikkat ediniz”⁴⁸ ifadelerini kullanmış olduğuna yer vermiştir.

6 Ekim'de İstanbul'da başlamış olan belediye seçimleri ile birlikte gazetelerde seçimle ilgili haberler de yoğunluk kazanmıştır. Gazeteler seçimin başından itibaren neredeyse dakika dakika yansıtmışlardır. Çünkü gazeteler İstanbul seçimlerini bir prestij sorunu haline getirerek, seçmenleri kendi görüşleri doğrultusunda yönlendirmeye çalışmışlardır.⁴⁹ Seçimler sırasında her semtte farklı manzaralarla karşılaşmıştır. Vakit gazetesinin bir Ermeni gazetesinden aktarmış olduğu haberde Ermenilerin seçimlere Rumlar ve Yahudilerden daha fazla ilgili olduğuna işaret etmiştir. Ermenilerin CHF'ye oy verdiklerine işaret eden gazete, Yahudilerin tamamen SCF'ye oy verdiklerine yer vermiştir.⁵⁰ Ancak durum Ermeni gazetesinin işaret etmiş olduğu gibi gerçekleşmemiştir. Gayrimüslimler arasında 1930 belediye seçimlerinde İstanbul'da Yahudilerin yönelimi SCF yönünde olsa da hem CHF'ye hem de SCF'ye oy vermiş oldukları görülmüştür. Milliyet gazetesi İstanbul'daki seçimlere dair aktarmış olduklarında seçimlerin Adalarda, Üsküdar'da, Beykoz'da, Sarıyer'de, Eminönü'nde ve Bakırköy'de genel olarak Halk Fırkası lehine olduğuna yer vermiştir.⁵¹

CHF seçimlerin en hararetli geçtiği yer olan İstanbul'da Beyoğlu, Kadıköy, Fatih ilçelerinde seçimlerin henüz başladığını, ancak buralarda seçimlerin kendi lehlerine olduğuna işaret etmiştir. Burada dikkat çeken konu ise gayrimüslimlerin kime oy verdikleri meselesi olmuştur. CHF, gayrimüslim seçmenlerin oylarının tamamının SCF'ye verdiğini belirtilirken, genel olarak seçimlerin kendi lehlerine sonuçlanmış olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur.⁵² Ancak sonuçlar bunun böyle olmadığını göstermiştir. Çünkü Kadıköy'de Ermeniler ne CHF ne de SCF'ye oy vermiştir, Yahudilerin ise tamamı SCF lehine oy kullanmış olduğu görülmüştür. Rumların da büyük bir kısmı oylarını SCF lehine kullanmıştır.⁵³

Yahudilerin belirli bölgelerde seçimlere katılımı yoğun olmuştur. Beyoğlu'nda devam eden seçimlere bu ilçe sınırları içinde Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı Beşiktaş ve Ortaköy de dâhil olduğu için bu ilçelerde Yahudilerin seçime katılımı yoğun olmuştur.⁵⁴ Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı ve SCF'nin Yahudi adaylarından avukat Avram Naum ile Marko Naum'un aday gösterilmiş olduğu Beyoğlu'nda seçim manzarası farklı olmuştur.⁵⁵ Seçimlere ilginin yoğun olduğu bölgede sandıklara ilgi genel olarak gayrimüslim topluluktan gelmiştir. Gayrimüslimlerin oy tercihi SCF lehine olmuştur. Beyoğlu'nda bir Yahudi, “Vergi indirecek Fethi Bey, ben ona rey vereceğim” ifadeleriyle SCF'ye oy isterken diğer yanda ise “Yaşasın bizi düşman çizmelerinden kurtaran Halk Fırkası” haykırılarıyla seçmenlerin propaganda faaliyetleri devam etmiştir.⁵⁶ Ortaköy'de ise seçimlerde oy kullananların çoğunluğunu, buranın önemli bir Yahudi semti olmasından dolayı Yahudi seçmenler oluşturmuştur. Buradaki seçimlerde Yahudilerin bir kısmı CHF'ye bir kısmı da SCF'ye oy vermiştir. Yoğun Yahudi

⁴⁵ Rifat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945), İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Baskı, 2017, 183.

⁴⁶ Cemil Koçak, Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, 241-242.

⁴⁷ “İntihap, “Yeni Fırkanın Propagandaları”, *Cumhuriyet*, 04.10.1930.

⁴⁸ “Halk Fırkası Dün Gece Çalıştı”, *Son Posta*, 6.10.1930.

⁴⁹ Abdulhamit Aşar, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2. Baskı, 2018, 173.

⁵⁰ “Ermeni Gazetesi Ne Diyor?”, *Vakit*, 07.10.1930.

⁵¹ “Sandıklar C.H.F. Reyleri İle Doluyor”, *Milliyet*, 06.10.1930.

⁵² “C.H.F. Kazanıyor”, *Cumhuriyet*, 06.10.1930.

⁵³ “Kadıköy Cihetinde”, *Milliyet*, 09.10.1930.

⁵⁴ “İntihabat Bütün Hızını Aldı”, *Milliyet*, 08.10.1930.

⁵⁵ “Yeni Fırka Yalvarıyor”, *Vakit*, 05.10.1930.

⁵⁶ “Dünde İstanbul Halkı Akın Akın C.H.Fırkasına Rey Verdi”, *Milliyet*, 07.10.1930.

nüfusuna rağmen oyların çoğunluğunu CHF almıştır. SCF ise %18 oranında oy alabilmiştir.⁵⁷ Sonuç olarak İstanbul'daki belediye seçimlerine yoğun ilgi göstermiş olan Yahudi seçmenlerin yoğun olarak yaşadığı semtlerden biri olan Balat'ta da genel yönelimi SCF lehine olmuştur. Ancak bu yönelime rağmen bir genelleme yapıldığında seçimlerde Yahudilerin CHF'ye de oy vermiş oldukları görülmüştür. Türkiye'de Yahudilerin daha uygun şartlarda yaşadıklarına yer veren Vakit gazetesi onların genel olarak CHF taraftarı olması gerekirken SCF taraftarı olduklarına işaret etmiştir. Yahudilere bu tutumuna rağmen Ermeni ve Rumlar genel olarak seçimlerde oylarını CHF lehine kullanmıştır.⁵⁸

1930'da gerçekleşen belediye seçimlerine ilk kez kadınlar da katılmıştır. Kadınların seçimlere ilgisi genel olarak yoğun olurken, bilhassa İstanbul Beyoğlu'nda gayrimüslim kadınların seçimlere ilgili oldukları görülmüştür. Ayrıca kadınlar seçim propagandalarına da katılmıştır.⁵⁹ SCF'nin adaylarından olan Nezihe Muhittin de partisi lehine propaganda faaliyetleri yürütmüştür.⁶⁰ Kadınların seçimlere yoğun ilgisi seçimlerde fırkaların oylarını etkilemiştir. Gayrimüslim kadınlar genel olarak SCF'ye oy vermiş olsalar da bu durum sonuçlar üzerinde yeterince etkili olmamıştır.⁶¹ Milliyet gazetesine göre Beyoğlu'nda seçmenlerin kendi öz fırkaları olarak gördükleri Halk Fırkasına oylarını verdiklerine işaret edilmiştir.⁶²

Diğer yandan İstanbul'daki belediye seçimlerinde fırkaların propaganda faaliyetlerine gayrimüslim cemaatten gençler de destek vermiştir. Rum ve Yahudi gençleri SCF lehine sandığın bulunduğu yere gelerek sinema ilanlarına benzeyen renkli kâğıtlar dağıtmışlardır. Bu kâğıtlardan bazılarında oyların mutlaka SCF'ye verilmesi yönünde propaganda yapılırken, bazılarında da adayların isimleri yer almıştır.⁶³ Yine Üsküdar'da Yahudi, Ermeni ve Rum gençler oy vermeye gelenleri etkilemek için, "Fethi B. yaşasın... Askerliği altı aya indirecek..." şeklinde bağırarak SCF'nin propagandasını yapmışlardır. Buna karşılık CHF taraftarları da kendi partileri lehine propagandalarını sürdürmüştür.⁶⁴ Cumhuriyet Halk Fırkası oyların kendilerine verilmesi için levhalar koyarak Fırkalarına oy isterken, SCF'liler de aynı yöntemle seçmenlerin oylarını kendi fırkalarına vermeleri için seçim sandıklarının buldukları mekânlara levhalar koymuştur. Bu levhalarda Fethi Bey'in halka hitabesi yer alırken, üst tarafında da Atatürk'ün ve yine Fethi Bey'in resimlerinin yer aldığı levhalar koyarak seçim propagandalarını sürdürmüşlerdir. Seçim sandıklarının bulunduğu yerlerdeki kapı önlerine konan masalarla da seçmenlerin kendi fırkalarına oy talep eden her iki fırka taraftarları da "Yaşasın Gazi" söylemini kullanmıştır.⁶⁵ Esasında seçimin ilerleyen günlerinde de partililerin sloganlarında Atatürk ile ilgili sloganları kullanmışlardır. Örneğin Beyazıt seçim bölgesinde CHF partilileri "Yaşasın Büyük Gazi", "Yaşasın Cumhuriyet Halk Fırkası" sloganlarını kullanarak partilerine destek vermişlerdir.⁶⁶

İstanbul'daki belediye seçimlerinde SCF tarafından gösterilmiş olan Yahudi adayların varlığı İzmir'deki seçmenleri de etkilemiştir. CHF ve taraftarları, İstanbul'da SCF'nin Yahudi adaylar göstermiş olmasını farklı bölgelerde yürütülen propaganda faaliyetlerinde de kullanmıştır. Örneğin, İzmir Başkanı Sezai Bey; İzmir'de kadın, erkek dâhil 91 bin küsur seçmen olduğuna işaret etmiştir. Seçimlerde, amelelerin yoğun olduğu İzmir'de de pek çok kimsenin, ailelerin ve bilhassa Yahudilerin isimlerinin yazılması konusunda çekingen hareket edildiğini ifade etmiştir.⁶⁷ Bir nevi SCF'nin İstanbul'da Yahudilerden aday göstermesi İzmir'de olumlu karşılanmamış ve seçmenlerin oy kararlarını etkilemiştir. Bu durum bir nevi tepki oylarına neden olmuştur.⁶⁸

SCF'nin gayrimüslimlerden aday göstermesi iktidar partisi taraftarı olan yayın organları tarafından yoğun bir şekilde propaganda aracı olarak kullanılmaya devam etmiş olduğu açıkça görülmektedir. Vakit gazetesi, bu meseleyi köşesine taşıyarak muhalefetin belediye seçimlerinde adaylarını açıklamasından itibaren ülkede kara bulutların ortaya çıkmış olduğuna ve herkesi karamsarlığa düşüren bir havanın oluştuğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Gazete, olayın tarihsel kökenine vurgu yaparak: "Fethi Bey,... Rumca yazıp, Ermenice okudukça,

⁵⁷ "Bu Haftada Rey Vereceksiniz", *Cumhuriyet*, 12.10.1930; "Bu İş Böyle Nereye Varacak?", *Milliyet*, 12.10.1930.

⁵⁸ "Yahudiler", *Vakit*, 16.10.1930.

⁵⁹ "Serbest Fırka Ne Yapacağını Şaşırıldı", *Milliyet*, 07.10.1930.

⁶⁰ "Dünya İstanbul Halkı Akın Akın C.H.Fırkasına Rey Verdi", *Milliyet*, 07.10.1930.

⁶¹ "İntihap Bütün Hızını Aldı", *Milliyet*, 08.10.1930.

⁶² "Sandıklar C.H.F. Reylere İle Doluyor", *Milliyet*, 06.10.1930.

⁶³ "Serbest Fırka Ne Yapacağını Şaşırıldı", *Milliyet*, 07.10.1930.

⁶⁴ "Ekalliyet Çocukları Haykırıyor", *Milliyet*, 11.10.1930.

⁶⁵ "İntihabat Başladı; Hararetle Cereyan Ediyor; Hiçbir Hadise Olmadı", *Cumhuriyet*, 06.10.1930.

⁶⁶ "İntihabata Devam Ediliyor", *İnkılâp*, 08.10.1930.

⁶⁷ "İzmir Valisi ve Belediye Reisinin Beyanatı", *Cumhuriyet*, 01.10.1930.

⁶⁸ "İzmir'de İntihabat ve Hizmet Gazetesinin Vaziyeti", *Cumhuriyet*, 07.10.1930.

Yahudice düşünüp Filistin ve Arzı Mevut rüyaları gördükçe yabancıdılar. Bu hakkı onlara vermekle kıyamete kadar kurtulduğumuza inandığımız bir endişeyi tekrar içimizde diriltmiş olduğunuz. Mesele din işi değil, kan işi değil, dil işi, kültür ve ülkü işidir”⁶⁹ sözleriyle gayrimüslimlerden aday gösteren SCF’yi eleştirmiştir. İstanbul’daki belediye seçimlerine ilginin yoğun olduğuna işaret eden Cumhuriyet gazetesi ise gayrimüslimlerin genel olarak SCF’ye oy verdiklerini, sonuç olarak her tarafta CHF’ye oy verenlerin Türkler olduğuna yer vermiştir. CHF oyların dörtte üçünü almıştır. Etabli vesikasına sahip olmayan Rumların seçimlere katılamayacağına işaret eden Cumhuriyet, bunlara oy hakkı tanınmadığını ve durumlarının belirsiz olduğuna yer vermiştir.⁷⁰ Milliyet gazetesi de İstanbul’daki belediye seçimlerinde CHF’ye yönelimin yoğun olduğuna işaret ederken, SCF’ye yönelimin olmadığı ve bu fırkanın seçim masalarının önünün boş olduğuna işaret etmiştir. Seçimlerde SCF’nin adayları arasında gayrimüslimlerin olmasının seçmenlerin oy yönelimlerini etkilemiş olduğuna yer veren Milliyet gazetesi, SCF adayları arasında gayrimüslim adaylarının bulunmasının, “münevver ve şuurlu halkı” üzdüğü değerlendirmesi bulunmuştur. Ayrıca İstanbul’daki belediye seçimlerinde seçmenlerin oylarını “kendi öz fırkaları olan Halk Fırkasına” verdiklerine işaret etmiştir.⁷¹ Yine CHF’ye destek veren gruplar tarafından “Halk Fırkası Türk’ün Öz Fırkasıdır”, “Yaşasın Halk Fırkası”, “Halis Türk Reyini Halk Fırkasına Ver”, sloganlarıyla SCF’nin göstermiş olduğu gayrimüslim adaylardan dolayı bu durumu seçim çalışmalarında kullanmıştır.⁷²

Türkiye’deki gayrimüslimlerin SCF’den aday gösterilmesinin oluşturmuş olduğu olumsuz hava SCF lideri Fethi Bey’in konuya temas etmesine neden olmuştur. Fethi Bey, SCF’nin gayrimüslim adaylar göstermesine karşı gelen eleştirilere “Cumhuriyet, herkesin hakkına riayetle mümkündür. Memleketimizde bulunan ekalliyetler pek ehemmiyetsizdir. Fırkamız, İstanbul’da bunların belediye işlerinde temsil olunmaları hakkını kabul etmeği cumhuriyet esaslarına karşı sadakat bilmiştir”⁷³ ifadeleriyle cevap vererek, SCF’nin gayrimüslim adaylar gösterme gerekçesini açıkça ortaya koymuştur.

Diğer yandan seçim esnasında İstanbul’da sandık başlarında çeşitli olaylar çıkmıştır. İstanbul’da çıkan olaylarda en önemlisi Halıcıoğlu ve Hasköy’de meydana gelmiştir. Halıcıoğlu vapur iskelesi başındaki bir kahvehaneye kurulmuş olan sandık yerinde CHF ve SCF taraftarlarının propaganda faaliyetleri birtakım olaylara sebep olmuştur. Burada Ojalov Davit isminde bir Yahudi’nin CHF aleyhinde konuşma yapmaya başlaması üzerine orada bulunan halktan bir kişi kalkarak “Senin ağzını açmağa hakkın yok... Patrik Melefyüs’e istikbal merasimi hazırlayan ve ilk evvel alını öpen sen değil misin?” sözleriyle tepki göstermiş. Bu sözler orada bulunan halk tarafında da desteklenmiştir. Bunun üzerine Ojalov susturulmaya çalışılsa da SCF taraftarlarından destek bulması üzerine sözlerine devam etmiş ve kavga çıkmış olsa da olaylar polis tarafından engellenmiştir.⁷⁴

Belediye seçimleri İzmir’de de önemli bir rekabete sahne olmuştur. Burada CHF taraftarlarının propaganda faaliyetleri de bir kısım Türk münevveri tarafından beyanname hazırlanarak dağıtılmıştır. Bu beyannamelerin içeriğinde Yahudilere dair bir bilgi yer almamış olsa da diğer gayrimüslim cemaat üzerinden yapılan propaganda faaliyetlerinde şu ifadeler yer verilmiştir: “Serbest Cumhuriyet Fırkası Rumları, Ermenileri iş başına getiriyor. Muhterem hemşerilerim duydunuz mu? Serbest Fırka İstanbul’daki belediye intihabında altı Rum ve Ermeni namzet gösterdi. Daha on sene evvel yurdunda seni zehirlemek için her türlü melaneti yapan, namusuna şerefine her zaman taarruz edenleri iş başına getirmek isteyen bir fırkaya nasıl rey verirsin?”⁷⁵

1930 belediye seçimlerinde İstanbul’da Yahudilerin de karıştığı diğer bir olay da Hasköy’de meydana gelmiştir. Bu bölgede yapılan propagandalara çeşitli kişilerin yanı sıra Yahudilerden de katılanlar olmuştur. İlya Veled Bahar ismindeki Yahudi bağırarak, “Halkçılar Yahudileri kesecek, onlara rey vermeyiniz!” sözleriyle tahrikte bulunmuştur. Bunun üzerine polis tarafından tutuklanarak karakola götürülmek istenmiş olsa da o esnada dahi taşkınlık yapmayı sürdürmüştür. Bu esnada Bahar, “Ben serbestim, kimse karışamaz. Yahudilik için bir Yahudi feda olsun” ifadeleriyle taşkınlığı sürdürmüştür. Bu sırada çıkan bir diğer olay ise Avram isminde bir Yahudi’nin Beyoğlu mutemedi Kamil Bey’e saldırması sonucu yaşanmıştır. Ancak olaylar bununla da sınırlı kalmayarak devam etmiştir.⁷⁶

⁶⁹ “Sutunlarda Seyhat”, *Vakit*, 14.10.1930.

⁷⁰ “İntihabat Mücadelesi Devam Ediyor, Reylerin Dörtte Üçünü Halk Fırkası Kazanmaktadır”, *Cumhuriyet*, 07.10.1930.

⁷¹ Cumhuriyet Halk Fırkası Kahir Bir Ekseriyetle İstanbul İntihabat-ı Kazanıyor”, *Milliyet*, 06.10.1930.

⁷² “Serbestçiler Dün Birçok Hadiselere Meydan Verdiler”, *Milliyet*, 11.10.1930.

⁷³ “Fethi Bey ve Akalliyetlere Mensup Namzetler”, *Cumhuriyet*, 11.10.1930; “Gayrimüslim Türkler”, *Milliyet*, 14.10.1930.

⁷⁴ “Hararetli Mücadeleler Oluyor, “Hasköy’de Hadiseler Oldu”, *Cumhuriyet*, 09.10.1930.

⁷⁵ “İzmir Münevverlerinin Beyanamesi”, *Milliyet*, 09.10.1930.

⁷⁶ “Hararetli Mücadeleler Oluyor, Hasköy’de Hadiseler Oldu”, *Cumhuriyet*, 09.10.1930.

Hasköy'de meydana gelen diğer bir olay da SCF taraftarlarından Laz Bilal ve Laz Hüseyin isminde iki kişi ve yanındakilerle buradaki seçim alanına gelerek olay çıkarmaları olmuştur. Eski valilerden Aziz Nami Bey'e saldırılmış ve olaylara bazı memurların müdahalesi olsa da bu yeterli olmamıştır. Olaylara karışanlar takibata alınırken, bölgedeki olaylar da polis ve jandarmanın müdahalesiyle kontrol altına alınmıştır. Çıkan olayların sorumlusu olduğu işaret edilen Laz Bilal, Laz Hüseyin ve bir Yahudi'yi bölgeye getirerek olaylara karıştırdığı, CHF mensuplarına yönelik slogan atmasını söylediği belirtilmiş, bu durum halk üzerinde olumsuz tepkilere neden olmuştur.⁷⁷

İstanbul'da belediye seçimleri 18 Ekim 1930 akşamı tamamlanmış ve aynı gece sandıklar açılarak oy tasnifine başlanmıştır. Seçim sandıklarından çıkan sonuç CHF lehine olmuştur. İstanbul seçimlerini oyların %70'ini alan CHF seçimleri kazanmıştır.⁷⁸ Seçimlerin tamamlanması sonrası yapılan tasnif çalışmaları sonucu fırkaların aldıkları oy sayıları belli olmuştur. 1930 belediye seçimlerinde İstanbul'da gayrimüslimlerin seçimlerde genel olarak CHF'ye oy verdikleri görülmüştür. Yahudilerin bilhassa yönelişleri SCF olsa da seçim sonuçlarında Yahudi adaylar seçimleri kazanamamıştır. İstanbul'daki belediye seçimlerinde oyların dağılımına bakılacak olursa sonuçlar ilçelere göre şu şekilde gerçekleşmiştir:⁷⁹

İlçeler	Cumhuriyet Halk Fırkası	Serbest Cumhuriyet Fırkası
Adalar	1.906	16
Beyoğlu	6.298	2.374
Bakırköy	2.069	1.080
Beykoz	2.955	1.430
Eminönü	5.010	1.004
Fatih	9.764	2.714
Kadıköy	2.956	1.503
Sarıyer	1.597	1.276
Üsküdar	3.387	1.491

Tablo 1. Belediye Seçimlerinde İstanbul'daki Oy Dağılımları, Walter F Weiker, Political Tutelage and Democracy in Turkey- The Free Party and Its Aftermath, E. J Brill, Leiden, 1973, 114.

Weiker'in saptamış olduğu sayılara en yakın sonuçlar Vakit gazetesi tarafından verilmiştir. Vakit, İstanbul'daki belediye seçimlerinde seçmenlerden 35.934'ü CHF'ye oy verdiğini, 12.813 kişinin ise SCF'ye oy vermiş olduğuna işaret etmiştir. Bu gazetenin vermiş olduğu bilgilere göre ayrıca İstanbul'da oy kullanmayan seçmen sayısı 250.746'dır. Oy kullanan seçmenler arasında yer alan gayrimüslim cemaat ise her iki partiye de oy vermiş olsa da Yahudiler oylarını SCF lehine kullanmıştır. Bilhassa gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları Adalarda ve Beyoğlu'nda yaşayan Rumlar çoğunlukla CHF'ye oy vermiştir.⁸⁰

Yahudiler neden SCF'ye yöneldi sorusunun karşılığı "Memleketini can ve dilde seven bir Türk Yahudisi" imzasıyla Vakit gazetesine yazılan mektupta ortaya konulmuştur. Bu bağlamda alınan mektupta Yahudilerin SCF'ye yönelişlerinin temelinde, kendilerinden iki kişinin belediye seçimlerinde İstanbul'dan aday gösterilmesi konusu ön plana çıkmıştır. Ancak bu Yahudilerin SCF'ye yönelişlerinin tek sebebi olmamıştır. Yahudilerin SCF'yi tercih etmelerinde, SCF programının CHF programından ziyade ülkede siyasi, ticari ve idari hukukun gelişimi ve gelişmesi için sorumluluğu üstleneceğine olan inançları da önemli bir etken olmuştur. Ayrıca mektupta Yahudilerin SCF'ye yönelişleriyle ilgili şu ifadeler yer almıştır: "Yahudiler kendilerine gösterilen itimat ve meveddete karşı daima minnet ve vefa ile mukabele ederler. Halk Fırkası, Serbest Fırka gibi Yahudilerden iki yerine bir, hatta yarım namzet göstermiş ve Türk Yahudiliğine bu memlekette bir kıymet izafe etmiş olsaydı Yahudilerden Halk Fırkasına da rey verenlerin adedi sayılamayacak derecede kesin olurdu." Vakit, isimsiz gelen mektupta ortaya konan düşüncelere dair, Yahudilerin İstanbul belediye seçimlerinde oyların SCF'ye yönelmesinin CHF'nin Yahudilerden aday göstermemesinden kaynaklandığı görüşüne hak vermiştir. Ancak Yahudilerin neden Ermeni

⁷⁷ "İstanbul Halkı Dünde Cumhuriyet Halk Fırkasına Reyini Verdi" , *Milliyet*, 09.10.1930; "İşi Zorbalığa Döktüler", *Milliyet*, 10.10.1930; "Hararetili Mücadeleler Oluyor, Hasköy'de Hadiseler Oldu", *Cumhuriyet*, 09.10.1930.

⁷⁸ "İntihabatı Halk Fırkası Kazandı, Sandıklar Dün Gece Açıldı", *Cumhuriyet*, 19.10.1930.

⁷⁹ Walter F Weiker, Political Tutelage and Democracy in Turkey- The Free Party and Its Aftermath, E. J Brill, Leiden, 1973, 114.

⁸⁰ C.H.F. 35.934, S.C.F. 12.813!, Kadıköy'de de Öteki Kazalarda Olduğu Gibi C.H.F. Kazandı", *Vakit*, 20.10.1930.

ve Rumlardan daha fazla CHF aleyhtarı olduklarına anlam verememiştir. Bu yaklaşımın sebebini ise İstanbul'un milli yönetime geçmesinden beri Yahudilerin Rum ve Ermenilerden fazla imtiyaza sahip olmalarına rağmen (Ermeni ve Rumların dolaşım özgürlüklerinin kısıtlanmasına rağmen bu kısıtlamaların Yahudilere uygulanmaması) seçimlerde CHF aleyhtarı olmalarına bir anlam veremediğine işaret edilmiştir.⁸¹ *Vakit'in bu değerlendirmesi sonrası*, "memleketini canü dilden seven bir Türk Yahudisi" başlıklı isimsiz yeni bir mektup daha gelmiştir. Vakit, mektupta bu mektup sahibinin, "Yahudiler Rumlar ve Ermenilerden ziyade şimdiye kadar devam eden milli idare aleyhinde hiçbir zaman tezahüratta bulunmamışlardır." ifadeleriyle Yahudilerin sadık millet oldukları vurgulanmış olduğuna yer vermiştir. Bu ifadeler sonrası Vakit, Yahudilerin SCF'ye oy vermelerinin tabii hakları olduğunu, bu hareketin milli irade aleyhine bir tutum olarak yorumlanamayacağı değerlendirmesinde bulunmuştur.⁸²

1930 belediye seçimlerinde yukarıda işaret edildiği gibi Yahudi toplumundan vatandaşların seçimler sırasında CHF aleyhinde gösterilerde bulunması, SCF lehine oy vermeleri ve CHF aleyhtarlığı yapmaları ve onun akabinde Türk basınında yer alan tartışmalar Yahudi cemaatini rahatsız etmiştir. Yahudi cemaati yaşananlarla ilgili duydukları rahatsızlıktan dolayı TBMM Başkanı Kazım Paşa'yı (Özalp) ziyaret etmişlerdir. Yahudi cemaatinden M. Reizner,⁸³ Beni Berit Yahudi locaları Başkanı M. Hanri Soreyano ve Sami Günzberg Beylerden oluşan bir heyet 16 Ekim 1930 tarihinde Kazım Paşa'yı ziyaret etmiştir. Heyet, Türkiye'de yaşayan bütün Yahudilerin cumhuriyete karşı "vatanperverane" duygu ve hürmetlerini arz ederek, Yahudi cemaatinin geçmişten bu yana hükümete ve millete olan bağlılıklarını belirtmişler. Türk vatandaşlığının esasları ve duygularını bilhassa gelecek kuşaklar üzerine yerleştirmek için çaba sarf ettiklerini izah etmişler. Ayrıca cemaat mensupları, Yahudi okullarında Türkçe dersleri verildiği ve gelecek nesillerin Türk vatandaşı olarak yetiştirilmesine gayret ettiklerini belirtmişlerdir. Son zamanlarda (seçim dönemi ifade ediliyor) yaşananların ise hiç şüphesiz anlaşılmazlıktan kaynaklandığı ve bunların yerel hareketler olduğu, yaşananların genel olarak Yahudi cemaatine indirgenemeyeceği, bu cemaatin genel kanaatine bir delil teşkil etmediği ve yaşananların sadık Yahudi vatandaşlarına atfedilemeyeceği ifade edilmiştir.⁸⁴

Bakıldığı zaman 1930 belediye seçimleri süreç içerisinde yaşanan tartışma ve olaylara rağmen Türk siyasi tarihi açısından önemli bir tecrübe olmuştur. Atatürk, TBMM'nin açış konuşmasında yeni parti ve belediye seçimlerini şu ifadelerle değerlendirmiştir:

"Siyasî hayatımızda yeniden fırkaların zuhuru, memlekette belediye intihaplarına takaddüm eden yakın günlerde vuku bulur. Bu münasebetle dikkate şayan safhaların şahidi olduk. Bu müşahedelerin verdiği tecrübelerden Türk milleti cumhuriyetin baka ve inkişafı için istifade etmelidir. Siyaset sahasında karşılıklı faaliyetin feyizli inkişafı, ancak vatandaşlar arasında düşmanlık husulüne mahal verilmemesiyle temin olunabilir. Bunun çareleri; fırkaların içine girebilecek gayri samimî ve gizli maksatlı unsurların, kanun fevkinde netice isteyen emel sahiplerinin bütün milletçe menfur görülmesi ve bir de cumhuriyet esası üzerinde çalışan fırkalarca, bu gibilerin faaliyetlerinden daima uzak kalınmasıdır. Memleketimizde kalem hürriyetini de, demokrat bir idareye lâayık vakar ile kullanmakta daha dikkatli bulunulacağını ümit ederim. Hürriyet sui istimalinin tevhit ettiği birçok felâketleri çekmiş olan bu memlekette, bu dikkate bilhassa lüzum olduğu kanaatindeyim."⁸⁵

Seçimler sonuçlanmış olmasına rağmen tartışmalar sona ermemiştir. SCF seçimlere hile karıştığı, yolsuzluk yapıldığı ve objektif bir seçim olmadığı iddia ederek, "İntihabın ne şekilde cereyan ettiği milletçe malumdur. Her yerde cereyanı hal hakkında bize mufassal telgraflar, mektuplar, mazbatalar gönderilmiştir." sözleriyle yaşananların TBMM'ye taşınmasına karar vermiştir.⁸⁶

Diğer yandan Fethi Bey 3 Kasım'da meclis başkanlığına bir yazı göndererek 1930 belediye seçimlerine dair şu konulara işaret etmiştir: "*Son intihabatta hemen de memleketin her tarafında halkın hakkını serbestçe*

⁸¹ Günün Meraklı Meselesi, "Yahudiler Neden Rum ve Ermenilerden Ziyade Gayri Memnun?", *Vakit*, 17.10.1930.

⁸² Hala Tavazzuh Etmeyen Mesele, "Yahudiler Niçin Rumlar ve Ermenilerden Fazla Milli İdare Aleyhindedir?", *Vakit*, 20.10.1930.

⁸³ Gazetelerde bu kişinin Türkiye Yahudi Cemaati Başkanı olarak belirtilmesine rağmen Türkiye Yahudi Cemaati ve Hahambaşılığı Heyeti İdari Başkanı İsak Hazan bu kişinin Türkiye Yahudi Cemaati Başkanı olmadığını belirtmiştir. "Bir Musevi'nin Tavzihi", *Cumhuriyet*, 20.10.1930.

⁸⁴ "Museviler, "Bir Heyet Kazım Paşayı Ziyaret Etti", *Cumhuriyet*, 17.10.1930.

⁸⁵ T.C. Resmi Gazete, Sayı: 1636, 02.11.1930.

⁸⁶ S. Fırka Erkânı Bugün Ankara'ya Gidiyor", *Cumhuriyet*, 25.10.1930.

kullanılmasına hükümetçe gösterilen mana ve müşkülât ile intihabat esnasında yapılan fesat ve yolsuzluklar hakkında Dâhiliye Vekilinden istizah yapmak üzere müzakerenin açılmasını teklif ederim."⁸⁷

Fethi Bey'in itirazlarına rağmen bir sonuç alınamamıştır. 1930'larda dönemin siyasi atmosferinin etkisiyle bizzat Mustafa Kemal onayıyla Fethi Bey tarafından kurulmasına izin verilmiş olan SCF kitlesel bir heyecan yaratmıştır. Ancak 1930 belediye seçimlerinde muhalif partinin kazanmış olduğu görece başarı, parti liderlerinde iktidara gelip yeni bir hükümet kurmaya dönük ihtirasları uyandırmış olsa da, Atatürk'ün bu duruma hazır olunmadığını göstermesi üzerine, Fethi Bey tarafından SCF kendi kendini feshetme kararı alarak partiyi kapatmıştır. Böylece Türk politik yaşamında ilk çok partili hayata geçiş denemesi İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar kapatılmıştır.⁸⁸ Hilmi Uran hatıralarında SCF'nin kapatılma gerekçesini yapılan propaganda faaliyetlerine bağlayarak, "Bu propagandaların henüz körpe inkılap hamlelerimiz için yıkıcı bir mahiyet taşıyordu" ifadeleriyle parti liderlerinden ziyade taşralarda, yeni parti adına seçimi mutlak kazanmak için çabalayan ikinci, üçüncü derecedeki şahısların serbest kelimesine dayanarak inkılaplara karşı propagandalar yürütmüş olduğuna işaret etmiş. Seçimler esnasında yürütmüş olan propaganda faaliyetlerinden dolayı mevcut inkılapların tehlikeye düşmesinden duyulan endişeler neticesinde çok partili hayata geçiş denemesi bir kez daha SCF'nin kapatılmasıyla sona ermiştir.⁸⁹

Sonuç

Serbest Cumhuriyet Fırkasının oluşumu, şüphesiz Türkiye'nin parlamento hayatına artık bir kendini kontrol etme unsurunun, zaruretinin belirmiş olduğu fikrinden ortaya çıkmıştır. Atatürk, TBMM'de bir kontrol mekanizması oluşturulmasını gerekli görerek Fethi Okyar tarafından bu partinin kuruluşuna onay vermiştir. Cumhuriyet Halk Fırkası ile arasında esaslı bir ayrım olmayan SCF ekonomik sahada daha liberal siyaset takip etmek ve tekelleşme konusu aleyhinde hareket etmiştir. SCF yeni kurulmuş olmasına rağmen, 1930'da gerçekleşecek olan belediye seçimlerine katılma kararı alarak hemen ardından teşkilatlanma yoluna gitmiştir. Henüz taşrada esaslı olarak teşkilatlanmamış olan partinin seçimlere katılma kararı ani ve hızlı olmuştur. Bu durum belediye seçimlerinde SCF açısından iddialı bir karar olmuştur. SCF bu denli hızlı karar almasının yanı sıra bir de belediye seçimlerinde ilk kez gayrimüslimlerden (Ermeni, Rum ve Yahudi) de adaylar göstererek seçimlerde ki iddiasını arttırmak istemiştir. Yahudi adaylar İstanbul'da genellikle Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı semtlerde aday gösterilmiştir. Seçimler Türk siyasi tarihi açısından oldukça farklı evrelere sahne olmuştur. Belediye seçimlerinde İstanbul'da SCF tarafından aday gösterilmiş olan Yahudi adaylar bu partinin oylarını belirli bölgelerde kendisine yöneltmiştir. Yahudilerin oyları Beyoğlu gibi ilçelerde SCF yönünde olmuştur. Bazı yerlerde de (örn. Balat) Yahudilerin tamamı SCF'ye oy vermiştir. 1930 belediye seçimlerine ilk kez seçme ve seçilme hakkı elde eden kadınlar da dâhil olurken, onlar da seçimlere yoğun ilgi göstermişlerdir. Yahudi cemaatine mensup kadınlar da seçimlere ilgi göstermiş ve bunlardan SCF'ye oy verenler olmuştur. Yahudi cemaatinin 1930 belediye seçimlerine İstanbul'da yoğun ilgisi ve SCF lehine propaganda faaliyetlerine katılma durumu ön plana çıkmış olsa da seçmelerin seçimde genel yönelimleri CHF lehine olmuştur.

Diğer yandan seçim sürecinde CHF tarafından SCF'nin göstermiş olduğu gayrimüslim adaylar özelinde Yahudi adaylar üzerinden propaganda faaliyetleri yürütülmüştür. Propagandalarda CHF taraftarları, "Halk Fırkası Türk'ün Öz Fırkasıdır", "Yaşasın Halk Fırkası", "Halis Türk Reyini Halk Fırkasına Ver" söylemlerini kullanırken, SCF taraftarı Yahudiler de, "Halkçılar Yahudileri kesecek, onlara rey vermeyiniz!", "Fethi B. yaşasın, askerliği altı aya indirecek!", "Hayda Serbest Fırka... Serbest Fırka..." söylemleriyle seçimlerde propaganda faaliyetine katılmışlardır. Yahudi cemaatine mensup kişi veya kişiler sadece SCF taraftarı değil, CHF'ye de ilgi göstererek bu partiyi desteklemişlerdir. Bakıldığı zaman SCF'nin gayrimüslimlerden aday göstermesi bir nevi kendi aleyhine sonuçlar da doğurmuş olduğu seçim esnasında ve sonrasında görülmüştür. Bu propaganda faaliyetlerinde CHF karşıtı söylemler neticesinde çıkan olaylara karışan Yahudiler de olmuştur. Bu olaylar güvenlik güçleri tarafından sakinleştirilmiştir. CHF yanlıları tarafından SCF'nin gayrimüslim adayları üzerinden yapılan propagandalar seçmenlerin oy tercihlerini etkilemiştir. Bu bağlamda dönemin basın yayın kuruluşlarında çıkan haberler ve yazıların etkisi seçim sonuçlarında açıkça görülmüştür.

⁸⁷ "Meclis Dün Toplandı ve Celse Perşembeye Talik Edildi", *Cumhuriyet*, 04.11.1930.

⁸⁸ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, Çev. Güneş Ayas, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, 258; Sina Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Baskı, 2017, 211; Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, İstanbul: Karacan Yayınları, 1982, 226-227.

⁸⁹ Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, 196-197.

1930 belediye seçimlerini oyların dörtte üçünü alan CHF kazanmıştır. SCF'den Beyoğlu'nda aday gösterilmiş olan Yahudi adaylarda dahi seçimi kazanamamıştır. Yahudilerin SCF'ye yönelimlerinin yoğun olmasına rağmen neden CHF'si seçim sonuçları bu doğrultu da olmadı? İşte bu noktada ön plana çıkan birinci unsur iktidarı elinde bulunduran fırkanın müdahale ile seçimleri lehine sonuçlandırabilecek tedbirler almasına fırsat tanımış olması. Sandık kurullarının belirlenmesinde adil bir düzenlemenin olmaması, hükümete bağlı yöneticilerin seçimlere ve sandıklara müdahalesine imkân sağlamıştır. İkinci sebep ise Yahudilerin ülkedeki mevcut konumlarına iktidara oy vererek yaşantılarına ve geleceklerine zarar verebileceği endişesi olduğu Yahudi cemaati mensupları tarafından Meclis Başkanı Kazım Özalp'i ziyaret ederek mevcut düşüncelerini açıklamış olmalarıdır. 1930 seçimleri bir yandan cumhuriyetin ilanı sonrası yapılan ilk çok partili seçim olması nedeniyle, diğer yandan da SCF'nin göstermiş olduğu Yahudi, Rum ve Ermenilerden oluşan gayrimüslim adaylar olması babında Türk siyasi tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. Nihai olarak SCF'nin kuruluşu şüphesiz Türkiye'nin iç dinamiklerinde demokratik rejime doğru gitmenin ilk tecrübe adımı olurken, bu adımın ilk imtihanı da 1930 belediye seçimleri olmuştur.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşiv

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

T.C. Resmi gazete

TBMM Zabıt Ceridesi

Telif Eserler

Ağaoğlu, Ahmet. *Serbest Fırka Hatırları*. İstanbul: Baha Matbaası, 1969

Akşin, Sina. *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Baskı, 2017.

Atay, Falih Rıfki. *Çankaya, Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2012.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938*. Cilt 3, İstanbul: Remzi Kitabevi, 11. Baskı, 1992.

Bali, Rıfat N. *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Baskı, 2017.

Bali, Rıfat N. "1930 Belediye Seçimleri ve Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 167, Kasım-1997, 25-34.

Balkaya, İhsan Sabri. *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1980- 7 Mayıs 1943)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.

Emremce, Cem. *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2018.

Findley, Carter V. *Modern Türkiye Tarihi*, Çev. Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Goloğlu, Mahmut. *Devrimler ve Tepkiler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı, 2017.

İlmen, Süreyya. *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*. İstanbul: Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, 1951.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Politikada 45 Yıl*. İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Baskı, 2018.

Karpat, Kemal H. *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 4. Baskı, 2013.

Karpat, Kemal H. *Türk Siyasi Tarihi*. Çev. Ceren Elitez. İstanbul: Timaş Yayınları, 6. Baskı, 2015.

Koçak, Cemil. *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006,

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Boğaç Babür Turna. Ankara: Arkadaş Yayınları, 7. Baskı, 2014.

- Mango, Andrew. *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Çev. Füsün Doruker. İstanbul: Remzi Kitabevi, 9. Baskı, 2012.
- Okyar, Ali Fethi. *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, Haz. Nermin Kırdar. İstanbul: 1987.
- Pınar, Mehmet, Koç, İlknur. "1930 İstanbul Belediye Seçimlerinde Gayrimüslimler", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 42, Kış 2018, 321-344.
- Serbest Cumhuriyet Fırkasının Yasası*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1930.
- Siirt Mebusu Mahmut. "Gayrimüslim Türkler". *Hâkimiyet-i Milliye*, 14.10.1930.
- Soyak, Hasan Rıza. *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt II. İstanbul: Yapı Kredi Bankası A.Ş, 1973.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyet'inde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*. İstanbul: Tarih Vakfı Kültür Yayınları, 6. Baskı, 2012.
- Unat, Kadri. *Durmayalım Düşeriz! İktidardan Muhalefete CHP'nin Seçim Propagandaları*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016.
- Uran, Hilmi. *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- Us, Asım. *Gördüklerim Duyduklarım Duygularım*. İstanbul: Vakıf Matbaası, 1964.
- Yetkin, Çetin. *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*. İstanbul: Otopsi Yayınları, 3. Baskı, 2004.
- Yetkin, Çetin. *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*. İstanbul: Karacan Yayınları, 1982.
- Yunus Nadi, "Türk Vatandaşlığı", *Cumhuriyet*, 21.08.1930.
- Ziya Şakir, "Serbest Fırka Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?", *Tasvir*, 25.06.1945.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

Milliyet

İnkılâp

Son Posta

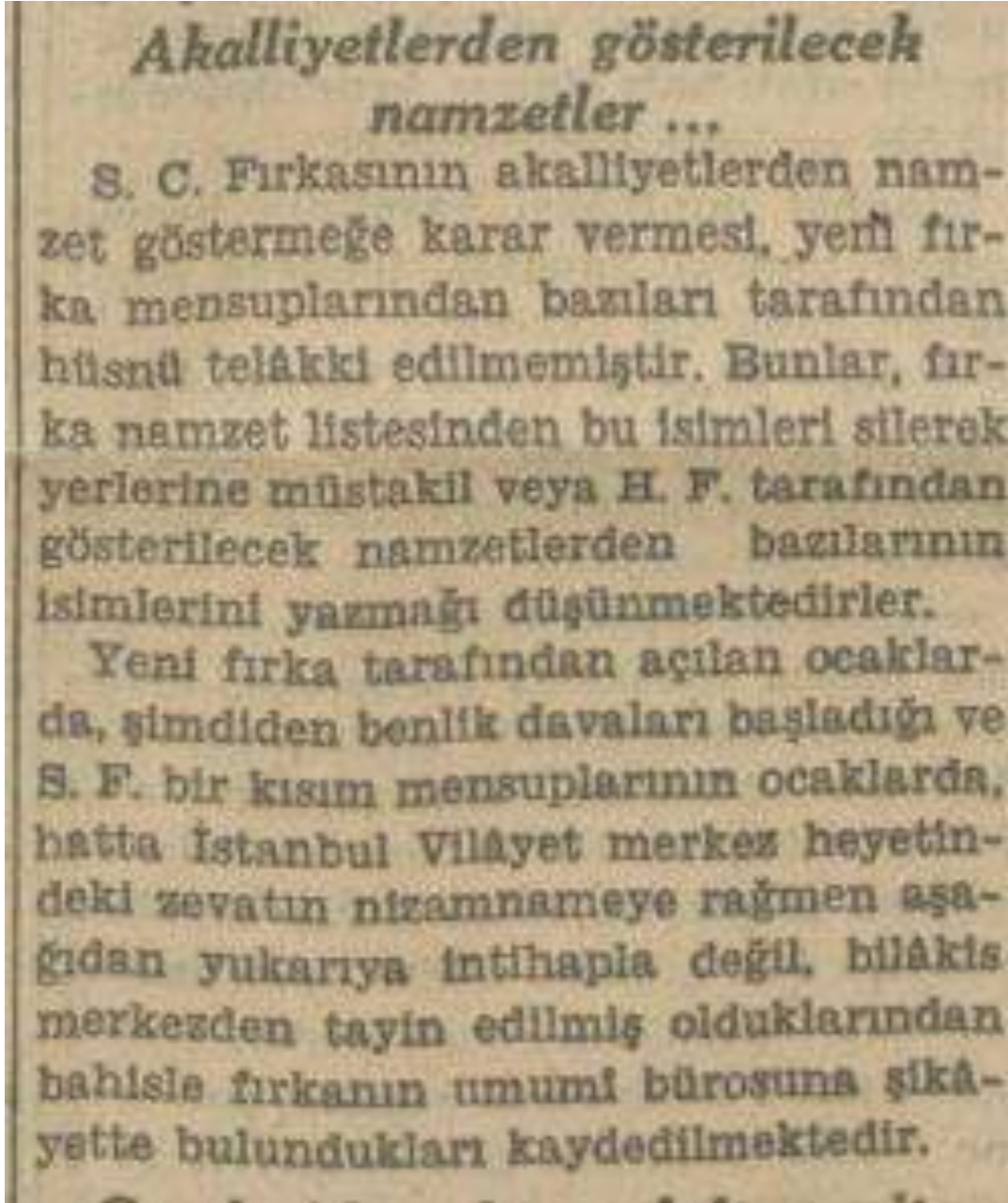
Tasvir

Vakit

Yarın

EKLER

Ek -1

Cumhuriyet Gazetesinin Serbest Cumhuriyet Fırkasının Gayrimüslim adayları hakkında bir değerlendirme,

(Cumhuriyet, 01.10.1930)

Ek-2

İntihabat İşleri Ne Şekil Alıyor? İstanbulda Rum, Ermeni, Museviler Ne Halde?

Serbest fırkadan Ermeni, Musevi, Rum vatandaşlara da kendi safında yer vermesi, bu belediye intihabına ayrı bir hususiyet veriyor. Reylerin atılması arifesinde bu vatandaşların temayüllerini öğrenmek elbette ki faydalıdır. İşte bu maksatlardır ki bu cemâatler arasında mevcut temayülleri tesbit etmek istedik. Aldığımız neticeye göre bu işle en fazla alakadar görünen Ermeniler, sonra Rumlardır.

Museviler, belediye intihabatı işle pek az alakadar oluyorlar.

Ermeni garote ve cemâat adamlarının fikirlerine göre bu kütle, harici tesirlerden en az müteessir olabilecek vaziyettedir. Sandık başında müdahale görürlerse rey vermekten istinkâf edeceklerdir.

Ermeniler, Halk Fırkasının kendilerinden namzet göstermeyeceği mütalecasındadırlar. Rumca gazetelerle Rum cemâatine mensup kimselerin noktai nazarı şudur:

İntihabat Rumlar arasında hususî bir alâka uyandırmamıştır. Fakat son günlerde vasat tabaka ile esnafın bu işle alâke göstermesi umümkündür.

Çünkü bunlar, içtimai vaziyetleri itibarile devairle temas halinde bulunan kimse-

lerdir. Halk fırkası tesiri altında kalmaları muhtemeldir.

Musevilere gelince: Musevilerin bu işle fazla alakadar olmamaları tabiatleri icabıdır. Maamafih mustar kalırlarsa Halk fırkasına dâgir etmemek için reylerini ondan esirgemiyecekleri anlaşılıyor.

Çankırı'da

Çankırı, 2 (Hususî) — İntihabata başlanmıştır. Müntehipler kültü bir yere konularak orada rey verdirileceklerdi. Fakat kalabalıktan buna imkân hasıl olmadı. İntihaba müdahale yapıldığı görülünce halk geri döndü. Verilen rey ancak yüz ellidir.

Aydında

Aydın, 2 (Hususî) — Merkez intihabatı hergün biraz daha yeni fırka lehinde inkişaf etmektedir. Söke intihabı için mahalline gidilerek tekrar reylerin atılması temin edilmiştir. Kaymakam Beyin bazı hareketleri üzerine protesto yapılmıştır. İntihabatı kaybetmek endişesi önünde burda Halk fırkası teşkilâtı gurup tedbirlere bağ vuruyor.

Etem Vassaf

Karaman'da

Karaman — Belediye intihabına ayın otuzunda başlandı. Konya meb'usu Tefik Fâret beyin ve fırka mütemedi-

Son Posta gazetesinin İstanbul'daki Gayrimüslim seçmenlerin oy tercihlerine yaklaşımı,

(*Son Posta*, 05.10.1930)

Belediye seçimlerinde İstanbul'da Gayrimüslim çocukların S.C.F lehine propaganda faaliyetleri,

(Milliyet, 11.10.1930)

Ek-6

Yahudilerin S.C.F.'ye yönelik sebepleri,

(Vakit, 16.10.1930)

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 71 (2022), 146-170.

Geliş/Received: 17.06.2022

Kabul/Accepted: 22.09.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1144710

(Araştırma Makalesi/Research Article)

MUDANYA MÜTAREKESİ VE İTALYAN KAMUOYU MUDANIA ARMISTICE AGREEMENT AND ITALIAN PUBLIC OPINION

YETER MENGEŞ*

ÖZ

Türk ordusunun İzmir ve Bursa kurtarıldıktan sonra Doğu Trakya'yı Yunan ordusundan tahliye etmek için İstanbul ve Çanakkale'ye yönelmesiyle Çanak Krizi adı verilen olaylar zinciri meydana gelmiştir. Türkiye ile İngiltere'yi yeni bir savaşın eşiğine getiren bu durumda, tarafların başta Mustafa Kemal Paşa ve General Charles Harington olmak üzere izledikleri akılcı tutum sayesinde çatışma engellenmiş ve Mudanya'da mütareke görüşmeleri başlatılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İtalya'da Yugoslavya ile sınır sorunları yaşanmakta, iç istikrarsızlıklar neticesinde Faşistlerin iktidara doğru ayak sesleri duyulmaktadır. Bu iç ve dış siyasal meşguliyetlere rağmen İtalyan basınında Anadolu'daki savaşın sonlandırılması ve bundan sonra neler yapılacağı konusu ön plana çıkmaktadır. Bu dönemde Mudanya Mütareke Konferansı süreci İtalyan basını tarafından yakından takip edilmekte, buna ilişkin haberler dönemin birbirinden farklı siyasal görüşlere sahip belli başlı İtalyan gazetelerinde sıklıkla yer almaktadır. Bu çalışmada Mudanya Mütarekesi öncesi ve sonrasına ilişkin olarak meydana gelen askerî ve siyasal gelişmelerin İtalyan kamuoyundaki yansımaları, İtalyan basınında yer alan haber ve yorumlardan istifade edilerek açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Charpy, Harington, İsmet Paşa, Mombelli, Mudanya, Mustafa Kemal Paşa.

ABSTRACT

After the liberation of İzmir and Bursa, the Turkish army turned to İstanbul and Çanakkale to evacuate Eastern Thrace from the Greek army, and a chain of events called the Chanak Crisis occurred. In the face of this situation, which brought Turkey and England to the brink of a new war, thanks to the rational attitude of the parties, especially Mustafa Kemal Pasha and General Charles Harington, the start of a conflict was prevented and ceasefire negotiations were started in Mudania. After the World War I, there were border problems with Yugoslavia in Italy, and as a result of internal instability, the footsteps of the Fascists towards power were heard. Despite these domestic and foreign political preoccupations, the subject of ending the war in Anatolia and what to do next comes to the fore in the Italian press. During this period, the process of the Mudania Armistice Conference is followed closely by the Italian press, and the news about it is frequently featured in the major Italian newspapers of the period with different political views. In this study, the reflections of the military and political developments in the Italian public opinion that took place before and after the Mudania Armistice Agreement were explained by using the news and comments in the Italian press.

Keywords: Charpy, Harington, İsmet Pasha, Mombelli, Mudania, Mustafa Kemal Pasha.

* Dr., ymenges@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-2767-9311.

Extended Abstract

The Turkish army, advancing by destroying the main elements of the Greek army in the Great Offensive and the Battle of the Commander-in-Chief, liberated Izmir on September 9, 1922, and Bursa on September 11, 1922. Realizing that the Anatolian adventure had come to an end, the Greek Government demanded a ceasefire by making various initiatives with the Allied Powers and especially England as of September 2, 1922. The Greek army completely evacuated Anatolia as of September 17, 1922 and it transferred some of its troops to Thrace.

In response to the Greeks' request for a ceasefire, Mustafa Kemal Pasha; stating that the Greek army was defeated in Anatolia and that the ceasefire negotiations could only be valid for Thrace. At this point, the Turkish Grand National Assembly Government led by Mustafa Kemal Pasha decided to take the most appropriate solution through diplomatic and political methods, after achieving the maximum result with a military operation, in order to realize the National Pact. For this purpose, Eastern Thrace, including Istanbul and Edirne, must be liberated from occupation.

The Turkish troops, following the retreating Greek army in defeat, continued their forward movements in order to reach Thrace via Istanbul and Çanakkale, and started to enter the "neutral zone" unilaterally declared by the Entente powers, which will bring the parties to the brink of a war. This crisis period, was overcome thanks to the prudent and smart attitudes of the parties, especially Mustafa Kemal Pasha and General Harington, and the Mudania Armistice Agreement was signed on October 11, 1922. In this study, the military and political developments that took place in the critical period that will end with the signing of the Mudania Armistice Agreement are explained by using the British diplomatic sources, and the reflections of these developments in the Italian public are explained by using the news and comments in the Italian press.

In this process, there are various disagreements between England, Italy and France. As a matter of fact, after a while, in response to the British demand for troops to defend the Straits, France and Italy would declare that they would not go to war against Turkey and would withdraw their forces from the Asian continent. On the other hand, England, could not find the military aid as she expected from her own dominions.

After the First World War, internal political turmoil and instability were experienced intensely in Italy, on the other hand, it was widely accepted by the Italian public that they were treated unfairly by their allies, France and England, in the 1919 Paris Peace Conference negotiations. There is a general pro-Turkish tendency in the public opinion in Italy, whose relations with England deteriorated with the arrival of the Greek army in Izmir. This tendency, which is defined as "*partly self-interested and partly sincere*", has also created a comment that after the Turkish victory, Italian public opinion gave support to the right side. While the process described above was going on, the military and political events in Turkey in the press organs reflecting different world views such as *La Stampa*, *Il Messaggero*, *Corriera della Sera*, *Avanti*, *Il Paese*, *Il Giornale d'Italia*, *Gazzetta di Venezia*, *Politica*, *Oriente Moderno* in the Italian press. Political developments are followed closely. In the daily Italian newspapers of the period, military and political news about Turkey appeared on the front pages almost every day. The signing process of the armistice are followed with increasing interest and a wealth of news, and presented to the information of the Italian public, such as the examples explained below.

It was noted that the Treaty of Sèvres was abolished with the ceasefire and peace offer made by the Allied Powers to the Turkish Grand National Assembly Government, and that this proposal meant "*Turkey's return to Europe*". During the nine days of the Mudanya Conference, information was published in the Italian press about the conference talks and the consultations between the Allied Powers. On the last day of the conference, very detailed reports were made in Italian newspapers about the negotiations between İsmet Pasha and General Harington, which resulted in a final agreement. The information conveyed in these news is quite accurate when compared to the information we have today.

The signing of the Mudanya Armistice, which is described as "*the beginning of a new era in the East*" in the Italian press, was generally welcomed with great pleasure. On the one hand, news about the failure of the policy followed by the British in the East was published in the Italian press, and this policy was severely criticized and the satisfaction felt for this failure was expressed. In the Italian press, comments are made that the "*end of the British empire began with the victory of the Kemalists.*"

Giriş

26 Ağustos 1922 tarihinde başlayan Büyük Taarruz ile Yunan ordusunun asli unsurlarını kısa bir süre içinde yok ederek ilerleyen Türk ordusunun 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir'i, 11 Eylül 1922 tarihinde Bursa'yı kurtarması sonrasında Yunan ordusunun kalan unsurları 17 Eylül 1922 tarihi itibarıyla Anadolu'yu tamamen tahliye etmiştir. Diğer yandan, Türk ordusunun önünden geri çekilen Yunan ordusunun bazı unsurları Bursa üzerinden Trakya'ya nakledilmiştir. Çekilen Yunan ordusunu takip eden Türk ordusu İstanbul ve Çanakkale üzerinden Trakya'ya ulaşmak amacıyla, İzmir ve Bursa'dan sonra ileri hareketlerine devam etmektedir.

Yunan ordusunun 30 Ağustos 1922 tarihinde Başkomutan Meydan Muharebesi'nde ağır bir yenilgiye uğrayarak bozgun halinde İzmir'e doğru çekilmeye başlaması ile Anadolu macerasının sona erdiğini anlayan Yunan Hükümeti, 2 Eylül 1922 tarihinden itibaren İtilaf devletleri ve özellikle İngiltere nezdinde çeşitli girişimlerde bulunarak ateşkes talep etmiştir.

Yunanların ateşkes isteğinin İngilizler tarafından Ankara Hükümeti'ne ulaştırılmasını müteakip bu talep cephede bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya iletilmiştir. Mustafa Kemal Paşa; Anadolu'da Yunan ordusunun yenildiğini, ateşkes görüşmelerinin ancak Trakya için geçerli olabileceğini belirterek, Yunanların ateşkes antlaşmasının imzalanmasını müteakip 15 gün içinde Trakya'yı tahliye etmesi ve Anadolu'da yaptıkları tahribatın tazmin edilmesi gerektiği cevabını vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Misakı Millî'nin gerçekleştirilmesi için bu safhada İstanbul ve Edirne dâhil Doğu Trakya'nın da işgalden kurtarılması gerekmektedir.

Bu süreçte İtilaf devletlerinin kendi aralarında, savaşı kazanan TBMM Hükümeti ile nasıl bir ateşkes yapılacağı konusunda tam bir mutabakat bulunmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle İngiltere ile İtalya ve Fransa arasında çeşitli anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Nitekim bir süre sonra Fransa ve İtalya Türkiye'ye karşı savaşa girmeyeceklerini açıklayacaklar ve kuvvetlerini Boğazlarda Asya yakasından çekeceklerdir.

Mustafa Kemal Paşa liderliğinde TBMM Hükümeti bu koşullarda Misakı Millî'yi gerçekleştirmek üzere öncelikle askerî harekâtla azami neticeyi elde ettikten sonra diplomatik ve siyasal yolların da zorlanarak en uygun çözümün alınması kararı almıştır. Bu karara uygun olarak Türk ordusunun bazı birlikleri İstanbul ve Çanakkale istikametinde ileri hareketlerine devam ederek burada bulunan İngiliz kuvvetleri ile karşı karşıya gelmiştir. Bundan sonra tarafları bir savaşın eşiğine kadar getirecek bir kriz dönemi başlayacaktır. Bu kriz dönemi Mudanya'da İtilaf devletleri generalleri ile TBMM Hükümeti temsilcisi İsmet Paşa arasında başlayan ateşkes konferansı sonucunda 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasına kadar sürecektir.

Bu çalışmada yukarıda satır başları belirtilen dönemde meydana gelen askerî ve siyasal gelişmeler İngiliz diplomatik kaynaklarından, bu gelişmelerin İtalyan kamuoyundaki yansımaları İtalyan basınında yer alan haber ve yorumlardan istifade edilerek açıklanacaktır.

1. Çanakkale Krizi ve İtalyan Basınındaki Yansımaları

Türk ordusunun İzmir ve Bursa kurtarıldıktan sonra çekilen Yunan ordusunu takip etmek ve Trakya'yı kurtarmak amacıyla Çanakkale ve İstanbul'a yönelmesi ve buralarda İtilaf devletleri tarafından tek taraflı olarak tesis edilmiş olan ancak Ankara Hükümeti tarafından tanınmayan "tarafsız bölgeye"¹ girmeye başlamasıyla kayıtlara Çanakkale Krizi² adı verilen olaylar zinciri meydana gelmiştir.

Bu dönemde İtalyan kamuoyunda Türk zaferi ve sonrası gelişmeler olumlu tepkiler meydana getirmiştir.³ İtalyan kamuoyunda ve diplomatları arasında genel olarak "Türk yanlısı" bir eğilimden bahsetmek mümkün

¹ *Tarafsız Bölge* (Neutral Zone): Büyük Taarruz neticesinde Yunan ordusunun savaşı kaybederek Anadolu'dan çekileceğinin belli olmasından sonra İtilaf devletleri tarafından Çanakkale ve İstanbul boğazlarının Asya tarafında sözde "tarafsız bölgeler" bulunduğu konusu ortaya atılmıştır. Belirlenen tarafsız bölgelerin amacı aslında Boğazlar ve Marmara Denizi'nin her iki yakasını korumaktır. Tarafsız bölgelerin sınırlarının belirlenmesinde, 1917 yılında İtilaf devletleri tarafından yapılan planlamalar dikkate alınmış, coğrafi koşullar ve askerî ihtiyaçlardan ziyade düz bir hat halinde belirlenen bir çizgi kullanılmıştır. David Walder, tarafsız bölgelerin 13 Mayıs 1921 tarihinde, Anadolu'nun büyük bir kısmı Kemalist kuvvetler tarafından kontrol altında tutulurken, İtilaf devletleri tarafından İstanbul hükümeti ile anlaşarak ve Yunanların bilgisi altında belirlenmiş olduğunu belirtmektedir. Bkz. David Walder, *Chanak Affair*, Londra: Hutchinson & Co., 1969, 191-197. Konu hakkında ayrıca bkz. *Documents on British Foreign Policy (DBrFP)*, 1/XVII, Belge.167, 16 Mayıs 1921, London: Her Majesty's Stationary Office, 1970, 180.

² Çanakkale Krizi, İtalyanca kaynaklarda *Crisi di Cianak*, İngilizce kaynaklarda ise *Chanak Crisis* olarak geçmekte, bazı Türkçe kaynaklarda da *Çanak Krizi* deyimini kullanılmaktadır.

³ Mevlüt Çelebi, *Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, Ankara: ATAM, 2002, 384.

görülmektedir. Bu eğilim 1921-1922 yıllarında Kemalistlerin taviz vermez dış politikaları nedeniyle örselenmiş olmakla birlikte, özellikle Türk zaferinden sonra genel olarak İtalyan kamuoyunda doğru tarafa destek verilmiş olduğu şeklinde bir çıkarım meydana getirmiştir. Fabio L. Grassi bu tutumu “kısmen çıkarıcı ve kısmen de içten” olarak tanımlamaktadır.⁴

İngiliz Kabinesi'nin 7 Eylül 1922 tarihinde yaptığı toplantıda, Başbakan Lloyd George tarafından Yunanların Anadolu'yu tahliye etmek zorunda oldukları, Kocaeli Yarımadası'nda kalmalarının tavsiye olunmadığı, Kemalist kuvvetlerin Trakya'ya geçerek Gelibolu Yarımadası'na kuzeyden taarruz etmelerini engellemek gerektiği değerlendirilmiştir.⁵ İngiliz Kabinesi tarafından 15 Eylül 1922 tarihinde yapılan toplantıda son gelişmeler değerlendirilmekte ve İstanbul'da bulunan General Harington'a Boğazların savunulması talimatı verilmektedir.⁶ Bundan sonra İtilaf devletleri yüksek komiserleri İstanbul'daki Ankara Hükûmeti Temsilcisi Hamit (Hasan) Bey'e⁷ TBMM Hükümeti'ne ulaştırılmak üzere verdikleri müşterek nota ile Çanakkale ve İstanbul'da İtilaf devletleri tarafından belirlenmiş olan tarafsız bölgelere asker sokulmamasını talep etmişlerdir.⁸ TBMM temsilcisi tarafından İtilaf devletleri temsilcilerine verilen cevapta; TBMM Hükümeti tarafından tarafsız bölge diye bir kavramın kabul edilmediği, eğer böyle bir bölge belirlenecekse İtilaf devletleri ve Türk Hükümeti askerlerinin bu bölgede birlikte bulunabilecekleri ifade edilmiştir.⁹ Bu arada İtilaf devletleri tarafından yapılan açıklamada, Türk kuvvetlerinin barış konferansında Boğazlar konusu düzenlenene kadar Boğazlar çevresindeki tarafsız bölgeye girmesine ve Avrupa'ya geçmesine izin verilmeyeceği kaydedilmiştir.¹⁰ Fransa'da yayımlanan Petit Parisien gazetesinde yer alan bir habere göre; İtilaf devletlerinin notasına karşılık olarak, Mustafa Kemal Paşa ve Ankara Hükümeti'nin tarafsız bölgeyi tanımadığı, Yunanları takip etmekte olan Türk kuvvetlerinin ileri hareketine devam edeceğinin açıklandığı bildirilmektedir.¹¹

Mustafa Kemal Paşa, İzmir'de mülakat verdiği İngiliz ve ABD'li gazetecilere; Türklerin Anadolu, İstanbul ve Meriç Nehri'ne kadar Doğu Trakya konularında talepleri olduğunu ayrıca kapitülasyonların kaldırılması, Yunan deniz filosunun Anadolu kıyılarına zarar vermeden çekilmesini istediğini ifade etmektedir.¹² Mustafa Kemal Paşa tarafından Daily Mail gazetesi muhabiri Price Ward'a verilen mülakat Avanti gazetesinde yer almaktadır. Mustafa Kemal Paşa, savaşa devam etmek için sebep kalmadığını ancak Türkiye'nin Misakı Millî'de belirtilen sınırlarını talep ettiğini kaydetmektedir.¹³ Mustafa Kemal Paşa, İzmir'de 15 Eylül 1922 tarihinde görüştüğü Fransız Generali Dusmenil'e; muzaffer Türk ordusunu ileri hareketler yapmaktan daha fazla tutamayacağını, Misakı Millî'de belirtilen sınırların sağlanması ve Yunan ordusunun Trakya'yı boşaltması durumunda sorunların diplomatik yolla çözülebileceğini ifade etmektedir.¹⁴ Bu dönemde Il Paese gazetesinde yer alan Adana kaynaklı bir haberde, Türklerin Trakya'nın Yunanlar ve İtilaf kuvvetleri tarafından ivedi olarak tahliye edilmesi şartını öne sürmekte oldukları bildirilmektedir.¹⁵

Il Paese gazetesinde, Eylül ayının ikinci yarısında Yunan birliklerinin Anadolu'dan tamamen çekilmiş olduğu rapor edilmekle birlikte, Türk ordusunun önünden çekilen bir kısım unsurlarının Trakya'ya geçmiş olduğu haberleştirilmektedir.¹⁶ Atina kaynaklı haberde, Yunan Hükümetinin Trakya'yı savunmak üzere askerî güçlerini takviye etmek ve ordusunu yeniden tertipleme kararı aldığı belirtilmektedir.¹⁷

Türk ordusunun ileri hareketlerinden ve Türk kuvvetlerinin özellikle Boğazlara yaklaşmasından endişe duyan İngiliz Hükümeti elinde mevcut askerî kapasite ile bunu engelleyemeyeceğini değerlendirmektedir. Nitekim bu

⁴ Fabio L.Grassi, *İtalya ve Türk Sorunu (1919-1923)*, Kamuoyu ve Dış Politika, Çev. Nevin Özkan, Durdu Kundakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 2010, 219.

⁵ *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.21, 11 Eylül 1922, London: Her Majesty's Stationary Office, 1972, 19-20.

⁶ *Cabinet Papers (CAB)*, 49 (22), 15 Eylül 1922, 24-58.

⁷ *Mehmet Abdülhamit Hasancan (1870-1943)*: 14 Haziran 1921-9 Aralık 1922 tarihleri arasında TBMM hükümetinin İstanbul temsilcisi olarak görev yapmıştır.

⁸ “Nota degli Alleati ad Angora”, *Il Giornale d'Italia*, 13 Eylül 1922. “La Diplomazia Alla Ricerca di Un Soluzione”, *Avanti*, 14 Eylül 1922.

⁹ “La Risposta del Governo di Angora”, *Il Giornale d'Italia*, 15 Eylül 1922.

¹⁰ “Le Truppe Kemaliste Non Debbono Entrare in Europa”, *Il Giornale d'Italia*, 17 Eylül 1922.

¹¹ “La Risposta di Mustafa Kemal”, *Il Giornale d'Italia*, 20 Eylül 1922.

¹² “Le Laboriose Discussioni Interallate per La Pace d'Oriente”, *Il Paese*, 17 Eylül 1922.

¹³ *L'Imbroglione Orientale*, *Avanti*, 16 Eylül 1922. *Atatürk'le Konuşmalar*, Haz. Mustafa Baydar, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2000, 62-63.

¹⁴ Salâhi R.Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Ankara: TTK, 3. Baskı, 2003, 271.

¹⁵ “La Tesi Turca”, *Il Paese*, 21 Eylül 1922.

¹⁶ “Gli Ultimi Contingenti Greci Lasciano L'Asia Minore”, *Il Paese*, 17 Eylül 1922.

¹⁷ “La Grecia Difendera' La Tracia”, *Il Giornale d'Italia*, 15 Eylül 1922. “La Grecia Prepara La Difesa della Tracia”, *Avanti*, 19 Eylül 1922.

nedenle Dışişleri Bakanı Lord Curzon tarafından 16 Eylül 1922 tarihinde İtalya ve Fransa dâhil olmak üzere müttefiklerine ve dominyonlarına, Boğazların savunulması için askerî kuvvet gönderilmesi talebinde bulunulmuştur.¹⁸ Bu süreçte Fransız Hükûmeti yaptığı açıklamada; Fransız kuvvetlerini Boğazların Asya yakasında bulundurmamak istemediğini, İstanbul ve Boğazlar bölgesinde İngiliz ve İtalyanlarla birlikte bulunan kuvvetlerini azaltacağını açıklamaktadır.¹⁹ Başbakan Poincaré, 19 Eylül 1922 tarihinde Fransız Meclisi'nde yaptığı konuşmada Fransa'nın Türklere karşı savaşa girmeyeceğini, Fransız kamuoyunun bunu istemediğini ifade etmektedir.²⁰ Böylece Fransa İngiltere'nin çağrısına karşı çıkmakta ve Türklere karşı askerî harekâta katılmayacağını bildirmektedir.²¹ Diğer yandan, İtalyanların da aynı yolu izleyerek ret cevabı vermesiyle İngiltere yalnız kalmıştır. Fransız ve İtalyan kuvvetleri 19 Eylül 1922 tarihinde Boğazların Anadolu yakasını tahliye ederek Rumeli tarafına geçmişlerdir.²² Bu çağrının Dominyonlar üzerindeki etkisi de İngiltere'nin beklediği gibi olmayacaktır.²³

Il Paese gazetesinde İngiliz birliklerinin Boğazları savunmak maksadıyla siper kazdıkları ve savunmaya hazırlanmakta oldukları yer almaktadır.²⁴ Avanti gazetesinde son gelişmeler ve Boğazlardan Türklerin geçmesi ihtimalinin İngiltere'de rahatsızlık yarattığı, buna karşılık tedbirler almakta olduğu belirtilmekte, İngiltere'nin Boğazların savunulması için yaptığı çağrıya İtalya ve Fransa'dan başka Hindistan ve Güney Afrika'nın da olumsuz cevap verdiği kaydedilmektedir.²⁵ İngilizlerin almaya çalıştığı tedbirlere rağmen Türk ordusunun unsurları 18 Eylül 1922 tarihinde Çanakkale şehrine 15 km. mesafede Erenköy'de İngiliz kuvvetleri ile temas sağlamış ve Türk askerleri çatışmaya girmeden İngiliz hatlarını geçmişlerdir.²⁶ Harington hatıratında; 23 Eylül 1922 tarihinde Türk süvarilerinin tarafsız bölge sınırlarından içeriye girmeye başladıklarını, ikaz edildiklerini ancak hareketlerine devam ettiklerini, İngiliz birliklerine "Türkler ateş açmadan ateş edilmemesi" talimatı verilmiş olduğunu belirtmektedir.²⁷

İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Hardinge, Curzon'a gönderdiği 19 Eylül 1922 tarihli raporunda Başbakan Poincaré ile yaptığı görüşme hakkında bilgi vermektedir. Hardinge, Fransa'nın Çanakkale bölgesinden kuvvetlerini çekmesinin muhtemel bir Türk taarruzu karşısında İngiliz kuvvetleri için büyük bir risk yaratacağını başbakana ifade ettiğini belirtmektedir. Hardinge, Poincaré'nin ise Mustafa Kemal Paşa'nın Yunan kuvvetlerinin bulunduğu yerlerde tarafsız bölgeyi tanımadığını, Mustafa Kemal kuvvetleri ile çatışmanın sona erdirilmesi ve bir konferansa davet edilmesi gerektiğini, Trakya'nın Meriç Nehri'ne kadar Türkiye'ye geri verilmesi gerektiğini belirttiğini raporlamaktadır.²⁸

İngiltere'nin Milletler Cemiyeti misyonunda görevli olan Bay London tarafından Paris'te bulunan Lord Curzon'a 20 Eylül 1922 tarihinde gönderilen raporda; İngiltere'nin destek istediği dominyonlarda hâlihazırda İngiltere tarafından Yakın Doğu konusunda izlenen politika hakkında ciddi şüpheler olduğu görülmektedir. Raporda; Avustralya Başbakanı William Morris Hughes (Billy Hughes) tarafından Avustralya Milletler Cemiyeti delegesine gönderilen talimatta; Yakın Doğu politikasının yanlış yönetilmekte olduğu konusunun Milletler Cemiyeti gündemine getirilmesini ve Yakın Doğu'daki savaşın sonlandırılmaması durumunda Avustralya'nın Milletler Cemiyeti'nden çekilmek kararı verebileceğinin bildirildiği kaydedilmektedir.²⁹ İngiliz dominyonlarının bu olumsuz cevapları "Britanya İmparatorluğu'nun sonu Kemalistlerin zaferiyle başladı" yorumu yapılmasına neden olacaktır.³⁰

İtalyan gazetelerinde yer alan haberde; İtalyan ve Fransız kuvvetlerinin hükûmetlerinin talimatları doğrultusunda Boğazlar bölgesi, İzmit ve Çanakkale'deki birliklerini çektikleri, burada sadece donanma

¹⁸ "L Inghilterra Chiama gli Alleati e i Dominions", *La Stampa*, 17 Eylül 1922.

¹⁹ "L'Imbroglia Orientale", *Avanti*, 16 Eylül 1922.

²⁰ "La Francia Ritira da Cianac", *La Stampa*, 20 Eylül 1922.

²¹ "La Francia é Contraria", *Il Giornale d'Italia*, 20 Eylül 1922.

²² "La Fermezza Franco-Italiana Impressiona L'Inghilterra", *Il Giornale d'Italia*, 22 Eylül 1922 "Le Bandiere Italiana e Francese Ritirate dalla Zona Neutra", *Il Giornale d'Italia*, 23 Eylül 1922.

²³ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, 271.

²⁴ "Gli Inglesi Scavano Trincee a Cianac per La Difesa dei Dardanelli", *Il Paese*, 19 Eylül 1922.

²⁵ "Situazione Sempre Piu Complicata", *Avanti*, 19 Eylül 1922.

²⁶ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C.I, Ankara: DEÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, 4. Baskı, 1995, 572.

²⁷ Sir Charles Harington, *Tim Harington Looks Back*, London: Wyman & Sons, 1941, 114.

²⁸ *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.35, 19 Eylül 1922, 32-34.

²⁹ *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.37, 20 Eylül 1922, 35-36

³⁰ Fabio L.Grassi, *Türk-İtalyan İlişkilerinde Az Bilinenler*, Çev. Sadriye Güneş, İstanbul: Tarihçi Kitabevi Yayınları, 2014, 310.

tarafından desteklenen İngiliz kuvvetlerinin kalmış olduğu, Kemalist kuvvetlerin tarafsız bölgenin sınırına kadar gelmiş oldukları, İngilizlerle bir savaşa yol açmamak için Kemalist kuvvetlerin tarafsız bölgeye girmesinin beklenmediği kaydedilmektedir.³¹

18-19 Eylül 1922 tarihinde İzmir’de gerçekleşen Mustafa Kemal Paşa-Fransız Yüksek Komiseri General Pellé görüşmesinde, Pellé Türk ordusunun Boğazlar bölgesinde İtilaf devletleri tarafından belirlenmiş olan tarafsız bölge içinde harekâta bulunmamasını talep etmektedir. Mustafa Kemal’in cevabı ise TBMM Hükümeti’nin tarafsız bölge diye bir kavramı tanımadığı, Trakya’yı kurtarmadıkça orduların durdurulamayacağıdır.³²

İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold tarafından 20 Eylül 1922 tarihinde Lord Curzon’a gönderilen raporda; Müttefik yüksek komiserleri tarafından hazırlanan ve tarafsız bölgeye riayet edilmesi konusundaki 18 Eylül 1922 tarihli ortak bildirin 20 Eylül 1922 tarihinde Ankara Hükümeti Temsilcisi Hamit Bey’e verilmiş olduğu bildirilmektedir.³³ Bu arada İngiliz Kabinesi tarafından Boğazlar’ın savunulması için karar vermiş olduğu görülmektedir.³⁴

Il Giornale d’Italia gazetesinde, Mustafa Kemal Paşa’nın çözüme yaklaşmak maksadıyla Türk kuvvetlerinin Çanakkale’ye doğru ileri hareketini durdurma talimatı vereceği belirtilmektedir.³⁵ Il Paese gazetesi Kemalistlerin Misakı Millî sınırlarında duracağını haberleştirmektedir.³⁶ Il Paese ayrıca Hamit Bey tarafından yapılan açıklamada; Türk kuvvetlerinin İngilizlerle bir çatışmaya yol açacak biçimde tarafsız bölgeyi ihlal etmeyeceklerini belirtmektedir.³⁷ Avanti gazetesinde ise İngilizlerin Boğazlar bölgesini savunmak üzere askerî hazırlıklarını artırmış oldukları belirtilmektedir.³⁸

La Stampa gazetesinde; Çanakkale bölgesinde durumun oldukça gergin olduğu, İngiliz kıtalarının Türk birliklerine karşı konuşlanmak üzere hareket halinde bulunduğu belirtilmekte, Türkiye ile İngiltere arasında bir savaşın çıkabileceği haberi verilmektedir.³⁹ Il Paese ise Türk süvarilerinin Edremit yönünden Çanakkale’ye doğru ilerlemekte olduğu, İngiliz kuvvetlerinin takviye edilmekte olduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Gerçekten de bu dönemde birçok İngiliz birliği intikal halinde ve Çanakkale’ye yönelmiş durumdadır. Birçok savaş gemisi, ağır silahlar ve 2 tümen gücündeki askerî birlikler Mısır, Cebelitarık ve İstanbul’dan Çanakkale’ye gönderilmektedir. İngiltere Genelkurmay Başkanı Sir Cavan tarafından Bakanlar Kurulu’nda verilen bilgiye göre İngilizlerin Çanakkale bölgesinde 3.500 askerî bulunduğu, Türklerin ise Çanakkale bölgesinde 7 tümen piyade ve 4 tümen süvari olmak üzere toplam 23.000 kişilik bir askerî gücü olduğu bilgisi verilmektedir. Sir Cavan tarafından Harington’a gönderilen yazıda ise Mustafa Kemal’in vereceği cevaba göre Bakanlar kurulunda alınacak kararlar netleştirilmek üzere 1 Ekim 1922 itibarıyla İngiliz limanlarından yeni malzeme ve takviyelerin gönderileceği bildirilmektedir.⁴¹ Harington hatıratında; Eylül sonu itibarıyla Türk kuvvetlerinin Çanakkale bölgesinde 40.000, İzmit bölgesinde 50.000, genel takviye 40.000 (İstanbul’da 20.000, Doğu Trakya’da 20.000 kişi) olmak üzere toplam 130.000 askere ulaştığını kaydetmektedir.⁴²

Rumbold tarafından Curzon’a gönderilen raporda General Pellé tarafından kendisine İzmir’de Amiral Dumesnil ile Mustafa Kemal Paşa arasında yapılan görüşme hakkında verilen bilgiler aktarılmaktadır. Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa tarafından çatışma istemediğinin belirtildiği ancak Erenköy’deki kuvvetlerini çekmeyeceğinin vurgulandığı iletilmektedir. Rumbold’un kanaati ise Mustafa Kemal Paşa’nın yeterli güce ulaştığında taarruz edeceği yönündedir.⁴³

Bu dönemde Chicago Tribune gazetesi muhabiri John Clayton’ın İzmir’de Mustafa Kemal Paşa ile yapmış olduğu mülakat La Stampa gazetesinde detaylı bir şekilde yayımlanmaktadır. Clayton, Mustafa Kemal Paşa’nın

³¹ “I Turchi sul Limite Pericoloso”, *La Stampa*, 23 Eylül 1922. “Gli Inglesi Rimaranno a Cianak”, *Il Giornale d’Italia*, 23 Eylül 1922.

³² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara: TDK, 1981, 496.

³³ *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.36, 20 Eylül 1922, 34-35.

³⁴ “Il Gabinetto di Londra Deciso a Difendere da Sono Gli Stretti”, *Il Paese*, 20 Eylül 1922.

³⁵ “Kemal Non Marcerà Sul Cianak”, *Il Giornale d’Italia*, 22 Eylül 1922. “La Risposta Turca Agli Alleati”, *Il Paese*, 20 Eylül 1922.

³⁶ I Kemalisti Rimangono Fermi sul Patto Nazionale”, *Il Paese*, 22 Eylül 1922.

³⁷ “La Zona Neutra Sara’ Rispetto”, *Il Paese*, 23 Eylül 1922.

³⁸ “I Preparativi Inglesi”, *Avanti*, 24-25 Eylül 1922.

³⁹ “L’Inghilterra Intensifica Le Misure Militari”, *La Stampa*, 26 Eylül 1922. “Inglesi e Turchi Combattono”, *La Stampa*, 29 Eylül 1922.

⁴⁰ “I Turchi nella Zona Neutra”, *Il Paese*, 25 Eylül 1922. “L’Avanzata Kemalista verso La Zona Neutra”, *Il Messaggero*, 24 Eylül 1922. “La Cavalleria Turca é Entrata nello Zona Neutra Presso Cianak”, *La Stampa*, 25 Eylül 1922.

⁴¹ *Conclusions of Meetings of The Cabinet*, Vol. XII, (7 Eylül-13 Ekim 1922), 26 Eylül 1922, 238-247.

⁴² Harington, *Tim Harington Looks*, 117.

⁴³ *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.68, 28 Eylül 1922, 109-110.

çoğunlukla İngiliz karşıtı olarak konuştuğunu, Türkiye'nin savaşı kazanmış olmasının taleplerini değiştirmedeğini, İstanbul ve Edirne'ye kadar Doğu Trakya'nın Türkiye'ye geri verilmesi gerektiğini belirttiğini, Marmara Denizi ve İstanbul'un güvenliği bakımından hiçbir yabancı donanmanın Boğazlardan geçmemesini, Misaki Millî'nin gerçekleştirilmesi ve kapitülasyonların tamamen kaldırılmasını istediğini kaydetmektedir. Muhabir, Mustafa Kemal Paşa tarafından 450 km. mesafeyi savaşıarak gelmiş ve yollarda soydaşlarının, akrabalarının öldürüldüğünü, memleketinin yağmalandığını göyerek gelmiş olan bir ordunun askerini zapt etmenin oldukça zor olduğu buna rağmen İzmir'de münferit bazı yağma olayları dışında herhangi bir güvenlik sorununun olmadığını ifade edildiğini belirtmektedir. Muhabir ayrıca Mustafa Kemal Paşa tarafından Lloyd George ve onun "şaşırtıcı derecede eksik bilgilerle" izlemekte olduğu Doğu politikasının dünya için tehlike arz ettiğini, İngiltere'nin muhafaza etmeye çalıştığı tarafsız bölgenin amacının çekilen Yunan kuvvetlerine güvenlik sağlamak olduğunu belirttiğini kaydetmektedir.⁴⁴

Il Giornale d'Italia gazetesinde yer alan haberlerde; Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'de Türk subaylarına hitaben bir konuşma yaparak, zaferden sonra hiçbir gücün Türk milleti ve ordusunu durduramayacağını, ne pahasına olursa olsun İstanbul'a girileceğini, yabancı güçlerin Türk milletini etkilemesine izin verilmeyeceğini ifade ettiğini belirtmektedir. Aynı gazetede Sultan'ın tahttan indirileceği ve yerine Mustafa Kemal Paşa'nın büyük vezir (sadrazam) olarak görev alacağı da iddia edilmektedir.⁴⁵ Il Giornale d'Italia gazetesinde; Türk süvarilerinin ilerlemeye devam ettiği, Erenköy'deki birliklerinin takviye edildiği belirtilmekte, Türk kuvvetlerinin mevcudunun 50.000'e ulaştığı, İngiliz ilave takviye birliklerinin de yerleştirilmekte olduğu kaydedilmektedir.⁴⁶

La Stampa gazetesinde, Mustafa Kemal Paşa ile General Harington arasında 26 Eylül 1922 tarihinde başlayan tarafsız bölge konusundaki nota alışverişleri konu edinilmektedir. Buna göre Harington tarafından Türk süvarilerinin Erenköy ve Biga'nın batısından çekilmelerini istemesine karşılık, aynı gün Mustafa Kemal Paşa tarafından Türk ordusunun Anadolu'yu yakıp yıkmış olan Yunan ordusunu takip etmekte olduğu, Yunan ordusunun aynı eylemleri Trakya'da da tekrar ettiği, şimdiye kadar Ankara Hükümeti ile İtilaf devletleri arasında tesis edilmiş bir tarafsız bölge olmadığı, Yunan donanmasının 25 Eylül 1922 itibarıyla bile hala İstanbul'da bulunduğunu, İngiliz birlikleri tarafından Erenköy ile Çanakkale arasındaki eylemlerine son verilmesini bildirdiği kaydedilmektedir. Harington tarafından 27 Eylül 1922 tarihli cevabi notada İngiliz kuvvetlerinin bulunduğu yerden Yunan kuvvetlerinin geçmediği, İngilizlerin çatışmadan kaçınmak istediği bildirilmektedir.⁴⁷ Diğer yandan, General Harington 27 Eylül 1922 tarihinde İngiliz kabinesine gönderdiği telgrafta, Meriç Nehri'ne kadar Doğu Trakya'nın Ankara Hükümeti'ne verilmesiyle sorunların çözüleceğini bildirmektedir.⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa tarafından 28 Eylül 1922 tarihinde Harington'a gönderilen telgrafta; Çanakkale cephesindeki Türk kuvvetlerine buldukları yerde durmaları konusunda talimat verdiğini, İngiliz kuvvetlerinin de İtalyan ve Fransız kuvvetlerinin yaptığı gibi çekilmeleri halinde, Türk kuvvetlerinin de geri çekileceğini ve yalnızca sivil yönetim ve polis teşkilatı kurmakla yetinileceğini bildirmektedir.⁴⁹

TBMM Hükümeti'ni İngiltere'nin başı çektiği İtilaf devletleri ile yeni bir savaşın eşiğine getiren gelişmeler karşısında İtalya ve Fransa'nın İngiltere'nin yanında yer almaması yeni bir savaş doğuracak şartların ortaya çıkmasını engelleyen önemli faktörler arasında bulunmaktadır. Çanakkale krizi artan bir gerilim ortamında devam ederken İtilaf devletleri tarafından Paris'te yapılan görüşmeler neticesinde hazırlanan 23 Eylül 1922 tarihli ateşkes ve barış için konferans toplanması önerilerini içeren nota Türk tarafına iletilmiştir. Bu notaya karşılık olarak TBMM Hükümeti tarafından 29 Eylül 1922 tarihinde ateşkes görüşmelerinin başlatılmasını kabul eden cevabi notasının verilmesine kadar bu gerilimli ortam ve sinir harbi devam edecektir.

⁴⁴ "Le Prime Dichiarazioni di Kemal Pascia in Vivace Tono Anglofobo", *La Stampa*, 28 Eylül 1922. "Kemal Pascia Non Conosce La Zona di Cianak", *La Stampa*, 28 Eylül 1922.

⁴⁵ "Kemal Gran Visir", *Il Giornale d'Italia*, 28 Eylül 1922.

⁴⁶ "La Cavalleria Turca Avanza", *Il Giornale d'Italia*, 28 Eylül 1922. "La Situazione Militare Aggrava in Oriente", *Il Giornale d'Italia*, 30 Eylül 1922. "Altri Batalioni Inglesi", *Il Giornale d'Italia*, 30 Eylül 1922.

⁴⁷ "Il Pericolo di Cianak", *La Stampa*, 29 Eylül 1922, 6.

⁴⁸ Walder, *Chanak Affair*, 261.

⁴⁹ *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, (ATTB), Belge.496, Ankara: ATAM, 2006, 493-494. Batı Cephesi Komutanlığı tarafından 27 Eylül 1922 gecesinde, İstanbul ve Çanakkale yönünde ilerlemekte olan 2.Ordu K.lığına, Mudanya'da ateşkes için konferans başlayacağı ve birliklerin buldukları yerde kalmaları konusunda talimat verilmiştir. *Türk İstiklâl Harbi (TİH)*, C.II, 6. Kısım, IV. Kitap, İstiklâl Harbinin Son Safhası, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1995, 57.

2. İtalyan Basınında İtilaf Devletlerinin Ateşkes ve Barış Konferansı Girişimleri

Kendi kamuoylarındaki savaş karşıtı baskılar altında bulunan İtilaf devletleri bu dönemde Anadolu'da meydana gelen kendileri bakımından tehlikeli gelişmeler karşısında formül aramaktadır.⁵⁰ Fransa ve İtalya'nın kuvvetlerini Çanakkale ve İzmit cephelerinde Asya kıtasından çekmeleri sonucunda yalnız kalan İngiltere Hükûmeti, İtalya'yı dışlayarak öncelikle Fransa ile mutabakat aramaktadır. Bu bağlamda Curzon, sadece Poincaré ile görüşmelerde bulunmak üzere Paris'e gitmiştir. Bu durumun öğrenilmesi sonrasında İtalyan kamuoyu ve hükûmetin tepkisi sonucunda İtalya temsilcisi de bu toplantıya katılmıştır⁵¹. Böylece 20-23 Eylül 1922 tarihlerinde Paris'te Quai d'Orsay'da;⁵² İtilaf devletlerinin temsilcileri Raymond Poincaré, Lord Curzon ve Kont Sforza bir araya gelerek seri toplantılar yapmışlardır.⁵³ Poincaré, bu görüşmeler esnasında Amiral Dumesnil ile Mustafa Kemal Paşa arasında İzmir'de yapılan toplantı hakkında bilgi vermektedir. Poincaré, Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM Hükûmeti ile İtilaf devletleri arasında ateşkes bağlamında bir tarafsız bölge bulunduğunu kabul etmediğini, Mustafa Kemal Paşa'nın Misakı Millî kapsamında Doğu Trakya'nın geri verilmesini, Batı Trakya'da plebisit yapılmasını istediğini, Boğazlar'ın serbestisini arzu ettiğini, Doğu Trakya'nın ivedilikle boşaltılmasını istediğini, tüm bunların diplomatik yollarla gerçekleştirilmesinden yana olduğunu ifade ettiğini belirtmektedir.⁵⁴ Bu seri toplantıların sonucunda Ankara Hükûmeti'ne yakında Venedik'te veya başka bir yerde İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven Devleti'nin katılımıyla yapılması öngörülen konferans için bir davet mektubu gönderilmesi kararı alınmıştır.⁵⁵

Lord Curzon tarafından 23 Eylül 1922 tarihinde İngiliz Kabinesi'ne gönderilen raporda; Paris görüşmelerinin sonucu hakkında bilgi verilmekte, Yunan kuvvetlerinin geri çekilme hattının net bir şekilde tanımlanmamış olmasının Yunanistan'a avantaj sağlayacağı, Meriç Nehri'nin sınır olarak belirlenmesi durumunda Yunanistan'ın Bulgaristan sınırında avantaj elde edebileceği yorumu yapılmaktadır. Curzon ayrıca Kemalist güçlere karşı kesin koşullar dayatılmış olduğunu, Mudanya toplantısının dar kapsamlı ve sadece askerî hususları kapsayan bir konferans şeklinde kalması için çaba göstereceğini kaydetmektedir. Curzon ayrıca Paris görüşmelerinde Kont Sforza'nın İngiliz tarafına hiçbir yardımda bulunmadığını ve Fransa'ya destek verdiğini belirtmektedir.⁵⁶

İtalyan basınında Paris'te devam eden toplantılarda ele alınan konular arasında ekonomik boyutun önemini vurgulayan yazılar dikkat çekmektedir. Avanti gazetesinde yayımlanan başmakalede, emperyalizmin Türk-Yunan savaşında ortaya çıkan son durum nedeniyle çıkarlarını kaybedeceğinden dolayı duyduğu endişeye dikkat çekilmekte, asıl meselenin Anadolu'daki "nüfuz bölgeleri kapsamındaki ekonomik etkileşim" olduğu kaydedilmektedir.⁵⁷

La Stampa gazetesinde yer alan haberde; İtilaf devletlerinin Türkler ile uzlaşma çareleri aramakta oldukları, Paris'te yapılan toplantıda konunun ele alınmış olduğu belirtilmekte, bu toplantının amacının Türkiye'nin planlanan konferansa katılımını sağlamak için gereken asgari koşulları temin etmek olduğu, Lloyd George'un 4 Ağustos 1922 tarihine Avam Kamarası'nda yaptığı sansasyonel konuşma sonrasında İngiliz Hükûmeti'nin tutum değiştirmesinin kolay olmayacağı kaydedilmektedir. Gazetede ayrıca İtalya ve Fransa tarafından alınan bilgilere göre Türk tarafının konferansa ancak Gelibolu Yarımadası ve Meriç Nehri'ne kadar Trakya'da egemenlik hakkının garanti edilmesi halinde katılımının beklendiği belirtilmektedir.⁵⁸ Il Paese gazetesi İtilaf devletlerinin teklifinin tarafsız bölgeye riayet edilmesi şartıyla geçerli olacağını belirtmekte, Kemalist kuvvetlerin halen Çanakkale ve İstanbul'a doğru ilerlemekte olmasının büyük rahatsızlık yarattığını kaydetmektedir.⁵⁹

La Stampa, 24 Eylül 1922 tarihli sayısında Paris'te müttefikler arasında alınan kararlar sonucunda yapılan resmî açıklamayı yayımlamakta ve bunu tarihi bir olay olarak nitelendirmektedir. La Stampa, "Sevr

⁵⁰ Bu dönemde Londra'da savaş karşıtı haykırışlar dikkat çekmektedir. "A Londra si Grida: Abbasso La Guerra", *Il Giornale d'Italia*, 24 Eylül 1922.

⁵¹ Grassi, *İtalya ve Türk Sorunu*, 180.

⁵² *Quai d'Orsay*: Paris'te Fransız dışişleri bakanlığının bulunduğu yerdir.

⁵³ "Lord Curzon e Poincaré a Colloquio", *Il Paese*, 20 Eylül 1922. "I Colloqui Poincaré, Curzon, Sforza", *Avanti*, 21 Eylül 1922. Toplantı tutanakları için bkz. *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.41, 20 Eylül 1922, 38. *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.42, 20 Eylül 1922, 50-61. *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.48, 22 Eylül 1922, 82-83.

⁵⁴ *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.48, 22 Eylül 1922, 66-85.

⁵⁵ *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.51, 23 Eylül 1922, 88-96. "La Conferenza per La Pace fra Greci e Turchi é Stata Decisa", *Il Paese*, 22 Eylül 1922.

⁵⁶ *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.52, 23 Eylül 1922, 96-97.

⁵⁷ "I Frutti della Vittoria", *Avanti*, 21 Eylül 1922.

⁵⁸ "Gli Alleati Cercano a Parigi Una Formola Conciliativa per La Turchia", *La Stampa*, 23 Eylül 1922.

⁵⁹ "Un Poco di Sereno Sembra Tornare nel Cielo d'Oriente", *Il Paese*, 23 Eylül 1922.

Antlaşması'nı ortadan kaldıran" bu mutabakatın, Edirne dâhil olmak üzere Meriç Nehri'ne kadar Trakya'nın Türkiye'ye geri verilmesi, İstanbul'un tahliyesi, Boğazların Milletler Cemiyeti kontrolüne verilmesi gibi şartları içeren barış teklifinin Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmasına karar verilmesinin "*Türkiye'nin yeniden Avrupa'ya dönmesi*" anlamına geldiğini kaydetmektedir. İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Yunanistan, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ve Türkiye'nin yetkili temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirilmesi öngörülen barış konferansının Venedik'te veya başka bir yerde yapılması konusunun hala gündemde olduğunu belirten gazete, konferansın amacının İtilaf devletleri ile Türkiye arasında kesin bir barış antlaşmasının yapılması olacağını, konferans öncesinde Mudanya veya İzmit'te Türkiye ile Yunanistan arasındaki çatışmayı durdurmak için ateşkes anlaşması yapılacağını belirtmektedir.⁶⁰ *Avanti* gazetesinde Paris görüşmeleri neticesinde İtilaf devletlerinin Türkiye'yi ateşkes ve barış görüşmeleri için konferansa davet etmiş olduğu haberi yer almaktadır.⁶¹

İtalyan basınında; Paris görüşmelerinde İtalya ve Fransa tarafından Türkiye'ye daha fazla resmî vaatler yapılmak istenmesine rağmen İngiltere'nin adil ve eşit bir barış önerilerini sınırlı tutmak istemesinin anlaşmaya varılmasını geciktirdiğini, Kont Sforza tarafından Lord Curzon'un mutabakata ilişkin deklarasyon yayımlanması konusunda ikna edildiği, bu sonucun İtalya bakımından memnuniyet verici olduğu ifade edilmektedir. İngiltere'nin olumsuz tutumuna rağmen, Fransız General Pellé ve Amiral Dumesnil'in İzmir'de Mustafa Kemal Paşa ile yapmış oldukları uzun görüşmelerden, Türkiye'nin taleplerinin her zaman için barış yoluyla gerçekleştirmeye karar verdiği Misakı Millî'ye ait talepler olduğu güvencesinin Fransızlar tarafından dile getirildiği belirtilmektedir. Kont Sforza'nın ısrarları doğrultusunda konferansın Venedik'te yapılması konusunda genel bir mutabakat sağlanmakla birlikte, Mustafa Kemal'in istemesi durumunda konferansın Türkiye'ye daha yakın bir yerde yapılabileceği kaydedilmektedir.⁶² *Il Paese* gazetesi, Ankara Hükümeti tarafından yapılan resmî açıklamayı yayımlamaktadır. Resmî açıklamada; Ankara Hükümeti'nin prensip olarak Paris Konferansı'nın kuvvet kullanılmaması konusundaki kararını kabul ettiği, İtilaf devletleri tarafından Misakı Millî ile tanımlanan taleplerini ivedilikle ve öncelikle kabul edilmesini beklediği, Doğu Trakya'nın derhal özgürleştirilmesi dışında bir çözüm istemediği kaydedilmektedir.⁶³

İtilaf devletleri İstanbul'daki yüksek komiserleri tarafından İstanbul ve Ankara hükümetlerine iletilen notalarda; İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Türkiye, Yunanistan, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti'nin katılımıyla bir barış konferansı toplanacağı bildirilmekte ve temsilci gönderilmesi talep edilmektedir. *Il Giornale d'Italia* gazetesinde yapılan yorumda Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul Hükümeti'ne de konferansa davet gönderilmesinden memnun olmadığı ve bunu kabul etmeyeceği belirtilmektedir.⁶⁴ *Il Giornale d'Italia* gazetesinde yer alan bir başka haberde ise İstanbul'dan Daily Mail muhabirine dayanarak verilen haberde Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM ile istişarede bulunmakta olduğu, İtilaf devletlerinin tekliflerini kabul etmeye hazır olduğu ifade edilmektedir.⁶⁵

TBMM Roma Temsilcisi Celalettin Arif Bey⁶⁶ tarafından İtilaf devletlerin teklifine verilecek cevaba ilişkin olarak Roma'da *La Tribuna* gazetesine verilen mülakatta; Türkiye'nin amacının barış olduğu, Türkiye'nin barışı başarabilecek güce sahip olduğunu Türk ordusunun gösterdiği belirtilmektedir.⁶⁷

Bu arada Franklin Bouillon, İtilaf devletlerinin muvafakati ile Mustafa Kemal Paşa ile İzmir'de görüşmelerde bulunmak üzere 24 Eylül 1922 tarihinde Paris'ten yola çıkmış bulunmaktadır.⁶⁸ Bouillon, bir savaş gemisiyle İzmir'e gelmiş ve 28 Eylül 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Rauf (Orbay) Bey ve Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey ile uzun görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerde Bouillon, İtilaf devletlerinin taleplerini yüz yüze iletmış ve arabuluculukta bulunmaya çalışmıştır. Bu arada İtilaf devletlerinin ateşkes ve barış

⁶⁰ "Un Evento Storico: Alleati Concordi nel Riamettere La Turchia in Europa", *La Stampa*, 24 Eylül 1922.

⁶¹ "La Potenze Invitano La Turchia", *Avanti*, 24-25 Eylül 1922.

⁶² "L'Accordo per Oriente Raggiunto a Parigi", *Il Messaggero*, 24 Eylül 1922. "Un Evento Storico: Alleati Concordi nel Riamettere La Turchia in Europa", *La Stampa*, 24 Eylül 1922.

⁶³ "...E Una del Governo di Angora", *Il Paese*, 24 Eylül 1922.

⁶⁴ "La Nota Degli Alleati al Governo di Angora", *Il Giornale d'Italia*, 26 Eylül 1922.

⁶⁵ "Kemal Consulta L'Assemblea di Angora", *Il Giornale d'Italia*, 28 Eylül 1922.

⁶⁶ *Celalettin Arif Bey (1875-1928)*: Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin başkanı olan Celalettin Arif Bey, meclisin kapatılması üzerine Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katılmış ve 1 Ocak 1922-1 Ocak 1923 tarihleri arasında TBMM Roma temsilcisi olarak görev yapmıştır.

⁶⁷ "Intervista col Rappresentante del Governo di Angora a Roma", *La Stampa*, 28 Eylül 1922.

⁶⁸ "La Partenza di Franklin Bouillon", *Il Paese*, 24 Eylül 1922. "La Missione Franklin a Smirne", *Avanti*, 26 Eylül 1922.

tekliflerini içeren notası da İzmir'e ulaşmış bulunmaktadır.⁶⁹ Şamsuddinov, Franklin Bouillon'un Doğu Trakya'nın Meriç Nehri sınırına kadar Türklere geri verilmesi ve barış antlaşmasının imzalanmasından sonra İtilaf kuvvetlerinin geri çekilmesi şartlarıyla İtilaf devletlerinin ateşkes teklifleri hakkında Mustafa Kemal Paşa'yı ikna ettiğini ifade etmektedir.⁷⁰ Lord Kinross, Mustafa Kemal Paşa'nın bütün bunlara ihtiyacı olmadığını, durumu gayet akıllıca düzenlediğini, Türkiye'nin uluslararası itibarı bakımından Misakı Millî dışında isteklerde bulunmadığını belirtmektedir.⁷¹ La Stampa gazetesinde Franklin Bouillon'un İzmir'de Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve bakanlarla görüşmelerde bulunduğu, Ankara Hükûmeti'nin İtilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihinde ortaya koymuş oldukları şartlar çerçevesinde barış görüşmelerinin başlatılabileceği görüşünü kabule yakın olduğu belirtilmektedir. Gazetede ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın 28 Eylül'de General Harington'a verdiği cevabi notada uzlaştırıcı bir tavır olduğu kaydedilmektedir.⁷² Nitekim TBMM Hükûmeti tarafından İtilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihli notasına karşılık verilen ateşkes hakkındaki cevabi notası, Franklin Bouillon'un ziyareti sonrasında hazırlanarak 29 Eylül 1922 tarihinde Bouillon aracılığı ile Paris Konferansı Başkanı Poincaré'ye iletilmiştir.⁷³

Bu arada İngiliz Kabinesi tarafından General Harington'a 29 Eylül 1922 tarihinde gönderilen talimatta, Savaş Ofisi'nde 29 Eylül 1922 tarihinde alınan karar doğrultusunda; Çanakkale'deki Türk askerlerinin tarafsız bölgeyi terk etmelerinin sağlanması aksi takdirde tüm kara, deniz ve hava gücü kullanılarak ateş açılması talimatı verilmektedir.⁷⁴ Bu haber İtalyan basınında da ertesi gün yer almaktadır.⁷⁵ General Harington bu talimatı hemen yerine getirmeyecek ve bunun nedenlerini 30 Eylül 1922 tarihinde gönderdiği rapor ile açıklayacaktır. Harington raporunda; Çanakkale'de konuşlanan Türk kuvvetlerinin henüz ciddi bir tehlike yaratmamış olduklarını, değerlendirme ve ateş açma kararının kendisine bırakılmasını, Müttefik generaller ile Türkler arasında bir toplantı yapılması ihtimalinin yüksek olduğu bir dönemde ateş açmanın yararlı olmayacağını, Ankara Hükûmeti'nin İtilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihli notasına cevap vermek üzere olduğunu bildirmektedir. Bu raporu Lord Curzon'a ileten Rumbold da Harington ile aynı düşüncede olduğunu kaydetmektedir.⁷⁶ Bu raporun İngiliz Hükûmeti'ne ulaşması sonrasında Harington'un bu konuda ne kadar isabetli bir politika izlediği anlaşılacaktır.⁷⁷

Il Paese gazetesi, İtilaf devletlerinin ateşkes için Mudanya'da görüşmelerin yapılması konusunun taraflarca kabul edilmiş olduğunu, Türk tarafının ateşkes görüşmeleri teklifini kabul etmiş olmakla birlikte barış görüşmelerine ilişkin resmî cevabın hafta sonuna kadar verileceğini haberleştirmektedir.⁷⁸ Ertesi gün ise Mustafa Kemal Paşa'nın İtilaf devletlerinin teklifini kabul etmeye hazır olduğunu Hamit Bey'e bildirdiği ancak resmî cevabın henüz gönderilmediği, cevabın TBMM'ne danışıldıktan sonra verileceği haberi yer almaktadır.⁷⁹

Il Giornale d'Italia gazetesinde, İtilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihli teklifine TBMM ile yapılan istişare neticesinde olumlu cevap verilmiş olduğu belirtilmektedir.⁸⁰ Il Paese ise Kemalistlerin ateşkes görüşmelerinin Mudanya'da yapılmasını kabul etmiş olduklarını belirtmektedir.⁸¹ Il Paese gazetesinde, İtilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihinde vermiş oldukları notaya cevap olarak Mustafa Kemal Paşa tarafından Poincaré'ye gönderilen telgrafta; askerî hareketlerin durdurulduğu, Mudanya'da ateşkes görüşmelerinin başlatılmasının

⁶⁹ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar, Büyük Zaferden Lozan'a*, C.I, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 2002, 77-78.

⁷⁰ A.M.Şamsuddinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi*, 1918-1923, Çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 2. Baskı, 1999, 295.

⁷¹ Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, İstanbul: Altın Kitaplar, 19. Baskı, 2007, 395.

⁷² "La Situazione Orientale", *La Stampa*, 30 Eylül 1922, 5.

⁷³ İsmail Eyyupoğlu, *Mudanya Mütarekesi*, ATAM, Ankara, 2002, 110-112. İtilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihli ateşkes ve barış konulu notasına TBMM Hükûmeti tarafından ateşkes ve barış görüşmeleri bağlamında iki aşamalı olarak cevap verilmiştir. Bunlardan birincisi olan 29 Eylül 1922 tarihli nota ateşkes konusunu kapsamaktadır. Barış görüşmelerine ilişkin cevabi nota ise TBMM'de yapılan görüşmeler neticesinde 4 Ekim 1922 tarihinde İtilaf devletlerine gönderilecektir.

⁷⁴ *Conclusions of Meetings of the Cabinet*, Vol.XII, (7 Eylül-13 Ekim 1922), 29 Eylül 1922, 128-133. Curzon bu kararı Fransız Başbakanı Poincaré'ye iletmek üzere Paris'teki İngiliz büyükelçiye bildirmektedir. Bkz. *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.78, 30 Eylül 1922, 117-118.

⁷⁵ "Il Governo Inglese Ordina al Gen. Harington", *La Stampa*, 30 Eylül 1922.

⁷⁶ *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.79, 30 Eylül 1922, 118-119.

⁷⁷ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, 277-278.

⁷⁸ "L'Intesa Sceglia Mudania per L'Incontro Coi Nazionalisti Turchi", *Il Paese*, 28 Eylül 1922. "I Turchi Accettano L'Invito", *Il Paese*, 28 Eylül 1922.

⁷⁹ "Kemal Accetta L'Invito degli Alleati", *Gazzetta di Venezia*, 29 Eylül 1922. "La Risposta di Kemal Pascia", *Il Paese*, 29 Eylül 1922.

⁸⁰ "La Grande Assembla d'Angora", *Il Giornale d'Italia*, 2 Ekim 1922.

⁸¹ "I Kemalisti Accettano Il Convegno Preliminare di Mudania", *Il Paese*, 3 Ekim 1922.

önerildiği ve bu görüşmelerde TBMM Hükümeti'ni İsmet Paşa'nın temsil edeceğinin bildirildiği, barış görüşmelerine dair kesin cevabın TBMM kararı sonrasında verileceğini ifade edildiği kaydedilmektedir.⁸² Il Giornale d'Italia gazetesinde yer alan haberde, Franklin Bouillon tarafından Fransız Hükümeti'ne gönderilen telgrafta Türk tarafının ateşkes görüşmelerinde dikkate alacağı koşulların en önemlisinin Anadolu'da meydana gelen felaketlerin tekrar edilmemesi için Trakya'nın ivedi olarak tahliye edilerek Türk yönetimine teslim edilmesi olduğu belirtilmektedir. Il Giornale d'Italia gazetesi ise Türklerin hedefinin artık Trakya olduğunu vurgulamaktadır.⁸³ Corriera della Sera, Avanti ve Gazzetta di Venezia gazetelerinde İtilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihli notasına karşılık olarak Yusuf Kemal Bey'in imzasıyla Poincaré'ye gönderilen 29 Eylül 1922 tarihli telgrafın metni yayımlanmakta, bu belgenin çok önemli olduğu, böylece Mudanya Konferansı'nın 3 Ekim 1922 tarihinde başlayacağı, Türk kuvvetlerinin tarafsız bölgeden çekilmekte oldukları haberleştirilmektedir.⁸⁴ Gazzetta di Venezia gazetesinde, İtilaf devletleri ve TBMM temsilcilerinin katılımıyla Mudanya'da 3 Ekim 1922 tarihinde başlamak üzere ateşkes görüşmelerinin başlatılacağı kaydedilmektedir.⁸⁵

Bu süreçte TBMM Hükümeti tarafından Yunanların Anadolu'da yaptıkları vahşet ve kötü muamelenin Trakya'da da daha fazla uygulanmasının engellenmesi ve Trakya'nın ivedilikle TBMM Hükümeti'ne teslim edilmesi hususunda girişimlerde bulunmakta oldukları görülmektedir. La Stampa gazetesinde Franklin Bouillon tarafından Fransız Hükümeti'ne gönderilen telgrafta; Mustafa Kemal Paşa'nın Trakya'nın Yunanlar tarafından tahliye edilmesi ve geçici olarak İtilaf devletleri tarafından kontrol altına alınarak ivedilikle Ankara Hükümeti'ne teslim edilmesi şartıyla ateşkes görüşmelerinin başlatılmasını istediği bildirilmektedir.⁸⁶ Bu sırada TBMM Roma Temsilcisi Celalettin Arif Bey tarafından İtalyan Hükümeti'ne bir nota verilerek; Yunan kuvvetlerinin Anadolu'dan çekilirken sivil halka karşı gösterdiği şiddet ve kötü muameleyi, Trakya ve Makedonya'daki Müslüman nüfusa da uygulamakta olduğu, bunun önüne geçilmesi ve Trakya'nın ivedilikle tahliye edilerek Türk makamlarına teslim edilmesi için işlem yapılması talep edilmektedir.⁸⁷

İtilaf devletleri tarafından yapılan ateşkes ve barış konferansı teklifinin TBMM Hükümeti tarafından kabul edilmesiyle öncelikle Mudanya'da ateşkes konferansı ve sonrasında belirlenecek bir yerde barış konferansının gerçekleştirilmesinin önü açılmış olmaktadır. Bu tehlikeli dönemde gerek Mustafa Kemal Paşa ve gerekse Franklin Bouillon ve General Harington tarafından gösterilen metanet ve ileri görüşlülük sayesinde bir savaşın yeniden başlamasına engel olunmuş ve bir felaketin önüne geçilmiş oluyordu.⁸⁸ Lord Kinross, *"tarihte politikacıların savaş, generallerin ise barış uğrunda çalıştıklarını gösteren örnekler olduğunu, bunun da onlardan birisi olduğunu"* ifade etmektedir.⁸⁹

3. Mudanya Ateşkes Konferansı ve İtalyan Kamuoyundaki Yansımaları

TBMM Hükümeti tarafından İtilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihli ateşkes ve barış teklifini içeren notasına ilişkin olarak 29 Eylül 1922 tarihinde Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey imzasıyla Paris Konferansı Başkanı Poincaré'ye hitaben ve İngiltere, İtalya, Fransa hükümetlerine iletmek üzere bir cevap gönderilmiştir. Bu cevapta; Franklin Bouillon tarafından İtilaf devletleri adına verilen güvenceye ve adalete uygun bir barışın süratle yapılması için, Yunan kuvvetlerinin arkasından yürütülmekte askerî hareketlerin durdurulması yönünde hâlihazırda emir verildiği bildirilmektedir. Doğu Trakya'nın Edirne dâhil olarak ivedilikle boşaltılarak TBMM Hükümeti'ne teslim edilmesi gereği vurgulanan cevapta, bu konuların görüşülmesi maksadıyla 3 Ekim 1922 tarihinde müttefik generalleriyle Mudanya'da bir ateşkes konferansı toplanmasının önerildiği, ateşkes konferansına TBMM Hükümeti adına Batı Cephesi Orduları Komutanı İsmet Paşa'nın katılacağı

⁸² "Il Convegno di Mudania", *Il Paese*, 3 Ekim 1922.

⁸³ "I Turchi Mirana alla Tracia", *Il Giornale d'Italia*, 1 Ekim 1922.

⁸⁴ "Il Testo della Risposta del Governo Kemalista agli Alleati", *Corriera della Sera*, 2 Ekim 1922, 4. "L'Orizzonte si Richiara in Oriente", *Avanti*, 3 Ekim 1922. "Un Telegramma dei Kemalisti", *Gazzetta di Venezia*, 3 Ekim 1922. "Lo Sgombro del Kemalisti", *Corriera della Sera*, 2 Ekim 1922.

⁸⁵ "Oggi Rappresentari Alleati e Turchi si Rinniscono a Mudania", *Gazzetta di Venezia*, 3 Ekim 1922.

⁸⁶ "Sgombro della Zona Neutra e Armistizio", *La Stampa*, 2 Ekim 1922, 2.

⁸⁷ "Una Nota Verbale della Turchia a Roma", *Gazzetta di Venezia*, 1 Ekim 1922, 6.

⁸⁸ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, 279.

⁸⁹ Kinross, *Atatürk*, 386.

kaydedilmektedir. İtilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihli notasında belirtilen barış konferansına ilişkin resmî cevabın ise TBMM'de görüşme yapıldıktan sonra birkaç gün içinde gönderileceği belirtilmektedir.⁹⁰

Lord Curzon, 1 Ekim 1922 tarihinde Paris, Roma ve Atina büyükelçilerine gönderdiği talimat ile Mustafa Kemal Paşa ile mutabakata varıldığını ve 3 Ekim 1922 tarihinden itibaren Mudanya'da ateşkes görüşmelerinin başlatılacağını ifade etmekte; Yunan, İtalyan ve Fransız temsilcilerin de konferansa katılımı için ilgili makamlarla temasa geçilmesini bildirmektedir. Lord Curzon Yunanların konferansa katılmaması durumunda, onların yokluğunda da karar alınabileceğini belirtmektedir.⁹¹

Corriera della Sera gazetesinde, TBMM Hükümeti tarafından İtilaf devletlerinin barış teklifinin kabul edilmiş olduğu haberi verilmektedir.⁹² Il Paese gazetesinde; ateşkes görüşmeleri için Mudanya'da konferans toplanacağı, delegasyonların Mudanya'ya yola çıktığı, "Doğu Sorunu"nun çözülmek üzere olduğu, İngiliz delegasyonuna verilen talimatta konferansın sadece askerî bir kapsamı olduğu ve siyasi konulara girmeyeceği hususu haberleştirilmektedir.⁹³ Gazzetta di Venezia gazetesinde, ateşkes görüşmelerinde Trakya konusunun oldukça karmaşık görüldüğü ancak İngiltere'nin diğer İtilaf devletleriyle Trakya'nın Yunanlar tarafından tahliyesi konusunda mutabakat içinde olduğu, doğuda barışın kazanılmasının hiç de kolay olmadığı belirtilmektedir.⁹⁴

Il Giornale d'Italia gazetesinde, Mudanya Konferansı'nın askerî bir ateşkes görüşmesi olmasına rağmen ateşkes olayının politik bir karar olduğu belirtilmektedir. İngiliz temsilci General Harington, İtalya temsilcisi General Mombelli ve Fransa temsilcisi General Charpy'nin 2-3 Ekim 1922 gecesinde İstanbul'dan kendi donanmalarına ait gemilerle Mudanya'ya hareket etmiş oldukları, yolculuğun 6 saat sürdüğü, Mudanya Konferansı'na İsmet Paşa'nın katılacağı, Yunan tarafından Tuğgeneral Mazarakis ve Alb. Sariyanis'in konferans için görevlendirilmiş olduğu, Mustafa Kemal'in cevabi notasında Yunanistan hakkında bir ifade bulunmadığı kaydedilmektedir.⁹⁵ La Stampa, konferansa katılacak İtilaf devletleri temsilcilerinden İngiliz General Harington'un *Iron Duke* zırhlısı, Fransız General Charpy'nin *Jean Bart* savaş gemisi, İtalyan General Mombelli'nin ise *Vittorio Emanuele* zırhlısı ile Mudanya açıklarına gelmiş olduklarını, *Averof* zırhlısı ile gelmesi beklenen Yunan heyetinin henüz Mudanya açıklarında görünmediğini ifade etmektedir. İtilaf devletleri temsilcilerinin İngiliz *Iron Duke* zırhlısında bir araya gelerek konferans öncesi ortak tutum için koordinasyon toplantısı yaptıklarını belirtmektedir.⁹⁶

İtilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihli notası ve Ankara Hükümeti'nin 29 Eylül 1922 tarihli cevabi notası uyarınca 3 Ekim 1922 tarihinde Mudanya'da başlayacak ateşkes konferansı için İsmet Paşa'ya verilen talimatta; Yunan ordusunun Doğu Trakya'yı 20 gün içinde tahliye ederek TBMM Hükümeti'ne devretmesi, Çanakkale ve İstanbul istikametinde hareket eden Türk kuvvetleri belirlenen bir hatta durdurulması ancak bundan sonra İtilaf devletleri tarafından da herhangi bir askerî tedbir alınmaması ve tahkimat yapılmaması hususları belirtilmektedir. İsmet İnönü, hatıratında Mustafa Kemal Paşa tarafından kendisine bütün bunların dışında ateşkes antlaşmasının bir an önce yapılmasını ve böylece Yunanların Trakya'dan ivedilikle çıkarılmasının sağlanması talimatı verdiğini belirtmektedir. İnönü, bu talimatlarla konferansa oldukça kararlı bir şekilde gittiğini, savaş istemediğini ancak istenilen netice alınmazsa gerekirse yeniden savaşa gireceği düşüncesinde olduğunu belirtmektedir.⁹⁷

⁹⁰ Atatürk, *Nutuk*, 497. *TİH*, C. II, 6. Kısım, IV. Kitap, 60-61. *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Belge.497, Ankara: ATAM, 2006, 494-495. İsmet İnönü, *Hatıralar*, Haz. Sabahattin Selek, Ankara: Bilgi Yayınevi, 5. Baskı, 2018, 299. "La Risposta di Kemal all'Inghilterra", *La Stampa*, 1 Ekim 1922.

⁹¹ *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.80, 1 Ekim 1922, 119-120.

⁹² "La Nota dell'Intesa per La Pace Accettata dai Kemalisti", *Corriera della Sera*, 3 Ekim 1922, 6.

⁹³ "A Mudania Sara' Trattato L'Armistizio", *Il Paese*, 4 Ekim 1922. "La Partenza dei Delegati per Mudania", *Il Paese*, 4 Ekim 1922. "La Crisi Orientale Verso La Soluzione", *Il Paese*, 4 Ekim 1922. "Le Istruzioni del Governo Inglese", *Il Paese*, 4 Ekim 1922.

⁹⁴ "L'Inghilterra d'Accordo cogli Alleati sullo Sgombero della Tracia", *Gazzetta di Venezia*, 4 Ekim 1922, 2. "Le Difficolta da Vincere per La Pasificazione dell'Oriente", *Gazzetta di Venezia*, 4 Ekim 1922, 2.

⁹⁵ "Il Convegno di Mudania", *Il Giornale d'Italia*, 4 Ekim 1922.

⁹⁶ "L'Inaugurazione del Convegno di Mudania", *La Stampa*, 4 Ekim 1922. Fransız ve İtalyan generalleri getiren gemilerin sırayla *Edgar Quinet* kruvazörü ve *Duillo* zırhlısı olduğu bilgisi de mevcut bulunmaktadır. Bkz. Eyyupoğlu, *Mudanya Mütarekesi*, 142-145. Konferans için görevlendirilen Yunan Heyeti ise konferansın ikinci günü Kızılhaç bandıralı bir posta gemisiyle Mudanya'ya gelmiş ancak görüşmelere katılmamıştır. Bkz. *TİH*, C.II, 6. Kısım, IV. Kitap, 108.

⁹⁷ İnönü, *Hatıralar*, 304. Bu dönemde Yunanistan'ın uğradığı yenilginin şokunu atlattık ve Trakya'da yeniden bir kuvvet oluşturarak Doğu Trakya'nın Türkiye'ye verilmesine engel olmak düşüncesinde olduğu, bu arada Yunanistan'da yaşanan askerî darbe sonucunda yönetime gelen idarenin de Doğu Trakya'nın verilmesine karşı çıktığı gözden uzak tutulmamalıdır. "Opinione Greca Ostile all'Abbandono della Tracia", *Corriera della Sera*, 4 Ekim 1922, 5. Ayrıca bkz. Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, 85.

Bu koşullarda Mudanya Konferansı görüşmeleri 3 Ekim 1922 tarihinde heyet başkanları İsmet Paşa, Gen. Harington, Gen. Mombelli ve Gen. Charpy'nin katılımıyla başlamıştır.⁹⁸ Yunan temsilcileri Gen. Mazarakis ve Alb. Sariyanis konferans görüşmelerine katılmayarak Mudanya açıklarında bir Yunan gemisinde beklemişlerdir.⁹⁹ İsmet Paşa'ya konferans esnasında delegasyonda görevlendirilmiş olan Asım (Gündüz) Paşa, Yarbay Tevfik (Bıyıklıoğlu) Bey ile konferans dışı zamanlarda Fevzi (Çakmak) Paşa ve Hamit (Hasancan) Bey yardımcı ve destek olmuştur.¹⁰⁰

Corriera della Sera, konferansın başlamasının genel olarak olumlu bir havanın esmesine neden olduğunu belirtmektedir.¹⁰¹ Il Giornale d'Italia gazetesinde, Londra mahfillerinde ateşkes antlaşmasının iki gün içinde imzalanmasının beklendiği, TBMM İstanbul Temsilcisi Hamit Bey'in, istenirse ateşkes konferansının 24 saatte tamamlanabileceği açıklamasında bulunduğu haberleri yer almaktadır.¹⁰²

İsmet İnönü hatıratında, konferansa kendisinin başkanlık ettiğini, İtilaf devletleri adına Gen. Harington'un konuştuğunu, asıl mücadelenin de kendisiyle Gen. Harington arasında gerçekleştiğini, İtalyan ve Fransız temsilcilerin Doğu Trakya'nın tahliyesi konusunda kendisine güçlük çıkarmadıklarını, konferansta gayri resmî olarak Franklin Bouillon'un da bulunduğunu belirtmektedir.¹⁰³ La Stampa'da yer alan haberde; ateşkes konferansı görüşmelerinde ilk günlerde iki temel konunun gündemde bulunduğu, bunların Trakya'nın Yunanlar tarafından tahliyesi ve tarafsız bölgenin tahliyesi olduğu, Türk süvarilerinin Erenköy'den geri çekilmekle birlikte tepeler hattında bekledikleri, İngiliz birliklerinin kendilerini destekleyecek 150 adet topa güvendikleri ancak durumlarının güvende olmadığı kaydedilmektedir.¹⁰⁴ La Stampa'da yer alan İzmir kaynaklı bir haberde ise Türk kuvvetlerinin 3 Ekim itibarıyla tarafsız bölgeden çekilmekte oldukları belirtilmektedir.¹⁰⁵

Mudanya Konferansı görüşmelerinde ana eksen Doğu Trakya'nın Yunan kuvvetleri tarafından boşaltılarak TBMM Hükümeti'ne geri verilmesi konusunda gerçekleşmiştir. Bu konuda taraflar arasında prensip olarak bir görüş birliği ve anlaşma sağlanmasına rağmen bunun nasıl yapılacağı konusunda önemli tartışmalar meydana gelmiştir. Konferansın başından itibaren İsmet Paşa işgalci güçlerin zaman geçirilmeden Türkiye topraklarını boşaltmasını ve Doğu Trakya'da bulunan tüm yabancı askerlerin Meriç Nehri'nin batı kıyısına çekilerek Karaağaç dâhil Doğu Trakya'nın 30 gün içinde TBMM Hükümeti'ne teslim edilmesini istemiştir. İngiliz temsilcisi Harington, Doğu Trakya'nın Yunan kuvvetleri tarafından boşaltılmasından sonra hemen TBMM Hükümeti'ne teslimine karşı çıkmakta, barış antlaşması imzalanıncaya kadar Doğu Trakya'nın İtilaf devletleri işgalinde kalmasını savunmakta, Çanakkale ve İzmit'te Boğazlara ait tarafsız bölge olarak nitelendirdikleri yerlerdeki Türk kuvvetlerinin geri çekilmesini istemektedir.¹⁰⁶

İtalyan basınında Mudanya'da ateşkes görüşmelerinin başladığı, görüşmelerde mutabakat ruhunun egemen olduğu ve barış umutlarının yükseldiği haberleri verilmektedir.¹⁰⁷ La Stampa gazetesinde ilk üç gün devam eden görüşmeler sonucunda temel konularda anlaşma sağlandığı ve ateşkes antlaşmasının yakında imzalanmasının beklendiği ifade edilmektedir.¹⁰⁸ Corriera della Sera, 3-4-5 Ekim 1922 görüşmelerinde birçok konuda mutabakat sağlandığı, Trakya'nın Yunanlar tarafından tahliye edilmesi konusunda İtilaf devletleri ile Türk temsilciler arasında mutabakat sağlandığı haberini vermektedir.¹⁰⁹ Il Paese gazetesi ilk üç günün sonunda taraflar arasında mutabakat sağlanan konular olarak; Boğazlar ve İstanbul konusunda barış konferansı sonuna kadar İtilaf kuvvetlerinin bu bölgelerde kalması, Doğu Trakya'nın ateşkes antlaşmasının imzalanmasından hemen Yunan kuvvetleri tarafından Meriç Nehri'ne kadar boşaltılması ve sonrasında Türk yönetimine

⁹⁸ "Oggi si Discute L'Armistizio in Oeriente", *Il Giornale d'Italia*, 4 Ekim 1922. "L'Inizio della Conferenza dei Mudania", *Corriera della Sera*, 4 Ekim 1922.

⁹⁹ Saffet Şav, "Mudanya Konferansı Hatıralarım", *Vatan*, 27 Ekim 1956, 2.

¹⁰⁰ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, 281-282. İsmet Paşa başkanlığındaki Türk Heyeti'nde yer alan veya heyete destek veren personel ile ilgili olarak bkz. Eyyupoğlu, *Mudanya Mütarekesi*, 136-139.

¹⁰¹ "Compiti dell'Incontro di Mudania Ottimistiche Previsioni a Londra es a Parigi", *Corriera della Sera*, 3 Ekim 1922, 6.

¹⁰² "In 24 Ore si Fa La Pace!", *Il Giornale d'Italia*, 5 Ekim 1922.

¹⁰³ İnönü, *Hatıralar*, 302.

¹⁰⁴ "Oggi a Mudania si Tratta L'Armistizio", *La Stampa*, 3 Ekim 1922.

¹⁰⁵ "La Zona Neutra Sgombiata dai Turchi", *La Stampa*, 4 Ekim 1922, 2.

¹⁰⁶ İnönü, *Hatıralar*, s.305.

¹⁰⁷ "L'Inizio del Convegno", *Il Paese*, 5 Ekim 1922." I Spiriti di Conciliazione Dominano nel Convegno di Mudania", *La Stampa*, 5 Ekim 1922. "Il Convegno di Mudania Risveglia Speranze di Pace", *Il Paese*, 5 Ekim 1922.

¹⁰⁸ "Preliminari d'Accordo tra Alleati e Turchi", *La Stampa*, 6 Ekim 1922, 5.

¹⁰⁹ "Lo Sgombero Greco dalla Tracia Deiso fra Alleati e Turchi a Mudania", *Corriera della Sera*, 5 Ekim 1922. "L'Accordo di Massima Raggiunto Ieri fra Alleati e Turchi", *Corriera della Sera*, 6 Ekim 1922, 5.

devredilmesi hususlarının bulunduğunu haberleştirmektedir.¹¹⁰ La Stampa'ya göre ise Yunanistan'da ateşkes konusunda büyük bir gerginlik ve bir alarm hali bulunmaktadır.¹¹¹

Bu arada 4 Ekim 1922 tarihinde TBMM'nde İtilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihli notasında belirtilen ateşkes ve barış konferansı teklifine verilecek cevap hususunda gizli bir oturum icra edilmektedir. Mustafa Kemal Paşa, bu oturumda yaptığı konuşmada, İtilaf devletleri tarafından verilmiş olan 23 Eylül 1922 tarihli notada askerî (ateşkes konferansı) ve siyasi (barış konferansı) olmak üzere iki temel konu bulunduğunu, bunlardan askerî olanına hâlihazırda cevap verilmiş olduğunu ve Mudanya'da ateşkes görüşmelerinin 3 Ekim 1922 tarihinde başladığını, siyasi konunun ise TBMM'de ele alınarak cevap verilmesini, bunun "*Mudanya'da devam eden konferansın sonucu ne olursa olsun*" ivedilikle yerine getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bundan sonra gerçekleştirilen detaylı görüşmeler neticesinde İtilaf devletlerine verilecek cevabi nota metni kabul edilmiştir.¹¹²

Il Paese gazetesinde; TBMM Hükûmeti tarafından, İtilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihli notasına cevap olarak siyasi ve askerî konuları kapsayan 4 Ekim 1922 tarihli resmî notasının İtilaf devletlerine bildirilmiş olduğu, bu notada Ankara'nın tüm iyi niyetini gösterdiği belirtilmektedir.¹¹³ Gazetede notada belirtilen hususların; Ankara'nın adil ve sürekli bir barış istediği, TBMM Hükûmeti'nin 29 Eylül 1922 tarihinde askerî durumla ilgili olarak vermiş olduğu cevabi nota doğrultusunda Mudanya'da konferansın devam etmekte olduğunun belirtildiği, TBMM Hükûmeti'nin Trakya'daki hakları konusunda İtilaf devletleri tarafından gösterilen anlayıştan memnun olduğu, siyasi konuları kapsayacak barış konferansının ise 20 Ekim 1922 tarihinde İzmir'de başlamasının teklif edildiği, barış konferansına Rusya, Gürcistan ve Ukrayna'nın da davet edilmesi gerektiğinin belirtildiği kaydedilmektedir.¹¹⁴

Rumbold, Curzon'a 6 Ekim 1922 saat 03.00'da gönderdiği mesajında; Mudanya'da 3-4-5 Ekim 1922 tarihlerinde yapılan görüşmeler sonucunda hazırlanan taslak protokol üzerinde Trakya'nın tahliyesi ile ilgili konularda Türk tarafıyla anlaşma sağlanamadığını, Fransa temsilcisinin Türk görüşünü kabul ettiğini belirtmesine karşılık Harington'un kendi hükûmetinden talimat alamadığından erteleme istediğini, İsmet Paşa tarafından Harington'a, Trakya'nın barış antlaşması beklenmeden teslimi konusunda Ankara Hükûmeti'nin taleplerinin kabul edilmemesi halinde Türk ordusunun harekete geçirileceğini ifade etmesi sonrasında Harington ve diğer İtilaf generallerinin yeni talimat almak üzere ertesi gün 14.30'a kadar süre talep ederek Mudanya'dan ayrıldığını ve İstanbul'a dönmüş olduklarını bildirmektedir.¹¹⁵

Gelişmeleri İsmet Paşa'nın gönderdiği raporlar ile adım adım izlemekte olan Mustafa Kemal Paşa, 6 Ekim 1922 tarihinde İsmet Paşa'ya verdiği talimatlarla; görüşmelerde Doğu Trakya'nın İzmir'de belirlenen esaslar dâhilinde TBMM Hükûmeti'ne geri verilmesinin kabul edilmemesi hâlinde Türk ordusunun 6-7 Ekim gecesi İstanbul ve Çanakkale'ye harekete geçmesini bildirmiştir.¹¹⁶ İnönü hatıratında Mustafa Kemal'den aldığı talimatları ordulara verdiğini, Çanakkale ve Kocaeli üzerinden harekete geçecek birlikler tertiplenirken Fransız temsilciler Pellé ve Bouillon'un kendisine gelerek durumu yatıştırmaya çalışmalarına karşılık oldukça gergin bir uluslararası siyasal durumun meydana geldiğini kaydetmektedir.¹¹⁷ Bu durumda Türklerle İngilizler bir kez daha karşı karşıya gelmiş oluyorlardı. İngiliz kuvvetleri mevcut durumlarıyla Çanakkale'yi savunabilecek güçte olmamakla birlikte taraflar arasında bir çatışmanın yaşanması yeni bir savaşın ortaya çıkması anlamına gelecektir.

6 Ekim 1922 günü İstanbul'da toplanan İtilaf devletleri generalleri tarafından son gelişmeler değerlendirilerek bundan sonraki süreçte Mudanya görüşmelerinde esas olacak yeni bir taslak protokol metni hazırlanmıştır. İtilaf devletleri tarafından 22-26 Mart 1922 tarihlerinde gerçekleştirilmiş olan Paris toplantısı sonucunda ortaya koyulan öneriler ile uyumlu olarak hazırlanan bu metinde; Yunanların Karaağaç dâhil olmak üzere Doğu Trakya'yı tahliye ederek İtilaf devletleri asker ve komisyonlarına teslim etmesi, İtilaf devletleri asker ve komisyonlarının bundan sonra makul bir sürede Doğu Trakya'yı Kemalistlere teslim etmesi esası ortaya

¹¹⁰ "Le Basi dell'Accordo", *Il Paese*, 6 Ekim 1922, 5.

¹¹¹ "Sbigottimento e Indignazione in Grecia", *La Stampa*, 6 Ekim 1922, 5.

¹¹² *TBMM GZC*, Devre.I, C.3, İçtima Senesi.III, 112. İnikat, 2. Celse, 4 Ekim 1922, 860-872.

¹¹³ "Angora in Massime Favorevole", *Il Paese*, 5 Ekim 1922.

¹¹⁴ "La Risposta di Angora", *Il Paese*, 6 Ekim 1922, 5.

¹¹⁵ *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.96, 6 Ekim 1922, 144-146. *Cabinet Papers* (CAB), 57 (22), 5 Ekim 1922, 257-265.

¹¹⁶ *ATTB*, Belge. 503, 500. *ATTB*, Belge. 502, 499.

¹¹⁷ İnönü, *Hatıralar*, 308.

koyulmuş bulunmaktadır. Bu metin onaylanmak üzere İngiliz, Fransız ve İtalyan hükûmetlerine gönderilmiş ve talimat talep edilmiştir.¹¹⁸ Corriera della Sera gazetesi, Mudanya görüşmelerinde Türklerin oldukça katı bir tutum sergilediklerini, görüşmelerin kesintiye uğramış olduğunu, İtalyan Hükûmetinin ise Doğu Trakya'nın Kemalistlere verilmesi gerektiği konusunda onay vermiş olduğunu belirtmektedir.¹¹⁹

Mudanya Konferansı'nda görüşmelere devam etmek üzere askerî temsilciler tarafından hükûmet talimatları beklenirken, Lord Curzon aniden Paris'e giderek burada Poincaré ve İtalya'nın Paris Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Galli ile 6-7 Ekim 1922 tarihlerinde seri toplantılar yapmıştır. Bu toplantılarda Doğu Trakya'nın boşaltılması için gereken süre konusunda tartışmalar yaşanmaktadır.¹²⁰ Bu görüşmelerde Curzon'un ısrarları neticesinde Yunan birliklerinin Doğu Trakya'yı İtilaf devletlerinin asker ve sivil temsilcilerine teslim ederek tahliye etmesinden sonra İtilaf devletleri tarafından 30 gün süre içinde Türk jandarma ve sivil idaresine teslim edilmesi konusunda mutabakata varılmış ve İtilaf devletleri temsilcilerine bildirilmesi kararı alınmıştır.¹²¹ Bu karara göre İngiliz Hükûmeti tarafından General Harington'a ateşkes görüşmelerine bu esaslarda devam etme talimatı verilmiştir.¹²² Paris görüşmelerinde İngiltere ile Fransa ve İtalya arasında Trakya'nın tahliyesinin ne şekilde yapılacağı ve süresi ile Karaağaç meselesi konularındaki farklı yaklaşımlar konusunda tarafların sonuçta İngiltere'nin istekleri doğrultusunda mutabakata vardıkları görülmektedir.¹²³

İtalyan basınında Paris görüşmeleri yakından takip edilmekte ve alınan kararlar yayımlanmaktadır. İtalyan gazetelerinde; Mudanya'daki ateşkes görüşmelerinin Türklerin talepleri sebebiyle beklenmedik bir anda kesintiye uğramış olduğu haberleri yer almakta, Franklin Bouillon'un Türkleri teşvik etmesi nedeniyle görüşmelerin kesildiği, Mudanya Konferansı'nda aslında birçok konunun görüşülmekte olduğu belirtilmektedir.¹²⁴ Stefani Ajansı, Paris kaynaklı haberinde; İngiltere, Fransa ve İtalya'nın aralarında Trakya sınırlarını belirlemiş oldukları, Yunan kuvvetlerinin ivedi olarak Doğu Trakya'yı tahliye ederek Meriç Nehri'nin batısına çekilmeye davet edilmesi hususunda anlaşmaya vardıkları, İtilaf kuvvetlerinin Trakya'yı 30 gün içinde Türk kuvvetlerine teslim etmek üzere ve güvenlik ve asayişini sağlamak için geçici olarak teslim alacaklarını, bu kararın İngiliz, Fransız ve İtalyan hükûmetleri tarafından onaylanmasını müteakip konferansa katılacak generallere talimat olarak gönderileceği kaydedilmektedir.¹²⁵ Avanti gazetesinde 9 Ekim 1922 tarihinde Paris'te yayımlanan resmî tebliğ yer almaktadır. Resmî tebliğde; yeni talimatlara ihtiyaç duyulması sebebiyle kesintiye uğrayan Mudanya görüşmelerine ilişkin özellikle tarafsız bölge ve Trakya'da bulundurulacak Türk jandarma kuvvetinin asker sayısı konusunda toplantılar yapıldığı belirtilmektedir. Türk ve İtilaf kuvvetlerinin tarafsız bölgede bekleyecekleri hat üzerinde tam bir anlaşma sağlandığı, jandarma sayısının ise Türk tarafı ile görüşülerek netleştirileceği ifade edilmektedir.¹²⁶

La Stampa gazetesinde, verilen aradan sonra İtilaf devletleri temsilcilerinin *Iron Duke* gemisi ile tekrar Mudanya'ya dönmüş oldukları, Türkler ile Yunanlar arasında ateşkes yapılması hususunda umutların belirlediği, görüşmelerin askıya alındığı ancak korkulduğu gibi kesintiye uğramadığı, Türkiye'nin Yunanların Doğu Trakya'yı tahliye etmesi teklifinin İngilizler tarafından da kabul edilmesinin beklendiği haberleştirilmektedir.

127

¹¹⁸ DBrFP, 1/XVIII, Belge.98, 6 Ekim 1922, 147-149.

¹¹⁹ "La Tattica Intrasigente dei Turchi", *Corriera della Sera*, 8 Ekim 1922. "Le Trattative Turco-Alleate Sospeso", *Corriera della Sera*, 7 Ekim 1922, 5. "Anche L'Italia Aderisce alle Richieste Kemalist per La Tracia", *Corriera della Sera*, 8 Ekim 1922, 5.

¹²⁰ "Lord Curzon a Parigi", *Il Paese*, 8 Ekim 1922, s.5. "La Spinosa Questione della Tracia nell'Incontro Poincaré-Lord Curzon", *Il Paese*, 8 Ekim 1922, 5.

¹²¹ DBrFP, 1/XVIII, Belge.106, 6 Ekim 1922, 155-165. DBrFP, 1/XVIII, Belge.107, 7 Ekim 1922, 165-171. DBrFP, 1/XVIII, Belge.108, 7 Ekim 1922, 171-176.

¹²² DBrFP, 1/XVIII, Belge.111, 7 Ekim 1922, 178.

¹²³ CAB, 60(22), 7 Ekim 1922, 311-327. Lord Curzon basına verdiği demeçte görüşmelerin çok iyi bir şekilde devam ettiği açıklamasında bulunmaktadır. "Il Convegno fra gli Alleati a Parigi" *Corriera della Sera*, 7 Ekim 1922, 5.

¹²⁴ "A Mudania si Fanno i Conti Senza L'Oste", *Avanti* 6 Ekim 1922, 4. "Improvviso Arresto dei Negoziati a Mudania", *Il Messaggero*, 7 Ekim 1922. "La Conferenza di Mudania Interrotta", *Gazzetta di Venezia*, 7 Ekim 1922.

¹²⁵ "Gli Alleati d'Accordo a Parigi", *Gazzetta di Venezia*, 8 Ekim 1922, 5. "Gli Alleati Decidono La Restituzione della Tracia ai Turchi", *Avanti*, 8 Ekim 1922, 6. "Accordo degli Alleati per La Tracia La Consegnata alla Turchia Entro Un Mese", *Corriera della Sera*, 8 Ekim 1922.

¹²⁶ "Una Nuova Interruzione della Conferenza di Mudania", *Avanti*, 10 Ekim 1922, 4.

¹²⁷ "I Colloqui di Mudania Ripresi", *La Stampa*, 8 Ekim 1922.

İtilaf devletleri temsilcilerinin kendi hükümetlerinden resmî talimatlarını 8 Ekim 1922 öğleden sonra almaları sebebiyle Mudanya'da oturumlar ancak 9 Ekim 1922 tarihinde yeniden başlatılmıştır.¹²⁸ İtalyan basınında Mudanya'da ateşkes görüşmelerinin yeniden başladığı, General Mombelli'nin Mudanya'ya hareket ettiği haberleri yer almaktadır.¹²⁹ *Il Paese* gazetesinde; İngiliz, Fransız ve İtalyan generallerin kendi hükümetlerinden ayrı ayrı talimat almış oldukları, İstanbul'da İtilaf devletleri yüksek komiserleri ile bir araya gelerek son durumu teyit ettikleri ve gece Mudanya'ya hareket ettikleri belirtilmektedir.¹³⁰

Konferansın bu safhasında İtilaf devletlerinin Trakya'nın ivedilikle Ankara Hükümeti'ne teslimi konusunda uzlaşmaz bir tavır takınmaları Türk tarafında endişeler meydana gelmesine sebep olmaktadır. Mustafa Kemal Paşa, 9 Ekim 1922 tarihinde TBMM gizli oturumunda yaptığı konuşmada; İtilaf devletlerinin Trakya'yı TBMM Hükümeti'ne devretmek istemediklerini, Trakya'ya gelecekte vermek istedikleri şekle göre formüller ortaya attıklarını ifade etmektedir.¹³¹ Mustafa Kemal Paşa, 9 Ekim 1922 tarihinde İsmet Paşa'ya gönderdiği talimatta, ateşkes antlaşmasında Trakya'nın İtilaf devletleri tarafından Ankara Hükümeti'ne teslim edeceğinin açık bir şekilde belirtilmesini ve Türkiye'nin 1914 sınırlarının talep edildiğine dair haklarının saklı tutulmasını bildirmektedir.¹³²

Londra'da yayımlanan gazetelerde, İstanbul'dan 9 Ekim 1922 tarihinde alınan bilgilere göre; Mustafa Kemal Paşa'nın Paris'te Curzon-Poincaré-Galli tarafından görüşülmekte olan ve netleştirilen ateşkes antlaşmasına dair son esasları kabul etmiş olduğu, Trakya'da görevlendirilecek Türk jandarmasının asker sayısının konferansta görüşüldüğü haberlerinin yer aldığı, Türk kuvvetlerinin barış antlaşması imzalanana kadar tarafsız bölgeye ve Trakya'ya girmemesinin kararlaştırılmış olduğu belirtilmektedir.¹³³

Gazzetta di Venezia'da yer alan haberde, Poincaré tarafından General Pellé'ye talimatın gönderilmiş olduğu, ateşkes antlaşmasının imzalanmasının oldukça yakın olduğu ifade edilmektedir.¹³⁴ Paris kaynaklı haberde Yunanların Doğu Trakya'yı tahliye etmeyi kabul ettikleri ve tarafsız bölge konusunda Türk tarafı ile mutabakat sağlandığı, bu koşullarda anlaşmanın imzalanmasının beklendiği belirtilmektedir.¹³⁵ *Avanti* gazetesi, ateşkes antlaşması metninin İtilaf devletleri aralarında mutabakat sağladıktan sonra İsmet Paşa'ya sundukları, İsmet Paşa'nın Ankara ile görüşerek 10 Ekim 1922 saat 17.00'ye kadar cevap vereceği kaydedilmektedir.¹³⁶

İsmet Paşa, hatıralarında 9 Ekim 1922 tarihinde Mudanya'ya önce gelen Fransız ve İtalyan generaller ile özel bir görüşme yaparak son durum üzerinden mutabakat sağlandığını, aynı gün İngiliz temsilcisinin de kendi hükümetinden talimat almış olarak konferansa katılmasıyla görüşmelerin yeniden başladığını belirtmektedir. İsmet Paşa, kendisine sunulan yeni protokolde bazı değişiklikler olduğundan görüşmelerin uzadığını, İtalyan ve Fransız temsilcilerin daha önce Doğu Trakya'nın tahliye şekli ve süresi ile Karaağaç konusunda Türk tezinden yana olan tavırlarının bu sefer İngilizlerden yana görüldüğünü, bu durumun kendisini şaşırttığını ancak görüşmelere devam ettiğini, zorlu tartışmalar sonucunda 10-11 Ekim gecesi nihai metin üzerinde anlaşma sağlandığını belirtmektedir.¹³⁷ Bundan sonra 11 Ekim 1922 sabah saat 06.00'da Mudanya Mütarekesi İsmet Paşa, Harington, Mombelli ve Charpy tarafından imzalanmıştır.¹³⁸

Stefani Ajansı geçtiği haberde Mudanya Konferansı'nın sonuçlandığını ve ateşkes antlaşmasının imzalandığını duyurmaktadır.¹³⁹ Havas Ajansı ve Associated Press Ajansı antlaşmanın tam metnini yayımlamaktadır. Gazetelerde de yer alan resmî tebliğde; Mudanya Mütarekesi'nin 23 Eylül 1922 tarihli İtilaf devletleri notasında

¹²⁸ "La Ripresa a Mudania delle Trattative per L'Oriente", *Corriera della Sera*, 10 Ekim 1922, 3.

¹²⁹ "I Negoziati con I Kemalisti Ripresi a Mudania", *Il Messaggero*, 10 Ekim 1922. "Il Generale Mombelli Ha Lasciato La Conferanza di Mudania", *La Stampa*, 9 Ekim 1922.

¹³⁰ "Le Conversazioni di Mudania", *Il Paese*, 10 Ekim 1922.

¹³¹ *TBMM GZC*, Devre I, C. 3, İçtima Senesi. III, 115. İnikat, 9 Ekim 1922, 921.

¹³² *ATTB*, Belge. 505, 501-502.

¹³³ "Kemal Pascia Accetta", *Il Paese*, 10 Ekim 1922.

¹³⁴ "Verso L'Accordo a Mudania", *Gazzetta di Venezia*, 11 Ekim 1922.

¹³⁵ "Come La Grecia si Rassegna alla Perdita della Tracia Orientale", *Corriera della Sera*, 10 Ekim 1922, 2. "Fine dei Negoziati di Mudania", *Avanti*, 11 Ekim 1922, 4.

¹³⁶ "La Convenzione di Mudania", *Avanti*, 11 Ekim 1922, 4.

¹³⁷ İnönü, *Hatıralar*, 308-310. Mustafa Kemal Paşa tarafından İsmet Paşa'ya, 10 Ekim gecesi sabaha karşı TBMM'nin de onayı sonrasında konferansın kesilmesine izin vermeden ateşkes antlaşmasını imzalaması için yetki verilmektedir. *ATTB*, Belge.506, 502-503. TBMM'de yapılan gizli oturum ve görüşmeler için bkz. *TBMM GZC*, Devre I, C. 3, İçtima Senesi III, 10 Ekim 1922, 116. İnikat, C. 23, 932-944. İtilaf temsilcilerinin tutumları ile ilgili olarak bkz. *CAB*, 62(22), 10 Ekim 1922, 346-355.

¹³⁸ "L'Accordo Firmato a Mudania", *La Stampa*, 11 Ekim 1922.

¹³⁹ "L'Accordo Concluso", *Il Paese*, 12 Ekim 1922. "La Notte dell'Accordo di Mudania", *La Stampa*, 12 Ekim 1922.

belirtilen esaslar doğrultusunda tamamlanmış olduğu, bu antlaşma ile Türk-Yunan çatışmasının sona erdiği, Doğu Trakya'nın durumunun netleştirildiği, Boğazların statüsünün barış antlaşmasına bırakılmış olduğu kaydedilmektedir. Tebliğde ayrıca Doğu Trakya'nın 15 gün içinde Yunanlar tarafından tahliyesinin tamamlanarak İtilaf devletlerine teslim edileceği, bundan sonraki 30 gün içinde TBMM Hükümeti'ne tesliminin yapılacağı, Boğazlar çevresinde belirlenen tarafsız bölgenin muhafaza edileceği kaydedilmektedir.¹⁴⁰ Konferans toplanırken antlaşmanın 24 saat içinde yapılacağı öngörülmesine rağmen çıkan anlaşmazlıklar ve zorluklar sebebiyle konferans 9 günde tamamlanabilmiştir. Her iki tarafın sabrı, zekâsı ve tedbirli davranışları yeni bir savaşın ortaya çıkmasını engellemiştir.¹⁴¹

İtalyan basınında, Mudanya Mütarekesi'nde nihai mutabakatın nasıl sağlandığı hakkında detaylar ortaya çıkmakta, daha çok İngiliz ve Fransızlar ile Türkler arasındaki haberler yer almaktadır. İtalya'nın pasif kalışının Mudanya görüşmeleri esnasında iyice ortaya çıktığını belirten Fabio L. Grassi, "*Mombelli'nin antlaşmaya adeta sadece imzasıyla katılmış olduğu*" yorumunda bulunmaktadır.¹⁴² Corriera della Sera, antlaşmanın imzalanması öncesinde Türk tarafının son çekincelerinin de giderildiğini ve anlaşma sağlandığını belirtmektedir.¹⁴³ Il Paese gazetesinde yazılanlara göre, Harington bir haritanın önünde ıslık çalmakta, İsmet Paşa ise odanın içinde gezinmektedir. Ortada bir ölüm sessizliği vardır. İsmet Paşa Harington'a "*Bu son sözün mü?*" diye sormuş, Harington: "*Evet!*" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine İsmet Paşa: "*Sonunda hepsi tamamlandı!*" diyerek antlaşmayı imzalamayı kabul etmiştir.¹⁴⁴ General Harington hatıratında, Mudanya Konferansı'nın sonunda kalan anlaşmazlık noktası olan Çanakkale bölgesindeki temas hattı ile ilgili tartışma esnasında kendisi odanın içinde ileri geri yürüyerek bu araziye istediğini söylediğini, odanın diğer tarafında volta atan İsmet Paşa'nın ise bunu kabul etmediğini ifade ettiğini, bir süre sonra İsmet Paşa'nın aniden "*J'accepte!-kabul ediyorum!*" dediğini, bu cevaptan dolayı büyük bir şaşkınlık yaşadığını belirtmekte, hatta "*hayatımda böyle şaşırmadım*" diye ifade etmektedir.¹⁴⁵

Il Paese gazetesinde, büyük bir dostluk havası içinde tamamlanmış olan son oturum hakkında detaylı bilgi verilmektedir. Buna göre; Türk tarafının jandarma askerlerinin sayısı ve tarafsız bölgeler ile ilgili çekincelerinden vazgeçtiği, son oturumda General Harington'ın İtilaf devletleri tarafından gelinebilecek son nokta, verilebilecek maksimum tavizler hakkında bilgi verdiği, İngiltere'nin siyasi ve askerî gücünü anlattığını, Ankara Hükümeti'nden uygun bir cevap beklediğini belirttiğini, İsmet Paşa'nın antlaşmayı bir bütün olarak görmek istediğini, yeni tekliflerini açıkladığını, bundan sonra maddeler üzerinde tek tek müzakere yapıldığı, 10 Ekim saat 09.00'da metnin son halini aldığını, bundan sonra redaksiyonunun tamamlanarak Yunan temsilcilere gösterilmek üzere gemilerine götürüldüğü, Yunanların imzalamayı kabul etmemesinden sonra 18.00'de tekrar bir araya gelen taraflar arasında görüşmelerin tamamlandığı belirtilmektedir. İsmet Paşa tarafından, "*Yunan temsilci antlaşmayı imzalamasa dahi İtilaf devletleri antlaşmayı uygulayacaklar mı?*" diye sorduğunu, Harington tarafından "*evet*" cevabı verilmesi üzerine "*Tamam, antlaşmayı imzalamayı kabul ediyorum*" diyerek ateşkes antlaşmasını son halini kabul ettiği belirtilmektedir.¹⁴⁶

İsmet İnönü hatıralarında; Mudanya Mütarekesi'nin bu haliyle imzalanmasından dolayı mutlu olduğunu, bu antlaşmada istenilen sonucu aldıklarını belirtmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın da sonuçtan memnun olduğunu belirten İnönü şöyle kaydetmektedir: "*Bir muharebe çıkarmaya mahal vermeden alınabilecek neticenin azamisini almıştık. Maksudumuz hâsıl olmuştu.*"¹⁴⁷ Mustafa Kemal Paşa, ateşkes imzalandıktan sonra Gen. Harington'a gönderdiği mesaj ile zeytin dalını uzatmakta, "*barışın tesisi için sarf edilen gayretlerin başarıyla sonuçlanmasını insanlık adına arzulamakta ve ümit etmekte*" olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁸ TBMM'nde alınan karar doğrultusunda

¹⁴⁰ "Le Basi dell'Accordo", *Avanti*, 12 Ekim 1922, "La Clausole dell'Accordo", *Il Paese*, 12 Ekim 1922. "L'Accordo per La Tracia e La Sistemazione delle Zone Neutre", *Il Paese*, 12 Ekim 1922.

¹⁴¹ Karacan, *Lozan*, 25.

¹⁴² Grassi, *İtalya ve Türk Sorunu*, 179.

¹⁴³ "Ultima Resistenza Turca a Mudania Prima della Firma dell'Accordo", *Corriera della Sera*, 11 Ekim 1922, 5.

¹⁴⁴ "Un Momento Drammatico", *Il Paese*, 14 Ekim 1922.

¹⁴⁵ Harington, *Tim Harington Looks*, 124-126.

¹⁴⁶ "L'Ultima Seduta del Convegno", *Il Paese*, 13 Ekim 1922.

¹⁴⁷ İnönü, *Hatıralar*, 311-312.

¹⁴⁸ Andrew Mango, *Atatürk, Modern Türkiye'nin Kurucusu*, (Çev. Füsün Doruker), İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 6. Baskı, 2007, 415-416.

Başvekil Rauf Bey tarafından İsmet Paşa'ya Mudanya Konferansı'ndaki başarısı dolayısıyla TBMM adına teşekkür telgrafi gönderilmiştir.¹⁴⁹

14-15 Ekim 1922 gecesi yürürlüğe giren Mudanya Mütarekesi ile 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunan kuvvetlerinin İzmir'i işgal etmesiyle başlamış olan Türk-Yunan savaşı sona ermiş ve barış antlaşması süreci başlamıştır. Mudanya Mütarekesi'ne¹⁵⁰ göre; Türk-Yunan silahlı kuvvetleri arasındaki çarpışmalar durdurulacak, Yunan yönetimi asker, jandarma ve sivil memurları Doğu Trakya'yı hemen başlayarak 15 gün içinde tahliye edecek ve Meriç Nehri'nin sağ kıyısı gerisine çekilecektir. İtilaf devletleri asker ve sivil görevlileri bölgeyi Yunanlardan teslim alacak ve 30 gün içinde Ankara Hükümeti'ne teslim edecektir. İtilaf devletleri askerleri, Karaağaç da dâhil olmak üzere Meriç Nehri'nin sağ kıyısında saptanacak yerlere yerleştirilecektir. TBMM Hükümeti, egemenliğine devredilen yerlerin güvenliğinin sağlanması için 8.000 mevcutlu bir jandarma gücü gönderecektir. Barış antlaşması yapılmaya değin, TBMM Hükümeti, Doğu Trakya'ya asker geçirmeyecektir. TBMM Hükümeti ve İtilaf devletleri askerleri barış konferansının sonuna kadar, Çanakale ve Kocaeli bölgesinde belirlenen hatta bekleyecekler, herhangi bir ilave yığınak yapmayacak ve istihkâm inşa etmeyeceklerdir.¹⁵¹

Mudanya Mütarekesi TBMM Hükümeti bakımından, bir çatışmaya girmeden Doğu Trakya'nın geri alınması, Batılı devletlerin generallerinin Türklerin kontrolü altındaki bir kasabada TBMM temsilcileri ile eşit bir durumda anlaşma masasında resmî bir görüşme yapmak üzere yer alınmış olması bakımından önemli bir diplomatik başarıdır.¹⁵² Daha sonra Lloyd George tarafından "Sevr'den bu yana bir gerileme" olarak değerlendirilecek olan bu durum, "Asya'nın Avrupa'ya karşı her bakımdan kazandığı bir zafer" olarak görülmektedir.¹⁵³

Mudanya görüşmeleri daha devam ederken, TBMM Hükümeti tarafından Refet Paşa 9 Ekim 1922 tarihinde Doğu Trakya'yı teslim almak üzere görevlendirilmiştir.¹⁵⁴ Refet Paşa, ateşkes antlaşmasının imzalanmasından sonra 18 Ekim 1922 tarihinde büyük bir törenle İstanbul'a gelmiş ve 23 Ekim 1922 tarihinde İtilaf generalleri ile yaptığı toplantıda teslim esasları ve zamanı belirlenmiştir.¹⁵⁵ Bu arada Yunanlar tarafından Doğu Trakya'nın tahliye işlemleri gecikmeden başlatılmış¹⁵⁶ ve Ekim 1922 sonunda Yunanlar tarafından tahliye işlemleri tamamlanmış bulunmaktadır.¹⁵⁷ Doğu Trakya'nın tahliye işlemlerinin tamamlanmasını müteakip Edirne'de Türk yönetimi 25 Kasım 1922 tarihinde yerleşmiştir.¹⁵⁸ İstanbul, Boğazlar, Doğu Trakya sınırı ve tarafsız bölgeye dair son düzenlemeler ise 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması ile gerçekleştirilecektir.

4. Mudanya Mütarekesi Sonuçlarının İtalyan Basımında Yankıları

İtalyan basımında gerilimli bir süreç sonunda ve oldukça sert tartışmalar sonucunda imzalanan ve Doğu'da çatışmayı sonlandıran Mudanya Mütarekesi'nin gerek Türk ve gerekse İtilaf devletleri tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandığı, Türk tarafının özellikle siyasi yönden oldukça memnun olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁹ İtalyan basımında diğer yandan Doğu Trakya'nın Yunanlar tarafından tahliyesine ilişkin haberler ön planda yayımlanmaktadır. Corriera della Sera gazetesinde, Trakya'nın 45 gün içinde tamamen Türk tarafına teslim edileceği haberleştirilmektedir.¹⁶⁰ Avanti gazetesinde, İtilaf devletleri generalleri ile Yunan generali arasında Doğu Trakya'nın tahliyesi ve İtilaf kuvvetlerinin devralmasına ilişkin olarak Tekirdağ'da yapılan koordinasyon toplantısında, tahliyenin ivedi olarak başlatılması ve Edirne dâhil olmak üzere 30 Ekim 1922 tarihine kadar

¹⁴⁹ T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA),30-10-0-0.228-533-1 (11.10. 1922)

¹⁵⁰ Antlaşmanın metni için bkz. TBMM ZC, Devre I, C. 23, İctima Senesi 3, 117. İctima, 11 Ekim 1922, 349-352.

¹⁵¹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, C. I, (1920-1945), Ankara: TTK, 3. Baskı, 2000, 71-74.

¹⁵² Karacan, *Lozan*, 24.

¹⁵³ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, 289.

¹⁵⁴ BCA, 30-18-1-1.5-30-15(9.10.1922)

¹⁵⁵ *Türk İstiklâl Harbi*, C.II, Batı Cephesi, 6.Kısım, IV. Kitap, 169.

¹⁵⁶ "L'Inizio dello Sgombero Greco in Tracia", *Corriera della Sera*, 14 Ekim 1922. "8.000 Greci Hanno Gia' Lasciato La Tracia Orientale", *Corriera della Sera*, 17 Ekim 1922.

¹⁵⁷ "La Tracia Sgombrata", *Corriera della Sera*, 30 Ekim 1922, 3.

¹⁵⁸ *Türk İstiklâl Harbi*, C.II, Batı Cephesi, 6.Kısım, IV. Kitap, 157, 169.

¹⁵⁹ "Soddisfazione per L'Accordo", *Il Paese*, 13 Ekim 1922. "La Conclusione del Conflitto Orientale", *Corriera della Sera*, 12 Ekim 1922. "L'Accordo Firmato a Mudania", *Corriera della Sera*, 11 Ekim 1922.

¹⁶⁰ "Lo Sgombero della Tracia Fissato Dopo 45 Giorni", *Corriera della Sera*, 12 Ekim 1922, 5.

tamamlanmasının esasa bağlanmış olduğu belirtilmektedir.¹⁶¹ Atina kaynaklı haberde, Yunan Hükûmeti tarafından Doğu Trakya'nın boşaltılması işlemlerinin başlatılması için gerekli talimatı vermiş olduğu, İstanbul kaynaklı haberde ise Doğu Trakya'nın Yunanlar tarafından tahliyesinin 15-16 Ekim gece yarısından itibaren başlatıldığı yer almaktadır.¹⁶² Paris kaynaklı haberde, Yunan Hükûmeti tarafından tahliyenin başlatıldığının açıklandığı, diğer taraftan Türk kuvvetlerinin de ateşkes hattına çekilmekte oldukları kaydedilmektedir.¹⁶³ Gazzeta di Venezia'da, Doğu Trakya'nın Yunanlar tarafından tahliyesinin başladığı, bunun Yunanlar için trajik bir başlangıç olduğu, Trakya halkının bir kısmının bu olayı sakin bir şekilde karşıladığı ancak diğer kısmında büyük bir rahatsızlık ve karmaşa olduğunun görüldüğü belirtilmektedir.¹⁶⁴

Il Paese gazetesinde Türk kıtalarının Mudanya Mütarekesi'ne uygun olarak yeni mevzilerine doğru ilerlemekte oldukları kaydedilmektedir.¹⁶⁵ Il Paese gazetesinde General R. Bencivenga adıyla yayımlanan başmakalede; dünya savaşının sona ermesiyle diğer imparatorluklar gibi Türk İmparatorluğu'nun da ortadan kalktığı, yeni bir Türk Devleti'nin kurulmuş olduğu, artık *"Avrupa'nın yeni Türk Devleti'ni memnuniyetle selamlaması gerektiğini"* ifade etmektedir.¹⁶⁶ Amedeo Giannini, Oriente Moderno dergisinde yayımlanan makalesinde; General Harington tarafından da ifade edildiği üzere, Mudanya Mütarekesi'nin barış antlaşmasına giden yolda önemli bir aşama olduğu, ancak güvensizlik ve şüphelerle dolu ortamın giderilmesi için daha fazla anlayışa ihtiyaç bulunduğunu belirtmektedir.¹⁶⁷ Oriente Moderno dergisinde yayımlanan diğer bir makalede, Mudanya'da imzalanan ateşkes antlaşmasının *"Doğu'da yeni bir çağın başlangıcı"* anlamına geldiği, ateşkesin barış antlaşması için uygun koşulları sağladığı ancak barış antlaşması koşullarının daha hassas ve kırılabilir olduğu, barış antlaşması görüşmelerinin mutlu ve kolay geçeceği anlamına gelmediği kaydedilmektedir.¹⁶⁸

İtalyan basınında Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması sonrasında İngiltere'de meydana gelen siyasal etkileşimler de yakından takip edilmektedir. La Stampa gazetesinde, Lloyd George'un 14 Ekim 1922 tarihinde Manchester Reform Club'da yapmış olduğu konuşma ve Mudanya Mütarekesi'ne ilişkin değindiği konulara yer verilmektedir. Buna göre; Yunanların bozguna uğramasıyla oldukça tehlikeli bir durum ortaya çıktığından süratle hareket etmek mecburiyetinde bulduklarını belirten Lloyd George, Boğazların her iki sahilini de tutmadıkça Boğazların geçiş serbestliğini sağlamayacaklarını, bunun için Fransız ve İtalyan hükûmetleri ile iş birliği yapmak için girişimde bulunmalarına rağmen Fransız ve İtalyanların geri çekilmeleri karşısında yalnız kaldıklarını belirtmektedir. İngilizlerin de Fransızlar ve İtalyanlar gibi hareket etmeleri durumunda Türklerin Boğazları geçeceklerini, bu durumda Türklerle birebir kaldıklarını belirten George, *"Türkler gibi birinci sınıf savaşçı bir millete karşı blöf yapmanın bir işe yaramayacağını"* blöfün ancak korkaklara karşı uygulanabileceğini, Türklere karşı kesin hareket etmek üzere karar verdiklerini ve böylece Boğazları tutabildiklerini ifade etmektedir.¹⁶⁹

İtalyan basınında Lloyd George'un konuşması haber olarak uzun bir süre yer almakta ve şiddetle eleştirilmektedir. Francesco Coppola, Politica dergisinde çıkan makalesinde Lloyd George Hükûmeti'nin başarısızlığından duyduğu memnuniyeti ifade etmektedir.¹⁷⁰ La Stampa gazetesinde, Franklin Bouillon tarafından, Mudanya Mütarekesi'nin önemli bir başarı olarak görülmekte olduğu, kendisinin bu antlaşmanın imzalanmasından mutlu olduğu, Lloyd George'un bu konuşmasının ise *"büyük bir gaf"* olarak nitelendirilmekte olduğu belirtilmektedir.¹⁷¹ İtalyan basınında bu konuşmanın meydana getirdiği gerilimin Doğu'daki barış için bir konferans toplanması yolundaki çabalara bir katkı sağlamayacağı belirtilmektedir.¹⁷² Ferit Bey tarafından Paris'te Temps gazetesine verilen mülakatta, Lloyd George'un Manchester konuşması eleştirilmekte, bu konuşmada Türkiye'yi suçlayan birçok hatalı ifadeler olduğunu belirtmektedir.¹⁷³ Lloyd George, bu konuşmanın

¹⁶¹ "Gli Alleati in Tracia", *Avanti*, 14 Ekim 1922, 4. "La Situazione in Oriente", *Avanti*, 17 Ekim 1922.

¹⁶² "L'Avacuazione della Tracia", *Il Paese*, 17 Ekim 1922. "L'Esercito Greco Lascia La Tracia", *La Stampa*, 16 Ekim 1922, 4.

¹⁶³ "I Greci Sgombrano La Tracia", *Gazzetta di Venezia*, 17 Ekim 1922, 6.

¹⁶⁴ "Il Tragico Inizio dello Sgombero in Tracia", *Gazzetta di Venezia*, 18 Ekim 1922.

¹⁶⁵ "I Turchi Avanzano Oltre La Nuova Linea di Frontiera", *Il Paese*, 14 Ekim 1922.

¹⁶⁶ Gen. R.Bencivenga, "L'Italia e La Turchia Europea", *Il Paese*, 11 Ekim 1922.

¹⁶⁷ Amedeo Giannini, "L'Armistizio di Mudania", *Oriente Moderno*, 2/6, (1922), 337-345.

¹⁶⁸ U.F., "La Turchia e La Pace", *Oriente Moderno*, 2/6, (1922), 377-378.

¹⁶⁹ "Lloyd George Illustra e Difende La Sua Politica", *La Stampa*, 15 Ekim 1922, 5.

¹⁷⁰ Francesco Coppola, "La Catastrofe Orientale", *Politica*, 38 (1922), 161-184.

¹⁷¹ "Il Discorso di Lloyd George é Una Gaffe", *La Stampa*, 16 Ekim 1922, 4. "Le Critiche di Franklin Bouillon", *Il Paese*, 17 Ekim 1922.

¹⁷² "Verso La Convocazione della Conferenza per La Pace Orientale", *Il Paese*, 18 Ekim 1922.

¹⁷³ "Ferid Bey Contro Lloyd George", *Gazzetta di Venezia*, 18 Ekim 1922.

üzerinden kısa bir süre sonra koalisyondaki Muhafazakâr Parti'nin desteğini kaybederek istifa etmek zorunda kalacaktır.¹⁷⁴

5. Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın Yunan Hükûmeti Tarafından İmzalanması Meselesi

Anadolu'da girdiği macera sonucunda büyük bir bozguna uğrayan ve takip etmekte olduğu "Megali İdea" hayallerinden vazgeçmek zorunda kalan Yunanistan'da bu yenilgi "Küçük Asya Felaketi" olarak isimlendirilmektedir. Bu felaket Yunanistan'da aralarında askerî darbenin de olduğu birçok siyasi, sosyal, ekonomik ve askerî değişiklikler meydana gelmesine neden olacaktır. Anadolu'dan bozgun halinde geri çekilmek zorunda kalan Yunan ordusu ve donanmasında Venizelist subaylar tarafından Alb. Nikolaos Plastiras, Alb. Stilianos Gunatas ve Yb. Dimitrios Fokas liderliğinde başlayan isyan sonucunda Yunanistan'da 11 Eylül İhtilali¹⁷⁵ adı verilen bir askerî bir darbe meydana gelmiştir. Darbecilerin talepleri doğrultusunda 27 Eylül 1922 tarihi itibarıyla Kral Konstantin tahttan oğlu II. Georges lehine feragat etmiş, Yunan Hükûmeti istifa etmiş ve Meclis feshedilmiş bulunmaktadır.¹⁷⁶ Bundan sonra Askerî Konsey tarafından geçici olarak başbakanlığa vekâleten Sotirios Krokidas getirilmiştir. Bu arada eski başbakanlardan Venizelos batılı başkentlerde ve özellikle İngilizler nezdinde Yunanistan'ın son gelişmeler karşısında minimum zararlar atlatması ve mümkünse avantaj elde etmesi yönünde faaliyetlerde bulunmaktadır.¹⁷⁷ Başlangıçta Yunan kuvvetlerinin Çatalca hattında Türkleri en az 6 ay tutabileceği varsayımı ile Trakya'yı elinde tutmayı düşünen Venizelos, Curzon ve Poincaré tarafından açıkça uyarıldıktan sonra bu düşüncesinden vazgeçerek Yunan Hükûmeti'ni Mudanya görüşmelerine katılmaya ve Doğu Trakya'yı boşaltmaya çağıracaktır.¹⁷⁸ Bu dönemde Yunanistan'da Doğu Trakya'nın savunulması ve geri verilmemesi yönünde bir kamuoyu yaratma çabaları bulunmaktadır.¹⁷⁹

İtilaf devletleri ile TBMM Hükûmeti arasında varılan mutabakat uyarınca Mudanya görüşmelerinin 3 Ekim 1922 tarihinde başlatılmasına rağmen, görüşmeler başladığında Yunan heyetinin Mudanya'ya gelmemiş olduğu görülmektedir.¹⁸⁰ Gen. Mazarakis ve Alb. Sariyanis'den meydana gelen Yunan delegasyonu temsilcileri Mudanya'ya 4 Ekim 1922 akşam saatlerinde gelmişler ancak konferans görüşmelerine katılmamışlardır. Yunan temsilciler açıkta bir Yunan gemisinde hiç çıkmadan beklemişler ancak İtilaf generalleriyle sık sık görüşmeler yapmışlardır.¹⁸¹

Mudanya görüşmelerinin ilk üç günün sonunda ara verilmesi sonrasında Paris'te bir araya gelen İtilaf devletleri temsilcilerinin kendi aralarında Doğu Trakya'nın tahliyesi hususunda sağladıkları mutabakatın Yunanistan'a yansımaları gecikmemektedir. Atina kaynaklı haberde Yunan Hükûmeti'nin 8 Ekim 1922 akşamı yaptığı toplantıda Venizelos'un Paris'ten gönderdiği telgrafların okunduğu, Doğu Trakya'nın tahliye edilmesinin kabul edildiği, Yunan Hükûmeti'nin bu kararları Yunanların uzlaşmacı ruhunu ve müttefiklerine saygısının yeni bir kanıtı olarak sunmaya karar verdiği, Batı Trakya konusunda İtilaf devletleri tarafından Venizelos'a güvence

¹⁷⁴ "Le Dimissioni del Gabinetto Lloyd George", *Il Messaggero*, 20 Ekim 1922. Lloyd George'un başbakanlıktan ayrılmasının nedenleri arasında İngiliz iç politikasında meydana gelen gelişmeler de bulunmakla birlikte, Çanakkale olayında Lloyd George ve Winston Churchill önderliğinde izlenen ve İngiltere'nin Türkiye ile yeni bir savaş durumuna gelmesine neden olan başarısız politikaların bir "katalizör etkisi" meydana getirdiği görülmektedir. Lloyd George liderliğinde 1918 yılında Liberal Parti'nin bir kısmı ve Muhafazakâr Parti'nin desteği ile kurulmuş bulunan koalisyonun devam etmesine artık imkân olmadığından Çanakkale Krizi ve sonrası yaşanan olaylar neticesinde iyice açığa çıktığı anlaşılmaktadır. Bunların sonucunda Lloyd George 19 Ekim 1922 tarihinde istifa edecektir. Bkz. Walder, *Chanak Affair*, 325-327.

¹⁷⁵ Yunanistan'da o dönemde kullanılan Jüliyen takvimi sebebiyle 11 Eylül 1922 olarak tanımlanan gün, Miladi (Gregoriyen) takvime göre 24 Eylül 1922 tarihine tekabül etmektedir.

¹⁷⁶ "L'Insurrezione Militare in Grecia: L'Abdicazione di Re Costantino", *La Stampa*, 28 Eylül 1922. Askerî rejim tarafından kurulan hükûmet döneminde Küçük Asya felaketinden sorumlu olduğu değerlendirilen siyasetçi ve askerlerin yargılanması sonucunda aralarında Başbakan Gunaris ve General Hacıanesti'nin de olduğu altı kişi ölüm cezasına çarptırılmıştır. Bkz. Alexander Anastasius Pallis, *Yunanların Anadolu Macerası*, (1915-1922), Çev.Orhan Azizoğlu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 1997, 43. Yargılama süreci için bkz. Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*, (1919-1923), İstanbul: Derlem Yayınları, 2010, 514-522.

¹⁷⁷ "Venizelos Enigmatico", *La Stampa*, 29 Eylül 1922, 2. "La Nemesi di Venizelos", *La Stampa*, 4 Ekim 1922, 2. Ayrıca bkz. Mango, *Atatürk, Modern Türkiye'nin Kurucusu*, 415. Bu dönemde Paris'te bulunan Venizelos, yönetimi ele geçirmiş olan askerî yönetime 1 Ekim 1922 tarihinde bir telgraf göndererek, yurtdışından destek üzere hizmete hazır olduğunu bildirmektedir. Bkz. Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle*, 507-508.

¹⁷⁸ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, 280-281.

¹⁷⁹ Bu konuda bazı örnekler için bkz. Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle*, 512-514.

¹⁸⁰ "L'Inaugurazione del Convegno di Mudania", *La Stampa*, 4 Ekim 1922.

¹⁸¹ Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle*, 510. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, 282.

verildiği kaydedilmektedir.¹⁸² Yunan Başbakanı Krokidas tarafından yapılan açıklamada; Yunan Hükûmeti'nin İtilaf devletlerinin Paris'te aldıkları kararları kabul ettiği, Yunan askerlerinin Doğu Trakya'yı tahliye edeceği belirtilmektedir.¹⁸³

Bu haberlere rağmen aynı süreçte bazı değişik bilgilerin de basında yer aldığı görülmektedir. Bunlardan birisinde, Atina'dan bakıldığında Doğu Trakya'daki siyasi ve askerî durumun pek iyi olmadığı, Yunan kuvvetlerinin piyade ağırlıklı olduğu, ağır toplarının bulunmadığı, buna rağmen bir Yunan generalin "*Trakya'yı vermeyeceğiz*" demesine karşılık Atina resmî makamları arasında Trakya'nın savunulması konusunda ciddi endişelerin olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁴ Il Paese gazetesinde yer alan Paris kaynaklı başka bir haberde Yunanistan'ın Mudanya görüşmelerinin tamamlanarak ateşkes antlaşmasının imzalanmak üzere olmasına rağmen Doğu Trakya'yı tahliye etmekten vazgeçtiği haberleri de yer almaktadır.¹⁸⁵ Yunan milletvekilleri tarafından o sırada Paris'te bulunan Venizelos'a çekilen telgraf ile Doğu Trakya'nın tahliyesi için öngörülen 30 günlük sürenin yeterli olmadığı, 150.000 kişiden oluşan Hristiyan ahalinin göç etmesinin beklendiği, tahliye süresinin uzatılması için İtilaf devletleri nezdinde girişimde bulunmasını istedikleri yer almaktadır.¹⁸⁶

Mudanya'da ara verilen görüşmelerin 9 Ekim 1922 tarihinde tekrar başlaması sonrasında ateşkes antlaşma metninin son halini alması sonrasında, normal olarak ateşkesin esas tarafı olarak Yunan delegasyonunun da imzası gerekmektedir. Il Paese gazetesinde, ateşkes antlaşması metninin 10 Ekim saat 09.00'da son halini aldığı, bundan sonra Gen. Harington tarafından antlaşma metninin Yunan temsilcilerine gösterilmek üzere açıkta bekleyen Yunan gemisine götürüldüğünü, Yunanların bazı çekinceler öne sürerek antlaşmayı imzalamayı kabul etmedikleri belirtilmektedir. Mudanya'da Yunan gemisinden dışarı çıkmayan ve konferansa katılmamış olan Yunan temsilciler yetkileri olmadığını ve talimat almadıklarını belirterek antlaşmayı imzalamaktan çekinmişlerdir.¹⁸⁷ La Stampa, Yunanların ateşkes antlaşmasını imzalamaktan imtina etmesini beklenmedik bir olay olarak nitelendirmektedir.¹⁸⁸ Il Paese gazetesinde, 10 Ekim 1922 saat 18.00'de Mudanya'da İtilaf devletleri generalleri ile İsmet Paşa'nın tekrar bir araya geldiklerini, İsmet Paşa tarafından, Yunan temsilcinin antlaşmayı imzalamaması durumunda İtilaf devletlerinin ateşkes antlaşmasını uygulayıp uygulamayacaklarını sorduğunu, Harington tarafından uygulanacağı cevabı verilmesi üzerine, antlaşmayı imzalamayı kabul ettiğini kaydetmektedir.¹⁸⁹ Nitekim Harington tarafından Yunanların ateşkes antlaşmasını imzalamamış olmasının yürürlüğe girmesinde bir engel teşkil etmeyeceği, uygulama işinin İtilaf devletleri tarafından yerine getirileceği açıklaması yapılmıştır.¹⁹⁰

Mudanya Mütarekesi'nin İtilaf devletleri ve TBMM Hükûmeti temsilcileri tarafından imzalanarak dünya kamuoyuna duyurulmasından sonra Yunan Hükûmeti İtilaf devletlerinin baskısı sonucunda Mudanya Mütarekesi'ni imzalamayı bazı çekinceler öne sürerek kabul etmiş ve bunu 14 Ekim 1922 tarihinde Ankara'ya iletmek üzere İtilaf devletlerine bildirmiştir.¹⁹¹ Reuter Ajansı tarafından 13 Ekim 1922 tarihinde Atina kaynaklı bir haber yayımlanmakta, askerî yönetimin geçici başbakanı Sotiris Krokidas tarafından gazetecilere yapılan açıklamada; Yunan Hükûmeti'nin Doğu Trakya'nın Türkiye'ye geri verilmesini kabul ettiğinin İtilaf devletlerine bildirildiği ve Mudanya'daki Yunan delegasyonuna gerekli talimatın verildiğinin açıklandığı kaydedilmektedir.¹⁹² Il Messaggero gazetesi Atina kaynaklı haberinde; Yunan Hükûmeti tarafından İstanbul'daki yüksek komiserliğine Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması talimatı verildiği, Trakya'nın

¹⁸² "La Grecia Accetta di Evacure La Tracia Orientale", *La Stampa*, 9 Ekim 1922. "Le Riserve di Venizelos", *Il Giornale d'Italia*, 10 Ekim 1922, 2.

¹⁸³ "La Completa Rinuncia Greca", *Gazzetta di Venezia*, 10 Ekim 1922, 7. "I Greci Rinunciano alla Tracia", *Avanti*, 10 Ekim 1922, 4.

¹⁸⁴ "Non Cederemo La Tracia", *Il Messaggero*, 10 Ekim 1922.

¹⁸⁵ "La Grecia Rassegnata a Rinunciare alla Tracia Orientale", *Il Paese*, 11 Ekim 1922, 5.

¹⁸⁶ "La Statto d'Assedio in Grecia", *Avanti*, 11 Ekim 1922, 4. "La Grecia Rinuncia alla Tracia", *Il Paese*, 11 Ekim 1922, 5.

¹⁸⁷ "Il Rifiuto Greco", *Il Giornale d'Italia*, 13 Ekim 1922, 2. "La Grecia Riffuta di Firmare L'Accordo di Mudania", *Il Paese*, 13 Ekim 1922. Mudanya Yunan delegasyonu İtilaf devletleri temsilcilerine verdikleri üç adet muhtıra ile Mudanya Ateşkes Antlaşmasını imzalamayı nedenlerini açıklamaya çalışmışlardır. Burada dikkat çeken konu gerekçe olarak Yunan birliklerinin çekilecekleri hattın kabul edilmeyişi gösterilmesidir. Detay için bkz. *100 Soruda Mudanya ve Lozan*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara: 2002, 15-16.

¹⁸⁸ "L'Improvviso Rifiuto dei Greci", *La Stampa*, 12 Ekim 1922, 5.

¹⁸⁹ "L'Ultima Seduta del Convegno", *Il Paese*, 13 Ekim 1922.

¹⁹⁰ *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Kurtuluş Savaşımız*, (1919-1922), Ankara: Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 1973, 206.

¹⁹¹ *DBrFP*, 1/XVIII, Belge.124, 13 Ekim 1922, 196. *Kurtuluş Savaşımız*, 207.

¹⁹² "La Grecia Promotte La Ratifica al Protocollo di Mudania", *Corriera della Sera*, 13 Ekim 1922, 5. "I Greci Attendono Le Istruzioni del Governo per La Firma a Mudania", *Avanti*, 13 Ekim 1922. "Il Ritardo della Firma Greca", *Il Paese*, 14 Ekim 1922.

tahliyesinin Yunan azınlığın korunması şartıyla kabul edilmiş olduğu açıklamasının yapıldığı bildirilmektedir.¹⁹³ La Stampa gazetesi, Mazarakis tarafından Yunan Hükûmeti'ne gönderilen telgrafta kendisine İtilaf generalleri tarafından getirilen antlaşma metninin beklediğinden farklı olması nedeniyle imzalamadığını bildirdiğini ve başka bir talimat istediğini, bunu alamadığından antlaşmayı imzalamamış olduğunu belirtmektedir. Yunan Hükûmeti'nin bundan sonra Venizelos'a müracaat ederek Paris'te gerekli girişimler yapmasını istediği, bundan sonra İngiliz, Fransız ve İtalyan hükûmetleri tarafından Yunan Hükûmeti'ne yapılan baskı neticesinde Yunan Hükûmeti'nin ateşkes antlaşmasını imzalamaya karar verdiğini ve İstanbul'daki temsilcisine antlaşmanın ivedilikle imzalanması talimatı gönderdiğini kaydetmektedir.¹⁹⁴

Avanti gazetesinde yer alan haberde, Atina'da yayımlanan gazetelerde Mudanya Mütarekesi'nin metninin yayımlandığı belirtilmekte, antlaşma metnine Yunan delegasyonu tarafından öne sürülen çekinceler sıralanmaktadır. Buna göre; Yunan Delegasyonu 30 günlük tahliye süresini kısa bulduğundan ve Yunan kuvvetlerinin Doğu Trakya'da çekilmeleri öngörülen hattın 1915 Osmanlı-Bulgar Antlaşması'nda¹⁹⁵ belirtilen hat olması gerektiği yani Karaağaç'ın Yunan tarafında kalmasını talep etmekte olduğundan ateşkes antlaşmasını imzalamamıştır.¹⁹⁶

Bundan sonra Mudanya Ateşkes Antlaşması 14 Ekim 1922 tarihinde İstanbul'daki Yunan temsilcisi Sinopulos tarafından yapılan bir deklarasyon ile imzalanmıştır.¹⁹⁷ Deklarasyon metni incelendiğinde, bunun bir çekincenin ifadesinden ziyade Trakya'da yaşayan Hristiyan ahalinin korunması için İtilaf devletlerine müracaat eden temenni niteliğinde bir açıklama olduğu görülmektedir.¹⁹⁸

Sonuç

Büyük Taarruz neticesinde İzmir ve Bursa'nın kurtarılmasından sonra Türk ordusu, çekilen Yunan ordusunu takip ederek Çanakkale ve İzmit Yarımadası'ndan Trakya ve İstanbul yönünde hareketlerine devam etmiş ve buralarda İtilaf devletleri tarafından tek taraflı olarak tesis edilmiş olan tarafsız bölgelere girmeye başlamıştır. TBMM Hükûmeti ve İtilaf devletlerini yeni bir savaşın eşiğine kadar getiren ve tarihe Çanakkale Krizi olarak geçen bu süreç başta Mustafa Kemal Paşa ve General Harington olmak üzere tarafların sağduyulu ve akıllı tutumları sayesinde atlatılmış ve Mudanya Mütarekesi 11 Ekim 1922 tarihinde imzalanmıştır.

İtalyan kamuoyunda 1919 Paris Barış Konferansı görüşmelerinde kendi müttefikleri olan Fransa ve İngiltere tarafından haksızlığa uğratıldığı değerlendirildiği yaygın bulunmaktadır. Yunan ordusunun İzmir'e çıkarılmasıyla bu devletlerle ilişkileri oldukça bozulan İtalya'da, kamuoyunda genel bir Türk yanlısı eğilim de bulunmaktadır. "Kısmen çıkarıcı ve kısmen de içten" olarak tanımlanan bu eğilim, Türk zaferi sonrasında İtalyan kamuoyunda zamanında doğru tarafa destek vermiş oldukları şeklinde bir yorum meydana getirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Yugoslavya ile toprak sorunları nedeniyle oldukça meşgul olan İtalya'da iç siyasal karışıklık ve istikrarsızlıklar da yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Bunlara rağmen İtalyan basınında *La Stampa*, *Il Messaggero*, *Corriera della Sera*, *Avanti*, *Il Paese*, *Il Giornale d'Italia*, *Gazzetta di Venezia*, *Politica*, *Oriente Moderno* gibi farklı dünya görüşlerini yansıtan basın organlarında Türkiye'de meydana gelen askerî ve siyasal gelişmeler yakından izlenmiştir. Bu dönemde İtalyan basınında Mudanya Mütarekesi öncesi ve sonrası gelişmelere ilişkin haberler dönemin günlük gazetelerinde hemen her gün oldukça geniş bir şekilde yer almıştır.

¹⁹³ "Le Riserve Greche", *Il Messaggero*, 15 Ekim 1922, 7."La Grecia Ha Accettato Le Convenzione di Mudania", *Il Paese*, 15 Ekim 1922. "Il Governo Greco Ha Accettato Le Condizioni di Armistizio", *La Stampa*, 15 Ekim 1922.

¹⁹⁴ "La Grecia Firma L'Accordo di Mudania", *Avanti*, 15-16 Ekim 1922. "Come Il Governo Greco Spiega La Mancata Firma a Mudania", *La Stampa*, 14 Ekim 1922. "La Sistemazione in Oriente", *Corriera della Sera*, 14 Ekim 1922.

¹⁹⁵ *1915 Osmanlı-Bulgar Antlaşması*: Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında 6 Eylül 1915 tarihinde Sofya'da imzalanan ve Bulgaristan'ın da İttifak devletleri yanında Birinci Dünya Savaşı'na katılmasını, böylece Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti arasında karadan bağlantı sağlanmasını temin maksadıyla imzalanan anlaşmadır. Bu anlaşmaya göre Tunca ve Meriç nehri batısında bulunan bölge 2 km. genişliğinde bir şerit halinde Karaağaç ve Dimetoka dâhil olmak üzere Bulgaristan'a devredilecektir. Bulgaristan bu şekilde Dedeağaç üzerinden Ege Denizine çıkmış olacaktır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 27 Kasım 1919 tarihinde imzalanan Neully Antlaşması ile bu bölge Yunanistan'a verilmiştir. Diğer yandan 10 Ağustos 1920 tarihinde İtilaf devletleri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan ve TBMM hükûmeti tarafından rededilen Sevr Antlaşması ile tüm Doğu Trakya Yunanistan'a verilmektedir. Bkz. Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul: Harp Akademileri Yayınları, 1987, 422, 437-439.

¹⁹⁶ "Le Riserve dei Greci", *Avanti*, 15-16 Ekim 1922.

¹⁹⁷ "La Grecia Ha Firmato", *Corriera della Sera*, 14 Ekim 1922.

¹⁹⁸ Karacan, *Lozan*, 23. Yunan deklarasyonunun metni için bkz. Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, C. I, 74. Metin İtalyan basınında da yer almakta gecikmeyecektir. "La Riserva Greca sulla Tracia", *Corriera della Sera*, 15 Ekim 1922, 5.

Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa ile batılı gazetecilerin mülakatları da İtalyan basınında yayımlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Lloyd George ve onun "oldukça eksik bilgilerle izlemekte olduğu Doğu politikasının" dünya için tehlike arz ettiğini belirtmesi kaydedilmiştir. Bu yayınlarla İtalyan basını tarafından aslında Türkiye'nin Misakı Millî ile tanımlanan haklı taleplerinin dünya kamuoyunda tanıtılmasına aracı olunmuştur.

İngiltere'nin, Boğazların Türklere karşı müşterek savunulması çağrısına İtalyan ve Fransız hükümetlerinin yanı sıra Balkan devletleri ve hatta İngiliz dominyonlarının dahi olumlu cevap vermeyerek İngiltere'yi Türkiye karşısında yalnız bırakmaları İtalyan kamuoyunda "Britanya İmparatorluğu'nun sonunun Kemalistlerin zaferiyle başladığı" yorumlarının yapılmasına neden olmuştur.

İtalyan basınında Paris'te müttefikler arasında alınan kararlar sonucunda TBMM Hükümeti'ne yapılan ateşkes ve barış teklifinin Sevr Antlaşması'nı ortadan kaldırdığı yayımlanmış ve bu gelişme tarihi bir olay olarak nitelendirilmiştir. Edirne dâhil olmak üzere Meriç Nehri'ne kadar Doğu Trakya'nın Türkiye'ye geri verilmesi, İstanbul'un tahliyesi, Boğazların Milletler Cemiyeti kontrolüne verilmesi gibi şartları içeren barış teklifinin "Türkiye'nin yeniden Avrupa'ya dönmesi" anlamına geldiği kaydedilmiştir. İtalyan gazeteleri bu teklife karşılık olarak TBMM Hükümeti tarafından Poincaré'ye gönderilen 29 Eylül 1922 tarihli telgrafın metni yayımlanmış, bu belgenin önemine vurgu yapılarak, ateşkes görüşmelerinin 3 Ekim 1922 tarihinde Mudanya'da başlayacağı dünya kamuoyuna duyurulmuştur.

Mudanya Konferansı'na ara verilen kritik dönemde Paris'te Lord Curzon, Poincaré ve Galli arasında yapılan toplantıların sonuçlarına ait haberler İtalyan gazetelerinin ön sayfalarında yer bulmuştur. İtalyan basınında, Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması için İsmet Paşa ile General Harington arasında gerçekleşen son görüşmelerde nihai mutabakatın nasıl sağlandığına dair şaşırtıcı derecede detaylı bilgilerin yayımlanmış olması dikkat çekmektedir.

Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması İtalyan kamuoyunda genel olarak olumlu karşılanmış ve mütarekenin Lozan Barış Antlaşması'nın yolunu hazırladığı yorumları yapılmıştır. Yapılan yorumlarda, dünya savaşının sona ermesiyle diğer imparatorluklar gibi Türk İmparatorluğu'nun da ortadan kalktığı, "Avrupa'nın yeni Türk Devleti'ni memnuniyetle selamlaması gerektiği" ifade edilmiştir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Cabinet Papers (CAB), 57(22).

Cabinet Papers (CAB), 60(22).

Cabinet Papers (CAB), 62(22).

Conclusions of Meetings of The Cabinet, Vol. XII.

Resmî Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Zabıt Ceridesi (TBMM GZC), Devre. I, C. 3, İçtima Senesi. III, 112. İnikat, 2. Celse, 4 Ekim 1922.

TBMM GZC, Devre I, C. 3, İçtima Senesi III, 115. İnikat, 9 Ekim 1922.

TBMM GZC, Devre I, C. 3, İçtima Senesi III, C. 23, 116. İnikat, 10 Ekim 1922.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), Devre I, C. 23, İçtima Senesi 3, 117. İçtima, 11 Ekim 1922.

Documents on British Foreign Policy (DBrFP), 1/XVII. London: Her Majesty's Stationary Office, 1970.

Documents on British Foreign Policy (DBrFP), 1/XVIII. London: Her Majesty's Stationary Office, 1972.

Telif Eserler

100 Soruda Mudanya ve Lozan. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 2002.

Atatürk'le Konuşmalar. Haz. Mustafa Baydar, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2000.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri. Ankara: ATAM, 2006.

Aybars, Ergün. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I. Ankara: DEÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, 4. Baskı, 1995.

Bencivenga, Gen. R. "L'Italia e La Turchia Europea", *Il Paese*. 11 Ekim 1922.

Cebesoy, Ali Fuat. *Siyasi Hatıralar, Büyük Zaferden Lozan'a*, C. I. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 2002.

Coppola, Francesco. "La Catastrofe Orientale", *Politica*. 38 (1922): 161-184.

Çelebi, Mevlüt. *Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*. Ankara: ATAM, 2002.

Erdem, Nilüfer. *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*, (1919-1923). İstanbul: Derlem Yayınları, 2010.

Eyyupoğlu, İsmail. *Mudanya Mütarekesi*. Ankara: ATAM, 2002.

F, U. "La Turchia e La Pace", *Oriente Moderno*. 2/6 (1922): 377-378.

Giannini, Amedeo. "L'Armistizio di Mudania", *Oriente Moderno*. 2/6 (1922): 337-345.

Grassi, Fabio L. *İtalya ve Türk Sorunu (1919-1923)*, Kamuoyu ve Dış Politika. Çev. Nevin Özkan, Durdu Kundakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 2010.

Grassi, Fabio L. *Türk-İtalyan İlişkilerinde Az Bilinenler*. Çev. Sadriye Güneş, İstanbul: Tarihçi Kitabevi Yayınları, 2014.

Harington, Sir Charles. *Tim Harington Looks Back*. London: Wyman & Sons, 1941.

İnönü, İsmet. *Hatıralar*. Haz. Sabahattin Selek, Ankara: Bilgi Yayınevi, 5. Baskı, 2018.

Karacan, Ali Naci. *Lozan*. Haz. Hulûsi Turgut, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Lord Kinross. *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*. Çev. Necdet Sander, İstanbul: Altın Kitaplar, 19. Baskı, 2007.

Mango, Andrew. *Atatürk, Modern Türkiye'nin Kurucusu*. Çev. Füsün Doruker, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 6. Baskı, 2007.

Mustafa Kemal Atatürk. *Nutuk*, Ankara: TDK, 1981.

Pallis, Alexander Anastasius. *Yunanların Anadolu Macerası*, (1915-1922). Çev. Orhan Azizoğlu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 1997.

Sonyel, Salâhi R. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II. Ankara: TTK, 3. Baskı, 2003.

Soysal, İsmail. *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, C. I, (1920-1945). Ankara: TTK, 3. Baskı, 2000.

Şamsuddinov, A.M. *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi*, 1918-1923. Çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 2. Baskı, 1999.

Şav, Saffet. "Mudanya Konferansı Hatıralarım", *Vatan*. 27 Ekim 1956,2.

Türk İstiklâl Harbi (TİH), C.II, 6.Kısım, IV. Kitap, İstiklâl Harbinin Son Safhası. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1995.

Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih*. İstanbul: Harp Akademileri Yayınları, 1987.

Walder, David. *Chanak Affair*. Londra: Hutchinson & Co., 1969.

Sürelî Yayınlar

Avanti

Corriera della Sera

Gazzetta di Venezia

Il Giornale d'Italia

Il Messaggero

Il Paese

La Stampa

Politica

Oriente Moderno

ÇANAKKALE KOMİSYONU NİHAİ RAPORU'NUN GENEL SONUCU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

FINAL REPORT OF DARDANELLES COMMISSION AN ASSESSMENT ON THE GENERAL RESULT

ORHAN ÖZCAN*

ÖZ

Çanakkale Savaşı sonrası Büyük Britanya, yasa, kral ve parlamentonun birleşik yetkisine dayanarak Çanakkale Savaşı'nın nedenini, planlamasını ve savaşta *neden mağlup* olduğunu araştırmak üzere 12 Ağustos 1916'da için parlamento tarafından bir komisyon kurmuştur. On kişiden oluşan Çanakkale Komisyonu, üç rapor halinde yayınlamıştır. Bu raporların ilki *Çanakkale Komisyonu Birinci Raporu* olarak isimlendirilmiş ve Çanakkale Savaşı'nın kökeni, başlangıcı ve işleyişini ele alan Çanakkale Deniz Savaşları'na yer vermiştir. İkinci rapor ise birinci raporun tamamlayıcısı olan *Ek Rapor* olarak hazırlanmıştır. *Nihai Rapor* olarak isimlendirilen üçüncü rapor ise operasyonların yürütülmesi süreci içerisinde Çanakkale çıkarması, kara savaşları, Çanakkale'nin boşaltılması, tedarik konuları ve on altı maddeden oluşan genel sonuçları kapsamıştır. İlk rapor ve ilk rapora ek rapor 1917'de, nihai rapor 1919'da yayınlamıştır. Nihai raporda, genel sonuçlar başlığı altında diğer iki raporu da kapsayan on altı maddeden oluşan bir özet sunulmuştur. Çalışma, nihai raporun genel sonuçlar kısmında yer alan otuz beş maddenin on altı maddesini incelemektedir. Çalışmanın amacı, Çanakkale Savaşı'ndan sonra Müttefik Devletlerin Çanakkale Savaşı'nda mağlup olma gerekçelerini araştırmak için kurulan komisyonun nihai raporunda yayımlanan genel sonuçları, literatürde yer alan yerli ve yabancı kaynaklardan faydalanarak askerî açıdan değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Savaşı, Çanakkale Komisyonu, Çanakkale Raporları, Nihai Çanakkale Komisyon Raporu'nun Genel Sonuçları.

ABSTRACT

After the Dardanelles War, Great Britain established a commission by the parliament on 12 August 1916 to investigate the cause, planning and the reason of the defeat in the war, based on the combined authority of the law, the king and the parliament. The Dardanelles Commission, consisting of ten people, published three reports. The first of these reports was named as *Dardanelles Commission First Report* which included the origin and beginning of the Dardanelles War and the Dardanelles Naval Wars. The second report was prepared as the *First Report to Supplement*, which is complementary to the first report. The third report, called *The Final Report of the Dardanelles Commission*, covered the Gallipoli landing, land wars, evacuation of Dardanelles, supply issues and the general results consisting of sixteen items during the execution of the operations. The first report and the supplementary report were published in 1917, and the final report in 1919. In the final report, a summary of sixteen items was presented under the general conclusions heading, including the other two reports. The study examines sixteen items of the thirty-five items included in the general conclusions section of the final report. The aim of the study is to evaluate the general conclusions published in the final report of the commission, which was established to investigate the reasons for the defeat of the Allied Powers in the Dardanelles War, from a military perspective by making use of domestic and foreign sources in the literature.

Keywords: Dardanelles Commission, Gallipoli War, General Conclusions of the Final Report of the Dardanelles Commission, Report of the Dardanelles Commission.

* Dr. Öğretim Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi Balıkesir Astsubay Meslek Yüksekokulu Sosyal ve Beşerî Bilimler Bölümü, dorukeforhan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0398-7184.

Extended Abstract

The Dardanelles War is a war that lasted for eleven months on the Gallipoli Peninsula between the Allied Powers led by Great Britain in the First World War and the Ottoman Empire in the Alliance Bloc. The Dardanelles War and its results, which have been the subject of many kinds of research with its military, political and social dimensions, continue to be important not only in the academic literature, but also in the military circles under the heading of lessons to be learned from the military perspective.

In the First World War, the defeat of Dardanelles and Kut Al Amare wars against the Ottoman Empire, as well as the deadlock in the Western Front, caused the question of what is going on in the Parliament of Great Britain, and an explanation was requested from the authorities regarding the failures on the fronts. On May 11, 1916, Prime Minister H.H. Asquith's promise to prepare a report on the Mesopotamian Front, two separate commissions were established to inquire the reasons for the defeats in the Dardanelles and Mesopotamian fronts. Based on the combined authority of the king and the parliament, the act established a commission of ten people named the Special Commissions (Dardanelles-Mesopotamia) with the Act-1916 Section 6 on 17 August 1916 to investigate the cause, planning and execution of the Dardanelles War.

Dardanelles Commission has prepared the results in three different reports. The first one reports is named as the Dardanelles Commission First Report. While the first report dealt with the naval wars within the scope of the origin, beginning and operation of the Dardanelles War in 1917, the second report was published in the same year as the First Report to Supplement, as a complement to the first report. The third report, titled the Final Report of Dardanelles Commission, published in 1919, covered landings, land battles, evacuation of Dardanelles, supply issues, and general results during the execution of the operations.

The study deals with the general results of the final report of the commission investigating why Great Britain was defeated in the war after the Dardanelles War in Great Britain. The aim of the study is to examine the report, which questions why Great Britain lost the Dardanelles War after the defeat in the Dardanelles war, and sought the answer to the defeat by establishing a commission for this, and to evaluate it from a military perspective by comparing it with other sources. The conclusion of the final report consists of thirty-five items, but sixteen items of the final report are included in the study. The main reason for this is that the first sixteen articles in the final report consist of the three main articles summarizing the three reports. The other nineteen items contain information on water, food and medical supply, and the general results included in the study are summarized in the seventh article. For these reasons, nineteen items under the general conclusions heading of the final report were not included in the study. The study consists of the purpose of the commission's establishment and the importance of the report, the developments in Great Britain before the Dardanelles War, the general results of the Dardanelles Commission Final Report, the evaluation of the report in the press, academic literature and conclusion.

The study consist of the order literature review, classification, analysis, criticism and synthesis was followed. In the research, in which the general results of the Final Dardanelles Commission Report are included for the first time, it is aimed to reveal the different aspects of the war, which has an important role in the Turkish and world history. On the other hand, the establishment of the Dardanelles commission and the general conclusions of the report on the Dardanelles War are important for Turkey, Great Britain, Australia and New Zealand in particular, as well as for the history of world warfare in general today. In this respect, it is considered that the study will fill the existing gap in the field and contribute to new studies on the Dardanelles War.

In both landings of the Dardanelles War, the joint forces could not provide close coordination between the units, as well as the lack of detailed plans. Although the Allied forces had sufficient superiority, they could not land in the appropriate terrain in both landings, and the already complex operation had failed because the landing was made to the wrong region. In particular, the underestimation of the Turkish army and the idea that only the navy will cross the strait stand out as the main defect in the operation plan. The view that the ineffective and unnecessary attacks by the navy in December 1914 caused the Turkish army to prepare for a possible naval attack or an amphibious operation was one of the most important points criticized by the commission in terms of the operation. The fact that the naval attack was not carried out with a coordinated amphibious operation and that the well-planned attack based only on the navy did not have the desired effect on Turkish positions, and the commission determined that the Turkish army had the opportunity to prepare for possible operations. While the steep terrain rising just near the coastline at the 25 April Anzac landing

imprisoned Allied forces on the narrow coastal line for a long time, the fact that the Suvla landing on 6 August was carried out in open land eliminated the ability of the troops, which carried out the shore attack and the capture of the shore head, to overcome obstacles. In both landings, the need for, identification, supply and distribution of the materials and services related to logistics planning, which is of vital importance to support the operation, was the most important stage that hindered the dispatch and administration of the operation. The lack of motivation of the Allied forces due to both the inability to dominate the land and the lack of the logistics and the chain of command caused them to be deprived of all their determination and will in the face of the strong defence of the Turkish troops. Landings did not provide the speed and pressure that determines the value of the maneuver at both strategic and tactical levels, and naturally did not contribute to the sustainability of the operation. Allied forces decided to evacuate after the failure of the landing, siege and harrasing-tiring operations. The report underlined that the operation was not planned in detail. The assessment that a plan that was not thought in detail and that the difficulties of the operation was underestimated was one of the most important findings of the commission report, but was seen as the main reason for the failure of the war and was the dominant opinion reflected in the whole report. The issue that a well-planned operation reduces the chance of success or causes major mistakes in the next stages has been criticized under different heading of the general conclusion part.

Giriş

Herhangi bir askerî çatışmanın nihai amacı, düşmanın savaşıma arzusunu kırmaktır. Bu bağlamda koşullar ne olursa olsun karşıt kuvvet, hedefe ulaşmak için ya zorlayacak ya da baskı yapacak veya her ikisini birlikte uygulayacaktır. Bu noktada zorlama, açık güç kullanımı, fiziki şiddet veya başka kabul edilemeyecek baskı tehditlerini içermektedir. Bu tanıma göre savaş, düşmanı istediğimizi yapmaya zorlamaktır.¹ Tüm bu baskı yöntemleri askerî stratejiyi iki temel argümana dayandırır. İlk olarak düşmanı yok etmek, başarılıyorsa düşmanı yormak ya da bezdirmektir.² Ünlü stratejist ve General *Carl Von Clausewitz*, savunma kavramını *darbenin savuşturulması* olarak özetlemiş ve savunmayı taarruzdan ayırırken bir *darbenin beklenmesi* olarak tarif etmiştir. C. Clausewitz savunmanın amacını, *korumak* olarak tarif etmiş ve şartlar eşit olduğunda savunmanın taarruzdan daha kolay olduğunu ve savunma yapmanın savaşın daha güçlü bir şekli olarak düşünmüştür.³ Çanakkale Savaşı'nda savaş teknolojisi, askerî taktik ve stratejiler Clausewitz'in yaşadığı dönemden farklı olsa da hala savunma, muharebe alanlarında taarruza göre daha avantajlı konumunu sürdürmektedir.

Çanakkale Savaşı,⁴ Birinci Dünya Savaşı'nda Büyük Britanya'nın öncülük yaptığı İtilaf Devletleriyle İttifak Bloğunda yer alan Osmanlı Devleti arasında Gelibolu Yarımadası üzerinde on bir ay süren savaşa verilen isimdir.⁵ Askerî, siyasi ve sosyal boyutlarıyla pek çok araştırmaya konu olan Çanakkale Savaşı ve sonuçları önemini sürdürmekle birlikte yalnız akademik literatürde değil askerî açıdan da çıkarılacak dersler başlığı altında askerî çevrelerde güncelliğini korumaktadır.⁶

¹ Alan Stephens, Nicola Baker, *Savaşı Anlamak: 21.Yüzyıl İçin Strateji*, Çev. Süleyman Yazır, Phoenix, 2009, 61-63, 233; Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, Çev. Hasan Fahri Çeliker, Alfa Yay., 2019, 101.

² Lawrence Freedman, *Strateji*, Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, Taciser Belge, Alfa Tarih, 2018, 201.

³ Clausewitz, *Savaş Üzerine*, 425-426; Stephens, Baker, *Savaşı Anlamak*, 120,128.

⁴ *Çanakkale Muharebeleri*, 'Gelibolu Savaşları' ismiyle de bilinmektedir. Zekeriya Kurşun, "Çanakkale Muharebeleri", <https://islamansiklopedisi.org.tr/canakkale-muharebeleri> Erişim Tarihi: 20.01.2022; *Çanakkale Muharebatı* ismi için. Bkz. *Çanakkale Muharebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, Yayına Hazırlayan: Bülent Özdemir, Abdülmecit Mutaf, Türk Tarih Kurumu Yayınları IV/A-2-2.2, Sayı: 2, Ankara, 2012.

⁵ Zekeriya Kurşun, "Çanakkale Muharebeleri", <https://islamansiklopedisi.org.tr/canakkale-muharebeleri> Erişim Tarihi: 20.01.2022;

⁶ Anadolu Ajansı, 2019'da Büyük Britanya Deniz Kuvvetleri Komutanı Tony Radakin ile röportaj yapmıştır. İngiliz Kuvvet Komutanından 'Çanakkale Kara Savaşları' Değerlendirmesi başlığı altında verilen haberde İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Tony Radakin'in şu ifadelerine yer verilmiştir. *İngiliz ordusu üzerinden 100 yılı aşkın zaman geçmesine karşın Çanakkale Kara Savaşları'ndan ders çıkarmayı sürdürmektedir. Hepimiz hatalarımızdan ve zaferlerimizden ders çıkarmalıyız* diyen Radakin, *Çanakkale Kara Savaşları, hepimiz için çok önemli bir çatışmaydı* ifadesini kullanmıştır. Radakin, sözlerini şöyle sürdürdü: *Bence, Çanakkale Kara Savaşları, İngiltere olarak her şeyi doğru yapmadığımızı fark ettiğimiz bir çatışmaydı. 100 yıldan uzun bir zaman önceye doğru bakmamızın anlamı, kısmen de olsa bu çatışmada yer alan insanların fedakârlıklarını kabul ve teslim etmektir. Hayatını kaybeden veya yaralananların sayısına baktığımızda, bu fedakârlığı kabul etmeliyiz. Bence, bu Çanakkale Kara Savaşları öyküsünün bir parçasıdır. Hatalarımızdan da bir şeyler öğrenecek dürüstlüğe sahip olmalıyız. İngiltere'nin kendi geçmişinden ders çıkarma geleneğine sahip olduğuna işaret eden Radakin, Tarih önemli. Hepimiz ona ders çıkarmak için bakmalıyız ve zaferlerimizden olduğu kadar hatalarımızdan da bir şeyler öğrenecek dürüstlüğe sahip olmalıyız* ifadelerini kullanmıştır. Radakin, *Çanakkale Kara Savaşları'ndan sonra İngiltere'nin bazı şeyleri yanlış yaptığını kabul ettiğini vurgulayarak, Türk güçlerinin görkemi de aslında orada*

Çalışma, Büyük Britanya'da Çanakkale Savaşı sonrası Büyük Britanya'nın savaşta neden mağlup olduğunu soruşturan *nihai raporun genel sonuçlarını* ele almaktadır. Çalışmanın amacı, Büyük Britanya'nın Çanakkale Savaşı mağlubiyetinden sonra Çanakkale Savaşı'nı 'neden kaybettiğini' sorgulayan ve bunun için bir komisyon kurarak mağlubiyetin cevabını arayan raporu incelemek ve diğer kaynaklarla karşılaştırmasını yaparak askerî açıdan değerlendirmektir. Diğer yandan Çanakkale komisyonunun kurulması ve raporun Çanakkale Savaşı'yla ilgili genel sonucu, özelde Türkiye, Büyük Britanya, Avustralya, Yeni Zelanda açısından önemli olmasının yanı sıra bugün genel olarak dünya harp tarihi açısından da bir öneme sahiptir. Bu yönüyle çalışmanın, söz konusu alandaki mevcut boşluğu dolduracağı ve Çanakkale Savaşı'yla ilgili yeni çalışmalara katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Büyük Britanya'da hazırlanan rapor, içeriği bakımından, savaşa bizzat katılmış ya da savaşla dolaylı yoldan ilgili asker ve sivil şahısların bilgisine başvurularak hazırlanmıştır. Çalışma, özelde raporun *genel sonuçlar* başlığı altında yer verilen ve raporun özeti mahiyetinde yer alan kısmını incelemiştir. Çalışmada incelenen eserin arşiv belgesi niteliği taşıması, çok taraflı sorgulanmış resmi bir kayıt olması açısından tarafsız bir yaklaşım sergilemesi ve savaşın İmparatorluk Kuvvetleri özelinde genel bir özetini vermesi açısından önemlidir.

Çanakkale Komisyonunun hazırladığı rapor üzerine daha önce bazı araştırmalar yapılmıştır ancak bu çalışmalar kapsam ya da ele aldığı konu açısından sınırlıdır. Bu çalışmalar arasında Avustralyalı tarihçi Jenny Macleod'un *General Sir Ian Hamilton ve Çanakkale Komisyonu* (General Sir Ian Hamilton and the Dardanelles Commission) isimli çalışmasıdır. J. Macleod çalışmasında genel açıdan rapora değinmiş ve çalışmanın isminden anlaşılacağı üzere raporla ilişkili olarak konu kapsamında Gen. *Ian Standish Monteith Hamilton*'a⁷ özel bir yer ayırmıştır.⁸ Bu bağlamda çalışma raporun genel sonuçlarından daha çok Gen. Ian Hamilton bağlamında raporu ele almıştır. Diğer çalışma, Halil Ersin Avcı'nın *18 Mart 1915 Gizli Raporu: İngiliz Çanakkale Boğaz Komisyonu: Birinci Raporu* isimli kitabıdır.⁹ Çalışma, Çanakkale Komisyon Raporu'nun ilk yayınlanan raporuna yer vermiştir. Çalışma, ilk rapora yer vermesi nedeniyle nihai komisyon raporu ya da daha da özel de nihai raporun genel sonuçlar kısmını ele almamıştır. Bir başka çalışma ise Murat Karataş ve Suat Eren Özyiğit'in *İngiltere'de Kurulan Dardanel Komisyon'un Çanakkale Savaşı İle İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu'nun Verdiği Cevaplar* isimli makaledir. İlgili çalışmada Büyük Britanya'nın raporda alt yapı oluşturması amacıyla Osmanlı Devleti'nden Çanakkale Boğazının ne zamandan beri tahkim edildiği, tabyaların ve topların menzil uzunlukları gibi savaşla dolaylı olarak ilgili niteliksel yaklaşık iki yüz soruya cevap vermesi istenmiştir. Kullanılan mayınların cinsi ve esirlere varıncaya kadar istenen bilgilerin, hasım bir devletten çok dost ve müttefik bir devletten istenecek istihbarî nitelikte olması bakımından dikkat çekicidir. İlgili çalışma, Çanakkale Komisyonu'nun W. Churchill ve Ian Hamilton'un harekâttaki ihmallerini sorgulama niyetiyle kurulduğunu iddia etmiş ve raporun sonucunda Büyük Britanya'nın harekâtta başarılı olduğu kanaatinin oluştuğunu belirtilmesi¹⁰ bakımından Çanakkale Komisyonu nihai raporundan ayrılmıştır. Diğer yandan raporun yayınlandığı dönemde uluslararası basında yer bulan rapora dair haber, birçok farklı gazete ve dergide yayınlanmıştır. ABD'de yayın yapan *The New York Times Current History* Dergisi, *Çanakkale Başarısızlığının Suçlanması: Lord Cromer Başkanlığındaki Özel Komisyonun Raporu* (Blame for the Dardanelles Failure: The Report of the Special Commission Headed by Lord Cromer), Avustralya'da yayın yapan *Australian Town and Country Journal* Dergisi, *Çanakkale Harekâtı Komisyon Raporu* (The Dardanelles Campaign, Report of the Commission) ve Londra'da yayınlanan *Anzac Bulletin* Dergisi, *Çanakkale Komisyon Raporu* (Report of the Dardanelles Commission) başlıkları altında ilk rapora ait haberlere

bazen zaferlerimizden öğrendiğimizden daha fazlasını öğrenmemizi sağladı değerlendirmesinde bulunmuştur. Anadolu Ajansı, Tayfun Salcı, *İngiliz Kuvvet Komutanı'ndan 'Çanakkale Kara Savaşları' Değerlendirmesi*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ingiliz-kuvvet-komutanindan-canakkale-kara-savaslaridegerlendirmesi/1631560>, 31.09.2019, Erişim Tarihi: 10.01.2022. Çanakkale Savaşı'nın stratejik, askerî, siyasi ve ekonomik açıdan önemi hakkında bkz. Kemal Turan, "95. Yıldönümünde Çanakkale Zaferi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:25, Sayı: 73, (2009), 64-80.

⁷ Çanakkale Savaşı'nda Akdeniz Seferi Kuvveti'nin başkomutanıdır. Lord Kitchener'in yetiştirdiği generallerdendir. Halil Ersin Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu: İngiliz Çanakkale Boğaz Komisyonu: Birinci Raporu*, e-kitap, ISBN 978-605-84766-3-9, 2019, 25-26.

⁸ Jenny Macleod, "General Sir Ian New Hamilton and the Dardanelles Commission", *War in History*, November 2001, Vol.8, No.4, (2001).

⁹ Halil Ersin Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu: İngiliz Çanakkale Boğaz Komisyonu: Birinci Raporu*, e-kitap, ISBN 978-605-84766-3-9, 2019.

¹⁰ Murat Karataş, Suat Eren Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel Komisyon'un Çanakkale Savaşı İle İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu'nun Verdiği Cevaplar", *Belgi Dergisi*, Sayı:21, Kış-(2021/1), 347-365.

yer vermiş ve ilk raporun özet bir değerlendirmesini yapmışlardır.¹¹ Çanakkale Raporu'yla doğrudan ilgisi olmasa da Çanakkale Savaşı'nı yöneten Osmanlı Devleti Genelkurmayı'nın savaşa ilgili tespit ve görüşlerine yer verdiği 1921'de yayınlanmış *Çanakkale Muhârebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi* isimli eser¹² ve bu çalışmalar dışında Çanakkale Savaşı'yla ilgili yerli/yabancı pek çok telif esere yer verilmiştir.

Çalışmada kaynak taraması, sınıflandırma, çözümlenme, tenkit ve sentez sırası izlenmiştir. Türk ve dünya tarihini ilgilendiren Çanakkale Muharebelerinin ancak tüm tarafların elindeki belgelerin açığa çıkarılmasıyla sağlıklı bir şekilde anlaşılabilceği ve yazılabileceği düsturuyla çalışmada konu kapsamından uzaklaşmadan yerli ve yabancı kaynaklara yer verilerek bir değerlendirilmede bulunulmuştur. Nihai Çanakkale Komisyon Raporu'nun genel sonuçlarının ilk defa yer aldığı araştırmada Türk ve dünya tarihinde önemli bir yer tutan savaşın bilinmeyen yönlerinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Çalışma, komisyonun kurulma amacı ve raporun önemi, Çanakkale Savaşı öncesi Büyük Britanya'da yaşanan gelişmeler, Çanakkale Komisyon Nihai Raporu'nun genel sonuçları, raporun basın, akademik literatürde değerlendirmesi ve sonuç başlıklarından oluşmuştur. Nihai raporun genel sonuçlar kısmı, otuz beş maddeden oluşmaktadır. Çalışmada, nihai raporun genel sonuçlar kısmında yer alan otuz beş maddenin ancak on altı maddesine yer verilmiştir. Bunun temel nedeni nihai raporda yer alan ilk on altı maddesinin üç raporu özetleyen ana maddelerden oluşmasıdır. Bu gerekçenin dışında ilk on altı madde başlığı dışında kalan on dokuz madde ise su, yiyecek ve tıbbi tedarik konularında bilgiler içermekte olup çalışma kapsamında yer verilen genel sonuçların yedinci maddesinde savaşa olan etkisinin özetlenmiş olmasıdır. Bu nedenlerden dolayı çalışmada nihai raporun genel sonuçlar başlığı altında yer alan on dokuz maddeye yer verilmemiştir.

Komisyonun Kurulma Amacı ve Raporun Önemi

Birinci Dünya Savaşı henüz devam ederken Osmanlı Devleti karşısında alınan Çanakkale ve Kût'ül Amâre yenilgilerinin yanı sıra Batı Cephesi'nde de durumun çıkmaza girmesi Büyük Britanya parlamentosunda *ne oluyor* sorusunun sorulmasına neden olmuş ve cephelelerdeki başarısızlıklarla alakalı yetkililerden bir açıklama talep edilmiştir. Çanakkale Cephesi'yle ilgili açıklama, parlamento tarafından Büyük Britanya Başbakanı *Herbert Henry Asquith*'ten¹³ istenmiş ama 15 Aralık 1915 tarihinde bu talep reddedilmiştir. Ancak 11 Mayıs 1916'de Başbakan H.H. Asquith'in Mezopotamya Cephesi'yle ilgili rapor düzenleneceği sözü, Çanakkale Komisyonu'nun da oluşturulmasına neden olmuş, Çanakkale ve Mezopotamya cephelelerinde yenilgilerin nedenlerini araştırmak üzere iki ayrı komisyon kurulmuştur.¹⁴

Başarısız bir harekâtın iç yüzünü ortaya koyan bir belgenin savaş zamanında hükümet tarafından yayınlanmasının neden gerekli olduğu hakkında da bazı tartışmalar yaşanmıştır. Raporun hazırlanması ve yayınlanmasının, savaş döneminde iktidarda olan Asquith Hükümeti'nin siyasi olarak itibarsızlaştırılması için yapıldığı iddia edilmiştir. Parlamento, komisyonun tespit ve sonuçlarını kamuoyuna açıkladığında, Asquith Kabinesi'ne karşı kamuoyunda önemli bir tepki oluşmuştur. Büyük Britanya basınında etkili bazı İngiliz gazeteleri, Asquith Hükümeti ve Çanakkale Harekâtından sorumlu diğer kabine üyelerine karşı dava açılmasını talep etmişlerdir. Rapor, tarafsızlığıyla dikkat çekmesinin yanı sıra açık bir dille dönemin Savaş Bakanı *Earl*

¹¹ "Blame for the Dardanelles Failure: The Report of the Special Commission Headed by Lord Cromer", *The New York Times Current History*, Vol.6, No.1, Part I, April, 1917, 167-170; "The Dardanelles Campaign, Report of the Commission", *Australian Town and Country Journal*, 14 March 1917, 14; "Report of the Dardanelles Commission", *Anzac Bulletin*, No:10, London, March 14, 1917, 8-9.

¹² *Çanakkale Muhârebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, Yayına Hazırlayan: Bülent Özdemir, Abdülmecit Mutaf, Türk Tarih Kurumu Yayınları IV/A-2-2.2, Sayı:2, Ankara, 2012.

¹³ Herbert Henry Asquith, 5 Nisan 1908-5 Aralık 1916 yılları arasında Liberal Parti'den Büyük Britanya Başbakanı olarak görev yapmıştır. Çanakkale Muharebelerinde Büyük Britanya başbakanıdır. Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 15; Nigel Steel, Peter Hart, *Gelibolu Yenilginin Destanı*, Türkçesi: Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, 1997, 5.

¹⁴ Macleod, "General Sir Ian Hamilton", 420-422; Karataş, Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel", 349-350.

*Kitchener*¹⁵ (o dönem ölmüş olan), *W.L. Spencer Churchill*¹⁶, Deniz Kuvveleri Komutanlığı'nın Birinci Deniz Lordu *John Arbuthnot Fisher*,¹⁷ Başbakan H.H. Asquith ve diğer *Savaş Konseyi* (War Council) üyelerini suçlamıştır.¹⁸

Büyük Britanya kamuoyu, Büyük Savaş'ın uzun sürmesinin verdiği siyasi ve ekonomik huzursuzluğu tecrübe ederken uzak harekât alanlarındaki yüksek zayıt oranlarının sorgulanamaz oluşu mevcut rahatsızlığı artırmıştır. Kamuoyu huzursuzluğu, toplumun hükümete dolayısıyla askerî organizasyona desteğini aşındırması ve parlamento devam eden harekât alanı için bir komisyon oluşturmayı kabul etmiştir. Bunun üzerine Avam Kamarası'nda Çanakkale Komisyonu'nun oluşturulduğu 24 Temmuz 1916'de resmî olarak ilân edilmiştir. Komisyona istediği kurumdan gizlilik derecesine sahip belgeleri talep edebileceği ve tanık ifadelerine başvurabileceği yetkileri verilmiştir.¹⁹

Çanakkale Savaşları'ndan sonra Büyük Britanya Hükümeti, Çanakkale Savaşı'nda neden başarısız olduklarını araştırmak üzere 12 Ağustos 1916 tarihinde özel bir komisyonun kurulmasını teklif etmiştir.²⁰ 17 Ağustos 1916 tarihinde *1916 Yasasıyla* (Act-1916-Section 6) *Özel Komisyonlar (Çanakkale ve Mezopotamya)* (The Special Commissions (Dardanelles-Mesopotamia) adında bir komisyon kurulmuştur.²¹ *Yasa, kral ve parlamentonun birleşik yetkisine* dayanarak Çanakkale Savaşı'nın nedenini, planlama ve yürütülmesini araştırmak için parlamento tarafından atanan komisyon aynı zamanda orduya asker, takviye birlik, cephe, mühimmat ve teçhizatın temin edilmesi, hasta ve yaralıları için gerekli ihtiyaçların tedarik edilmesi konularının da araştırılmasını yürütmüş ve görevi cephedeki askerin ihtiyaçlarını karşılamak olan hükümet ve ilgili bakanlıklar hakkında tahkikat yapılması amacıyla da kurulmuştur,²² yayınlanan raporlarda önemli ayrıntılara dikkat çekilmiştir. Komisyon üyeleri, on kişiden oluşmuş ve komisyonun ilk başkanı olarak *Cromer Kontu* seçilmiştir ancak 29 Ocak 1917'de ilk başkanın ölümü üzerine *Sir William Pickford* komisyon başkanı olmuştur. *Sir Frederick Cawley* (Lancaster Dukalığı Şansölyesi), *Mr. Stephen L. Gwynn* (Galway Milletvekili), *Mr. J.A. Lord Clyde* (Özel Danışman), *Admiral Sir William May*, *Mareşal Lord Nicholson*,²³ *Walter Roch*²⁴ ve sekreter *E. Grimwood Mears* komisyonun diğer üyeleridir.²⁵ Aynı zamanda eski Avustralya Başbakanı *Andrew Fisher* ve eski Yeni Zelanda Başbakanı *Thomas Mackenzie*²⁶ komisyon üyelerinden olup Büyük Britanya temsilcisi olmayan diğer üyeleri temsil etmişlerdir.²⁷

Diğer yandan J. A. Clyde ve F. Cawley, Lord Advocate'in Lancaster Dukalığı Şansölyesine atanmalarının ardından komisyon görevinden istifa etmişlerdir. A. Fisher ve T. Mackenzie ise ilk rapora düşünce ayrılığını beyan eden

¹⁵ 5 Ağustos 1914'ten 5 Haziran 1916'da ölene kadar geçen sürede Büyük Britanya Savaş Bakanı olarak görev yapmıştır. *Avcı, 18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 16-17.

¹⁶ Winston Leonard Spencer Churchill (1874-1965), İngiliz asker ve siyasetçi olan Churchill, 24 Ekim 1911'de Büyük Britanya Deniz Bakanı (Amirallik Birinci Lordu) olmuştur. Gelibolu Harekâtının fiyaskoyla sonuçlanmasının ardından 25 Mayıs 1915'te görevinden alınarak Lancaster Düklüğüne getirilmiştir. Ian Westwell, *Resimli Harp Tarihi: I. Dünya Savaşı*, İş Bankası Kültür Yay., 2012, 92; *Avcı, 18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 18-19.

¹⁷ 30 Ekim 1914-15 Mayıs 1915 tarihleri arasında Büyük Britanya Donanmasının Başkomutanı (Birinci Lordu) görevini yürütmüştür. W. Churchill ile fikir ayrılığı sebebiyle 15 Mayıs 1915'te görevinden istifa etmiştir. *Avcı, 18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 22-23.

¹⁸ "Blame for the Dardanelles Failure", *The New York Times Current History*, 167.

¹⁹ Yusuf Ali Özkan, "Churchill, Çanakkale Komisyonu'nda Temize Çıkmıştı", *Anafarta*, Cilt 1, Sayı 1, Çanakkale: (2018), 38-41; Karataş, Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel", 351.

²⁰ *The Final Report of the Dardanelles Commission* (Part II-Conduct of Operations, &c) With Appendix of Documents and Maps, Presented to Parliament by Command of His Majesty, Published by His Majesty Stationery Office, London 1919, 3.

²¹ *Dardanelles Commission First Report*, Presented to Parliament by Command of His Majesty, Published By His Majesty's Stationery Office, London, 1917, 1; *Avcı, 18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 10-11,17,33; Karataş, Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel", 350.

²² *Dardanelles Commission First Report*, 1917, 1; *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 3; British History Online, Appendix 1, *Dardanelles & Mesopotamia 1916-19*, <https://www.british-history.ac.uk/office-holders/vol10/pp85-88>. Erişim Tarihi:19.12.2021; Karataş, Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel", 350.

²³ "The Dardanelles Campaign, Report of the Commission", *Australian Town and Country Journal*, 14 March 1917, 14.

²⁴ Galler asıllı İngiliz parlamenter, 1916'da Çanakkale Komisyonunda görev almıştır. *Avcı, 18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 32-33.

²⁵ British History Online, Appendix 1, Dardanelles 1916-19, <https://www.british-history.ac.uk/office-holders/vol10/pp85-88>. Erişim Tarihi:19.12.2021; Christopher M. Bell, *Churchill and the Dardanelles*, Oxford University Press UK, 2017, 224-225; "Blame for the Dardanelles Failure", *The New York Times Current History* s.167; Karataş, Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel", 350.

²⁶ 1912'de kısa süreliğine Yeni Zelanda başbakanlığı görevini yapmıştır. Çanakkale Komisyonu üyesidir. *Avcı, 18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 30-31.

²⁷ British History Online, Appendix 1, Dardanelles 1916-19, <https://www.british-history.ac.uk/office-holders/vol10/pp85-88>. Erişim Tarihi:19.12.2021; "Blame for the Dardanelles Failure", *The New York Times Current History*, s. 167; Karataş, Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel Komisyon'un Çanakkale Savaşı İle İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu'nun Verdiği Cevaplar", 350.

notlar ilişitirerek imzalamışlardır.²⁸ W. Roch ise raporu imzalamamış ve rapora bir tutanak ilişitirmiştir.²⁹ İlk rapor oldukça eleştirilmiş ve ilk rapora ek bir rapor daha hazırlanarak daha sonra yayınlanmıştır.³⁰

Çanakkale Komisyonu, sonuçları üç farklı rapor halinde hazırlamıştır. Bu raporların ilki *Çanakkale Komisyonu Birinci Raporu* (Dardanelles Commission First Report) olarak isimlendirilmiştir. İlk rapor; Çanakkale Savaşı'nın kökeni, başlangıcı ve işleyişi kapsamında deniz savaşlarını³¹ ele almış ve 12 Şubat 1917³² tarihinde yayınlamıştır.³³ İkinci rapor ise birinci raporun tamamlayıcısı olan *Ek Rapor* (First Report to Supplement)³⁴ ismi verilerek hazırlanmıştır. İlgili ek raporun yayınlanma tarihi olarak 1917 yılı belirtilmiş olmakla beraber ay ve gün tarihi verilmemiştir. İlk rapor, 12 Şubat 1917'de yayımlanması nedeniyle muhtemelen ilk rapora ilave yayınlanan ek rapor, aynı yılın şubat ayından sonra yayınlandığı değerlendirilmektedir. 17 Kasım 1919 tarihinde yayınlanan *Nihai Rapor* (The Final Report of the Dardanelles Commission) olarak isimlendirilen üçüncü rapor ise operasyonların yürütülmesi süreci içerisinde Çanakkale çıkarması, kara savaşları, Çanakkale'nin boşaltılması, tedarik konuları ve genel sonuçları kapsamıştır.³⁵ 25 Nisan 1915 tarihindeki çıkarma harekâtından Gelibolu Yarımadası'nın tahliyesine kadar geçen süreyi kapsamasının³⁶ yanı sıra nihai raporun ilk oturumu 4 Ocak 1917'de son oturumu ise 5 Eylül 1917'de gerçekleştirilmiş olup ilgili rapor altmış sekiz oturumdan meydana gelmiştir.³⁷

Savaşta bizzat yer almış asker şahsiyetler başta olmak üzere hükümette görev alan bakanlar, gazeteciler ve farklı meslek gruplarına ait kişilerin bilgisine başvurularak hazırlanan rapor, meclisin yasa teklifi ve kralın onayıyla Büyük Britanya'da kurulan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Komisyon dâhilinde hazırlanan raporun bilgi, belge ve tanıklara dayandırılarak karşılaştırmalı olarak hazırlanmış olması yine raportörlerin kanaatlerinin raporda yer alması ve birinci el bir kaynak olarak belgeyi kişisel kanaatlerden uzaklaştırmış biçimde yazmış olmaları, incelenen kaynağın önemini artırmıştır. Eserin önemini artıran bir başka husus, raporun yayımlanmayacağı ya da yayımlandığı takdirde bazı önemli bilgilerin içinden çıkarılacağı düşünülerek hazırlanmış olmasıdır.³⁸ Raporlar, majesteleri (Kral) ve hükümete sunulmak için hazırlanmış ve bu nedenle pek çok kişinin bilgisine başvurulmuş bu durum raporun tarafsız biçimde hazırlanmasına önemli bir katkı sağlamıştır. Rapora tarafsız bir bakış açısı kazandıracığı düşünülerek Büyük Britanya, Çanakkale Savaşı'nda savaştığı Türk askerî yetkililerin bilgisine dahi başvurmuştur.³⁹ Savaşta bir biçimde görev almış ya da savaşla ilgili olarak temaslarda bulunmuş pek çok tanığın yer aldığı, telgraf, askerî rapor vb. bilgi ve belgelere dayanarak karşılaştırmalı olarak ele alınan rapor Çanakkale Savaşı'nın bilinmeyen yönlerini ortaya çıkarmış olması açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

²⁸ *Dardanelles Commission First Report*, 1917, Table of Contents; "Blame for the Dardanelles Failure", *The New York Times Current History*, 167; Karataş, Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel", 351; Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 33.

²⁹ *Dardanelles Commission First Report*, 1917, Table of Contents; "Blame for the Dardanelles Failure", *The New York Times Current History*, 167; Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 33,165-170.

³⁰ British History Online, Appendix 1, Dardanelles 1916-19, <https://www.british-history.ac.uk/office-holders/vol10/pp85-88>. Erişim Tarihi:19.12.2021; Christopher M. Bell, *Churchill and the Dardanelles*, Oxford University Press UK, 2017, 224-225; Karataş, Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel", 350.

³¹ *Dardanelles Commission First Report*, 1917, Table of Contents; Bkz. Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*.

³² Karataş ve Özyiğit ilk raporun, 8 Mart 1917'de yayınlandığını iddia etmiş ve raporun kapsadığı tarihleri 4 Ağustos 1914-23 Mart 1915 olarak vermişlerdir. Birinci raporu kitaplaştıran Halil Ersin Avcı ise raporun, 13 Ocak-23 Mart 1915 tarihlerini kapsadığını iddia etmiştir. Her iki tarihinde doğru olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır çünkü 4 Ağustos 1914 Almanya'nın savaşa katıldığı tarihten 23 Mart 1915 tarihine (Çanakkale Deniz saldırısından kesinlikle vazgeçildiği gün) kadar olan süreç, bizzat birinci rapor metninde belirtilmiştir. 13 Ocak tarihi ise Müttefik kuvvetlerin yalnız donanmayla saldırma kararı aldığı tarihtir ve 23 Mart deniz saldırısından vazgeçtiği tarihtir. Karataş, Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel", 351; Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 7-8,34.

³³ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, A2.

³⁴ *First Report to Supplement*, Presented to Parliament by Command of His Majesty, Published By His Majesty's Stationery Office, London, 1917.

³⁵ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, Table of Contents.

³⁶ Karataş, Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel", 351.

³⁷ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, A2.

³⁸ Avcı, *18 Mart 1915*, 41.

³⁹ Bkz. Murat Karataş, Suat Eren Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel Komisyon'un Çanakkale Savaşı İle İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu'nun Verdiği Cevaplar", *Belgi Dergisi*, Sayı:21, Kış-2021/I. Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretinden iki yüz soruya cevap vermesi talep edilmiştir. Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti sorulara cevap vermek için *Harbiye, Bahriye Nezaretleri ve Çanakkale Mevki-i Müstahkem* bünyesinde yer alan *Çanakkale İnşaat-ı İstihkâmiye Komisyonu*'ndan görüş istenmiştir. Bu soruların maksadı, komisyona mülakat vermiş olan kişilerin verdiği bilgilerin doğruluğunu teyit etmektir. Bu üç kurum tarafından cevaplar bir rapor haline getirilmiş ancak Büyük Britanya'da oluşturulmuş komisyona bu raporun gönderilip/gönderilmediğiyle ilgili bir kayıta rastlanmamıştır. Karataş, Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel", 351-352.

Çanakkale Savaşı Öncesi Büyük Britanya'da Yaşanan Gelişmeler

Fransa ve Büyük Britanya arasındaki sıkı mücadelenin sonunda Büyük Britanya'nın *Yedi Yıl Savaşları*'nı (1756-1763) kazanmasıyla *Britanya dalgaları yönetir* ifadesi vücut bulmuş ve denizlerde Büyük Britanya rekabet edilemez bir güç olmuştur. Büyük Britanya'nın küresel düzlemde uzun yıllar denizlerde sürdürdüğü başarı ve modernleşme süreciyle muazzam zırhlı gemilere sahip olmasının sağladığı üstünlük, Büyük Britanya Deniz Kuvvetlerinde özgüvene neden olmuştur. Büyük Britanya'nın Çanakkale Savaşı'nda yüksek yıkıcılığa sahip silah ve askerî donanımına sahip olması ve *özgüven hissiyatı*, W.S. Churchill'in boğazı *sadece donanmayla*⁴⁰ geçebilecekleri üzerine kurgulanmış bir harekât planını uygulamaya koymasına neden olmuştur. Lord Kitchener ise yalnızca donanmayla Çanakkale Boğazı'nın geçilebileceği fikrine şiddetle karşı çıkmış ve Henry Jackson, 15 Ocak'ta sadece donamayla boğazı geçmenin *çılgın fikir* olduğunu savunmuştur.⁴¹

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Boğazını deniz yoluyla işgal etme planına ait en önemli rolün Deniz Bakanı W.S. Churchill'e ait olduğu düşüncesine pek çok eserde yer verilmiştir.⁴² Büyük Britanya, Çanakkale Boğazı'na yapılacak başarılı bir saldırı sonrasında İstanbul'u işgal ederek hem Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmak hem de Çarlık Rusya'ya yardım edilmesiyle ikmal hatlarını açmayı ve Rusya'yı savaş içinde tutmak istiyordu. Böylece Büyük Britanya, Osmanlı Devleti'nin Süveyş Kanalı üzerinde oluşturduğu baskıyı ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.⁴³ Büyük Britanya'nın temelde uygulamaya çalıştığı plan, Osmanlı Devleti üzerinde⁴⁴ stratejik caydırma etkisini kullanmak (stratejik taarruz) ve en kısa yoldan hedefe ulaşmaktır.

Aslında W.S. Churchill'in kafasında biçimlenen stratejik operasyon uğraşısı yeni değildi. Almanya-Fransa arasında siyasi gerilimin ve savaş tehdidinin 1911'de artması üzerine Büyük Britanya, bir Fransız-Alman çatışmasında olası bir İngiliz müdahalesini tartışmak üzere *İmparatorluk Savunma Komitesini* (Committee of Imperial Defence-CDI)⁴⁵ 23 Ağustos 1911'de toplamıştı. Büyük Britanya'nın 114'üncü savunma toplantısında, komitenin kıdemli kara ve deniz danışmanları farklı ulusal stratejiler ileri sürmüş ve konu üzerinde etraflıca bir tartışma gerçekleştirmişlerdi. Büyük Britanya'nın Fransa'ya verdiği taahhüt nedeniyle toplantıda iki seçenek ön plana çıkmıştır. İlk görüş, Fransa'yı desteklemek için İngiliz kuvvetlerinin Kıta Avrupa'sına gitmesi

⁴⁰ Kasım 1914'den itibaren Çanakkale'nin yalnız donanmayla geçileceği fikri gündeme gelmeye başlamıştır. Enis Şahin, "Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi (3 Kasım 1914-9 Ocak 1919)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 25, Sayı 73, (2009), 110, 115; Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 78-80,90-91,93-94; İbrahim Artuç, *1915 Çanakkale Savaşı*, Kastaş Yayınları, 1992, 45-46.

⁴¹ Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 83-85,95. Lord Crewe, Çanakkale Boğazı'nın geçilmesi fikri hakkında eğer Lord Fisher donanma açısından bakıp itiraz etseydi belki de Çanakkale Harekâtı olmayacaktı ifadesini kullanmıştır. Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 95-96.

⁴² Büyük Britanya, Çanakkale Cephesinin açılmasında birinci derecede rol oynamıştır. Büyük Britanya Deniz Bakanı olan W. Churchill, Çanakkale Cephesi'nin açılmasını Ocak 1915'te tekrar gündeme getirmiştir. Winston S. Churchill, *The World Crisis*, The MacMillan Company of Canada, New York 1923, 533; C.F. Aspinall Ogländer, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı*, Cilt 1, Arma Yayınları, İstanbul, 2005, 67; Geoffrey Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, Çev.: Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2020, 318-319; Westwell, *Resimli Harp Tarihi*, 92; A. Warren Docket, "A Great Turkish Policy: Winston Churchill, the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign", *History*, 102 (349), 68-91, January (2017), DOI:10.1111/1468-229X.12328, 68; "Blame for the Dardanelles Failure", *The New York Times Current History*, 168; Yücel Özkaya, "Türk ve Dünya Basınında Çanakkale Savaşları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 12, Sayı, (1996), 34, 295; Kurşun, "Çanakkale Muharebeleri", <https://islamansiklopedisi.org.tr/canakkale-muharebeleri>. Erişim Tarihi: 20.01.2022; <https://catab.ktb.gov.tr/TR-121080/canakkale-savaslar39nin-turk-ve-dunya-tarihi-acisindan-.html>. Erişim Tarihi: 25.12.2021; Figen Atabey, "İngiliz Savaş Konseyi'nin Çanakkale Stratejisi", *Çanakkale Muharebeleri'nin İdaresi Komutanlar ve Stratejiler*, Editörler: Lokman Erdemir, Kürşat Solak, Çanakkale Valiliği Yayınları, 2015, 37; Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 78-85.

⁴³ Westwell, *Resimli Harp Tarihi*, 92; Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, 319; Kurşun, "Çanakkale Muharebeleri", <https://islamansiklopedisi.org.tr/canakkale-muharebeleri>. Erişim Tarihi: 20.01.2022; "Report of the Dardanelles Commission", *The Anzac Bulletin*, 8; Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 78-84.

⁴⁴ Clausewitz'in bahse konu ettiği stratejik analiz ve eylemlerin sonucunda *her şeyin bağlı olduğu güç ve hareket merkezi olan çekim merkezini* imha etmektir. Stephens, Baker, *Savaşı Anlamak*, 27.

⁴⁵ Çanakkale Savaşı'nın köken ve başlangıcı noktasında önemli yapı olan *İmparatorluk Savaş Konseyi*, 1901'de geçici olarak kuruldu ve 1904'te yeniden yapılandırıldı. İlgili yapı, savaş bakanlığına danışma mercii olarak oluşturulmasına rağmen Amirallik ve Savaş Bakanlığı'nın denetleyemediği ve tavsiye kararlarından ziyade karar mercii olduğu ifade edilmiştir. Böylece komitenin bakanlar kurulunun anayasal yetkilerini ele geçirdiği düşünülmüştür. İmparatorluk Savaş Konseyi Birinci Dünya Savaşı'nın başında yeniden dönüşüme uğrayarak Haziran 1914'de *Savaş Konseyi* (War Council) ismini almış ve yetkileri genişlemiş 3 Kasım'da ilk toplantısını yapmıştır. Çanakkale Savaşı'nın kararının alındığı Savaş Konseyi, başta 22 üyeden oluşmasına (Churchill'in de olduğu) rağmen konseyin etkili ve yetkili mercii Lord Kitchener olmuştur. Lord Kitchener'in fikirlerine karşı çıkılmamakta kararlar sessizce onaylanmaktadır. Rapor hazırlandığında ilgili diğer yetkililere (Lord Fisher, James Murray) Çanakkale Savaş kararı alındığında kararın doğru olup olmadığı ya da itiraz edilip edilmediği sorulduğunda, hiçbirimize konuşalım diye söz verilmiyordu, itiraz etmediklerini ancak onaylamadıklarını ama kararların sessizce onaylandığı ve yetkilerinin dışında davranmadıklarını ifade etmişlerdir. 13 Ocak'ta alınan önemli bir kararda da karar verilemediği izlenimi edinilmiştir çünkü sessiz kalarak onay verildiği düşünülmektedir. Oysa savaş kararı 13 Ocak'ta verilmiştir. Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 45-48, 49-66,75,92.

yönündeyken diğer seçenek Alman kıyı şeridinde yakın bir abluka ve amfibi bir çıkarma içeren ve sadece deniz yoluyla yapılması planlanan bir harekât seçeneğiydi. Toplantının önemi ise Birinci Dünya Savaşı öncesi Büyük Britanya'da askerî açıdan geniş çaplı yapılan son toplantı olmasıdır. Bilhassa Birinci Deniz Lordu Amiral Sir Arthur Wilson, *sadece donanmaya dayanan* ve Almanya'yı denizden abluka altına alma fikrini ileri süren komutan olarak ön plana çıkmıştır. Bu argüman, tam anlamıyla donanmanın gücüne duyulan özgüvenden kaynaklanmış dogmatik bir ısrarı ifade etmektedir. Başta W.S. Churchill olmak üzere askerî ve siyasi pek çok yetkili planı, *uygulanamaz* olarak bulmuş hatta Başbakan H.H. Asquith, Amiral Arthur Wilson'un planını *çocuksu* ve *tamamen uygulanamaz* olarak eleştirmiştir.⁴⁶ Bu fikrin uygulanabilirliği ve kendi içinde tutarlı olması noktasında çok eleştirildiği ortadadır.⁴⁷ Amiralliğin planlama sürecinde ortaya çıkan kronik zayıflıklarının yanı sıra Amiral Arthur Wilson'un teknolojik gelişmelerin hızına ayak uyduramadığı (modern savaş teknoloji içerisinde denizaltı ve mayınların böyle bir harekâta izin vermeyeceği gerçeği) yönünde görüş sonradan İngiliz tarihçiler tarafından da sıklıkla eleştirilmiştir. Aralık 1914'ten itibaren W. Churchill'in iki ay kadar önce amiralliğin savaş çabalarını yönlendirmek için geri çağırdığı Amiral Sir John Fisher'in fikirlerinden ziyade Amiral A. Wilson'un 1911'de ileri sürdüğü stratejik tavsiyelerine çok daha yakın olduğu görülmüştür.⁴⁸ İngiliz tarihçi David Gethin Morgan Owen, *Akşam Yemeği, Saatinde Pişirildi mi?*⁴⁹ *Sir Arthur Wilson'un Savaş Planını Yeniden Düşünmek* adlı makalesinde, Kabine'nin Ocak 1915'te Çanakkale Boğazı'na saldırma kararında Büyük Britanya'nın 1911'de denizden Almanya'yı abluka altına almak üzere planladığı stratejinin güncellenmiş bir versiyonunun Çanakkale Savaşı'nda uygulanmış olabileceğini iddia etmesi bu açıdan dikkate değer bir görüştür.⁵⁰

W.S. Churchill'in Türk boğazlarını ele geçirme maksadını, askerî angajmanların dışında ırksal üstünlüğe dayanan bazı politik argümanlara dayandırdığı yine literatürde tartışılmış bir görüştür. W.S. Churchill'in özelde Türklere genelde doğulu toplumlara bakış açısı, kibirli bir küçümsemeden ibarettir ve bu görüşün temel nedeni, Avrupa'nın doğu karşısında üstün ve doğunun zayıf olduğu fikri anlayışında biçimlenmiştir.⁵¹ Bu anlayış çerçevesinde W.S. Churchill'in planı, Türklerin direnmekten vazgeçeceği varsayımı ve zaferin muhakkak olduğu bir deniz savaşıyla Türk ordusunu yeneceği temelleri üzerine inşa edilmiştir. Bu tehlikeli girişimin harekât ve taktik açıdan uygulanabilirliği iyi gözden geçirilmediği için daha sonra Büyük Britanya açısından kötü sonuçlara neden olacaktır.⁵² W.S. Churchill'in stratejik öngöründen yoksunluğu,⁵³ eylemin kendi stratejik amacıyla tutarsızlığında aranmalıdır. Gerçekleşmesi yakın bir potansiyele sahip olduğu düşünülen zafer, beklenen kısa zamanda gerçekleşmemiş, büyük umutlar bağlanan ve kısa sürede elde edilecek başarının bir türlü gerçekleşmemesi, İmparatorluk Kuvvetlerinin birbirine eklemli hatalar yapmasına neden olmuştur. Uzun süredir başarıdan başarıya koşan Büyük Britanya donanmasının zırhlı gemilerle takviye edilmesi,⁵⁴ Büyük

⁴⁶ David Gethin Morgan Owen, "Cooked Up in the Dinner Hour? Sir Arthur Wilson's War Plan, Reconsidered", *The English Historical Review*, Vol. 130, No. 545, August (2015), 865-867; 1911'de yapılan toplantıda W. Churchill, Çanakkale Boğazı'nın sadece donanmayla geçilemez olduğunu ifade etmiştir. Atabey, "İngiliz Savaş Konseyi'nin Çanakkale Stratejisi", 43.

⁴⁷ Arthur Wilson'un stratejisi, 'tehlikeli ve kötü düşünülmüş', 'belirsiz, mantık dışı ve uygulanamaz' olarak değerlendirilmiş ve çok eleştirilmiştir. Uygulanamaz olarak nitelendirilmesinin temel nedeni, modern savaş teknoloji içerisinde 'denizaltı' ve 'mayınların' olması yalnızca donanmayla bir taarruzun yapılabilmesini engellemesidir. Owen, "Cooked Up in the Dinner Hour", 866-868.

⁴⁸ Owen, "Cooked Up in the Dinner Hour", 866-867.

⁴⁹ "Akşam Yemeği Saatinde Pişirilen" ifadesi o dönem Donanma Sekreter Yardımcısı olan *Maurice Pascal Alers Hankey* tarafından 114'üncü İmparatorluk Savunma Komitesinin toplantısında donanmaya ait temsilcilerin performansını tanımlamak için ilk kez kullanılmış bir ifadedir. Owen, "Cooked Up in the Dinner Hour", 865.

⁵⁰ Owen, "Cooked Up in the Dinner Hour", 867.

⁵¹ Dockter, "A Great Turkish Policy: Winston Churchill", 68. A. W. Dockter, *Büyük Türkiye Politikası: Winston Churchill, Osmanlı İmparatorluğu ve Çanakkale Savaşı'nın Kökenleri* adlı makalesinde, W. Churchill'in başlangıçta İngiliz-Osmanlı ittifakını desteklediğini ancak Birinci Dünya Savaşı'yla bu fikrini değiştirdiğini ifade etmiştir. Makale, W. Churchill'in Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkisinin düşünülen çok daha karmaşık olduğunu ve Viktorya Dönemi oryantalizmi, jeopolitik strateji, kişisel özellikler ve Pan-İslami bir ayaklanma gibi düşüncelerin W.S. Churchill'in fikrinin değiştirmesinde etkili olduğunu iddia etmiştir. Dockter, "A Great Turkish Policy: Winston Churchill", 68. Churchill'in Çanakkale Boğazını sadece donanmayla geçeceği fikrinin 18 Ağustos'ta Venizelos görüşmesiyle biçimlendiği ifade edilirken 25 Kasım'da netleşmiştir. Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 78-80.

⁵² Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, 319.

⁵³ Türk askerî gücü ve kapasitesinin, sadece matematiksel ölçülerle sınırlandırılmış olması ve Türk askerinin manevi gücünün hesap edilmemiş olmasıdır. <https://catab.ktb.gov.tr/TR-121080/canakkale-savaslari39nin-turk-ve-dunya-tarihi-acisindan-.html>. Erişim Tarihi:25.12.2021. Mayın ve denizaltı gibi yeni modern savaş teknolojisinin geliştirilmiş olması da dönemin şartlarında 'sadece' deniz taarruzuyla böyle bir saldırının varlığını tehlikeye düşürebilirdi. Gerçekten de sadece Nusret Mayın Gemisi'nin boğazın kritik noktalarına yerleştiği yirmi altı mayın ve Almanya'dan alınmış obüs toplarının isabetli atışları, Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Deniz Savaşları'nda başarılı olmasında kritik rol oynamıştır.

⁵⁴ John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, Çev.: Selma Koçak, 2019, Say Yay., 471.

Britanya'nın deniz kuvvetlerine kendine has bir özgüven oluşturmuş olmasının yanı sıra Batı Cephesi'nden istenilen zamanda kuvvet kaydırılamaması, donanmayla bir taarruz planı hazırlanmasını zorunlu kılmıştır. Amirallerin karşı çıkmasına rağmen W.S. Churchill'in başarılabilir ve sürdürülebilir olarak değerlendirdiği 'sadece donanmayla boğazı geçme girişimi', Türklerin sağlam istihkâmlarına ve mayınlarına çarparak fiyaskoyla sonuçlanmıştır.⁵⁵ Donanmayla boğazı geçme seçeneğinin, 18 Mart 1915'te Çanakkale boğazının soğuk sularına gömülmesiyle alternatif planlar düşünölmeye başlanmış ve Türk ordusu da Büyük Britanya'nın yapabileceği yeni bir harekâta karşı mevzilerini güçlendirerek hazırlıklarını tamamlamıştır.⁵⁶

Büyük Britanya'nın geleneksel amfibi stratejisini modern teknolojik silahlarla ilk kez Gelibolu'da tecrübe ettiğini söylemek yanlış bir ifade olmamakla birlikte⁵⁷ kara harekâtının yapıldığı Nisan ve Ağustos 1915 çıkarmalarında yapılan stratejik askerî hatalar, gelişigüzel bir planlamanın doğal sonucudur.⁵⁸ Başarısızlığın sonucu olarak Müttefik Kuvvetler, 19/20 Aralık 1915 ve 8/9 Ocak 1916 tarihleri arasında Gelibolu Yarımadası'ndan ayrılmak zorunda kalmıştır.⁵⁹ Büyük Britanya, Gelibolu Cephesi'nde yaklaşık bir yıl sürmüş askerî seferin başarısızlık sebeplerini bir komisyon oluşturarak sorgulamıştır. Uzun süredir savaşlarda 'yenilmez' olarak tarif edilen *İmparatorluk Kuvvetleri* nasıl olur da yenilmiştir? Bu bağlamda Büyük Britanya, Çanakkale Savaşı'nda 'nasıl olmalıydı ama ne oldu?' sorusuna cevap aramıştır. Bu nedenle aslında Çanakkale Savaşları, Büyük Britanya'nın askerî açıdan kendini sorguladığı bir kırılma eşiğini temsil etmiştir.

Çanakkale Komisyon Nihai Raporu'nun Genel Sonuçları

Raporun hazırlanmasında altmış sekiz oturum yapılmış⁶⁰ ve yüz altmış bir kişiyle görüşölmüştür.⁶¹ İlk oturum, 4 Ocak 1917'de *Albay Sir John Steevens* ile başlamış, son oturum 5 Eylül 1917'de *Yarbay Alfred E.C. Keble*, *Albay Sir Courtauld Thomson* ve *Binbaşı Purchas* ile tamamlanmıştır. Komisyon, savaşta görev almış pek çok asker, savaşla ilgili devlet adamı ve gazeteci olan sivilin bilgisine başvururken bu isimler arasında *General Sir Ian Hamilton*, *Korgeneral Sir Frederick Stopford*, *Korgeneral Sir William Birdwood*, İmparatorluk Genelkurmay Başkanı *Korgeneral James Wolfe Murray*, Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili çalışmalarıyla tanınan İngiliz askerî tarihçisi *Korgeneral C.F. Aspinall-Oglander* gibi askerlerin yanı sıra *Keith Arthur Murdoch*⁶² (Avustralyalı gazeteci), *Ellis Ashmead-Bartlett*, *Mr. Noel Ross* (Yeni Zelandalı gazeteci) ve *Winston Churchill*, *David Lloyd George*'u kapsayan siyasilerin olduğu değişik meslek grubundan pek çok kişiyle görüşme gerçekleştirilmiştir.⁶³

Çanakkale Komisyonu, raporda otuz beş maddeden oluşan bir genel sonuç değerlendirmesi yapmıştır. Otuz beş maddeden oluşan genel değerlendirmenin on dokuz maddesi su, yiyecek ve tıbbi tedarik konuları hakkında ayrıntılı bilgileri kapsamakta olup on altı madde, Çanakkale Savaşı hakkında doğrudan askerî ve harekâta yönelik konular hakkında özet bilgiler içermektedir. Çanakkale Savaşı hakkında İmparatorluk ordusuyla bağlantılı on altı maddeden oluşan genel sonuç ve değerlendirme aşağıda verilmiştir.

1. Gelibolu Yarımadasına önemli bir askerî sefer yapılmasına karar verildiğinde böyle bir seferin başarıyla gerçekleştirilebilmesi için gerekli tedbirlerin yeterince dikkate alınmadığını

⁵⁵ Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, 319; Westwell, *Resimli Harp Tarihi*, 92; Fikretin Yavuz, Murat Toman, "Avustralyalı Gazeteci Keith Arthur Murdoch'ın Çanakkale Cephesine Dair Raporun Analizi", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Güz (2017), Sayı: 23, 230; *Çanakkale Muhârebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, 71.

⁵⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VIII'inci Cilt Deniz Harekâtı*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1976, 93,94,154,156.

⁵⁷ Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, 471.

⁵⁸ Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, 319. Büyük Britanya Savaş Bakanlığı Sir Ian Hamilton komutasında kara kuvvetlerini (29'uncu İngiliz Tümeni ve Mısır'daki İmparatorluk askerleri-Anzak) ile desteklemeyi planladı, planlama gelişigüzelci. Gelibolu'da çıkarma yapacak birlikler hiç amfibi eğitimi görmemişlerdi. Kıyıda su var mıydı? Nasıl bir savaş olacak? Türk birliklerinin zayıf ve güçlü tarafları neydi? gibi basit soruların dahi cevabı yoktu. Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, 319; General W.R. Birdwood ve M. Kemal Paşa arasında Pera Palas Oteli'nde Çanakkale Savaşı üzerine geçen görüşmede, Gen. Birdwood'un Suvla çıkarmasının başarısız olmasında susuzluğun önemli bir faktör olduğunu belirtmesi. Cemal Güven, *Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri (Asker, Siyasi Temsilci ve Gazeteciler)*, Eğitim Yayınevi, 2012, 21; Alev Coşkun, *Samsun'dan Önce Bilinmeyen 6 Ay İşgal, Hüzün. Hazırlık, Cumhuriyet* Kitapları, 2008, 58-60.

⁵⁹ David W. Cameron, *Gallipoli: The Final Battles and Evacuation of Anzac*, Think Production, 2011, 295; *Bean's Gallipoli*, Edit. Kevin Fewster, Allen&Unwin, 2007, 250; *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (4 Haziran 1915-9 Ocak 1916)*. V. Cilt III. Kitap, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2012, 457; Kurşun, "Çanakkale Muharebeleri", <https://islamansiklopedisi.org.tr/canakkale-muharebeleri>. Erişim Tarihi: 20.01.2022.

⁶⁰ Karataş, Özyiğit, "İngiltere'de Kurulan Dardanel", 350.

⁶¹ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 3-5.

⁶² 5 Şubat 1917'de Avustralyalı Gazeteci *Keith Arthur Murdoch*'ın bilgisine başvurulmuştur. *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 4.

⁶³ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 3-5. Avcı, 18 Mart 1915, 21,32,37.

düşünüyoruz. 15'inci maddede önemli askerî harekâtların gerekli olabileceğini Şubat 1915'te açıkça belirtmiştik. Bu koşullar altında yarımadaya yönelik askerî saldırı koşullarının incelenmesi gerektiğini ve İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Sir James Wolfe Murray tarafından donanma silahlarının olası etkisine karşı birlikleri desteklemek için hazırlanan genel bir plana özel dikkat edilmesi gerektiğini ve bu görevin yürütülmesinden sorumlu kişinin de savaş bakanı olduğunu düşünüyoruz.⁶⁴

Nihai raporun *genel sonuç* bölümünün ilk maddesinde komisyon, Gelibolu Yarımadası'na askerî bir harekâta karar verildiğinde harekâtın başarıya ulaşması için gerekli önlemlerin özenli biçimde ele alınmadığına yönelik eleştiri ve genel bir değerlendirme yapmıştır. Karar verme süreci, bir problem alanına dönük çevresel elementlerin bütüncül bir değerlendirmesi olmakla birlikte mevcut problemin tanımı, alternatiflerin belirlenmesi, bunların gerçekleşme olasılıkları ve en uygun kararın tespit edilmesi süreci olarak tanımlanmaktadır.⁶⁵ Bu bağlamda raporun kamuoyuna açıklanması üzerine *The New York Times Current Dergisi* konu hakkında bir haber yayınlamıştır. Haberde, Savaş Konseyi'nin muhtemel harekâta dair bürokratik işlemleri yerine getirmekten başka bir işlem yapmadığı noktasında bir eleştiri belirtilmiştir.

The New York Times Current Dergisi, Savaş Bakanının Doğu'daki operasyonlar için birliklerin henüz hazır olmadığını bildirmiştir. Bakanın bu açıklaması Savaş Konseyi'nin o sırada ve yakın gelecekte hangi birliklerin uygun olduğuna dair tahmini raporlar hazırladığı ve bunun dışında önemli bir girişimde bulunmadığı ve sadece kendilerini memnun eden bir karar aldıklarını haberleştirmiştir.⁶⁶

Konseyde görev alan komiserler, müşterek kara ve deniz harekâtı için yeterli birliğin öngörülenden daha erken bir tarihte hazırlanabileceğini düşünmüştür ancak bu konu, Savaş Konseyi tarafından yeterince araştırılmamıştır. Oysa müşterek harekâtın dayandığı esaslar ayrıntılı bir planlanma, teşkilatlanma, komuta ve koordinasyon tedbirlerini içermesi bakımından kapsamlı bir harekâttir. Dolayısıyla 13 Ocak 1915'te Savaş Konseyi'nin önündeki soru, herhangi bir eylemde bulunup bulunulmayacağı ya da yalnızca donanmanın mevcut güç olduğu düşünülduğünde eylemin yalnızca donanma tarafından yapıp yapılmaması hususundadır.⁶⁷ Bu açıdan incelendiğinde Büyük Britanya Savaş Bakanlığına bağlı komiserler, savaş hazırlıkları için masa başında tahmini raporlar dışında bir hazırlık yapmadığı belirtilmiş ve bölgeye sevk edilebilecek birliklerin belirtilen tarihten önce hazır olacağı gibi kendilerini memnun etmekten öteye gitmeyen hatalı bir öngörüye sahip olmuşlardır. Büyük Britanya, 13 Ocak 1915'te harekâtın olup olmayacağı kararını verme ya da harekât yapılacaksa harekâtın yalnız donanmayla yapıp yapılmaması hususundaki konuları tartışmış ve donanmayla Çanakkale Boğazı'nı ele geçirme konusunda mutabakata varılmıştır. 3 Ocak 1915'te Çarlık Rusya'nın yardım talebi üzerine Büyük Britanya'ya gönderilen diplomasi girişiminin tetiklediği Çanakkale'nin yalnızca denizden alınacağı görüşü, 13 Ocak 1915'te sessizce kabul edilmiştir. Bu açıdan 13 Ocak 1915 tarihi, Çanakkale üzerine harekât yapılması açısından önemli bir tarihi temsil etmiştir. 13 Ocak kararından sonra Çanakkale'ye yapılacak donanma saldırıyla ilgili Churchill, Fransız Deniz Kuvvetleri ve Grandük Nicholas ile görüşmüş ve Nicholas, harekât planını hevesle karşılarken Fransız Deniz Kuvvetleri de işbirliği sözü vermiştir.⁶⁸ Amiral *Sackville Hamilton Carden*,⁶⁹ 28 Ocak 1915'te Çanakkale'ye resmi olarak donanmayla taarruz kararını onaylamıştır.⁷⁰ Harekât planı, yalnızca donanmayla yapılacak bir saldırı planını kapsamakla birlikte boğazdaki stratejik hedef olarak belirlenmiş kale/tabyaların yok edilmesi ve çok az bir askerî birlik dışında başka asker kullanılmaması yönündedir. Savaş Konseyi'nde boğazda yer alan tabyalara yapılacak saldırılarda başarılı olunamazsa saldırının *prestij kaybına* neden olmadan kesilebileceği görüşü de hâkim olan bir başka görüşü temsil etmektedir. Ayrıca 16 Şubat 1915'te filo, boğazı geçmeye zorladığında onlara yardım etmek maksadıyla Çanakkale Boğazı'nın

⁶⁴ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 86.

⁶⁵ Hakan Soner Aplaç, "Karar Verme Yöntemleri ve Askerî Muharebe Fonksiyonları Alanlarına Yönelik Uygulamaları", *Güvenlik Bilimler Dergisi*, Mayıs (2018), 7-1, 88.

⁶⁶ "Blame for the Dardanelles Failure" *The New York Times Current History*, 168; "Report of the Dardanelles Commission", *The Anzac Bulletin*, 8.

⁶⁷ "Blame for the Dardanelles Failure" *The New York Times Current History*, 168; Steel, Hart, *Gelibolu Yenilginin Destanı*, 8.

⁶⁸ Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 114-115.

⁶⁹ Sir Sackville Hamilton Carden, Çanakkale Cephesi'nde koramiral rütbesiyle İngiliz-Fransız Müttefik donanmasının komutanı olarak görev yapmıştır. 17 Mart 1915'te hastalığını ileri sürerek görevinden istifa etmiş yerine John de Robeck geçmiştir. Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 23-24.

⁷⁰ Milan Vego, "On Major Naval Operations", *Naval War College Review*, Vol.60, No.2, Spring (2007), 99; "Report of the Dardanelles Commission", *The Anzac Bulletin*, 8; Atabey, "İngiliz Savaş Konseyi'nin Çanakkale Stratejisi", 41-43; Steel, Hart, *Gelibolu Yenilginin Destanı*, 8; Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 23, 63-64, 88, 92-103.

hemen yakınlarında büyük bir donanmanın hazır edilmesi de Savaş Konseyi'nde kararlaştırılmıştır.⁷¹ Aslında harekât alanının biçimlendirilmesi bağlamında bakıldığında *yalnızca donanmaya dayalı* bir harekât planlanmasında dahi küçük ölçekli bir amfibi birlik çıkarılması planlanmış olduğunu göstermektedir.

Şubat 1915'te Gelibolu Yarımadası'na yapılabilecek harekâta hazır olunmasıyla ilgili Nihai Raporun 15'inci maddesinde;

"Bahsedilen gerçekler, şubat ayının başlarından itibaren Gelibolu Yarımadası'na belirli bir ölçekte bir askerî çıkarmanın tasarlandığını ve zaman geçtikçe kayda değer bir kuvvetle bir çıkarmanın giderek daha olası hale geldiğini gösteriyor. Dolayısıyla, Genelkurmay Başkanlığı tarafından bir ön harekât planı ve çıkarma planının ortaya konması için yeterli zaman vardı. Bu her zaman böyle olurdu. Aslında Kral Yönetmeliği'nde İmparatorluk Genelkurmay Başkanlığı'na verilen görevler arasında, saldırı harekât planlarının ve bunlarla bağlantılı olarak yığınak ve takviye planların hazırlanması yer almaktadır. 19 Mart'taki Savaş Konseyi toplantısında Başbakan tarafından herhangi bir çıkarma planı ve planının hazırlanıp hazırlanmadığı sorulduğunda Lord Kitchener, sorunun savaş bakanlığınca incelenmiş olmasına rağmen Deniz Kuvvetleri Başkomutanıyla birlikte Sir Ian Hamilton tarafından üstlenilecek olan ayrıntılı bir çıkarma planının hazırlanması için yeterli bilginin elde edilemediğini söylemişti. Savaş bakanlığı tarafından genel bir harekât planı hazırlanmamıştı. Genel bir plan veya alternatif planların yapılmaması için bir neden göremiyoruz ve bu plan veya planların Savaş Konseyi'nden önce Genelkurmay'ın yetkin subayları tarafından ayrıntılı olarak hazırlanmasının askerî sorunu daha net bir şekilde aydınlatacağını düşünüyoruz."

ifadelerine yer vermiştir.⁷²

Komisyon Çanakale Nihai Raporu'nun 15'inci maddesinde, şubat ayının başında Gelibolu Yarımadası'na askerî bir çıkarma planının olduğunu ve genelkurmay başkanlığının ön harekât ya da müşterek bir çıkarma için yeterli zamana sahip olduğuna değinmiştir. Zaten Kral yönetmeliğinde (mevcut yasada) yığınaklanma ve takviye planları hazırlama görevinin genelkurmay başkanlığının sorumluluğunda olduğu tekrar belirtilmiştir. Savaş Konseyi'nin 19 Mart'ta yaptığı toplantıda Başbakan H.H. Asquith'in çıkarma planına dair sorusuna, Savaş Bakanı Lord Kitchener çıkarma planını ele aldıklarını ancak ayrıntılı çıkarma planını Amiral Sackville Carden ve kara harekâtından sorumlu Sir Ian Hamilton'un hazırlaması gerektiğini belirtmiştir. Lord Kitchener'in sözlerinden anlaşılacağı üzere çıkarmaya dair müşterek ayrıntılı planın hazırlanmadığı ortadadır. Edinilen bilgiler kapsamında raporu hazırlayan komisyon, Lord Kitchener'in sorumluluğunda olan savaş bakanlığının, genel harekât planını hazırlamadığını açıkça belirtmiş ve imalı biçimde sorumluluğu yerine getirmemesini eleştirmiştir. Komisyon, Lord Kitchener'in kendisine bağlı olan birimlerden geri dönüş alamaması ya da ilgili konuda görevini yerine getirmemesini ve Kitchener'in kendisine bağlı birimleri suçlamasını kabul etmemiş ayrıntılı planların hazırlanmamasından ya da sorumluluğun yerine getirilmemesinden Savaş Bakanı Kitchener'i bizzat sorumlu tutmuştur. Komisyon, genel ya da alternatif planların yapılmaması için bir neden olmadığını, plan ya da planların Savaş Konseyi'nin önüne gelmeden önce genelkurmay başkanlığına bağlı konunun uzmanı olan askerlerin planları hazırlaması gerektiğine ayrıca vurgu yapmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde başta Lord Kitchener olmak üzere Amiral Sackville Carden, Gen. Ian Hamilton ve Genelkurmay Başkanı J.W. Murray dâhil genelkurmay başkanlığına bağlı ilgili personelin, müşterek çıkarma plan ya da planlarını hazırlamadığı ya da olması gereken biçimde hazırlanmadığını tespit etmiştir. Bu nedenle 25 Nisan 1915'te yapılacak çıkarmanın başarısız olmasının sebebi olarak ilgili birimlerin görevini yapmamasından kaynaklandığı ima edilmiştir. Dolayısıyla önemli bir sorumluluğun yerine getirilmemesi, Müttefik Devletler ve özelde Büyük Britanya'nın harekâta başarısız olmasına en büyük katkıyı sağlamıştır. Komisyon'un genel sonuçlar başlığı altında yer verdiği 1'inci madde içinde raporun 15'inci maddesine gönderme yapması, raporun genel sonucuna dair önemli bir bulguyu paylaşması bakımından önemlidir. Diğer yandan Komisyon'un ilgili soruşturmada neden-sonuç çıkarımlarına başvurarak bir karara ulaşması ya da doğrudan 'değerlendiriyoruz-düşünüyoruz' ifadelerine yer vermesi, rapor ve soruşturma literatürüne uygun biçimde diplomatik bir dil kullandığını göstermektedir. Raporun kullandığı *suçlayıcı* lisan, nihai raporun tamamına hâkim olmuştur.

Birinci maddede ele alınan diğer bir husus ise Büyük Britanya Deniz Bakanı W.S. Churchill ve Genelkurmay Başkanı J.W. Murray'e yönelik eleştiridir. Büyük Britanya'nın hem askerî hem de sivil üst düzey yetkililerinin

⁷¹ "Report of the Dardanelles Commission", *The Anzac Bulletin*, 8; Avcı, 18 Mart 1915 Gizli Raporu, 105-106.

⁷² *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 9.

eleştirisinde, ilk olarak Genelkurmay Başkanı J.W. Murray'ın taarruz koşullarının ve donanma silahlarının muhtemel etkisine karşı birlikleri desteklemek için hazırlanmış olan planı göz ardı ettiği hususunda değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmede Genelkurmay Başkanı J.W. Murray'ın sorumluluğunda olduğu ve dikkat etmesi gerektiği bu nedenle görevini yerine getirmediği tespit edilmiş ancak asıl sorumlunun ve görevin yapılıp/yapılmadığını kontrol etmesi gereken kişinin ise Savaş Bakanı Lord Kitchener olduğu ifade edilmiştir. Bu tespitin siyasi açıdan önemi, Çanakkale Savaş'ında Büyük Britanya'nın başarısız olmasının ana sebebi olarak, siyasi ve askerî açıdan en üst makamlarda bulunan kişilerin olduğu gerçeğinin ilk değerlendirmede açık biçimde belirtilmiş olmasıdır. Soruşturmanın yürütülmesinde ilgili prensibe dikkat edilmiş ve raporun özet kısmına yansıtılmıştır.

2. Harekâtın zorluklarının çok hafife alındığını düşünüyoruz. Daha önce kararlar verilmiş ve tüm tedbirler bir çıkarma durumunda direnişin zayıf ve ilerlemenin hızlı olacağı varsayımına dayanmıştır. Bu varsayım için yeterli bir dayanak göremiyoruz. Kasım 1914'teki donanmanın yaptığı kısa süreli bombardıman, Türklere olası bir saldırı hakkında uyarıda bulunmuş ve 1915'in Şubat ve Mart aylarındaki deniz harekâtı doğal olarak Türk savunmasının büyük ölçüde güçlendirilmesine (hazırlanması) yol açmıştır. Türklere, Alman subayların önderlik ettiği biliniyordu ve özellikle savunma pozisyonlarında iyi mücadele etmeyeceklerini düşünmek için bir neden yoktu. Bu gerçekler, Amiral de Robeck ve Sir Ian Hamilton tarafından rapor edilmiştir.⁷³

Raporda eleştirilen ana tema, dolaylı yaklaşım olarak tarif edebileceğimiz düşmana beklenmeyen istikamet ve şekilde yaklaşmanın sergilenememiş olmasıdır. Çatışmanın doğası gereği harekâtın caydırma etkisi ya da düşmana kendi gücü hakkında belirsizlik oluşturması gerektiği önemli bir husus olarak ön plana çıkan bir ayrıntıdır. Kararın verilme sürecini müteakip kapsamlı düşünülmemiş bir planlama eksikliğinden dolayı harekâtın zorluklarının hafife alındığı ve gizlilik prensibine uyulmadığı ilgili maddede eleştirilmiştir. Harekât planlamasında, önlemlerin önceden planlandığını dolayısıyla karar verildiğini ve buna göre çıkarmanın kolay olacağı öngörüsüyle, Türk ordusunun direnişinin zayıf ve bununla doğru orantılı olarak birliklerin ilerleyişinin hızlı olacağı varsayımına dayandığı belirtilmiştir. Harekât alanında ise bunu destekleyecek hiçbir askerî argümanın olmadığına dikkat çekilerek böyle yanlış bir öngörünün harekâtın başarısızlığında önemli bir etken olduğuna dikkat çekilmiştir. Hatta 3 Kasım 1914'te Müttefik Donanması tarafından kısa süreli Çanakkale Boğazı'ndaki istihkâmlara saldırılması daha sonra olası saldırılar için Türk ordusunun savunma hatlarını güçlendirmesine neden olmuştur.⁷⁴ Gerçekten de ilk olarak denizden yapılan 3 Kasım 1914 saldırısı, Türk ordusunun muhtemel deniz harekâtı için mevzileri tahkim etmesi ve siperlerin doğru noktalara konuşlandırılması hususlarında gerekli hazırlıkları tamamlamasında bir fikir vermiştir.⁷⁵ Osmanlı Devleti Genelkurmayı 1921'de yayınladığı eserde, yukarıda bahsi geçen konulara benzer bir tespitte bulunmuştur. *Çanakkale'nin denizden sıkıştırılmasına tahsis edilen kuvvetin azlığı da gösteriyor ki hücum edenler, savunmadakilerin savunma kudretini sebepsiz bir şekilde küçümsemiş ve yetersiz bir kuvvet ve gayretle boğazı düşürebileceklerini zan ve tahmin ederek aldanmıştır.*⁷⁶

Müttefik kuvvetlerinin sadece donanma vasıtasıyla Türk ordusunun mukavemetini kırmak amacıyla yarma harekâtı ve boğaza ilk bombardımanı yapması, 19 Şubat 1915'te gerçekleşmiş ve sonuçları belirleyici olmamıştır. Lord Kitchener, 20 Şubat'ta diğer savaş alanlarındaki (özellikle Batı Cephesi) gelişmeler nedeniyle İngiltere'den Çanakkale'ye asker gönderme fikrini askıya almış, 10 Mart'ta asker gönderme fikrini sonradan onaylamıştır. 18 Mart'ta ikinci bombardıman gerçekleşmiş ancak ortaya çıkan kayıplar, deniz saldırısının tamamen sürdürülemeyeceğini ortaya koymuştur. 23 Mart'ta Amiral *Sir John Michael de Robeck*⁷⁷ ve Ian Hamilton'un açıklamaları, yeterli askerî kuvvet toplanıncaya kadar harekâtın ertelenmesi yönünde olmuş ve deniz taarruzu fikri tamamen terkedilmiştir.⁷⁸ Bilhassa Türk ordusunun deniz zaferi kazanmasında önemli payı

⁷³ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 86; General Hamilton anılarında General Hunter-Weston'un boğaza saldırı konusunda üstünlük ve zayıflıkları tespitinde Türk ordusunun daha önceki saldırılarla çıkartma girişimiyle ilgili bir uyarı aldığını ifade etmiştir. Ian Hamilton, *Gelibolu Hatıraları 1915*, Türkçesi: Mehmet Ali Yalman, Nurer Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2005, 71

⁷⁴ Westwell, *Resimli Harp Tarihi*, 2012, 92-93; Steel, Hart, *Gelibolu Yenilginin Destanı*, 5.

⁷⁵ Westwell, *Resimli Harp Tarihi*, 2012, 92.

⁷⁶ *Çanakkale Muhârebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihesi*, 71-72.

⁷⁷ Çanakkale Deniz Savaş'ında 18 Mart 1915 İngiliz-Fransız Donanma saldırısının filo komutanıdır. Müttefik donanmanın Ocak 1916'da geri çekilmesine kadar görevde kalmıştır. Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 24-25.

⁷⁸ "Report of the Dardanelles Commission", *The Anzac Bulletin*, 8; Steel, Hart, *Gelibolu Yenilginin Destanı*, 10-22; 23 Mart 1915 tarihi, Müttefik Kuvvetlerin (bilhassa İngiliz Savaş Kabinesi'nin) Çanakkale Boğazı'na bir deniz saldırısından kesin biçimde vazgeçtiği ve

olan iyi konuşlandırılmış topçu atışlarının isabetli atışlar tevcih etmiş olması ve Nusret Mayın Gemisi'nin Erenköy Koyu'na yirmi altı mayını kritik noktalara yerleştirmesi, deniz savaşının Türk ordusu lehine değişmesinde önemli bir katkı sağlamıştır.⁷⁹ Diğer yandan komisyon tarafından Türk ordusunun Alman generaller tarafından yönetildiği gerçeğinin⁸⁰ göz ardı edilmiş olmasının yanı sıra Türk ordusunun kuvvetli bir mücadele göstermeyeceği hakkında yaygın görüşün yanlış bir tahmin olduğu eleştirilmiştir. Harekât alanında görevli komutanlardan Amiral de Robeck (Donanma Komutanı) ve Ian Hamilton'un (Akdeniz Seferi Komutanı) üst komutanlığı ilgili konuda uyardığı ve dikkate alınmadıkları ifade edilmiştir. Savaş bakanlığına bağlı alt birimlerin bir üst makamı ikaz ettiğine vurgu yapan değerlendirme, Savaş Bakanı Lord Kitchener'ı suçlayıcı mahiyette bir ifade içermektedir. Bu bilgiler ışığında, çıkarmanın ve süregiden harekât planlamasında dikkat edilmeyen bu hususların Çanakkale Cephesi'nde Büyük Britanya'nın başarısız olmasında önemli bir neden olduğuna dikkat çekilmiş ve eleştirilmiştir.

3. Aslında nisan ayındaki ilk saldırılardan sonra ve mayıs ayının ilk günlerinde mevcut durum en baştan itibaren olasılıklarıyla düşünülmeliydi ve ihtiyaçları karşılamaya yönelik gerekli askerî malzemelerin göz önünde bulundurulması gerektiğini düşünüyoruz. Bu durum, uzun süreli askerî harekât taleplerinin diğer savaş alanlarındaki sorumluluklarımızla tutarlı bir şekilde karşılanıp karşılanamayacağını incelemeyi ve karar vermeyi gerekli hale getirecektir. Aslında bu yapılması gerekenler mayıs, haziran ve temmuz aylarında birliklere gerekli planları, mühimmatı, yüksek infilak etkisine sahip patlayıcıları ve diğer modern savaş araçlarını tedarik etmeyi olanaksız hale getirmiştir.⁸¹

Raporun üçüncü maddesi, kurmay çalışmasının eski bir özdeyişi olan *hiçbir plan, düşmanla ilk temasta hayatta kalmaz*⁸² ifadesini akla getirmektedir. Harekâtın önemli bir aşaması olan manevrada bir planının koşulları belirginleştikçe planla ilgili değişikliklerin yapılması ve acil durum planlarının olması gerektiğinin altı çizilmektedir. G. Parker çıkarma hakkında, *modern silahların öldürme gücünün iki tarafa da kördüğümü çözmeye olanağı vermediği ölümcül bir açmaza sürükledi ve Türkler tepeleri tutmuş imparatorluk birlikleri de kıyıyı tutmuştur. Her iki tarafta savunma mevzilerinden söküp atılamamıştır* ifadesini kullanmıştır.⁸³

25 Nisan çıkarılmasından hemen sonra mayıs ayında yapılan operasyonlarda, İmparatorluk ordusunun alternatif harekât planlarının olmadığı ve savaş araç-gereçlerinin harekâtı desteklemede ayrıntılı analiz edilmediği değerlendirmesi yapılmıştır. Bu açıdan harekât planlarının *esnek olmayışına*⁸⁴ ve taarruz planlarının alternatifli olmaktan uzak olduğuna hükmedilmiştir. Diğer yandan harekât için savaş-arac gereçlerinin talep edilmesinde Büyük Britanya ordusunun başta Batı Cephesi olmak üzere başka cephelerde de savaşmış olduğunun göz ardı edildiğine dikkat çekilmiştir. Bu nedenle uzun soluklu askerî harekâtlarda talep edilen ihtiyaçların, karşılanıp/karşılanamayacağı noktasında tedarikin doğru analiz edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Nisan-mayıs aylarında tedarik planlamasında yapılan hatanın, mayıs-haziran ve temmuz aylarında birliklere tedarik edilmesi planlanan mühimmat, yüksek infilak etkisine sahip bomba ve diğer modern savaş malzemelerinin tedarikini de imkânsız hale getirdiği ifade edilmiştir. Sonuç olarak esnek olmaktan uzak ve büyük resmi görmeyen (diğer cepheleri hesap etmeyen) bir tedarik planının olması, *manevra ve ateş gücü* arasındaki doğru dengenin kurulmasını engellemiştir. Bu durum İmparatorluk ordusunun savaşı kaybetmesinde diğer önemli hususu meydana getirmiştir.

4. O zamanlar mevcut kaynaklarla Çanakkale Boğazı'nda elde edilebilecek başarı ancak hükümetin çabalarını teşebbüs üzerinde yoğunlaştırması koşuluyla mümkündü ve batı savaş

geniş çapta (kara ve deniz harekâtının müşterek planlandığı) bir askerî operasyon yapılmasına karar verildiği gündür. Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 34, 85-86.

⁷⁹ C.F. Aspinall Oglender, *Çanakkale Muharebeleri: İngilizlerin Gelibolu Seferinin Resmi Tarihi*, Tercüme Muharrem Feyzi, İstanbul 1932; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VIII'inci Cilt Deniz Harekâtı*, 173; Steel, Hart, *Gelibolu Yenilginin Destanı*, 17.

⁸⁰ Alman generallerin Türk ordusunda Birinci Dünya Savaşı'nda ve Çanakkale Savaşı'nda görev alması Türk ordusunu emir komuta etmesi ve askerî açıdan Alman teknik yardımının alınması hakkında geniş bilgi için. Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Savaşı'nda Türk-Alman Birlikteliği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Cilt: 6, Sayı: 6-7, (2009).

⁸¹ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 86.

⁸² Stephens, Baker, *Savaş Anlamak*, 112.

⁸³ Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, 320.

⁸⁴ Lawrence Freedman esnekliğin önemine değinirken *önemli olan stratejiyi kararlaştırırken esnek olabilmek, günün politik gerçeklerini dikkate almak ve pratik kapasitesinin ötesinde bulunabilecek askerî stratejilere güvenmemektir* ifadesine yer vermiştir. Freedman, *Strateji*, 202.

alanında (Batı Cephesi'nde) insan ve malzeme harcamalarının sınırlandırılması şartıyla mümkün olabileceği kanaatindeyiz. Bu koşul, hiçbir zaman yerine getirilmemiştir.⁸⁵

Dördüncü madde aslından üçüncü maddenin devamı niteliğindedir. Çanakkale Cephesi'ndeki başarının, ilk olarak hükümetin konuyu ayrıntılı ele almasıyla mümkün olduğu değerlendirilmesinde bulunulmuştur. Hükümetle kast edilenin özellikle Başbakan H.H. Asquith, Savaş Bakanı Kitchener ve Deniz Bakanı W. Churchill olduğunu değerlendirmekle birlikte yetkililerin, Çanakkale Cephesi için talep ettiği personel ve malzeme talebine ancak Batı Cephesi'nde yer alan personel ve malzeme harcamalarının kısıtlanması şartıyla olabileceği dile getirilmiştir. Aslında üçüncü maddeyle birlikte değerlendirildiğinde, Batı Cephesi'nden kuvvet kaydırmanın mevcut imkânlarla mümkün olmadığı ya da böyle bir planlamanın hassasiyetle zaten planlanmadığı ve ayrıca hükümetin de planı ayrıntılı incelemeyeceği belirtilmiştir. Hükümet ve yetki verdiği ilgili birimlerin görevini yapmamış olduğu ve Çanakkale Cephesi'nde olan personel ve askerî malzeme talebinin Batı Cephesi'yle doğrudan ilgili olduğu, iki cephe arasındaki korelasyonun sorumlu ve yetkililer tarafından kurulmadığı eleştirisi açık biçimde ifade edilmiştir.

5. İlk çıkarmayı izleyen saldırıların başarısız olmasından sonra gelecekte izlenecek rota üzerinde karar vermede aşırı gecikme olmuştur. Sir Ian Hamilton, 17 Mayıs 1915'te değerlendirmesini rapor etmiş ve 7 Haziran'a kadar rapor, Savaş Konseyi veya Bakanlar Kurulu tarafından dikkate alınmamıştır. Bu en kritik dönemde hükümetin yeniden kurulması olayı, gecikmenin ana nedeni olmuştur. Sonuç olarak, Sir Ian Hamilton'un değerlendirmesinde talep ettiği takviye kuvvetlerin gönderilmesi, altı hafta ertelenmiştir.⁸⁶

17 Mayıs'ta not aldığı anılarında Ian Hamilton; *isteklerimin en önemli kısmı, istediğim 50.000 kişilik destek kuvvetiydi* diye not düşmüştür.⁸⁷ 25 Nisan çıkarmasının başarısız olmasında sonra harekâtın devamı noktasında ne yapılacağıyla ilgili kararın geç verilmiş olması eleştirilmiş ancak harekâtın devam edip etmeyeceği konusunda verilen kararın geç verilmesinde en büyük payın Büyük Britanya'da yaşanan hükümet değişikliği olduğu belirtilmiştir. Diğer yandan 17 Mayıs'ta Sir Ian Hamilton bir durum değerlendirmesinde destek birliği talep etmiştir ancak 7 Haziran'a kadar Savaş Konseyi ve bakanlar kurulu (muhtemelen siyasi karmaşa yaşandığı dönemde) Ian Hamilton'a ait değerlendirmeleri dikkate almamış ve gecikmeli olarak altı hafta sonra destek birliğinin gönderilmesi gerçekleşmiştir. Savaşın kritik safhasında tecrübe edilen bu gelişme, savaşın kaybedilmesinde önemli bir husus olarak raporda vurgulanmıştır.

6. Ağustos başında Anzak ve Suvla'da planlanan saldırının eleştiriye açık olduğunu düşünüyoruz. Bilhassa Anzak'ta (Arıburnu Koyu'nda) saldırının yapılacağı arazi çok zordu. Anzak kuvvetlerine ait Sarı Bayır'ın kuzey-batı kolunda icra edilen ana ilerleyiş, mümkün olduğunca sürpriz saldırı yapmak için geceleri gerçekleştirilmiş bu nedenle yanlış yönlendirme ve başarısızlık riski çok artmıştır. Bununla birlikte plan, diğer planların değerlendirilmesinden sonra ve ilk çıkarmadan beri Anzak Kolordusunu komuta eden komutan ile varılan mutabakat sonrası kararlaştırılmıştır.⁸⁸

7. Suvla'daki harekâtlar daha önce hiç ateş altına alınmamış birliklerden oluşan bir kuvvet için zor bir tecrübeydi ancak taarruzun zorluğu ve birliklerin deneyimsizlikleri göz önünde bulundurulduğunda 7-8 Ağustos'ta Suvla'da yapılan taarruzun olması gerektiği gibi bir baskı yaratmadığını düşünüyoruz ve biz bunu büyük ölçüde tümen komutanı ve ona bağlı tuğgenerallerden birinin kararlılık ve yetkinlik eksikliğine bağlıyoruz. Taarruzun ana kısmını oluşturan 11. Tümen ve 10'uncu Tümen'in bağlı tabur komutanları, memnun edici değildi. Paragraf 108 ve 109'da⁸⁹ açıklandığı gibi General Hammersley'in verdiği emirler karışık ve Tümen general Hammersley'in sağlığı geçmişte o kadar kötüydü ki onun görev alması dahi hatalıydı ve sahada onun tümen komutanı seçilmesi çok tehlikeliydi. Onun komutasında yapılan

⁸⁵ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 86.

⁸⁶ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 86-87.

⁸⁷ Hamilton, *Gelibolu Hatıraları 1915*, 162.

⁸⁸ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 87.

⁸⁹ 108'inci maddenin özeti olarak raportör; General Hammersley'in karargahından gelen emirlerin insicam ve kesinlik eksikliği sonucunu çıkarmıştır. 109'uncu maddenin özeti olarak General Hammersley'in 8 Ağustos'ta emi komuta ettiği birliklerin 70 rakımlı tepeyi ele geçirdiklerini bilmediğini, bir süre sonra da 6'ncı Yorkshire Alayı'nın tepeyi elinde tutamadığını ve boş yere pek çok askeri kayıpların olduğu ifade edilmiştir. Sonuç olarak General Hammersley ve karargâhının emir-komuta zafiyeti, uyum ve kesinlik eksikliğinden kaynaklı çok fazla asker kaybının olduğu ifade edilmiştir. *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 49-50.

hataların nedeni, muhtemelen bahsettiğimiz üzere sağlığından kaynaklanmaktadır. Bize göre Kıdemli Tugay Komutanı General Sitwell, yeterli enerji ve kararlılığı göstermemiştir.⁹⁰

Arazinin sınırlamaları, orduların yıkıcı darbe vurmasını büyük ölçüde güçleştirir ve engeller.⁹¹ Coğrafya, taarruz ve savunmada en önemsenmesi gereken husus olmakla birlikte her iki çıkarma harekâtında da arazinin zorluğu bilhassa 6'ncı maddede belirtilmiştir. Raporun genel sonuçlarından 7'inci madde ise 6'ncı maddenin devamı niteliğindedir. 7 Ağustos 1915'te İngilizler, 27.000 kişiden oluşan 9'uncu Büyük Britanya Kolordusuyla Suvla bölgesine taarruz etmiş ancak Meslanteppe ile kuzeyde Karakol Dağı'nın bir bölümü ele geçirilirken kıydan sadece 800 metre içeri ilerlenebilmiştir. İngilizler, 7 Ağustos sabahı Anafartalar Cephesi'nde yoğun topçu atışlarıyla Şahinsirt ve Ağıldere'den ilerleyerek Conkbayırı istikametine ilerlemiş, gece yapılan taarruzlar ise Türk askerleri tarafından püskürtülmüştür. 8 Ağustos 1915'te Müttefik kuvvetlerin Kocaçimen'i ele geçirmek için Conkbayırı istikametine yapılan operasyonları ağırlık kazanmıştır.⁹² Müttefik kuvvetler, bu operasyonlarda kısmi başarılar kazanmış ve bu gelişmeler üzerine Liman Von Sanders, 8 Ağustos 1915'te Albay Mustafa Kemal'i *Anafartalar Grup Kumandanlığına* atamış⁹³ ve bu görevlendirme savaşın gidişatı açısından belirleyici olmuştur.⁹⁴

Suvla çıkarmasını yapan birliklerin daha önce hiç savaş tecrübesi edinmemiş olmasının⁹⁵ yanı sıra gece ve arazi şartlarından kaynaklı taarruzun zorluğunun Müttefik birliklerinin başarısız olmasında en önemli etken olduğu değerlendirilmiştir. Ayrıca 7-8 Ağustos'ta yapılan baskın taarruzlarının Türk ordusu üzerinde gerekli baskıyı oluşturmadığı ve yine bu operasyonların başarısız olmasında başta tümen komutanı olmak üzere ona bağlı tugay komutanının gerekli komutanlık vasfını göstermediği belirtilmiştir. Harekâta 10, 11, 13 ve 53'üncü tümenler katılmış, 53'üncü Tümen ihtiyatta beklerken diğer üç tümen sahile çıkarma yapmıştır. 10 ve 13'üncü tümenler sahile bir tugay çıkararak örtü sağlayacağı öngörülmüştür. Tümgeneral Frederick Hammersley⁹⁶ komutasındaki 11'inci Tümen, ilk çıkarma yapan birliktir ve General Hammersley'in askerleri karaya çıkar çıkmaz, siper kazmaya başlamıştır. Karaya çıkar çıkmaz siper kazma, birliğin beka tedbirlerini uygulama ve tertiplenme hazırlıklarını gösteren en büyük emaredir. Oysa çıkarma bütün bir faaliyet olup henüz çıkarma tamamlanmamıştır. Bu durum, Ian Hamilton'un planının daha harekâtın başında aksamasına neden olmuştur ki 10'uncu Tümenin sahile çıkması bu nedenle gecikmiştir. Taarruzun ana kısmını oluşturan 11'inci ve 10'uncu tümenlerdir ve raporun yedinci maddesinde eleştirilen tümen komutanı, Tümgeneral F. Hammersley'dir.

⁹⁰ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 87.

⁹¹ Stephens, Baker, *Savaşı Anlamak*, 71.

⁹² Ogländer, *Çanakkale Muharebeleri*, 146-148; Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar*, 55; Şahin, "Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi", 145-146.

⁹³ Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar*, 55; Şahin, "Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi", 145-146.

⁹⁴ Albay Mustafa Kemal, Arıburnu-Anafartalar Cephesi'ndeki tüm Türk kuvvetlerini emir komuta etmek üzere *Anafartalar Grup Komutanı* (19'uncu Tümen ve Arıburnu Kuvvetleri Komutanı) olarak atanmasıyla 6 Ağustos'tan 9 Ağustos'a kadar şiddetli Müttefik saldırısına karşı güçlü bir savunma vermiş ve 10 Ağustos'ta Türk kuvvetlerini karşı taarruza geçirerek önemli bir askerî başarı elde etmiştir. 10 Ağustos taarruzlarıyla geri püskürtülen Akdeniz Seferi Kuvvetleri komutanı Ian Hamilton şu notu düşmüştür: *Türkler, bizi Conkbayırı'ndan atmak suretiyle görevlerini yapacaklarını anladılar ve öyle yaptılar* ifadesini kullanmıştır. Albay Mustafa Kemal, *I ve II. Anafartalar Savaşları*'nda elde ettiği başarılarından dolayı "Anafartalar Kahramanı" sıfatını kazanacaktır. Bu nedenle "Çanakkale Cephesi'nin Büyük Kumandanı" sıfatıyla anılmaya başlayacaktır. Kemal, *Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe*, önsöz; Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar*, 58; Şahin, "Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi", 146; Levent Ünal, "Mustafa Kemal'in Askerî Dehası ve Muharebelerdeki Uygulamaları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl:17, Bahar (2019), Sayı:26, 17. Birinci dünya Harbi esnasında Harp Tarihi Şubesi'nin (Gnkur. ATASE Başkanlığı) Arıburnu ve Anafartalar Muharebeleri ile ilgili rapor talebi üzerine hazırlamıştır. Arıburnu Savaşı hakkında geniş bilgi için Bkz. Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011; Bkz. Mustafa Kemal, *Arıburnu Savaşları*, Günümüz Türkçesi: Nurer Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2005. Anafartalar Muharebeleri için (2 Haziran 10 Ağustos tarihlerini kapsar) Bkz. Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011. Anzak çıkarması esnasında; *size ben taarruzu emretmiyorum. Ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman içerisinde yerimize başka kuvvetler ve komutanlar kaim olabilir* emri ve genel olarak Çanakkale Zaferi'yle Mustafa Kemal Paşa'nın birlikte anılması hakkında. Bayram Akça, "Çanakkale Savaşları'nda Mustafa Kemal'in Rolü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt:21, Sayı:2, (2006), 6-13; Abdurrahman Çaycı, "Çanakkale ve Gelibolu Yarımadasının Atatürk'ün Kariyerindeki Yeri", Cilt:7, Sayı:19, (1990), 36-42; Mahir Aydın, "Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'ün Askerî Liderliği", *Atatürk'ün Askerî Liderliği Paneli Bildiri Kitabı*, Genelkurmay Basımevi, 2016, 15-25.

⁹⁵ Yavuz, Toman, "Avustralyalı Keith Arthur Murdoch", 231; *Çanakkale Muhârebâtı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, 74.

⁹⁶ Tümgeneral Frederick Hammersley, göreve atanmadan sadece bir yıl önce sınır krizi geçirmesine rağmen Çanakkale Savaşı'nda XI'nci Tümen komutanı yapılmıştır. Suvla Körfezi'ndeki çıkarma komutanıydı. Verdiği emirlerdeki karışıklıklar, enerji ve emir komuta eksikliği sebebiyle 23 Ağustos 1915'te görevinden alınmıştır. <https://www.britishempire.co.uk/forces/majgenhammersley.htm>. Erişim Tarihi:10.11.2021; *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 49-50.

10'uncu Tümen Komutanı ise General Bryan Thomas Mahon'dur,⁹⁷ ayrıca taburların⁹⁸ harekâtın uygulama safhasındaki çabalarından memnun olunmamıştır.

Bilindiği üzere 25 Nisan çıkarılmasından sonra 6 Ağustos'ta Suvla'da bir amfibi harekât daha planlanmıştır. 6 Ağustos 1915'te 9'uncu Kolordu Komutanı General Frederick Stopford emir komutasında yapılan Suvla çıkarılması hem dar bir kıyı şeridi olarak uzanan Arıburnu Koyu'nda sıkışmış birlikleri (Anzak Kolordusu) rahatlatarak hem de Türk birliklerinin dikkati ve kuvveti başka bir alana kanalize etmiş olmayı amaçlamıştı. 6 Ağustos 1915'te Anzak Kolordusu, Arıburnu Cephesi'nden yoğun topçu ateşiyle taarruza geçerek 16'ncı Tümen'e ait Kanlısirt'ı ele geçirmiştir. İngilizler, 19'uncu Tümen bölgesine saldırmış ancak ağır zayıflar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁹⁹ Suvla çıkarılması müteakibinde dört gün süren taarruz, Türk tarihinde *Birinci Anafartalar Savaşı* olarak bilinmektedir.¹⁰⁰ Büyük Britanya, 6-7 Ağustos harekâtında mevcut Suvla çıkarılmasını devam ettirmek niyetiyle gece 20.000 kişilik kuvvetle Sazlıdere'nin kuzeyinden Conkbayırı ve Kocaçimen istikametine ilerlemiştir.¹⁰¹ İlerlemeyi yavaşlatan en önemli faktör ise yürüyüşlerde aşırı ihtiyatlı davranılmasıdır.¹⁰² Müttefik Kuvvetlerin, 6-7 Ağustos gecesi 19'uncu Tümen saldırısı üzerine Albay Mustafa Kemal, askerlerine teyakuzda olunması emrini vermiştir.¹⁰³ Seddülbahir ve Arıburnu'nda ilerlemenin sağlanamaması nedeniyle Gen. Ian Hamilton'un planının Kocaçimen-Conkbayırı-Kemalyeri-Kabatepe istikametine ilerleyerek Türk kuvvetlerinin geri hattını ele geçirmek ve Türk ordusunu kuşatmak olduğunu görüyoruz. Böylece Türk birlikleri iki cepheye bölünmüş olacak ve hata yapmaya zorlanacaktır.

Arıburnu'nda bulunan birliklerle Suvla çıkarılmasındaki Müttefik birliklerinin eş zamanlı saldırısı üzerine planlanan harekâtın askerî açıdan eleştiriye açık olduğu raporda ifade edilirken Arıburnu istikametinden Türk mevzilerine yapılan taarruzun sakıncalarına değinilmiştir. Zorlu coğrafyada arazi bilgisinden yoksun acemi askerle yapılan gece taarruzlarının, emir-komuta zafiyeti ve birliklerin yanlış yönlendirilmesine bağlı olarak başarısız olması kuvvetle muhtemeldir. Arıburnu bölgesinde arazinin zorlu olduğu bilhassa Anzak birliklerinin Sarıbayır mevkiinden kuzey-batı istikametine baskın tarzında gece taarruzları yaptığı ancak askerlerin arazi bilgisine sahip olmaması ve acemi olmaları nedeniyle ihtiyatlı davrandıkları bu nedenlerden dolayı taarruzun başarısız olduğu ifade edilmiştir. Harekât, nisan ayından beri arazide bulunan ve Anzak Kolordusunu emir komuta eden İngiliz General William Birdwood ile koordine edilerek yapılmasına rağmen başarısız olması yine askerî açıdan harekâtın iyi planlanmadığını işaret eden bir gösterge olmuştur. Bilhassa araziyi tanımayan ve bu nedenle arazi de tereddütlü ilerleyen askerlerle yapılan gece baskınlarının Müttefik kuvvetlere avantaj sağlayacağını düşünülmesi bir *komutanlık hatasıdır*. Bununla birlikte arazi bilgisi olmadan hareket eden ve gece yapılan baskın taarruzlarında birlik komutanlarının emir-komutayı kaybetmesi ve birliklerini yanlış sevk ve idare etmesi muhtemeldir ve bu tip komutan emirleri, kritik başarısızlıklara davetiye çıkarır. Raporun altıncı maddesi, Suvla çıkarılması ve sonrasında yapılan gece taarruzlarıyla komutanlık hatası eleştirilirken Gen. Ian Hamilton işaret edilmiştir.

Müttefik kuvvetler, tuz gölünün de bulunduğu açık bir arazide başarısız bir çıkarmanın ardından iki cepheden saldırarak gece baskınlarıyla Türk birliklerinin geri hatlarını kuşatmayı amaçlamış ama bu harekâta Türk ordusu tarafından akamete uğratılmıştır. Yine ilgili madde de Türk birliklerinin başarılı bir savunma savaşı verdiği ve Anafartalar Kahramanı olarak bu cephede başarısından söz ettiren Mustafa Kemal Paşa'nın askerî

⁹⁷ General Bryan Thomas Mahon, Gelibolu Savaş'ında 10'uncu Tümen Komutanı olarak görev yaptı. 6-7 Ağustos 1915'te Suvla Körfezi'ne çıkarmada bulunmuştur. https://web.archive.org/web/1914-1918.net/murray_fisrt_despatch.htm. Erişim Tarihi:10.12.2021.

⁹⁸ Batı ve Doğu Yorkshire (Tabur komutanı H.G.A. Moore) taburları, İstihkâm Taburu, 8'inci Süvari taburlarıdır.

⁹⁹ Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2007, 56; *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 433. Mustafa Kemal Paşa, Esat Paşa'ya böyle bir çıkarma olabileceğini haziran ayında bir sohbet esnasında bahsettiğinde Esat Paşa ihtimal dâhilinde görmemiştir. Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011, 11. Ian Hamilton'un yaptığı hatalardan birisi Suvla çıkarılması öncesi askerlerin ağustos ayında on dört gün gemide bekletilmiş olmasının asker üzerinde ciddi bir stres kaynağı oluşturduğu belirtilmiştir. Yavuz, Toman, "Avustralyalı Keith Arthur Murdoch", 230-231.

¹⁰⁰ Şahin, "Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi", 145-147; Kurşun, "Çanakkale Muharebeleri", <https://islamansiklopedisi.org.tr/canakkale-muharebeleri>. Erişim Tarihi: 20.01.2022.

¹⁰¹ Kurşun, "Çanakkale Muharebeleri", <https://islamansiklopedisi.org.tr/canakkale-muharebeleri>. Erişim Tarihi: 20.01.2022; Şahin, "Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi", 144-145.

¹⁰² Şahin, "Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi", 144-145; *Çanakkale Muhârebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, 72-74.

¹⁰³ Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar*, 55.

dehasından bahsedilmemesi, raporun kendi zayıf ve eksik taraflarından bahsetmesi, raporun sürekli suçlayıcı bir sonuca ulaşmasına neden olmuştur.

8. Sir Frederick Stopford, yukarıda bahsedilen etkili önderlik eksikliği ve birliklerinin deneyimsizliği nedeniyle engellenmiştir ancak operasyonların ilerleyişi hakkında kendisini bilgilendirmek için mevcut araçları yeterli kullandığını düşünmüyoruz. Sir Frederick Stopford, 7 Ağustos'ta birliklerin planlandığı kadar hızlı ilerlemediğini fark ettiğinde General Hammersley'den bir açıklama istemeliydi. Bu durumda General Sitwell ve General Hill arasında ortaya çıkan farklılıkları ve General Sitwell'in emir-komuta etmedeki canlılık ve enerji eksikliğinden haberdar olurdu. Bu noktada Sir Frederick Stopford'un müdahalesine ihtiyaç olduğunu düşünmüyoruz.

7 ve 8 Ağustos'ta Sir Frederick Stopford'un kendisi ve kurmaylarının birliklere su tedariki sağlayamamasından kısmen sorumlu olduğunu düşünmüyoruz. Su teminiyle ilgili ayrıntılı sonuçlarımız aşağıda verilecektir.¹⁰⁴

8 Ağustos 1915 sabahı Sir Frederick Stopford tarafından verilen emirleri, Sir Ian Hamilton'un kınamasını ve ister Sir Ian Hamilton'un telgrafında verilmiş olsun isterse Sir Frederick Stopford'un kendisine verdiği raporda kabul edilsin bu emirlere verilen cevabı onaylayamayız. Sir Bryan Mahon ve General Hammersley'nin ileri sürdüğü fikre göre, bu emirler onları ilerlemekten alıkoymamıştı.

8 Ağustos akşamı Sir Frederick Stopford'un yaşadığı zorlukların Sir Ian Hamilton'un müdahalesiyle arttığını düşünmüyoruz. Sir Ian Hamilton, Sir Frederick Stopford'un 9 Ağustos ile 15 Ağustos arasındaki operasyonlarda enerji eksikliği olduğunu düşünmüş gibi görünüyor. Bu görüş, herhangi bir özel eylem veya ihmalden çok genel davranışa dayandığından bu görüşün üzerine hüküm verecek durumda değiliz. Ancak böyle bir konuda başkomutanın izlenimlerine önem verildiğinin farkındayız.¹⁰⁵

İlgili madde, Suvla çıkarması sonrası harekâttan bahsetmektedir. Bazı genel değerlendirmeleri içermekle birlikte Sir Frederick Stopford'un komutan olarak bir sonraki durumda yapması gereken görevleri hatırlatılarak, komutanlık eksiklikleri açık biçimde eleştirilmiştir. Raporda General F. Stopford'un etkili komutanlık eksikliği ya da birliklerin deneyimsizliğinden kaynaklı nedenlerin operasyonun başarısını tahdit ettiği ve Gen. F. Stopford'un elinde bulunan askerî imkânları yeterli kullanmadığı değerlendirilmiştir. Ayrıca Gen. F. Stopford'un emir komutasında bulunan astlarından haberdar olmaması da komutanlık zafiyeti olarak eleştirilmiştir.

7 Ağustos 1915'te taarruzda beklenen başarı sağlanamamış ve bir gecikme yaşanmıştır. Bu gecikme, taarruzun akış hızını bozmuş ve harekâtın başarısız olmasına neden olmuştur. General F. Stopford emir komutasında bulunan Tümgeneral F. Hammersley'den *taarruz hızında gecikme* nedenini öğrenmesi gerektiği ama Gen. F. Hammersley'den böyle bir bilgi almadığı özellikle vurgulanmıştır. Aslında Gen. F. Stopford'un Gen. F. Hammersley'den 7 Ağustos'ta beklenen ilerlemenin gösterilmemesiyle ilgili geri dönüş almaması, General Sitwell ve General Hill arasındaki farklılıkları ve Gen. Sitwell'in operasyondaki *motivasyon eksikliğini*¹⁰⁶ öğrenememesine neden olduğu belirtilmiştir. Ast ve üst birlikler arasında koordinasyon sağlanması ve yerinde müdahale bir komutanlık sorumluluğudur. *Koordinasyon sağlanamaması ve gerekli müdahalenin yapılmaması*, komisyon tarafından harekâtın kritik bir aşaması olarak tespit edilmiştir. *Bir komutan, astlarının yaptığı ve yapmadığı her şeyden sorumludur* anlayışını hatırlatan bir değerlendirmedir ve sorumluluğunu yerine getirmeyen Gen. F. Stopford'un *komutanlık zafiyeti* olarak görülmüştür.

7-8 Ağustos operasyonlarında başarısızlığın nedenlerinden birisi de ikmal sıkıntısıdır. 6 Ağustos çıkarmasının ardından sert çarpışmaların olduğu 7-8 Ağustos'ta harekâtın devamında suyun tedarikinde yaşanan sıkıntılar, harekâtın Müttefik kuvvetler için başarı şansını azaltmıştır. Harekât süratini yavaşlatan en önemli ayrıntı, muazzam lojistik desteğine ihtiyaç duymasıdır.¹⁰⁷ Harekâtın, ikmal tedariki noktasında sıkıntı yaşanacağı bir arazi parçasında yapılmasına karar veren Gen. F. Stopford'un *komutan sorumluluğu* bağlamında

¹⁰⁴ Raporun devamında tedarik noktasında bilgiler yer almakla birlikte su tedariki, *genel sonuçlar* içerisinde 17 ve 21'inci maddelerde yer verilmiştir. *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 89.

¹⁰⁵ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 87.

¹⁰⁶ Canlılık ve enerji eksikliğini genel manada motivasyon eksikliğidir, askerin duygusal açıdan kazanma azminin kaybolması olarak tarif edebiliriz. Bu durum askerî bir birimde kazanma azmini motive eden 'birlik ruhunu' ortadan kaldırır.

¹⁰⁷ Stephens, Baker, *Savaşın Anlamak*, 71.

değerlendirilmiştir. Operasyonun komutanı olarak Gen. F. Stopford'un mevcut sıkıntıyı öngörememesi ya da yaşanan su tedarikine çözüm üretememesi, raportörler tarafından savaşın gidişatında önemli bir etki oluşturduğu yönünde değerlendirilmiştir.

Komisyon, 8 Ağustos'ta Gen. F. Stopford'un verdiği emirlerin üst komutanlık (Ian Hamilton) tarafından reddedildiğini ve cari durumun Gen. F. Stopford'un raporlarında da birebir geçtiği bildirilmiş ancak komisyon, harekât alanında yapılan bu hatanın kabul edilemez olduğunu dile getirmiştir. Gen. Bryan Mahon ve Gen. F. Hammersley'in iddiası ise Gen. F. Stopford'un verdiği emirlerin harekâtın ilerleyişini yavaşlatmadığı yönünde olduğu belirtilmiştir. Diğer yandan 8 Ağustos'ta Gen. F. Stopford'un harekâtı iyi yönetememesinde etkinin, Gen. Ian Hamilton'un müdahalesiyle arttığı rapora yansımıştır. 9-15 Ağustos tarihleri arasında Gen. F. Stopford hakkında Gen. Ian Hamilton'un özel düşüncelerine yer verilerek Gen. F. Stopford'un bahse konu tarihlerde moral ve motivasyonun düştüğüne dair gözlemlere yer verilmişse de bu durumun *komutan kanaati* olabileceği dile getirilmiştir.

Geoffrey Parker, *Cambridge Savaş Tarihi* adlı eserinde Suvla çıkarmasına ilişkin farklı bir yorum getirmiştir. G. Parker, 6 Ağustos 1915 Suvla çıkarmasının 1882'den beri orduyu emir-komuta etmemiş bir general olan F. Stopford'un komutasında yapıldığına dikkat çekerken Ian Hamilton'un karargâhının Anzak kolordusuna verdiği emirlerle Anafartalar üzerine gece taarruzları gerçekleştirmiş olması ve bu başarısız taarruzların sonrasında Anzak kolordusunun ağır kayıplar verdiğiğine dikkat çekmiştir. Aslında Gen. F. Stopford'un hedefinin 6 km ötede bulunan tepeler olduğu bilgisi, ast birliklere sonradan verilmiş ve üç gün sonra harekete geçildiğinde ise Türkler düşmanı karşılamak için gerekli hazırlığı yapmıştır.¹⁰⁸ A. Oglander, Gen. F. Stopford hakkında G. Parker ile benzer bir değerlendirmede bulunmuş ve *tesadüfen general* başlığı altında verdiği bilgide Gen. F. Stopford'un *şimdiye kadar hiçbir savaşta birlik komutanlığı yapmadığı* bilgisini paylaşmıştır.¹⁰⁹ Bu nedenle G. Parker, Birinci Anafartalar Savaşı'nda başarısızlığın nedenlerini Ian Hamilton'un karargâh subaylarının yanlış ve eksik yönlendirmelerine dayandırırken çok uzun süredir komutanlık vazifesi almamış Gen. F. Stopford'un çok riskli bir çıkarma ve taarruzu emir-komuta etmesinin en başta verilmiş stratejik bir hata olarak görmüştür.

9. Sir Ian Hamilton ile ilgili olarak bir komutanın savaştaki yeteneklerinin elde ettiği sonuçlarla değerlendirilmesi kaçınılmazdır ancak bu sonuçlar hayal kırıklığı yaratıyorsa başarısızlığı kısmen sorumlu olduğu nedenlerden kaynaklanıyor olabilir.

Nisan 1915'te Sir Ian Hamilton, birliklerini belirlediği yerlere çıkarmayı başardı ancak çıkarmanın ardından planlanan operasyonlar, Türk savunma gücünün ve Türk birliklerinin savaşma niteliklerinin yanlış hesaplanması nedeniyle aniden yavaşlamıştır. Bu tepki Sir Ian Hamilton'u Türklerin iyi biçimde mevzilendiğine, silahlandığına ve donanmaya ait ateşlerin mevzilere ve modern tipteki dikenli tel engeline karşı etkisiz olduğuna ikna etmiş olmalı. Bununla birlikte bu operasyonların başarısızlığı, Sir Ian Hamilton ve bölgedeki askerî yetkililerin karşılaşılması muhtemel karşı koymadan yeterince etkilenip etkilenmediğinden şüphe duyuyoruz.

Mayıs, haziran ve temmuz aylarında şiddetli çatışmalar yaşandı ancak çatışmaların sonuçları, gösterilen çaba ve verilen kayıplarla orantılı değildi.

Temmuz ayında, ağustos başlarında yürürlüğe giren bir birleşik harekât planı hazırlanmıştır. Sir Ian Hamilton başarıdan emindi ancak Türk direnişinin sebatı karşısında bir kez daha şaşkına döndü. Ayrıca planın bir parçası olan, zor ve keşfi iyi yapılmamış bir bölgede gece ilerlemelerinin başarısız olması ağır zayıyata yol açmış ve görev verilmiş olan kuvvetleri geçici olarak dağıtmıştır.

Sir Ian Hamilton, 15 Ekim'de görevinden alınmıştır.

Sir Ian Hamilton'un kişisel cesaretini ve enerjisini, gayretli tavrını ve ne pahasına olursa olsun kazanma kararlılığını biliyoruz. Ayrıca kendisine verilen görevin son derece zor olduğunu, bölgedeki askerlerin ilk başta harekâtın niteliğini ve süresini yanlış anladıklarını ve daha sonra Türkleri siperlerinden çıkarmanın, boğazlara hâkim arazileri işgal etmenin yoğun bir güç ve çaba gerektiren zorlu ve tehlikeli bir girişim olduğunu geç fark ettiklerini kabul ediyoruz. Ayrıca Sir Ian Hamilton'un, Lord Kitchener'ı savaş bakanı olarak değil de başkomutan olarak gördüğü

¹⁰⁸ Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, 320.

¹⁰⁹ Oglander, *Çanakkale Muharebeleri*, 44-45.

ve Lord Kitchener'ın Sir Ian Hamilton'a verdiği görevi yerine getirmenin önemini vurguladığı akıldan çıkartılmamalıdır.

Zaman zaman Sir Ian Hamilton, hükümetin tedarik edemediği takviye asker, silah ve mühimmat ihtiyacını belirtse de yine de her zaman elindeki kaynaklarla mücadeleyi sürdürmeye muktedir ve sonuç olarak başarıdan emindi. Bu nedenden dolayı onu suçlamak zor olacaktır ancak olayların ışığında harekâtı değerlendirdiğimizde, ilk çıkarmayı daha eleştirel bir bakış açısıyla incelemiş, başarı ve başarısızlık olasılıklarını tarafsız bir şekilde belirlemiş, kaynakları göz önünde bulundurarak emrine verilebilecek insan ve malzeme kaynaklarını ve savaş bakanına harekâtın devamı lehinde veya aleyhinde argümanlarını kapsamlı bir biçimde sunmuş olsaydı daha iyi olurdu.¹¹⁰

Raporun dokuzuncu maddesinde genel olarak Sir Ian Hamilton'un komutanlık niteliklerinden, görevden alınmasından ve Çanakkale Savaşı'na katkı ve eksikliklerinden bahsedilmesinin yanı sıra *Ian Hamilton merkezli* harekâtın zorluğundan kaynaklanan başarısızlığın genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Komutanlık özellikleri içerisinde belki de en önemlisi cesarettir. İlgili değerlendirmede Sir Ian Hamilton'un cesur bir komutan olduğu ve kazanma azmiyle ilgili bir şüphenin olmadığı belirtilmiş ancak üstlenilen görevin zorluğu ve iyi planlanmayan bir operasyonun başarısız olmasına dikkat çekilirken başarısızlığın ölçütünde sonucun önemi belirtilmiştir. Komisyon, sonuçları itibariyle harekâtın hayal kırıklığı ve başarısız olduğunu vurgulamıştır. Kara harekâtında, başarısızlığın sorumlusu olarak Ian Hamilton'un olduğu vurgulanırken¹¹¹ *komutan sorumluluğu* bağlamında bilhassa Türk ordusunun mukavemet gücünün ve arazi şartlarının doğru hesaplanmadığı ve bu konuda yeterli önlem alınmadığı eleştirilmiştir. Çıkarmayı müteakip mayıs, haziran ve temmuz aylarında yapılan taarruzlarında Türk mevzilerinde istenilen etkiyi oluşturmadığı hatta ağustos ayında yapılan Anafartalar Muharebeleri karşısında Türk birliklerinin iyi tahkim edilmiş arazide güçlü bir savunma örneği gösterdiği hususu bir kez daha belirtilmiştir.

Diğer yandan savunma savaşlarında taktiksel bir kaide olarak, hâkim araziye elinde tutanın önemli bir avantajı sahip olduğu¹¹² ve taarruz eden kuvvetin araziye ve elinde bulundurduğu kuvveti doğru hesap ederek bir harekât planlaması gerektiğine bir kez daha dikkat çekilmiştir. Doğal olarak hâkim araziye elinde tutan Türk ordusunu, mevzilerinden oynatmanın yoğun uğraş gerektirdiği ve her saldırının zor, tehlikeli bir girişim olduğunun fark edilmesinin sonradan anlaşıldığı hatalı hesaplamaların bir sonucu olarak tenkit edilmiştir. Ian Hamilton'un emir-komutasındaki birliklerin çıkarmanın ve devamındaki harekâtın niteliği ve süresiyle ilgili yanlış bilgilendirildikleri ve bu hatalı bilgilendirmenin de harekâtın başarı şansını azalttığı değerlendirilmiştir. Ayrıca Lord Kitchener ve Ian Hamilton arasındaki özel ilişkiye değinen raporun ilgili bölümünde Ian Hamilton'un Lord Kitchener'ı savaş bakanı olarak görmekten daha çok eski bir asker olması nedeniyle başkomutan olarak gördüğü belirtilmiştir. Aslında Lord Kitchener sadece Ian Hamilton tarafından komutan olarak görülmüyordu. Eski bir komutan olan Kitchener, Savaş Konseyi'nin tek hâkimi ve askerî bir otorite olmasının yanı sıra prestiji muazzamdı. Onun verdiği karar değişmeksizin son karar olarak kabul edilir ya da mecliste askerî konular üzerine onunla tartışmaya girmeye cesaret edecek hiç kimse bulunmazdı. Bunun dışında Ian Hamilton onun yetiştirdiği bir subaydı. Lord Fisher ve Sir Arthur Wilson ifadelerinde, komutana sadakat ve dahası onunla çelişmemek için kendi görüş ve düşüncelerini gerek uzmanlık alanına girmediği gerekse uzmanlık alanına giren konularda da fikir beyan edilmesi istenmediği ya da karar Kitchener tarafından verildiği için Çanakkale Savaşı kararını onaylamasak da itiraz etmeksizin sessizce kabul edildiği rapor ifadelerinde belirtilmiştir. Kitchener'ın kendisi, genelkurmay başkanı gibi davrandığı hatta Genelkurmay Başkanı James Murray'a kurmay subay gibi davrandığı ve kendisinden istenmediği sürece bağımsız fikir beyan etmesi istenmediği hatta kimi zaman alınan kararlardan genelkurmay başkanının dahi haberinin olmadığı ifade edilmiştir. Lord Kitchener'ın savaş bakanı olmasıyla savaş bakanlığındaki önemli değişiklikler yapılması Kitchener'ın son kararı vermesi ve tüm yetkileri kendi üzerinde toplamasında etkili olmuştur.¹¹³

Avustralyalı tarihçi J. Macleod, Ian Hamilton ve rapor hakkında makalesinde raporda en fazla eleştirilen kişinin Ian Hamilton olduğunu ve raporun sonucuna Hamilton'un tepkisinin komisyon tarafından en azından kısmen

¹¹⁰ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 87-88.

¹¹¹ Avustralyalı gazeteci Murdoch rapor niteliğinde yazdığı mektubunda başarısızlıktan Ian Hamilton'u sorumlu tutmuş ve şiddetli biçimde eleştirmiştir. Yavuz, Toman, "Avustralyalı Keith Arthur Murdoch", 230.

¹¹² Stephens, Baker, *Savaşı Anlamak*, 112.

¹¹³ Avci, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 25-26, 43-44, 54-59, 73-74.

aklanmış hissettiğini göstermesi açısından önemli bulmuştur.¹¹⁴ Gerçekten de raporun büyük bir kısmında gerek isim vererek gerekse imalı ifadelerde kara savaşlarının komutanı General Ian Hamilton gerek komutanlık niteliğiyle gerekse harekâtın başarısız yönetilmesiyle hatta astlarının yaptığı hatalardan dahi sorumlu tutulmak suretiyle şiddetli biçimde eleştirilmiştir. Birinci raporda bahsedildiği üzere Lord Kitchener'ın 1916'da ölmesi, büyük bir komutan olması ve savaşta oynadığı rolün tam olarak açıklanamayacağı ve ölümlere saygı duyulması sebeplerine dayanarak komisyon, Kitchener'ı suçlamaktan kaçındığını ifade etse de aslında savaşta başarısız olmanın yegâne sorumlusu olarak Lord Kitchener hedef alınmıştır.¹¹⁵ Lord Kitchener öldüğü için onun yetiştirdiği ve savaşta önemli bir görev üstlenen Ian Hamilton, harekâtın başarısızlığında önemli bir figür olarak öne çıkarılmıştır.

10. Anzak'taki başarısızlık, esas olarak arazinin zorluklarına ve düşmanın gücüne bağlıydı. Suvla'daki başarısızlık ise Türk kuvvetlerine bu yönde herhangi bir baskı yapılmasını da engelledi ve Suvla'daki başarı, Anzak'taki direnişi azaltabilirdi.¹¹⁶

İlgili maddede Anzak ve Suvla çıkarmaları arasındaki başarısızlığın nedenleri arasında bir karşılaştırma yapmıştır. Anzak çıkarmasına ait başarısızlığın nedeni olarak arazinin zor ve Türk ordusunun gücüne bağlı olduğu belirtilirken Suvla çıkarmasında yaşanan başarısızlığın sonucunda Türk kuvvetleri üzerine yapılması beklenen baskının oluşmadığı ve bunun sonucu olarak da Anzak kolordusu üzerindeki baskının azalmadığı değerlendirilmiştir.

Görüldüğü üzere Büyük Britanya'nın Suvla çıkarmasını yapmaktaki maksadı, yeni bir cephe açılarak çok cepheli bir harekât alanı oluşturmaktı. Türk birliklerini kuvvet kaydırmaya zorlayarak gücünü parçalama ve kanalize etme niyeti, harekâtın başarıya ulaşmasındaki temel argüman olarak ortaya konmuştur. Harekât alanının genişlemesiyle, Türk birliklerinin seyrekleşmesine hatta dağılmasına neden olması planlanırken Anzak koyunda sıkışıp kalmış Müttefik kuvvetlerin üzerinde oluşan baskıyı hafifleteceği ve eşzamanlı olarak iki cepheden baskın tarzında gece taarruzlarıyla Türk kuvvetleri kuşatılarak imha edilmesi öngörülmüştür.

11. 9 Ağustos'ta sona eren saldırıların başarısız olmasından sonra operasyonların büyük takviyeler olmadan başarılı olamayacağını düşünüyoruz. General de Lisle'nin Sir Frederick Stopford'un yerini almasından sonraki operasyon gerçekten savunma amaçlı yapılmıştır.¹¹⁷

6 Ağustos'ta başlayan Suvla çıkarması ve akabinde yapılan taarruzun 9 Ağustos'ta sona erdirilmesini değerlendiren komisyon, yeni takviye birlikler olmadan taarruzun başarılı olamayacağı sonucuna hükmetmiştir. Gen. Stopford'un yerine Gen. De Lisle'nin atanmasından sonra yapılan harekâtın ise savunma amaçlı olduğu vurgulanmıştır ki kast edilen *İkinci Anafartalar Savaşı*'dir. Müttefik kuvvetlerin 21 Ağustos'ta başlattığı taarruz, başarılı olmayınca muharebeler siper savaşlarına dönmüş¹¹⁸ ve İtilaf kuvvetleri, Gelibolu'yu tahliye edene kadar savunmada kalmışlardır.

12. Sir Charles Monro'ya ait tavsiyesinin Lord Kitchener tarafından onaylanmasından sonra tahliye kararının bir an önce yapılması gerektiğini değerlendiriyoruz. Ancak tahliye sorununun, soruşturmamızın kapsamına girmemiş gibi görünen diğer yüksek politika sorunlarıyla bağlantılı olduğunun da farkındayız.¹¹⁹

13. Tahliye kararının, doğru zamanda alındığını değerlendiriyoruz.¹²⁰

12 ve 13'üncü maddeler, tahliye kararıyla ilgilidir. 16-20 Aralık 1915'te tarihleri arasında tahliye hazırlıklarının başladığı ve 6-9 Ocak 1916 tarihinde gerçekleşen tahliyenin askerî olmaktan ziyade

¹¹⁴ Macleod, "General Sir Ian Hamilton", 436.

¹¹⁵ Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 43-45

¹¹⁶ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 88.

¹¹⁷ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 88.

¹¹⁸ Şahin, "Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi", 148-149; Kurşun, "Çanakkale Muharebeleri", <https://islamansiklopedisi.org.tr/canakkale-muharebeleri>. Erişim Tarihi: 20.01.2022. *İkinci Anafarta Muharebesi*, 21-28 Ağustos tarihleri arasında vuku bulmuş ve Türk ordusunun galibiyetiyle sonuçlanmasını müteakip savaş, siper savaşlarına dönmüştür. Şahin, "Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi", 148-149; Kurşun, "Çanakkale Muharebeleri", <https://islamansiklopedisi.org.tr/canakkale-muharebeleri>. Erişim Tarihi: 20.01.2022; *Çanakkale Muharebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, 60-61.

¹¹⁹ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 88.

¹²⁰ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 88.

politik bir karar olduğu *Charles Carmichael Monro*'nun¹²¹ tavsiyesiyle Lord Kitchener tarafından alındığı ve doğru bir zamanda uygulandığı konusunda komisyon bir değerlendirme de bulunmuştur.

14. Yeterli topçu kuvveti ve mühimmat tedarik edilememesi ve uygun planlamanın yapılamamasının yanı sıra takviyelerin sürdürülemediği olmasının, operasyonları engellediğini düşünüyoruz. Kanaatimizce bu durum, emirle görevlendirilen daire başkanlarının herhangi bir ihmalden değil, operasyonlar üstlenildiğinde beklenilenden çok daha büyük taleplerin olması ve diğer savaş alanlarında karşılanması gereken taleplerden kaynaklanmaktadır.

Diğer yandan, Suvla Harekâtı için Mısır'da ve Mondros'ta hatırı sayılır miktarda top mevcuttu ancak kullanılmadı.¹²²

Harekâtın geneli için yapılan bu değerlendirmede, ast komutanlıklardan ziyade üst komutanlığın sorumluluklarını yerine getirmemiş olması eleştirilmiştir. Bilhassa yeterli topçu gücünün ve mühimmatın yanı sıra hatırı sayılır takviye gücünün olmasına rağmen uygun planlama yapılmamış olması, harekâtın devam etmesini ve başarılı olmasını engellemiştir. Üst komutanlığın uygun bir harekât planlaması yapamamış olmasının ast komutanlığın suçu olmadığı bununla birlikte ast komutanlıklardan görev ifa şartlarının üstünde bir beklenti içine girildiği ve Batı Cephesi gibi diğer savaş alanlarından talep edilen personel ve malzemenin karşılanmasında gecikme yaşandığı değerlendirilmiştir. Yanlış planlamanın yanı sıra ihmalin olduğuna dikkat çekilen değerlendirmede, Suvla harekât sahası için gerekli olan topların stratejik yığınaklanma alanı olan Mısır ve Mondros Adası'nda yeterli miktarda bulunduğu ancak kullanılmadığı ayrıca belirtilmiştir.

15. Birçok etkisiz öncü saldırı, gerekli topçu hazırlığı olmadan yapıldı ve bu topçu atışları ya çok az etki sağladı ya da beklenen zararı vermedi. Bu saldırıların gereksiz can kaybına yol açtığına dair kanıtlardan bahsedildi. Bulunan yer ve koşullar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmadan bu tür taarruzların doğru olup olmadığı konusunda bir fikir beyan edemeyiz. Kanıtların, üst komutanların ve kurmay subayların mevzileri ziyaret etmemeleri ve denetlemelerini ihmal etmeleri nedeniyle neticesiz saldırılar yapıldığı yönünde dile getirilen iddiayı çürüttüğü kanaatindeyiz.¹²³

Suvla çıkarması sonrası yapılan ilk taarruzlarda beklentilere cevap vermeyen topçu atışları yapıldığı, bu atışların Türk birlikleri üzerinde gerekli etkiyi oluşturmadığı hatta dost birliklerin üzerine düşen topçu atışları sebebiyle pek çok can kaybı yaşandığına dair bilgiler sunulmuştur. Eldeki veriler ışığında dost birliklerin can kaybı hakkında komisyonun, henüz bir beyanda bulunamayacağı ifade edilirken üst komutanlık ve karargâh subaylarının mevzileri denetlememesi sebebiyle sonuçsuz taarruzların yapılma nedeni arasındaki kurulan ilişkinin yeterli bir kanıt sayılamayacağı da ayrıca vurgulanmıştır.

16. Deniz ve kara kuvvetleri arasında tam bir iş birliği vardı ve her iki kuvvette birlikte tamamen uyumlu bir şekilde çalışmıştır.¹²⁴

Genel sonucun son maddesinde *ortak harekâtın* genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Farklı kuvvetlerin kullanılarak birbirlerini tamamlama fikrine dayanan *bütünleştirilmiş harekâtın* (deniz ve kara kuvvetleri)¹²⁵ uyumlu işbirliği rapor edilirken hem deniz hem de kara harekâtlarının başarısız olmasına rağmen ilk defa böylesine muazzam çapta gerçekleştirilen müşterek harekât belki de uzlaşılan ve en az ihtilaflı konu olmuştur. Aslında Müttefik Devletler açısından Çanakkale Savaşı yalnızca her iki hatta kuvvetin müşterek yaptığı bir harekâttan ziyade gerek Büyük Britanya koloni devletlerinin gerekse Fransa'nın hem deniz hem de kara safhasında iştirak etmesi, harekâtı çokuluslu ortak bir operasyon yapmıştır. Bu nedenle komisyon, ilgili maddede uyumlu bir koordinenin kurulmuş olmasından duyulan memnuniyet dile getirilmiştir.

¹²¹ Ekim 1915'te General Ian Hamilton'un yerine Müttefik Çanakkale Seferi Kuvvetler başkomutanı olarak tayin edilmiştir. Ekim 1915-Ocak 1916 tarihleri arasında bu görevi yürütmüş ve Müttefik kuvvetlerin Gelibolu tahliyesinde önemli bir görev üstelenmiştir. Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 121-22.

¹²² *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 88.

¹²³ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 88.

¹²⁴ *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 88.

¹²⁵ Stephens, Baker, *Savaşı Anlamak*, 57-58.

Raporun Basın ve Akademik Literatürde Değerlendirmesi

Rapor, dönemin uluslararası basınında geniş yer bulurken akademik literatürde de askerî ve politik açıdan araştırılmıştır ancak daha önce bahsedildiği üzere nihai raporda yer alan genel sonuçtan ziyade değerlendirmeler ve incelemeler belirli konularda sınırlı kalmıştır.

Çanakkale Savaşı'nı araştıran meclis komisyonu tarafından 1917'de yayınlanan (ilk) raporda, harekâtın hayati ölçüde tehlikeye atıldığı sonucuna varılmıştır. Yarımada yapılabilecek bir askerî saldırının zorlukları ciddi şekilde hafife alınmış ve Batı Cephesi'nden yetersiz kaynaklar yönlendirilmiştir. Müttefiklerin Gelibolu Yarımadası'na nisan ve ağustos aylarında yapmış olduğu çıkarmaların yapılmasının hatalı ve başarısız olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Sir Ian Hamilton başta olmak üzere bazı yüksek rütbeli askerler, komisyon tarafından şiddetli biçimde eleştirilmiştir.¹²⁶

Nisan 1917'de *The New York Times Current History Dergisi*, rapor hakkında yayınladığı makalede ayrıntılı bilgi vermiştir. Rapor, harekâtın tarafsız olan Bulgaristan ve İtalya'yı etkilemek ve Rusya üzerindeki baskıyı hafifletmek için planlandığını ve Akdeniz Seferî Kuvvetler Komutanı General Ian Hamilton'un Earl Kitchener'in Bulgaristan'ın savaşa girmesini engelleyeceği ve Rusya'yı cesaretlendirmede başarılı olacağını düşünerek harekâtı başlattı¹²⁷ sözlerine yer vermiştir. Dergi, rapora dayandırarak verdiği bilgide *Çanakkale Boğazı'na saldırma sorunu, W. Churchill'in girişimiyle 25 Kasım 1914'de Savaş Konseyi'ne sunulmuştur. Mısır'ı savunmanın en ideal yöntemi, Çanakkale Boğazı'na saldırmak olduğu görüşü sadece Mısır'ı savunmanın bir yolu olamazdı. Ancak Rus Hükümeti'nin 2 Ocak 1915 tarihli bildirisi, konuyu tekrar gündeme taşımıştır*¹²⁸ ifadelerine yer verirken Çanakkale harekâtının başlamasında bizzat W. Churchill ve Çarlık Rusya'sının bildirisinin etkin olduğuna dikkat çekmiştir.

Rapora ilişkin olmasa da savaşa ilişkin genel değerlendirmelerin verildiği Osmanlı Genelkurmayı'nın 1921'de yayınladığı *Çanakkale Muhârebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi* adlı eserde, boğazı geçmek amacıyla Müttefik Kuvvetlerin iki çeşit harekât yolu olduğuna dikkat çekilmiştir. İlk olarak, boğazı sadece deniz kuvvetleriyle ikinci olarak da hem kara ve hem de deniz kuvvetleriyle aynı zamanda boğazın zorlanarak geçilebileceği¹²⁹ ve ayrıca az bir kuvvetle yavaş yavaş takviye edilmek suretiyle değil de iyi planlanmış harekât planı çerçevesinde daha başlangıçta büyük kuvvetle harekâta başlanması gerektiği tespiti yapılmıştır.¹³⁰ 1921'de Türk askerî yetkililerin yaptığı bu tespit, özeldir W. Churchill olmak üzere Büyük Britanya yetkililerinin ne kadar büyük yanlış içerisindedir olduklarını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Türk askerî yetkilileri ilgili çalışmada tespitlerine şu ifadelerle devam etmişlerdir. İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Savaşlarına daha fazla kuvvet tahsis edememesinin sebebi olarak, Büyük Britanya ve Fransa'nın yakın coğrafyasında Almanya'ya karşı Batı Cephesi olarak bilinen cephede harekât harbinden çok mevzi muharebelerine dönüşmüş olan bir savaşın içinde olması gösterilmiş ve bu nedenle İtilaf Devletleri'nin tehlikenin yakın olduğu cepheye daha fazla önem verdiği belirtilmiştir. Müttefik Kuvvetlerin, Çanakkale'yi karadan zorlamaya ayırdığı 90.000 askerden oluşan kuvvet yerine bir buçuk katı kadar kuvvet tahsis etmesi gerektiği ve bu gücü kullanmaları durumunda savaşın daha başında kesin sonuçlu bir zafere dönüşebileceğine dikkat çekilirken Batı Cephesi ya da diğer cephelerden takviye kuvvet getirmelerine gerek olmadan başarılı olabileceklerine yer verilmiştir. Taarruz edenlerin kara ve deniz teşebbüslerinin başarısız olmasında diğer hususlar ise beş maddede özetlenmiştir. İlk olarak, Marmara Denizine giren denizaltıların ne sayısı ne de faaliyetleri istenen seviyede değildi ve eğer Müttefik Devletler azami derecede denizaltılardan faydalanmış olsaydı Beşinci Ordunun İstanbul'la olan deniz bağlantısını kesebileceği belirtilmiştir. İkinci olarak kara harekâtında, Müttefik kuvvetlerin inat ve sebatla yaptıkları çok sayıda kanlı taarruzun başarısız olmasının sebepleri arasında Müttefik güce ait kara ağır toplarının başlangıçta

¹²⁶ Yavuz, Toman, "Avustralyalı Keith Arthur Murdoch", 230; "Dardanelles Commission Report: Conclusions", https://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/fistworldwar/battles/p_dard_comm.htm. Erişim Tarihi:10.12.2021; Macleod, "General Sir Ian Hamilton", 436.

¹²⁷ "Blame for the Dardanelles Failure" *The New York Times Current History*, 168; Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, 319; "Report of the Dardanelles Commission", *The Anzac Bulletin*, 8.

¹²⁸ "Blame for the Dardanelles Failure" *The New York Times Current History*, 168; "Report of the Dardanelles Commission", *The Anzac Bulletin*, 8; *The Anzac Bulletin Dergisi*, Çarlık Rusya'nın bildiri tarihini 3 Ocak 1915 olarak vermiştir. "Report of the Dardanelles Commission", *The Anzac Bulletin*, 8; Atabey, "İngiliz Savaş Konseyi'nin Çanakkale Stratejisi", 37-38,81.

¹²⁹ Koramiral Carden'in boğazın zorlanarak geçileceği fikrini onaylaması. Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 86.

¹³⁰ *Çanakkale Muhârebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, 71-72.

az olmasının yanı sıra bu ağır topların başlangıçtan itibaren Seddülbahir Cephesi'nde¹³¹ kullanılmaması harekât alanında yapılan hata olarak tespit edilmiştir. Üçüncü olarak Müttefik Devletlerin, savunmada olan Türk kuvvetlerine karşı lüzumundan fazla ihtiyatlı davranması ve kayıplar vermekten sakınması, aşırı tedbir ve çekingenliğe sebep olmuştur. Bu nedenle Müttefik kuvvetlerin hiçbir taarruzunun gayeye hizmet etmediği bilakis savunan kuvvetlerin direnme gücü hatta karşı taarruz azmini etkilediği belirtilmiştir. Dördüncü tespit ise Müttefik kuvvetlerin başlangıç taarruzlarında gösterdikleri canlı hücumları savaşın sonuna kadar devam ettirememesidir. Bilhassa 6-10 Ağustos'ta Arıburnu, Kanlısirt ve Anafartalar hücumlarının diğer taarruzlardan zayıf olduğu hatta ilk iki gün Müttefik kuvvetlerin Türk birlikleri karşısında bocaladıkları ve aşırı zaman kaybının Saros mıntıkasından sevk edilen takviye Türk birliklerin yardıma gelmesine neden olduğu belirtilmiştir. Türk askerî yetkililerinin çarpıcı bir tespiti de Suvla çıkarmasına getirilen birliklerin acemi ve eğitimce geri oldukları yönündedir.¹³² Son olarak yarımadanın iklim şartlarının ve bilhassa son çıkarma (Suvla) alanının amfibi harekâta uygun olmadığı ve daha sonra şiddetli yağın yağmurların dizanteri hastalığının yayılmasına sebebiyet verdiği ve Müttefik kuvvetlerinin sağlık durumunun zorlaşması üzerine tahliye kararı aldığı tespitlerine yer verilmiştir.¹³³

The Anzac Bulletin Dergisi ise *The New York Times Current History Dergisi*'yle benzer konulara yer verirken Savaş Konseyi'nin 13 Ocak 1915'te yaptığı görüşmede, sorunun herhangi bir eylemde bulunup bulunmayacağı ya da harekâtın yalnızca donanmayla yapıp yapılmayacağı olduğunu ve W. Churchill'in geçici bir plan olarak donanmayla saldırı planına askerî danışman Lord J. Fisher ve Sir J.W. Murray'ın doğrudan destek ya da doğrudan muhalefetinin olmadığı ve 'hedef İstanbul olmak üzere Gelibolu'yu bombalamak' olduğu belirtilmiştir. Oysa 1914'te Birinci Deniz Lordluğuna getirilen Amiral Lord J. Fisher, 1904'te Çanakkale Boğazı'nın kara ordusu işbirliğiyle de olsa geçilmesinin çok tehlikeli olacağı sonucuna varmış¹³⁴ ve 25 Ocak 1915'te kaygılarını Başbakan H.H. Asquith'e sunmuştur.¹³⁵ Dergi, Lord Kitchener'in projeden yana olduğunu ve Savaş Konseyi'nde olmayan Birinci Deniz Lordu ve donanma danışmanı Sir Arthur Wilson'un da fikre karşı çıkmadığı ifade edilmiştir. Dergi bu konuda, Sir Arthur Wilson ve Lord J. Fisher gibi donanma danışmanlarının görüşlerini açıkça konseye sunmamış olması ya da yetkililerin ilgili danışmanlardan görüş talep etmemesinin bir eksiklik olduğunu belirtirken donanma danışmanlarının fikirlerini beyan etmeye zorlanmamasını, planın uygulanabilirliği noktasında eleştirmiştir. *The Anzac Bulletin Dergisi*, rapora dayandırdığı değerlendirmesinde 16 Mart 1915'te boğaza donanmayla saldırı yerine amfibi bir saldırı planlanmasının uygun olacağı tespitinde bulunmuştur. Dergi tarafından dikkat çekilen diğer bir husus ise Lord Kitchener'in 20 Şubat 1915'te Çanakkale'ye gönderilmesi kararlaştırılan 29'uncu Tümenin gönderilmesi kararını üç hafta ertelediği ve bu emirden Birinci Lord'un haberinin olmadığı ifade edilmiştir. Tümenin üç hafta geç gönderilmesinin kara taarruzunun başarı şansını ciddi biçimde tehlikeye attığı ve maddi kayıpları artırdığına dikkat çekilmiştir. 19 Mart-14 Mayıs 1915 tarihleri arasında Savaş Konseyi'nin toplanmamış olması, raporun eleştirildiği bir diğer husustur. Belirtilen tarihler arasında kara harekâtlarının yapıldığına dikkat çekilirken yeni gelişmeler karşısında konseyin toplanmaması ayrıca eleştirilmiştir.¹³⁶

Avustralyalı tarihçi Jenny Macleod *General Sir Ian Hamilton ve Çanakkale Komisyonu* adlı makalesinde, Gelibolu'da yaşanan felaketin Mezopotamya (Irak) ile alakalı daha büyük bir tartışmanın gölgesinde kaldığını ve raporların yumuşak bir lisanla ele alındığını iddia etmiştir.¹³⁷ J. Macleod, Ian Hamilton'un komisyon hakkında yaklaşımını, kişisel olarak büyük bir hata yapmadığını, gerçeklerin tam olarak açıklanmasının kendi yararına olduğuna inanıyordu. Kendisi ve emir komutasındakiler mevcut şartlarda mümkün olan en iyisini yapmıştı. Ayrıca komisyon, özellikle uğratan görevden alınması ve birliklerinin tam olarak takviye edilememesi nedeniyle

¹³¹ 25 Nisan 1915-6 Ağustos 1916 tarihleri arasında Seddülbahir bölgesindeki muharebeler, Akdeniz Seferi Kuvvetleri Komutanı Gen. Ian Hamilton tarafından Alçıtepe'yi ele geçirmek için kilit nokta oluşturan Seddülbahir ve yakın çevre kıyılarda çıkarma yapmıştır. Seddülbahir'de saat 4.30 başlayan çıkarma; Tekke, Ertuğrul, İkiz Koyu ve Zığdere, Saritepe Altı ile Morto Koyu'ndaki Eskihişarlık plajlarında saat 6.00'da yapılan çıkarmalarla devam etmiştir. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 15.

¹³² *Çanakkale Muhârebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, 72-74. Suvla çıkarmasında tecrübesiz ve eğitimsiz askerlerin olduğu hususu daha önce Çanakkale raporunun altı ve yedinci maddesinde belirtilmiştir. *Dardanelles Commission of the Final Report*, 1919, 87.

¹³³ *Çanakkale Muhârebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, 72-74.

¹³⁴ 1906-1907'de en az 60.000 kişiyle geçilebileceği tartışılmıştır. Avcı, *18 Mart 1915 Gizli Raporu*, 78-79.

¹³⁵ Steel, Hart, *Gelibolu Yenilginin Destanı*, 3-8.

¹³⁶ "Report of the Dardanelles Commission", *The Anzac Bulletin*, 8-9.

¹³⁷ Macleod, "General Sir Ian Hamilton and the Dardanelles Commission", 418.

yarımada'nın boşaltılması hadisesini ve karanlıkta kalmış diğer faktörleri ortaya çıkarma fırsatı sunacağına yer vermiştir.¹³⁸

J. Macleod, Ian Hamilton'un komisyonun toplanmasından duyduğu memnuniyeti ve raporun sonucundan umutlu beklentisini belirtirken Ian Hamilton'un raporun sonuç değerlendirmesinde şiddetli bir eleştiriden ziyade harekâtın kara safhasında başarısızlığının aklanabileceğini düşündüğüne yer vermiştir. J. Macleod, özeldede Ian Hamilton ile ilgili araştırmasında raporla ilgili bazı tespitlere yer vermiştir. Çanakkale komisyonunun soru ve bu sorulara verdiği cevaplarda eksik kaldığını, *ne oldu?* ve *suçlu kimdi?* sorularına sınırlı cevap verildiğini ifade ederken raporun idari ve siyasi olarak başarısızlığın nedenlerini soruşturduğunu ve askerî ayrıntıların dikkate alınmadığını ifade etmiştir.¹³⁹ Bu durumun ise *Gelibolu hikâyesinin başka bir yerde anlatılmaya bırakıldığı anlamına geldiğini*¹⁴⁰ söylerken aslında araştırma heyetinin tespit ve değerlendirmelerini topyekûn biçimde eleştirmiştir.

Sonuç

Mevcut bölgede ya da küresel çapta politik çerçeveyi yeniden dizayn eden savaşlar, kuvvet dengesini değiştirebilir, tahmin edilemezliğe ve istikrarsızlığa neden olabilir. Büyük Britanya savaşın kaybedilmesiyle hem askerî hem de politik açıdan prestij kaybına neden olabileceğini tahmin etmektedir. Büyük Britanya, savaş doğulu ve çökmekte olan bir imparatorluğa karşı kaybetmekle sömürgelerinde oluşabilecek etkileri tahmin etmek bile istemiyor ve bu nedenle uzunca bir süre hem denizden hem de kara-deniz bütünleşik harekâtlarla boğazı zorluyor ve taarruzda ısrar ediyordu. Bilhassa en önemli gelir kaynağı doğu sömürgelerinden Hindistan'da Büyük Britanya'ya karşı çıkacak bir isyan hareketi, bütün İmparatorluk Sömürgelerini etkileyebilirdi. Bu öngörü, sadece itibar kaybından daha çok şey anlamına geliyordu.

Çanakkale Savaşı hakkında genel bilgi ve rapordan edinilen bilgiler nispetinde değerlendirildiğinde, 25 Nisan ve 6 Ağustos 1915 çıkarmaları bilindiği üzere Müttefik kuvvetlerin Gelibolu Yarımadası'nda Türk ordusu üzerine müşterek olarak planladıkları amfibi harekâtlar olduğu görülmüştür. Genel olarak amfibi harekât, çıkarma kuvveti ve diğer deniz unsurlarıyla denizden başlatılan bir müşterek harekât olmakla birlikte harekâtın amacı, elverişli bir arazi kesimine belirli bir kuvvet çıkararak denizden ilk girişi elde etmek suretiyle ana kuvvetlerin karaya çıkmasını sağlamak ve harekât alanında yeni bir cephe açmak niyetiyle yapılır. Amfibi harekâtın esasları ise birleşik olarak yapılan karmaşık görevin başarıya ulaşması için ayrıntılı ve müşterek eğitim yapılmasıdır. Amfibi harekâtın karmaşıklığının giderilmesinde temel delil, tüm kuvvetler arasında her seviyede ve harekâtın her safhasında yakın işbirliği ve ayrıntılı koordinasyon yapılması prensibiyle işlevsellik kazanır. Amfibi harekât, karşı kuvvetin en zayıf olduğu bölgeye yeterli üstünlükte ve başarı sağlamak için uygun zamanda yapılması gerekli olmasının yanı sıra baskın tesiri sağlamak için düşmanın kuvvetli tarafından kaçınmak amacıyla gece ya da kısıtlı görüş imkânlarında icra edilmesi temel esastır. Her iki çıkarmada, müşterek kuvvetler kendi içinde ve birbirleri arasında ayrıntılı plan ve eğitim eksikliğinin yanı sıra yakın koordinasyon sağlayamamıştır. Müttefik kuvvetler yeterli üstünlükte kuvvete sahip olmasına rağmen her iki çıkarmada da uygun arazi kesimine çıkarma yapamamış, yanlış bölgeye çıkarma yapıldığı için zaten karmaşık olan harekât başarısız olmuştur. Bilhassa 25 Nisan çıkarmasından önce yapılan deniz saldırıları, Türk birliklerine ikaz niteliğinde olmuş ve çıkarmalar baskın tarzında bir etki sağlamamış ve kıyıya hücum esnasında taktik bütünlük muhafaza edilememiştir. 25 Nisan Anzak çıkarmasında kıyı hattının hemen yakınında yükselen dik arazinin olması Müttefik kuvvetleri, dar kıyı hattında uzun süre hapsederken 6 Ağustos Suvla çıkarmasının açık arazide yapılmış olması kıyıya hücum ve kıyı başının ele geçirilmesi safhasını icra eden birliklerin engel aşma kabiliyetlerini ortadan kaldırmıştır. Bilhassa Suvla çıkarmasında Müttefik askerlerin acemi olması ve müşterek eğitim almamış olması harekât sahasına indirme yapıldığında isteksiz davranmalarına neden olmuş zaman kaybı ise harekâtın baskın tarzında olmasına engel olarak harekâtı daha en baştan başarısızlığa mahkûm etmiştir. Düşman hakkında bilgi edinilmesi dâhil harekât sahasının şekillendirilmesi faaliyeti, harekâtın başarısı için önemli bir ölçüt olmasına rağmen her iki çıkarmada harekâtın desteklenmesi için hayati öneme sahip lojistik planlamasıyla ilgili malzeme ve hizmet ihtiyacı, tespiti, tedariki ve dağıtımı harekâtın sevk ve idaresini engelleyen en önemli safha olmuştur.

¹³⁸ Macleod, "General Sir Ian Hamilton", 427. Ian Hamilton'un M.P.A. Hankey'e yazdığı mektupta, *size tam bilgi vermekten memnuniyet duyarım. Şahsım, Çanakkale Harekâtıyla bağlantılı kişisel bakış açısını yansıtan bir mektup, telgraf ve yazı yazmamıştır. Sizde olmayan bir belge varsa, bunları hizmetinize vermekten memnuniyet duyacağım* ifadesini kullanmıştır. Macleod, "General Sir Ian Hamilton", 427.

¹³⁹ Macleod, "General Sir Ian Hamilton", 441.

¹⁴⁰ Macleod, "General Sir Ian Hamilton", 441.

Suvla çıkarmasında uzun süre gemide bekletilen askerler motivasyon ve enerji kaybetmiş aynı zamanda tuz gölünün bulunduğu açık arazide ağustos ayında aşırı su kaybeden birlikler, gerekli kıyı başı tesisi kurulamadığından en temel tedarik malzemesi olan su ikmalini kendi birliklerine sağlayamamıştır. Lojistik destek akışının devamlı, dengeli ve yeterli olması prensibi, çıkarmanın başında ihmal edilmiş olması askerlerin müteakip harekât için moral-motivasyon eksikliğine neden olmuştur. Bu durum genel olarak taktik harekât ve lojistik desteğin iyi koordine edilmediğini göstermiştir. Çıkarmanın ardından ana kuvvetlerle yapılması planlanan ve müteakip harekât olarak nitelendirilen gece baskınları istenilen düzeyde olmamıştır. Müttefik kuvvetlerin gerek araziye hâkim olmayışı gerekse lojistik ve emir-komuta zafiyeti gibi nedenlerle motivasyon eksikliği, Türk birliklerinin kuvvetli savunması karşısında tüm azim ve iradeden mahrum kalmalarına neden olmuştur. Her iki çıkarmada temel özellik olmasına rağmen bilhassa Suvla çıkarmasında müteakip harekâtın icrasının başarısında olmazsa olmaz haline gelen Türk kuvvetlerini daha geniş cephede tedbir almaya ve kuvvetlerini yaymaya zorlama girişimi, daha çıkarmanın başında akamete uğramıştır. Tüm bunların yanı sıra müşterek bir harekât olması nedeniyle deniz kuvvetlerinin çıkarma yapan birliklere destek olması harekâtın en önemli konusudur. Gemilerden filikalara binerek çıkarma alanına ilerleyen birliklere ateş desteği sağlamak üzere hazır bekletilen gemilerin çıkarma esnasında Türk birliklerinin direncini kırmak ya da azaltmak ve çıkarmanın yapıldığı alanı perdelemek ve çıkarmanın kısa sürede başarıya ulaşması için harekâtı kolaylaştırmak maksadıyla donanmanın araziye yumuşatmak için yaptığı ateş desteği, Türk birliklerinin savunma mevzilerinin stratejik yere inşa edilmiş olması ve ateş destek vasıtalarıyla yapılan her türlü ateşten korunması sebebiyle başarısız olmuştur.

Manevra kabiliyeti olarak yeterli hıza, ateş gücü desteğine ve lojistik desteğe sahip değilseniz, coğrafi konumun yanlış seçimi başarısızlığı mutlaklaştırır ve mahkûm arazide kalarak sınırlandırılırsınız. Harekât yönünden Anzak ve Suvla çıkarmaları, çatışmaya girilebilecek en iyi coğrafi konum arayışıdır. Arıburnu (Anzak) Koyu, askerî açıdan kritik arazi arızasıdır ve dar bir kıyından hemen sonra dik, çıkılması zor bir hâkim arazi başlar. Amfibi harekâtın buradan yapılması, çıkarmanın yanlış bir arazi kesitinde seçildiğini göstermektedir. Hâkim arazide bulunan Türk ordusu, takviye birlik ve sağlamlaştırılmış tahkimatıyla güçlü bir savunma hattı oluşturmuştur. Bu nedenle İmparatorluk ordusu, nisan-ağustos ayları arasında dar bir kıyı hattında tutunmaya çalışmıştır. Çıkarma sonrası mevzilenen birlikler, Türk savunma hatlarını her aşmaya çalıştığında güçlü Türk birlikleriyle karşılaşmışlardır. Kıyı hattının dar olması yeni çıkarmaların yapılmasını engellemiştir. Oysa çıkarma yanlış bir arazi parçasında yapılmış olsa da güçlü ve uzun menzilli top atışlarıyla Türk mevzilerinin susturulacağı ve böylece ilerlemenin sağlanacağı planlanmıştır. Müttefik kuvvetler, Anzak çıkarması esnasında ve sonrasında yoğun topçu atışlarıyla desteklenen harekât planları yapmıştır. Bu topçu atışları gerek kendi askerleri üzerine düşmesi gerekse Türk savunma mevzilerinin iyi tahkim edilmesi sebebiyle başarısız olmuştur. Bunun dışında mevzilerin askerî literatürü aşan biçimde birbirine yakın olması (8-10 metre mesafe yakınlıkta mevzilerin olması), dost birliklere denizden ateş desteği imkânını da sınırlamıştır.

Amfibi harekâtın en temel özelliği, sıfır kabiliyetli bir etkiye sahip muharebe gücünün bir bütün halinde koordineli harekât yapabilen bir güç haline gelmesini sağlamaktır. Clausewitz'in iddia ettiği üzere *savunmanın taarruz harekâtlarına üstünlüğü prensibi* de karmaşık ve çok fonksiyonlu harekâtı zor hale getirmiştir. Büyük Britanya, Anzak çıkarmasında başarısız olmasının ardından harekâtın başarıya ulaşması için ağustos ayında Suvla çıkarmasını planlamıştır. Kara savaşlarının ikinci harekât safhasını teşkil eden Suvla çıkarması, dolaylı bir çözüm denemesinin çarpıcı bir örneğini sunmaktadır ve açık bir arazi parçasında harekât yapmanın imkânsızlığını ortaya koymuştur. Büyük Britanya'nın çıkarmayı yapmadaki amacı, Türk birliklerini başka yöne kanalize ederek hem Anzak Koyu'nda sıkışmış birlikleri rahatlatmak hem de Türk kuvvetini bölerek harekâtın başarıya ulaşmasını sağlamaktır. Suvla ve Anzak koyuları sıklet merkez olmak üzere ayrı ayrı yön ve bölgeden hareket ederek Türk kontrolünde olan bölgede birleşmek üzere çıkarma sonrası gece baskın tarzında taarruzlar yapılarak planlanan bir harekât özelliği taşımaktadır. Müttefik kuvvetlerin acemi askerlerden oluşması, araziyi iyi tanımaması, tecrübe eksikliği ve aşırı tedbirli davranmaları nedeniyle başarısız olmalarında önemli bir etken sayılmıştır. Ayrıca Suvla çıkarmasında raporda konu edinilmeyen Türk birliğinin komutanı askerî dahi M. Kemal Paşa'nın Türk savunma hattının komutanı olması Müttefik kuvvetlerin başarısız olmasında önemli bir faktör olmuştur.

Her iki amfibi çıkarması da taktiksel ve lojistik açıdan yanlış planlanmış arazi parçasında yapılmıştır. Çıkarmalar hem stratejik hem de taktik düzeyde manevranın değerini belirleyen sürat ve baskı sağlayamamış ve doğal olarak harekâtın sürdürülebilirliğine katkı sağlamamıştır. Planların yeterince hızlı ve esnek olmaması,

manevra ve ateş gücü arasında eşgüdüm noksanlığına neden olurken harekâtın akış hızında doğru denge noktası kurulmasına engel olmuştur. Müttefik kuvvetlerin çıkarma, kuşatma ve bezdirme-yorma harekâtlarının başarısızlıkla sonuçlanması ve savaşın uzun sürmesinin Büyük Britanya'nın beklentilerini aşması, tahliye kararını almalarında etken olmuştur.

Savaş sonrası rapor ve benzeri çalışmaların hazırlanmasının en önemli nedeni tecrübe edilmiş olanların sonraki kuşaklara aktarılmasıdır. Geleceğin savaş meydanlarını biçimlendirmede, harekât ve lojistik planlamada hassasiyet, hızlı harekât, bilgi hâkimiyeti ve kontrol, ileri teknoloji kullanılması ve komutanlık faktörüne bağlı olarak üstün karar vermenin önemi dikkate alındığında komisyon raporundan edinilen bilgilerin harekât alanını yeniden şekillendirmede geleceğe dönük öngörü ve çıkarımlar sunması önemlidir. Rapor, genel olarak Müttefik kuvvetler için olumsuz eleştiriler içermekle birlikte yapılan hatalar ve eksiklikler noktasında doğrulara da yer vererek harp tarihi açısından önemli ölçüde yeni bilgilere yer vermiştir.

Sivil ve asker uzmanlardan oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmış raporun genel sonuç çerçevesi incelendiğinde; raporun pek çok gizli, kamuoyuna açık belge ve bilgi içermesinin yanı sıra savaş alanıyla bir şekilde temasa geçmiş, savaşta görev almış asker ve gazetecilerin, savaşla ilgili karar yetkisine sahip devlet adamı ve sivillerin sorgulandığı ya da bilgisine başvurulduğu tanıklar kapsamında ele alındığında genel olarak tarafsız bir bakış açısıyla hazırlandığı değerlendirilebilir. Rapor, bilgisine başvuru alan kişilerin görev ve makamları dikkate alınarak tespit ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Yapılan analizlerin önemli bir kısmı, *düşünüyoruz ya da değerlendiriyoruz* biçiminde tavsiye niteliğine vurgu yaparken yapılan hata ve eksiklikler bağlamında birtakım analizlerinde olumsuz eleştirilere yer verdiği tespit edilmiştir. Olumsuz eleştirilerin odak noktasında General Ian Hamilton ve General F. Stopford olmasının yanı sıra *savaş bakanı, deniz bakanı, tugay ve tabur komutanı* gibi isim verilmeden bireysel eleştiriler yapılmıştır. Komisyon, kişisel eleştirilerin dışında harekâtı etkileyen genel değerlendirme ve sonuçlara ulaşan eleştirilere de yer verirken neden-sonuç çıkarımlarına başvurarak imalarda bulunmuştur. Komisyonun rapor yazımında kullandığı lisan ise nihai raporun genel sonuç kısmının tamamına hâkim olan diplomatik üsluptadır.

Genel sonuçları itibariyle komisyonun hazırladığı rapor; harekâta hazırlık süreci, deniz ve kara taarruzu olmak üzere üç ana safhada incelenmiştir. Planlama safhasında sıklıkla başvuru alan eleştiri, *askerî karar verme sürecinde savaş bakanlığı ve ilgili alt birimlerin sorumluluklarını gerektiği ölçüde yerine getirmediği yönündedir*. Dolayısıyla harekâtın ayrıntılı planlanmadığı vurgulanan temel delil olmuştur. Ayrıntılı düşünülmemiş bir plan ve harekâtın zorluklarının hafife alındığı değerlendirilmesi, komisyon raporunun en önemli tespitlerinden birisi olmakla birlikte savaşın başarısız olmasında ana neden olarak görülmüş ve tüm rapora yansıyan hâkim görüş olmuştur. İyi planlanmayan bir harekâtın başarı şansını azalttığı ya da sonraki safhalarda da büyük hatalara neden olduğuyla ilgili husus, genel sonuç kısmının farklı madde başlıkları altında eleştirilmiştir. Mevcut tespit detaylandırıldığında, yapılmış harekât ve lojistik planların temelde hatalı olduğu yönünde bir kanaat edinilmiştir. Bilhassa Türk ordusunun hafife alınmış olması ve *yalnızca donanmayla boğazın geçileceği fikri*, harekât planında bulunan temel eksiklik olarak öne çıkmaktadır. Aralık 1914'te donanma vasıtasıyla yapılan etkisiz ve gereksiz saldırıların, Türk ordusunu muhtemel deniz taarruzu ya da amfibi bir harekât için hazırlanmasına neden olduğu görüşü harekât açısından eleştirilen en önemli noktalarından bir diğeri olmuştur. Deniz taarruzunun eşgüdümlü planlanmış amfibi bir harekâtle birlikte yapılmamış olması ve iyi planlanmamış yalnızca donanmaya dayanan saldırının, Türk mevzilerinde istenilen etkiyi oluşturmadığı eleştirilmiş ve komisyon, Türk ordusunun muhtemel harekâtlar için hazırlık yapma fırsatı yakaladığı tespitini yapmıştır. Rapor, Türklerin mevzilerini sağlamlaştırılmada zaman kazanması ve hâkim araziye sahip olmasının savaş üstünlüğünü Türklere verdiği yönünde ortak bir kanaat içerisindedir. Sağlamlaştırılmış mevzilerden Türk ordusunu çıkarmanın güç olduğuna dikkat çekilirken Büyük Britanya açısından harekâtın başarı şansının azaldığı belirtilmiştir. Bu durum iyi planlanmamış lojistik plan eksikliğiyle birleştiğinde manevra-ateş gücünde başarısızlığı mutlaklaştırmıştır. Bilhassa lojistik planın, gerçekçi ya da dikkatli hazırlanmadığı ifade edilirken Batı Cephesi'ne dikkat çekilmiştir. Gelibolu lojistik planında, ihtiyaçları karşılamaya yönelik gerekli askerî malzemelerin göz önünde bulundurulmadığı ve Batı Cephesi'ndeki yükümlülüklerle tutarlı bir şekilde karşılanıp karşılanamayacağına incelenmediğine dolayısıyla uzun süreli askerî harekât taleplerinin planlanmadığına vurgu yapılmıştır. Tüm bu bahsi geçenlerden çıkarılabilecek genel sonuç ise Büyük Britanya nitelik bakımından araziye ezici kitleleri yığarken yoğunlaşmış güçten orantısız bir etkiye sahip olmuştur.

Raporun sonucunda yer alan bilgilere göre tespit edilen en önemli sonuç, sadece sayısal büyüklük ve teknolojik üstünlüğün savaş kazanmak için yeterli bir mekanizma sunmamış olmasıdır. Türk birliklerinin hem deniz hem

de kara savaşlarında başarılı savunma savaşı verdiği üstü kapalı biçimde belirtilmiş olmakla birlikte rapor daha çok İmparatorluk Kuvvetlerinin yaptığı hatalar ve eksiklikler üzerine odaklanmıştır. Alınacak dersler noktasında analiz edilen en önemli husus, ilk olarak kendi kuvvetli ve zayıf taraflarına daha sonra karşı tarafın kuvvetli ve zayıf taraflarına odaklanarak hata/eksikliklerin tespitine başvurulmasıdır. Rapor, daha çok İmparatorluk ordusunun hatalarını sorgulamış ve kuvvetli/zayıf tarafları üzerinden bir sonuca ulaşamamıştır. Türk ordusunun kuvvetli tarafları belirgin biçimde belirtilmemiş hatta Türklerin başarısı Alman generallerin başarısı olarak gösterilmiştir. Raporun eleştirilecek en önemli yönü ise Türk askerî başarısını bariz biçimde göz ardı etmiş olmasının yanı sıra dönemin İngiliz Hükümeti başta olmak üzere politik ve askerî elitlerini (Başbakan Asquith, Lord Kitchener, Gen. Ian Hamilton, Gen. Stopford) gözden düşürmek için *suçlu arayan* bir dilde kaleme alınmış olmasıdır.

Diğer yandan hemen savaş sonrası Büyük Britanya'nın raporda yer almak üzere Osmanlı Devleti'nden savaşla ilgili teknik bilgiler istemiş olması ve Birinci Dünya Savaşı'nın devam etmesi nedeniyle iki devletin birbirleriyle hasım taraf olmayı sürdürdüğü süreçte, istihbarî sayılabilecek bilgiler talep etmesi gerçekten düşündürücüdür. Ayrıca Büyük Harpte ve özelde Çanakkale Savaşı'nda Büyük Britanya'nın Müttefiki olarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Fransa'yla ilgili çalışmaların yetersiz olduğu düşüncesinden hareketle Çanakkale Savaşı'nın daha iyi anlaşılabilmesi açısından rapor özelinde Büyük Britanya Komisyon raporunun hazırlanma sürecinde Fransa'dan da Osmanlı Devleti'nden istediği bilgiye benzer bir talebi olmuş mudur? Özelde rapor bağlamında Çanakkale Savaşı'yla ilgili Fransa-Büyük Britanya arasında ki ilişkilerle alakalı çalışmaların Çanakkale Savaşı'nın eksik ya da gizli kalmış yönlerini ortaya çıkaracağı değerlendirilmekle birlikte mevcut çalışmanın da yeni çalışmalara katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VIII'inci Cilt Deniz Harekâtı. Ankara: Genelkurmay Basımevi. 1976.

Dardanelles Commission First Report. Presented to Parliament by Command of His Majesty. Published By His Majesty's Stationery Office. London. 1917.

First Report to Supplement. Presented to Parliament by Command of His Majesty. Published By His Majesty's Stationery Office. London. 1917.

The Final Report of the Dardanelles Commission (Part II-Conduct of Operations, &c) With Appendix of Documents and Maps. Presented to Parliament by Command of His Majesty. Published by His Majesty Stationery Office. London. 1919.

Telif Eserler

Akça, Bayram. "Çanakkale Savaşları'nda Mustafa Kemal'in Rolü". *Tarih İncelemeleri Dergisi*. Cilt:21, Sayı:2, (2006).

Aplak, Hakan Soner. "Karar Verme Yöntemleri ve Askerî Muharebe Fonksiyonları Alanlarına Yönelik Uygulamaları". *Güvenlik Bilimler Dergisi*, Mayıs (2018), 7-1.

Artuç, İbrahim. *1915 Çanakkale Savaşı*. Kastaş Yayınları, 1992.

Atabey, Figen. "İngiliz Savaş Konseyi'nin Çanakkale Stratejisi" *Çanakkale Muharebeleri'nin İdaresi Komutanlar ve Stratejiler*. Editörler: Lokman Erdemir, Kürşat Solak, Çanakkale Valiliği Yayınları, 2015.

Avcı, Halil Ersin. *18 Mart 1915 Gizli Raporu: İngiliz Çanakkale Boğaz Komisyonu: Birinci Raporu*. E-Kitap. ISBN 978-605-84766-3-9, 2019.

Aydın, Mahir. "Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'ün Askerî Liderliği". *Atatürk'ün Askerî Liderliği Paneli Bildiri Kitabı*. Genelkurmay Basımevi, 2016.

Bean's Gallipoli. Edit. Kevin Fewster, Allen&Unwin, 2007.

Bell, Christopher M. *Churchill and the Dardanelles*. Oxford University Press UK, 2017.

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (4 Haziran 1915-9 Ocak 1916). V. Cilt III. Kitap, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2012.

Çanakkale Muhârebatı Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi. Yayına Hazırlayan: Bülent Özdemir, Abdülmecit Mutaf, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları IV/A-2-2.2, Sayı: 2, 2012.

Cameron, David W. *Gallipoli: The Final Battles and Evacuation of Anzac*. Think Production, 2011.

Churchill, Winston S. *The World Crisis*. New York: The MacMillan Company of Canada, 1923.

Clausewitz, Carl Von. *Savaş Üzerine*. Çev. Hasan Fahri Çeliker, Alfa Yay., 2019.

Coşkun, Alev. *Samsun'dan Önce Bilinmeyen 6 Ay İşgal, Hüzün. Hazırlık*. Cumhuriyet Kitapları, 2008.

Çaycı, Abdurrahman. "Çanakkale ve Gelibolu Yarımadasının Atatürk'ün Kariyerindeki Yeri". Cilt: 7, Sayı:19, (1990).

Dockter, A. Warren. "A Great Turkish Policy: Winston Churchill, the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign". *History*. 102(349):68-91, January (2017), DOI:10.1111/1468-229X.12328.

Esenkaya, Ahmet. "Çanakkale Savaşı'nda Türk-Alman Birlikteliği". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*. Cilt: 6, Sayı: 6-7, (2009).

Freedman, Lawrence. *Strateji*. Çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak, Taciser Belge, Alfa Tarih, 2018.

Hamilton, Ian. *Gelibolu Hatıraları 1915*. Türkçesi: Mehmet Ali Yalman, Nurer Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2005.

Güven, Cemal. *Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri (Asker, Siyasi Temsilci ve Gazeteciler)*. Eğitim Yayınevi, 2012.

Karataş, Murat, Suat Eren Özyiğit. "İngiltere'de Kurulan Dardanel Komisyon'un Çanakkale Savaşı İle İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu'nun Verdiği Cevaplar". *Belgi Dergisi*. Sayı:21, Kış-(2021/I).

Keegan, John. *Savaş Sanatı Tarihi*. Çev. Selma Koçak, Say Yay., 2019.

Kemal, Mustafa. *Arıburnu Savaşları*. İstanbul: Günümüz Türkçesi: Nurer Uğurlu, Örgün Yayınevi, 2005.

Kemal, Mustafa. *Arıburnu Muharebeleri Raporu*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2011.

Kemal, Mustafa. *Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2011.

Kurşun, Zekeriya. "Çanakkale Muharebeleri". <https://islamansiklopedisi.org.tr/canakkale-muharebeleri>. Erişim Tarihi: 20.01.2022.

Kocatürk, Utkan. *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*. Atatürk Araştırma Merkezi, 2007.

Macleod, Jenny. "General Sir Ian Hamilton and the Dardanelles Commission". *War in History*, Vol. 8, No. 4, (2001).

Şahin, Enis. "Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi (3 Kasım 1914-9 Ocak 1919)". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Cilt 25, Sayı 73, (2009).

Oglander, C.F. Aspinal. *Çanakkale Muharebeleri: İngilizlerin Gelibolu Seferinin Resmi Tarihi*. Tercüme Muharrem Feyzi, İstanbul: 1932.

Oglander, C.F. Aspinal. *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı*. Cilt 1. İstanbul: Arma Yayınları, 2005.

Owen, David Gethin Morgan. "Cooked Up in the Dinner Hour? Sir Arthur Wilson's War Plan, Reconsidered". *The English Historical Review*. Vol. 130, No. 545, August (2015).

Özkaya, Yücel. "Türk ve Dünya Basınında Çanakkale Savaşları". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Cilt 12, Sayı, 34, (1996).

Steel, Nigel, Peter Hart. *Gelibolu Yenilginin Destanı*. Türkçesi: Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, 1997.

Turan, Kemal. "95. Yıldönümünde Çanakkale Zaferi". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Cilt: 25, Sayı: 73, (2009).

Özkan, Yusuf Ali. "Churchill, Çanakkale Komisyonu'nda Temize Çıkmıştı". *Anafarta*. Çanakkale: Cilt 1, Sayı 1, (2018).

Ünal, Levent. "Mustafa Kemal'in Askerî Dehası ve Muharebelerdeki Uygulamaları". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*. Yıl:17, Sayı: 26, Bahar (2019).

Parker, Geoffrey. *Cambridge Savaş Tarihi*. Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2020.

Vego, Milan. "On Major Naval Operations". *Naval War College Review*. Vol. 60, No. 2, Spring (2007).

Yavuz, Fikretin, Murat Toman. "Avustralyalı Gazeteci Keith Arthur Murdoch'ın Çanakkale Cephesine Dair Raporun Analizi". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı: 23, Güz (2017).

Sürelî Yayınlar

"Blame for the Dardanelles Failure: The Report of the Special Commission Headed by Lord Cromer". *The New York Times Current History*. Vol.6, No.1, Part I, April, 1917.

"Report of the Dardanelles Commission". *Anzac Bulletin*. No:10, London, March 14, 1917.

"The Dardanelles Campaign, Report of the Commission". *Australian Town and Country Journal*. 14 March 1917.

İnternet Kaynakları

"Anadolu Ajansı". Tayfun Salcı. "İngiliz Kuvvet Komutanı'ndan 'Çanakkale Kara Savaşları' Değerlendirmesi". 31.09.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ingiliz-kuvvet-komutanindan-canakkale-kara-savaslari-degerlendirmesi/1631560>. Erişim Tarihi: 10.01.2022.

"British History Online, Appendix 1, Dardanelles & Mesopotamia 1916-19". <https://www.british-history.ac.uk/office-holders/vol10/pp85-88>. Erişim Tarihi: 19.12.2021.

"British History Online, Appendix 1, Dardanelles 1916-19". <https://www.british-history.ac.uk/office-holders/vol10/pp85-88>. Erişim Tarihi:19.12.2021.

"Dardanelles Commission Report: Conclusions".

https://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/fistworldwar/battles/p_dard_comm.htm. Erişim Tarihi:10.12.2021.

<https://catab.ktb.gov.tr/TR-121080/canakkale-savaslari39nin-turk-ve-dunya-tarihi-acisindan-.html>. Erişim Tarihi: 25.12.2021.

"The Gallipoli Campaign", "Major-General Frederick Hammersley".

<https://www.britishempire.co.uk/forces/majgenhammersley.htm>. Erişim Tarihi:10.11.2021.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 71 (2022), 201-217.

Geliş/Received: 17.08.2022

Kabul/Accepted: 01.09.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1163354

(Araştırma Makalesi/Research Article)

LOZAN KONFERANSI KARİKATÜRİSTLERİNDEN EMERY KELEN İLE ALOİS DERSO VE TÜRK DELEGELERİN KARİKATÜRLERİ

EMERY KELEN AND ALOIS DERSO ARE THE CARTOONISTS OF THE LAUSANNE CONFERENCE AND THE CARTOONS OF TURKISH DELEGATES

YÜKSEL ÖZGEN*

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti'nin Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamasının ardından işgaller başlamıştır. İşgallere karşı Türk milletinin yürüttüğü ulusal kurtuluş mücadelesi İsviçre'nin Lozan kentinde toplanan uluslararası bir konferansta 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile resmen sona ermiştir. Lozan Konferansında yaşanan süreç ve ardından imzalanan antlaşma yerli ve yabancı yazarlar tarafından yazılmış çok sayıda esere konu olmuştur. Makalemizde Türk tarihinde ayrı bir yeri olan Lozan Konferansı'nın başka bir yönü ele alınmıştır. Kamera kullanımının yasak olduğu konferans sürecinde ressamların ve karikatüristlerin yaptıkları çizimler önemli bir kaynaktır. Lozan Barış Konferansına katılan karikatüristler arasında Emery Kelen ile Alois Derso da bulunmaktadır. Makalemizde bu iki karikatüristin kısa biyografileri ve bunların Türk delegasyonu ile ilgili bazı çizimleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Alois Derso, Emery Kelen, Karikatür, Lozan.

ABSTRACT

After the Ottoman Empire, defeated in the First World War, signed the Armistice of Mudros, the occupations began. The national liberation struggle of the Turkish nation against the occupations officially ended with the Lausanne Peace Treaty signed on July 24, 1923, at an international conference in Lausanne, Switzerland. The process experienced in the Lausanne Conference and the agreement signed afterward has been the subject of many works written by local and international authors. This article discusses another aspect of the Lausanne Conference, which has a special place in Turkish history. The only visual recordings during the conference process, where cameras were prohibited, were the drawings made by painters and cartoonists. Among the cartoonists attending the Lausanne Peace Conference are Emery Kelen and Alois Derso. The article examined the short biographies of these two cartoonists and some of their drawings about the Turkish delegation.

Keywords: Alois Derso, Cartoon, Emery Kelen, Lausanne.

* Doç. Dr., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, yozgen19@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3298-5804.

Extended Abstract

After the Ottoman Empire, defeated in the First World War, signed the Armistice of Mudros, the occupations began. The national liberation struggle of the Turkish nation against the occupations officially ended with the Lausanne Peace Treaty signed on July 24, 1923, at an international conference in Lausanne, Switzerland. The process experienced in the Lausanne Conference and the agreement signed afterward has been the subject of many works written by local and international authors. This article discusses another aspect of the Lausanne Conference, which has a special place in Turkish history. The only visual recordings during the conference process, where cameras were prohibited, were the drawings made by painters and cartoonists. Among the cartoonists attending the Lausanne Peace Conference are Emery Kelen and Alois Derso. These two cartoonists of Hungarian origin have worked for many magazines and institutions throughout their careers. A caricature book consisting of 350 drawings called "Le gardiens de la Paix" published by the couple, who met in Geneva, was influential in the recognition by different segments. This book would also enable them to take part in the conference in Lausanne, where representatives of many different countries will take part. Kelen and Derso, who follow each session during the Lausanne negotiations and also have informal meetings, would begin a new study here as well. This work named "Guignol á Lausanne: Karagöz" consists of 25 different drawings. In this study, short biographies of these two cartoonists and some of their drawings related to the Turkish delegation were examined.

The Treaty of Lausanne, which has a significant place in Turkish History, is always essential. The efforts of the Turkish diplomats who took part in this treaty, which is the founding document of the new Turkish State, were appreciated by almost everyone. Undoubtedly, this treaty is essential not only for Turks but also for different nations. At this point, we can count the British, and the Greeks who took shelter behind them. The Turkish delegation, which followed a successful policy against the British and Greek delegations, made an intense effort to implement their demands under the leadership of İsmet İnönü, and they succeeded in this.

As it is known, there are pretty extensive studies on the Treaty of Lausanne in Turkish historiography. In addition, İsmet İnönü and Rıza Nur, who were in the delegation in Lausanne, gave considerable information in their memoirs. Of course, we know that in addition to the existing literature, there is an extensive number study by foreign delegations and the contemporary press. As it can be seen in this study, the abundance of visual material is remarkable in addition to the existing works. Photographs taken during the Lausanne negotiations are in the libraries and archives of different countries today. In addition to the photographs, Kelen and Derso's caricatures of the Lausanne negotiations, which are almost the only ones in this field, stand out as important visual material.

We should underline the fact expressed by Thomas Milton about cartoons: "Cartoons are a tool for expressing things that words cannot express." From this point of view, two successful cartoonists' caricatures of the events in Lausanne should not be considered mere drawings. Undoubtedly, these drawings are also historical documents. However, careful use of these drawings is essential. While these drawings express a reality, it is helpful to remember that this reality is mostly embellished around the world of imagination and reflects a Turkish image formed from the past in the Western mind in particular. It is known that since the 19th century, the Western world has made an effort to show the Ottoman Empire, which it sees as a "sick man", negatively in all respects. At this point, cartoons were also used as a tool. Here, however, it is necessary to place the works of Kelen and Derso separately. Because the drawings of both cartoonists oscillate between fantasy and reality, so to speak, the irony in the drawings is always in the foreground.

In the study, we have explained the interpretation work of Kelen and Derso, which we leave to the reader or to the audience as visual material, around the Treaty of Lausanne. Finally, it is useful to give information about where the drawings are. According to Rıza Nur, who was in the Turkish delegation, the cartoons were given to him as a gift, and he put them in his library. However, as a result of our research, there is no such study in Rıza Nur's library, which is located in Sinop, and there is no information about their whereabouts. The cartoons in our study are in the library of the Turkish Historical Institution today and are probably one of the two known copies. However, more importantly, the sketches that would be drafted for the drawings of Kelen and Derso are also included in the inventory of the Turkish Historical Institution Library as a single copy known in the world, which is extremely valuable.

We believe that the study, which we have completed around drawings and sketches, and particularly those who drew them, will be beneficial to researchers.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasının ardından başlayan işgaller döneminde Türk milleti Mustafa Kemal Paşa liderliğinde ulusal bir direniş mücadelesi başlatmıştır. İngiltere, Fransa, İtalya'nın yanı sıra Ermeni ve Rum çeteleri gibi düşmanlara karşı yaklaşık 4 yıl savaşmak zorunda kalan Türk birlikleri, önce Doğu cephesinde Ermenilere ardından Güney cephesinde Fransızlar ve Ermenilere karşı kesin başarı sağlamıştır. Batı cephesinde ise Yunanlıların Sakarya Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ile taarruz gücü yok edilmiş ve 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz ile Batı Anadolu'dan çıkarılmaya başlanmıştır. 9 Eylül 1922'de İzmir'e ulaşan ve Anadolu'daki Yunan kuvvetlerini temizleyen Türk ordusu Çanakkale Boğazı ve İstanbul'a doğru harekete geçmiştir. Bu durumdan tedirgin olan İngiltere, Fransa ve İtalya verdikleri bir nota ile TBMM Hükümeti'ni bir barış konferansında sorunları çözmeye davet ettiler. 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi ile Kurtuluş Savaşının askeri bölümü başarıyla tamamlanmıştır. Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer alan Doğu Trakya diplomasi yoluyla yeni Türkiye devletinin sınırları içine katılmıştır.¹ Mudanya Mütarekesi ile TBMM Hükümeti aynı zamanda sorunların barış yoluyla çözülmesinden yana olduğunu da göstermiştir. Müttefik devletler İngiltere, Fransa ve İtalya 27 Ekim 1922'de İstanbul ve Ankara hükümetlerine barış görüşmelerinin İsviçre'nin Lozan kentinde başlayacağını bildirdiler.

20 Kasım 1922 tarihinde Man Benon gazinosunda düzenlenen törenle başlayan ve 4 Şubat 1923'te kesilen görüşmeler 23 Nisan 1923 tarihinde yeniden başlamış ve 24 Temmuz 1923'te sona ermiştir. Lozan'da Türkiye'yi Baş delege olarak Dışişleri Bakanı İsmet (İnönü) Paşa, İkinci delege Rıza Nur, delege Hasan Saka Bey'den oluşan delegasyon temsil edecektir. Ayrıca delegasyona yardım edecek çok geniş bir danışmanlar gurubu oluşturulmuştur. Barış görüşmelerine müttefikler adına hareket eden İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon başkanlığında geniş bir delegasyonla katılmıştır.

Türkiye ile birlikte sekiz ülkenin görüşmeci olarak katıldığı Lozan müzakerelerine Amerika Birleşik Devletleri ise gözlemci statüsünde yer almıştır.² Türk delegelerin müzakereler sırasında en çok İngiltere delegesi *Lord Curzon* ve onun arkasına sığınarak politika yürütmeye çalışan Yunanistan temsilcisi *Elefteros Venizelos* ile uzun ve bir o kadar yorucu tartışmalara girdiğini söyleyebiliriz. Hatta bazı tartışmalarda İsmet İnönü, bu devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu "*hasta adam*" üniformasına soktuklarını ve bunu bir istismar konusu yapmaya çalıştıklarını söylemiştir.³ Özellikle İngiltere'nin sıklıkla eski dönemlere atıfta bulunduğunu ve devamlı surette Mondros'tan söz etmeye çalıştıklarını dile getiren İsmet İnönü kendisinin ise şu cevabı verdiğini söyleyecektir: "*Ben buraya Mondros'tan değil, Mudanya'dan geldim!*"⁴

Lozan Antlaşmasını Türk Milleti'nin bağımsızlık arayışının önemli bir safhası olarak yorumlayabiliriz. Antlaşmada baş delege olarak Türkiye'yi temsil eden Dışişleri Bakanı İsmet (İnönü) Paşa daha konferansın açılışında buna vurgu yapacak ve şu cümleleri dile getirecektir: " Barışın nimetlerinden her zaman yoksun kalan Türk ulusu, o tarihten bu yana, hak ve adalet elde etmek için ara vermeden yaptığı barış girişimlerinin yetersizliğini ve hiçbir şeye yaramadığını görerek ve artık hiçbir kurtuluş umudu kalmadığını anlayarak, varlığını korumayı ve maddi ve manevi kendi kaynaklarıyla bağımsızlığını kazanmayı başarmıştır. Türk ulusu, bu yolda, pek çok acılara katlanmış, sayısız fedakârlıklara rıza göstermiştir."⁵

İsmet İnönü'nün hatıralarında belirttiği gibi; Lozan Antlaşması yeni bir Türk devletinin kurulmasında temel unsur olan siyasi bir vesika olmuştur. Bu milli devlet, tam manasıyla medeni ve bağımsız bir devletin bütün haklarına sahip olmuştur. Lozan Antlaşması bunları tespit eder ve kabul ettirir.⁶ Lozan antlaşması, bağımsız yeni bir Türk devleti kurulduğunun, başta I. Dünya Savaşı'nın galipleri olmak üzere bütün dünya devletlerince kabul edildiğini gösteren uluslararası bir belgedir.⁷

¹ İhsan Güneş, "Mudanya Mütarekesi", www.ataturkansiklopedisi.gov.tr Erişim: 18.08.2022.

² Şerafettin Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2003, 215; Atilla Çetin, "İnönü, Mustafa İsmet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, İstanbul, 2000, 317.

³ İsmet İnönü, "İstiklâl Savaşı ve Lozan", *Belleten*, Yıl: 1974, Cilt: XXXVIII, Sayı: 149, 8.

⁴ Turan, *İsmet İnönü*, 57.

⁵ *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Seha L. Meray, (çev.), Takım: I, cilt: I, Kitap: I, Ankara, 1969, 4; Ayrıca bkz. Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1943, 64.

⁶ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Cilt: II, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987, 158

⁷ Şerafettin Turan, "Lozan Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, 217.

1- Lozan Müzakerelerinde İki Karikatürist: *Emery Kelen ve Alois Derso*

Emery Kelen ve Alois Derso, 1920-1940 yılları arasında siyasi karikatürleri ve çizimleriyle ünlü iki Macaristan Yahudisi sanatçılardır.⁸ Alois Derso, gerçek adıyla Alajos Dezsö, 1888 yılında Macaristan'ın Baja kentinde dünyaya gelmiştir.⁹ Erken yaşlarında sanata yönelen Derso, 1908-1909 yıllarında Budapeşte'de sanat akademisine devam etmiş ardından Paris'e giderek burada uzun bir süre farklı sanat ortamlarında eğitim almıştır.¹⁰ Sanatsal eğitimini Paris'te tamamladıktan sonra, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Macar ordusunda görev almıştır. Bu süreçte yurtdışına karikatürler göndermiştir.¹¹ I. Dünya Savaşı'nın bitmesi ile birlikte kendine "huzurlu" bir mekân arayan Derso, en nihayetinde İsviçre'nin Lozan kentinde bu arayışın sonucuna ulaşmıştır.¹² Cenova Konferansıyla ilgili çizimlerini yayımlayan Fransız Le Matin gazetesi, sanatçının adını Dezsö yerine Derso olarak yazınca, sanatçı da bu yeni adını benimsemiş ve bu isimle ünlenmiştir.¹³

Emery Kelen'in ise asıl adı Imre Klein'dir ve 22 Aralık 1896 tarihinde Macaristan'ın Győr kentinde doğmuştur.¹⁴ Erken yaşta Viyana sanat okuluna devam etmiş ancak I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile eğitimini bırakmak zorunda kalmıştır. Savaşın o sıkıntılı ve zorlu süreçlerine bizzat şahit olan Kelen bundan dolayı yaşamının geri kalanında savaş karşıtı bir kişiliğe dönüşmüş ve daha sonra kaleme alacağı *Peace In Their Time* adlı çalışmasında bunlardan ayrıntıları ile bahsetmiştir.¹⁵ Birinci Dünya Savaşı'nda geçirdiği üç buçuk yıl onu "*şiddetli pasifist*"¹⁶ yapmıştır. İlk çizimleri savaş sırasında 1917'de Szamár (Eşek) gazetesinde yayınlanmıştır. Ancak Macaristan, Savaşı'nın bitiminde bile sanatçının arzu ettiği barış ortamına bir türlü kavuşamamıştır. Ülkedeki baskıcı Macar Komünist rejiminin başlattığı "*Kızıl Terör*" ile birlikte, antisemitik istismlarların yoğun olarak uygulandığı "*Beyaz Terör*" dönemi genç sanatçıyı iyice yıldırılmış¹⁷ ve önce Paris'e sonrasında da 1919 yılının Aralık ayında Münih'e taşınmıştır. Münih'te *Fussball* için spor karikatürleri yapmış ve burada ünlü ressam *Hans Hofmann*'ın (1880-1966) kurmuş olduğu sanat okuluna katılmıştır.¹⁸ Bir yandan sanatsal eğitimini sürdürürken diğer yandan Kelen takma adıyla çeşitli dergilerde çizimlerini yayımlamıştır. 1922'de ise hayat pahalılığının çok yüksek olduğu ve hiper enflasyonun yaşandığı Almanya'dan ayrılarak yoğun diplomatik faaliyetlerin gerçekleştiği Milletler Cemiyeti'nin merkezinin bulunduğu İsviçre'ye gitmiştir.¹⁹ İsviçre'de yavaş yavaş tarih ve politika alanına ilgi duymaya başlamış ve çizimleri noktasında bu yönde eserler vermiştir. 1922 yılı onun hayatında oldukça önemlidir; çünkü yaşamının geri kalanında beraber çalışacağı kendi vatanından birisi olan Alois Derso ile karşılaşacaktır.²⁰ İsviçre'de bulunduğu sırada 22 Aralık 1922 tarihinde Imre Klein olan adını, daha Anglosakson bir çağrışım yapan Emery Kelen olarak değiştirmiştir.²¹

1922 yılı her ikisinin de hayatında dönüm noktası olmuştur. Çünkü yaşamlarının geri kalanında beraber çalışacak olan Emery Kelen ve Alois Derso, Cenevre'de tanışmışlardır.²² Cenevre'deki Milletler Cemiyeti müzakereleri sırasında kamera kullanımına izin verilmediğinden, basın kuruluşları ressamalara ve karikatüristlere ihtiyacı duymuşlardır.²³ Sanatsal yakınlığa ek olarak, kökenleri ve dilleri de ortak olan ikili, aynı zamanda dünya sorunları hakkında da aynı anlayışa sahip olduklarını keşfetmişlerdir. Bunun üzerine karikatürlerini "*Derso ve Kelen*" imzası

⁸ Jane Cowan, "Essential Readings-ErkkoLecture", November 2018, <https://allegralaboratory.net/essential-readings-erkkolecture/> Erişim: 25.07.2022; "Lozan Karikatürleri", <https://www.ismetinonu.org.tr/lozan-karikaturleri>.

⁹ Jean Marie Bertin, "Les Duettistes Du Concert Des Nations", *France Cartoons*, Septembre-Octobre-Novembre 2019, n.11; Jean-Marie Bertin, "Derso ile Kelen, Unutulmaz Kelle Avcıları", *Şalom*, Sayı: 100, İstanbul, Mayıs 2020, 104.

¹⁰ Bertin, "Les Duettistes Du Concert Des Nations", *France Cartoons*, Septembre-Octobre-Novembre 2019, N.11, 1-3

¹¹ Bertin, "Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları", *Şalom*, S. 100, İstanbul, Mayıs 2020, 104.

¹² Bertin, "Les Duettistes Du Concert Des Nations", *France Cartoons*, Septembre-Octobre-Novembre 2019, N. 11. 1-3

¹³ Bertin, "Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları", *Şalom*, S. 100, İstanbul, Mayıs 2020, 104.

¹⁴ Emery Kelen, *Peace in Their Time, Men Who Led Us in and Out of War, 1914-1945*, New York, 1963, 101-107 ve 119; Pal Istvan, *Muhelymunkak, Egy Felesleges Tiszteletkőr a Hirszerzes Celszemelye: Kelen Imre Karikaturista*, 50, http://epa.oszk.hu/03000/03048/00005/pdf/EPA03048_leveltari_2017_1_047-063.pdf Erişim: 23.07.2022.

¹⁵ On altı başlık altında anlattığı biyografisinde Kelen, savaş ve barış hakkında, özellikle farklı karakterler özelinde ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bunun yanında kendi yaşamını şekillendiren olaylar ve kentler üzerine de izlenimlerini anlatmıştır. Bu noktada çalışmasında en fazla değindiği kişilerden birisinin de İsmet İnönü olduğunu söylemeliyiz. Kelen, *Peace in Their time*, 101-107 ve 119.

¹⁶ Pasifist şiddet karşıtı, barış yanlısı demektir.

¹⁷ Bertin, "Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları", *Şalom*, S. 100, İstanbul, Mayıs 2020, 105.

¹⁸ Bertin, "Les Duettistes Du Concert Des Nations", *France Cartoons*, Septembre-Octobre-Novembre 2019, N. 11. 1-3.

¹⁹ Bertin, "Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları", *Şalom*, S. 100, İstanbul, Mayıs 2020, 105.

²⁰ Bertin, "Les Duettistes Du Concert Des Nations", *France Cartoons*, Septembre-Octobre-Novembre 2019, N. 11, 1-3.

²¹ Bertin, "Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları", *Şalom*, S. 100, İstanbul, Mayıs 2020, 105.

²² Bertin, "Les Duettistes Du Concert Des Nations", *France Cartoons*, Septembre-Octobre-Novembre 2019, N. 11, 1-3.

²³ Bertin, "Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları", *Şalom*, S. 100, İstanbul, Mayıs 2020, 105; "Lozan Karikatürleri", <https://www.ismetinonu.org.tr/lozan-karikaturleri/>

altında, yenilikçi ve rafine bir tarzda yayınlamaya başlamışlardır. Bu esnada Derso, Le Matin'de; Kelen ise Kahire'de yayınlanan bir gazete olan Al-Kaskhu'da çalışmaktadır.²⁴

Emery Kelen ve Alois Derso'nun bir kent özelinde başlayan tesadüfi karşılaşmaları hayatlarının geri kalanında bitmeyen bir dostluğa dönüşecek ve bu ikili yaklaşık otuz yıl, öncesinde Avrupa'da ve ardından Amerika'da bir arada çalışacaktır. Onların ikili olarak meşhur olmaları ve farklı kesimler tarafından daha tanınır bir hale gelmelerinde Cenevre'de 1923 yılında yayınladıkları 350 çizimden oluşan *Les Gardiens de la Paix*²⁵ çalışması oldukça etkili olmuştur. Çizdikleri portrelerin başarısı onların bir anda ifade yerindeyse aranan kişiler arasına girmelerine yol açmıştır. Bundan olsa gerek 1923 yılında Lozan'daki barış görüşmelerinde kendilerine yer bulmuşlar ve burada da 25 farklı çizim yaparak konferans sürecinde yaşananları "*Guignol à Lausanne: Karagöz*" başlığı altında *muhayyel ve hakikat* arasında anlatmaya çalışmışlardır. Ardından Milletler Cemiyeti'nin farklı konular etrafında düzenledikleri oturumları takip edip yine insanları, ancak onların özellikle simalarını merkeze alan çizimler yapmışlardır. Kendilerinin ifadeleriyle onlar; "*çeşitli kafaları toplayıp biriktiren kelle avcılarıdır*".²⁶ Derso ve Kelen adı Avrupa'nın ve Milletler Cemiyetinin önemli siyasi ve diplomasi olayları temalı mizahi karikatürleriyle duyulmuştur.

Derso ve Kelen, ilk uluslararası konferansları olan Lozan Barış Konferansı sonrasında "*Guignol Lozan'da*" başlıklı bir albüm yayınlamışlardır. Tamamı çizerler tarafından imzalanarak 300 nüsha olarak basılan bu dosya şeklindeki albümde 25 adet renkli levha yer almaktadır. Kitabın tıpkıbasımı, 1993 yılında İnönü Vakfı tarafından, bu kez Türkçe olarak ve "*Karikatürcü Gözüyle Lozan Müzakeresi Albümü*" başlığı altında toplam 600 adet olarak Türkiye'de de yayınlanmıştır.²⁷

Milletler Cemiyeti'nin bütün oturumlarını takip eden Derso ile Kelen, 1923 yılında "*Les Gardiens de la Paix*" (Barışın Bekçileri) adı altındaki 350 karikatürlük Milletler Cemiyeti albümünü Cenevre'de yayınlamışlardır. Albümdeki portreler o denli başarılıdır ki, hem konu mankenleri olan diplomatlar hem de uluslararası basın kuruluşları bu çizimlere büyük rağbet göstermişlerdir. 1924'te Paris'te düzenlenen ve Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedeni Almanya'nın ödeyeceği savaş zararlarının miktarını belirleyecek olan komitenin çalışmalarına katılmışlardır. Astoria Otelindeki toplantıların ertesinde 18 büyük özgün baskı içeren "*Dawes Planı*" başlıklı bir dosya hazırlamışlardır. 1929 yılında, Almanya'nın ödeyeceği tazminatı yeniden tartışmak üzere, Paris'te inşası yeni bitmiş olan George V Otelinde yapılan uluslararası toplantıya katılan Derso, bu toplantıdaki bütün tartışmaları izlemiştir. Müzakereler sona erdiğinde, komitenin başkanı olan Owen Young'ın eşi, Derso'ya, izlenimlerini albüm haline dönüştürmesi için 4.000 dolar teklif etmiştir. Teklifi kabul eden Derso, çizimlerini İngilizce notlarıyla birlikte bir araya getirerek "*My 1929 Report*" (1929 Raporum) başlıklı 18 litografi içeren eşsiz bir albüm oluşturmuştur. 26 Eylül 1931'de Fransızların ünlü mizah dergisi "*Le Rire*", Derso ve Kelen'in gözünden Milletler Cemiyeti konulu özel bir sayı çıkartmıştır. İkili bu özel sayıda "*Cenevre Ahdi*" başlığı altında "*Eski Ahit*"teki bazı öykülere gönderide bulunan 14 büyük boy sayfa hazırlamışlardır. Çeşitli metinlerin eşliğindeki çizimler "*Yaratılış*" bölümüyle başlar. Ardından "*Nuh'un Gemisi*", "*Hazreti İbrahim'in Kurbanı*", "*Hazreti Yakup'un Merdiveni*", "*On Emir*" gibi bölümlerle sürer. Son sayfada halkına "*Vaad Edilmiş Topraklar*"ı gösteren Hazreti Musa rolünde, dönemin ünlü politikacısı ve Fransa Dışişleri Bakanı Aristide Briand'ı görürüz. Vaad edilen topraklar ise, yıllar sonra Avrupa Birliği olarak anılacak olan yerlerdir.²⁸

Derso ile Kelen'in ünü arttıkça karikatürleri artık yalnız mizah dergilerinde değil, İsviçre, Almanya, Fransa, İngiltere gibi ülkelerin önemli ve ciddi yayın organlarında da sıkça yer almaya başlamıştır. Öte yandan birlikte çalışmalarına karşın Derso ile Kelen'in yaşam ve çalışma biçimleri neredeyse birbirlerine tamamen zıttır. Bir İngiliz kadınla evli olan Kelen'in düzenli bir ev hayatı vardır. İşindeyse disiplinli ve organize. Portre çizerken karşısındakinin en uygun pozisyonu almasını bekler, hazırlıklarını önceden ona göre yapar. Buna karşın Derso ise bekârdır. Plansız ve gamsızdır. Gece yaşamını sever ve genellikle öğleden sonraları uykudan uyanır. Bir gece kuşu gibi kurbanlarının çevresinde dolanır, hüzünlü gözleriyle onları izler, yüzlerini ezberler ve çoğu kez Milletler Cemiyeti Sarayına bitişik bir barın sessiz köşelerinden birinde, hafızasına kaydettiği bu profilleri bulduğu bir kâğıt parçasına ya da bir

²⁴ Bertin, "Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları", 105.

²⁵ Derso et Kelen, *Les Gardiens de la Paix*, Genève, 1923.

²⁶ Bertin, "Les Duettistes Du Concert Des Nations", *France Cartoons*, Septembre-Octobre-Novembre 2019, N. 11.

²⁷ "Lozan Karikatürleri", <https://www.ismetinonu.org.tr/lozan-karikaturleri/>; Bertin, "Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları", *Şalom*, Sayı: 100, İstanbul, Mayıs 2020, 106.

²⁸ Bertin, "Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları", 106-107.

peçeteye aktarır. Aynı kişinin bazen 100'den fazla eskizini yaptığı olur. Beğendiğini saklar, beğenmediklerini buruşturup atar. Kariyerleriyle ilgili bir röportajda, “Kurbanlarımızla çok iyi anlaşıyoruz” demişlerdir.²⁹

Kelen ile birlikte çalışmalarını ve yöntemleri hakkında Derso şu açıklamaları yapmıştır:

“Arkadaşlığımızdan gurur duyuyoruz. Tamamıyla uluslararası bir platformda, ulusal bencilliğin öne çıktığı, çatışmalı bir ortamda çalışıyoruz ve yapıtlarımızı tüm taraflara kabul ettirmeyi başarıyoruz. Elbette tezimizi kabul ettirmek için kendi diplomamız var. Bu yüzden çizimlerimizde ele aldığımız konular ve kişiler hakkında bilgilendirilmekten kaçınıyoruz, gazetecilik çalışmalarımızı belgelere ve vicdanımızın dile getirdiği kendi gerçeklerimize dayandırıyoruz. ‘Kendi diplomamız’ konusuna açıklık getirmek için geçenlerde SSCB’den gelen bir gazeteciyle diyalogumuzu örnek gösterebiliriz. Adam eleştiri amacıyla bize, böylesine gelişmiş bir çizim ve gözlem yeteneğimiz varken nasıl oluyor da ‘gerçek’ mizahçı olmadığımızı sordu. Kendisine yanıtımız şu oldu: ‘Neden? Sakın, bizi kaba ve önyargılı Bolşevik karşıtı karikatürler yayınlamadığımız için eleştiriyor olmayasınız?’³⁰

1936’da uluslararası diplomat ve gazeteci camiasının buluştuğu ve gayri resmî tartışmalarını gerçekleştirdikleri ve “Milletler Cemiyeti Geyikhanesi” diye anılan Bavyera isimli barın duvarlarını süslemek amacıyla üç metre genişliğinde ve bir buçuk metre yüksekliğinde büyük bir duvar resmi siparişi almışlardır. İkili bu resim için Cenevrelilerin ünlü “*Tirmanma Festivali*” (Fête de l’Escalade) geleneğinden esinlenmişlerdir.³¹ Derso ile Kelen’in anakronik duvar freski, 17’nci asrın kostüm, miğfer ve zırhlarıyla Cenevre surlarına tırmanarak Milletler Cemiyeti’nin mikrofonlarını ele geçirmeye çalışan diplomatları karikatürize etmektedir. Freskin alt kısmında olan biteni heyecanla izleyen ve surlara tırmananları destekleyen devrin liderleri vardır. Hitler ve Stalin ise kayıtsızca zar oynamaktadır.³²

Derso ve Kelen 1937 yazında “*Au banquet des Nations*”³³ (Ulusların ziyafet sofrasında) adlı albümlerini yayınlamışlardır.³⁴ Albüm, on beş yıl boyunca Milletler Cemiyeti tarafından akredite edilmiş olan Gazeteciler Birliğinin düzenlediği bütün ziyafetlerin albümlerinde yer alan karikatürlerinin bir derlemesidir. Her albümdeki karikatürlere Fransızca ve İngilizce açıklayıcı notlar eşlik etmekte ve mizahi bir üslupla o ziyafeti tarihsel bağlamına yerleştirmektedir. Bu çalışma aynı zamanda Derso ile Kelen’in Avrupa’da yayınlamış oldukları son albümleridir. Yaşadıkları Cenevre’de dünyanın siyasi gündemini yakından takip ederek her fırsatta Hitler’i ve dönemin diğer diktatörlerini hicveden ikili, Avrupa’da yaklaşmakta olan yeni bir savaşın ve antisemitizmin kaçınılmaz yükselişinin tam olarak farkındadır. Avusturya’nın ve ardından da Çekoslovakya’nın Südet bölgesinin Almanya tarafından ilhakından sonra, Amerika’ya göç göç etmişler ve 13 Ekim 1938’de New York’a ulaşmışlardır.³⁵

Kelen ve Derso’nun siyasi illüstrasyonları,³⁶ United Press ajansı ile Esquire, Ken, New York Times Dergisi, New York Post, New York Herald Tribune, Fortune, Washington Post, Christian Science Monitor gibi ABD’nin önde gelen yayın organlarında yayınlanmaya başlamıştır.³⁷ Burada farklı gazete, dergi ve medya kuruluşlarında çalışan ikili Birleşmiş Milletler için de mesai harcayarak farklı yayınlara imza atmışlar ve yine farklı zamanlarda bireysel olarak eserler de vermişlerdir.³⁸ Alois Derso, İkinci Dünya Savaşı devam ederken, Macar savaş mültecileri için kurulan Amerikan Komitesi’nde görev yapmıştır.³⁹

²⁹ Bertin, “Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları”, 106-107.

³⁰ Bertin, “Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları”, 107.

³¹ Hala sürdürülen bu festival, Protestan Cenevre halkının 1602 yılında Savoy Katolik Dükalığı tarafından ele geçirilme teşebbüsüne karşı koyuşunu ve Savoy Dükünü yenilgiye uğratışlarını anmak için düzenlenmektedir. Leul Lakew, “La Fête de l’Escalade”, https://www.academia.edu/37546577/La_F%C3%A4te_de_l’Escalade. Erişim: 24.07.2022.

³² Bertin, “Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları”, 107-108.

³³ Derso and Kelen, *Au Banquet des Nations (The League at Lunch)*, Genève, 1937.

³⁴ Bertin, “Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları”, 108; Derso ve Kelen’in yaşam öyküleri hakkında bkz. Jean Marie Bertin, “Les Duettistes Du Concert Des Nations”; <https://www.nytimes.com/1964/12/23/archives/aloyisus-derso-cartoonist-dies-drew-diplomats-at-parleys-between.html> ve <https://libraries.mit.edu/150books/2011/03/18/1931/>

³⁵ Bertin, “Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları”, 108.

³⁶ Bir derginin, kitabın veya gazete de yer alan bir metinle ilgili, onu açıklayan, somutlaştıran resim.

³⁷ Jan Susina, “Keedle, the Great and All You’ve Ever Wanted to Know About Fascism”, *Children’s Literature Association Quarterly*, Volume 46, Number 1, Spring 2021 pp. 100-102; Jean-Marie Bertin, “Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları”, *Şalom*, S. 100, İstanbul, Mayıs 2020, 108.

³⁸ Jean Marie Bertin, “Les Duettistes Du Concert Des Nations”, <https://www.nytimes.com/1964/12/23/archives/aloyisus-derso-cartoonist-dies-drew-diplomats-at-parleys-between.html>; <https://libraries.mit.edu/150books/2011/03/18/1931/>.

³⁹ http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb0012.pdf.

Resim 1. Arthur Sweetser, O.W.I. Aloysius Derso (ortada) ve Imre (Emery) Kelen (sağda), karikatüristler ve "United Nations Sketchbook" yazarlarından 25 Mayıs'ta Almanya'ya karşı kazanılan zaferi kutlamak için St. Francis Oteli'nde.

Derso ile Kelen, İkinci Dünya Savaşı sona ererken, dikkatlerini Birleşmiş Milletler teşkilatının kuruluşuna odakladılar⁴⁰ ve 1945 yılının Haziran ayında, San Francisco'da düzenlenen ve 50 ülkenin Birleşmiş Milletler Antlaşmasını imzaladığı konferansın bütün organizasyonu, katılımcılarını, yapılmış olan çalışmaları ve gelişmeleri takip etmişlerdir. Sonrasında, BM'nin sponsorluğunda, "*Birleşmiş Milletler Eskiz Defteri*" adında 96 sayfalık kalın ciltli ve bol renkli albüm ikilinin son ortak yayını olmuştur.⁴¹ Kısa bir süre sonra, Derso ve Kellen profesyonel işbirliklerini sona erdirmişler ve Kelen BM'nin Kamu Bilgilendirme Ofisi için bir televizyon yönetmeni ve yapımcısı olarak çalışmaya başlamıştır, Derso ise William Buckley'in National Review dergisine portreler çizmiştir.⁴²

Alois Derso yaşamını yarı emekli olarak, 22 Aralık 1964 sabahı New York'taki Albert Hotel'deki odasında ölü olarak bulununcaya dek sürdürmüştür. Kelen, 1948'den 1957'ye kadar Birleşmiş Milletler Bilgi Bürosu'na danışmanlık yaptıktan sonra, BM'nin görsel yayınlar biriminde yönetmen ve yapımcı olarak görev almıştır. Pek çok eser yazmıştır. 1963 yılında, yayıncı Alfred Knopf ile "*Peace in Their Time; Men Who Led Us in and Out of War, 1914-1945*" isimli bir anı kitabı, 1966'da ise, eski BM Genel Sekreteri Dag Hammarskjöld'in biyografisini ve 1972 yılında "*Stamps Tell the Story of Space Travel*" adlı eseri yayımlamıştır.⁴³ Biyografi, anı kitapları ve siyasi çalışmalar dışında 1945 yılında "*Dr. Owl*" ve 1973 yılında "*Mr. Nonsense: A Life of Edward Lear*" adlı iki çocuk kitabı

⁴⁰ "Alois Derso & Emery Kelen", http://www.columbia.edu/cu/lweb/digital/collections/cul/texts/ldpd_7890423_000/pages/ldpd_7890423_000_00000057.html

⁴¹ Bertin, "Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları", 108 ; "Lozan Karikatürleri", <https://www.ismetinonu.org.tr/lozan-karikaturleri/>.

⁴² "Alois Derso & Emery Kelen", http://www.columbia.edu/cu/lweb/digital/collections/cul/texts/ldpd_7890423_000/pages/ldpd_7890423_000_00000057.html.

⁴³ Bertin, "Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları", 108 ; "Lozan Karikatürleri", <https://www.ismetinonu.org.tr/lozan-karikaturleri/>.

yayımlamıştır.⁴⁴ Yoğun ve oldukça hareketli bir hayatın ardından Emery Kelen, 9 Ekim 1978'de Avusturya'nın Viyana kentinde ölmüştür.⁴⁵

Resim 2. Soldan sağa Emery Kelen, Charles Malik (BM Lübnan Temsilcisi) ve Alois Derso.

Kaynak: <https://www.unmultimedia.org/s/photo/detail/140/0140506.html>

2-Lozan'da Kukla: Karagöz⁴⁶

1923 yılında Lozan'da farklı milletlerden çok sayıda delegenin bir araya gelmesi ile başlayan Lozan müzakereleri, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, basının büyük ilgisini çekmiştir. Bu noktada iki isim Kelen ve Derso'da⁴⁷ medyanın yoğun ilgisi altında devam eden Lozan müzakerelerine katılmış⁴⁸ ve meslekleri gereği birçok delegenin portresini karikatürize ederek yayınlamışlardır. Bunlar arasında İsmet İnönü'nün ve Rıza Nur'un Yunanistan ve İngiltere delegeleri ile olan müzakereleri ve mücadeleleri her iki yazar tarafından *Guignol à Lausanne: Karagöz* başlığı altında 25 farklı çizim özelinde yayınlanmıştır. Hiç şüphe yok ki bu çizimler geçmişe Rönesans dönemine kadar giden ve politik yönü ağır basan karikatürlerdir. Bu politik karikatürler tam da Kelen ve Derso'nun yaşamı ile örtüşen bir dönemde yani I. Dünya Savaşı yıllarında önemli bir propaganda aracı olarak kullanılmaya başlanmışlardır.⁴⁹ Elbette Lozan ile birlikte en azından Türk tarafı için savaşta cephe kapanmıştı ve galip bir devletin delegeleri İsmet Paşa ve Rıza Nur hakları olanı almak için mücadele etmeye başlamışlardı. Ancak ne olursa olsun yapılan çizimlerin politikayı karikatürize ederek var olan "*politik atmosferi yükseltmek ve farklılıkları artırmak yönü*" ise hiç bitmemiştir.⁵⁰

Lozan görüşmeleri sırasında Kelen ve Derso özelinde yapılan çizimler geçmişte olduğu gibi farklı anlamları içermektedir. En temelde karikatürün doğası gereği bu çizimler abartı, analogi ve en önemlisi ise ironi barındırmaktadır.⁵¹ Ancak Lozan görüşmeleri hakkında yapılacak araştırmalarda görüleceği üzere çizimlerin bir taraftan gerçeklik yönü de ağır basmaktadır. Kısacası görüşmelerdeki gidişatın ve tartışmaların karikatürlere yansıtıldığını söylemek mümkündür. Bundan olsa gerek Rıza Nur anılarında Yunanistan delegesi ile olan sıkı

⁴⁴ Jan Susina, "Keedle, the Great and All You've Ever Wanted to Know About Fascism", *Children's Literature Association Quarterly*, Volume 46, Number 1, Spring 2021, 100-102; "Lozan Karikatürleri", <https://www.ismetinonu.org.tr/lozan-karikaturleri/>.

⁴⁵ Bertin, "Derso ile Kelen, unutulmaz kelle avcıları", 108 ; "Lozan Karikatürleri", <https://www.ismetinonu.org.tr/lozan-karikaturleri/>.

⁴⁶ Karagöz'ün geleneksel Türk Tiyatrosunda siyasal taşlamanın sembollerinden olduğunu hatırlatmak isteriz. Bkz. Metin And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu: Kukla, Karagöz, Ortaoyunu*, Ankara, 1969, 132-135

⁴⁷ Eberhard Demm, "Propaganda and Caricature in the First World War", *Journal of Contemporary History*, Sayı: 28, Yıl:1993, 163.

⁴⁸ "Lozan'a dünyanın her tarafından gazeteciler, politikacılar dökülmüş. Karınca yuvası gibi kaynıyordu". Bkz. Nur, *Lozan...*, 24.

⁴⁹ Demm, "Propaganda and Caricature in the First World War", 163.

⁵⁰ Thomas Milton Kemnitz, "The Cartoon as a Historical Source", *The Journal of Interdisciplinary History*, Yıl: 1973, Vol. 4, N. 1, 90.

⁵¹ Karikatürlerin nasıl yorumlanması gerektiği hakkında bkz. Colonial Williamsburg Foundation, *Using and Analyzing Political Cartoons*, Virginia, 2001.

müzakerelerin Derso tarafından “*boks yaparak tasvir*” edilmesinin altını çizmiştir.⁵² Bir bakıma Thomas Milton Kemnitz’in ifadesiyle bu noktada karikatür; “*kelimeler tarafından söylenemeyecek şeylerin ifade edilmesi için ideal bir araç*” olarak işlev görmüştür.⁵³

Kelimelerin yerini alan çizimler bir taraftan imajın yansıtılması bakımından da önemli bir araçtır. Geçmişten itibaren Batı dünyasında oluşan Türk imajının karikatürize edilmesini çizimler özelinde daha net görebilmek mümkündür.⁵⁴ Ancak Derso ve Kelen’in Türk delegelerine yönelik çizimlerinde geçmişte Batı zihninde tasavvur edilen “*korkunç Türk*” ve “*hasta adam*” imajlarından ziyade ironinin ağırlıklı olarak yer aldığını söyleyebiliriz. Boks maçına çıkan Rıza Nur, Yunanlıların geleneksel kıyafetleri ile sirtaki oynayan İsmet İnönü ve Lozan görüşmelerinin bitiminde “*On Ferme/Kapatıyoruz*” alt başlığında bir filin üzerinde Türk delegelerinin resmedilmesi bunlara örnek gösterilebilir.

Resim 3. ON FERME/ KONFERANS SONU: KAPATİYORUZ

Bu çizimlerden en çok zihinlerde iz bırakanların başında Türk ve Yunan delegasyonu arasındaki diplomatik mücadeleyi boks maçına benzeten karikatür olmuştur. Lozan Konferansı'nın her aşaması, her oturumu karşılıklı güç gösterisine dönüşmüştü. Tıpkı bir boks maçı gibi. Bu karikatürün hikâyesini Dr. Rıza Nur anılarında şöyle anlatacağıdır:

"Lozan'a birçok ressamlar gelmişti. Bir tanesi pek meşhurdur, karikatürcüdür. Adı Derso'dur. Bu adam, resmini yapacağı adama bir defa bir iki dakika bakıyor, sonra gidip karikatürünü yapıyor. Amma mükemmel yapıyor. Birçok resimler yaptı. Bir albüm vücuda getirdi. Bu ressam benim karikatürlerimde muvaffak olamamıştır. Sebebini sormuşlar, Yüzünde izam edilecek (abartılacak) bir fenalık yok demiş. Venizelos ile olan kavgamı, ikimizi boks yapıyor ve ben Venizelos'u yıkmışım şeklinde tasvir etmiştir. Bu albüm, Sinop'da kütüphanemdedir."⁵⁵

⁵² Nur, *Lozan...*, 87. Bu karikatürün nasıl meydana geldiğini ayrıntıları ile anlatan Rıza Nur devamında şunları söyler: "...Ve işte bunun üzerinedir ki ressam Derso derhal bir resim yapmış. Bunda Venizelos'la ben boks yapmışım. Ellerimizde eldivenler. Venizelos sırt üstü ipin üstüne yıkılmış. Ben köşede sandalyeye oturmuşum. İsmet (Paşa) bir havlu ile beni yelpazeliyor. Curzon'da elinde saate bakıyor. Bu bizim gazetelere de aksetmiş... Bütün millet bundan keyf duymuş... Artık benden bahsettikçe o Lozan'da Venizelos'u döğdü derlermiş." Bkz. Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları, 1922-1923*, Cilt: 1, Ankara: TTK Yayınları, 2019, 264.

⁵³ David Keane, "Cartoon Violence and Freedom of Expression", *Human Rights Quarterly*, Yıl: 2008, Vol. 30, N.4, 847.

⁵⁴ Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi genelinde ve Sultan II. Abdülhamid'in özelinde yapılan çizimleri örnek gösterebiliriz. Bkz. Necmettin Alkan, *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid: Propaganda ve Gerçek Arasında Bir Padişah*, İstanbul, 2018.

⁵⁵ Nur, *Lozan...*, 56; Rıza Nur, Derso tarafından kendisine karikatür albümünden hediye edildiğini söyler ve bunun Sinop'ta kendi şahsi kütüphanesinde olduğundan bahseder. Bkz. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, 495. Çalışmamızda kullanılan nüsha, Esad Fuad Tugay'ın 1967 yılında Türk Tarih Kurumu'na bağışladığı koleksiyon arasında yer almaktadır.

Resim 4. İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur Bey'i müsabakaya hazırlarken, Yunanistan temsilcisi Venizelos, İtalyan Montagna tarafından desteklenmektedir.

Dr. Rıza Nur hatıralarında bu konuya ikinci kez yer vermiş ve hem Türk ve Yunan delegasyonları arasında yaşananlar hem de karikatürün nasıl ortaya çıktığına dair daha ayrıntılı bilgiler vermiştir.

"Benim gözlerim dönmüştü. Bir telâş oldu. Baktım Venizelos'un başı bükülmüş. Masanın üstüne yıkılmış. Yüzüne baktım, benzi kül gibi olmuş. Herkes telâş edip ayağa kalktı. Öldü zannettik. Ben de korktum. Birkaç dakika sersem, alık alık durduk. Baktım, başını kaldırdı. Ferahlandım. Dedim ki: 'Böyle terbiyeye mugayir söz söyleyenle müzakerede bulunamayız.' Montagna da Venizelos'a elini uzatıp, 'Aldın mı? Sana kaç defa sus dedim' dedi. Celseyi kapattım, dedi. Müthiş bir sahne ve darbe oldu. Artık Venizelos bir daha ağzını açamadı. Sonraki celsede de gelmedi. Vaka dünya-ya aksetti. İtilâf Devletleri de bize bu sefer nota filan da ver-mediler. Çünkü ben işi yerinde ve zamanında yaptım. Onu onlarla kavgaya tutuşturduktan sonra sahneyi açtım. Bu bir coup de couteau oldu. Bunu dünya gazeteleri yazdı. Ve işte bunun üzerinedir ki ressam Derso derhal bir resim yapmış. Bunda Venizelos'la ben boks yapmışım. Ellerimizde eldivenler. Venizelos sırt üstü ipin üstüne yıkılmış. Ben köşede sandalyeye oturmuşum, İsmet bir havlu ile beni yelpazeliyor. Curzon da elindeki saate bakıyor. Bu bizim gazetelere de aksetmiş. Bütün millete yayılmış. Bu da halk (arasında) ben müzakerede Venizelos'un kafasına sandalye ile vurmuşum suretine dökülmüş. Bütün millet bundan keyif duymuş. Çünkü bizim millet mütarekeden beri olan bütün felâketlere sebep olarak Venizelos'u biliyordu. İyi bir intikam alındığına sevinmişler. Artık benden bahsettikçe o Lozan'da Venizelos'u dövdü derlermiş. Bu büyük acının intikamının alınması bana nasib olduğu için bahtiyarım."⁵⁶

⁵⁶ Nur, *Lozan...*, 157.

Sonuç

İsviçre'nin Lozan kentinde yapılan ve 20 Kasım 1922–24 Temmuz 1923 tarihleri arasında devam eden konferansın tüm süreçlerini yakından takip eden Kelen ve Derso, tanıklık ettikleri bu tarihi sürece dair gördüklerini, duyduklarını, yaşadıklarını ve işittiklerini yaptıkları çizimlere aktarmışlardır. Daha sonra yükselen ırkçılık nedeniyle Amerika'ya göç etmek zorunda kalan ikili, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Birleşmiş Milletlerin kuruluş sürecine de tanıklık etmişlerdir. Siyasi içerikli karikatürlerin yanı sıra anı, biyografi ve çocuk kitapları gibi pek çok farklı karakterde eserlerde ortaya koymuşlardır.

Emery Kelen ve Alois Derso, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı gibi tüm dünyayı derinden etkileyen ve dönüştüren iki büyük olayı yakından görmüşlerdir. Savaşa tanıklık etmiş, savaşın acılarını, ortaya çıkardığı sosyal ve ekonomik problemleri yaşamış, pek çok önemli diplomatik müzakereyi izlemiş, yükselen ırkçılık nedeniyle yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmış ancak güçlü kalemleri sayesinde gittikleri her yerde saygı ve itibar görmüşlerdir. Şahit oldukları bu önemli olayları bir sanatçı duyarlılığı ve farklı bir gözle resmederek tarihe önemli bir miras bırakmışlardır. Lozan Barış Konferansına dair çizimleri, Türk milleti için tarihi bir önem taşıyan bu sürecin daha iyi anlaşılması ve öneminin kavranması adına büyük önem taşımaktadır. Kelen ve Derso karikatürleriyle okuyucuya tarihi bir olaya farklı bir pencereden bakma belki çok ciddi bir müzakereyi tebessüm ederek öğrenme imkânı sunmaktadır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

- Alkan, Necmettin. *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid: Propaganda ve Gerçek Arasında Bir Padişah*. İstanbul: 2018.
- And, Metin. *Geleneksel Türk Tiyatrosu: Kukla, Karagöz, Ortaoyunu*. Ankara: 1969.
- Bertin, Jean Marie. "Les Duettistes Du Concert Des Nations". *France Cartoons*, Septembre-Octobre-Novembre 2019, n. 11, 1-3.
- Bertin, Jean Marie, "Derso İle Kelen, Unutulmaz Kelle Avcıları". *Şalom*, Sayı: 100, İstanbul, Mayıs 2020, 104-108.
- Birinci Ali, "Rıza Nur", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 35. İstanbul: 2008, 65-66.
- COLONIAL WILLIAMSBURG FOUNDATION, *Using and Analyzing Political Cartoons*, Virginia, 2001.
- Çetin, Atilla. "İnönü, Mustafa İsmet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 22. İstanbul, 2000, 316-319.
- Demm, Eberhard. "Propaganda and Caricature in the First World War". *Journal of Contemporary History*. Sayı: 28, Yıl: 1993, 163-192.
- Derso and Kelen. *Au Banquet des Nations (The League at Lunch)*. Genève: 1937.
- Derso et Kelen. *Les Gardiens de la Paix*, Genève. 1923.
- Gazi Mustafa Kemal (Atatürk). *Nutuk/Söylev*. Cilt: II, Ankara, 1978.
- İnönü, İsmet. *Hatıralar*. Cilt: II. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987.
- İnönü İsmet. "İstiklâl Savaşı ve Lozan", *Bellekten*, Cilt: XXXVIII, Sayı:149, Ankara, 1974, 1-30.
- Karacan, Ali Naci. *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1943.
- Karacan, Ali Naci. *Lozan*. İstanbul: Nokta Kitap, 2006.
- Keane, David. "Cartoon Violence and Freedom of Expression". *Human Rights Quarterly*, Yıl: 2008, Vol. 30, n. 4, 845-875.
- Kelen, Emery. *Peace in Their Time, Men Who Led Us in and Out of War, 1914-1945*, New York, 1963.

Kemnitz, Thomas Milton. "The Cartoon as a Historical Source", *The Journal of Interdisciplinary History*, Yıl: 1973, Vol. 4, N. 1, 90.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler. Seha L. Meray, (çev.). Takım: I, Cilt: I, Kitap: I, Ankara, 1969.

Nur, Rıza. *Lozan Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1991.

Sonyel, Salâhi R. "Lozan'da Türk Diplomasisi, (Eylül 1922-Ağustos 1923)". *Belleten*. Cilt: XXXVIII, Sayı: 149, Ankara, 1974, 41-116.

Susina, Jan. "Keedle, the Great and All You've Ever Wanted to Know About Fascism", *Children's Literature Association Quarterly*, Vol. 46, N. 1, Spring 2021, 100-102.

Şimşir, Bilal. *Lozan Telgrafları, 1922-1923*. Cilt: 1. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Turan, Şerafettin. *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2003.

Turan, Şerafettin. "Lozan Antlaşması". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 27, Ankara, 2003, 214-217.

İnternet Kaynakları

"Alois Derso & Emery Kelen", http://www.columbia.edu/cu/lweb/digital/collections/cul/texts/ldpd_7890423_000/pages/ldpd_7890423_000_00000057.html. Erişim: 21.07.2022.

"Lozan Karikatürleri", <https://www.ismetinonu.org.tr/lozan-karikaturleri>. Erişim: 25.07.2022.

Cowan Jane, "Essential Readings-ErkkoLecture", November 2018, <https://allegralaboratory.net/essential-readings-erkkolecture/> Erişim: 25.07.2022.

http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb0012.pdf. Erişim: 26.07.2022.

<https://www.unmultimedia.org/s/photo/detail/140/0140506.html>. Erişim: 20.07.2022.

Güneş İhsan, "Mudanya Mütarekesi", www.ataturkansiklopedisi.gov.tr (Erişim tarihi 18.08.2022)

Istvan Pal. *Muhelymunkak, Egy Felesleges Tiszteletkőr a Hirszerzes Celszemelye: Kelen Imre Karikaturista*, http://epa.oszk.hu/03000/03048/00005/pdf/EPA03048_leveltari_2017_1_047-063.pdf. Erişim: 23.07.2022.

Jean Marie Bertin, "Les Duettistes Du Concert Des Nations"; <https://www.nytimes.com/1964/12/23/archives/aloyusius-derso-cartoonist-dies-drew-diplomats-at-parleys-between.html> ve <https://libraries.mit.edu/150books/2011/03/18/1931>. Erişim: 23.07.2022.

Lakew, Leul. "La Fête de l'Escalade", https://www.academia.edu/37546577/La_F%C3%A0te_de_l'Escalade. Erişim: 24.07.2022.

EKLER

Karikatür 1: Lord Curzon ve İsmet İnönü

Karikatür 2: Lozan'da Türk Heyeti. En Önde İsmet İnönü ve en arkada Rıza Nur

Karikatür 3: Lozan'da Yer Alan Bütün Heyetler

Karikatür 4: Lord Carnarvon'un ön planda olduğu bir çizim

Karikatür 5: Lozan'da yer alan basın mensupları

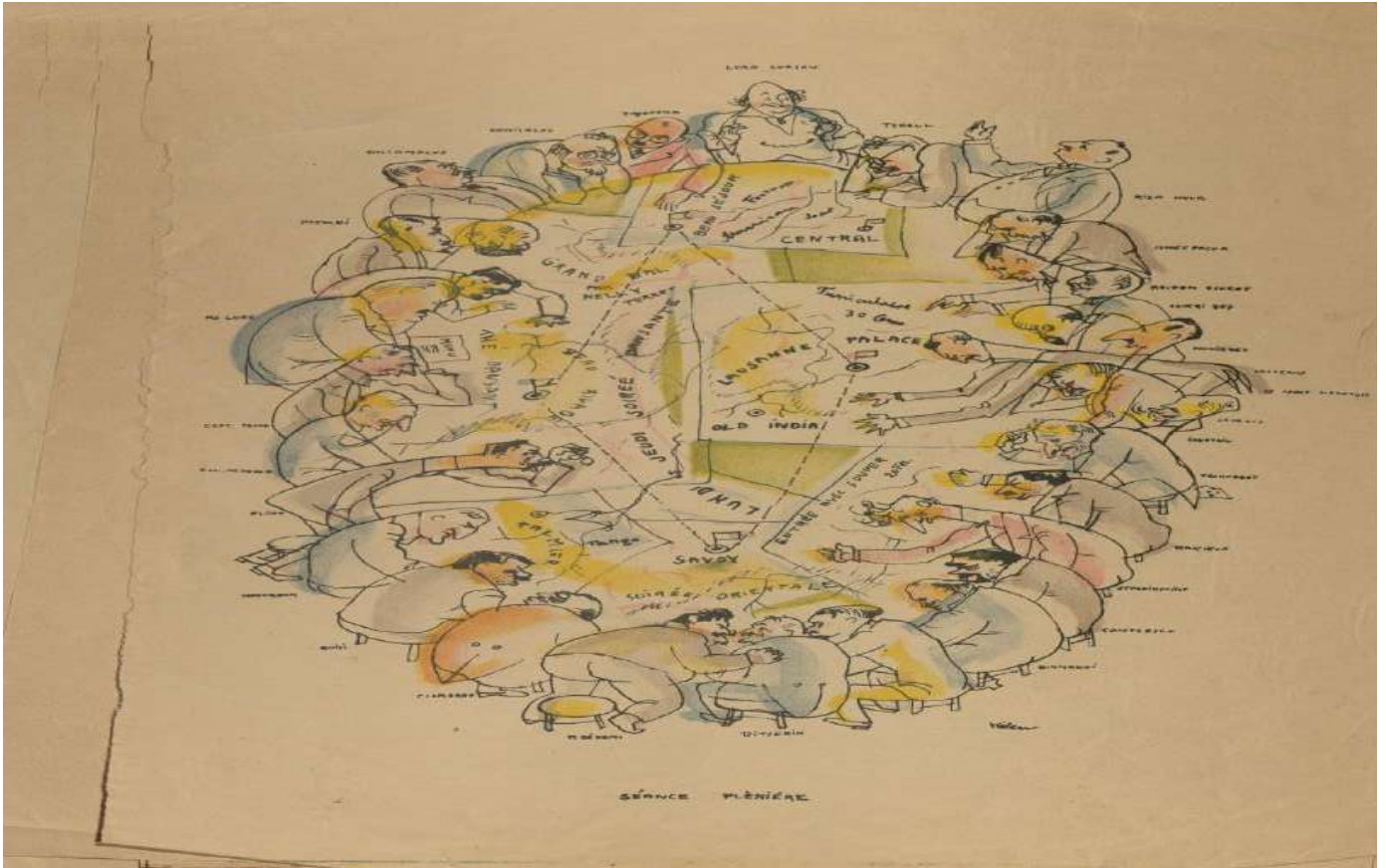
Karikatür 6: İsmet Paşa ve Rıza Nur Bey'in yer aldıkları bir çizim

Karikatür 7: Bir eskizden örnek

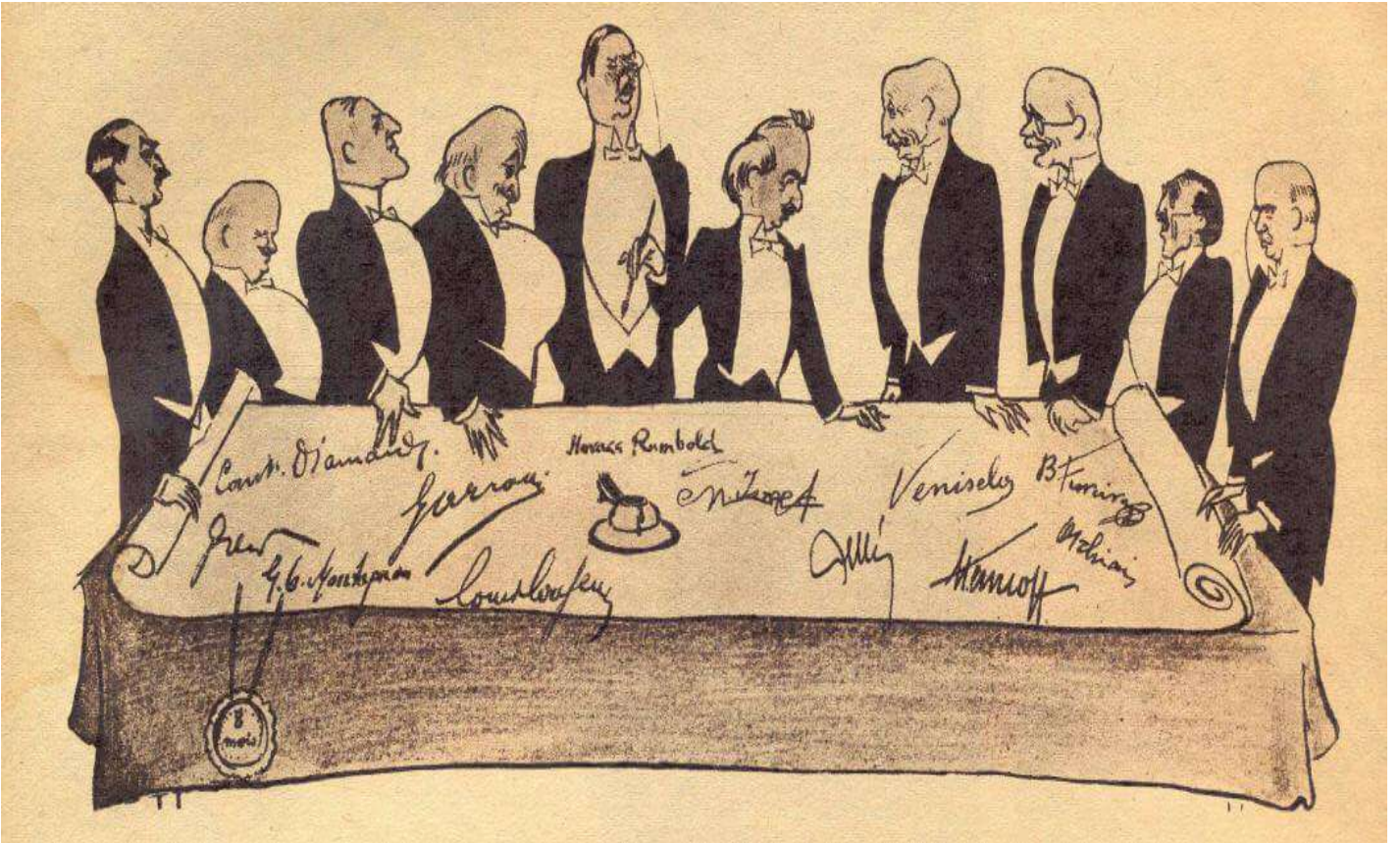
Karikatür 8: Masa başında toplanmış delegelerin niyetleri hakkında

Karikatür 9: Türk, Rus ve Yugoslav Delegeler

Karikatür 10: Lozan Konferansı imza günü

MÜMTAZ SOYSAL: MÜLKİYELİ BİR AYDININ BAKIŞ AÇISIYLA TÜRK SİYASAL YAŞAMININ GÜNCE Sİ

MÜMTAZ SOYSAL: A DIARY OF TURKISH POLITICAL LIFE FROM THE VIEWPOINT POINT OF VIEW OF A POLITICAL SCIENTIST INTELLECTUAL

YAŞAR ÖZKANDAŞ*

ÖZ

Anayasa hukuk profesörü ve eski Dışişleri bakanı olan Mümtaz Soysal, Türk siyasal düşüncesinin en üretken isimlerinden ve yakın tarihin en önemli tanıklarından biri olmuştur. 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen darbe sonra yeni anayasanın hazırlanması için kurulan Temsilciler Meclisi'ndeki "Anayasa Komisyonu'na" CHP temsilcisi olarak katılarak 1961 Anayasası'nın hazırlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bunun yanı sıra Türk anayasa sistemini açıklamaya dönük temel metinlerin de imza sahibi olmuştur. Akademisyen yönünün yanı sıra başta Yön dergisi olmak üzere çeşitli gazete ve dergilerde kaleme aldığı metinler onu bir aydın olarak da öne çıkarmıştır. Soysal, söz konusu dönem içindeki değerlendirmelerinde gerçek anlamıyla demokrasinin var olabilmesi için üretime dayalı, kamucu ve emekten yana planlı kalkınma savunusunu 1960'lı yıllarda kaleme aldığı yazıların merkezine yerleştirmiştir. Söz konusu iktisadi yaklaşımı Kemalizm'in bir gereği olarak kabul etmiştir. 1970'li yıllardan 1980'li yıllara uzanan tarihsel kesit içinde ise rejimin geleceğini temel tartışma konusu olarak öne çıkarmıştır. Demokrasi sorunu üzerine düşünmüştür. Türkiye'deki siyasal sistemin daha demokratik bir zemine ilerleyebilmesi için siyasal partilerin daha sorumlu bir tavır takınmaları gerektiğini vurgulamıştır. Bu çalışma Soysal'ın Yön dergisi ile Milliyet gazetesindeki metinlerini temel alınarak 27 Mayıs 1960 sonrasında 12 Eylül 1980 darbesine uzanan oldukça geniş bir tarihsel kesit üzerine yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, Devletçilik, Kemalizm, Parlamento, Siyasal Sistem.

ABSTRACT

Mumtaz Soysal, a professor of constitutional law and former Foreign Minister, has been one of the most productive figures in Turkish political life and one of the most important witnesses of recent history. He participated in the "Constitutional Commission" in the House of Representatives, which was established to draft the new constitution after the military coup made on May 27, 1960, as a representative of the Republican People's Party, and played an important role in the drafting the Constitution of 1961. In addition, he also prepared basic texts aimed at explaining the Turkish constitutional system. In addition to his academic identity, his articles were published in various newspapers and magazines, especially Yön magazine, which also made him stand out as an intellectual figure. He placed his argument for planned development, based on production, the public sector, and labor in order for democracy to exist in the literal sense, at the center of his articles written in the 1960s. He considered this economic approach to be a necessity of Kemalism. In the historical section extending from the 1970s to the 1980s, he brought the future of the regime forward as the main topic of discussion. He also thought about the problem of democracy and emphasized that political parties should take more responsibility for more democratic political system in Turkey. Based on Soysal's texts in Yön magazine and Milliyet newspaper, this study focuses this study focused on a fairly wide historical section extending from September May 27, 1960, to the military coup made on September 12, 1980.

Keywords: Constitution, Kemalism, Parliament, Political System, Statism.

* Dr. Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, yozkandas@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2705-7026.

Extended Abstract

Mumtaz Soysal, a leading philosopher, academician, and politician of Turkey, was born in 1949 in Zonguldak. He completed his primary education there. He completed his high school education at Galatasaray High School in 1949 and graduated from the Ankara Faculty of Political Sciences (FPS) in 1953. In 1955, he started working as an assistant at the Institute of Public Administration for Turkey and the Middle East. Later, he continued his academic career as an Administrative Law Assistant at FPS. As the first in Turkey, he was awarded the title of Doctor of Politics with his study named "*Political Mechanism for Democratic Economic Planning*". After May 27, in the House of Representatives consisting of members of the National Unity Committee and civilians, a new constitution was decided to be prepared by creating a Constituent Assembly. In this process, Mumtaz Soysal was elected to the House of Representatives from the CHP quota and served as a member of the commission that drafted the 1961 Constitution. Soysal proposed amending the constitution on the basis of a model that would allow the economic order to develop rapidly; however, due to the predominance of the views of the ruling class, he was not successful in reflecting his own tendency to the constitution and the features of the new order. After the disappointment of the section, identified with May 27 military coup, in the elections of October 15, 1961, Soysal, Doğan Avcioğlu, who was elected to the House of Representatives from the CHP quota like him, and a large staff of intellectuals began publishing the Yön magazine defending that "the way out of Turkey is through socialism that has established an affinity with Kemalism". He became a very influential and prominent name among the staff that published the Yön magazine. His paper, which was included in the first issue of the magazine, was prepared under the influence of Mumtaz Soysal's views in his doctoral dissertation entitled "*Political Mechanism for Democratic Economic Planning*". Looking at Soysal's basic orientation in this process in the 1960s, seems that he has taken on the advocacy of a Kemalist idea and attitude that includes the left ideology. He argued that material criteria outweighed in solving the problems of Turkish politics and society. In a way that coincides with the determinations of Doğan Avcioğlu, Soysal claimed that unless there is a fundamental change of mentality in the economic system in Turkey, the superstructure institutions belonging to Western society will create an anti-Kemalist panorama. He claimed that unless there was a radical socio-economic transformation under the interpretation of the Six Arrows from a leftist perspective and an integrated development program, it would be inappropriate to expect progressive moves from the parliamentary system. While revealing his findings related to the causes of the problems that Turkey experienced both politically and economically in the 1960s, he approached the post-1938 period with intense criticism and claimed a similarity between the CHP and the DP-AP line.

Mumtaz Soysal was arrested by the Ankara Martial Law Command as part of Operation Sledgehammer carried out in the days following the Memorandum of March 12, 1971. He was accused of spreading communist propaganda in his textbook named "Introduction to the Constitution" and was sentenced to 6 years and 8 months of hard imprisonment and eternal deprivation of public rights. Soysal has appealed this decision four times. Before his fourth appeal reached a legal conclusion, the decision on him fell within the scope of the Amnesty Law and the case was dropped. Soysal was returned to his position at the Faculty of Political Sciences while the appeal process was ongoing. In 1974, he was elected to the board of directors of Amnesty International; however, he resigned from the board of directors in 1978 because he was acting as a Constitutional advisor for the Turkish Side of Cyprus. In 1979, he received the first "International Human Rights Teaching" award.

After the Memorandum of March 12, 1971, Mumtaz Soysal wrote articles in the Ortam magazine for a short period of time and then published his articles in the Milliyet newspaper in the column vacated by Ismail Cem. In his writings, he made analyses related to the politics of Turkey in that period, and as in his evaluations in the 1960s, he reiterated the idea that successive political powers cannot solve Turkey's problems without implementing a developmental approach that prioritizes socialism and statism. He argued that the Nationalist Front Governments had deepened political and socio-economic problems, and the CHP-MSP coalition would be more effective in solving problems. However, after a while, he also lost this partial optimism and took a critical attitude towards all of the parties shaping parliamentary politics. He also argued that considering the fact that politics was rapidly losing its capacity to produce solutions, the moves to neutralize the opposition that occurred while a new direction was given to the economy with the January 24 decisions would leave Turkey to face a more authoritarian management approach. In his first assessments related to the military coup, which was carried out on September 12, 1980, Soysal also did not hesitate to emphasize that although the coup was perceived to

eliminate uncertainties at the first moment, it could leave the country facing much more serious problems in the future.

Giriş

Türkiye'nin önde gelen yurtsever bir düşünürü, akademisyeni ve siyasetçisi olan Mümtaz Soysal, 1929 yılında Zonguldak'ta dünyaya gelmiştir. 1949'da orta öğretimini Galatasaray Lisesi'nde tamamlamış ve 1953'te Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden (SBF) mezun olmuştur. Akademik kariyerine devam ederek mezuniyetinden üç yıl sonra Ankara SBF'de İdare Hukuku Asistanı olarak çalışmaya başlamıştır. Soysal, "*Demokratik İktisadi Planlama İçin Siyasi Mekanizma*" isimli çalışmasıyla Türkiye'de ilk kez siyaset doktoru unvanını kazanan kişi olmuştur. 27 Mayıs'ı izleyen günlerde biri Milli Birlik Komitesi'nden diğeri sivillerin oluşturduğu Temsilciler Meclisi'nden meydana gelen bir Kurucu Meclis oluşturularak yeni bir anayasanın hazırlanmasına karar verilmesini izleyen süreçte Mümtaz Soysal, Temsilciler Meclisi'ne Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) kontenjanından seçilerek 1961 Anayasasını hazırlayan komisyonun bir üyesi olarak görev yapmıştır. Soysal; anayasanın, iktisadi düzenin hızlı kalkınmasına imkân sağlayacak bir model temelinde değiştirilmesini önermiş ancak hâkim sınıfın görüşlerinin ağır basması nedeniyle kendi eğilimini anayasaya ve yeni düzenin özelliklerine yansıtmada başarılı olamamıştır. 27 Mayıs'la özdeşleşen kesimin 15 Ekim 1961 seçimleriyle yaşadığı düş kırıklığının ardından kendisi gibi CHP kontenjanından Temsilciler Meclisi'ne seçilen Doğan Avcıoğlu ve geniş bir aydın kadrosu ile 20 Aralık 1961 tarihinde Türkiye'nin çıkış yolunun Kemalizm'le ünsiyet kurmuş bir sosyalizmden geçtiğini savunan Yön dergisini çıkarmaya başlamışlardır.¹ Yön dergisini yayımlayan kadro içinde Mümtaz Soysal oldukça etkili ve öne çıkan bir isim olmuştur. Derginin ilk sayısında yer alan bildiri, Soysal'ın "Demokratik İktisadi Planlama İçin Siyasi Mekanizma" başlıklı doktora tezindeki görüşlerinin etkisinde hazırlanmıştır.²

Mümtaz Soysal, "*Dinamik Anayasa Anlayışı: Anayasa Diyalektiği Üzerine Bir Deneme*" başlıklı çalışmasıyla Anayasa Hukuku profesörü olmuştur. 1971 yılında Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanlığı görevine atanmıştır; ancak bu görevi çok kısa sürmüştür. Soysal, 12 Mart 1971 Muhtırası'nı izleyen günlerde Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nca Balyoz Harekâtı kapsamında tutuklanmıştır. "*Anayasaya Giriş*" başlıklı ders kitabında komünizm propagandası yapmakla suçlanarak 6 yıl 8 ay ağır hapis cezasıyla ve kamu haklarından ebediyen mahrumiyetle mahkûm edilmiştir. Soysal, bu karara karşı dört defa itirazda bulunmuşsa da son başvurusu hukuksal bir sonuca ulaşmadan, davası Af Yasası kapsamında düşmüştür.³ Temyiz süreci devam ederken SBF'deki görevine iade edilmiştir. Soysal, 1974 yılında Uluslararası Af Örgütü'nün yönetim kurulu üyeliğine seçilmiş; ancak Kıbrıs Türk tarafının Anayasa danışmanlığı görevini üstlenmesi nedeniyle 1978 yılında yönetim kurulu üyeliğinden istifa etmiştir. 1979 yılında ise birinci "*İnsan Hakları Öğretimi Uluslararası*" ödülünün sahibi olmuştur. Daha sonra aktif siyasete atılan Soysal, 1991 yılında Demokrat Halkçı Parti (DHP) listesinden 19. Dönem Ankara Milletvekili olarak seçilmiş ve kısa bir dönem de Dışişleri Bakanlığı yapmıştır. 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerinde ise Demokratik Sol Parti (DSP)'den Zonguldak Milletvekili olarak seçilmiş; ancak kısa bir süre sonra hem DSP'den hem de milletvekilliğinden istifa ederek Bağımsız Cumhuriyet Partisi'ni kurmuştur. Bu yoğun çalışma temposunda yazarlık mesleğinden de geri kalmamıştır. Akis, Forum, Yön, Ortam gibi dergiler ile Milliyet, Hürriyet ve Cumhuriyet gibi gazetelerde uzun yıllar köşe yazarlığı yapmıştır. 11 Kasım 2019 tarihinde ise İstanbul'da hayata veda etmiştir.⁴

Ana hatları ile biyografisi özetlenen Mümtaz Soysal, sol ideolojiyi içeren ulusalcı bir düşüncenin, yaklaşımın ve tavrın öncü aydınlarından biri olmuştur. Bu makalede Soysal'ın söz konusu çizgisi göz önünde bulundurularak, Türk siyasi ve düşünce hayatına yönelik beyan ettiği değerlendirmelerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bunun için, Yön dergisi ile Milliyet gazetesindeki metinleri temel alınarak 27 Mayıs 1960 sonrasında 12 Eylül 1980 darbesine uzanan oldukça geniş bir tarihsel kesit üzerine odaklanılmıştır.

1. 1960'lı Yılların Kemalizm ve Sol Tartışmaları Ekseninde Mümtaz Soysal

Kurtuluş Savaşı'nın hemen sonrasında Cumhuriyet'in kuruluşu gerçek anlamda siyasal bir devrim olmuştur. Bu gelişme, egemenliğin padişaha dayalı olduğu bir yönetim sisteminden egemenliğin halka geçtiği ve seçilmiş bir meclis tarafından kullanıldığı bir rejimin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ulusal egemenlik ilkesi teorik olarak asla

¹ Gökhan Atılğan, *Yön Devrim Hareketi, Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*, İstanbul: Yordam Yayınları, 2008, 12.

² Lemi Atalay, "Mümtaz Soysal ve Kemalizm: 1960'lı Yıllarda Bitmemiş Bir Senfoni'yi Tamamlama Girişimi" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 38, Sayı: 65, (2019), 396, 400.

³ Mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş*, Ankara: İmge Yayınları, 2011, 452, 453.

⁴ "Mümtaz Soysal'ın Yaşamöyküsü" *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 2009, 3-5.

reddedilmese de 1923-1945 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisi ülke yönetiminde tek söz sahibi olmuştur. 1946 yılında Demokrat Parti (DP)'nin kurulmasıyla birlikte kalıcı olarak çok partili yaşama geçilmiştir. 1950 yılında DP seçimleri kazanmış ve DP iktidarı 1960 askeri darbesine kadar sürmüştür. 27 Mayıs 1960 tarihinde darbeye birlikte Türk siyasetinde yeni bir dönemin kapıları aralanmıştır. 1960'lı yılların siyasal yaşamı DP iktidarının siyasetine bir tepki temelinde şekillenmiştir. Bu yaklaşım doğrultusunda 1950'lerde olduğu gibi Meclis'te tek bir partinin hakimiyet kurmasını engellemek amacıyla yeni bir anayasa ve seçim yasağı getirilmiştir. Parlamento'nun kabul ettiği yasaların, anayasanın ruhunu ve temel prensiplerini ihlal edip etmediğini denetleyecek bir Anayasa Mahkemesi oluşturulmuştur. Bunun yanında 1961 Anayasası topluma liberal ve demokratik bir siyasal düzenle örtüşen özgürlükler ve haklar sunmuştur. Ayrıca anayasanın yarattığı özgürlük ortamı ile sol düşünceler de teorik açıdan zenginleşme olanağı bulmuştur.⁵ Bu çerçevede, Kemalizm'e bir sol görünüm verme surecine de girilmiştir. Daha önceki yıllarda biçimlenen Kemalizm anlayışıyla örtüşmeyen ve 60'lı yılların düşünce dünyasına egemen olacak yeni bir Kemalizm yorumu da ortaya çıkmaya başlamıştır.⁶

Bu tarihsel kesit içinde Mümtaz Soysal hem Anayasanın hazırlanmasında görev almış hem de 60'lı yıllardaki başat siyasal söylemin şekillenmesinde etkili olmuş bir entelektüel olarak öne çıkmıştır. 60'lı yıllardaki metinlerinde öncelikle Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı problemlerin tarihsel köklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu doğrultuda da yukarıda ana hatlarıyla verilen Cumhuriyet dönemini sosyalist bir bakış açısıyla sorgulamış ve eleştirel yorumlamıştır. Soysal'ın eleştirilerinde 1938 sonrası döneme ağırlık verildiği ve Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın hemen sonrasındaki dönemi de kapsadığı görülmektedir. Soysal, döneminin genel eğilimi ile örtüşür bir şekilde meseleye altyapı-üstyapı devrimciliği ikilemiyle yaklaşmıştır. Bir halk hareketi şeklinde gelişen Kurtuluş Savaşı'nın ve devamında da Kemalizm'in siyasi bakımdan devrimci atılımlar yapmakla birlikte feodal topluma ait iktisadi ilişkileri tasfiye edemediği için toplumsal-ekonomik yapının değişimi noktasında "muhafazakâr" kaldığını savunmuştur. Toplumun geleneksel yapısının çözülememesini, kapsamlı bir toprak reformunun gerçekleşmemesine ve Devletçilik ilkesinin halkçı bir bakış açısıyla değil de "yeni sermayedarlar" yetiştirmek amacıyla yönetilmesine dayandırmıştır.⁷ Mümtaz Soysal, Kemalist devrimin antitezi olarak resmettiği bu tablonun bir süreklilik arz ederek 1940'lı yılların Türkiye'sinde de varlığını koruduğunu belirtmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras alınan iktisadi düzendeki egemen unsurların etkilerini sınırlayabilecek bir gücün sergilenemediğini ve büyük toplum kesimlerinin lehine ulusal bir ekonominin yaratılmadığını savunmuştur. Soysal'a göre, bir yandan Anadolu'nun köylerinde ve kasabalarında hâkim olan büyük toprak sahipleri ve ticaretle uğraşanlar devletin iktisadi olanaklarının toplum yararına kullanılmasını engellerken diğer yandan da Türk Devrim'i kütlelerden koparak "bürokratik" bir hale bürünmüş ve Anadolu'da geniş bir hoşnutsuzluk ortaya çıkmıştır. Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte de ekonomik iktidarı elinde bulunduran unsurlar "kitlelerin memnuniyetsizliği ile kendi memnuniyetsizliklerini" birleştirmeyi başararak siyasal iktidar üzerindeki hegemonyalarını sürdürmüşlerdir.⁸

Sanayi devrimi sonrasında Batı'da ortaya çıkan sosyo-ekonomik yapıya uygun bir siyasal düzenin, benzer bir gelişim çizgisini izlemeyen Türkiye'de uygulanmasının ülkenin temel sorunlarını çözemeyeceğini tespit eden Soysal, DP iktidarının Türkiye'de demokrasiyi geliştirebilmek için ekonomik ve sosyal reformlara imkân sağlayacak bir dinamizmi durdurduğunu savunmuştur. Soysal ayrıca DP'nin kuruluş sürecinde, Türkiye'nin bütün temel problemlerinin çözümünün kalkınma sorunuyla ilgili olduğuna inanan geniş bir kadro bulunmasına rağmen zaman içerisinde bu yapının parti içinde etkinliğini yitirdiğini ve bu sebeple de tek-parti idaresinden devralınan sosyo-ekonomik yapının varlığını koruduğunu ileri sürmüştür.⁹

27 Mayıs 1960 darbesinden hemen bir gün sonra Sıddık Sami Onar'ın başkanlığındaki Anayasa Komisyonu, 27 Mayıs'ın hukuki altyapısını oluşturacak ilk raporunu Milli Birlik Komitesi (MBK)'ne sunmuştur. Raporunda müdahalenin "adi ve siyasi bir hükümet darbesi" olmadığını altı çizilmiştir.¹⁰ Bu değerlendirmeye geleneksel yapıya karşı toplumu modernleştirmede orduyu öncü bir kurum olarak gören Türk aydınlarının önemli bir kısmı

⁵ Feroz Ahmad, "Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Siyasal Gelişmeleri" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul: İletişim Yayınları, 1987, 1996.

⁶ Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, 178.

⁷ Mümtaz Soysal, "Devrimcinin Halkçılığı", *Yön*, 7 Kasım 1962, Sayı: 47, 4. Devletçilik İlkesinin belirli bir zümrenin ve menfaat sahiplerinin çıkarları doğrultusunda uygulandığına yönelik eleştiriler 1930'lu yıllarda Kadro Hareketi tarafından da gündeme getirilmiştir. Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, 99.

⁸ Mümtaz Soysal, "AP'nin Öğrettikleri", *Yön*, 5 Aralık 1962, Sayı: 51, 3.

⁹ Mümtaz Soysal, "Başkalık", *Yön*, 6 Ağustos 1965, Sayı: 123, 3.

¹⁰ Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, *Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 268.

gibi¹¹ Mümtaz Soysal da içtenlikle katılmıştır.¹² Ancak Soysal, bu yaklaşıma rağmen 27 Mayıs'tan sonraki süreçte Türkiye'deki ekonomik ve sosyal dönüşümü geliştirecek bir dinamizmin sergilenemediği eleştirisini de yapmaktan geri durmamıştır. Soysal, darbeyi "*Kurtuluş Savaşı'nı yürüten öncü kadrodaki zihniyetin geri gelişi*" olarak görmüş olup ekonomik ve toplumsal açıdan Türkiye'nin aleyhine işleyen bir düzenin askerlerden ve sivil bürokratlardan oluşan ilerici bir sınıf tarafından alaşağı edilmesine yönelik bir hamle olarak değerlendirmiştir. Fakat, yarım kalmış bir hamle. Çünkü "*gerçek bir ihtilal*" olarak başlayan hareketin çok kısa bir süre sonra kendi yolundan çıkarak yeniden hızla geniş kitlelerin menfaatiyle çatışan bir sistem yarattığını öne sürmüştür.¹³

Mümtaz Soysal'ın metinlerinde gözlemlenen söz konusu eleştirel tutumu, yalnızca 27 Mayıs 1960'a karşı takınılmamış aynı zamanda da 1961 Anayasasını da kuşatan bir çerçeve çizmiştir. Anayasa Komisyonu üyesi olarak katıldığı anayasanın hazırlık sürecinde yaşanan tartışmalardan ve gözlemlerinden hareketle Türkiye'nin karşılaştığı problemleri çözmede 1961 Anayasasının yetersiz kalabileceğini savunmuştur. Anayasa'nın radikal bir iktisadi ve sosyal düzen değişikliğini sağlayacak şekilde biçimlenmesine yönelik bütün çabaların ekonomik iktidarı temsil eden egemen zümreler ile MBK tarafından engellendiğinin de altını çizmiştir.¹⁴ Bu muhafazakâr hamlelere ilaveten DP dönemine bir tepki ekseninde şekillenen anayasanın bir önceki dönemin olumsuzluklarına karşı aldığı tedbirlerin ve oluşturduğu kurumların, gelecekte gerçekleştirilmesi zorunlu olan "reformları *köstekleyebilecek hükümleri*" beraberinde getirdiğini savunmuştur.¹⁵

27 Mayıs 1960'ın amacına ulaşamadığını düşünen kişi sadece Mümtaz Soysal değildir. 15 Ekim 1961 genel seçimleriyle sivil siyasete dönülmesinden ve iktidarın sivillere devredilmesinden rahatsızlık duyan bir grup subay, Harp Okulu Komutanı Albay Talat Aydemir'in önderliğinde başarısızlıkla sonuçlanan iki darbe girişiminde bulunmuştur.¹⁶ Başbakan İsmet İnönü, emir komuta zincirinin dışında gelişen bu darbe girişimleri karşısında yapmış olduğu konuşmalarda iktidar olma yollarını parlamenter sistemi dışarda bırakan bir stratejiyle arayanları Atatürk'ün her şart altında demokratik rejimi önceleyen yaklaşımına karşı durmakla eleştirmiştir. İhtilal özleminde olanların Atatürk'ü önder olarak göstermeye çalışmalarını "*kaba bir sahtecilik*" olarak değerlendirmiştir.¹⁷

Bütün bu süreçte İsmet İnönü'nün, çok partili siyasal hayatın Atatürk'ün içtenlikle arzuladığı bir sistem olduğuna yönelik değerlendirmelerde bulunurken Mümtaz Soysal, siyasal partilere ve parlamentoya dayalı mevcut yapının karşı-devrimci bir karakter taşıdığını savunmuştur. Az gelişmişlik sarmalında bulunan Türkiye'nin, Batı'da görülen endüstrileşmiş sanayi toplumu modeline özgü bir yönetim sisteminin benimsemesinin farklı sonuçlar doğurarak "*kütle temsilcilerini değil de belli çıkarların sözcülerini iş başına getirdiğini*" belirtmiştir.¹⁸ 27 Mayıs 1960'tan sonra İnönü'nün başbakanlığında kurulan hükümetler döneminde de Türk siyasetinin geniş toplum kesimlerinin çıkarlarına ters düşen bu yapısının devam ettiğini öne sürmüştür. CHP ve Adalet Partisi (AP) koalisyonu için "*muhafazakâr parti bugün de iktidardadır*" değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁹ İsmet İnönü'nün Yeni Türkiye Partisi (YTP), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ve bağımsız milletvekillerinin katılımıyla ikinci koalisyon hükümetini kurması karşısında ise CHP'nin gerçek anlamda parlamenter bir demokrasiyi kurabilmek için sosyo-ekonomik yapıyı değiştirecek reformlar yapmak yerine toplumun muhafazakâr unsurları lehine tavizler vererek devrimcilik rotasından çıktığını belirtmiştir. Soysal, parti yönetimi tarafından izlenen bu politikanın bütün yönleriyle demokratik bir yönetsel sistemin gelişimini sekteye uğratacağı görüşünü de savunmuştur.²⁰

Söz konusu olan bu tartışmaların yaşandığı 1960'lı yıllar Türkiye'nin siyasi ve iktisadi yapısının radikal bir ekonomik ve sosyal programla dönüştürülmesi yönünde metinlerin öne çıktığı tarihsel bir kesit olmuştur. Yön dergisi sayfalarında Doğan Avcıoğlu'ndan Şevket Süreyya Aydemir'e kadar geniş bir aydın kadrosu tarafından

¹¹ Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs -12 Mart*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, 71.

¹² Mümtaz Soysal, *Dinamik Anayasa Anlayışı Anayasa Dialektiği Üzerine Bir Deneme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969, 29-30.

¹³ Mümtaz Soysal, "Karşı ihtilal", *Yön*, Sayı: 41, 26 Eylül 1962, 4.

¹⁴ Mümtaz Soysal, "Kurucu Mecliste" *Yön*, Sayı: 2, 27 Aralık 1961, 11.

¹⁵ Mümtaz Soysal, "Kalkınma ve Hukuk" *Yön*, Sayı: 5, 17 Ocak 1962, 14.

¹⁶ William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014, 197-199.

¹⁷ *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1962.

¹⁸ Mümtaz Soysal, "Atatürk'ten Sonraki İnönü", *Yön*, 14 Kasım 1962, Sayı: 49, 3.

¹⁹ Mümtaz Soysal, "Uyanış Saati", *Yön*, 11 Nisan 1962, Sayı: 17, 3.

²⁰ Mümtaz Soysal, "Boşluk", *Yön*, 18 Temmuz 1962, Sayı: 31, 3.

dile getirilen tezler bu ekseninde şekillenmiştir.²¹ Mümtaz Soysal da söz konusu bu aydın kadrosu içinde öncü bir rol sergilemiştir. Soysal, Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasal çıkmazı aşarak sınıfsal temele dayanan demokratik bir rejimin kurulabilmesi için sol siyasal dizgenin önemli bir alternatif olduğunu vurgulamıştır. Toplumun karşı karşıya kaldığı problemlerin çözülmesinde sosyal adaleti örselemeyen, hızlı bir ekonomik kalkınmayı yegâne bir yol olarak görmüştür. Bu yolun açılabilmesi için de *Yön Bildirisi'nde* de altı çizildiği gibi sosyalizm çevresinde birleşenlerin, sosyalist bir bakış açısıyla Devletçilik ilkesini yeniden yorumlamaları gerektiğini savunmuştur. Bununla ilgili Kemalizm'e içerden bir eleştiri olarak kabul edilebilecek bir yaklaşımla Türkiye'de devletçiliğin en başından itibaren "*zorla milyoner yaratmak için başvurulmuş bir yol*" olarak görüldüğünü belirterek sosyalistlerin, devletçiliği halktan yana ve halkçı bir bakış açısıyla yeniden anlamlandırmaları gerektiğini belirtmiştir. Böyle bir ekonomik program sayesinde büyük kitlelerin iktisadi alanda hâkim bir konuma gelmesiyle "*Türk demokrasisinin daha sağlam temeller üzerinde yükseleceğini*" öne sürmüştür.²²

Kemalizm'i sosyalizm doğrultusunda geliştirmeye ve uygulamaya müsait bir ilkeler bütünü olarak gören yaklaşımların başat bir siyasal çizgi olarak öne çıktığı süreçlerde²³ Mümtaz Soysal da bu düşünsel doğrultuda ilerleme konusunda ısrarcı olmuştur. Soysal, Atatürk'ün vefatından sonra Türk siyasetinin muhafazakâr kadrolarca kontrol edilmeye başladığına ve bu kadroların ülkenin ihtiyaçlarını karşılayabilecek politikalar üretebilmesinin imkânsız olduğuna değinerek Türkiye'nin kalkınma sorununun sosyalist bir dünya görüşünden hareket eden dinamik kuşaklarca çözüme bağlanabileceğini savunmuştur.²⁴ Sosyalistlerce gerçekleştirilecek bir atılımın temel hedefinin geniş toplum kesimlerinin hizmetinde ve denetiminde olan bir iktisadi devlet politikasının kurulması olduğunu ve bu hedefin, Kemalist devrimin yerleşmek istediği yörüngeyle birebir örtüşüğünün altını çizmiştir. Soysal, Sosyalizm-Kemalizm bileşkesini Altı Ok'tan biri olan halkçılık prensibinin kaçınılmaz bir sonucu olarak görmüştür.²⁵

Bir yandan Türkiye'nin azgelişmişlik sorunu karşısında sosyalist argümanlarla yeniden tarif edilen bir Kemalizm anlayışının çözüm önerisi olarak öne çıktığı, bir yandan da özellikle gençlerin ve aydınların Türkiye İşçi Partisi (TİP)'ne yöneldiği bir dönemde CHP, biraz da TİP'e oy kaptracağı kaygısıyla siyasal çizgisini ortanın solunda olarak tanımlamıştır.²⁶ 10 Ekim 1965 tarihinde yapılan seçimlere de ortanın solu sloganıyla katılmıştır. Ancak AP oyların %53'üne yakınına alarak tek başına iktidar olmuştur. Seçimlere yeni bir siyasal söylemle giren CHP'nin oyları ise %29'un altına düşmüştür.²⁷

1965 Genel Seçimlerinin hemen öncesinde Mümtaz Soysal, "*seçim sonuçlarına Millet Meclisi'nde oldukça geniş bir muhafazakâr kütlenin egemen olacağını*" öne sürmüştür. Siyasetin sol kanadındaki dinamizme bakarak "*politik gücün gelecek dönemde kolaylıkla kütlelerden yana olanların eline geçeceğini*" düşünmenin fazla iyimser bir düşünce olacağını savunmuştur.²⁸ Seçim sonuçları, Soysal'ın öngörüsünü yansıtan bir tablo ortaya çıkarmıştır. Soysal, Türkiye İşçi Partisi'nin elde ettiği kısmi başarıya mukabil solun ciddi bir atak yapamadığına değinmiş ve CHP'nin yaşadığı yenilgiyi "*ortanın solundayım*" sloganına bağlayan görüşleri de eleştirmiştir. CHP'ye seçim kaybettiren olgunun, partinin sol siyasal çizgiyi oldukça geç ve yüzeysel bir biçimde benimsemesi olduğunu savunmuştur. Sosyo-ekonomik yapısının bir orta çağ görünümünden kurtulamamış ve sanayi devriminin meydana getirdiği büyük dönüşümü yaşayamamış Türkiye'de "*büyük halk kütlelerinin*" birdenbire sola yönelmesinin mümkün olmayacağına değinerek,²⁹ solun bir iktidar alternatifi olamamasının nedenlerini çok daha derinlerde aramıştır.

AP'nin tek başına iktidar olduğu 1965 yılından 1968 yılına kadar çok partili düzen ilk defa tam anlamıyla çoğulculuk içinde işlemeye başlamıştır. Bu çoğulculuk Türkiye'nin siyasi ve sosyo-ekonomik yapısını yeni taleplerle karşı karşıya bırakmıştır. Siyasal iktidar ya bu talepleri olabildiğince karşılamak üzere radikal yapısal dönüşümleri gerçekleştirecek ya da taleplerin göz ardı edilmesi yoluna gidecekti. AP iktidarı ikinci yolu tercih

²¹ Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986, 288.

²² Mümtaz Soysal, "İkinci Yılın Eşiğinde", *Yön*, 19 Aralık 1962, Sayı: 53, 3.

²³ Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizmi Sorunları*, İstanbul: Gün Yayınları, 1968, 22.

²⁴ Mümtaz Soysal, "Hayal Perdesi", *Yön*, 11 Aralık 1964, Sayı: 89, 3.

²⁵ Mümtaz Soysal, "İlerici Cephenin Bütünlüğü", *Yön*, 10 Ekim 1962, Sayı: 43, 6.

²⁶ Hakkı Uyar, *İki Darbe Arasında CHP 1960-1971*, İstanbul: Doğan Kitap, 2017, 179.

²⁷ Şerafettin Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2013, 435.

²⁸ Mümtaz Soysal, "Testi Kırılmadan", *Yön*, 8 Ekim 1965, Sayı: 132, 3.

²⁹ Mümtaz Soysal, "Ortanın Solu mu Sorumlu?", *Yön*, 15 Ekim 1965, Sayı: 133, 3.

etmiş ve siyasal sistem 1968 yılıyla birlikte bir krize dönüşmüştür.³⁰ 1969 genel seçimleri Türk siyasetini içinde bulunduğu bunalımdan çıkaramadığı gibi mevcut tabloyu daha da olumsuzlaştırmıştır. TİP'in meclis dışı kalmasıyla birlikte sol içerisinde parlamenter sistemin sınırları çerçevesinde siyaset yapmak isteyen kesimlerin etkisi azalmış, parlamento dışı muhalefeti savunan fraksiyonlar daha etkin bir hale gelmiştir. Bunun sonucunda tek yolun parlamento dışı muhalefet olduğu kuramı ön plana çıkmıştır.³¹

Soysal, Türk siyasal hayatının sunduğu panoramayı değerlendirirken “AP'nin, DP iktidarı döneminde olduğu gibi kitlelerin iyi bir yaşama düzeyi doğrultusundaki özlemlerini temelde burjuvanın çıkarlarına yarayan bir kalkınma ve yönetim modeli olarak kullanmaya yönelik bir çizgiyi takip ettiği ve alt gelir gruplarının siyasal ve sosyo-ekonomik taleplerine kapalı bir demokrasi özlemi içinde olduğu” saptamasında bulunmuştur.³²

Mümtaz Soysal, temel payandası ordu olan ve Türkiye'deki sınıfsal yapının inkarına dayalı siyasal pratiğe karşı öncelikle geliştirilmesi gereken duruşun “anayasanın sosyalist bir bakış açısıyla yorumlanması” olduğunu tespit etmiştir. AP iktidarının, gittikçe ağırlaşan siyasal tedirginlik ve toplumsal ekonomik sorunların artmasına paralel olarak anayasanın demokratikleştirici ve özgürleştirici ruhuna karşı sergilediği menfi tutumun sadece bürokratik çekirdek tarafından engellenmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. 1961 Anayasa'sının “ileriye açık bir anayasa” olduğunun altını çizerek anayasanın varlığını sürdürebilmesi için sosyalist bir tutumla “işçi ve köylü yığınlarının” çıkarlarıyla örtüşen bir temelde geliştirilmesini zorunlu görmüştür.³³

1961 Anayasa'sının yeni yükselen sınıfsal güçlere dayanarak korunmasına yönelik yaklaşımın yanı sıra Soysal, parlamenter sistemin sınırları içinde siyaset yapan solun daha atak olması gerektiğini savunmuştur. CHP ile TİP'in toplumdaki dinamizmi görmezden gelerek statükoya direnmeleri ve diğer sol fraksiyonların da orduyu etkileme adına “Kemalist sloganlara dayandırılmış” yanlış bir taktik izlemeleri nedeniyle toplumun özlemlerine yabancı kaldıkları eleştirisinde bulunmuştur. Soysal, CHP ve TİP'in başta geniş ve aktif gençlik hareketleri olmak üzere öğretmenler ile memurları da kapsayan kitle hareketlerine karşı “dikta paranoyası” nedeniyle mesafeli durmalarının onları “yığınlardan kopuk bir seminer kulübü durumuna” düşürdüğünü yazmıştır.³⁴

Söz konusu bu eleştirileri takip eden süreç içinde 29-31 Ekim 1970 tarihleri arasında Ankara'da TİP'in dördüncü kongresi düzenlenmiştir. Kongre Emek grubunun parti üstündeki egemenliğiyle sonuçlanmıştır.³⁵ Soysal, bu yeni gelişmeyi parti ile toplumsal dinamikler arasında etkin bir birlikteliğin oluşmasına imkân verecek önemli bir atılım olarak değerlendirmiştir. Parlamenter sistem içinde siyaset üreten TİP'in gençlik hareketlerine “sokak kargaşalığı” diye mesafeli durmaktan vazgeçerek “onlarla anlamlı diyalog” kurmaya yöneleceğinin altını çizen Soysal, “işçi ve gençlik hareketlerindeki potansiyeli” düzene başkaldırma romantizminden kurtarılmasıyla gerçekçi ve etkin bir muhalefetin ortaya çıkacağını savunmuştur.³⁶

2. 12 Mart 1971 Muhtırası'ndan 12 Eylül 1980 Darbesi'ne Siyasal Aksiyonizm ve Mümtaz Soysal

Mümtaz Soysal, bir yandan TİP'te yaşanan gelişmelerden bir yandan da 15-16 Haziran 1970'te işçilerin geniş katılımlı ve kendiliğinden gerçekleşen eylemlerinden hareketle, solun iktidar alternatifi olabilecek bir potansiyele ulaştığını savunurken ve solun ısrarla toplumsal güç noktalarıyla bütünleşmesi gerektiğini vurgularken³⁷ Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yüksek komuta kademesi Demirel hükümetinin gitmesi gerektiğine karar vermiştir. Böylece Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), 12 Mart 1971 tarihinde Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi Başkanlarına bir muhtıra vermiştir. Burada Demirel hükümetinin istifa etmesini ve anayasanın öngördüğü reformları gerçekleştirebilecek güçlü bir hükümetin kurulmasını istemişlerdir. Nihat Erim başbakan aday olarak uygun görülmuş ve 19 Mart'ta kendisinden hükümet kurması talep edilmiştir. Bunun sonucunda Erim hükümeti 26 Mart 1971 tarihinde göreve başlamıştır.³⁸

³⁰ Cem Eroğul, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Ed: İrvin C. Schick, E. Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, İstanbul, 2006, 151.

³¹ Jacob Landau, *Türkiye'de Aşırı Akımlar 1960 Sonrası Sosyal ve Siyasal Çekişmeler*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1978, .56

³² Mümtaz Soysal, *Güzel Huzursuzluk*, İstanbul: Bilgi Yayınevi 1975, 45.

³³ Mümtaz Soysal, “Anayasayı Sosyalistçe Korumak”, *Emek*, 19 Mayıs 1969, Sayı: 2, 5

³⁴ Mümtaz Soysal, “Gölgesinden Korkan Toplum”, *Milliyet*, 3 Ocak 1970

³⁵ Murat Belge, “Türkiye İşçi Partisi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1987, 2130.

³⁶ Soysal, *Güzel Huzursuzluk*, 48.

³⁷ Soysal, *Güzel Huzursuzluk*, 46.

³⁸ Hikmet Özdemir, “Siyasal Tarih (1960-1980)” *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yay Yön: Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınları, 2008, 262-263.

Türk Solu, 12 Mart 1971 Muhtırasını yanlış değerlendirerek müspet karşılamış ve kendine özgür bir örgütlenme olanağı sağlayacağı düşüncesiyle müdahaleyi desteklemiştir. Türk Solu ilk anda Erim hükümetine karşı çıkmamıştır;³⁹ ancak hükümet göreve başladıktan kısa bir süre sonra sıkı yönetim ilan ederek sola karşı sert önlemler almaya başlamıştır. Bunun sonucunda solu temsil eden aydınların 12 Mart'a ve Erim hükümetine karşı takındığı tavır değişmiştir. Mümtaz Soysal'da bu aydın kuşağının en önünde yer alan bir isim olmuştur. Erim kabinesinin, önerilen toplumsal ve ekonomik reformlara yaklaşım konusunda birbirine taban tabana ters düşünceleri benimseyen üyelerden oluştuğuna dikkat çekerek siyasal, toplumsal ve ekonomik problemlerin çözümü adına kendisinden beklenen dinamizmi sergileyemeyeceği görüşünü savunmuştur. Tutarlı bir düşünsel çizgiye ve sağlam bir programa sahip olmayan Erim hükümetinin Türk siyaset hayatını daha bir bilinmez noktaya doğru sürükleyeceğini de iddia etmiştir.⁴⁰ Soysal, bu çelişkili durumun Erim hükümetinin programına da yansıtıldığını savunmuştur. Programın, "özde birbiriyle çatışan" iki ayrı kavramı kullanarak bir yandan reform vurgusu diğer yandan da huzur vurgusu yapmasını sorunlu bir yaklaşım olarak değerlendirmiştir. Toplumda sosyo-ekonomik yapının değiştirilmesine yönelik ortaya çıkan talepleri büyük istenci ve ilerici bir atılım olarak görmek yerine "huzursuzluk" olarak değerlendiren bir tavrın, köklü dönüşümleri sağlayarak geleneksel yapının taşlarını yerinden oynatacak bir reform programını hayata geçirmesinin imkânsız olduğunu savunmuştur. Programın "huzur ve reform" vurgusunun ekonomik iktidarı elinde bulunduran ve geniş kitlelerin çıkarlarıyla çatışan sınıfların talepleri doğrultusunda anlamlandırıldığı eleştirisinde bulunmuştur.⁴¹

Aynı günlerde Anayasa değişikliklerinin gündeme gelmesi üzerine de eleştirilerde bulunan Soysal, değişiklik konusunda danışman olarak Duverger'e teklif götürülmesine dair sorulan bir soruya "Duverger'in söz konusu çağrısı kabul etmiş olabileceğine ihtimal vermiyorum" şeklinde cevap vermiştir. Soysal, Türkiye'nin kendi siyasal ve sosyo-ekonomik yapısından kaynaklı problemler için yabancılardan formül talebinde bulunulmasını "Tanzimat zamanının modası" olarak değerlendirmiştir. Sözlerinin devamında "Reformcu olmak iddiasıyla ortaya çıkan bir hükümetin Anayasa değişikliği ile işe başlamasını şaşırtıcı" bulunduğunu belirterek Türkiye'nin sorunlarının çözümünün daha dinamik bir anlayışla mümkün olacağını vurgulamıştır.⁴²

Mümtaz Soysal, söz konusu eleştirilerini gündeme getirdiği günlerde üniversiteye yönelik operasyonlara hız verilmiştir. Bahri Savcı, Muammer Aksoy ve Cahit Talas gözaltına alınmıştır. Bu gelişmeleri, 18 Mayıs 1971 tarihinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi dekanı ve Anayasa Hukuku profesörü olan Mümtaz Soysal'ın Büyük Anfi'de dersi sırasında gözaltına alınması izlemiştir. Soysal'ın gözaltına alınış nedeni birkaç ay içinde belli olmuştur.⁴³ "Güzel Huzursuzluk" başlıklı yazısı nedeniyle yargılanmış ve beraat etmiştir. Daha sonra ise "Anayasa Giriş" isimli kitabında komünizm propagandası yaptığı gerekçesiyle hakkında dava açılmış ve 3 Aralık 1971 tarihinde 3 Numaralı Sıkıyönetim mahkemesince mahkûm edilmiştir. Ancak uzun süren hukuk mücadelesi bir sonuca ulaşmadan Af Yasası kapsamında dava düşmüştür.⁴⁴

Bütün bu yargılanma süreci boyunca Türkiye, demokrasinin kurallarına uymayan bir düzenden parlamenter sistemin çerçevesi içinde işleyen siyasal, ekonomik ve toplumsal bir düzene dönmenin sancılarını yaşamaktaydı. Nihat Erim'in ikinci defa başbakanlıktan istifa etmesiyle birlikte Güven Partili Van Senatörü Ferit Melen tarafından yeni kabine kurulmuştur. Ancak bu uzun süreli bir kabine olmamıştır. Muhtıra döneminin son hükümeti, Melen kabinesinde Ticaret Bakanı olarak görev yapan Naim Talu'nun başbakanlığında kurulmuş ve Türkiye'yi 1973 sonbaharında yapılması planlanan seçimlere götürecek bir geçiş hükümeti olmuştur. Seçim sonuçları son derece şaşırtıcı karşılanmıştır. CHP umulanın üzerinde oy alırken sağ taraf tahmin edilenden daha fazla bölünmüştür. Hiçbir parti yeterli oy alarak tek başına iktidar olamamış ve Türkiye uzun bir hükümet bunalımı yaşamıştır. 14 Ekim 1973 tarihinde yapılan seçimlerden sonra 17 Şubat 1974'te CHP-Milli Selamet Partisi (MSP) koalisyonu olarak şekillenen yeni hükümet güvenoyu alabilmiştir.⁴⁵

Türk siyasal yaşamını yeniden demokratik bir temel üzerine inşa etmeye dönük gelişmelerin yaşandığı bu süreçte Mümtaz Soysal hem Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki görevine iade edilmiş hem de Barış Gazetesi'nde güncel siyasete dair değerlendirmelerde bulunmuştur. İsmail Cem'in TRT Genel Müdürlüğü'ne atanmasından sonra da

³⁹ Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs- 12 Mart*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, 163-166.

⁴⁰ Mümtaz Soysal, "Dürüst, Çalışkan ve Bilgili", *Ortam*, 19-26 Nisan 1971, Sayı: 1, 5.

⁴¹ Soysal, *Güzel Huzursuzluk*, 56-59.

⁴² Milliyet, 26 Nisan 1971.

⁴³ Bilsay Kuruç "Kırk Yıl Öncesinden İzlenimler" *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 2009, 32.

⁴⁴ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 453.

⁴⁵ Tefvik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, Ankara: İmge Yayınları, 2013, 222-230.

Milliyet gazetesinde ondan boşalan sütunda yazmaya başlamıştır. Kalem aldığı ilk yazılarından birinde 12 Mart askeri müdahalesine olan tenkitleri eleştirmiştir. Muhtıranın, “kökleri çok daha derinlere inen durumların sorumluluğunu” parlamentonun ve hükümetin üzerine yıkarak siyasal, toplumsal ve ekonomik düzendeki yozlaşmayı önlemek yerine daha da derinleştirici bir tutum takındığını öne sürmüştür. İlerici kavramlarla biçimlendirilmiş olmalarına rağmen, hızla yapılması öngörülen reformların özü itibarıyla gerici bir nitelik arz ettiğini, yığınların genel yaşamını olumlu yönde değiştiremediğini ve Türkiye’nin kendine özgü birtakım problemlerini kemikleştirdiğini savunmuştur.⁴⁶

Mümtaz Soysal, 12 Mart rejiminin Türk siyaseti ve sosyo-ekonomik düzeni üzerinde ciddi anlamda olumsuz etkileri olduğunu savunmuştur. Karamsar bir Türkiye panoraması çizerek 1973 sonbaharında gerçekleşen seçimlerden sonra siyasal ve toplumsal yapının geleceğine dair daha olumlu bir yaklaşım içinde olmuştur. Türkiye’nin köklü bir altyapısal dönüşümü yaşayabileceğine yönelik tahlillerde bulunan Soysal, CHP-MSP koalisyonuna ayrı bir önem atfetmiştir. Türkiye’nin alacakaranlık bir dönemde olduğuna değinmiş, bu durumun aydınlığa mı yoksa karanlığa mı evirileceğinin köklü bir düzen değişikliğine bağlı olduğunu savunmuş ve siyasal iktidarın radikal bir dönüşümü “sağlam bir örgütlenme, sağlam bir kadrolaşma” ile başarabileceğini vurgulamıştır.⁴⁷

Laik ve demokratik bir Türkiye Cumhuriyeti vurgusunu öne çıkaran CHP ile siyasal İslamcı tezlerden yararlanarak politika üreten MSP’nin çözüm bekleyen problemlere yaklaşımlarında ne oranda uyuşup uyaşamayacaklarını da tartışan Soysal, MSP’nin ideolojik bir saplantıyla siyaset yapmayarak büyük ekonomik dönüşümlerle Türkiye’nin somut koşullarını değiştirmeye yöneleceğini vurgulamış ve bu yönüyle de koalisyonun ciddi atılımlar yapabileceğini savunmuştur. CHP-MSP kabinesinin, halkın katılımıyla toplumun sosyo-ekonomik yapısını dönüştürmeyi başarması durumunda da Türkiye’deki temel çelişkinin “en başından itibaren yanlış temeller üzerine oturmuş bir ilerici-gericilik” kavgasının olmadığını, üretim araçlarına sahip olanlar ile emekçi kitleler arasında yaşandığını ortaya çıkaracağını iddia etmiştir. Toplumda yanlış bir biçimde var olan ilerici-gerici dikatomisine dayalı kutuplaşmanın etkisini kaybedeceğini ve rasyonel bir zemin üzerinde gelişen sınıf siyasetinin ağırlık kazanacağını vurgulamıştır.⁴⁸

Soysal’ın, CHP-MSP koalisyonuyla birlikte açılan yeni dönemi Türkiye’nin seküler kadrolarıyla geleneklerine bağlı halk yığınları arasındaki uçurumun aşılmasına yönelik bir şans olarak değerlendiren görüşü⁴⁹ ve Ecevit tarafından gündeme getirilen “halk sektörü” modelini Türkiye’nin temel yapısının değiştirilmesi hususunda önemli bir atılım olarak kabul eden yaklaşımı⁵⁰ süreç içinde ciddi kırılmalar yaşamıştır. Onun düşüncesine göre bürokrasi çarkları, CHP-MSP ortaklığının siyasal ve sosyo-ekonomik yapıyı köktenci bir biçimde dönüştürme arayışını ve sunduğu çözüm yollarını bir açmazla karşı karşıya bırakmıştır. Siyasal aktörler ile sosyal adaletsizliğin giderilmesini bekleyen toplum kesimleri arasına kökleri tarihin çok derinlerine uzanan bürokratik bir mekanizma girmiştir.⁵¹

CHP-MSP koalisyonun önündeki en büyük problemlerden biri Yunanistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin giderek gerginleşmesi olmuştur. Makarios’a karşı gerçekleşen darbe ve EOKA’nın (Ethniki Organosis Kiprion Agoniston) Elen Cumhuriyetini kurduğunu ilan etmesinden sonra 20 Temmuz 1974 tarihinde Türkiye garantörlük hakkını kullanarak adaya asker çıkartmıştır. İki gün sonra ateşkes ilan edilmiş; ancak taraflar arasında bir uzlaşma sağlanamayınca Türkiye ikinci bir harekât başlatmıştır. 14 Ağustos 1974 tarihli bu harekatin neticesinde Türk ordusu adanın %40’ını denetimi altına almıştır. 5 Şubat 1975’ten itibaren Amerika Birleşik Devletleri Türkiye’ye karşı bir silah ambargosunu uygulamaya koymuştur. Türkiye bu ambargoya 13 Şubat 1975’te Kıbrıs Türk Federe Devleti’nin kuruluşuyla cevap vermiştir.⁵² Ecevit muazzam bir prestij kazanırken ortağı Erbakan ise adanın tamamını alma çağrılarında bulunmuştur. Bu görüşe katılmayan Ecevit askeri zaferi erken bir seçimle siyasi zafere dönüştürebilmek için 18 Eylül 1974 tarihinde istifa etmiştir. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk uzun bir süre yeni bir kabine kurulamadığı için Sadi İrmak’ı hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Hükümet kurulmuş; ancak güvenoyu alamamıştır. Buna rağmen İrmak, yeni hükümet kurulana kadar başbakan

⁴⁶ Mümtaz Soysal, “12 Mart”, *Milliyet*, 12 Mart 1974.

⁴⁷ Mümtaz Soysal, “Durumu Bilmek”, *Milliyet*, 13 Mart 1974.

⁴⁸ Mümtaz Soysal, “İnsanı Değiştirmek”, *Milliyet*, 6 Nisan 1974.

⁴⁹ Mümtaz Soysal, “Asıl Soru”, *Milliyet*, 7 Haziran 1974.

⁵⁰ Mümtaz Soysal, “Halk Plajları”, *Milliyet*, 19 Haziran 1974.

⁵¹ Mümtaz Soysal, “Biletler Kontrol”, *Milliyet*, 5 Haziran 1974.

⁵² Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarih*, İstanbul: Alkım Yayınları, 2010, 972-977.

olarak görevini sürdürmüştür. Nihayet 31 Mart 1975 tarihinde Demirel başkanlığındaki AP-MSP-Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP)-Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) dörtlüsünden oluşan ilk Milliyetçi Cephe hükümeti kurulmuştur.⁵³

Mümtaz Soysal'ın, Türk dış politikasında yaşanan gelişmeleri ve bunların iç siyasete yansımalarını nasıl değerlendirdiğine bakıldığında: öncelikle Türkiye'nin Kıbrıs meselesinde daha önceki süreçlerden farklı olarak haklılığını uluslararası arenada kabul ettirebildiğini yazmıştır. CHP-MSP koalisyonunun 12 Mart'ın olumsuz atmosferinden çıkmaya dönük atılmış olduğu kararlı adımların Türkiye'yi bir cunta devleti görünümünden hızla çıkararak demokratik niteliği ile gelişen bir ülke konumuna getirdiğinin altını çizmiş ve bunun Kıbrıs meselesinde alınan uluslararası desteğe katkı sağladığını belirtmiştir.⁵⁴

Soysal, söz konusu bu değerlendirmelerinden bir gün sonra başlayan müdahaleyi savaştan özelemlerle beslenen bir askerî harekât olarak değil, "*kardeşlik, bağımsızlık ve özgürlük*" temellerine dayalı çözümlerin yolunu açacak bir gelişme olarak değerlendirmiştir.⁵⁵ Bu yaklaşım tarzını daha sonraki tahlillerinde de korumaya çalışmış ve popülist olmayan bir duruş sergilemiştir. Kıbrıs'ın bütünüyle işgalini ve Ege adalarının ilhak edilmesini gündeme getiren tezleri ise benimsememiştir. Türk ordusunun adaya çıkmasıyla birlikte "*askerlik, diplomasi ve ekonomi alanında*" sağlanan üstünlüğe gölge düşebileceği uyarısında bulunmuştur. Türkiye'nin ve adadaki Türklerin güvenliğini garanti altına alabilecek "*bağımsız ve federatif bir Kıbrıs Cumhuriyeti'ni*" tek çözüm yolu olarak görmüştür.⁵⁶

Soysal, Kıbrıs harekâtının başarıyla sonuçlanmasından sonra bu olumlu tabloyu oya dönüştürmeyi amaçlayan Ecevit'in CHP-MSP koalisyonundan çekilmesi karşısında görüş beyan ederken; MSP'ye yönelik eleştirel bir tutum içinde olmuştur. MSP kadrolarının parlamenter sistemin en önemli kurallarından olan ortak sorumluluk ve uzlaşma ilkelerini yerine getirmediğini savunmuştur. Bunun en bariz yansımasının ise Kıbrıs meselesinde görüldüğünü belirtmiştir. Kıbrıs sorununda Koalisyonun CHP ayağı daha gerçekçi ve temkinli bir çözüm yolu ararken, MSP'nin popülist bir söylemle sonuç almaya yönelik değil aksine elde edilen kazanımları yıpratıcı bir politik çizgiyi takip ettiğini vurgulamıştır.⁵⁷ CHP-MSP koalisyonunda gözlemlenen bu parçalanmışlığın parlamentonun tamamı için de söylenebileceğini savunan Soysal, parlamentonun mevcut yapısıyla ülkenin temel problemlerinin aşılmasına yönelik köklü ve radikal çözümlerin üretilmeyeceğini öne sürmüştür.⁵⁸ Bu yaklaşım tavrı Ecevit'in erken seçime gidilmesi görüşünü desteklemiştir. Fakat erken seçim baskısına mukabil AP Genel Başkanı Demirel; 31 Mart 1975 tarihinde MSP, CGP ve MHP'nin desteğiyle I. Milliyetçi Cephe hükümetini kurmuştur. Soysal, yeni kabinenin kuruluş sürecinde AP'nin MSP ve MHP ile yakınlaşan bir siyaset izlemesini eleştirerek takip edilen siyasal hattın partiyi merkez partisi konumundan daha sağ konuma sürükleyeceğini savunmuştur. Bu durumun da AP'yi Türkiye'nin koşullarıyla örtüşen çağdaş bir parti olma idealinden bütünüyle uzaklaştıracağını iddia etmiştir.⁵⁹

I. Milliyetçi Cephe hükümetinin kurulmasından sonra Soysal'ın yaptığı değerlendirmelerde yeni kabinenin Türkiye'nin kalkınmasına yönelik sosyo-ekonomik dönüşümleri gerçekleştirecek dinamizme sahip olmadığı savunulmuştur. Milliyetçi Cephe koalisyonunu oluşturan dört partinin başta milliyetçilik kavramı olmak üzere birçok konu hakkında derin bir görüş ayrılığı içinde olduklarını belirterek, tek uzlaştıkları noktanın sol ideolojinin siyaset yapma alanının daraltılması olduğunu iddia etmiştir. Bu sebeple Türkiye'nin geri kalmışlık sorununu çözerek ileri bir sanayi ülkesi olmasını sağlayacak hamleler yerine koalisyonun devamını sağlayabilmek için siyasi arenanın sol cenahına karşı aksiyoner bir politika izleyeceklerini iddia etmiştir.⁶⁰ Böylelikle Milli Cephe hükümetinin Türk demokrasisini ciddi bir krizle karşı karşıya bırakabileceğini dile getirerek siyasetin demokratik bir çizgi üzerinde gelişebilmesinin tek yolunun, sağ-sol kutuplaşmasını durdurabilecek bir formül geliştirilmesi olduğunu işaret etmiştir. CHP ile Demokratik Parti'nin bir ittifak temelinde birleşmelerini, sağ ve sol ideoloji arasındaki uçurumun derinleşmesini durdurabilecek yegâne bir çıkış yolu olarak saptamıştır.⁶¹

⁵³ Mete Tunçay, "Siyasal Gelişmenin Evreleri" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 1987, 1988.

⁵⁴ Mümtaz Soysal, "Her İşte Bir Hayır Vardır", *Milliyet*, 19 Temmuz 1974.

⁵⁵ Mümtaz Soysal, "Akdeniz", *Milliyet*, 23 Temmuz 1974.

⁵⁶ Mümtaz Soysal, "Güçlükler", *Milliyet*, 26 Temmuz 1974.

⁵⁷ Mümtaz Soysal, "Başka Türü Olamazdı", *Milliyet*, 18 Eylül 1974.

⁵⁸ Mümtaz Soysal, "Balonlar", *Milliyet*, 27 Eylül 1974.

⁵⁹ Mümtaz Soysal, "Kireçlenme" *Milliyet*, 5 Mart 1975.

⁶⁰ Mümtaz Soysal, "Cephe Gerisi" *Milliyet*, 2 Nisan 1975.

⁶¹ Mümtaz Soysal, "Geriye Bakış" *Milliyet*, 4 Nisan 1975.

Gelişmeler, Mümtaz Soysal'ın tespitlerini doğrulamış ve siyasal şiddet tırmanışa geçmiştir. Ecevit şiddet olaylarından Milliyetçi Cephe hükümetini sorumlu tutmuştur. Senato seçimleri, aşırı sağ ve sol fraksiyonların sokak çatışmalarıyla iyice gerginleşen bir ortamda gerçekleşmiştir. 12 Ekim 1975 tarihli Senato seçimlerinin sonuçlarına göre; CHP oylarını yüzde 35,4'ten yüzde 43'e çıkartırken AP'nin oyları da yüzde 30,8'den yüzde 40,8'e çıkmıştır. Diğer partilerin oylarında ciddi bir düşüş gözlemlenmiştir. Bu süreçte, Türk siyaseti iki partili bir sisteme doğru evrilmiştir. Demirel'in kazandığı seçim başarısı Milliyetçi Cephe hükümetinin devamını sağlamıştır. Ancak bir taraftan gittikçe artan şiddet olayları ve diğer taraftan da yükselen enflasyon ile azalan ücretlerin yarattığı ekonomik bunalım Milliyetçi Cephe hükümetini sarsmaya başlamıştır. Koalisyon ortaya çıkan bu olumsuz tablo karşısında 1976 yılıyla birlikte daha da yetersiz kalmıştır. Bu durum karşısında endişelenen Demirel, bir an önce seçimlere gidilmesi düşüncesini benimsemiştir. Konu Meclis'e geldiği zaman AP ve CHP, Ekim 1977'de yapılması gereken seçimlerin 5 Haziran 1977'de yapılması yönünde oy kullanmıştır. Siyasal şiddetin günden güne artmasına rağmen katılımın oldukça yüksek olduğu 1977 seçimlerinde AP oyların yüzde 36,9'nu alırken, CHP oyların yüzde 41,4'ünü almıştır. Ecevit bir CHP hükümeti kurmayı denemişse de güvenoyu alamamıştır. Bunun üzerine Demirel, İkinci Milliyetçi Cephe hükümetini kurmuştur.⁶²

Mümtaz Soysal, söz konusu olan sürece dair değerlendirmelerde bulunurken şiddet eylemlerinin giderek artan bir biçimde siyasal yaşamın merkezine yerleşmesi karşısında toplum kesimlerinin duyduğu rahatsızlığa odaklanmıştır. Türk toplumunun senato seçimlerinde köktenci yaklaşımlara karşı ciddi bir tepki gösterdiğini belirtmiştir. Seçmenin bu eğilimi karşısında AP'nin doğru teşhislerde bulunarak, daha demokrat ve daha özgürlükçü bir çizgiye gelmesinin zorunlu olduğunu vurgulamıştır.⁶³ Ancak Soysal, sürecin niteliğinin siyasal şiddet eylemlerinden soyutlanamamasının Türkiye'nin temel sorunlarının perdelenmesine yol açtığını öne sürmüştür. Toplumun çağdaş devletlerin gündeminde olmayan can güvenliği gibi problemlerin, Türkiye'de sosyal ve ekonomik konuların önüne geçtiğinin altını ısrarla çizerek biricik sorumlunun Milliyetçi Cephe hükümeti olduğunu vurgulamıştır.⁶⁴

Soysal, Türkiye'deki bu gidişatın tersine çevrilebilmesi için başta CHP olmak üzere siyasetin sol cenahının daha dinamik bir tavır sergilemesini zorunlu görmüştür. CHP'nin, devrimci bir söylem benimsemesine mukabil bürokrasiyi temsil eden bir parti görünümünden kurtulamadığı eleştirisinde bulunmuştur. Toplumun içine girdiği siyasal şiddet sarmalından çıkabilmesi ve hızlı bir değişim sürecine girebilmesi için CHP ile temellerini işçi sınıfına dayandıran sol akımların "*ekonomiyi kontrol etme gücünü elinde bulunduran*" sendikalarla daha etkin bir iletişim kurmaları gerektiğini savunmuştur. Böylelikle bir yandan Türkiye'de demokrasinin sağlam temellere oturması yönünde ciddi bir adım atılırken diğer yandan da kontrol edilemeyen ve öngörülemeyen değil, ilerici bir düzen değişikliğinin daha fazla imkân dahiline gireceği iddiasında bulunmuştur.⁶⁵

Türk seçmenin 1977 Haziran'ında sandık başına gitmesinden sonra da CHP'nin içinde olacağı bir koalisyonu demokrasinin korunması adına elzem kabul eden Soysal, yeni bir Milliyetçi Cephe senaryolarına karşı denenmiş bir yolu bir kez daha gündeme getirmiştir. AP ve MHP koalisyonunun demokratik sistemi daha bir açmaza sürükleyebileceği uyarısında bulunarak yeni parlamentoyu şekillendiren ve "*demokrasiden yana olan bütün partilerin*" bir araya gelmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.⁶⁶ Bu yaklaşımın sonucu olarak siyasi yaşamımızın önde gelen tartışma konularından birisi olan laik/anti-laik ayrışmasının bir kenara bırakılarak özellikle CHP ile MSP'nin yan yana gelmesi gerektiğini ısrarla savunmuştur. Aksi durumda Türkiye'de gelişimin yönünün totaliter bir yönetime evrileceğini iddia etmiştir.⁶⁷

Seçimlerden güçlü ve istikrarlı bir hükümetin çıkamaması nedeniyle sivil rejim, gerileyişinin son evresine girmiştir. AP, MSP ve MHP'den oluşan İkinci Milliyetçi Cephe (MC) Hükümeti döneminde de sosyo-ekonomik olumsuzluklardan kaynaklı grev gibi işçi hareketleri yoğunlaşmaya devam ederken şiddet olayları da artışını sürdürmüştür. 26 Aralık 1977 tarihinde Muhalefet, hükümeti ekonomiyi yönetememekle ve siyasal şiddeti durduramamakla suçlayan bir gensoru vermiştir. Gensoru önergesinin kabul görmesi üzerine II. MC hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. AP'den ayrılan bağımsızların desteği ile Ecevit tarafından Ocak 1978'de yeni kabine kurulmuştur. Yeni hükümet genel bir iyimserlik duygusuyla işe başlamış olsa da ülkenin ekonomik

⁶² Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009, 198-201.

⁶³ Mümtaz Soysal, "İstanbul Tokadı" *Milliyet*, 15 Ekim 1975.

⁶⁴ Mümtaz Soysal, "Can" *Milliyet*, 21 Mayıs 1977.

⁶⁵ Mümtaz Soysal, "Kemer" *Milliyet*, 24 Mayıs 1977.

⁶⁶ Mümtaz Soysal, "Cenin" *Milliyet*, 10 Haziran 1977.

⁶⁷ Mümtaz Soysal, "Diyalog" *Milliyet*, 15 Haziran 1977.

sorunlarıyla başa çıkmada yetersiz kalmıştır. Üniversite öğrencileri arasındaki şiddet olayları toplumun farklı kesimlerine yayılmıştır. Hükümete yönelik halk desteği ciddi bir biçimde erozyona uğramıştır. 14 Ekim 1979 tarihinde gerçekleşen ara seçimlerde CHP'nin büyük oranda oy kaybettiği görülünce 16 Ekim 1979 tarihinde Ecevit, ikinci bir güven oylamasını beklemeden istifa etmiştir. Bu gelişme üzerine Demirel, MHP ve MSP'nin desteği ile 12 Kasım'da bir azınlık hükümeti kurmuştur. Demirel, bu süreçte daha çok ekonomiye odaklanmıştır. Devlet Planlama Teşkilatı müsteşarı olan Turgut Özal tarafından hazırlanan bir paketi 24 Ocak 1980'de yürürlüğe koymuştur. Ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Korutürk'ün yerine yeni bir cumhurbaşkanı seçememesi toplum geneline, parlamentonun çalışmadığı düşüncesini yaymaya başlamıştır. Bu atmosfer içinde ordu 12 Eylül 1980'de yönetime el koymuştur.⁶⁸

Söz konusu bu süreç içinde Mümtaz Soysal iki nokta üzerine odaklanmıştır. Bunlardan birincisi siyasal sistemin ve rejimin yaşadığı tıkanmadır. Soysal, 1970'lerin ortalarından 1980'lere uzanan tarihsel kesitte siyasal istikrarın sağlanamamasını önemli bir problem olarak işaret etmiştir. Seçimlerin ve kısa ömürlü hükümetlerin acilen ihtiyaç duyulan istikrarı sağlayamadığını belirtmiştir. İktidar değişikliklerinin sonunda partizanca gerçekleştirilen görev değişimlerinin sistemi işlemez bir noktaya getirdiğini ısrarla vurgulamıştır. Kamu otoritesini sarsıcı sokak çatışmalarının önünün alınamamasının ve ekonomik tablonun günden güne kötüleşmesinin nedenini burada aramıştır.⁶⁹ Halk yığınlarının talepleri doğrultusunda yasalar çıkarabilecek bir CHP-MSP koalisyonunun içinden geçilen kaotik durumu sonuçlandırabileceğini belirtmiş; ancak her iki partinin de seçim siyasetine odaklanmaları nedeniyle böyle bir ortaklığın ufukta görünmediğini beyan etmiştir.⁷⁰ Bu noktada da CHP yönetimini Altı Ok'un dinamizmini doğru bir biçimde değerlendirememekle,⁷¹ MSP yönetimini ise "*temeldeki sorunların ve sömürülerin*" üzerine yoğunlaşmak yerine gündeminin merkezine laiklik meselesini alarak siyasal kutuplaşmayı derinleştirmekle eleştirmiştir.⁷²

Soysal'ın odaklandığı ikinci nokta ise ekonomiyi serbest piyasa kurallarına göre dönüştürmeyi amaçlayan 24 Ocak Kararları olmuştur. Onun düşünce dünyasının alametifarikası olan anti- emperyalizm ve bağımsızlıkçılık fikirlerinin en somut yansıması burada ortaya çıkmıştır. Türkiye'yi ekonomik kalkınmaya götüreceği yolu, kadroculardan Yön-Devrim hareketine uzanan bir yaklaşımla çizmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda 24 Ocak Kararlarını, "*çöküntü yolundaki ekonomileri Türkiye'ye model olarak*" gösteren Batı'nın talepleri ekseninde şekillenmiş bir dizi önlemler olarak eleştirmiştir. Yeni bir ekonomik kalkınma sağlamak için tasarlanan programı Ecevit'in ekonomi modeline, Demirel'in "*Büyük Türkiye*" tutkusuna ve Erbakan'ın "*Millî Görüş*" düşüncesine ket vurarak Türkiye'yi iktisaden bağımlı hale getirecek Batılı bir formülasyon olarak görmüştür. Türkiye'nin iktisaden kurtuluşu için tek çıkar yolu, kitleleri sosyal adalete kavuşturacak ulusal bir ekonomi politikası olarak saptamıştır.⁷³ Buna mukabil Uluslararası Para Fonu'nun ön gördüğü kararların uygulanması durumunda ise emekleriyle geçinen kitlelerin yaşam standartlarının daha da kötüye gideceğini ve bu sebeple yükselen tepkileri bastırmak için de Türkiye'nin daha otoriter bir yönetim anlayışına doğru sürükleneceğini vurgulayarak,⁷⁴ 12 Eylül'ü haber vermiştir.

Mümtaz Soysal, ilk andan itibaren işaret ettiği askeri darbenin ileriye dönük etkilerinin nasıl olacağı konusunda ise temkinli bir yaklaşım içinde olmuştur. Darbenin, Türkiye'nin siyasal ve sosyo-ekonomik yapısının bütünüyle iflas ettiği bir dönemde gerçekleştiğini belirtmiştir. "*Türkiye'nin, Ortadoğu'nun bilinmezliklerine bir bilinmezlik daha*" olarak eklenmek üzere olduğu bir döneme geldiğinin altını çizmiştir. Bu yönüyle 12 Eylül'ün ilk anda Türkiye'yi kestirilmeyen unsurlarla dolu bir ülke konumundan çıkardığını vurgulamaya çalışmıştır. Ancak buna mukabil ülkenin siyasal ve sosyo-ekonomik problemlerine köklü ve kapsamlı çözümler üretme noktasında ciddi soru işaretlerinin bulunduğunu belirtmiştir.⁷⁵

⁶⁸ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960- 12 Eylül 1980)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2013, 385-406.

⁶⁹ Mümtaz Soysal, "Danışmanlar Ordusu" *Milliyet*, 2 Ocak 1980.

⁷⁰ Mümtaz Soysal, "Kış Tuzakları" *Milliyet*, 3 Eylül 1980.

⁷¹ Mümtaz Soysal, "CHP" *Milliyet*, 9 Eylül 1980.

⁷² Mümtaz Soysal, "MSP" *Milliyet*, 10 Eylül 1980.

⁷³ Mümtaz Soysal, "Olağanüstü Hal" *Milliyet*, 15 Ocak 1980.

⁷⁴ Mümtaz Soysal, "Modelin Arkası" *Milliyet*, 29 Ocak 1980.

⁷⁵ Mümtaz Soysal, "Dünyanın Ortası" *Milliyet*, 23 Eylül 1980.

Sonuç

Mümtaz Soysal, düşünce ve bilim hayatında Türkiye'nin çok yönlü ve üretken bir ismi olarak öne çıkmıştır. Siyasal tartışmaların Kemalizm çerçevesinde şekillendiği ve en üst noktaya ulaştığı 1960'lı yıllardaki temel yönelimine bakıldığında Türk siyasetinin ve toplumunun sorunlarının çözümünde maddi ölçütlerin ağır bastığını savunmuştur. Doğan Avcıoğlu'nun tespitleriyle örtüşür bir biçimde Türkiye'de, iktisadi sistemde köklü bir zihniyet değişimi yaşanmadığı sürece Batı toplumuna ait üstyapı kurumlarının anti-Kemalist bir panorama yaratacağını iddia etmiştir. Altı Ok'un sol bir perspektifle yorumlanarak bütüncül bir kalkınma programı öncülüğünde radikal bir sosyo-ekonomik dönüşüm olmadığı müddetçe, parlamenter sistemden ilerici hamleler beklemenin yersiz olduğunu düşünmüştür. Bu tespitlerini ortaya koyarken 1938 yılı sonrası döneme yoğun bir eleştirisiyle yaklaşmış ve CHP ile DP-AP çizgisi arasında bir özdeşlik yaratmıştır.

12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında Soysal, 1960'lı yıllardaki değerlendirmelerinde olduğu gibi toplumculuğu ve devletçiliği önceleyen kalkınmacı bir yaklaşımın hayata geçirilmeden, ardı sıra gelen siyasal iktidarların Türkiye'nin problemlerini çözemeyeceği düşüncesini yinelemiştir. Milliyetçi Cephe Hükümetlerinin siyasal ve sosyo-ekonomik sorunları derinleştirdiği görüşünü savunarak, CHP-MSP koalisyonunun problemlerin çözülmesinde etkili olacağını belirtmiştir. Ancak bir müddet sonra bu kısmi iyimserliğini de kaybederek parlamenter siyaseti şekillendiren partilerin bütününe yönelik eleştirel bir tutum takınmıştır. Siyasetin, hızla çözüm üretme kapasitesini yitirdiğinin altını çizerek; bu durumun Türkiye'yi daha otoriter bir yönetim anlayışıyla karşı karşıya bırakacağını savunmuştur.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.

Ahmad, Feroz. "Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Siyasal Gelişmeleri" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. C. 7 İstanbul: İletişim Yayınları, 1987: 1991-2204.

Ahmad, Feroz, Ahmad, Bedia Turgay. *Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Armaoğlu, Fahir. *20.Yüzyıl Siyasi Tarih*. İstanbul: Alkım Yayınları, 2010.

Atalay, Lemi. "Mümtaz Sosyal ve Kemalizm: 1960'lı Yıllarda Bitmemiş Bir Senfoni'yi Tamamlama Girişimi". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 38, Sayı: 65, (2019): 396-411.

Atılğan, Gökhan. *Yön Devrim Hareketi, Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*. İstanbul: Yordam Yayınları. 2002.

Belge, Murat. "Türkiye İşçi Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8. İstanbul: İletişim Yayınları, 1987.

Boran, Behice. *Türkiye ve Sosyalizmi Sorunları*. İstanbul: Gün Yayınları, 1968.

Çavdar, Tefik. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*. Ankara: İmge Yayınları, 2013.

Eroğul, Cem. "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971", *Geçiş Sürecinde Türkiye*. Ed: İrvin C. Schick, E. Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, İstanbul, 2006.

Ertan, Temuçin Faik. *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

Hale, William. *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.

Kayalı, Kurtuluş. *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Kayalı, Kayalı. *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs -12 Mart*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Kuruç, Bilsay. "Kırk Yıl Öncesinden İzlenimler" *Mümtaz Soysal'a Armağan*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 2009.

- Landau, Jacob. *Türkiye’de Aşırı Akımlar 1960 Sonrası Sosyal ve Siyasal Çekişmeler*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1978.
- “Mümtaz Soysal’ın Yaşamöyküsü” *Mümtaz Soysal’a Armağan*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 2009.
- Özdemir, Hikmet. *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986.
- Özdemir, Hikmet. “Siyasal Tarih (1960-1980)” *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*. Yay Yön: Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınları, 2008.
- Soysal, Mümtaz. “12 Mart”. *Milliyet*, 12 Mart 1974.
- Soysal, Mümtaz. “Akdeniz”. *Milliyet*, 23 Temmuz 1974.
- Soysal, Mümtaz. *Anayasaya Giriş*. Ankara: İmge Yayınları, 2011.
- Soysal, Mümtaz. “Anayasayı Sosyalistçe Korumak”. *Emek*, 19 Mayıs 1969, Sayı:2.
- Soysal, Mümtaz. “AP’nin Öğrettikleri”. *Yön*, 5 Aralık 1962, Sayı: 51.
- Soysal, Mümtaz. “Asıl Soru”. *Milliyet*, 7 Haziran 1974.
- Soysal, Mümtaz. “Atatürk’ten Sonraki İnönü”. *Yön*, 14 Kasım 1962, Sayı: 49.
- Soysal, Mümtaz. “Başkalık”. *Yön*, 6 Ağustos 1965, Sayı: 123.
- Soysal, Mümtaz. “Başka Türü Olamazdı”. *Milliyet*, 18 Eylül 1974.
- Soysal, Mümtaz. “Biletler Kontrol”. *Milliyet*, 5 Haziran 1974.
- Soysal, Mümtaz. “Balonlar”. *Milliyet*, 27 Eylül 1974.
- Soysal, Mümtaz. “Boşluk”. *Yön*, 18 Temmuz 1962, Sayı: 31.
- Soysal, Mümtaz. “CHP”. *Milliyet*, 9 Eylül 1980.
- Soysal, Mümtaz. “Can”. *Milliyet*, 21 Mayıs 1977.
- Soysal, Mümtaz. “Cenin”. *Milliyet*, 10 Haziran 1977.
- Soysal, Mümtaz. “Cephe Gerisi”. *Milliyet*, 2 Nisan 1975.
- Soysal, Mümtaz. “Danışmanlar Ordusu”. *Milliyet*, 2 Ocak 1980.
- Soysal, Mümtaz. “Devrimcinin Halkçılığı”. *Yön*, 7 Kasım 1962, Sayı: 47.
- Soysal, Mümtaz. *Dinamik Anayasa Anlayışı Anayasa Dialektiği Üzerine Bir Deneme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969.
- Soysal, Mümtaz. “Diyalog” *Milliyet*. 15 Haziran 1977.
- Soysal, Mümtaz. “Dünyanın Ortası”. *Milliyet*, 23 Eylül 1980.
- Soysal, Mümtaz. “Durumu Bilmek”. *Milliyet*, 13 Mart 1974.
- Soysal, Mümtaz. “Dürüst, Çalışkan ve Bilgili”. *Ortam*, 19 -26 Nisan 1971, Sayı:1.
- Soysal, Mümtaz. “Geriye Bakış”. *Milliyet*, 4 Nisan 1975.
- Soysal, Mümtaz. “Gölgesinden Korkan Toplum”. *Milliyet*, 3 Ocak 1970.
- Soysal, Mümtaz. “Güçlükler”. *Milliyet*, 26 Temmuz 1974.
- Soysal, Mümtaz. *Güzel Huzursuzluk*. İstanbul: Bilgi Yayınevi 1975.
- Soysal, Mümtaz. “Halk Plajları”. *Milliyet*, 19 Haziran 1974.
- Soysal, Mümtaz. “Hayal Perdesi”. *Yön*, 11 Aralık 1964, Sayı: 89.
- Soysal, Mümtaz. “Her İşte Bir Hayır Vardır”. *Milliyet*, 19 Temmuz 1974.
- Soysal, Mümtaz. “İkinci Yılın Eşiğinde”. *Yön*, 19 Aralık 1962, Sayı: 53.
- Soysal, Mümtaz. “İlerici Cephenin Bütünlüğü”. *Yön*, 10 Ekim 1962, Sayı: 43.
- Soysal, Mümtaz. “İnsanı Değiştirmek”. *Milliyet*, 6 Nisan 1974.
- Soysal, Mümtaz. “İstanbul Tokadı”. *Milliyet*, 15 Ekim 1975.

Soysal, Mümtaz. "Kalkınma ve Hukuk". *Yön*, Sayı: 5, 17 Ocak 1962.

Soysal, Mümtaz. "Karşı ihtilal". *Yön*, Sayı: 41, 26 Eylül 1962.

Soysal, Mümtaz. "Kemer". *Milliyet*, 24 Mayıs 1977.

Soysal, Mümtaz. "Kış Tuzakları". *Milliyet*, 3 Eylül 1980.

Soysal, Mümtaz. "Kireçlenme". *Milliyet*, 5 Mart 1975.

Soysal, Mümtaz. "Kurucu Mecliste". *Yön*, Sayı: 2, 27 Aralık 1961.

Soysal, Mümtaz. "MSP". *Milliyet*, 10 Eylül 1980.

Soysal, Mümtaz. "Modelin Arkası". *Milliyet*, 29 Ocak 1980.

Soysal, Mümtaz. "Olağanüstü Hal". *Milliyet*, 15 Ocak 1980.

Soysal, Mümtaz. "Ortanın Solu mu Sorumlu?". *Yön*, 15 Ekim 1965, Sayı: 133.

Soysal, Mümtaz. "Testi Kırılmadan". *Yön*, 8 Ekim 1965, Sayı: 132.

Soysal, Mümtaz. "Uyanış Saati". *Yön*, 11 Nisan 1962, Sayı: 17.

Tunçay, Mete. "Siyasal Gelişmenin Evreleri" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 7. İstanbul: İletişim Yayınları, 1987: 1967-1990.

Turan, Şerafettin. *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2013.

Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960- 12 Eylül 1980)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2013.

Uyar, Hakkı. *İki Darbe Arasında CHP 1960-1971*. İstanbul: Doğan Kitap, 2017.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Emek

Milliyet

Ortam

Yön

**MUALLİMLER CEMİYETİNDEN İSTANBUL MUALLİMLER BİRLİĞİNE BİR MESLEK
ÖRGÜTÜNÜN SERENCAMI (1918-1936)**
**FROM MUALLİMLER CEMİYETİ (TEACHERS SOCIETY) TO İSTANBUL MUALLİMLER BİRLİĞİ
(İSTANBUL UNION OF TEACHERS): THE JOURNEY OF A PROFESSIONAL ORGANIZATION
(1918-1936)**

YUNUS PUSTU*

ÖZ

Osmanlı ülkesinde modern manada cemiyetleşme faaliyetleri II. Meşrutiyet'in dernekleşme konusunda getirdiği özgürlükler sayesinde yasal zemin kazanmıştır. Bu esnada diğer pek çok meslek grubu gibi muallimler de örgütlenme çalışmaları içerisine girmişlerdir. Ülkemizdeki muallim örgütlenmeleri içerisinde mühim bir yere sahip olan Muallimler Cemiyeti de oluşan bu yasal zeminde 9 Mart 1918 tarihinde tesis edilmiştir. I. Dünya Savaşı'nın son yılında kurulan ve işgal İstanbul'unun menfi etkilerini bizzat tecrübe eden cemiyet, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecine de yakinen şahitlik etmiştir. Mevcut ortam içerisinde 1922 senesine kadar çok aktif faaliyet göstermesi mümkün olmayan cemiyet, aynı yılın Eylül ayından itibaren yayımlamaya başladığı Muallimler Mecmuası vasıtası ile eğitim politikaları ve muallimlerin hak ve menfaatlerine yönelik kayda değer teşebbüslerde bulunmuştur. Cemiyetin bu doğrultudaki girişimleri 1925 Ağustos'unda Türkiye Muallimler Birliğine iltihak edene kadar devam etmiştir. Ardından İstanbul Muallimler Birliği ismini alan Cemiyet, 1928 senesine kadar mevcut siyasi otorite ile uyum içerisinde çalışmıştır. 1928 Ağustos'unda gerçekleşen son genel kongresinde Türkiye Muallimler Birliğinin konfederasyona dönüşmesi sonrası ise tekrar müstakil bir yapıya kavuşmuştur. 1929 senesi ile birlikte yeniden teşkilatlanma çabası içerisine giren Cemiyet, 1936 senesinde derneklerin kapatılma sürecinde hükümetin baskısı ile kendini lağvedene kadar ilk devresinde olduğu gibi özgün bir şekilde faaliyetlerini sürdürmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Muallimler Birliği, Muallimler Cemiyeti, Muallimler Mecmuası, Türkiye Muallimler Birliği.

ABSTRACT

The activities of associations and civil society, in modern terms, within the Ottoman Empire gained a legal ground with the freedom reached in the Second Constitutional Era regarding the operations of societies. Accordingly, teachers began to organize like other professions at that period. Muallimler Cemiyeti (Teachers Society), which had a significant place among teacher organizations in Turkey, was established upon that legal ground on March 9, 1918. Having been founded at the end of the World War I and experienced the negative effects of the occupation of Istanbul, the Society also witnessed the process of transformation from empire to republic. Since it was not possible for the Society to actively work in such a difficult period, it started to publish Muallimler Mecmuası (Journal of Teachers) beginning from September, 1922; and made remarkable contributions to education policies and rights of the teachers. This kind of activities of the Society continued until August, 1925, when it joined Türkiye Muallimler Birliği (Turkey Teachers Union). Then, the Union worked in step with the government till 1928. With its general assembly in August, 1928; İstanbul Union of Teachers turned into a confederation and had a separate body. The Union aimed at reorganization in 1929, and tried to continue its activities, as in its first phase, until 1936 when the organization repealed itself with the pressure of the government in the process of the abolishment of associations.

Keywords: İstanbul Union of Teachers Journal of Teachers, Teachers Society, Turkey Teachers Union.

* Yüksek Kurum Uzmanı, Dr., Türk Tarih Kurumu, yunuspustu@gmail.com, ypustu@ttk.gov.tr, ORCID: 0000-0003-4409-2325.

Extended Abstract

Society activities in the modern senses gained legal ground in the Ottoman country, thanks to the freedom brought by the Constitutional Monarchy in terms of association. In the meantime, like many other professional groups, teachers have also started organizational activities. The Teachers' Association, which has an important place among the teacher organizations in our country, was established on 9 March 1918 on this legal ground. The main purpose of this study is to deal with the establishment of the Teachers' Association, its activities, its stance against the governments of the period in the historical period, and its abolition with a collective perspective. Within the scope of the study, the developments that took place during the period starting from 1918, the year the association was founded, until 1936, when it was dissolved, will be discussed from the perspective of a non-governmental organization.

Organizational attempts of teachers in the modern terms in the Ottoman Empire started with the declaration of the Constitutional Monarchy. As far as it can be determined, 14 teacher societies were established in the freedom environment provided by the Constitutional Monarchy. It is seen that most of them did not show much presence in the conjuncture of the period and were short-lived. Despite the fact that the Teachers' Association was founded in the years of the First World War and continued in occupied Istanbul for about three years, it had a much more active working life compared to other societies.

It is certain that the Teachers' Association struggled with the difficulties brought by the occupation. The Association, which held its meetings in secrecy in this current environment, also did not hesitate to support the National Struggle movement in Anatolia within the means and in accordance with its mission. Although the society gained a comfortable environment after the signing of the Treaty of Lausanne, it confronted the Ankara government as it brought serious criticisms to the education policies of the period through its publication, *Muallimler Mecmuası*.

The attitudes of the Teachers' Association towards the education policies of the political power and to defend the rights of the teachers between the years 1922-1925 are quite original, clear and admirable. Although the Turkish Teachers' Union, whose organization was much larger and more effective than itself, preferred to be the implementer of the policies of the political will rather than defending the rights of the teachers by putting the main purpose of the Turkish Teachers' Union to the background, the Teachers' Association remained true to its aims in the organization and continued its activities in a way that befits its civil society qualifications.

The efforts and criticisms of the Teachers' Association to intervene in education policies and its attitude towards defending the rights of teachers continued uninterruptedly until August 1925. After the aforementioned date, the Association, which joined the Turkish Teachers' Union and took the name of Istanbul Teachers' Union, and started to continue its activities as a branch of it, has resulted in a visible change in its attitude towards the political will with this transformation.

Acting as a branch of the Turkish Teachers' Union between 1925 and 1928, the Istanbul Teachers' Union had to act in line with the ruling policies in general terms. After the transformation in the organizational structure of the Turkish Teachers' Union in the congress of 1928, the transition to the confederation method and starting to be governed by the trusteeship, the Teachers' Association started to act independently again. Despite the financial inadequacies after 1929, the Istanbul Teachers' Union, which tried to organize an independent structure and started its activities, tried to maintain its existence until 1936 in an original and critical stance close to the attitude in its first years of operation. Although the Istanbul Teachers' Union made a remarkable effort to survive and regain its former effectiveness, it is seen that it was not able to achieve this much in the political conjuncture of the period. The pressure of the Republican People's Party on societies and associations is an important factor in this. This attitude of the People's Party is not unique to the Istanbul Teachers' Union and is valid for all associations operating in the period. In this environment, the Istanbul Teachers' Union had to dissolve itself in 1936 as a result of the pressures of the Republican People's Party.

The Association of Teachers, with its name at the time of its establishment started its activities in the Ottoman period, lived through the years of occupation, continued its existence with its critical attitude after the proclamation of the Republic, and then had to give up this attitude for financial and political reasons. From this aspect, it has a significant role in the history of teacher organization in our country.

Giriş

Cemiyetleşme/dernekleşme girişimleri insanoğlunun ortak bir amaç uğrunda birlikte hareket etme gereksiniminden doğmuştur.¹ Bakıldığında dinî ve iktisadi kaygıların bunda temel itici güç olduğu görülecektir. Osmanlı ülkesinde ilk devirlerden itibaren aktif bir şekilde varlık gösteren esnaf locaları, vakıflar ve tekkeler (tarikatarlar) bunun en önde gelen örneklerindedir. Buna rağmen -o sırada yasal bir zemine dayalı olmasa da- modern manada cemiyetleşme teşebbüsleri ancak 3 Kasım 1839 tarihinde ilân edilen Tanzimat Fermanı ile başlamıştır.² Bu esnada daha çok gayrimüslim unsurlar cemiyetleşme çalışmaları içerisine girmiş ve bunların çoğunluğu gizli ve illegal şekilde hareket etmiştir. II. Abdülhamid'in bu husustaki tutumu sebebiyle benzer bir durum I. Meşrutiyet'in ilanından sonra da sürmüştür.³ Osmanlı'da cemiyetleşme faaliyetlerinin yasal zemin kazanması ise 23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'in hemen ardından⁴ 6 Ağustos 1908'de kabul edilen "Cemiyetler Kânunu" ile birliktedir.⁵ Bundan sonra mevcut cemiyetler hukuki bir yapıya kavuşurken, ayrıca ülke genelinde pek çok yeni ilim, kültür ve meslek cemiyetleri oluşmaya başlamıştır.⁶

İstanbul, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte sivil toplum kuruluşları açısından önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu süreçte, diğer pek çok meslek grubu gibi muallimler de cemiyetleşme gayreti içerisine girmiştir. Bu esnada tesis edilen ilk muallim örgütlenmesi, II. Meşrutiyet'in yürürlüğe girmesinden hemen önce faaliyete başlayan Encümen-i Muallimindir. Akabinde oluşturulan diğer muallim cemiyetleri ise "Muhafaza-i Hukuk-ı Muallimîn Cemiyeti", "Cemiyet-i Muallimîn", "Neşr-i Maarif ve Teavün-i Muallimîn Cemiyeti", "Millî Muallimler Cemiyeti", "Terakki-i Maarif ve İttihad-ı Muallimîn Cemiyeti", "Mahfel-i Muallimîn", "Konferans Cemiyeti", "Muallimler Yurdu", "Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti", "Dârümuallimîn Mezunları Cemiyeti"dir.⁷

II. Meşrutiyet devresinde kurulan muallim cemiyetleri sayı bakımından fazla olsa da, bunların çoğu uzun ömürlü ol(a)mamıştır. Bir kısmının ise kâğıt üzerinde kaldığı ve çok fazla varlık gösteremediği görülmektedir. Balkan Harpleri ve sonrasında patlak veren I. Dünya Savaşı'nın getirdiği menfi ortam bunun en temel sebebidir. Muallimler Cemiyetinin tesisi de işte tam bu ortam içerisinde gerçekleşmiştir. Kuruluşunun hemen ardından İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi (13 Kasım 1918-6 Ekim 1923) ve getirilen toplantı yasakları, Cemiyetin ilk yıllarındaki icraatlarının sınırlı kalmasında etkili olmuştur. Ancak devam eden yıllarda, medeniyetlere başkentlik yapmış İstanbul'un da verdiği entelektüel birikimle, bu açığı fazlasıyla kapatmıştır. Bu yönü ile Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde faaliyet yürüten, bu süreçte siyasal ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak yapısal ve fikrî dönüşümler yaşayan Muallimler Cemiyeti, ülkemizin muallim örgütlenme tarihi açısından incelemeye değer bir öneme sahiptir.

1. Muallimler Cemiyetinin Teşkili

Muallimler Cemiyeti, 9 Mart 1918'de İstanbul merkezli olarak⁸ Ahmet Halit (Yaşaroğlu) Bey'in öncülüğünde tesis edilmiştir. Ahmet Halit Bey'in bu konudaki ilk girişimleri 1914 senesindedir. O sırada 22-23 yaşlarında olan Ahmet Halit Bey, kendi ifadesi ile "*bir muallimler cemiyeti kurulması sevdasına*" düşmüştür. Muallimler de o sırada bir cemiyet tesis etmek ister vaziyettedir. Fakat memleket dâhilinde örfi idarenin hâkim olması nedeniyle öne atılan çıkmamıştır. Nihayet Ahmet Halit Bey -muhtemelen 1915 senesi içerisinde- "Muallim Ordusu'na Açık Mektup" başlıklı bir beyanname bastırarak bütün ilkokullara göndermiştir. Ardından ise iletildiği mektuplarla

¹ Fikret Tokgöz, "Dernekler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 366.

² Ahmet Karaçavuş, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

³ Zehra Arslan, "Osmanlı'da Toplumsal Örgütlenmeye Geçiş ve Cemiyetleşme Faaliyetleri", *Türk Yurdu*, 276 (2010), 58-61.

⁴ Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 205.

⁵ Detaylı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmi ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul, 1987, 1-42.

⁶ Toprak, "Cemiyetler Kanunu", 207.

⁷ II. Meşrutiyet devresinde tesis edilen muallim dernekleri hakkında bkz. Yahya Akyüz, "Doğuşunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesinin İlk On Yılına Bakışlar (1908-1918)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 22 (1990), 1-48; Yunus Pustu, "Nizamnâmelerine Göre II. Meşrutiyet Döneminde Muallim Örgütlenmeleri (1908-1919)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 98 (2018), 1-40.

⁸ *Muallimler Cemiyeti Esas ve Dâhili Nizamnâmesi*, İstanbul, 1919, 2. Muallimler Cemiyetinin kurulma kararı 8 Mart 1918 tarihinde Darülfünun konferans salonunda gerçekleşen bir toplantıda alınmıştır. Ancak kuruluş nizamnamesinde de yer aldığı üzere 9 Mart'tır. Cemiyetin kurucu başkanı Ahmet Halit Bey de bunu teyit etmektedir. Ahmet Halit Bey'in bu hususta *Bilgi* dergisinde yayımlanan söyleşi şu şekildedir; "*Martin 9'uncu Cuma günü nizamname kabul edilmiş ve idare heyeti seçilmiş olduğuna nazaran cemiyetin kuruluşunu bu tarihten başlatmak doğru olacaktır*". Bkz. A. Halit Yaşaroğlu, "Konferanslar", *Yeni Bilgi Bilgi Yolu ile Birlik*, Cilt IV, Sayı 37, 1 Mayıs 1950, 11.

muallimlerin bu husustaki fikirlerini sormuştur. Gelen cevaplar umut vericidir. Özellikle Fatih Numune Mektebi Müdürü Yusuf Ziya Bey'in cevabı, muallimlere bazı maddi menfaatler temin edilmesi halinde bu teşebbüsün müspet neticeler verebileceği yönündedir. Ancak Ahmet Halit Bey'in bu girişimi İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezine ulaştırılmış ve bunun nasıl karşılanacağı sorulmuştur. Duruma şahit olan İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyelerinden Doktor Nazım Bey bunun pek hoş karşılanamayacağını ifade etmiştir. Bu durum ilk etapta bir hayal kırıklığı oluştursa da Ahmet Halit Bey'in Doktor Nazım'ı bularak maksadını bizzat ona iletmesi bu menfi ortamı tersine döndürmüştür.⁹

Resim 1: Ahmet Halit Yaşaroğlu (<http://www.oktayaras.com/ahmet-halit-yasaroglu/tr/28697>)

Ahmet Halit Bey muallimleri bir araya getirecek bir cemiyet kurma fikrini 8 Mart 1918'de ilk mektep meclisine aza seçmek amacıyla Darülfünun konferans salonunda gerçekleştirilen bir toplantıda dile getirmiştir. Ahmet Halit Bey'in gündem dışı olan bu teklifi kongre katılımcıları tarafından müspet karşılanmıştır. Bunun üzerine merkezi İstanbul olmak üzere Muallimler Cemiyetinin kurulmasına karar verilmiştir.¹⁰ Bu sırada ayrıca Ahmet Halit, Hüseyin Hüsnü, Sadullah, Muhammet Fevzi, Ahmet Asım, Ali Şevki, Refet Avni, Mustafa Fehmi ve Seyfettin Arif Beylerden müteşekkil bir heyet seçilerek bunlara tesis edilecek cemiyetin nizamnamesini kaleme alma görevi verilmiştir. Adı geçen heyet bir gün sonra Büyük Reşit Paşa Mektebinde bir araya gelmiştir. Bu sırada ayrıca hukuki kimliği sebebiyle avukat İrfan Emin Bey de toplantıya davet edilmiştir. 9 Mart 1918'de adı geçen kişilerin katılımı ile gerçekleşen toplantıda daha evvel Ahmet Halit Bey'in hazırlamış olduğu dokuz maddelik cemiyet nizamnamesi üzerinde karar kılınmıştır. Oluşturulan nizamname Ahmet Halit ve Hüsnü (Yalman) Beyler tarafından 10 Mart'ta Emniyet Genel Müdürlüğüne iletilerek resmî işlemler de tamamlanmıştır.¹¹

⁹ A. Halit Yaşaroğlu, "Konferanslar", *Yeni Bilgi Bilgi Yolu ile Birlik*, Cilt IV, Sayı 37, 1 Mayıs 1950, 5-7.

¹⁰ A. Halit Yaşaroğlu, "Konferanslar", *Yeni Bilgi Bilgi Yolu ile Birlik*, 7-9. Ayrıca bkz. Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri 1848-1940*, Ankara: Doğan Basımevi, 1978, 107.

¹¹ *Muallimler Cemiyeti 335-919 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -1-*, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 2 Mayıs 330/919 Cuma, 25-26; *Muallimler Cemiyeti, 1936-1920 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -2-*, İstanbul: Evkaf Matbaası, 3 Kânunuevvel (Ocak) 1933-1920, 1. Bahsi geçen bu iki risaleye rağmen Ahmet Halit Bey'in *Bilgi* dergisinde yayımlanan konuşmasında verdiği bilgi farklıdır. Onun ifadesi toplantıya bizzat katıldığı için önemlidir. İfade ettiğine göre bir araya gelinen yer Bayezit'teki Merkez/İkbal Kiraathanesinin yanında yer alan ve o sırada Marmara Sineması olarak anılan yerin Türk Ocağına bakan kısmıdır. Bkz. A. Halit Yaşaroğlu, "Konferanslar", *Yeni Bilgi Bilgi Yolu ile Birlik*, Cilt IV, Sayı 37, 1 Mayıs 1950, 9-11. Bahsi geçen nizamname şu şekildedir; "1- Merkezi Dersaadette olmak ve icabında taşrada şubeleri bulunmak üzere (Muallimler Cemiyeti) nâmile bir cemiyet teşkil edilmiştir. 2- Cemiyetin maksadı muallimleri yekdiğerine tanıtmak ve onların ilmi, içtimai, iktisadi ihtiyaçlarını ve mevkii ihtiramlarını temine ve halkın irfanını yükseltmeğe çalışmak gibi hususattır. 3- Cemiyet; maksadının temini husulü için âsâr ve resâili mütenevvia celp ve cem, muallimin ve talebeye mahsus meslek ve ders kitapları ile mecmualar neşir, münazara ve muhazaralar, tenezzüh ve seyahatler tertip, teavün ve tasarruf sandıkları teşkil eder. 4- Osmanlı Muallimleri senevi lâakall 25 kuruş vermek ve nizamnâmeyi kabul etmek şartıyla cemiyete aza olurlar. Cemiyetin maksadına hâdim icraat, muavenat ve teberruatta bulunan zevat meclisi idare kararile âzâyı muavine, fahriye ve mümtaze sıfatı ile Cemiyete kabul olunur. 5- Cemiyetin umuru kongre tarafından müntehab (seçilmiş) dokuz kişiden mürekkep heyeti idareye muhavveldir. Heyeti idare lâakall ayda bir içtima eder. 6- Heyeti idare, kendi arasından bir reis, bir reisi sâni, bir kâtibi umumî ve bir muhasebeci intihap eder. 7- Heyeti umumiye bir kongre halinde her sene imtihanlardan bir hafta evvel alelâde içtima eder. Heyeti idare bir sene zarfındaki mesaisinin ve hesabının netayicini heyeti umumiyeye arzeder. Kongre yeni heyeti idareyi

Bu sayede kanuni olarak kuruluşu tamamlanan Cemiyetin kurucu başkanı o esnada Beşiktaş Barbaros Numune Mektebi Müdürlüğü vazifesinde bulunan Ahmet Halit Bey'dir. İkinci başkanlıkta Süleyman Kanuni Mektebi Müdürlüğünü yürüten Refet Avni Bey yer almıştır. Cemiyetin genel sekreteri Barbaros Numune Mektebi tarih ve coğrafya muallimi Mustafa Fehmi Bey'dir. Veznedarlığı Çırak Mektepleri Genel Müdürü Asım Bey üstlenmiştir. İdare Heyeti'nin diğer üyeleri ise Süleymaniye Kız Numune Mektebi Müdürü Ali Şevki, Köprülü Numune Mektebi Müdürü Fevzi, Beyazıt Numune Mektebi Müdürü Sadullah, Ticaret Mekteb-i Âlisi Müdür Yardımcısı Hüsnü (Yalman)¹² ve Mecidiye Vakıf Mektebi Müdürü Seyfi Beylerdir. İlaveten iki de yedek aza seçmiştir. Bunlar o sırada Fatih Numune Mektebinde görev yapmakta olan Zeki ve Hüsameddin Beylerdir.¹³

Devam eden süreçte cemiyetin müessisi Ahmet Halit Bey'in "*ihtirasa meydan vermemek gayesiyle*" bu makamdan feragat ettiğini görmekteyiz. Bu sebeple kuruluşundan yaklaşık sekiz ay kadar sonra 17 Kasım 1918 tarihinde İdare Heyeti Rıza Tevfik Bey'in başkanlığında bir araya gelmiştir. Bu sırada ikinci başkanlığı Halide Edip (Adivar) Hanım, idare müdürlüğünü Nakiye Hanım, genel yazmanlığı Sadullah Bey, muhasebecilik ve veznedarlık görevlerini ise Ahmet Hamdi Bey yürütmüştür.¹⁴

2. Kuruluşundan 1925'te Türkiye Muallimler Birliğine İltihakına Kadar Muallimler Cemiyetinin Faaliyetleri

Muallimler Cemiyetinin tesis edildiği dönemde ülkenin içerisinde bulunduğu durum pek iç açıcı değildir. I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda kurulması ve teşkilatlanmaya mesai sarf ettiği devrede İstanbul'un işgal altında (13 Kasım 1918-6 Ekim 1923) oluşu, ilk yıllarındaki faaliyetlerinin sınırlı kalmasına neden olmuştur. Bu menfi şartlara rağmen olağan ve fevkalade kongreler düzenlenerek varlık gösterilmeye uğraşmıştır. Bu süreçte ilk iki yıl Cemiyet işleri Türk Ocağı binasında yürütülmüştür. İşgal kuvvetlerinin baskısı neticesinde 9 Mart 1920'de Türk Ocağının kapatılması üzerine ise çalışmalar gizli bir şekilde Ahmet Halit Bey'in Şehzadebaşı'nda açtığı Türk Kadın Dershanesinde sürdürülmüştür. Ardından ise içtimaların bir sene kadar icra edildiği yer Koska'daki Asri Mektep ve Kızlar Lisesidir. Sonrasında toplantılar yine illegal surette ve gizlilikle Nakiye Hanım'ın idaresinde bulunan Fevziye Mektebinde gerçekleşmiştir.¹⁵

Mevcut ortam içerisinde Cemiyet, ilk yıllarında kongreler düzenlemenin ötesinde çok fazla faaliyet gösterebilmiş değildir. Bu esnada toplanan olağan ve fevkalade kongreler vasıtası ile heyetler yenileyerek teşkilat canlı tutulmaya çalışılmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla gerçekleştirilen ilk kongre 12 Aralık 1918'dedir. Bu esnada İdare Heyetinin yenilendiği görülmektedir. Oluşan heyette Darülfünun müderrislerinden Feylosof Rıza Tevfik Bey fahri başkanlığı üstlenmiştir. Halide Edip (Adivar) Hanım başkanlığa, Nakiye (Elgün) Hanım idare müdürlüğü ve veznedarlığa, Sadullah Bey genel sekreterliğe ve Ahmet Asım Bey de muhasebeciliğe getirilmiştir. Hakkı Tarık, Hüseyin Hüsnü, İrfan Emin, Ahmet Hamdi, Mahmut Fevzi ve Hüsnü Hamit Beyler ise diğer üyelerdir. Bu sırada sadece sekiz maddeden oluşan bir nizamnameye sahip olan Cemiyetin üzerinde genel bir durgunluk havası hâkimdir. Bu şartlar içerisinde görevi devralan heyet, Cemiyetin amaç ve vazifelerini makul bir şekilde tespit edip ortaya koymadan gerçekleştirilecek girişimlerin faydalı neticeler vermeyeceği kanaatindedir. Bu sebeple ilk iş olarak amaç ve faaliyetlerin çerçevesini tespit edecek bir nizamnamenin hazırlanmasına karar verilmiştir.¹⁶ Bunun için 1919 senesi Ocağında fevkalade olarak bir kongre yapılmıştır. Kongrede daha önce kaleme alınmış olan ancak yeterli bulunmayan nizamnamenin gözden geçirilerek daha kapsamlı hâle getirilmesi kararlaştırılmıştır. Devamında bu iş için Ahmet Hamdi, İrfan Emin, Hüseyin Hüsnü, İbrahim Memduh ve Enver Kemal Beylerden oluşan bir encümen oluşturulmuştur. Encümen, teşkilinin hemen ardından vazifeye başlayıp

intihâp ve gelecek sene bütçesini tanzim ile mukarreratı mukteziye ittihaz eder. Fevkalade içtima heyeti idarenin daveti ile olabilir. 8- Cemiyetin varidatı, azanın taahhüti seneviyesi, teavün ve tasarruf sandıkları temettuatından ayrıca kararlaştırılacak bir miktar, âsar ve telifat ve müsamere hâsılatı, teberruat vesairenden ibarettir. 9- Nizamname heyeti umumiye kararı ile tâdil edilir". Bkz. A. Halit Yaşaroğlu, "Konferanslar", *Yeni Bilgi Bilgi Yolu ile Birlik*, Cilt IV, Sayı 37, 1 Mayıs 1950, 9-10. Hazırlanan bu nizamname bastırılarak yurt genelinde dağıtılmış ve Muallimler Cemiyetinin tesisi ilan edilmiştir. Merkez ve taşra muallimlerinin buna ilgisi oldukça yoğundur. Bu sebeple oluşturulan nizamname hemen tükenmiştir. Bu nedenle nizamname ikinci kez basılmıştır. Bkz. İsmail Göldaş, *Milli Kurtuluş Savaşında Öğretmenler I*, İstanbul: Öğretmen Dünyası Yayınları, 1981, 26.

¹² *Bilgi* dergisinde Hüsnü Bey'in soyadı "Yaman" olarak geçse de bu sehven yazılmıştır. Doğrusu "Yalman"dır.

¹³ A. Halit Yaşaroğlu "Konferanslar", *Yeni Bilgi Bilgi Yolu ile Birlik*, Cilt IV, Sayı 37, 1 Mayıs 1950, 9-10.

¹⁴ Göldaş, *Milli Kurtuluş Savaşında Öğretmenler I*, 26-27; Zeki Sarıhan, *Millî Mücadele'de Maarif Ordusu*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2013, 207-208.

¹⁵ A. Halit Yaşaroğlu, "Konferanslar", *Yeni Bilgi Bilgi Yolu ile Birlik*, Cilt IV, Sayı 37, 1 Mayıs 1950, 11. Ayrıca bkz. Göldaş, *Milli Kurtuluş Savaşında Öğretmenler I*, 27.

¹⁶ 12 Aralık 1918 tarihli kongrede oluşan idare heyetinin beş aylık icraatları ve gelecek dönemki hedefleri hakkında bkz. *Muallimler Cemiyeti 335-919 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -1-*, 4-11.

kısa sürede verilen işi tamamlayarak hazırladığı nizamnameyi kongrenin onayına sunmuştur. Kongrece kabul edilen beş fasıl ve 57 maddeden mürekkep nizamname, İdare Heyetinin son incelemelerinin ardından bastırılarak yayımlanmıştır.¹⁷

Nizamnamede dikkat çeken hususlardan ilki -o sırada oldukça yaygın olmasına rağmen- Cemiyetin siyasi şahsiyetlere bağlanmayı uygun bulmamasıdır. Bu karar o dönem için oldukça radikal bir adımdır. Özgür ve özgün bir şekilde hareket edebilmek ancak bu sayede sağlanabilecektir. Bunun yanında siyasi seçimlere müdahale edilmeyeceği ve benzer oluşumların teşkiline karşı çıkılmayacağı özellikle vurgulanmıştır. Örgütlenmenin temel gayesi güncel politik meselelere dâhil olmadan, muallimler arasında dayanışmanın temini, onların haklarının korunması, gelecek nesillerin çağdaş ve özgüvenli bir şekilde yetiştirilmesidir.¹⁸

21 Mart 1919'da Darülfünun konferans salonunda bir içtima daha yapılmıştır. Bu birleşim ayrı bir kongre olmayıp 1919 senesi Ocak ayı başındaki kongrenin devamı niteliğindedir. Burada hüküm ve teftiş heyetleri seçimi gerçekleştirilmiştir. Ocak ayında düzenlenen kongrede son hali verilen ve yayımlanan nizamnamenin ardından bu toplantıda da bahsi geçen heyetlerin oluşturulması ile Cemiyetin idarî teşkilatlanması tamamlanmıştır.¹⁹

12 Aralık 1918'de teşekkül eden İdare Heyeti, her türlü yokluğa rağmen kısa süre (beş ay) içerisinde kayıtlı aza sayısını 66'dan 270'e çıkarmıştır. Cemiyet idaresi bu esnada mensuplarından alınan aidatların hayata geçirilecek etkinlikleri karşılayacak raddede olmamasından dolayı, nizamnamenin verdiği salahiyyete dayanarak aynı yılın 27 Mart'ında Ferah Tiyatrosunda bir müsamere icra etmiştir. Bu sayede 420 lira kadar bir gelir temin edilebilmiştir.²⁰

Çeşitli sebeplerle müşkül duruma düşen muallimlerin mağduriyetlerinin giderilebilmesi için de bazı teşebbüsler söz konusudur. Daha önce yangın sebebiyle mağdur olmuş, özel bütçeden aylık alan muallimlere verilen iki maaş kadar avansın geri ödemesi, İdare Heyetinin gayretleri neticesinde iptal edilmiştir. Bunun yanında maaşlarını alamayan²¹, ekonomik açıdan mağduriyete düşen meslektaşlar için çeşitli girişimler söz konusudur. Ayrıca heyet, onların sağlık (doktor, eczacı), adliye (avukatlık), nakliye, seyahat gibi işlerinden indirimli ücretlerle istifade edebilmeleri için çalışmalarında bulunmuştur. Bu devrede uygun bir bina teminine uğraşılsa da sonuç alınamamıştır.²²

Muallimler Cemiyetinin ikinci genel kongresi 2 Mayıs 1919 tarihinde toplanmıştır²³. Kongrede fahri başkan aynı kalırken Halide Edip Hanım'ın yerine başkanlığa Nakiye Hanım seçilmiştir. Önceki heyette aza olan İrfan Emin Bey genel sekreterlik, Ahmet Hamdi Bey ise muhasebecilik ve veznedarlık vazifesini üstlenmiştir. İdare müdürü ise heyete ilk defa dâhil olan Bediattin Bey'dir. Ahmet Salahattin, Ahmet Malik, Hüseyin Hüsnü, Hakkı Tarık ve Sadullah Beyler heyetin diğer üyeleridir. İstanbul'da işgal şartları altında kayıtlı üye sayısının 270'ten 500'lere kadar çıkartılması bahsi geçen heyetin önemli bir başarısıdır. Bunun yanında müstakil bir yer tahsisi konusunda önemli teşebbüslerde bulunulmuş ve bunda başarı sağlanmıştır. O sırada Türk Kadın Dershanesinde işlerini yürüten muallimler, İdare Heyetinin girişimleri ile Ferah Apartmanı'nda bir kat kiralamayı başarmıştır. Dokuz ay kadar işler buradan yürütüldükten sonra yaşanan maddi imkânsızlıklar nedeniyle Darülfünun Emanetine başvurularak Darülfünun konferans salonunda bir oda tedariki sağlanmıştır. Ancak buranın da işgal kuvvetlerinin tacizine uğraması tekrar mağduriyete düşülmesine sebebiyet vermiştir. Bu yetmezmiş gibi o esnada bir kısım evrak ve defterle bazı eşyaların zayi olduğu anlaşılmaktadır. Yer tahsisi konusundaki gayretler bundan sonra da devam ettirilmiştir. Henüz sonuç alınmasa da o esnada mebani-i hayriyeden bir mahal tahsisi için son aşamaya gelindiği anlaşılmaktadır.²⁴

¹⁷ *Muallimler Cemiyeti, 1936-1920 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -2- 2.* Nizamname hakkında ayrıca bkz. Ahmet Kısa, "Mütareke İstanbul'unda Muallimler Cemiyeti ve Faaliyetleri (1918-1922)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 31 (2020), 214-217.

¹⁸ Esas ve dâhili nizamnamenin diğer maddeleri hakkında bkz. *Muallimler Cemiyeti Esas ve Dâhili Nizamnâmesi*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1335 (1919).

¹⁹ *Muallimler Cemiyeti 335-919 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -1- 4; Muallimler Cemiyeti, 1936-1920 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -2- 1.*

²⁰ *Muallimler Cemiyeti 335-919 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -1- 6.*

²¹ Muallimlerin alamadıkları maaşları konusunda Cemiyetin bir girişimi hakkında bkz. "Muallimler cemiyetinin Yeni Müracaatı", *Vakit*, 10 Haziran 1923, 2.

²² *Muallimler Cemiyeti 335-919 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -1- 6-8.*

²³ *Muallimler Cemiyeti 335-919 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -1- 4. Muallimler Cemiyeti, 1936-1920 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -2- 1.*

²⁴ *Muallimler Cemiyeti 136-1920 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -2-, 2-7.*

Muallimler Cemiyetinin karşılaştığı bir diğer sorun ilk mektep kanununun tatbiki ve bütçede tasarrufa gidilmesi adına İstanbul vilayet idaresinin kararı ile bir kısım muallimin açıkta kalmasıdır. İlk mektep muallimlerinin uzun süredir alamadıkları maaşları meselesi de bu devrede gündeme gelen ayrı bir sorundur. İdare Heyeti, onların bu mağduriyetlerinin giderilmesi adına resmî makamlar nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Özellikle ilk kademedekilerin maaşlarını genel bütçeden alabilmeleri için Sadaret, Dâhiliye, Maliye ve Maarif Nezaretleri nezdinde teşebbüsler söz konusudur. Ayrıca gazetelere ilan verilmek suretiyle boşta kalanlara iş imkânı sağlanmaya çalışılmıştır. İdarenin bu husustaki bir diğer çabası ise taşra mektep idareleri ile iletişime geçilerek boşta kalan muallimlerin istihdamının sağlanmaya çalışılmasıdır.²⁵

Gerçekleştirilen bu teşebbüslere rağmen ilk mektep muallimlerinin mağduriyetleri giderilebilmiş değildir. Yaşanan sorunların önüne geçme gayretlerine rağmen girişimlerin sonuç vermemiştir. Bu durum Muallimler Cemiyetinin temelini oluşturan ve en kalabalık zümresini teşkil eden ilk mektep muallimlerinin greve gitmesine neden olmuştur.²⁶ Orta ve yüksek kısımlarda görev yapan muallimler maaşlarını genel bütçeden aldıklarından bu hususta ilk mektep muallimlerinden daha şanslı durumdadırlar. Bu sebeple orta ve yüksek kademe muallimleri greve genel olarak duyarsız kalmıştır. İddia edildiğine göre -İdare Heyetinde orta mektep muallimlerinin baskın olduğu- Cemiyet idaresi ayrıca dönemin neşriyatı vasıtası ile grevle alâkasının bulunmadığını ilan etmiştir.²⁷ Çeşitli vesilelerle İdare Heyeti, kendisine yöneltilen bu eleştirilere cevap vermeye çalışsa da üzerine düşen mesuliyeti tam manasıyla yerine getiremediği muhtemeldir. Zira ilk mektep muallimleri için gösterilen çaba, resmî makamlar nezdinde girişimlerde bulunmanın ötesine geç(e)memiştir. Bu hususta yapılan açıklamalarda Cemiyetin bir sendika olmadığı ve greve teşvik konusunda bir yetkisinin bulunmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca maddi yetersizliklerden dolayı ilk mektep muallimlerine manevi destekten başka bir şey sunulmadığı itiraf edilmiştir.²⁸ Bu durum karşısında *Genç Yolcular* mecmuasında kaleme alınan isimsiz bir yazıda, ilk mektep muallimlerinin tepkileri şu şekilde ortaya konulmuştur;

“Gerçi Muallimler Cemiyeti diye bir örgütlenme mevcuttu. Ve bu cemiyet arada bir beyannâme, kongre ve müsamere ile kurulduğunu ilan etmekten geri kalmazdı. Fakat kuruluşundaki anlamsızlık, vuzuhsuzluk ve ancak uzun bir zaman içinde etrafına toplayabildiği küçük bir öğretmen zümresi, bu cemiyetin bizde üfürülerek şişirilmiş, ismi büyük, mensubiyeti büyük, lakin içi bomboş cemiyetler kadar cansız olduğunu gösteriyordu. Nihayetsiz, mantıki ve ciddi bir tahminden ibaret olan bu hükümleri, öğretmen grevi kesin olarak ispat etti; öğretmenlerin üç aydan beri devam eden iniltileri, kendilerini temsil etmek iddiasında bulunan meslektaşlarını -ki bugün Muallimler Cemiyeti yönetimini ima etmişlerdir- ancak bir bildiri yayımlayarak Mebusana kadar birkaç gezinti yapmaya sevk edebildi. Nihayet, hissiyat durmayıp akan cereyanlar ortasında öğretmenleri kesin bir harekete sevk etti: Grev! Muallimler Cemiyeti bununla da alakadar olmadı; arkadaşları hayatlarını, maaşlarını tehlikeye koyuyorlar, belki de kânunun hangi maddesine çarpılmayı göze alıyorlar; fakat cemiyetin yönetim kurulu başkanları yerlerinde rahat, sessiz duruyor.

Bence “grev” olayı ve onu izleyen faaliyet, bugün Muallimler Cemiyetinin faal uzvu olan zümreyi manen düşürmüştür. Manen düşürülenler, maddeten de bu durumu kabul etmezlerse, yani derhal çekilmezlerse, cemiyet de manen sukutunu ilan etmiş olacaklardır.²⁹

Yaşanan bu gelişmeden dolayı ilk mektep muallimlerinin kendi derneklerini kurmak için girişimlerde buldukları görülmektedir. İdare Heyeti bunun önüne geçmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Nitekim çok geçmeden ilk mektep muallimleri “Mekâtib-i İbtidaiye Muallimler Cemiyeti” adıyla kendi örgütlerini kurmuşlardır. Muallimler Cemiyeti idaresi teşkiline mâni olamadığı bu oluşumla ilerleyen dönemde birleşme çabası içerisine girmiş, ancak müspet sonuç alamamıştır. Mekâtib-i İbtidaiye Muallimler Cemiyeti yönetiminden bu talebe verilen cevap, değil şimdi sonrasında bile bunun imkânsız olduğudur. Bunun için gösterilen sebep ise

²⁵ *Muallimler Cemiyeti 136-1920 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -2-, 2-5.*

²⁶ Burada Muallimler Cemiyetinin başlangıçta ilkökul muallimlerinin gayretleri ile kurulmuş bir meslek örgütü olduğunu ifade etmek gerekir. Ancak kurucularının öngörülü davranmaları nedeniyle Cemiyet, yelpazesini geniş tutarak orta ve yüksek kademe muallimlerini de bünyesine katmıştır. Cemiyet nizamnamesi hazırlanırken de bu husus dikkate alınmıştır. Buna rağmen orta ve yüksek kesim muallimlerinin Cemiyete yeterli ilgiyi göstermediği bir gerçektir. Mevcut bu tabloya rağmen Cemiyet idaresine orta kademe muallimleri hâkim konumdadır. Bu durum Cemiyetin asli unsuru olan ilk mektep muallimlerinin ikinci planda kalmasına ve sorunları ile hakiki manada ilgilenilememesine zemin hazırlamıştır. İlk mektep muallimlerinin grevine giden yolu açan unsurlardan biri de buradan doğmuştur. Bkz. İsmail Göldaş, *Milli Kurtuluş Savaşında Öğretmenler I*, 26-27; Yahya Akyüz, *Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1839-1950)*, Pagem Yayınları, Ankara, 2012, 304.

²⁷ Göldaş, *İstanbul İlkokul Öğretmenlerinin Grevi (1920)*, İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1984, 45.

²⁸ *Muallimler Cemiyeti 136-1920 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -2-, 5-6.*

²⁹ Sarıhan, *Maarif Ordusu*, 232-233.

ilk mektep muallimlerinin sorunları ile diğer kademelerde görev yapan muallimlerin problemlerinin farklılık arz etmesidir.³⁰

1919 senesi Mayıs ayında düzenlenen kongresinden 19 gün kadar sonra gerçekleşen İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, diğer pek çok kesimce olduğu gibi Muallimler Cemiyetince de tepki ile karşılanmıştır. Bu durum Darülfünun konferans salonunda bir araya gelinerek şiddetli bir şekilde protesto edilmiştir³¹. Katılımın oldukça yüksek olduğu birleşimde, Ragıp Bey, Nakiye Hanım, Uygulama Okulu Müdürü İhsan Bey, İstanbul Lisesi muallimlerinden Besim Bey, Mercan Lisesi tarih muallimi Emin Ali Bey ve dönemin ünlü eğitimci yazar ve hatiplerinden Halide Edip (Adivar) Hanım katılımcılara hitap etmiştir. Her bir konuşmacı İzmir'in işgalinin kabul edilemez olduğunu şiddetle vurgulamıştır. Toplantının ardından ise padişaha, devletin bütünlüğünün her hâlükârda korunması gerektiğini belirten bir telgraf çekilmiştir.³²

Cemiyet, 1920 senesi genel kongresini 7 Mayıs'ta toplamayı planlamışsa da işgal güçlerinin getirmiş olduğu içtima yasağından dolayı muallimler bu tarihte bir araya gelememiştir. Kongrenin icrası 3³³ (ya da 31)³⁴ Aralık 1920'yi bulmuştur. Bu kongrede önceki dönemlerin aksine fahri başkanlık makamında muallim Cudi Efendi yer almıştır. Ayrıca İdare Heyetinin diğer üyeliklerinde de önemli değişiklikler söz konusudur. Yapılan seçimler sonucunda yeni heyet şu isimlerden oluşmuştur; Reis: Hasan Fehmi Bey (Kabataş Sultanisi muallimlerinden), Kâtib-i Umumi: Hüsnü Hamit Bey (Darülfünun muallimlerinden), Muhasebeci: Haydar Niyazi Bey (Çamlıca Sultanisi muallimlerinden), İdare Müdür ve Veznedar: Ahmet Halit Bey (maarif müfettişlerinden), Azalar: Sadrettin Celal Bey (İstanbul Sultanisi muallimlerinden), İrfan Emin Bey (muallim ve (mehami/avukat), Fazıl Bey (Darüleytam müdürlerinden), Hamid Sadi Bey (Darülfünun muallimlerinden), Sadet Hanım (Darüleytamdan), Nafi Atuf Bey (Sultani müdürlerinden).³⁵

1921 senesinin ilk kongresi 20 Mayıs'ta gerçekleştirilmiştir. 17 Haziran³⁶ ve 12 Ağustos tarihlerinde birer toplantının daha icra edildiği anlaşılmaktadır. 1922 senesi içerisinde de kongre programı oldukça yoğundur. Ayrıca bu yılın Eylül'ünden itibaren yayın faaliyetlerine başlandığı bilinmektedir. İlk devresinde 1927 senesine kadar 54 sayı yayımlanan *Muallimler Mecmuası*, 1930 senesinden 1935 senesine kadar da Latin harfli olarak yayımlanmaya devam etmiştir. Bu devrede yayımlanan 39 sayı bulunmaktadır.³⁷

1922 senesinde 13 Ocak, 23 Haziran³⁸, 7 Temmuz³⁹ ile 1 ve 29 Aralık tarihlerinde kongrelerin toplandığını ifade etmek gerekir. 17 Kasım'da bir araya gelmesi öngörülen fakat çoğunluk sağlanamadığından 1 Aralık'ta⁴⁰

³⁰ Sarıhan, *Maarif Ordusu*, 264-265, 271.

³¹ *Muallimler Cemiyeti 136-1920 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -2-, 2-5.*

³² Sarıhan, *Maarif Ordusu*, 222-227. Telgraf şu şekildedir; "Şevketlü padişahımız efendimiz, Türk İzmir'in Yunan askerleri tarafından işgali haber-i elimi ile mecruhu'l-kalb olarak akd-i ictima' eden İstanbul mektepleri mu'allime ve mu'allimleri yedi yüz senelik mu'azzam devletimizin ve on dört asırlık İslâm hilâfetinin müdafaası uğrunda feda-yı hayata azim bulduklarını arz ve âti ne olursa olsun terbiyesiyle mükellef oldukları Türk çocuklarını taht-ı hümayunları etrafında ebedi istiklâl aşkı ve irtikâb edilen haksızlıklara Türkiye'yi taksim eden herhangi bir mu'ahadiye vaz'-ı imza edilmemesi istirhamına terdifen südde-i seniyye-i cenab-ı mülükânelerine ref' ve iblâğ eylerler. Olbabda ve katabe-i ahvalde emrû ferman şevketlü ve sevgili padişahımızın efendimiz hazretlerindedir". Bkz. Haluk Selvi, *İşgal ve Protesto*, İstanbul: Değişim Yayınları, 2007, 162.

³³ Bkz. *Muallimler Cemiyeti 136-1920 Senesi Heyet-i umumiye Risalesi -2-, 1.*

³⁴ *Muallimler Cemiyeti 1338-1922 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -3-, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1922, 20.*

³⁵ *Muallimler Cemiyeti 1338-1922 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -3-, 20.*

³⁶ Kongre Darülfünun binasındaki kongre salonunda 170 azanın katılımı ile gerçekleşmiştir. Kongrede Cemiyet nizamnamesinin tadili konusu ele alınmıştır. Bkz. "Muallimler Cemiyeti Kongresi", *Vakit*, 19 Haziran 1921, 1.

³⁷ *Muallimler Mecmuası 1922-1927 (Osmanlıca) ve 1930-1935 (Latin harfli) seneleri arasında yayımlanmıştır. Mecmua hakkında bkz. Yunus Pustu, "Muallimler Mecmuası (1922-1927, 1930-1935)", *Atatürk Ansiklopedisi* (dijital), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/muallimler-mecmuasi-1922-1927-1930-1935/>. 22.12.2021; Yunus Pustu, "Türkiye Muallimler Birliği Genel Merkezi ve Şubelerinin Neşrettiği Mecmualar", *ÇUKAR (Çukurova Araştırmaları Dergisi)*, 2 (2017), 56-91.*

³⁸ *Muallimler Cemiyeti 1338-1922 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -3-, 2, 11, 20.*

³⁹ Sarıhan, *Maarif Ordusu*, 249-254.

⁴⁰ 13 Ocak 1922 tarihinde seçilen ve 23 Haziran 1922 tarihine kadar görevde kalan idare heyeti şu şekildedir; Reis: Muslihittin Adil Bey (Hukuk Fakültesi mezunlarından), Katib-i Umumi: Ali Haydar Bey (Edebiyat Fakültesi muallimlerinden), Muhasebeci: Hasan Fehmi Bey (Kabataş Sultanisi muallimlerinden), Veznedar: Şahin Bey (Kadıköy Sultanisi muallimlerinden), İdare Müdürü: Hasan Besim Bey (Kandilli Sultanisi muallimlerinden), Azalar: Sabiha Hanım (Fatih Esat Numune Mektebi muallimlerinden), Ahmet Hamdi Bey (Dârümuallimat ve Mülkiye muallimlerinden), Harun Reşit Bey (Dârümuallimin müdür muavini), Esat Muhas Bey (Halkalı Ziraat Mektebi muallimlerinden), Ekrem Bey (İstanbul Sultanisi muallimlerinden), Niyazi Tevfik Bey (Kadıköy Sultanisi müdürü), Halit Bey (Kabataş Sultanisi muallimlerinden), Bekir Sıtkı Efendi (Eyüp Sultani İnas Numune Mektebi müdürü), Hilmi Bey (Nilüfer Hatun Mektebi müdürü), Cemal Bey (Davut Paşa Sultanisi muallimlerinden). Bkz. *Muallimler Cemiyeti 1338-1922 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -3-, 2.*

gerçekleşen kongrenin ana gündemi, saltanat makamının kaldırılması sonra eğitim ordusunun vaziyetidir. Zira bu durumda muallimlerin ne surette görev yapacakları konusunda bir belirsizliği ortaya çıkartmıştır. Muallimlerin, İstanbul Hükûmeti idaresi sırasında alamadıkları birikmiş maaşları meselesi de bir diğer gündem maddesidir. Söz konusu problemlerden dolayı kongrede yeni durumda özellikle malî hususlarda nasıl hareket edileceği ile tayin ve atamalar için nasıl bir yol izleneceği konuları ele alınmıştır.⁴¹

29 Aralık'ta (1922) gerçekleşen ve 250'den fazla azanın katıldığı kongrede yine benzer konular görüşülmüştür.⁴² Bunun yanında "maarif buhranı" sebebiyle öğretmensiz kalan Anadolu'daki okullara muallim tayinleri meselesi de kongrenin bir diğer önemli gündem maddesidir. İstanbul Maarif Müdüriyeti bünyesinde bu amaçla bir komisyonun tesis edilmiş olması ve bu komisyonun girişimleri İstanbul muallimlerini ziyadesiyle tedirgin etmiştir. Kongrede memleketin her mahallinin kutsal olduğu, kendilerinin sadece İstanbul'da çalışmak niyetinde olmadıkları özellikle ifade edilmiştir. Ancak ihtiyaçlar göz önünde bulundurulmadan, zamansız bir şekilde ve kış ortasında muallimlerin, aile üyeleri ile birlikte tayin olacakları mahallere gitmelerinin imkân dâhilinde bulunmadığı vurgulanmıştır. Mevcut ortam içerisinde muallimlerin zoraki bir surette bu uygulamaya tâbi tutulmalarının talebelere de fayda sağlamayacağı dile getirilmiştir.⁴³ Muallimler Cemiyeti, Anadolu'daki muallim açığının daha makul bir şekilde çözülebileceğini öne sürerek Ankara Hükümeti'nin bu teşebbüsüne uzun bir süre karşı durmuştur. Fakat tüm bu çabalar İstanbul'da görev yapan muallimlerin Anadolu'nun çeşitli mahallerine tayin edilmesine mâni ol(a)mamıştır. Bu durum karşısında Cemiyet, siyasi iradeye olan eleştirilerini üst perdeden dile getirmiştir. *Muallimler Mecmuası*'nda "Şahsiyette İkilik" başlığı ile yayımlanan yazıda İstanbul muallimlerinin tepkisi ile muallimlerin ve talebelerin mağduriyetleri dile getirilmiştir.⁴⁴

İstanbul muallimlerinin mustarip olduğu bir diğer konu alamadıkları maaşlarıdır. Bunun en önemli sebebi, I. Dünya Savaşı ve sonrasında baş gösteren Millî Mücadele hareketinin getirdiği ortamdır. Onları bu konuda harekete geçiren asıl neden ise Anadolu'da görev yapan bazı muallimlerin daha sonra birikmiş maaşlarını tahsil etmiş olmalarıdır. İddia edildiğine göre bu durum resmî kayıtlarda da yer almaktadır. Bu dönemde İstanbul muallimlerine yöneltilen en önemli eleştiri Millî Mücadele yıllarında atıl kaldıklarıdır. Bu sebeple maaşı hak etmedikleri ileri sürülmüştür. Cemiyet mensupları ise bunun doğru olmadığını ve kendilerinin de bu yıllarda liyakatle vazife yaptıklarını ifade etmiştir. Onlara göre bu konu bir haysiyet meselesidir ve haysiyetleri zedelenen muallimlerin gelecek nesilleri yetiştirmeleri mümkün değildir.⁴⁵

Millî Mücadele yıllarında Muallimler Cemiyeti ve Mekâtib-i İbtidaiye Muallimler Cemiyetinin içerisinde bulunan menfi şartlara rağmen Anadolu hareketini desteklediği hakkında ayrıca Ahmet Halit Bey'in 1948 senesinde *Bilgi* dergisinde yayımlanan "İstanbul Muallimler Birliği'nin Tarihçesi" başlıklı yazısına da değinmek gerekir. Yazıda Muallimler Cemiyetinin bir taraftan mesleğe ve meslektaşlara yönelik faaliyetler yürütürken diğer taraftan da imkânlar ölçüsünde Millî Mücadeleye destek verdiği ifade edilmiştir.⁴⁶

İstanbul muallimlerinin tepkisine neden olan diğer bir husus, yakın bir zamanda Millî Mücadele hareketinin sonlandığı ve ardından birçok değişim ve dönüşümün yaşandığı gerekçe gösterilerek onlardan maaş konusundaki aksaklıklara sabır göstermelerinin istenmesi olmuştur. İstanbul muallimleri bu tahammülü millî bir vazife olarak kabul edeceklerini beyan etmiştir. Ancak o sıralar aynı durumda olan birçoklarının bu husustaki mağduriyetlerinin giderildiği vurgulanmıştır. Bunu belirten İstanbul muallimleri, kendilerine çifte standart uygulandığını ifade ederek adalet taleplerini dile getirmişlerdir.⁴⁷

Netice olarak Cemiyetin 1922 senesi Aralık ayı sonunda düzenlenen kongresinde -aynı ay içinde gerçekleşen diğer kongreyi de kapsar mahiyette- sekiz maddelik bir önerge kaleme alınmıştır. Önergede eğitim teşkilatı ve

⁴¹ Sarıhan, *Maarif Ordusu*, 258-260.

⁴² "Muallimler Cemiyeti Kongresi", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 4, 21 Kânûnevvel (Aralık) 1922, 60-61; "Muallimler Cemiyeti Kongresi", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 5, 12 Kânunusânî (Ocak) 1923, 65-68; Muallimlerin eskiden kalan maaşları farklı başlıklar altında da dile getirilmiştir. Bkz. Reis Ali Haydar, "Mütedahil Maaşlar", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 17-18, Kânunusânî (Ocak) ve Şubat 1924, 419-420.

⁴³ "Muallimler Cemiyeti Kongresi", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 4, 21 Kânûnevvel (Aralık) 1922, 60-61; "Muallimler Cemiyeti Kongresi", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 5, 12 Kânunusânî (Ocak) 1923, 65-68.

⁴⁴ "Muallimlerin Azli ve Tebdili Hakkında", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 1, 22 Eylül 1922, 15; "Şahsiyette İkilik", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 6, 19 Şubat 1922, 118-119.

⁴⁵ "Muallimler Cemiyeti Kongresi", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 5, 12 Kânunusânî (Ocak) 1923, 67; "Muallimlerin Vali Beyefendiye Cevabı", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 10, 30 Haziran 1923, 203, 204.

⁴⁶ A. Halit Yaşaroğlu, "İstanbul Muallimler Birliğinin Tarihçesi", *Yeni Bilgi Bilgi Yolu ile Birlik*, Sayı 15, 1948, 4.

⁴⁷ "Muallimler Cemiyeti Kongresi", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 5, 12 Kânunusânî 1923, 67; "Muallimlerin Vali Beyefendiye Cevabı", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 10, 30 Haziran 1923, 203, 204.

kadroları düzenlenirken İstanbul'un hususiyetinin dikkate alınması ile derslerin ihtisas alanlarına göre dağıtılması konuları yer almıştır. Ayrıca muallimlerin kazanılmış haklarının muhafazası, muallimlerin maaş, tayin, azil ve yer değişikliklerinin hazırlanacak bir kanun sayesinde güvence altına alınması önergede ön plana çıkan diğer hususlardandır. Bu doğrultuda Muallimler Cemiyeti İdare Heyetinin gerek basın yayın yolu ile gerekse de ilgili makamlarla iletişime geçilmek suretiyle aktif rol üstlenmesi istenmiştir.⁴⁸

İstanbul muallimleri kongrede aldıkları kararları Türkiye Muallimler Birliğine bildirmek için bir heyet oluşturmuştur. Oluşturulan heyet henüz Ankara'ya hareket etmeden, Ankara merkezli yayın yapan gazetelerin bir kısmında kendilerini hedef alan olumsuz yazılar yayımlanmaya başlamıştır. Hatta Ankara'ya varınca dahi bu olumsuz yayın faaliyetleri devam etmiştir. Bu tavır, Türkiye Muallimler Birliği Genel Merkezince de gösterilmiştir. Bu sırada Türkiye Muallimler Birliği idaresi, İstanbul muallimlerini mahallî ve hususî bir amaca hizmet etmekle itham etmiştir. İstanbul muallimleri, bahsi geçen olumsuz yazılara karşı Ankara gazetelerine (*Hâkimiyet-i Milliye*, *Yeni Gün*, *Öğüt*) izahatta bulunmuştur. Böylece yanlış anlamalar önemli ölçüde ortadan kalkmıştır.⁴⁹

Muallimler Cemiyetinin 1923 senesi kongresi 7 Temmuz'da gerçekleşmiştir. Kongrenin Darülfünun konferans salonunda icra edileceği öncesinde ilan olunmuştur. İlanda kongrenin yapılabilmesi için çoğunluğun sağlanması gerektiği belirtilerek azaların her hâlükârda katılımı istenmiştir. Kongre günü geldiğinde 200'e yakın kişinin hazır bulunmasına rağmen nisab-ı ekseriyet 217 olması sebebiyle bir karmaşa söz konusu olmuştur. Bunu aşmak için son üç toplantıya katılmayan ve taahhütlerini vermeyenlerin üyeliklerinin geçici olarak düşürülmesi gündeme gelse de bu hususta bir karar alınmamıştır. Sonrasında ise görüşülmesi acil olan konuların müzakeresine geçilmiştir.⁵⁰

Muallimler Cemiyeti ayrıca taslak bir nizamname oluşturarak 1923 Haziran'ından itibaren Tasarruf ve Yardım Sandıklarının faaliyete geçirmiştir. Aynı yılın Eylül ayı ortalarında gerçekleşen toplantıda ise bahsi geçen sandık nizamnamesi İdare Heyetinin onayına sunulmuş ve kabul olunmuştur. Amaç muallimler arasında maddi konularda yardımlaşma ve dayanışmanın temin edilmesi ve onları tasarrufa alıştırmaktır.⁵¹

Resim 2: Muallimler Cemiyeti 1924 Senesi Kongre Üyelerinden Bir Grup (*Tevhid-i Efkâr*, 29 Temmuz 1924, 1.)

⁴⁸ "Muallimler Cemiyeti Kongresi", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 5, 12 Kânunusânî (Ocak) 1923, 69.

⁴⁹ Bkz. Ahmet Hamdi, İbrahim Alaaddin, "9 Şubat 1339 Tarihinde Muallimler Kongresi'nde Okunan Rapor", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 6, 19 Şubat 1922, 96-97.

⁵⁰ *Muallimler Mecmuası*nda kongrenin 217 aza ile toplandığı bilgisi yer alsa da muhtemelen bu doğru değildir. Bkz. "Muallimler Cemiyeti Kongresi", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 11, 31 Temmuz 1923, 327-328. Kongrede başkanlık makamına Hakkı Tarık Bey geçmiştir. Kâtipliklerde ise Şazimet Hanımla, Arif ve Cemal Beyler yer almıştır. Bkz. "Muallimler Kongresi", *Vakit*, 8 Temmuz 1923, 3.

⁵¹ *İstanbul Muallimler Cemiyeti İktisat Sandığı Kongre Risalesi -1-*, Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1340 (1925), 1; "Muallimler Kongresi", *Vakit*, 8 Temmuz 1923, 3.

Cemiyetin 1924 senesi kongresi hakkında ulaşılan ilk bilgi, kongrenin 21 Temmuz'da yapılacağıdır.⁵² Ancak o tarihte ekseriyet sağlanamadığından⁵³ nizamname gereği kongre bir hafta sonraya ertelenmiştir. Kongrenin toplanması için verilen yeni tarih ise 28 Temmuz'dur. Bu esnada da ekseriyet sağlanamamıştır. Ancak yine nizamname gereği kongre icra edilmiştir.⁵⁴ Bu sırada Cemiyetin başkanı Ali Haydar Bey'dir. Bahsi geçen tarihte Erkek Muallim Mektebi salonunda gerçekleşen kongrede ilk tedrisat giderlerinin genel bütçeden sağlanması ve yakın bir zamanda kongresini toplayacak olan Türkiye Muallimler Birliğine dair görüşmeler olmuştur. Bunun yanında ders programları ve *Muallimler Mecmuası*'nın durumu da kongrede ele alınan başlıklardandır. 1924-1925 devresinde kongrede İdare Heyeti yenilenirken önceki yılların aksine Cemiyete fahri reis tayin edilmemiştir. Yapılan seçimlerle oluşan heyet ise şu şekildedir; Reis: Ahmet Hamit Bey, Kâtib-i Umumi: Zeki Bey, Muhasebeci: Hamdi Bey, Veznedar: Hamdi Nazım Bey, İdare Müdürü: Ahmet Tevfik Bey, Azalar: Kaniye Hasan Hanım, Sabiha Hanım, Faika Hanım, Ali Haydar Bey, Hüseyin Fehmi Bey, Harun Reşit Bey, Celal Ferdi Bey, Ekrem Bey, Nurettin Bey.⁵⁵

Muallimler Cemiyeti, Türkiye Muallimler Birliğine katılmadan önce son kongresini 15 Mayıs 1925'te düzenlemiştir. Kongrede, Cemiyete dâhil olmayan tek bir meslektaşın dahi kalmaması gerektiği özellikle istenmiştir. Kongrenin en önemli gündem maddesi ise daha önce de çeşitli vesilelerle gündeme gelen Türkiye Muallimler Birliğine iltihak mevzusudur. Bu sırada tek vücut olmanın önemi vurgulanarak söz, Türkiye Muallimler Birliğinin 1924 senesinde toplanan ilk genel kongresinde, bu konuda meydana gelen tartışmalara getirilmiştir. Kongre sırasında bu hususta yetkileri olmadıkları gerekçesi ile Türkiye Muallimler Birliğine iltihak hakkında menfi tavır sergileyen azaların İstanbul'a dönüşlerinden sonra bu konu Cemiyet bünyesinde detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu hususta bir diğer bilgi ise Muallimler Cemiyetinin 1924-1925 devresi heyet-i umumiye raporunda yer almaktadır. Burada Muallimler Cemiyeti idaresinin, Türkiye Muallimler Birliği ile bir ittifaka müspet baktığı ifade edilmektedir. Ancak Cemiyet idaresine göre ittifakın ne surette sağlanacağı netleştirilmelidir. İdare Heyeti bunun için Türkiye Muallimler Birliği yönetimine istikşafı görüşmelerin başlanması konusunda kendilerinin hazır olduğunu bildirmiştir. Fakat Türkiye Muallimler Birliğinden alınan cevap olumsuzdur. Buradan Türkiye Muallimler Birliği idaresinin iltihakın herhangi bir şart ileri sürülmeden gerçekleştirilmesini istediği anlaşılmaktadır. Bu gelişmenin ardından Muallimler Cemiyeti idaresinin İstanbul'da bulunan muallim örgütleri ile birliktelik kurma çabası içerisine girdiği görülmektedir.⁵⁶ Bu durum yakın bir zamanda Türkiye Muallimler Birliği ile gerçekleşmesi muhtemel olan bir görüşmede Muallimler Cemiyetinin elini güçlendirme çabası olarak yorumlanabilir.

3. Muallimler Cemiyetinin Türkiye Muallimler Birliğine İltihakı ve Onun Bir Şubesi Olarak 1928'e Kadarki Faaliyetleri

Türkiye Muallimler Birliğinin temeli 1921 senesi Mayıs'ında atılsa da Birliğin aktif bir şekilde faaliyete geçmesi 1923 senesinden sonradır. Bunun temel sebebi 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile savaş sürecinin resmen sona ermiş olması ve ardından iç meselelere ağırlık verilmeye başlanmasıdır. O sırada Türkiye Muallime ve Muallimler Dernekleri Birliği adıyla Ankara merkezli çalışma yürüten Birliğin de (Türkiye Muallimler Birliği) teşkilatlanma çabaları içerisine girdiği görülmektedir. Birlik, bu doğrultuda 1924'te toplanan ilk genel kongresinde Türkiye genelinde bulunan muallim örgütlerini kendine bağlama kararı alarak ismini Türkiye Muallimler Birliği şeklinde değiştirmiştir. Bu esnada müstakil hareket eden diğer bir kısım muallim örgütü gibi Muallimler Cemiyetinden de bu birlikteliğe katılması istenmiştir.⁵⁷

İstanbul'da faaliyet gösteren Muallimler Cemiyeti ile Ankara merkezli teşkilatlanan Türkiye Muallimler Birliği arasındaki ilk sıcak temaslar 1922 senesindeydi. Cemiyetin 8 Temmuz'daki kongresine dair "Muallimler Cemiyeti Kongre Reisi Şemsettin" imzası ile Ankara'ya çekilen telgrafta Türkiye Muallime ve Muallimler Dernekleri Birliğine "anavatanın kurtarıcı" hitabıyla Cemiyetin iltifatları iletilmiştir. Bu telgrafa verilen cevap kısa süre içerisinde İstanbul'a ulaşmıştır. Türkiye Muallime ve Muallimler Dernekleri Birliği Reisi Muhittin Baha (Pars)

⁵² "Muallimler Cemiyeti Kongresine Davet", *Tevhid-i Efkâr*, 5 Temmuz 1924, 5; "Muallimler Kongresi Bugün Toplanıyor", *Tevhid-i Efkâr*, 21 Temmuz 1924, 4.

⁵³ "Muallimler Cemiyeti Kongresi Toplanamadı", *Tevhid-i Efkâr*, 22 Temmuz 1924, 5.

⁵⁴ "Muallimler Cemiyeti Kongresi", *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1924, 5; "Muallimler Cemiyeti Kongresi", *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1924, 2.

⁵⁵ *İstanbul Muallimler Cemiyeti 1340-1341 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -6-*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1925, 1; "Dün Muallimler Cemiyeti Kongresi Açıldı", *Tevhid-i Efkâr*, 29 Temmuz 1924, 1.

⁵⁶ *İstanbul Muallimler Cemiyeti 1340-1341 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -6-*, 4-6.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yunus Pustu, "Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleriyle Türkiye Muallimler Birliği (1921-1936)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 99 (2019), 51-94.

imzası ile gelen cevapta ise iki örgütün birleşmesi fikri dile getirilmiştir⁵⁸. 1923 senesi içerisinde de bu konuda sıcak mesajların verildiği görülmektedir. Bu sırada yine birleşilerek aynı çatı altında çalışma yürütülmesi arzusu dile getirilse de bu, temenniden öteye geçememiştir. 1924 senesi genel kongresinde birleşme konusu gündeme geldiğinde ise kongrede hazır bulunan Muallimler Cemiyeti temsilcileri bu fikre taraftar olmadıklarını belirtmişlerdir. Onlar müstakil bir şekilde iş birliğinin devam ettirilmesinin daha faydalı neticeler vereceği kanaatindeydi. Ayrıca İstanbul temsilcileri bu hususu müzakere etmeye yetkili olmadıklarını belirterek kongreyi terk etmiştir⁵⁹. Muallimler Cemiyetinin Türkiye Muallimler Birliğine katılması hususu 1925 Mayıs'ında gerçekleşen Birliğin ikinci genel kongresinde tekrar gündeme gelse de bu hususta herhangi bir gelişme olmamıştır⁶⁰. Buna rağmen üç ay kadar sonra -2 Ağustos 1925'te- Muallimler Cemiyeti, Birliğe katılarak ismini İstanbul Muallimler Birliği olarak değiştirmiş ve onun bir şubesi olarak varlığını sürdürmeye başlamıştır.⁶¹

Muallimler Cemiyetinin henüz bir yıl geçmeden kararını değiştirerek Birliğe iltihak etmesinin sebepleri üzerinde durmak gerekir. Bunlardan ilki Türkiye Muallimler Birliğinin bu yöndeki çabalarıdır. Ancak tek başına bu çabalar yeterli olmamıştır. Her ne kadar özerk yapıda bulunsa da Türkiye Muallimler Birliğinin o dönemde iktidara yakınlığı oldukça maruftur. Hatta Birlik başkanlarının ve idarecilerinin aynı zamanda hükümet üyeleri, milletvekilleri ve bürokratların olduğunu burada ifade etmek gerekir. Dolayısı ile dönemin şartlarında Türkiye Muallimler Birliğinin bu husustaki teşebbüslerinin reddedilmesi aynı zamanda hükümetle de ters düşmek manasına da gelecektir.

Yaşanan bu gelişme ile birlikte 1922 Eylül'ünden beri çıkmakta olan *Muallimler Mecmuası*'nın yayın politikasında önemli bir kırılma ortaya çıkmıştır. Devam eden süreçte iktidara karşı daha yumuşak bir tutum takınılmaya başlanmıştır. Mecmuada siyasi iktidarın politikalarına karşı çok fazla eleştiri getiril(e)memiş; eğitim ve kültür hayatına dair yazılar ile eğitimle alakalı içeriklere öncelik verilmiştir. Bu dönüşümle beraber mecmua, eğitime dair yürürlüğe giren mevzuatın (yasa, yönetmelik vb.) ilan edildiği bir haber kaynağı haline gelmiştir. Bundan sonra evvelce olmadığı kadar Osmanlı'ya karşı eleştirilerin, cumhuriyet inkılaplarına karşı ise sınırsız övgülerin yer alması meydana gelen dönüşümü yansıtmaya açısından önemlidir.⁶²

Türkiye Muallimler Birliğine katılan Muallimler Cemiyeti (İstanbul Muallimler Birliği) bu gelişmeyi *Muallimler Mecmuası* vasıtası ile duyurmuştur. Ayrıca iltihakın hemen ardından İdare Heyetine seçilen kişilerin isimlerini de mecmua vasıtası ile ilan etmiştir. Buna göre Birliğin başkanı Erkek Muallim Mektebi muallimlerinden Mustafa Şefik Bey'dir. Genel sekreterlik makamında da Darülfünun müderrislerinden Mehmet Emin Bey yer almıştır. Heyetin diğer üyeleri ise mektep müdür ve muallimlerinden Haydar, Akil, Hacı Tahir ve Zülfi Beylerle Naciye Hanım'dır.⁶³

1926 senesine gelindiğinde Birlik azalarına kimlik verilmeye başlanmıştır. Sinema ve tiyatro gibi etkinliklerde Birlik mensuplarının indirimli bilet alabilmeleri açısından verilen kimlikler önem arz eder. Ayrıca vefat eden ve mağduriyet yaşayan meslektaşlara yönelik girişimler de söz konusudur. Bunun yanında Birlik idaresi mesken bedelleri ve maaşlar konusunda Türkiye Muallimler Birliği Genel Merkezi nezdinde teşebbüslerde bulunmuş ve nispeten bunda başarı sağlamıştır⁶⁴. Birliğin Tasarruf ve Yardım Sandıkları oluşturmak suretiyle mensuplarına destek sağlamaya çalıştığını da burada belirtmek gerekir.⁶⁵

İstanbul Muallimler Birliği, o esnada (1926 senesi ortalarında) İstanbul'da olan Eğitim Bakanı ve aynı zamanda Türkiye Muallimler Birliği başkanlığı vazifesini yürüten Necati Bey'in onuruna bir çay etkinliği düzenlemiştir. Bu esnada İstanbul Birliği başkanlığını yürüten Şefik Bey söz alarak katılımcılara hitap etmiştir. Sözlerinde saltanat ve meşrutiyet devirlerinde üst düzey devlet erkânı ile görüşülmesinin ve mevcut sorunların onlara aktarılmasının mümkün olmadığını vurgulayarak Cumhuriyet idaresi ile beraber meclis üyelerinin şehir şehir

⁵⁸ Sarıhan, *Maarif Ordusu*, 255.

⁵⁹ "Muallimler Kongresi", *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1924, 1; Hakkı Tarık, "Muallimler Kongresi İhtilafı", *Akşam*, 28 Ağustos 1924, 2.

⁶⁰ "Muallimler Kongresi: Muallim Cemiyetleri", *Muallimler Mecmuası*, Mayıs 18925, Sayı 31, 1428.

⁶¹ *Cumhuriyet* gazetesinin 3 Ağustos 1925 tarihli nüshası bu hadiseyi "İstanbul Muallimleri Dün Resmen Birliğe İltihak Etti" başlığıyla vermiştir. Bkz. "Muallimler Birliği", *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1925, 1.

⁶² Pustu, "Muallimler Mecmuası (1922-1927, 1930-1935)".

⁶³ "Muallimler Birliği Teşkilatı", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 33, Eylül 1925, 1496. İdare Heyeti azalarının görev yaptıkları okullar hakkında bkz. *Türkiye Muallimler Birliği İstanbul Merkezi 1925-1926 Senesi Kongresi Ruzname*, Yenises Matbaası, İstanbul 8 Temmuz 1926, 2.

⁶⁴ "Birlik Haber ve Hareketleri", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 38, Şubat 1926, 1653-1654.

⁶⁵ Süleyman Şevket, "İstanbul Muallimler İktisat Sandığı 30 Eylül 1341 Hesap Hülasası", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 38: Şubat 1926, 1655-1656; "İstanbul Muallimler İktisat Sandığı Teşrinisani 1341 Hesap Hülasası", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 39, Mart 1926, 1686-1688.

gezerek halkla hemhal olduğunu ifade etmiştir. Bu doğrultuda kanunların yürürlüğe girdiğini belirten Şefik Bey, aksaklıkların da haliyle olduğunu ancak bunların telafisi doğrultusuna adımların atıldığını dile getirmiştir. Konuşması sırasında ayrıca muallimlerin sorunlarını da Necati Bey'e arz etmiştir. Ardından ise Necati Bey bir konuşma yapmıştır. Sözlerinde Muallimler Birliğinin önemine değinerek ancak muallimlerin çabaları ile eğitim-öğretimde ilerlemenin sağlanabileceğini vurgulamıştır. Necati Bey bunun yanında meslek mensuplarının hak ve menfaatleri hususunda hükümetin teminatını iletmiştir.⁶⁶

Türkiye Muallimler Birliğine bağlanan ve İstanbul Muallimler Birliği adını alan Cemiyet, 8 Temmuz 1926 tarihinde genel kongresini toplamıştır. Bu sırada da Türkiye Muallimler Birliğine iltihakın yansımaları söz konusudur. Kongre boyunca tek çatı altında faaliyet yürütmenin faydalarından ve Türkiye Muallimler Birliğinin müspet girişimlerden bahsedilmiştir. Bu esnada Birliğin dâhili nizamnamesinin de oluşturulduğu görülmektedir. Altı başlık ve 27 maddeden oluşan nizamname, Türkiye Muallimler Birliği Genel Merkezinin nizamnamesi ile benzer maddelerden oluşmaktadır.⁶⁷ Aynı yılın Kasım ayı sonunda ise birliğin yasasının da yayımlandığı tespit edilmiştir.⁶⁸ 1927 senesi başına gelindiğinde ise İstanbul Muallimler Birliği başkanının Nureddin Ali Bey olduğu görülmektedir.⁶⁹

4. Türkiye Muallimler Birliğinin Konfederasyona Çevrilmesi Sonrası İstanbul Muallimler Birliği

Muallim dernekleri ve cemiyetleri, Türkiye Muallimler Birliğinin 1924-1925 senelerinde giriştiği ciddi teşebbüsler neticesinde tek çatı altında birleşmiştir. Buna ek olarak muallim örgütlenmesi mevcut olmayan birçok il ve ilçede de bağlı şubeler oluşturulmuştur. Bu sayede Birlik çatısı altında gerek hükümetin eğitim politikaları gerekse muallimlerin hak ve menfaatleri doğrultusunda önemli adımlar atılmıştır. 1925 ve 1926 seneleri bu açıdan oldukça önemlidir ve erken cumhuriyet döneminde muallim örgütlenmesinin zirveye ulaştığı yıllardır. Ancak bu durum çok fazla sürmemiştir. Türkiye Muallimler Birliği bu yapısını ancak dört yıl kadar muhafaza edebilmiştir.⁷⁰

Türkiye Muallimler Birliği, 26 Ağustos 1928'de toplanan son genel kongresinde mevcut yapısını değiştirerek mutemetlik usulüne geçmiştir⁷¹. Devam eden süreçte ise Konfederasyonun kendini lağvetme yoluna gittiği görülmektedir⁷². Bu gelişme ile birlikte İstanbul Muallimler Birliğinin de aralarında olduğu muallim örgütleri müstakil hareket etmeye başlamıştır. Muallimler Cemiyeti, en baştan beri bu tarz bir yapılanmayı savunsa da ani ve plansız olarak yaşanan bu gelişme onu da memnun etmemiştir. Maddi yetersizlikler bu memnuniyetsizliğin en önemli sebebidir. Bu ortam içerisinde İstanbul Muallimler Birliğinin bu devredeki ilk kongresi 12 Nisan 1929'da Darülfünun konferans salonunda toplanmıştır. Bu sırada İdare Heyeti seçimleri gerçekleştirildiği gibi federasyon usulüne uygun bir de yasa kaleme alınmıştır.⁷³

Bu devrede İstanbul Muallimler Birliğinin karşılaştığı bir diğer önemli sorun muallimlerin birliğe ilgi göstermemesidir. Bunu kırmak için Birlik idaresinin bazı girişimleri olsa da o sırada bundan sonuç alınmadığı aşikârdır. 1931 senesi içerisinde İstanbul'da görev yapan muallimlerden sadece yüzde yirmisinin Birliğe kayıtlı bulunması bunun en önde gelen yansımalarından biri olmuştur. Bununla doğru orantılı olarak Birliğin gerçekleştirdiği etkinliklere katılım oranı çoğu kere sınırlı kalmış ve Birliğin yayınladığı *Muallimler Mecmuası* da muallimlerden teveccüh görmemiştir.⁷⁴

⁶⁶ "Çay Ziyafeti", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 40-41, Nisan-Mayıs 1926, 1745-1742.

⁶⁷ *Türkiye Muallimler Birliği İstanbul Merkezi 1925-1926 Senesi Kongresi Ruzname*, İstanbul: Yenises Matbaası, 8 Temmuz 1926.

⁶⁸ Yasa için bkz. "İstanbul Muallimler Birliği Merkezi Yasası", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 45, Teşrinisani (Kasım) 1926, 1901-1905.

⁶⁹ *Muallimler Mecmuası*, Sayı 46, Kanunuevvel (Aralık) 1926, 1949.

⁷⁰ Pustu, "Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleriyle Türkiye Muallimler Birliği (1921-1936)", 63.

⁷¹ "T.C. Muallimler Birlikleri Federasyonu Yasası", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 8, 15 Mayıs 1930, 238.

⁷² "Birlik Haberleri", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 1, 1 Kânunusânî (Ocak) 1930, 32.

⁷³ "İstanbul Muallimler Birliği 930 Kongresi", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 12, 15 Teşrinisânî (Kasım) 1930, 63-64.

⁷⁴ Kâzım Nami, "Okumakta Birlik", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 7, 1 Mayıs 1930, 193-195; Kâzım Nami, "Bizim Kongremiz", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 13, 15 Kânunuevvel (Aralık) 1930, 67-68.

Resim 3: Ocak 1931 Tarihli Kongreden Bir Kare (*Cumhuriyet*, 16 Kânunusânî (Ocak) 1931, 1.)

Türkiye Muallimler Birliğinin, meslek mensuplarının hak ve menfaatleri doğrultusunda hareket etmekten ziyade politikalarını uygulamak doğrultusunda hükûmetin bir kolu gibi hareket etmesi bunda önemli bir etkidir. Dönemde muallimler, birlik yolunda sarf ettikleri paraların hangi surette ve nerelere harcandığını sorgulamaya başlamıştır. Hayatlarını mesleğe adayan muallimlerin tepkisini çeken bir başka konu ise “tasfiyeye tabi” tutulduktan sonrası kendilerini az da olsa bir tazminatın verilmesi için Birliğin herhangi bir girişimde bulunmamış olmasıdır. Bunun yanında dönemde idarecilerinin Birliği çeşitli makamlara ulaşabilmek için bir vesile olarak gördüğü de muallimler arasında yaygın olan kanaattir.⁷⁵

İstanbul Muallimler Birliği idaresi mevcut bu kaniya rağmen muallimleri kazanmaya ve etkinliklerini devam ettirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda 1930, 1931, 1932, 1933 ve 1935 yıllarında kongreler düzenlenmiştir. Bu kongrelerde Birliğin genel durumu hakkında görüşmeler yapılarak İdare Heyetleri yenilenmiştir. Buna göre 1930 senesi kongresinde seçilen ve 1931 senesi kongresine kadar iş başında kalan İdare Heyetinde Ahmet Hamdi Bey başkan, Mehmet Ali Şevki (Sevündük) Bey veznedar ve Tahsin Demiray Bey de kâtip olarak vazife üstlenmiştir. Azalıklarda ise Sıddık Sami (Mülkiye Mektebi muallimlerinden), Şerif (edebiyat müderrisi), Ali Haydar (Galatasaray Lisesi Müdürü), Mahir (Erenköy Lisesi Müdürü) ve Tahir Beylerle (Göztepe Beşinci Mektep başmuallimi) Naciye Hanım (Beşiktaş On Sekizinci Mektep başmuallimi) yer almıştır. 1930 senesi kongresinde oluşan Hakem Heyetinde Yüksek Mektep Müderrisi Tefvik Recep Bey, Kandilli Orta Mektep Müderrisi Âkil Bey, Beyoğlu On Beşinci Mektep başmuallimi Şaziye Hanım ve İstanbul Birinci Mektep muallimi Nihat Bey görev almıştır. Hesap Müfettişleri ise lise matematik muallimi Hasan Fehmi ve İstanbul Yirmi Sekizinci Mektep başmuallimi Fahri Beylerdir.⁷⁶

1931 senesi İstanbul Muallimler Birliğinin tekrar teşkilatlanma çabası içerisine girdiği yıl olmuştur. Bu sebeple toplantı ve kongrelerin diğer senelere nazaran daha sık gerçekleştiği görülmektedir. Bunlardan biri 1931 Şubat’ındadır. Kongre öncesi Şevket Aziz Bey tarafından çocukların yetişmesine dair bir konferans verilmiştir. Akabinde ise kongre etkinliğine geçilerek Kongre başkanlığına Köprülüzade Mehmet Fuat Bey (Mehmet Fuat Köprülü) seçilmiştir. Kongrede bir senelik faaliyet raporu okunmuştur. Rapora itirazlar söz konusudur. Bunların temeli, muallimlerin içtimai hayatına ve yardımlaşmasına yönelik adımlar atılmadığı hususlarına dayanmaktadır. Bilhassa mali konularda Birliğe eleştiriler söz konusudur. Münazaralardan sonra oy çokluğu ile rapor kabul edilmiştir. Devamında İdare Heyeti seçimlerine geçilmiştir. Yapılan seçimlerde küçük bir değişiklikte birlikte eski heyetin göreve devamı kararlaştırılmıştır.⁷⁷

⁷⁵ Kâzım Nami, “Bizim Kongremiz”, *Muallimler Mecmuası*, Sayı 13, 15 Kânûnevvvel (Aralık) 1930, 67-68.

⁷⁶ “İstanbul Muallimler Birliği (1)930 Kongresi’nde İdare, Hakem Heyetleri ile Hesap Müfettişliklerine Seçilen Arkadaşlar”, *Muallimler Mecmuası*, Cilt 8, Sayı 13, 15 Kânûnevvvel (Aralık) 1930, 95.

⁷⁷ “Muallimler Toplandı”, *Cumhuriyet*, 16 Kânunusânî (Ocak) 1931, 1-2.

Resim 4: 27 Ağustos 1931 Tarihli İçtimadan Bir Kare (*Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1931, 1.)

1931 senesi içerisinde 15 Haziran'da Birlik İdare Heyeti fevkalade olarak bir araya gelmiştir. Bu esnada heyetin bir senelik etkinliğine dair bir rapor hazırlanmıştır. Yaklaşık iki ay sonra ise kayıtlı 600 kadar mensubunun katılımı ile Birliğin senelik kongresi icra edilmiştir⁷⁸. Bu sırada Birliğin başkanı Hamit Bey'dir⁷⁹. 27 Ağustos'ta Birlik idaresi bir toplantı daha yapmıştır. O esnada 50-60 kadar muallim hazır bulunmuştur. Bu devrede barem kanunu sebebiyle muallimlerin alacakları maaşlar müzakere edilmiştir. Bu kanunla beraber muallimlere verilen mesken bedelleri kaldırılmıştır. Ayrıca yakın zamanda meydana gelen teşebbüslerle birlikte muallimlerden kazanç vergisi alınmaya başlanmıştır. Kongrede bu hususlarda hararetli tartışmalar olmuş ve neticede mağduriyetlerin giderilmesi adına Maarif Vekâleti nezdinde girişimlerde bulunulmasına karar verilmiştir.⁸⁰

15 Haziran'da gerçekleşen içtimada alınan kararlar birliğin genel kongresinin iki ay sonra yapılması kararlaştırılrsa da kongrenin toplanması sene sonunu bulmuştur. Kongrede Birlik heyetleri yenilenmiştir. Seçimlerde başkan, veznedar ve kâtiplik vazifeleri aynı kalırken diğer azalıklarda bazı değişiklikler olmuştur. Buna göre Ethem, Sıddık Sami (Onar), Ali Haydar, Mahir, Hamdi ve Rüştü Beyler İdare Heyetinin yeni üyeleridir. Şerif, Kemal, Nevzat, Hamdi Nazım, Tahir ve Mustafa Beyler de yedek azalıklara seçilmiştir. Hesap Müfettişlikleri ve Hakem Heyetleri ise tamamen değişmiştir. Arif Şükrü ve Yusuf Ağâh Beyler yeni hesap müfettişleridir. Kâzım Nami (Duru), Köprülüzade Mehmet Fuat, Sabri, Âkil ve Tahir Beylerle Şaziye Hanım da hakem heyetinde görevlendirilmiştir.⁸¹

1932 senesi genel kongresinin ilk olarak 30 Kasım'da bir araya gelmesi düşünülmüştür. Ancak bu tarihte çoğunluk sağlanamadığından kongre bir hafta ertelenmiştir⁸². Böylece kongre 7 Aralık'ta Sultanahmet'te bulunan Muallimler Birliği binasında toplanmıştır. Kongrede ilk olarak İdare ve Hesap Heyetlerinin raporları okunmuştur. Bu sırada Birlik binasının geçici olarak adliyeye bırakılması hususu da görüşülmüş ve memnuniyetle kabul edilmiştir. Devam eden süreçte İdare Heyeti yenilenmiştir⁸³. Yapılan seçimler neticesinde psikoloji profesörü Mustafa Şekip (Tunç), felsefe doçenti Hilmi Ziya (Ülken), antropoloji doçenti Doktor Şevket Aziz (Kansu), felsefe muallimi Nevzat Ayaz, Hıfzırahman Raşit (Öymen), Hüviyet Bekir, Kırk Dördüncü Mektep muallimi Tarık, Beşinci Mektep başmuallimi Selahattin ve Yedinci Mektep başmuallimi Ali Rıza Beyler yeni oluşan heyette

⁷⁸ "Muallimler Birliği İçtimarı", *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1931, 4.

⁷⁹ "Muallimler Birliğinde Çay", *Cumhuriyet*, 31 Temmuz 1931, 2.

⁸⁰ "Muallimler Maaşlarının Azalmasından Müşteki", *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1931, 1.

⁸¹ "İstanbul Muallimler Birliği 1931 Yılı Kongresi", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 24, Kânunuevvel (Aralık) 1931, 127-128.

⁸² "Muallimler Birliği kongresi", *Cumhuriyet*, 1 Kânunuevvel (Aralık) 1932, 2.

⁸³ "Muallimler Birliği Senelik Kongresi", *Muallimler Cemiyeti*, Kânunuevvel (Aralık) 1932, 2.

görevlendirilmiştir. Adı geçen azalar arasından Mustafa Şekip Bey Birliğin başkanıdır. Hıfzurrahman Raşit Bey kâtiplik vazifesini yürütürken Tarık Bey de Birliğin muhasebecisi olmuştur.⁸⁴

1933 senesi genel kongresi hakkında iki farklı bilgi karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki, kongrenin 4 Mayıs'ta Sultanahmet'teki Birlik binasında toplanacağına dairdir. Buna göre kongrede muallimlerin sükna bedelleri görüşülecektir⁸⁵. Diğer bilgi ise katılımcıların 11 Mayıs'ta Birlik binasında bir araya geldiğidir. Kongrede başkanlığı Ferit Zühtü Bey üstlenmiş, kâtipliklerde ise Münir ve Tarık Beyler yer almıştır. İdare ve Hesap müfettişlerinin raporları okunduktan sonra muallimlerin Birliğe alâka göstermedikleri dile getirilerek muallimlerin Birliğe ilgi göstermesinin gerekliliği ve bu doğrultuda yapılması gerekenler üzerinde durulmuştur. Ardından ise İdare Heyeti seçimlerine geçilmiştir.⁸⁶

Gerçekleştirilen araştırmalarda Birliğin 1934 senesi kongresine dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. İstanbul Muallimler Birliği, 1935 senesi içerisindeki ilk kongresini ise Nisan ayı başında toplamıştır. İlk içtimanda geçici heyetini seçen Birlik, gündemini bitiremediğinden 8 Nisan'da tekrar bir araya gelmiştir. Halkevinde yapılan kongreye 800'den fazla muallim katılmıştır. Kongrede muallimlerin makam ve kıdem tahsisatı meseleleri ele alınmıştır. Görüşmelerin ardından resmî makamlar nezdinde girişimlerde bulunulmasına karar verilmiştir. Bu sırada önceki hafta teşekkül eden Birlik geçici İdare Heyetinin raporu okunmuş ve bu kısa sürede hayata geçirilen faaliyetler takdirle karşılanmıştır. Kongrede muallimler yararına yardım ve kooperatif teşkilatı oluşturulması, muallimlerin emeklilik işlerinin halli, Birlik mecmuasının (*Muallimler Mecmuası*) içeriğinin zenginleştirilmesi, muallimlerin tatil aylarında seyahatler yapabilmeleri için muhtelif ülkelerin ilgili birimleri ve idarecileri ile iletişime geçilmesi, vefat eden muallimlerin ailelerine yardım sağlamak amacıyla bir sandık kurulması ve haksızlığa maruz kalan muallimlerin sorunlarının giderilmesi yönünde görüşmelerde bulunulmuştur. Bunların hayata geçirilmesi ise yeni oluşacak heyete bırakılmıştır. Bunun için seçilen azalar ise İlk Tedrisat Müfettişlerinden Şevki, Birinci İlkokul Başmuallimi Adil, Beşinci İlkokul muallimlerinden Selahattin ve Haydar Paşa Lisesi fizik Muallimi Kenan Beyler ile Kız Muallim Mektebi hocalarından Hüviyet Bekir Hanımdır.⁸⁷

Birlik, aynı yıl içerisinde 8 Mart tarihinde tekrar bir araya gelmeyi planlamıştır. Ancak o tarihte kongreye pek az sayıda muallim katılmıştır. Bunun yanında dokuz kişiden oluşan Birlik idaresinden de yalnız bir kişi o esnada hazır bulunmuştur. Bu sebeple kongrenin icrası 25 Mart'a ertelenmiştir⁸⁸. 25 Mart'a gelindiğinde ise Birlik kongresinin İstanbul Halkevi binasında yapıldığı görülmektedir. Kongre, Birlik Başkanı Mustafa Şekip Bey tarafından açılmıştır. Akabinde kongre başkanlığına ilkokullar müfettişi Şevki Erksoy, kâtipliklere ise Üsküdar'dan Refet ve Beyoğlu'ndan Ali Rıza beyler seçilmiştir. Kongrede bir kısım katılımcı Birlik idaresini hiçbir icraat gerçekleştirilmemekle suçlamıştır. İdare Heyetinin buna cevabı ise Birlik mensuplarının idareye hemen hiçbir konuda destek vermediğidir. Bu sırada azaların yükümlü oldukları aidatlarını da ödemedikleri belirtilmiştir. Yaşanan tartışmalar esnasında Birlik başkanı Mustafa Şekip Bey'in de eleştirilere maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Onun eleştirilere verdiği cevap kendini müdafaa etmekten ziyade Birliğin içerisinde bulunduğu durumu ortaya koyar mahiyettedir. Zira o, sözlerinde evvelki genel kongre sırasında hasta olduğundan kongreye katılım gösteremediğini belirterek buna rağmen kendisinin Birlik başkanı seçildiğini ifade etmiştir. Beyan ettiğine göre bu vazifeyi gelen ısrarlar üzerine kabul etmek durumunda kalmıştır. Şekip Bey'in sadece bu sözleri dahi İstanbul Muallimler Birliğinin o sırada ne denli bir çıkmazın içerisinde bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir. Tartışmaların ardından geçici İdare Heyeti oluşturulmuştur. Heyette Hüviyet Bekir, Haydar Paşa Lisesi Fizik muallimi Kenan Sarier, Şevki Erksoy, Beyazıt Beşinci Mektep başmuallimi Selahattin ve İstanbul Birinci Mektep başmuallimi Adil Beyler görev almıştır.⁸⁹

İstanbul Muallimler Birliği, 25 Mart'taki toplantıdan yaklaşık iki hafta sonra, 8 Nisan 1935 tarihinde yıl içerisindeki üçüncü kongresini gerçekleştirmiştir. Bir araya gelinen yer yine İstanbul Halkevi salonudur. Kongreyi Birlik Başkanı Şevki Erksoy açmıştır. Sonrasında kongre başkanlığına Sabri Bey seçilmiştir. Kongrede

⁸⁴ "Muallimler Birliği 933 Senesi Kongresi", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 35, 36, 37, Kânunusânî (Ocak)-Şubat-Mart 1934, 173-176

⁸⁵ "Muallimler Bugün Toplanıyor", *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1933, 2. Kongrenin 4 Mayıs'ta toplanmayı planladığı ancak yeterli çoğunluk sağlanamaması nedeniyle toplanamadığı muhtemeldir.

⁸⁶ "Muallimler Birliği Kongresi", *Cumhuriyet*, 11 Mayıs 1933, 2; "Dün Yapılan İki Kongre", *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1933, 2. Muallimler kongrenin ardından Gazi Mustafa Kemal'e bir telgraf iletilmiştir. Bkz. "Muallimlerin Telgraflarına Cevaplar", *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1933, 2.

⁸⁷ "Muallimler Birliği Dün Kongresini Bitirdi", *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1935, 1.

⁸⁸ "Muallimler Birliği Dün Kongresini Akdedemedi", *Cumhuriyet*, 9 Mart 1935, 2.

⁸⁹ "Muallimler Birliği Kongresi", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 38-39, 9 Mayıs 1935, 213-218.

İdare Heyeti seçimleri yapılmıştır. Seçilen üyeler daha önce geçici olarak bunun için vazifelendirilendir. Yukarıda da geçtiği üzere bunlar Hüviyet Bekir, Kenan Sarier (Haydarpaşa Lisesi Fizik ve Kimya muallimi), Şevki Erksoy, Selahattin ve Adil Beylerdir. Yedek azalıklar ise Kadıköy Dördüncü Mektep muallimi Osman, Erenköy Kız Lisesi Müdürü Mahir ve Üniversite Genel Kâtibi Ferit Zühtü Beylerdir. Hesap Müfettişleri de Nuri ve Tarık Beylerdir.⁹⁰

5. İstanbul Muallimler Birliğinin Kapatılmasına Giden Süreç ve Birliğin Lağvı

İstanbul Muallimler Birliği ayakta kalmak ve eski etkinliğini tekrar kazanmak doğrultusunda çaba sarf etse de dönemin siyasi konjonktüründe buna çok muvaffak olamamıştır. Cumhuriyet Halk Fırkasının cemiyetler ve dernekler üzerindeki baskısı bunda önemli bir etkidir. Halk Fırkasının bu tutumu, İstanbul Muallimler Birliğine has bir uygulama olmayıp bütün dernekler için geçerlidir.

Türk Ocaklarının kapatılmasının ardından kapsadığı kitle açısından mühim bir konumda bulunan İstanbul Muallimler Birliğinin bakışları üzerine çektiği ihtimal dâhilindedir. Birliğin ileri gelenlerinden Kâzım Nami Bey'in 1931 Nisan'ında Birliğin şu an için siyasi bir hedefinin olmadığı, fakat ilerleyen dönemde böyle bir işe girişirse bunun makul karşılanması gerektiğine dair yazısı dönemin şartlarında önemli bir çıkıştır.⁹¹ Ayrıca Birliğin o sırada ekonomik kazanç elde etmeye yönelik teşebbüslerde bulunması ve kendine yeter duruma gelmeyi hedeflemesi de dikkate alınması gereken bir diğer husustur.⁹² Hükümetçe dönemde zaten cemiyetler üzerinde menfi bir politika izlenmekte iken yaşanan bu gelişmelerin süreci daha da keskinleştirdiği muhtemeldir.

Genel çerçevede iktidarın cemiyetler üzerindeki baskılarının yanında, ilginçtir ki özelde Birlik azası bir kısım muallimin de İstanbul Muallimler Birliğinin lağvına yönelik faaliyetleri olmuştur. Bu doğrultuda 1936 Şubat'ında gerçekleşen kongrede Birlik azası bir kısım muallimin Birliğin feshi yönünde önerge sunduğu görülmektedir. Ancak bu teklif kabul görmemiştir. Bunda, teklifi verenlerin oylamaya katılmaması etkili olmuştur.⁹³ Akabinde teklif sahibi muallimler kongrede ekseriyetin oluşmadığını öne sürerek fesih kararının alınması için İstanbul vilayet idaresine başvurmuşlardır.⁹⁴ Fesih kararının alınmaması üzerine, Birlik İdare Heyeti azalarının önemli bir kısmı istifa etme yolunu seçmiştir. Bunu Birliğin 245 faal azasının istifası takip etmiştir. İstifa edenlerin tamamının ise halkevine katıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁵ Yaşanan bu gelişmelerin ardından Birliğe kayıtlı sadece 25 kişi kalmıştır. Buna rağmen o esnada birliğin başkanı olan Kenan Sarier lağv kararına çok sıcak bakmamıştır. Ona göre Birlik mensuplarının kahir ekseriyeti halkevi çatısı altına dâhil olsa da bu Birliğin dağıtılması için yeterli gerekçe değildir. Ancak bu sırada İstanbul Valiliği ve Belediyesi de işin içine girmiş; fesih kararı alınmaması durumunda bunun (fesh) belediyece alınacağı ifade edilerek Birlik idaresine gözdağı verilmiştir.⁹⁶

Birlik azası muallimlerin kendilerini bünyesinde toplamaya çalışan cemiyetlere/derneklere ilgisiz kalmaları makul karşılanabilir. Evvelki dönemlerde (Osmanlı ve Cumhuriyetin ilk yıllarında) de bunun örnekleri söz konusu olmuştur. Ancak ilgisiz kalmanın yanında bizzat kendilerine hitap eden bir sivil toplum kuruluşunun kapatılması yönünde faaliyetlere girişilmesi üzerinde durulması gereken önemli bir ayrıntıdır. Muallimlerin, İstanbul Muallimler Birliğine üye oldukları halde aynı zamanda Halkevine katılmalarının da önünde herhangi bir engel yokken, Birliğin lağvı konusunda gösterdikleri bu gayreti devrin siyasi şartları ile alakalandırmak mümkündür. Bu sırada hükümetin cemiyetler konusunda izlediği politikanın bir kısım muallime de sirayet ettiği anlaşılmaktadır.

Hamdullah Suphi Bey'in tabiri ile ülkemizdeki sivil toplum kuruluşları açısından 1931-1935 arası yıllar "zorunlu bir intihar dönemi"dir.⁹⁷ Halk Fırkasının parti devlet bütünleşmesi bağlamında sivil toplum kuruluşları üzerinde

⁹⁰ "Muallimler Birliği Kongresi", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 38-39, 9 Mayıs 1935, 218-220.

⁹¹ Kâzım Nami, "Muallim Teşekkülü", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 18, 15 Nisan 1931, 226.

⁹² "Mektepte Kooperatif", *Muallimler Mecmuası*, Sayı 21-22, Eylül-Teşrinievvel (Ekim) 1931, 12-25; "Muallimler Birliğine Yeni Varidat", *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1932, 2.

⁹³ "Muallimler Birliği Kongresi: Fesh Kararının Verilmesi Geri Kaldı", *Akşam*, 2 Şubat 1936, 2; "Muallimler Birliği Kendi Kendini Feshediyor: Muallimler Halkevlerinin Muhtelif Kollarında Çalışacaklardır", *Akşam*, 17 Kânunusânî (Ocak) 1936, 1-4.

⁹⁴ "Muallimler Birliği: Bir Kısım Muallimler Vilâyete Müracaat Etiler", *Akşam*, 27 Şubat 1936, 3.

⁹⁵ Bu dönüşümle birlikte Halkevlerince muallimlerin lehine çeşitli maddi girişimlerde bulunduğu hakkında bkz. "Muallimlere Yardım: Halkevlerince Yapılacak Yardım Görüşülüyor", *Akşam*, 19 Kânunusânî (Ocak) 1936, 3.

⁹⁶ "Muallimler Birliği: Vilayet Birliğin Vaziyetini Tetkik Ediyor", *Akşam*, 13 Ağustos 1936, 3; "Muallimler Birliğinin Vaziyeti", *Akşam*, 16 Ağustos 1936, 3.

⁹⁷ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre 9, Cilt 9, Birleşim 109, 6 Ağustos 1951, 614.

izlediği politika, diğer dernek ve cemiyetler gibi İstanbul Muallimler Birliğinin de sonunu hazırlamıştır.⁹⁸ Ahmet Halit Yaşaroğlu, Birliğin kapatılma serüvenini “...ilga mı, infisah mı, kapatılma mı olduğu belli olmayan bir akıbet...” şeklinde tanımlamıştır.⁹⁹ O sırada İstanbul Muallimler Birliği genel sekreterliği vazifesinde bulunan Tahsin Demiray ise Birliğin Cumhuriyet Halk Fırkasının önde gelen isimlerinden Recep Peker tarafından kapatıldığını belirtmiştir. Ona göre Birlik idaresine ilk etapta halkevlerine katılması dikte edilmiştir. Bu teklifin kabul görmemesi üzerine ise Birlik kapatılmıştır.¹⁰⁰ Nihayetinde İstanbul Muallimler Birliği, 1935-1936 eğitim-öğretim devresinde Bakanlar Kurulunun kendisine tahsis ettiği merkez binasını boşaltarak kendisini feshetmek zorunda kalmıştır.¹⁰¹

Yaklaşık on yıl kadar kapalı kalan İstanbul Muallimler Birliği, çok partili hayata geçişin getirdiği liberal ortamda diğer cemiyetler gibi yeniden teşkilatlanmaya başlamıştır.¹⁰² Bu doğrultuda 12 Kasım 1946’da bir araya gelen öğretmenler bir nizamname oluşturarak kuruluş için hükûmete müracaat etmiştir. Gerekli işlemlerin tamamlanmasından sonra 1 Şubat 1947’de Eminönü Halkevinde bir toplantı gerçekleştiren yüz kadar öğretmen, Birlik İdare Heyetini de seçerek çalışmalarına yeniden başlamıştır.¹⁰³

Sonuç

Osmanlı ülkesinde modern manada muallimlerin örgütlenme girişimleri II. Meşrutiyet’in ilanı ile başlamıştır. II. Meşrutiyet’in sağladığı hürriyet ortamında tespit edilebildiği kadarıyla 14 muallim cemiyeti tesis edilmiştir. Bunların ekserisinin dönemin konjonktüründe çok fazla varlık gösteremedikleri ve kısa ömürlü oldukları görülmektedir. Muallimler Cemiyetinin ise I. Dünya Savaşı’nın devam ettiği yıllarda kurulması ve üç yıla yakın bir süre işgal altındaki İstanbul’da varlığını sürdürmesine rağmen diğer cemiyetlere nazaran daha aktif bir çalışma hayatı olmuştur.

Muallimler Cemiyetinin işgalin getirdiği zorluklarla mücadele ettiği muhakkaktır. Mevcut bu ortam içerisinde toplantılarını gizlilik içerisinde gerçekleştiren Cemiyet, ayrıca Anadolu’daki Millî Mücadele hareketine de imkânlar dâhilinde ve misyonuna uygun bir şekilde destek vermekten geri durmamıştır. Cemiyet, Lozan Antlaşması’nın imzalanmasının ardından rahat bir ortama kavuştuysa da sonrasında yayın organı olan Muallimler Mecmuası vasıtasıyla dönemin eğitim politikalarına yönelik ciddi eleştiriler getirmesi nedeniyle Ankara hükûmetini karşısına almıştır.

Muallimler Cemiyetinin 1922-1925 seneleri arasında siyasi iktidarın eğitim politikalarına yönelik ve muallimlerin haklarını savunmak doğrultusundaki tavırları oldukça özgün, net ve takdire şayandır. Bu devrede teşkilatı kendisinden çok daha geniş ve etkili olan Türkiye Muallimler Birliğinin asıl amacını ikinci plana iterek muallimlerin haklarını savunmaktansa siyasi iradenin politikalarının uygulayıcısı olmayı tercih etmesine rağmen, Cemiyet kuruluştaki amaçlarına sadık kalarak ve sivil toplum vasfına yakışır bir şekilde icraatlarını devam ettirmiştir.

Muallimler Cemiyetinin eğitim politikalarına müdahil olma çabaları ve eleştirileri ile muallimlerin haklarını savunmaya yönelik tavrı, 1925 Ağustos’una kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra Türkiye Muallimler Birliğine katılarak İstanbul Muallimler Birliği ismini alan ve onun bir şubesi olarak etkinliklerini devam ettirmeye başlayan Cemiyetin, bu dönüşümle birlikte siyasi irade karşısındaki tavrında da gözle görülür bir değişim yaşanmıştır.

1925-1928 seneleri arasında Türkiye Muallimler Birliğinin bir şubesi olarak hareket eden İstanbul Muallimler Birliği, genel hatlarıyla iktidar politikaları doğrultusunda hareket etmiştir. Türkiye Muallimler Birliğinin 1928 senesi kongresinde teşkilat yapısında dönüşüme giderek konfederasyon usulüne geçmesinin ardından ise tekrar müstakil olarak hareket etmeye başlamıştır. 1929 senesinden sonra içerisinde bulunduğu mali yetersizliklere rağmen müstakil yapıda teşkilatlanma çabası içerisine giren ve çalışmalarına başlayan İstanbul Muallimler

⁹⁸ BCA 30-10-0-0-139-977-6; Öğretmenler Derneği, *Öğretmen Dünyası*, 48 (1983), 3; Ayrıca bkz. Pustu, “Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleriyle Türkiye Muallimler Birliği (1921-1936)”, 66; Enes Özkan, *Tek Parti Rejiminde Bir Sivil Toplum Kuruluşunun Evrimi: İstanbul ve Ankara Muallimler Birliği*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019: 36.

⁹⁹ A. Halit Yaşaroğlu, “İstanbul Muallimler Birliği’nin Tarihçesi”, *Yeni Bilgi Bilgi Yolu ile Birlik*, Sayı 15, 1948, 7.

¹⁰⁰ Bkz. Tahsin Demiray, “Halkevleri ve Muallimler Birlikleri”, *Fiske Taşları*, İstanbul, 1956, 43- 44’ten aktaran Enes Özkan, *Tek Parti Rejiminde Bir Sivil Toplum Kuruluşunun Evrimi: İstanbul ve Ankara Muallimler Birliği*, 172.

¹⁰¹ Bkz. BCA 30-10-0-0-139-977-6. Ayrıca bkz. Pustu, “Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleriyle Türkiye Muallimler Birliği (1921-1936)”, 66.

¹⁰² “Birlik ve Gayeleri”, *Yeni Bilgi Bilgi Yolu ve Birlik*, Cilt 1, Sayı 1, 1 Mayıs 1947, 1.

¹⁰³ “Muallimler Birliği XXII. Kongre Raporu”, *Yeni Bilgi Bilgi Yolu ve Birlik*, Cilt 1, Sayı 7, 1 Aralık 1947, 10.

Birliği, faaliyete geçtiği ilk yıllardaki tutuma yakın eleştirel bir tavır içerisinde varlığını devam ettirmeye çalıştıktan sonra 1936 senesinde hükûmetin baskısı ile kendini feshetmek durumunda kalmıştır.

Tesis edildiği sıradaki ismi ile Muallimler Cemiyeti, Osmanlı döneminde faaliyete geçmiş, işgal yıllarını yaşamış, sonrasında Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte eleştirel tavrı ile varlığını devam ettirmiş, ardından ise malî ve siyasi sebeplerle bu tutumundan vazgeçmek durumunda kalmış bir muallim örgütü olması nedeniyle ülkemizin muallim örgütlenme tarihi konusunda oldukça mühim bir yere sahiptir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi

Telif Eserler

Ahmet Hamdi, İbrahim Alaaddin. "9 Şubat 1339 Tarihinde Muallimler Kongresi'nde Okunan Rapor", *Muallimler Mecmuası*. Sayı 6, 19 Şubat 1922: 96-97.

Akyüz, Yahya. "Doğuşunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesinin İlk On Yılına Bakışlar (1908-1918)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 22 (1990): 1-48.

Akyüz, Yahya. *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1839-1950)*. Ankara: Pagem Yayınları, 2012.

Akyüz, Yahya. *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri 1848-1940*. Ankara: Doğan Basımevi, 1978.

Ali Haydar. "Mütedahil Maaşlar", *Muallimler Mecmuası*. Sayı 17-18, Kânunusânî (Ocak) ve Şubat 1924: 419, 420.

Arslan, Zehra. "Osmanlı'da Toplumsal Örgütlenmeye Geçiş ve Cemiyetleşme Faaliyetleri", *Türk Yurdu*. 276 (2010): 58-61.

Demiray, Tahsin. "Halkevleri ve Muallimler Birlikleri", *Fiske Taşları*. İstanbul: 1956: 43-44.

Ergün, Mustafa. *Atatürk Devri Türk Eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1982.

Göldaş, İsmail. *İstanbul İlkokul Öğretmenlerinin Grevi (1920)*. İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1984.

Göldaş, İsmail. *Milli Kurtuluş Savaşında Öğretmenler I*. İstanbul: Öğretmen Dünyası Yayınları, 1981.

Hakkı Tarık. "Muallimler Kongresi İhtilafı", *Akşam*. 28 Ağustos 1924: 2.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*. İstanbul: 1987:1-42.

İstanbul Muallimler Cemiyeti 1340-1341 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -6-. Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul: 1925: 1.

İstanbul Muallimler Cemiyeti İktisat Sandığı Kongre Risalesi -1-. İstanbul: Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1340 (1924): 1.

Karaçavuş, Ahmet. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2006.

Kâzım Nami. "Bizim Kongremiz", *Muallimler Mecmuası*. Sayı 13, 15 Kânûnuevvel (Aralık) 1930: 67-68.

Kâzım Nami. "Muallim Teşekkülü", *Muallimler Mecmuası*. Sayı 18, 15 Nisan 1931: 226.

Kâzım Nami. "Okumakta Birlik", *Muallimler Mecmuası*. Sayı 7, 1 Mayıs 1930: 193-195.

Kısa, Ahmet. Mütareke İstanbulu'nda Muallimler Cemiyeti ve Faaliyetleri (1918-1922), *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 31 (2020): 209-238.

Muallimler Cemiyeti 338-1922 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -3-. Evkaf Matbaası, İstanbul: 1922.

Muallimler Cemiyeti 335-919 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -1-. Matbaa-i Orhaniye, İstanbul: 2 Mayıs 330/919 Cuma.

Muallimler Cemiyeti Esas ve Dâhili Nizamnâmesi. Matbaa-i Amire, İstanbul: 1335 (1919).

Muallimler Cemiyeti, 1936-1920 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -2-. Evkaf Matbaası, İstanbul: 3 Kânunuevvel (Ocak) 1933-1920.

Özkan, Enes. *Tek Parti Rejiminde Bir Sivil Toplum Kuruluşunun Evrimi: İstanbul ve Ankara Muallimler Birliği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli: 2019.

Pustu, Yunus. "Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleriyle Türkiye Muallimler Birliği (1921-1936)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 99 (2019): 51-94.

Pustu, Yunus. "Muallimler Mecmuası (1922-1927, 1930-1935)", *Atatürk Ansiklopedisi* (dijital). <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/muallimler-mecmuasi-1922-1927-1930-1935/>. 22.12.2021.

Pustu, Yunus. "Nizamnâmelerine Göre II. Meşrutiyet Döneminde Muallim Örgütlenmeleri (1908-1919)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 98 (2018), 1-40.

Pustu, Yunus. "Türkiye Muallimler Birliği Genel Merkezi ve Şubelerinin Neşrettiği Mecmualar", *ÇUKAR (Çukurova Araştırmaları Dergisi)*. 2 (2017): 56-91.

Sarıhan, Zeki. *Millî Mücadele'de Maarif Ordusu*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2013.

Selvi, Haluk. *İşgal ve Protesto*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.

Süleyman Şevket. "İstanbul Muallimler İktisat Sandığı 30 Eylül 1341 Hesap Hülasası", *Muallimler Mecmuası*. Sayı 38, Şubat 1926: 1655-1656.

Tokgöz, Fikret. "Dernekler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 366.

Toprak, Zafer. "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 205.

Türkiye Muallimler Birliği İstanbul Merkezi 1925-1926 Senesi Kongresi Ruzname. İstanbul: Yenises Matbaası, 8 Temmuz 1926.

Yaşaroğlu, A. Halit. "İstanbul Muallimler Birliği'nin Tarihçesi", *Yeni Bilgi Bilgi Yolu ile Birlik*. Sayı 15, 1948: 7.

Yaşaroğlu, A. Halit. "Konferanslar", *Yeni Bilgi Bilgi Yolu ile Birlik*. Cilt IV, Sayı 37, 1 Mayıs 1950: 11.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Muallimler Mecmuası

Tevhid-i Efkâr

Vakit

EKLER

EK-1.

Muallimler Cemiyeti Kongresine Ait Bir Fotoğraf

Kaynak: *Vakit*, 19 Haziran 1921, 1.

EK-2.

Muallimler Cemiyeti 1924-1925 Senesi İdare heyeti

Kaynak: *İstanbul Muallimler Cemiyeti 1340-1341 Senesi Heyet-i Umumiye Risalesi -6-*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1925.

EK- 3.

Muallimlerin Sorunlarına Dair Bir Haber

Muallimler maaşlarının azalmasından müşteki...

Dün yapılan içtimada Vekâlete müracaat etmeğe karar verildi

Maaşlarının azalması üzerine teşebbüsatta bulunmak üzere toplanan muallimler

İstanbul Muallimler Birliğinde dün hararetle bir içtima akte edilmiştir. İçtimada elli altmış kadar muallim bulunmuştur. İçtimanın mevzuu, barem kanunu mucibince muallimlerin maaşlarının aldığı yeni şekil hakkında vekâlet nezdinde teşebbüsatta bulunmaktır. Barem kanunu ile; evvelce muallimlere verilen mesken bedeli kaldırılmış, şimdi de kendilerinden kazanç vergisi alınmağa başlanmıştır. Muallimler, bu itibarla maaşlarının eskisine nazaran daha az bir miktara düştüğünü iddia etmişlerdir. İçtima çok hararetle olmuş, müteaddit muallimler söz alarak beyanı mütalea etmişlerdir. Neticede vekâlet nezdinde bu hususta teşebbüsatta bulunulmasına karar verilmiştir.

Kaynak: Cumhuriyet, 28 Ağustos 1931, 1.

ATATÜRK DÖNEMİNDE FRENGİ İLE MÜCADELE

THE FIGHT AGAINST SYPLIS IN ATATÜRK PERIOD

CAHİDE SINMAZ SÖNMEZ*

REYHAN ERDENANAR**

ÖZ

"*Treponema pallidum*" isimli bir bakterinin sebep olduğu ve genel olarak cinsel birleşme ile geçen bulaşıcı bir hastalık olan frengi (sifilis), 16. yüzyılın başında başlayıp 20. yüzyılın ilk yarısına kadar tüm dünya ile birlikte Osmanlı Devleti'ni ve erken dönem Türkiye Cumhuriyeti'ni etkisi altına almıştır. Genel olarak cinsel yolla bulaşan bir hastalık olduğu için halk arasında utanılacak ve saklanılacak bir hastalık olarak görülmüş, bu boyutuyla psikolojik rahatsızlıklara ve intiharlara neden olmuştur. Tedavi edilmediği sürece vücutta saklanması mümkün olmayan yaralara ve ilerleyen evrelerde felç ve acılı bir ölüme neden olan, nesilden nesle geçme özelliği ile de halkın doğmamış çocuklarını bile etkileyebilen hastalığa karşı Osmanlı döneminden itibaren mücadele başlatılmış, etkili olan önlemler ise Cumhuriyet döneminde hayata geçirilmiştir. Hastaların ücretsiz tedavi edilmesi, genelevlerin ve burada çalışan kadınların denetim altına alınması, frengili hastaların üç yıllık tedavi süreçlerinin ardından tamamen iyileşene kadar evlenmelerinin yasaklanması gibi önlemler mücadelede başarıyı getirmiştir. Bu çalışmada Atatürk döneminde frengi hastalığının toplum sağlığı üzerindeki etkisi, hastalığın tedavisi ve önlenmesine dair uygulamalar anlatılacaktır.

ABSTRACT

Syphilis is an infectious disease caused by a bacterium called "*Treponema pallidum*" and generally transmitted by sexual intercourse. From the beginning of the 16th century until the first half of the 20th century, it influenced the Ottoman Empire and the early Turkish Republic together with the whole world. Since it is a sexually transmitted disease in general, it was seen as a disease to be shamed and hidden among the public, causing psychological disorders and suicides with this dimension. Since the Ottoman period, a struggle has been started against the disease, which can affect even the unborn children of the people with its ability to pass from generation to generation, and cause wounds, paralysis and death that cannot be hidden in the body unless treated. Effective measures were implemented only in the Republican period. Measures such as free treatment of patients, supervision of brothels and women working here, prohibition of syphilis patients from marrying until they are completely cured after three years of treatment have brought success in the fight. The study aims to evaluate, the effects of syphilis on public health, the treatment and prevention of syphilis during Ataturk's period will be explained.

Anahtar Kelimeler: Atatürk Dönemi, Bulaşıcı Hastalık, Frengi, Salgın Hastalık, Zührevi Hastalık.

Keywords: Atatürk Period, Infectious Disease, Syphilis, Epidemic Disease, Venereal Disease.

* Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, cahides@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-7772-9236.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, reyhanerdenanar@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3032-6661.

Extended Abstract

The purpose of this study is to explain the brief history of syphilis, which affected the Ottoman Empire and the early Republic of Turkey together with the whole world, and to convey how this disease was fought during the reign of Atatürk. In this way, The study will shed light on which ways to achieve success by following infectious and epidemic diseases today and in the future. Since syphilis is a sexually transmitted disease in general, the social aspect also comes to the fore in addition to the medical aspect. The people's distant approach to treatment due to their perspective and reservations about the disease has also damaged the system that the government is trying to establish. The transmission of the disease from generation to generation has also caused a population policy problem, as it threatens future generations. All these factors are the most important examples of how a country should fight with the most dangerous infectious and epidemic diseases that can be seen.

Syphilis is an infectious disease caused by a bacterium called "Treponema pallidum". Transmission may occur as a result of sexual intercourse and direct contact with syphilis wounds or using the belongings of a syphilis patient. Since the wounds of the disease can be observed in the body, its psychological and social dimension also stands out.

Syphilis cases, which started to be seen in the Ottoman Empire from the 19th century, spread due to the moral weakness and misery brought about by the increasing wars. In this sense, the first major increase was experienced with the Crimean War between 1853-1856. In the Ottoman Period, the measure focused on and considered important within the scope of the fight against syphilis was the prevention of clandestine prostitution and the encouragement of single men to marry.

After the First World War, as the number of cases gradually increased, the issue was addressed by the Grand National Assembly. Bolu Deputy Dr. Fuat (Umay) Bey's "Law on the Prohibition and Limitation of Syphilis" was adopted on February 5, 1921, and with this law, the treatment and follow-up of patients were taken under control.

After the proclamation of the Republic, the Syphilis Commission consisting of specialist doctors was established in 1925. In the light of scientific studies, the Commission has determined the treatment method, drugs and doses of drugs to be applied to syphilis patients. In order for the scientific methods determined by the commission to be applied throughout the country, the Syphilis Treatment Instruction was prepared by the Ministry of Health on June 23, 1925. For the regions where syphilis has become endemic, Syphilis Control Organizations were established in 1925. The agency was responsible for screening the public to ensure that syphilis would be treated. During this period, while hospitals were opened for syphilis patients, a Skin and Venereal Diseases Treatment House was established in Ankara and Izmir in 1927 among people who were ashamed to say that they were ill due to public pressure and were not treated. The number of these organizations has been increased in the following years.

Article 9 of the "Public Hygiene Law", which is the cornerstone of today's health system and was adopted in 1930, is devoted to venereal diseases, while syphilis patients are forbidden to marry until they are completely cured. With the "Regulation on Marriage Examination" issued in 1931 in connection with this law, it was determined by whom and how single women suffering from syphilis would be examined. However, this was not the only topic of discussion of the period. There were differences of opinion on whether a complete prohibition of prostitution or state supervision would give a positive result. This issue resulted in the decision of the commission convened in 1932 that the prohibition of prostitution would lead to the re-spread of venereal diseases by increasing secret prostitution and it would give a more positive result to be placed under state control.

Regarding to the fact that it would be insufficient to take only medical measures to achieve success in the fight against syphilis, the government aimed to change the society's perspective on venereal diseases. For this purpose, radio broadcasts in which specialist doctors speak, films on health brought from abroad, colorful posters and brochures, conferences and sanitary museums that provide information about diseases and tell about ways to protect, have tried to instill in the public that the disease is nothing to be ashamed of and that the solution is to get treatment.

The struggle against syphilis carried out during Atatürk Period is a road map that shows how to control an epidemic with the light of science and the determination of the state both socially and medically.

Giriş

Frengi (sifilis), 1905 yılında Fritz Schaudinn ve Erich Hoffmann tarafından bulunan “*Treponema pallidum*” isimli bir bakterinin sebep olduğu ve genel olarak cinsel birleşme ile geçen bulaşıcı bir hastalıktır.¹ Zamanında müdahale edilmediği takdirde beyin, kalp, sinir sistemi, gözler, kemikler ve eklemler başta olmak üzere vücudun birçok yerinde hasara yol açmakta, kafatası, kol-bacak kemiklerinde deformasyona ve açık yaralara neden olmakta, körlük ve felce dahi götürüp ölümlle sonuçlanabilmektedir.² Vücutta oluşan ağır ve saklanamayacak yaralar nedeniyle insan psikolojisini olumsuz yönde etkileyen hastalığın intiharla sonuçlandığı vakalar da görülmüştür.³

Frengi genellikle cinsel yolla bulaşmakla birlikte frengi yaralarına doğrudan temas veya ağızda frengi yarası olan hastanın tabağının, çatalının, bardağının temizlenmeden kullanılmasıyla ya da tarak, ustura, sigara ağızlığı, pipo, diş fırçası ve havlu gibi kişisel eşyaların kullanılmasıyla bulaşabilen bir hastalıktır. Veyahut doktor ve diş hekimlerinin temizlenmeyen aletleri ve ağız ile çalınan müzik aletlerinden de bulaşma ihtimali yüksek bir hastalıktır.⁴ Bu nedenle cinsel yol haricinde de bulaştığı durumlar için özellikle hastalığın çocuklarda görülmesi durumu için hastalığa “*masum frengi*” denilmiştir.⁵ Frengi hastası olan gebelerin çocuklarına da anne karnındayken geçme ihtimali çok yüksek olup, annenin bu hastalığı çocuklarına emzirme yoluyla da bulaştırması mümkündür.⁶

Osmanlı döneminde “*Hristiyan Hastalığı*”⁷ olarak isimlendirilen frengi, Farsça’da “*Batı’ya ait*” anlamına gelen “*freng*”⁸ kelimesinden türetilmiş, Osmanlı hekimleri frengi hastalığını “*illet-i efrenciye, maraz-ı efrenci, dâül-efrenc, külleme, çiçek, kötü yara ve frenk uyuzu*”⁹ olarak tanımlamışlardır.

1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Frengi ile Mücadele

Osmanlı Devleti’nin eski gücünü kaybedip dağılmaya başlaması ile birlikte toplumda ekonomik ve sosyal sıkıntılar artmış, tüm bu problemler ve uzun süren savaşların yorgunluğu toplumsal ve ahlaki çöküntülere neden olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren meydana gelen savaşlar nedeniyle binlerce insan Rusya ve Balkanlar’dan, Anadolu’ya ve özellikle İstanbul’a göç etmişler, tüm bu göçlere İngiliz ve Fransız müttefik askerleri de eklenince fuhuş artışı kaçınılmaz olmuştur. Fuhşun artmasıyla birlikte ölü doğumlara ve sakatlıklara neden olan kalıtsal frengi görülmeye başlamıştır. İlk büyük artış ise 1853-1856 Kırım Savaşı ile gerçekleşmiştir. Frenginin toplumda yaygınlaşması fuhşa karşı acil önlem alınmasını gerektirmiş ve fuhşun hükümet denetimine alınması amacıyla Kırım Savaşı’ndan sonra 1860 yılında İstanbul Aksaray’da faaliyete geçen ilk genelevini¹⁰ aynı tarihlerde açılan Galata ve Pera’daki genelevler izlemiştir,¹¹ 1878 yılında ise II. Abdülhamit tarafından hem gizli yapılan fuhşu engellemek hem de fuhş yapanların hastalığa yakalanıp yakalanmadıklarını kontrol etmek amacıyla İstanbul ve İzmir’de resmi olarak yeni genelevler açılmıştır.¹² 6 Şubat 1879 tarihinde yayımlanan “*Emraz-ı Zühreviye Nizamnamesi*” ile de genelevlerdeki sağlık koşulları iyileştirilerek buralarda çalışan kadınların muayene edilmesi kararlaştırılmış, bekar erkekler evlenmeye teşvik edilerek genelevlere gitmelerinin önüne geçilmesine

¹ Utkan Kocatürk, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1986, 753; Nuran Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2010, 107.

² Mehmet Temel, *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, İstanbul: Nehir Yayınları, 2018, 27.

³ Bâb-ı Seraskeri İkinci Levazım Şubesi Başkâtibi Hüsnü Efendi frengiye yakalanıp utancından intihar etmiştir. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.ZB/12.101, 21 Ağustos 1311; Yıldırım, *İstanbul’un*, 111-112.

⁴ Murat Arpacı, “Hastalık, Ulus ve Felaket: Türkiye’de Frengi ile Mücadele (1920-1950)”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, 130 (2014), 73.

⁵ Eminaalp Malkoç, “Erken Cumhuriyet Döneminde Kucaklaşmayı Unutturan Hastalık Frengi ile Mücadele”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 296 (2018), 78.

⁶ Necati Çavdar, Erol Karacı, “XIX. Yüzyıl Sonları - XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/2 (2016), 158.

⁷ Osman Şevki Uludağ, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, 124.

⁸ Çavdar, Karacı, “XIX. Yüzyıl Sonları”, 159.

⁹ Ahmet Özdiñç, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Frengi: 1916-1925 Yılları Arası Salnamelerde Bolu Sancağı Örneği”, *Abant Tıp Dergisi*, 9/1 (2020), 9.

¹⁰ Neriman Açıkalin, “Fuhş Pazarında Sermaye Olmak: Mersin Örneği”, *Çalışma ve Toplum: Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, 38 (2013), 250.

¹¹ Mehmet Temel, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Fuhş ve Frengi ile Mücadele”, *Türkler*, Cilt 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 305.

¹² Cem Doğan, *Osmanlı’da Cinselliğin Saklı Kıyısı: II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul’da Fuhş, Frengi ve İktidar (1878-1922)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019, 12.

çalışılmıştır.¹³ Aynı yıl İstanbul'da muayene sonucu enfekte olmuş olan ya da hastalık şüphesi olan kadınların gözetim altında tutulabilmesi için Altıncı Daire-i Nisa Hastanesi açılmıştır.¹⁴ Ancak bu tedbirlere rağmen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra frengi büyük bir salgın haline dönüşmüş, hastalığın bu tarihten itibaren yayılımının hız kazandığı görülmüş ve hastalık Anadolu'nun neredeyse tamamını tehdit etmeye başlamıştır.¹⁵

Frenginin en çok etkilediği bölge Rusya'dan göç alan Batı Karadeniz bölgesi olarak kayda geçmiştir. Vaka sayılarının en çok görüldüğü yer ise Kastamonu olmuştur. Bu nedenle 1885 yılında çıkarılan bir irade ile alınması gereken önlemler listelenirken Emraz-ı Zühreviye Hastanesi açılmasına da karar verilmiş, 1888 yılında ise hastane faaliyete geçerek frengili halkın müracaat edebileceği ilk ve önemli kurumlardan bir olmuştur.¹⁶

İstanbul'un dışında bir diğer büyük şehir olan İzmir de frengi tehdidi altındaydı. Burada da bir zührevi hastalıklar hastanesi açılmasına karar verilmiş, 1906 yılında yapımına başlanan Emraz-ı Zühreviye Hastanesi 1908 yılında kullanıma açılmıştır. 1913 yılında ise Eşref Paşa'nın bu hastane için verdiği emeklere karşılık kendisinin ismi verilerek Eşrefpaşa Hastanesi adını almıştır.¹⁷

Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra %10-12 oranında artış gösteren frengi ile mücadele Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin de önde gelen sorunları arasında yer almış, 1919-1920 yıllarında 6.510 kadın frengi ve bel soğukluğu nedeniyle Emraz-ı Zühreviye Hastanesi'ne yatırılırken,¹⁸ İstanbul'da çok sayıda frengi vakasının görülmesi, özellikle terhis olup memleketlerine dönen askerlerin arasında pek çok frengili olması nedeniyle hastalık tüm Anadolu'ya sirayet etmiştir. Bu nedenle Bolu Mebusu Dr. Fuat (Umay) Bey'in 14 Ağustos 1920 tarihli "*Frenginin Men'i ve Tahdid-i Sirayeti Hakkında Kanun*" tavrı 5 Şubat 1921 tarihinde kabul edilmiştir. Böylece hastaların istediği doktora ücretsiz muayene olabildiği, her doktorun kendisine muayene olan frengi hastasının kimliğini saklı tutacak şekilde yirmi dört saat içinde hükümet doktoruna ya da belediye doktoruna bildirmesi, kontrole gelmeyen hastaların ise aynı şekilde hükümet doktoruna ya da belediye doktoruna bildirilmesi kabul edilmiştir. Kanun gereğince halk sağlığını koruma adına ve hastalığın yayılmasını önlemek amacıyla hastaların tedavisi zorunlu olarak yapılacak, doktorlar frengili hastalara hastalıkla ilgili tüm bilgileri verip uyarmakla yükümlü olacaktır. Kişilerin evlenmeden önce il veya ilçe meclislerinde oluşturulan tüzükler çerçevesinde muayeneleri yapılacak, kanuna uymayanlara on liradan elli liraya kadar para cezası ve altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilecektir. Doktor olmayanların tedavi uygulamaya çalışması halinde iki aydan iki yıla kadar hapis cezası, hastalığı bilerek bulaştıranlara altı aydan iki yıla kadar hapis cezası uygulanacaktır. Eşlerden biri diğerine frengi bulaştırırsa şikayet sonucu işlem yapılacak, tedavi sürecinde zorluk çıkaran sağlık personeli ise üç aydan iki yıla kadar hapis cezası ve buna ek olarak geçici rütbe kaybı ile memuriyetten atılma cezalarına çarptırılacaktır.¹⁹ Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa da 1 Mart 1922 tarihli Meclisi açış konuşmasında "*frengi afetinin itfası için*" mümkün olan meblağın sarf edildiğini belirtmiş; "*emrazı içtimâiye*" ile mücadeleye işaret etmiştir.²⁰ Ertesi yıl ki açılış konuşmasında da frengiye karşı sıtma ve veremle birlikte önlemlerin alınmasından geri durulmadığını; her yerde mücadelenin sürdüğünü vurgulamıştır.²¹

Görüldüğü üzere daha Milli Mücadele döneminde frenginin nesilden nesle geçip tüm toplum sağlığını ciddi derecede etkileyebileceği gerçeğinin bilinmesi, Büyük Millet Meclisi'nin konu üzerinde hassasiyetle durmasını sağlamıştır. Ancak savaşın getirdiği ortamla birlikte tıbbi yetersizliklerden dolayı tam bir frengi mücadelesi

¹³ Fatma Bulut, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tehlikeli Bir Miras: Frengi", *Tarih Okulu Dergisi*, 3 (2009), 113; Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1329.

¹⁴ M. İnanç Özekmekçi, "Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi ile Mücadele", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 10 (2012), 95-96.

¹⁵ İnci Hot, "Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Ed. İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar, Osman Doğan, İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 2015, 120-121.

¹⁶ Şennur Şenel, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1 (2015), 262.

¹⁷ Fatma Bulut, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e", 114; Aysen Müderrisoğlu Esiner - Simge Sarçın, "Frengi Hastalığının İzmir'de Ortaya Çıkışı ve Şehirdeki Umumhaneler", *Turkish Studies*, 15/4, Ağustos 2020, 753-763.

¹⁸ Hilal Özkaya, "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", *Türk Aile Hekimliği Dergisi*, 20/2 (2016), 80.

¹⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 8, (05.02.1921), 84; Cahide Sinmaz Sönmez, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele Politikası ve Frenginin Men'i ve Tahdid-i Sirayeti Hakkında Kanun", *II. Uluslararası Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Sempozyumu (21-22 Eylül 2017)*, Yay. Haz. Temuçin F. Ertan, Alper Bakacak, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2018, 308.

²⁰ TBMMZC, D. 1, C. 18, (01.03.1922), 3.

²¹ TBMMZC, D. 1, C. 28, (01.03.1923), 7.

hayata geçirilememiştir.²² Frengi tedavisinde kullanılan neosalvarsan, bizmut, bizmojenol gibi ilaçlarla bazı teknik cihazların ithali, dönemin getirdiği olağanüstü şartlardan dolayı pek mümkün olmamıştır. İlaç yetersizliğinden dolayı tedavi yöntemi olarak ateşte yakılan cıva buharının solunması ya da bal ve diğer çeşitli maddelerle cıvanın karıştırılmasıyla elde edilen haplar kullanılmıştır. Ancak bu yöntem cıva zehirlenmesine yol açtığından dolayı sakatlığa hatta ölüme sebep olmuştur.²³

2. 1923-1930 Yılları Arasında Yürütülen Frengi Mücadelesi

Cumhuriyetin ilk üç yılında frengi ile mücadele, 26 Haziran 1920 tarihli “*Emrâz-ı Zühreviye'nin Men-i Sirâyeti Hakkındaki Nizamname*” ve 5 Şubat 1921 tarihli “*Frenginin Men'i ve Tahdid-i Sirayeti Hakkında Kanun*” gereğince yürütülmüş, frengi hastalığı ile mücadele konusu sadece halk sağlığı değil nüfus politikası sorunu olarak da ele alınmıştır. Zira 1923 yılındaki tabloya baktığımızda 250.000 ortopedik sakat, en az 1.000.000 veremli, 250.000 trahomlu ve 250.000 frengili hasta olduğu görülmektedir.²⁴

Bu bağlamda ilk andan itibaren hastalıkların bulaşma hızını düşürmek, hastalığa yakalananları iyileştirmek ve sağlığına kavuşan ya da zaten sağlıklı olan kişilerin de sağlığının korunmasını sağlamak sağlık politikasının en önemli ilkesi olmuş, bu konu mecliste birçok kez gündeme gelmiştir.

Sıhhiye Vekili Refik (Saydam) Bey sıtımadan sonra ülkeyi etkileyen en önemli hastalık olarak ifade ettiği frenginin, Kuzey Anadolu kıyılarında %3,5 oranında görüldüğünü ve hastalar için üç yıllık bir tedavinin zorunlu olduğunu belirtmiş²⁵ ancak Bozok Mebusu Ahmet Hamdi (Divanlıoğlu) Bey frengi hastalığı ile mücadelenin etkili bir şekilde yapılmayarak, 1921 tarihli frenginin men'ine dair olan kanununun gerektiği gibi uygulanmadığını, sadece kâğıt üzerinde kaldığını ifade etmiştir.²⁶ Gümüşhane Mebusu Zeki Bey de hükümetin frengi tedavisi için gönderdiği neosalvarsanların belediyelerdeki sandıklarda birikip bozulduğunu söylerken, Aydın Mebusu Mazhar Müfid (Kansu) Bey ise bu ilaçların yalnızca hekim tarafından uygulanabileceğini aksi halde insanların iyileştirilmekten çok hasta edileceğini beyan etmiştir. Sıhhiye Vekili eleştirileri kabul ederek, durumdan herkesin etkilendiğini ancak frengi hastalığının uzun yıllar sistemli bir tedaviyle yenilebileceğini vurgulamıştır. 1921 tarihli frenginin men'ine dair olan kanunun uygulanmasını bazı yerlerde sıhhiye müşavirleri denetlerken bazı yerlerin hiç kontrol edilmediğini söyleyen vekil, bu durumun takipçisi olacağını da sözlerine eklemiştir.²⁷ Meclisteki konuşmacılar hasta sayılarında hem fikir olamazken Metin Kopar bu dönemde tespit edilen frengili hasta sayısının 22.972 olduğunu belirtmektedir.²⁸

Pek çok imkansızlık içerisinde yürütülmeye çalışılan bulaşıcı hastalıklarla mücadele faaliyeti maddi imkanların da yetersizliğinden dolayı zor olsa da hükümet, 1923 yılı bütçesinde frengiyle mücadeleye ayrılan 27.400 lirayı²⁹ 1924 bütçesinde 110.000 liraya³⁰ yükselterek bu konudaki kararlılığını göstermiştir. Zira 27 Kasım 1924 tarihli Fethi Okyar'ın hükümet programında yer alan “*Halkımızın bünyeyi içtimaiyesini yıpratana sıtma ile ciddi bir surette mücadeleye girişmek Sıhhiye Vekâleti'nin en esaslı umdesidir. Bundan maada frengi ve verem tahribatına, nüfus itibariyle pey sayanı teemmül olan çocuk hastalıklarına ve vefiyatına karşı koymak için bir taraftan teşkilatı sıhhiyemizin taazzuv ve tevessüüne azami sarfı gayret edilecek, diğer taraftan da teşkilatı hususiye bu gayeleri teminen muavenet ifa olunacaktır*”³¹ sözleri ulaşılmak istenen hedefi ortaya koymaktadır.

Bu hedef çerçevesinde ilk olarak vakaların görüldüğü bölgelere uzman doktorlar ve sağlık personellerinden oluşan “*Gezici Frengi Savaş Ekipleri*” gönderilmiş, bu uygulama ile ekipler her ayın 20 gününü köy ziyaretleri

²² Rıdvan Akın, “Birinci Meclis Döneminde Frengi ile Mücadele: Frenginin Men'i ve Tahdidi Sirayeti Hakkında Kanun ve Genel Sağlık Sorunları”, *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiriler Kitabı*, Cilt 2, Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir, Öztan Öncel, Yusuf Küçükdağ, Berrin Okka, Sezer Erer, Konya, 2008, 1626.

²³ Mehmet Temel, *Atatürk Döneminde*, 34.

²⁴ Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984, 170.

²⁵ TBMMZC, D. 2, C. 6, (19.02.1924), 124-126.

²⁶ TBMMZC, D. 2, C. 6, (19.02.1924), 126.

²⁷ TBMMZC, D. 2, C.7/1, (18.03.1924), 677.

²⁸ Metin Kopar, *Türkiye'de Sağlık Sistemi Ve Salgın Hastalıklarla Mücadele (1920-1938)*, Adıyaman: İksad Yayınevi, 2021, 203.

²⁹ TBMMZC, D. 2, C. 6, (19.02.1924), 126; TBMMZC, D. 2, C.7/1, (18.03.1924), 686.

³⁰ TBMMZC, D. 2, C.7/1, (18.03.1924), 686.

³¹ Kazım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, İstanbul: Ak Yayınları, 1968, 74.

yaparak frengiye yakalandığı tespit edilen hastaların hükümet doktorları ve dispanserler aracılığı ile tedavi altına alınmalarını sağlamıştır.³²

Frengi hastalığı ile ilgili dönemin ciddi sorunlarından biri her bölgede farklı tedavi yöntemlerinin uygulanıyor olması, özellikle köy ve kasaba gibi az nüfuslu yerleşim yerlerinde halk tarafından bilinçsizce kullanılan civanın ölümlere ve ciddi kalıcı hasarlara neden olmasıydı. Tedavinin tüm ülkede belirli standartta bilimsel şekilde uygulanması gerektiğinden Sıhhiye Teşkilatı tarafından 1925 yılında uzman doktorlardan oluşan “*Frengi Komisyonu*” kurulmuştur. Asım İsmail, Necmettin Arif, Hasan Reşat, vekâletin frengi uzmanı Dr. Rebi Hikmet (Barkın) Bey ve Ahmet Şükrü Beylerden oluşturulan komisyon, Mayıs başlarına kadar yürütülen çalışmalarla ilk aşamada bir tedavi planı belirlemiş, Başkan Dr. Asım İsmail, 7 Mayıs’ta Cumhuriyet Gazetesi’ne yaptığı açıklamada frengililerin evlenme durumlarını da ele aldıklarını, bunun için ne yapılması gerektiği hakkındaki tespitlerini vekâlete bildireceklerini aktarmıştır. Komisyon, 1925 yılının Mayıs ayında çalışmalarını tamamlamış, frengi için tüm ülkede uygulanacak bilimsel tedavi yöntemini, verilecek ilaçları ve ilaçların miktarını belirleyerek, bizmojenol ve neosalvarsan adlı ilaçların tedavide daha etkili olduğu sonucuna varmış,³³ ilerleyen yıllarda neosalvarsan³⁴ ve bizmojenolün³⁵ miktarı artırılarak ithaline devam edilmiştir. 1929 yılında yayınlanan kararnameyle de neosalvarsan ilacı, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nden satın alınıp tatbik edilmeye başlamıştır.³⁶

Frengi Komisyonu’nun belirlediği yöntemler esas alınarak frengi tedavisinin dünyada gerçekleştirilen son tıbbi uygulamalara göre yapılabilmesi için Sıhhiye Vekâleti tarafından 23 Haziran 1925 tarihinde “*Frengi Tedavi Talimatnamesi*” hazırlanıp yürürlüğe konulmuştur. Bu talimatname kapsamında uzman doktorlar ve personelleri tarama yaparak frengili hastaları belirleyip ücretsiz şekilde tedavi etmişlerdir. Personelin yetmediği yerde hastalar, hastaneye yatırılarak yine ücretsiz şekilde tedavi görmüşlerdir.³⁷ Sıhhiye Vekâleti’nin tahsisatıyla Ankara’da 15 yataklı Emraz-ı Zühreviye Hastanesi açılmış ve bütün frengili kadınlar genelevlerden çıkartılarak hastanede en gelişmiş seviyede ücretsiz tedavi altına alınmışlardır.

Frengi ile mücadele kapsamında kurumlaşma çabalarına da hız verilmiştir. Bu amaçla 1924 yılında Samsun’da Askeri Cilt ve Frengi Hastalıkları Hastanesi kurulmuş, 1926 yılında Ankara Numune Hastanesi Zührevi Hastalıklar Pavyonu inşa edilmiştir.³⁸

Frengi hastalığı genel olarak cinsel yolla bulaştığı için halk arasında şehvet hastalığı, ahlaksızlık hastalığı gibi görülüp bu hastalığa yakalananlar ayıplanmıştır. Bu nedenle frengi hastaları, hastalıklarını gizleyip sağlık kuruluşlarına başvurmadan kaçınmışlardır. Bu sorunu çözmek adına frengili hastaların kolayca müracaat ederek gizli bir şekilde kendilerini tedavi ettirebilmeleri için 1927 yılında Ankara ve İzmir’de Deri ve Tenasül Hastalıkları Tedavi Evi tesis edilmiştir. Ücretsiz olarak sağlanan muayene hizmetlerinin yanında tedavi için uygulanan ilaçlar da ücretsiz verilmiştir. Ankara ve İzmir’de birer Deri ve Tenasül Hastalıkları Dispanseri açılarak bu kuruluşların sayısı yıllar içerisinde 16’ya çıkarılmıştır.³⁹ CHP’nin 1927 yılı büyük kongresi için vilayet kongrelerinden gelen dilekçelerde de sıtma ve frengi gibi salgın hastalıklarla mücadele edilmesi, sanatoryum yapılması, eczacıların denetlenmesi ve doktor gönderilmesi istekleri yer almakta, bu da toplumdaki sağlık şartlarına dikkat çekmektedir.⁴⁰ Aynı içerikteki dileklerin 1931⁴¹ ve 1935⁴² kongreleri döneminde de gelmiş olması hastalığın toplumda yarattığı tahribatın devam ettiğini göstermektedir. Parti programı da bu doğrultuda oluşturulmuş, 1931 yılı Parti Programı’nda “*Sıtma, verem, frengi, trahom ve sair sâri hastalıklarla mücadele*

³² Yusuf Ekrem Özdemir, “Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları Cumhuriyetin Kuruluşundan 1980’li Yıllara Sağlık Politikaları”, *Yeni Türkiye Sağlık Özel Sayısı*, 1/39 (2001), 260; Hatice Güzel Mumyalmaz, “İllet-i Müthişe”: 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye’de Frengi İle Mücadele”, *Akademik Hassasiyetler*, 7/13 (2020), 139.

³³ Malkoç, *Erken Cumhuriyet*, 80.

³⁴ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.2/8.9.2, (19.02.1930).

³⁵ BCA, 30.18.1.2/19.24.3, (05.04.1931).

³⁶ BCA, 30.18.1.2/4.32.2, (26.05.1929).

³⁷ *Frengi Tedavi Talimatnamesi*, T.C. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, Ankara 1925.

³⁸ BCA, 30.18.1.1/17.92.8, (14.02.1926); Özdiç, “Cumhuriyet’in İlk”, 11.

³⁹ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara: Ayyıldız Matbaası A.Ş., 1973, 93.

⁴⁰ Tuncay Dursun, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, 29.

⁴¹ Dursun, *Tek Parti*, 53.

⁴² Dursun, *Tek Parti*, 80.

tedbirlerini genişletmeğe devam edeceğiz"⁴³ taahhüdü, 1935 yılı Parti Programı'nın 60. maddesinde "*Sıtma, verem, frengi, trahom gibi bulaşık hastalıklarla savaşa devam edeceğiz*"⁴⁴ sözleriyle sürdürülmüştür.

Frengiye karşı alınan önlemleri idari ve hukuki bir zemine oturtup desteklemek ve salgın haline dönüşmesini engellemek için şiddetli kararlar alındığı da görülmüştür. Örneğin 1928 yılında fırıncıların verem, uyuz ve frengi gibi hastalıklar taşıdığı yolundaki ihbar sonucu, Sıhhiye Müdürü Dr. Neşet Osman Bey, Vakit Gazetesi muhabirine ihbar edilen fırınlara doktor gönderilip fırıncıların üç ayda bir muayene edildiğini ancak muayene edildikten sonra enfekte olup bunu bildirmeyen fırıncı ve yanında çalışan işçilerin şiddetle cezalandırılacağını belirtmiştir.⁴⁵

1925-1926 yıllarında toplam frengili hasta sayısı 84.662 idi. Bunların nüfusa oranı ise %3,3 olarak tespit edilmiştir.⁴⁶ Anadolu'nun bazı bölgelerinde hastalığın daha yoğun seyretmesi buralarda özel bir mücadele sürdürmeyi gerekli kıldığından 1925 yılı sonunda "*Frengi Mücadele Teşkilatları*" kurulmuştur. İlk olarak Bursa'nın Orhaneli ve Sivas'ın Merkez ile Hafik ilçelerinde başlayan çalışmalar, 1929 yılında Ordu, Fatsa, Düzce ve Çarşamba'da açılan mücadele teşkilatlarıyla devam etmiştir.⁴⁷ Zira Sıhhiye Vekili Refik Bey yaptığı açıklamada 1929 yılı vekâlet bütçesine ek tahsisat koyduğunu 1925'ten itibaren yürütülen frengi, trahom ve verem ile mücadelede sıtma kadar başarılı olunamadığını bunun en önemli sebebinin ise maddi imkânsızlıklardan kaynaklandığını ancak frenginin çok olduğu Sivas, Ordu ve Bursa'nın Orhaneli kazasında özel teşkilat ile mücadele edildiğini ve doktorların özverisiyle hastaların tedavi edilmeye çalışıldığını aktarmıştır.⁴⁸ Bu çerçevede genişletilen frengi mücadelesi için İstanbul Gureba Hastanesi'nde Hulusi Behçet ve Osman Şerafeddin Beylerin idaresinde Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gönderilen doktorlara yönelik olarak kurs açılmış⁴⁹ ve bu kursa katılacak doktorlara özel kadro tahsis edilmiştir.⁵⁰

Dâhiliye Vekili Sivas'ta yaptığı incelemede frengi hastalığına karşı çok ciddi mücadele edildiği, tarama suretiyle 100.000 kişinin muayene edilerek 4.000 kişinin tedavi altına alındığını ve tedavilerin düzenli şekilde devam ediyor olmasının vekâletin olumlu bir faaliyet içerisinde olduğunu gösterdiğini ifade etmiş ancak yetişmiş uzman sayısındaki azlık ve özellikle maaşların düşüklüğünden dolayı doktor bulmaktaki sıkıntıdan dolayı çalışmaların istenilen düzeye gelemediğini anlatmıştır. Bu nedenle mücadeleye hastalığın en çok görüldüğü yerlerden başladığını da ifade etmiştir.⁵¹

Ancak hastalığın yayılmasında en önemli faktör fuhuş olup, özellikle kontrolsüz bir şekilde devam eden gizli fuhşun önüne geçilmekte zorlanılmaktadır. Uygulamada da bazı sorunlar yaşanmaktadır. Örneğin, 5 Şubat 1921 tarihli kanuna göre zührevi hastalığa yakalanan genelev çalışanlarının tedavi olma zorunluluğu, tedaviden kaçanlara ise hapis ve eğer bu kişi yabancı uyruklu ise sınır dışı edilme cezası vardı. Fakat Polis Müdürlüklerine yazılan dilekçelerde 1412 numaralı Ceza Muhakemeleri Usulü Kanununa uygun olarak muhakemelerden karar çıkmadıkça bu gibi hastalıkları taşıyanların tutuklanamayacağına dair haberler duyulmuştur. Böyle bir uygulamanın mücadeleyi engelleyeceğinden bahisle Başvekâletin görüşü sorulmuş ve Adliye Vekâleti Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nda ilgili madde hükmünü açıkça ortadan kaldıracak bir hüküm olmadığından toplumun menfaati için emrazı zühreviyeye müptela bulunan fuhuş yapanların zorla muayeneye tabi tutulmaları hakkındaki hükmün geçerli olduğuna karar verilmiştir.⁵²

Kanuni uygulamaların yanı sıra halkın bilgilendirilmesi ve hastalığın teşhis ve tedavi yollarının anlatılması da son derece önemlidir. Bu nedenle 17-19 Eylül 1929 tarihlerinde Ankara'da toplanan "*Üçüncü Milli Türk Tıp Kongresi*"nin en önemli konularından biri de frengi olmuştur.⁵³ Kongrede konu ile alakalı serbest bildirimler sunulmuş, bu konuda Dr. Osman Şerafeddin, Dr. Ahmet Şükrü, Dr. Hasan Reşat, Dr. Hulusi Behçet ve Dr. Fahrettin

⁴³ CHF Nizamnamesi ve Programı, T. B. M. M. Matbaası, Ankara, 1931.

<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/655/197505818.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

⁴⁴ CHP Programı, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/549/197000602.pdf?sequence=1&isAllowed=y>; *Ulus*, 8 Mayıs 1935, 3.

⁴⁵ *Vakit*, 13 Eylül 1928, 3.

⁴⁶ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, 85.

⁴⁷ BCA, 30.18.1.2/4.38.5, (19.06.1929).

⁴⁸ *Milliyet*, 13 Mart 1929, 1.

⁴⁹ *Akşam*, 11 Ağustos 1929, 4.

⁵⁰ BCA, 30.18.1.2/4.32.6, (25.05.1929).

⁵¹ BCA, 3010.0.0/177.220.8, (22.07.1929).

⁵² BCA, 30.10.0.0/177.220.11, (20.10.1929); *Resmi Gazete*, Sayı 1415, 4 Şubat 1930.

⁵³ Yıldırım, *İstanbul'un*, 110.

Kerim'in hazırlamış oldukları raporlar tartışılmış, üç günlük kongrenin bir günü frengi hastalığına ayrılmış⁵⁴ ve çeşitli uzmanlar tarafından konferanslar verilmiştir. Paris Tıp Fakültesi Frengi ve Cilt Hastalıkları Profesörü Gougerot bu çerçevede İstanbul'a gelerek bir dizi konferans vermiştir.⁵⁵ Türk uzmanlar da bilimsel gelişmeleri yakından takip etmişler, İstanbul Gureba Hastanesi Emrazı Cildiye ve Efrenciye Uzmanı Dr. Hulusi Behçet ve Samsun Emrazı Zühreviye Hastanesi Uzmanı Dr. Nuri Osman (Eren) Kopenhag'da araştırmalar yapmak ve aynı yerde toplanacak olan Uluslararası Emrazı Cildiye Kongresine katılmak üzere görevlendirilmişlerdir.⁵⁶ Üçüncü Milli Türk Tıp Kongresi'nden altı ay sonra kabul edilen "Umumi Hıfzıssıhha Kanunu"⁵⁷ üçte biri bulaşıcı, 9 maddesi ise zührevi hastalıklarla mücadeleyle ayrılmıştır.

3. Hıfzıssıhha Kanunu Çerçevesinde Frengi ile Mücadele (1930-1938)

3.1. Yasal Düzenlemeler

Hıfzıssıhha Kanunu ile zührevi hastalığa yakalananların tedavisinin tamamen ücretsiz yapılmasına devam edilmesi, frengi ile mücadele teşkilatlarının yaptığı muayenelere ve taramalara herkesin katılım sağlaması ve frengi hastası olan kişinin kendisini ve çocuklarını tedavi ettirmesi zorunluluğu getirilmiştir. Zührevi bir hastalığı olduğunu bildiği halde çevresindeki insanlara da bulaştırdığından şüphe edilen kişiler zorla tedaviye alınabileceği gibi hastalığın bulaşmasını önlemek için hastanede tecrit ve tedavi altına da alınılabilir. Hastaya ait her türlü bilginin gizlenmesi ve hastanın bilgilendirilmesi mecbur tutularak, evlenecek kişilere de evlenmeden önce tıbbi muayene olma zorunluluğu getirilmiştir. Bu çerçevede frengi, belsoğukluğu, şankr,⁵⁸ cüzzam, ruh ve verem hastalarının evlenmeleri tamamen iyileştiklerine dair doktor raporu alana kadar yasaklanmış oldu.⁵⁹ Bu yasaklama ise yeni bir tartışma konusunu doğurmuştur. Genç kızların ve kadınların nasıl muayene edileceği bir sorun haline gelmiştir. Bu doğrultuda 17 Ağustos 1931 tarihinde "Evlenme Muayenesi Hakkında Tüzük" yayınlanarak muayene esasları belirlenmiştir. Bu tüzük ile evlenme muayenelerinin kimler tarafından ve ne şekilde yapılacağı ve nelere dikkat edileceği saptanmıştır. Kadınlara ve erkeklere farklı muayene usulü uygulanacak ve kadınlar yalnız ağızlarından ve dirseklerinden muayene edileceklerdir. Hastalık şüphesi olanlara kan tahlili yapılacaktır. Kadınların muayenesi sırasında yanlarında ailesinden biri olabilecek ve muayene sonucu gizli tutulacaktır.⁶⁰

Hıfzıssıhha Kanunu'nun 306. maddesiyle de 5 Şubat 1921 tarihli "Frenginin Men'i ve Tahdid-i Sirayeti Hakkında Kanun" yürürlükten kaldırılmış, 18 Ekim 1930 tarihli "Muayene ve Tedavi Evleri Talimatnamesi"nin 3. ve 4. maddeleriyle kayıtlı frengi hastalarının düzenli bir şekilde tedavi ve takip edileceği ve frengi, belsoğukluğu, verem, sıtma, trahom, karahumma, lekeli humma, kuşpalazı, çiçek, kızıl ve kızamık gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklardan korunma yolları ve çocuk bakımı hakkında halkın bilgilendirilmesine karar verilmiştir.⁶¹ Bu birimler en az 5 en fazla 10 yataklı olup bunlardan beş yataklı olanlar mahallî hükümet tabipleri tarafından ve on yataklı olanlar müstakil bir tabip tarafından idare edilecektir. Verilen hizmetlerden ücret alınmayacak, yoksul hastaların ilaçları da ücretsiz verilecektir.⁶²

Sihhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından 1931 yılında yayınlanan "Frengi Tedavi Talimatnamesi" ile frengi tedavisinde kullanılan bizmut, cıva, neosalvarsan gibi tıbbi maddelerin kimlere, hangi durumlarda ne miktarda tatbik edileceği belirlenmiştir. Buna göre; hamilelere ve çocuklara uygulanacak tedavi şekli ayrıca açıklanmıştır. Hasta teşhisi konusu da düzenlenmiştir. Donanımlı olan hastaneler ve sağlık merkezlerinde frengili olduğu düşünülen kişilerin teşhis edilmesi için "Wassermann" denilen kan testi uygulanacak, testin uygulanmadığı yerlerde kişiden kan alınıp test yapılan bir kuruma gönderilmeye çalışılacaktır. Bu mümkün değilse frenginin fiziksel belirtilerine bakılacaktır. Talimatname'de 3 yıllık tedavi süreci gün, ay ve yıl olarak şema ile ayrıntılı biçimde verilmiş, hastanın haftada iki defa muayeneye gideceği ve her tedavi sürecinin ardından kaç gün istirahat

⁵⁴ Ayten Arıkan, *Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2005, 222.

⁵⁵ *Cumhuriyet*, 25-26-29 Mart 1931.

⁵⁶ BCA, 30.18.1.12/12.44.18, (21.06.1930).

⁵⁷ *Resmi Gazete*, Sayı 1593, 24 Nisan 1930.

⁵⁸ "Şankr, cinsel ilişkiyle bulaşan bazı hastalıklarda genital bölgede enfeksiyonun ilk ve ağrısız lezyonu olarak meydana gelen yaradır." Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2020, 136.

⁵⁹ *Resmi Gazete*, S. 8909, 6 Mayıs 1930; Malkoç, "Erken Cumhuriyet", 82.

⁶⁰ *Resmi Gazete*, S. 1904, 21 Eylül 1931; İlbaşı Karakuzu, *Sözlüklü Türk Sağlık Mevzuatı*, İstanbul: Yasa Yayınları, 1996, 441-442.

⁶¹ *Resmi Gazete*, S. 1624, 18 Ekim 1930; Malkoç, "Erken Cumhuriyet", 82.

⁶² *Resmi Gazete*, S. 1624, 18 Ekim 1930; Özdemir, "Cumhuriyet Dönemi", 260.

edeceği belirlenmiştir. Tedavisi biten hastalara üç ay sonra Wassermann testi yapılacak, bir yıl sonra tekrar test yapılarak negatif çıkması halinde tedavinin başarılı olup hastanın iyileştiği anlaşılacaktır. Ancak test pozitif çıkarsa bu durumda bir devre daha tedavi uygulanacaktı. Eğer hastaya daha önce neosalvarsan - cıva tedavisi uygulandıysa bu sefer cıva yerine bizmut verilecekti. Bizmut - neosalvarsan tedavisinin ardından yapılan test tekrar pozitif çıkarsa bu sefer neosalvarsan yerine bizmut uygulanıp, hasta bizmut - cıva tedavisi alacaktı. Osteomalazi⁶³ şüphesi olan kişilerin tedavisinde ise cıva kullanılması yasaklanmıştı.⁶⁴ Bu talimatnameyle hastalıkların tedavisi hükümet ve belediye tabipleri aracılığı ile ücretsiz olmuştur. Açılan dispanserlerde, İstanbul, Samsun, Diyarbakır, Sivas, Adana'daki Emraz-ı Zühreviye Hastaneleri ile İstanbul'daki Emraz-ı Zühreviye Dispanserlerinde ve bunun dışında diğer bütün resmi sıhhi müesseselerde hastaların tedavileri yapılmıştır.

Frengi, tedavisi uzun süren bir hastalık olmasından dolayı hastaların ve kullanılan ilaçların takibinin dikkatli ve sürekli yapılmasını mecbur kılmaktadır. Bu nedenle 21 Ocak 1932 tarihli "*Frengi İlaç ve Kayıt Defterlerine Dair Tamim*" ile frengili hastalara o güne kadar uygulanan tedavi ile verilen ilaçların merkezden gönderilen defterlere geçirilmesi ve hastaların tedavilerinin günü gününe kaydedilmesi kuralı getirilmiştir.⁶⁵ Teşhis, tedavi ve takip konusunda yapılan bu düzenlemeleri hastalığın yayılmasında en önemli sebeplerden birisi olarak görülen fuhşun kontrol altına alınmasına dair uygulamalar izlemiştir. Bu çerçevede 1933 yılında "*Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi*"⁶⁶ çıkarılarak biri "*Zührevi Hastalıklar ve Fuhuşla Mücadele Komisyonları*" diğeri "*Zührevi Hastalıklar ve Fuhuşla Mücadele Komisyonlarına Yardım Heyetleri*" olmak üzere iki kurum oluşturulmuştur. Kontrol altına alınmaya çalışılan fuhuş meselesiyle beraber Frengi Mücadele Teşkilatları'nın da aktif bir şekilde çalıştığı görülmektedir. Sıtma, trahom, verem ve frengi salgınlarıyla mücadele işlerinde görev yapmak üzere yeni memur kadroları tahsis edilirken,⁶⁷ Hıfzısıhha Genel Müdürü Asım Bey gizli fuhuş ve zührevi hastalıklarla mücadelenin etkili olduğundan hareketle yeni frengi vakasına pek rastlanmadığını ve fuhuş meslek haline getirenlerin de azaldığını;⁶⁸ Vilayet Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü Saffet Bey de Frengi Mücadele Teşkilatları'nın kurulduğu yıldan itibaren başarılı olduğunu ve frengi ile mücadelenin tüm ciddiyetiyle devam ettiğini belirtmiştir. Vekâletten gelen ilaçların frengi teşkilatları, kazalardaki hükümet doktorları ve merkezdeki zühreviye hastanesi tarafından dikkatli ve düzenli bir şekilde uygulandığını, merkezde ve ilçelerde durumu ağır olanların ise hastaneye yatırıldığını aktarmıştır.⁶⁹

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Refik Saydam'ın 1935 yılı bütçe görüşmelerinde yaptığı açıklamalar ise hükümetin frengi ile mücadeleye bakışını göstermesi açısından önemlidir. Zira Saydam, frengi mücadelesini mücadele yapılan yerlerdeki çalışmalar, frengi ile mücadele edilen bölgelerin dışındaki yerlerde bulunan hastaların bizzat kendi başvuruları sonucunda parasız yapılan tedaviler ve İdare-i Hususiye ve Belediyeler tarafından yapılanlar olarak üçe ayrıldığını söylemiş,⁷⁰ ülkede düşünüldüğü kadar frengi vakasının olmadığını, Vekâletin kurulduğundan beri devir alınan frengililerle beraber tespit edilen frengili sayısının 1924 senesi sonuna kadar 213.716 olduğunu açıklamıştır. Bu kişilerden 21.372'sinin tedavi edilip, 37.975 vefat ve diğer sebepler dolayısıyla tedaviden ayrıldığını, 1935 senesinde ise resmi kayıtlarda 154.668 frengili bulunduğunu açıklamıştır. Bu miktarın ülkenin genel nüfusuna oranı ise %0,9 olup bir takım faktörlerle en fazla %2 olacağını ifade eden vekil, hastalığın çoğunlukla görüldüğü Sivas, Yıldızeli, Hafik, Şarkışla kazaları ve çevresinde 1926'da Orhaneli ve Bursa'nın birkaç köyü de dahil olmak üzere bu bölgede, 1928'de Ordu ve Fatsa'da, 1929'da Çarşamba, 1930'da Çaycuma'da özel teşkilatla frengi mücadelesine başladığını, buralarda Vekâlet, İdare-i Hususiye ve Belediye, en çoğu Vekâletten olmak üzere mücadele tahsisatı ile yardım edildiği bilgisini vermiştir. 1934'te 150 kilo neosalvarsan dağıtıldığını ifade etmiştir. Zira frengi mücadelesi sıtma gibi bir hafta kinin verdikten ve tavsiyeler ilave edildikten sonra kendi kendine geçecek türden bir hastalık olmadığından hastalar ancak üç senelik tedavi sonucunda iyileşebilmektedir.⁷¹ Bu nedenle hastalığın kısa sürede yok olması mümkün görünmemekte, sabırlı ve düzenli bir politika ile tedavinin yürütülmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Bir devlet

⁶³ "Kemik yumuşaması anlamına gelen ve genellikle D vitamini eksikliğine bağlı olarak ortaya çıkan kemik dokusunda yapısal bozulmalar ve deformasyonların söz konusu olduğu bir hastalık türüdür." Kocatürk, *Açıklamalı Tıp*, 526.

⁶⁴ BCA, 490.1.0.0/1464.6.1, (21.02.1936).

⁶⁵ *Resmi Gazete*, S. 2008, 21 Ocak 1932; *Akşam*, 29 Ekim 1933, 24.

⁶⁶ BCA, 30.18.1.2/40.80.2, (12.11.1933).

⁶⁷ BCA, 30.18.1.2/46.44.1, (20.06.1934).

⁶⁸ *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1934, 2.

⁶⁹ *Hâkimiyeti Milliye*, 4 Eylül 1934, 4.

⁷⁰ *Zaman*, 27 Mayıs 1935, 2.

⁷¹ TBMMZC, 25 Mayıs 1935, 241; *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1935, 12; *Akşam*, 27 Mayıs 1935, 4.

politikası olarak erken dönem cumhuriyet hükümetlerinin üzerinde durduğu önemli bir mücadele olan frengi mücadelesi süre istemesi ve takip gerektirmesi nedeniyle zorlu bir mücadeleyi gerekli kılmıştır. İlaçların kontrolünün sağlanması da bu politika içerisinde yer aldığından 7 Haziran 1935 tarihli ve 2767 sayılı “*Sıtma ve Frengi İlaçları İçin Kanun*” ile frengi tedavisinde kullanılacak ilaçların ithali, yapılması ve yaptırılması Türkiye Kızılay Cemiyeti’nin sorumluluğuna verilmiştir. Kızılay Cemiyeti’nin sorumluluğu altında olan ilaçların miktarına Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti karar verecek ve cemiyet yurt içinde karar verilen bu miktar kadar ilaç bulunduracaktır.⁷² Bu kararın alınmasındaki temel sebep sıtma ve frengi hastalarının hızla iyileşmesini sağlamak için gerekli ilaçların gecikmeden ve maddi istismar konusu olmadan ulaşılması ve cemiyete düzenli bir gelir kaynağı sağlamaktır. “*Monopol ilaçlar*” olarak tanımlanan bu ilaçların veya hammaddelerinin tüzel kişiler veya başka kurumlar tarafından Kızılay’ın onayı olmaksızın getirilmesi de yasaklanıyordu. Cemiyetin onayı olmadan kaçak yolla getirilen ilaçlara gümrükte el konularak cemiyete verilecek ve kişilere de cezai işlem uygulanacaktı. 20 Haziran 1938’de çıkarılan 3470 sayılı Kazanç Vergisi Kanun’u ile 9 Temmuz tarihinden başlamak üzere bu ilaçların kazanç vergisinin dışında tutulması kararlaştırılmıştır.⁷³

Tüm bu çalışmaların yanında vaka sayısını düşürmek için hükümetin 1935 yılında aldığı karara göre frengi ve belsoğukluğuna karşı alınan tedbirlerin daha sıkı hale getirilmesi adına mevcut mücadele teşkilatlarının genişletilmesine, köy ve kazaların muayene ve teftişe tabi tutulmasına, genişletilen teşkilatlarda görev alacak doktorlar için kurs açılmasına karar verilmiştir. Üç ay devam edecek olan bu kursu bitiren uzman doktorlar Sıhhat Vekâleti tarafından görevlendirileceklerdir.⁷⁴ Ayrıca sıtma, trahom, verem, frengi ve diğer salgın hastalıklarla mücadele işlerinde görev yapmak üzere yeni memur kadroları da tahsis edilmiştir.⁷⁵

Frengi mücadelesi 1936 yılında da hız kaybetmeden devam etmiş 1936 yılının sonuna kadar frengi ile mücadele bölgesi olarak ilan edilen yerlerde muayene edilen 944.624 kişiden 43.471’inde hastalık tespit edilmiş, bunlardan 23.440 kişinin tedavisi yapıp, 20.031 kişinin tedavilerine devam edilmiştir. Bu bölgeler dışında enfekte olduğu tespit edilen 211.952 kişiden 78.715’inin tedavisi yapılarak taburcu edilmiş, 133.237’sinin ise tedavisine devam edilmiştir. Frengi Teşkilatında tedavi için 1925-1938 yılları arasında 353 kilo neosalvarsan ve arsenobenzol, 695 kilo casbis ve bizmojenol, 892 kilo cıva, 210 kilo iyodür potasyum, 160 kilo cıva merhemi kullanılmıştır. Harcanan para miktarı ise 220.000 lirayı bulmuştur. 1.500.000’e yakın muayene yapılmış, bunlardan 52.804 kişide frengi tespit edilmiştir. 27.098’inin tedavisi tamamlanıp ve 25.706 kişinin ise tedavisine devam edilmiştir. Evlilik sırasında getirilen kontrollerdeki muayene mecburiyeti ise hastalığın azalmasında etkili olmuştur.⁷⁶

1937’de Başvekil olan Celal Bayar yeni hükümet programını açıklarken sağlık işlerinin her zaman üzerinde önemle durulan bir mesele olduğunu ve bu konudaki çalışmalara plan dahilinde genişlik verme siyasetine devam edileceğini söylemiş, sıtma, trahom, verem ve frengi gibi hastalıklara karşı yapılmakta olan bilimsel mücadelenin teknik imkanların müsait olduğu derecede geliştirilmesi ve programlaştırılıp hızla hayata geçirilmesinin ilk işleri olduğunu belirtmiştir.⁷⁷ Sıhhat Vekâleti de özellikle frengi ve belsoğukluğu gibi zührevi hastalıklarla çok daha sıkı şekilde mücadele edilmesine karar vermiş, bunun üzerine mevcut teşkilatın genişletilmesine de başlanmıştır. Konu ile ilgili olarak görüşleri alınan Doktor Kadri Raşit Anday “*frengi ve belsoğukluğunun toplumsal ve zührevi hastalıkların başında geldiğini ve her ikisinin de ülkenin en ücra köşelerine kadar giren ve hızla yayılan korkunç bir hastalık*” olduğunu söylemiştir. “*Bu iki hastalık da yaş ayırt etmeksizin bulaşıp diğer hastalıkların yapamadığı korkunç felaketleri meydana getirmiştir. Bahsi geçen bu iki korkunç hastalıkla mücadele etmek için alınacak tedbirlerin başında bir plan yapılarak halkı aydınlatmak gelmelidir. Bu noktada Halkevleri önemli bir rol oynayabilir ve bunun dışında gençlerin olduğu çeşitli toplantı yerlerinde verilecek konferanslardan da iyi bir etki alınacaktır. Ayrıca hükümet veya belediyeler tarafından korunma evleri açılıp ucuz tedavi temin edilmelidir. Bu tedbirleri alınmazsa hastalıklar şiddetlenecektir ki zaten ülkenin nüfus artışı bakımından da bu tedbirlere ihtiyacı vardır. Bunların dışında randevu evlerinin sık sık mühürlenip kapatılması, bu evlerin sahiplerinin kayıt dışı olarak başka evler açmasına neden olduğu için kontrollerin sıklaştırılması daha iyi sonuç verecektir. Emraz-ı Zühreviye Hastaneleri’nin de yatak sayılarının çoğaltılması lazımdır*” diyerek röportajı sonlandıran Dr. Kadri Raşit, vaka

⁷² Resmi Gazete, S. 3029, 15 Haziran 1935.

⁷³ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer’den Kızılay’a*, Cilt 2, Ankara: Türk Hava Kurumu Basımevi, 2001, 158-159.

⁷⁴ Haber, 28 Nisan 1935, 3.

⁷⁵ BCA, 30.18.1.2./56.55.3, (26.06.1935).

⁷⁶ Feridun Frik, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tıp ve Hıfzıssıhha Hareketleri (1923-1938)*, Leverkusen: Universum Basımevi, 1938, 11; Kopar, *Türkiye’de Sağlık*, 217.

⁷⁷ Öztürk, “*Türkiye Cumhuriyeti*”, 170-171.

sayılarının her ne kadar azalmış olduğu görülse de frengi başta olmak üzere zührevi hastalıkların hala çok büyük bir sorun ve tehdit olduğunun altını çizmiştir.⁷⁸

Dönemin Sıhhiye Vekili Aydın Mebusu Dr. Ahmet Hulusi Alataş ise bütçe hakkındaki konuşmasında frengi ve sıtma üzerinde çalışmaların devam ettiğini frengi mücadele mıntıkası dışında 140.000 mücadele mıntıkasında ise 25.000 frengilinin olduğunu ifade etmiştir. Kars'ta tarama vaziyetine Alucra ve Giresun mıntıkası üzerinde de yeniden mücadele başlatılacağını belirten vekil Uşak tarafında da sınırlı bir yerde tarama yapılmasını planladıklarını anlatmıştır. Ülkede frengiden dolayı bir endişelerinin olmadığını, çünkü frengi hastalığının oranının %1'i bulmadığını belirtmiştir.⁷⁹ Göreve başladıktan sonra mevcut durumu kontrol etmek, bilgi almak ve yapılması gereken düzenlemeleri görmek için İstanbul'daki hastaneleri ve çeşitli sağlık kuruluşlarını gezen vekil, bir sonraki yıldan itibaren mevcut hastanelerin bazılarında yeni teşkilatlar oluşturulacağını ve bu teşkilatların özellikle dahili hastalıklara yoğunlaşacağını belirtmiştir. Ayrıca frengi ve trahom gibi hastalıklarla şiddetli şekilde mücadele edilmesi ve bu hastalıklar üzerinde çalışan teşkilatların takviyesi üzerine araştırmalar yapılarak, esaslı bir doktor kadrosunun kurulmasına çalışacaklarını da sözlerine eklemiştir.⁸⁰ Bu dönemde vekâlet tarafından yapılan açıklamalar, frenginin kontrol altına alındığı, vaka sayılarının ülke genelinde düşük seyrettiği ve artık endişe edilmesine gerek olmadığı yönündedir. Nitekim vekâlet 1937 yılı içinde ülkedeki frengi mücadelesinde bir sene içinde 176.193 kişinin frengi muayenesine tabi tutulduğunu bu kişiler içerisinde 5.426 kadın, 3.907 erkek olmak üzere 9.333 frengilinin tespit edilerek 7.083 frengili hastanın tedavi edildiğini, geri kalan 19.387 kadın, 11.319 erkek olmak üzere 25.106 frengilinin tedavisine de 1938 yılı içerisinde devam edileceği açıklanmıştır.⁸¹ Köy çocuklarında irsi frenginin yoğun olarak görülmesi üzerine okullarda ve köylerde sağlık taramaları yapılmış, çocuklar muayeneden geçirilmiştir. Frengi ile mücadele cemiyeti teşkilatının ise geniş ölçekte çoğaltılacağı açıklanmıştır.⁸² Türkiye ile diğer ülkeler kıyaslandığında bulaşıcı hastalık oranlarının Türkiye'de çok daha düşük seyretmesi bu konuda gerçekleştirilen mücadelenin başarılı bir sonucudur.⁸³

3.2. Hastalığın Yayılmasında Fuhşun Rolü ve Bu Konuda Alınan Tedbirler

Frengi ile mücadele kapsamında, hastalığın yayılmasına neden olduğu düşünülen ve dönemin önemli sorunlarından biri olarak görülen bir başka mesele de fuhuştur. Çünkü fuhuş hem zührevi hastalıkların yayılmasına neden olan hem de milleti ahlaksızlığa sürükleyen bir felaket olarak görülmüştür. Devletin görevinin fuhşu ceza tehdidi altına alıp kanun ile yasaklamak olduğu düşünülmüştür. Ahlaki düşünceye göre ise fuhuş nefret edilen ve iğrenç bir fiil olmalıydı. Bu nedenle Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 128. maddesi⁸⁴ gereğince 1932 yılında "*Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Tüzüğü*"⁸⁵ kabul edilmiştir. Bu tüzük ile yeni genelevlerin açılması, mevcut genelevlerde yeni kadınların çalıştırılması ve genelevlerde içki içmek, çalgı çalmak yasaklanmıştır. Yabancıardan fuhuş yapanların, fuhşa aracı olanların ve genelev işletenlerin sınır dışı edilecekleri bildirilmiştir. Aynı şekilde bar ve müzikhol gibi yerlerde çalışan yabancıların, uygunsuz davrandıkları takdirde aynı işleme tabi tutulacakları aktarılmıştır.⁸⁶ Ancak genelev ve fuhuş konusunda getirilen yasaklar beklenen etkiyi göstermemiştir.⁸⁷ Fuhuş yaparak geçimlerini sağlamak isteyenler şehirlerin çeşitli bölgelerine ve özellikle köylere dağıldıkları için pek çok şikâyet alınmaya başlamıştır. Konu ile ilgili olarak Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti ile Dâhiliye Vekâleti temsilcilerinden oluşan komisyon 21 ve 22 Mart 1932 tarihlerinde toplantı yapmıştır. "*Zührevi Hastalıklar ve Fuhuşla Mücadele İçin Toplanan Komisyon*"da önce Dahiliye Vekâleti temsilcilerinin görüşleri alınmıştır. Temsilcilerin görüşü; fuhşun, milletin varlığını tehlikeye atan bir hastalık olduğu ve devletin bu hastalığı tamamen ortadan kaldırmak için genelevleri kapatmak, fuhuş yapanları ve yaptırımları takip ederek cezalandırılmalarını sağlama yönündedir. Zührevi hastalıkları ortadan kaldırmak için

⁷⁸ *Kurun*, 15 Kasım 1937, 1-4.

⁷⁹ TBMMZC, D. 5, C. 25, 24 Mayıs 1938, 167; *Ulus*, 25 Mayıs 1938, 6.

⁸⁰ *Kurun*, 15 Temmuz 1938, 5.

⁸¹ *Ulus*, 7 Temmuz 1938, 2; *Akşam*, 8 Temmuz 1938, 2.

⁸² *Kurun*, 19 Ekim 1938, 3.

⁸³ *15. Yıl Kitabı*, 335.

⁸⁴ "*Sıhhat ve İçtimai Muavenet ve Dâhiliye Vekâletleri müştereken bir yönetmelik neşrederek umumi kadınlar ve evlerin tabi olacakları hükümler ve bu fuhuş yüzünden intişar eden hastalıkların ve bilhassa zührevi hastalıkların sirayetini mani olacak tedbirleri tespit ve yine müştereken tatbik ederler. Umumi kadınlarla umumi evler ve bunlara benzer mahaller bu yönetmelikte tarif ve tehdit olunacaktır.*" *Resmî Gazete*, S. 1489, 6 Mayıs 1930.

⁸⁵ İlbaşı Karakuzu, *Türk Sağlık*, 460.

⁸⁶ *Resmî Gazete*, S. 2560, 23 Kasım 1933; Zafer Toprak, "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914-1933", *Tarih ve Toplum*, 39 (1987), 31-40.

⁸⁷ *Vakit*, 19 Nisan 1931, 10.

genelevlerin açılması ve fuhşun kontrol altında tutulması fikrinin kesinlikle yanlış olduğu, Lozan Antlaşması ile taahhüt edilen beyaz kadın ticaretinin yasaklanması ve engellenmesi için fuhuş suçunu işleyen kişilerin tespit edilerek cezalandırılması gerektiği savunulmuştur. Fuhuş ile mücadele için; ceza kanununda şiddetli hükümlerin olması, iş bulunduğu halde fuhşa yönelenlerin uzaklaştırılması, hasta olduğunu bildiği halde başkaları ile birlikte olanların ağır şekilde cezalandırılması, tedavi koşulları, dispanserler kurulması ve halkın bilgilendirilmesi gibi konu başlıkları gündeme gelmiştir. Ardından Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti temsilcileri sorunu tarihsel olarak ele alıp, fuhşun ne yapılırsa yapılsın engellenmesinin mümkün olmadığını, dünyanın her yerinde kontrol altına alınarak zararın en aza indirildiğini aktarmışlardır. Her ülke kendi halkının bilgi ve bilinç düzeyine göre bir uygulama seçmiş, Avrupa ve Amerika’da gelişmiş pek çok ülke fuhşu yasaklamak yerine kontrol altında tutmayı tercih etmişlerdir. Hal böyleyken Türkiye’de de bu yol izlenip başarı elde edilebilirdi. Fuhşu kontrol altına almamak zührevi hastalıkların ülkenin her yerine yayılmasını kabul etmek demektir. Çünkü zührevi hastalığa yakalananlar özellikle genelevlerde çalışan kadınlar bir yasal düzenleme olmadıkça kendileri tedavi olmaya gitmezlerdi. Yapılan araştırmalara göre fuhşun devlet kontrolü altında olduğu yerlerde zührevi hastalık oranı %5 iken fuhşun yasaklandığı yerlerde bu oran %40’ı geçmektedir. Bu oran farkının sebebi fuhşun yasaklandığı yerlerde polis ve sağlık ekiplerinden saklanarak kayıt dışı ve gizli yapılan fuhşun artması dolayısıyla tedavi başvurusunun da yapılamamasıdır. Öyle ki Samsun’da bir frengi hastanesinde 5 yılda görülecek vaka sayısı 6 ayda görülmüştür. Ayrıca bu durum zührevi hastalıkların, özellikle frenginin, yayılmasının yanında ahlaki yönden ve güvenlik açısından da birçok sıkıntının yaşanmasına neden olmuştur. Nihayet komisyonun 5 Nisan 1932 tarihinde imzaladığı raporda genelevleri kapatmanın çare olmadığı bu yerlerin düzen ve kontrol altına alınmasının şart olduğu sonucuna varılmıştır.⁸⁸ Nitekim 1933 yılında Türkiye’ye gelen Hamburg Üniversitesi Profesörlerinden Cilt ve Zührevi Hastalıklar Uzmanı M. Paul Mülzer de fuhşun yasaklanmasının gizli fuhşu artıracığı ve bu durumun frengi ile diğer zührevi hastalıkların vaka sayılarında artışa neden olacağını belirtmiştir.⁸⁹

Bunun üzerine frengi mücadelesinde fuhşu engellemek yerine denetim altına almanın daha iyi bir sonuç ortaya koyacağına dair alınan karar pekişmiştir. Buradaki amaç gizli fuhşu önleyip hastalığın yayılmasını engellemektir. Böylece fuhşun ve genelev açmanın tamamen yasaklanması girişiminden 12 Kasım 1933 tarihli ve 15264 sayılı “Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi”⁹⁰ ile vazgeçilmiştir. Bu nizamname ile genelevlerin yeniden açılmasına izin verilmiş ve 23 Kasım 1933 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.⁹¹ 8 kısım ve 126 maddeden oluşan nizamname ile fuhuş nedeniyle bulaşan zührevi hastalıkların yayılmasını önlemek ve fuhşu denetleyip kamu düzenini sağlamak için biri “Zührevi Hastalıklar ve Fuhuşla Mücadele Komisyonları” diğeri “Zührevi Hastalıklar ve Fuhuşla Mücadele Komisyonlarına Yardım Heyetleri” olmak üzere iki kurum oluşturulmuştur. Komisyonun görevi, fuhuşla bulaşan zührevi hastalıkların yayılmasını önlemek, gerekli tedbirleri almak, zührevi hastalıkların ve fuhşun yayılmasını önlemeye yönelik yasalara uyulup uyulmadığını denetlemek ve teşkilatın raporlarını kontrol etmektir. Yardım heyetleri ise komisyonun kurulmasının mümkün olmadığı yerlerde ilçe merkezlerinde en yakın komisyona bağlı olarak faaliyet göstereceklerdi. Görevleri, buldukları bölgede zührevi hastalığı bulunan ya da hasta olduğundan şüphe duyulan kişileri tespit etmek, genelevlerde çalışan kişileri araştırmak ve bağlı oldukları Zührevi Hastalıklarla Mücadele Komisyonuna bildirmek, fuhşa teşvik ile fuhuş için gizli yer sağlama suçlarını işleyen kişileri belirleyip haklarında resmi işlem başlatmaktır.⁹²

Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi’ne göre; genelevler komisyonun belirlediği bölgelerde açılabilir, bu bölgeler umumi caddelerden gözükmeyecek ya da bu caddelere yakın olmayacaktır. Bunun dışında yine bu evler ibadethanelerin, resmi dairelerin ve okulların yakınında açılmayacaktır. Fuhuş yapan ve yaptığından şüphelenilen kadınların fuhuş yapmasına neden olan sebepler araştırılıp, bu işi yapmak istemiyorlarsa başka bir iş bulup hayatlarına devam edebilmeleri için komisyon tarafından himaye edilerek kimlikleri bir süre gizli tutulacak, aksi durumda genel için geçerli olan hükümlere tabi tutulacaklardı. Nizamnamede “umumi kadın” olarak ifade edilen bu kadınların kişisel bilgileri, ikametgâh ve çalışma yerleri kaydedilecektir. Haftada iki kere kendilerini resmi ya da hususi tabibe muayene ettirmek zorundaydı. Eğer tedavilerini aksatır veya gelmezlerse, zorla getirilir ya da tecrit edilirdi. Tedavi için

⁸⁸ BCA, 30.10.0.0/177.221.5, (05.04.1932).

⁸⁹ *Milliyet*, 10 Haziran 1933, 5; *Cumhuriyet*, 11 Haziran 1933, 2.

⁹⁰ BCA, 30.18.1.2/40.80.2, (12.11.1933).

⁹¹ *Resmi Gazete*, S. 2560, 23 Kasım 1933.

⁹² *Resmi Gazete*, S. 2560, 23 Kasım 1933; *Milliyet*, 18 Eylül 1933, 5.

komisyonun belirlediği, genelevlere yakın bölgelerde muayenehane ve yeterli büyüklükte hastane açılır eğer bu mümkün olmazsa ya da söz konusu bölgede umumi kadın sayısı az ise mevcut hastanelerden bir veya birkaç koğuş zührevi hastalığa yakalananların tedavisi için ayrılırdı. Genelev sahipleri de yanlarında çalışıp hastalığa yakalananları 24 saat içinde bildirmek zorundaydılar. Tüm genelevlerde mutlaka prezervatif, korunma merhemi ve damlaları hazır bulundurulmak zorunluydu. Bunlardan sadece prezervatif ücret karşılığında verilirken korunma merhemi ve damlası isteyenlere ücretsiz verilecekti. Bu gibi yerlerde ziyaretçilere korunma tedbirlerinin önemini ve gereken tedbirlerin nasıl alınacağını öğretmek için Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından hazırlanan levhalar bulundurulacak ve bunlar evin her odasında görülür şekilde asılı olacaktı. Genelev sahipleri bu levhaları kesinlikle indiremez, üzerine başka bir şey asamaz, yıpranması ya da kaybolması durumunda ise muayene tabipliğinden yenisini isteyip tekrar asmak zorundadırlar. Zührevi Hastalıklarla Mücadele Komisyonları umumi kadınları fuhuş hayatından çıkarabilmek için bu konularda çalışmalar yapan hayır kurumlarıyla temasa geçerek birlikte hareket edeceklerdi. Teftişler sırasında kadınlarla beraber olan ve zührevi hastalıklardan birine yakalandığı düşünülen erkeklerin sağlıklı olduklarına dair rapor göstermeleri ya da muayene olup hasta olmadıklarını ispat etmeleri için adresleri alınırdı. Sabit bir adresi olmayanlar doğrudan muayeneye gönderilir, hasta oldukları tespit edilirse Umumi Hıfzıssıhha Kanunu gereğince muamele görürlerdi. Halkın gelip geçtiği yerlerde gizli ve açık şekilde fuhuş yapan kadınlar zabıta tarafından bu halden men edilir ve haklarında Türk Ceza Kanunu'nun 419⁹³, 421⁹⁴ ve 576.⁹⁵ maddeleri gereğince işlem yapılırdı. Nizamnameye uymadığı tespit edilen evler 15 gün ila 6 ay süre ile mühürlenir, bir yıl içinde üç defa mühürlenene genelevler ise tamamen kapatılarak işletmecilerine bir daha genelev açma izni verilmezdi. Komisyonun kayda aldığı bilgiler gizli olup, bu bilgileri dışarı sızdıranlar “devletin gizli kayıtlarını ifşa etme” suçu işlemiş olduğundan haklarında cezai işlem başlatılırdı.⁹⁶

Bilgilerin gizli tutulma amacı bir şekilde fuhuş yapmaya başlayıp pişman olan ve yeni bir hayat kurmak isteyen kadınları korumaktır. Böylece bu nizamname ile fuhuş kontrol ve denetim altına alınıp başta frengi olmak üzere zührevi hastalıkların yayılması engellenmeye çalışılmıştır. Ancak nizamnamenin uygulanmaya başlamasıyla yaşanan aksaklıklar nedeniyle bazı maddelerde değişiklikler yapılmıştır. Bakanlar Kurulu'nun 27 Ağustos 1934 tarihli toplantısında nizamnamenin 20. ve 79. maddesindeki genelevlerde çalışacak olan kadınların 18 yaşında olması hükmü 21 yaş olarak değiştirilmiştir.⁹⁷ 22. ve 42. maddeler gereğince haftada iki kez muayene olmak zorunda olan genelevlerde çalışan kadınlar, muayeneye gelmeseler de mahkemelerin ceza vermediğini gördüklerinden, mazeret belirtmeden muayeneye gelmemeye başlamışlardır. Bunun üzerine 27 Aralık 1938 tarihinde bu maddelerde de değişiklik yapılmıştır. Buna göre kadınlar muayeneye gelmedikleri takdirde zorla tutulup muayene edilecekler ve zorunlu tedavi ile tecride tabi tutulacaklardır.⁹⁸ Birçok kez zorla kontrole getirilenler ya da izini kaybettirenler Türk Ceza Kanunu'nun 526.⁹⁹ maddesine göre cezalandırılacaklardır.

4. Frengi Hastalığına Karşı Halkı Bilgilendirilmeye Yönelik Çalışmalar

Tedavi ve teşhisin yanı sıra halkı hastalıktan korumaya çalışmak önem arz etmekte bu nedenle de gerek basın gerekse 1932 yılında faaliyete geçen halkevleri çeşitli yollarla halkı bilgilendirmeye ve uyardırmaya çalışmaktadır. Milliyet Gazetesi muhabiri Hilmi A. Malik “Sinemanın müsbet tesirleri” başlıklı yazısında bazı köyleri kasıp kavuran sıtma, frengi ve trahomların uğradıkları zararları, onlardan korunmayı ve tedavilerini gösterir usulleri filmlerle köylere ve köy mektepleri talebesine göstermenin ülkenin hayati meselesi olduğunu belirtmekte,¹⁰⁰ Ankara radyosunda Doktor Abdurrahman Bayrakal frengi üzerine bir konuşma yaparak, frengi hastalığı olanların tedavi yöntemleri ve hastalıktan korunma yolları hakkında bilgi vermektedir.¹⁰¹ Samsun Halkevi'nin düzenlediği

⁹³ “Alenen hayâsızca vazı ve hareketlerde bulunanlar on beş günden iki aya ve o suretle filii şeni icra edenler altı aydan bir seneye kadar haps olunur ve her halde on beş liradan elli liraya kadar ağır cezayı nakdi alınır.” TBMMZC, D. 2, C. 23, 1 Mart 1926, 45.

⁹⁴ “Kız ve erkek genç kimselere söz atanlar üç aydan altı aya kadar hapsedilir.” TBMMZC, D. 2, C. 23, 1 Mart 1926, 45.

⁹⁵ “Bir kimse edebe muhalif bir surette halka görünür veya bir yerini gösterir veyahut söz, şarkı ve sair suretle halkın edep ve nezahetine tecavüz eyerse bir aya kadar hafif hapse veya beş liradan otuz liraya kadar hafif cezayı nakdiye mahkûm olur.” TBMMZC, D. 2, C. 23, 1 Mart 1926, 61.

⁹⁶ Resmi Gazete, S. 2560, 23 Kasım 1933.

⁹⁷ BCA, 30.18.1.2/47.59.1, (27.08.1934).

⁹⁸ BCA, 30.10.0.0/177.222.3, (21.02.1939).

⁹⁹ “Her kim, salahiyettar merciden kanun ve nizamlara aykırı olmayarak verilmiş bir emre itaatsizlik eder yahut ammenin istirahat ve selameti veya madelet düşüncesiyle merciinden kanun ve nizamlara muhalif olmayarak ittihaz edilmiş bir tedbire riayet etmezse bir aya kadar hafif hapis veya elli liraya kadar hafif para cezasına mahkûm olur.” TBMMZC, D. 2, C. 23, 1 Mart 1926, 57.

¹⁰⁰ Milliyet, 27 Şubat 1934, 4.

¹⁰¹ Ulus, 21 Aralık 1934, 4.

köy gezisinde ise Hükümet doktoru Veysi Tevfik Bey frengi ve belsoğukluğu hakkında bir konferans vererek, frengi tahribatını gösteren tablolarla köylüleri bilgilendirmiştir.¹⁰²

Hükümet tarafından alınan önlemler ve uygulanan yaptırımların yanında halkın sağlık eğitimi görmesi ve bilinçlendirilmesi de bulaşıcı ve salgın hastalıklar konusunda yapılan mücadelenin kalıcı olması adına çok önemliydi. Doktor Tevfik Rüştü (Aras) Bey, 1914 yılında sıhhiye müzelerinin gerekliliğini ve Berlin'deki gibi ülkemizde de bir sıhhiye müzesinin açılmasının önemini anlattığı bir yazı yayımlamıştır.¹⁰³ Bu nedenle 1918 yılında Sultanahmet'te açılan Sıhhiye Müzesi, cumhuriyetin ilk yıllarında halka verem, çiçek ve frengi gibi hastalıklardan korunmanın yollarını öğretmek, tifüs, sıtma gibi bittin ve sivrisinekten geçen hastalıklarla ve zararlılarla mücadele şekillerini göstermek; yiyecek, içecek ve giyeceklerin, yatılacak ve oturulacak yerlerin temiz tutulmasını teşvik etmek gibi konularda görevlendirilen bir kuruluş olmuştur.¹⁰⁴ Halkevlerinin içtimai yardım şubeleri de bu konuda katkı sağlayarak sıhhi müzeler açmış ve sıhhi konferanslar vermiş,¹⁰⁵ 1938 yılında ise Sıhhiye Müzesi'nin bahçesine sağlık ve hastalık hakkında yurtdışından getirilen öğretici filmlerin gösterildiği 250 kişilik bir sinema yapılmıştır. Ayrıca insanlara hastalıklardan korunmanın yanında hiçbir hastalıktan, özellikle genel olarak cinsel yolla bulaştığı bilinen frengiden, utanılmaması gerektiğini, tıpta böyle bir durumun asla söz konusu dahi olmadığını anlatmak için radyo yayınları yapılmış, gazetelerde bu konuya özel köşeler ayrılmış, broşürler ve kitapçıklar da dağıtılmıştır.¹⁰⁶

Sadece ülkemizde değil aynı zamanda tüm dünyada frengi hastalığı önemli bir sorundu ve tam anlamıyla tehdit unsuru olmaktan çıkmamıştı. Konu ile alakalı yapılan çalışmalar, alınan önlemler ve atılması gereken adımlar bilim insanları tarafından takip edilip, düzenlenen kongrelerde hastalıkla mücadele için önemli bilgiler aktarılmıştır. Bu önemli kongrelerden biri olan, dünyanın en ünlü deri ve frengi uzmanlarının katıldığı ve 1935 yazının sonunda Budapeşte'de düzenlenen, Evrensel Dermatoloji Kongresi'ne ülkemizden Tıp Fakültesi Deri ve Frengi Hastalıkları Profesörü Doktor Hulusi Behçet davet edilmiş,¹⁰⁷ yine Behçet Bey tarafından radyo konferansları verilerek frenginin utanılacak ya da saklanacak bir hastalık olmadığı anlatılarak halk bilinçlendirilmeye çalışılmıştır.¹⁰⁸ Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti ise türlü hastalıktan korunma yollarını gösteren on üç parça filmi ülkenin her tarafına göndererek, genel sinemalarla halkevi salonlarında halka, talebeye, öğretmenlere, askerlere parasız gösterilmesini sağlamıştır. "*Frengi nedir, nasıl geçer?*" isimli film de bu çerçevede gösterilen filmler arasında yer almaktadır.¹⁰⁹ İstanbul Türk Deri ve Zührevi Hastalıklar Cemiyeti de frenginin soysal zararlarına engel olmak hususunda üç ay süresince düzenli olarak üniversite öğrencilerine Kızılay Cemiyeti'nin getirttiği filmlerle beraber konferanslar vererek bu konuda aydınlatıcı olan piyesler sergilemişlerdir. Sıhhat Vekâletinin izniyle sıhhi müzeden alınacak molâjlarla halkevlerinde frengi ve zührevi hastalıklar üzerine dersler verilecektir. Ayrıca zührevi hastalıklar ve korunma yolları ile ilgili olarak yazılmış eserler de okullarda verilen konferanslardan sonra ücretsiz olarak dağıtılmış,¹¹⁰ hastalık hakkındaki konferanslar Nisan ayında da yinelenmiştir.¹¹¹ Ankara Sergi Evi'nde de Sağlık Sergisi açılarak halkın bulaşıcı hastalıklar hakkında bilgilendirilmesine çalışılmıştır.¹¹² İstanbul Gureba Hastanesi'nde olan Deri ve Frengi Hastalıkları bölümünde doktorlar için 3 ay sürecek olan frengi hastalığı tatbikat kursu açılacağı ve başarılı olan doktorların frengi ile mücadele teşkilatında görevlendirileceği duyurulmuştur.¹¹³ 1931 yılında frengi hastalığı hakkında İstanbul'da çeşitli konferanslar veren Prof. Gougerot Eylül 1935'te yeniden davet edilmiş ve İstanbul Üniversitesi öğretim üyeleri ve öğrencilerini frengi hastalığı ve yeni tedavi yöntemleri hakkında bilgilendirmiştir.¹¹⁴ Sıhhat Vekâleti müsteşarı Hüsametdin Bey de Cenevre'de toplanan Milletler Cemiyeti Sıhhi Komitesi toplantılarına

¹⁰² *Akşam*, 1 Ağustos 1934, 6.

¹⁰³ Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Sıhhi Müze Hakkında", *Uluslararası Müze Eğitimi Dergisi*, Çev. Yusuf Ziya Aktaş, 2/1 (2020), 15.

¹⁰⁴ *Sıhhi Müze Atlası*, Ankara: Sıhhiye Vekâleti Neşriyatı, 1926, 11-22. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/1662>

Aras, "Sıhhi Müze", 19; Akile Gürsoy, "Sağlık, Gençlik, Güzellik", *Üç Kuşak Cumhuriyet*, Ed. Uğur Tanyeli, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, 42.

¹⁰⁵ *15. Yıl Kitabı*, Ankara: Cumhuriyet Halk Partisi, 1938, 17. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/553>

¹⁰⁶ Gürsoy, "Sağlık", 42.

¹⁰⁷ *Kurun*, 8 Mayıs 1935, 4.

¹⁰⁸ *Kurun*, 19 Şubat 1935, 8.

¹⁰⁹ *Ulus*, 6 Ağustos 1935, 5.

¹¹⁰ *Akşam*, 5 Şubat 1935, 3.

¹¹¹ *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1935, 2.

¹¹² *Ulus*, 13 Ekim 1935, 6.

¹¹³ *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1935, 7; *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1935, 6; *Kurun*, 18 Şubat 1935, 9.

¹¹⁴ *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1935, 6.

katılmış ve Türkiye’de hastalığın tedavisi ve uygulanan yöntemler hakkında bir sunum yapmıştır.¹¹⁵ Doktor Hulusi Behçet de 15 Şubat 1935 tarihinde İstanbul Radyosu’nda “*Frengi niçin ayıp görülür? Frengiyi neden gizli tutmak adet olmuştur? Tabiatla ayıp denen hastalık var mıdır?*” konulu bir konferans vermiş ve bu konferansın metni İstanbul Deri ve Zührevi Hastalıklar Kurumu tarafından basılmıştır.¹¹⁶

Karaman Halkevi ise yaptığı toplantılarda halka Hilâl-i Ahmer’in gönderdiği frengi filmini göstererek toplumun bilinçlenmesinde aktif rol oynamıştır.¹¹⁷ Prof. Dr. Hulusi Behçet üniversitede frengi tarihine dair bir konferans vererek hastalığın Türkiye’de 93 harbenden sonra yayılmaya başladığını söylemiş,¹¹⁸ 27 yıllık çalışmanın sonunda yayınladığı “*Frengi Dersleri*” isimli kitabı hastalığın tedavisinde temel bir başvuru eseri olmuştur.

Vekâletin çalışmaları kamuoyunun da desteğini almış, örneğin Marmaris Hükümet Doktoru B. Halit Aybars tarafından bir sıhhat müzesi açılmıştır. Doktor, balmumundan yapılmış malzemelerle frengi, bel soğukluğu, sıtma hastalıklarını ve bunların zararlarını gösteren canlı tablolar yaparak duvarlara asmış ve müzeyi gezenleri hastalık hakkında bilgilendirmiştir.¹¹⁹ Halkevleri de halkın hastalığa karşı bilinçlendirilmesi önemli bir rol üstlenmişler, çeşitli konferanslar, kurslar hazırlayarak hastalık hakkında bazı filmlerin gösterilmesine de öncülük etmişlerdir. Örneğin Ankara Halkevi’nin gezici kol gençleri Mamak’ta kahvede topladıkları halka kol gençleri köylülere birçok tehlikeli hastalıkların geçme sebepleri ile frengi hastalığı hakkında konuşmalar yaparak filmler göstermişlerdir.¹²⁰ Tekirdağ Halkevi de bir buçuk ay süreyle salgınlar ve korunma yolları ve frengi hakkında Sağlık Korucuları kursu verileceğini duyurmuştur.¹²¹

5. Frengi Hastalığına Karşı Yürütülen Mücadelenin Kamuoyundaki Yansımaları

Frenginin tedavisi ve önlenmesi konusunda büyük gayret gösteren hükümetlerin mücadelesi kamuoyu gündeminde de sık sık yer almış ve destek bulmuştur. Örneğin, Diyarbakır’da tüm genelevlerin sağlık şartlarına uygun şekilde düzenlendiği, badana yapılarak burada çalışan kadınların muayeneden geçirildiği aktarılmıştır. Öyle ki komisyonca yapılan nasihatler sonucunda fuhuştan vazgeçen ve evlenen kadınların olduğu Emraz-ı Zühreviye hastanesinin özellikle frengili hastaları ciddi bir tedaviye tabi tuttuğu belirtilmiştir.¹²² Aydın’da ise sıhhat işlerine ayrılan senelik bütçeden frengililer için 500 liralık ilaç satın alındığı,¹²³ ayrıca bir önceki sene 200 lira olan frengi mücadele tahsisatının da 1000 liraya çıkarıldığı söylenmiştir.¹²⁴ Denizli’nin Kızılhisar nahiyesinde Doktor İbrahim Naci Bey’in görevlendirilmesiyle nahiye halkı doktor için kaza merkezine kadar gidip gelmekten kurtulmuş ve hastalığın önüne geçilmesinde önemli yol kat edilmiştir.¹²⁵ Vakit Gazetesi de Zonguldak’taki frengi hastalarının sayısına dikkat çekerek daha etkili bir mücadele yapılması gerektiğini gündeme getirmiş,¹²⁶ bu haberin sonrasında Eylül ayında Zonguldak’ta yeni bir frengi mücadele dispanseri vücuda getirileceği, bunun için faaliyete girilmiş olup, dispanserin kadrosunun hazırlanmaya başladığı belirtilmiştir.¹²⁷ Aydın ilinde ise 1933 yılından frengi mücadelesine yazılı 244 erkek 357 kadına ilaveten 1934 yılında 122 erkek 186 kadının daha yazıldığı bu 909 frengiliden 35’inin tedavisinin bitirildiği, 14’ünün öldüğü 70’inin ise bölge dışına çıktığı; 469 kadın 321 erkeğin de halen tedavi edilmekte olduğu görülmektedir.¹²⁸ İstanbul’un kaza, nahiye ve köylerinde fakir ve yardıma muhtaç frengili hastaların tedavisi için 600 seri neosalvarsan ve 230 şişe bizmojenol satın alındığı, dispanser doktorlarının fakir hastaları tedavi ettiği gazetelere yansımış, bulaşıcı hastalıklara karşı korunma yollarını halka öğretmek için Sıhhi Murakabe Merkezi’nin açıldığı duyurulmuştur.¹²⁹

¹¹⁵ *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1935, 3.

¹¹⁶ “Prof. Dr. Hulusi Behçet’in (1889-1948) Frengi Hakkındaki Bir Radyo Konuşması”, Haz. Nuray Demirci, Çağatay Üstün, *Lokman Hekim Dergisi*, 3/1 (2013), 53-54.

¹¹⁷ *Son Posta*, 11 Haziran 1936, 5

¹¹⁸ *Akşam*, 21 Mart 1936, 3.

¹¹⁹ *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1938, 5; *Ulus*, 8 Mart 1938, 6.

¹²⁰ *Ulus*, 26 Mayıs 1938, 2.

¹²¹ *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1938, 2.

¹²² *Son Posta*, 2 Nisan 1934, 4.

¹²³ *Milliyet*, 22 Ocak 1934, 5.

¹²⁴ *Milliyet*, 3 Mart 1934, 6.

¹²⁵ *Akşam*, 17 Ağustos 1934, 7.

¹²⁶ *Vakit*, 16 Ocak 1934, 10.

¹²⁷ *Vakit*, 21 Eylül 1934, 2.

¹²⁸ *Ulus*, 1 Ağustos 1935, 3.

¹²⁹ *Cumhuriyet*, 24 Eylül 1934, 6.

Toplumsal alanda hiç durmadan devam eden çalışmalar sahadaki mücadeleyle birleşmiş ve ülkenin her tarafına yayılarak, kurulan mücadele teşkilatları hastalığın teşhis ve tedavisinde önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Örneğin Tokat,¹³⁰ Cide ve İnebolu'da¹³¹ mücadele teşkilatı kurulmuş, Cide kazasında frengi ile savaşmak üzere Samsun bölgesi savaş kurulundan bir grup Kastamonu'ya atanmıştır.¹³² Zonguldak'a gelen frengi savaş kurulunun da şehir ve köylerde faaliyete geçmesinin türlü zorluklar çeken köylüleri çok sevindirdiği ifade edilmiştir.¹³³ Boyabat, Sinop, Ayvacık, Gerze'de frengi mücadelesine başlanarak,¹³⁴ Bartın'daki çalışmalar doktorların kontrolünde yürütülmüştür.¹³⁵ Çorlu Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nin de açıldığı 1927 tarihinden itibaren frengi ve cilt hastası olan 65 kadın ve 123 erkeğin tedavi edildiği anlaşılmaktadır.¹³⁶ Safranbolu'da ise frengi mücadele teşkilatı bütün köylerde tarama yapmış, frengililer tespit edilerek mücadeleye başlanmıştır.¹³⁷ Samsun'da 1938 senesinin bütçesine yeterli miktarda tahsisat konulmuş, ayrıca seyyar frengi mücadele tahsisatına da ilaveler yapılmıştır.¹³⁸ Tokat'taki mücadele devam ederken,¹³⁹ Ordu vilayetinde mücadelesini bitiren frengi mücadele heyeti Giresun'a giderek çalışmalarına orada devam etmiştir.¹⁴⁰ Boyabat'ta da 1938 yılı Ocak ayı sonuna kadar 57.196 kişi muayeneden geçirilerek, 21 yerde tedavi istasyonu yapılmış,¹⁴¹ Kasım ayında ise ikinci tedavilere geçilmiştir.¹⁴² Bolu vilayeti dahilinde sıtma ve frengi mücadelesinin bitirilerek iyi sonuçlar alındığı da kamuoyuna yansıyan haberler arasında yer almıştır.¹⁴³

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün "*Kendine devrimin ve devrimciliğin çeşitli ve hayati görevler verdiği Türk vatandaşının sağlığı ve sağlamlığı, her zaman üzerinde dikkatle durulacak ulusal sorunumuzdur*"¹⁴⁴ düsturu üzerine hareket eden Cumhuriyet hükümetleri sağlıklı ve nitelikli bir nüfus oluşturma hususunda büyük gayret sarf etmişler, toplumsal kalkınmanın gerçekleştirilmesinin temel dayanağını toplumun sağlığının korunmasında görmüşlerdir. Bu nedenle Milli Mücadelenin zorlu şartları içerisinde dahi frengi hastalığını teşhis ve tedavide sarf ettikleri büyük gayreti Atatürk'ün öncülüğünde oluşturulan sağlık politikasında da göstermişler ve hastalığın kontrolünü sağlayabilmişlerdir.

Sonuç

Yeni kurulan Cumhuriyet Türkiye'si, her konuda toparlanmaya ihtiyaç duyan bir ülke devralmıştı. Bu zayıf düşen ülkeye Osmanlı'dan miras kalan en büyük sorunlardan birisini de salgın hastalıklar oluşturuyordu. Gerek fiziki gerekse beşeri bir yıkımın üzerinde bağımsız milli bir devlet kurma yolunda gayret sarf eden cumhuriyet hükümetlerinin bu yoldaki en önemli politikalarından birisi de sağlıklı bir nesil yetiştirerek güçlü bir nüfusa sahip olmak düşüncesi idi. Bu nedenle bulaşıcı hastalıkların yarattığı yıkımı önlemek amacıyla pek çok bulaşıcı hastalıkla aynı anda mücadele edilmeye çalışılmış ve bu yolda önemli başarılar kazanılmıştır. Bu tür hastalıklardan birisi olan frengi mücadelesi de erken dönem cumhuriyet hükümetlerinin çözmesi gereken sorunlar arasında yer almıştır.

Özellikle nesilden nesle geçme niteliği taşıyan frengi hastalığı, tedavisinin üç yıllık bir sürede tamamlanması ve daha çok cinsel yolla bulaştığı için utanılacak bir hastalık olarak görülmesi nedeniyle, toplum sağlığı açısından büyük bir tehdit olmuştur. Bu amaçla hastalığın yaygın olduğu bölgelerden başlayarak tüm yurttaki etkili önlemler alınarak mücadele sürdürülmüş, merkezde ve taşrada kurulan özel birimler ülkenin bir ucundan diğer ucuna tedavi imkânı götürmüştür. Açılan yeni hastaneler, kurulan mücadele teşkilatları vatandaşların daha kolay sağlık hizmeti almasını sağlayarak uzun olan tedavi sürecini kolaylaştırmıştır. Özellikle Türk toplumunun hassasiyetleri göz önüne alındığında sadece cinsel yolla bulaştığı, masum frenginin çok bilinmiyor olması dolayısıyla saklanması gereken bir hastalık olarak görülen frenginin tedavisi de birçok farklı tedbirle tamamlanmıştır.

¹³⁰ *Akşam*, 21 Temmuz 1935, 2; *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1935, 3.

¹³¹ *Ulus*, 17 Ağustos 1935, 3.

¹³² *Ulus*, 4 Eylül 1935, 3; *Ulus*, 1 Ekim 1935, 5.

¹³³ *Ulus*, 2 Eylül 1935, 3.

¹³⁴ *Son Posta*, 13 Eylül 1936, 5.

¹³⁵ *Son Posta*, 25 Eylül 1936, 5.

¹³⁶ *Son Posta*, 1 Ocak 1937, 5.

¹³⁷ *Son Posta*, 28 Şubat 1938, 3.

¹³⁸ *Akşam*, 1 Nisan 1938, 10.

¹³⁹ *Son Posta*, 12 Ağustos 1938, 8; *Akşam*, 3 Temmuz 1938, 6.

¹⁴⁰ *Ulus*, 15 Haziran 1938, 5.

¹⁴¹ *Son Posta*, 16 Mart 1938, 5.

¹⁴² *Son Posta*, 16 Kasım 1938, 9.

¹⁴³ *Ulus*, 13 Nisan 1938, 6.

¹⁴⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: Divan Yayıncılık, 2006, 223.

Hastalığın teşhis ve tedavisinde başvurulan yöntemler kadar hastalığın yayılmasında en önemli etken olarak görülen fuhuş da kontrol altına alınmaya çalışılmış, getirilen yaptırımlarla, özellikle de gizli fuhşun, önüne geçilmeye çalışılmıştır. Tedavi bitimine kadar olan süreç içinde getirilen evlilik yasağı ise hastalığın yayılmasını önleyerek bir sonraki neslin hastalıktan korunmasını sağlamıştır. Frengi hastalığına yakalanmaktan dolayı utanç duyan ve bunu saklamak isteyen insanlar için özel tedavi merkezleri açılmış, ardından halkı bilinçlendirmek, daha çok insana ulaşabilmek ve kalıcı sonuçlar alabilmek için yapılan radyo yayınları ve gazete haberleri ile frengi “*utarılacak bir hastalık*” olmaktan çıkarılmıştır. Bilimsel yöntemlerle yürütülen mücadele planıyla vaka sayıları büyük oranda düşerek salgın durumu ortadan kalkmış, sağlıklı bir nesil yetiştirilmesi noktasında önemli yol kat edilmiştir.

Yazar Katkı Oranı/Author Contribution Rate (Çok yazarlı makaleler için geçerlidir)	Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır. / The authors contributed equally to this study.
Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Resmi Yayınlar

15. Yıl Kitabı, Cumhuriyet Halk Partisi. Ankara: 1938. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/553>

Frengi Tedavi Talimatnamesi. Ankara: T.C. Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekâleti, 1925.

Resmi Gazete

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl. Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, 1973.

Sıhhi Müze Atlası. Sıhhiye Vekâleti Neşriyatı, 1926. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/1662>

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)

Telif Eserler

“Prof. Dr. Hulusi BEHÇET’in (1889-1948) Frengi Hakkındaki Bir Radyo Konuşması”, Haz. Nuray Demirci, Çağatay Üstün, *Lokman Hekim Dergisi*, 3/1 (2013): 53-61.

Açıkalın, Neriman. “Fuhuş Pazarında Sermaye Olmak: Mersin Örneği”, *Çalışma ve Toplum: Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, 38 (2013): 243-281.

Akgün, Seçil Karal. Murat Uluğtekin. *Hilâl-i Ahmer’den Kızılay’a*, Cilt 2. Ankara: Türk Hava Kurumu Basımevi, 2001.

Akın, Rıdvan. “Birinci Meclis Döneminde Frengi ile Mücadele: Frenginin Men’i ve Tahdidi Sirayeti Hakkında Kanun ve Genel Sağlık Sorunları”, *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiriler Kitabı*, Cilt 2, Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir, Öztan Öncel, Yusuf Küçükdağ, Berrin Okka, Sezer Erer, Konya, 2008: 1618-1628.

Aras, Tefvik Rüştü. “Sıhhi Müze Hakkında”, *Uluslararası Müze Eğitimi Dergisi*, Haz. Yusuf Ziya Aktaş, 2/1 (2020): 15-27.

Arıkan, Ayten. *Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri*. İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2005.

Arpacı, Murat. “Hastalık, Ulus ve Felaket: Türkiye’de Frengi ile Mücadele (1920-1950)”. *Toplum ve Bilim Dergisi*, 130 (2014): 59-86.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III. Atatürk Araştırma Merkezi. Ankara: Divan Yayıncılık, 2006.

Bulut, Fatma. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tehlikeli Bir Miras: Frengi”, *Tarih Okulu Dergisi*, 3 (2009): 109-123.

CHF Nizamnamesi ve Programı. T. B. M. M. Matbaası, Ankara, 1931.

<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/655/197505818.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

CHP Programı,

<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/549/197000602.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Çavdar, Necati, Erol Karcı. "XIX. Yüzyıl Sonları - XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/2 (2016): 157-175.

Doğan, Cem. *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı: II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul'da Fuhuş, Frengi ve İktidar (1878-1922)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019.

Dursun, Tuncay. *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Esiner, Ayşen Müderrisoğlu, Simge Sarçın. "Frengi Hastalığının İzmir'de Ortaya Çıkışı ve Şehirdeki Umumhaneler", *Turkish Studies*, 15/4, Ağustos 2020, 753-763.

Frik, Feridun. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tıp ve Hıfzıssıhha Hareketleri (1923-1938)*. Leverkusen: Universum Basımevi, 1938.

Gürsoy, Akile. "Sağlık, Gençlik, Güzellik", *Üç Kuşak Cumhuriyet*, Ed. Uğur Tanyeli, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998: 41-51.

Hot, İnci. "Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Ed. İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar, Osman Doğan, İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 2015: 113-152.

Karakuzu, İlbaşı. *Sözlüklü Türk Sağlık Mevzuatı*. İstanbul: Yasa Yayınları, 1996.

Kocatürk, Utkan. *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1986.

Kopar, Metin. *Türkiye'de Sağlık Sistemi ve Salgın Hastalıklarla Mücadele (1920-1938)*, Adıyaman: İksad Yayınevi, 2021.

Malkoç, Eminalp. "Erken Cumhuriyet Döneminde Kucaklaşmayı Unutturan Hastalık Frengi ile Mücadele", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 296 (2018): 78-85.

Mumyakmaz, Hatice Güzel. "İlet-i Müthişe": 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye'de Frengi İle Mücadele", *Akademik Hassasiyetler*, 7/3 (2020): 119-148.

Nikiforuk, Andrew. *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2020.

Özdemir, Yusuf Ekrem. "Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları Cumhuriyetin Kuruluşundan 1980'li Yıllara Sağlık Politikaları", *Yeni Türkiye Sağlık Özel Sayısı*, 1/39 (2001): 257-276.

Özdinç, Ahmet. "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Frengi: 1916-1925 Yılları Arası Salnamelerde Bolu Sancağı Örneği", *Abant Tıp Dergisi*, 9/1 (2020): 8-19.

Özekmekçi, M. İnanç. "Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamid Döneminde Frengi ile Mücadele", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 10 (2012): 83-101.

Özkaya, Hilal. "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", *Türk Aile Hekimliği Dergisi*, 20/2 (2016): 77-84.

Öztürk, Kazım. *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*. İstanbul: Ak Yayınları, 1968.

Sönmez, Cahide Sınmaz. "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele Politikası ve Frenginin Men'i ve Tahdid-i Sirayeti Hakkında Kanun", *II. Uluslararası Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Sempozyumu (21-22 Eylül 2017)*, Yay. Haz. Temuçin F. Ertan, Alper Bakacak, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2018, 301-314.

Şehsuvaroğlu, Bedi N. *Türk Tıp Tarihi*. Bursa, 1984.

Şenel, Şennur. "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1 (2015): 256-274.

Temel, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi ile Mücadele", *Türkler*, Cilt 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 305-312.

Temel, Mehmet. *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*. İstanbul: Nehir Yayınları, 2018.

Toprak, Zafer. "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914-1933", *Tarih ve Toplum*, 39 (1987): 31-40.

Uludağ, Osman Şevki. *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Yıldırım, Nuran. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1319-1338.

Yıldırım, Nuran. *İstanbul'un Sağlık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2010.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Haber

Hâkimiyet-i Milliye

Kurun

Milliyet

Son Posta

Vakit

Zaman

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 71 (2022), 275-298.

Geliş/Received: 25.07.2022

Kabul/Accepted: 13.09.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1148528

(Araştırma Makalesi/Research Article)

PARTİ MÜFETTİŞLERİNİN TEFTİŞ RAPORLARINA GÖRE CHP'NİN ESKİŞEHİR TEŞKİLATI (1940-1943)

ESKİŞEHİR ORGANIZATION OF THE REPUBLICAN PUBLIC PARTY: ACCORDING TO THE INSPECTION REPORTS OF PARTY INSPECTORS (1940-1943)

CENGİZ ŞAVKILI*

MERAL MAVİŞ**

ÖZ

9 Eylül 1923'te kurulan Cumhuriyet Halk Partisi, kuruluşundan kısa bir süre sonra parti örgütü üzerinde denetim ve kontrol sağlamak ve partinin merkeziyetçi yapısını kuvvetlendirmek amacıyla ülkeyi birden fazla ilden oluşan muntika bölgelerine ayırarak, parti müfettişliği kurumunu ihdas etmiştir. CHP'nin yürürlüğe koyduğu ve kökleri İttihat ve Terakkiye kadar giden bir geçmişe sahip olan bu kurumun önemi zamanla artmış ve etki alanları genişletilmiştir. 1939 yılında düzenlenen talimatnamede yer alan değişikliklerle parti örgütü bulunmayan illerde parti içi denetim, Genel Sekreterlikten gönderilen müfettişler aracılığıyla yerine getirilmeye çalışılmıştır. CHP Teftiş Talimatnamesine göre görev ve yetkileri düzenlenen parti müfettişleri, geniş ayrıcalıklarla buldukları bölgeleri teftiş etmiş ve bir yıl içinde hazırladıkları raporları, CHP Genel Sekreterliğine sunmuştur. Müfettişler görev yaptıkları illerde parti teşkilatı ve çalışmalarının yanı sıra şehrin sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitim durumu ile ilgili hususları da hazırladıkları raporlarda ele almışlardır. CHP tarafından Eskişehir parti müfettişi olarak görevlendirilen Adnan Menderes, Sadettin Uraz ve Celal Arat 1940-1943 yılları arasında Eskişehir ve ilçelerini teftiş ederek, hazırladıkları raporlar ile parti merkezine bölge hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuşlardır. Hazırlanan bu raporlar sayesinde, bölgenin temel ihtiyaçları ile ilgili birçok meselenin gün yüzüne çıkması sağlanırken, aynı zamanda partinin bölgedeki örgütlenmesi ve çalışmaları, bölge insanının hükümet ve partiye olan tutumları da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, Celal Arat, CHP, Eskişehir, Sadettin Uraz, Teftiş.

ABSTRACT

Founded on September 9, 1923, the Republican People's Party established the institution of party inspectorship in order to gain control over the party organization and strengthen the centralist structure of the it. The importance of the party inspectorship system, which roots go back to the Union and Progress Party (the İttihad ve Terakki Party), increased over time and its sphere of influence expanded. With a directive issued in 1939, intra-party control in the provinces where there was no party organization was carried out by the inspectors sent from the General Secretariat. Party inspectors, whose duties and powers were regulated according to the RPP Inspection Directive, inspected the regions and submitted their reports to the RPP General Secretariat. Inspectors discussed the social, economic, cultural and educational status of the city in the reports they prepared, as well as the party organizations. Adnan Menderes, Sadettin Uraz and Celal Arat, who were appointed as Eskişehir party inspector by the RPP, inspected Eskişehir and its districts between 1940 and 1943 and presented detailed reports on the region to the party headquarters. By revising these reports, the basic needs of the region, the organization and activities of the party in the region, the attitudes of the people in the region towards the government and the party were analyzed.

Keywords: Adnan Menderes, Celal Arat, RPP, Eskişehir, Inspection, Sadettin Uraz.

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, savkili67@ksu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7083-7020.

** Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, meralksu@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-4814-7100.

Extended Abstract

Founded on September 9, 1923, the Republican People's Party (RPP) tried to control the the party organization. In this regard, it established the institution of party inspectorship. By the 1930s, the RPP was institutionalized in almost every part of Turkey, except for the eastern regions. The history of the Party Inspectorship mechanism dates back to the İttihad ve Terakki Party (Union and Progress Party). Party inspectors were generally appointed by deputies and sometimes by party members. The inspectors assigned to inspect the organizational structure in the countryside prepared reports as a result of the inspections they carried out in accordance with the instructions and sent them to the Party Headquarters. The reports prepared were of particular importance in terms of the status of the party organizations in the region, their work and their relations with the public. In addition, inspectors in their reports provided information not only about the party organizations in the center and districts of the city where they worked, but also about the economy, education, culture and social life of the place. The importance of the party inspectorship system increased over time and its sphere of influence expanded. The control of the party inspectors was not limited to the party organization, but also included the community centers established as cultural institutions in 1932. With a directive issued in 1939, intra-party control in the provinces where there was no party organization was carried out by the inspectors sent from the General Secretariat. Party inspectors, whose duties and powers were regulated according to the RPP Inspection Directive, inspected the regions and submitted their reports to the RPP General Secretariat. With the amendment made on 1 September 1940, the number of party inspectors was increased to twenty-five.

Adnan Menderes, Sadettin Uraz and Celal Arat, who were appointed as Eskişehir party inspector by the RPP, inspected Eskişehir and its districts between 1940 and 1943 and presented detailed reports on the region to the party headquarters. These reports, which are available in the catalogs of Presidency of Republic of Türkiye Directorate of State Archives Presidency Republic Archive (BCA), include the status and the work of the party organization in the Eskişehir center and its districts in general. In these reports, information about the construction and activities of the community center in Eskişehir, the construction of the municipality building, the construction of the road, the party organization, the registration of the party members and the work of the members in the party organization were also mentioned. Despite the insufficient budget, unqualified personnel and lack of buildings, members of the party organization worked diligently. Despite these efforts, sometimes personal interests took precedence over party interests. The regular submission of inspection reports in a certain format is one of the most important issues. In the reports, information about the city center and its districts was presented under separate headings. Inspectors presented their personal opinions under a separate heading in their reports and offered solutions to the problems. In the reports, every request and warning regarding the state of the party organization in the region and the needs of the people were taken into account. As a matter of fact, some of Eskişehir's problems and needs were resolved with these reports. This situation clearly reveals that the party inspectorate has achieved its purpose. In the reports, it is noteworthy that the city and the citizen were subject to and support the government despite the unresolved problems. From the citizen's point of view, how sincere this situation is can be evaluated by considering the conditions of that period. Because, it is understood that government policies were applied dominantly in the center-province and public-politics relations included in the party inspection reports. For this reason, some reflections of the general policies implemented in the country are seen in these reports, which were produced as a result of the relations of the inspectors with the provinces. The main basis of the study is the Presidency of Republic of Türkiye Directorate of State Archives Presidency Republic Archive (BCA) documents. In this study, official publications covering the party regulations and program of the CHP, periodicals, memoirs, research studies and theses written on the subject were used. The main purpose of this study prepared based on the reports of the RPP's inspectors, is to reveal the status of the Eskişehir party organization between the years 1940-1943. In addition, in the light of the findings obtained from these reports, the general situation of the city was revealed. This study will contribute to the next academic studies in terms of the history of the republic in general and the history of Eskişehir in particular.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan Umumi Müfettişlikler, Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllardan itibaren de uygulanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde Umumi Müfettişlikler fiilen yirmi yıl (1927-1947), hukuken ise yirmi beş yıl (1927-1952) sürmüştür.¹ Siyasi parti teşkilatlarının içyapı denetiminde önemli bir yapı olan parti müfettişliği, CHP tarafından İttihat ve Terakki Cemiyetinden esinlenilerek kabul edilmiştir.² Parti müfettişliği kurumu ile parti örgütlerinin denetiminin sağlanması amaçlanmıştır. 1925'te alınan bir kararla bütün ülke 14 mıntıkaya ayrılmış ve her birinin başına müfettişler atanmıştır. 1927 Nizamnamesinde ise müfettişlere parti teşkilatında geniş ve önemli yetkiler verilmiştir. 1931'de CHP Nizamnamesinde yapılan düzenleme ile parti idare heyeti azalarının, milletvekillerinin ve partiye üye kişilerin müfettişlik görevlerine atanabileceği ifade edilmiş,³ müfettişlerin teftiş görevleri ve teftiş sürelerinde düzenleme yapma yetkisi parti genel sekreterliğine bırakılmıştır.⁴ 1931 yılı nizamnamesine göre müfettişler, cemiyeti teftiş etmek ve parti merkezleri arasında talimatname uyarınca uyumu sağlamakla görevliydi.⁵ Yine 1931 yılında ilk kez parti müfettişlerinin parti teftişi sırasında raporlarında yanıtlamaları gereken sorular da saptanmıştır.⁶ Belirlenmiş olan bu sorular arasında, idare heyeti faaliyetleri, parti teşkilatı ve hükümet arasındaki uyum, halkın partiye karşı tutumu, din istismarının yapıp yapılmadığı, partiye üye olan ya da olmayan insanların şikâyetleri gibi farklı konular bulunmaktaydı.⁷ 1931 parti nizamnamesinden anlaşıldığı üzere parti müfettişliği, il örgütleri ile merkez arasında gereksiz bir bürokratik yapı olarak algılandığından aslında bir kurum olarak işlevini yitirmiştir.⁸ Bu gelişmeye rağmen, Nizamnamenin 42. maddesi firkanın teftişinde Umumi İdare Heyeti üyeleri ile mebusların görevlendirilebileceği hükmünü getiriyordu.⁹

1935 yılında yayınlanan CHP Nizamnamesinin 49. Maddesinde; *"parti örgütü ve halkevlerinin teftiş ve kontrol işi Genel Yönetim Kurulu üyelerine verilebileceği gibi parti milletvekili ve mensuplarının da bununla vazifelenebileceği"* belirtilmiştir.¹⁰ 2 Haziran 1935'te Recep Peker tarafından *"CHP Teftiş Bölgeleri ve Teftiş İşlerini Yürütme Planı"* başlığını taşıyan talimatname hazırlanmıştır.¹¹ Bu talimatnamede; Parti Umumi İdare Heyeti tarafından 23 vilayeti kapsayan 7 teftiş bölgesi oluşturulmuş ve parti müfettişlerinin teftiş bölgeleri, temel görevleri, yetki ve sorumlulukları açıklanmıştır.¹² Bu plan dâhilinde parti prensiplerinin yayılması, örgütlerin parti tüzüğüne göre işlemesi, parti örgütlerinin halk karşısında sevgi ve sempati derecesi, partinin bütün kurumlarla spor ve gençlikle ilgisi, halkevlerinin çalışmaları, parti hesap işleri ve parti mallarının bakımı vs. konularda parti kurumları *"arasız"* bir surette teftiş altında bulundurulacaktır.¹³

21 Haziran 1939 tarihinde Umumi İdare Heyeti tarafından hazırlanıp kabul edilen CHP Teftiş Talimatnamesinin giriş kısmında *"parti teşkilat ve tesisatının merkezin sıkı bir kontrolü altında bulunması ve devamlı rehberliği ile çalıştırılması hususu"* vurgulanmaktaydı. Kabul edilen teftiş talimatnamesine göre; her müfettiş bölgesindeki parti teşkilatını kazalara kadar senede en az iki kere teftiştan geçirecek, mümkün olan nahiye ve köy ocaklarını da teftiş edecektir. Müfettişler, meclisin tatil olduğu süre hariç en az altı ay bölgelerinde bulunmak zorunda olduğu gibi partiyi ilgilendiren bütün seçim ve kongreler müddetince de bölgelerinden ayrılmayacaklardı. Ayrıca parti müfettişleri gerektiğinde kongrelere ve idare heyetlerine başkanlık edebileceği gibi teftişleri sırasında parti dışında kalan teşkilat ve kuruluşların yolsuzluklarına rastlarırsa yapılacak muamele hakkında genel

¹ Ferit Yücebaş, "İç Denetim Sağlama Aracı Olarak Umumî Müfettişlikler: Birinci Umumî Müfettişlik Örneği", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/34, (2017), 468.

² Cemil Koçak, "Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği", *Tarız Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul: İstanbul Barosu Yayını, 1992, 460-462.

³ Uğur Üçüncü, "CHP Teftiş Raporlarına Göre Bitlis (1939-1945)", *Jass Studies - The Journal of Academic Social Science Studies*, 76 (2019), 35.

⁴ *CHF Nizamnamesi ve Programı 1931*, Ankara: TBMM Matbaası, 1931,10.

⁵ Tülay Aydın, *Tek Parti Döneminde CHP'nin Taşra Örgütlenmesi ve Merkez Taşra İlişkileri (1935-1945)*, Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2018, 89.

⁶ Cemil Koçak, *CHP ve Taşra 1930-1950 Akdeniz Bölgesi*, Cilt: 1, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018, 11.

⁷ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2012, 231-232.

⁸ Aydın Erdoğan, *Cumhuriyet Halk Partisi Tüzükleri Dünü-Bugünü 1923-2000*, Ankara: V Kitap, 2000, 31.

⁹ Bkz. *CHF Nizamnamesi ve Programı 1931*, 42. Madde.

¹⁰ *CHP Tüzüğü*, Ankara: Ulus Basımevi, 1935, 13.

¹¹ Mehmet Karayaman, "Chp Parti Müfettişleri Raporlarına Göre Uşak (1935-1950)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/UUSBD*, 10/3 (2017), 463.

¹² Murat Metinsoy, "Erken Cumhuriyet Döneminde Mebusların "İntihap Bölgesi" ve "Teftiş Bölgesi" Raporları", *Tarih ve Toplum Dergisi*, 3 (2006), 113.

¹³ BCA, 490.01.3.11.2, S.4, (11.06.1935).

sekreterlikten talimat isteyeceklerdi. Ayrıca müfettişler merkeze bildirilmesinde fayda ve lüzum gördükleri şikâyet ve dilekleri genel sekreterliğe bildirecekler, bölgeleri içinde parti teşkilat ve mensupları arasında ve parti mensuplarıyla mahalli hükümet memur ve teşekkülleri arasında uyumu korumaya ve varsa anlaşmazlık ve geçimsizliği düzeltmeye de çalışacaklardı.¹⁴ Parti müfettişlerinin görev ve yetkileri umum idare heyeti tarafından düzenlenmekte ve genel başkanlık divanınca onaylanan bir talimatname ile tayin edilmekteydi.¹⁵ 1939 yılında yapılan beşinci büyük kurultayın kabul ettiği parti nizamnamesinin 58'inci maddesi mucibince parti teşkilatını parti müfettişleri vasıtası ile daimi murakabe ve teftiş altında bulundurmaya üzere vilayetler muhtelif teftiş bölgelerine ayrılmış ve her bölgeye parti mebuslarından bir müfettiş tayin edilmiştir. 1939 yılında yapılan kurultayda kabul edilen nizamname ekseninde oluşturulan teftiş bölgelerine göre ülke 20 teftiş bölgesine ayrılmıştır. Belirlenen bu bölgeler; Afyon, Ankara, Adana, Amasya, Artvin, Balıkesir, Bilecik, Burdur, Bolu, Erzincan, Denizli, Giresun, İstanbul, İzmir, Kırklareli, Kırşehir, Kastamonu, Maraş, Niğde ve Sivas'tan ibaret olup;¹⁶ 1 Eylül 1940'tan itibaren yeni bölgelerin eklenmesi ve mevcut vilayetler arasında yapılan değişikliklerle CHP Teftiş bölgeleri 25'e çıkarılmıştır.¹⁷ 1940 yılında CHP Genel Sekreterliği tarafından gönderilen tamimde; müfettişler tarafından yapılan teftiş neticesinden beklenen fayda şu şekilde ifade edilmiştir: *"Her müfettiş, bölgesindeki her vilayeti birkaç ay fasıla ile senede iki defa devir ve teftiş edebilsin. Bu iki devri teftiş arasında geçen müddet zarfında, her vilayetteki parti ve halkevi mensubu arkadaşlarımızla fasılalı ve devamlı temaslar yaparak onlardaki çalışma farklarını daha iyi sezebilmek imkânını bulsun ve bu suretle bölgesindeki parti ve halkevi faaliyetlerinin daha randımanlı bir hız almasını temin etmiş olsun."*¹⁸

Görüldüğü üzere, parti müfettişlerinin hazırladığı ve Genel Sekreterliğe senede iki defa sunduğu raporlarda; sadece bilgi verme amacı güdülmemiş, aynı zamanda teşkilatın altı aylık süredeki hareketliliği ve bir önceki raporda belirtilen eksikliklerin giderilip giderilmediği de dinamik bir kontrol mekanizmasından geçirilmek istenmiştir.¹⁹ Kendi mıntıklarında parti örgütünü teftiş etmekle görevlendirilen parti müfettişlerinin genel merkeze sunduğu raporlar, partinin genel merkezinde değişik iş kollarına ayrılan bürolar kanalıyla incelenerek işleme sokulurdu. Her büro gerekli incelemeyi yaptıktan sonra genel sekreterliğe netice ile ilgili bir bilgilendirme yapmak durumundaydı. CHP'nin III. Büyük Kongresi'nden sonra parti merkez yönetiminde değişiklik yapılarak "Umumi İdare Heyeti" bünyesinde 4 ana grup içerisinde 13 ayrı büronun örgütlendiği görülmektedir. Bürolar, görevlerine göre şu şekilde ayrılmıştır:

A Grubu:

1. Büro: Teşkilat, intihaplar (seçim) ve kongreler,
2. Büro: Alelumum (Genel) dilek ve müracaatlar,
3. Büro: Fırkadan başka cemiyetlerin tetkiki ve takibi,
4. Büro: Fırka teşkilatımızın teftişi,

B Grubu:

5. Büro: Kültür, ilmi hareketler ve bu konuda neşriyat,
6. Büro: Spor ve gençlik,
7. Büro: Halk dershaneleri, okuma yazma ve halk hatipleri,
8. Büro: Matbuat, fırka neşriyatı, fırka programının teşrihi (açıklama), propaganda,

C Grubu:

9. Büro: İş, işçiler, esnaf teşkilatı ve serbest meslek,
10. Büro: İktisat vaziyetinin tetkik ve mütalaası,

D Grubu:

11. Büro: İçtimai muavenet teşkilatı (sosyal yardım teşkilatı),
 12. Büro: Fırka faaliyetlerinin hukuk esaslarıyla telifi,
 13. Büro: Merkez ve taşrada bütçe, aidat ve teberruat varidat ve hesap işlerinin usulünde tanzim ve tatbiki.
- Fırka emlak ve eşyasının muamele ve kayıtlarının tanzim ve takibi.²⁰

¹⁴ CHP Teftiş Talimatnamesi, Ankara: Ulus Basımevi, 1939, 3-5.

¹⁵ CHP Program ve Nizamname, Ankara: Zerbamat Basımevi, 1943, 24-26.

¹⁶ BCA, 490.01.4.21.15, S.2-4, (19.07.1939).

¹⁷ BCA, 490.01.5.23.1. S.1-2, (22.08.1940).

¹⁸ BCA, 490.01.5.22.10, (23.03.1940).

¹⁹ Pelin Helvacı, İsmail Kandil, "CHP Parti Müfettişliği Raporları Işığında Erzincan (1940-1941)", Ed. Hüsrev Akın, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu 28 Eylül-1 Ekim 2016*, Cilt: 1, Erzincan, 249.

²⁰ Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi Ve Siyasal Katılım*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992, 126-127.

Büroların bu şekilde görevlendirilmesi ve iş bölümünün yapılması, merkezde pratik bir çözüm merkezinin varlığını ortaya koyduğu söylenebilir.²¹ CHP üst yönetiminin parti müfettişliklerine hazırlattığı raporlarda ağırlıklı olarak parti teşkilatı hakkında bilgiler verilse de teftiş edilen bölgedeki halkın sosyal, kültürel, iktisadi durumları hakkında da aydınlatıcı bilgiler yer almakta, alınan bilgiler kategorize edilerek ayrı ayrı adı geçen bürolar vasıtasıyla denetlenmektedir. Böylece her bir alan ve konu için uzmanlık alanı belirlenmektedir. Büroların kurulması CHP'nin tam anlamıyla etki alanını arttırmak, bu bağlamda toplumsal ve siyasal hayatı yönetmek, yönlendirmek ve denetlemek istediğini göstermektedir. Parti müfettişliği raporlarıyla birlikte CHP, partinin işleyişine dair bilgiler edinirken toplumsal yaşam, ekonomik ve kültürel konular, toplumun dilek ve şikâyetleri, halkevlerinin faaliyetleri, bölgenin genel durumu, kongre ve seçim çalışmaları, devlet politikaları karşısında halkın tavrı gibi bilgilere de erişmektedir.²² Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinin ardından 29 Kasım 1952 tarihinde parti müfettişlikleri hukuki olarak lağvedilmiştir.²³

1. Parti Müfettişlik Raporlarına Göre CHP'nin Eskişehir Teşkilatı ve Faaliyetleri

Eskişehir, İç Anadolu'nun şimal-i garbi (kuzeybatı) köşesinde, Sakarya nehrinin başlıca tabii olan Porsuk çayının ve ona dökülen Sarısu deresinin geçtiği geniş bir ovanın cenup (güney) kenarında, Porsuk'un sağ tarafında, deniz seviyesinden 792 m. irtifada kurulmuş bir şehir olup, aynı isimli vilayet merkezidir.²⁴ Şehrin bulunduğu mevki, İç Anadolu'ya uzanan tarihi yolların kesiştiği yer olması yanında bölgenin İstanbul'a açılan kapısı özelliğini taşır. Ancak bu uygun mevkiine rağmen şehrin asıl gelişmesi XVII. yüzyıldan sonraya rastlar. Eskişehir adı, Türker'in Anadolu'ya gelişinden sonra şehrin kurulduğu mevkiin durumuyla ilgili olup muhtemelen bugünkü şehre 3 km. uzaklıkta bulunduğu sanılan antik Dorylaion harabeleri yakınında yer almasına dayanır. Ancak Dorylaion'un kurulduğu yer bugün hala tartışmalıdır.²⁵ Eskişehir, coğrafi konumunun öneminden ötürü sürekli işgallere maruz kalmış ve tarih boyunca birçok devletin hâkimiyetine girmiştir. Birinci Dünya Savaşından sonra Osmanlı Devletinin Anadolu'daki toprakları 13 vilayet ve 15 müstakil mutasarrıflığa ayrılmıştı. Eskişehir de bu mutasarrıflıklardan biriydi.²⁶ 2 Eylül 1922'de Yunan işgalinden kurtulan Eskişehir, on üç ay süren işgal esnasında neredeyse harabe yığını haline gelmiş, özellikle şehrin ticaret merkezinin Yunanlılar tarafından yakılması şehri oldukça olumsuz etkilemiştir.²⁷ Cumhuriyetin ilanından sonra idari sistemde yapılan değişikliklerle sancak ve mutasarrıflıkların il yapılması üzerine, 1925 yılında Eskişehir il merkezi olmuştur. Cumhuriyetle birlikte hızlı bir gelişme kaydeden Eskişehir, kısa zamanda Türkiye'nin sayılı tarım, sanayi ve ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir.²⁸

1923 yılında CHP Nizamnamesininin 82. maddesine göre vilayetler teftiş bölgelerine ayrılmış ve her teftiş bölgesine o teftiş bölgesinin içinde yer alan bir ilin adı verilmişti.²⁹ 1925 yılında CHP il örgütleri toplam 14 mıntıkaya ayrılmış, her mıntıkanın başına da bir müfettiş getirilmiştir.³⁰ 1927 yılında yeniden düzenlenen CHP tüzüğüne göre parti müfettişlerinin seçim ve görevleri ile ilgili ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre müfettişler; Umumi Heyet-i İdare tarafından seçilecek, Umumi Riyaset Divanı tarafından atanacaktı. Parti müfettişleri, tüzüğün 40. maddesine göre bölgelerindeki fırkayı her yönden denetleme hakkına sahip olacaktır. Bölgede yer alan her türlü siyasi, içtimai, iktisadi teşekkül bünyesinde yer alacak heyet üyelerinin adaylıkları, parti müfettişleri tarafından onaylandıktan sonra ilan edilecektir.³¹ 1935 yılına gelindiğinde ise yeni bir düzenleme yapılmak suretiyle parti müfettişlerine tanınan yetkiler de artırıldı. Müfettişler genişletilmiş yetkilerini de kullanarak, öncelikli olarak sorumlu oldukları şehirlerdeki parti çalışmalarını ve halkevlerinin faaliyetlerini denetlemişlerdir. Ayrıca bölgelerindeki yönetim, eğitim, kültür, ekonomi, imar, sağlık, spor vb. konularda yaşanan sorunları da rapor etmeleri kendilerinden talep edilmişti. Müfettişlerin bu raporları ilgili bürolarda

²¹ Erhan Alpaslan, Tülay Aydın, "CHP Parti Müfettişi Mitat Aydın'ın Teftiş Raporlarına Göre Maraş (1940-1942)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 22 (2015), 368-369.

²² Helvacı, Kandil, "CHP Parti Müfettişliği", 248.

²³ Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 282-287.

²⁴ Besim Darkot, "Eskişehir", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993, 384.

²⁵ Yusuf Oğuzoğlu, Feridun Emecen, "Eskişehir", Cilt: 11, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA), 398.

²⁶ Mustafa Ülger, *XX. Yüzyıl Eskişehir'in Tarihi ve İnanç Coğrafyası*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1997, 29; Suzan Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Eskişehir: AÜ. Eğitim Sağlık Ve Bilimsel Arş. Vakfı, 1991, 179.

²⁷ Metin Tuncel, "Bugünkü Eskişehir", *TDVİA*, Cilt: 11, 401.

²⁸ Ülger, *XX. Yüzyıl Eskişehir'in Tarihi*, 29-30.

²⁹ Metin Kopar, "Chp Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Gaziantep", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/3 (2011), 1038.

³⁰ Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, s. 230.

³¹ Alpaslan, Aydın, "CHP Parti Müfettişi Mitat Aydın'ın Teftiş Raporlarına Göre Maraş (1940-1942)", 365.

değerlendirilmek suretiyle sorunların çözümü noktasında gerekenler ilgili makamlara yazılmakta ve böylece sorunlar çözülmekteydi. Belirtilen ilkeler çerçevesinde 1940-1943 yılları arasında, CHP tarafından Afyon Bölgesi Müfettişi olarak görevlendirilen Eskişehir Parti Müfettişi Adnan Menderes, Sadettin Uraz ve Celal Arat'ın Eskişehir'e ilişkin hazırladıkları teftiş raporlarını, sorunlarına göre ilgili bürolara gönderdikleri görülmektedir. Eskişehir bölgesindeki parti örgütünü teftiş etmekle görevlendirilen Aydın Milletvekili Adnan Menderes,³² İstanbul Milletvekili Sadettin Uraz³³ ve Yozgat Milletvekili Celal Arat,³⁴ 1940-1943 yılları arasında bu görevi icra etmek üzere bölgede bulunmuşlardır. Müfettişler, görevde buldukları süre içinde CHP Genel Sekreterliğine; Eskişehir ve ilçelerindeki CHP teşkilatı, idare heyeti, üye sayıları, parti binası, siyasi faaliyetleri, mülkî ve yerel idare ile ilişkileri gibi konuların yanı sıra bölgenin idari, sosyal ve kültürel yapısıyla ilgili son derece önemli bilgiler içeren raporlar sunmuştur.

1.1. Adnan Menderes'in Teftiş Raporuna Göre Eskişehir ve Kazalarında Parti Teşkilatı

1936 yılında CHP'nin 50 il, 342 ilçe 1800 bucak ve 25.941 ocak örgütüyle birlikte, ülke nüfusunun %7,7 si (1.237.504) partiye üye olmuştu.³⁵ Bu yılda CHP'nin parti teşkilatı bulunan bu illerden biri de Eskişehir'dir. Aynı yılın verilerine göre Eskişehir'de partiye kayıtlı 26.508 üye var iken; parti ilin 4 ilçe ve 31 nahiyesinde örgütlenmiştir.³⁶ Valilerin il başkanlıklarını üstlenmelerinin halk nazarında partiye karşı ilgiyi azaltmasına rağmen, 1938 yılı itibarıyla CHP'ye kayıtlı yurttaş sayısı iki milyona yaklaşırken; partinin 1777 resmî ve itibari nahiyede ve 25.307 köy ve mahallede örgütlü bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁷

Adnan Menderes Eskişehir teftişini 1939 yılının Temmuz ve 1940 yılının Ocak, Mart, Mayıs ve Haziran aylarında yapmış ve bu teftişlerin raporunu ise 29 Haziran 1940 tarihinde Genel Sekreterlik makamına sunmuştur.³⁸ Adnan Menderes 29.6.1940 tarihli 1'inci teftiş raporunda, Eskişehir vilayet idare heyetinde 162'nci maddeye³⁹ aykırı olarak fazla iş alan kişiler olmadığını belirtmiştir. İdare heyeti azaları arasında bir uyumsuzluğun olmadığını, ancak Kamil Kaplanlı, Nail Biricik, Cevat Ünügür ve Ali Sulpik tarafından oluşturulan grubun birlik içinde hareket ettiğini, Reis Mustafa Karamürsel'i sevmediklerini ve gizliden mücadele halinde olduklarını aktarmıştır. Özellikle Reis Mustafa Karamürsel ile Halkevi Reisi Dr. İhsan Oyman ve Diş Doktoru Nazif Bartuy'u muhitte iyi tanınmış

³² Adnan Menderes, 1899 yılında Aydın-Koçarlı İlçesi, Çakırbeyli Köyünde dünyaya gelmiştir. Ağustos 1930'da İstanbul'da Ali Fethi Bey'in Başkanlığında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkasında politikaya girerek partinin Aydın örgütünü kurmuş ve il başkanı olmuştur. Daha sonra CHP'ye geçerek, Aydın il örgütünü yeniden düzenlemiş ve il başkanlığına seçilmiştir. TBMM'nin IV., V., VI., ve VII. dönemlerinde CHP adayı olarak Aydın'dan milletvekili seçilmiştir. Eylül 1945'te Partinin iç durumunu bozduğu gerekçesiyle Fuat Köprülü ile birlikte CHP'den çıkarılmıştır. Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer alan Menderes, VIII'inci dönemde DP'den Kütahya ve IX. Dönemde İstanbul'dan milletvekili seçilmiştir. Mayıs 1950'dekiseçimde Demokrat Parti'nin tek başına iktidara gelmesiyle birlikte Adnan Menderes başbakan olmuştur. 27 Mayıs 1960 Darbesi ile tutuklanarak Yassıada'ya götürülen Menderes, yapılan yargılama sonunda 15 Eylül 1961'de ölüm cezasına çarptırılmıştır. Menderes'in idam cezası 17 Eylül 1961'de Yassıada'da yerine getirilmiştir. TBMM, 1990 yılında çıkardığı yasayla Adnan Menderes'in ve onunla idam edilenlerin itibarlarını iade etmiştir. Bkz. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi IV. Dönem 1931-1935*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, Cilt: II, 1996, 71-74; *Adnan Menderes, Tercüme-i Hal Kâğıdı*, IV. Dönem, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 776.

³³ Sadettin Uraz, 1894 yılında Çanakkale-Lâpseki ilçesinde dünyaya gelmiştir. 1927'de CHP'den politikaya girerek İstanbul İl Genel Meclis Üyeliğine seçilmiştir. TBMM'nin IV üncü döneminde boşalan milletvekillikleri için 3 Haziran 1931'de yapılan seçimde, CHP adayı olarak İstanbul Milletvekilliğine seçilmişti. Uraz, V'inci ve VI'ncı dönemlerde de İstanbul Milletvekilliğine seçilerek yasama görevini ölümüne kadar sürdürmüştür. Uraz, 2 Şubat 1943 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Bkz. Çoker, *Türk Parlamento Tarihi IV. Dönem 1931-1935, 296-297*; *Mustafa Sadettin Uraz, Tercüme-i Hal Kâğıdı*, IV. Dönem, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 854.

³⁴ Celal Arat, 1885 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Ordunun çeşitli kademelerinde görev yaptıktan sonra Ocak 1924'te Bursa İmar ve İskân Mıntıka Müdürlüğüne, Ocak 1925'te İskân Müdüriyeti Umumiyesi Trabzon Müfettişliği'ne atanmıştır. Rodos, Leninakan (Rusya'da) ve Şam ve Kıbrıs'ta konsolosluk görev yaptıktan sonra 1931'de Hariciye Vekâleti İstihbarat İkinci Sınıf Müdürlüğü'ne, Ekim 1932'de Hicaz, Necid ve Mülhakatı Maslahatgüzarlığına atanmıştır. Arat, V. Dönem ara seçimlerinde Yozgat'tan milletvekili seçilmişti. Celâl Arat, VI., VII. ve VIII. dönemlerde de TBMM'ye Yozgat'tan milletvekili seçilmeyi başarmıştır. Arat, 24 Şubat 1968 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi V. Dönem 1935-1939*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, Cilt: II, 2001, 754-755; *Celal Arat, Tercüme-i Hal Kâğıdı*, V. Dönem, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 1016.

³⁵ Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, s. 77.

³⁶ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 1, 2012, 160.

³⁷ Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991, 136; *CHP On Beşinci Yıl Kitabı*, 9.

³⁸ A. Yavuz Ergun, *CHP'li Menderes (1931-1945)*, İstanbul: Boyut Yayıncılık ve Tic. A.Ş., 2017, 129.

³⁹ CHP'nin 5. Büyük Kurultayında kabul edilen Nizamnamenin 162. Maddesi; "Parti teşkilatında çalışanlar, parti vazifesinden başka amme hizmeti gören imtiyazlı şirketlerin sermayesinde devletin veya mahalli idarelerin hissedar bulunduğu müesseselerin idare meclisi azalığı murakıplık gibi işleriyle vilayet umumi meclisi, belediye meclisi, ticaret ve sanayi odaları azalığı gibi vazifelerin birden fazlasını cemedemezler. Parti vazifesinden başka bu işlerden birini uhdelerinde toplayanlar hayır cemiyetlerinde dahi, munzam bir vazife alamazlar" şeklindeydi. Bkz. *CHP Nizamnamesi*, Ankara: Ulus Basımevi, 40.

kişiler olarak zikreden müfettiş, Vali Şükrü Yasin'in parti işlerine daima yakın alaka gösterdiğini, partide çalışanlara yardımcı esirgemediğini, teşkilatın hükümet amir ve memurlarıyla iş ve fikir birliği derecesinin iyi olduğunu, ancak parti prensiplerini halka yaymak hususunda meşhut ve mütebariz bir faaliyet olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca raporda idare heyeti toplantıları arasında kesintilerin göze çarptığı ve vilayet kongresinin yapılmadığı da aktarılmıştır.⁴⁰ Menderes vilayet idare heyetinin başlıca vazifesinin, parti teşkilatının nizamname hükümleri dairesinde çalışmalarını yakından takip ve denetim olmasına rağmen, kazaların parti faaliyetinin vilayet idare heyetince yakın bir alaka ile takip edilmediğini belirtmiştir. Raporunda vilayet idare heyetinde aza kayıt muamelesi olmadığını, belediye meclisinin zayıf olduğunu, vilayet umumi meclisinde okuryazar olmayan azaların dahi mevcut olduğunu aktarmıştır. Mebus seçimi yoklamasında yeniden aday gösterilen İzzet Arukan'ın vilayetçe tanınmayan ve seçilme kabiliyeti olmayan, yalnız bulunduğu yerde dar bir çevre içinde bilinen kimse olduğunu ifade etmiştir.⁴¹ Ayrıca müfettiş vilayet idare heyetinde bulunması gereken defter ve dosyaların mevcut ve düzgün olduğunu, ancak vilayet dâhilindeki bazı parti binalarının tapusuz olduğunu da tespit etmiştir.⁴²

Menderes raporunda, merkez kaza Reisi Sadri Şaylan'ın Hava Kurumu Reisi ve Kızılay Eskişehir merkez heyeti azası olduğu, idare heyeti azası Aziz Zeytunoğlu'nun ise spor bölgesi başkanı ve belediye azası olduğu için vaziyetlerinin 162'nci maddeye uygun hale getirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Kaza idare heyeti azalarının parti prensiplerini halka yaymak yolunda faaliyetlerin olmadığını aktaran müfettiş; nahiye, köy ve mahalle ocaklarında ise bu yönde olan faaliyetlere yeni başladığını, merkez kaza heyetinin istihdama başladığı iki seyyar memur ile bütün köylerde partiyi kurmak, prensipleri halka yaymak ve teşkilatı canlı bir organizma haline getirmek yolunda olduğunu ifade etmiştir.⁴³

Merkez kazaya bağlı olan Karapazar nahiyesine gittiğini aktaran müfettiş, nahiyede partinin hiçbir faaliyetinin olmadığını söylemiştir. Merkez kazanın parti seyyar memuru tarafından nahiyenin bütün köylerinin gezildiğini ve memurun her köyde aza kayıt defterleri, teklif varakaları tanzimi gibi parti işleri ile meşgul olduğunu da vurgulamıştır. Ancak nahiye köylerinin hiçbirinde kongre yapılmadığını, Karapazar köy ocağı kongresinin de yapılmadığını, nahiye kongresinde ise kaza idare heyetinden birinin bulunduğunu ve evrakların dağınık olduğunu aktarmıştır.⁴⁴ Ayrıca hesap işinin düzgün olmadığı ve 22.10.1939 tarihinden bu yana hiçbir gelirin kaydedilmediği de rapordan anlaşılmaktadır.⁴⁵

Menderes'in raporundan Alpi Nahiyesi halkının yıllardır ikiye bölündüğünü ve birbirleri ile mücadele halinde olduğu, bu ikiliğin sebebinin ise köylünün hepsine ait olan tarlaları sulamak için kanal açmak maksadıyla hususi idareden köy namına borç verilen 18 bin liranın ödenmesinde çıkan ihtilaf olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 1929 senesinde ödünç alınan bu paranın, menfaati köy halkının hepsini kapsayacak bir kanalın inşası için sarf edilmiş olmasına rağmen, köylülerden yalnız 40 kişiye şahsi borçlarıymış gibi borçlandırılmak sureti ile muamele yapılmıştı. Bölge müfettişi raporunda, valiliğin köylünün haklarını koruyamadığını ve yıllardır köylüyü birbirine düşüren haksızlığa müdahale edilmediğini belirtmiştir.⁴⁶ Müfettiş, parti seyyar memurunun Alpi (Alpu) nahiyesinin bütün köylerini dolaştığını, parti kayıt ve işlemlerinin düzenlenmeye çalışıldığını, fakat tanzimin hemen mümkün olmadığını dile getirmiştir.⁴⁷ Ayrıca müfettiş raporuna nahiyede güzel bir parti binası yaptırıldığını ancak henüz tescil ettirilmediğini de eklemiştir.⁴⁸ Alpi nahiyesine bağlı olan Bozan Köyüne de gittiğini aktaran müfettiş, kayıt defterinde 310 azanın yazılı olduğunu tespit etmiştir.⁴⁹

Menderes'in raporundan anlaşıldığı üzere Seyitgazi Kazası'nın işleri ile ilçe parti idare heyeti yakından ilgilenmiştir. Parti binasında Hava Kurumuna yer verildiğini, kurumun reisinin belediye reisi ve parti işleriyle yakından ilgili olan Abidin Potoğlu olduğunu belirten müfettiş, kurumun partiden gereken ilgi ve himayeyi gördüğünü dile getirmiştir. Seyitgazi ilçesindeki Çocuk Esirgeme Kurumunun 250 lira nakit, ayrıca erzak bağışlarıyla 100 muhtaç öğrenciye 4 ay yemek yedirdiği de rapora yansıyan bilgiler arasındadır.⁵⁰ Parti idare

⁴⁰ BCA, 490.01.272.1088.2. S.63, (08.07.1943).

⁴¹ BCA, 490.01.272.1088.2. S.63-64, (08.07.1943).

⁴² BCA, 490.01.1576.419.2. S.28, (09.07.1943).

⁴³ BCA, 490.01.272.1088.2. S.64, (08.07.1943).

⁴⁴ BCA, 490.01.272.1088.2. S.65, (08.07.1943).

⁴⁵ BCA, 490.01.1576.419.2. S.28, (09.07.1943).

⁴⁶ BCA, 490.01.651.166.1. S.9-10, (24.07.1940).

⁴⁷ BCA, 490.01.272.1088.2. S.65, (08.07.1943).

⁴⁸ BCA, 490.01.1576.419.2. S.28, (09.07.1943).

⁴⁹ BCA, 490.01.272.1088.2. S.65, (08.07.1943).

⁵⁰ BCA, 490.01.651.166.1. S.11, (24.07.1940).

heyeti azaları arasında parti nüfuzunu istismar edenlerin olmadığını, idare heyeti azaları arasında samimiyet ve birlik olduğunu, yalnız eski Reis Mehmet Özdemir'in son kongreden beri idare heyeti içtimalarına devam etmediğini aktaran müfettiş, bunun sebebinin reis seçilmemesine bağlamıştır. Reislîği müddetince uzun seneler hiçbir faaliyet göstermediği için Özdemir'in tekrar reis seçilmemesini doğru bulan müfettiş, reisin okuyup yazmasının olmadığını buna rağmen umumi meclis azalığı da yaptığını aktarmıştır. Ayrıca reisin vergi memurunu dövdüğü için 6 ay hapis cezasına mahkûm olduğunu, belediye memurunu dövdüğü için de bir hafta cezalandırıldığını ve reisin cahil, derebeyi ruhlu bir adam olduğunu bildirmiştir. Raporunda kaza kongresinin nizamname hükümlerine uygun yapıldığını, nahiye kongrelerinin ise gelişigüzel olduğunu aktaran müfettiş, hemen hemen bütün köylerde kongre yapılmadığını da raporuna eklemiştir.⁵¹ Müfettiş, karar defterlerini tetkik ettiğini 1930 senesinde 5, 1931'de 1, 1932'de 2, 1933'te 3, 1934'de 5, 1935'de 10, 1936'da 14, 1937'de 22, 1938'de 5, 1939 yılından son kongreye kadar olan 11 ayda ise 5 toplantı yapıldığını aktarmıştır. Kayıt defterlerinde 3389 azanın kayıtlı olduğunu son 6 aylık raporda ise 3414 azanın mevcut olduğunu, aradaki farkın yeni kayıt olan azanın isimlerinin henüz deftere geçirilmemiş olmasından kaynaklandığını bildirmiştir.⁵² Müfettiş, toplanan aidat parasının 128 lira olduğunu, 1940 yılının altı ayı içinde henüz harmanlar çıkmamış olmasına rağmen 191 lira toplandığını belirtmiştir.⁵³

Mihalıççık ilçesi ile ilgili raporunda müfettiş, parti idare heyeti azaları arasında parti nüfuzunu istismar edenlerin olmadığını, parti reisi Mehmet Öncel'in belediye, umumi meclis, Hava ve Çocuk Esirgeme Kurumu azası olduğunu, idare heyeti azaları arasında geçimsizlik olmadığını, mahalli hükümet amir ve memurları ile teşkilat arasında anlaşmazlık bulunmadığını dile getirmiştir. Parti seyyar memurunun köyleri dolaşırken parti prensiplerinin yayılması hususunda en küçük bir faaliyet göstermediğini, ayrıca aza kayıt işlerinde ve teklif varakalarında eksikliklerin olduğunu da bildirmiştir.⁵⁴ Bölge Müfettişi, toplantıların çok seyrek yapıldığını, parti vazifelerinin yerine getirilmesi hususunda kaza idare heyetinin hiçbir faaliyet göstermediğini bildirmiştir. Parti seyyar memurunun kazanın altı nahiyesinden beşinde bütün köyleri dolaştığını hatta bazılarında 2 defa gittiğini yalnız Binek Nahiyesine gitmediğini, gittiği nahiye ve köylerde kayıt işlerinin derlenmesine çalıştığını ancak kazanın seyyar memuru Niyazi Yılmaz'ın, kendisinden beklenen vazifeyi yapacak niteliklere sahip olmadığını dile getirmiştir.⁵⁵ Menderes raporunun devamında ilçede aza aidat parası olarak altı ay içinde 34 lira toplandığını tespit etmiştir.⁵⁶

Menderes raporunda, Sivrihisar'da parti idare heyeti üyeleri arasında parti nüfuzunu istismar eden kişiler olmadığını, Belediye Reisi Abidin Potoğlu'nun umumi meclis azası olduğu için vaziyetinin 163'üncü maddeye aykırı olduğunu; Halkevi Reisi Baha Sülpük'ün ise belediye ve hava kurumu azası olduğu için vaziyetinin nizamnamenin 162'inci maddesine muhalif olduğunu belirtmiştir. İdare heyeti azaları arasında karşılıklı samimiyet ve itimat olduğunu aktaran müfettiş, mahalli hükümet amir ve memurları ile teşkilatın iyi geçindiğini, parti prensiplerini yaymak hususunda parti seyyar memurunun köylerde iyi çalıştığını, ayrıca halkevlerinde verilen konferanslarla da bu yolda faaliyet gösterildiğini, kazanın diğer çalışmalarının memnuniyete değer vaziyette olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷ Sivrihisar'ın 1930 yılından başlamak üzere karar defterlerini tetkik ettiğini belirten müfettiş, gerilere gittikçe toplantıların seyrekleştiğini ve 6 aya kadar toplantı kesintilerine rastlandığını, 1940 yılında ve son yıllar zarfında toplantı mecburiyetine daha çok riayet edildiğini belirtmiştir. Ayrıca Sivrihisar'daki parti teşkilatının diğer kazalara nazaran daha canlı olduğunu, 91'inci maddede yazılı vazifelerin yerine getirilmesine çalışıldığını rapor etmiştir. Bu durum 1939 yılında toplanan aza taahhüt parası sadece 40 lira iken, 1940 yılının altı ayı zarfında 237 lira toplanmasından anlaşılmaktadır. 1940'ın üçüncü ayına kadar 8002 olan aza sayısında bir çoğalma olmadığı, 1940'ın Mart ayından itibaren geçen üç ayın içinde seyyar memurunun 258 aza kaydettiği görülmektedir.⁵⁸ Müfettiş, Sivrihisar'da partiye ait binaların tapulu olduğunu, Kaymaz'da yaptırılan parti binasının ise henüz tapuya tescil işleminin yapılmadığını belirtmiştir. Bölge Müfettişi, demirbaş

⁵¹ BCA, 490.01.272.1088.2. S.66, (08.07.1943).

⁵² BCA, 490.01.272.1088.2. S.66-67, (08.07.1943).

⁵³ BCA, 490.01.1576.419.2. S.28, (09.07.1943).

⁵⁴ BCA, 490.01.272.1088.2. S.67, (08.07.1943).

⁵⁵ BCA, 490.01.272.1088.2. S.67-68, (08.07.1943).

⁵⁶ BCA, 490.01.1576.419.2. S.29, (09.07.1943).

⁵⁷ BCA, 490.01.272.1088.2. S.68, (08.07.1943).

⁵⁸ BCA, 490.01.272.1088.2. S.68-69, (08.07.1943).

eşya defterinin yeniden tanzimi, eşyanın satın alma kıymetlerinin defterde gösterilmesi, defterin idare heyeti tarafından imzalanması gerektiğini de bildirmiştir.⁵⁹

Bölge Müfettişi Adnan Menderes, raporunda Eskişehir'de bulunan halkevleri ile ilgili de görüşlerini yansıtmıştır. Halkevlerinin kuruluş felsefesinde inkılâpların halka benimsetilmesi ve millî devlet yaratma düşüncesi vardı. Bu amaçla, yurdun değişik yerlerinde çeşitli isimlerle anılan dernek ve vakıflar "halkevleri" adıyla birleştirilerek, çalışmaların tek elden yürütülmesi amaçlanmıştır.⁶⁰ Halkevleri, CHP genel sekreterliği tarafından bütün parti teşkilatlarına gönderilen 12 Ocak 1932 tarihli ve 7 sayılı genelge ile bir talimatnameyle kurulmuş ve kapatılacağı yıla kadar bu talimatname ile yönetilmiştir.⁶¹ 1932 Halkevleri Talimatnamesinde, halkevlerinin herkese açık olduğu, partiye kayıtlı olup olmamak koşulunun aranmadığı belirtilerek halkevlerinin bütün vatandaşların yararlanabilecekleri kurumlar olarak hayata geçirildiği açıkça dile getirilmiştir.⁶² 19 Şubat 1932'de Halkevlerinin açılış töreni ile beraber 14 halkevi aynı anda bütün Türkiye'de çalışmalarına başlamıştı.⁶³ Halkevlerinde yapılan toplantılar ve düzenlenen eğlenceler ile halkın rejime karşı bağlılığı arttırılmaya çalışılmıştır.⁶⁴ Halkevleri ve odaları CHP'ye bağlı bir örgüttü. Bu örgüt bir parti hizmeti değil, bir kamu hizmeti yapıyordu.⁶⁵ 19 Şubat 1932 tarihinde açılan Eskişehir Halkevi, Eskişehir Türk Ocağı'nın maddî ve manevî mirasını devralmıştı. Eskişehir Halkevi'nin kurucu ve ilk mensupları da doğal olarak Türk Ocağı mensuplarıydı.⁶⁶ Cumhuriyet döneminde Eskişehir'in sosyal ve kültürel açıdan kalkınmasında da, Eskişehir'de halkevlerinin açılmasının ve çalışmalarının büyük katkısı olmuştur.⁶⁷ Halkevi ilk önce bugün Süleyman Çakır Lisesi'nin bulunduğu yerdeki bir binada faaliyete başlamış, 1 Ocak 1936 tarihinde ise Eskişehir Halkevinin planı Eskişehir Belediyesi Fen İşleri Şefi Mimar İzzet (Baysal) Bey tarafından çizilmiştir.⁶⁸ Eskişehir Halkevi, sadece işlevi ile değil, konumu, kübik kütle ve mimari özellikleri ile de yapıldığı dönemde kentin önemli binalarından birisi olduğu anlaşılmaktadır. İki katlı olan yapının zemin katında dükkânlar, üst katında ise halkevi işlevine uygun mekânlar bulunur. Birinci katta, uzun kütlenin yaklaşık yarısını kaplayan 250 kişilik çok amaçlı salon, halkevinin şubeleri için birer büro, kütüphane, büfe gibi mekânlar yer alır.⁶⁹ Eskişehir'de açılan halkevi ve halkodaları yalnızca merkezle sınırlı değildi. İlçe ve köylerde de halkevi ve halkodaları açılmış ve bunlar kapatılıncaya kadar aktif olarak faaliyet göstermişlerdir.⁷⁰ 1945 yılında Eskişehir merkez ile Sivrihisar ve Mihalicçık'ta üç halkevi; kaza ve köylerde ise 37 halkodası bulunmaktaydı. Halkevi şubeleri, faaliyetlerini halka aktarmak amacıyla ayda bir yerel dergi de çıkarmışlardır.⁷¹

Adnan Menderes teftiş raporunda, Eskişehir vilayetinde üç halkevi bulunduğunu, halkevinin çalışması ve yaşaması için gerekli olan gelirin temin edildiğini, bu gelirin vilayet dâhilinde bulunan halkevlerine ihtiyaçlarına göre dağıtıldığını ve halkevinin idare heyeti azasının işinin ehli olduğunu belirtmiştir. Eskişehir halkevi şubelerinin yöreye uygun olduğunu ancak Eskişehir gibi aydın bir halkı bulunan ve 60 bine yakın nüfusu olan bir vilayet merkezinde bulunan halkevinin daha geniş bir faaliyet gösterebileceğini de ifade etmiştir. İnsanların halkevine rağbet gösterdiğini, halkevi hesap ve eylemlerinin müfettiş Dr. Ragıp tarafından teftiş edildiğini ve halkevi binasının ihtiyaca yetecek ölçüde olmadığını bu sebeple Eskişehir'e güzel bir halkevi binası yaptırılması gerektiğini belirtmiştir. Seyitgazi Kazasında Halkevinin 3-4 sene evvel kültür cemiyeti teşebbüsü olarak kurulmaya çalışıldığını, bu teşebbüsün halkevi veya halk odasına yöreden gelen ihtiyacın ifadesi olduğunu ve

⁵⁹ BCA, 490.01.1576.419.2. S.29, (09.07.1943).

⁶⁰ Kadir Şeker, "CHP Parti Müfettişlerinin Isparta ve İlçe Halkevi Raporları (1940-1942)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (2011), 39.

⁶¹ Seyithan Altaş, "CHP Müfettişlik Raporlarında Rize, Mapavri (Çayeli) ve Pazar Halkevleri İle Halkodalarının Çalışmaları (1940-1944)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 33 (2021), 222.

⁶² Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu Dergisi*, 6/23 (1999), 269-270.

⁶³ Anıl Çeçen, *Halkevleri*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1990, 128; *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Şubat 1932, 1.

⁶⁴ Yücebaş, "İç Denetim Sağlama Aracı Olarak Umumî Müfettişlikler", 488.

⁶⁵ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, Ankara: İmaj Yayıncılık, 2006, 232.

⁶⁶ Mesut Erşan, "Eskişehir Halkevi ve Halkevi Dergisi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 6, S. 12, (Güz 2010), 103; Esmâ Taşçı, *Eskişehir Halkevi*, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2015, 42.

⁶⁷ Mustafa Yahya Metintaş, *Çok Partili Yaşama Geçiş Döneminde Eskişehir (1946-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2003, 61.

⁶⁸ Erşan, "Eskişehir Halkevi ve Halkevi Dergisi", 104.

⁶⁹ Leyla Alpagut, "1930'larda Bir Mimar: İzzet Baysal", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26/1 (Haziran 2009), 23.

⁷⁰ Tuğba Çamlıca, *Eskişehir Halkevi Yurt ve Kültür Dergisi'nin Halk Bilimi Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2012, 14.

⁷¹ Onur Köse, *Eskişehir'in Sosyal ve Kültürel Tarihi (1939-1945)*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2019, 35-36.

teşebbüsü halk odası açarak şekillendirmenin ihtiyaç olduğunu tespit etmiştir. Diğer bir kaza olan Mihalççık'ta halkevi olmadığını, halk odasının ise parti reisi tarafından anlatıldığına göre açıldığından beri bir faaliyet göstermediğini aktarmıştır. Sivrihisar Kazasında ise hükümet amir ve memurları ile parti idare heyetinin halkevine alaka ve nezaret derecesinin iyi olduğunu belirten müfettiş, bu yıl halkevine 2100 lira gelir temin edildiğini ayrıca inşaat içinde 1800 lira para konulduğunu bu rakamların Sivrihisar halkevinin yaşaması ve gelişimi için gayret sarf edildiğinin bir göstergesi olduğunu vurgulamıştır.⁷² Adnan Menderes'in Eskişehir ile ilgili raporu üzerine, 19 Eylül 1940 tarihinde Eskişehir CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliğine yazılan yazıda şöyle denilmiştir:

"Afyon bölgesi parti müfettişi Aydın Mebusu Adnan Menderes'ten alınan Eskişehir Vilayetine ait teftiş raporunda usul ve nizama aykırı olduğu anlaşılan muameleler ve bunların ne yolda düzeltilmesi lazım geleceği madde madde zikredilmiştir. İcabının buna göre ifasını ve vilayetiniz merkez ve kazalarının hesap işlerinde nizamname ve talimatname hükümlerinin tamamı ile tatbik edilmesi esbabının temini ile neticeden malumat verilmesini rica ederim."⁷³

Menderes'in raporunda il merkezi ve ilçeler ile ilgili tespit ettiği bazı usulsüzlükler göze çarpmaktadır. Vilayet merkezinde tam bir devir muamelesinin yapılmaması, bazı parti binalarının tapularının olmaması eleştirilmiştir. Ayrıca CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliği'nden demirbaş eşyanın tekrar sayılması, kıymetlerinin gösterilmek suretiyle deftere geçirilmesi, bu husustaki muhasebe talimatnamesi hükümlerinin göz önünde bulundurulması istenilmiştir. Raporda nahiyeler ve kazalar ile ilgili olarak da benzer bazı tespitler göze çarpmaktadır. 19 Eylül 1940 tarihinde CHP Genel Sekreterliği tarafından, CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliği'ne yazılan yazıda usulsüz muamelelerin düzeltilmesi için yapılması gereken hususlar aktarılmıştır.⁷⁴ Bölge parti müfettişinin raporu üzerine düzeltilmesi istenilen usulsüzlükler hakkında yazılan yazıya karşılık olarak Eskişehir CHP Vilayet İdare Heyeti Reisi Dr. İhsan Oyman imzasıyla CHP Genel Sekreterliği dördüncü büroya sunulan yazıda; "*Afyon bölgesi eski parti müfettişi Sayın Adnan Menderes tarafından yapılan teftiş neticesinde vilayetimiz parti teşkilatında müşahade edilen usulsüzlüklerin düzeltilip noksanların ikmal edildiğini ve aza yardım paraları tahsilatının devamlı takiple memnuniyetbahş bir nispette yükseldiğini ve henüz tapuya tescil edilmemiş taşısız parti mallarına ait tescil muamelesinin ikmal edilmek üzere bulunduğunu arz ederim*"⁷⁵ denilmiştir.

1.2. Sadettin Uraz'ın Teftiş Raporuna Göre Eskişehir ve Kazalarında Parti Teşkilatı

CHP Afyon Bölgesi Müfettişliğine atanan İstanbul Milletvekili Sadettin Uraz tarafından 11.11.1940 tarihinde gönderilen raporlar, CHP Genel Sekreterliği tarafından I. Büroya; "*Afyon Bölgesi müfettişi Sadettin Uraz'dan alınan Eskişehir Vilayetine ait teftiş raporundan büronuzu alakalandıran kısmı aynen çıkarılmış, bağlı olarak sunulmuştur. İcabı yapılmca büromuza da bilgi verilmesini saygı ile rica ederim. 1940-1941 yılı I. teftiş raporudur*"⁷⁶ denilmek suretiyle sunulmuştur.

Sadettin Uraz teftiş raporunda, vilayet idare heyetinde kültürlü kimselerin az olmasının, aydın zümrenin bu heyete karşı sevgi ve saygısını azalttığını aktarmıştır. Uraz raporda, idare heyetinde yer alan Kamil Kaplan'ın uzun müddet belediye aza ve reisliğindeki kötü hareketleri hakkında bir kanaatin oluşması; Ali Sulpik, Nail Biricik, Saffet Avdan ve Cevdet Öngörün de resmi ve hususi hayatları hakkında birçok dedikodu olması hasebiyle bu heyete olan sempati derecesinin düşük olduğunu bildirmiştir. Buna karşın Sivrihisar ve Seyitgazi idare heyetlerinin ise iyi denebilecek bir vaziyette olduğunu belirtmiştir. Mihalççık kaza reisinin askere gittiğini, diğer kimselerin de zayıf olmasından ötürü kongrelerde buranın ıslahının temin edileceğini, vilayet idare heyeti azasından Ali Sulpik, Nail Biricik ve Saffet Avdan'ın ticaret ve ziraat işlerinde parti nüfuzunu istismar ettiklerini yazmıştır. Özellikle Ali Sulpik'in, müteahhit olmasından ötürü taahhütlerinde hilekârlığı ile tanınmış biri olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Sadettin Uraz raporunda vilayet, Sivrihisar ve Seyitgazi de mahalli hükümet amir ve memurlarıyla teşkilatın fikir birliği derecesinin iyi olduğunu yazmıştır.⁷⁷

Partinin faaliyetleriyle de ilgili bilgiler veren bölge müfettişi, aza kayıt muamelesinin nizamnamenin 12'nci maddesine uygun devam ettiğini, iyi kimselerin partiye kayıtları için çalışıldığını aktarmıştır. Yoklamaların iyi yapıldığını, parti namzedi olarak mahallin resmi ve hususi teşekküllerine seçilmiş olanların içtimaî, ahlaki, millî

⁷² BCA, 490.01.651.166.1. S.12-13, (24.07.1940).

⁷³ BCA, 490.01.1576.419.2. S.23, (09.07.1943).

⁷⁴ BCA, 490.01.1576.419.2. S.25-26, (09.07.1943).

⁷⁵ BCA, 490.01.1576.419.2. S.20-21, (09.07.1943).

⁷⁶ BCA, 490.01.272.1088.2. S.52, (08.07.1943).

⁷⁷ BCA, 490.01.272.1088.2. S.53-54, (08.07.1943).

ideal ve çalışma bakımından muhitlerinde tesirlerinin iyi olduğunu dile getirmiştir.⁷⁸ Sadettin Uraz, hesap işlerinin muhasebe talimatnamesine uygun yürütüldüğünü, aza sicil defterlerinde köylere kadar gönderilen seyyar memurlar vasıtası ile tanzime çalışıldığını, partiye ait binalardan “*Beylik Ahır*” da yapılan bir binanın tapu senedinin henüz alınmadığını, Mahmudiye’deki binanın muamelesinin derdest olduğunu, demirbaş eşya defterinin tutulduğunu ifade etmiştir. Eskişehir Halkevi binasının yeterli olmadığı, Eskişehir’in ehemmiyet ve nüfuzu ile orantılı bir binanın yapılması gerektiği, Uraz’ın raporunda aktardığı bilgiler arasındadır.⁷⁹ Sadettin Uraz’ın raporu üzerine, 22 Kanun-u Sâni (Ocak) 1941 tarihinde Eskişehir CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliğine yazılan yazıda;

“Afyon bölgesi parti müfettişi İstanbul Mebusu Sadettin Uraz’dan alınan vilayetinize ait teftiş raporunda zikredilip usul ve nizamı aykırı olduğu anlaşılan muameleler ve bunların ne yolda düzeltilmesi lazım geleceği madde madde zikredilmiştir. İcabının buna göre ifasını ve vilayetiniz merkez ve kazalarının hesap işlerinde nizamname ve talimatname hükümlerinin tamamı ile tatbik edilmesi esbabının temini ile netice hakkında malumat verilmesini rica ederim”⁸⁰

denilmiştir. Belgelerden anlaşıldığı üzere Eskişehir Vilayetinin 1940-1941 yılı II. teftiş raporlarının yeniden Sadettin Uraz tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. 17 Mayıs 1941 tarih ve 150 sayı numarasıyla II. Teftiş raporu, bölge müfettişi Sadettin Uraz tarafından I. Büroya gönderilmiştir.⁸¹ Bu raporda müfettiş, vilayet idare heyetinin de kültürlü kimselerin azlık teşkil etmesi sebebiyle istenilen şekilde olmadığını, bunlardan Kamil Kaplanlı, Ali Sölpük, Nail Biricik, Saffet Avdan ve Cevat Ünügür’ün resmi ve hususi hayatları hakkında birçok dedikodu olduğunu belirtmiştir. 1940 yılı vilayet kongresinde bu kişilerden yalnız Cevat Ünügür’ün kaldığını, yetişebilecek olan bu gencin idare heyetine tekrar seçildiğini bildirmiştir. Seçimde idare heyetinden ayrılan adı geçen 4 kişinin yerine doktor, eczacı, banka müdürü ve fabrikatör alınmasıyla; heyetin kültür, içtimai, siyasi ve ahlaki vaziyetleri bakımından derecesinin yükseldiğini aktarmıştır. Ayrıca vilayet idare heyeti reisliğine Dr. İhsan Oyman’ın getirilmesinin parti için ayrı bir kuvvet olduğunu belirtilmiştir. Müfettiş ilçeler ile ilgili tespitlerinde Seyitgazi ve Mihaliççık idare heyetlerinin mahallindeki mevcuda göre iyi denilebilecek nitelikte olduklarını yazmıştır.⁸²

1.3. Celal Arat’ın Teftiş Raporuna Göre Eskişehir ve Kazalarında Parti İdare Teşkilatı

1942 yılı raporlarını parti müfettişliğine atanan Celal Arat hazırlamıştır. I. Büroya sunulan 6.1.1942 tarihli raporunda Bölge Müfettişi Celal Arat, vilayet parti idare heyetini oluşturanların halkın saygısını kazanmış kimseler olduğunu bildirmiştir. Raporunda İdare Heyetinin Reisi Dr. İhsan Oyman, idare heyeti azalarından Eczacı Sadri Şaylan ve Halkevi Reisi Dr. Nazif Bartu’nun askere alınması dolayısıyla, şehrin tanınmış tüccarlarından aynı zamanda uzun seneler parti vilayet idare aza ve reisliğinde bulunmuş olan Mustafa Karamusal’ın reisliği altında ve altı kişilik heyet halinde vazife gördüğünü aktarmıştır. Arat, vilayet idare heyetini teşkil eden azalardan parti nüfuzunu istismar edenler olmadığı gibi vilayet idare heyeti azaları arasında geçimsizlik ve ahenksizliğin de olmadığını dile getirmiştir.⁸³ Müfettiş Arat, idare heyeti toplantılarının her hafta muayyen gün ve saatte düzenli yapıldığını, kararların deftere vaktinde yazılıp imzalandığını ve vilayet idare heyetinde bulunması gereken defter ve dosyaların düzgün ve tam olduğunu belirtmiştir.⁸⁴ Arat, vilayet dâhilindeki Mahmudiye nahiyesi parti binası hariç bütün parti binalarının tapularının alındığı ve yangına karşı sigorta ettirildiği bilgilerini de paylaşmıştır.⁸⁵ Müfettiş Celal Arat merkez kazada, idare heyetine seçilen azalardan bazıları arasında gizli bir rekabetin mevcut olduğunu, yine de kaza merkezindeki parti teşkilatının başında bulunan heyetlerin mahalli hükümet amir ve memurlarıyla ihtilafları olmadığı gibi münasebetlerinin de iyi olduğunu aktarmıştır. Parti prensiplerini köylerde halka yaymak ve teşkilat kademelerinin çalışmalarını nizamname hükümlerine göre düzenlemek için istihdam edilen iki seyyar memurun bu sahadaki çalışma semerelerinin görüldüğünü, yardım parası tahsilâtının da arttırıldığını, kazanın parti kongresinin nizamname hükümlerine uygun yapıldığını bildirmiştir.⁸⁶

⁷⁸ BCA, 490.01.272.1088.2. S.54, (08.07.1943).

⁷⁹ BCA, 490.01.1576.419.2. S.33, (09.07.1943).

⁸⁰ BCA, 490.01.1576.419.2. S.30-32, (09.07.1943).

⁸¹ BCA, 490.01.272.1088.2. S.48, (08.07.1943).

⁸² BCA, 490.01.272.1088.2. S.49-51, (08.07.1943).

⁸³ BCA, 490.01.272.1088.2. S.40-41, (08.07.1943).

⁸⁴ BCA, 490.01.272.1088.2. S.41, (08.07.1943).

⁸⁵ BCA, 490.01.1576.419.2. S.15, (09.07.1943).

⁸⁶ BCA, 490.01.272.1088.2. S.41-42, (08.07.1943).

Seyitgazi kazası parti idare heyetinin, halk nazarındaki sevgi ve saygı derecesinin iyi olduğunu aktaran Arat, yeni seçilen bu heyeti tam tanınmamasına rağmen, kazanın hükümet amir ve memurları ile bir geçimsizliklerinin olmayacağı tahmininde bulunmuştur. Kazanın yaptığı kongrede Eskişehir valisi ve vilayet parti reis vekilinin bulunduğunu, kongrenin nizamname hükümlerine uygun cereyan ettiğini, ocak ve nahiye kongrelerinin nizamname hükümlerine uygun yapılmasına çalışıldığını aktarmıştır.⁸⁷ Arat, raporunun devamında Seyitgazi Kazasıyla ilgili olarak, 3534 azanın kayıtlı olduğunu, parti adayı olarak mahallin resmi ve hususi teşekküllerine seçilmiş olanların yörede sevildiklerini, hayır cemiyetleri ile parti teşkilatının ilgili olduğunu, kazanın nahiye ve ocaklarını gezip görme fırsatı bulamadığını bildirmiştir.⁸⁸ Arat, kazanın idare heyetinin hesaplarını tetkik edemediğini, parti binasının tapulu olduğunu, demirbaş eşya defterinin mevcut olduğunu da raporuna eklemiştir.⁸⁹

Bölge Müfettişi Arat, Mihalıççık'a tayin edilen yeni kaymakam ile parti teşkilatı arasında ve hükümetin diğer memurlarıyla bir ihtilaf olmadığını, bilakis yeni gelen kaymakam ve diğer hükümet memurlarının teşkilata yardım ettiklerini bildirmiştir. Kazanın vilayet dâhilinde parti teşkilatının en az verimli olan sahası olduğunu belirten müfettiş, kaza idare heyetinin eski heyetlere nazaran çalışkan sayılabileceklerini, kaza heyetinin bir sene içinde ancak kaza merkezinin kayıtlarını ıslah ve tanzim edebildiğini de ifade etmiştir.⁹⁰ Yeni seçilen heyetin aza yardım paralarının tahsiline çalıştığını, evrak defter ve dosyaların düzgün bir hale konulduğunu, kaza merkezi ve "Beylik Ahır nahiyesi" parti binalarının tapulu olduğunu ve demirbaş eşya defterinin tutulduğunu bildirmiştir. 1940 yılı sonunda 3414 olan aza sayısının 4433'e çıkarıldığını, yörede tanınmış ve sevilmiş olanların partiye kaydedildiğini, kazanın nahiye ve ocaklarını gezme fırsatı bulamadığını da raporunda aktarmıştır.⁹¹

Müfettiş, Sivrihisar kazası idare heyetinin halk nazarındaki sevgi ve saygı derecesinin iyi olduğunu, idare heyeti azaları arasında parti nüfuzunu istismar edenlerin olmadığını bildirmiştir. Belediye Reisi Abidin Potoğlu'nun uhdesinde meclisi umumi azalığı da bulunduğu için durumunun 162'nci maddeye aykırı olduğunu belirtmiştir. Ancak uzun senelerdir önemli hizmetleri ile bilinen partiye bağlılık ve sadakati devam eden, bütün kaza halkınca sevilip sayılan, halk üzerindeki nüfuzunu tamamıyla parti ve devlet hizmetlerine tahsis eden Potoğlu'nun bu vaziyetinin parti ve memleket bakımından faydalı olduğunu da aktarmıştır. 1941 yılı parti kaza kongresinin nizamname hükümlerine uygun cereyan ettiği, kongre de hazır bulunan Eskişehir Valisi Hamit Oskay'ın halkın dilek ve şikâyetleriyle ilgilenerek halkı tatmin eden beyanatta bulunduğu da rapora yansıyan hususlardandı.⁹²

Celal Arat, 1.7.1942 tarihli ikinci teftiş raporunda, vilayet idare heyetini teşkil edenlerin yörede ve halk arasında sevgi ve saygı derecelerinin iyi olduğunu, reis vekili ve aza olan Mustafa Karamusal'ın başkanlık vazifesini başarı ile yaptığını ve çalışmalarda bir aksama görülmediğini bildirmiştir.⁹³ Müfettiş, idare heyeti toplantılarının her hafta düzenli yapılmasına itina edildiğini, vilayet dâhilindeki parti teşkilat kademelerinin vilayet parti reis vekili tarafından sık sık teftiş edildiğini, parti çalışmalarının düzenlenmesine ve hızlandırılmasına çalışıldığını tespit etmiştir. Celal Arat, vilayet umumi meclisinin 1942 yılı toplantısında yaptığı incelemeler neticesinde azaların partiye bağlı olduğunu, bir ikisi istisna edildiği takdirde diğerlerinin tamamıyla halkın saygı ve sevgisini kazanmış, üzerlerine aldıkları vazifeyi başarabilen partiye sadık kişiler oldukları bilgisini paylaşmıştır. Vilayet parti idare heyetinin hayır cemiyetleri ve faydalı teşekküllerle alakasının iyi ve devamlı olduğu da belirtilmiştir.⁹⁴ Bölge müfettişi raporunda, para işlerine ait hesabatın düzgün ve parti nizamname ve hesap talimatnamesine uygun tutulduğunu, bütün parti bina ve taşısız malların tapulu ve binaların sigortalı olduğunu yazmıştır.⁹⁵ Müfettiş, özellikle köylerde seyyar memur istihdam edilmediği için geçen seneye nazaran üye kaydının daha az yapılabildiğini, yörede tanınmış ve sevilmiş olanların partiye kayıtlı olduğunu belirtmiştir.⁹⁶ Merkez kazaya bağlı nahiyelerden Mahmudiye parti nahiyesi ile bu nahiyedeki bir iki ocağı gezdiğini belirten Arat, Mahmudiye halkevi

⁸⁷ BCA, 490.01.272.1088.2. S.43-44, (08.07.1943).

⁸⁸ BCA, 490.01.272.1088.2. S.44, (08.07.1943).

⁸⁹ BCA, 490.01.1576.419.2. S.16, (09.07.1943).

⁹⁰ BCA, 490.01.272.1088.2. S.44-45, (08.07.1943).

⁹¹ BCA, 490.01.272.1088.2. S.45, (08.07.1943).

⁹² BCA, 490.01.272.1088.2. S.46, (08.07.1943).

⁹³ BCA, 490.01.272.1088.2. S.26, (08.07.1943).

⁹⁴ BCA, 490.01.272.1088.2. S.26-27, (08.07.1943).

⁹⁵ BCA, 490.01.1576.419.2. S.10, (09.07.1943).

⁹⁶ BCA, 490.01.272.1088.2. S.28-29, (08.07.1943).

ile bu nahiyenin parti idare heyeti arasında iyi bir uyum ve birbirine arka çıkan bir işbirliği olduğunu ifade etmiştir.⁹⁷

Seyitgazi kazasına raporunda yer veren Arat, idare heyetinin halk arasındaki saygı ve sevgi derecesinin iyi olduğunu, idare heyeti azaları arasında parti nüfuzunu istismar edenlerin olmadığını belirtmiştir. Müfettiş, kaza idare heyeti azalarından ve uzun seneler vilayet umumi meclisinde aza olan Mehmet Özdemir ile idare heyetinin diğer azaları arasında rekabetten doğma bir geçimsizliğin olduğu bilgisini aktarmıştır.⁹⁸ Bölge müfettişi, aza adedini artırmak ve aza yardım paralarını toplamak hususunda gayret gösterildiğini ve Hamidiye nahiyesini teftiş ettiğini söyleyen müfettiş, karar defterine göre toplantıların her hafta düzenli yapıldığını ve kararların deftere geçirilerek imzalandığını da ifade etmiştir.⁹⁹ 1941 yılı itibarıyla kaza idare heyetinin hesaplarında usul hata ve noksanların dışında bir yolsuzluk olmadığını ve parti binasının tapulu olduğu raporda belirtilen diğer hususlardandır.¹⁰⁰

Müfettiş, Mihaliçcik kazasında 1941 kongresinde yeniden seçilen idare heyetinin bazı azaları hakkında sui şöhret sahibi olduklarına dair ihbar yapıldığını ancak bunun kasabanın belediye reisi ve umumi meclis azalarının dâhil olduğu bir zümre tarafından mevki ve vazifelerini kaptırmak endişesiyle yaptırıldığını aktarmıştır. Bu kazadaki parti teşkilatının hükümet amir ve memurları ile geçimsizlik ve ihtilafının olmamasına rağmen, kazada kaymakamların sık değişmesi yüzünden kaza işlerin aksaması dolayısıyla kazaya çalışkan bir kaymakamın tayin edilmesi istenildiği görülmektedir.¹⁰¹ İlçede aza yardım paralarının bütçede yazılı ihtiyaçları karşılayacak dereceye ulaştığı, partiye ait kaza dâhilindeki binaların tapulu ve sigortalı olduğu, tüm eşyaların demirbaş eşya defterinde kayıtlı olduğu, yörede tanınmış ve sevilmiş olanların partiye kaydedildiği, müfettişin izlenimleri arasında yer almıştır.¹⁰²

Raporunun devamında Sivrihisar kazasına da değinen Celal Arat, kaza idare heyetinin halk nazarındaki sevgi, saygı ve itibarının iyi olduğunu idare heyeti azaları arasında parti nüfuzunu istismar edenlerin olmadığını, kazadaki parti teşkilatının hükümet amir ve memurları ile münasebet ve geçiminin iyi ve karşılıklı yardıma dayandığını belirtmiştir. Vilayet dahilinde parti fikir ve prensiplerinin uzak ve küçük köylere kadar yayıldığını ifade eden Arat, burada parti ruhunun vilayetin diğer yerlerinden çok daha iyi olduğu bilgisini paylaşmıştır. İlçede idare heyeti toplantılarının her hafta düzenli yapıldığı rapordan anlaşılmaktadır. Kaymaz nahiyesini de teftiş ettiğini aktaran müfettiş, burada toplantıların her hafta yapıldığını ve alınan kararların deftere geçirilerek imzalandığını, partililerle yapılan söyleşilerde parti fikir ve prensipleri konusunda halkın aydınlatılmış olduğunu ve bu sahada çalışıldığını ifade etmiştir. Ayrıca raporda Eskişehir vilayeti dâhilinde teftiş ettiği parti teşekküllerinin hiçbirinde parti makbuzlarının başka teşekküller veya hayırlı işler namına kullanılmadığını ve parti makbuzuyla tahsil edilmiş paraların parti kasa defterine kaydedildiğini de belirtmiştir.¹⁰³ Sivrihisar kazası dâhilindeki parti binalarının hepsinin tapulu ve sigortalı olduğunu belirten müfettiş, demirbaş eşyaların defterine kaydedildiğini ve eşyalara bakılıp muhafaza edildiğini, kasa defterinin tutulduğunu da raporuna eklemiştir.¹⁰⁴ Celal Arat'ın 1.7.1942 tarihli teftiş raporu üzerine, 21.8.1942 tarihinde Eskişehir CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliğine yazılan yazıda şöyle denilmiştir:

“Afyon bölgesi parti müfettişi Yozgat Mebusu Celal Arat'tan alınan vilayetinize ait teftiş raporunda zikredilip usul ve nizamı aykırı olduğu anlaşılan muameleler bağlı listede gösterilmiş ve bunların ne yolda düzeltilmesi lazım geleceği madde madde zikredilmiştir. İcabının buna göre ifasını ve vilayetiniz merkez ve kazalarının hesap işlerinde nizamname ve talimatname hükümlerinin tamamı ile tatbik edilmesi esbabının temini ile neticeden malumat verilmesini rica eder sevgiler sunarım.”¹⁰⁵

Celal Arat'ın 1.7.1942 tarihli teftiş raporu üzerine, Eskişehir CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliğine yazılan yazıda Eskişehir vilayeti ve kazalarında görülen usulsüzlüklerin başlıcaları şöyle sıralanmıştır:

⁹⁷ BCA, 490.01.272.1088.2. S.29, (08.07.1943).

⁹⁸ BCA, 490.01.272.1088.2. S.29-30, (08.07.1943).

⁹⁹ BCA, 490.01.272.1088.2. S.30, (08.07.1943).

¹⁰⁰ BCA, 490.01.1576.419.2. S.11, (09.07.1943).

¹⁰¹ BCA, 490.01.272.1088.2. S.30-31, (08.07.1943).

¹⁰² BCA, 490.01.1576.419.2. S.11, (09.07.1943).

¹⁰³ BCA, 490.01.272.1088.2. S.32-33, (08.07.1943).

¹⁰⁴ BCA, 490.01.1576.419.2. S.12, (09.07.1943).

¹⁰⁵ BCA, 490.01.1576.419.2. S.4, (09.07.1943).

- 1- Altı ayda hazırlanması gereken denetim raporlarının senede bir yapıldığı,
- 2- Seyitgazi kazasında kasa defterlerine aylık şerhlerin verilmediği, sarf evrakında reis ve muhasibin imzalarının bulunmadığı,
- 3- Seyitgazi Kazasında demirbaş eşya defterlerinin mevcut olmadığı,
- 4- Sivrihisar kazasında aylık hesapların kapanmadığı, verilmesi gereken şerhlerin verilmediği görülmüştür.

Yine Celal Arat'ın 1.7.1942 tarihli teftiş raporu üzerine, Eskişehir CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliğine yazılan yazıda usulsüz muamelelerin düzeltilmesinin yolu ile ilgili olarak şunlar ifade edilmiştir;

- 1- Denetim raporlarının altı ayda bir tanzim ettirilmesi,
- 2- Hesap talimatnamesinin 5'inci maddesi gereğince kasa defterine her ay sonunda gereken şerhin verilmesi, sarf evrakının reis ve muhasip aza tarafından imzalanması,
- 3- Demirbaş eşya defterlerinin talimatname gereğince tanzim edilmesi,
- 4- Aylık hesapların kapanması ve gereken şerhin verilmesi için talimatnamenin 5'inci maddesi gereğince hareket edilmesi icap eder.¹⁰⁶

Celal Arat'ın 5.1.1943 tarihli 3 sayılı I. teftiş raporunda, parti kongresinde yeni seçilen 3 azadan birisi olan Akif Onat'ın Mihaliççik kazasının ileri gelenlerinden olduğu, vilayet umumi meclis ve daimi encümeni azalıklarında bulunduğu, partinin faal vazifelerinde çalıştığı ve Eskişehir'de müteahhitlik yapan dürüst ahlaklı sadık bir partili olduğu, Hasan Ergi'nin Eskişehir'de parti merkez kaza idare heyeti reis ve azalıklarında bulunduğu, vilayet umumi meclis azalıklarında çalışmış çevrede tanınan ve sevilen biri olduğunu, bir diğer aza Ali Sölpük'ün ise uzun senelerdir vilayet umumi meclis daimi encümeni azalığında bulunduğu, 1940 senesine kadar parti vilayet idare heyeti azalığı ve daha evvelki senelerde Sivrihisar kaza parti idare heyeti reisliği yaptığı bildirilmiştir. Hırslı ve menfaatine düşkün olarak tanınan Ali Sölpük hakkında Saadettin Uraz tarafından 1940 yılı raporlarında yeterli bilgi verildiğini aktaran müfettiş ek olarak sadece vilayet kongresinde intihap kabiliyetinin çok iyi olduğunu gözlemlediğini ifade etmiştir. Arat, idare heyeti reisliğine seçilen Mustafa Karamusal'ın Eskişehir'de bu vazifeyi asaleten ve vekâleten uzun seneler başarıyla yapmış tecrübeli, dürüst olarak tanınan Eskişehir'in tanınan tüccarlarından nüfuz ve itibar sahibi biri olduğunu belirtmiştir. Vilayet idare heyetini oluşturan azalar arasında geçimsizlik ve uyumsuzluk olmadığını, Eskişehir Valisi Hamit Oskay'ın zamanın şartları ve Eskişehir'in ehemmiyeti dolayısıyla ağır olan vazifesini parti ile tam bir işbirliği halinde başarıyla yaptığını, bu işbirliğinin devlet otoritesini kuvvetlendirdiği gibi halkın saygı, bağlılık ve güven duygularını da arttırdığını belirtmiştir. Bölge müfettişi vilayet dâhilinde partinin görüş ve düşüncelerinin daha da yayılabilmesi için aydın ve iyi tahsilli seyyar memurların istihdam edilmesinin gerekli olduğunu da belirtmiştir. Celal Arat, 5.12.1942 tarihinde yapılan vilayet kongresine delegelerin %96'sının iştirak ettiğini, kongrenin parti nizamnamesine uygun yapıldığını raporuna eklemiştir.¹⁰⁷ Ayrıca raporda vilayet dâhilinde partiye ait bütün taşısız malların parti adına tapuya tescil edildiğini (zemini vakıf olan Mahmudiye nahiye binasıyla Seyitgazi'nin Kümbet nahiyesinin zemini mülkiyeti karışık olan nahiye binası hariç) ve yangına karşı sigorta edildiğini yazmıştır.¹⁰⁸ Müfettiş, merkez kaza ve köylerinde parti fikir ve prensip yayımının tatmin edici olmadığını ve kaza idare heyetinin köylerdeki teşkilat kademelerini teftiş vazifesini yapamadığını aktarmıştır.¹⁰⁹ Arat, makbuzsuz tahsilat ve evraksız sarfiyat yapılmadığını, yeni idare heyeti azaları arasında iş bölümü yapıldığını fakat dosyaların iş bölümüne göre tutulmadığını da gözlemlemiştir.¹¹⁰

Müfettiş, Sivrihisar kazası idare heyetinin halk nazarındaki itibar, nüfuz, saygı ve sevgisinin iyi olduğunu; idare heyeti azaları arasında karşılıklı itimat ve samimiyet olduğunu, mahalli hükümet amir ve memurlarıyla teşkilatın geçiminin iyi ve uyumlu olduğunu, kazanın kaymakamı Hamza Kişioğlu'nun parti teşkilatına gösterdiği yakın alaka ve yardımın bu geçimi derinleştirip kuvvetlendirdiğini belirtmiştir. Ayrıca parti fikir ve prensiplerinin yayımı bakımından bu kazadaki teşkilatın diğer kazaların hepsinden ileri olduğunu, buradaki teşkilatın her fırsattan istifade ederek halkı aydınlattığını ve partiye olan bağlılığın arttırılıp derinleştirildiğini de ifade etmiştir.¹¹¹ Müfettiş, idare heyeti toplantılarının nizamnameye göre her hafta yapıldığını, idare heyetine ait vazifelerin yapılmasına çalışıldığını bildirmiştir. Bu kazadaki parti namzedi olanlardan Belediye Reisi Abidin

¹⁰⁶ BCA, 490.01.1576.419.2. S.5-6, (09.07.1943).

¹⁰⁷ BCA, 490.01.272.1088.2. S.12-14, (08.07.1943).

¹⁰⁸ BCA, 490.01.1576.419.2. S.44, (09.07.1943).

¹⁰⁹ BCA, 490.01.272.1088.2. S.15-16, (08.07.1943).

¹¹⁰ BCA, 490.01.1576.419.2. S.44-45, (09.07.1943).

¹¹¹ BCA, 490.01.272.1088.2. S.17-18, (08.07.1943).

Potoğlu'nun müstesna bir yeri olduğu da raporda belirtilmiştir.¹¹² Yapılan incelemelerde hesap işlerinin umumiyet itibarıyla nizamname ve talimatnameye uygun olduğu, makbuzsuz para tahsil edilmediği, kaza dâhilindeki bütün parti binalarının tapuya tescil ettirildiği ve aza sayısının artırılması yolunda gayret gösterildiği aktarılmıştır.¹¹³

Bölge müfettişi, Mihaliçcik kazası idare heyetini teşkil eden azalar arasında geçimsizliğin olmadığını, mahalli hükümet amir ve memurları ile teşkilatın geçimlerinin iyi ve birbirine yardım eder vaziyette olduğunu, daha önceki raporlarda belirttiği gibi bu kazanın vilayet dâhilindeki diğer kazalardan her bakımdan geri durumda olduğunu, bu sebeple parti fikir ve prensiplerinin yayımı faaliyetinin diğer umumi çalışmalara paralel bir vaziyette ve tatmin edici mahiyette olmadığını aktarmıştır.¹¹⁴ Ayrıca müfettiş, aza yardım paralarının tahsilât miktarının iyi olduğunu, kazadaki parti binalarının parti namına tapulu ve yangına karşı sigortalı olduğunu, kazadaki parti binasının akan çatısıyla su olukları tamirinin gerektiğini, binanın bakımının ihmal edildiğini ve içindeki eşyanın eski ve derme çatma olduğunu da tespit etmiştir.¹¹⁵ Müfettiş, kasa defterine göre teftiş tarihinde mevcut olması gereken 386 liranın tamamıyla bankada mevcut olduğunu, sarfiyat evrakının sarfiye üzerine yapıldığını, fakat sarf evrakında sarf şerhinin ve muhasiple reisin imzalarının olmadığını, kütüphane ve demirbaş eşya defterlerinin tasdiksiz olduğunu bildirmiştir.¹¹⁶

Raporunun devamında Seyitgazi kazasına da değinen Celal Arat, kaza idare heyetinin halk nazarındaki saygı ve sevgi derecesinin iyi olduğunu, yeni seçilen idare heyeti içinde parti nüfuzunu istismar edenler olmadığı gibi kaza idare heyeti azaları arasında geçimsizliğin de olmadığını aktarmıştır. Ancak bu idare heyeti azalarından Nadir Yücel, Bekir Saygı ve Yusuf Köse'nin yükümlülüğünde 162'nci maddeye muhalif olarak belediye meclisi ve çiftçi malları koruma heyeti azalıklarının da bulunduğunu, bu vaziyetin nizamname hükümlerine göre ıslah edilmesi konusunda uyarıda bulunduğunu belirtmiştir. İdare heyetinin nizamnamenin 91'inci maddesinde yazılı vazifeleri imkân nispetinde yapmaya çalıştığı ve parti fikir ve prensiplerinin yayımı üzerinde itina ile durulduğu izlenimlerine de yer vermiştir. Yapılan kaza kongresinin nizamname ve talimatnameye uygun yapıldığını, idare heyetinin çalışma raporu ve hesabı ile bütçesinin tetkik ve müzakere edildiğini bildirmiştir.¹¹⁷ Müfettiş, idare heyeti toplantılarının her hafta düzenli olarak yapıldığını, aza kaydına itina gösterildiğini ve aza âdetinin 5602'ye çıkarıldığını yazmıştır.¹¹⁸ Arat, parti binasının tapulu olduğunu, demirbaş eşya defterinin usule göre tutulduğunu, fakat binanın tamire ve tevsiye muhtaç olduğu gibi eşyanın da yıpranmış ve derme çatma olduğunu raporuna eklemiştir.¹¹⁹ Müfettiş Celal Arat, raporun sonuç kısmında bölgeye ilişkin izlenimlerini şu şekilde ifade etmiştir:

"Vilayet dâhilindeki devir ve teftiş esnasında kongrelerde ve diğer toplantı ve teşekküller de çeşitli vesilelerle partililer ve halkla yaptığım temaslarda, harbin çekilen tabii sıkıntılara rağmen bu cihan harbi içinde yurdumuzun en bahtiyar bir ülke olduğunu ve bunu yüce millî şefimizin yüksek idaresi ile parti ve hükümetimizin aldığı yerinde ve isabetli karar ve tedbirlere borçlu bulunduğumuzun herkeşçe ve artan bir bağlılık ve şükranla bilindiğini bundan sonra da hadiselerle harbin muhtelif sahadaki tesirleri ne şekilde tecelli ederse etsin her ferden onları millî birliğimizin başı ve sembolü olan yüce şefimizin emri ve başbuğluğu altında sarsılmaz bir irade ve azimle karşılamaya hazır bulunduğunu övünçle müşahede ve kanaat hâsıl ettiğimi en derin saygılarımla arz ederim."¹²⁰

Celal Arat'ın raporu üzerine Eskişehir CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliğine gönderilen 15.4.1943 tarihli yazı da;

"Afyon bölgesi parti müfettişi Yozgat mebusu Celal Arat'dan alınan vilayetinize ait teftiş raporunda zikredilip usul ve nizama aykırı olduğu anlaşılan muameleler bağlı listede gösterilmiş ve bunların ne yolda düzeltilmesi lazım geleceği madde madde zikredilmiştir. İcabının buna göre ifasını ve vilayetiniz merkez ve kazalarının hesap işlerinde nizamname ve talimatname

¹¹² BCA, 490.01.272.1088.2. S.18, (08.07.1943).

¹¹³ BCA, 490.01.1576.419.2. S.45, (09.07.1943).

¹¹⁴ BCA, 490.01.272.1088.2. S.18-19, (08.07.1943).

¹¹⁵ BCA, 490.01.1576.419.2. S.45-46, (09.07.1943).

¹¹⁶ BCA, 490.01.1576.419.2. S.46, (09.07.1943).

¹¹⁷ BCA, 490.01.272.1088.2. S.19-20, (08.07.1943).

¹¹⁸ BCA, 490.01.272.1088.2. S.20, (08.07.1943).

¹¹⁹ BCA, 490.01.1576.419.2. S.46, (09.07.1943).

¹²⁰ BCA, 490.01.272.1088.2. S.20-21, (08.07.1943).

hükümlerinin tamamıyla tatbik edilmesi esbabının teminiyle neticeden malumat verilmesini diler, sevgiler sunarım”¹²¹ denilmiştir.

Celal Arat'ın raporu üzerine, Eskişehir CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliğine gönderilen 15.4.1943 tarihli yazı da Eskişehir ve ilçelerinde görülen usulsüz muamelelerin başlıcaları şunlardır:

- 1- Eski idare heyeti ile yeni heyet arasında devir yapılmışsa da defterlerin altına devrin yapıldığına dair şerhin yazılmadığı ve altlarının imzalanmadığı,
- 2- Sarf senetlerinin reis ve muhasip aza tarafından imzalanmadığı,
- 3- Yapılan mubayaalarda faturadan başka paranın tediye edildiğine dair senet alınmadığı ve alınan eşyanın tesellüm edildiğine dair faturada şerh bulunmadığı,
- 4- İş Bankasındaki paranın altı aylık faiz tutarı olan 150 kuruş vezneye kaydedilmişse de buna dair makbuz kesilmediği,
- 5- Sivrihisar kazası kasa defterinin gelir sütununa makbuz numaralarının yazılmadığı,
- 6- Sivrihisar kazasında aylık yekûnların sene sonuna kadar teselsül ettirilmediği,
- 7- Mihaliççik kazası kasa defterlerinde her ay sonunda yazılması gereken şerhin yazılmadığı ve imzalanmadığı,
- 8- Memur aylıklarından kesilen vergi tevkifatının mal sandığına yatırılmadığı,
- 9- Demirbaş eşya defterinin tasdik edilmediği,
- 10- Yeni defter ve makbuzların henüz kullanılmadığı,
- 11- Azaların hepsinin sicil dosyalarının henüz tanzim edilmediği,
- 12- Sarf evrakının reis ve muhasip aza tarafından imzalanmadığı,
- 13- Kütüphane demirbaş eşya defterinin tasdiksiz olduğu,
- 14- Seyitgazi kazası eski idare heyeti ile yeni idare heyeti arasında devir yapıldığına dair defterde bir şerhin bulunmadığı,
- 15- Yine aynı kazada 1942 senesi Ağustos ayı sonundaki 407 lira 92 kuruş kasa mevcudunun bankaya yatırılmayıp reisin üzerinde muhafaza edildiği görülmüştür.¹²²

Celal Arat'ın raporu üzerine CHP Genel Sekreterliği tarafından, Eskişehir CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliğine gönderilen 15.4.1943 tarihli yazı da görülen usulsüz muamelelerin düzeltilme yolları ise toplam 15 maddede özetlenerek belirtilmiştir.¹²³

Celal Arat, I. Büroya Sunduğu 29.6.1943 tarihli raporunda, Mustafa Karamusal'ın parti reisliği vazifesini iyi idare ettiğini ve parti işlerini şahsi işlerinin üstünde tutarak feragat ile çalışan bir kişi olduğu bilgisini aktarmıştır. Rapordan idare heyeti azaları arasında iyi bir uyum olduğu, Vali Hamit Oskay'ın parti işlerine ve partide çalışanlara alaka gösterip gereken yardımları esirgemediği anlaşılmaktadır. Teşkilatın, prensipleri halka yaymak için çalıştığını, ancak nüfusunun çokluğu, askeri ehemmiyeti, mektebi, fabrikası ve önemli tesisatıyla bir havacılık merkezi olan ve binlerce amesi bulunan bu vilayette her zaman çok dikkatli olma gerekliliği karşısında partinin mana ve vasıfları etrafında halkı aydınlatmak için daha esaslı ve olumlu çalışmaya ihtiyaç olduğu rapora yansıyan diğer hususlar arasındadır.¹²⁴ Müfettiş yeni idare heyetinin nizamnamenin emrettiği şekilde düzgün toplandığını, kararların gününde yazılıp imzalandığını, parti idare heyetinin mahalli hayır cemiyetleri ve faydalı teşekküllerle münasebet derecesinin iyi olduğunu, idare heyetinin bu teşekküllerin çalışmalarının olumlu ve verimli olması için her türlü yardımı yaptığını belirtmiştir.¹²⁵ Eskişehir idare heyetinin büro mesaisinin düzenli olduğu, tutulması gereken defter ve dosyaların tam olduğu, parti malı gayrimenkullerinin tapuda kayıtlı olduğu rapora yansıyan diğer hususlardandı.¹²⁶

Müfettiş, Sivrihisar kazası parti idare heyetinin, daha önceki raporlarında belirttiği gibi halk nazarında sevgi ve saygı derecesinin iyi olduğunu, mahalli hükümet amir ve memurları ile idare heyeti arasında iş ve fikir birliğinin olduğunu, parti prensiplerini halka yaymak yolunda bu kazanın faaliyetlerinin diğer kazalardan üstün olduğunu ve teşkilatın her fırsattan yararlanarak bu vazifeyi yapmaya çalıştığını belirtmiştir.¹²⁷ Müfettiş, belediye meclisini oluşturanların halkın sevgi ve saygısını kazanmış, şehir işlerine karşı ilgili, seçmenlerin hakiki menfaatlerini temsil etme ehliyet ve evsafında olan kimseler olduğunu ve Belediye Reisi Abidin Bey'in belediye işlerini

¹²¹ BCA, 490.01.1576.419.2. S.34, (09.07.1943).

¹²² BCA, 490.01.1576.419.2. S.35-36, (09.07.1943).

¹²³ BCA, 490.01.1576.419.2. S.36-38, (09.07.1943).

¹²⁴ BCA, 490.01.272.1088.2. S.2-3, (08.07.1943).

¹²⁵ BCA, 490.01.272.1088.2. S.3, (08.07.1943).

¹²⁶ BCA, 490.01.1576.419.2. S.2, (09.07.1943).

¹²⁷ BCA, 490.01.272.1088.2. S.4-5, (08.07.1943).

başarıyla yürüttüğünü ifade etmiştir.¹²⁸ İdare heyetinde devir muamelesini gerektiren bir değişiklik olmadığı, aza yardım parasının toplanmasında gereken faaliyetin gösterildiği, bütçe ve hesap işlerinin düzgün olduğu, partiye ait binanın sigortalı ve tapulu olduğu, demirbaş eşya defterinin numunesine göre tutulduğu, Celal Bey'in raporuna yansıyan bilgiler arasındadır.¹²⁹ Mihalıççık Kazası'ndaki parti idare heyeti üyeleri ile ilgili de benzer görüşler belirten Arat, idare heyetinin altı ay içinde düzenli toplandığını ve alınan kararlarda imzaların eksiksiz olduğunu, mahalli hayır kurumları ve faydalı teşekküllerin partiden gereken himaye ve alakayı gördükleri bilgisini aktarmıştır.¹³⁰ Müfettiş raporuna; kazanın nüfus sayısına göre aza sayısının artırılması gerektiğini, idare heyetinde devir muamelesini gerektiren bir değişim olmadığını, aza yardım parası toplanması hususunda altı ay içinde yapılan çalışmaların iyi olduğunu, hesap işlerinin nizamname ve talimatname hükümleri içinde yapıldığını, partiye ait taşısız malların tapuda kayıtlı ve sigortalı olduğu bilgisini de eklemiştir.¹³¹ Arat raporunda, Seyitgazi kazası idare heyetinin de halk nazarında itibarının yüksek olduğunu, idare heyeti arasında bir geçimsizliğin görülmediğini, idare heyetiyle mahalli hükümet amir ve memurları arasında ihtilaf olmadığını, kazanın kaymakamı olan Tahir Akman'ın parti işlerine ve bu işlerin başında çalışanlara karşı gösterdiği alaka ve yardımın iyi olduğunu; fakat kazada parti prensiplerini halka yayma yolundaki çalışmaların beklenen mahiyette görülmediğini ifade etmiştir.¹³² Ayrıca, hesap işlerinde muhasebe talimatnamesi hükümlerinin tatbik edildiğini ve buna aykırı bir cihet görülmediğini, parti binasının parti adına tapuda kayıtlı olduğunu ve demirbaş eşya defterinin numunesine uygun olarak tutulduğunu belirtmiştir.¹³³

2. Parti Teftiş Raporlarına Göre Eskişehir'de Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat

Adnan Menderes'in 29.6.1940 tarihli 1'inci teftiş raporunda, Eskişehir'in nüfuzunun çokluğu, askeri ehemmiyeti, mektebi, fabrikası ve önemli tesisatı ile bir havacılık merkezi olması dolayısıyla çok dikkatli olunması gereken bir şehir olduğu vurgulanmıştır. Fakat raporda bir seneden beri Eskişehir'e polis müdürü gönderilmeyip, şehrin vekâletle idare edildiğinden yakınmıştır. Rapordan Eskişehir Valisi Şükrü Yasin'in hastalığı sebebiyle 3 ay tebdili hava ile Eskişehir'den ayrıldığı ve hava müddeti daha fazla uzayabileceği için Sivrihisar Kaymakamının vekil gönderildiği anlaşılmaktadır. Ancak vilayette Vali olmadığı için makamın münhal olduğu, önemli ve bakımsız olan vilayete iyi bir vali vekili gönderilmesi gerektiği müfettişin raporuna yansıyan bilgiler arasındadır.¹³⁴ Sadettin Uraz da raporunda benzer bir şekilde, Cumhuriyet Devrinde Eskişehir'de faal olarak görev yapan vali olarak Talat Bey'den¹³⁵ bahsetmekte; bu vali haricinde görev yapan valilerin memleket işleri ile alakadar olmayan aciz adamlardan ibaret olduğunun söylendiğini bilgisini aktarmaktadır. Mevcut Vali Şükrü Bey'den de bahseden müfettiş, valinin vazifesine gelemeyecek derecede hasta olmasından ötürü aylardır şehrin kaymakam vekâleti altında idare edildiğini, bu durumun vilayet işlerinin istenilen derecede yürüyememesine yol açtığını yazmıştır. Müfettiş, her hususta gelişime müsait olan mevkii itibari ile askeri ve siyasi ehemmiyeti olan vilayete, merkezce gereken önemin verilmesi zaruretinin hissedildiğini de raporuna eklemiştir.¹³⁶ Ayrıca Uraz, 11.11.1940 tarihli raporunda Mihalıççık Kaymakamı Cevdet Bey'in idare kabiliyetinden mahrum olmasının, parti teşkilatının iş ve fikir birliğine mani olduğunu da ifade etmiştir.¹³⁷ Uraz, Eskişehir belediyesinin idari anlamda zayıf kaldığını da iddia etmiştir. Seçilen belediye reisinin bir seneye yakın bir zaman olmasına rağmen vazifesinde başarı gösteremediğini, bu kişinin reis olma kabiliyetinden yoksun olmasından ötürü memlekette belediye otoritesi kalmadığını, bu süreçte seçim telâşının meydana gelmemesi için olabildiği ölçüde işin idaresine çalışıldığını da raporunda aktarmıştır.¹³⁸ Uraz, Eskişehir valiliğine tayin edilen Hamit Oskay'ın parti işlerine yakın alaka gösterdiğini, parti teşkilatına yardım yaptığını ve bu yakın alakanın hükümetin diğer amir ve memurlarıyla iyi olan iş ve fikir birliğini kuvvetlendirdiği bilgilerine de raporunda yer vermiştir.¹³⁹

¹²⁸ BCA, 490.01.272.1088.2. S.5, (08.07.1943).

¹²⁹ BCA, 490.01.1576.419.2. S.2, (09.07.1943).

¹³⁰ BCA, 490.01.272.1088.2. S.6, (08.07.1943).

¹³¹ BCA, 490.01.1576.419.2. S.2, (09.07.1943).

¹³² BCA, 490.01.272.1088.2. S.6, (08.07.1943).

¹³³ BCA, 490.01.1576.419.2. S.3, (09.07.1943).

¹³⁴ BCA, 490.01.651.166.1. S.9, (24.07.1940).

¹³⁵ Rifat Talat Öncel, 25.07.1935-22.08.1936 tarihleri arasında 394 gün Eskişehir valiliği yapmıştır. Bkz. Ali Galip Baltaoğlu, *Atatürk Dönemi Valileri*, Ankara: Ocak Yayınları, 1998, 184.

¹³⁶ BCA, 490.01.272.1088.2. S.54, (08.07.1943).

¹³⁷ BCA, 490.01.272.1088.2. S.53-54, (08.07.1943).

¹³⁸ BCA, 490.01.272.1088.2. S.51, (08.07.1943).

¹³⁹ BCA, 490.01.272.1088.2. S.40-41, (08.07.1943).

Sadettin Uraz'ın raporunda, Eskişehir'in on beş sene evvel küçük bir vilayet merkezi iken parti teşkilatında yer alan idarecilerin kültür bakımından zayıf adamlar olduğu, ne yazık ki bugün dahi aynı kıymette olan bu idarecilerin aynı zamanda kısmen zorba ruhunu taşıyıp inhisarcı zihniyete sahip olduklarını bildirmiştir. Raporda bu durumun da aydın zümreyi açıkta bıraktığını ve parti teşkilatının bu vilayetin gelişmesiyle orantılı olmayacak derecede zayıf olduğunu vurgulamıştır. Müfettiş bu vaziyeti ıslah etmek için vilayet idare heyetinin her bakımdan kıymetini yükseltmek zaruretinin mevcut olduğunu, bunun için de bu seneki vilayet kongresinde çalışmaktan geri kalmayacağını aktarmıştır.¹⁴⁰

6.1.1942 tarihli raporunda bölge müfettişi Celal Arat, Eskişehir belediye reisinin askere alınmasından ötürü yerine Belediye Kanunu'nun 90'ıncı maddesine göre vali tarafından Sular İdaresi Müdürü Yüksek Mühendis Tefik Madakbaş'ın vekil tayin edildiğini bildirmiştir. Müfettiş, belediye teşkilatının kendisinden beklenen işleri layığıyla yapamadığını ve halkı tatmin edecek surette şehir ihtiyaçlarının karşılanmadığını, belediye meclisinin zayıf olduğu söylentilerinin olduğunu, vilayet umumi meclis azalarının hepsini görmediği ve kendileri ile temas etmediği için haklarında henüz bir fikir edinmediğini aktarmıştır.¹⁴¹ Tefik Madakbaş'ın asli vazifesinin çokluğu yüzünden belediye reis vekilliğinden çekilmesi üzerine reis vekilliğine vali tarafından partiye bağlılığı ve çalışkanlığı Afyon mektupçuluğundaki hizmet müddetince anlaşılmış olan Eskişehir Mektupçusu Sait Karaman'ın tayin edildiğini, Karaman'ın iş başına getirilmesi ile şehrin ihtiyaçlarını karşılama da zayıf olan belediye teşkilatını harekete geçirip hızlandırdığını belirtmiştir.¹⁴² Celal Arat, 1.7.1942 tarihli II. teftiş raporunda, Vali Hamit Oskay'ın hastalığı hasebiyle iki aydan beri izinli olduğunu aktarmıştır. Ayrıca vilayetin Vali Muavini Zeki Yılmaz tarafından vekâleten idare edildiğini, hükümetle parti arasında uyumsuzluk ve fikir ihtilafı olmadığını belirtmiştir.¹⁴³ Bölge müfettişi Celal Arat'ın Eskişehir vilayetinin 1943 yılı umumi vaziyeti hakkında I. Büroya Sunduğu 29.6.1943 tarihli raporunun son kısmında bölgeye ilişkin izlenimlerini şu şekilde dile getirmiştir:

“Eskişehir vilayetinin ehemmiyetli durumu Dâhiliye Vekaletince de gözetilerek bu vilayete bir vali muavini gönderilmiş ve bu zat gücünün yettiği kadar çalışmış ise de yaşlı aynı zamanda kulaklarından rahatsız olan vali muavininin sıhhi durumu kendisine mevdu vazifelerin vaktinde ve düzgün bir surette yapılmasına engel olduğu için vilayetin muamele işleri de vali tarafından yapılmakta ve bu yüzden vali vakitlerinin mühim bir kısmını bu işlere ayırmak zorunda kalmaktadır. Vilayetin şehir planı da tasdik edilmiş olduğundan bu şehirde ne bir hükümet konağı ne de bir belediye binası bulunmaması hasebiyle bir inşaat ve imar kalkınması da yapılmak üzere olduğundan valinin sevk ve idaresine tabii olacak mühim işler daha çoğalmak istidadındadır. Bütün bunlar göz önüne alınırsa bu vilayete genç çalışkan hareketli bir vali muavini gönderilirse çok yerinde bir iş olur maruzatım bundan ibarettir.”¹⁴⁴

11.11.1940 tarihinde gönderilen raporda bayındırlık işlerine temas eden Sadettin Uraz, halkın dilek ve şikâyetlerini serbestçe ifade edebildiğini, başlıca şikâyetin yol işleri üzerinde olduğunu; Eskişehir vilayetinde yol eksikliğinin çok fazla olduğunu ve vilayetin hiçbir kazası ile düzgün bir yola sahip olmadığını bildirmiştir.¹⁴⁵ Uraz'ın tespit ettiği bu sorunların daha sonraki dönemde de devam ettiğini görmekteyiz. Kocatepe gazetesinin 1 Mart 1941 tarihli yazısında yolların bir türlü bitirilememesinden dert yakınıldığı görülmektedir. Gazete haberinde köylülerin ilçe ve köy yollarının çamur ve bataklık olması ve ulaşımın sağlanamamasını şikâyet ettiklerini yazmıştır. Ayrıca Eskişehir-Seyitgazi, Eskişehir-Sivrihisar, Çifteler-Emirdağ yollarının harap olması ve tamir edilen yolların bir yıl bile geçmeden tekrar bozulması eleştiri konusu yapılmaktaydı.¹⁴⁶ Eskişehir'in yollarının bozukluğu devlet adamlarının tespitlerine de yansımıştır. Öyle ki Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 21 Temmuz 1942 tarihinde yaptığı Eskişehir ziyaretinde Vali Hamit (Oskay) Bey'i tanıdığını, fakat valinin şehri çok iyi tanımadığını ve Eskişehir'in yollarının çok fena olduğunu defterine not olarak düşmüştür.¹⁴⁷

Celal Arat'ın 5.1.1943 tarihli 3 sayılı I. teftiş raporunda, vilayet umumi meclisine yeniden seçilenlerin partiye bağlılıklarının, seçim ve temsil kabiliyetlerinin iyi olduğu, vilayet idare heyetinin hayır cemiyetlerinin ve faydalı teşekküllerin mesailerinde başarılı olmaları için gereken yardımın yapıldığı aktarılmıştır. Özellikle bu

¹⁴⁰ BCA, 490.01.272.1088.2. S.54, (08.07.1943).

¹⁴¹ BCA, 490.01.1576.419.2. S.15, (09.07.1943).

¹⁴² BCA, 490.01.272.1088.2. S.26-27, (08.07.1943).

¹⁴³ BCA, 490.01.272.1088.2. S.26, (08.07.1943).

¹⁴⁴ BCA, 490.01.652.169.1. S.133, (09.11.1944).

¹⁴⁵ BCA, 490.01.272.1088.2. S.53-54, (08.07.1943).

¹⁴⁶ *Kocatepe gazetesi*, 1 Mart 1941, S. 231, 1.

¹⁴⁷ İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, Haz: Ahmet Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, 329.

cemiyetlerin başına partiye bağlı halkın itimat ve hürmetini kazanmış kişilerin getirilmesine özen gösterildiği ifade edilmiştir. Müfettiş, vilayet idare heyetinin hem ticaret odası seçimi ile hem de esnaf cemiyetlerinin idare ve mesaisi ile yakından alakalı olduğunu da bildirmiştir. Celal Arat, çoklu küçük bir sanat erbabı zümresi ile çeşitli esnafa sahip olan Eskişehir'de önemli bir mevcudiyet sayılan esnaf cemiyetleri birliğinden, parti hizmetlerinde daha fazla faydalanmayı mümkün kılacak bir mahiyet verilmek üzere Büyük Millet Meclisi'nde müzakere edilen ticaret ve sanayi odaları ile esnaf cemiyetleri kanununun çıkmasının beklendiği bilgisini paylaşmıştır.¹⁴⁸ Arat'ın 1.7.1942 tarihli raporundan Eskişehir'de hükümet ve parti işbirliğine dayanan devlet otoritesinin kuvvetli olduğunu, önemli bir miktara baliğ olan amele ve işçilerle diğer hiçbir sınıf, zümre arasında inkılap ve rejime aleyhtar bir durum olmadığını, gıda maddeleri fiyatlarının yükselişi ile oluşan sıkıntının belirli gelirli olanların geçimini kolaylaştırmak yolunda hükümetin aldığı isabetli tedbirlerle azaldığını, halkın geçimini zararına yapılan gayri meşru kazançlara karşı hükümetçe alınan ciddi ve yolunda tedbirlerin isabetli umumi bir fiyat düşmesi doğurduğunu ve halkın hükümete olan inanç ve güvenini arttırdığını belirtmiştir.¹⁴⁹

Eskişehir'de geleneksel bakım ve onarım sanayi üzerine oturmuş bir imalat sanayi gelişmiştir. Yarım yüzyıllık bir geçmişine sahip olan "lokomotif ve cer atölyesi" bunların en önemlileri arasında yer almaktaydı. 1894 yılında Almanlar tarafından Anadolu-Bağdat demiryolu ile ilgili olarak buharlı lokomotif ve vagon tamiri ihtiyacını karşılamak üzere Eskişehir'de Anadolu-Osmanlı Kumpanyası adı verilen küçük bir atölye kurulmuştu. 1919'da Anadolu'nun işgali sırasında İngilizlerin eline geçen Anadolu-Osmanlı Kumpanyası 20 Mart 1920'de Kuva-yı Milliye tarafından geri alınır ve adı Eskişehir Cer Atölyesi olarak değiştirilen küçük atölye ulusal güçlerin elinde işgal ordularına karşı büyük bir koz olur. Çünkü o kaotik günlerde "Cer Atölyesi" savaş malzemelerinin tamir ve bakımını üstlenmiştir.¹⁵⁰ Bir diğer önemli kuruluş ise şeker fabrikasının makine atölyesidir. Bu kuruluşlar, nitelikli işgücü gereksiniminin şehirde çok erken bir tarihte başlamasına yol açmıştır.¹⁵¹ Bölge Müfettişi Adnan Menderes raporunda, Eskişehir'in önemli amele merkezlerinden biri olduğunu, Şeker ve Devlet Demiryolları fabrikaları ile kiremit fabrikalarında 4-5 bin amele istihdam edildiğini ve Devlet Demiryolları fabrikasının daimi ameleleri arasında beynelmilelci cereyanlar görüldüğünü belirtmiştir.¹⁵² Eskişehir'in kısa bir zaman önce vilayet teşkilatına sahip bir şehir olduğu halde iktisadi ve zirai inkişafının süratle ilerlediğini belirten müfettiş, son zamanlarda uçak üsleri tesisi ile askeri bakımdan da şehrin ehemmiyet kazandığını, ayrıca şimendifer mektepleri ve şeker fabrikası mevcudiyetinden dolayı amele sıkışıklığının yaşandığını vurgulamıştır.¹⁵³ Menderes, Eskişehir Şeker Fabrikası'nın bünyesinde bulundurduğu; atölye, tamirhane, demirhane, lastikhane, haddehane, çarkhane, modelhane, marangozhane ve dökümhanelerle, Türk ağır sanayinin gelişmesine büyük bir katkı sağladığını iddia etmiştir.¹⁵⁴

Eskişehir basın tarihi ile ilgili çalışmalara bakıldığında ise 1939-1945 yılları arası Eskişehir'de 4 gazete ve 3 adet derginin aktif olduğu görülmektedir. Bunlar; Yeni gazete, Kocatepe gazetesi, Eskişehir gazetesi, İnkılap gazetesi ile Halkevi dergisi, Bozkır dergisi ve Türk'e Doğru dergisidir.¹⁵⁵ Bölge Müfettişi Adnan Menderes'in 29.6.1940 tarihli 1'inci teftiş raporunun VIII. Büroya sunduğu kısımda; Eskişehir'de günlük "Yeni gazete" ve haftalık "Kocatepe" adıyla iki gazete çıktığını belirtmiştir. Yeni gazetenin sorumlu müdürünün Hüsnü Görker olduğu halde gazete ile alakası olmadığını, gazetenin Bahattin Yurdsever'e ait olduğunu, yazı işlerinin de Ticaret Odası Başkâtibi Lütfi Oğuzcan'ın idaresinde olduğunu yazmıştır. Haftada bir çıkan Kocatepe gazetesinin ise yine Bahattin Yurdsever'e ait olduğunu, Faruk Şükrü'nün yazı işlerine baktığını ve ayda 25 lira aldığını bildirmiştir. Bu iki gazeteden parti prensiplerini yaymak hususunda edinilen faydanın sınırlı olduğunu, Faruk Şükrü'nün bu sahada kendisinden istifade edilecek nitelikte olduğunu ve 8-10 sene parti adına gazete çıkardığını belirtmiştir. Ancak hesap meselelerinden ötürü parti idare heyetince aleyhinde mahkemeye müracaat olunduğu için hissettirilmemek istenmesine rağmen Faruk Şükrü ile parti reisinin ve bazı kişilerin arasının açık olduğunu

¹⁴⁸ BCA, 490.01.272.1088.2. S.14-15, (08.07.1943).

¹⁴⁹ BCA, 490.01.652.169.1. S.56-57, (09.11.1944).

¹⁵⁰ Zafer Koylu, "Cer Atelyeleri", *Eskişehir Ticaret Odası*, Temmuz 2018, 46-47; <https://etonet.org.tr/uploads/bolgesel-sektorel/121-201807/KAPAK/Cer%20Atelyeleri-Zafer%20KOYLU.pdf>. Erişim 20.07.2022.

¹⁵¹ Serhat Çınar, *Eskişehir Eğitim Tarihi (1876-2004)*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2005, 117.

¹⁵² BCA, 490.01.651.166.1. S. 9, (24.07.1940).

¹⁵³ BCA, 490.01.272.1088.2. S. 54, (08.07.1943).

¹⁵⁴ Mehmed Gökhan Polatoğlu, *Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Şeker Sanayinin Kurulması*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 2011, 140.

¹⁵⁵ Köse, *Eskişehir'in Sosyal Ve Kültürel Tarihi (1939-1945)*, 99.

aktarmıştır.¹⁵⁶ Sadettin Uraz'ın 11.11.1940 tarihli raporu kapsamında VIII. Büroya sunduğu kısımda; parti prensiplerini halka yaymak yolundaki çalışmaların iyi olduğu, parti idare heyetlerinin mahalli matbuat ile alakasını görmediğini, günlük çıkan "İnkılap" ile haftada bir çıkan "Kocatepe" gazetelerinin sahiplerinin partili olmaları hasebiyle parti prensiplerini yaymak hususunda kendileri ile temasta gayret edileceğinin vaat edildiğini bildirmiştir.¹⁵⁷ Eskişehir'de bu gazetelerden başka 1932 yılında yayın hayatına başlayan ve Halkevi tarafından çıkarılan "Yurt ve Kültür Dergisi" 1946 yılına kadar 98. sayıya ulaşmıştı.¹⁵⁸

Sadettin Uraz, 17 Mayıs 1941 tarihli II. teftiş raporunun VIII. büroyu ilgilendiren kısmında; parti idare heyetinin mahalli matbuatla meşgul olduğunu ve matbuatta parti prensiplerini yaymak yolunda imkânlar ölçüsünde çalışıldığını, Eskişehir merkez dağınık ve muhtelif anarşiden müteşekkil bir şehir olduğu için her bakımdan matbuat yardımına ihtiyaç olduğunu, bunun 'İnkılâp' ve 'Kocatepe' gazeteleri aracılığıyla temin edilmeye çalışıldığı yazmıştır. Ancak kâğıt fiyatlarının yüksekliği ve satış imkânının azlığı gibi etkenlerin bu gazetelerin yaşamasını zorlaştırdığını ve hiç bir yerden yardım görmediklerini, imkânlar ölçüsünde genel merkezden maddi yardımda bulunulması durumunda bu gazetelerin daha fazla çalışmalarına ve yaşamalarına hizmet edileceğini de ifade etmiştir.¹⁵⁹ Celal Arat 6.1.1942 tarihli VIII. Büro'ya gönderdiği raporunda; Eskişehir'de biri parti vilayet idare heyeti azaları ve halkevi reisi Dr. Nazif Bartu tarafından çıkarılan "İnkılâp" diğeri zahire borsa komiseri Faruk Şükrü Yersel tarafından çıkarılan "Kocatepe" adında iki gazetenin intişar ettiğini aktarmıştır. Ancak Dr. Nazif Bartu'nun askere alınmasından ötürü gazetesinin neşriyatını tatil etmek zorunda kaldığını bu sebeple yalnız haftada iki defa Kocatepe gazetesinin intişar ettiğini belirtmiştir. Bu gazetenin resmi sahip ve neşriyat müdürü Faruk Şükrü görüldüğü halde hakikatte gazete sahibinin İzmir pazarı sahibi Veli Bey olduğunu ve Faruk Şükrü imza ve unvanı ile yazdığı yazılar karşılığında ayda 40 lira ücret alan bir muharrir olduğu bilgisini paylaşmıştır. Gazetenin yazılarında parti fikir ve prensiplerini yaymak hususunda istekli bir benimseyiş görmediğini aktaran müfettiş, vilayet parti idare heyetinin hayır cemiyeti ve faydalı teşekküllerle ilgili olduğunu belirtmiş; Seyitgazi ve Mihaliççık kazalarında gazete ve mecmua intişar edilmediği bilgisini de raporuna eklemiştir.¹⁶⁰ Eskişehir'de yaşanan fırtına ve seller şehrin yayın hayatını da etkilemiş, 1941 yılında porsuk suyunun taşması sonucu Halkevi'nin matbaası su ile dolmuş, bu da derginin çıkışını birkaç gün ertelemiştir.¹⁶¹ Arat'ın 1.7.1942 tarihli raporundan da, Eskişehir'de haftada iki defa çıkan yalnız 'Kocatepe' gazetesinin yayımlandığı, Seyitgazi ve Sivrihisar kazalarında ise gazete ve mecmua yayımlanmadığını eklemiştir.¹⁶²

Sadettin Uraz'ın 17 Mayıs 1941 tarihli II. teftiş raporunun VIII. büroyu ilgilendiren kısmında; parti prensiplerini halka yaymak yolunda yapılan çalışmaların iyi olduğunu, CHP Genel Sekreterliği tarafından emredilen konferansların, teşkilat tarafından ehemmiyetle yapıldığı vurgulanmıştır. Genel Sekreterlik tarafından gönderilen milletvekillerinin Türkiye'nin siyasi vaziyeti üzerinde verdiği konferansların halk kitlelerinin büyük rağbetini kazandığını aktarmıştır. Müfettiş, farklı zamanlarda gönderilen üniversite mensuplarının konferansları üzerindeki gözlemlerini şöyle paylaşmıştır:

"Bu konferansçıların bir kısmı ders verir gibi ilmi ihtisaslara sapmışlar az çok münevver olanların bile anlayamayacağı istilahalar ve tamamen yabancı kelimeler kullanacak derecede ileri gitmişlerdir. Bazıları da konferansçılık istidadından mahrum, ifadeleri bozuk ve Türkçeleri kusurlu kimselerdir. Konferansçılık istidadı olmayan, halkın seviyesine uyamayan ve vilayetlerde bilgili kimselerin bulunamayacağını tahmin ederek lazım olduğu derecede hazırlanmadan gelip bazı ilmi hatalarda dahi bulunan bu gibi zevatın verdikleri konferanslar halkın konferanslara karşı rağbetini azaltmakta ve konferans müdavimleri üzerinde beklenen artıştan ziyade azalmak gibi bir vaziyet ihdas etmektedir."¹⁶³

Konferanslar konusunda en önemli görevi kuşkusuz ki, Eskişehir Halkevinin dil, edebiyat ve tarih şubesi üstlenmişti. Bu şube İkinci Dünya Savaşı yıllarında da faaliyetlerine devam etmiş, 1941 yılında konferanslar tertip edilmiş ve folklor araştırmaları yapılmıştır. Bu araştırmalardan en önemlisi kuşkusuz, Yunus Emre

¹⁵⁶ BCA, 490.01.1390.613.1. S.37, (26.05.1944).

¹⁵⁷ BCA, 490.01.1390.613.1. S.35, (26.05.1944).

¹⁵⁸ Mahmut H. Şakiroğlu, "Halkevi Dergileri ve Neşriyat", *Kebikeç*, 3 (1996), 139.

¹⁵⁹ BCA, 490.01.1390.613.1. S.31, (26.05.1944).

¹⁶⁰ BCA, 490.01.1390.613.1. S.29, (26.05.1944).

¹⁶¹ *Eskişehir Halkevi dergisi*, 23 Şubat 1941, 50.

¹⁶² BCA, 490.01.1390.613.1. S.27, (26.05.1944).

¹⁶³ BCA, 490.01.1390.613.1. S.31, (26.05.1944).

araştırmalarına yönelik bir çalışma planı olarak karşımıza çıkmaktadır. Şube, 1942'den 1944'e kadar konferanslarına devam etmiştir.¹⁶⁴

6.1.1942 tarihli raporunda Celal Arat, Sivrihisar kazasındaki parti teşkilatının diğer kazalardan daha düzgün, canlı ve faal olduğunu, idare heyetinin diğer kurum ve teşekküllerle alakadar olduğunu ve fakir mektep çocuklarının kışın işe edilmesi için hususi bir çaba sarf edildiğini belirtmiştir.¹⁶⁵ Celal Arat, Mihaliççık Kazası halk odasını 3.12.1942 tarihinde teftiş ettiğini, halk odası reisinin teftiş esnasında bulunmaması nedeniyle kendisiyle görüşemediğini, ancak kendisinin halk odası çalışmalarına hız vermek isteyen bir kişi olduğunun yaptığı çalışmalarından anlaşıldığını belirtmiştir. Ayrıca müfettiş, halk odası çalışmalarının henüz tatmin edici bir seyir takip etmediğini ancak odaya karşı ilgisiz olan kazadaki memur ve öğretmenlerin resmi vazifeleri haricinde kalan boş vakitlerinden bir kısmını bu kültür çatısının temiz ve samimi havası içinde geçirmeleri sağlandığı takdirde, kaza halkını odanın aydınlatıcı muhitine kolaylıkla toplamanın ve mensuplarının çalışma heves ve arzularını artıracak kıvanç verici bir verim elde etmenin mümkün olacağını ifade etmiştir.¹⁶⁶

Müfettiş raporlarına parti dışı muhtelif teşekküllerin de yansdığı görülmektedir. Menderes raporunda, spor faaliyetinin Eskişehir'de iyi olduğunu, parti idare heyetini oluşturanların çoğunun spor ve gençlik ile yakın alaka ve münasebet tesis edecek nitelikte olmadığını, fakat buna rağmen Eskişehir'de sporun gelişme gösterdiğini belirtilmiştir. Yine raporda halkevi spor şubesinin çalışmalarının çok faydalı olduğu, bu şubenin reisi Aziz Zeytunoğlu'nun spor bölgesi asbaşkanı olduğu ve öteden beri spor işleri ile uğraştığı aktarılmıştır. Eskişehir'de sporun gelişmesine katkı sağlayan en önemli kuruluş "Eskişehir Demirspor Kulübü" idi. Bu kulüp Ağustos 1930 tarihinde "Eskişehir Cer Atölyesinde" kurulmuştur.¹⁶⁷ Müfettiş, Eskişehir Devlet Demiryolları Fabrikası müdürü eski mebuslardan Şevket Akyazı'nın fabrika mensupları arasında kurduğu ve kendi rehberliği altında çalıştırdığı bu Kulübün, Eskişehir sporculuğuna örnek olduğunu raporunda vurgulamıştır. Ayrıca Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğünün Eskişehir'e güreş antrenörü tayin ettiğini bu antrenörün faaliyet sahasının oldukça sınırlı kaldığını, bunun sebebinin de sert muameleleri ile gençleri rencide etmesi olduğunu belirtmiştir. Bisiklet sporunun Eskişehir'de çok ileri gitmeye aday olduğunu ve bu sporun meraklılarının çok olduğunu, birçok müsabakada ve millî takım seçimlerinde dahi Eskişehir bisikletçilerinin kendini gösterip sivrildiği raporda kaydedilen hususlardandı. Müfettiş, Eskişehir spor sahasının geçici olduğunu, asıl şehir stadyumunun yerinin şehir planı bitince belli olacağını, mevcut sahanın çeşitli sporların uygulanmasına müsait hale getirildiğini, ahşap tribün olduğunu ve ihata duvarları yapıldığını aktarmıştır. Müfettiş Sivrihisar kazasında, halkevinin spor için 300 lira tahsis ettiğini, halkevinin "Avcılar kolunun" oluşturulduğunu, gençlerin partiye bağlılıklarının iyi olduğunu ve gençlerin bir futbol sahası hazırlamak istediklerini ancak bunun sadece bir düzlükten ibaret olacağını, diğer spor ihtiyaçlarının temini için henüz düşünülecek raddeye gelinmediğini belirtmiştir.¹⁶⁸ Halkevlerinde 1940 Mart, Nisan ve Mayıs ayları içinde tertip edilen muhtelif spor müsabakalarından kır koşularına en çok koşucu katan Eskişehir halkevidir. Birinci koşuya 46, ikincisine 51, üçüncüsüne 66, dördüncüsüne ise 23 kişi iltihak ettirmek suretiyle dört koşuda 186 kişi koşturmuştur. Yapılan genelge mucibince Eskişehir halkevine parti genel sekreterliğince bir bisiklet hediye edilmiştir. Eskişehir de sıklet atma, halat çekme, eskrim ve süngü, müsabakaları da düzenlenmiştir. Ayrıca Eskişehir halkevine eskrim ve süngü müsabakalarındaki çalışmasından ötürü yardım olarak 150 lira gönderilmiştir.¹⁶⁹

Celal Arat'ın 5.1.1943 tarihli 3 sayılı I. teftiş raporunda, parti idare heyetinin spor ve gençlikle alakasının iyi olduğunu, Eskişehir'de ilerlemiş bir spor faaliyetinin olduğunu, Halkevi spor şubesi ile Demirspor Kulübü'nün çalışmalarının faydalı olduğunu aktarmıştır. Bisiklet sporunun Eskişehir'de çok ileri gitmeye aday olduğunu, bu sporun çok meraklıları olduğu gibi ara sıra müsabakalarında düzenlendiğini ve esaslı bir teşkilatlandırma yapıldığı takdirde rağbette olan bu faaliyetin daha verimli olacağını ifade etmiştir. Gençlik ve sporcuların partiye olan sevgi ve bağlılıklarının içten ve kuvvetli olduğunu, Eskişehir'deki spor sahası ve diğer spor malzemesinin şehrin spor ihtiyacını karşılayacak ve gelişimini kolaylaştıracak derecede olmadığını, Eskişehir'in her çeşit sporun gelişimine hizmet edecek çağdaş bir tesisata sahip modern bir stadyuma ihtiyacı olduğunu da raporunda belirtmiştir.¹⁷⁰ Arat'ın 5.1.1943 tarihli 3 sayılı I. teftiş raporunda, Sivrihisar Kazası parti idare heyetinin gençlik

¹⁶⁴ Köse, *Eskişehir'in Sosyal Ve Kültürel Tarihi (1939-1945)*, 37.

¹⁶⁵ BCA, 490.01.272.1088.2. S.46-47, (08.07.1943).

¹⁶⁶ BCA, 490.01.652.169.1. S.65, (09.11.1944).

¹⁶⁷ Halil İbrahim Uçak, "Demiryollarında Sportif Faaliyetler ve Ankara Demirspor Kulübü", *Kebikeç*, 11 (2001), 283.

¹⁶⁸ BCA, 490.01.651.166.1. S.14, (24.07.1940).

¹⁶⁹ BCA, 490.01.1122.94.3. (21.07.1949).

¹⁷⁰ BCA, 490.01.652.169.1. S.56-57, (09.11.1944).

ve spor teşekkülleriyle alaka ve münasebetlerinin iyi olduğunu, bu kazadaki spor faaliyetinin avcılık, futbol ve voleyboldan ibaret olduğunu aktarmıştır. Sporcuların ve bütün gençliğin partiye bağlılıklarının iyi ve içten olduğunu, Sivrihisar da düzgün bir spor sahasının olmadığını, mevcut bir düzlüğün ihtiyacı karşılar bir hale konulmasına çalışıldığını yazmıştır.¹⁷¹ Celal Arat'ın raporunda, Seyitgazi kazası idare heyetinin gençlikle yakından ilgili olduğu, bu kazadaki spor faaliyetinin avcılıkla sınırlı olduğu, gençliğin partiye bağlılığının derin ve içten olduğu, kazada çıkan gazete ve mecmua olmadığı belirtmiştir.¹⁷²

Sonuç

Tek parti yönetiminin ülke genelinde hâkimiyetini hissettirdiği yıllarda, parti içi düzeni ve kontrolü sağlamak, parti çalışmalarını denetlemek ve halkın siyasi hayata katılımını belirlemek amacıyla kurulan parti müfettişliği, yetki ve sorumlulukları bakımından önemli bir kurum olmuştur. Parti müfettişliği kurulduğu ilk yıllarda sadece parti içi denetimle sınırlı iken, özellikle halkevlerinin açılmasıyla birlikte şekil değiştirerek görev ve yetkilerini arttırmıştır. Nitekim incelenen raporlardan parti müfettişlerinin, halkevlerinin denetimini de ellerinde bulundurdukları gözlemlenebilmektedir. Bir döneme şahitlik eden müfettişlik raporları, özellikle CHP'nin yurt çapındaki teşkilatlarının durumunu yansıtması ve parti ile halk arasında bir "aracı rol" teşkil etmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu raporlar, tek parti döneminin içinde bulunduğu merkez ve taşra siyasetine önemli katkılar sağladığı gibi ülke siyasetinin oluşması ve parti politikasının ülke genelinde uygulanmasına da birçok noktada yardımcı olmuştur. Ayrıca halkın istek ve arzularının bunun yanında şikâyetlerinin taşradan merkeze iletilmesine imkân sunmuştur. Birtakım sorunlar ve ihtiyaçlar bu vesile ile çözüme kavuşmuştur. Teftiş raporları, parti politikasının yerel düzeyde ne kadar yansıtıldığının tespiti açısından da oldukça önem taşımaktadır.

Eskişehir ve çevresinin halkevleri ile parti teşkilatına ait 1940-1943 yıllarına ait teftiş raporları sırasıyla dönemin Eskişehir parti müfettişi olarak görevlendirilen Adnan Menderes, Sadettin Uraz ve Celal Arat tarafından CHP Genel Sekreterliğine sunulmuştur. Eskişehir müfettişlerinin 1940-1943 yıllarını kapsayan teftiş raporları incelendiğinde; şehrin parti teşkilatı başta olmak üzere sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı ile ilgili döneme ait önemli veriler sunulmuştur. Raporlarda Eskişehir'de halkevi inşası ve faaliyetleri, belediye binası inşaatı, yol yapımı, parti örgütlenmesi, parti üye kayıtları ve üyelerin parti teşkilatı içindeki çalışmaları hakkında da bilgiler verilmiştir. Yetersiz bütçe, nitelikli olmayan elemanlar ve bina eksikliğine rağmen üye ve azaların gayretle çalışmalarına devam ettikleri, zaman zaman kişisel menfaatlerin parti menfaatlerinin önüne geçtiği görülmüştür. Teftiş raporlarının belirli bir format halinde düzenli şekilde sunulması dikkat çeken önemli noktalardan biridir. Raporlarda merkez ve kazalara ait bilgiler ayrı başlıklar altında sunulmuştur. Müfettişler raporlarında şahsi kanaatlerini de ayrı bir başlık altında sunmuştur. Raporlarda dikkat çeken önemli hususlardan biri de bölgedeki parti örgütlenmesinin durumu ve halkın ihtiyaç ve eksikleri konusunda merkeze bildirilen her istek ve uyarının dikkate alınarak incelenmiş olmasıdır. Nitekim Eskişehir'in bir takım sorun ve ihtiyaçlarının bu vesile ile çözüldüğünü görmekteyiz. Bu durum parti müfettişliği kurumunun amacına ulaşan bir nitelik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Raporlarda, şehrin ve şehir halkının çözülemeyen sorunlarına rağmen halkın hükümete tabi olduğu ve hükümete destek verdiği vurgusu dikkat çekici şekilde ifade edilen bir husustur. Halk açısından bakıldığında bu durumun ne denli samimi olduğu o dönemin şartları göz önünde bulundurularak değerlendirilebilir. Çünkü parti teftiş raporlarında yer alan merkez-yerel halk-siyaset ilişkilerinde hükümet politikalarının baskın şekilde uygulamaya konulduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple müfettişlerin taşra ile kurdukları ilişki ağı içerisinde ortaya çıkan bu raporlarda, ülkede uygulanan genel politikaların bazı yansımalarını görülmektedir.

Yazar Katkı Oranı/Author Contribution Rate (Çok yazarlı makaleler için geçerlidir)	Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır. / The authors contributed equally to this study.
Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

¹⁷¹ BCA, 490.01.652.169.1. S.63, (09.11.1944).

¹⁷² BCA, 490.01.652.169.1. S.68, (09.11.1944).

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri**

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

Resmi Yayınlar

CHF Nizamnamesi ve Programı 1931. Ankara: TBMM Matbaası, 1931.

CHP Nizamnamesi. Ankara: Ulus Basımevi.

CHP On Beşinci Yıl Kitabı.

CHP Program ve Nizamname. Ankara: Zerbamat Basımevi, 1943.

CHP Teftiş Talimatnamesi. Ankara: Ulus Basımevi, 1939.

CHP Tüzüğü. Ankara: Ulus Basımevi, 1935.

Telif Eserler

Akşin, Sina. *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*. Ankara: İmaj Yayıncılık, 2006.

Albek, Suzan. *Dorylaion'dan Eskişehir'e*. Eskişehir: AÜ. Eğitim Sağlık Ve Bilimsel Arş. Vakfı, 1991.

Alpagut, Leyla. "1930'larda Bir Mimar: İzzet Baysal", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. C. 26, S. 1 (2009): 13-32.

Alpaslan, Erhan, Tülay Aydın. "CHP Parti Müfettişi Mitat Aydın'ın Teftiş Raporlarına Göre Maraş (1940-1942)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. S. 22 (2015): 363-391.

Altaş, Seyithan. "CHP Müfettişlik Raporlarında Rize, Mapavri (Çayeli) ve Pazar Halkevleri İle Halkodalarının Çalışmaları (1940-1944)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. S. 33 (2021): 217-257.

Arıkan, Zeki. "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu Dergisi*. C. 6, S. 23 (1999): 261-281.

Aydın, Tülay. *Tek Parti Döneminde CHP'nin Taşra Örgütlenmesi ve Merkez Taşra İlişkileri (1935-1945)*. Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Baltaoğlu, Ali Galip. *Atatürk Dönemi Valileri*. Ocak Yayınları, 1998.

Çamlıca, Tuğba. *Eskişehir Halkevi Yurt ve Kültür Dergisi'nin Halk Bilimi Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Çeçen, Anıl. *Halkevleri*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1990.

Çınar, Serhat. *Eskişehir Eğitim Tarihi (1876-2004)*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi IV. Dönem 1931-1935*. II. Cilt, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1996.

Darkot, Besim. "Eskişehir", *İslam Ansiklopedisi*. C. 4, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993:

Erdoğan, Aydın. *Cumhuriyet Halk Partisi Tüzükleri Dünü-Bugünü 1923-2000*. Ankara: V Kitap, 2000.

Ergun, A. Yavuz. *CHP'li Menderes (1931-1945)*. İstanbul: Boyut Yayıncılık ve Tic A.Ş., 2017.

Erşan, Mesut. "Eskişehir Halkevi ve Halkevi Dergisi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Yıl: 6, S. 12 (Güz 2010), 101-124.

Güneş, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi V. Dönem 1935-1939*, II. Cilt, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 2001.

Helvacı, Pelin, İsmail Kandil. "CHP Parti Müfettişliği Raporları Işığında Erzincan (1940-1941)", C. 1, Ed. Hüsrev Akın, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu 28 Eylül-1 Ekim 2016*, Erzincan: 245-256.

İnönü, İsmet. *Defterler (1919-1973)*. Haz: Ahmet Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Kabasakal, Mehmet. *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991.

Karayaman, Mehmet. "Chp Parti Müfettişleri Raporlarına Göre Uşak (1935-1950)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/UUSBD*. 10/3 (2017), 459-496.

- Koçak, Cemil. *CHP ve Taşra 1930-1950 Akdeniz Bölgesi*. C. 1, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.
- Koçak, Cemil. "Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği", *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul: İstanbul Barosu Yayını, 1992.
- Koçak, Cemil. *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Koçak, Cemil. *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Kopar, Metin. "Chp Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Gaziantep", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/3 (2011), 1037-1055.
- Köse, Onur. *Eskişehir'in Sosyal ve Kültürel Tarihi (1939-1945)*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Metinsoy, Murat. "Erken Cumhuriyet Döneminde Mebusların "İntihap Bölgesi" ve "Teftiş Bölgesi" Raporları", *Tarih ve Toplum Dergisi*. S. 3 (2006), 103-169.
- Metintaş, Mustafa Yahya. *Çok Partili Yaşama Geçiş Döneminde Eskişehir (1946-1950)*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Oğuzoğlu, Yusuf, Feridun Emecen. "Eskişehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*. C. 11, İSAM, 1995, 398-401.
- Öz, Esat. *Tek Parti Yönetimi Ve Siyasal Katılım*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992.
- Polatoğlu, Mehmed Gökhan. *Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Şeker Sanayinin Kurulması*. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2011.
- Şakiroğlu, Mahmut H. "Halkevi Dergileri ve Neşriyat", *Kebikeç*, S. 3 (1996), 131-142.
- Şeker, Kadir. "CHP Parti Müfettişlerinin Isparta ve İlçe Halkevi Raporları (1940-1942)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 24 (2011), 37-50.
- Taşcı, Esmâ. *Eskişehir Halkevi*. Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Tuncel, Metin. "Bugünkü Eskişehir", *TDVİA*. C. 11, İSAM, 1995, 401-402.
- Uçak, H. İbrahim. "Demiryollarında Sportif Faaliyetler ve Ankara Demirspor Kulübü", *Kebikeç*. S. 11 (2001), 283-294.
- Uyar, Hakkı. *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2012.
- Üçüncü, Uğur. "CHP Teftiş Raporlarına Göre Bitlis (1939-1945)", *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*. S. 76 (2019), 33-48.
- Ülger, Mustafa. *XX. Yüzyıl Eskişehir'in Tarihi ve İnanç Coğrafyası*. Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Yücebaş, Ferit. "İç Denetim Sağlama Aracı Olarak Umumi Müfettişlikler: Birinci Umumi Müfettişlik Örneği", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C. 1, S. 34 (2017), 459-487.

Sürelî Yayınlar

Eskişehir Halkevi dergisi

Hâkimiyet-i Milliye

Kocatepe gazetesi

İnternet Kaynakları

<https://etonet.org.tr/uploads/bolgesel-sektorel/121-201807/KAPAK/Cer%20Atelyeleri-Zafer%20KOYLU.pdf>-Erişim Tarihi: 20.07.2022.

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70 (2022), 299-319.

Geliş/Received: 02.06.2022

Kabul/Accepted: 24.08.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1125036

(Araştırma Makalesi/Research Article)

NEVA YAHUT SEDA-YI ERMENİYAN GAZETESİ KONUSUNDA NOTLAR

NOTES ON THE NEVA YAHUT SEDA-YI ERMENİYAN NEWSPAPER

SERAP TAŞDEMİR*

ÖZ

Geleneksel dünyadan modern dünyaya geçişte önemli bir role sahip olan basın, Osmanlı Devleti içindeki Türklere önce azınlıklar arasında uygulama alanı buldu. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ise, ülke genelinde gerek nicelik ve gerekse nitelik olarak basın patlamasına yol açtı. 1909 yılından itibaren en parlak günlerini yaşamaya başlayan Ermeni basını içinde özel bir yeri olan gazetelerden biri *Neva yahut Seda-yı Ermeniyana* gazetesidir. Osmanlılık düşüncesine inanan bir Ermeni ve tanınmış bir Türkolog olan Mihran Apikyan veya gazetede kullandığı ismi ile Mihran Mihri tarafından çıkarılan *Neva yahut Seda-yı Ermeniyana* gazetesinin temel özelliği ise, Ermenilerin tezlerini, Osmanlılara Osmanlıların kullandığı Arap harfleriyle anlatmasıdır. Her kesimin ilgisini çekecek konular, yine toplumun her kesiminin anlayabileceği bir dil ve üslupla ele alınmıştır. Bu makalede bugüne değin iki sayısı bilinen *Neva yahut Seda-yı Ermeniyana* adlı gazetenin ilk 14 sayısı bir bütün olarak ele alınacaktır (Koleksiyonda 13. sayı eksik). Neva gazetesi sayfaları aracılığıyla bir Osmanlı Ermenisinin kaleminden Osmanlı Devleti'ne ve Osmanlı Devleti içindeki Ermenilere mesaj verme -hem uyarıcı hem savunucu- çabası ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet Dönemi Basını, Neva Gazetesi, Osmanlı Devleti'nde Azınlık Basını, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Basını, Seda-yı Ermeniyana gazetesi.

ABSTRACT

The press, which has a significant role in the transition from the traditional world to the modern world, found its application area among the minorities before the Turks in the Ottoman Empire. The declaration of the Second Constitutional Monarchy caused a press explosion both in quantity and quality throughout the country. Neva yahut Seda-yı Ermeniyana is one of the newspapers that has a special role place in the Armenian press, which started to experience its brightest days since 1909. The most basic feature of Neva newspaper, which was published by Mihran Apikyan, an Armenian who believes in Ottoman thought, or Mihran Mihri, as he used is that it argues tells the Armenian theses to the Ottomans in Ottoman letters. Subjects that attract the attention of all segments of society are discussed in a language and style that can be understood by a large audience. In this article, the first 14 issues of the newspaper Neva yahut Seda-yı Ermeniyana, which had two issues so far, will be discussed as a whole (13th issue is missing in the collection).

Keywords: II. Constitutional Period Press, Armenian Press in the Ottoman Empire, Minority Press in the Ottoman Empire, Neva, Press, Seda-yı Ermeniyana newspaper.

* Prof. Dr., Amasya Üniversitesi, Serap.tasdemir@amasya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1559-828X.

Extended Abstract

The history of news gathering, interpretation and dissemination activities goes back to ancient times. Newspapers emerged in Europe in the real sense from the 1620s, and the press was described as the fourth force in the 20th century. Newspaper and magazine publication in the Ottoman Empire first began among minorities. The first printing house was opened by the Jews who came to Istanbul in 1492, first in Istanbul and a short time later in Thessaloniki. In 1567, an Armenian named Apkar from Sivas opened a printing house in Istanbul after learning the intricacies of duplication by printing in Venice. In 1627, a Greek priest named Nicodimus Metaxas established a printing press in Istanbul. İbrahim Peçevi, one of our 17th century historians, expressed the superiority of the printing press in the period when books were written and reproduced by hand in the Ottoman Empire. In addition, the first printing house in Turkish was put into operation in Istanbul in 1727 by İbrahim Müteferrika and Sait Efendi, twenty-eight Mehmet Çelebi. With the effect of the equality principle of the Tanzimat Fermanı, it was noted that the number of newspapers published by Armenian entrepreneurs was higher than that of the Turks, so that Armenians could maintain their own cultural and religious characteristics. The proclamation of the Second Constitutional Monarchy, on the other hand, caused a press explosion both in quantity and quality throughout the country. One of the newspapers that has a special place in the Armenian press, which started to live its brightest days since 1909, is the newspaper Nevâ yahut Seda-yı Armeniyan. The newspaper's owner, editor-in-chief and even most of the news and articles in the newspaper were published with the signature of Mihran Apikyan or Mihran Mihri, the known pseudonym. The language of the newspaper is Ottoman Turkish. It is noteworthy that some concepts are given their French and Latin equivalents, and that these concepts are written in the Latin alphabet. Nevâ newspaper, which focused on issues related to Armenians, adopted the principle of Ottomanism in terms of the sensitivity of the period, however, it mostly used the concept of Turkey as the name of the country. When the numbers of Nevâ yahut Seda-yı Armeniyan newspaper are examined, besides Mihran Mihri (Apikyan) being the owner and editor-in-chief of the newspaper, almost all of the articles in the newspaper are sometimes only abbreviated as M., sometimes Mihran or Mihri, sometimes Mihran Mihri or Mihran Apikyan and Apikyan. appears to have signed with derivatives. It can be argued that the anonymous/unsigned articles in the newspaper were also written by Mihran Mihri. The role played by the press in the declaration of the Constitutional Monarchy continued afterwards, and since the journalism of this period was mostly politics, "journalism" remained in the background. Neva or Seda-yı Armeniyan, who was stated to be an opinion journalist, also carried the common characteristics of that period. However, due to the effect of Mihran Mihri's duty in the military branch, he gave wide coverage to news and information on the subject of military service. In the newspaper Nevâ yahut Seda-yı Armeniyan, articles in support of the Union and Progress or supporting its policies were included in the news and articles on the Constitutional administration, which was expressed as the form of government in which the Ottoman Empire would prosper. In addition to this, the criticism of what happened after the transition to the Constitutional Monarchy on 23 July 1908 was also made. II. The declaration of the Constitutional Monarchy was not expected; In the face of the unexpected success, there were criticisms that the Unionists were caught unprepared for the administration. Issues 1-14 of the newspaper cover a short period of approximately five months, from April 24 to September 5, 1326. However, since the subjects deal with the re-declaration of the Constitutional Monarchy and its aftermath, it contains important information about the social structure and mentality. Subjects that attract the attention of all segments of society are discussed in a language and style that can be understood by all segments of the society. In this article, 14 issues of the newspaper Neva yahut Seda-yı Armeniyan, of which two issues are known, will be analyzed as a whole. (Missing the 13th issue in the collection). The topics covered in the newspaper Neva yahut Seda-yı Armeniyan —a detailed content analysis— and a complete transcription form of the newspaper will be handled as a book study.

Giriş

Eğitim ve iletişim insanlığın en temel ve en eski değişmez alanlarıdır. Bunlar okula dayalı örgün eğitimden önceki iletişim ve eğitim araçlarının çok boyutlu alt alanlarını oluşturur. 18. yüzyılın sonlarında yaygın eğitimin benimsenmesiyle insan yaşamına yeni bir öge girdi: Gazete. Aylık, on beş günlük, haftalık ve günlük çıkarılan gazeteler, okuyucuya ülkesinden ve dünyadan haber veren, eğitime yardımcı olan, bireylerin hoş vakit geçirmelerine olanak sağlayan bir araç işlevi gördü. Verilen bilgilerin yetersizliği, politik fikirlerin pazarlanması bu aracın giderek etkinliğinin artmasına yol açtı.

1450'lerde kullanım alanına sokulan baskı makineleri 1500'lerde Avrupa'nın her köşesine yayıldı, kitap çeşitliliği arttı. 1600'lerde kitaplara ek olarak süreli yayınlar, 1700'lerde ise günlük gazete çıkarılmasına başlandı ve 1800'lerde bu gazetelerin tirajları yükseldi.¹

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın ortalarında baş gösteren ekonomik ve toplumsal bunalım, Celali ayaklanmaları ile 17. yüzyılın ilk çeyreğinde de devam ederken, taşrada devlet otoritesinin sarsıldığı, iç isyanların tükenmediği bir altmış yılın sonunda II. Viyana Seferi hezimetıyla noktalandı ve Karlofça Anlaşması imzalandı. Siyasi, sosyal ve askeri alanlarda devletin yapısı bozulmuş olmasına rağmen yöneticiler durumu düzeltemediler. Devlet her gün daha da güçsüzleşti. 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması sonrasında alınan önlemler de, Osmanlı Devleti'ni eski gücüne kavuşturmak için yapılan reformlar da yeterli olmadı.

Avrupa'da matbaa kullanımı yaygınlaşıp, kitap çeşitliliği ve baskı sayısı giderek artıp insanların düşünce dünyalarını genişletirken; Osmanlı Devleti'nde de Müslüman olmayan unsurlarda matbaa kurma girişimi başladı. İlk matbaa 1492 yılında İstanbul'a gelen Museviler tarafından önce İstanbul'da kısa bir süre sonra da Selanik'te açıldı. 1567 yılında Sivaslı Apkar adında bir Ermeni Venedik'te basma yoluyla çoğaltmacılık işine ilişkin incelikleri öğrendikten sonra İstanbul'da bir matbaa açtı. 1627 yılında da Nicodimus Metaxas adında bir Rum papazı yine İstanbul'da bir matbaa kurdu. Türkçe baskı yapan ilk matbaa ise 1727 yılında İbrahim Müteferrika ile Paris sefiri Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'nin oğlu Sait Efendi tarafından İstanbul'da faaliyete geçirildi.²

Gittikçe küçülen dünyada devletlerarası ilişkiler de giderek ivme kazandı. Çeşitli nedenlerle Osmanlı coğrafyasında yaşayan kimi unsurlar kapitülasyonlardan da yararlanarak 19. yüzyılda kendi matbaalarını kurup, kendi dillerinde kitap, dergi ve gazete çıkarmaya başladılar. Bu durum, Batılı düşüncelerin Osmanlı Devleti'ne girmesinde ve etnik milliyetçiliğin gelişmesinde etkin rol oynadı.

Osmanlı Devleti'nde kitapların elle yazıldığı ve çoğaltıldığı dönemlerde 17. yüzyıl tarihçilerimizden İbrahim Peçevi, matbaa ile basımın üstünlüklerini: "*Küffarın basma hat ile kitabet icadları garip bir san'attır ve elhak icaddir... Bin cildin bir cilt hattı kadar zahmeti olmaz.*"³ sözleri ile açıklamaya çalışsa da, Türkçe basım yapan matbaa Osmanlı coğrafyasında yaygınlaştırılmadı. Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın gazete çıkarmasının ardından Osmanlı yöneticileri de merkezi yapıyı güçlendirmek amacıyla 1831 yılında Takvim-i Vakayı adında ilk resmi gazeteyi çıkardı. Tanzimat ve Islahat Fermanı gibi temel belgeler ışığında hukuki ve toplumsal konularda yapılan reformlar sonucu gayrimüslimlere verilen hakların da etkisiyle 19. yüzyılda Ermeni basınında da gözle görülür ilerleme kaydedildi.⁴ Öyle ki, Tanzimat Fermanı'nın eşitlik ilkesinin de etkisiyle, Ermenilerin kendi kültürel ve dinî özelliklerini sürdürebilmeleri için, Ermeni girişimcilerce çıkarılan gazete sayısının Türklerinkinden fazla olduğu dikkati çekti.⁵

¹ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: I, İstanbul: İletişim Yayınları, t.y., 68.

² Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul: Tan Matbaası, 1947, 167.

³ Osman Ersoy, "Türkiye'ye Matbaacılığın Girişi", *Türk Kütüphaneciliği*, XXVIII/1-2 (1979), 59.

⁴ Türkçe dışı basın ana hatlarıyla kendi dillerinde yaptıkları yayımlar ve Türkçe yayımlar olmak üzere iki gruba ayırarak incelenebilir. Bu yayınlar sayı olarak incelendiğinde ise ilk sırayı 630 yaygın ile Fransızca alırken, 2. sırada 601 gazete ve dergi ile Ermenice basın yer almaktadır. Feryade Tokan Şenol, "Bir Azınlık Toplumunda Bağlılık Aracı Olarak Apoyevmatini Gazetesi", *Marmara İletişim Dergisi*, 21 (2014), 98. 1795'ten Cumhuriyet dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde 22 ayrı dilde (Almanca, Arapça, Arnavutça, Boşnakça, Bulgarca, Çerkezce, Ermenice, Farsça, Fransızca, Gürcüce, Hırvatça, Hindçe, İngilizce, İtalyanca, Kürtçe, Rumca, Romence, Rusça, Sırpça, Urduca ve Yahutice (Ladino ve İbranice) toplam 2046 gazete ve dergi yayımlanmıştır.

⁵ Halil Özşavlı, "Osmanlı Ermeni Basını Tanzimat'tan Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne Kadar (1839-1860)", *Türk Basın Tarihi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2018, 728-729. Türklerde matbuatın ve dolayısıyla gazeteciliğin gelişme seneleri 1864-1867 yılları arasındadır. Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, 209.

Ermenice basımın merkezi daima İstanbul olmuş; Takvim-i Vekayi'nin 150 kadar abonesi bulunan Ermenice nüshasıyla başlayan bu basımın yüzde 80'i İstanbul'da, yüzde 7'si İzmir'de, yüzde 13'ü ise yirmi vilayete dağılmıştı. Ermeni basını, Ortodoks, Katolik, Protestan kiliselerine mensup olanlar, laikler ve daha sonra ihtilalci ve anarşist eğilimleri izleyenlere uygun olarak çok çeşitlilik göstermiştir. Ayrıca kendi içinde de Ermeni haklarını savunmak dışında birlik oluşturamamıştır.⁶

Takvim-i Vekayi gazetesinin Ermenice nüshası, Türkçe baskı ile aynı yıl (1831) Lirokir ismiyle devletin Ermenice resmi gazetesi olarak yayın hayatına başlarken,⁷ devamında Ceride-i Şarkıye⁸ ve Manzume-i Efkâr gazeteleri yayınlanmıştır.⁹

Ziyad Ebüzziya'nın ifadesiyle "Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaaları arasında, en fazla gazete çıkaranlar 601 rakamı ile Ermeni unsuru olmuştur. Her ne kadar Fransız dili ile yayınlanan gazetelerin miktarı 700 ise de, Fransızca dilde gazete ve dergileri imparatorluğun Türkler dâhil bütün unsurları çıkarmıştır. Halbuki Ermenice ve Ermeni harfi ile Türkçe yayınlanmış 601 gazeteyi ve dergiyi yayınlayanlar imparatorluğun sadece Ermeni unsuru"dur."¹⁰ Bununla birlikte milliyetçi düşünceleri konu alan dergi ve gazetelerin sayısı 1840'tan sonra giderek artmıştır. Osmanlı topraklarındaki Ermenice süreli yayınlar içerisinde milliyetçi söylemler açısından en dikkati çeken 1855'te ilk olarak İstanbul'da Patrik Hırimyan (1820-1907) tarafından yayınlanmaya başlayan ve 1863'e kadar yayım hayatına devam eden Arzvi Vaspuragan'dır.¹¹

Azınlık matbaaları Türkçe basım yapan matbaadan 200 yıl önce kuruldu. Azınlıkların yüksek okuma yazma oranları (tamamının cemaat idareleri ve kiliseleri, bunlara bağlı ilk ve ortaokullarının bulunması), ekonomik alandaki üstünlükleri, devletin siyasi baskısının Türklere nispeten çok az olması gibi nedenler -sadece İstanbul'da değil, İstanbul'a uzak köşelerde de kendi dillerinde basım yapan matbaalara, kitap, dergi, gazete çıkarmalarına matbaalar açmalarına imkân vermiştir.¹²

24 Temmuz 1908'de -Meşrutiyet'in ilanından bir gün sonra- gazetelerini denetime sunmadan piyasaya süren İstanbul basını kendiliğinden bir eylemle basın rejimini de değiştirmişti. II. Meşrutiyet sonrası basımının bir özelliği, Orhan Koloğlu'nun basın patlamasından çok basın çılgınlığı olarak nitelendirdiği, her isteyen sokak başına çıkıp konuşurcasına gazete ve dergi yayınlamaya başlamasıydı.¹³

Ermeniler konusunda da süreç içinde benzer bir durum yaşandı. Ermeni basımının en parlak dönemi İkinci Meşrutiyet'in hemen sonrasında 1909-1910 yıllarında yaşandı.¹⁴ Daha önce hiç gazete dergi çıkmamış Anadolu şehirlerinde/kasabalarında Ermeni gazeteleri çıkarıldı. Van, Erzurum, Trabzon, Harput, Bahçecik, Sivas, Tokat, Erzincan, Gevaş, Sivrihisar, İzmit, Giresun, Merzifon, Kayseri, Amasya, Antep, Konya, Samsun, İzmir bu şehirlerin başında geliyordu. Osmanlılık adlı sosyolojik ve politik bir gerçekliğe dayanmayan yapı, ayrışmalar başladığında öfkelerin saçıldığı bir yayın hayatına yol açtı. Sosyal ve kültürel ayrışmanın arkasında emperyal devletlerin sistemli kışkırtmaları, yönetimin aczi ve Türklerin bu etnik öfke karşısındaki şaşkınlığı vardı.

⁶ Ermeni harfleriyle Türkçe gazeteler arasında en ünlüleri Manzume-i Efkâr (1866-1896), Envâr-ı Şarkıye (1867), Avedepar (1870), Ceride-i Şarkıye (1885-1913)'dir. Doğrudan doğruya Ermeniler tarafından çıkarılan ilk gazete İstemeran Bidani Kidelyats'dır (İzmir 1839). Daha sonra Masis (1852), Jamanak (1863) ve Hayrenik (1870) etkili olmuşlardır. Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, 28-29.

⁷ Ziyad Ebüzziya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1985, 36-37.

⁸ Mütareke döneminde işgal kuvvetleri tarafından yedi ay Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu kaldıktan sonra Malta'ya sürgüne giden Hüseyin Cahit Yalçın, 23 ay süren Malta günleri sonrasında yurda döndüğünde Ermeni harfleriyle yayın yapan bu gazeteyi (Ceride-i Şarkıye gazetesi) bin beş yüz liraya satın alarak adını *Tanin* olarak değiştirdi. İsmail Özçelik, "Tanin Gazetesi ve Balkan Savaşları Öncesine Dair Bazı Tespitler", *Türk Basın Tarihi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018, 796.

⁹ Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, 101.

¹⁰ Bu 601 gazetenin 414'ü İstanbul'da çıkarılmıştır. Bunun 397'si İmparatorluk, 17'si Cumhuriyet devrine aittir. Anadolu'da yayınlanan Ermenice gazeteler 187'dir. Ebüzziya, *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, 43.

¹¹ Özşavlı, *Türk Basın Tarihi*, 733, 735.

¹² Hasan Refik Ertuğ, "Türkiye'de Yabancı Dilde Basına Genel Bakış", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1985, 78.

¹³ Genelde bir veyahut birkaç sayı çıkabilen bu yayınlar toplum nezdinde basından beklenen etkiyi yaratamamıştı. Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006, 87.

¹⁴ Orhan Koloğlu, "Türkçe Dışı Basın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, t.y., 97. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılı başlarında ülke sınırları içerisinde toplam 120 gazete ve dergi bulunurken Meşrutiyet'in ilk yedi ayında -bu sayı yedi kat artış göstererek- 730 imtiyaz alınmış, İstanbul'un 52 olan yayınlar da 7 misli artış göstererek 377'ye ulaşmıştır. Bütün ülkedeki yayınların yarısından fazlasını (399) Türkçe ve yarısı Türkçe gazeteler oluştururken, Rumca 109, Arapça 67, Fransızca 36, Ermenice 34 imtiyaz alınmıştı. Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze*, 54.

Ülkenin hiçbir vilayetinde hiçbir zaman %25'den fazla nüfusa sahip bulunmamalarına karşın, bazı Ermeni odaklarının basını kullanarak milli dayanışma ve bütünleşme yaratmaya çalıştıkları dikkati çekmektedir.¹⁵

Gerçek anlamda bir yayın patlamasına yol açan II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında kendisine yer bulan gazetelerden biri de *Neva yahut Seda-yı Ermeniyân*'dır.

Meşrutiyetin ilanı, resmen 23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324) tarihini taşıyan irade-i seniyye ve onun dayandığı Meclis-i Mahsus-u Vükelâ Mazbatası ile sağlandı.¹⁶ "10 Temmuz 1324'den sonra, Kanunu Esasi'yi tekrar tatbik mevkiine getiren İttihat ve Terakkiciler daha evvelden belki hazırlık yapmayı düşünmedikleri bir mevki ani olarak işgal zorunda kalmışlardı..."¹⁷ Benzeri ifadelerle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gücü hazırlıklı olarak ele geçirmediği, başka bir ifade ile devrimin başlangıç noktasında hazırlıksız yakalandığı ve herhangi bir siyasi programının olmadığını ifade eden beyanname ve bildirimlerde bulunulmuş, özellikle yabancı gazetelere verilen demeçlerde de açıkça dile getirilmişti.¹⁸ Ortaya çıkan bu durum ülke genelinde bir "otorite buhranı" doğmasına yol açmıştı.¹⁹

Ülkede bu sorunlar yaşanırken, dışarıda ise 1907'de Reval'de hasta adam olarak nitelenen Osmanlı Devleti'nin öldüğüne karar verip Üçlü İtilaf'ın son anlaşmasına²⁰ imza atan İngiltere, meşrutiyetin ilanından memnun değildi. İkinci Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından -31 Temmuz günü- İngiltere Dışişleri Bakanı Grey'in, İstanbul'daki elçisine «Şahsa Özel» kaydıyla gönderdiği bir mesajda,

"Eğer Türkiye gerçekten bir anayasa düzeni oturtur, ayakları üzerinde tutmayı başarır ve kendisi de güçlü duruma gelirse, sonuçları şu anda hiçbirimizin tahmin edemeyeceği aşamalara ulaşır. Mısır'daki etkisi müthiş olur ve tesirini Hindistan'da da hissettirir. Şimdiye kadar Müslüman uyruklarımıza daima diyebildik ki, dinlerinin reisi tarafından idare edilen ülkelerde hiç de şefkatli olmayan bir istibdat idaresi vardır. Hâlbuki bizim istibdadımız yumuşak ve şefkatlidir. Fakat şimdi Türkiye'de meclis açılırsa, Mısır'da meşrutiyet isteği çok kuvvetlenecek ve bizim bu isteğe direniş gücümüz de azalacaktır. Ve orada meşrutiyet isteyenlere karşı silah kullanmamız çok güçleşecektir."²¹

şeklindeki sözleri II. Meşrutiyet ve İttihatçılar karşısında İngiltere'nin atacağı adımların habercisiydi.

Meşrutiyetin ilanı üzerinden üç ay geçmeden Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakılması karşılığında Rusya'nın da Boğazlarda geçiş hakkına sahip olması konusunda görüş birliğine varan Avusturya, 5 Ekim 1908 tarihinde Bosna-Hersek'i kendi topraklarına kattığını ilan etti. Yunanistan da, özel bir yönetimin uygulandığı Girit Adasını krallığına katmıştı. Buna Bulgar Prensiği'nin tam bağımsızlığını ilan etmesi eklenmişti.²² Bu toprak kayıplarının da etkisiyle oluşan ortam, aslında devletin bekasını savunmaktan başka bir hedefi bulunmayan İttihat ve Terakki'ye karşı, ayrılıkçı amaç güdenlerin faaliyete geçmesine yol açtı. İttihat ve Terakki'ye karşı olanlar "Âdem-i Merkeziyetçi" politikası sebebiyle Ahrar Fırkası etrafında toplandılar. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İttihat ve Terakki karşıtları arasında Sultan Abdülhamit'in hemen tahttan indirilmesi ve bütün kadroların tasfiye edilmesini bekleyenler vardı. Oysa İttihatçılar önceliği meclisin toplanmasına vererek Meşrutiyet'in işler hale gelmesini sağlamaya yönelmişlerdi. Muhalefetin İttihatçıların Sultan II. Abdülhamit ile birlikte hareket ettikleri eleştirilerine karşı çıkmadılar. Bu eleştirilere sadece gayrimüslimler değil Müslüman Arap ve Arnavutlar da katılmıştı. Devletin resmi yayın organı Takvim-i Vekayi'de Avrupa gazetelerindeki haberlerin yalanlanması -dağılımının da sınırlı olduğu göz önüne alındığında- yeterli etkiyi sağlayamadı. Volkan gazetesi Avrupa'dan gelen (Türkiye aleyhine propaganda amaçlı haberleri, ST) değerlendirmelerin doğru kabul edilmesini isterken, gerekçe olarak "*Mademki Abdülhamit dönemini şiddetle*

¹⁵ Orhan Koloğlu, "II. Meşrutiyet'te Türkçe Dışı Basın", *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, Ed. Hakan Aydın, Konya: Palet Yayınları, 2010, 268.

¹⁶ Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara: Gerçek Yayınları, 1980, 78.

¹⁷ Şeyh Muhsin Fani (Hüseyin Kazım Kadri, ST), *10 Temmuz İnkılabı ve Netayici*, İstanbul, 1336, 17'den aktaran: Mustafa Emil Elöve, "İkinci Meşrutiyet Devri Siyasi Hayatına Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, IX/1-2 (1952), 185.

¹⁸ Bünyamin Ayhan, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki, Siyaset ve Basın", *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, Ed. Hakan Aydın, Konya: Palet Yayınları, 2010, 44-45.

¹⁹ Elöve, "İkinci Meşrutiyet Devri", 185.

²⁰ Bilindiği üzere Üçlü İtilaf 1891-1894: Fransa-Rusya, 1904: Fransa-İngiltere ve 1907 Fransa-İngiltere- Rusya arasında yapılan anlaşmalar ile son halini almıştı. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 1. Kitap, Ankara: Bilgi Yayınları, 1991, 25-26.

²¹ Koloğlu, "II. Meşrutiyet'te Türkçe Dışı Basın", 264-265.

²² Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 27.

eleştiren Times, Temps ve Standart gazetelerine o zamanlar itibar ediliyordu, o zaman bugün de Meşrutiyet dönemi eleştirilerinin kabul edilmesi gerektiği"ni savunurken, kendilerine karşı çıkan Türkçe gazeteleri de eleştiriyordu. Böylesi bir ortamda Türkçe basın o zamanki ifadesiyle "şahsiyet" adı verilen kişisel çekişmelere yönelirken, Türkçe dışı basın, uluslararası politikaların güdümü altında bağlı oldukları toplumların çıkarlarını gündeme getiriyordu.²³

Toprak kayıplarının ardından yaşanan 31 Mart Vakası, devamında Ermenilerin Adana'da başlattığı isyan sonrasında, devlet ve yönetim organlarındaki çaresizlik, yetersizlik ve yalnızlık ortamında İttihatçılar müttefik olarak Taşnaksutyun Komitesi İstanbul Sorumlu Heyeti ile anlaşma imzaladılar.²⁴ İttihat ve Terakki'nin üst yönetimi, yeterince bilgi ve deneyim sahibi olmamalarının da etkisiyle, öncelikle nasyonalist, sonra sosyalist sonra Hristiyan bilinçle hareket eden Ermeni aydın ve tüccarlarıyla sözde barış ve uzlaşma ortamı sağladıklarına inanmışlardı.

İttihat ve Terakki Taşnaksutyun ile yaptığı bu anlaşmaya rağmen, Taşnaksutyun komitesi kendi hesabına faaliyete devam etmiştir. Taşnaksutyun, 1910 yılında Kopenhag Sosyalist Kongresine verdiği muhtıradan Osmanlı Devleti içindeki durumu:

"1908 yılına kadar, komitemizin Türkiye'deki faaliyeti gizli ve yalnız geceleri yapılırdı. Gündüzleri komite üyeleri çıkamıyorlardı. Silahlanma, eğitim daima gece oluyordu. Faaliyetimiz daima siyasî ve ihtilâlcî idi. Bu faaliyet, bugün de Osmanlı hükümetinin bütün merkezlerinde devam etmektedir. Yalnız şu fark vardır ki, şimdi açıktan açığa ve gündüz yapılmaktadır. Türkiye'nin Ermeni yerleşmiş olan diğer kısımlarında da komitelerimizin tam teşkilatlı ve tertipli büyük ihtilâlcî çeteleri vardır."²⁵

sözleriyle açıkça ifade ve ilan ediyordu. Esat Uras Tanin gazetesinde yayınlanan bu belgeyi Türkçeleştirerek verirken²⁶ şu önemli uyarıda bulunur:

"Bu anlaşmadan anlaşılacağı gibi İttihat ve Terakki ile anlaşılan Taşnaksutyun'un İstanbul sorumlu heyetidir. Taşnaksutyun teşkilatına göre, sorumlu heyetler, bu gibi anlaşmaları ancak kendi bölgeleri adına yapabilirler. Bu anlaşmada Taşnaksutyun genel bürosunun bir kaydı, bir ilgisi yoktur. Bundan ötürü, anlaşma onu bağlamıyordu. Anlaşmanın üçüncü maddesi çok siyasî bir değer taşır. (Bağımsızlık eğiliminde olduklarına dair söylentilerin yok edilmesi) sorunuyla komite, bu hususu kendi hesabına propaganda için, İttihat ve Terakki teşkilatını da kullanmış oluyordu. Bütün bu hareketler, anlaşma teşebbüsleri, siyasî programlarda değişiklik, pek az devam edebildi. Ortaya çıkan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın fikirleri, şahsi teşebbüs-bağımsızlık düşünceleri, yeni akımlar uyandırdı."²⁷

Taşnaksutyun, Ermeni teşekküllerine, müesseselerine, kiliselerine tamamen el atmış durumdaydı. Osmanlı Meclisi Mebusanı'ndaki mebuslar, patrikhane ve buradaki ruhanî ve halk meclisleri üyeleri, ruhanî reisler, illerdeki öğretmenler tamamen Taşnaksutyun mensupları idiler. İllerde düzenli ve silahlı çeteleri, fedaî takımları vardı. Bununla birlikte, Ermeni Taşnaksutyun ile İttihat ve Terakki ilişkileri, Balkan Harbi'ne değin devam etti.²⁸

1914'lere gelindiğinde, Ermenilerin sesini duyurmak amacıyla yayın hayatına başlayan Neva gazetesi ile birlikte yayınlanan gazete sayısı 39'a yükselmişti. Bu yayınların 20'si ihtilâlcî Taşnakçı, 5'i sosyalist Hınçakçı, 2'si

²³ Koloğlu, "II. Meşrutiyet'te Türkçe Dışı Basın", 264-265.

²⁴ Tanin gazetesinin 7 Eylül 1909 tarihli haberine göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Taşnaksutyun Komitesi arasında aşağıdaki noktalarda tam bir anlaşma doğmuştur: "1. Söz konusu iki cemiyet, meşrutiyeti güçlendirmek ve halkın kültürel eğitimini en sağlam esaslar üzerine kurmak için bütün kuvvetleriyle ve hiçbir fedakârlığı esirgemeyerek çalışacaklardır. 2. Her türlü gerici hareketler ihtimaline karşı kanuni şartlar dairesinde kararlı ve belirli yönde hareket edeceklerdir. 3. Kutsal Osmanlı vatanını bölünme ve ayrılıktan uzak bulundurmak, her iki cemiyetin faaliyetlerinin tek hedefi olduğundan, Ermenilerin bağımsızlık eğiliminde olduklarına dair istibdat döneminden kalan ve kamuoyunda mevcut olan söylentilerin ortadan kaldırılmasına çalışılacaktır. 4. Her iki cemiyet de vatanın ilerleme ve yükselmesine elverişli olan (illerin yetkisinin genişletilmesi) usulü hakkında aynı düşüncede bulunuyor. 5. İttihat ve Terakki Cemiyetiyle Taşnaksutyun Komitesi 31 Mart olaylarının, Adana faciasını bir uyarı olarak kabul ederek yukarıda sayılan esaslı noktaların uygulanabilmesi için elele vererek çalışmaya karar vermişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Genel Merkezi-Taşnaksutyun Komitesinin İstanbul Sorumlu Heyeti. "İttihadı Anasır", *Tanin*, 7 Eylül 1909, 3.

²⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1976, 579.

²⁶ Bkz. 25. Dipnot.

²⁷ Uras, *Tarihte Ermeniler*, 576-577.

²⁸ Uras, *Tarihte Ermeniler*, 579; Ayrıca Bkz. Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2020, 7-34.

milliyetçi Jogvurtakan, 7'si dinci ve 8'i edebiydi. Ek olarak Amerikan misyonierlerinin 2, Alman misyonierlerinin de 1 Ermenice yayını bulunmaktaydı.²⁹

İnceleme konumuz olan *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān* gazetesi ise tüm bu yayınlardan farklıydı. *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān* gazetesi, gerek isminde Seda-yı Ermeniyān ifadesi ve gerekse sahibi ve başyazarı Mihran Apikyan namı diğer mahlasıyla Mihran Mihri olması nedeniyle Osmanlı dönemi Ermeni basını kabul edilir. Bu gazeteyi II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı basınından (ister Türkçe Basın veya isterse Ermeni basını) farklı kılan durum, sahibi, başyazarı ve gazetede yazıların büyük kısmı dönemin Ermeni anasırından bir Osmanlı aydınının kaleminden Osmanlı Türkçesiyle³⁰ yazılmış olmasıdır. Gazetenin Ermenice yerine Osmanlı Türkçesi denilen yazı dili ve alfabetiyle yayınlanmasında kuşkusuz ki II. Meşrutiyet öncesi ve devamında ortaya çıkan İttihat ve Terakki, Ermeni ve Arnavut koalisyonunun etkisini aramak gerekir. Gazetenin, Tanin gazetesindeki haber/anlaşma sonrasında çıktığı da göz önüne alınırsa, II. Meşrutiyet sonrası Ermenilerin bakış açısı/Osmanlılık düşüncesinin içini nasıl doldurdıkları açıkça görülür. Ayrıca, Ermenilerin İttihadı Osmani'nin bir parçası olduğunu kitlelere ulaştırmak propagandasını da amaçladığı dikkat çeker.³¹

Her ad bir düşünceye işaret eder. Gerek insan isimleri gerekse kültür faaliyetinin aynası olan şiir, roman, piyes isimleri de gazete ve dergi isimleri de bir amaç, beklenti veya ince mesaj taşırlar. Buradaki anahtar iki kelimedenden birincisi "nevâ"dır. *Nevâ*, hem ahenkli melodik ses, hem de kelimelerin kulağa hoş gelecek biçimde söylenmesi anlamını taşır. Bu ismi koyan bir isyan veya kendinin ayrıcalığını haykırarak değil, etkili biçimde ifade etme niyetini hem soydaş-dindaşlarına, hem de Müslüman topluma incelikli bir mesaj vermekte olduğunu düşündürmektedir. Ermenilerin sesi, sözcüsü nitelemesinin "neva" ismini bir bakıma açıklaması ise bu yorumumuzu güçlendirmektedir. Gazetenin sadece Osmanlı tebaasına değil, aynı zamanda İstanbul ve Anadolu'daki aydın, eşraf, tüccar sayılan Ermeniler yanında, Avrupa ile Çarlık Ermenilerine de, politik, ekonomik ve kültürel mesajlar verdiği düşünülebilir.

Genelde Ermeni basını ile ilgili çalışmalarda ortak kanı "*Din ile birlikte dil de Ermeniler için birleştirici bir unsur görevi görmüştür. Bu durumda Ermeni basın yayın çalışmalarının ihtiyaç duyduğu öğelerden biri olan dil Ermeni matbaacılığında kuvvetli bir unsur olarak yerini almıştır*"³² yorumu bu gazete için geçerli olmamıştır.

Mihran Mihri (Apikyan)'ın çıkardığı *Seda-yı Ermeniyān* gazetesinin hedef kitlesinin Osmanlı üst yönetimi ile ticaret, siyaset yapan, öğretim ve eğitim işlevinde bulunan kesimler olduğu dikkati çekmektedir. Ermeni harfli Türkçe değil Osmanlı yazı dili ve Arap alfabetiyle yayınlanmış olması da bu savımızı kanıtlamaktadır.

Osmanlı dönemi basın konusundaki gazete katalogları incelendiğinde³³ Türkiye veya Türkiye dışındaki ülkelerde genelde ilk sayısı veya Sayı: 1-2 diye³⁴ 2 sayısının varlığı ifade edilen *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān* gazetesinin Türkçe harflerle ilk sayısı 24 Nisan 1326 tarihinde (27 Rebiülahir 1328) yayınlanmıştır. Pars Tuğlacı'nın eserinde "*Ermeni harfli Türkçe haftalık Neva veya Seda-i Ermeniyān gazetesi, Mihran Apikyan*

²⁹ Koloğlu, "II. Meşrutiyet'te Türkçe Dışı Basın", 268.

³⁰ Osmanlı Türkçesi ile eserler kaleme alan Ermeni entelektüellerin hayatı, eserleri ve Osmanlı modernleşmesindeki rolüne ilişkin bkz. Yıldız Deveci Bozkuş, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller*, Ankara: Nobel Yayınları, 2020; Yıldız Deveci Bozkuş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler: Osmanlı Türkçesi ile Eserler yazan Ermeni Entelektüeller (1800-1923)", Erdem, Sayı: 79 (Aralık 2020), 97-128; Yıldız Deveci Bozkuş, "Osmanlı Modernleşmesinde Ermeni Bir Entelektüel: Hukukçu Orhan Vahan", *History Studies*, Doç. Dr. İlknur Mangır Karagöz Armağanı, 12/2, Nisan 2020, 413-426.

³¹ 7 Eylül 1909 tarihli Tanin gazetesinde "İttihadı Anasır" başlığı ile açıklanan İttihat ve Terakki Fırkası Genel Merkezi ile Taşnaksutyun Komitesi'nin İstanbul Sorumlu Heyeti imzası ile yayınlanan makale önem arzeder. "İttihadı Anasır" *Tanin*, 7 Eylül 1909, 3. Bu belge kadar Esat Uras'ın konu ile ilgili önemli katkıları için Bkz. Uras, *Tarihte Ermeniler*, 576-577.

³² Melek Sarı Güven, "Ermenilerde Aydınlanma ve Aydın Kavramlarının Gelişimine Basın Yayın Faaliyetlerinin Katkısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XII/67 (2019), 369.

³³ Gazeteden hem bilgi kaynağı hem de belirli bir dönemin farklı bakış açılarını yansıtmaya aracı olarak yararlanılması Avrupa'da 17. yüzyıldan beri uygulanırken, Osmanlı Devletinde bu aşamaya ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında gelinebildi. Gazetelerin çıkış amacı da siyasal, toplumsal gelişmelere koşut olduğundan yapılan araştırmalar genelde basın tarihinin uzağında gerçekleşmiş, özellikle kısa süre çıkıp kapanan gazeteler hakkında bilgi bulmanın mümkün olmadığı veya sadece adı veya birkaç sayısı hakkında bilgi sahibi olduğumuz gazeteler bulunmaktadır. Konuya ilişkin kaynakların dağınık bir halde bulunması bugüne kadar geçerli bir sebep olabilir belki ancak günümüzde bilgi merkezi/kütüphanelerin neredeyse tüm yayınlarını elektronik ortama taşıdığı göz önüne alınırsa elektronik ortamda varolan yayınların tamamının yer aldığı katalog ve veri bankasının oluşmasına bir an evvel başlanmalıdır. M. Bülent Varlık, *Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası*, Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 1981, VII.

³⁴ Milli kütüphane koleksiyonunda da Sayı 1-2 mevcut ve gazete dilinin Osmanlıca olduğu ifade edilmektedir. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/1505>. (Erişim tarihi: 12.03.2022)

*tarafından Dersaadette yayınlanmaya başladı*³⁵ ifadesi yer almakla birlikte Osmanlıca versiyonunda Ermeni harfleri ile ilgili çıkan baskı hakkında en ufak bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum gazetenin ismindeki Seda-yı Ermeniyan isminden dolayı gazete nüshasını görmeden katalog bilgilerinin paylaşıldığı izlenimini uyandırmaktadır.

Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası 1727-1968 adlı kitapta “Neva Kam Seda-yı Ermeniyan, (Neva ya da Ermeniliğin Sesi) İstanbul, Ermeniliğin ulusal sesini Türk çevrelerine amaçlayan haftalık gazete. N1-10 şeklinde açıklama yer alırken,³⁶ Zakarya Mildanoğlu *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* adlı eserde: “3692. Neva gam Seda-i Ermeniyan (Neva ya da Ermeniliğin Sesi) İstanbul, 1910, Haftalık gazete. Editör: Mihran Apikyan (1-10)³⁷ sözleriyle verdiği görülür.

Neva yahut Seda-yı Ermeniyan Gazetesinin Nüshaları

İlk sayısı 24 Nisan 1326 tarihinde (27 Rebiülahir 1328) yayınlanan Neva gazetesinin adının yazıldığı sağ tarafın karşısında açık bir kitap gibi duran şeklin bir yaprağında: Sahibi imtiyaz ve sermuaharriri Mihran Mihri, İdarehanesi: İstanbul'da Ebussuud Caddesinde Karabet Matbaası bilgisi verilirken, diğer yaprakta senevi aboneliği gerek dersaadet ve gerek taşra için 30 kuruştur. Şimdilik yalnız cumartesi günleri neşrolunur. Nüshası 20 paradır ibaresine yer verilmiştir.³⁸ Gazetenin ne kadar basıldığı ve/veya İstanbul ve taşrada kaç sayı satıldığına dair bir bilgi bulunmasa da okuyucu soruları kısmında değişik bölgelerden sorular gelmesi gazetenin İstanbul dışında da ilgi gördüğünü göstermektedir.

Neva gazetesi ilk sayısında yıllık abone bedelini İstanbul içi ve taşra için 30 kuruş ve her nüshasını 20 para olarak belirlerken 2. sayıda gazeteye beklenenin üzerinde ilgi gösterilmesi nedeniyle (gazetedeki ifadesiyle “*Gazetemizin liyakatimiz fevkinde olarak mazhar rağbet umumiye olması kemal derecede*”³⁹) fiyatı aşağı çekerek yıllık abonelik ücretini 25 kuruşa, her nüshasını ise 10 paraya indirmiştir.⁴⁰

Neva yahut Seda-yı Ermeniyan gazetesinin bugüne kadar ülkemizde veya dünyadaki bilgi merkezlerinde 3 sayısının (1-3 arası sayıları) olduğu biliniyordu. Oysa biz 14 sayısının olduğunu tespit ettik. 14 sayı incelenerek bu makaleyi oluşturduk.

Gazetenin 14. sayısında –elimizde bulunan son sayıda- yapılan bir uyarı 14. sayı sonrasında çıkmamış olacağına işaret eder: “*Şayet gazetemiz kesret mesailden dolayı gününde çıkamayıp da ferdası haftaya kalır ise bundan abonelere bir ziyan tertip etmeyecektir. Çünkü bir sene 52 hafta itibariyle senelik abonman 52 nüshaya mukabildir. Bu miktar ikmal edilinceye kadar gönderilecektir.*”⁴¹ Koleksiyonda bulunan son sayıda (14. sayı) matbaa bilgisinin Mahmut Bey Matbaası şeklinde değişmiş olması gazetenin basımında sorun yaşandığına işaret etmektedir. Gazetenin bu tarihten sonra çıkmamasını düşündüren diğer nedenler arasında 13. sayı elimizde olmamakla birlikte 12. sayının çıkış tarihi 18 Temmuz 1326 iken 14. sayının çıkış tarihi 5 Eylül 1326'dır. Haftalık çıkan bir gazete için arada bu kadar zaman aralığı olması kâğıt veya baskı vb. sorun yaşandığına işaret etmektedir. 14. sayının gazetenin son sayısı veya sayılarından biri olduğunu düşündüren asıl konu ise dönemin zihniyet dünyasının basın üzerindeki yansımalarıydı. Türkçe yayınlar II. Abdülhamit döneminde Türkçe yayınlarda izin verilmeyen din konusuna da girerek polemik yapmaya ve o zamanki deyimle “şahsiyet” adı verilen kişisel çekişmelere yönelirken, Türkçe dışı basın Tanzimat'la yaratılmaya çalışılan İttihadi Osmanî düşüncesinin iflasını II. Meşrutiyet dönemiyle yaşıyordu.⁴² Gazete sayfalarında Meşrutiyetten beklenenin gerçekleşmeyeceğini ifade etmeye çalışması bir noktada Mihran Mihri'nin de -Ömer Seyfettin'in Ashabı Kehfimiz romanındaki karakterin yaşadığı süreci- yaşadığı ve Osmanlıcılık düşüncesinin gerçekleşmeyeceğini kabul ettiğini işaret etmekteydi.

³⁵ Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, İstanbul: Y.y., 2004, 490.

³⁶ Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası 1727-1968*, İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005, 594- 595. Hasmik A.Stepenyanyan'ın Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968) adlı eserinde gazetede yer almamasına rağmen gazetenin “Ermeniliğin ‘ulusal’ sesi” olduğu bilgisini eklediği görülür.

³⁷ Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, Yay. Haz. Ararat Şekeryan Nivart Taşçı, İstanbul: Aras yayıncılık, 2014, 394.

³⁸ *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 1, 24 Nisan 1326, 1.

³⁹ “İhtar-ı Mahsus”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 2, 1 Mayıs 1326, 4.

⁴⁰ “İhtar-ı Mahsus”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 2, 1 Mayıs 1326, 4.

⁴¹ “İhtar”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 14, 5 Eylül 1326, 4.

⁴² Koloğlu, “II. Meşrutiyet'te Türkçe Dışı Basın”, 264.

Gazetenin sahibi, başyazarı ve hatta gazetede yer alan haber ve yazıların çoğu Mihran Apikyan veya bilinen mahlasıyla Mihran Mihri imzasıyla yayınlanmış olmakla birlikte gazetenin dili Türkçe'dir. Ve Arap alfabesi (Osmanlıca) ile yazılmıştır. Kimi kavramların Fransızca ve Latince karşılıkları verildiği gibi bu kavramların Latin alfabesiyle yazılmış olması da dikkati çekmektedir.⁴³

O dönem çıkan gazete ve dergiler ilk sayılarında ya ifade-i meram ya meslek⁴⁴ veya sebab-i zuhur, maksat v.b gibi klişe sayılan başlıklar altında bu süreli yayının niçin çıkarıldığını ortaya koyarlardı. *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan* gazetesi ilk sayıda yer alan "mesleğimiz" yazısında "Mesleğimiz havadiscilik, şunatı ilimden muhbirlik değil, yegâne arzumuz bu cerideyi vatani azizimizin terakki ve itilası uğruna hasrederek, o uğurda hadim olacak efkârın neşrine, o uğurda tecelli eden mefahiri milliyeyi ve bunların aksi olarak zuhuru kabil muayib ve mesabiye arz ve beyana vasıta eylemektir"⁴⁵ sözleriyle ifade edildiği üzere haber vermekten öte fikir gazeteciliği yapacağını belirtmiştir. Fikir gazeteciliği bir bakıma dönemin basınının ortak özelliklerinden biriydi. II. Meşrutiyet'in ilanında basının oynadığı rol, sonrasında da devam etmiş, bu dönem gazeteciliği siyaset ağırlıklı olduğundan "habercilik" ikinci planda kalmıştı.⁴⁶ Fikir gazeteciliği yapacağı ifade edilen *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan* da o dönemin ortak özelliklerini taşımıştır. Bununla birlikte, Mihran Mihri'nin askerlik şubesindeki görevinin de etkisiyle askerlik konusu ile ilgili haber ve bilgilere sayfalarında geniş yer vermiştir.

Gazetenin neden Osmanlıca yayınlanması konusunda çok da açık gerekçeler ortaya konulmamakla birlikte, "Gazetemiz, Ermeni gazetesi olmakla beraber kâmilten bitaraf olup Ermeniler ile mil-i saire-i Osmaniye arasında (trait d union) yeni bir hattı vasıl, bir âlet-i müdavele-i efkâr teşkil eylesin, bu müdaveleden barika-i hakikat doğsun, gönüller daim muhabbet ve itilaf ile dolsun"⁴⁷ diyerek bir yandan gazetenin Ermeni gazetesi olduğunu diğer yandan da "menfaatte müşterektir ve her iki milletin müstakbeli menafii birdir" diyerek Osmanlı ve Ermeni birlikteliğini savunacağını dolayısıyla Osmanlılık ruhu taşıyacağına işaret etmiştir.

Selanik'te çıkan bir gazetede haber Neva'da tekrar yayınlandığı gibi, "Ermeni Gazetelerinden Mektubat" adı altında Osmanlı sınırları içinde çıkan Ermeni gazetelerinden de çeşitli haberler paylaşılmıştır.⁴⁸ Genelde her sayıda mutlaka Taşnaksutyun Fırkası gazetesi Azadamard'dan haberlere yer vermiştir. Ayrıca Çayın Hayra Niyaç, Aravud, Pozantuyun gazetelerindeki kimi haberler de okuyucularıyla paylaşılmıştır.

Neva gazetesi 2. sayısında dönemin gazetelerinde kendisi ile ilgili çıkan haberleri: "Sabah, İkdam, Yeni gazete, Tercümanı Hakikat, Pozantuyun Zamanak, Aravad ve Ceridei Şarkıye, Çayın Hayronyaç ve daha sair refikâi kiram tarafından gazetemizin ilk nüshası görülmekle izhar buyurulan teveccühattan dolayı arzı teşekkür"⁴⁹ sözleriyle okuyucusuyla paylaşmıştır.

Ermenilerle ilgili konulara ağırlık veren Neva gazetesi, dönemin hassasiyeti bakımından Osmanlılık ilkesini benimsemiş, bununla birlikte, ülke adı olarak Osmanlı memleketi/toprakları anlamında daha çok Türkiye kavramını kullanmıştır.⁵⁰ Örnek verilecek olursa: "Anadolu'da büyücek lokmalar imtiyazlar müstemlekeler hak sükûtlar ele geçirmek için mutlaka Türkiye'yi müşkül mevkide, püsküllü belalar içinde bulundurmak lazım idi..."

Neva yahut Seda-yı Ermeniyan Gazetesinin Yazar Kadrosu

Neva Yahut Seda-yı Ermeniyan gazetesinin sayıları incelendiğinde Mihran Mihri (Apikyan)'ın gazete sahibi ve başmuharriri olması yanında gazetede yazıların neredeyse tamamına yakınına bazen sadece M.⁵¹

⁴³ Mihran Mihri (Apikyan) Letaif-i Asar başlığı altında yayınladığı derlemelerden bazılarını da Fransızca ve Ermenice açıklamalı basmayı tercih etmişti. Günil Özlem Ayaydın Cebe, *19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik*, Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, 87.

⁴⁴ Meslek kelimesi, yol, yordam, ekol, benimsenen ilkeler başta olmak üzere birçok anlamı içinde taşıyan bir kavramdır.

⁴⁵ "Mesleğimiz", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı 1, 24 Nisan 1326, 1-2.

⁴⁶ Uygur Kocabaşoğlu, "Hürriyet'i Beklerken: İkinci Meşrutiyet Basını", İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, 13.

⁴⁷ "Mesleğimiz", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı 1, 24 Nisan 1326, 1-2.

⁴⁸ "Ermeni Gazetelerinden Mektubat", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 3, 9 Mayıs 1326, 3.

⁴⁹ "Arzı Teşekkür", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 2, 1 Mayıs 1326, 4.

⁵⁰ Yine 7. sayıda: "Mesela bugün kim diyebilir ki adalet, müsavat, emniyet. Bu üç naat azime meşrutiyetli Türkiyemizin her tarafında her noktasında hakkıyla hükümfermadır." "İşte Meşrutiyet Ama Hani Adalet, Sür'at, Muavenet", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 7, 6 Haziran 1326, 1-3.

⁵¹ M. Kullanımına bir örnek verecek olunursa Mihran Mihri 1. sayıda yer alan 8 yazının tamamında yazar adı olarak M. kısaltmasını kullanmıştır. Bkz. Bu makale sonunda Ekler İçindekiler kısmı.

kısaltmasıyla, bazen Mihran⁵² veya Mihri,⁵³ bazen Mihran Mihri⁵⁴ ya da Mihran Apikyan⁵⁵ ve Apikyan⁵⁶ şeklinde isminin tüm türevleriyle imzaladığı görülmektedir. Gazetede yer alan imzasız/isimsiz yazıların da Mihran Mihri tarafından yazıldığı ileri sürülebilir. Bu nedenle gazete sahibi ve başmuharrir Mihran Mihri hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Türkçe, Arapça ve Farsça lisanlarındaengin bilgi sahibi olan ve Türk edebî çevrelerinde Mihrî mahlasıyla tanınan Mihran Apikyan,⁵⁷ 1855 yılında Samatya'da doğdu. Babası Erzurum'un tanınmış tüccarlarından Kevork Ağanın oğlu Apik Kevorkyan, annesi ise Tekirdağlı Maryam Hanım'dır.⁵⁸

1862 yılında doğduğu semtteki Sahakyan Mektebi'nde kardeşleri Rupem ve Ovagim ile birlikte eğitime başlayan Mihran Apikyan,⁵⁹ öğrenim yıllarında Toros Nazaryan'dan Ermenice, Garabet Hoca Peştemalcıyandan ve daha sonra tanınmış Türkolog Reteos Krikoryan'dan (Heretik Hoca)⁶⁰ Türkçe, Mıgırdıç Gümüşyan'dan ve Agop Vosgan'dan Fransızca, Avedis der Sahakyan'dan İngilizce, Arutyün Tülyan'dan (Yusuf Paskal) matematik ve tabii ilimler dersleri aldı. Türkçe aşığı olduğu ve bunun da etkisiyle hocası Reteos Krikoryan'ın yanında bulunduğu, sürekli ona sorular sorduğu ve aldığı cevapları küçük bir deftere kaydettiği ifade edilen Apikyan,⁶¹ 1872 yılında mezun olmasının ardından 1873 yılında aynı mektebin Türkçe lisan hocalığına tayin edildi.⁶²

Aynı yıllarda medreselerde tanınmış hocalardan Arapça ve Farsça tahsil etmiş, bu dillere ait bilgilerini zenginleştirmiştir. 1873-1903 yılları arasında Bâb-ı Seraskeri⁶³ Tercüme Kalemî'nde görev yapmış; görevi gereği Türk diliyle yakından ilgilenme fırsatı bulmuş⁶⁴, o alanda mütemâyizliğe⁶⁵ kadar yükselmiş ve muhtelif nişanlarla da taltif edilmişti. Bu görevini 30 yıl boyunca devam ettiren Mihran Apikyan, geceleri çalışarak "Güldeste" adlı resmi yazışmalar koleksiyonunu tamamlamış; "Mihri" mahlasıyla yazdığı eserini Samatyalı Verhalyan Okulu'nda yetişen Bursa Ermeni murahhası Başpiskopos Bartolomeus Çamcıyan'a ithaf etmişti. Güldeste adlı bu eserden Ermeni Cemaat okulları yanında Türk okullarında da yıllarca ders kitabı olarak yararlanılmıştır. 1873-1892 yıllarında İstanbul'un önde gelen Ermeni mekteplerinde (Berberyan, Getronagan, Kurkenyan, Surenyan, Miricanyan, Sahakyan, Bezciyan, Mahrukyan, Tarkmançats, vb.) ve Ermeni hastanesinin

⁵² 6. sayıda "Ziyafet Padişahı", 8. sayıda "Ermenilere Kanunu Esasi", 14. sayıda "Harbiye Nazırı Paşa Hazretlerinin Nazarı Dikkati Atufetlerine", 14. sayıda M., "Devlet Tecil Ediyor Fakat İhmal Ettik Demiyor", ve "İttihadı Anasıra Hadim Olan Bir Darültahsilin Heyeti İdaresi Hep Bir Anasırdan mı Olmalı?".

⁵³ 8. sayıda "Ey Osmanlılar, Şevketmeabdan İbret Alalım. Her Tarafa Yetişelim Çünkü Ayrı Gayrı Değiliz, Hep Vatan Evladınız", 10. sayıda "Uyanın Artık Osmanlılar" ve "Kurra Meclislerinde kadınların Şehadeti", 11. sayıda "Kur'a Meclisleri" ve "Hereke Tenrihi", 12. sayıda "Bu Ne Bedbahtlık Hala Askere Gideceğimiz Zamanı Bilemiyoruz".

⁵⁴ 4. sayıda "Bizim Mütalaamız"; 9. Sayıda "Ermeni Askeri".

⁵⁵ 4. sayıda "Şark Şimendifer Kumpanyası Hala Doymuyor, Osmanlıları Sevmiyor, Vatan Evlatlarını Sızlatıyor Cızlatıyor".

⁵⁶ 8. sayıda "Vaiz Tanielyan Nerses Efendi".

⁵⁷ "Osmanlı'da Gayrimüslim Basından: Ermeni Açılımı ve Sonrası", Haz.: Murat Cankara, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 315 (Mart 2020), 4.

⁵⁸ Yalçın Balkan, *Mihri'nin Mutavvel Sarf-ı Osmani'si*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, 10. Sayın Yalçın Balkan'a tezinin ilgili bölümlerini paylaştığı için teşekkür ederim.

⁵⁹ Bedros Zeki Karabetyan, *Samatya Surp-Kevork Kilisesi Hatıra Kitabı*, İstanbul: Yeni Türkiye Basımevi, 1935, 175-176'dan aktaran, Balkan, *Mihri'nin Mutavvel Sarf-ı Osmani'si*, 10.

⁶⁰ Osmanlı kalem erbabından üstün hizmetleri olanlara ihsan edilen Sâniye-i Sınıf-ı Mütemayizliği ve Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı Sanîsi rütbeleri bulunmaktaydı. 1819-1904 yılları arasında yaşayan Türkolog Reteos Krikoryan, Heretik Hoca diye de bilinir ve Mesrûrî mahlasıyla yazdığı Türkçe şiirleri de bulunmaktadır. (1819-1904)

⁶¹ Balkan, *Mihri'nin Mutavvel Sarf-ı Osmani'si*, 10.

⁶² Kasım Ertaş, "Türk Dili ve Ermeniler: Osmanlı'nın Ermeni Dilbilimcileri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 53 (Kış 2016), 155; Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2003, 26.

⁶³ Serasker Kapısı/Askeri İşler Merkezi/Savunma Bakanlığı olarak da anılan bu makama, önce, eskiden yeniçeri ağalarının ikametgâhı olan Ağa Kapısı. II. Abdülhamid'in tahta çıktığı yıllarda Bab-ı Seraskeri'de serasker paşanın maiyetinde bir müsteşar, bir mektupçu, bir nizamiye muhasebecisi ile bir hassa muhasebecisi bulunmaktaydı. 1879'da Bab-ı Seraskeri Harbiye Nezareti'ne dönüştürülmüşse de 1884'te tekrar eski şekline çevrilmiştir. Abdülkadir Özcan, "Bab-ı Seraskeri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, 364.

⁶⁴ Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, 26.; Yalçın Balkan, *Mihri'nin Mutavvel Sarf-ı Osmani'si*, 10.

⁶⁵ Memuriyetteki rütbelerin standart bir sınıflamaya göre düzenlenmesi ilk olarak 18. yüzyılda Rusya'da Büyük Petro tarafından hayata geçirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde ise II. Mahmut döneminde başlamıştır. Kalemîye ile mülkiye sınıfının birleştiği 1833 tarihinde üla, sâniye, salise ve râbia olarak dört sınıf mülkiye rütbesi kabul edilerek memuriyetin hangi rütbeye ait olduğu belirlenmişti. Yukarıdan aşağıya göre sırasıyla mülkiye rütbeleri Vezir, Bâlâ, Ula Evveli, Ula Sanisi, Saniye Sınıf-ı Mütemayizi, Saniye, Sâlise, Râbia, Hâcegânlık ve Hâmise şeklinde kabul edilmiştir. Salise rütbesi, 1843'ten evvel saniye rütbesi gibi "mütemayiz" ve "sınıf-ı sani" olmak üzere ikiye ayrılmışsa da, bu tarihten itibaren kaldırılarak bir dereceye indirilmiştir. Saniye sınıf-ı sanisi ve "saniye sınıf-ı mütemayizi" olmak üzere iki dereceye ayrılmıştır. Saniye, salise'den büyük, ula sanisinden küçüktür. Askeri rütbelerden Miralay'a eşittir. Ahmet Gündüz, " Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Kayserili Müslim ve Gayrimüslim Memurların Aldıkları Madalya, Rütbe ve Nişanlar (M.1879-1909), *History Studies*, 3(2011), 133-134.

Sulpagop Yetimhanesinde Türkçe dersleri verdi. Kendisi gibi Türkolog olan Bedros Karabetyan ve Bovoz Kalıpçıyan ile birlikte çalışmalar da yürüten Apikyan, Ermeni patriğine bağlı Maarif Komisyonu'nda da üye olarak görev almıştır.⁶⁶

Mihran Apikyan 25 yıl boyunca Türk dilini öğretmek ve tanıtmak amacıyla otuz kadar eser yazdı. *Mutavvel Sarf-ı Osmani* adlı eserinde "... yirmi beş seneden fazla bir süredir "dersaâdet mekâtib-i 'âliyyesinden bazılarında" üst sınıf öğrencilerine "sarf ve nahv-i 'Osmânî ve 'Arabî ve Fârisî" öğrettiğini, bu dönem içerisinde öğretim yöntemine ilişkin pek çok denemeler" yaptığını ve buna dayanarak Mutavvel Sarf-ı Osmani "nev' usûl" eseri düzenleyip yazdığını ifade eden Mihran Apikyan'ın eserlerinin başında resmi yazı örneklerini içeren, Türk ve Ermeni mekteplerinde yıllarca ders kitabı olarak okutulan *Güldeste-i Muharrerat-ı Resmiyye ve Gayr-ı Resmiyye* isimli eseri gelmektedir. Apikyan'ın önemli eserleri arasında *Elifbâ-yı 'Osmânî* (Fransızca), *Ëndardzak Bařaran Hayerenë-Tachkerën* (Ermenice-Türkçe Büyük Sözlük), *Ëndardzak Bařaran Tachkerën Hayerën* (Türkçe-Ermenice Büyük Sözlük), *Hemyançe-yi Müntehabat-ı Zeban-ı Farsî*, *Hukuka dair Hülâsa-i Kavanin-i Osmaniye*, *Hülâsa-i Kavânîn-i 'Osmâniyye*, *İksir-i Elifba-yı Osmani*, *Letâif-i Âsâr*, *Miftâh-ı Rehber-i Tercüme*, *Muhtasar Sarf-ı Osmani*, *Mutavvel Sarf-ı Osmani*, *Nutuklar Mecmuası*, *Resimli Elifbâ-yı 'Osmânî*, *Resimli İksir-i Elifbâ-yı 'Osmânî*, *Rehber-i Tercüme ez-Fransevî-Türkî*, *Tatbikat-ı Münşeât*, *Zübde-i Nahv-i 'Osmânî* yer almaktadır.⁶⁷ Edebiyatımızda kullanılan "antoloji" adı, ilk defa Mihran Apikyan tarafından 1879'da Osmanlıca-Ermenice olmak üzere iki ayrı dilde hazırlanan *Beyitler Antolojisi* adındaki eserde kullanılmıştır.⁶⁸

Cemaat işleriyle de ilgili olan Mihran Apikyan, Patrikhane Tedrisat Heyeti'ne üye olmuş,⁶⁹ 1938'de İstanbul Yeşilköy'de vefat etmiş,⁷⁰ Yeşilköy Kilisesi yakınındaki Balıklı Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁷¹

Neva yahut Seda-yı Ermeniyân Gazetesinde Ele Alınan Başlıca Konular

Bu makalede gazetede üzerinde en fazla durulan konulara (Ermeniler ve Kanunu Esasi, eğitim, Adana olayları, askerlik, Girit meselesi, iane yardım listesi, II. Meşrutiyet, padişahların tanıtımı) ana hatları ile yer verilecek ve ekler kısmında ise gazetede yazıların dizini verilmekle yetinilecektir. Bir başka ifade ile genelde Mihran Mihri'nin kaleminden Ermenilerin II. Meşrutiyet sonrası beklentileri üzerinde durulacaktır. Neva yahut Seda-yı Ermeniyân gazetesinde ele alınan konuların ayrıntılı bir içerik analizi ve gazetenin tam bir transkribe formu ise ileriki çalışmalarda ele alınacaktır.

Ermeniler ve Kanun-ı Esasi, İttihatçıların II. Meşrutiyet sonrası iç politikada Prens Sabahattin ile yollarını ayırması, 31 Mart Vakası, Jön Türkler içindeki liberallerin devamında Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurması, İttihatçıları bir anlamda Ermenilerin desteğine bağlı kalmasına yol açmıştır. Basın alanında özellikle 31 Mart Vakası sonrası gazetelerde "*düşünce ve ifade özgürlüğümüzü elimizden almayın*"⁷² sedaları yükselirken, Mihran Mihri gazete sayfalarında sadece II. Meşrutiyet öncesini değil, II Meşrutiyet sonrası uygulamaları ve İttihatçıları da rahatlıkla eleştirmesinde iç politikadaki yaşananların etkisi olduğu düşünülebilir.

Eğitim, Gazetede Ermeniler arasındaki eğitim öğretim veya okullaşma ile ilgili haberlere yer verilmezken, Osmanlı Devleti içindeki kadınların eğitimi konusu eğitimde modernleşmenin gerekliliği ve bunun önündeki engelleri de içerecek şekilde ele alınmıştır. Avrupa'daki şehirler gibi modern bir hayatı Osmanlılık çatısı altında

⁶⁶ *Ermeni Hastanesi Salnamesi 1939 Yıllığı*, İstanbul: Aktaryan Basımevi, 1938, 355'den aktaran, Balkan, *Mihri'nin Mutavvel Sarf-ı Osmani'si*, 11.

⁶⁷ Oğuz Ergene-Namık Kemal Şahbaz, "Türkiye'de Dil Bilgisi Öğretiminin Tarihsel Gelişimi Açısından "Mutavvel Sarf-ı Osmani", VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı: 24-28 Eylül 2012, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020, 1843; Ertaş, "Türk Dili ve Ermeniler", 156.

⁶⁸ Fırat Karagülle, "Türk Edebiyatında Antoloji", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4/8, (2006), 385.

⁶⁹ Pamukçıyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, 26.

⁷⁰ 17 Aralık 1938 günkü Cumhuriyet gazetesinde çıkan ölüm ilanında Mihran Apikyan "*Vefat Sabık Babı Seraskerî Baş mütercimi ve muahharen Rüşumat emaneti mütercimliğinde bulunan (Mihri) Mihran Apikyan dün sabah vefat ederek cenaze ayını yarınki pazar günü saat birde Samatya Sulumanastır Ermeni kilisesinde icra kılınacaktır. Müteveffa kırk sene Türk ve Ermeni mekteplerinde Türkçe, Fransızca, Arapça lisanlarını tedris etmiş ve seksen ikiden fazla ders kitabı neşrederek Türkiye'nin tedrisine çalışmış kıymetli bir muallim olup vatanına cidden hizmet eden bir vatandaş olmuştur. Allah rahmet evlive.*". *Cumhuriyet*, 17.12.1938, 4.

⁷¹ Balkan, *Mihri'nin Mutavvel Sarf-ı Osmani'si*, 11. Somel'in "*İstanbul Ermeniliği, Osmanlı kurulu düzeniyle az çok anlaşılabilir bir kültürel aydınlanma, kültürel milliyetçilik anlayışı ...*" sözleriyle ifade ettiği tanıma uyan bir Osmanlı Ermeni'si olan Mihran (Apikyan) Mihri'nin, *Asar-ı Mihri* adıyla Neva gazetesinde tanıtımı yapılan eserlerinin listesi makalenin ekler kısmında verilmiştir. "*Asar-ı Mihri*", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyân*, Sayı: 3, 9 Mayıs 1326, 4; Akşin Somel, "Osmanlı Ermeni Kültür Modernleşmesi Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 5 (2007), 71-92.

⁷² Kocabaşoğlu, "*Hürriyet'i Beklerken*", 15.

Türkler ve Ermenilerin birlikte hareket ederek ve Bogos Nubar Paşa'ya "uhdesine bir büyük makam tevdi" edilerek sağlanacağı ifade edilmiştir.⁷³

Adana Olayları, II. Meşrutiyet'in getirdiği serbest ortamda silahlanıp örgütlenen Ermeniler, Rusya'dan gelen komitecilerle kuvvet ve moral bulmaları üzerine, 31 Mart Olayının ertesi günü, 14 Nisan 1909'da isyan hareketine başlamışlardır. Plana göre, yabancı zırhlılar da Mersin'e asker çıkaracaklar ve Çukurova alınarak Ermenilere verilecekti.⁷⁴ Neva gazetesinin veya bir kesimin sesi olarak Mihran Mihri'nin Adana olaylarına bakışı "Kissadan Hisse" adlı başmakalede Arnavutluk olayları ile kıyaslanırken, Adana olaylarının Arnavutluk'tan farklı olarak "ona (Sultan Abdülhamit'e) ve onun mesleğine dildade olanların tahrikiyle ve onların ortaya attıkları bi esas sözler ile vücuda getirilmiş bir hareketi irticaiye"⁷⁵ ifadesiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Yazar yine "gayet büyük mikyasta bir hareketi irticaiye baş gösterdi" sözleriyle de bu olayların 31 Mart vakasıyla ilgisine vurgu yapmıştır. Diğer yandan II. Meşrutiyet öncesi birleşen İttihat ve Terakki, Arnavutlar ve Ermeniler arasında en azından Ermeniler ve Arnavutlar arası ilk güvensizlik veya ayrışmanın da başladığı izlenimini vermiştir.

Askerlik, Neva gazetesinde başyazar Mihran Mihri'nin resmi görevinin de etkisiyle askerlikle ilgili her sayıda haber/yazı bulunmaktadır. Paylaşılan haber/yazıların konusuna gelince başlangıçta II. Meşrutiyet dönemi askere alınmanın sevinci ifade edilirken,⁷⁶ geriye kalan her sayıda askere alınma konusundaki yaşanan sorunlar ve yazarın görevi dolayısıyla verdiği cevaplar ayrıntılı bir şekilde yer almıştır.⁷⁷

Girit Konusu, Girit konusunda Mihran Mihri yanında, Ahmet Ragıp imzasıyla "Girit Meselesi Dolayısıyla Türkiye-Yunanistan Münasebeti" adlı yazılar 9. ve 10. sayılarda ele alınmıştır.⁷⁸

İane yardım listeleri, II. Meşrutiyetin ilanı üzerinden kısa bir süre geçmesine rağmen yaşanan iç ve dış sorunlar karşısında güçlü bir devlet olmak için sadece karada değil, denizde de güçlü bir donanmaya sahip olmak gerekiyordu. Bu da devlet-halk işbirliği ile yapılabilirdi zira devletin mali durumu güçlü bir donanma oluşturmaya uygun değildi. Devleti ihtiyaç duyduğu askeri alanlarda halkın desteği için yardıma teşvik edilmiştir. Söz konusu gazetede sadece Ermeni tebaanın yardımları hakkında bilgi verilmekle kalınmamış Donanmaya yardım için Osmanlı kadınlarına çağrı yapılan yazılara da yer verilmiştir.⁷⁹

II. Meşrutiyet, Neva gazetesinde II. Meşrutiyet'in getirdiği anayasal/özgürlük ortamının da etkisiyle hemen her konuda Meşrutiyet öncesi yönetim adeta yerden yere vurulmuş, neredeyse yaşanan her olumsuzluk Sultan II. Abdülhamit'e atfedilmiş iken, İttihat ve Terakki uygulamaları genelde olumlu bir bakış açısı ile değerlendirilmiştir.

Padişahların tanıtımı, Sultan II. Abdülhamit'ten ve döneminden bahsedilirken istibdad devri ifadesi kullanılmıştır. Gazetenin hemen her sayısında eleştirilen Sultan II. Abdülhamit, adeta ülkede yolunda gitmemiş olan her şeyin sorumlusu ilan edilmiş, Meşrutiyet'in ve dolayısıyla hürriyetin en büyük engeli; adâlet, uhuvvet, ve ittihad gibi en temel insanî hak ve kavramların düşmanı gibi gösterilmiştir. Sultan II. Abdülhamit'e karşı gösterilen bu olumsuz bakış açısında Ermenilerin Sultan Abdülmecit'ten itibaren elde ettikleri ayrıcalıkların

⁷³ Mihri, "Uyanın Artık Osmanlılar", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyen*, Sayı: 10, 4 Temmuz 1326, 1-3.

⁷⁴ Yusuf Ziya Bildirici, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Ankara: Kök Yayınları, 1999, 43-44.

⁷⁵ "Kissadan Hisse", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyen*, Sayı: 2, 1 Mayıs 1326, 1.

⁷⁶ 'Ermenilerin Gözü Aydın' başlıklı haberde ise Üçüncü Ordu Osmanlı Kumandanlığının bildirisi paylaşıldı. "Ermenilerin Gözü Aydın!", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyen*, Sayı: 4, 16 Mayıs 1326, 1.

⁷⁷ Ermeniler gerek İngiltere, Fransa, Rusya gibi devletlerin, gerekse Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanarak bağımsız devlet olan Yunan, Sırp, Bulgar ve Arnavutların desteğiyle bağımsız devlet olma yolunda a. propaganda amaçlı aleni söylemleri (askerlik konusundan örnek verecek olursak Türkler gibi eşit şartlarda askere gitmek istediklerine dair söylemler), b. Yarı açık söylemler ve c. Gizli söylemleri vardı. Askerlik konusunda bir taraf askere gitmek istediklerine dair faaliyetlerde bulunurken, diğer yandan yarı gizli veya gizli hedefler uğruna bu durum "Türklerin kendilerini asimile ettikleri/edecekleri yönünde değerlendirilerek" özellikle kendi cemaatleri toplumda uzlaşmadan veya birlikte yaşama idealinden uzaklaştırılıyordu. Türklerin askerlik yapması konusundaki tartışmalara 19. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Palgrave ise: "Osmanlı Devleti, kendi ağır yükünün tümünü yalnız Müslümanların omuzuna yüklemiştir. Tek omuza yüklemektir bu. Yük, Müslümanve Hristiyan tebaanın omuzlarına eşitçe bölüştürülmezse bu imparatorluk sittin sene belini doğrultamaz" demektedir. Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, 6. Bsm., Ankara: Bilgi Yayınevi, 2013, 51.

⁷⁸ Ahmed Ragıp, "Girit Meselesi Dolayısıyla Türkiye- Yunanistan Münasebeti", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyen*, Sayı: 9, 26 Haziran 1326, 3-4; Ahmed Ragıp, "Girit Meselesi Dolayısıyla Türkiye- Yunanistan Münasebeti (9. Sayıdan devam)", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyen*, Sayı: 10, 4 Temmuz 1326, 3.

⁷⁹ "İaneyeye İştirak Eden Zevat", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyen*, Sayı 1, 24 Nisan 1326, 2.

ve/veya hakların uygulamasının Sultan Abdülhamit döneminde durdurulmasının da etkisini unutmamak gerekir.

Sultan Abdülhamit kıyasıya eleştirilirken, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren -Sultan II. Abdülhamit haricinde- tüm padişahların Ermenilere iyi davrandığını "...o hazreti Fatihin daim beraberince taşıdığı sevdiği ve Hamidden maada diğer cem'i salatin Osmaniye'nin hoş, mükerrem ve muhterem tuttıkları o sadık ve dilaver Ermeniler"⁸⁰ sözleriyle ifade ediliyordu. Sultan II. Mahmut "*Sultan Mahmut cennetmekânın*"⁸¹, Sultan Reşad ise: "*Ya sevgili biricik babamız hazreti Sultan Reşat*"⁸² olarak nitelendirilmiştir.

Sonuç

Yaygın eğitim konusundaki yetersizlikler; düzenli, programlı, bilime ve akla dayalı bir örgün eğitim kurmada gecikme devlet ve toplum yapısının eksikleri/yanlıları Osmanlı Devleti'nin geri kalmasındaki en belirgin nedenlerdi. Bin altı yüzlü yılların ilk çeyreğinden sonraki üç yüz yıl boyunca devletin çürümesi ve yok oluş nedenleri devam etti. Devletin siyasal ve toplumsal hayatında modernleşme dinamikleri Batı'dan farklı geliştiği için basın konusundaki faaliyetlerde de benzer bir durum izlendi. Osmanlı Devleti içindeki azınlıklarda uyanış - çeşitli iç ve dış sebeplerle- Türklerden önce başladı. Azınlıklar refaha ulaşmanın yanında, milli kimliklerini geliştirebilmek ve sorunlarına çözüm üretebilmek için eğitimi geliştirmeye yöneldiler. Öğretmen yetiştirme, sosyal ve kültürel cemiyetler kurma, kitap ve süreli yayınlar yayınlama, yazarlar yetiştirme çabası Türklerden önce azınlıklar arasında kabul gördü. Ve basın da bu hareketin öncüsü oldu.

Neva yahut Seda-yı Ermeniyan gazetesinde, Osmanlı Devleti'nin refaha ereceği yönetim şekli olarak ifade edilen Meşrutiyet idaresi konusundaki haber ve yazılarda İttihat ve Terakki taraftarı veya politikalarını destekleyici tarzda yazılara yer verilmiştir. Bununla birlikte 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyete geçildikten sonra yaşananların eleştirisi de yapılmıştır. Haber ve yorumlara bakıldığında verilen mücadeleye rağmen II. Meşrutiyet'in ilanının beklenmediği, beklenmedik başarının karşısında İttihatçıların yönetime hazırlıksız yakalandığına dair eleştiriler bulunmaktadır.

Bir yandan "Devlet-i hâkime" diye sözde bir bağlılık gösterilirken diğer yandan modern bir devlet olmak için uygulayıcı (işleri çözecek kadar etkili bir makamda bulunan yöneticinin) Bogos Nubar Paşa işaret edilmişti. *Neva* gazetesi incelendiğinde yazılanlar veya satır aralarında ifade edilmeye çalışılan konular da burjuva demokratik devrimi düşüncesinde olan Ermenilerin -özellikle burjuva kesiminin- fikirlerini taşıdığı görülür.

Neva yahut Seda-yı Ermeniyan gazetesini önemli kılan bir diğer husus da gazeteyi tanınmış bir Türkolog olan Mihran Apikyan'ın edebiyat çevrelerinde kullandığı mahlasıyla Mihran Mihri'nin ismiyle "*Ermeni gazetesi olmakla beraber kâmilten bitaraf olup Ermeniler ile mileli sairei Osmaniye arasında (trait d union) yani bir hattı vasıl, bir alet-i müdavelei efkâr teşkil*" amacıyla Ermenice yerine Osmanlıca çıkarmasıdır. Her kesimin ilgisini çekecek konular, yine toplumun her kesiminin anlayabileceği bir dil ve üslupla ele alınmış, vilayetlerde olup bitenler okuyucuya yerel gazetelerden alıntılar yoluyla aktarılmıştır.

Bir yandan Çarlık Rusya, diğer yandan İngiliz ve Fransız Devletleri Osmanlı Devleti'ni ve onun yerleştiği Türk nüfusu 1872-1912 yılları arasındaki kırk yıl içinde Avrupa yakasından uzaklaştırdı. Toprak kayıpları ve siyasi hezimet, adeta yıkılışın habercisi gibiydi. Dış politika ile ilgili konularda Osmanlı hükümeti, Makedonya, Girit, Arnavutluk, Trablusgarb (Libya), Tunus, Kuveyt ve İran; Arabistan'da ıslahat hareketleri ve Arap bağımsızlığı, Adalar ve Rumlar sorunu gibi her biri bir devleti temelinden sarsacak olaylarla uğraşırken,⁸³ gazetede sadece Yemen veya Girit konusuna yer verilmesi, onlarla ilgili haber veya yazılar ise Osmanlılık çerçevesinde değerlendirmesi de dikkati çekmektedir.

1-14 arası sayılar 24 Nisan-5 Eylül 1326 tarihleri arası yaklaşık beş aylık kısa bir dönemi kapsasa da konular Meşrutiyetin yeniden ilanı ve sonrasını ele aldığı için toplumsal yapı ve zihniyet dünyası hakkında önemli bilgiler içermektedir.

⁸⁰ "Kissadan Hisse", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 2, 1 Mayıs 1326, 1-3.

⁸¹ "İşte Meşrutiyet Ama Hani Adalet, Sür'at, Muavenet", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 7, 6 Haziran 1326, 1-3.

⁸² "Ermeniler Milleti Hakimeye Ne Dilden Yalvarmalı ve Niçeye dek?", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 3, 9 Mayıs 1326, 2-3.

⁸³ Bayram Bayraktar, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Subayların Siyaset Yapmasını Engellemeye Yönelik Uygulamalar", *Toplumsal Tarih*, XII/72 (Aralık 1999), 5.

Mihran Apikyan veya gazetede “sahip ve ser muharrir” olarak kullandığı ismiyle Mihran Mihri'nin bir anlamda tek başına çıkardığı gazetede dile getirilen görüşler veya Mihran Mihri'nin kişiliği ise Ömer Seyfettin'in 1918 yılında yayınladığı Ashab-ı Kehfimiz romanının yaşayan örneği niteliğindedir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

Akşin, Sina. *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: Gerçek Yayınları, 1980.

Ayhan, Bünyamin. “II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki, Siyaset ve Basın”, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, Konya: Palet Yayınları, 2010, 43-72.

Balkan, Yalçın. *Mihri'nin Mutavvel Sarf-ı Osmani'si*. Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Bayraktar, Bayram. “İkinci Meşrutiyet Döneminde Subayların Siyaset Yapmasını Engellemeye Yönelik Uygulamalar”. *Toplumsal Tarih*, XII/72 (Aralık 1999), 4-10.

Bildirici, Yusuf Ziya. *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*. Ankara: Kök Yayınları, 1999.

Bozkuş, Yıldız Deveci. *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller*. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.

Bozkuş, Yıldız Deveci. “Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler: Osmanlı Türkçesi ile Eserler yazan Ermeni Entelektüeller (1800-1923)”, *Erdem*, Sayı: 79 (Aralık 2020), 97-128.

Bozkuş, Yıldız Deveci, “Osmanlı Modernleşmesinde Ermeni Bir Entelektüel: Hukukçu Orhan Vahan”, *History Studies*, Doç. Dr. İlknur Mangır Karagöz Armağanı, 12/2, Nisan 2020, 413-426.

Cebe, Günil Özlem Ayaydın. *19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik*. Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Elöve, Mustafa Emil. “İkinci Meşrutiyet Devri Siyasi Hayatına Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, IX/1-2 (1952), 183-235.

Ergene, Oğuz-Namık Kemal Şahbaz. “Türkiye’de Dil Bilgisi Öğretiminin Tarihsel Gelişimi Açısından “Mutavvel Sarf-ı Osmani”, *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı: 24-28 Eylül 2012*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020, 1841-1851.

Ermeni Hastanesi Salnamesi 1939 Yıllığı. İstanbul: Aktaryan Basımevi, 1938.

Ersoy, Osman. “Türkiye’ye Matbaacılığın Girişi”. *Türk Kütüphaneciliği*, XXVIII/1-2(1979), 59-66.

Ertaş, Kasım. “Türk Dili ve Ermeniler: Osmanlı'nın Ermeni Dilbilimcileri”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 53 (Kış 2016), 151-162.

Ertuğ, Hasan Refik. “Türkiye’de Yabancı Dilde Basına Genel Bakış”. *Türkiye’de Yabancı Dilde Basın*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1985. 75-91.

Galanti, Avram. *Türkler ve Yahudiler*. İstanbul: Tan Matbaası, 1947.

Günay, Nejla. *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2020.

Gündüz, Ahmet. “Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Kayserili Müslim ve Gayrimüslim Memurların Aldıkları Madalya, Rütbe ve Nişanlar (M.1879-1909)”. *History Studies*, 3(2011), 123-145.

Güven, Melek Sarı. “Ermenilerde Aydınlanma ve Aydın Kavramlarının Gelişimine Basın Yayın Faaliyetlerinin Katkısı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XII/67 (2019), 364-369.

Karabetyan, Bedros Zeki. *Samatya Surp-Kevork Kilisesi Hatıra Kitabı*. İstanbul: Yeni Türkiye Basımevi, 1935.

Karagülle, Fırat. “Türk Edebiyatında Antoloji”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4/8, 2006, 383-404.

- Kocabaşoğlu, Uygur. “Hürriyet”i Beklerken: İkinci Meşrutiyet Basını. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Koloğlu, Orhan. “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”. *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, t.y..
- Koloğlu, Orhan. “Türkçe Dışı Basın”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, t.y..
- Koloğlu, Orhan. *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Koloğlu, Orhan. *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006.
- Koloğlu, Orhan. “II. Meşrutiyet’te Türkçe Dışı Basın”. *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*. Ed. Hakan Aydın, Konya: Palet Yayınları, 2010, 261-271.
- Mildanoğlu, Zakarya. *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. Yay. Haz. Ararat Şekeryan Nivart Taşçı, İstanbul: Aras yayıncılık, 2014.
- “Osmanlı’da Gayrimüslim Basından: Ermeni Açılımı ve Sonrası”. Haz. Murat Cankara, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 315 (Mart 2020), 4-7.
- Özcan, Abdülkadir. “Bab-ı Seraskeri”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 4. C. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Özçelik, İsmail. “Tanin Gazetesi ve Balkan Savaşları Öncesine Dair Bazı Tespitler”. *Türk Basın Tarihi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018, 787-813.
- Özşavlı, Halil. “Osmanlı Ermeni Basını Tanzimat’tan Ermeni Milleti Nizamnamesi ’ne Kadar (1839-1860)”. *Türk Basın Tarihi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018, 725-760.
- Pamukciyan, Kevork. *Biyografileriyle Ermeniler*. İstanbul: Aras Yayınevi, 2003.
- Somel, Akşin. “Osmanlı Ermeni Kültür Modernleşmesi Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”. *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*. 5 (2007), 71-92.
- Stepanyan, Hasmik A. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası 1727-1968*. İstanbul: Turkuaz Yayınevi, 2005.
- Şeyh Muhsin Fani (Hüseyin Kazım Kadri, ST). *10 Temmuz İnkılabı ve Netayici*. İstanbul: Y.y., 1336.
- Şimşir, Bilal N. *Ermeni Meselesi 1774-2005*. 6. Bsm. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2013
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Tuğlacı, Pars. *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*. İstanbul: y.y., 2004.
- Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi*, 1. Kitap. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınevi, 1976.
- Varlık, M. Bülent. *Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası*. Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınevi, 1981.
- Ziyad Ebuzziya. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Türkçe Dili Dışındaki Basını”. *Türkiye’de Yabancı Dilde Basın*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1985, 27-46.

Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

Neva yahut Seda-yı Ermeniyan

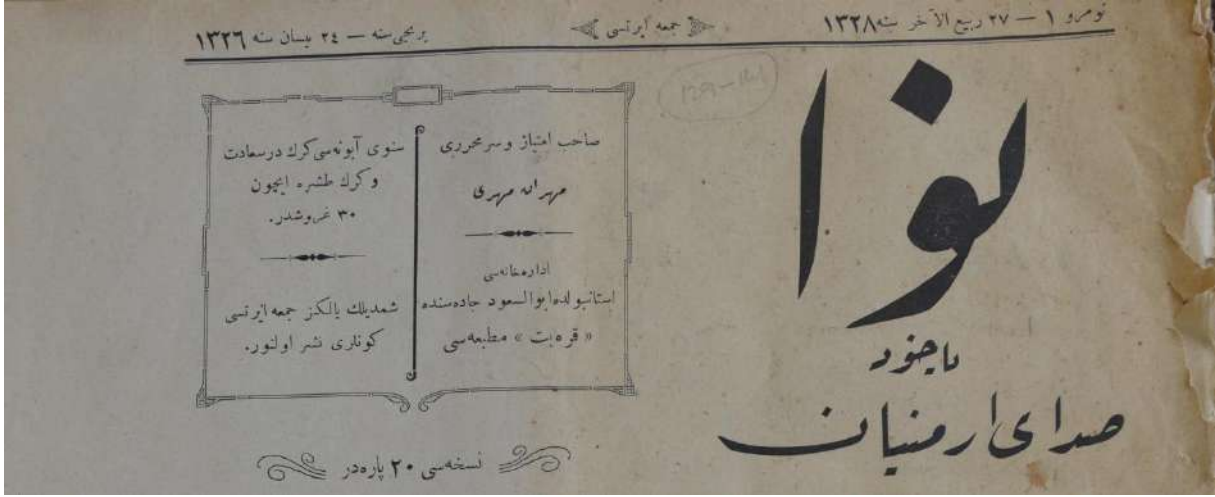
Tanin

İnternet Kaynakları

<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/1505>. Erişim: 12.03.2022.

EKLER

EK 1: Gazete başlığı ve örnekler

Gazetenin sahibi, başyazarı ve hatta gazetede yer alan haber ve yazıların çoğu Mihran Apikyan veya diğer adıyla Mihran Mihri imzasıyla yayınlanmış olmakla birlikte gazetenin dili Türkçe'dir ve Osmanlıca alfabe ile yazılmıştır. Bununla birlikte Osmanlıca alfabe yanında bazı deyim ve kavramların Fransızca veya Latincesi verilmiş, bazı deyim ve kavramlarda ise Osmanlıca yanında parantez içinde Latin alfabesi ile yazılmıştır.

نومرو ۱۴	
آثار مهري	
بارہ غروش	
۴۰	ترکجه دن ارمنيجه فرانسزجه لغات
۳۰	» مفصل »
۱۲	ارمنيجه دن ترکجه مفصل
۵	» مختصر »
۳	فنی لغاتجه
۲ ۲۰	نو اصول مکالمه فرانسوی طبع سادس
۶	مطول صرف عثمانی طبع خامس
۳	مختصر » » عاشق
	علاوه لی کلدسته محرات رسمیه و غیر رسمیه
۵	اونوزنجی طبع
۲	مختصر کلدسته » یکرمنجی طبع
۳	تجار منشاتی فرانسزجه لغتلی
۳	خلاصه قوانین عثمانیه طبع ثانی
۴	نظائر مجموعه سی
۳	تطبیقات منشآت
۴	معلم النبا یا خود مفتاح تطبیقات
۲ ۲۰	رهبر ترجمه از فرانسوی بترکی
۱ ۲۰	» » معلم
۳	مفتاح رهبر ترجمه
۲ ۲۰	همانجه منتخبات فارسیه
۱ ۲۰	معلم ترجمه از فرانسوی بترکی
۲	زبدۀ نحو عثمانی
۲	زبدۀ صرف فارسی
۲	لطائف آثار قسم ثانی
۱ ۲۰	» اول »
۳	مذاق ادبیات عثمانیه
۲	» » مفتاحی
۱	رسمی الفبای عثمانی
۳۰	» » رسمسز
۲	Alphabet ture
	رقعه خطی مشقلری بهری اون باره
	سرکز فروختی استانبولده سلطان هماننده امین
	بک خاتنده نومرو ۲

شماره ۱۴

(بازار)

زنجی سته - ۵ ایلول سنه ۱۳۲۶

ساحب امتیاز و سرسجری
پهران پجری

شدهك هفته بر دغه نشر
اولور.

سنوی آونهمی کرک در سعادت
و کرک طشره ایچون
۲۵ غروشدور.

اداره ماهمی
سلطان حامنده امین بك
خاتنه ۲۰۹ نومبرده

نونا

ماهور صدای ارمنیان

← نسخه سی ۱۰ پاره در →

و اهالی بی بر قیبول سورسی سوه سندن
اولدغه یوقاری طونرق جمیع فضائل
اولان ذات دولتکزه امتثالاً ترک شدت
واختیار عدل و نصفت بیورسولر چونکه
آرتق مدد الله ایحاق کیکم طابندی .
اگرچه یوقرعه جاسلرینک و بر دکاری
قرارلر اردولرجه و دائرله عسکرجه به تکرار
تدقیق ایلدیلور اینده آت آت اولججه
ساحی دخی مات اولور . چونکه ایشک
طولاشوب اوزرادینی محالرده مثلا بعض
نفوس مأموریتلرینده و بلدیبه هیئتلرینده
وساررده تم التدارک سطحی و خنالی واصلدن
عاری سوبار و بریاسور و بوندن بیسولک
مقدوریتلر حاصل اولور .
مثلا

مقری کویته دامادینک خامسی
انصالحه آیری غیری بر خانه سکز
سندنیرو او طور مقده اولان بر ارمق طول
خاتونسک بر دانه حک اولادینی محلی قرعه
جیلسی عسکر ایده بور آنک ایچون که محلی
بلدیبه هیئتی یوقادینک قرعه کشیده سی تاریخنه
قدر دامادی خانه سنده اسکان ایلدیکینی
بیلیور ایمش !! حالبوکه بونی نه محله
مختاری نه محله امامی ، نه قون قومشور
تصدیق ایده بور بالعکس جمله شهادت
ایده بورلرکه یوقادین ۸ سبه دنیرو آیری
خانه ددر و دامادله بر دام آلتده ساکن
دکلدر .

بیاده دائرهمی اوچجی شعبه سی ایسه
آرتق کیزت مشاغله نئی بیله پز یالکیز
بلدیبهک بو افادسته باقرق و سائر تعمیقانه
کیریشمه برک یوقادینک معنی دامادینر دبرک

اطفای برنجی طاوری اوچجی بلوکی افرادندن
میگردیج اقدی مخدومی هیراند

حریبه ناظری پاشا حاضر تلیرینک
نظر دقت عطوفیلرینه
زمان عالیکیزده مکلفیت عسکریه
هنوز تابع ایدیلان اهالی عثمانیه دن یک
چونک ایشک ستمار اولوق حبیبله احوال
عسکریه دن ییجر بولندقرینه تر حماً مقام
دولتکیزدن اولدغه تسبلات و مساعدیات
ارانه بیورلقده اولدینی انکار اولمه ماز .
بو ایسه اداره عسکریه عثمانیه تک
کال مهابتله برابر ساحت و شفقتله دخی
متحمل بولدیقنه دلیل جلیلدر .
آحق جای تأسف اولان بر جهت
وار اولدخی جابجاسلر قرعه داخلده فقی
بورکلی قصه فکری اعضاء دخی بولوق
حبیبله مصالحانسی هان بلانمقی برخشونت
واستعجاله نتیجه لیدیره رک حقیزلر
سره سته حقولور و حقولور سره سته دخی
حقیزلر کیرلیدیکی کورلکده ، وهله بعض
احوالده غایله لرک کل درجه ده عجز و خرا
کینلرندن درجه بتاثر اولیه رق حقیزلر
قانونک درجات تبدیله سی التزام ایلدیکده ،
ودعاها افراط غیرتله ادراک بشرک و سع
واصلطه سیغیمه جق کشفیه جیقیشلمقده
درکه بوندن تقدیر اوجا قارک سوندیکی و دعاها
سونه چکی نزد دولتکیزده وارسته
تذکاردر .

دامادک مجلس ملیز حیف اصلاحچت
جهت جمله عسکریه مزی حقیله دیکلیدی ،
کندی کندیسنی بر طاق بالا پروازلرک
[بدل تقدی ورمیز عسکر و رز] بولو
ششکین سوزلرینه قایدردی بو مسئله

EK 2. Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*İçindekiler***Sayı 1: 24 Nisan 1326**

“Maksadımız”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 1, 24 Nisan 1326, 1

“Mesleğimiz”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 1, 24 Nisan 1326, 1-2.

“Harbiye nazırı Zi Müfahiri Paşa Hazretlerine Ricai Mahsus”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 1, 24 Nisan 1326, 2.

“Ey Felek Niye Kıydın”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 1, 24 Nisan 1326, 2.

“İaneye İştirak Eden Zevat”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 1, 24 Nisan 1326, 2.

“Muhtelit Osmanlı Leyli Kız Mektebi”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 1, 24 Nisan 1326, 3.

“Ümera ve Zabitanımıza Beyanı-ı Teşekkür”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 1, 24 Nisan 1326, 3.

“Ermeniler Ne İstiyor?”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 1, 24 Nisan 1326, 3-4.

“Müştekisatımız”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 1, 24 Nisan 1326, 4.

Sayı 2: 1 Mayıs 1326

“Kıssadan Hisse: Arnavutluk ile Adana Hadiseleri Beyninde Bir Mukayese”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 2, 1 Mayıs 1326, 1-3

“Ahz-ı Asker Meclislerinde Acınaklı Manzaralar”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 2, 1 Mayıs 1326, 3-4.

“Arz-ı Teşekkür”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 2, 1 Mayıs 1326, 4.

“İhtar-ı Mahsus”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 2, 1 Mayıs 1326, 4.

Sayı 3: 9 Mayıs 1326

“Patrik Müşarünileyh Hazretlerinin Muharrer Aceze Şerefneştir buyurdıkları Namenin Harfiyen Tercümesidir”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 3, 9 Mayıs 1326, 1.

“Şükran”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 3, 9 Mayıs 1326, 2

“Ermeniler Milleti Hakimeye Ne Dilden Yalvarmalı ve Niçeye dek?”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 3, 9 Mayıs 1326, 2-3.

“Ermeni Gazetelerinden Muktebesat”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 3, 9 Mayıs 1326, 3

“Telgraf”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 3, 9 Mayıs 1326, 3.

“Tahmidat”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı 3, 9 Mayıs 1326, 3

“Ahz-ı Asker Meclislerinde Garip Meseleler”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 3, 9 Mayıs 1326, 3-4.

“Müntesibîn-i Hukuka Bir Sual”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 3, 9 Mayıs 1326, 4.

“Âsâr-ı Mihri”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 3, 9 Mayıs 1326, 4.

Sayı 4: 16 Mayıs 1326

“Ermenilerin Gözü Aydın, Efrad-ı Osmaniyeye Beyanname”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 4, 16 Mayıs 1326, 1

Mihran Mihri, “Bizim Mütalaamız”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 4, 16 Mayıs 1326, 2

Mihran Açıkyan, “Şark Şimendifer Kumpanyası Hâlâ Doymuyor, Osmanlıları Sevmiyor, Vatan Evlatlarını Sızlatıyor Cızlatıyor”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 4, 16 Mayıs 1326, 2-4

“Harbiye Nezaret-i Celilesine Âcizane Bir İfade”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 4, 16 Mayıs 1326, 4.

“Kusursuz İnsan Kusursuz Daire Olamaz”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 4, 16 Mayıs 1326, 4.

“Tekzib”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 4, 16 Mayıs 1326, 4.

“İhtar”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 4, 16 Mayıs 1326, 4.

Sayı 5: 23 Mayıs 1326

M., “İslam Askeri Ermeni Askerine İmreniyor. Hristiyan Askerinin Namını Yine Hristiyan Askeri Lekedar ediyor”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 5, 23 Mayıs 1326, 1.

M., “Bu kadar Duygusuzluk Hiç Afv Olunamaz”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 5, 23 Mayıs 1326, 2.

“Ermeni Patriği Kürdistanı Devre Çıkacak İmiş”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 5, 23 Mayıs 1326, 2-3.

“Ahz-ı Asker Meclislerinde Garip Meseleler”, *Neva yahut Seda-yı Ermeniyān*, Sayı: 5, 23 Mayıs 1326, 3-4.

Sayı 6: 31 Mayıs 1326

M., "Osmanlıya Bir Tek Selam Ver, Artık Yiyeceğini Düşünme", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 6, 31 Mayıs 1326, 1-2.

"Mevtamıza Yine Taarruz Ediliyor", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 6, 31 Mayıs 1326, 2-3

. A, "Hem Haysiyet-i Devlet Hem Cihet-i Menfaat", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 6, 31 Mayıs 1326, 3-4.

Mihran, "Ziyafet Padişahı", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 6, 31 Mayıs 1326, 4.

"Esnan Erbabı Tehil Edebilir mi?", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 6, 31 Mayıs 1326, 4.

Sayı 7: 6 Haziran 1326

"İşte Meşrutiyet Ama Hani Adalet, Sür'at-i Muavenet", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 7, 6 Haziran 1326, 1-3

"Tarsuslu Gürgitlize Esad Ağa", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 7, 6 Haziran 1326, 3

"Hasköy Ahzı Asker Şubesine Bir Sual", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 7, 6 Haziran 1326, 3.

"Ahzı Asker Meclislerinde Garip İttiradsizlikler", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 7, 6 Haziran 1326, 4.

"Erzurumdan Tahrirat", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 7, 6 Haziran 1326,4.

Mihri, "Zabitana Mahsus Beyanname", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 7, 6 Haziran 1326, 4.

"Ermeni Gazetelerinden Muktesebat", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 7, 6 Haziran 1326, 4.

Sayı 8: 13 Haziran 1326

"Apikyan, Vaiz Tanielyan Nerses Efendi", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 8, 13 Haziran 1326, 3

"Türk Kadınlarında Efkâr ve Hissiyat-ı Aliye (Mabadi var)", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 8, 13 Haziran 1326, 3-4.

Mihran, "Ermenilere Kanunu Esasi", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 8, 13 Haziran 1326, 4,

"İhtar", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 8, 13 Haziran 1326, 4.

"Muhaberat", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 8, 13 Haziran 1326, 4.

"Cevabımız", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 8, 13 Haziran 1326, 4.

Sayı 9: 26 Haziran 1326.

Mihran Mihri, "Ermeni Askeri", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 9, 26 Haziran 1326, 1.

"İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Cinayeti Siyasiye (Selanik'te Münteşir Rumeli Gazetesinden muktebes)", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 9, 26 Haziran 1326, 2-3.

Ahmed Ragıb, "Girit Meselesi Dolayısıyla Türkiye-Yunanistan Münasebeti", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 9, 26 Haziran 1326, 3-4.

"Emlak-ı Ma'sube", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 9, 26 Haziran 1326, 4.

"Ermeni Gazetelerden Muktesebat", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 9, 26 Haziran 1326, 4.

"İhtar", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 9, 26 Haziran 1326, 4.

"Muhaberat", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 9, 26 Haziran 1326, 4.

Sayı 10: 4 Temmuz 1326

Mihri, "Uyanın Artık Osmanlılar", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 10, 4 Temmuz 1326, 1-3.

"Donanma-ı Humâyun İnesine Ermenilerin İştiraki", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 10, 4 Temmuz 1326, 3.

Ahmed Ragıb, "Girit Meselesi Dolayısıyla Türkiye- Yunanistan Münasebeti (9. Sayıdan devam)", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 10, 4 Temmuz 1326, 3.

"Yunan Komiteleri Tarafından Rumeli'de Tevzii edilen Bir Manzume Tercümesi (Rumeli gazetesinden muktebes)", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 10, 4 Temmuz 1326, 3.

"Türk Kadınlarında Efkâr ve Hissiyat-ı Aliye (sekizinci sayının devamı)", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 10, 4 Temmuz 1326, 4.

Mihri, "Kurra Meclislerinde kadınların Şehadeti", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 10, 4 Temmuz 1326, 4.

"Muhaberat", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 10, 4 Temmuz 1326, 4.

"İhtar", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyan*, Sayı: 10, 4 Temmuz 1326, 4.

Sayı: 11: 11 Temmuz 1326

Mihri, "Kur'a Meclisleri", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 11, 11 Temmuz 1326, 1-3.

"Türk Kadınlarında Efkar ve Hissiyat-ı Aliye (önceki sayının devamı)", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 11, 11 Temmuz 1326, 4.

Mihri, "Hereke Tenrihi", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 11, 11 Temmuz 1326, 4

"Ermeniler Hamiyette Türkler ile Yarış Ediyor", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 11, 11 Temmuz 1326, 4

Sayı: 12: 18 Temmuz 1326

Mihri, "Bu Ne Bedbahtlık Hâlâ Askere Gideceğimiz Zamanı Bilemiyoruz", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 12, 18 Temmuz 1326, 1-2,

İmamoğlu, "Uyanın Ey Osmanlılar", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 12, 18 Temmuz 1326, 2-3.

"Harcırahlar: Dâhiliye, Adliye ve Maliye Nazırları Beyler Hazaratına", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 12, 18 Temmuz 1326, 3-4.

"Fena Kurban Olmuş Osmanlı Bir Ermeni", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 12, 18 Temmuz 1326, 4.

"Ermeniler ile Türklerin Derecei Muhadeneti", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 12, 18 Temmuz 1326, 4.

"Makriköy (Bakırköyün eski adı) Kulübü", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 12, 18 Temmuz 1326, 4.

"Çiftlik Baytarı", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 12, 18 Temmuz 1326, 4.

Sayı: 13

Bu sayı Koleksiyonda eksik.

Sayı: 14: 5 Eylül 1326

Mihran, "Harbiye Nazırı Paşa Hazretlerinin Nazarı Dikkati Atufetlerine", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 14, 5 Eylül 1326, 1-3.

"Balıkesir'de Garip Bir Dava", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 14, 5 Eylül 1326, 3-4.

"Muhtelif Mahallerden Varid Olan Suallerin Tahririnden", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 14, 5 Eylül 1326, 4.

"Çar Sancaktan", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 14, 5 Eylül 1326, 4.

M., "Devlet Tecil Ediyor Fakat İhmal Ettik Demiyor", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 14, 5 Eylül 1326, 4.

M., "İttihadı Anasıra Hadim Olan Darüttahsilin Heyeti İdaresi Hep Bir Anasırdan mı Olmalı?", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 14, 5 Eylül 1326, 4.

"Asarı Mihri", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 14, , 5 Eylül 1326, 4.

"İhtar", *Neva yahut Seda-yı Ermeniyani*, Sayı: 14, 5 Eylül 1326, 4.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 71 (2022), 320-336.

Geliş/Received: 01.06.2022

Kabul/Accepted: 16.08.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1124678

(Araştırma Makalesi/Research Article)

RIZA PEHLEVİ DÖNEMİNDE İRAN'DA MODERNLEŞME HAREKETİ VE BU HAREKETTE TÜRK DEVRİMİNİN İZLERİ*

THE MODERNIZATION MOVEMENT OF IRAN IN THE PERIOD OF SHAH RIZA AND THE IMPACTS OF TURKISH REVOLUTION ON THE MOVEMENT

ELİF TÜRKİSLAMOĞLU**

ÖZ

Türkiye ve İran'ın 20. yüzyılın ilk yarısındaki modernleşme ve ulus devlet kurma çabaları birbirine yakın bir görünüm arz etmektedir. Şah Rıza Pehlevi'nin yönetimindeki İran, Atatürk yönetimindeki Türkiye Cumhuriyeti'ni bu çabada önemli bir model olarak benimsemiş ve takip etmeye çalışmıştır. Ancak İran'dan farklı olarak yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin arkasında bir yüzyıldan fazla süredir devam eden bir modernleşme birikimi söz konusudur. İki ülke arasındaki bu fark sadece modernleşme hareketinin hızını ve kalıcılığını değil, ulus devletin inşası süreçlerini ve sonuçlarını da etkilemiştir. Bu makalede 20. yüzyılın başlarında İran'ı modern bir ulus devlet yapma çabasındaki Rıza Pehlevi yönetiminde söz konusu çaba kapsamında atılan adımlar ile bunlar üzerinde Türkiye'de Atatürk'ün liderliğindeki devrimlerin izlerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda öncelikle ilk İran ve Türkiye'nin modernleşme geçmişleri ele alınmıştır. Ardından İran'da 1920-40 yılları arasında gerçekleştirilmeye çalışılan ulus-devlet kurma süreci ile bu süreçte Türkiye'deki ulus devlet kurma süreci arasındaki benzerlikler yahut farklılıklar üzerinde durulmuştur. Son olarak Atatürk'ü örnek alan Rıza Şah'ın başardıklarının yahut başaramadıklarının bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

Turkey's and Iran's endeavours for modernization and building a nation state display a similar outlook to each other. Iran, during the rule of Shah Rıza Pehlevi, adopted Republic of Turkey, under the rule of Atatürk, as a significant model in this endeavour and tried to follow it. However, in this period Turkey, different from Iran, had an accumulataion of modernization past, more than one hundred years. This difference between the two countries not only affected the speed and sustainability of the modernization movement, but also affected the processes and results of building nation state. The study aims o put forward the steps taken by Rıza Pehlevi to make Iran a modern nation state in the early years of the 20th century, and the prints of the revolutions realized in Turkey the leadership of Atatürk on those steps. Within this context, Iran's and Turkey's modernization pasts are examined at first. Then it's tried to analyze the process of building a nation state in Iran from 1920 to 1940 and the similiraties and differences Turkish one. And lastly it aims to evaluate what Shah Rıza, who took Atatürk as a role model, could and couldn't do in his country.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Devrim, İran, Rıza Pehlevi, Türkiye.

Keywords: Atatürk, Iran, Revolution, Rıza Pehlevi, Turkey.

* Bu makale 20-21 Kasım 2021 tarihlerinde düzenlenen 1. Uluslararası Artuklu İktisadi, İdari, Sosyal Bilimler Kongresinde sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

** Dr., Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, eliftio@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-0100-1884.

Extended Abstract

Turkey and Iran are two countries that witnessed significant political and social transformation in the early years of the 20th century. While endeavouring for modernization, they both went through wars, occupations and change of administrations and regimes in those years.

The Ottoman Empire collapsed after the First World War and instead of it, the Republic of Turkey was established. Iran continued the regime of shah with the Pehlevi Dynasty. The revolutions in Atatürk's leadership have a more rooted and definite direction in Turkey's modernization efforts that had lasted since the beginning of the 19th century. On the other hand Iran, who started its modernization movement after half a century from Turkish one, took a position of following Turkey in a sense in 1920s. We can see similar steps in both countries such as receiving Western codes in legal issues, changing the way of dressing, Westernization in education and culture and as efforts to improve nation consciousness. As a matter of this fact, it is possible to see that two countries are compared to each other very often in the studies focusing on Turkey's and Iran's history in 1920s and 1930s.

Eventhough there are many similarities between Turkey's and Iran's modernization movement in early 1920s, political, social and economic dynamics coming from their past caused different results in these movements. Atatürk revolutions moved Turkey's two-century modernization efforts into a distinct level and penetrated into the society. When Rıza Pehlevi wanted to begin modernization movement in his country, Mustafa Kemal Atatürk succeeded to form a republic depending on people's sovereignty after a six-century sultanate. In Iran when the disputes raised about establishing a republic, reactions of religious clerics obstructed it and Pehlevi maintained shah regime. So what happened in the early 1920s in Iran was only a change of dynasty. This split displays the differences in the history of the two countries: How much religion is important as a social power in Iran; and the secular characteristic of Turkey's modernization that had begun in Mahmut II era and gained a momentum in Republican era. Moreover, we can say that the positions of state and religion against to each other have been different in Iran and Turkey, a reality, as considered, resulting from the difference between Shia and Sunnism. Religion has been an institution under the state's authority in Turkey since the Ottoman Empire. Eventhough the control of religion was weakened with the decline of the Empire, it had never become a power separated from the state authority and directing it. On the other side, in Iran, the religion, especially the religious clerics, called ulema, had turned into an authority directing the society and imposing pressure on the state. Therefore Rıza Pehlevi, despite his attitude against religion in the favour of secularisation, couldn't succeed to hold a control mechanism on clerics and medreses, religious schools; and moreover he had to give serious consents to them. This difference coming from their history is one of the dimension helping to understand why modernization movements resulted differently in Turkey and Iran.

Another dimension of the split in their paths to modernization is their regimes in 1920s and 1930s. It could be said that both Atatürk and Rıza Pehlevi formed an "absolute" authority in their rule. But this "absolute" way of their rule is open to a dispute. Because the Republic of Turkey took a path allowing opposition and resulting a multi-party democratic system. Eventhough Atatürk took initiative to endorse establishing of an opposition party, Liberal Republican Party, in 1930. This experience had lasted just four months, but it shows Atatürk's intent to form a real democracy. And in 1946 the regime could easily turned into a multi-party system as a final phrase of Turkish democracy. When it comes to Iran, although Pehlevi adopted a harsh manner to form his authority, it is hard to say that he had an "absolute" authority against tribal uprisings, ulema and bazaar. So we can talk about that there was a dequete kind of balance of powers in Iran in those years. Their struggle affected penetration of Iran's modernization movement into the society.

In conclusion, while Iran and Turkey took similar steps in the way of modernization, different from Atatürk's revolutions, Pehlevi's reforms were not enough for a rooted social transformation. However in his son's rule, Muhammed Rıza Pehlevi, Iran maintained its attitude in the direction of modernity, he could do this by lasting his authoritarian administration and with the interferences of the West. So the Pehlevi rule could live until the Islamic Revolution in Iran in 1979.

Giriş

Türkiye ve İran 20. yüzyıla modernleşme çabasıdaki iki ülke olarak girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çabası 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış ve İran'a göre daha kapsamlı ve sistemli bir görünüm arz etmiştir. İran'daki modernleşme hareketleri ise daha çok Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nde olanları izlemek şeklinde belirmiştir.

19. yüzyılda Batı kapitalizminin Doğu'ya doğru yayılması önce Osmanlı İmparatorluğu'nu, sonra da İran'ı etkilemeye başlamıştır. Bu yayılma Osmanlı'yı varlığını devam ettirebilmek için Batı gibi olma yoluna ittiği gibi, İran'ı da benzer bir süre sevk etmiştir. Osmanlı'dan farklı olarak İran'da bu süreç daha dağınık ve kararsız bir seyir izlemiştir. Yüzyılın ikinci yarısında tahta geçen Nasıreddin Şah, devletin aşiretler karşısında zayıflığını gidermek için öncelikle orduyu güçlendirme çabalarına girişmiştir. Ancak bu Osmanlı'da olduğu gibi, devletin diğer alanlarına da sirayet eden geniş çaplı bir reform hareketi değildi. Zira Nasıreddin Şah'ın yönetimindeki devletin böyle reformları yürütecek denli bir gücü ve malî imkânları söz konusu değildi. Aşiretler ve ulema karşısında daha zayıf bir merkezi devlet söz konusu idi. Öte yandan İran'da Batılı devletlerle, özellikle İngiltere ile yapılan kapitülasyon anlaşmaları ülkeyi Batı kapitalizminin etkisine sokmuştur. Ayrıca bu dönemde İran, Rusya ile İngiltere arasında bir nüfuz savaşının alanı haline gelmiştir. Dolayısıyla bir anlamda modernleşme çabaları Batılı devletlerin müdahalelerine karşı devleti güçlendirme isteğiyle başlamıştır. Fakat Kaçar hanedanının Batılı müdahalelere karşı ülkeyi yeterince koruyamaması, kötüleşen mali durum İran'da çarşığı ve ulemayı Meşrutiyet'in ilanı için gösterilere sevk etmiştir. Böylece ilk ciddi toplumsal ve siyasi dönüşüm 1906 yılında anayasanın kabulü ve meşruti yönetime geçişle başlamıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı, savaş sonrasında da devam eden İngiliz müdahaleleri İran'ın siyasi bağımsızlığını sınırladığı gibi, toplumsal ve ekonomik koşullarını da giderek kötüleştirmiştir. Nasıreddin Şah tarafından kurulan Kazak Tugayı subaylarından Rıza Şah 1921 yılında Tahran'da kontrolü ele alarak devletin başına geçmiştir. Yarım yüzyıl önce Nasıreddin Şah'ın başlatıp başaramadığı merkezi devleti ve orduyu güçlendirme çabalarına bu defa Rıza Şah daha kararlı bir biçimde girişmiştir. Bu bakımdan Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye'de yaptığına benzer reformları ülkesinde gerçekleştirmeye çalışmıştır.¹

Türkiye'de Cumhuriyetin kurulmasından sonra başladığı gibi İran'da da Rıza Şah ulus devletin inşası sürecine önem vermiştir. İki ülke birbirinden farklı nedenlerle modernleşmeyi ve devlet inşası faaliyetlerini eş zamanlı olarak yürütmüşlerdir. Ancak bu hareketin iki ülkedeki sonuçları birbirinden farklı olmuştur.

Bu çalışmanın amacı; 20. yüzyılda farklı koşullarda Türkiye ile benzer deneyimleri yaşayan ve Rıza Pehlevi döneminde yoğunlaşan İran'daki modernleşme çabalarında Atatürk Türkiye'sindeki devrimlerin izlerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda ilk bölümde Türkiye'nin daha kısa, İran'ın daha geniş olmakla birlikte, modernleşme geçmişlerine değinilmiş, ikinci bölümde de İran'da 1920-40 arası dönemde Rıza Pehlevi iktidarıyla başlayan ulus-devlet kurma süreci ile bu süreçteki Türk devriminin etkileri üzerinde durulmuştur. Son olarak Atatürk'ü örnek alan Rıza Şah'ın başardıklarının yahut başaramadıklarının bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır.

1. Türkiye ve İran'da Modernleşme Süreci

Türkiye ve İran'da modernleşme süreci çoğunlukla Batılılaşma olarak adlandırılır ve özellikle Türkiye'de yaklaşık iki yüzyıllık bir çabayı konu edinir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı karşısında hem askeri hem de sosyo-ekonomik alanda sürekli gerilemesi devleti yönetenleri yenileşme çabalarına sevk etmiştir. Batılı ülkelerin 16. yüzyıldan itibaren Coğrafi Keşifler, Rönesans ve Reform hareketleri, ardından Aydınlanma ve Sanayi Devrimleri ile kaydettiği muazzam gelişme İmparatorluğun ancak Batı'nın askeri, siyasi, idari, hukuki yapısını, kurumlarını örnek alarak, başka bir ifadeyle "Batı gibi" olarak kurtulabileceği düşüncesini uyandırmıştır. İran ise, Batı'yla Osmanlı'ya göre daha zayıf bağlara sahip olmakla birlikte, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Batılılaşma tartışmalarına sahne olmaya başlamıştır. Osmanlı için Batı Avrupa iken İran için hem Avrupa hem de Osmanlı Batı'dır.

Modernleşme hareketini anlatmadan evvel birtakım kavramları açıklamakta fayda görülmektedir. Zira sıkça birbiri yerine konan modernizm, modernlik (modernité) ve modernleşme de birbirinden farklı kavramlardır. Modernite Batı'da Aydınlanma, Rönesans, Reform hareketleri sonrasında kurulan ulus-devlete giden süreçtir. Sosyolojik anlamda kentleşmenin başlaması, toplumsal sınıfların belirginleşmesi, kadının ekonomik üretim

¹ William L. Cleveland-Martin Bunton, A History of the Modern Middle East, Philedalphia: Westview Press, 2009, 111-116, 146, 187.

süreçlerine katılması modernitenin sonuçlarıdır.² Anthony Giddens'e göre moderniteyi özgün kılan "devamsızlık" özelliğidir. Tarihsel materyalizme dayanan bu düşünce modernite öncesi ile modernite arasında belirgin bir kırılma olduğunu ileri sürer. Çünkü moderniteyle birlikte toplumsal ve bireysel hayatın her aşaması derinden, sarsılmış ve değişmiştir.³ Alain Touraine de modernitenin sadece değişim veya birtakım olaylar silsilesi olmadığını; akılcı, bilimsel, teknolojik ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırılması olduğunu kaydetmektedir. "Her şeyden önce kendisini bir kutsal vahiye ya da ulusal öze uygun olarak örgütlemek ve bu yönde eyleme geçmek isteyen bir toplumu modern olarak nitelemek olanaksızdır... Modernite toplumsal yaşamın çeşitli bölümlerinin giderek artan farklılaşmasını içerir. Bu bölümler ise siyaset, ekonomi, aile yaşamı, din ve özellikle sanattır."⁴ Bu tanımlamalardan modernite için kısaca din kuralları ve gelenekler etrafında kurulan bir toplumsal yapının köklü bir biçimde değiştiği, toprağa dayalı üretim ilişkilerinden sanayileşmeye ve kentleşmeye geçildiği, ulus-devletin ve bireyin ön plana çıktığı bir olgu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Batı'da geleneksel krallıkların yıkılıp ulus-devletlerin kurulmaya başlandığı Aydınlanma ve Sanayi Devrimi sonrası toplum düzeni bir anlamda modernitenin kendisidir.

Batı modernitesinin dışında kalan toplumlar açısından ise moderniteye doğru gitme çabaları modernleşme hareketleridir. Modernleşme hareketleri Batı ile (ki Batı da büyük ölçüde Avrupa'dır) özdeşleştiğinden Türkiye'de ve modernleşme çabası içindeki ülkelerin çoğunda daha Batılılaşma olarak adlandırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesiyle ve eşzamanlı olarak Batılı devletlerin yükselmesiyle birlikte, Osmanlı idarecileri arada oluşmaya başlayan açığı Batılılaşma yoluyla kapatmaya çalışmışlardır. Ancak bu konuda kayda değer adımlar ancak 19. yüzyılda II. Mahmut devrinde atılabilmektedir. Bu amaçla öncelikle askeri alanda olmak üzere, Batı medeniyetinin yönetim biçiminden, hukuk ve toplumsal yaşam alanı düzenlemelerine kadar birçok özelliği örnek alınmaya başlanmıştır.⁵ Tanzimat Fermanı ile birlikte Batılılaşma çabaları daha sistemli bir hal almıştır. II. Mahmut döneminde başlanan değişim çabalarına kültür hayatında da edebiyattan düşünce akımlarına kadar pek çok yenilik eklenmiştir.⁶ İmparatorluğun bütün 19. yüzyıl boyunca gerçekleştirmeye çalıştığı reformları onu yıkılıştan kurtaramamıştır; ancak idarede, eğitim sisteminde, hukukta ve siyasi hayatta parlamenter sistem deneyimleri Cumhuriyet için kayda değer bir kurumsal miras bırakmıştır.

İran'ın modernleşme çabaları Osmanlı'dan sonra başlamıştır. Avrupa etkileri İran'a, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha sonra yansımış ve etkisi daha sınırlı kalmıştır. Safevi Hanedanının 1772'de düşüşü ile 1794'te Kaçar Hanedanının yükselişine kadar olan süreçte İran'da adem-i merkezîyetçi unsurlar iyice kök salmış, Kaçar şahları da bunları kısıtlayacak kadar etkili olamamıştır. Safevi şahlar aynı zamanda Şiiilikteki⁷ "Kayıp İmam"ın temsilcileri olarak kabul edilmekte, böylece dünyevi otoritelerini de meşru kılabilmekteydiler. Fakat Safevi Hanedanlığı sonrasında güçlenen Şii ulema Kaçar Hanedanlığını sadece dünyevi bir güç olarak kabul etmiş, kendilerine içtihat verme yetkisine sahip din adamları hukuk ve dini uygulamalar konusunda yorum yapma

² Besim Dellaloğlu, *Ahmet Hamdi Tanpınar: Modernleşmenin Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012, 43.

³ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Çev. Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012, 4.

⁴ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016, 25.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013, 6.

⁶ Batılılaşma konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*; Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

⁷ İslamiyet, Hz. Muhammed'in vefatından sonra, onun halefinin kim olacağı meselesinden doğan bir bunalım ile Sünnilik ve Şiiilik olarak ikiye bölünmüştür. Sünni görüşe göre Peygamber, kendisinden sonrası için bir halife bildirmemiştir ve bu nedenle ilk Müslümanlardan ve Hz. Peygamber'in yakınlarından Hz. Ebubekir'in halifeliği uygun görülmüştür. Buna karşın Medine'de bir kısım çevrelerde Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra halifelik için daha uygun olduğu inancı ortaya çıkmıştır. Bu çevreler zamanla yayılmış, zamanla "Şiat Ali", "Ali taraftarları" yahut kısaca Şia olarak adlandırılmaya başlamıştır. Hz. Ali'nin torunları Hz. Hüseyin'in 680 yılında Emevi orduları tarafından Küfe yakınlarındaki Kerbela'da şehit edilmesinin ardından Şii çevrelerde Hz. Ali'nin diğer oğlu Hanefiyye, "gerçek İslam'ı geri getirip, yeryüzünde adalet kuracak ve ezilenleri zorbalıktan kurtaracak" olan "imam ve Mehdi" ilan edilmiştir. Şii tarihçisi Farhad Daftary, "Mehdi" fikrinin "Emeviler yönetiminde ikinci sınıf Müslüman muamelesi gören Arap olmayan Müslümanlara özellikle çekici geldiğini" ileri sürer. Şiiilik de iki ana koldan gelişmiştir: Keysaniyye ve İmamiyye. Keysaniyye, Hanefiyye destekçilerinin arasında gelişip zamanla radikall kollara ayrılırken, İmamiyye Hz. Hüseyin'in soyundan gelen imamları tanımışlar ve On İki İmamcılar ve İsmaililer adlı iki büyük kola ayrılmışlardır. Yeryüzünde her zaman bir imamın varlığının zorunluluğunu vurgulayan imamet öğretisine bağlı Şii gruplardan biri 10. yüzyılda Hz. Ali'den beri devam eden imamlar zincirinde on birinci İmam Hasan el-Askeri 874'te ölünce İmami taraftarları arasında bir veraset krizi ortaya çıkmış ve on ikinci imam belirlenememiştir. Bu kriz sonrası İmami Şiiiler pek çok kola ayrılmış ve bunlardan yalnızca on ikinci İmamcı Şiiiler varlığını sürdürmüşlerdir. Bunlara göre dünya asla imamsız olamayacağı ve on ikinci imam Hasan el-Askeri'nin ölümünden beri kayıp olduğu için onun "kayıp" olduğu ve "Mehdi" olarak geri döneceği inancı ortaya çıkmıştır. Bkz. Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014. Şiiilik ile ilgili ayrıca Abdülbaki Gölpınarlı'nın *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiiilik* (İstanbul: Der Yayınları, 1987) başlıklı çalışmasına bakılabilir.

yetkisinin kendilerine ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. 18. yüzyılda birkaç tane olan müçtehit sayısı 19. yüzyılda artmış ve müçtehitler arasında bir hiyerarşi doğmuştur. Böylece Safevi Hanedanlığı döneminde Şiilik ve devlet birbiriyle örtüşürken, Kaçarlar döneminde Şiilik devletten bağımsız bir kurum olarak yaşayamaya başladı. "Kayıp İmam"ın kararlarını uyguladığı iddiasında olan Şii ulema İran'da şahların politikalarına karşı en güçlü muhalif konumuna gelmiştir.⁸ Türkiye ile İran'ın modernleşme süreçlerindeki temel farkın sekülerleşme-dinselleşme ayrımı olduğunu belirtmek gerekir. Türkiye'de hukuk, eğitim ve idare alanında Tanzimat Fermanı'ndan bu yana sekülerleşme eğilimi hız kazanırken, devlet bir toplumsal kurum olarak dini daha çok denetimi altına alma mücadelesine girerken İran'da aksi yönde bir gelişme söz konusu olmuş, din devletten ayrı bir güç odağı olarak toplum ve hatta devlet üzerinde denetim kurma iddiasında olmaya başlamıştır.

İran'ın modernleşme çabaları 19. yüzyıl için hareketi yürüten idarecilerin yetersizliği ve süreksizliğinden, ayrıca toplumsal muhalefetin yoğunluğundan dolayı hedefine ulaşamamıştır. Zaten bu yüzyılda başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Fransa ve Almanya gibi büyük güçlerin mücadelesine tanık olan İran toprakları, Kaçar Hanedanı döneminde dini liderlerin ve toprak sahibi aşiretlerin toplum üzerindeki nüfuzlarını giderek artırmalarına tanık olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında Nasreddin Şah döneminde ise Batılı güçlerin İran üzerindeki etkileri devam ederken ülkenin eğitilmiş kesiminin Batılılaşmaya olan ilgisi de artmıştır. Ancak Nasreddin Şah, bu Batılılaşma hamlelerini İngiltere ve Rusya'ya kara ve demiryollarının, ormanların ve madenlerin işletimi, Hazar Denizi'nde balıkçılık ve petrol rezervlerinin işletilmesi gibi büyük tavizler vererek gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu da ülke içinde büyük ayaklanmalara yol açmış, 1896'da Nasreddin Şah'ın suikastına kadar varmıştır.⁹

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren söz konusu siyasi ve toplumsal karışıklıklarla eş zamanlı olarak artan dini baskı ve dini önderlerin Şii toplumundaki özgün konumları İran'da modernleşmenin reddini öne süren tavırları yükselmeye başlamıştır. 20. yüzyılın başından itibaren İran'daki modernleşme girişimleri daha çok siyasi talepler ve dini güçlerin denetiminden dolayı etkisiz kalmıştır. Ancak en ciddi girişimler yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Rıza Pehlevi'nin sekülerleştirici adımları ve aşiretlerin güçlerini kırma yolundaki çabalarıyla dini ve toplumsal güçlerin bir nebze olsun siyasi denetim altına alınmasıyla mümkün olabilmıştır.¹⁰ Bu siyasi denetim Rıza Pehlevi'nin iktidarıyla kurulabilmıştır. Aynı dönemde Türkiye'de de Cumhuriyet kurulmuş, Atatürk devrimleri ile modernleşme hareketi daha da hızlanmıştır.

Ülkelerin modernleşme süreçlerini yedi ayrı gruba ayıran ABD'li modernleşme kuramcılarında C. E. Black, Türkiye ve İran'ı beşinci gruba yerleştirmiştir. Japonya, Rusya, Afganistan, Etiyopya, Tayland ve Çin'in de yer aldığı bu gruptaki ülkeler dışarıdan müdahalelere maruz kalsalar da hiçbir zaman sömürge olmamaları ve uzun bürokratik deneyimleri ile bir devlet geleneği içinde ülke bütünlüğünü sağlamayı başardıklarını dile getirir. Modernleşme adımlarını atmamaları halinde sömürgeleşmekten kaçınamayacaklarının farkında olan bu ülkelerde modernleşme girişimleri daha çok devleti güçlendirme ve yabancı baskılara karşı güçlerini artırmaya yönelik olduğundan sınırlı bir modernleşme gerçekleşmiş ve köylülük bu gelişmelerden pek etkilenmemiştir. Black buna bağlı olarak, dışarıdan gelen güçlü modernleştirici baskılar karşısında bu toplumların bütünlüklerini korumayı sağlayan geleneksel kültürlerinin birleştirici etkisinin kimlik bilincinin dönüşüm sürecini geciktirdiğini belirtir. Ayrıca bir diğer ortak özellik olarak modernleştirici önderlerin bu ülkelerin iç dinamiklerine bağlı olarak ortaya çıktığını ve iktidara gelişlerinin Batı'daki gibi geniş kitlelerin katıldığı ihtilal sonucu olmadığını vurgular.¹¹ Black'in söylediklerini başka türlü ifade etmek gerekirse; Türkiye ve İran'da ulus-devletin oluşumu Batılı ülkelerde olduğu gibi toplumun hemen bütün katmanlarının dâhil olduğu, uzun zamana yayılan evrimsel bir süreç değil, var olan meşrutî devletlerin yıkılma/yok olma tehlikeleri karşısında devleti idare edenlerin, aydın-bürokrat kesimlerin yürüttüğü devrimsel bir süreç sonunda olmuştur. Aynı şekilde iki ülkede modernleşme hareketi de sözü edilen sınıfın inisiyatifinde ve karizmatik liderlerin öncülüğünde olmuştur. Ancak Türkiye açısından İttihat ve Terakki Fırkasının II. Meşrutiyet'le birlikte iktidara gelişiyle Türkçülük akımının güç kazanması¹² ve Birinci Dünya Savaşı sonrası ulus-devlete giden sürecin oluşumunu kolaylaştıran tarihsel olayların etkisini buraya not düşmek gerekir. Bu etki de İran ile Türkiye'nin modernleşme süreçleri arasındaki bir diğer fark olarak görülebilir.

⁸ Cleveland-Martin Bunton, *A History of the Modern...* 110.

⁹ Donald N. Wilber, *Contemporary Iran*, London: Thames and Hudson, 1963, 60-63.

¹⁰ Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800 -1941)*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2011, 59; Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, 1982, 140-141.

¹¹ C. E. Black, *The Dynamics of Modernization*, New York: Harper & Row Pub., 1966, 119-123.

¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, İstanbul: Kırmızıkeçi Kitabevi, 2015, 173-195.

Devlet eliyle ve devlet öncelikli modernleşme, Türk ve İran modernleşmelerinin ortak bir niteliğidir. Genel modernleşme teorilerinde değişimi talep eden ve yürütücü gücü olan sermaye burjuvazisinin tarihsel nedenlere bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda ve İran'da oluşmamasından dolayı modernleşme sürecinde devletin varlığı önemli hale gelmiştir. Her iki devletin kendi yönetici seçkinleri aracılığıyla veya devletin açtığı modern okullardan yetişen aydınların girişimleri ile başlayan modernleşme çabası bu anlamda benzeşmektedir. İki toplumun sosyo-kültürel altyapıları gereği Batılılaşma/modernleşme karşısındaki tepkilerinde de benzerlikler görülmektedir. Türkiye'de Batılı her uygulama "dinden çıkma" gibi görülürken İran'da ise "Batı hastalığı" olarak tepki görmüştür.¹³ Ancak burada Türkiye ile İran arasındaki bir başka farkı ortaya koymak gerekir. Birincisi Türkiye'de modernleşme çabaları daha uzun zamana yayılan ve özellikle Tanzimat sonrası kurulan Batı tarzı eğitim kurumları, İmparatorluğun Batı'ya yakın büyük şehirlerinde değişen kültürel hayatla birlikte görece toplumun daha geniş kesimlerini etkileyen bir nitelik hal almıştır. Diğer taraftan özellikle Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ve Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması gibi etkenlerle bu mücadeleyi verenlerin modernleşme hareketini yürütürken daha sınırlı bir tepkiyle karşılaşmalarını sağlamıştır. İran'da ise tepkisellik daha fazla olmuştur. Türkiye'den farklı olarak merkezi devletin karşısında ulema ve çarşı gibi iki geleneksel güç odağının modernleşme adımları karşısında oluşu, modernleşme geçmişinin Türkiye'de olduğu kadar uzun ve köklü olmayışı, güçlü aşiretlerin varlığı ile devletin ülkenin bütününde reformları uygulayacak güçte olmaması Pehlevi'nin yenileşme adımlarına karşı tepkileri besleyen etmenler olmuştur.

İran toplumsal yaşamında 19. yüzyıldan günümüze kadar camii ve çarşı (pazar/esnaf) önemli yer tutmaktadır. Bu iki alan iç siyasal muhalefetin, toplumsal haberleşmenin, kültürel alışverişin, ekonomik ilişkilerin ve entelektüel tartışmaların odağını teşkil etmektedir. Çarşı ve caminin yeni toplumsal gelişmelere verdiği tepki siyasal gelişmelerin yönünü ve biçimini belirlemektedir. Bu kapsamda, İran'da Batı dünyasının ülkeye yavaş yavaş nüfuz etmeye başladığı 19. yüzyılda Kaçar Hanedanının toplumla bağlarının zayıflamasıyla birlikte bir yandan çarşı ve dini sınıflar arasında Batılı devletlerin müdahalelerine ve hükümete karşı bir tepki duygusu gelişmeye başlamıştır. Bu ortak tepkiye özellikle modern eğitim kurumları aracılığıyla Batı dünyası ve onun fikirleriyle temas etmiş yeni beliren aydın sınıfı da dâhil olmuştur. Kaçar hanedanı ise buna karşılık ülkede Batı'nın nüfuzunu sınırlamak için devleti güçlendirici adımlar atarak durumu kurtarmaya çalışmıştır. Ancak "savunmacı modernleşme" denilen bu adımlar özellikle ekonomik yetersizlikler yüzünden başarılı olamamıştır.¹⁴ Bu sınıfların reformlara karşı muhalefeti iktidarın hareket alanını önemli ölçüde sınırlandırmıştır.

İran siyasal muhalefet hareketlerinde görülen çarşının ulema ve aydınla ittifakının ilk ve en tipik örneği 1891-92 yılları arasında görülen Tütün İsyanıdır. Bu ittifaka 1909 yılında yerel aşiretlerin silahlı güçleri ve 1921 yılında modern düzenli ordu birlikleri de katılmıştır. 1890 Mart ayında Nasreddin Şah ve İngiliz vatandaşı Major G. F. Talbot arasında tüm tütün üretimi, satışı ve ihracatını içeren elli yıllık bir imtiyaz sözleşmesi yapılmıştır. Bu sözleşmeye karşı İran'ın birçok kentinde gösteriler yapılırca Şah geri adım atmış ve şirketin ülke içindeki tekeli kaldırılmıştır.¹⁵ İran toplumsal yapısındaki bu ittifak kendisini esas 1979'da Şahlık rejiminin yıkılmasında gösterecektir.

İran'da 1905-1911 arası dönem meşrutiyet rejimi hâkim olmuştur. Şahın yetkilerini kısıtlamak üzere kabul edilen meşruti rejime geçişin arkasında da yukarıda belirtilen çarşı, din adamları ve aydın ittifakı bir kez daha sahneye çıkmıştır. Nasreddin Şah'ın 1896'da suikastla öldürülmesi sonucu yerine geçen oğlu Muzaferreddin Şah iktidarı toplumdaki tepkileri daha da büyütülmüştür.¹⁶ Ülkede yabancıların ekonomik hayatı yönlendirmesi geleneksel çarşı esnafını olumsuz etkilemiş, din adamları ve aydınlar da bu tepkiye destek vermiştir. 1905 yılında Tahran'da meydana gelen ve bu üç grubun katıldığı gösteriler sonucunda Şah, protestocuların isteklerini kabul etmiş ve siyasal otoritenin dağılımını düzenleyen iki yasayı imzalamıştır. Bunlardan ilki "Temel Yasa" denilen ve monarşinin yetkilerini sınırlayıp devletin borçlanması, imtiyaz, anlaşma ve bütçe üzerinde nihai yetkiyi seçilmiş Meclise devreden düzenlemedir. Ek Temel Yasayla da İran vatandaşlarının hakları, Mecliste bakanların atanmaları ve azledilmeleri konuları düzenlenmiştir. Fakat bu sekülerleştirici bir adım olmadığı gibi yasal düzenlemelerle birlikte On İki İmamiyyenin devletin resmi dini olduğu, bütün yeni yasaların şeriata uygunluğunu denetlemek üzere bir müçtehit komisyonu kurulması maddeleriyle ulemanın gücü pekiştirilmiştir. 1908 yılında

¹³ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 62-64.

¹⁴ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, 2008, 35, 38.

¹⁵ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 187, 196-197.

¹⁶ Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasal Gelişmeleri", *Akademik Ortadoğu*, cilt 2, sayı 1, 2007, 54. (49-68)

Muhammed Ali Şah, artan ekonomik sıkıntılardan meşrutî yönetimi sorumlu tutarak bir karşı darbeyle Kazak Tugayını Meclisi kapatmaya göndermiş, şahlık otoritesini yeniden kurmuş, aynı zamanda on bir ay sürecek bir iç savaşı başlatmıştır. Muhammed Ali Şah bir yıl dayanabilmiş, 1909 yılında ikinci Meclis kurulmuştur ve 1911 yılına kadar faaliyet göstermiştir.¹⁷

1908 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda da Meşrutîyet yeniden ilan edildiğinde İran'daki Meşrutî devrim Jön Türklerin söylemlerindeki dayanaklardan biri olmuştur. Ancak Osmanlı'daki anayasal hareket yüzyıla yakın bir süredir dönüşüm geçirmiş bürokratik seçkinler ile reform eğilimli bir subay kesimine dayanmaktaydı. Hâlbuki İran'daki reform çıkarları ve toplumsal tabanları birbirinden son derece farklı sınıfların işbirliğiyle gelmiş, çelişik fikirlerin toplanmasıyla oluşturulan "acemi" bir anayasal düzenleme şeklinde belirmiştir.¹⁸ III. Selim döneminden beri Osmanlı sarayının ve Babîali kadrolarının idaresinde olan modernleşme hareketi daha çok devleti ve kurumlarını değiştirmeye yönelik bir amaç taşımaktaydı. Bu dönemde kurulan modern eğitim kurumları da (Askeri Tıbbiye, Harbiye, Galatasaray, Mülkiye gibi) devlete asker/sivil bürokrat yetiştirmek üzere teşkil edilmişlerdir. Ancak Jön Türklerin eğitimi yaygınlaştırma, kadınların üniversiteye gidebilmeleri ve çalışmalarına izin verilmesi, çok eşliliğin yasaklanması, Teşvik-i Sanayi gibi kanunlarla milli bir burjuvazi yaratma çabaları¹⁹ modernleşme hareketini toplumun daha geniş kesimlerine yayılmasına imkân vermiş, devlet idaresinde daha köklü bir fikir olarak yer edinmiş; aynı zamanda Atatürk devrimlerine bir zemin hazırlamıştır.

İran'da 1907 yılında Ulusal Meclisin kabul ettiği Temel Yasa ve Temel Yasa Eki 1979 yılında İslam Devrimi'ne kadar kâğıt üzerinde de olsa ülkenin anayasası olarak varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde İslam dinine, özellikle de Şiiliğe önemli ödünler verilmiştir. Şiilik İran'ın resmi dini olmuştur. Kabinede yalnızca Şii Müslümanlar yer alabilmiştir. İdareciler "heretik" kitapları, dine aykırı cemiyetleri ve "tehlikeli fikirleri" yasaklama yetkisine sahipti. Yargı yetkisi devlet ve dini mahkemeler arasında bölüşülmüştü. Meclis şeriata aykırı yasalar çıkarmayacaktır. Bunun için Meclis tarafından tek görevi yasaları denetlemek üzere kıdemli din adamlarından oluşan bir "Muhafızlar Konseyi" oluşturulmuştur. Bu Konsey Kıyamet Gününe ve Mehdi'nin yeryüzüne gelişine kadar görevine devam edecekti.²⁰ Yukarıda belirtildiği üzere, Türk ve İran modernleşmeleri arasında en temel fark sekülerleşme meselesinde olmuştur. Türkiye'de Batılılaşma hareketi başından beri bu yönde ilerlerken²¹ İran'da, şüphesiz Şiiliğin, daha doğrusu On İki İmamiyye'nin din adamlarına verdiği ruhani ve siyasi güç dinin devletin dışında bir toplumsal otoriteye sahip olması hususu devletin siyasi ve toplumsal gücüne bir sınırlama getirmiştir.

İran'da Muzafferruddin Şah'ın ardından yerine geçen oğlu Muhammed Ali, 1908 yılında Rusların desteğini alarak Meşrutîyeti kaldırmaya çalışmış ve Meclisi topa tutmuştur. 1909 yılında halk yeniden Şaha karşı ayaklanarak Meşrutîyetin bir kez daha yürürlüğe girmesini sağlamıştır.²² İkinci Meclis 1910 yılında toplandığı zaman aslında hükümet ülkeyi idare edecek araçlardan yoksundur. Çünkü İran merkezi devlet yapısından uzaktır ve hükümet sadece Tahran'a hükmedebilmektedir. Ayrıca merkezi hükümetin mali darlık içinde olması taşradaki aşiret reislerinin nüfuzunu daha da artırmasına yol açmıştır.²³ Buna karşın Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyıl sonrasında duraklama ve çözülme devirlerinde ulusal direniş hareketleri, taşrada ayanların güçlenmesi karşısında kaybettiği merkezi yapısını 19. yüzyıldaki modernleşme adımlarıyla yeniden kazanabilmiştir. Her ne kadar merkezi otorite sürekli aşınsa da İran'daki gibi başkentle sınırlı bir devlet otoritesi söz konusu olmamıştır. Hatta II. Abdülhamit ve İttihat ve Terakki Fırkasının iktidarı devirlerinde İstanbul'daki hükümetin aşırı

¹⁷ Cleveland, Bunton, *A History of the Modern Middle East*, Philadelphia: Westview Press, 2009, 145-146.

¹⁸ Cleveland, Bunton, *A History*, 144.

¹⁹ Jöntürklerin ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti idaresi ile ilgili ayrıntılı bilgiler için Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Şerif Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

²⁰ Abrahamian, *A History*, 48.

²¹ Türkiye'de sekülerleşme, din ve devlet ayrılığı konusunu etraflı bir biçimde irdeleyen Niyazi Berkes Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinde Osmanlı halife-padişahlığının bir kilise ya da din hükümdarlığı olmadığını; bu rejimde teokratik rejimin tersine olarak din işlerinin değil, devlet işlerinin önce geldiğini belirtir. Din adamları hukukçu, öğretmen ve propagandacı olarak devletin hizmetindedir. Ruhani bir nitelikleri yoktur. Dolayısıyla en üstün bir ruhani otorite makamı da söz konusu değildir. En üstün dini yetkililer devlet işlerindeki sorunlarda din hukukunun yargısının ne olacağını yorumlayan şeyhülislam ve yargı yetkilisi olan kazaskerler (kadıaskerler)dir; ki bunlar da birer devlet görevlisidir. Ulemanın devlet ve dünya işlerinde kendi başlarına yargı yürütmek istemesi devlet gücünün aşındığı dönemlerde olmuştur. Berkes, bir din devleti olarak İslam devleti ideolojisini yürütmenin Osmanlı tarihinde hiç görülmediğini, ulemanın bir siyasal akım karşısında bunun ilahi ve dinsel bir mesele olduğunu ileri sürmeleri karşısında devlet adamlarının hiç dinlemediklerini vurgular. Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 26-27.

²² Kaan Dilek, "İran'da Meşrutîyet Hareketi", 66.

²³ Abrahamian, *A History*, 54.

otoriterleşmesi söz konusu olmuştur. Ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında İstanbul hükümetine karşı Anadolu'da Milli Mücadele başladığında otoritenin bölünmesi söz konusu olmuştur ancak zaten İmparatorluğun da yıkım süreci başlamıştır. Esasen Birinci Dünya Savaşı iki ülke açısından da modernleşme tarihlerinde birer dönüm noktası olmuştur. Zira ikisinde de yeni devlet yapılarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

2. İran'da Rıza Pehlevi Han'ın Modernleşme Adımları Üzerinde Türk Devriminin Yansımaları

Birinci Dünya Savaşı sonrasında yüzlerce yıldır bölgede hâkim güç olma mücadelesi veren Türkiye ve İran bağımsızlıklarını kaybetme noktasına gelmişlerdir. Yenilgiye uğramış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti işgal edilmiş, toprakları paylaşılmaya başlanmıştır. İran ise tarafsız olmasına rağmen çarpışan devletlerin savaş alanı haline gelmiştir. Bu dönem aynı zamanda Türkiye'de Atatürk'ün, İran'da da Rıza Han'ın yükselmesine zemin hazırlamıştır.²⁴ Fakat Türkiye'de yepyeni bir devlet, Cumhuriyet kurulurken İran'da şahlık rejimi devam etmiş, sadece iktidar el değiştirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında kuzeyden Rusya'nın, güneyden de İngiltere'nin işgaline uğrayan İran, savaş sonrasında Bolşevik Rusya'nın çekilmesiyle büyük ölçüde İngiltere'nin etkisi altına girmiştir. 1921 yılına kadar Tahran'daki hükümet İngiliz desteği ile ayakta durmuştur. Bu durumun halk kitleleri üzerindeki hoşnutsuzluğu üzerine Rıza Han komutasındaki Kazak Tugayları 21 Şubat 1921'de Tahran'a gelerek önde gelen politikacıları tutuklamış, Ahmet Şah'tan genç sivil reformculardan Seyyid Ziya Tabatabai'yi başbakan yapmasını istemiş ve kabul ettirmiştir. Daha sonra Rıza Han Seyyid Ziya'yı istifaya zorlayarak kendisi başbakan olmuş, 1925 yılında da Ahmet Şah'ı ülke dışına göndererek yerine geçmiştir.²⁵ Böylece İran'da 1979 İslam Devrimine kadar sürecek Pehlevi Hanedanı dönemi başlamıştır.

1920'lerin başında Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ve ardından Kurtuluş Savaşı sonucunda Atatürk önderliğinde başlayan modernleşme hareketi, aydın ve siyasal seçkinlerin sürekli bir desteğini kazanırken iç ve dış güvenliği sağlayan güçlerin kontrolünde geleneksel unsurlara karşı başarılı bir tasfiye süreci gerçekleştirilmiştir. Bu durum hem modernleşme atılımlarının gerçekleştirileceği geniş bir toplumsal ve siyasal alan sağlarken hem de sürecin büyük ölçüde dışında kalan halk kesimlerinin eğitim yoluyla modernleşme sürecine katılmasına imkân sağlamıştır.²⁶ Burada mutlaka belirtilmesi gereken bir başka husus, Atatürk devrimlerinin Osmanlı dönemindeki yenileşme çabalarından daha radikal oluşu ve önceki devirde olduğu gibi eski ile yeninin (medresenin yanında modern eğitim kurumları, şeriatın yanında seküler hukuk kuralları gibi) biraradalığının sonlandırılması, Türkiye'nin tercihini halk egemenliğine dayalı, laik, sonunda demokratik ve çoğulcu bir devlet ve toplum yapısına varacak bir düzenden yana koymuş olmasıdır. Atatürk'e böyle radikal bir devrim yapabileme imkânını veren ise Türk milletini Orta Anadolu ve İstanbul ile sınırlı, pek çok egemenlik hakkı elinden alınmış Sevr Antlaşmasının uygulanmasını kabul etmek yerine milleti bağımsızlık mücadelesine götüren savaşa liderlik etmiş ve başarmış olmasının verdiği karizmatik otoriterliğin payı büyüktür. Ancak ondan da önemlisi, Niyazi Berkes'in Türkiye'de Çağdaşlaşma kitabında belirttiği gibi, Türkiye'nin iki yüzyıllık modernleşme/Batılılaşma (Berkes bunu "çağdaşlaşma" olarak adlandırır) çabalarının Cumhuriyet'e giden yolu döşemiş olmasıdır.²⁷ Bir anlamda Cumhuriyet'in kuruluşu ve sonrasında modernleşme adımlarının daha kesin bir hal alması bu sürecin kaçınılmaz bir sonucudur. İran'ın modernleşmesinden en temel farklarından biri böyle köklü ve kati niteliğidir.

Türkiye'de yeni bir ulus-devlet, Cumhuriyet rejimi altında kurulurken İran'da Rıza Şah'ın elli üç yıl hüküm sürecek Pehlevi Hanedanlığı kuruluyordu. Ülkenin 1920'lerin başında yaşadığı işgal, iç karışıklıklar ve iktidar boşluğuna karşın İngiltere'nin petrol kaynakları üzerindeki çıkarlarını korumaya ve Bolşevik Rusya'yı bu bölgede sınırlamaya kararlı olması; dolayısıyla ülke bütünlüğü ve merkezi hükümetten yana tavır alması Pehlevi yönetimine önemli bir dayanak sağlamıştır.²⁸ Rıza Han, hükümeti kurarken amacının Türkiye'de olduğu gibi cumhuriyeti kurmak olduğunu açıklamış buna yönelik bir kampanyaya başlamıştır. 1924 yılı başlarında yoğunlaşan bu kampanyada önceleri Meclis'te çoğunlukta olan cumhuriyet yanlıları aralarında bölünmeler yaşanması ve Meclisin bu konuda isteksiz davranması, ayrıca Şii ulema karşı tavrı nedeniyle cumhuriyet karşıtı hava ağırlık kazanmıştır. Ulemanın söz konusu tepkisinde 3 Mart 1924'te Türkiye'de Hilafetin kaldırılması

²⁴ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, Çev. Selen Y. Kölay, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2006, 432.

²⁵ Cleveland, Bunton, *A History*, 185-186.

²⁶ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 246-247.

²⁷ Berkes, *Türkiye'de*, 13.

²⁸ Tolga Gürakar, *Türkiye ve İran: Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012, 232-233.

hususu etkili olmuştur. Zira cumhuriyete geçilmesinin “din karşıtlığı”nı besleyeceği iddiası öne sürülmüştür. Bunun üzerine Rıza Han, cumhuriyet fikrinden vazgeçip Pehlevi Hanedanlığını kurmuş ve reformlara ağırlık verileceğini söyleyerek kendini Şah ilan etmiştir.²⁹ Böylelikle Türkiye ile İran'ın modernleşme süreçleri arasındaki farklardan biri daha yönetim şekli alanında beliriyordu.

Türkiye’de emperyalist güçlere karşı ulusal kurtuluş mücadelesini yürüten Mustafa Kemal’den farklı olarak Rıza Şah’ın hem güven hem de karizmasının biçimlenmesi ayrı tarihi koşullar altında gerçekleşmiştir. Tarihi bir kaos yaşayan İran toplumunun nezdinde bu kaosa son veren, birlik ve bütünlüğü sağlayan lider olarak Rıza Şah farklı bir “kahraman” olmuş, İran aydın ve toplumunun otokratik lider arayışının sonucu “Şehinşahi İran” ve “Pehlevi” hanedanını kurarak meşruti bir şahlık rejimi tesis etmiştir.³⁰ Bu durum İran modernleşmesinin önemli bir aşamasında iktidar merciinde bulunan Rıza Şahın iktidarını sürdürebilmek için toplumsal güç odaklarının, din adamları, aşiretler, büyük toprak sahiplerinin ya desteğini almış ya da onlarla uzlaşmak için adımlar atmasını gerektirmiştir. Buna karşın Atatürk, Milli Mücadele için milletin hemen her kesimini seferber etmiş, yurdu işgalden kurtaran “kahraman”a dönüşmüştür. Diğer yandan gerek Atatürk gerekse Rıza Şah meslek olarak asker kökenli ve ordu içinde güven kazanmış olmalarının avantajını kullanarak ordu desteğini sürekli arkalarında hissetmişlerdir. Aynı zamanda iki lider de yaşadıkları tarihsel dönemeçte güçlü milliyetçi düşüncenin ve bu milliyetçiliği etkin kılan laikleşme ve Batılılaşmanın ideolojik etkisinde kalmışlardır. Siyasal kişilik, karizmanın güveni, ordu gücü, seküler, milliyetçi ve Batılılaşma yanlısı tutumlara bağlı olarak gerçekleşen modernleşme süreci devlet merkezli bir toplumsal dönüşü hedeflemiştir. Fakat burada İran’da uzun erimli toplumsal eğitim sürecinden çok, siyasal güce dayalı yasal düzenleme ve kurumlaşmanın belirleyiciliği, toplumsal örnek olarak lider ve çevresinin gündelik yaşamları ve görüntüye yönelik değişimler (gençlik, eğitilmiş kadın, memuriyet) öne çıkmıştır.³¹ Hâlbuki Türkiye’de Tevhid-i Tedrisat’tan harf devrimi ve sonrasında bir okuma-yazma seferberliğine, üniversite reformuna kadar eğitim alanında köklü değişiklikler; devletçilik ile 1930’lardan sonra planlı ekonomik kalkınma ve sanayileşme gibi toplumun yapısını daha derinlemesine değiştirmeyi amaçlayan adımlar atılmıştır. Zaten Türkiye’nin modernleşme geçmişinde kurumlar, eğitim ve devleti idare edenler açısından Tanzimat’a, hatta ondan önce II. Mahmut reformlarına uzanan, görece bir daha köklü bir dönüşüm söz konusu idi.

İki ülke arasında daha baştan yönetim şekilleri açısından başlayan ayrımın yanı sıra Türk devrim hareketinin siyasetle dini birbirinden ayırma çabası bazı İranlı aydınlar için cazip olmakla birlikte, özellikle tutucu orta sınıf ve din adamları bakımından kuşkuyla karşılanan bir gelişme olması da modernleşme geçmişlerinin ve bunların toplumda yer etmesinin birer yansımasıydı. Türkiye’deki Sünni Halifeliğin ortadan kaldırılmasına ilişkin olarak Şii din adamlarının desteğini sağlayabileceği yönündeki düşünce gerçeğe dönüşmemiştir. Söz konusu değişiklik İran’da devletin dinsizleştirilmesi olarak algılanmış ve cumhuriyet tartışmalarına karşı tepki doğurmuştur. Mustafa Kemal’den sonra Rıza Han cumhuriyet fikrini ortaya atınca 1924 yılı başlarında güçlü bir direnişle karşılaşmıştır. Bu tepkiler üzerine Rıza Han, Şiiliğin İran’daki merkezi olan Kum şehrine giderek cumhuriyet rejimine karşı olduğunu açıklamak zorunda kalmıştır.³² Türkiye’de, İran’da olduğu gibi bir din adamı sınıfının olmaması din kurumunun devletten ayrı, ona muhalif bir siyasi güç olmasını engellemiştir. Başta halifeliğin kaldırılması olmak üzere diğer tüm laikleşme yönündeki adımlar ciddi bir dinsel ya da toplumsal tepki görmeden gerçekleştirilebilmiştir.

İran’ın Cumhuriyet rejimine geçeceği beklentisi böylece boşa çıkmıştır. Bunda yukarıda belirtilen tarihsel ve yapısal iki nedenin dışında toplumun saltanata bakışının da rolü vardır. Milli Mücadele yıllarında Osmanlı saltanatının Sevres’i imzalayıp işgali kabul eden durumuna düşmesine benzer bir duruma Kaçar Hanedanı’nın uğramamasının etkisi vardır. Haliyle saltanata karşı özel bir tepki söz konusu değildir. Diğer yandan, Türkiye’de Osmanlı döneminden devralınan yaygın bir örgütlenmeye ağı içinde merkez-taşra bağlılığını sağlayan iletişim araçları ve yol şebekesi ile donanımı İran’da son derece kısıtlıdır.³³ Dolayısıyla 1920’lerde bir Cumhuriyet rejiminin kurulacağı bir ortam İran açısından söz konusu değildir.

²⁹ Wilber, *Contemporary Iran*, 70-71; Gökhan Çetinsaya, “Milli Mücadele’den Cumhuriyet’e Türk-İran İlişkileri, 1919-1925”, Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi, Cilt XVI,, Sayı: 48 (Kasım 2000), 787.

³⁰ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, s. 247’den M. Reza Ghods, “Iranian Nationalism and Reza Shah”, *Middle Eastern Studies*, Vol.:27, No:1 (January 1991), 93-94.

³¹ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 247.

³² Barış Cin, *Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 80 ve Yann Richard, “Kemalizm ve İran”, *Kemalizm ve İslam Dünyası*, Ed. İskender Gökbalp, François Georgeon, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007, 94.

³³ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 286-287.

Cumhuriyet rejimine geçiş konusunda ısrarcı olmayan Pehlevi idaresi, yönetim şekline dokunmadan Atatürk devrimlerini izlemeye çalışmıştır. Rıza Han, aristokratik bir iktidar merkezi olan Ulusal Meclisi istediğini yaptırabildiği bir kuruma dönüştürerek siyasal sistem üzerinde mutlak bir denetim kurmuştur. Meşrutiyet döneminden kalma seçim yasasını olduğu gibi bırakan Şah, her seçimin sonucuna, 1926'dan 1940'a kadar olan Meclislerin oluşumuna kendisi karar vermiştir. Mebusların çok büyük bölümünü toprak sahipleri, yerel seçkinler, saraya bağlı iş adamları ve devlet memurları oluşturmaktaydı. Bunların iktidara bağlılıklarını güvence altına almak isteyen Rıza Han, dokunulmazlıklarını kaldırmış, monarşi yanlısı olanlar da dahil bütün siyasi partileri yasaklamış, bağımsız gazeteleri kapatmış ve bizzat rejim tarafından "muhbirler" olarak nitelendirilen kimseleri Meclise sokmuştur.³⁴ Türkiye'de 1925 yılında Şeyh Sait İsyanı sonrasında ilan edilen Takrir-i Sükun Kanunu ile benzeri bir baskı yönetimi söz konusu olmuştur. Ancak Türkiye'de halk egemenliği fikri Kurtuluş Savaşı'ndan itibaren yönetimin şiarı olmuştur. Diğer yandan demokrasi Cumhuriyet'le birlikte hemen gelmesi bile çok partili demokratik bir rejime geçme düşüncesini ve olanağını daima içinde barındırmıştır. Zira rejim sancısız bir biçimde 1946'da çok partili hayata geçebilmiştir. Üstelik daha 1930'larda, kısa süreli de olsa, yaşanan Serbest Fırka deneyimi Cumhuriyet'i kuranların başından beri halk egemenliği ile birlikte demokrasiyi de amaçladığını anlatır. Buna karşılık yukarıda belirtilen uygulamalar İran'da Şahlık rejiminin gerçekte halk egemenliği ve demokrasiye geçiş konusunda gerçekte pek de bir eğiliminin olmadığına dair bir fikir vermektedir.

İran'ın Rıza Han idaresindeki yirmi yıllık siyasi tarihine bakıldığında Cumhuriyet'in kurulması dışında başlangıçta Türkiye ile benzer bir seyir izlediği görülür. Rıza Pehlevi iktidarını üç döneme ayırmak mümkündür. 1921-25 arası dönemde merkezîyetçi bir devlet yaratmak amacıyla güç mücadelelerinin yaşandığı, aşiretlerin ve ayrılıkçı grupların çıkardığı isyanların bastırıldığı, aşiretlerin silahsızlandırıldığı, modern donanımlı bir ordunun kurulduğu, zorunlu askerliğin getirildiği, yargının laikleştirildiği ve merkezi devlet örgütünün kurulduğu yıllardır. 1926-30 arası süreç ise giderek kötüleşen sosyo-ekonomik koşulların iyileştirilmesi gayesiyle yapılan tarımın modernleştirilmesi, esnaf loncalarına ilişkin düzenlemeler, haşhaş ekimine getirilen kısıtlamalar, din adamlarının etki alanlarını kısıtlamak amacıyla medreselerin kapatılmasıdır. Fakat bu yıllar aynı zamanda özellikle taşra ayaklanmalarının baş gösterdiği dönemdir.³⁵ Aynı dönemde Türkiye'de de saltanatın kaldırılmasından Cumhuriyet'in kurulmasına, halifeliğin kaldırılıp medreselerin, tekke ve zaviyelerin kapatılarak tüm eğitim-öğretim kurumlarının birleştirilmesine (Tevhid-i Tedrisat Kanunu), 1925 yılında Doğu'da baş gösteren Şeyh Sait İsyanı ve sonrasında Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ilan edilmesi, Medeni Kanunun kabulü, şapka devrimi ve 1928'de harf devrimine kadar süren köklü siyasi, hukuki ve toplumsal devrimlerinin yapıldığı yıllardır. İran'a benzer biçimde 1920'lerin sonunda Büyük Buhranın (1929) ortaya çıkmasıyla ekonomik durum ağırlaşmaya başlamıştır. İran ile Türkiye arasındaki benzerliklerin silinmeye başlaması bu tarihten sonradır.

Rıza Pehlevi'nin izlediği modernleşme politikalarında İran toplumunun çarşı ve esnaf, aşiretler ile ulema gibi geleneksel yapıları dönüştürmek amaçlanmıştır. Bu gruplardan esasında modernleşmeye karşı ne tam anlamıyla bir kabul ne de bir karşı çıkış olmuştur. Ancak özellikle daha radikal adımların atıldığı Rıza Han iktidarının bu ikinci dönemi, 1927-29 arası dönemde daha ciddi bir dirençle karşılaşmıştır. Çünkü bu dönemde Şah, devleti sekülerleştirme ve merkezileştirmek için ordunun da desteğiyle baskı siyasetine başvurmuştur. Bu yıllarda nüfus kaydı, zorunlu askerlik, yargı sisteminde yapılan değişiklikler ve göçebe toplulukların yerleşik hayata geçmesini sağlamak üzere gerçekleştirilen uygulamalar en başta taşradaki aşiret yapılarından tepki görmüştür. Güçlü ve merkezi bir devlet ile modern ve homojen bir toplum tesis etme amacına yönelik uygulamalara karşı taşrada büyük ayaklanmalar baş göstermiştir. Ayaklanmalar genellikle ulema, esnaf ile aşiret reisleri tarafından düzenlenmiştir. Ancak 1929 yılına gelindiğinde ortak bir hareketten uzak olan söz konusu ayaklanmalar dağılmaya yüz tutmuştur.³⁶ Burada kısaca anlatılan olaylardan da anlaşılacağı üzere İran için merkezi devlet otoritesi ile çevre (taşradaki aşiretler, din adamları, çarşı) arasında daima bir gerilim ve çatışma yaşanmıştır. Bu çatışma ortamı iktidarın baskısını daha da artırmasıyla sonuçlanmıştır.

1930'a gelindiğinde ülke çapındaki tüm ayaklanmalar bastırılmıştır. Rıza Han iktidarının üçüncü dönemi 1930'lu yılların ilk yarısında Büyük Buhranın etkisinin arttığı, büyük güçlerin dikkatlerini kendi ekonomik sorunlarına çevirdiği bir zamana denk gelmiştir. Rıza Han'ın ülkedeki "askeri monarşi" yapıyı daha da pekiştirecek adımlar attığı, meclisi tamamen kontrolü altına aldığı, siyasi muhalifler üzerinde yoğun baskı ve sansür uyguladığı bu

³⁴ Abrahamian, *A History*, 73-74.

³⁵ Gürakar, *Türkiye*, 234-245.

³⁶ Stephanie Cronin, "Reform from Above, Resistance from Below: The New Order and its Opponents in Iran, 1927-29", *The State and The Subaltern*, Ed. by Touraj Atabaki, London: I.B. Tauris Publishers, 2007, 71-74 ve 93.

yıllar, 1926-30 arası dönemde yapılan reformları kökleştirilmeye çalıştığı yıllardır.³⁷ Ancak reformların yerleşmesi meselesi ise Türkiye'ye göre epey sorunludur.

1920'li ve 1930'lu yıllarda Türkiye'de hayatın hemen her alanını kapsayacak şekilde modernleşme adımları atılırken Rıza Han'ın bu konuda daha çekimser davrandığı görülür. Kaçar Hanedanının tasfiyesi, cumhuriyet tartışmaları ve Pehlevi Hanedanlığının kurulması dışında milli devlet ve toplumu tesis etme konusunda Başbakanlığı döneminde gündeme getirdiği ve 1927 yılında kesinleşen askerlik kanunu ile 1926 yılında kabul edilen İtalya Ceza Kanunu dışında herhangi bir somut adımı görülmez. Orduya dayanan gücünü sağlamlaştırmaya yönelik bu adımlardan askerlikle ilgili olanının medresede okuyan öğrencileri ve tüm halkı ilgilendirmesinden dolayı özellikle dini kesimlerden tepkilerle karşılaşmıştır. Bu sebeple ancak 1931 yılından sonra ulemayla anlaşma yaparak zorunlu askerlik kanunu yürürlüğe koyabilmiştir.³⁸ Türkiye'de ise zorunlu askerlik (medrese öğrencileri ve İstanbul'da yaşayanlar dışında) Tanzimat döneminden (1856 Islahat Fermanı) beri uygulanmaktadır. Seküler nitelikte kanunların çıkarılmaya başlanması da yine bu dönemden beri söz konusudur. İlk olarak ticaret kanunu (1850) Avrupa hukukundan alınarak değiştirilmiş, ardından Mecelle (1868-1876) ile aile, eşya-miras hukukuna giren kanunlar pozitif hukuk sistemine dönüştürülmeye başlanmıştır. 1876 yılında kabul edilen Kanun-ı Esasi ise bir İslam ülkesinde yürürlüğe giren ilk anayasa niteliğindedir. Osmanlı'da II. Meşrutiyet (1908) ile birlikte seküler nitelikli kanun yapma işi de hız kazanmıştır.³⁹ Dolayısıyla 1920'lerde Cumhuriyet'le birlikte hukuk kurallarının bütünüyle sekülerleşmesinden önce Türkiye'de bir seküler hukuk geleneği oluşmaya başlamıştı. Cumhuriyet döneminin hukuk anlayışının önceki dönemden temel farkı ise şer'i kurallar ile seküler hukuk kurallarının biraradalığına son verilmiş olmasıdır. İran'da ise hukuk alanında böyle bir eğilim gelişmediği için değişim karşısında daha çok tepkiyle karşılaşmıştır.

Rıza Han'ın daha somut modernleşme adımları attığı tarihler, muhalefeti büyük ölçüde sindirdiği 1928 yılı sonrasına rastlar. Bu dönemde Rıza Han'ın aydınların ve halkın gözünde itibarını artıran unsur kapitülasyonların kaldırılması olmuştur. Türkiye'nin Lozan Antlaşması ile beş yıllık bir geçici sürenin ardından gerçekleştirebildiği bu adım için Rıza Han da kararlı bir tutum sergilemiştir. Türkiye'nin kazanımı ve Bolşevik Rusya'nın İran üzerinde Çarlık döneminden kalan haklarından vazgeçmesi de Rıza Han için önemli bir avantaj olmuştur. Tek imtiyaz olarak İngilizlerin petrol anlaşması kalmış ve bu da iki ülke arasında özellikle 1932-38 yılları arasında ciddi gerginlikler yaşanmasına yol açmıştır. Kapitülasyonların kaldırılması ile İran, milli bir bankanın kurulması, posta, ulaşım gibi kamu hizmetlerinin millileştirilmesi çalışmalarına yönelmiştir. Yine 1928 yılından sonra Medeni Kanunun kabulüyle birlikte hukuk alanında gelişmeler kaydedilmiştir. Laik mahkemelerin kurulması dini güçlerle ciddi çatışmalar yaşanmasına sebep olmuştur. İran'da Medeni Kanun uygulamalarını ilgilendiren evlenme ve boşanma, miras, kadının statüsü ve mahkeme kararlarının geçerliliği gibi konularda Şii ulema kendi tekellerinde bulunan birçok imtiyazı kaybedeceğini anlamış, ancak şiddetli bir tepki yaşanmamıştır. Bunların dışında uluslararası ölçü birimlerinin kullanılması, Kaçar döneminden kalma lakap ve unvanların kaldırılması gibi Türkiye'dekine benzer uygulamalar görülmüştür.⁴⁰ Türkiye'den farklı olarak kadınların giyimlerine müdahale edilmiş, kamu alanlarında çarşaf giymeleri yasaklanmıştır. Aynı zamanda kadınların hukuk ve tıp fakültelerine girmelerine izin verilmiştir. Dini vakıfların yönetimi ulemeden alınıp Eğitim Bakanlığına verilmiştir. Yine evlendirme yetkisi din adamlarından alınıp devlet görevlilerine verilmiştir. Yine de yeni yasalar şeriata önemli ayrıcalıklar tanımaya devam etmiştir. Söz gelimi erkekler dilediklerinde boşanma, çocukların velayetini ellerinde tutma, çokeşli olma ve geçici evlilikler yapma haklarını korumuşlardır. Ancak şeriat üç alanda da zayıflamıştır: Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasındaki yasal ayrım kaldırılmış, ölüm cezası yalnızca cinayet, vatan hainliği ve silahlı isyan halleriyle sınırlandırılmış ve halk önünde verilen bedensel cezaların yerine uzun süreli hapis cezaları getirilmiştir. Modern hukuk anlayışını benimseyen yeni yasalar, kısas anlayışını yasaklamaktaydı.⁴¹

Rıza Han, ulusal birliği sağlamak üzere modern ve güçlü bir ordu kurma çabalarına ağırlık vermiştir. 1928'de Meclis Tek Tip Kılık-Kıyafet Yasasını kabul etmiş, Rıza Han tüm İranlıların tek tip kıyafet giymesi için kararlı olduğunu açıklamıştır. Pehlevi, aynı zamanda İran nüfusunun önemli bir bölümünü teşkil eden göçebelige karşı

³⁷ Gürakar, *Türkiye*, 245-247.

³⁸ Metin, *Empyralist Çağda Modernleşme*, 300

³⁹ Bu konulardaki ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*.

⁴⁰ Metin, *Empyralist Çağda Modernleşme*, 301-302 ve 302'den Hüseyin Mekki, *Tarih-e Bist Sala-ye Iran*, Tahran: Neşr-e Naşir, 1362(1983), IV. Cilt, 203; Abrahamian, *Iran*, 143.

⁴¹ Abrahamian, *A History*, 88-94.

da mücadeleye girişmiştir. Onların yerleşik ve tek tip hayata geçmesi için dolaşımaları konusunda sınırlamalar getirmiştir. Ülkede eğitim birliğini sağlamak için Farsçayı tek eğitim dili olarak zorunlu tutmuş ve dilin sadeleşmesine yönelik çalışmalar başlatmıştır. İran tarihinde ilk defa kadınların toplumsal haklarını elde etmesi gündeme gelmiş, kıyafet düzenlemelerine konu olmuş ve eğitim imkânlarından yararlanmaları sağlanmıştır. Aynı zamanda kabile, aile, dinsel unvanlar kaldırılmış, sadece “bey” ve “hanım” gibi sıfatların kullanılmasına izin verilmiştir. Diğer yandan sivil mahkemelerin kurulması, istatistiklerin tutulmaya başlanması, noterlik sistemi, ağırlık ve ölçü birimlerinin değişmesi gibi uygulamalara da geçilmiştir.⁴² Tüm bu uygulamaların Medeni Kanundan (1925) Şapka Kanununa (1925), ağırlık ve ölçü birimlerinin değiştirilmesinden (1931), Soyadı Kanununa (1934) kadar Türkiye’deki örneklerini takip ettiği anlaşılabilmektedir.

İran’ı merkezi bir devlet yapmaya çalışan Rıza Şah, ülkede aşiretlerin gücünü kısıtlamak ve göçebeliği engellemek amacıyla sert yöntemlere başvurmuştur. Aşiret bölgelerinde garnizonlar kurarak, aşiretlerin silahlarını toplamış, topraklarını ellerinden almış ve göç hareketlerini sınırlandırmıştır. Rıza Şah, bazı toprak sahibi ailelerin topraklarına el koyarak onların meclise seçilmelerini sağlamış, bir yandan da el koyduğu topraklarla ülkenin en büyük toprak sahibi haline gelmiştir. Topraklarından elde ettiği gelirlerle de yardım faaliyetlerine giriştiği kadar otel ve kumarhane işletmeciliğine girişmiştir.⁴³ Aşiretlerin etkisini kırmak, göçebeliği engelleme çabaları feodal unsurları bertaraf etmek gibi görülse de Şahın kendisinin bizatihi en güçlü feodal kişilik haline gelmesi İran’ın modernleşme yönündeki çelişkilerinden biridir. Türkiye’de Atatürk döneminde de bir tek adam kültüründen ve otoriterlikten bahsedilebilir, ancak onun kurduğu düzen başta Türkiye Büyük Millet Meclisi olmak üzere kurumların kendilerine özgü, saygın kimliklerinin olduğu bir yapıdır. Bu nedenle onun ölümünden sonra da Cumhuriyet düzeni tüm kurumlarıyla devam etmiş,⁴⁴ çok partili hayata sorunsuz bir biçimde geçebilmiştir.

Rıza Han iktidarı ise geleneksel yapılara dayanmayı tercih etmiştir. Nitekim din üzerinde de nüfuzunu kullanmaya çalışmıştır. Kum kenti, Meşhed, İsfahan ve Necef’teki medreseler özerkliğini korumuş, ancak bunun dışındaki medreseler kapatılmıştır. Sadece Tahran’daki İlahiyat Fakültesi ve yakınlarında devletin atadığı bir imamın gözetimindeki Sipahsalar Camii’nde din dersleri verebilecek, bu dersleri kimin vereceğini de devlet belirleyecekti. Böylece devlet ulemanın içinde kimlerin yer alacağına karar veriyordu. Devletin hizmetine giren din adamlarının da dini kıyafetlerini çıkarmaları gerekiyordu. Devlet okullarında içeriği devletçe denetlenen din dersi zorunlu hale gelmiştir. Ervand Abrahamian, Rıza Han’ın amacının laik düşüncüyü öne çıkararak dinselliği geri planda bırakmak değil, İslam’ın devletin gözetimi altında varlığını sürdürmesi, hatta güçlendirmesi olduğunu ileri sürer. Siyasi kariyerine Muharrem törenlerinde Kazak kuvvetine resmigeçit yaptırarak başlayan Rıza Han, medreselere para yardımı yapma, yaşlı müçtehitlere saygı gösterme, hacca ve hatta Necef ve Kerbela’ya gitme geleneklerini de sürdürmüştür.⁴⁵

Şah Rıza’nın tek yurtdışı ziyareti 1934 yılında Türkiye’ye olmuştur. Bu ziyaret sonrasında İran’da laiklik ve milliyetçilik doğrultusunda bir dizi modernleşme adımlarının daha atıldığı görülür. Rıza Şah, 1935 yılına kadar laik mahkemelerle birlikte varlığını sürdüren dini mahkemeleri tamamen kaldırmış, Kum’daki Havza-yı İlmiye Okulları hariç Tahran, İsfahan ve Meşhed’deki medreseler kapatılmış, din adamı olacakların Eğitim Bakanlığından belge almaları zorunlu hale getirilmiştir. Bu ziyaretten sonra dikkat çeken bir başka uygulama Pehlevi külâhının kaldırılıp Avrupa şapkasının kabulü yanında kadınların giydiği çador denilen peçenin yasaklanması olmuştur. Türkiye’de kadınların giyimine ilişkin herhangi bir müdahale yapılmazken ve ikna ve özendirme yöntemleri tercih edilirken, İran’daki bu zorunluluk tepkilere neden olmuş; baskıcı yöntemlere dayalı olarak gerçekleştirilmeye çalışılan ve kadının özgürleşmesine yönelik modernleşme çabaları büyük şehirler ve eğitimli kadınlarla sınırlı kalmıştır.⁴⁶

İran ve Türkiye’de 1930’lu yıllarda eğitimin modernleşmesi ve millileşmesi yönünde önemli adımlar atılmış, yurt dışına öğrenci gönderme faaliyetleri hızlanmış, okur-yazarlık oranının artırılması, yükseköğrenim kurumlarının yaygınlaşması çalışmalarına hız verilmiştir. Türkiye’de 1933 yılında üniversite reformu gerçekleştirildikten sonra 1935 yılında Tahran’da ilk modern üniversite kurulmuştur.⁴⁷ Rıza Şah döneminde modern, evrensel ve

⁴² Donald N. Wilber, *Iran: Past and Present: From Monarchy to Islamic Republic*, Princeton University Press, 1981, 128-129.

⁴³ Cleveland, Bunton, *A History*, 187.

⁴⁴ Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, *Men of Order: Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah*, London & New York: I. B. Taurus, 2004, 11.

⁴⁵ Abrahamian, *A History*, 85.

⁴⁶ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 304.

⁴⁷ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 307.

milli bir eğitim sistemi kurulma çabaları dikkati çeker. Bu kapsamda İran'daki birçok misyoner okulu kapatılmış, okullarda devlet kontrolünde eğitim verilmiş, kitaplar dağıtılmış, eğitimciler ulus-devlet ideolojisi kapsamında ders vermek üzere yeniden eğitim görmüşlerdir.⁴⁸

İki ülkede de tek dil, tek kültür ve millet yaratma isteği ile dil ve tarih çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Türkiye'de Türk Tarih ve Dil Kurumlarına benzer şekilde İran'da 1935 yılında "Frengeistan-e İran" bu işlevi yerine getirmeye çalışmıştır. Antik Aryan kültürüne ve tarihine yapılan vurguyla 1 Ocak 1935'ten itibaren ülkenin adı Persia'dan İran'a çevrilir.⁴⁹ Dilin sadeleşmesi, Arapça ve Türkçe kelimelerin Farsça'dan ayıklanması, coğrafya, bürokratik, askeri, eğitim ve bilimsel alanlar için Farsça kelimelerin türetilmesi, Farsça sözlük yazılması, İran içindeki tüm toplulukların İran kökenli olduğunun ispat edilmesi gibi çalışmalar dikkati çeker. Ancak İran'da Türkiye'ye nazaran bu faaliyetlerin daha dağınık ve bireysel olduğu görülür. Zaten Türkiye'de 1931-32 yıllarında düzenlenen Tarih ve Dil Kongrelerine benzer nitelikte bir çalışma da yapılamamıştır.⁵⁰ Yine de toplumsal tutunum ideolojisi olarak milliyetçiliğin dinin yerini almasının hedeflendiğini söylemek mümkündür. Her ne kadar İran, Türkiye'ye göre sekülerleşme konusunda daha ikircikli ve çekimser bir yol izlese de Türkiye'ye benzer biçimde İslamiyet öncesi İran'a vurgunun arttığı, milli bir tarih, ülke ve bir İran halkı yaratma çabasının olduğu gözlemlenir. Bu dönemde Ömer Hayyam, Firdevsi, Şirazlı Sadi gibi Fars dilinin en tanınan şairlerinin isimlerinin öne çıktığı, onlara ilişkin anma törenlerinin düzenlendiği ve Farsçaya büyük önem verildiği görülür.⁵¹

II. Dünya Savaşı çıktığında İran tarafsız kalmaya çalışmış, fakat 1941 yılında SSCB ve İngiltere tarafından işgal edilmiştir. Rıza Şah 16 Eylül 1941'de tahtı oğlu Muhammed Rıza'ya bırakarak Güney Afrika'ya yerleşmiştir. İran da Sovyetler için bir ikmal üssü konumuna gelmiş, Trans-İran demiryolu tamamen Müttefiklerin kullanımına bırakılmıştır.⁵² Türkiye ise Atatürk'ün vefatından sonra savaşa girmemeyi başarmış; savaş sonrasında ise çok partili bir demokratik hayata geçerek modernleşme yoluna devam edebilmiştir.

3. Rıza Han ve Rol Modeli Olarak Atatürk

Gerek Mustafa Kemal Atatürk iktidarının gerekse Rıza Han iktidarının ortak amacı Batılı kurum ve normlarıyla modern ve bağımsız bir ulus devlet yaratmaktır. Hem din yerine toplumu bir arada tutan ideoloji olarak milliyetçiliğin konduğu resmi ideolojilerin hem de iç muhaliflerin (geleneksel toplumsal sınıflar) ve dış düşmanların (İngiltere) benzerliği nedeniyle iki rejimin de birbirine bakışı olumludur. Fakat iki ülkenin mevcut toplumsal ve ekonomik koşulları ile tarihlerinden kaynaklanan birtakım nedenler dolayısıyla Rıza Han'ı Mustafa Kemal'e göre daha çetin bir mücadele beklemekteydi. Buna rağmen yine de Mustafa Kemal'in Türkiye'de yaptığı devrimlerden destek alıp, onları örnek alarak modernleşme çabasına devam etmek istemiştir.⁵³ Zira yanı başındaki bir diğer Müslüman ülkede Batılı hukuk ve eğitim sistemi, ulus-devlet inşası gibi devrimlerin kendi ülkesinde de yapılabileceğine inanmış olmalıdır. Şah, iki ülkenin koşulları arasındaki farklardan aşabildiklerini aşmış, aşamadığı konularda uzlaşmaya yahut ödünler vermeye gitmiştir. Bu özellik de onu Mustafa Kemal'in devrimciliğinden uzaklaştıran unsur olmuştur.

Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen Türk Devrimi özellikle İranlı siyasi çevreler tarafından dikkatle takip edilmiştir. Rıza Han'ın Atatürk'ün nasıl bir yol izlediği ve nelere öncelik verdiğini öğrenme çabası döneme dair birçok kaynak tarafından dile getirilmiştir.⁵⁴ Fakat Türk devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batılılaşma mirasını devralarak devletten başlayan, toplumsal zorunluluklarla süren ve bireyi vatandaş yapmaya uzanan bir "mantık zinciri"ni izlerken İran'daki modernleşme hareketi hem dağınık hem de, yukarıda belirtildiği üzere, Şii ulema ve diğer toplumsal güçlere tavizler vererek gelişmiştir. Bunun yanında uygulamalar ikna ve kararlılıktan yoksun olduğu gibi ağır şiddet uygulamaları ve oldu-bittiler üzerinde yürümüştür.⁵⁵ Üstelik Türk devrimi, Kurtuluş Savaşı'nın başta Atatürk olmak üzere Cumhuriyet'in kurucularına verdiği manevi desteğin, hatta buna "kahramanlık öyküsü" de denebilir, eşliğinde yürütülmüştür.

⁴⁸ Afshin Marashi, *Nationalizing Iran: Culture, Power and the State - 1870-1940*, Seattle: University of Washington Press, 2008, 97.

⁴⁹ Abrahamian, *Modern Iran*, 86.

⁵⁰ Metin, *Empyralist Çağda Modernleşme*, 308.

⁵¹ Marashi, *Nationalizing*, 112-113

⁵² Cleveland, Bunton, *A History*, 214.

⁵³ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, "İran ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, c. 1, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 357.

⁵⁴ Bunun için makalenin kaynakçasında yer alan çalışmalara bakılabilir.

⁵⁵ Metin, *Empyralist Çağda Modernleşme*, 290.

Rıza Şah, devleti “ezici” bir biçimde merkezileştirmeyi başarmıştır. Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi* kitabında Şah’ın milliyetçi gündemi etkin bir biçimde belirlemesine ve hatta bazı liberal adımlar atmasına rağmen otokrat olması yüzünden köklü bir devrime yönelemediğini söyler. Hâlbuki Garthwaite’e göre Şah Rıza’nın otoriterliği Mustafa Kemal’in otoriterliğinden fazla değildir, ancak onu İran’ın modern babası olarak görmek mümkün olamaz. Garthwaite yine de bu iki modern devleti liderleri olmadan düşünmenin mümkün olmadığını kaydeder. Atatürk vizyon sahibi bir önder olarak modern ve Batılı yeni Türkiye’yi ön plana çıkarırken Rıza Şah bunu yapamamıştır. Üstelik Atatürk’ün modern Türkiye vizyonu kurumsallaşmış, bu da ülkenin otokrasiden demokrasiye yönelmesine imkân tanımıştır.⁵⁶ İran’da ise yaklaşık 60 yıl sonra Rıza Han’ın devrimleri İslamcı bir karşı devrime dönüşmüştür.

Rıza Han döneminin en belirgin özelliği devletin inşasıdır. Devletin Tahran dışında pek az varlık gösterdiği bir ülkede Rıza Han iktidarının sonunda İran’ın iki bin yıldır görmediği bir devlet örgütü kurulmuştur. Ervand Abrahamian, Rıza Han değerlendirmelerinde iki sorunun gündeme geldiğini kaydeder. Bunlar Rıza Han gerçek bir yurtsever miydi, yoksa İngiliz “ajanı” mıdır sorulardır. Abrahamian Rıza Han’ın çağdaşı diğer liderlerle, Atatürk ve Mussolini ile karşılaştırılması mümkün müdür sorusunu da gündeme getirir. Sonradan yaşanan olaylar, özellikle İngiltere tarafından tahttan indirilmesi Atatürk’le olan benzerliği sorusunu geçersiz kılmıştır. Mussolini kıyaslamasını ise tarih açısından yanlış bulur. Ayrıca hem Atatürk hem de Mussolini merkezi devletleri devralmışlardır. Bu açıdan Pehlevi dönemini Tudor ya da Bourbon hanedanının kurucularıyla kıyaslamayı daha doğru bulur. Devlet inşasında Rıza Han, her türlü muhalefetin başını ezerek güçlü bir merkezi devlet yapısı kurmayı hedeflemiştir. Kendisini monarşiyle, monarşiyi de devletle özdeşleştirmiştir. Gerektiğinde dini unsurlardan yararlanmayı da sakıncalı bulmamıştır. Devlete üç sözcükten oluşan bir slogan kazandırmıştır. Huda (Tanrı), Şah ve Mihan (Anayurt). Bu durumda Şah’a muhalefet devlete, ulusa ve hatta dine karşı çıkmak anlamına geliyordu.⁵⁷ Atatürk ise Osmanlı hanedanının yerine geçme imkânı mevcutken Tanpınar’ın deyişiyle Türkiye Cumhuriyeti’nin bir numaralı vatandaşı olmayı tercih etmiştir.⁵⁸

Rıza Şah’ın iktidarı boyunca siyasi tartışmalara itibar etmemesinin yanında partilerin varlığına da tahammülü yoktur. Atatürk’ün gündeminin bir köşesinde duran çok partili siyasi hayat Rıza Şah’ın gündeminde hiç yer almamıştır. Rıza Şah, çoğunlukla Batı eğitimi almış kişilerden oluşmuş bir bürokrasi ile çalışmış olmasına rağmen bu kişilerin demokratik tutumlarını hiç dikkate almamış, kendisine sadık merkezi ve taşra bürokrasisi oluşturmaya özen göstermiştir. 1930’larda Atatürk hayranlığının yanı sıra, Hitler ve Mussolini hayranlığı görülen Rıza Şah, disiplinli ve bütünleşmiş bir toplu yaratmak için eğitim kurumlarına ağırlık vermiş, tek tip üniformayı ve ders kitaplarını okullarda yaygınlaştırarak otoritesini sorgulamayacak ve devam ettirecek bir gençlik yetiştirmeyi hedeflemiştir. Mustafa Kemal’in aksine geleneksel dini kesimlerle uzlaşmayı tercih etmiştir.⁵⁹ Buna karşılık sekülerleşme Mustafa Kemal Atatürk’ün en devrimci çabalarından biri olmuştur. Üstelik Türkiye’de bu konu uluslaşma sürecinin bir parçası olarak ele alınmış, topluma Müslüman kimliğinin yanı sıra Türk kimliğinin de benimsetilmesi meselesi üzerinde özenle durulmuştur.

Atatürk’ün ve Rıza Şah’ın hayat öyküleri, içinden geldikleri ve hitap ettikleri toplumlar farklı bir görünüm arz eder. Atatürk Osmanlı İmparatorluğunun dağılma sürecinde siyasi krizlere çözüm arayarak ve I. Dünya Savaşı ile Milli Mücadele yıllarında cephede varlık-yokluk savaşı yürüterek, dünya ve Türkiye hakkında gözlemlerde bulunarak önemli bir hayat tecrübesine sahip olmuştur. Bu doğrultuda bir dünya bakışı ve birtakım siyasi hedefler geliştirmiş, sırası geldiğinde de bunları ikna, zaman kazanma yoluyla ve kararlılıkla uygulamaya koymuştur. Buna karşın Rıza Şah’ın askerlik hayatı boyunca İran’ın yaşadığı krizler ve uluslararası gelişmeler hakkında ilgisi ve bilgisi daha sınırlıdır. Atatürk’ün aksine dayandığı ordu gücünü daha da artırarak kararlarını

⁵⁶ Gene R. Garthwaite, *The Persians*, Maiden: Blackwell Pub., 2005, 222-223. Burada Gene R. Garthwaite’in kitabında sorunlu bir yorumda bulunduğunu not düşmek gerekir. Amerikalı tarihçi iki lider arasında bir karşılaştırma yaparken şöyle bir yorumda bulunur. “...And Pahlavi and Islamic Republican Iran Riza Shah, unlike Atatürk – and to his credit – did not politicize the military, which continues to be a significant obstacle to increased democratization of Turkey.” (p. 223.) Kısacası Atatürk’ün orduyu siyasileştirdiğini ve bunun da Türkiye’deki demokrasinin gelişmesi önünde bir engel olmaya devam ettiğini ileri sürer. Hâlbuki Atatürk’ün daha askerliği döneminde İttihat ve Terakki yönetimi döneminde ordunun siyasileştirilmesine itiraz ettiği bilinen bir gerçektir. Bu nedenle Cumhuriyet’in ilanından sonra Kurtuluş Savaşı’nın kadrosundaki komutanlar dâhil tüm askerlere askeri ve siyasi kimlikleri arasında bir tercih yapmaları gerektiğini söyleyerek 19 Aralık 1924 tarihinde askerlikle siyasi faaliyetin birarada bulunmasını yasaklayan bir kanun çıkarmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, c. 2, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005, 192-194.

⁵⁷ Abrahamian, *A History*, 65.66.

⁵⁸ Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006, 111.

⁵⁹ Metin, *Empyrialist Çağda Modernleşme*, 299.

hayata geçirmeye çalışmış, bu sebeple daha sert tepkilerle karşılaşmıştır.⁶⁰ Atatürk yaşadığı dönem içinde özgün bir kişilik sergilerken, Rıza Han daha çok Atatürk'ü izlemekle yetinmiştir. Onun için Rıza Han'a dair yapılan incelemelerde "İran'ın Atatürk'ü" ifadelerine rastlamak mümkündür.⁶¹ Nihayetinde Atatürk halkının gözünde ülkesini yabancı işgalinden kurtaran bir "Anadolu kahramanı" olarak ve ölene dek bu algıyı zedeleyecek bir başarısızlığı yaşamamışken; Rıza Şah ne böyle bir kahramanlık payesine sahipti ne de ölene dek güçlü bir biçimde iktidarda kalabilmiştir.⁶²

İran'da Şah'ın karşılaştığı muhalefet büyük ölçüde yeni aydın sınıftan, özellikle 1930'larda Almanya ve Fransa'da eğitim görmüş ve sol görüşlerin etkisi altında kalmış serbest meslek sahiplerinden gelmiştir. Onlara göre Rıza Han modernleştirici bir liderden çok bir "Doğu Despotu"dur. Şahın 1933-34 yıllarında Anglo-Iranian Company ile imzaladığı ve şirkete yüzde dördlük bir hisse artışı karşılığında 1993 yılına kadar imtiyaz verdiği antlaşma kendisine karşı tepkileri şiddetlendirmiş, esasen Londra'ya bağlı olduğu yönündeki şüpheleri güçlendirmiştir.⁶³ Ekonomik bağımsızlığın sağlanması meselesi ise Atatürk'ün daha Kurtuluş Savaşı biter bitmez ilk vurguladığı konu olmuştur. Cumhuriyet yönetimi de bu konuda mümkün olduğunca dikkatli olmaya çalışmıştır. Dış politikada ise bağımsızlıktan ödün vermeden, bölgesel paktlarla yürütülen bir "Yurtta sulh, cihanda sulh" politikasına bağlı kalınmıştır.

Anayasal işleyişin, hukuki yaptırımların ve askeri-idari kurumların Osmanlı İmparatorluğu kadar gelişmediği İran'da I. Dünya Savaşı'nın etkileri farklı olmuştur. Bir yandan içeride yaşanan siyasi ve ekonomik kriz, diğer yandan ise ülke üzerindeki İngiliz ve Bolşevik nüfuz mücadelesi Rıza Şah'ın otoriter monarşisini ortaya çıkarmıştır. İran ve Türkiye 1920'li yılların başında önemli bir yol ayrımı yaşamıştır. Türkiye'de modernize olmuş askeri ve sivil bürokrat kadronun öncülük ettiği devrimler sonucunda bir Cumhuriyet rejimi tesis edilirken, İran'da ise iki bin beş yüz yıla dayanan Fars monarşi geleneği Pehlevi Hanedanıyla varlığını sürdürmüştür. İran'ın Türkiye'den farklı bir başka yönü ise petrolün varlığı olmuştur. Bu kaynak İran'ın modernleşme çabaları için devlete önemli bir girdi sağlamıştır. Fakat petrol aynı zamanda İran üzerinde emperyal devletlerin yeni bir nüfuz mücadelesine girmesinin de yolunu açmış; üstelik İran'ın petrole dayalı ekonomisi toplumsal sınıfların ve üretimin gelişim sürecini de olumsuz anlamda etkilemiştir.⁶⁴

Kamu hayatında geleneksel İslam'ın etkisinin kırılması konusunda da Pehlevi İran'ı ile Atatürk Türkiye'sinin tecrübeleri farklı olmuştur. Türkiye'de bu süreç daha yavaş adımlarla ve dinî kutsallara çok dokunulmadan gerçekleşirken, Pehlevi iktidarı Şiiliğin kutsal simgelerine meydan okumayı tercih etmiş, ancak diğer yandan seküler bir toplum yaşamına geçişi daha rahat sağlayacak adımlardan (alfabe değişikliği ya da İslam'ın İran'daki başlıca bağımsız kuruluşu Kum İslam İncelemeleri Merkezi'ne dokunmak gibi) uzak durmuştur.⁶⁵ Bu da İran'da güçlü bir Şii direniş ihtimalini canlı tutmuştur. Şah, sekülerleşme konusunda simgesel adımlarla devam ederken dinin, özellikle din adamlarının kamusal hayattaki gücünü kırarak nitelikte radikal çabalara da girişmemiştir.

Netice itibarıyla Atatürk ve Rıza Pehlevi arasındaki temel fark kurdukları ülkenin nasıl bir yol izleyeceği konusunda belirir. Atatürk, Osmanlı Türk Anayasal geleneğine halk egemenliği ilkesini ve laikliği yerleştirmeye kararlıydı. Buna karşın Rıza Şah daha çok kendi iktidarını pekiştirmeye gayret etmiş ve sonunda da tahtı oğluna bırakmıştır. Atatürk, ülkeyi Cumhuriyet Halk Partisi aracılığıyla ve seçime dayanarak, 1924 Anayasasına bağlı kalarak yönetmiştir. Rıza Şah ise ordu ve monarşi kurumları aracılığıyla hüküm sürmüş, halk desteği arama çabasında olmamıştır.⁶⁶ Bu sebeple onun mirası üzerinden demokratikleşme ve modernleşme kültürü yerleşirken Pehlevi Hanedanı 1979 İslam Devrimini yaşamak durumunda kalmıştır.

Sonuç

Türkiye ve İran 20. yüzyılın başlarında önemli siyasi ve toplumsal dönüşümlere tanık olmuş iki ülkedir. Bir yandan modernleşme çabası içinde olurken, bir yandan da savaşlar, işgaller, yönetim değişiklikleri yaşamışlardır.

Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu yıkılıp yerine Cumhuriyet kurulurken İran'da şahlık rejimi yeni bir hanedanla, Pehlevi hanedanıyla devam etmiştir. 19. yüzyılın başlarından beri modernleşme

⁶⁰ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 318-319.

⁶¹ Leonard Binder, *Iran: Political Development in a Changing Society*, Berkeley: University of California Press, 1962, 87.

⁶² Richard, "Kemalizm", 95.

⁶³ Abrahamian, *A History*, 96.

⁶⁴ Gürakar, *Türkiye*, 340-341.

⁶⁵ Richard, *Kemalizm ve İslam*, 95.

⁶⁶ Cleveland, Buntun, *A History*, 192.

çabası içinde olan Türkiye’de Atatürk’ün liderliğinde gerçekleştirilen devrimler bu çabaya daha köklü ve kati bir yön vermiştir. İran ise yaklaşık yarım yüzyıl sonra başladığı modernleşme hareketinde 1920’lere gelindiğinde bir bakıma Türkiye’yi izler durumda olmuştur. Hukuki alanda Batılı kanunların alınmasından kılık kıyafet değişikliğine, eğitimde ve kültürde Batılılaşma ve ulus bilincini yükseltme çabalarına kadar benzeri adımların atıldığı görülmektedir. Nitekim çalışmanın içerisinde gönderme yapılan kaynakların incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, iki ülkenin 1920’ler ve 1930’lar tarihine bakıldığında modernleşme adımlarının sık sık karşılaştırıldığı yahut benzetildiği görülmektedir.

Ulus-devlet kurma, merkezi devleti ve orduyu güçlendirme çabaları, dil ve tarih, eğitim, kültür alanında yapılan reformlar, Batılı giyim-kuşam, hukuki alanda yapılan değişiklikler, özellikle toplumsal yaşamı belirleyen Medeni Kanunun kabulü, din adamlarının toplumdaki etkilerinin sınırlandırılması, ordu ve bürokrasinin modernleştirilmesi gibi adımlarda Rıza Han’ın Atatürk’ün devrimlerini yakından izlediği görülür. Ancak bunların toplumda yer edinmesini sağlamada aynı başarıyı yakalaması mümkün olmamıştır.

Rıza Pehlevi, ülkesini iç karışıklıklardan kurtaran bir lider olarak köklü bir modernleşme hareketini ülkesinde başlatmak istediğinde Mustafa Kemal Atatürk, altı yüzyıl sürmüş bir saltanatın ardından halk egemenliğine dayalı bir Cumhuriyet idaresi kurmayı başarmıştı. İran’da ise Cumhuriyet idaresi söz konusu olduğunda dini çevrelerden gelen tepki bunu engellemiş, Pehlevi de şahlık rejimi ile devam etmiştir. Dolayısıyla İran’da 1920’lerin başında olan nihayetinde bir hanedan değişikliğidir ve bu da Türkiye ile ayrıştığı hususlardan biridir. Bu husus iki ülke arasında başka bir ayrımı daha gözler önüne sermektedir: Şii İran’da din kurumunun devletin karşısında önemli bir toplumsal güç olduğu gerçeği. Türkiye’de II. Mahmut dönemi ile başlayıp Tanzimat ile hız kazanan ve Cumhuriyet döneminde kati bir hal alan modernleşme adımlarının en başta gelen özelliği sekülerleştirici niteliğidir. Sünnilik ile Şiilik arasındaki farkla da ilintili olduğu düşünülen din ile devletin birbirleri karşısındaki konumları İran ile Türkiye’de farklı şekillerde olmuştur. Osmanlı’dan beri din Türkiye’de devletin denetimi altında bir kurumdur. İmparatorluğun gerileme döneminde merkezi devletin zayıflamasıyla birlikte bu denetim de zayıflamış olsa da hiçbir zaman İran’daki gibi devlet otoritesinden ayrı, ona yön veren bir güç haline gelmemiştir. İran’da ise 18. yüzyıldan itibaren Şii ulema topluma yön veren, devleti zaman zaman baskı altına alabilen bir topluluğa dönüşmüştür. Dolayısıyla Rıza Pehlevi, din kurumu karşısında takındığı sekülerleşme yanlısı tavrına rağmen devletin din adamları ve medreseler üzerinde tam bir denetimini sağlayamamış, hatta ciddi tavizler vermek zorunda kalmıştır. Bu sebeple Atatürk Türkiye’si ile benzer yenilikleri gerçekleştirmeye çabalasa da tarihin akışı itibarıyla sonucuna bakıldığında İran’da yapılanlar topluma nüfuz edemeyip vitrine yönelik çabalar olarak kalmıştır.

İran ile Türkiye arasında görünürde örtüşen ancak sonuçları itibarıyla farklılaşan bir diğer husus incelenen dönem açısından “tek adam” idaresi durumudur. 1920’ler ve 1930’larda Türkiye’de Atatürk’ün, İran’da Pehlevi’nin “mutlak” denebilecek otoriteleri söz konusudur. “Mutlak” ifadesini tırnak içinde kullanma nedeni, iki ülkede de bu mutlaklığın tartışmaya açık olduğudur. Atatürk, Cumhuriyet’in ilanından hemen sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın (1924) kurulmasıyla muhalefetle karşılaşmış, ancak Takrir-i Sükûn Kanunu sonrasında tüm muhalefet bastırılmıştır. Buna rağmen 1930’da kendi eliyle de olsa, bir muhalefet partisi kurma girişimi çok partili demokrat bir yönetimin amaçlandığına işaret eder. İran’da ise Pehlevi, otoritesini kurmak konusunda daha sert bir tutum takınmış olsa da aşiret ayaklanmaları, ulemanın ve çarşının gücü karşısında gerçekte “mutlak” bir otoriten söz edilebilir mi sorusunu akla getirir. İran açısından daha çok toplumsal odaklar ve devlet iktidarını elde tutanlar açısından bir tür “güçler dengesi”nden söz etmek mümkündür.

Nihayetinde Türkiye ve İran döneminde benzer bir modernleşme çabası içinde olduğu ve bu çabada Pehlevi’nin Atatürk’ü rol model aldığı görünse de iki ülkenin gerek tarihlerinden gelen siyasi, iktisadi dinamikleri gerekse toplumsal yapıları modernleşme seyirlerini farklı kılmıştır. Atatürk devrimleri, Türkiye’nin iki yüzyıllık modernleşme çabalarını başka bir seviyeye taşımış ve topluma nüfuz etmiş biçimde süregelmıştır. İran’da ise Pehlevi’nin reformları köklü bir toplumsal dönüşüme yeterli olmamıştır. Her ne kadar oğlu Muhammed Rıza Pehlevi döneminde ülke modernlik yanlısı görünümünü devam ettirse de bunu ancak otoriterliği sürdürerek ve Batı’nın müdahaleleriyle yapabilmıştır. Bu nedenle 1979’da ulema ve çarşı karşısında tutunması mümkün olamamıştır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

- Abrahamian, Ervand. *Iran Between Two Revolutions*. Princeton University Press, 1982.
- Abrahamian, Ervand. *A History of Modern Iran*. Cambridge University Press, 2008.
- Akdevelioğlu, Atay, Ömer Kürkçüoğlu. "İran ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası*. C. 1, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001: 357-369.
- Atabaki, Touraj, Erik J. Zürcher. *Men of Order: Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah*. London: I. B. Taurus, 2004.
- Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni*. İstanbul: Kırmızıkeci Kitabevi, 2015.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam*. C. 2, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Binder, Leonard. *Iran: Political Development in a Changing Society*. Berkeley: University of California Press, 1962.
- Black, C. E. *The Dynamics of Modernization*. New York: Harper & Row Pub, 1966.
- Cin, Barış. *Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- Cleveland, William L., Martin Bunton. *A History of the Modern Middle East*. Colorado: Westvies Press, 2009.
- Cronin, Stephanie. "Reform From Above, Resistance From Below: The New Order and Its Opponents in Iran. 1927-29". *The State and The Subaltern*. Ed. Touraj Atabaki, London: I.B. Tauris Publishers, 2007: 71-93.
- Çetinsaya, Gökhan, "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri, 1919-1925", *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Cilt XVI,, Sayı: 48, Kasım 2000: 769-796.
- Daftary, Farhad. *Şii İslam Tarihi*. Çev. A. Fethi, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- Dellaloğlu, Besim. *Ahmet Hamdi Tanpınar: Modernleşmenin Zihniyet Dünyası*. İstanbul. Kapı Yayınları, 2012.
- Dilek, Kaan. "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", *Akademik Ortadoğu*, (2)1, 2007: 49-68.
- Garthwaite, Gene R. *The Persians*. Maiden: Blackwell Pub, 2005.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. Çev. Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*. İstanbul: Der Yayınları, 1987.
- Gürakar, Tolga. *Türkiye ve İran: Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.
- Lewis, Bernard. *Ortadoğu*. Çev. Selen Y. Kölay, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2006.
- Marashi, Afshin. *Nationalizing Iran: Culture, Power and The State - 1870-1940*. Seattle: University of Washington Press, 2008.
- Mardin, Şerif. *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Metin, Celal. *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800 -1941)*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2011.
- Richard, Yann, "Kemalizm ve İran", *Kemalizm ve İslam Dünyası*. Ed. İskender Gökalkp, François Georgeon, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007: 79-97.
- Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Yaşadığım Gibi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006.
- Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*. Çev. Hülya U. Tanrıöver, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013.
- Wilber, Donald N. *Contemporary Iran*. London: Thames and Hudson Pub., 1963.
- Wilber, Donald N. *Iran: Past and Present: From Monarchy to Islamic Republic*. Princeton University Press, 1981.

İnternet Kaynakları

www.sozluk.gov. Erişim 13.12.2021.

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 71 (2022), 337-373.

Received/Geliş: 17.08.2022

Accepted/Kabul: 21.09.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1163352

(Research Article/Araştırma Makalesi)

BEHIND CLOSED DOORS

The Paris Meetings of the Allies on the Turco-Greek War (20-23 September 1922)

KAPALI KAPILAR ARDINDA

Müttefiklerin Türk-Yunan Savaşı Üzerine Paris'te Yaptığı Toplantılar (20-23 September 1922)

BEHÇET KEMAL YEŞİLBURSA*

ABSTRACT

The Mudanya Armistice and the Lausanne Peace Treaty undoubtedly hold a prominent place in the history of the Turkish National Struggle. Consequently, many studies and publications have dealt with the Armistice and Treaty. However, the current study will deal with the Allies' meetings in Paris on the Turco-Greek War on 20-23 September 1922, rather than the Armistice or Treaty in general. More specifically, it will investigate how the British, French, and Italian politicians (such as Lord Curzon, Poincaré, and Kont Sforza) evaluated the Turco-Greek War, the Armistice and the peace conference. On 20 September, Lord Curzon went to Paris to discuss the matters with the French Prime Minister, Poincaré and his Italian counterpart. The aim of the conference between the Allied generals and İsmet Pasha was to bring an end to the hostilities between Nationalist Turkey and Greece by fixing a line in Eastern Thrace behind which the Greek army would remain. Negotiations came to a deadlock on the third day due to the Turks' demand that Eastern Thrace be given back to Turkish sovereignty in its entirety before the Peace Treaty went into force. The text of a final protocol was prepared by the Allied generals and presented to İsmet Pasha on 9 October with the statement that this was their last word and the limit to their concessions. İsmet Pasha, while impressed at the Allied unity, expressed his reservations over certain points in the protocol and expressed surprise that the French and Italian generals had led him to believe that they would agree to less. Thus, he requested an adjournment to the following day on order for him to consult his government. The final form of the convention was signed early in the morning of 11 October, after a 12-hour long session. The Greek military delegates abstained from signing the protocol, because their instructions required that they did not accept any arrangement which did not treat the borders of Eastern Thrace as being those of 1915. However, three days later on 14 October, the Greek government did adhere to the convention by means of a written declaration handed to the three Allied Commissioners who in turn communicated it to Hamid Bey, the representative of the Ankara government in Istanbul.

Keywords: Kont Sforza, Lord Curzon, Paris, Poincaré, Signor Galli.

ÖZET

Mudanya Mütarekesi ve Lozan Barış Antlaşması'nın Türk Milli Mücadele tarihinde kuşkusuz önemli bir yeri vardır. Dolayısıyla bugüne kadar Mütareke ve Lozan'ı tüm yönleriyle ele alan pek çok çalışma ve yayın yapılmıştır. Bu nedenledir ki mevcut çalışmada ateşkes ve Lozan'ın kendisi ele alınmayacaktır. Daha ziyade, başlıkta belirtildiği gibi, çalışma Müttefiklerin Paris'te 20-23 Eylül 1922'de Türk-Yunan Savaşı ile ilgili toplantılarına bakacak. Daha spesifik olarak, İngiliz, Fransız ve İtalyan devlet adamlarının (Lord Curzon, Poincaré ve Kont Sforza gibi) Türk-Yunan Savaşı, ateşkes ve barış konferansını nasıl değerlendirdiği araştırılacaktır. 20 Eylül'de Lord Curzon, meseleleri Fransa Başbakanı Poincaré ve İtalyan mevkidaşı Kont Sforza ile görüşmek üzere Paris'e gitti. Müttefik generaller ile İsmet Paşa arasındaki konferansın amacı, Doğu Trakya'da Yunan ordusunun geride kalacağı bir hat belirleyerek Milliyetçi Türkiye ile Yunanistan arasındaki düşmanlıklara son vermektir. Barış Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinden önce Türklerin Doğu Trakya'nın tamamının Türk egemenliğine geri verilmesi talebi üzerine müzakereler üçüncü gün çıkmaza girdi. Müttefik generaller tarafından hazırlanan nihai protokol metni 9 Ekim'de İsmet Paşa'ya, bunun onların son sözleri ve tavizlerinin sınırı olduğu ifadesiyle sunuldu. İsmet Paşa, Müttefiklerin birliğinden etkilenmekle birlikte, protokoldeki bazı hususlarda çekincelerini dile getirerek, Fransız ve İtalyan generallerinin kendisini daha az anlaşmaya varacaklarına inandırmasına şaşırıldığını ifade etti. Bu nedenle, hükümetine danışmak için ertesi güne bir erteleme talep etti. Sözleşmenin son hali, 12 saatlik bir oturumun ardından, 11 Ekim sabahı erken saatlerde imzalandı. Yunan askeri delegeleri, Doğu Trakya sınırlarını 1915'in sınırları olarak kabul etmeyen hiçbir düzenlemeyi kabul etmemelerini gerektirdiği için protokolü imzalamaktan çekindi. Ancak, üç gün sonra 14 Ekim'de Yunan hükümeti anlaşmaya uydu. üç Müttefik Komiser'e verilen yazılı bir beyanla sözleşmeye kabul etti ve onlar da anlaşmayı Ankara hükümetinin İstanbul'daki temsilcisi Hamid Bey'e ilettiler.

Anahtar Kelimeler: Kont Sforza, Lord Curzon, Paris, Poincaré, Signor Galli.

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, bkyesilbursa@uludag.edu.tr. ORCID: 0000-0001-6309-5703.

Introduction

After the Victory of 30 August, and the capture of Izmir on 9 September 1922, the Turkish forces' turned towards the Straits and Thrace. This made the British Government, who was trying to get out of its crisis, uneasy. The decisions it had taken regarding the crisis had been inconclusive; thus, receiving bad news from all directions, the British Government began to search for ways to deal with the French. On the other hand, France announced that a meeting would be held between the three Allied states (Britain, France, and Italy) in Paris on September 20. This meeting would consider the protection of the freedom of the Straits and prevent the passage of Turkish forces through them. The Italian Ministry of Foreign Affairs, in a statement before the Paris talks, stated that the freedom of the Straits was also of vital importance. However, if the convening of the Peace Conference were unjustly prolonged, Italy would not participate in a military operation. The solution proposed by Italy was as follows: Eastern Thrace should be given back to Turkey, and Western Thrace to Bulgaria, which should be provided with an exit to the Mediterranean, and the freedom of the Straits would thus be preserved.¹

Britain insisted on staying in the neutral zone (Bosphorus). It made it a matter of prestige. However, the fact that Britain held talks to solve the Eastern problem was accepted as an essential step for peace in the eyes of the Allies and the public. The British Government, unable to find the necessary support from its Dominions, sent Foreign Minister Lord Curzon to Paris to determine the terms of the armistice with the Turks and to reach a joint decision with its allies. Curzon left for Paris on 19 September. On the same day, there was a meeting between French Prime Minister Poincaré and British Ambassador Hardinge. In this meeting, Hardinge criticized France for withdrawing its soldiers from the Anatolian coast. He said that this incident had encouraged Mustafa Kemal, and he stressed that the positions in Çanakkale were under threat. Poincaré, on the other hand, accused Britain of pursuing a policy of war. He said that Mustafa Kemal did not recognize the neutral zones, that he would not endanger a single French soldier, that the Turks would not attend the peace conference if their territorial demands were not met, and that there was Turkish sovereignty over Edirne and the Straits. In his speech at the French parliament on the same day, he emphasized that France would not go to war with Turkey.²

Before starting the negotiations, Lord Curzon had wanted to learn Poincaré's opinion through Hardinge. However, France and Italy had clearly expressed their attitude towards Britain. During the difficult negotiations held in Paris between 20 and 23 September, France and Italy's constructive policies positively affected the region's future.

On 20 September, the Paris negotiations began with the participation of Lord Curzon, Poincaré and Count Sforza. During the talks, the issue of British forces in the Straits, the freedom of the Straits and the terms of peace with Turkey were to be discussed. On the morning of 20 September, Lord Curzon and Ambassador Hardinge went to the French Ministry of Foreign Affairs and had a bilateral meeting with Poincaré. Poincaré stated that Mustafa Kemal would not withdraw his armies without taking the places shown in the National Pact and would take action before winter came. Curzon said that the solution to the problems related to Thrace, the Straits and Istanbul could not be left to Mustafa Kemal. Poincaré retorted that they had a victorious army against them, that it was their duty to keep the peace, which he would be promised on the Straits and Thrace issues before inviting Mustafa Kemal to the peace conference, and that France would not participate in a forced operation in Anatolia. According to Curzon, the Turks should be told that Istanbul would be returned, but the Allies should be left free on sensitive issues such as the Straits and the Gallipoli peninsula.³ At the end of this visit, which lasted about two and a half hours, Curzon was unable to persuade Poincaré.

The second meeting was held at the French Ministry of Foreign Affairs at 16:00 on the same day. This time, Ambassador Count Sforza attended the meeting on behalf of Italy. Curzon criticized the French and Italian troops withdrawing from Çanakkale at this meeting. He sought the support of France and Italy. After that, British (Admiral Beatty) and French (Grasset) admirals were accepted into the hall. The admirals were consulted regarding measures that could be taken to prevent the Allied forces from keeping the Dardanelles, and to prevent the Turks from seizing the Straits and crossing to the European coast. No progress was made

¹ İsmail Eyyupoğlu, *Mudanya Mütarekesi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002, 95-97.

² Eyyupoğlu, *Mudanya Mütarekesi*, 95-97.

³ Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, Cilt: 4 (Ekim 1921-Ekim 1922), Ankara: TTK Basımevi, 1984. (Belge no. 215), 450-460. Eyyupoğlu, Op. Cit., 95-97.

regarding the Straits.⁴ Poincaré said that he would not send troops to Anatolia, that the Greeks should withdraw to the west of the Meriç River, and that the Islamic feelings in the French colonies should be considered. Count Sforza also argued that convening a peace conference would be beneficial, Venice was a suitable place for the conference, and that Thrace was occupied by Allied forces instead of Greek soldiers.⁵ Curzon said that he would apply to the government regarding Thrace. He informed London and Istanbul of the decisions taken on the first day, wanting to ensure the situation in the Straits. In the message he sent to London, Curzon stated that he could accept the Meriç border, provided that the Straits remained in British hands and the government approved.⁶ This was because France and Italy continued their policies along the Ankara line and insisted that the Greek Army should withdraw to the west of the Meriç.

The Paris negotiations were the scene of great debates. Therefore, the meeting could not be held on 21 September. Before the second talks on 22 September, the French cabinet assessed the situation and decided to take a tough stance to persuade Britain.⁷ The meeting started at 2 p.m. Curzon stated that Britain did not want war but wanted peace like other states. It did not wish the gains of the 1918 victory to be lost only because of the defeat of Greece. He argued that the Thrace issue should be left to the peace conference, which should be held in a place other than Anatolia.⁸

Poincaré and Sforza responded rather harshly to Curzon. Poincaré repeated that a conference should be held in Mudanya and that Eastern Thrace should be given to the Turks as far as Maritsa. He also added that Mustafa Kemal was not bluffing. Sforza, on the other hand, upon Curzon's criticism of the withdrawal of French and Italian troops from Çanakkale, said that Britain, France and Italy are countries with Muslim peoples, that France and Italy took such an initiative considering this situation, and that he recommended the same way to Britain.⁹

Poincaré was pressing Curzon about the text of the note to be prepared, and the latter started to experience somewhat troubled times. Count Sforza described that moment in his memoirs:

“... During the first half of the session, Curzon came and walked with me in Hologe Hall and suddenly burst into sobs. (Later I learned from Curzon's close friends that he was a greedy person.) He called me: -Don't you find it horrible to be treated like this? I have never been exposed to such a conversation in my life. Curzon took a silver drink from his jacket and took a swig of brandy. I felt so disconcerted that, to appease him, I said that I was also subjected to such negative actions by Poincaré. The work I did was the act of a parent who lied and deceived children who were having a tantrum. At that moment, I explained to him what Curzon's personality meant to me. This former regent and Foreign Secretary of the British Empire seemed like someone who controlled everything, and in many ways, he was. However, his spirit remained as that of a desperate Oxford student who had not won first place. I told him that Britain was a strong country.”¹⁰

Half an hour later, Poincaré apologized, leaving the meeting room. The incident was settled, and the negotiations continued from where they had left off. However, there was no change in Curzon's attitude. Thus, the second meeting held on 22 September ended inconclusively. Curzon sought instructions from London in light of recent developments. The Cabinet agreed to hand over Eastern Thrace and Istanbul to Turkey. On the other hand, he declared that the Turkish forces should not be allowed to cross into Europe and that the Straits should remain in the hands of the Entente Powers until the end of the peace conference.

In the third round of negotiations, which started on 23 September, Poincaré stated that bargaining could be made on anything other than the Thrace border and that a joint note would mean nothing unless the Meriç and

⁴ Ali Fuat Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, 1948, 153.

⁵ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, IV, Ankara: TTK Yayınları, 1996, 688; Eyyupoğlu, Op. Cit., 98-99.

⁶ Şimşir, Op. Cit., 479-480.

⁷ Sarıhan, Op. Cit., 604.

⁸ Şimşir, Op. Cit., 507.

⁹ Şimşir, Op. Cit., 502-503.

¹⁰ Comte Sforza, *Les Batisseurs De L'Europe Moderne*, Paris, 1931, 87-88.

Edirne were mentioned. To Curzon, he said that he agreed to leave the Meriç and Edirne to Turkey as per the instructions he had received from London.¹¹ However, the discussions went on for hours.

First Meeting¹²

The first Meeting was held French, with President Poincaré and the British Secretary of State for Foreign Lord Curzon at the Quai d'Orsay, 11 am, Wednesday, September 20, 1922.¹³

Poincaré began by asking Lord Curzon to open the conversation. Lord Curzon said he would begin by summarising the situation and presenting the British Government's justification for its attitude. He did not refer to past history, except to remind Poincaré that all attempts to bring Mustafa Kemal to a conference after the Allied meeting in Paris the previous March had failed. After a long exchange of notes between the French and British Governments, they agreed on Venice as the conference venue. Mustafa Kemal had then, however, decided to attack, and the Greek defence of Anatolia had collapsed. It became apparent from that moment that the territorial question in Anatolia had been liquidated. However, the problem of protecting the racial and religious minorities, which the French and British Governments were equally pledged to provide for, remained.

On the other hand, the European question (Thrace, the Straits and İstanbul) was left to be decided. Nothing, however, had occurred to modify here the broad principles of agreement reached the previous March, and in so far as modification would be required, it ought to be arrived at in friendly consultation between the Powers, either by themselves, or preferably in a full peace conference. The British Government was unable to admit the view that a decision on these questions could be taken out of their hands by Mustafa Kemal. It was not for him to settle such questions as those of the Straits or Thrace, or even to prejudge them in any way by a military occupation. Nor could he be allowed to rush the position at İstanbul and thus set the whole of the Balkans aflame. These questions must be settled by conference and not by force - by negotiation and not by invasion. They were emphatically matters for the Allies; and there would be nothing more disastrous than a failure to settle them by agreement and co-operation between the Powers. The question would arise later how far other Powers were involved in the question of the Straits; for the moment, it was a matter primarily for the Great Powers alone. Meanwhile, action had been taken in two directions - at İstanbul by the three High Commissioners and generals, and in Europe by the Allied Governments. It was satisfactory to know that when danger threatened at İstanbul General Sir Charles Harington had acted in complete accord with his French and Italian colleagues, who had agreed with him as to the dispositions necessary to represent the Allied flags on the İzmit peninsula and on the Asiatic shore of the Dardanelles. He had already reported the actual steps taken to

¹¹ Şimşir, Op. Cit., 517-524. The Ankara Government was also trying to obtain information from these meetings in Paris as much as they could. Paris Representative Ferit Bey, in a telegram he sent to the Ministry of Foreign Affairs on 20 September; Stating that Britain was in retreat, he suggested increasing the pressure on Çanakkale. See Salahi Sonyel, "Fiftieth Anniversary of Mudanya Ceasefire", *Bellekten*, XXXVII, Year: 1973, 95-111.

¹² British Secretary's Notes of Conference between the French President of the Council and the British Secretary of State for Foreign Affairs at the Quai d'Orsay, 11 am, Wednesday, September 20, 1922.

Present: France: M. Poincaré; M. Laroche; Secretary, M. Massigli. Great Britain: The Marquess Curzon of Kedleston; Lord Hardinge of Penhurst; Secretary, Mr. Forbes Adam. TNA/FO/424/254 (No. 523), 278-285. See DBFP-I/ XVIII, (No. 41), 38-50.

See *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVII, Greece and Turkey, January 1, 1921-September 2, 1922, Her Majesty's Stationery Office, London 1970. (Here after DBFP-I/XVII).

See *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

See Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, Cilt 4 (Ekim 1921-Ekim 1922), Ankara: TTK Basımevi, 1984. (Belge no. 215), 450-460.

¹³ British Secretary's Notes of Conference between the French President of the Council and the British Secretary of State for Foreign Affairs at the Quai d'Orsay, 11 am, Wednesday, September 20, 1922.

Present: France: M. Poincaré; M. Laroche; Secretary, M. Massigli. Great Britain: The Marquess Curzon of Kedleston; Lord Hardinge of Penhurst; Secretary, Mr. Forbes Adam. TNA/FO/424/254 (No. 523), 278-285. See DBFP-I/ XVIII, (No. 41), 38-50.

See *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVII, Greece and Turkey, January 1, 1921-September 2, 1922, Her Majesty's Stationery Office, London 1970. (Here after DBFP-I/XVII).

See *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

See Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, Cilt 4 (Ekim 1921-Ekim 1922), Ankara: TTK Basımevi, 1984. (Belge no. 215), 450-460.

place detachments of the Powers in both places. Meanwhile, the British Government had asked the French Government what was their point of view regarding the defence of the neutral zones around İstanbul, the Bosphorus and the Dardanelles: and Lord Curzon had received with much satisfaction Poincaré's note of the 14th September stating that the French Government thought it most desirable, in agreement with the British Government, to maintain the neutrality of the zones occupied by the Allies, without, however, prejudging the future peace, and that they were ready, in concert with the British and Italian Governments, to inform the Ankara Government that the Allied Governments expected that these zones would be respected by the Turkish troops.¹⁴

Sir Horace Rumbold had immediately been instructed to make a communication to the Ankara Government in conjunction with his Allied colleagues. There was some doubt as to whether these instructions had been acted upon at once; but Lord Curzon had received a telegram that day reporting that the communication to the representatives of the Ankara Government at İstanbul had been formally made by the High Commissioners on 19 September 1922.

The British Government naturally drew the only possible conclusion from the terms of Poincaré's above-mentioned note - that the Allied forces were prepared to defend both zones, and that they would never permit Mustafa Kemal to violate them. The British Government had thought and hoped that the declaration of the Allies would be itself sufficient to deter Mustafa Kemal from any attempt to violate either zone. At the same time, they had continued to receive from their representatives at İstanbul and in the Straits zone alarming information as to Mustafa Kemal's intentions. His forces were reported to be advancing northwards from İzmir, and already actually to have reached the borders of the neutral zone. The British Government had heard further that Mustafa Kemal had announced his intention of settling the question of Thrace by crossing to Europe and deciding it by force of arms. They also heard that he was threatening the İzmit position. Meanwhile, advice was said to be reaching Mustafa Kemal from many quarters to settle the whole question at once, without a conference, behind the backs of the Great Powers. With this object he was counselled to provoke a rising at İstanbul, and to encourage the military bands that were already said to be active in Eastern and Western Thrace. In consequence of these reports, and in pursuance of a policy which they firmly believed to be that of the Allies as a whole, the British government had resolved to reinforce the Allied positions at Çanakkale and İstanbul. At Çanakkale, up to the time of that decision, there had only been one British battalion, the garrison at Gallipoli comprising a French Senegalese battalion, but with the establishment of the three flags at Çanakkale, and relying on their presence there, the British Government had proceeded to order all available reinforcements to that place. There was already a considerable British force there (one squadron of cavalry, two battalions of infantry and a battalion of field artillery). Further, the British Government had decided to send as large naval reinforcements as could be obtained from the neighbouring waters, and had no intention of allowing Kemal to take the position out of the hands of the Allies, or to cross the Straits at any point. All the available British forces were ready to support this decision, and Admiral Beatty, who had come to Paris specially for the purpose, would explain to Poincaré the precise steps which had been taken by the British navy, and the naval reasons which justified the British Government in confidently believing that Mustafa Kemal could not attack or cross the Straits.¹⁵

Lord Curzon wished here to recall to Poincaré the fact, of which he had already reminded him in March that Gallipoli was a sacred and imperial interest of the British Empire; and the recent appeal of the British Government to the Dominions and their response showed their ready recognition of this fact.

The attitude of the British Government was similar in regard to the positions at Scutari and İzmit. Again, in pursuance of what they believed to be the Allied policy, the British Government had reinforced, with all the means at their disposal, the positions there, and were ready, with their Allies, to prevent an invasion of Europe across the Bosphorus by the Kemalists. It had been stated in some quarters that the whole situation could have

¹⁴ See Behçet Kemal Yeşilbursa. "The Armistice of Mudanya according to British Documents", Selcan Koçaslan (Yay. Haz.) *Mudanya Mütarekesi'nden Günümüze Bursa Uluslararası Sempozyumu 26-28 Eylül 2013, Bildiriler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2015.

¹⁵ See Behçet Kemal Yeşilbursa. "İngiliz Yıllık Raporlarına Göre Mudanya Mütarekesi (3-11 Ekim 1922)", *Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu Mütarekeler Ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu*, 24-26 Ekim 2018. Kahramanmaraş, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019, 1009-1032.

been easily liquidated by diplomacy, and that the forcible measures of precaution taken by the British Government were unnecessary and even dangerous. It would be well, however, to remember that diplomacy was not always effective in checking an Asian army flushed with victory, and any weakness on the part of the Allies would simply have been an invitation to Mustafa Kemal to cut the Gordian knot by force of arms. The British Government had therefore thought it necessary to act promptly. Had Mustafa Kemal been permitted to advance to both the Bosphorus and the Dardanelles he could at any moment during the conference have decided to break up the peace discussions and dictate his own terms by throwing his sword into the scale. For the rest, the British action in sending reinforcements was identical in procedure with the recent French action in bringing forces from Syria to Chatalja (Çatalca) when the Greeks were threatening those lines. Both had been perfectly legitimate actions. Indeed, up to the present the British Government had believed that the steps they had taken had the full sympathy of the French Government, since they were in pursuance of an agreed policy. It was therefore with considerable surprise that Lord Curzon had heard that the French Government had given orders the previous day to withdraw the French contingent from Çanakkale. This step seemed a direct invitation to Mustafa Kemal to pursue his designs, relying on France and on the fact that the British forces were faced with the alternative of either defending alone the neutral zone (which the other Allies recognised), or of withdrawing and allowing Mustafa Kemal to settle matters in his own way.¹⁶

As regards the position at İzmit, there was still some doubt as to whether the French troops had equally been withdrawn from the Allied position in front of Üsküdar, but on this point, as well as on the question of the withdrawal from Çanakkale, Lord Curzon sought the fullest explanations which Poincaré was prepared to give him. At the same time, it was his duty to point out that if the French Government took the pointed action of withdrawing their forces in one or both of these areas, it was a clear indication to Mustafa Kemal that France was not ready to support Britain, who would have to act alone. Lord Curzon thought it unnecessary to indicate to Poincaré the grave consequences to the alliance and, indeed, to the future of Europe of this step. For the moment, he would only ask for the fullest explanation of French policy. The British Government had been carrying out an Allied policy, and had applied it in practice with sincerity, courage and promptitude. There was no new factor necessitating a breach of this Allied unity. In Lord Curzon's opinion, it would be disastrous and deplorable to allow it to be broken by the victorious Kemalist forces. To permit Mustafa Kemal not only to beat the Greeks, which was a comparatively easy task, but also to overcome the Allies, would have consequences, the range of which it would be impossible to forecast. Lord Curzon had come to Paris to concert urgent steps with his Allies had to save the situation, while it was still possible, and to insist on an immediate conference to settle the political issues. He would not now trouble Poincaré with the question of the place and form of the conference, and the Powers who should be represented at it. These were points which he would be ready to discuss later. For the present he would only confine his statement to the full account which he had just given of the naval and military; steps taken by Great Britain, and their desire to maintain the Allied position in the Straits area in the interests of a continued alliance and of the peace of Europe.¹⁷

Poincaré began by thanking Lord Curzon for his full and lucid statement. He was unable, however, to accept the explanation which Lord Curzon had given of the failure since The previous March to bring Mustafa Kemal to a conference. He would recall that he had explained on several occasions during the March discussions that he feared the Turks would not accept the proposals upon which they were agreeing and would only become more and more exacting. A time would soon come when the Allies would find themselves powerless to impose any terms at all. In his opinion, events had proved his forecast to be perhaps too optimistic. In his talks with Fethi Bey and Ferid Bey, Poincaré had repeated how deplorable it would be if Ankara were to take the offensive when an Allied conference had been practically decided upon at Venice. His advice had, however, not been taken, and the Turks had been too well informed about the state of the Greek forces not to resist the temptation to attack. Incidentally, Romanos had told him the day before that the Greek commanders had been deceived by the information given to them by alleged deserters and refugees from the Kemalist army to the effect that the latter was demoralised. Be that as it may, the position today was that the Allies could no longer maintain the position

¹⁶ See Seçil Akgün. "Mudanya Silah Bırakışmasında Yabancı Temsilciler". *70.Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları, Bildiriler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1993, 49-65.

¹⁷ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

which they had taken up in The previous March. They were now confronted with a nation of fanatics flushed with victory, and it had become a question of saving the general peace of Europe and Asia.¹⁸

At this point Poincaré read a telegram which he had received from General Pellé from İzmir that morning. The general reported that he had just had a long conversation with Mustafa Kemal to whom he had intimated as clearly as possible the exact nature of the Allied note as to respecting the neutral zones. He had urged Mustafa Kemal not to abuse his victory and to show Europe that the Turkish State, of which he was the head, was a modern civilised organism. Mustafa Kemal had protested his friendship with France and his desire to avoid conflict with the Allies, but he had frankly stated that he could not stop his troops now from occupying all the territory covered by the national pact. It was for the Allies to realise the situation and to allow his troops to occupy İstanbul and Thrace. The Greeks could not defend the latter and he, Mustafa Kemal, had no intention of occupying more territory than the national pact contemplated. For the rest he was only sending the minimum of troops and men necessary to maintain order in Thrace, but he must finish the campaign before the winter. Delay would be fatal. He also feared the Allies had no real intention of abandoning İstanbul. He concluded by stating that he was summoning his Government to İzmir and expected them the next evening. He would ask General Pellé and the French Government to await the full reply of his Government.

Poincaré suggested that in these circumstances, it was essential to have a conference as soon as possible. To this the Turks must come, but if the Allies told them now that they were not to be allowed to pass the Straits or to occupy the zones they would simply refuse to come to the conference, and meanwhile attack. France, for her part, could not defend herself against such an attack. On the one hand there was a moral impossibility. France was a Muslim Power and could not neglect the serious situation which was arising in all her Muslim colonies. Poincaré here quoted a telegram from Tunis explaining the numerous telegrams of congratulation sent by the natives to Mustafa Kemal on his victory. These telegrams have been held up by the French authorities, but would eventually have to go forward. Again the Governor of Indo-China had told him only the previous day that a war between France and Turkey would be completely misunderstood in that colony. The community of feeling between Asiatics was so strong there, and the Governor said that the Annamite troops sent to Syria had told him before their departure that they would only go when they were assured that they would not have to fight against Turkey. Poincaré felt that Lord Curzon, as perhaps the only British statesman who had ever visited the colony of Indo-China, would appreciate the force of these facts.¹⁹

In addition to the moral question France was faced with the material impossibility. It had no forces to send there. Only recently the Commission of Finance of the Chamber of Deputies had expressed their anxiety regarding the small credit with which the French Government wished to cover the expenditure on additional forces to be sent to the East. It was only when Poincaré explained to the commission that the forces were intended to defend İstanbul against the Greeks, and in no circumstances for an attack upon Turkey, that they had voted the required sum. To prevent the passage of the Straits it was not enough for the Allies to make declarations. Either they must have sufficient strength to prevent the passage of the Straits, or they must persuade the Turks to come to a conference. If the Allies stuck to the March proposals there was no hope of a successful step in the latter direction. Poincaré did not believe that they would accept the March proposals regarding either Thrace or Gallipoli.²⁰

Regarding the action of the Allied commanders at İstanbul in establishing the three flags at Çanakkale and İzmit, Poincaré emphasised that the only step to which the French Government (as distinct from the French Government's subordinates) had agreed to was to send to the Ankara Government the Allied note asking them to respect the neutrality of the two States in İstanbul. The French Government, however, had never agreed to send troops to force Turkey to accept the neutrality of these zones. They never even agreed to send French troops to the Asiatic shores of the Bosphorus and the Dardanelles. It was true that General Pellé had acted on the spot in a spirit of camaraderie, but as soon as Poincaré had learnt it, he had thought the step dangerous and had sent contrary instructions. It must be remembered that there were Turkish irregulars in the

¹⁸ See Selahattin Tansel. *Mondros'tan Mudanya'ya*. Cilt: IV. Ankara, 1974.

¹⁹ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

²⁰ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

neighbourhood who might attack quite apart from regular troops. Once a shot had been fired, the outbreak would extend. It was not a question of France favouring the Turks. All France desired was an honourable peace. At the same time, to secure that peace, France was not prepared to defend the Greeks. It was true that Greece had been an ally of France for a time during and since the war, but it had then elected to bring back King Constantine who was responsible for shooting of French troops in the streets of Athens. There was here for France a question of sentiment like that of Gallipoli for the British Empire.²¹

Poincaré here recorded that Ferid Bey had come to him the previous day officially to inform the French Government that Mustafa Kemal would not cross the Straits immediately, but that he had among his followers extremists elated by victory who might drive him to precipitate action.

In these circumstances Poincaré considered that there could only be one answer to the question, whether Allied troops were to stop the advance of the Turks. It was a material impossibility and the only action which they could take was to persuade the Kemalists to come to a conference. For this purpose they must tell him plainly that he was to obtain İstanbul, and that the Allies would offer him an acceptable settlement in Thrace and Gallipoli. Hitherto France had refrained from giving any such assurance alone without her allies to Kemal.

As for precautionary measures, Poincaré recognised the prompt answer given by the Dominion Governments to the Mother Country, but before such reinforcements could arrive on the scene something irreparable might take place. In the opinion of the French Government there were not sufficient naval forces on the spot to stop the Turks crossing the Straits or the Sea of Marmara, especially in isolated packets of men. He therefore repeated that France's only wish was to obtain peace and that she only disagreed with Britain on the question of means for this purpose. It felt that the Turks would not be stopped now merely by the arrival of Allied reinforcements, and feared that a Turkish attack would be followed by a Bulgarian attack on Serbia and by a Russian attack on Poland and Romania.²²

To bring the Turks to a conference, it was essential to tell them openly in the invitation which of their wishes would be met. They must even be given promises as to terms of peace, and if Britain thought that it could not do this alone nor join in such an Allied communication, France must do it alone. Otherwise, Poincaré felt sure that the Turks would never come.

Lord Curzon said that he would like to answer some, at any rate, of the points raised by Poincaré. He would begin with the various issues involved in the explanation just given as to the withdrawal of the French troops from the southern shore of the Dardanelles and Bosphorus. When the French Government suggested the Allied declaration as to defending neutral zones and had agreed to the French signature being put to the communication to the Ankara representative at İstanbul, the British Government had thought the latter a serious action taken to support its application. The British Government had hoped for some act of Allied solidarity similar to that taken by the British in the defence of the Çatalca line against the Greek threat upon İstanbul. If General Harington had answered General Charpy's appeal as the latter had been instructed by the French Government to answer General Harington's, and if General Harington had then excused himself by saying that the British were the friends of the Greeks and could not risk having to fire upon them, the French would have been shocked, and would have thought such action inconsistent with the alliance. It now appeared that the French general on the spot had been only too anxious to help General Harington, but that his action had been disavowed, and in consequence the French forces had been withdrawn both from Çanakkale and apparently, although this was not quite clear, from İzmit.²³

If, as appeared to be the case, Mustafa Kemal was now to be allowed to violate the neutral zones and to remain in unrestricted control of the shores of the Marmara and the Straits opposite Gallipoli and İstanbul, a very serious position for Britain would arise.

²¹ See Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi 6'ncı kısım 3'ncü kitap Büyük Taarruzda Takip Harekâtı*. Cilt: II. Ankara: Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1969.

²² *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

²³ See Hasan Köni. "1922 Yılı ve Mudanya Ateşkes Anlaşması". *70.Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları, Bildiriler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1993.

Poincaré had offered in return as slender encouragement of Ferid's assurances that Kemal would not cross the Straits at once. As a matter of fact, the latter could not and would not be allowed to cross them. For the rest, the British Foreign Office knew in fact from their own sources of information that Ferid had actually advised Mustafa Kemal to cross the Straits and attack the Allies.

Lord Curzon had understood Poincaré to say that it was impossible for the Allied military forces to prevent Kemal from crossing the Straits and the Sea of Marmara, and in consequence his advice was that the Allies should abandon the game and accede Mustafa Kemal all his demands in advance of the conference. He would therefore ask Poincaré to hear Admiral Beatty's opinion on this subject. He would be in a position to explain that the British naval forces on the spot would soon be quite sufficient to prevent Kemal from crossing the waters between the Black Sea and the Mediterranean. Meanwhile, Lord Curzon would ask Poincaré to consider seriously what value a conference would have if Kemal were to be allowed to advance and take possession of Thrace, İstanbul and Gallipoli. The British Government wanted a conference, but it must be a conference with reasonable chances of success.

He could not understand the French view that to induce Mustafa Kemal to come to the conference the Allies must concede him in advance all the terms of the national pact. Lord Curzon saw no reason why the terms of the March conference must be torn up simply because 70,000 Turks had driven the Greek forces into the sea. There was, of course, the question of Muslim opinion to be considered. It was a factor with which the British Government had to deal in Egypt, India and Mesopotamia, just as the French Government had to deal with it in Indo-China, Morocco and Tunis. Still, it was not a factor that compelled the British to surrender the fruits of victory and agree to set up a State of militant Turks in Europe. He fully agreed with Poincaré that the sooner the conference was held the better, but there was no reason to bribe Mustafa Kemal in advance by conceding the full national pact. The main point was that the Allies should not enter the conference divided. It would therefore be necessary to consider before the conference, questions such as the future of Gallipoli. Here Poincaré had spoken as if it were quite enough to trust the word of Mustafa Kemal but the British Government could not take such risks. Then there was the question of İstanbul. Lord Curzon had been surprised to hear doubts expressed in certain quarters as to the Allied attitude in this matter. So far as the British Government was concerned, the March proposals stood in this respect, and as soon as peace was ratified the Allied troops would be withdrawn. Thirdly there was the question of the frontier in Thrace. Many lines had already been discussed, but there was no need to say before the future conference that such and such a frontier was the final decision of the British Government and of the Allied Governments. On this point the Turks, Greeks, Romanians and Serbs must all be heard. As to the fears expressed by Poincaré of Bulgarian and Russian action, Lord Curzon had seen Ninchitch, the Yugoslav Minister for Foreign Affairs, in London, and he was seriously alarmed concerning Mustafa Kemal's advance in Thrace. The British Government had already consulted the Romanians Government. From recent communications, Lord Curzon understood that they were also very anxious about the situation and were prepared to resist Mustafa Kemal's attack by military measures.²⁴

Meanwhile Lord Curzon would urge Poincaré to reassure the Turks that all points which he had stated would be taken into grave and sympathetic consideration by the Allies. Moreover, the Allies were perfectly willing to give up İstanbul after peace was established and that an acceptable frontier would be found in Thrace. However, regarding the Straits and Gallipoli, their freedom must be clearly defined. For the rest, it was essential that the Allies should stand together, and in this respect France needed to realise the dangerous position which would be created if Great Britain were to be left to stand alone while Turkey was given every assurance by the French Government that all its demands would be conceded. He could not sufficiently emphasise that the British action in this matter was not one of bluster and bravado. He hoped Poincaré would be convinced of this by the statement which Admiral Beatty was to make that afternoon.²⁵

Poincaré asked for permission to explain further the French attitude toward the note on the neutral zones. He recalled that he had refused to send any ultimatum to Ankara during the March discussions, and Lord Curzon and Signor Schanzer had yielded to his point of view. Nevertheless, Poincaré had regarded the note that the

²⁴ See Yusuf Hikmet Bayur. *Türk İnkılap Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

²⁵ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

Allied Foreign Ministers had then sent to İstanbul, Ankara and Athens as serious, just as the present note about the neutrality of the Straits was serious. France could not take any forcible action in Anatolia. In the previous March, the idea that Allied troops were to be established on the southern shores of the Straits was never considered. As regards Çatalca, the French had had a battalion there already when the Greeks threatened the Allies, and they had only reinforced it. They had never had any troops south of the Straits. It would be physically possible to stop the Greek advance, but it would not be so to stop the Turkish advance. If their true intention was to prevent the Turks from reaching the Straits, rather than adopting a threatening stance, the Allies needed to do all in their power to bring Mustafa Kemal to a conference. For the rest, Poincaré did not wish to give up everything to the Kemalists. There were many points, for example, minorities, the Allied garrison at Gallipoli, and the military provisions of the future treaty, which would have to be debated at length with the Turks. Regarding the Straits, their problem would have to be settled one way or another. The League of Nations could have found the best solution, but as regards the territorial provisions of the national pact, the Allies must be prepared to meet the Turks in advance in some measure. Even supposing, as Lord Curzon seemed to think, that the Allies would be capable of preventing the Turks from reaching Europe, the Turks would turn again to Syria and Mesopotamia. In turn, Bulgaria would attack Yugoslavia, and Russia, Poland and Romania. In these circumstances, it seemed to him an act of blindness to invite the Turks to a conference based on the March proposals. This did not mean that he wished to take the Turkish word as a sufficient guarantee for Gallipoli. Serious safeguards would have to be provided, even if the Allies were to accept nominal Turkish sovereignty. As for Thrace, the Yugoslavian Minister for Foreign Affairs had told him that he would accept a common Turco-Bulgarian frontier and had stated so publicly in the press in Paris. He could only repeat that it was useless to tell the Turks to come to a conference and simply to rely on Allied justice while, in the meantime, barring their route to Europe by military measures. The Turks must be promised a settlement on certain points in advance, even if others were left for examination and discussion at a future conference. This was the only way to persuade them to come to a conference.²⁶

Lord Curzon proposed to discuss the question of the conference later, but desired first to return to a point about the seriousness of the document intimating to Mustafa Kemal the Allied intention to defend the neutral zone. The question of its seriousness could be measured by the fact that it was immediately followed by the French and Italian withdrawal of troops from the two vital places in the zones. Poincaré was correct in saying the Allied occupation had been confined under the March proposals to Gallipoli and the northern shore of the Sea of Marmara as far as Rodosto. However, those were provisions for the final peace settlement. Meanwhile, under the Armistice, Allied action had fixed neutral zones for the safety of the Straits and İstanbul. A number of questions arose. Were these safeguards now to be overthrown by one-sided French action? How were the Allies to convince Turkey to accept demilitarised zones south of the Asiatic shores of the Straits in the final settlement if Mustafa Kemal was allowed to advance to occupy the neutral zones, which were only part of the larger demilitarised areas contemplated in the final settlement? Lord Curzon trusted that Poincaré would consider the gravity of the French action in withdrawing from Çanakkale in the light of these observations.²⁷

Turning to the question of the conference, Lord Curzon agreed that there were several points, such as minorities, and the military provisions of the treaty, which would have to be discussed in the future conference. However, he did not see why all the territorial questions, such as Thrace, the Straits, İstanbul and Gallipoli, were to be settled prior to such a conference. It was true that the British might have needed to modify the March frontier of Thrace, and Lord Curzon did not desire to exclude the possibility of nominal Turkish sovereignty being allowed in Gallipoli. However, these were all issues for discussion in the future conference.

Concerning Poincaré's fears toward Syria and Iraq, the British Government was prepared to run the risk. However, they trusted that the French would have no trouble in Syria. Indeed, they felt confident that, as a result of the Franklin-Bouillon Agreement of October 1921, France had real insurance against such difficulty. The British stance was that a firm display of Allied unity would be the best way to make the Turks pause if they were really contemplating an attack on Syria and Iraq.

²⁶ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

²⁷ See Orhan Hülagu. "Mudanya Mütarekesi (3-11 Ekim 1922)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 39.

Poincaré asked to be allowed to add a few words regarding the Allied occupation of the neutral zone. He wished to point out that only the French Government could settle vital movements of French troops, and it was their view that these troops should not be exposed on the southern shores of the two Straits. Even if British naval action could prevent the Turks from crossing the Straits, the force at Çanakkale was hopelessly exposed. He again emphasised that an immediate conference was vital and that the Turks must be persuaded to come to it. If France were to join with Britain in shutting the Straits without agreeing to give the Turks some hope of substantial assistance in the future conference, it would simply be courting disaster in Syria, trouble in its colonies, and a significant Muslim upheaval in Asia.

Second Meeting²⁸

At Poincaré's request, Lord Curzon opened the conversation. He referred first to a minor point raised by Poincaré that morning: the views of Ninchitch appearing in the press that morning, notably the "Matin", about the Turco-Bulgarian frontier. The Serbian Charge d'Affaires had since called at the British Embassy to explain that Ninchitch formally denied the version of his interview given in the press; the gist of all that he had said was that Anglo-French unity was essential.²⁹

Poincaré explained that the declaration of Ninchitch, to which he had referred that morning, was not that given by the "Matin", but were the views that the Serbian Minister for Foreign Affairs had explained to Poincaré himself. He then said that he did not care much about a common Turco-Bulgarian frontier one way or the other but feared a bloc between Bulgaria, Turkey and Russia.

Lord Curzon said that he must now recur to the point of significant importance: the withdrawal of France and Italy from Çanakkale and İzmit. The Allied commanders arranged the Allied troops in the neutral zone out of convenience. Thus, the British had been stationed at Çanakkale and the French and Italians at Gallipoli. Thus, when the Greeks threatened the Çatalca line, General Harington immediately sent British troops to help the French. Lord Curzon needed to ask if Poincaré repudiated responsibility for those portions of the neutral zone which lay on the Asiatic shores of the Bosphorus and the Dardanelles and, if so, whether he thought it was in keeping with the spirit of the Alliance. Furthermore, given the French views regarding Mustafa Kemal's strength and the deference due to him, Lord Curzon believed that the French should withdraw their troops and leave all the responsibility for the defence of these zones on the Asiatic shores to the British. If so, public opinion would not regard this as a just and loyal arrangement. At the same time, Lord Curzon did not wish to approach the French Government, but he wanted some explanation. He added that if they did repudiate their responsibilities in the manner he had outlined, the British Government would take a grave view of the situation.³⁰

Poincaré remarked that since Count Sforza was present, he would go back a little to explain the French Government's position. It was quite natural that the local commanders should distribute their troops between the zones, but the French Government had never been consulted about the distribution and had never agreed to sending French troops to the Asiatic shores of the Bosphorus or the Dardanelles. He said that he was personally prepared to take all responsibility for the orders given for the French retirement. He would not have given such orders two months previously, but a new situation had arisen, and Britain did not seem to understand the extent of the Turkish victory and their state of elation. He commented that no soldier in the world would stay at Çanakkale in the present military situation. It was not only a question of the defence of the town of Çanakkale

²⁸ British Secretary's Notes of Conference between the French President of the Council and the British Secretary of State for Foreign Affairs and the Italian Ambassador in Paris, at the Quai d'Orsay, 4 p.m. Wednesday, September 20, 1922. Present: For France: M. Poincaré; For Great Britain: The Marquess Curzon of Kedleston, Lord Hardinge of Penshurst; For Italy: Count Sforza; Secretaries: M. de Laroche, M. Massigli, Mr. Forbes Adam, M. Clinchant, Mr. Leeper, M. Bargeton. Admiral Admiral Beatty and Admiral Grasset were also present for part of the meeting. TNA/FO/424/254 (No. 545), 293-300. See DBFP-I/ XVIII, (No. 42), 50-61. See Şimşir, Op. Cit., (Belge no. 217), 464-473.

²⁹ British Secretary's Notes of Conference between the French President of the Council and the British Secretary of State for Foreign Affairs and the Italian Ambassador in Paris, at the Quai d'Orsay, 4 p.m. Wednesday, September 20, 1922. Present: For France: M. Poincaré; For Great Britain: The Marquess Curzon of Kedleston, Lord Hardinge of Penshurst; For Italy: Count Sforza; Secretaries: M. de Laroche, M. Massigli, Mr. Forbes Adam, M. Clinchant, Mr. Leeper, M. Bargeton. Admiral Admiral Beatty and Admiral Grasset were also present for part of the meeting. TNA/FO/424/254 (No. 545), 293-300. See DBFP-I/ XVIII, (No. 42), 50-61. See Şimşir, Op. Cit., (Belge no. 217), 464-473.

³⁰ See Abdurrahman Çaycı. "Mudanya Mütarekesine Giden Yol", 70.Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları, Bildiriler. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1993.

but of around fifty miles of front along that territory. They would have to muster a whole army to make any viable defence of the Asiatic shore of the Straits. Poincaré continued, saying that the Allies were in face of imminent peril, and he was not prepared to expose French soldiers to that peril. In his opinion, Mustafa Kemal could cross to-morrow if he wished to do so.³¹

Lord Curzon felt that Poincaré could not fully understand the gravity of his declaration. Since May 1921, with the full knowledge of the Allied Governments, neutral zones had existed on both sides of the Dardanelles and the Bosphorus. It was only a matter of local convenience on which side and in which place the troops of one particular Ally were placed. For example, Lord Curzon asked, had a greater right to be in Gallipoli than the British, with their 25.000 graves on the peninsula. Now, he protested, Poincaré contended that the Allied responsibility for the neutral zones was a matter only for normal times, to be changed at the first sign of danger. Surely, Lord Curzon argued, if the danger was so real and so imminent, the French Government should have sought the opinion of their local commanders, by telegraph in the first instance. However, the opinion of the local commanders (both French and Italian) was sufficiently reflected in their agreement to despatch their troops. Moreover, they had collaborated in drawing up the sectors for the defence of both Çanakkale and Üsküdar. However, as Poincaré had defined the position, Lord Curzon could only explain to his Government regarding Asia that the *Entente* no longer existed and that the French were leaving Britain to shoulder the burden of the defence of the Asiatic shores of the Straits. In the course of all the Allied Conferences since the Armistice, Lord Curzon remarked that he had never known a more serious statement than that recently made by Poincaré.

Poincaré thought that Lord Curzon had misunderstood him. What had really happened was that in a time of imminent danger, France had been asked to modify the normal situation in the neutral Zone to its detriment. It was due to a recent decision of the local commanders apparently taken out of nervousness. Otherwise, it appeared incomprehensible to Poincaré. Neither the French Prime Minister nor the French Government nor the French Parliament, the sovereignty of whom was involved, was prepared to allow local French commanders to expose French troops to the danger of being shot by Turks. Poincaré could only beg the British to follow his example because, in military terms, the situation at Çanakkale was untenable:

Lord Curzon pointed out that Poincaré's statement served to affirm everything he had said. He had no wish to dispute the sovereignty of the French Parliament. Nevertheless, he reported that a change in the local situation had led France to withdraw its troops from Asia regardless of the Allied responsibility for defending the neutral zone. Since the Allied agreement on Asia no longer existed, it must be understood that Britain would be free to take a similar line of independent action in Europe - for instance, at Gallipoli. It was in a position to do so and would do so if it desired. Lord Curzon remarked that he had come to Paris to re-establish the alliance and not to upset Allied agreements. However, the French withdrawal from Çanakkale might compel Britain to take isolated and independent action. He noted that the necessity would have arisen from the French procedure, and he deeply deplored it.³²

Poincaré stated that he could not prevent the British Government from interpreting French action as they liked. All that he would add was that during the armistice there had been a certain distribution of troops, and suddenly in a moment of danger this was modified in such a way as to expose French troops to being shot.

Lord Curzon suggested that the French Government might have done what we should have done in similar circumstances, namely, consulted the British Government or the Allied Commander-in-chief on the spot through the French General there. Poincaré explained that he had to save his men in a most dangerous situation, and urgent action had been necessary to do so. Lord Curzon pointed out that at Çatalca, the situation had recently been just as critical; the British Government could have withdrawn their troops and exposed the French to face the Greeks. They had not done so.

Poincaré enquired why Lord Curzon needed to refer to this incident again. The incident of Çanakkale, he thought, had already been settled by his full explanation that morning. Lord Curzon said that, in thinking over

³¹ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

³² *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

what Poincaré had stated that morning, he had concluded that Poincaré could not have realised the gravity of his attitude. He had therefore felt it necessary to ask for this further explanation. Poincaré again emphasised that it was simply, the urgency of the immediate danger which had led to the recall of the French troops. The French Parliament would never allow France to go to war with Turkey or to expose French troops to being shot by Turkish soldiers. Count Sforza interposed to say that he shared Poincaré's views. Italy, like France, would not fight against Turkey or run the risk of Italian troops being attacked by Turkish troops.³³

Lord Curzon said that he did not wish to add anything more to what he had already said on this point. He could only adhere to his view about the French action - a view which, he felt sure, would also be that of his Government. He would now ask Poincaré to permit Admiral Beatty to explain the British Admiralty's views on the defence of the Straits and Gallipoli. Poincaré asked that Admiral Grasset, who appeared to hold a less optimistic view than Admiral Beatty, might also be allowed to make a statement. Lord Curzon agreed. Admiral Beatty and Admiral Grasset here entered the room.

Poincaré began by asking Admiral Beatty if it were possible for the naval forces now on the spot to defend the Dardanelles and the Bosphorus. Admiral Beatty replied that with the current forces there, and the ones on the way, the Allies could hold all the waters from the Mediterranean to the Black Sea. Poincaré enquired whether if the Turks approached the south coast of the Marmara and the Straits, Allied ships could pass through them and hold them whatever the strength of the Turkish artillery on the coast. Admiral Beatty considered that with the forces and artillery which the Turks were known to possess, ships could keep the passage of the Straits open. Light artillery and infantry would not affect the movement of ships of war. Any Turkish guns of sufficient calibre to threaten ships of war would have to come from a big distance. There were only two roads to the Asiatic shores of the Dardanelles: one to Panderma (Bandırma) and one through Edremid (Edremit). The first ran for 18 miles along the coast and was accessible to shell fire for a large part of the distance. The second road through Edremid also ran along the sea for a considerable distance and was equally open to shell fire. By intelligence and air reconnaissance it ought to be perfectly possible to ascertain what guns of sufficient calibre to threaten the Allied ships were being brought up by the Turks along these roads. If and when these guns had reached the Asiatic side of the Dardanelles, their effect would not be significant unless they were in a position to deliver a direct fire. Even then, the British navy ought to be able to bring a direct fire in return upon them and make their position untenable.³⁴

Admiral Grasset remarked that the passage of the Dardanelles would be very difficult even if there were no Turkish artillery on the Asiatic shore. He had been on the spot in 1915, and then medium artillery (15-inch) had made the situation very difficult for ships of war. If the Turks were to use the artillery they had recently captured from the Greeks, holding the Dardanelles by the Allied navies would be a hazardous proceeding, especially for any ships other than capital ships. In theory, Beatty was quite correct in saying that it was easy to detect land batteries, but experience in the recent war had shown that it was a very different matter in practice.

Lord Curzon enquired whether Admiral Grasset had not left out of account the fact that Gallipoli was now to be held by the Allies. If the Admiral's experience meant that Gallipoli could not be held if the Turks had artillery on the Asiatic shore, the question of keeping the Straits open permanently became a most complicated one. Admiral Grasset replied that the British had held positions on the Gallipoli Peninsula during the war, and these had been hit by shells from the Asiatic batteries as well as by batteries from other parts of the Gallipoli Peninsula. Lord Curzon pointed out that if this were so, the situation created by allowing the Turks to reach the Asiatic shore would be a very dangerous one, and by holding Gallipoli alone, Britain might find it very difficult to demilitarise permanently the strip on the opposite coast.³⁵

Poincaré thought that a distinction should be made between the occupation of Gallipoli and the demilitarisation of the Asiatic shores. In future in times of peace, the Allies would have to trust the Turks to some extent to carry

³³ See Mustafa Çufalı. "Çanakkale Krizi ve Lloyd George'un İktidardan Düşmesi, Eylül-Ekim 1922". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 45. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

³⁴ See Mehmet Sedat Erkan. "Mudanya Mütarekesi Öncesi Gelişmeler ve Müttefik Generallerin İstanbul'daki Toplantı Tutanağı". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*. Cilt 10, Sayı 28, Bahar 2021, 21-50.

³⁵ See Harry J. Psomiades. *The Eastern Question, the Last phase: a study in Greek-Turkish diplomacy*. New York, 2000.

out this demilitarisation under periodic Allied inspection. However, in the Gallipoli Peninsula we should have an Allied force or a League force in permanent occupation would be necessary. These matters were not currently urgent. For the moment it was necessary to record that the Allies could not keep troops on the Asiatic shore of the Dardanelles.

Admiral Beatty pointed out that in 1915 the position had been quite different. The Turks then had a large number of heavy guns in well-established positions on both sides of the Straits. Now, they had no guns on the Straits' southern or northern shores. The British Admiralty's information showed that the heaviest guns which the Turks could bring up were of 15 cm calibre and that there were not many of them. In Gallipoli, they could not plant any such guns. If, however, they succeeded in placing some on the Asiatic shore, it would make the passage of ships difficult. However, Admiral Beatty saw no particular difficulty in the Allies placing guns of equal calibre in commanding positions on the Gallipoli Peninsula. With aerial spotting and sun-ranging, which did not exist in 1915, he thought it perfectly possible to keep Turkish artillery fire down reasonably.

Admiral Grasset pointed out that if cannons were thus to be placed on both sides of the Straits, a zone of fire would be created, similar to that on the front in France during the recent war and it would be equally dangerous for vessels to pass between these two lines of fire.

Poincaré asked Admiral Beatty to extend his statement to the Sea of Marmara and the Bosphorus. Admiral Beatty explained that the defence of the Marmara was simply a matter of control by the Allied navies over surface vessels. So long as the Allies had command of the sea, they could make it impossible for any Turkish vessels to cross the Marmara.

Lord Curzon enquired whether vessels now on the spot could exercise such control. Admiral Beatty answered that it was now possible to exercise considerable control, but not one so fully effective as that which they would be able to establish in a short time.

Count Sforza enquired whether, if Earl Betty's optimistic views were accepted as against Admiral Grasset's pessimistic opinion, and if the Allies were really in a position to stop Turkish transports crossing, it might not still be necessary to remember that they had very few troops in Europe and that the Turkish Government and soldiers in İstanbul were, in fact, hostile to them. On the other hand, to the south of the Straits and of the Sea of Marmara, there was a large victorious and fanatical army. How then would it be possible for the Allied navies to stop packets of men and officers and propagandists crossing the Bosphorus from time to time, and what would be the situation if, while the Allies kept control of the sea, the fire broke out on both sides of the water?

Admiral Beatty admitted that the navies could only control the sea, but they could ensure that effective support could not be transferred by the Turks from one side to the other. The rest of the question appeared to him to be a military and political, and not a naval matter. It was true, however, that if a European army attacked Gallipoli the navy could play a very real part in controlling the entry to the Gallipoli Peninsula across the Bulair (Bolayır) lines, a distance of about 6 miles. Naval gunfire could be brought to bear from ships inside and outside the Straits. It would be almost impossible for any effective attack to be delivered upon the Allied forces holding Gallipoli from Thrace.³⁶

Lord Curzon interposed to say that he thought Count Sforza was referring instead to the Bosphorus end of the Straits and the question of stopping a number of small ships and boats from crossing. Admiral Beatty replied that provided the naval commanders received clear instructions in plenty of time, they could secure control of all vessels in the Bosphorus. The Turks might build rafts, but it ought to be possible to capture or destroy these. They would then have to swim across. Admiral Grasset pointed out that the Bosphorus was very narrow, not more than three times the width of the Seine, and it would be very difficult to stop an infiltration of men and troops across its waters. Admiral Beatty said that such an infiltration would likely take place, but it might take years for any considerable body of troops to pass in that manner.³⁷

Lord Curzon drew attention to the fact that the views of both Admiral Beatty and Admiral Grasset provided an overwhelming argument for holding on to the Asiatic shores of the Straits as long as possible. It was essential,

³⁶ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

³⁷ See A. L. Macfie. "The Çanakkale affair (September-October 1922)". *Balkan Studies* 20 (2), 1979, 328.

therefore, not to break up Allied unity at either end of the Straits. For that reason, he regarded the French and Italian action in withdrawing their forces as disastrous.

Poincaré stated that in Marshal Foch's opinion, it was essential to have armies and not an outpost of men on the southern shores of the Straits in the present military situation. To control the whole of the Straits, one must have forces echeloned along their whole length. Poincaré urged that the optimism which preceded Allied failure at Gallipoli should not be again allowed to blind them. There was no military expert who would now claim that the Allies could defend the Asiatic shores against a Turkish attack, and we must not expose ourselves to attack both from the back and the front. By that, he referred to the possibility of a revolution in European Turkey. A letter which he had just received from Steeg, of the Ottoman Bank at İstanbul, went to confirm Count Sforza's view as to this danger. The Allies must hold a conference at once.³⁸

Lord Curzon reminded Poincaré that his observations seemed to leave out of account the fact that both Italy and France were on very friendly terms with Mustafa Kemal, while even Britain was not at war with him. Surely Mustafa Kemal, who was a very shrewd person, was not going to shoot Frenchmen and Italians; and, if so, the whole hypothesis of Poincaré, that if the Allies did not run away they would be fired at, broke down. If the French and Italians would only remain firm, and if they would only send sound and resolute advice to Mustafa Kemal, he would obey it and would not shoot at anyone; but, if they retired from Çanakkale and Üsküdar, they would make Mustafa Kemal think that he had only to go down and shoot at the British who were stupid enough to remain. Surely, the French and Italian action and advice amounted to being more Kemalist than Mustafa Kemal, and it would make any successful holding of a conference impossible.³⁹

Poincaré pointed out that Ankara might well follow their advice officially, but would let Turkish irregulars do its work for it, or perhaps be unable to stop them from doing it. This had happened to the French in Kilis. It was partly a danger from Turkish irregulars just as much as from Turkish regulars which had led the French troops to be withdrawn from Çanakkale. Further, and his principal point, the despatch of these French troops to Asia would have been an innovation and, in a sense, a provocation to the Turks, and it might have started a war between France and Turkey. He repeated that it was essential to have a conference and that if the Allies merely took a negative attitude towards the Turks about the Straits and were to say nothing positive as to concessions to Turkey in the future, they would not come to the conference.⁴⁰

Admiral Beatty concluded his statement regarding the Bosphorus by pointing out that the two coast roads down the İzmit Peninsula to the shores of the Straits could be brought under effective gunfire by ships either from the Black Sea or from the Marmara side. Moreover, even the road down the centre of the peninsula, which had been recently built by the British forces, could be similarly controlled. The defence of İstanbul was primarily a military and not a naval question.

Lord Curzon said he thought that the position was now clear. On some points, such as the possibility of defending the Straits and the means for defending it, there was an unfortunate disagreement. It was, however, agreed that there should be a conference as soon as possible to make a final treaty of peace with Turkey. There was already an existing draft treaty signed at Sevres in August 1920 and drawn up in London and at San Remo earlier in that year. Parts of that treaty had a permanent value, and would be incorporated into the new one. Most of it, however, would have to be changed, and some of it would have to be discarded. Until the recent Kemalist advance, there had been an idea of holding a preliminary conference at Venice to arrange an armistice to provide for the evacuation of Anatolia by the Greeks, and thirdly, to explain the Paris proposals of last March. All these proposals had now disappeared. There was a de facto armistice between the Greeks and the Turks. The Greeks had left Anatolia, and the proposals of the March conference were now in some respects inapplicable. It was now a question whether there was any need for a preliminary conference at all. The Italian Government had very courteously suggested that such a conference might be called at once to Venice. He (Lord

³⁸ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

³⁹ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

⁴⁰ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

Curzon) entirely concurred in the urgency of calling a conference, but he did not agree as to the necessity of that conference being a preliminary one. On this point, however, he would like to have Poincaré's and Count Sforza's views. For the rest, much would turn on place and something on the composition of the conference, whether the latter were a preliminary one or a full peace conference. The natural place for a peace conference was at some European capital. As it was Great Britain who had chiefly brought the defeat of the Turks, London might have been the most suitable choice; but, for various reasons, he did not wish to press for London. In any case, it would be personally very difficult for him as Minister for Foreign Affairs to be absent for any length of time from London while Parliament was still in session, or at any place not easily accessible from Britain. This point was not, however, an essential one. Then there arose the question of Mustafa Kemal's attitude towards the venue of the conference and the conditions under which it were to be held. It was certainly desirable to secure the presence of Mustafa Kemal himself, but he was apparently unwilling to leave Anatolia, and was prepared to send Fethi Bey in his place. It was, perhaps, more important to decide what Powers were to be represented at the conference. Hitherto, the Great Powers had drawn up all treaties of peace, giving the smaller Powers a hearing and inviting many of them to sign. In his opinion, it was not desirable to have a conference at which all the signatories of the Treaty of Sevres would be present. It would be a "Duma" rather than a conference. At the same time, no conference ought to be held without the presence of States directly interested, such as Romania and Serbia. For the former, the Straits were a vital matter, while to the Allies it was rather a question of great international policy. Serbia had an interest in the Straits, and it also had a strong interest in the question of a common Turco-Bulgarian frontier. Poincaré claimed that the Serbs were perfectly prepared to accept the Meriç as the frontier of Turkey. Be that as it may, they were closely interested in the question of the Straits and of Thrace, and they ought to be given a seat. Bulgaria was on a different footing, but she might claim a hearing, and possibly other States ought also to be heard. Lord Thus, Curzon suggested a conference of the principal Allied Powers, together with Romania, Serbia, Greece and Turkey. It was essential to announce that such conference must be led, and to invite the participants - even if it took a little time actually to bring them to the place of meeting. For the moment, the Allies were ignorant of Mustafa Kemal's attitude; in some quarters he was said to require the Allied acceptance of his demands in Thrace as a condition for his entry into a Conference. In any case, Lord Curzon was apprehensive of two conferences - a preliminary and a final one - since, if the former were a failure, the whole prospect of peace might break down. It would be more difficult for a full peace conference to collapse.⁴¹

Count Sforza agreed that a definitive conference was better than a preliminary one. The latter only increased the difficulties and risks. As regards the place of the conference, he spoke from his experience as Foreign Minister of Italy, and did not agree with Lord Curzon as to the objections to absenting oneself when one's Parliament was in session. He thought, however, that there were advantages from other points of view in having a conference at some town which was not a capital, such as Venice. He also believed it to be in the interest of a successful conference that the Prime Ministers and Foreign Ministers should only come from time to time, while a Minister Plenipotentiary with full powers, who could telegraph home at intervals for instructions, was in a better position to conduct the permanent business of the conference. He agreed as to the presence of Serbia and Romania, although Ninchitch had informed him of his readiness to accept every decision reached in agreement by France, Britain and Italy. The first essential step towards holding the conference, as, however, in his opinion, to reach a preliminary Allied decision as to how far the Principal Allied Powers were prepared to go in meeting the Turks.

Poincaré was in agreement regarding the necessity of holding an immediate full peace conference and not a preliminary conference. As to the place, he would accept Venice, but feared that the Kemalists might not agree to come to any European town. If so, it was desirable not to sacrifice the conference to the town, but rather the town to the conference. He preferred, as far as possible, that the conference should be one of a technical character, conducted by diplomatists, as in this treaty particularly there were so many technical points to be decided by experts. As to the representation of the Powers, he agreed that Romania and Serbia should come and that Bulgaria should be allowed to state her opinion about Dedeağaç. However, his information went to show that Serbia would not in any case accept any increase of Bulgarian territory. On a point of detail, he suggested

⁴¹ See Bülent Şener. "Türk Boğazları'nın Geçiş Rejiminin Tarihi Gelişimi ve Hukuki Statüsü", *Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS)*, S. 17, Mart 2014, 467 - 493.

that no mention should be made of the Treaty of Sevres. Legally it did not exist, as it had not been ratified, and the mention of its name would infuriate the Turks. That did not mean, however, that it would not be necessary to take many articles of permanent value from the Treaty of Sevres and insert them without modification in the new treaty.⁴²

Lord Curzon expressed his agreement on the latter point. Regarding the conference as a whole, he was happy to find everyone in accord. There remained, however, the very important question as to the Great Powers reaching a measure of agreement on certain points in advance of the conference. He thought that he might be able to telegraph to his Government at once and obtain authority to continue the discussion on these points. They appeared to him to comprise the questions of the Gallipoli Peninsula, the status of the Straits, the demilitarized zones and the frontier of Thrace. It would perhaps be possible to have his Government's authority to continue these discussions at the earliest possible date for Poincaré. Meanwhile, he would urge the French Government to use their well-known influence to stop Kemal from precipitating action. This was essential in order to give time for a discussion of the conditions under which the conference was to be held, and at which it was desired to meet the Turkish views as far as possible, taking into account the changed situation. Any appearance of Allied disunity might cause Mustafa Kemal to act and compel Britain in return to act alone as the Allies would not follow it. Therefore, once again, Lord Curzon, would urge Poincaré to use every channel of influence with the Turks, who appeared to be so docile to the French and so hostile to the British, such as Franklin-Bouillon or Ferid Bey.⁴³

Poincaré pointed out that General Pellé was at İzmir, and had instructions not only to examine the damage done by the fire, but also to talk to Mustafa. Franklin-Bouillon could not go to İzmir at present, but it might be possible to induce him to undertake another mission. He was very well fitted for it and very Anglophile. As regards Ferid Bey, Poincaré was uncertain how he transmitted advice given him into his telegrams to Ankara; but on this point he knew Britain would be better informed. The war had shown that Britain's administrative services were much better at decyphering telegrams than the French. As to the question of terms, he thought that the Turks would be willing to accept certain provisions for the freedom of the Straits, provided they were placed under the trust of the League of Nations. They would probably also accept an Allied garrison upon the Gallipoli Peninsula. It seemed advisable to warn the Greeks as well as the Turks off the neutral zones, and Poincaré personally was in favour of Greek retirement behind the Meriç.⁴⁴

Lord Curzon replied that even if the Greeks could be persuaded to withdraw beyond the Meriç after the conference, if that were the decision of the conference, it would be difficult if not impossible to induce them to do so before the conference had met. Poincaré added that he thought it essential that the Turks should be informed that Thrace was to be given back to them. On this point Britain should use the influence which it possessed with the Greeks. Count Sforza suggested to Lord Curzon that Sir Horace Rumbold should be asked to telegraph at once whether, in his opinion, there was not a danger of anarchy in Thrace. His information pointed to growing chaos there with continued thefts and murders. He was sure Sir Horace Rumbold would confirm this, and he proposed that for the time being Thrace might be placed under the nominal sovereignty of the Sultan and be occupied by Allied instead of Greek troops.⁴⁵

Poincaré thought that the question of the Sultan's authority was a question for the Peace Conference. Lord Curzon suggested that it might be possible to induce the Greeks to withdraw beyond the Ganos - Istranja line. If they were withdrawn beyond the Meriç, the question of the sovereignty of Thrace would inevitably be prejudged. In any case Lord Curzon preferred to have the views of his Government on the question of Thrace. It was really a matter for their further discussion on Friday. Meanwhile, he would again urge Poincaré to use his influence to calm Mustafa Kemal. Poincaré promised to do his best, but said that he was not sure how far his influence went.

⁴² *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

⁴³ See Yılmaz Akkılıç. *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa, İkinci Kitap: İşgalden Kurtuluşa*. Bursa: Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, 2008.

⁴⁴ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

⁴⁵ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

A discussion followed as to the communication to be made to the press, and in particular as to the enumeration of the Powers to be invited to the forthcoming conference. Lord Curzon proposed that it was necessary to include Japan. Poincaré expressed astonishment. Lord Curzon reminded the conference that Japan had participated in the preparation of the Treaty of Sevres, as a Great Power on the Supreme Council, that it was to be represented with two votes on the Straits Commission and had a High Commissioner at İstanbul. It was agreed to include Japan. The following statement to the press was then decided upon:

“Lord Curzon, Count Sforza and Poincaré have agreed upon the expediency of bringing together a conference at which will be represented Britain, France, Italy, Japan, Greece, Yugoslavia, Roumania and Turkey, and at which will be arranged the conditions of future peace. The conversations will be resumed on Friday afternoon at 2 o'clock. At today's conference Admiral Beatty gave a report upon the situation in the Straits and the Bosphorus, and Admiral Grasset added some supplementary observations”.

Third Meeting⁴⁶

Poincaré opened the proceedings by enquiring whether Lord Curzon had received any information from British sources or from his Government regarding the situation.⁴⁷

Lord Curzon said that he understood that their endeavour that afternoon would be to lay down the bases of agreement on certain important points upon which the future peace conference would proceed. The difficulty was undoubtedly great, but it was essential that the three Great Powers, while reaching a general agreement upon these bases, should not lay down publicly on this subject any too precise conditions without consulting the smaller Powers, who might well object to them. It would not only be disrespectful to them, but it would also amount to trying to do the work of the peace conference in advance. At the current meeting, he suggested that the main points of importance should be discussed one by one and that they should exchange their views upon them and see how far agreement was possible. In this way, Lord Curzon had not lost hope of finding some common ground upon which the three Allies could stand. He proposed that they should begin by taking the Bosphorus and İstanbul, and then proceed to the question of Thrace, Edirne, the Straits and Gallipoli. Here he would like again to repeat, as he had done in so many conferences, that it was not in the power of the Allied Governments to reach a pacific solution unless they were firmly resolved to stand together. For each ally to proceed with a different policy and to put forward a different solution would be fatal to any chance of success. Britain, for its part, wanted peace as ardently as any other Power, and it distressed him to read as he had done recently in the press, that one Ally stood for peace but another for war. The last thing that Britain wanted was another war. At the same time, public opinion was not prepared to throw away lightly the fruits of the Allied victory in 1918. The British people did not want to lose all the gains in that hard-fought struggle just because the Greeks had lost the war. Subject to this reservation, Lord Curzon was ready to open a discussion upon the points which he had already mentioned.⁴⁸

Lord Curzon concluded by stating that he had no fresh information of interest to give to the conference. His own telegrams from his High Commissioner at İstanbul merely passed on the information from General Pellé, which Poincaré had already outlined to the conference. He did not now know where Mustafa Kemal was, but he trusted that Poincaré would have news to give them on this point and others.

Poincaré replied that he did not quite understand the position as explained by Lord Curzon. All that he wished to do that day was to find a means which would make it possible for the Turks to come to a peace conference.

⁴⁶ British Secretary's Notes of the Conference between the French President of the Council, the British Secretary of State for Foreign Affairs and the Italian Ambassador in Paris Friday, September 22, 2 pm. Present: For France: M. Poincaré; For Great Britain: The Marquess Curzon of Kedleston; Lord Hardinge of Penshurst; For Italy: Count Sforza. Secretaries: M. de Laroche, M. Galli, M. Massigli; Mr. Forbes Adam, M. Clinchant, Mr. Leeper, M. Barjeton. TNA/FO/424/254 (No. 621), 335-346. See DBFP-I/ XVIII, (No. 48), 66-84. See Şimşir, Op. Cit, (Belge no. 242), 493-511.

⁴⁷ British Secretary's Notes of the Conference between the French President of the Council, the British Secretary of State for Foreign Affairs and the Italian Ambassador in Paris Friday, September 22, 2 pm. Present: For France: M. Poincaré; For Great Britain: The Marquess Curzon of Kedleston; Lord Hardinge of Penshurst; For Italy: Count Sforza. Secretaries: M. de Laroche, M. Galli, M. Massigli; Mr. Forbes Adam, M. Clinchant, Mr. Leeper, M. Barjeton. TNA/FO/424/254 (No. 621), 335-346. See DBFP-I/ XVIII, (No. 48), 66-84. See Şimşir, Op. Cit, (Belge no. 242), 493-511.

⁴⁸ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

He did not wish to arrange terms of peace without their presence. He aimed to be in a position to state that France, Britain and Italy were sufficiently in agreement on certain important points to enable Mustafa Kemal or his representatives to come with confidence to a conference.

Poincaré then read two telegrams giving an account of conversations between General Pellé and Mustafa Kemal at İzmir. General Pellé had found Kemal in a state of some exaltation. He had stated that his troops were ready and eager to advance; but in General Pellé's opinion, Mustafa Kemal was prepared to exert some sort of pressure upon them. General Pellé's personal opinion was that even in the event of the Allied fleets and soldiers being able to prevent the Turks from crossing to Europe, the result would be war, preceded probably by revolution in İstanbul and Thrace. The mere presence of Turkish troops on the southern shores of the waters between the Black Sea and the Dardanelles, together with artillery torpedoes, et cetera, would make it extraordinarily difficult for the Allied navies to maintain their position. In his opinion, the only means of avoiding a conflict was to propose at once the opening at Mudanya of a conference, provided Britain would agree to it and send representatives. It would then be possible perhaps to arrange with Mustafa Kemal to stop his troops. However, in General Pellé's opinion, it was certain that Mustafa Kemal would only stop them if he were at once promised that he would receive Thrace up to the Meriç at the future conference. General Pellé concluded his telegrams by asking for urgent instructions regarding the movements of the French fleet and army in the Near East.⁴⁹

Poincaré suggested that in these circumstances, and as the possibility of a Kemalist attack seemed now imminent, it was essential for them at once to decide to give Kemal those territorial assurances which would alone satisfy him. Even if Britain and Italy would allow France to give him some such assurance at once on their behalf war might be stopped, and the dangers of a revolution in İstanbul and Thrace be avoided. If Britain and Italy refused to join in or send any such communication to Mustafa Kemal, France would have publicly to explain its position, and repudiate all responsibility for the failure of the Allies to stop the war. As an instance of the feeling in France and its colonies on this point, Poincaré referred to a recent communication from the Sultan of Morocco, who was in Paris and had told him that it was absolutely essential that France should not go to war with the Turks.⁵⁰

Poincaré concluded by urging again that if only the Allies could say at once to Mustafa Kemal that, subject to future agreement regarding the freedom of the Straits, the Allies were prepared to accept at once his desire to obtain the Meriç frontier, Mustafa Kemal would not advance, and the one means of stopping the war would have been found.

Count Sforza then gave some confidential information which he had received that morning from İstanbul. Since he regarded the most intimate co-operation between the Allied military and naval forces at İstanbul as vital to the interests of the Alliance and of Europe, he asked that the information which he was about to disclose be kept strictly confidential, and not regarded as gossip to be passed on to people outside the Conference Chamber. His telegram showed that General Mombelli had had a conversation either with General Harington or with one of the British generals. Mombelli had told this general that if a Turkish attack were to develop, he would do his best under General Harington's orders to meet it and to help the British. Still, in his opinion, the military situation was hopeless. The other had replied that it was undoubtedly grave, but that the British were in a position to count on the arrival of French and Italian divisions. Even if these did not come, there were other ways of meeting the danger, and he had then suggested that it might be possible to arm the Christian population of İstanbul and the surrounding country. Count Sforza drew the earnest attention of the conference to the gravity of this advice and the incalculable disasters that might result when war began.⁵¹

Poincaré said that he had had a report in something like the same sense from his own military authorities on the spot. At any rate, the latter were quite as pessimistic as General Mombelli. Lord Curzon thanked Count

⁴⁹ See Neşet Çağatay. "Mudanya Ateşkesi". *70.Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları, Bildiriler*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1993.

⁵⁰ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).*

⁵¹ See Ayşe Yanardağ. "Mudanya Mütarekesi Döneminde İngilizlerin Çanakkale'deki Askeri Faaliyetleri". *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 65 Yıl 2018, 66-81.

Sforza and Poincaré for the information they had just given to the conference, to which he attached much importance. He pointed out, however, that it was quite natural that Mustafa Kemal should state the position in the glowing colours in which he saw it. It was natural that he should try to show to the Allies that their measures of defence would be useless. It was natural that he should say that he could advance across the neutral zones and the Sea of Marmara. He was simply endeavouring to make a certain impression upon his hearers. Lord Curzon's own information was not quite identical with that of his colleagues. It was true that General Harington was bitterly disappointed that the Allied co-operation on which he had counted had failed. So far, at any rate, as the Asiatic shores of Anatolia were concerned, General Harington realised thoroughly the danger to himself and his troops, but with the forces at his disposal and the presence of the British fleet, he believed that he could render a better account than either his French or Italian colleague appeared to think possible. His attitude was one of resolution and determination. If he were compelled to fight the Turks and withdraw from the Asiatic shore of the Dardanelles or of İzmit, the fault would not be wholly that of Britain. Public opinion would remember that in the circumstances Britain had been abandoned by its Allies, and public opinion would appreciate the very heavy blow dealt at the Alliance by those who had chosen to desert it.⁵²

Lord Curzon understood from their previous discussions that they were all agreed that the essential need was to have a conference at once. He had entirely concurred with this point of view and asked that it be held as soon as possible and in any place that suited his colleagues. Everything went to show that Mustafa Kemal took the same view as to an immediate meeting, but the suggestion that he had made and which Poincaré and General Pellé had appeared to support, that this meeting should be held at Mudanya, seemed entirely unreasonable. Lord Curzon asked his colleagues to think about what this would mean. Were British, French, Italian, Serbian, Romanian and Greek delegates to embark upon a ship and go to meet their conqueror at one of his own ports? For his part, he must thus decline to tear up the Venice proposal and proceed to Mudanya dragged by Mustafa Kemal like a Roman conqueror in his train. Once at Mudanya, the Allies were to be invited by Mustafa Kemal to give him certain provinces in advance of any conference, for instance, Thrace up to the Meriç. Did Poincaré suppose that he, Lord Curzon, had received authority from his Government to agree to such proposals? Poincaré seemed to expect that the principal work of the future peace conference was to be done in advance of the conference itself, with a view solely to induce Kemal to come to Mudanya and discuss with the Allies whether he would stop his attacks.⁵³

Lord Curzon said that he would now like to explain and analyse further exactly what it meant to allow Mustafa Kemal to return to the Meriç at once. It seemed to him essential that when both parties were entering upon negotiations, they should know precisely what they meant as to the point upon which negotiations were to take place. Mustafa Kemal apparently expected nearly all the Turkish territory up to the pre-war Turco-Bulgarian frontier to be returned to him at once, that is to say, territory bordered on the west, south-west and south by the Aegean Sea, the Straits, and the Sea of Marmara respectively. It was quite possible that he might agree on conditions regarding keeping the waters of the Straits open. Meanwhile, the restitution of Turkish sovereignty over the whole of the above area was to be complete. Lord Curzon asked his colleagues to consider what this would mean when they reached the peace conference at Venice or elsewhere. He did not think that Yugoslavia and Romania should be faced with this agreement in advance of the conference and without their consultation. If Mustafa Kemal were now to march to the Bulgarian frontier, there a disastrous war in the Balkans would follow. Lord Curzon trusted that his colleagues would realise these dangers and regard the proposal as unacceptable. It would not be statesmanship but suicide. Lord Curzon understood Poincaré's wish that, as far as possible, the Allies should be accommodating about the future terms in this part of the world. He had asked himself what could be done in this direction. Before the Paris Conference in March, he recalled that various frontiers in Eastern Thrace had been proposed. The British Government had proposed to push back the Sevres frontier in Thrace to the Midia-Rodosto line. The French Government had proposed a frontier running down the Tuna River and the eastern bank of the Meriç as far as Kuleli-Burgas, and then across the Sea of Marmara, leaving Rodosto and Gallipoli to the Greeks. In the conference itself the French Government had changed their proposal to that of a buffer State lying to the north of the Enos-Midia line, which was to be the northern frontier

⁵² See Erkan Cevizliler-Seyhan Akbulut. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Mudanya Mütarekesi ve Lozan Barış Konferansı Tartışmaları". *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, Yıl 2021 21-48.

⁵³ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

of Turkey in Europe. Finally, the military advisers had reached a compromise upon another line, and the conference accepted this. But this line was still open to reconsideration, and the whole question would have to be again carefully examined. It was a large area. It included large towns, such as Edirne, Kırklareli, Babaeski, Rodosto and Gallipoli. Again, regarding the population, it was unnecessary now to argue the old question of statistics that had been fully explored at the March conference.⁵⁴

For many years, the population had fluctuated with the wars and the successive deportations from which the Turkey had suffered. It was important to remember that the Greeks had been there nearly since the armistice and that probably as a result of their own measures, and certainly as a result of Muslim emigration, there was a majority, if not, a substantial minority, of Greeks in the country now. In addition to the native population there was the Greek army. Lord Curzon had no exact information about its number, but, in addition to the forces there before the recent *debacle* in Anatolia, they had transferred to Europe via Mudanya and Bandırma several divisions which had fought a good fight against the Turks in the neighbourhood of Eskişehir. He thought that there would perhaps be some 50,000⁵⁵ Greek bayonets in Thrace in addition to a native population of several hundred thousand.

Lord Curzon) asked the conference how the Greeks were to be turned out of Eastern Thrace. Were they to allow Mustafa Kemal to come there now and evict them forcibly? There would be another horrible war in Thrace followed "by the uncertainty of the minorities' situation." Europe had looked on with sickening disgust at the stories of deportation in the Pontus region and elsewhere. He added that "they would not tolerate a similar occurrence, especially one that had arisen due to an act of the Allies in Eastern Thrace. It was true that the Greek troops had behaved badly in their retirement and had committed atrocities and depredations, but they were under a provocation to which Mustafa Kemal was not subjected and their misdeeds differed from the Turkish in degree. Take, for instance, the happenings which had followed the Turkish entry into İzmir. Kemal was apparently refusing to allow any refugees between the ages of 15 and 45 to leave the town and any refugees at all to leave after a certain date. Already the deportations appeared to have begun." Similar proceedings would follow his entry into Thrace, and it was impossible in these circumstances for the Allies to give him a promise at once that he should have possession. If this was definitely Poincaré's policy, Lord Curzon would have to ask for an immediate adjournment in order that the views of the Serbians and Romanians might be accepted by the conference.⁵⁶

Lord Curzon proceeded to suggest that it would be well to examine a little more carefully what was the conference's real aim regarding the future of Eastern Thrace. Britain wished to provide for a suitable and stable Government there. For this purpose it was necessary that all should co-operate and see whether it would not be possible to find perhaps some provisional and temporary arrangement to cover the few years ahead, and to give time for the present disturbances to subside. Some form of an autonomous buffer State under the League of Nations might meet this purpose. True, this idea was not new. Poincaré had suggested it himself during the March conference, but the buffer State that he had proposed was to have been very restricted, as it was only the territory lying east of the Meriç and north of the Enos-Midia line. On that occasion, Lord Curzon had enquired whether the League of Nations would really undertake such a responsibility; whether it was possible to provide for the defence of such a State, or to finance it; and whether it would not be a prey to the neighbouring countries. The situation was now, however, somewhat different, and Lord Curzon thought it more practical for a larger block of territory to be taken, such as the whole of Eastern Thrace up to the Rodosto-Midia line and east of the Meriç. At any rate, the idea was worth further examination. Turkish sovereignty might be maintained, for instance, by displaying a flag or some other emblem. The analogy of the Saar Commission under the League of Nations formed a needed precedent. A governing commission might be formed, on which Greece, Turkey and Bulgaria could be represented - perhaps Romania and Serbia. Such a regime, under the commission, could supervise the possible evacuation of Thrace, look after the minorities and act as the defence for İstanbul by

⁵⁴ See Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, 6. Kısım, 4. Kitap (İstiklal Harbi'nin Son Safhası)*, Cilt: II, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.

⁵⁵ After this statement, Lord Curzon received and gave to the conference the correct figures of the Greek forces in Eastern Thrace as 32,000 rifles and 104 guns.

⁵⁶ See Yüksel Kaştan. "Sevr Antlaşması'ndan Lozan Barış Antlaşması'na İstanbul ve Çanakkale Boğazları Meselesine Analitik Bakış". 90. *Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013, 103-130.

forming a buffer between it, Bulgaria and Greece. At any rate, he would ask his colleagues to consider the proposal further. It must be remembered that the Allies could not turn Greece out of Eastern Thrace without offering it any compensation in return, or any proper protection for the Greeks in Thrace. Lord Curzon ardently desired a peaceful solution and thought that it was worthwhile to go a long way in exploring such a solution as he had proposed with this end in view. He pointed out that he was ready to concede a great part of the March proposals to meet his colleagues' views; in return, he would ask them to do the same with regard to the British attitude in the matter of Thrace. Always subject to the views of the Balkan States concerned, he was ready to say now that he was prepared to look favourably on such a proposal as that which he had just outlined. Did Poincaré realise that the proposal which he understood him to have made, that we should telegraph at once at Kemal and say that he might march forward immediately to the Meriç, meant war forthwith? Lord Curzon concluded by pointing out how far he had already gone to meet his Allies, and urging them to endeavour in return to accept his proposal.⁵⁷

Poincaré was afraid that he had not made himself adequately understood. When he had previously given information as a result of General Pellé's visit to İzmir, he had not been merely putting forward the views of Mustafa Kemal. He (Poincaré) quite admitted, and so did General Pellé, that there might be a good deal of bluff in Mustafa Kemal's attitude; but he was quoting the evidence of General Pellé himself, who was a soldier of considerable experience and merit, and had played a significant part in the recent war. General Pellé, as the result of these conversations, had summed up the situation as very grave.

At this point Poincaré read a telegram from General Charpy to the Minister for War, of which he had sent a copy to the British Embassy the previous day. The gist of this telegram was that the Allied generals had had a meeting with General Harington on 18 September. The latter, preoccupied by the possible violation of the neutral zones, had emphasised to his colleagues the necessity of "holding themselves in readiness, in conformity with the decision of the Powers, to bar the road to the Turkish Nationalists with all their forces, if the need arose". General Harington had asked, therefore, for French and Italian reinforcements in both sectors on the Asiatic shore, and that the works of defence should be pushed forward. The Italian and French generals had reminded General Harington in reply of the decisions taken at the meeting of the Allied High Commissioners and Generals on 10 September namely, to send small Allied detachments to the neutral zones, simply by way of demonstrating the Entente, and the co-operation for the principle of respecting of the neutral zones. Secondly, they wished to ask instructions from their Governments, since it would be impossible to defend the said zones successfully with their current military means.⁵⁸

General Mombelli and General Charpy had explained to General Harington that the situation at Çatalca in August had been quite different. The Greek Government was hesitating, and their forces were demoralised and without discipline. The "terrain" was favourable for the defence, and there was the support of the fleet. The situation now was very different. There was a large enemy, with exalted *moral* and much material, determined to reconquer İstanbul and the national territory. On the Asiatic shore, the ground was unfavourable for the Allied defence, owing to its length, and the fact that the sea was behind their backs. There were hostile Turkish elements in the zones of occupation. It was necessary to watch the Çatalca zone carefully because of the troubles in Thrace and the organisation of bands. There would certainly be a rising in İstanbul as soon as Mustafa Kemal came close to it.

Çanakkale meant an occupation far away from the centre of the zones being defended. They should not, therefore, open a fight with several fronts, insecure interior lines, a certain check in front of them, with the possible insult to Allied military prestige. The plan of action was based on material means which were quite insufficient. They required expeditionary corps for the purpose. Even if several battalions come to reinforce the Allies, the latter would be insufficient to fight the Kemalists with any chance of success. These reinforcements, in any case, would probably arrive late, and have to be scattered along the front. General Charpy and his Italian colleague therefore expressed that the best way to solve the problem would be by diplomatic means rather than

⁵⁷ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVII, Greece and Turkey, January 1, 1921-September 2, 1922, Her Majesty's Stationery Office, London 1970. (Here after DBFP-I/XVII).

⁵⁸ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

military action. It had been decided, on his proposal, that the generals should confer with the Allied High Commissioners, and indicate to them the gravity of the consequences of operations risked after the military point of view had been explained as above.⁵⁹

After reading this telegram Poincaré stated that, according to the first paragraph, General Harington had attributed a decision to the Allied Governments that they had never taken. His statement, as reported, was incorrect, and in sending a copy of General Charpy's note to Lord Hardinge, the day before, he had energetically protested against General Harington's action.

Lord Curzon said that he could not allow this attack on General Harington to pass. General Harington naturally thought that if the generals and High Commissioners had agreed to the movements of the troops to İzmit and Çanakkale, their Governments were in accord. He could not have foreseen that they would disavow them. Poincaré said that General Harington had in fact referred to a decision of the Governments which had not been taken, and he must maintain his point of view. Lord Curzon regretted that he could not allow the incident thus to pass. General Harington had always acted with conspicuous loyalty to his allies ever since he had been in command at İstanbul.⁶⁰

Poincaré, reverting to General Charpy's telegram, said that in the face of such a telegram the Allied Governments ought not to allow such a dangerous operation as that contemplated by General Harington to continue. He cited the opinion of Marshal Foch and various other French generals and members of the French General Staff and of the French Naval Staff who had come to see M. Poincaré the night before. One and all agreed that the present position of the Allied forces and navies was impossible. Lord Curzon pointed out that he had already known for two days that this was the view of the French and Italian generals and their experts, and he did not understand why Poincaré kept referring to the matter.

Poincaré said that he had understood Lord Curzon to have said that morning that, if the Allies were now attacked and defeated by the Turks, France would have to bear the responsibility. Moreover, he continued, if a misfortune occurred after France's defection, it would be the fault not of Britain but of its Allies. Poincaré could not allow this to pass. He emphatically repudiated the idea that he was committing a felonious act of treachery towards his Allies in withdrawing the French troops from the Asiatic shores of the Straits. It was simply a step necessitated by the situation and essential for protecting precious lives. He would recall that once before, France had allowed herself to be led into danger at the Dardanelles. It was true that they had taken the advice of a man, a civilian, whom Poincaré himself much respected, but they had come into it reluctantly, and the results had been disastrous. He did not wish to take such a risk again.⁶¹

Lord Curzon asked to be allowed to say something to defend himself against the charges which Poincaré had made. Poincaré had been attributing to him certain words which he (Lord Curzon) had not employed, and upon that basis he had built up a fierce attack. As far as Lord Curzon could remember, the words which he had used were that if General Harington had to withdraw from Anatolia the fault would not wholly lie with Britain. For the rest, he would remind Poincaré that they were holding intimate conversations, and in the privacy of the Council Chamber they did not always prepare their words in advance. However, he would ask Massigli to read the passage to which Poincaré referred, as he had taken it down and interpreted it. Massigli then quoted a passage in which Lord Curzon had said that if General Harington were compelled to fight and withdraw from the Asiatic shores of the Dardanelles or İzmit, the fault would not wholly lie with Britain. Public opinion would remember that Britain had been abandoned by its Allies, and British public opinion, in particular, would thus realise the severe blow to the alliance dealt by those who had desert Britain.

Poincaré said that he must ask Lord Curzon to withdraw that statement. Lord Curzon said that he could not do so Poincaré had attributed to him the word "responsibility" which he had not used, and had wrongly quoted him. Count Sforza intervened to suggest that it would be well for them to consider how many times during the

⁵⁹ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

⁶⁰ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

⁶¹ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

war there had been difference of opinion in the Council Chamber on various points, and how the necessity for Allied unity had overcome such differences. For the moment, in considering the Allied attitude towards Turkey, it was essential to remember that France, Italy and Britain were Great Powers. It was particularly owing to that factor in the situation that France had felt compelled to withdraw its troops, as Count Sforza understood it, and that was certainly one of the main reasons behind the Italian attitude. Poincaré entirely agreed with Count Sforza. For the rest, Poincaré had never agreed to the despatch of troops to the southern shores of the Straits, and it was to the common Allied interest that these troops should be withdrawn. He agreed with Lord Curzon that in the Council Chamber, they did not always, and could not be expected to, weigh their expressions very carefully. But this matter was very grave, and he was afraid that he would have to make a public declaration as to what had been said at the conference if British troops were attacked and beaten back from the southern shores of the Straits.

Poincaré then proceeded to read a message which he had sent to the French Embassy in London on 18 September. In this telegram, he clearly explained the French attitude, as he had explained it at the conference, and showing then that the French Government feared and were greatly impressed by the serious initiative taken by the British Government in sending and seeking reinforcements for the defence of the Straits at this time. Poincaré had then explained that it was impossible for the French Government to associate themselves with the measures contemplated by the British Government. He recalled that in the previous March, he had warned Lord Curzon of the dangers they were running in not meeting the Turkish point of view to a greater extent and the difficulties of negotiating with the Turks. He then feared that Mustafa Kemal might defy them with grave consequences to Europe and the Muslim world. Events were now proving his pessimistic forecast. The British Government, however, appeared entirely to overlook the realities of the situation. The French Government, however, could not afford not to face the dangerous consequences of the Kemalist victory, at which all Muslims worldwide rejoiced. The French Government realised the risk of wounding Muslim susceptibilities at the moment, and they were certain from all the information which had reached them that Kemal insisted on receiving back Edirne and Eastern Thrace with safeguards for the Straits. If this demand was not realised, he would never come to a conference, and a conference was the only method of settling the present dangerous situation.⁶²

Lord Curzon regretted that he could not understand why Poincaré had read his instructions to the French Embassy in London at the present conference. He retorted that he was perfectly well aware of the French Government's views, as he was his own Government. He had never for a moment attempted to throw doubt on Poincaré's entire consistency, not only during the present crisis, but since the previous March. He was well aware of Poincaré's views regarding the necessity of promising Kemal the Meriç frontier. He was well aware of the views of French expert military opinion upon the whole situation. All Lord Curzon had asked that day was that they should examine quite calmly, and rather more deeply, the concessions they were proposing to make to Mustafa Kemal and the consequences that might follow.⁶³

In response, Poincaré said that he had understood Lord Curzon, adding that he had changed his views on that question. Lord Curzon said that he had never made or implied any accusation of inconsistency against Poincaré. Poincaré then continued to read the instructions sent to his Embassy in London on 18 September. These instructions, among other things, had pointed out that if Britain adopted a threatening attitude and proposed to cross the Straits, the Turks might be prevented from doing so for a short time. Still, they would certainly take Mesopotamia in the meanwhile. As regards the possibility of relying on support from other States in the Balkans, Poincaré had then pointed out that the Serbian Government had informed him that they were on excellent terms with Kemal and had been for some time. They did not fear him. Apparently, also, Britain was now applying for Greek help. Poincaré then read out a telegram from a responsible in Athens to the effect that the British Minister had recently applied to the Greek Government for 60,000 men to help the British Government in defending the Straits. Lord Curzon intervened to say that he did not believe this information was correct. The British Government must understand that the French Government would never agree to fight beside the Greeks. He wished again to emphasise to Lord Curzon that his point of view on this question had

⁶² *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).*

⁶³ See Yusuf Oğuzoğlu. *Ulusal Zaferimizi Taçlandırın Kent: Mudanya*. Bursa: Gaye Kitapevi, 2007.

been consistent throughout, and that he was perfectly certain that Kemal would not stop his advance on the Straits and İstanbul, without receiving, before the conference, certain soothing assurances. He regretted that, in spite of all that he had said, Lord Curzon and the British Government still appeared to share the optimism of General Harington regarding the military situation and that we had only to talk to the Turks in vague terms about giving them back the sovereignty of parts of Thrace to stop the Kemalist advance. Poincaré did not exclude the possibility of providing some demilitarised zone on the Turkish side of the frontier in Thrace if the Meriç frontier and Edirne were conceded to them. The Allies could explain to Turkey that there were precedents in the other treaties for imposing restrictions on the sovereignty of other European States, for example, in the case of the Rhineland. Of course, if the Allies were to demilitarise a part of Turkish Thrace, they would have to do the same across the frontier in Greek Western Thrace.⁶⁴

At this point, Lord Curzon, explaining that he could not tolerate Poincaré's repeated and unfounded charges against himself and his country, asked leave to suspend the sitting and take time to consider his action. After an interval, in which private explanations were exchanged, the sitting was resumed. Poincaré proceeded to elaborate on the question of the demilitarisation of parts of Thrace. When the Versailles Treaty was made, a phrase he had objected to was inserted in one of its articles describing the frontiers of Germany on the west as Belgium, Luxembourg and France. Thus, Germany had been left with the Rhineland under its own sovereignty.

Servitudes were, however, imposed as a military precaution; for instance, the Allied occupation and various other controls. On this analogy, it might be possible, in the areas to the east and west of the Meriç, to inform the Turks and Greeks respectively that the Allies must take military precautions in demilitarising certain zones. That, however, was a matter for the future conference, but meanwhile, the Allied Governments should be able to say something definite to the Turks about the frontiers of Thrace. In doing so there would be no question of treason to Serbia and Roumania. In short, what Poincaré desired was to know whether, in the name of France, he could inform Mustafa Kemal that the Allied Governments were agreed about a particular frontier in Thrace. Otherwise, France must speak alone.

Lord Curzon thanked Poincaré for his explanation which he thought had advanced the case without, however, making it absolutely clear. The proposal, as he understood it, was that the three Allies should say to Turkey that her frontiers would now be extended to the Meriç, but that this would not prevent measures of military precaution on the Turkish side; of the frontier, and equally on the Greek side of the frontier. This still left one point undecided. He was not accusing Poincaré of any inconsistency; he simply wanted some further information as to what Poincaré really meant. This was the point on which he had doubts. If he understood Poincaré aright, the Allies were to give to Turkey, in advance of any conference, an absolutely definite pledge that she was to receive the Meriç frontier. This seemed a very serious step for the Allies to take at that stage. After his interviews with the Romanians and the Serbians, Poincaré appeared to be, satisfied that they would accept the position without difficulty. Lord Curzon's interviews with these Balkan representatives had left quite a different impression on his mind as to the gravity of the view which they would take about any such step. He, therefore, thought that it was better not to be definite at this stage, but to try and elaborate provisions for Thrace in the future conference. Lord Curzon wondered whether it would not be possible to arrive at some general formula which might be given to Kemal, in the invitation to the peace conference. He had been surprised that Poincaré should pick out what was perhaps one of the most controversial questions of the peace discussion, namely the Meriç frontier, and suggest that an assurance could be given about this but that nothing should be said about the Straits. If it were agreed that it was necessary to provide assurance for Mustafa Kemal before the conference (assuming that the peace conference would be at Venice and not at Mudanya, which General Pellé had seemed to advise), the question arose whether the assurance should not be given in broad and general terms. Before coming down to the meeting that afternoon, Lord Curzon had prepared a formula that he thought his Government would allow him to put forward for discussion. The difficulty was that he was not quite certain whether Poincaré and Count Sforza had precisely the same intentions as himself in the matter. He did not want to go to Mustafa Kemal and say something the latter would understand in one way and the Allies in another. Under this reserve, and provided his colleagues were agreeable, Lord Curzon presented his

⁶⁴ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVII, Greece and Turkey, January 1, 1921-September 2, 1922, Her Majesty's Stationery Office, London 1970. (Here after DBFP-I/XVII).

draft formula to the conference. Meanwhile, he was afraid that the narrow and very precise assurance suggested by Poincaré would not be acceptable, either to himself or his Government. Lord Curzon added that he wished to mention İstanbul in the formula to be presented to Mustafa Kemal. From the various observations made by Ferid and Mustafa Kemal himself, there was obviously some misunderstanding as to the Allied intentions on this point.⁶⁵

Poincaré said that he would like to read some further passages from his instructions of 18 September to the French Embassy in London. He then cited a paragraph in which he had said that it was essential that the Allies should say something definite to Kemal on the crucial points of İstanbul, Gallipoli, the Meriç frontier and Adrianople. As regards Serbia and Roumania, it seemed to him quite possible that if they were asked their opinion they would say that they much disliked a long common frontier between Bulgaria and Turkey. However, in the last resort, the Allies could make them agree to anything. It must be remembered that under the March proposals, a common frontier between Turkey and Bulgaria had been conceded. It was only now a matter of adding a few more kilometres to that frontier. Poincaré had found some differences in the views of Ninchitch and the King of Serbia on the one side and Pasitch on the other side regarding Thrace. Pasitch seemed entirely opposed to conceding anything in Europe to Turkey, while the King and his Minister for Foreign Affairs were as completely opposed to preventing Mustafa Kemal from obtaining the Meriç frontier. Count Sforza interposed to say that Ninchitch had told him that Pasitch was antipathetic to a long Turco-Bulgarian frontier, but that, as a matter of fact, he disliked change, and it took time for any new idea to sink in.⁶⁶

Poincaré thought that this was quite true. For the rest, he had recently had breakfast with Ninchitch and the King of Serbia - a family party, at which both the Queen and the King's doctor were also present; and the King and his Foreign Minister had then told him that their relations with Kemal were excellent, and that they had no fears regarding the return of the Turks to Thrace. The French Government had therefore no apprehensions on this score.

Lord Curzon thought that, at any rate, from the point of view of the Straits, Romania was perhaps more important than Serbia. Even as regards the latter, it was a curious fact that he had seen the King of Serbia, Ninchitch and Pasitch; that the first two had taken a different view from the Serbian Prime Minister, but that the positions of both parties were precisely the reverse of those which they had explained to Poincaré. In any case, all his information went to show that Roumania took a very serious view of the situation, and her voice must be heard at the conference. He would now ask leave to have his formula read.⁶⁷

Massigli then read the draft invitation to the Ankara Government that Lord Curzon had prepared before the conference. Poincaré stated that he could adhere too much that was in this document, but there was one grave omission, and that was the lack of any precise statement as to the return of the Meriç and of Adrianople to the Turks. Again, he was not sure Venice was a good choice for the conference. It was too far from Anatolia, and Mustafa Kemal might insist on a conference in the neighbourhood. He would suggest leaving the place of the conference vague in the invitation, and allowing the generals to settle it with Mustafa Kemal when they met him at Mudanya, as suggested in the latter part of the invitation.

Count Sforza interposed to say that Fethi Bey had expressed himself in favour of Venice. Lord Curzon suggested that if Mustafa Kemal refused to have a conference anywhere outside Anatolia, it would be quite impossible for the conference to be held. Poincaré thought that it might be possible to have a conference on a ship at some Anatolian port. Both Lord Curzon and Count Sforza pointed out that a peace conference could not be held in this way. Poincaré then said that, unless something more specific could be said about the Meriç, he thought that France would have to send a separate note to Mustafa Kemal.

Lord Curzon enquired whether Poincaré meant a kind of separate annex to, or gloss on, the joint note, which would be on the lines of the draft he had prepared, this annex or gloss making definite mention of the Meriç and Adrianople, or whether he meant an entirely separate note, coming from the French Government. Poincaré said

⁶⁵ See Hamit Pehlivanlı. "Mudanya Mütarekesi ile Lozan Antlaşması arasında Ankara Hükümetinin İngiliz işgal birliklerini kontrolü ve geçici hükümeti". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Yıl 1995, Cilt XI, Sayı 32, 441 - 475.

⁶⁶ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

⁶⁷ See Salahi Sonyel. "Fiftieth Anniversary of Mudanya Ceasefire". *Belleten*, XXXVII, Year: 1973, 95-111.

that he could not agree, in any case, to the British draft without obtaining the French Government's consent. Count Sforza asked whether the draft represented Britain's last word. Lord Curzon said that it did not, and that he was afraid of the Greek population in Thrace and outside Thrace revolting if Edirne and the Meriç were specifically promised in the note.⁶⁸

Poincaré enquired whether the British Government would oppose the Meriç frontier when it came to a conference. Lord Curzon replied that, they had no intention of being intransigent on the point; all he desired was that the note should not be excessively precise on this question, and that some latitude should be given for the conference to hear the views of others, such as the Serbians and Romanians, and explore other solutions, such as the autonomous buffer State. The British Government were ready to be sympathetic, but they did not like to pledge themselves in advance. Poincaré was quite at liberty to say to Kemal that the French Government desired that the future frontier of Turkey should be the Meriç, and include Adrianople.⁶⁹

Poincaré enquired whether he could inform Kemal that at least there was some hope on the side of Britain; whether in fact, he would be able to say that France and Italy supported the Meriç frontier; that there would be no serious opposition from Serbia and Roumania; and that there was hope from Britain. Lord Curzon said that he could not give any pledge on the point, as he did not wish to rule out now, before the conference, some form of League of Nations' solution. He did not wish to tie his hands, and so prevent himself from making such a proposal at the conference. Poincaré expressed himself as against the League of Nations proposal, which he would oppose.

Lord Curzon asked whether Poincaré really proposed to give back to Turkey all the 1914 frontier, subject only to League of Nations' guarantees for the demilitarisation of certain strips of territory on each side of the frontier, the latter not be mentioned now to the Turks, but to be discussed later at the conference, after the promise as to the Meriç had been given to them. For his part, Lord Curzon could not confine himself to this. He wanted to argue for the League of Nations solution at the conference.

Count Sforza suggested that it was essential to take into account the state of mind in Turkey now and therefore to give it some definite assurance about the Meriç. This would not imply that such safeguards as the Capitulations might not be discussed at the conference and continued in Thrace. At this point, Poincaré asked to be allowed to read a long telegram that he had received from Admiral Dumesnil regarding his recent conversations with Mustafa Kemal at İzmir. He quoted passages from the admiral's account, which made it clear that Mustafa Kemal was relying more and more on France to secure a favourable attitude on the part of the Allies towards his territorial terms. He also quoted passages to show how loyally Admiral Dumesnil had insisted to Mustafa Kemal that there could be no question of disagreement between the Allies in their policy towards Turkey, and that Mustafa Kemal must expect to meet a united Allied front. Mustafa Kemal had explained to him that the refugee situation in İzmir had been difficult, because, for the first two days he had not been able to bring any Turkish police or gendarmerie into the town. After that, perfect order had reigned. Another passage from the admiral's despatch showed the firm language which he had held regarding the neutral zones and Allied solidarity in defending them. Kemal had informed him that he recognised the neutral zones, but not the terms of the armistice between Turkey and the Allies. The admiral had pointed out to him how the firm Allied attitude towards Greece and their neutrality had enormously helped Mustafa Kemal in Anatolia. It had led the Greeks to take reinforcements of good regiments back to Thrace and place them before the Çatalca lines just before Mustafa Kemal's offensive. The admiral urged Mustafa Kemal repeatedly to rely on diplomacy, and not to take military action at the risk of war with the Allies. Mustafa Kemal had replied that, provided he could get what he wanted, namely, the territorial terms of the National Pact as regards Eastern Thrace, he was prepared to obtain them by diplomatic means. He also mentioned the idea of a plebiscite in Western Thrace, per the terms of the National Pact. He had referred to the question of the liberty of the Straits, and had said that he was prepared for reasonable guarantees, such as were allowed for in the National Pact. He

⁶⁸ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

⁶⁹ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVII, Greece and Turkey, January 1, 1921-September 2, 1922, Her Majesty's Stationery Office, London 1970. (Here after DBFP-I/XVII).

had, however, talked more than once to the admiral about the necessity of driving the Greeks from Eastern Thrace.⁷⁰

Lord Curzon thanked Poincaré for his information, and said that he thought the admiral had acted with courage and loyalty in his conversations. Nevertheless, the more he heard of Mustafa Kemal's views, the more he was afraid of the intentions of the Allies being misinterpreted by Mustafa Kemal. He gave Gallipoli as an example. The British Government took the view very strongly that, to guarantee the freedom of the Straits, both sides of the Dardanelles must be garrisoned permanently, and he would have to defend this point of view at the forthcoming peace Conference. The National Pact, however, said nothing about the Dardanelles or about any such guarantees. It was therefore essential that the Allies should be agreed on this point in the conference. Lord Curzon concluded by asking Poincaré to take his draft and submit it to his Cabinet. The Allies needed to agree upon a collective note and not attempt to send separate documents.⁷¹

Poincaré feared that he could not agree to any collective note unless the question of the concession to Turkey of Thrace were made more precise. For the rest, he would point out that Lord Curzon had made entirely new proposals regarding garrisoning the southern shore of the Dardanelles. Under the March proposals, the garrisons were to be confined to the northern shore. Lord Curzon agreed but explained that he had precise instruction from his Government on this point, and that, in any case, the March proposals, as Poincaré admitted were now open to modification, and had, indeed, been modified by circumstances. The question of guarantees for the freedom of the Dardanelles was a matter for the peace conference. He would like to point out that Great Britain would soon have strong forces in the Gallipoli Peninsula, and, if necessary, be in a position to dictate her terms on this point. He did not mean this in any way as a threat.⁷²

At this point, Poincaré read extracts from the *procès-verbal* of the March discussions about the Allied garrisons at the Straits and Lord Curzon's views at that time. Lord Curzon again explained that this was a new situation and that his Government thought it important to strengthen the guarantees for the Straits. They had all heard Admiral Grasset's views, which made it quite clear how essential it was to hold the Asiatic shore of the Dardanelles in order to keep the passage free. At this point it was agreed to adjourn the meeting until 2 pm on Saturday afternoon, 23 September. It was agreed to issue the following communique to the press:

"Lord Curzon, Poincaré and Count Sforza have devoted the afternoon to the consideration of the formula under which an invitation could be addressed to the Government of Ankara for the conference of peace. The examination of the formula will be continued to-morrow afternoon."

Fourth Meeting⁷³

Poincaré opened the meeting by referring to the desire of the British Government to secure Serbian and Romanians troops for the defence of İstanbul. He understood that, the week before, a direct request for such assistance had been addressed by the British Government to Belgrade and Bucharest. This action seemed to him very grave. He was sure that the arrival of such troops at this moment at İstanbul would be regarded as provocative by the Turks, and could only risk the peace they were so anxious to secure instead of helping them to obtain it. He was very strongly of the opinion that, before the Serbian or Romanian Governments came to a decision as to the despatch of troops, the Allied Governments should have received and considered Mustafa Kemal's reply to their invitation. As long as they were in communication with Mustafa Kemal, they should not seek assistance either from Serbia or Romania. If he refused the invitation, it might then be necessary to press

⁷⁰ See Ömer Faruk Kırmıt. "Lozan'a Giden Süreçte Mudanya Ateşkes Antlaşması". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt 21, Sayı 1, Yıl 2021, 145-162.

⁷¹ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVII, Greece and Turkey, January 1, 1921-September 2, 1922, Her Majesty's Stationery Office, London 1970. (Here after DBFP-I/XVII).

⁷² *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

⁷³ British Secretary's Notes of the Conference between the French President of the Council, the British Secretary of State for Foreign Affairs and the Italian Ambassador in Paris, Saturday, September 23, 5pm. Present: France: Poincaré, Secretaries: M.; Laroche, M. Massigli, M. Glinchant, M. Bargeton; Great Britain: The Marquess Curzon of Kedleston, Lord Hardinge of Penshurst, Secretaries: Mr. Forbes Adam, Mr. Leeper; Italy: Count Sforza, Secretary: Signor Galli. TNA/FO/424/254(No. 637), 355-360. See DBFP-I/XVIII, (No. 51), No. 51), 88-96.

for the despatch of these Balkan troops. However, the news of the British Government's request had already been announced in Bucharest and Belgrade and had agitated public opinion. Poincaré regarded this situation as serious, and he was already taking steps to make representations at both capitals on this subject.⁷⁴

Lord Curzon replied that he had listened with great respect to Poincaré's statement, but he could not admit that any of the suggestions to which reference had been made were in the nature of a provocation either to their Allies or to Mustafa Kemal. In his conversation with the Balkan States representatives, he emphasised the British Government's desire to secure peace. In any case, the actual decision, whether troops should be despatched to İstanbul now or later, lay with the Balkan Governments concerned, and, as Poincaré, doubtless was aware, those Governments had, in fact, given no direct undertaking as to the immediate despatch of contingents. Indeed, the Serbian Prime Minister and his Foreign Secretary, together with the King of Serbia, were understood to be on their way back to Belgrade, and there could be no meeting of the Serbian Cabinet until Wednesday. Roumania might reach a decision sooner, but in any case he (Lord Curzon) saw no necessity for the conference to take any collective action at Bucharest or Belgrade in this matter. If there was any force in Poincaré's remarks, which Lord Curzon thought there might be, it would obviously be appreciated in Bucharest and Belgrade. He wished to explain once again the reasons which had prompted the British Government to make the representations which they had made at those capitals. He did not wish to discuss further the question of Allied cooperation on the Asiatic shores of the Straits, but he desired it to be clearly understood that in all communications addressed to the Serbian and Romanian Governments, he had insisted on the necessity for Allied unity. In asking the Romanian and Serbian Governments to show their flags at İstanbul, the only object which he had had in view was to make a display of the unbroken alliance not only of France, Britain and Italy, but of the smaller Allies. Such a display would be symbolic of the common Allied front, and would inevitably create a serious impression on Mustafa Kemal's mind. Whether it was necessary for immediate action to be taken as regards the despatch of troops, Lord Curzon was not in a position to say. Nevertheless, he thought that, since the French and British points of view had been made clear at Bucharest and Belgrade, the matter might be left there for the moment.⁷⁵

Poincaré said that he did not wish to hint that the British Government had intentionally taken provocative action. He had just observed that the despatch of troops from Belgrade and Bucharest at that time might have been regarded as provocative by Mustafa Kemal. The principal Allies should as far as possible prevent the present trouble from spreading to the Balkans. Moreover, although there had been no mention of the actual embarkation of troops from Serbia or Romania, the press at both Belgrade and Bucharest was talking about it, and the Turks were thus sure to know and misinterpret the Allied intentions. Thus, if Mustafa Kemal were to ask the French representatives what these rumours meant, Poincaré wished to be able to say that there was no immediate question of the sending of Romanian or Serbian troops to İstanbul. Count Sforza suggested that the question of the despatch of these troops might be further considered when Kemal had answered the Allied note. He did not think that it was necessary for the three Allies to take any further decision on the matter at present. It was mainly a question for Serbia and Romania to decide this, as Lord Curzon had pointed out.

Lord Curzon said that there was no question of a decision on the part of the British Government to provoke Turkey. It was simply now a question of the best way of preventing the Turks from overwhelming the zones declared neutral by the Allies. He had asked the Serbian and Romanian Governments whether they were indifferent to such a Turkish advance, and they had both replied that they were not, and that they were in fact seriously alarmed. He had further suggested that they should give concrete effect to their feelings of alarm by displaying their flags at İstanbul. In any case, if only the three Allied governments could decide on some step

⁷⁴ British Secretary's Notes of the Conference between the French President of the Council, the British Secretary of State for Foreign Affairs and the Italian Ambassador in Paris, Saturday, September 23, 5pm. Present: France: Poincaré, Secretaries: M.; Laroche, M. Massigli, M. Glinchant, M. Bargeton; Great Britain: The Marquess Curzon of Kedleston, Lord Hardinge of Penshurst, Secretaries: Mr. Forbes Adam, Mr. Leeper; Italy: Count Sforza, Secretary: Signor Galli. TNA/FO/424/254(No. 637), 355-360. See DBFP-I/XVIII, (No. 51), No. 51), 88-96.

⁷⁵ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVII, Greece and Turkey, January 1, 1921-September 2, 1922, Her Majesty's Stationery Office, London 1970. (Here after DBFP-I/XVII).

which would clearly indicate that the Allies were united, Lord Curzon trusted that there might be no need for recourse to arms or for the arrival of reinforcements at İstanbul.⁷⁶

Poincaré was apprehensive of the arrival of even a detachment of Serbian and Romanian troops which, however small, might prove a dangerous provocation to Mustafa Kemal. That was why he had raised the matter. He would now like, however, to refer to the question of the invitation to Mustafa Kemal. The French Cabinet had considered the British draft, but they must first decide at the Conference whether they would present a single or three separate notes to Kemal. Lord Curzon suggested they first examine the British note paragraph by paragraph. Poincaré replied that he was in general agreement with the main text, subject to certain drafting alterations, except that he regarded it as essential to be precise regarding the frontiers which they were prepared to offer Kemal in Thrace.

Lord Curzon again suggested that they should run through the text and see what changes Poincaré and Count Sforza desired. They would thus ascertain whether they were able to reach a general agreement in principle on the rest of the note, and they could return at the end to the frontiers in Thrace. He would, however, like to urge and emphasise again the importance of sending a single note in the name of the three Allies to Mustafa Kemal, rather than three separate notes. Three separate notes would show disagreement among the Allies, and his whole objective in coming to the meeting that afternoon was to reach an Allied agreement upon the text of a single Allied note. He wanted to discuss the whole question in the friendliest spirit to see whether their different points of view could be reconciled.

Poincaré said that he could bargain about everything except one point, and that was question of the frontier in Thrace. A Frenchman, a Catholic, who was if anything anti-Turkish, although Bulgarophil, had just telegraphed to him from İstanbul to say that the French colony there was convinced that there was a serious menace to the town unless the Allies promised the Turks at once the frontier of the Meriç and Edirne. They had the example of İzmir in front of them, and they must avoid a repetition of it at İstanbul. Poincaré, therefore, was anxious to be able to telegraph in reply to his friend at İstanbul that France was at any rate able to promise the desired concession. There was no use in sending an identic note unless mention was made of the Meriç and Edirne.⁷⁷

Lord Curzon said he would like an explanation from Poincaré on one point. Poincaré had repeatedly emphasised the need to make this concession to Mustafa Kemal as a condition of the latter accepting the proposed conference. Could Poincaré give him an assurance that the Turks would not advance, and would come to the conference if this concession were made? It was a critical point. Poincaré was proposing that the Allies should throw away their most powerful card, but a dire situation would arise if, after taking this important step, they found that they had not attained the object at which they aimed.⁷⁸

Poincaré said that he felt unable to give such an assurance. All that he was prepared to say was that Mustafa Kemal would not come to the conference without this concession. However, he was not absolutely certain that he would come even if this were offered him, or that he would be prevented from passing the Straits. Lord Curzon asked Poincaré to be kind enough to tell him what other parts of the British text he was prepared to accept. If no agreement could be reached about the Meriç there would be no question of tying Poincaré to anything he might say about the rest of the note, but he thought this would be the best procedure.

Count Sforza suggested they might avoid a useless discussion if they could only settle the Meriç question first. It seemed to him a case where a document's form and substance were bound together. They could not separate the decision on the form of the note from the decision upon this question of principle. He suggested they should adjourn for fifteen minutes, each working out fresh drafts and then comparing notes.

Poincaré said he agreed with Count Sforza's remarks as to the form and substance of the document, but thought that there was nothing in the British note to necessitate a new draft except the omission of a precise reference to the Meriç and Adrianople. He then proceeded to translate the British text into French. In the first paragraph,

⁷⁶ See Hacı Kayabal. *Belgelerle Mudanya Mütarekesi'nin Bilinmeyen Yönleri*. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2011.

⁷⁷ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

⁷⁸ See Şevket Süreyya Aydemir. *Tek Adam*, Cilt: I-III. 3. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966.

he suggested that it was to be inferred from the form in which the last sentence was drafted that Greece was still an Ally. France had refrained from regarding it as such since King Constantine's accession, and he could not agree to sign a note which placed Greece among the Allies.

Lord Curzon said that as far as he was able to gather from Poincaré's version of the British note, an entirely new text was being proposed. As he had already explained privately to Poincaré, he had had to await the views of his Cabinet upon the text of the British draft, which he had communicated to them the day before. If they were now to propose an entirely new text, he would probably have to refer to London, and the delay which they had desired to avoid would be inevitable. He was perfectly ready to consider French modifications of the text provided they were not of a nature to knock the whole bottom out of the British draft.⁷⁹

Count Sforza suggested that it was in the British and Allied interest not to send out a document which stamped itself as a purely British text. The Turks would resent it, and their object would be thwarted rather than furthered. In effect, it was only now a question of form and nuance, and not of any change in the substantive proposals of the British draft.

Lord Curzon replied that he was quite prepared to accept a French version of his text and asked Poincaré to continue reading his French translation of it. In the first paragraph of his own text he substituted the word "desire" for the words "have the honours on behalf of their Governments." After some discussion on this point, it was agreed to substitute the words "*prient le Gouvernement de la grande Assemblée nationale de vouloir bien leur faire savoir s'il serait disposé à envoyer sans retard*" for the corresponding passage in the British note. Poincaré then asked that the words "or elsewhere" (***ou ailleurs***) should be inserted after the word "Venice" in the first paragraph. He thought that it would be necessary to hear Mustafa Kemal's views on the place of meeting of the peace conference and that the Generals and High Commissioners might discuss this with him at Mudanya.⁸⁰

Lord Curzon said that he was ready to accept this insertion. Still, he did not particularly want any conference at Mudanya except the meeting of the military authorities for the specific purpose suggested in the British note, namely, that of deciding the lines on which the Greek and Turkish troops were to stand pending and during the conference. Count Sforza supported Lord Curzon. He had sent the text of the British note to Rome, and subject to some drafting alterations and to a change in the French sense regarding Thrace, he had received full authority to accept it. However, his Government were emphatic as to the Mudanya meeting being one strictly confined to the soldiers and to the military question raised in the British note. After some further discussion, it was agreed to substitute the word "conclude" for the words "draw up" in the last sentence of the first paragraph, and to meet Poincaré's point regarding Greece and the Allies, the last half of the last sentence of the first paragraph of the British note was omitted, and the word "Greece" inserted between the words "Turkey and the Allied Powers."⁸¹

Poincaré then proceeded to read the French version of the second paragraph of the British text. The second sentence of the second paragraph of this version as originally put forward read "*si le Gouvernement d'Ankara est dispose à ne pas envoyer.*" Lord Curzon, while agreeing with Poincaré that some such insertion would usefully strengthen the British text, suggested that the version might be made stronger by the substitution of the words "*a la condition que*" instead of "*si*" and of "*n'envoie pas*" instead of "*est dispose, &c.*" These amendments were accepted. Lord Curzon said that he could not accept the first sentence of that paragraph at this stage, but would return to it later.⁸²

Lord Curzon then asked to be allowed to insert in the second half of the second sentence of the second paragraph of the French version the words "*pour protéger les intérêts des pays voisins, pour obtenir le*

⁷⁹ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVII, Greece and Turkey, January 1, 1921-September 2, 1922, Her Majesty's Stationery Office, London 1970. (Here after DBFP-I/XVII).

⁸⁰ See İsmail Soysal. *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*. Cilt: 1, Ankara: TTK, 2000.

⁸¹ See Murat Pınar. "İngiliz Belgelerine Göre Mudanya Mütarekesine Uzanan Süreç". *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 26, 2014/1.

⁸² *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

rétablissement paisible et régulier de l'autorité turque." These insertions were to meet instructions which he had received that day from his Government, and he believed they would not only be acceptable to his colleagues and to Turkey, but in particular they would show the Balkan Allies, were they summoned to the conference, that their interests were not being lost sight of. Poincaré said that he could not accept the first half of this insertion, unless some mention were made of the interests of Turkey. He would willingly, however, accept the second half. After some discussion, the words "*pour sauvegarder les intérêts de la Turquie et de ses voisins*" were accepted instead of the first half of the insertion suggested by Lord Curzon. Poincaré then suggested that the words "*and that Turkey should be free to choose İstanbul as its capital*" should be inserted after the assurance which was given in the British text about the withdrawal of the Allied troops from İstanbul. Both Lord Curzon and Count Sforza thought this insertion unnecessary, and as possibly being open to the inference that the Allies claimed the right to interfere in Turkey's choice of capital. Poincaré then withdrew his suggestion. Poincaré then suggested the insertion of a phrase regarding the Allied Governments supporting Turkey's admission to the League of Nations. Lord Curzon and Count Sforza willingly accepted this insertion. Poincaré then proceeded to read the French version of the fourth paragraph of the British text.⁸³

It was agreed to omit the words "*as a pledge of their good faith*" at the beginning of this paragraph of the British text. It was also agreed to substitute the words "*fixed by the Allied general in agreement with the Turkish and Greek military authorities*" for the words "*agreed upon between the Turkish and Greek military authorities and the Allied Commander-in-chief at İstanbul and his Allied colleagues,*" since Poincaré desired to avoid any reference to the Allied Commander-in-chief in this note. Poincaré also proposed that the British text of this paragraph should be split into two sentences, and the second sentence should begin with the words "*en retour de cette intervention, le Gouvernement d'Ankara serait sans doute dispose.*" Lord Curzon agreed to the proposed change, except that he thought that the words "*serait dispose a*" should be made much stronger, and he would suggest the words "*s'engagera a.*" With this alteration, the French proposal was accepted. It was also agreed to substitute the words "*the zones provisionally declared neutral by the Allies*" for the words "*neutral zones.*"

Some discussion followed on the last paragraph of the British note. Poincaré suggested the words "*in order to conclude the armistice*" instead of the words "*for the above purpose.*" Lord Curzon said that it was essential that the meeting at Mudanya should be strictly confined to the single point of fixing the line in Thrace to which the Greek troops might be withdrawn. There could be no question of sending High Commissioners to this conference or of widening the terms of reference such as would be inevitable if all the provisions of an armistice between Greece and Turkey were to be raised. Count Sforza agreed. Poincaré withdrew his suggestion. Poincaré then enquired whether Lord Curzon could accept the first sentence of the second paragraph of the French text. He thought that it would flatter the Turks and satisfy the Allies if, instead of mentioning the Meriç and Adrianople, the Allies offered to concede the full frontiers of the National Pact in Thrace.⁸⁴

Lord Curzon replied that, to secure what he considered to be essential, namely, a joint note instead of three separate notes, he was prepared to make a concession in this direction, but he could not, in any case, agree to any mention of the National Pact. The latter covered more than the Meriç frontier and raised the question of the autonomy of Western Thrace. He would therefore agree to a reference to the Meriç frontier and Edirne in the second paragraph of the French text. He would also accept the French proposal as to the three Governments willingly supporting at the conference such an extension of the Turkish frontiers in the final treaty. He made these concessions in the interests of peace and of the Entente, but he trusted that in this case, none of the three Allies would attempt to give independent assurances as to their intentions at the final conference. He hoped that, when he arrived at Ankara, Franklin-Bouillon would not attempt to make concrete promises to the Turks outside the terms of the Allied note. Count Sforza here interposed to say that he was apprehensive lest Franklin-Bouillon might promise the Turks other concessions which the Allies were not prepared to give.⁸⁵

⁸³ See Salahi Sonyel. *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*. Cilt: 2, Ankara: TTK, 1987.

⁸⁴ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVII, Greece and Turkey, January 1, 1921-September 2, 1922, Her Majesty's Stationery Office, London 1970. (Here after DBFP-I/XVII).

⁸⁵ See Sinan Misar. *Mudanya Mütarekesi Sürecinde Tarafların Politik Tutumları ve Boğazlar Bölgesindeki Askeri Hareketlilik*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2021.

Poincaré replied that he thought there was no danger of this, since he had to avoid any such risk, given Franklin-Bouillon written instructions, and had told him that all he was to do was to give counsels of moderation to Kemal to persuade him to come to the conference. The text of the note (see annex) was then accepted by the conference.

In conclusion, Lord Curzon pointed out that Serbia and Roumania would soon join them at the conference table. His Government had been anxious, therefore to secure their signature to the present Allied invitation to Mustafa Kemal. It would have given the latter greater weight and shown Serbia and Roumania that the invitation to the conference was not a sham. However, as it was essential to avoid delay in the despatch of the note, and since it would not be possible to obtain the signature at any rate of the Serbian Ministers until they reached their capital during the following two days, it did not seem possible to do more than communicate a copy of the note to each Government at once. This might be done by the French Ministers at Belgrade and Bucharest on behalf of the conference and, in communicating a copy, the Ministers should express the hope that it may meet with the concurrence of both Governments. He would like to have done more than this, as his Government strongly desired it, but he did not feel in the circumstances able to do so.⁸⁶

Count Sforza, who generally agreed with Lord Curzon's suggestion, said that he was somewhat apprehensive as to the results of giving Serbia and Romania a priori equal footing with the other Powers at the forthcoming conference. He did not say this from an anti-Balkan point of view: He was notorious in Italy as a friend of the Balkan Powers and the policy of an entente between Italy and them. However, if the Allies had asked them to sign this note with the other Great Powers, they (the Allies) should have given them a standing which might prove rather dangerous later. In fact, the British Cabinet might find them adopting an independent attitude at the conference and that they were actually opposed to the views upon Thrace and the Straits which the British representative would there be advocating. Lord Curzon's proposal was then accepted by the conference, and it was also agreed that the French Minister at Athens should communicate a copy of the invitation to the Greek Government without, however, commenting upon it in any way.⁸⁷

Conclusion

On 23 September, the Allied Powers' Paris talks ended with a compromise. A consensus was reached on a joint text to be given to Turkey. Although the Ankara Government was asked whether it would participate in the peace conference to be held, on the condition that Turkish soldiers do not enter the neutral zones in the Straits during the peace negotiations, Eastern Thrace, including Edirne, would be returned to Turkey, and Mudanya or Izmit would be sent for the armistice. A meeting was proposed.

After the negotiations were completed in Paris, Poincaré remarked that he was happy with the result, saying, "I hope this is not France; it is the success of peace". Sforza explained that the decisions were rational and hoped they would be successful. Lord Curzon, on the other hand, stated that the talks in Paris were pleasing. He remarked that Britain, France, and Italy had, once again, shown that they were in agreement as in the past.

These meetings held in Paris by the representatives of these three countries, which have been influential in shaping Europe and the Middle East, are very important in terms of content. France and Italy were aware that the way to bring Mustafa Kemal to the peace table was to make concessions on the Straits and Thrace. Britain did not agree to this. The British argued that concessions could be made only on Istanbul, from issues such as Thrace, the Bosphorus and Istanbul, which constitute the focal point of Turkish demands.

The Allied Memorandum was sent by Poincaré to be delivered to the Ankara Government by General Pellé, who passed it on to Hamid Bey, the representative of the Ankara Government in Istanbul, on 24 September. Hamid Bey sent the note to Mustafa Kemal and the government in Izmir. It was presented to the Assembly on 25 September 25, and after the negotiations, the Allies' proposal was accepted on 29 September. Thereupon, ceasefire talks started in Mudanya on 3 October and ended with a consensus on 11 October. Meanwhile, the

⁸⁶ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

⁸⁷ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).

Ankara Government agreed to participate in the final peace talks in a note given on 4 October. Peace negotiations began in Lausanne on 20 November and concluded with an agreement on 24 July 1923.⁸⁸

Grant Support and Acknowledgement/Finansal Destek ve Teşekkür	The author declared that this study has received no financial support./Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Conflict of Interest/Yok Çıkar Çatışması	The author has no conflict of interest to declare./Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

References

The National Archives (TNA), UK

TNA/FO371/7905/E11463/27/44.

TNA/FO371/7906/E11538/27/44.

TNA/FO371/7906/E11539/27/44.

TNA/FO/424/254 (No. 523).

TNA/FO/424/254 (No. 545).

TNA/FO/424/254 (No. 621).

TNA/FO/424/254(No. 637).

TNA/FO371/7894/E9952

TNA/FO424/254 (No. 564).

TNA/WO/158/774.

FO 371/7890; FO 371/7891; FO 371/7892; FO 371/7893; FO 371/7894; FO 371/7895; FO 371/7896; FO 371/7897; FO 371/7898; FO 371/7899; FO 371/7900; FO 371/7901; FO 371/7902; FO 371/7903; FO 371/7904; FO 371/7905; FO 371/7906; FO 371/7907; FO 371/7908; FO 371/7909; FO 371/7910.

Literature

Akgün, Seçil. "Mudanya Silah Bırakışmasında Yabancı Temsilciler". *70.Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları, Bildiriler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1993, 49-65.

Akkılıç, Yılmaz. *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa, İkinci Kitap: İşgalden Kurtuluşa*. Bursa: Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, 2008.

Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*. Cilt: 1-2. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982.

Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam*. Cilt: I-III. 2. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam*, Cilt: I-III. 3. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966.

Başığit, Türkan. "Anılarda Mudanya Ateşkes Antlaşması". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VI/14, (2007/Bahar), 177-184.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılap Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

Cevizliler, Erkan. Akbulut, Seyhan, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Mudanya Mütarekesi ve Lozan Barış Konferansı Tartışmaları". *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, Yıl 2021 21-48.

Comte Sforza. *Les Batisseurs De L'europe Moderne*. Paris, 1931.

Çağatay, Neşet. "Mudanya Ateşkesi". *70.Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları, Bildiriler*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1993.

⁸⁸ See İsmet İnönü. *Hatıralar*. Cilt: I-II, Sebahattin Selek (Yay. Haz.), Ankara: Bilgi Yayınevi, 1985.

- Çaycı, Abdurrahman. "Mudanya Mütarekesine Giden Yol", *70.Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları, Bildiriler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1993.
- Çufalı, Mustafa. "Çanakkale Krizi ve Lloyd George'un İktidardan Düşmesi, Eylül-Ekim 1922". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 45.
- Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVII, Greece and Turkey, January 1, 1921-September 2, 1922, Her Majesty's Stationery Office, London 1970. (Here after DBFP-I/XVII).
- Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin, and M. E. Lambert, First Series, Volume XVIII, Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. (Here after DBFP-I/XVIII).
- Erkan, Mehmet Sedat. "Mudanya Mütarekesi Öncesi Gelişmeler ve Müttefik Generallerin İstanbul'daki Toplantı Tutanağı". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*. Cilt 10, Sayı 28, Bahar 2021, 21-50.
- Eyyupoğlu, İsmail. *Mudanya Mütarekesi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2002.
- Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. *Türk İnkılâp Tarihi*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, 1973.
- Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi 6'ncı kısım 3'ncü kitap Büyük Taarruzda Takip Harekâtı*. Cilt: II. Ankara: Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1969.
- Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, 6. Kısım, 4. Kitap (İstiklal Harbi'nin Son Safhası)*, Cilt: II, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.
- Hülagu, Orhan, "Mudanya Mütarekesi (3-11 Ekim 1922)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 39.
- İnönü, İsmet. *Hatıralar*. Cilt: I-II, Sebahattin Selek (Yay. Haz.), Ankara: Bilgi Yayınevi, 1985.
- Kaştan, Yüksel. "Sevr Antlaşması'ndan Lozan Barış Antlaşması'na İstanbul ve Çanakkale Boğazları Meselesine Analitik Bakış". *90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013, 103-130.
- Kayabal, Hacı. *Belgelerle Mudanya Mütarekesi'nin Bilinmeyen Yönleri*. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2011.
- Kırmit, Ömer Faruk. "Lozan'a Giden Süreçte Mudanya Ateşkes Antlaşması". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt 21, Sayı 1, Yıl 2021, 145-162.
- Köni, Hasan. "1922 Yılı ve Mudanya Ateşkes Anlaşması". *70.Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları, Bildiriler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1993.
- Macfie, A. L. "The Çanakkale affair (September-October 1922)". *Balkan Studies* 20 (2), 1979, 328.
- Misar, Sinan. *Mudanya Mütarekesi Sürecinde Tarafların Politik Tutumları ve Boğazlar Bölgesindeki Askeri Hareketlilik*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2021.
- Oğuzoğlu, Yusuf. *Ulusal Zaferimizi Taçlandırın Kent: Mudanya*. Bursa: Gaye Kitapevi, 2007.
- Pehlivanlı, Hamit. "Mudanya Mütarekesi ile Lozan Antlaşması arasında Ankara Hükümetinin İngiliz işgal birliklerini kontrolü ve geçici hükümeti". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Yıl 1995, Cilt XI, Sayı 32, 441 - 475.
- Pehlivanoglu, A. Ömer. *Barış Yolunda Mudanya Mütarekesi*. İstanbul: Kastaş Yayınları, 2002.
- Pınar, Murat. "İngiliz Belgelerine Göre Mudanya Mütarekesine Uzanan Süreç". *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 26, 2014/1.
- Psomiades, Harry J. *The Eastern Question, the Last phase: a study in Greek-Turkish diplomacy*. New York, 2000.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*. Ankara: TTK Yayınları, 1996.
- Sonyel, Salahi. *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*. Cilt: 2, Ankara: TTK, 1987.
- Sonyel, Salahi. "Fiftieth Anniversary of Mudanya Ceasefire". *Bellekten*, XXXVII, Year: 1973, 95-111.
- Soysal, İsmail. *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*. Cilt: 1, Ankara: TTK, 2000.
- Şener, Bülent. "Türk Boğazları'nın Geçiş Rejiminin Tarihi Gelişimi ve Hukuki Statüsü", *Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS)*, S. 17, Mart 2014, 467 - 493.

BEHÇET KEMAL YEŞİLBURSA

Şimşir, Bilal N. *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*. Cilt 4 (Ekim 1921-Ekim 1922). Ankara: TTK Basımevi, 1984.

Tansel, Selahattin. *Mondros'tan Mudanya'ya*. Cilt: IV. Ankara, 1974.

Türkgeldi, Ali Fuad. *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*. Ankara: Güney Matbaacılık, 1948.

Yanardağ, Ayşe, "Mudanya Mütarekesi Döneminde İngilizlerin Çanakkale'deki Askeri Faaliyetleri". *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 65 Yıl 2018, 66-81.

Yeşilbursa, Behçet Kemal. "İngiliz Yıllık Raporlarına Göre Mudanya Mütarekesi (3-11 Ekim 1922)", *Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu Mütarekeler Ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu*, 24-26 Ekim 2018. Kahramanmaraş, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019, 1009-1032.

Yeşilbursa, Behçet Kemal. "The Armistice of Mudanya according to British Documents", Selcan Koçaslan (Yay. Haz.) *Mudanya Mütarekesi'nden Günümüze Bursa Uluslararası Sempozyumu 26-28 Eylül 2013, Bildiriler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2015.

Annex: Following is the British text of telegram sent to-night by the three Allied representatives to the Ankara Government⁸⁹

“The three Allied Governments request the Government of the Grand National Assembly of Turkey to inform them if they are ready to send without delay a representative with full powers to a meeting which will be held at Venice or elsewhere and to which will be invited, together with the representatives of Turkey, plenipotentiaries of Great Britain, France, Italy, Japan, Roumania, the Serb-Croat-Slovene State and Greece. This meeting will take place as soon as the necessary arrangements have been made by the Governments concerned. Its object will be to negotiate and conclude the Final Treaty of Peace between Turkey, Greece and the Allied Powers. The three Governments take this opportunity of declaring that they view with favour the desire of Turkey to recover Thrace as far as the Meriç and Adrianople.

On condition that the Government of Ankara does not send its armies during the peace negotiations into the neutral zones, the provisional neutrality of which has been proclaimed by the Allied Governments, the three Governments will willingly support at the conference the attribution of these frontiers to Turkey, it being understood, however that steps will be taken in common agreement in the treaty to safeguard the interest of Turkey and her neighbours, to demilitarise with a view to the maintenance of peace certain zones to be fixed, to obtain the peaceful and orderly re-establishment of Turkish authority, and, finally, to assure effectively under the auspices of the League of Nations the freedom of the Dardanelles, the Sea of Marmara and the Bosphorus, as well as the protection of religious and racial minorities. For the rest, the three Governments will willingly support the admission of Turkey to the League of Nations.

They are in agreement in reaffirming the assurance which they gave in The previous March to withdraw their troops from İstanbul as soon as the Peace Treaty enters into force. The three Allied Governments will use their influence to procure before the opening of the conference the retirement of the Greek forces to a line to be fixed by the Allied generals in agreement with the Greek and Turkish military authorities. In return for this intervention, the Government of Ankara will undertake not to send troops either before or during the conference into the zones which have provisionally been declared neutral and not to cross the Straits or the Sea of Marmara.

In order to fix the above-mentioned line, a meeting might immediately take place between Mustafa Kemal and the Allied generals at Mudanya or at İzmit.

“The Allied Governments are convinced that their appeal will be listened to, and they will be able to collaborate with Turkey and with their Allies to re-establish a peace for which the whole civilised world is longing.”

CURZON, POÏNCARÉ, SFORZA, 23 septembre 1922.

⁸⁹ TNA/FO424/254 (No. 564), From Lord Hardinge to the Marquess Curzon of Kedleston, Paris, September 23, 1922. 307-398.

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 71 (2022), 374-395.

Geliş/Received: 01.07.2022

Kabul/Accepted: 06.09.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1139541

(Araştırma Makalesi/Research Article)

İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ LOZAN GÜNÜ KUTLAMALARI VE LOZAN'A YENİDEN BAKIŞ (1939-1945)

LAUSANNE DAY CELEBRATIONS AT İSMET İNÖNÜ PERIOD AND A NEW PERSPECTİVE TO LAUSANNE (1939-1945)

ÖZLEM YILDIRIM KIRIŞ*

ÖZ

Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde verilen Milli Mücadele ile Türkiye istiklalini ve yaşama hakkını tüm dünyaya Lozan Antlaşmasıyla ilan etmiştir. Lozan sulhu imzalandığı 24 Temmuz 1923 tarihinden itibaren tüm yurttaki her yıl büyük ve coşkulu törenlerle kutlanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından cumhurbaşkanlığı görevine İsmet İnönü seçilmiştir. Çalışmada İsmet İnönü dönemi (1939-1945) Lozan günü kutlamaları değerlendirilmiştir. Lozan Günü kutlamaları başta Ankara, İstanbul halkevleri olmak üzere yurdun çeşitli bölgelerinde düzenlenen törenlerle kutlanmıştır. 1939-1945 arası dönem aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllar olmuştur. Lozan sulhunu imzalayan İsmet İnönü'nün 1939-1945 yılları arasında Cumhurbaşkanlığı görevinde bulunması Lozan günü kutlamalarına ayrı bir önem ve anlam kazandırmıştır. Lozan gününe yer veren dönem basınında İsmet İnönü vurgusunun ön plana çıktığı görülmektedir. Lozan antlaşmasının önemi üzerinde durularak İsmet İnönü'ye şükran ve minnet duyguları dile getirilmiştir. Çalışmada, İsmet İnönü döneminde Lozan günü kutlamalarının nasıl bir anlam ifade ettiği üzerinde durularak halk ve basın nezdinde Lozan günü kutlamalarının yansımaları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

With the Treaty of Lausanne and the national resistance led by Mustafa Kemal Atatürk, Turkey announced its independence and the right to live to the entire world. Since the signing of the Lausanne Peace on July 24, 1923, it has been commemorated throughout the nation with grand and spirited festivities. After Mustafa Kemal Atatürk retreated to eternal rest, İsmet İnönü was chosen as the President of the Republic. This study evaluates the Lausanne Day celebrations of the İsmet İnönü period (1939-1945). Ceremonies commemorating Lausanne Day were organized around the country, particularly in Ankara and Istanbul community centers. The years between 1939-1945 were also the period of the Second World War. The fact that İsmet İnönü, who signed the Treaty of Lausanne, was President between 1939 and 1945, gave a special importance and meaning to the Lausanne Day ceremonies. It is evident that İsmet İnönü's emphasis was prominent in the press during the period that included the day of Lausanne. The significance of the Treaty of Lausanne was emphasized by expressing gratitude and appreciation to İsmet İnönü. In this study, an emphasis is placed on the significance of Lausanne Day celebrations during the period of İsmet İnönü in order to reflect the perspectives of the people and the press on the Lausanne Day celebrations.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, İsmet İnönü, Lozan Barış Antlaşması, 24 Temmuz.

Keywords: İsmet İnönü, Lausanne Peace Treaty, World War II, 24 July.

* Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, ozlem.yildirim@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8901-4190.

Extended Abstract

This study seeks to investigate how the Lausanne Day celebrations were seen in Turkey under the reign of İsmet İnönü. This study assessed the Lausanne Day celebrations of the İsmet İnönü period (1939-1945). The Treaty of Lausanne is a political agreement that established the Turkish Republic. Having ended a lengthy struggle, the Turkish people greeted the Lausanne Peace Treaty with tremendous delight. There were many news and articles in the Turkish press about the Lausanne Peace Treaty. The reflections of the Lausanne day celebrations on the 24th of July, when the treaty was signed, were examined in the Turkish press, and the attitude of the Turkish public was put forward. In the study, the significance and usefulness of the Treaty of Lausanne, which granted Turkey freedom in numerous political, social, and economic spheres, was reinforced for Turkey during the years of the Second World War's most intense phase. In the study, the national press newspapers Akşam, Cumhuriyet, Tan, Tanin, Ulus, and Vatan were included, and how the Lausanne day celebrations were covered in the press was analyzed. In addition, relevant archival records were searched into. The research works and primary sources of the period were evaluated while conducting this study. In this framework, the study was subdivided, and an attempt was made to assess how the Lausanne Day celebrations between 1939 and 1945 affected politics, the press, and the general public. The study analyzed the distribution of news subjects, the concepts highlighted in the news, and the relevant columns. In addition, it has been underlined how governmental institutions and the general public view the Lausanne Day celebrations. Examining the assessments of the Lausanne Peace Treaty reveals that some topics are repeatedly emphasized and highlighted. Numerous assessments have been made regarding the independence of Turkey and the economic and political independence attained in this regard. By analyzing the Lausanne Day speeches delivered at events and ceremonies, the significance of Lausanne Day for the Turkish nation was determined. After a persistent and tough struggle, the Peace of Lausanne, which announced Turkey's independence to the whole world, has been honored with enormous and exuberant celebrations all over the country every year since July 24, 1923. It was observed that the significant role of İsmet İnönü was highlighted in the journalistic coverage of the anniversaries of the day of Lausanne and that İnönü was frequently the recipient of expressions of gratitude and appreciation. The ceremonies of Lausanne Day also highlight the fact that the peace of Lausanne put an end to the injustices that the victorious governments of the First World War attempted to impose on Turkey, resulting in the attainment of freedom and independence. With Lausanne's victories in all political, military, and economic domains, the young Republic of Turkey gained earned independence and the opportunity to act in all areas. At every chance, gratitude and appreciation were shown to the notable names cited in the accomplishment gained, especially Mustafa Kemal Atatürk and İsmet İnönü. The friendship and harmony of Turkey, which is loyal to democracy, with its neighbours and European states was seen as a reflection of the determination revealed in the Lausanne Peace Treaty. In the news examined, it was emphasized that the Lausanne Peace Treaty is a document that should be an example to the world. In the news, when the contents of the Treaty of Sevres and Lausanne were compared, and two completely different accords were examined, it was highlighted how crucial Lausanne was for the Turkish people. İsmet İnönü, whose name was mentioned in the signing of the Treaty of Lausanne, was also the president of Turkey throughout the period of the study, bringing his name to the forefront of Lausanne day celebrations. During the Second World War, when the world was going through a difficult process, Turkey survived this process with the least damage thanks to the gains it made in Lausanne. Lausanne's many political, military, and economic gains in favor of Turkey have been effective. Having acquired the right to independence and freedom in Lausanne and subsequently introduced it to Europe, Turkey has demonstrated that it deserves independence within the family of European states. Turkey remained loyal to Lausanne in the subsequent era without disrupting world peace. By achieving an honorable peace at Lausanne, the Turkish nation earned the recognition it deserved in the eyes of the entire world. If full independence and dominance were not achieved in Lausanne, it was mentioned how Turkey could be enslaved to foreign concessions and capital despite all efforts. It was also emphasized that the states that did not grant Turkey the right to live in Sevres gave up this right with the Treaty of Lausanne.

Giriş

Modern Türkiye, Mustafa Kemal Atatürk'ün Birinci Cihan Harbinden hemen sonra başlattığı İstiklal Savaşı ile meydana gelmiştir.¹ İstiklal Savaşının askeri safhasının bitmesi ile siyasi mücadele evresi başlamış, bunun ilk adımı Mudanya Mütarekesi olmuştur.² Mudanya Mütarekesinden sonra 22 Kasım 1922 Lozan şehrinde başlaması kararlaştırılan sulh konferansına Türkiye'yi temsilen İsmet İnönü seçilmiştir. Lozan'daki görüşmeler sert ve çetin bir şekilde başlamış, Türkiye'nin ve bilhassa Büyük Millet Meclisinin harp tazminatı, Batı Trakya'dan Türkiye lehine toprak verilmesi, Misak-ı Milli içerisinde yer alan Musul'un verilmesi gibi belli başlı konularda beklentileri olmuştur.³ 24 Temmuz 1923'te imzalanan ve 23 Ağustos 1923'te yürürlüğe giren Lozan Antlaşması ile dünyaya bağımsız bir Türk devletinin varlığı kabul ettirilmişti.⁴ Barış antlaşmasının imzalanmasının ardından İstanbul'daki işgale 2 Ekim 1923'te fiilen son verilmişti.⁵

29 Ekim 1923'te TBMM Hükümetinin dayandığı sistemin Cumhuriyet olduğu ifade edilirken Cumhuriyet kavramının Demokrasi ile eş anlamlı olduğu düşüncesinden hareket edilmişti.⁶ Lozan'da ekonomik bağımsızlık ve ulusal ekonomiyi korumak üzere elde edilen kazanımlar, siyasi rejime Cumhuriyet isminin konulmasından sonra ekonomik sahada da harekete geçilmesine imkân sağlamıştı.⁷ Lozan Antlaşması ile Türkiye, artık Batı devletler toplumu ve batı nizamı içinde yerini almıştı.⁸ Lozan'ın ellinci yılı dolayısıyla kendisine Lozan'a dair görüşleri sorulan İsmet İnönü şu cevabı vermiştir:

“Lozan Muahedesinin beynelmilel vesikalar içinde bir özelliği de şudur: Birinci Cihan Harbi'nden sonra yapılan sulh muahedelerinin hiçbirisi doğru dürüst yirmi sene yaşamamıştır. Hatta İkinci Cihan Harbi'nden sonra yapılan muahedeler bile doğru dürüst yaşamamış ve hala o muahedeler tamamlanamamıştır. Lozan Muahedesi, Birinci Cihan Harbi, Türkler için İstiklal Harbi olarak iki misli müddet devam ettikten sonra ilk senede aldığı şekli zaman içinde tamamlayarak tam bir muahede, daimi bir vesika haline gelmiş ve o halini elli senedir değiştirmeden devam ettirebilmiştir. Bu bir vesika için nadir bir talihtir. Ve bu vesikayı idame ettiren, devam ettiren memleketler için müstesna bir başarıdır.”⁹

Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatının ardından 11 Kasım 1938'de Cumhurbaşkanlığı vazifesine İsmet İnönü seçilmişti. Türkiye'de tek parti yönetiminin daha sağlam esaslar üzerine kurulduğu 1938-1945 yılları arasındaki bu yeni dönem 'Milli Şef Dönemi' olarak da adlandırılmıştır.¹⁰ İsmet İnönü denilince Garp Cephesi komutanlığı, Mudanya Mütarekesi, Lozan Barış Antlaşması, Atatürk'ün başbakanı olarak demiryollarının yaygınlaştırılması, devlet eliyle yurt genelinde çeşitli fabrikaların kurulması akla gelmektedir. Bunların dışında yerli sanayinin güçlendirilmesi, Cumhurbaşkanı olarak İkinci Dünya Savaşında takip edilen tarafsızlık politikası ile ülkeyi savaşın dışında tutması, ilköğretim seferberliği, köy enstitüleri atılımı, 1950-1960 arası dönemde muhalefet olarak demokrasinin gelişimine olan katkısı gibi birçok önemli konuda ismi yer almıştır.¹¹ İnönü, Atatürk'le beraber ülkeyi yeniden hayata kavuşturmuş, senelerce Başvekil ve Devlet Reisi sıfatıyla, Türkiye'yi yönetmiştir.¹²

CHP I. Olağanüstü Kurultayında 'değişmez genel başkan' olan ve Milli Şef ilan edilen İnönü sahip olduğu bu unvanlarla Atatürk'te bile bulunmayan yetki ve otoriteye sahip olmuştur.¹³ İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı görevindeki yıllar İkinci Dünya Savaşının tüm dünyada başladığı ve yayıldığı zaman aralığıdır.¹⁴ Türkiye, İkinci

¹ Max Weston Thornburg, *Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi*, Çev. Nail Artuner, Ankara: Ziraat Bankası Yayınları, 1950, 1.

² Sabahattin Selek, *İsmet İnönü Hatıralar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2. Basım, 2006, 412.

³ Osman Okyar, Mehmet Seyitdanhoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye - Fethi Okyar'ın Anıları*, Ed. Emre Yalçın, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1997, 26, 27.

⁴ Erdiç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)*, Ankara: İmaj Yayınevi, 7. Baskı, 2004, 47.

⁵ Tefrik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, Ankara: İmge Kitabevi Yay., 4. Baskı, 2004, 279.

⁶ İlhan Turan, *İsmet İnönü ve Tek Dereceli İlk Seçimler (1946- 1950- 1954- 1957) Üzerine Seçmeler*, Ankara: İnönü Vakfı Yay., 2002, 9.

⁷ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara: Bilgi Yay., 1995, 262.

⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (1938-1950)*, II. Cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi, 9. Baskı, 2007, 110.

⁹ Nazmi Kal, *İsmet İnönü Televizyona Anlattıkları*, Ankara: Bilgi Yay., 1993, 74.

¹⁰ Osman Akandere, *Milli Şef Dönemi*, İstanbul: İz Yay., 1998, 25.

¹¹ Necdet Uğur, *İsmet İnönü*, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1995, 21.

¹² A. Nebahaddin Kırmacı, *Yetmiş Beş Yılda Üç İnönü*, İstanbul: Anıl Matbaası, 1959, 20.

¹³ Akandere, *Milli Şef Dönemi*, 42.

¹⁴ M. Ögüt Yazman, *Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara: Tisa Matbaacılık, 1974, 86.

Dünya Savaşı öncesi dünyadan kopuk, içine dönük ve kendisiyle meşgul bir ülke görünümündeydi.¹⁵ İkinci Dünya Savaşı sürecinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve ülkeyi yönetenlerin amacı ülkeyi savaşın dışında tutmak olmuştur.¹⁶ İsmet İnönü, hükümeti kurma görevini Dr. Refik Saydam'a vermiş, Refik Saydam 1939'un Nisan ayında kabinesini kurmuştu. Saydam'ın 1942'de vefatının ardından Başbakanlık, Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu'na verilmiş ve Şükrü Saracoğlu, 1942'nin Temmuz ayında kabineyi oluşturmuştu.¹⁷ Türk devlet adamları, büyük fedakârlıklarla kurdukları devleti, Avrupa'nın kendi yarattığı bir savaş uğruna tehlikeye atmayı göze almamışlardı. Devleti yöneten kadronun ölçütlerine göre en önemli başarı, devletin kendi kaderini kendi belirlemesiydi. Türkiye'nin toprak isteği ya da uluslararası ilişkilerde durumunun yeniden gözden geçirilmesi gibi bir talebi yoktu. Dönemin Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, Türkiye'nin o yıllarda ki tutumunu Alman Büyükelçisi Von Papen'e: "Biz benciliz, salt kendimiz için savaşırız" şeklinde açıklamıştı.¹⁸

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, bütün savaş yılları boyunca Milli Şef gibi hareket etti, Meclis ve hükümet hukuken vardı ancak politikayı bizzat ve doğrudan kendisi yönetmişti.¹⁹ İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra meclisin sınırlı olan onaylama yetkisi daha da kısılmış ve bu yetki CHP'nin, Parti Grubuna geçmişti.²⁰ Devlet ile parti iç içe girmiş devlet ve parti birbirlerinden ayrılmaz bir bütün haline gelmişti.²¹ İsmet İnönü, Numan Menemencioğlu, Şükrü Saracoğlu gibi devlet adamlarının dış siyasete ilişkin kararlarında ön plana aldıkları nokta gerçekçilik olmuştur. Geçmişte yaşanan tecrübeler onlara Avrupalı devletlerle olan ilişkilerinde temkinli davranmayı öğretmişti.²² Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün öncelik verdiği alan dış politikaydı. Dışişleri Bakanlığının üst düzey görevlileri İsmet İnönü'nün başkanlığında haftada beş altı kez toplanır ve bu toplantılarda İnönü, gereken talimatları verirdi. Tüm diplomatik yazışmalar ve telgraflar süratle İnönü'ye aktarılır böylece İnönü, her an tüm konuları takip ederdi. Dönemin dış politika işleyişini anlamak için İnönü'nün düşüncesini anlamak gerektiğini belirten Selim Deringil, bunun zorluğunu İnönü'nün her zaman kapalı ve özel düşüncelerini dışa vurmayan bir isim olması şeklinde açıklamıştır. İnönü'nün, dış politikaya bakışındaki en belirgin özelliğini temkinli olması şeklinde değerlendirmiştir.²³ Şevket Süreyya Aydemir, 'İkinci Adam' adlı eserinde İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olduktan sonra hükümet işlerinin dışında ve uzağında kaldığını, İnönü'nün dışişleriyle, önemli ordu meseleleri dışında hükümetin diğer çalışmalarına dair yakın ilgi ve takibini gösteren örneklerin az olduğunu belirtmiştir.²⁴ İkinci Dünya Savaşı Türkiye için ekonomik açıdan oldukça elverişsiz bir zamanda başlamış, Milli Mücadele' den yeni çıkmış bir ülkede yoktan bir milli ekonomi meydana getirmeye çalışılırken başlamış olan savaşa Türkiye girmemiştir.²⁵ Ancak Türkiye, savaşa girmemekle birlikte bu savaşın etkilerini ve savaş ekonomisinin tüm sıkıntılarını savaş yıllarında ve sonrasında en fazla hisseden ülkelerden biri olmuştur.²⁶ Sınırlara kadar dayanan savaş tehlikesine karşı hazırlanma zorunluluğu milli kaynakların önemli bir bölümün savaş hazırlıklarına ayrılmasına neden olmuştur.²⁷

Türkiye'de 1940'lı yılların başında nüfus 18 milyondur. Bu nüfusun yüzde 25'i kentlerde, beldelerde ve geri kalan yüzde 75'i de köylerde yaşamaktaydı. Okuma yazma oranı istatistiklere göre yüzde 24 idi. İkinci Dünya Savaşı'nı başladığı yıllarda tarım sahasında ki nüfusu 13,5 milyondur. Tarım üretimini sağlayan bu nüfusun bir milyona yakın kısmının askere alınarak ülkeyi savunmak için sınırlara gönderilmesi bu nüfusun üretken durumundan çıkıp tüketici haline geçmesine neden olmuştur.²⁸ Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Dünya Savaşı öncesi Türkiye'de ki durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

"Ülke, tam bir cihazlanma yetersizliği içindeydi. Hele tarımsal alanda düpedüz ilkel, verimsiz ve teşkilatsız bir durum içindeydik. O kadar ki, hatta savaşa girmemişken bile kıtlık, açlık çekiyorduk. Yollar, ulaştırma araç ve imkânları da yetersizdi. Milli stoklar yoktu ve stoklar olsa

¹⁵ Mehmet Niyazi Yavuz, *Şef*, Ankara: Lotus Yay., 2006, 284.

¹⁶ Fehmi Akın, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009, 19.

¹⁷ Cahit Kayra, *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü 1923-1950*, I. Cilt, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2013, 276.

¹⁸ Selim Deringil, *Denge Oyunu*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, 2003, 5, 6.

¹⁹ Akın, *Türkiye'de Çok Partili*, 19.

²⁰ Deringil, *Denge Oyunu*, 43.

²¹ Füzüzan Hüsrev Tökin, *Türkiye'de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)*, İstanbul: Elif Yay., 1965, 76.

²² Deringil, *Denge Oyunu*, 4.

²³ Deringil, *Denge Oyunu*, 46.

²⁴ Aydemir, *İkinci Adam*, 211.

²⁵ Yazman, *Türkiye'nin*, 86.

²⁶ Hüner Tuncer, *İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2. Basım, 2012, 37.

²⁷ Yazman, *Türkiye'nin*, 86.

²⁸ Cahit Kayra, *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 7. Baskı, 2021, 32.

bile, zaten depolama tesislerine malik değildik. Eğer İnönü'nün başvekillik devrinde ve çeşitli direnişlere rağmen yürüttüğü demiryolu siyaseti de olmasaydı, büyük tüketim merkezleri, ülkenin uzak uçları ile büsbütün bağıntısız kalırdı.”²⁹

Savaş öncesinde başlayan planlama çalışmaları ve sınai yatırım programları, savunma giderlerinin bütçeye hâkim olması nedeniyle tamamen ertelenmişti. Bunları savaş döneminin bir iktisadi gerileme süreci olmasına neden olan nesnel etkenler olarak değerlendiren Korkut Boratav 1940-1945 dönemini, iktisadi gelişme sürecinin durması anlamında bir kesinti olarak nitelendirmiştir. Yetişkin genç erkek nüfusun büyük bir kısmının askere alınması, ekonomik hayatı olumsuz etkilemiş üretimde büyük düşmelere yol açmıştır.³⁰ Şevket Süreyya Aydemir, döneme dair yapmış olduğu değerlendirmede, savaşın bir dünya savaşı olacağını ancak dev olmayan milletlerin ve ülkelerin bu çetin mücadelede yaşanacak sıkıntılara karşı kendilerine göre almaları gereken önemli hazırlık tedbirleri bulunduğunu belirtmiştir. Türkiye'nin de bu ülkelerden biri olduğunu ifade eden Aydemir, Avrupa'da savaşın başladığı gün yapılan antlaşmalar ve ittifaklar açısından Türkiye'nin yalnız olduğuna değinmiştir.³¹

Kurtuluş Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden süreçte Türkiye'nin ekonomik gelişme süreçleri 1923-1930 birinci devresi ve 1930-1939 ikinci devresi şeklinde ikiye ayrılmıştı.³² 1930-1939 yıllarının müdahaleci ve devletçi politikaları ile dönemin sonunda ortaya çıkan bazı eğilimler savaş yıllarının iktisadi politikaları ve bu politikaların sonuçlarını şekillendirmiştir.³³ 1939 yılında İkinci Dünya Savaşı başlamıştı. Cahit Kayra, bu dönemde Türkiye'nin, savaşa katılan ya da katılmayan devletler gibi bir harp ekonomisi uygulamak zorunda kaldığını ifade etmiştir. Türkiye'de, söz konusu süreçte bütün plan ve politikaların değiştiğini, yatırımların durduğunu, ülkenin ayakta kalmak ve savaşa girmemek amacına yöneldiğini dile getirmiştir.³⁴ Savaş nedeniyle üretim azalmış, ithalat yollarının tamamen kapanmış olması yüzünden 1930 yılında gerçekleşen 150 milyon liralık ithalat, 1941 senesinde 75 milyon liraya kadar düşmüştü. Savaş devlete özellikle ekonomik bakımdan yük olmuştu.³⁵ Fiyatlarda yüzde yüze yaklaşan yükseliş sebebiyle savaş döneminin en büyük enflasyonu 1942-1943 yıllarında yaşanmıştı.³⁶ Özellikle 1942-1943 yıllarında buğday fiyatlarında meydana gelen yükseliş olağanüstü kazançlara neden olmuştu.³⁷ Cahit Kayra, 'Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü' adlı eserinde İsmet İnönü'nün savaş yıllarındaki politikasını şu sözlerle değerlendirmiştir:

“Almanların ve Rusların karşılıklı başarılarına göre sürekli eksen ayarlayarak bir denge politikası uygulamaya çalışacak, ancak belli manevralarla daima Müttefiklerin tarafını tutacak, ama İngilizlerin sürekli ısrarlarına rağmen Almanya'ya savaş açmayacaktır. Türkiye'nin savaş araç ve gereçleri bakımından durumu çok zayıf. Türkiye'nin tankı, savaş arabası, uçağı, mekanik nakil araçları yok gibi. Silahları yetersiz. Bu ortam ve koşullar altında Türkiye seferberlik ilan edecek ve tek gücü olan 1 milyon insanı orduya çağırarak.”³⁸

Savaş yıllarında Türkiye'yi yöneten Refik Saydam ve Şükrü Saracoğlu hükümetlerinin karşı karşıya kaldığı iktisadi sorunların aynı olduğunu belirten Korkut Boratav, hükümetin öncelikli konularının azalan üretim, ithalat koşullarında oluşan darlıklar, önlenemeyen enflasyonist baskıların halkın tahammül sınırını aşmasını önlemek ve büyük kentlerin beslenme, ısınma gibi ihtiyaçlarını karşılamak olduğunu ifade etmiştir.³⁹ Boratav, Refik Saydam hükümetlerinin izlediği katı fiyat kontrolleri ve düşük fiyatlarla tarım ürünlerine el koyma politikasının karaborsacılık, istifçilik ve nüfuz ticaretini hızla körüklediğini ayrıca üretimi de olumsuz etkilediğini dile getirmiştir.⁴⁰ Türkiye İkinci Dünya Savaşı yıllarında askeri olarak zamanın modern güçlerine

²⁹ Aydemir, *İkinci Adam*, 205.

³⁰ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, Ankara: İmge Kitabevi, 22. Baskı, 2016, 83.

³¹ Aydemir, *İkinci Adam*, 72.

³² Deringil, *Denge Oyunu*, 18.

³³ Boratav, *Türkiye İktisat*, 84.

³⁴ Kayra, *Cumhuriyet*, 269.

³⁵ İbrahim Dinçer, *Türkiye'nin Ekonomik Sorunları*, İstanbul: Dizerkonca Matbaası, 1968, 100, 101.

³⁶ Şükrü Karatepe, *Tek Parti Dönemi*, İstanbul: İz Yay., 3. Baskı, 2001, 72.

³⁷ Boratav, *Türkiye İktisat*, 92, *Saracoğlu hükümetinin bu süreçler sonunda oluşan aşırı kazançlara ve enflasyona karşı getirdiği savunma mekanizması, iki olağanüstü vergiden oluşmuştu: Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi*. Boratav, *Türkiye İktisat*, 87.

³⁸ Kayra, *Cumhuriyet*, 276, 277.

³⁹ Boratav, *Türkiye İktisat*, 85, *Refik Saydam hükümetinin savaşta uygulamaya çalıştığı iktisadi önlemler, bazı yönleriyle Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Köy Enstitüleri ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın "liberal", hümanist ve aydınlanmacı kültür politikası, belli bir küçük burjuva reformizminin etkili olduğu atılımlar olarak yorumlanabilir*, Boratav, *Türkiye İktisat*, 84.

⁴⁰ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara: İmge Kitabevi, 2. Baskı, 2006, 289.

karşı koyabilecek durumda değildi. Ancak Türkiye, jeopolitik ve jeostratejik bağlamda önemli bir yer işgal etmişti.⁴¹

1. 1939 Yılı Lozan Günü Kutlamaları

Lozan barışının 16. Yıldönümü Lozan günü kutlamalarında bir farklılığın ortaya çıktığı yıl oldu. Atatürk'ün vefatının ardından Cumhurbaşkanlığı görevine seçilen İsmet İnönü, Çankaya'da ki yerini almıştı.⁴² İsmet İnönü döneminde (1938-1950) Lozan Barış Bayramı kutlamaları daha etkin bir şekilde kutlanmaya başlamış bunun ilk örneği, 1939 kutlamaları olmuştur. Cumhurbaşkanlığına İsmet İnönü'nün seçilmesinin yanı sıra 1939 da ki Lozan zaferinin on altıncı yıl dönümü coşkusunu artıran bir diğer önemli gelişme ise 23 Temmuz 1939'da Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından dolayı yaşanan sevinç olmuştur. Bu nedenle etkinlikler, 23-24 Temmuz günlerinde art arda yapılmaya başlanmış ve iki bayram bir arada kutlanmıştır.⁴³

Lozan zaferinin 16. Yıldönümünde, "Lozan Zaferinin Yıldönümü" başlıklı verilen haberde Sevr Antlaşmasının Türkiye'yi birkaç vilayetle sınırlı bıraktığı, Lozan Antlaşması ile bu haksızlıkların ortadan kalktığı ve Misak-ı Millinin gerçekleştiği belirtilmiştir. İstiklal Harbinde cephe kumandanı sıfatı ile önemli zaferler kazanan İsmet İnönü'nün, Lozan'da güçlüklerle karşılaşmasına rağmen bunları yenerek büyük siyasi bir zafer kazandığı ifade edilmiştir. Ayrıca haberde milletin bu zaferin yıl dönümünü kutlayacağı ve Milli Şef'e olan minnet ve şükran hislerini göstereceği dile getirilmiştir. Lozan zaferinin yıldönümü münasebetiyle üniversitede büyük bir toplantı tertip edilerek konuşmalar yapılacağı bilgisi verilmiştir. Akşam 21 de tüm Halkevlerinde toplantılar yapılacağı aktarılmıştır.⁴⁴ "Lozan Zaferinin Yıldönümü" başlığıyla yer alan haberde Türkiye'nin siyasi ve iktisadi istiklalini kazandığı Lozan zaferinin 16. yılına girildiği belirtilmiştir. Türk tarihinde büyük tarihi hadisenin kahramanı Milli Şef İsmet İnönü olduğu ifade edilerek Lozan'da dünya devletlerine karşı tek başına çarpışan, Türkün hakkını ve istiklalini müdafada bir adım bile geri atmayarak bütün dünya diplomatlarına davasını kabul ettiren kişinin İnönü olduğuna vurgu yapılmıştır. Günün, Türk'ün hakiki istiklalinin bayram günü olduğuna atıfta bulunularak bugünü temin eden Milli Şef'e şükran duyguları sunulmuştur.⁴⁵ "İnönü'nün Lozan'da Kazandığı Büyük Galibiyetin 16. Yılı" başlıklı yazıda Atatürk'ün Batı Cephesi kumandanlığını en çok güvendiği, en yakın ve ehliyetli arkadaşı olan İsmet İnönü'ye verdiği belirtilmiştir. 30 Ağustos 1922 de harpte kazanılan mücadelenin masa başında verilecek siyasi mücadele neticesinde kazanılması gerektiğine değinilerek Batı Cephesi kumandanı İsmet İnönü'nün bu görevi aldığı belirtilmiştir. Mudanya da mütareke konferansına giden İnönü'nün üçüncü büyük zaferi elde etmek üzere de Lozan konferansına gittiği vurgulanmıştır. Sevr ve Lozan gibi içerikleri tamamen bambaşka olan iki antlaşmanın mukayese edilemeyeceği belirtilerek her iki muahedenin hükümlerine değinilmiş ve kazanılan büyük davanın büyüklüğünün anlatılmaya çalışılacağı ifade edilmiştir. Sevr'in ağır şartlarına değinildikten sonra İsmet İnönü'nün Lozan'da mütareke masasına oturduğu zaman delegelerin Sevr antlaşmasını düzenlemek üzere toplandıklarını söylemeleri üzerine İsmet Paşa: "Kemalist Türkiye'nin Sevr ile hiçbir alakası yoktur. Müzakereler ancak Mudanya Mütarekenamesi esasları dairesinde cereyan edebilir. İlk esas, mütarekenin tam müsavat dairesinde yapılmasıdır. Yoksa.." diyerek söze başlamıştır. Delegeleri şaşırtan bu hitabıyla harp cephesinden sulh cephesine gelen kumandan İsmet İnönü'nün, kazanan bir Türkiye devletinin bütün haklarını sonuna kadar savunduğu ve şanlı galibiyetin onurlu neticesini almaya kararlı olduğunu yabancı delegelere göstermiştir. Böylece müzakerelerin nihai neticeye ulaştığı Türk istiklalinin bütün dünyaya kabul ettirildiği ifade edilmiştir.⁴⁶

Lozan Zaferinin 16. yıldönümü İstanbul Üniversitesi konferans salonunda merasimle kutlanmıştır. Tören münasebetiyle salon bahçesinden itibaren bayraklarla süslenmiş, kürsünün üzerindeki bir Türk bayrağının iki

⁴¹ Süleyman Seydi, *1939-1945 Zor Yıllar*, Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2006, 1.

⁴² Gurbet Gökgöz, "Belleklerden Silinmeye Yüz Tutan Bir Gün: Lozan Sulh Bayramı", *ÇTAAD*, X/22 (2011/ Bahar), 95-114.

⁴³ Mehmet Korkud Aydın, "Milli Gün Kutlamalarına Bir Örnek Olarak Lozan Günü Kutlamaları (24 Temmuz 1939)", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 49 (2020), 54-75.

⁴⁴ "Lozan Zaferinin Yıldönümü", *Akşam*, 24 Temmuz 1939, 1, 8.

⁴⁵ "Lozan Zaferinin Yıldönümü", *Tan*, 24 Temmuz 1939, 1.

⁴⁶ "İnönü'nün Lozan'da Kazandığı Büyük Galibiyetin 16.ncı Yılı", *Akşam*, 24 Temmuz 1939, 5, Bkz. Lozan zaferinin yıldönümü nedeniyle Ankara Halkevi meydanında güzel bir tören tertip edileceği, Lozan'ın büyüklüğünü ve millet nezdindeki önemini yıllar sonra bir defa daha anlamaya ve hatırlamaya vesile olan bu günü Ankaralıların Halkevinde kutlayacakları belirtilmiştir. Akşam 21 de bandonun çalacağı İstiklal Marşı ile tören başlayacaktı. Dil Tarih ve Edebiyat şubesi reisi Hıfzı Oğuz Bekata Lozan'ın anlam ve önemini belirten, Lozan zaferinin mahiyetini ifade eden bir konuşma yapacaktı. Hıfzı Oğuz Bekata'nın söyleviden sonra milli filmler ve güne özel hazırlanan milli oyunlar gösterilecekti. Tören esnasında bando tarafından çeşitli milli havalar çalınacaktır. Törene herkesin davetiyeyle lüzum olmadan gelebileceği ifade edilmiştir, "Ankara'da Yapılacak Merasim", *Akşam*, 24 Temmuz 1939, 8.

yanına Atatürk ile İnönü'nün resimleri konulmuştur. Kürsünün arkasında bölünmez Türk vatanının çeşit çeşit nüfuz mıntıklarına ve yabancı ellere taksim eden bir Sevr haritası asılmış, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Lozan muahedesi imzaladığı ve sonra İstanbul Darülfünuna hediye ettiği altın kalem de kürsü üzerinde yer almıştı. Üniversite öğrencileri salonu doldurmuştu. 16.00'da Vali ve Belediye Reisi Lütfi Kırdar, Üniversite Rektörü B. Cemil Bilsel, Türk ve yabancı profesörler, doçentler konferans salonuna girmişler ve şehir bandosunun çaldığı İstiklal Marşı ile törene başlanmıştı.⁴⁷ İstiklal Marşının söylemesinin ardında kürsüye gelen İstanbul Üniversitesi rektörü B. Cemil Bilsel sözlerine "Lozan günü bizim sulh ve zafer günümüzdür" cümlesiyle başlamıştır.⁴⁸ Bu sözlerin ardından Rektör Bilsel, Türk milletinin her milletten fazla sulha bağlı ve onun nimetlerini takdir eden bir millet olduğuna değinerek ebedi şef Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk milletinin sulha bağlılığını "yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesiyle ifade ettiğini belirtmiştir. Lozan'ın Atatürk'ün ölümünün ardından ilk defa kutlandığını belirterek Atatürk'ün hatırası için beş dakikalık saygı duruşunda bulunmayı teklif etmiştir. Salonda bulunanlar ayağa kalkmış ve beş dakika sükût içinde beklenilmişti. "Eğer sulh bir millete yarayışlı bir sulh olursa sevinir ve benimsenir" cümlesiyle yeniden konuşmaya başlayan Rektör, 1914 de girilen harpten mütareke ile çıkıldığı zaman karşılaşılan barış teklifini, Osmanlı sadrazamının barışını aramak için Paris'e yaptığı seyahati ve Türkiye'ye bir esaret sulhu teklif edildiğini anlatarak "Türk milletinin benimseyeceği sulh bu olamazdı" değerlendirmesinde bulunmuştur. Türkiye'nin istediği sulhu yalvararak değil, mücadeleye atılarak temin etmesi gerekiyordu diyen Bilsel, Türk milletinin hiç düşünmeden kendisine rehberlik eden Atatürk'ün peşinden harekete geçtiğini ifade etmiştir. Bu hareketin İnönü de ilk müjdesini verdiğini, Sakarya ve Dumlupınar'da şeref doruklarına erdiğini ve ondan sonra Mudanya'da ilk şartlar ve Lozan'da bütün sulh şartlarının konuşulduğunu aktarmıştır. Üniversite Rektörü B. Cemil Bilsel, Lozan gününün niçin bir zafer günü olduğunu şu sözlerle açıklamıştır:

"Zafer iki taraftan birinin diğerine iradesini kabul ettirmesi demektir. Lozan tamamen odur. Türkiye'nin ve onun başında bulunmakla hepimize gurur veren İsmet İnönü, Lozan'da ilk gün ne dediyse son günü de onu söyledi. İşte zafer bilhassa bundan dolayı Lozan ifade edilen bir sıfattır. Delile delille, mantığa mantıkla nihayet tehdide tehditle mukabele eden Türk murahhasının Avrupa ortasında müdafaa ettiği hakikati nihayet Devletler kabul etmek zorunda kaldılar."⁴⁹

İstanbul Üniversite Rektörü B. Cemil Bilsel'den sonra ikinci olarak kürsüye hukuk fakültesi doçentlerinden B. Yavuz Abadan geldi. Abadan Lozan muahedesi, Boğazlar ve Montrö sözleşmelerini değerlendiren bir konferans verdi.⁵⁰ B. Yavuz Abadan'dan sonra hukuk fakültesi kız öğrencilerinden Meserret Sükûti, kürsüye gelerek Lozan gününün hukukçuların bayramı olduğunu ifade etti. Bu münasebetle adli kapitülasyonlardan bahseden Sükûti, "İnönü'nün Lozan'da kazandığı zaferin bayrağını hukuk kalesine çekiyorum. Eseri yaratana bağlılığımız ebedidir" dedi. Ardından yine hukuk fakültesinden B. Bedreddin'in Lozan muahedesi çerçevesinde söylediği konuşmayla törene son verildi.⁵¹ Lozan muahedesinin yıl dönümü nedeniyle İstanbul Halkevlerinde törenler yapılmış, eğlenceler tertip edilmişti. Kadıköy Halkevi kaymakamlık binası önünde bir açık hava temsili

⁴⁷ "Lozan Günü", *Akşam*, 25 Temmuz 1939, 1.

⁴⁸ "Lozan Günü", "Rektörün Nutku", *Akşam*, 25 Temmuz 1939, 13, Bkz. "Sulh günümüzdür çünkü 1914 birinci teşrinin 29'unda girdiğimiz harpten 16 yıl evvel 24 Temmuz günü Lozan Üniversitesinin merasim salonunda imza edilen Lozan sulh muahedesiyle çıktık. Türk murahhası İsmet İnönü bu muahedeyi Atatürk'ün kendisine gönderdiği şu altın kalemlerle imzalamıştır. İsmet İnönü memlekete döndüğü zaman Darülfünunda muahede hakkında izahat verdi ve bu kalemi iyi muhafaza edilmek üzere İstanbul Darülfünuna hediye etti. Biz bu altın kalemi sulh muahedesinin en iyi hatırası olarak saklıyor ve manasını çok iyi biliyoruz. İsmet İnönü'yü o zaman Darülfünun da dinleyen ve sonra onları istihlâf eden nesiller altın kalemlerle Türk tarihine yazılacak şerefli muahedelerin hatırlanabilmesi için bu ilim müessesinde kuvvet, kudret ve ideal ile yetişeceklerdir", "Lozan Günü", "Rektörün Nutku", *Akşam*, 25 Temmuz 1939, 13, Bkz. Rektör B. Cemil Bilsel: "Sulh dünyanın her yerinde aziz ve güzeldir. Sulh hali milletler için, bir arada yaşamının normal halidir. Her millet bilir ki huzur içinde çalışmanın, huzur içinde yükselmenin şartı sulhtur", "Lozan Zaferinin Yıldönümü", *Tan*, 25 Temmuz 1939, 10.

⁴⁹ "Lozan Günü", "Rektörün Nutku", *Akşam*, 25 Temmuz 1939, 13 Bkz. Rektör Lozan muahedesinin diğer milletlere kabul ettirilen muahedelerden farkını ifade ederek Lozan'da bulunmadığını ancak Lozan hakkında yazılan her şeyi okuduğunu söyledi. B. Cemil Bilsel, aldığı intiba şudur diyerek: "Lozan muahedesi metinleriyle, tatbikleriyle İsmet İnönü için Avrupa'nın göbeğinde dikilmiş ebedi bir şeref abidesidir" sözleriyle konuşmasını tamamlamıştır. Rektörün bu konuşması dakikalarca alkışlanmıştır, "Lozan Günü", "Rektörün Nutku", *Akşam*, 25 Temmuz 1939, 13.

⁵⁰ "Diğer Nutuklar", *Akşam*, 25 Temmuz 1939, 13, Bkz. İlgiyle dinlenen konferansın sonunda B. Yavuz Abadan:"Atatürk emanetinin ilelebet muhafazasına ant içen gençlik, hakkı bulma ve koruma vazifesini omuzlarına alan hukukçular, bugün Lozan'ın yıldönümünü kutlamakla Türkün ve insanlığın haklarını her zaman müdafaa hususundaki iman ve kararlarını tazeliyorlar. Bu imanın yatağı Türk milletinin ölçsüz genişlikteki cömert hak ve insanlık duygusu, desteği ise Türk gençliğinin çelik iradesidir. Feyzini milli duyguların öz ve temiz kaynağından alan bu kudret, Milli Şefin emrinde Türk yarınının bekçisi, Türk yükselişinin enerji membaadır. Şef ve Türklük var olsun" sözleriyle bitirdi ve çok alkışlandı. "Diğer Nutuklar", *Akşam*, 25 Temmuz 1939, 13.

⁵¹ "Diğer Nutuklar", *Akşam*, 25 Temmuz 1939, 13.

verilmişti. Eminönü Halkevinde de evin tarih ve edebiyat kolu reisi Halit Bayeri tarafından Lozan antlaşması üzerine bir konferans verilmiştir.⁵² Ünye Halkevi tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda, Ünye Halkevinde Türk yurdunun bütünlüğü ve Türk ulusunun egemenliğini temin eden Lozan sulhunun yıldönümü cumhuriyet alanında toplanan binlerce yurttaşın katılımıyla coşkulu ve hareketli kutlamalarla gerçekleştiği bildirilmiştir. Ayrıca ‘Milli Şef büyük İsmet İnönü ve cumhuriyet rejimine sarsılmaz bağlılığımız hep birden tekrar edilmiş’ denilerek bu mutlu günün gecesinde her tarafın ışıklandırıldığı belirtilmiştir.⁵³

Gaziantep Halkevi tarafından Lozan sulhunun 16. yıldönümü nedeniyle Gaziantep Halkevinde 500’ü aşan vatandaşın katılımıyla kutlandığı belirtilmiştir. Lozan muahedesinin önemine ve kıymetine istinaden bir söylev verildiği, şiirler okunduğu, halkevi sporcuları tarafından gösteriler yapıldığı ve Gaziantep kurtuluş bayramına ait bir filmin gösterildiği ifade edilmiştir. Yapılan törenle halka Lozan’ın mahiyetinin anlatıldığı, heyecanlı ve sevinçli bir gece yaşandığı aktarılmıştır.⁵⁴ Ermenek Halkevinde Türk ulusunun istiklal ve hürriyetine kavuştuğu 24 Temmuz Lozan Günü coşkulu bir şekilde kutlanmıştır. Halkevi parti binaları sabahtan itibaren Türk bayrakları ve parti bayraklarıyla süslenmiştir. Halkevi salonunda maarif müfettişi tarafından konferans verilmiştir. Bu önemli günü Türk milletine kazandıran Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü’ye ulusa yaptıkları hizmetler minnetle yâd edilmiştir. Halkevi üyelerinin bazıları tarafından Lozan günü ile ilgili şiirler okunmuştur.⁵⁵ Tokat Halkevi başkanlığı tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda, 24 Temmuz Lozan sulhunun yıldönümünde şehirdeki parti, halkevi, belediye ve diğer resmi ve hususi teşekküllerin bayraklarla donatıldığı, gecede ışıklandırmalar yapılarak kutlamaların gece saatlerine kadar devam ettiği bildirilmiştir. Akşam saatlerinde ortaokul tarih ve coğrafya öğretmeni aynı zamanda halkevi kütüphane neşriyat kolu üyesi Halis Asarkaya’nın yarım saat süren bir konferans verdiği aktarılmıştır.⁵⁶ Muradiye Halkevi başkanı Besim Önder tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda, 24 Temmuz günü halkevi tarafından tertip edilen program üzerine hareket edildiği ve istiklal marşının okunmasıyla törene başlandığı ifade edilmiştir. Parti ve halkevi başkanı tarafından birer konuşma yapılarak İsmet İnönü ve Lozan şiirleri okunduğu bildirilmiştir. Onuncu yıl cumhuriyet bayramı söylendikten sonra gündüz cumhuriyet meydanında gecede halkevinde milli oyun ve eğlenceler tertip edildiği dile getirilmiştir. Gece 23’te tören son verilerek Lozan sulhu gününün sevinç ve eğlenceler içinde kutlandığı aktarılmıştır.⁵⁷ Gazeteci M. Zekeriya Sertel’in “Lozan’dan Bugüne” başlıklı yazısında Lozan Antlaşmasına dair düşünceleri yer almıştır. Türk İstiklal Harbinin iki safhası olduğunu belirten Sertel, bunlardan ilkinin senelerce birçok mahrumiyete ve zorluğa katlanarak kadını, çocuğu, erkeği ile parasız, vasitasız mücadele veren milletin Atatürk’ün öncülüğünde kazandığı zafer olduğunu belirtmiştir. Sertel, ikincisini ise Lozan görüşmelerinde Birinci Dünya Savaşından galip çıkmış, kibir ve gururuna sınır olmayan ve küçük milletlere tepeden bakan emperyalist devletlerin eski diplomatlarıyla aylarca süren uzun ve çetin bir mücadeleden sonra İsmet İnönü’nün yüksek kabiliyeti ve yılmak bilmeyen iradesi sayesinde elde edilen Lozan Zaferi olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸ Gazeteci Zekeriya Sertel yazısında, mücadelenin

⁵² “Halkevlerinde”, 25 Temmuz 1939, *Tan*, 10.

⁵³ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490-1-0-0/979-796-1-22, (25.07.1939).

⁵⁴ BCA, 490-1-0-0/979-796-1-40, (10.08.1939).

⁵⁵ BCA, 490-1-0-0/979-796-1-82, (12.08.1939).

⁵⁶ BCA, 490-1-0-0/979-796-1-136, (07.08.1939).

⁵⁷ BCA, 490-1-0-0/979-796-1-139, (07.08.1939). Bkz. Ankara’da Lozan zaferinin 16.’ncü yıldönümü münasebetiyle Ankara halkevi meydanında büyük bir tören yapıldı. Binlerce Ankaralı tören meydanını hıncahınç doldurmuştu. Meydan bayraklar ve ışıklarla donatılmış ve bir bayram yeri haline gelmişti. Saat 21.00’da bandonun İstiklal Marşını çalması ile tören başlamıştı. Daha sonra Hıfzı Oğuz Bekata kürsüye gelerek Lozan’ın anlam ve önemine değinen, Sevr ve Lozan’ın mukayesesini ifade eden sözler söylemiş konuşması coşku ve heyecana neden olmuştu. Hıfzı Oğuz Bekata’dan sonra Naşit Uluğ’da özellikle Lozan sonrası süreç üzerinde durmuş ve Türk milletinin Milli Şef İnönü’nün etrafında toplanmış olduğunu ve bunun milletin andı bulunduğunu ifade etmiştir. Konuşmalardan sonra Lozan günü dolayısıyla hazırlanmış olan milli oyunla, milli filmler gösterilmiş ve halk coşkun tezahüratlarla geç vakitte tören alanından ayrılmıştır, “Diğer Nutuklar”, 25 Temmuz 1939, *Akşam*, 13, “Halkevlerinde”, *Tan*, 25 Temmuz 1939, 10.

⁵⁸ “M. Zekeriya Sertel, “Lozan’dan Bugüne”, *Tan*, 24 Temmuz 1939, 1, Bkz. “Birincisi ikincisini hazırlamış, ikincisi birincisini tamamlamıştır. Onun için Sakarya Zaferi Türkiye için ne kadar mukaddes bir tarihsel, Lozan muahedesinin imza edildiği 24 Temmuz da yeni Türkiye için o kadar tarihi kıymeti büyük bir gündür. Lozan’a kadar Avrupa devletleri, Türkiye’yi sadece kendisine emir verilen küçük ve hakir bir devlet sayarlardı. Beynelmillel müzakerelerde Türk murahhasları tabii devlet mümessilleri gibi yer alır ve kendilerine verilen emirleri imza ederlerdi”, “M. Zekeriya Sertel, “Lozan’dan Bugüne”, 24 Temmuz 1939, *Tan*, 1, Osmanlı İmparatorluğunun muzaffer olarak iştirak ettiği Paris kongresinde bile Osmanlı murahhasları ikinci planda kalmışlardı. Sevr muahedesini imza eden Osmanlı murahhaslarına ise rey ve fikirleri bile sorulmamıştı. Lozan’da da büyük ve muzaffer devletler evvela böyle bir vaziyet aldılar. Konferans açılmadan evvel entrikalar başlamış, konferans açıldığı zamanda Türk murahhasına açılış nutkunu söylemek hakkı verilmek istenmemiştir. Fakat İsmet İnönü Lozan’a, ne pahasına olursa olsun, milli misak ile tespit edilen şartları tahakkuk ettirmek azim ve kararlı ve daima birinci planda diğer devletler murahhaslarıyla müsavi şart ve haklar dâhilinde konuşmak hususunda titizlik

en çetin safhasının kapitülasyonlar üzerinde cereyan ettiğini aktarmıştır. 'Devletler, Türkiye'nin Misak-ı Milli ile tayin edilen hudutlarını tanımakta fazla mukavemet gösteremediler' diyen Sertel, buna gerekçe olarak söz konusu hudutların Türkiye'nin askeri mücadelesi sonucu aşağı yukarı temin edilmiş olması olarak açıklamıştır. Yazar, emperyalist devletlerin delegelerinin senelerden beri istifade ettikleri kapitülasyonların kalkmasına razı olmadıklarını bu nedenle aylarca sürmüş müzakerelerin bir müddet kesintiye uğradığını ve nihayetinde İsmet İnönü'nün başarılı olduğunu ifade etmiştir. Türk delege heyetinin kazandığı büyük zaferin hem Türkiye'nin tam istiklalini kurduğunu, hem de Türkiye'nin uluslararası gücünü ve itibarını yükselttiğini aktarmıştır.⁵⁹

2. 1940 Yılı Lozan Günü Kutlamaları

"Lozan Bayramı Millete Kutlu Olsun" başlığıyla yer verilen haberde bütün Türkiye'nin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye, harbin ve sulhun büyük kahramanına sevgi ve bağlılık hislerinin bir kez daha gösterildiği aktarılmıştır. Vatanın istiklal ve hürriyetinin on yedi sene evvel bugün, Lozan'da medeniyet dünyasına kabul ve tasdik edildiği belirtilmiştir. İstilaya uğramış vatanın köle durumuna getirilmek istenen çocuklarının, büyük bir millete yakışan kahramanlıkla milli mücadeleye atıldığı ve bu vatan kavgasını büyük şeflerin emrinde zaferle bitirdiği ifade edilmiştir. Lozan barışının bu zaferin bir belgesi olduğuna değinilerek İsviçre de umumi harbin galip devletlerini temsil eden tanınmış diplomatlar karşısında Türk milletinin haklarının müdafaa edilerek kabul ettirildiği aktarılmıştır. Sevr ile Türkiye'nin hayat hakkını inkâr edenlerin Lozan'la onu teslim mecbur oldukları vurgulanmıştır.⁶⁰ Sevr, Lozan'a göre daha erken doğmuş ancak yalnızca Lozan'a göre değil birçok siyasal antlaşmaya göre ölü doğmuş bir antlaşma olarak tarihte yerini almıştır. Lozan antlaşması ise, Sevr' göre daha sonra doğmuş ancak sadece Sevr'e göre değil Birinci Dünya Savaşı sonucunda imzalanmış diğer antlaşmalara göre daha uzun ömürlü bir antlaşma olmuştur. Lozan antlaşmasının uzun ömürlü olması imzalanan son antlaşma olmasına değil gerçekçi olmasına dayanmaktaydı.⁶¹ Falih Rıfki Atay tarafından kaleme alınan "Lozan'ın Yıldönümünü Kutlayalım!" başlıklı yazıda:

"Bugün yeni Türkiye dediğimiz müessese, Lozan'da beynelmilel kabul ve tasdik muamelesinden geçti. Çünkü bu müessese bütün hakları ile Türk milletine hiç kimsenin hediyesi değildir; kanlı ve çetin bir hayat ve hürriyet mücadelesinin eseri ve mükâfatıdır. Büyük Millet Meclisinin ordularına verdiği vazife Türk vatanı bütünlüğünü, kayıtsız ve şartsız teminat altına almaktı. Orduların zaferi kati olmuştur. Gene Büyük Millet Meclisinin sulh murahhaslarına verdiği vazife, milli istiklal haklarının, kayıtsız ve şartsız temin edilmesi idi. Murahhasların muvaffakiyeti tam olmuştur"⁶²

Sözleriyle Lozan'da elde edinilen başarının zorlu bir mücadelenin sonunda elde edildiğine vurgu yapılmıştır. Memleketin bugünde 17 milyon nüfusuyla şenlik içinde olduğu, bu sevincin en büyük sebebinin Lozan'ın muzaffer delegesi Cumhurbaşkanı İnönü'nü devlet başında görmek olduğu belirtilmiştir. Maziye bilen ve istikbale hâkim Türk milletinin bugünü haklı olarak bayram yaptığını ifade edilmiştir. Bugünün yıldönümü nedeniyle memlekette şenlikler yapılacağı, Türkiye'nin hürriyet ve istiklalinin kabul edildiği bugünün büyük manasının gösterileceği ifade edilmiştir. Ankara Halkevi Lozan sulhunun yıldönümü münasebetiyle güzel bir tören hazırlamıştır. Programa göre bir sonraki gün saat 19.00'da Halkevinde bir merasim yapılacağı, Ulus

göstermişti. İsmet İnönü kuvvetini daha ilk açılış celsesinde gösterdi. Ve bütün murahhaslar daha başlangıçta yeni bir Türkiye ile karşılaştıklarını anlamakta gecikmediler", M. Zekeriya Sertel, "Lozan'dan Bugüne", Tan, 24 Temmuz 1939, 10.

⁵⁹ M. Zekeriya Sertel, "Lozan'dan Bugüne", Tan, 24 Temmuz 1939, 10, Bkz. "Lozan müzakerelerinde bize en ziyade müşkülât gösteren İngiliz murahhasları, bilhassa Lord Kurzon olmuştur. Bazen müzakerelerde tehdide kadar bile vardığı görülmüş ve Lozan muahedesini imza ettiği gün bile yeni Türkiye'nin iktisaden tekrar kendilerine muhtaç olacağı ümidini izhar etmişti. Fakat hadisatın cilvesine bakınız ki Lozan'la siyasi ve iktisadi istiklalini kazanan Türkiye, düşmanlığından korkulan dostluğu aranan bir kuvvet olmuş ve Lozan'da kendisini istihfaf eden İngiltere bugün onunla müttefik olmak ihtiyacını duymuştur. Bu hadise de bize Lozan zaferinin azametini gösteren en kuvvetli delil sayılabilir", M. Zekeriya Sertel, "Lozan'dan Bugüne", Tan, 24 Temmuz 1939, 10.

⁶⁰ "Lozan Bayramı Millete Kutlu Olsun", Ulus, 24 Temmuz 1940, 1.

⁶¹ Temuçin Faik Ertan, "Sevr ve Lozan Antlaşmaları Hakkında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", Atatürk Yolu Dergisi, 58 (2016), 21-37.

⁶² Falih Rıfki Atay, "Lozan'ın Yıldönümünü Kutlayalım!", Ulus, 24 Temmuz 1940, 1, Bkz. "Biz büyük mücadele içinde bu millete söz vermiştik; bu söz vatanın toprak ve hal bütünlüğünü elde edinceye kadar vuruşmaktı. Akla sığmaz müşkülât, hiçbir şey zaferi kazanan yüksek fedakârlığın şevkini kırmağa kafi gelmemiştir. Gene Büyük Millet Meclisi Lozan'da milletlere bir söz vermişti. Osmanlı İmparatorluğunun enkazı üstünde ileri ve kuvvetli bir müessese, maziye tasfiye edecek, beynelmilel sulh ve elbirliği, amili olacaktır. Söz tutulmuştur. Yeni Türkiye meydandadır; siyasi tarihi meydandadır. Fakat onun siyasi tarihi, 19 Mayıs 1919 da temelleri atılan milli siyasetin devam, inkişaf, buhran ve hadiselerle intibakı hikâyesinden ibarettir. O siyaseti ilham eden ruh ve imandır ki cephe zaferi, Lozan'da sulhu ve sulhtan bu güne kadar Türkiye'nin milletler arasındaki şeref ve itibarını vücuda getirmiştir", Falih Rıfki Atay, "Lozan'ın Yıldönümünü Kutlayalım!", Ulus, 24 Temmuz 1940, 1.

gazetesinin yazı işleri müdürü Mümtaz Faik Fenik 'in konuşması ile törenin açılacağı, daha sonra şair Behçet Kemal Çağlar'ın bir şiir okuyacağı bilgisi verilmiştir. Daha sonra halka filmler gösterileceği ve Karagöz oynatılacağı ifade edilmiştir. Etkinliğe tüm Ankara halkının davet edildiği ve törenin Halkevi önünde ki alanda yapılacağı duyurulmuş, Üniversite'de Lozan gününe dair gerçekleştirilecek olan programın da belirlendiği ifade edilmiştir. Programa göre, törenin İstiklal Marşı ile başlayacağı Rektör'ün Lozan barışını anlatan bir konuşma yapacağı ve Hukuk fakültesi öğrencileri tarafından da konuşmalar yapılacağı aktarılmıştır.⁶³ Ankara Halkevinde, Ankara halkının Lozan gününü kutladığı bildirilmiştir. Bando tarafından 19.00'da İstiklal Marşı çalınmış, Mümtaz Faik Fenik tarafından toplantı açılmıştır. Kalabalığı geçemeyerek geride duran otomobillerden inenler arasında birçok milletvekilinin göze çarptığı ifade edilmiştir. Haberde ayrıca gazeteci Mümtaz Faik Fenik'in konuşmasına da yer verilmiştir.⁶⁴ Mümtaz Faik Fenik, halka hitaben yaptığı konuşmada Lozan'da bir çağın bitip yeni bir çağın başladığını ve Lozan barışının sadece Türkiye tarihi için değil bütün milletler tarihi için bir dönüm noktası olduğunu belirtmiştir. Mümtaz Faik Fenik konuşmasının devamında: "Çünkü hasta, viran, çürük bir Türkiye üzerine hesaplarını yapan devletler, Lozan sulhu sayesinde kuvvetli, dinç, mamur, refahlı, çalışkan bir Türkiye üzerine bu hesaplarını değiştirmek ve altüst etmek mecburiyetinde kalmışlardır" sözleriyle Lozan'ın sadece Türkiye için değil dünya devletleri içinde önemli bir aşama olduğuna değinmiştir. Mümtaz Faik Fenik konuşmasında Sevr ve Lozan'ı karşılaştırarak Lozan'ın kazanımlarına vurgu yapmıştır. Lozan başarısında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün rolüne de değinen yazar, İnönü'ye dair şu sözleri dile getirmiştir: "O cephede büyük bir asker, büyük kumandan olduğu kadar mahir bir diplomat, dikkatli, sabırlı ve ince bir müzakereci olduğunu ispat etti. Askerleri kuvvetli iradesiyle cephede nasıl kullandı ise, diplomatları da ince zekâsıyla öyle idare etmesini bildi, harbin ve sulhun kahramanı bu suretle iki kutbun fatihi oldu." Mümtaz Faik Fenik, Lozan'ın çok çetin geçtiğine değinerek İsmet İnönü'nün göstermiş olduğu çaba ve kararlılık sayesinde Lozan'ın iradenin zaferi olduğuna temas etmiştir. Fenik, Türkiye'nin içinde bulunulan süreçte dünyadaki savaş haline rağmen sulh yolunda ilerlediği belirterek Türkiye'nin bütün komşularıyla dost olduğunu dile getirmiştir. Türkiye'nin isteğinin "Yurtta sulh, cihanda sulh" olduğu ve bütün gayretlerinde bu yolda olduğunu dile getirmiştir. Yazar, Türkiye'nin sulh için olduğu kadar vatanı müdafaa için de modern imkânlarla ve şartlara sahip bulunduğu, bunların üstünde istiklaline inancı olduğunu ifade etmiştir. Mümtaz Faik Fenik konuşmasını "Arkadaşlar bayramımız ve istiklalimiz Lozan'ımız kutlu olsun! Çünkü o ebedidir" sözleriyle tamamlamıştır.⁶⁵ Daha sonra Behçet Kemal Çağlar tarafından Lozan'a dair bir şiir okunmuştur. Şiirin bir bölümünde: "Parmak ısırılmıştı Türk'e kâinat, Aferin demişti göklerden ecdat, Aldık alnımızın teriyle berat, Akan kanımızın hakkıdır Lozan " ifadelerine yer verilmiştir. Törenin devamında senaryosu Lozan olan bir Karagöz ve Lozan'ı hazırlayan günlere ait bir film gösterilmiştir. Lozan günü nedeniyle İstanbul Halkevi'nde verilen konferanslar ve üniversite de yapılan törenlerle bugünün kutlandığı bildirilmiştir. Üniversitedeki törene akademik kadro ve öğrenciler, Vali Lütfi Kırdar, CHP Müfettişi Fikret Silay, vilayet ve parti erkânı katılmıştır.⁶⁶ Safaeddin Karanakçı "Mesut Bir Yıldönümünde: Lozan Zaferi ve Kapitülasyonlar" başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Söz konusu yazıda:

"24 Temmuz Lozan sulhunun yıldönümüdür. Bugün on sekiz milyon Türkün müşterek bir heyecan ve müşterek bir sevinçle kutladığı Lozan, mevcut bütün sulh muahedelerinden farklıdır. Lozan, kazanan veya kaybeden iki ordu veya birbirleri ile boğazlaşan birçok milletlerin akdettikleri bir sulh muahedesini değildir. Esasen Lozan'ı mücerret bir sulh muahedesini olarak tetkik ve mütalaa etmekte asla isabet yoktur. Zira Lozan, altı yüz senelik bir tarihin tasfiyesi, büyük fakat mütevazı bir davanın, haris ve hasis birçok iddiaları yenmesidir" ifadeleriyle Lozan'ın cumhuriyet tarihinde ki önemine değinmiştir.⁶⁷

Yazının devamında Lozan'da görüşülen konulardan kapitülasyonlar başlığının tetkik edileceği belirtilerek kapitülasyonun tanımı ve tarihi süreçteki seyri hakkında bilgi verilmiştir. Lozan'ın, kapitülasyonları bütün anane ve hükümleri ile ortadan kaldırdığı ifade edilmiştir.⁶⁸ Kemal Ünal tarafından kaleme alınan "Dün

⁶³ "Lozan Bayramı Kutlu Olsun", *Ulus*, 24 Temmuz 1940, 2.

⁶⁴ "Dün Ankara Halkevinde Lozan İçin Güzel Bir Tören Yapıldı", *Ulus*, 25 Temmuz 1940, 1

⁶⁵ "Dün Ankara Halkevinde Lozan İçin Güzel Bir Tören Yapıldı", *Ulus*, 25 Temmuz 1940, 5.

⁶⁶ "Dün Ankara Halkevinde Lozan İçin Güzel Bir Tören Yapıldı", *Ulus*, 25 Temmuz 1940, 5.

⁶⁷ Safaeddin Karanakçı, "Mesut Bir Yıldönümünde: Lozan Zaferi ve Kapitülasyonlar", *Ulus*, 24 Temmuz 1940, 2.

⁶⁸ Safaeddin Karanakçı, "Mesut Bir Yıldönümünde: Lozan Zaferi ve Kapitülasyonlar", *Ulus*, 24 Temmuz 1940, 2. Bkz. *İzmir İktisat Kongresi toplandığında Lozan'daki barış görüşmeleri henüz birinci aşamasında idi. Taraflar arasında görüş birliği sağlanamayan ve anlaşmazlığa yol açan sorunlardan biri de kapitülasyonlar olmuştur. Onun yanında Yunanistan'ın vereceği savaş tazminatı ve Musul konusunda da uyuşulamayınca görüşmelere ara verilmesi zorunluğu doğmuştu. Ama çok geçmeden görüşmeler yeniden başlamış ve 24 Temmuz 1923'te imzalanan antlaşma ile Türkiye'nin kültür, hukuk ve ekonomik hayatı yönünden çok önemli olan kapitülasyonlara*

Kutladığımız Lozan” başlıklı yazıda Dumlupınar’da kazanılan zaferin Lozan tarihinin bir şerefi olduğu belirtilmiştir. Yazının devamında:

“Türk, zaferiyle; tarih te sulhumuzla övünmekle haklıdır. Öyle bir sulh ki dünyanın en nazik bir köşesinde asırların görmediği bir sükûnu yaşattı. Lozan’dan sonra öz toprağında istiklaliyle yaşama hakkını kazanan Türk, dışarda hürmet, içerde emniyet yarattı. Bu hürmet sulha çok yaradı ve yarıyor; yurttaki emniyet ise refah ve terakkinin sağlam bir zemini olmuştur ve daha da olacaktır. 1919 Mayısının 19’unda Samsun’da başlayan cidal, büyük müşkülleri ve mukavemetleri yenerek Dumlupınar’da yeni Türkiye’yi yarattı. Lozan’daki uzun ve sert mücadele ise onu medeni âlemde layık olduğu hürmet ve hizmet mevkiine koydu” sözleriyle Lozan başarısının Türkiye açısından hem iç hem de dış sahada ki önemine vurgu yapılmıştır.

Devlet reisi olarak bu başarıda İsmet İnönü’nün rolünden övgüyle bahsedilen yazıda 1940 yılının tüm hadiseleri ne kadar çetin olursa olsun Lozan kahramanı İsmet İnönü’nün bunların üstesinden geleceğine bütün yurdun inandığı ifade edilmiştir.⁶⁹ “Yankılar” başlıklı yazıda Lozan’a dair değerlendirmeler yapılmıştır. Yazıda Lozan’ dair:

“İster itiraf edilsin, ister edilmesin, Lozan sulhu Türkün, Avrupa’ya verdiği bir dersti. İlk defa müdafaa ve istiklal savaşlarının kademelerinden geçerek barışın zeytin dallarından örülmüş çelengini başına yerleştiren Türkiye, o gün bugün huzur içinde, fakat daima huzuru bozacak engellerle savaşmaya hazır bulunuyor. Bu müddet içinde milli davanın gerekli bulduğu işleri yine sulhun ve müzakerenin çevre ve çerçevesi içinde başarabilmek suretiyle dünyaya verdiğimiz dersleri tekrarlamışızdır: mesut bir tesadüfle Montrö ve Hatay yıldönümleri de Lozan yıldönümü ile bir hafta içine toplanıyor. Lozan bizim savaş boylarında kazandığımız zaferlerden sulh masasındaki başarıya geçmeye ne kadar kudret ve kabiliyetimiz olduğunu göstermişti. Bu büyük günün 17.nci yıldönümünü yine barış içinde kutlarken herkese hatırlatalım ki icap ederse biz, barıştan savaşa geçmenin sırrına da vakıfızdır.”⁷⁰

Falih Rıfki Atay “ Lozan’ın Kazançlarından..” başlıklı makalesinde Lozan zaferinin yalnız milli ve siyasi değil, iktisadi kurtuluşunda teminatı olduğunu belirtmiştir. Kapsamlı bir müdafaa hazırlığı içinde olduğunu belirten Atay, yazısına şu şekilde devam etmiştir:

“İthalat ve ihracat kapılarının çoğu kapanmıştır. Hâlbuki esaslı bütün ihtiyaçlarımıza kendimiz yetmekteyiz. Karabük, milli müdafaanın demir ihtiyacını temin etmeğe başlamıştır. Yakın zamanda memleketin inşaatının demirini dahi kendi fabrikalarımızdan alacağız. Askerimizi tepeden tırnağa fabrikalarımızdan giydireyoruz. Ordunun giyinişindeki düzgünlük Türkiye’yi dolaşan ecnebilerin derhal gözüne çarpıyor. 1918 de ekmeğinin unu Amerikalı olan bu milletin şimdi çimentosu, demiri, şekeri, pamuk ve yün dokumaları Türk olmuştur. Çimentoda dahi istihlakın yüzde 76’sını, pamuklu mensucatta yüzde 83’ünü, şekerde yüzde 94’ünü imalatımızla temin ediyoruz. Kâğıtta yüzde 33’ü bulduk. Fabrikalarımızda çalışan Türk işçilerin yekûnu 100 bini çoktan geçti. 1939 da faaliyete geçen fabrika ve tesislerimizden Divriği, Karabük, Malatya ve Ergani’nin istihsal kıymetleri 6 milyon liraya erişmiştir”⁷¹

Sözleriyle kalkınan ve büyüyen Türkiye’ye vurgu yapmıştır. Yazar bağımsız Türkiye’nin siyasi hareket tarzı ile olduğu kadar, iktisadi ve mali hareket tarzı ile de sulhun uluslararası iş ve emek birliğinin faydalı bir unsuru olduğunu ifade etmiştir.⁷² 1940 yılında Lozan sulhunun yıldönümü merasimi nedeniyle Ünye Halkevi Reisi Hamit Haznedar tarafından Ankara CHP Genel Sekreteri Fikri Tüzer’e gönderilen telgrafta Milli Şef İnönü’nün katkılarıyla hür ve ileri Türkiye’nin doğmasına vesile olan Lozan barışının 17. yıldönümünün kutlandığı belirtilerek bölge halkının saygı ve bağlılıkları bildirilmiştir.⁷³

kesin çözüm getirilmişti. Antlaşmanın 28. Maddesindeki şu hükümle kapitülasyonlar tarihe karıştı: “ Bağıtlı yüksek taraflar, Türkiye’de kapitülasyonların tümü ile kaldırılması, her biri kendisi ile ilgili olarak, kabul ettiklerini açıklarlar”, Turan, *Türk Devrim*, 260.

⁶⁹ Kemal Ünal, “Dün Kutladığımız Lozan”, *Ulus*, 25 Temmuz 1940, 1.

⁷⁰ “Yankılar”, *Ulus*, 25 Temmuz 1940, 2.

⁷¹ Falih Rıfki Atay, “Lozan’ın Kazançlarından.”, *Ulus*, 27 Temmuz 1940, 1.

⁷² Falih Rıfki Atay, “Lozan’ın Kazançlarından.”, *Ulus*, 27 Temmuz 1940, 1.

⁷³ *BCA*, 490-1-0-0/237-942-1-17, (24.07.1940).

3. 1941 Yılı Lozan Günü Kutlamaları

“Lozan’ın Yıldönümü” başlığı ile verilen haberde Lozan sulhunun yıldönümünün idrak edildiği bugünün mübarek bir gün olduğu çünkü Türkiye’nin tam manasıyla istiklalini ve yaşama hakkını tüm dünyaya Lozan günüyle tanıttığı ifade edilmiştir. Haberde “İstiklal Savaşı ile düşmanları Lozan muahedesine mecbur eden ebedi şef Atatürk” ifadesiyle Atatürk’ün resmine ve diğer tarafta “Lozan muahedesinin yegâne kahramanı milli şef reisicumhurumuz İsmet İnönü” sözleriyle Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün resmine yer verilmişti.⁷⁴ Lozan’ın 18. yıldönümü her yıl yapıldığı üzere 1941’in Temmuzun ’da yurdun her köşesinde coşku ile kutlanmış, bugünün kutlamaları kapsamında Üniversite’de büyük bir tören yapılmıştır. Törene Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu, Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, milletvekilleri, Örfi İdare Komutanı Ali Rıza Artunkal, Vali ve Belediye Reisi Lütfi Kırdar katılmışlardı. 17.00’da belediye bandosunun İstiklal Marşı’nı çalması ile tören başlamış Rektör Cemil Bilsel günün anlam ve önemini belirten bir konuşma yapmıştır.⁷⁵ Rektör Cemil Bilsel konuşmasında Lozan’ın memlekete sağlam ve şerefli bir barış getirdiğini ifade etmiştir. Bu sebeple Lozan gününün barış, istiklal ve hâkimiyet günü olduğunu dile getirmiştir. Türk milletinin hâkimiyet ve istiklalinin Lozan’da çetin bir savaş ile alındığı, bu nedenle Lozan gününün zafer günü olduğu aktarılmıştır. Bilsel, yakın tarihe ve Osmanlı Devleti’nin imzaladığı antlaşmalara temas etmiştir. Bilsel konuşmasının devamında şu sözlere vermiştir:

“Türkler Mohaçta bir zafer kazandılar. Bu zaferin ertesinde Türkler için Avrupa’da ittifakıyla övünülen, hışmından korkulan büyük bir devlettir, sözü yerleşti. 16.ncı asırda Mohaç ne kadar büyük bir zaferse 20.nci asırda da İnönü, Dumlupınar o kadar büyük bir zafer ve Lozan siyasi bir zaferdir. Türkiye bugünde ittifakıyla övünülen itibarı devletlerarasında artan bir cumhuriyettir. Lozan’da imza edilen 18 vesikanın 18.nci yıldönümünde, 18 milyon Türk’e ait üniversite namına, İnönü’ye şükran ve minnet duygularımı sunarım.”⁷⁶

Sözleriyle hem askeri hem de siyasi başarılarıyla Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün, Lozan’da ki rolüne dikkat çekmiştir. Rektörden sonra kürsüye gelen Profesör Tahir Taner, Lozan’ın hukuki bakımından önemine değinmiştir. Taner yine bir Lozan günü kutlamalarında Atatürk’ün huzurunda bulunduğu bir vakit Mustafa Kemal Atatürk’ün Lozan gününe dair önemli sözler aktardığını belirtmiştir. Atatürk’ün Lozan zaferinin niteliği hakkında çok değerli sözler söyledikten sonra iki önemli tavsiye de bulunduğunu dile getirmiştir. Bu tavsiyelerden ilki Lozan’ın kıymetini anlamak için onu daima Sevr ile mukayese etmek gereği, diğeri ise İsmet İnönü’yü şükran ve iftiharla anmanın her Türk’ün vazifesi olduğu idi. Törende daha sonra çeşitli hatipler tarafından yapılan konuşmalarda Lozan’ın önemine değinilmiştir.⁷⁷ Lozan gününün 18. yıldönümü İstanbul Üniversitesin’ de, İstanbul ve Ankara Halkevleri başta olmak üzere tüm yurt içindeki Halkevlerinde yapılan törenlerde coşkulu bir şekilde kutlanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü’ye bu gün vesilesiyle duyulan şükran ve minnet duyguları halk tarafından yapılan törenlerde dile getirilmiştir.⁷⁸ Lozan Günü sebebiyle üniversitede yapılan törene katılan Hariciye Dışişleri Bakanı Saracoğlu’na güne dair duygu ve düşünceleri sorulmuştur. Saracoğlu, bu soruya şu sözlerle cevap vermiştir:

“Lozan muahedesi artık bir münteha ve bir gaye değildir. Lozan muahedesi bir başlangıç, bir temel ve bir meşaledir. O bir başlangıçtır. Çünkü ancak o günden beri bugün burada hatiplerin izah ettikleri esaret zincirlerini kırarak kendimize ve benliğimize tam manasıyla sahip bulunuyor ve milletimizin bütün kabiliyetlerini inkişaf ettirmek imkânına malik bulunuyoruz. O bir temeldir, çünkü istikbalin asırları içinde kurmak azminde bulunduğumuz kudretli Türk abidelerini, sağlam ve büyük Türk varlığını ancak böyle bir temele dayanarak kurabiliriz. O bir meşaledir. Çünkü ilmi, askeri, siyasi, içtimai, iktisadi hareketlerimizi müspet yolda ve daima ileri istikamette nesilleri tenvir edecekler. Eminim ki Türk milleti elden ele bu meşaleyi ebediyete götüreceklerdir.”⁷⁹

Törende bulunan Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ise günün anlamına binaen yaptığı konuşmada Lozan Antlaşması her anıldığında onu hazırlayan ve yapanlara şükran hissini uyandırdığı belirtilmiştir. Hasan Ali Yücel,

⁷⁴ “Lozan’ın Yıldönümü”, *Vatan*, 2 Temmuz 1941, 1.

⁷⁵ “Lozan’ın Yıldönümü”, *Vatan*, 25 Temmuz 1941, 1.

⁷⁶ “Lozan’ın Yıldönümü”, *Vatan*, 25 Temmuz 1941, 5.

⁷⁷ “Lozan’ın Yıldönümü”, *Vatan*, 25 Temmuz 1941, 5.

⁷⁸ “Lozan Sulhunun Yıldönümü”, *Vatan*, 26 Temmuz 1941, 1, İsmet İnönü’nün asker olarak büyüklüğü harpte, devlet adamı olarak büyüklüğü Lozan’da, Lozan’ın tatbiklerindedir, Cemil Bilsel, *İsmet İnönü Büyük Devlet Reisi*, İstanbul: Kenan Basımevi, 1939, 2.

⁷⁹ “Hariciye Vekilimizin İhtisasları”, *Vatan*, 25 Temmuz 1941, 1.

milli savaşın sonunda Türk ve dünya tarihine şerefle geçen Lozan Antlaşması'nın onu yapan ve hazırlayanlara gönüllerde şükran duygusu uyandırdığını dile getirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'ne düşen büyük sulh vazifesinin Lozan Antlaşmasının açtığı imkânlarla doğduğu ifade edilerek "Lozan Antlaşması Türklerin gözünde olduğu kadar başka milletlerin de nazarında hususi bir önem taşımaktadır" denilmiştir. Hasan Ali Yücel sözlerini "Hatırlamak hatırlamanın ilk şartıdır. Bilhassa gençlerimizin bu hakikati heyecanla duymuş olmalarını görmek bugün ve yarın için büyük bir emniyet kaynağı oluyor" ifadesiyle tamamlamıştır.⁸⁰

CHP Zonguldak milletvekili H. Türkmen tarafından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye Lozan antlaşmasının 18. yıldönümü münasebetiyle bir telgraf gönderilmiştir. Yazıda Türk istiklalinin belgesi olan Lozan muahedesinin 18. yıldönümü sebebiyle zaferin kahramanı İsmet İnönü'ye duyulan minnet ve şükran duyguları ifade edilmiştir.⁸¹ Hatay'ın anavatana katıldığı 23 Temmuz ve Lozan antlaşması kutlandığı tarih 24 Temmuz art arda gelen önemli tarihlerdir. Bu sebeple her iki önemli kazanım Lozan muahedesini ve Hatay'ın anavatana katılması söz konusu tarihlerde coşkulu bir şekilde kutlanmıştır. CHP Zonguldak milletvekili H. Türkmen tarafından Hatay'ın anavatana katılmasının yıldönümü münasebetiyle Hatay CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliğine gönderilen yazıda şu ifadeler yer verilmiştir:

"Güzel Hatay'ımızın anavatana kavuşması günü olan 23 Temmuz geçen senelerde olduğu gibi, bu sene de layık olduğu şekilde kutlanmasını rica ederim. Vilayet ve Belediye ile temasa gelerek, bayrama büyük ölçüde vatandaş iştirak ettirilmesine çalışılması ve milli tezahürler esnasında bize has olan vakar ve ciddiyete riayet edilmesi bilhassa mühimdir. Bugünkü cihan harbinin muhasımları arasında müttefiklerimiz ve dostlarımız bulunduğu gibi, harbin dışında kalmış bütün milletler de bizi cihan sulhunun başlıca amili olarak tanımış olduğundan, nutuklarımızda ve tezahürlerimizde bu hususa ehemmiyet ve dikkat vereceğinizi umarım. Bayramınızdan dolayı sizi içten kutlar, sevgilerimi sunarım."⁸²

4. 1942 Yılı Lozan Günü Kutlamaları

Türkiye ile diğer devletler arasında imzalanmış olan Lozan sulhunun 19. yıl dönümü 1942 yılında her yıl olduğu üzere tüm yurttan coşku ile kutlanmıştır. Yunus Nadi tarafından kaleme alınan "Lozan'ın Manası" başlıklı yazıda, Lozan sulhuyla, yaşanan genel harp sonucunda galip devletler tarafından Türkiye dayatılan haksızlıkların ortadan kaldırılarak hürriyet ve bağımsızlığın kazanıldığı belirtilmiştir. Yunus Nadi yazısına şu sözlerle devam etmiştir:

"Fihakika yenedünya harbinin en tesirli ilk sebebi hiç şüphesiz başta Versailles olmak üzere bir takım muahedelerin galipten mağluba yüklettiği çok ağır şartlardır. Ne hacet, bugün Almanya'da hâkim olan ve karşı tarafça o kadar hiddetli ve şiddetli tenkitlere uğrayan Hitlerizm binnefia Versailles yaratmıştır denilebilir. O kadar fena bir muahede yapılmıştı ki nihayet adına göre sulh aleti olmak lazım gelen bu vesika doğrudan doğruya eskisinden daha korkunç belli başlı bir harbin sebebi oldu. İşte cihanşumul yeni bir harbin şimdi artık küreiarz büyük sarsıntılarını uzaktan uzağa biz bile hissederken yıldönümünü idrak ettiğimiz Laussane sulhumuzun kıymet ve ehemmiyeti gözlerimizin önünde bir kat daha ve alabildiğine canlanıyor ve yükseliyor. Demek ki hakiki bir sulha varabilmek için hiç istisnasız tarafların hepsi milletlerin hayat haklarına hürmet göstermeği bilen adalet hisleriyle ilerleyerek yürüyebilmelilerdir."⁸³

Yavuz Abadan "Bugünkü Şartlar Karşısında Lozan'ın Değeri" başlığı ile yer verdiği yazısında dünyada baş döndürücü değişikliklerin alabildiğine hızla yeni durumlar yaratmasına rağmen Lozan'ın dimdik ayakta durduğunu ve gün geçtikçe daha çok değer kazandığını belirtmiştir. Sulhun akdi sırasında Lozan'ı yurdun içinde ve dışında beğenmeyenlerin olduğuna temas ederek Lord George'un Lozan'ı o güne kadar İngiltere'nin giriştiği anlaşmaların en alçaltıcısı diye vasıflandırdığını belirtmiştir. Lozan'ın imzalandığı dönemde karşı tarafta yer alan devletlerin Lozan'ın niteliğine dair bazı eleştiri ve tartışmalar yaptığına değinerek yazısına şu sözlerle devam etmiştir:

"Hâlbuki şimdi anlaşmanın üzerinden on dokuz yıl geçtikten sonra, dünyanın yeni bir ölüm ve dirim kavgasıyla kan ve ateş deryası haline geldiği bu günde, yurdumuzla birlikte bölgemizin barışını koruyan Laussane nizamının erişilmez değerinde ve mutlak isabetinde hiç kimsenin

⁸⁰ "Maarif Vekilimizin İhtisasları", *Vatan*, 25 Temmuz 1941, 1.

⁸¹ *BCA*, 490-1-0-0/1436-746-1-2, (24.07.1941).

⁸² *BCA*, 490-1-0-0/1436-746-1-6, (10.07.1941).

⁸³ Yunus Nadi, "Lozan'ın Manası", *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1942, 1.

şüphe ve tereddüdü kalmamıştır. Bugünkü siyasi olaylar karşısında Laussane meşhur Roma hukukçusu Ulpian'ın iki bin yıl önce 'herkese kendisine düşeni verme' formülüyle en mükemmel ve veciz şekilde ifadeye muvaffak olduğu hak ve adalet esasının doğruluğunu, değişmezliğini belirten en taze ve en canlı bir delildir. Gerçek manasıyla adalet birbirine zıt ferdi dilekler arasında olduğu gibi, muhtelif milli menfaatler arasında da herkesin payına düşeni tayin etmek suretiyle haklı bir muvazenenin kurulmasını icap ettirir. Umumi harpten sonraki anlaşmalar içinde yalnız Laussane bunu yapabilmiş milletlerarası adaleti gerçekleştirmiştir."⁸⁴

Yavuz Abadan, Lozan antlaşmasının hak ve adalet sisteminin sınırlarını ihtiva ettiğini belirterek 143 maddelik asıl antlaşma metni yanında boğazlar, Trakya hudutları, adliye, ticaret ve mübadele gibi önemli esasları içerdiğini ifade etmiştir. Yazar, Lozan antlaşmasıyla Türklüğün milli topraklar içinde tam manasıyla ve her alanda hür ve bağımsız yaşamasının uluslararası sahada teminat altına alındığını, Misak-ı Milli ile tespit edilen dilek ve amaçlara ulaşıldığını ifade etmiştir. Lozan düzeninin hak ve adalet esaslarına uygunluğunun, medeniyet ilerlemesine elverişliliğinin Lozan'ı hürriyet ve istiklal aşığı milletlerin ülküsü haline yükselttiğine değinmiştir. Askeri sahada kazanılan başarıyı diplomatik sahada da taçlandırmak üzere o dönem Dışişleri Bakanı olarak görevlendirilen İsmet İnönü'nün, 21 Kasım 1922'de başlayan oldukça tehlikeli ve uzun bir kesilmeden sonra 24 Temmuz 1923'te sona eren görüşmeler evresinde çetin bir mücadele verdiği aktarılmıştır. Lozan'ın hak ve adalet esasına dayanan bir dünya barışının ilk temel taşı olduğu ve bu bakımdan yeni bir dünya düzeni kurmak için hak arayan insanlığın gözünü Lozan'a çevirmesi gerektiğine değinilmiştir. Lozan görüşmelerinde Rus delegesi Çiçerin'in 'Yakın şarkta sulh halinin tek ve sürekli temeli, Türkiye'nin hâkimiyet ve hürriyetidir' dediği belirtilerek içinde bulunulan savaş durumuna atıf yapılarak 'dünyanın bugünkü durumu, bu hükmün doğruluğunu ne kadar canlı ve açık bir şekilde ifade ediyor' denilmiştir.⁸⁵ Lozan antlaşmasının 19. yılının İstanbul Üniversitesi salonunda Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, Vali, Belediye Başkanı Lütfi Kırdar, İstanbul'da bulunan milletvekilleri, üniversite profesörleri ve diğer katılımcılarca kutlandığı bildirilmiştir. Tören şehir bandosunun çaldığı İstiklal Marşı ile başlanmış daha sonra Rektör Cemil Bilsel, günün önemine binaen bir konuşma yapmıştır. Rektör, dünya düzeninde Lozan prensiplerinin 'millilik, egemenlik, bağımsızlık ve eşitlikten' ibaret olduğuna temas ederek Lozan kahramanı İsmet İnönü'nün, İkinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği zorlu günlerde devletin başında olmasından dolayı duyulan genel sevince vurgu yapmıştır.⁸⁶ İstanbul ve Ankara'daki halkevlerinde Lozan günü ile ilgili törenler tertip edilmiştir.⁸⁷

5. 1943 Yılı Lozan Günü Kutlamaları

Lozan zaferinin yirminci yıl dönümü yurdun her yerinde ve halkevlerinde düzenlenen törenlerle kutlanmıştır. İstanbul'da yapılacak toplantılar dışında Ankara halkevinde de büyük bir toplantı yapılacağı bildirilmiştir.⁸⁸ Üniversitede yapılan törene Dışişleri Bakanı B. Numan Menemencioğlu, M. Meclisi Reis vekillerinden B. Şemseddin Günaltay, Orgeneral Fahreddin Altay, vali ve belediye reisi, parti idare heyeti reisi, İstanbul komutanı, üniversite profesörleri ve öğrencileri ile dinleyiciler katılmıştır. Tören, bandonun İstiklal Marşını çalması ile başlamış, Rektör B. Cemil Bilsel açılış konuşmasını yapmıştır. Lozan'ın, Türk milletinin dış siyasetinde, Türk inkılabının tarihini değiştiren ve tarihe yön veren bir antlaşma olduğunu belirten Bilsel, mutlu rejimlerde iç ve dış politikanın birbirini tamamladığını belirtmiştir. Atatürk'ün liderliğindeki Kurtuluş Savaşı'nın ve milli şefin öncülüğünde ki Lozan zaferinin cumhuriyet tarihinde birbirlerini bu şekilde tamamladıkları aktarılmıştır.⁸⁹ Rektör Bilsel, konuşmasının devamında; hür ve kuvvetli Türkiye'nin yirmi yılda bütün dünyanın saygınlığını kazandığını, Milletler Cemiyeti'ne çağrıldığını, dünya düzenine hizmet ettiğini, Montrö zaferini kazandığını, Hatay'ı milli sınırları içerisine dâhil ettiğini, bütün dünyanın itibarını kazandığını, ittifaklar ve dostluklar kurduğunu dile getirmiştir. Dünya'da hızı gittikçe artan ve genişleyen bir ateş çemberi yaşanırken Türkiye'nin barış içinde ve barışa bağlı olduğu vurgulanmıştır. Rektör B. Cemil Bilsel'in ardından hukuk profesörü B. Muammer Raşit Seviğ, hukukçu gözüyle Lozan sulhunun değerlendirmesini yapmıştır. Daha sonra Eskişehir Milletvekili Yavuz Abadan kürsüye gelerek Lozan barışına dair siyasi ve hukuki bir değerlendirmede bulunmuştur. Törenin devamında Orgeneral Fahreddin Altay kürsüye gelmiş ve konuşmasında şu sözlere yer vermiştir: "Lozan biz askerlerinde bayramıdır. Biz bu bayramı, Lozan'ı yaptıran 30 Ağustos Zafer Bayramında

⁸⁴ Yavuz Abadan, "Bugünkü Şartlar Karşısında Lozan'ın Değeri", *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1942, 2.

⁸⁵ Yavuz Abadan, "Bugünkü Şartlar Karşısında Lozan'ın Değeri", *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1942, 2.

⁸⁶ "Lausanne Gününü Kutladık", *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1942, 1.

⁸⁷ "Lausanne Gününü Kutladık", *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1942, 3.

⁸⁸ "Lozan Zaferi", *Akşam*, 24 Temmuz 1943, 1.

⁸⁹ "Lozan Bayramı", *Akşam*, 25 Temmuz 1943, 1.

kutlarız. Bunların ikisi de bir bayram demektir. Bu yüce kürsü karşısında yetişen binlerce kültürlü gençlerimiz, Lozan sayesinde ki her sene, ordunun sinesine girer, ona kuvvet ve şeref verir. Montrö, Lozan'ın yavrusudur." Altay, kendilerine bu büyük günü kazandıran Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye şükran ve minnet dileklerini iletmış ve bu konuşmayla birlikte törene son verilmiştir. Ankara Halkevinde yapılan törende İsmet İnönü'nün eşi Mevhibe İnönü, Başvekil B. Şükrü Saracoğlu, şehirde bulunan milletvekilleri ve şehir halkı hazır bulunmuştur. Törene İstiklal Marşı ile başlanmış daha sonra hukuk profesörü Nihat Erim'in yaptığı konuşma ile törene devam edilmiştir. Erim, konuşmasında, dünyayı kan ve ateş içinde bırakan dünya harbinin dördüncü yılında, Türkiye'de bir sulh günü bayramının yaşandığını hatırlatarak Lozan'ın geniş bir tahlilini yapmıştır.⁹⁰

İkinci Dünya Savaşının sıcak bir şekilde devam ettiği 1943 senesinde Lozan'ın önemi ve değeri daha fazla anlaşılmıştır. Necmeddin Sadak, "Dünyanın Bu Kara Günlerinde Lausanne Sulhunun Bizim İçin ve Herkes İçin Derin Manası Vardır" başlığıyla yer verdiği yazısında siyasi antlaşmaların memleketlerin hayatında başlı başına bir etken olmadığını, antlaşmaların sadece milletlerin ulaştıkları sonuçları karar altına alan vesikalar olduğunu ifade etmiştir. Necmeddin Sadak, 'antlaşmalarla dünyanın düzgün yürümesine imkân olsaydı kazananların kuvvetine dayanan Versay barışından sonra Almanya'nın bu ikinci harbi görmemesi gerekirdi' değerlendirmesinde bulunmuştur. Yazar yazısının devamında:

"Bir siyasi muahede ile ne bir millet ölür, ne bir millet gerçekten dirilir, bir muahede bir milleti öldürseydi 'Sevres'den sonra bir Türkiye yaşamazdı. Eğer Lausanne sulhu dünyaya örnek olsaydı dünyanın başına bugünkü felaket gelmezdi. Sevres muahedesi Osmanlı imparatorluğunun sonunu ilan etti. Onu hazırlayanların suçu, ölen bir imparatorlukta yaşayan Türkiye'yi ayırt etmemiş olmalarıdır. Sevres, onun için sürmedi, Türk millet Lozan sulhunu yaptı. Lausanne sulhunu herhangi siyasi muahedelerle mukayese edenler aldanıyorlar."⁹¹

Lozan'ı 'doğuş ve kuruluşunu zorla kabul ettiren bir devletin şerefi ve haklarıyla tasdik olunuşu' olarak ifade eden yazar bu kabul ve tasdik işinin çok kolay olmadığını belirtmiştir. Yeni Türkiye'nin, çökmüş bir yapının yıkıntıları üzerine kurulduğunu belirten Sadak, Kemalist Türkiye varlığına kuvvet vermek için zengin mirastan vazgeçmeyi göze alırken o zaman ki düşmanların bu yeni devlete köhne geleneklerin mirasını yüklemeye çalıştıklarına temas etmiştir. Büyük devletlerin uzun süre İsmet İnönü'yü anlayamadıklarına değinmiş, İstiklal Savaşından gelen İsmet İnönü'nün Lozan'da işittiği söz ve karşılaştığı isteklere hayret ettiğini dile getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük bir örneğini kurarak eskiyi daha cılız bir ölçüde devam ettirmek isteyen dünya devletlerine karşılık olarak İsmet İnönü'nün kendi haklarını çoktan almış bir devleti tanıtmaya çalıştığını söylemiştir. Necmeddin Sadak Lozan'a dair bir anısına atıfta bulunarak şu sözlerle yazısına devam etmiştir:

"Hiç unutmam: Lausanne Konferansı, İsviçre Cumhurreisinin başkanlığında açıldı. Bu ilk açılış celsesi ruznamesinde yalnız Reisin bir nutku vardı. Delegelerin sayısı çok olduğu için başka hiç kimse nutuk söylemeyecek, celse dağılacaktı. Reis konferansı açan nutkunu söyledi, bitirdi. İngiliz delegesi Lord Curzon, söz istemeye lüzum görmeden, Reis nutkunu bitirir bitirmez, iri bastonuna dayana dayana hemen yerinden kalktı, herkesin sessiz hayreti ortasında, kürsüye çıktı, söze başladı, uzun bir nutuk söyleyerek sulh hakkındaki görüşlerini anlattı. Lord Curzon sözünü bitirince İsmet Paşa'nın yerinden fırladığını gördüm. O da söz almadan kürsüye çıktı. Cebinden bir kağıt çıkardı, Fransızca güzel bir nutuk söyledi. Türkiye'nin haklarını anlattı. Ruznamede yazılı olmadığı halde İsmet İnönü'nün her ihtimale karşı hazır olmasındaki ihtiyata şaşmadım. Onu zaten biliyordum. İsmet İnönü, daha ilk celsede söz almakla Lord Curzon'dan geri kalmayacağını göstermekle, yeni Türkiye'nin hak bakımından, kendisiyle büyük devletlerarasında hiçbir fark gözetmediğini konferans başlarken ilan etmiş oluyordu. Türk delegesinin verdiği ilk ders. Bu zihniyet, aylarca süren bütün didişme ve pençeşmelere hâkim oldu."⁹²

Necmettin Sadak sözleriyle, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Lozan'da ki ihtiyatlı ve başarılı yaklaşımına atıfta bulunmuştur.⁹³ Osmanlının son döneminde birçok yenilik çabasına girildiği ve bunlardan hiçbirinde başarılı

⁹⁰ "Lozan Bayramı", *Akşam*, 25 Temmuz 1943, 2.

⁹¹ Necmeddin Sadak, "Dünyanın Bu Kara Günlerinde Lausanne Sulhunun Bizim İçin ve Herkes İçin Derin Manası Vardır", *Akşam*, 23 Temmuz 1943, 1.

⁹² Necmeddin Sadak, "Dünyanın Bu Kara Günlerinde Lausanne Sulhunun Bizim İçin ve Herkes İçin Derin Manası Vardır", *Akşam*, 23 Temmuz 1943, 1.

⁹³ Necmeddin Sadak, "Dünyanın Bu Kara Günlerinde Lausanne Sulhunun Bizim İçin ve Herkes İçin Derin Manası Vardır", *Akşam*, 23 Temmuz 1943, 1.

olunamadığı belirtilerek bazen iç sebeplerden ancak daha çok dış etkenlerden dolayı bu durumun yaşandığını belirtmiştir. Sadak, Osmanlı Devletinin istediğini yapmasına engel olan, elini kolunu bağlayan yabancı imtiyazların, istiklal ve hâkimiyet eksikliğinin yapılan her işi daha en başından etkisiz hale getirdiğine değinmiştir. Memlekette çok eskiden fabrikalar açıldığını ve battığını ifade eden yazar bunun sebebinin sadece bilgisizlik ve beceriksizlik olmadığını, ekonomik hayatın gelişmesi için gerekli olan siyasi şartların yokluğu olduğunu söylemiştir. Bir memleketin her şeyden önce bu şartları elde etmesi gerektiğine vurgu yaparak yirmi yıldır Türkiye’de görülen büyük çaptaki ilerleme hareketinin bir rejim ve iradenin eseri olduğunu ifade etmiştir. ‘Lozan’da zaruri siyasi şartlar yani tam istiklal ve hâkimiyet kazanılmasaydı bütün iyi niyet ve gayretlere rağmen yabancı imtiyaz ve yabancı sermayenin esiri olunurdu’, sözleriyle bu şekilde yapılan iş ve girişimlerde dışarıya sürekli bağlı olma durumunun ortaya çıkacağını aktarmıştır. Lozan’ın yirminci yıldönümünün kutlandığı günlerde dünyanın ateş içinde bulunduğunu ifade eden yazar, insanlık için büyük felaket günlerinin yaşandığı bu süreçte Lozan antlaşmasını kutlamanın her zamankinden daha çok fayda sağlayacağını vurgulamıştır. Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı’nın dışında kalmasını 1923’te aranması gerektiğine değinen yazar sürekli bir barışın örneği olan Lozan’ın dünya düzeni için de faydalı olduğunu belirtmiştir.⁹⁴

Numan Menemencioğlu “ Lozan İnönü’dür” başlığıyla kaleme aldığı yazısında Lozan’a dair düşüncelerini şu sözlerle dile getirmiştir:

“Lozan’ı salahiyyetli ilim adamlarımız her bakımdan incelemişlerdir. Onların teknik mütalaalarına, tahlillerine yeni unsurlar ilave edilebileceğini zannetmiyorum. Ben Lozan’ı biraz tecrübe, biraz da histen doğan bir görüş daha doğrusu bir duyuşla ifade etmeye çalışacağım. Bence Lozan bir enerji mahsulü olduğu kadar, bir enerji kaynağıdır. Lozan Türkiye Cumhuriyetini bütün dâhili hamlelerine destek olacak şekilde çerçeveleyen bir ana yasadır. Lozan bir terbiye ocağıdır. Lozan devletlerarası münasebetleri, karşılıklı saygı ile en temiz, en ahlaki esaslarda tanzim eden bir hak ve istikrar abidesidir. Lozan’ı tutmak yapmak kadar güç bir iş olarak belirdi. Fakat bugün üstünden yirmi sene geçen bu vesika bir yerinden zedelenmemiş, bir hükmünde zayıflamamış olarak elimizde tertemiz duruyor. Lozan’ı böyle muhafaza edebilmiş olmak hem büyük bir enerjinin ve hem de tam bir dürüstlüğün eseridir. Lozan’ı ihlal ettirmedik. Bundan büyük bir gurur duyarız. Fakat Lozan’ı hiçbir hükmünde ihlal etmedik. Bundan hissettiğimiz iftiharda o nispette büyüktür.”⁹⁵

Atatürk’ün öncülüğünde kurtarılan ülkede her bakımdan yükselme gayretleri içerisine girildiğini ifade eden Numan Menemencioğlu, bu hamlelerin birçoğunda Lozan’ın yolu açan bir rehber vazifesi gördüğünü belirtmiştir. Menemencioğlu, bu nedenle yirmi sene önce imza edilen antlaşmanın sadece bir barış antlaşması olmadığını yeni ve inkılapçı Türkiye’nin anayasası da olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶

6. 1944 Yılı Lozan Günü Kutlamaları

Lozan antlaşmasının 21. yıldönümü 1944 yılında da önceki yıllarda olduğu üzere yurdun çeşitli bölgelerinde coşkulu bir şekilde kutlanmıştır. “Lozan Günü” başlığıyla verilen haberde Devletler Hukuku Türk Enstitüsü’nün Lozan sulhunun 21. yıldönümü sebebiyle üniversite merkez binasında bulunan enstitü salonunda bir kutlama töreni düzenlediği duyurulmuştur. Törenin üniversite rektörü Tefik Sağlam’ın açılış nutku ile başlayacağı belirtilmiştir. Enstitü müdürü Profesör Muammer Raşit, Lozan gününün önemini, Samsun Milletvekili Cemil Bilsel’in de Lozan barışının önemini anlatacağı aktarılmıştır.⁹⁷ Toplantıya Vali ve Belediye Reisi Doktor Lütfi Kırdar, Parti Vilayet İdare Heyeti Reisi Fikret Sılay, eski Rektör Cemil Bilsel, üniversite profesörleri ile kalabalık bir halk topluluğu katılmıştır. Hazırlanan programa göre üniversite rektörü Tefik Sağlam kısa bir nutuk ile Lozan’ın değerini anlatmış, Milli Mücadele günlerinin Lozan’da aldığı paha biçilmez kıymeti ifade etmiştir. Bu büyük zaferi Türk Milletine kazandıran Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü’ye şükran ve minnet duyguları dile getirilmiştir. Törenin devamında Enstitü Müdürü Profesör Muammer Raşit Lozan’ı çeşitli açılardan değerlendirmiştir. Muammer Raşit: “İnönü’nün Lozan’da kazandığı bu zafer asırları deviren bir inkılaptır. Böyle büyük bir zaferi ancak İnönü kıratında bir şahsiyet kazanabilirdi. Dünyanın geçirmekte olduğu bu feci günlerde bizi sulh ve barış içinde yaşatan Lozan kahramanı Ulu Milli Şef’i saygı ile selamlarım” sözleriyle alkışlar içerisinde

⁹⁴ Necmeddin Sadak, “Dünyanın Bu Kara Günlerinde Lausanne Sulhunun Bizim İçin ve Herkes İçin Derin Manası Vardır”, *Akşam*, 23 Temmuz 1943, 2.

⁹⁵ Numan Menemencioğlu, “Lozan İnönü’dür”, *Akşam*, 24 Temmuz 1943, 1.

⁹⁶ Numan Menemencioğlu, “Lozan İnönü’dür”, *Akşam*, 24 Temmuz 1943, 1.

⁹⁷ “Lozan Günü”, *Tanin*, 23 Temmuz 1944, 3.

konuşmasını tamamlamıştır. Daha sonra Samsun Milletvekili ve eski üniversite Rektör Cemil Bilsel Lozan'a dair bir konuşma yapmıştır. Bilsel konuşmasında:

“Her savaş bir barışla biter, fakat her barış insanı beklenen huzura kavuşturmaz. İhtiraslar, gafletler buna mani olur. Ne mutlu bize ki, bugün 21.nci yılını kutladığımız Lozan zaferi, bugün de terütazedir, yarın da terütaze kalacaktır. Lozan zaferi yalnız Türk milleti için bir barış değil, bütün milletler için bir barış ilhamıdır.”⁹⁸

Sözleriyle Lozan barışının üzerinden yirmi bir yıl geçmesine rağmen hala varlığını devam ettiren ve diğer devletler içinde barış ilhamı olan bir antlaşma olduğuna vurgu yapılmıştır. Üniversite öğrencilerinden iki genç, gençlik gözüyle Lozan'ı anlatmışlar, Lozan'ın kazanımlarını kıymetli bir emanet bildiklerini belirtmişlerdir.⁹⁹ Hüseyin Cahit Yalçın “Lausanne Günü” başlığı ile kaleme aldığı yazıda Türk vatanının yirmi sene evvel Lozan'da imzalanan sulh muahedesiyle tesis edildiğini belirtmiştir. Lozan barış antlaşmasını harp meydanında Türk milletinin kazandığı zaferin resmen tanınması ve Yeni Türkiye'nin temellerinin atılması şeklinde değerlendirmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın yazısında:

“Cumhuriyet Türkiye'si dünyaya numune olacak bir itidal, basiret ve nefse hâkimiyet örneği verdi. Hayal peşinde koşmadı; intikam düşünmedi. Realiteyi gördü, anladı ve samimiyetle kabul etti. Bu, olgunluk çağına gelmiş, tecrübelerden ders almış, başına iyi mürşit ve rehber seçmesini bilmiş Türk milleti için yüksek bir kabiliyet delilidir. Türk Cumhuriyeti kendi hudutları içinde ve etrafında ki komşular arasında sulhun, dostluğun, iyi anlaşmanın bir şampiyonu rolünü gördü. Az bir müddet zarfında mahdut mali imkânlarla bu yoksul ve harap memleket içinde yapılan icraat ve elde edilen muvaffakiyetler bir harika sayılmaya layıktır. Lausanne'da istiklal ve hürriyet hakkını tanıtan ve Avrupa devletler ailesi içinde mevkiini alan Türkiye kazandığı istiklale layık olduğunu ispat etmiştir. Bugün Lausanne sulhu ile birlikte kutladığımız Montreux muvaffakiyeti işte bu liyakatin bize temin etmiş olduğu neticelerdendir. Türk politikası Lausanne yaratan ellerde, hiç istikametini değiştirmeden gittikçe azim ve iradesini daha kuvvetlendirerek, gözü önündeki ideale doğru yürümekte devam ediyor”

Sözleriyle Lozan sulhu ile istiklalini kazanan ve bu hakkı Avrupa'ya da tanıtan Türkiye'nin hedeflerine doğru ilerlemeye devam ettiği ifade edilmiştir. Türkiye'nin demokrasi davasına bağlı, İngiltere ile müttefik, liberal memleketlerle dost Rusya ile uyumlu görünüyorsa bunun Lozan'da yaratılan ruha borçlu olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁰ “Lozan Günü” başlığı ile verilen haberde üniversite ve Halkevlerinde bu büyük günün anlam ve önemini belirten konferansların verileceği bildirilmiştir. Lozan'ın bir antlaşma olmaktan çok tarihlere geçmiş bir zafer olduğuna değinilerek Mondros mütarekesi ve Sevr muahede projesi ile bedbaht bir sona götürülmek istenen Türk milletinin bu haksızlığı yok etmek için kalkınarak yaptığı bir mücadeleye son veren bir antlaşma olduğu ifade edilmiştir.¹⁰¹ Lozan gününün tüm yurttaki çeşitli etkinliklerle kutlanacağı belirtilerek bugünü Türk milletine kazandıran Atatürk ve Milli Şef İsmet İnönü'ye sonsuz minnet duyguları sunmanın bir mukaddes vazife olduğu aktarılmıştır.¹⁰² Lozan zaferinin yıldönümü münasebetiyle yurdun farklı şehirlerinde Halkevlerinde törenler yapılmış konferanslar verilmiştir. 29 Temmuz 1944 tarihli belgede, Balıkesir Halkevi Başkanı Abdi Ağabeyoğlu tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda Lozan muahedesinin kutlanmasına dair bilgi verilmiştir. Söz konusu yazıda:

“Türk tarihine eşsiz olaylar halinde geçecek olan 24 Temmuz Lozan ve 21 Temmuz Montrö büyük günlerimiz evimizde aşağıda yazılı program dâhilinde kutlanmıştır. Evimizi dolduran yüzlerce vatandaştan başka şehrin muhtelif yerlerindeki altı hoparlörle on binlerce vatandaş söylevleri dinlemişlerdir. Söylevlerden sonra bir piyes ve bir komedi temsil olunmuştur. Bu vesile ile üstün saygılarımı sunarım.”¹⁰³

Tören programı: “1. Tören saat 21.30 da başlayacaktır 2. Lozan: Avukat Esat Budakoğlu CHP kaza reisi, 3. Montrö: Öğretmen Cemil Ataklı, 4. Vazife: Piyesi, 5. Hop Efendim: Komedi” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁰⁴ 25 Temmuz 1944 tarihli belgede Çanakkale Halkevi Reisi Halil Dilmaç tarafından gönderilen yazıda Halkevinin 20 Temmuz 1936

⁹⁸ “Lozan'ın Yıldönümü Hararetle Kutlandı”, *Tanin*, 25 Temmuz 1944, 3.

⁹⁹ “Lozan'ın Yıldönümü Hararetle Kutlandı”, *Tanin*, 25 Temmuz 1944, 3.

¹⁰⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, “Lausanne Günü”, *Tanin*, 24 Temmuz 1944, 1.

¹⁰¹ “Lozan Günü”, *Vatan*, 24 Temmuz 1944, 1.

¹⁰² “Lozan Günü”, *Tanin*, 24 Temmuz 1944, 1.

¹⁰³ *BCA*, 490-1-0-0/237-942-1-1, (29.07.1944).

¹⁰⁴ *BCA*, 490-1-0-0/237-942-1-1, (29.07.1944).

Montrö Boğazlar Zaferinin 8. ve 24 Temmuz 1923 Lozan sulhu imzasının 21. yıldönümünün kutlandığı bildirilmiştir. Düzenlenen her iki törene de vali, generaller, subaylar memurlar ve halk kitlesi katılmıştır. Törenlerde söylevlerle büyük eserlerin hatıraları canlandırıldıktan sonra içinde bulunulan İkinci Dünya Savaşının devam etmesi nedeniyle Türk milleti ve diğer dünya milletleri arasında mukayeselerin yapıldığı aktarılmıştır. Yazının devamında Lozan sulhun de ki başarısı nedeniyle Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye hitaben:

“Milletimizin saadet ve refah amillerinin ancak milli bir vahdetle bütün halkımızın Ulu şefimizin etrafındaki topluluk olduğu O Milli Şefimiz ki 1921 de cephede süngüsü ile 1923 de Lozan da kalemi ve zekâsı ile milletini istiklale kavuşturan ve şimdi de milletini yine refah içinde yaşatan bir idarenin başında bulunan şef olduğu tebarüz ettirildiğini arz eder, derin hürmetlerimi sunarım.”¹⁰⁵

Sözleriyle İsmet İnönü'ye duyulan saygı ve şükran duyguları bildirilmiştir.¹⁰⁶ Şehremini Halkevinde akşam saat 21.00'da Halkevinin Dil ve Edebiyat kolu başkanı öğretmen Neriman Kurtbay tarafından Lozan ile ilgili dikkatle dinlenen bir konuşma yapılmıştır. Eminönü Halkevinde akşam saat 21.00'da yapılan tören İstiklal Marşı ile başlamış idare heyeti azasından Şevket Evliyagil Lozan ve Montrö hakkında bir konferans vermiştir. Ayrıca şiirler okunmuş ve iki perdelik 'Şenlik Palas' adlı komedi sunulmuştur.¹⁰⁷

7. 1945 Yılı Lozan Günü Kutlamaları

Lozan'ın 22. yıldönümü 1945 yılında memleketin her köşesinde yapılan törenlerle kutlanmıştır. “Lozan Zaferi” başlığı ile yer verilen haberde ‘mesut günün 22. yıldönümünü bugün kutluyoruz’, denilmiştir. Savaş meydanlarında Mehmetçiğin süngüsü ile kazanılan zafer, Lozan'da kazanılan zaferle tamamlanmış ve tüm dünyaya bir kere daha kabul ettirilmiştir. Lozan, Türklerin iki asırdan beri eşit şartlar altında imzaladığı ilk antlaşma olması bakımından önemli bir kıymet taşımaktadır. Milli birlik ve beraberlik düşüncesi ile hareket eden Türk milleti, Lozan'da şerefli bir barış ile bütün milletin nazarında hak ettiği mevkii ve itibarı da kazanmıştır. Lozan gününün yıldönümü kutlamaları kapsamında, üniversitede Devletler Hukuku Enstitü salonunda büyük bir törenin yapılacağı ve törenin rektör Tefik Sağlam tarafından açılacağı bildirilmiştir. Enstitü Müdürü Muammer Raşit'in Lozan günü ve Eskişehir milletvekili Yavuz Abadan'ın Lozan barışı üzerine konuşma yapacakları aktarılmıştır.¹⁰⁸ Törene Başbakan Şükrü Saracoğlu, Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, parti genel kurulundan Hasan Reşit Cankut, profesörler ve kalabalık bir gençlik kitlesi katılmıştır.¹⁰⁹ Törende Rektör Tefik Sağlamın konuşmasının ardından sözü Devletler Hukuku Enstitüsü Müdürü Profesör Muammer Raşit Seviğ'e bırakmıştır. Osmanlı imparatorluğunun çöküş sebeplerini kısaca anlatan Muammer Raşit, Lozan'ın önemini belirten bir konuşma yapmıştır. Savaş meydanında büyük kahramanlıklar gösteren Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün barış antlaşması sırasında da dünyanın yüksek diplomatlarıyla siyaset sahasında kudretli bir diplomat olarak nasıl mücadele ettiğine temas etmiştir.¹¹⁰ Muammer Raşit Seviğ konuşmasında: “*Şüphe ile güvensizlik ile telakki edilmiş ıslahat ve inkılaplarımızın hepsi gerçekleşti. Türk kudreti yabancı parasına, yabancı vesayetine asla muhtaç olmaksızın bütün güçlükleri yenmiştir. Bu olaylar hep Lozan'ın sayesinde. Lozan sayesinde hürriyetimize, istiklalimize uzanan her kötü eli kırıp parçalayabiliriz*” demiştir.¹¹¹ “Daha sonra kürsüye gelen Eskişehir Milletvekili Yavuz Abadan, Lozan barışı hakkında uzun bir konuşma yapmıştır. Başbakan Şükrü Saracoğlu üniversiteli gençlerle sohbet etmiştir. Başbakan Şükrü Saracoğlu, Vali ve Belediye Reisi Lütfi Kırdar ile birlikte Florya'ya gitmek üzere hareket etmiştir. Lozan barışının yıldönümü nedeniyle Üsküdar Halkevi tarafından da bir tören yapılmıştır.¹¹² Törenden sonra Beyazıt'ta ilkokullar gezici sergisi gezilmiştir. Kurdelesi Başbakan tarafından kesilen sergi açılmadan önce Lütfi Kırdar bir konuşma yapmıştır. Kırdar konuşmasında:

“*Savaş alanında milletin makûs talihini yenen, Lozan'dan milletin istiklalini ve hakkını tanıtan, ilköğretim hamlesiyle başardığı iki büyük davayı tamamlayan İnönü'ye Lozan gününde ilkokul öğretmen ve çocuklarının hazırladıkları İllokullar Gezici Sergisi önünde İstanbullular adına bir kere daha saygı ve minnetlerimizi sunarım. Lozan olmasaydı savaş alanında kazanılan zafer yarım kalırdı, ilköğretim hamlesi olmasaydı Lozan gibi eşsiz bir*

¹⁰⁵ BCA, 490-1-0-0/237-942-1-2, (25.07.1944).

¹⁰⁶ BCA, 490-1-0-0/237-942-1-2, (25.07.1944).

¹⁰⁷ “Lozan'ın Yıldönümü Hararetle Kutlandı”, *Tanin*, 25 Temmuz 1944, 3.

¹⁰⁸ “Lozan Zaferi”, *Vatan*, 24 Temmuz 1945, 1.

¹⁰⁹ “Lozan Günü”, *Vatan*, 25 Temmuz 1945, 1.

¹¹⁰ “Lozan Günü”, *Vatan*, 25 Temmuz 1945, 3.

¹¹¹ “Lozan Günü”, *Tanin*, 25 Temmuz 1945, 3.

¹¹² “Lozan Günü”, *Vatan*, 25 Temmuz 1945, 3.

*eserin mesut sonuçlarını istediğimiz ölçüde almak mümkün olmayabilirdi*¹¹³ sözleriyle konuşmasını tamamlamıştır. Başbakan sergiyi çok beğenmiş ilgili kişileri tebrik etmiştir. Lozan Barışı münasebetiyle halkevlerinde gündüz ve gece törenler düzenlenmiştir. Çeşitli konuşmalar yapılmış, piyesler tertip edilmiştir.¹¹⁴ CHP Genel Sekreter Vekili Kırklareli Milletvekili N. Kansu tarafından 7 Temmuz 1945 tarihli 'Halkevi Başkanlığına' başlığı ile ele alınan yazıda, Halkevleri ve odalarının her yıl kutladıkları günler arasında Lozan ve Montrö günlerinin de olduğu ve Lozan'ın kutlandığı 24 Temmuz'da Montrö'nün de kutlandığı belirtilmiştir. Yazının devamında:

"Türk istiklal ve geleneğinin iki önemli belgesi olan bu iki antlaşmanın değerini ve büyüklüğünü her yıl olduğu gibi bu yıl da aydınlarımız Halkevlerinde ve Halkodalarında halka anlatacaklar ve bu iki siyasi anıtla Türk milletinin neler kazandığını açıklayacaklardır. Bu konuşmaları hazırlamada kaynak olma bakımından aşağıda bazı eserleri hatırlatıyorum. Bunlardan başka gazetelerde ve dergilerde bu konular etrafında yazılmış yazılardan da faydalanmak mümkündür. Hazırlık konuşmalarının faydası büyük olduğu için şimdiden arkadaşlarımı uyarır ve başarılar dilerim."¹¹⁵

Sözleriyle Lozan yıldönümlerinin önemine binaen 1945 yılındaki kutlamaları için yapılması gereken hazırlıklara dair önerilerde bulunulmuştur.¹¹⁶ Lozan konuşması için tavsiye edilen kaynaklar arasında Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk adlı eseri, Cemil Bilsel'in Lozan, Hikmet Bayur'un inkılap dersleri notları, Etem Menemencioglunun devletler umumi hukuku, Ali Naci Karacan'ın Lozan Konferansı ve İsmet Paşa adlı eserler yer almıştır. Montrö konuşması için ise Ali Şükrü Esmet'in Montrö konuşmaları önerilmiştir.¹¹⁷ Ankara Halkevi tarafından Lozan'ın 22. yıldönümü nedeniyle tören tertip edilmiştir. 18.00'da başlayan kutlama törenine Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri vekili Nafi Atuf Kansu, Parti Müstakil Grup Vekili Ali Rana Tarhan ile milletvekilleri, Basın ve Yayın Umum Müdürü ve kalabalık bir halk kitlesi katılmıştır. İstiklal Marşının okunmasının ardından Erzincan milletvekili Behçet Kemal Çağlar günün manevi değerini ifade eden bir konuşma yapmıştır.¹¹⁸ Behçet Kemal Çağlar sık sık alkışlarla kesilen konuşmasında şu ifadelere yer vermiştir:

"Lozan yenenin yenilene dilediği gibi yazdırdığı bir kâğıt değildir. Lozan lütuf olarak taviz olarak verilmemiştir. Bir milletin teni ve kanyla kazanılmış bir şanlı barış vesikasıdır ki, biz onu dünyanın elinden gerçi zorla kopardık fakat bütün dünyaya gönül rızasıyla imzalattık. Birinci Cihan Harbi denen korkunç yer sarsıntısından yıkılan büyük varlıklar içinde ilk olarak silkinip kalkan Türk Milleti, Lozan'la öyle bir devlet binası kurdu ki, ondan korkunç, ondan beter ikinci bir yer sarsıntısını, ikinci cihan harbi, bu binanın bir kiremidini bile savuramadı! Büyük yapıcı ve yaratıcı Türk milletine, delme takma çerden çöpten bir şey yapmak elbette yaraşmazdı. Cihan galiplerinin yaptığı birinci teklif Sevr böyle berbat bir şeydi. Türk milleti onu daha yerde debelenirken reddetmesini bildi. O cihan harbinin galipleri tarafından ikinci teklif Birinci İnönü Zaferinden sonra yapıldı. O da Sevr'den pek farklı değildi. Bu sefer Türk milleti onu bir yeni zaferle, İkinci İnönü zaferiyle cevaplandırdı, reddetti. Üçüncü teklif Sakarya zaferinden sonra yapıldı; o da milli misak esaslarımıza aykırı idi; o da yalnız sözle değil gene yeni bir zaferle, Dumlupınar zaferiyle cevabını aldı, reddedildi. Lozan, ne yalnız İsviçre'de bir şehrin ne sadece bir muahedenin adıdır. Lozan Türkün barışı olduğu kadar o günkü gafil garplıların yağmına garplılığın zaferidir. Lozan hakkın ve hürriyetin zaferidir. Lozan insanlığın zaferidir."¹¹⁹

Daha sonra radyoevi korosu tarafından halk türküleri söylenmiştir.¹²⁰ Lozan yıldönümlerinde yapılan tören programlarının genelinde törene İstiklâl Marşı'yla başlanması ve Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere yeni kurulan Türk devletine emeği geçenler için iki dakikalık saygı duruşunda bulunulması gibi esaslara dikkat edilmiştir.¹²¹ Atatürk dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlayan Lozan günü kutlamaları sonraki yıllarda

¹¹³ "Lozan Günü", *Tanin*, 25 Temmuz 1945, 3.

¹¹⁴ "Lozan Günü", *Tanin*, 25 Temmuz 1945, 3.

¹¹⁵ *BCA*, 490-1-0-0/5-26-29-1-1, (07.07.1945).

¹¹⁶ *BCA*, 490-1-0-0/5-26-29-1-1, (07.07.1945).

¹¹⁷ *BCA*, 490-1-0-0/5-26-29-1-1, (07.07.1945).

¹¹⁸ "Lozan Sulhu Yıldönümü Ankara Halkevinde Parlak Bir Suretle Kutlandı", *Tanin*, 25 Temmuz 1945, 2.

¹¹⁹ "Lozan Günü'nü Kutladık", *Ulus*, 25 Temmuz 1945, 5.

¹²⁰ "Lozan Sulhu Yıldönümü Ankara Halkevinde Parlak Bir Suretle Kutlandı", *Tanin*, 25 Temmuz 1945, 2.

¹²¹ Aydın, "Milli Gün Kutlamalarına", 66.

da kutlanmaya devam etmiştir. Lozan konferansında Türk heyetinin başkanı olarak görev alan İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı yıllarında Lozan antlaşmasının yıldönümlerine özel bir önem verilmiştir.¹²²

Sonuç

Türk milleti, Lozan'da imza edilen şerefli bir sulh ile tüm dünya devletleri nazarında hak ettiği mevki ve itibarı kazanmıştır. Lozan'da siyasi, askeri, hukuki, ekonomik tüm sahalarda elde edilen kazanımlarla genç Türkiye Cumhuriyeti istiklaline kavuşmuştur. Türkiye'de 1939-1945 yılları arası dönemde Lozan Günü yıldönümleri tüm yurttan coşkulu ve görkemli törenlerle kutlanmıştır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Lozan görüşmelerinin sürdürülmesi ve Lozan antlaşmasının imzalanmasında göstermiş olduğu çaba ve kararlılık ile bu dönemde adından övgüyle söz ettirmiştir. Lozan gününün yıldönümü kutlamalarında Mustafa Kemal Atatürk'ten sonra Lozan zaferinin kazanılmasında büyük pay sahibi olan İsmet İnönü'ye dönemin basınında geniş yer verilmiştir. Lozan antlaşmasının Türk milleti için taşıdığı anlam ve değer söz konusu anma günlerinde üzerinde durulan ortak nokta olmuştur. Yurdun her köşesinde kutlanan Lozan günü, Türk milletinin varlığı ve bağımsızlığını belgeleyen gün olması nedeniyle yapılan törenler de önem ve özen verilen, coşku ve sevinçle kutlanan gün olmuştur. Lozan günü kutlamalarında memleketin her yerinden bildirilen telgraflarda İstiklal Savaşını taçlandıran Lozan barışının büyük küçük tüm şehir, kasaba ve köylerde heyecan ve içtenlikle kutlandığı aktarılmıştır. Tüm yurttan binlerce kişinin katılımı ile yapılan törenlerde, halkın temsilcileri tarafından söylenen konuşmalar da Lozan'ın hem milli hem de uluslararası açıdan önemine vurgu yapılmıştır. Yapılan törenlerde, okunan şiirler, halka yönelik konuşmalar, düzenlenen etkinlikler, sunulan tiyatro gösterileri ile İkinci Dünya Savaşının devam ettiği bu zorlu yıllarda, halk nazarında Lozan'ın taşıdığı kıymet çok daha fazla hissedilmiştir. Özellikle basında yer alan haberlerde Lozan gününe dair Cumhurbaşkanı İsmet İnönü vurgusu ve ona duyulan bağlılık sıklıkla dile getirilmiştir. Yapılan haberlerde Lozan antlaşmasının Türkiye'nin hem iç siyasetinde hem de dış politikasında taşıdığı derin ve kıymetli anlama atıflar yapılmıştır. Lozan günü kutlamalarında değinilen bir diğer ortak husus ise Lozan sulhuyla Birinci Dünya Savaşının galip devletleri tarafından Türkiye'ye dayatılmaya çalışılan haksızlıkların bertaraf edilerek hürriyet ve istiklal kazanılmış olduğudur. Ayrıca Lozan'ın bir hak ve adalet sisteminin sınırlarını ihtiva eden ve içerisinde boğazlar, hukuk, ticaret, mübadele, güvenlik başta olmak üzere Türkiye için hayati önem taşıyan birçok konuyu kapsamı da bu muahedeyi değerli kılmıştır. Lozan'da Misak-ı Milli ile tespit edilen dilek ve gayelere ulaşıldığı da yıl dönümü kutlamalarında temas edilen bir diğer nokta olmuştur. Lozan zaferinin mahiyetini ve kıymetini anlamak için Lozan'ı, Sevr ile mukayese etmek gerekliliğine değinilerek içerikleri tamamen bambaşka olan iki muahedenin hükümlerine değinilmesi sonucunda kazanılan büyük davanın değerinin anlaşılacağı vurgulanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından sonra cumhurbaşkanlığı görevine İsmet İnönü seçilmiş aynı dönemde 1939-1945 yılları arasında İkinci Dünya Savaşı ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşının yaşandığı yıllarda dünya zorlu bir süreçten geçmiş Lozan'ın Türkiye'ye sağladığı kazanımlar sayesinde Türkiye'nin süreci en az zararlarla atlattır. Dünyanın özellikle 1939 da başlayıp 1945'e kadar devam eden, hızı gittikçe artan ve genişleyen bir ateş çemberi içerisinde iken Türkiye'nin Lozan ile barış içinde ve barışa bağlı kaldığı vurgulanmıştır. İkinci Dünya savaşının sıcak bir şekilde devam ettiği bu yıllarda Lozan muahedesinin kıymeti ve değeri Türk milletince daha fazla anlaşılmıştır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye duyulan minnet ve şükran duygusu basında çıkan haberlerde, halkevlerinde yapılan kutlamalarda ve yapılan törenlerde sıklıkla dile getirilmiştir. Lozan'da İsmet İnönü kendi haklarını çoktan kazanmış bir devleti tanıtmaya çalışmıştır. Lozan'da tam istiklal ve hâkimiyet kazanılmasaydı bütün iyi niyet ve gayretlere rağmen Türkiye'nin, yabancı imtiyaz ve yabancı sermayenin esiri olacağına değinilerek Sevr ile Türkiye'ye yaşam hakkı tanımayan devletlerin Lozan Antlaşması ile bu hakkı teslim ettiklerine vurgu yapılmıştır. Lozan'da istiklal ve hürriyet hakkını elde eden ve bunu Avrupa'ya tanıtan Türkiye, Avrupa devletleri ailesi içinde istiklale layık olduğunu ispat etmiş ve dünya sulhunu bozmayarak Lozan'a sadık kalmıştır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

¹²² Gökgöz, " Belleklerden Silinmeye Yüz Tutan", 111.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Telif Eserler

Abadan, Yavuz. "Bugünkü Şartlar Karşısında Lozan'ın Değeri", *Cumhuriyet*. 24 Temmuz 1942.

Akandere, Osman. *Milli Şef Dönemi*, İstanbul: İz Yay., 1998.

Akın, Fehmi. *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.

Atay, Falih Rifki. "Lozan'ın Kazançlarından", *Ulus*. 27 Temmuz 1940.

Atay, Falih Rifki. "Lozan'ın Yıldönümünü Kutlayalım!", *Ulus*. 24 Temmuz 1940.

Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam (1938-1950)*. II. Cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi, 9. Baskı, 2007.

Aydın, Mehmet Korkud. "Milli Gün Kutlamalarına Bir Örnek Olarak Lozan Günü Kutlamaları (24 Temmuz 1939)", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 49 (2020): 54-75.

Bilsel, Cemil. *İsmet İnönü Büyük Devlet Reisi*. İstanbul: Kenan Basımevi, 1939.

Boratay, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*. Ankara: İmge Kitabevi, 22. Baskı, 2016.

Çavdar, Tevfik. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, Ankara: İmge Kitabevi Yay., 4. Baskı, 2004.

Deringil, Selim. *Denge Oyunu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, 2003.

Dinçer, İbrahim. *Türkiye'nin Ekonomik Sorunları*. İstanbul: Dizerkonca Matbaası, 1968.

Ertan, Temuçin Faik. "Sevr ve Lozan Antlaşmaları Hakkında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Atatürk Yolu Dergisi*. 58 (2016): 21-37.

Gökgöz, Gurbet. "Belleklerden Silinmeye Yüz Tutan Bir Gün: Lozan Sulh Bayramı", *ÇTAAD*. X/22 (2011) : 95-114.

Kal, Nazmi. *İsmet İnönü Televizyona Anlattıklarım*. Ankara: Bilgi Yay., 1993.

Karanakçı, Safaeddin. "Mesut Bir Yıldönümünde: Lozan Zaferi ve Kapitülasyonlar", *Ulus*. 24 Temmuz 1940.

Karatepe, Şükrü. *Tek Parti Dönemi*, İstanbul: İz Yay., 3. Baskı, 2001.

Kayra, Cahit. *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü 1923-1950*. I. Cilt, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2013.

Kayra, Cahit. *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 7. Baskı, 2021.

Kırmacı, A. Nebahaddin. *Yetmiş Beş Yılda Üç İnönü*. İstanbul: Anıl Matbaası, 1959.

Menemencioğlu, Numan. "Lozan İnönü'dür", *Akşam*. 24 Temmuz 1943.

Nadi, Yunus. "Lozan'ın Manası", *Cumhuriyet*. 24 Temmuz 1942.

Okyar, Osman, Seyitdanlioğlu, Mehmet. *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye - Fethi Okyar'ın Anıları*. Ed. Emre Yalçın. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1997.

Sadak, Necmeddin. "Dünyanın Bu Kara Günlerinde Lausanne Sulhunun Bizim İçin ve Herkes İçin Derin Manası Vardır", *Akşam*. 23 Temmuz 1943.

Selek, Sabahattin. *İsmet İnönü Hatıralar*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2. Basım, 2006.

Sertel, M. Zekeriya. "Lozan'dan Bugüne", *Tan*. 24 Temmuz 1939.

Seydi, Süleyman. *1939-1945 Zor Yıllar*, Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2006.

Thornburg, Max Weston. *Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi*. Çev. Nail Artuner. Ankara: Ziraat Bankası Yay., 1950.

Tokgöz, Erdinç. *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)*. Ankara: İmaj Yay., 7. Baskı, 2004.

Tökin, Füzuran Hüsrev. *Türkiye'de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)*. İstanbul: Elif Yay, 1965.

Tuncer, Hüner. *İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2. Basım, 2012.

Turan, İlhan. *İsmet İnönü ve Tek Dereceli İlk Seçimler (1946- 1950- 1954- 1957) Üzerine Seçmeler*. Ankara: İnönü Vakfı Yay., 2002.

Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi*, Ankara: Bilgi Yay., 1995.

Uğur, Necdet. *İsmet İnönü*. İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1995.

Ünal, Kemal. "Dün Kutladığımız Lozan", *Ulus*. 25 Temmuz 1940.

Yalçın, Hüseyin Cahit. "Lausanne Günü", *Tanin*. 24 Temmuz 1944.

Yavuz, Mehmet Niyazi. *Şef*. Ankara: Lotus Yay., 2006.

Yazman, M. Öğüt. *Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*. Ankara: Tisa Yay., 1974.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Tan

Tanin

Ulus

Vatan

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu,71 (2022), 396-400.

Geliş/Received: 03.07.2022

Kabul/Accepted: 21.07.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1139979

(Kitap İncelemesi/Book Review)

MEHMET ARIF DEMİRER. *TURKISH-ARMENIAN RELATIONS (1914-1921)* *FACING ALL THE FACTS*. 2ND REVISED EDITION. ANKARA: SONÇAĞ PUBLISHING PRINTING, 2022.

MUHAMMET KEMALOĞLU*

* Dr. TRT Kurumu Genel Müdürlüğü, muhammetkemaloglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7542-7517.

“Turkish-Armenian Relations (1914-1921) Facing All The Facts, Sonçağ Publishing Printing, March, 2022” adlı İngilizce eser Mehmet Arif Demirer tarafından kaleme alınmıştır. 12 Aralık 1930 doğumlu olan Demirer, 1961 yılında Cambridge Üniversitesi'nden Makine Mühendisi olarak Onur Derecesi ile mezun olmuş ve 1963-1964'te İleri Mühendislik Sertifikası kursunu başarıyla tamamlamıştır. 1983-1986 yılları arasında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde kendi tasarladığı Teknoloji Transferi dersini vermiştir. 1996'dan beri Kemalist-Demokrat Türkiye Dergisi'nin sahibi ve yazar olup, yedisi Ermeniler üzerine olmak üzere 68 kitap yayınlamıştır.

“Turkish-Armenian Relations (1914-1921) Facing All The Facts” adlı kitap, “Contents, Foreword-Confessions By Two Armenians, Appendices, Annexes, References and Index of Major Events and Main Actors During 1914-1921”¹ kısımlarından oluşmaktadır. Demirer ayrıca eserinde belgelerin yanında haritalardan da yararlanmıştır.

Önsözünde, “7 Yılın (1914-1921, 84 ay) tüm GERÇEKLERİ ile yüzleşmedikçe, 1915-1916'nın 7 ayında neler olup bittiğini anlayamayacaksınız. Bu kitap tüm gerçekleri masaya koyar. Hepsiyle yüzleşmeye davetlisiniz.”² der.

Chapter 1-Introduction kısmında, Ermenistan Cumhuriyeti'nin Washington Büyükelçisi Pastrımacıyan'ın, 1918 sonunda Hairenik tarafından Boston'da yayınlanan “Why Armenia Should be Free” adlı 45 sayfalık eserindeki (sayfa 23); “...uzun ve yoğun bir istişareden sonra Ermeniler, Rus ordularına mümkün olan her şekilde yardım etmeye karar verdiler...” ifadesiyle Ermenilerin, Ruslara verdiği desteği ortaya koyar ve devamında Kaçaznuni'nin, “1914 sonbaharında Ermeni gönüllü çeteleri örgütlenip Türklere karşı savaştılar çünkü örgütlenmekten ve savaşmaktan kendilerini alıkoyamadılar. Bu, Ermeni halkının bütün bir nesil boyunca beslediği psikolojinin kaçınılmaz bir sonucuydu”³ açıklamasını getirir.

Demirer, Ermeni konusunu yedi yıllık dönemde ve dört önemli Ermeni'nin eserleri⁴ ekseninde inceler. Arif Demirer, ikinci önemli şahıs ve eser olarak, Aharonian (Kıdemli Ermeni Devlet Adamı, Sevr Antlaşması'nı Ermenistan Cumhuriyeti adına imzalamıştır) ve Aharonian'ın Memorandum'undan bahseder. Bu eserde, George Nasmyth'in icat ettiği ve Giriş bölümünde detaylandırdığı “Denizden Denize Ermenistan” haritasının olduğunu söyler. Üçüncü olarak, Kaçaznuni (ilk Ermeni başbakan): “*The Manifesto, The ARF Has Nothing to do Anymore*”, adlı eseri anlatır. Eser, 1923'te Viyana'da yayımlanmış olup, orijinal nüshası TBMM Kütüphanesi'nde (TBMM) bulunmaktadır. Kaçaznuni'nin, 1920 Savaşı konusunda gerçekçi, ancak 1915'te olanlar konusunda büyük ölçüde yanıldığını söyler. Kaçaznuni'nin, 1915'te olanları bir katliam olarak görmesini, Trabzon Konferansı'nda (Mart 1918) Doğu Anadolu Ermenileri için özerklik talep etmesi üzerine eleştirir. Eğer Doğu Anadolu'da Ermeni kalmadı ise neden Ermeniler için özerklik ve toprak talep ettiğini sorgular. Dördüncü Ermenice eser, Khatisian (ikinci Ermeni Başbakan)'ın kitabı “*The Birth and Development of the Republic of Armenia*”dır. Khatisian, Paris'te yaşarken Atina'da yayımlanmıştır. 20 bölümden oluşan bu eserde Türk-Ermeni ilişkilerini içeren 12 bölüm bulunmaktadır.

İlk yayın olarak, 1918 sonunda Hairenik tarafından Boston'da yayınlanan Pastrımacıyan'ın 45 sayfalık kısa bir kitabından örnekler verir. Demirer, “Ermenistan Neden Özgür Olmalı” adlı eser için, “Bu kısa kitap, şans eseri Kaçaznuni ve Khatisian'ın kitaplarıyla düzeltilebilecek büyük ve küçük yalanlarla doludur” der.

“**Two Real Eye-Witnesses of The 1915-1916 Events**” adlı birinci bölümün ilk alt başlığında, 3rd Army Chief of Staff, Lt. Colonel, Dr. (Jur.) Felix Guse'nin “*Der Armenischer Aufstand 1915 und seine Folgen (Armenian Rebellion 1915 and its Consequences)*” adlı eseri ile Prens Nikolajeviç Şakhovski'nin General Vorontsov Dashkov'a, 8 Ekim 1916'da gönderdiği telgrafları açıklar.

Türk-Ermeni ilişkilerindeki 7 yıllık Dönemi (1914-1921), “**Overview of The 7 Eventful Years**” alt başlığı altında açıklamaya çalışır. 8 Şubat Yeniköy Antlaşması ve Ağustos sonu Taşnak Partisi Kongresi'ni, Vratisian'ın Ankara'ya yazdığı 18 Mart 1921 tarihli 4 Mektubu'nu, 20 Nisan 1915'te Van'da başlayan ve Doğu Anadolu'nun Rus işgaline yol açan İsyanları, Birinci Dünya Savaşını, Türk-Ermeni Savaşları ve Batum Barış Antlaşması ile 1920 Türk-Ermeni Savaşı ile Gümrü Barış Antlaşmasını, Brest-Litovsk, Sovyet Rusya ile Savaşın sona ermesini, Osmanlı İmparatorluğu ile Sevr Barış Antlaşmasını irdeler.

“Geçici Tehcir ve İskân Kanunı”nın uygulandığı 7 aylık dönemde -1915'in ikinci yarısı ve 1916'nın başı-486.000 Ermeni'nin güvenli bir şekilde Suriye eyaletine yerleştirildiğini yazar.

¹ Demirer, *Turkish-Armenian Relations*, 4.

² Demirer, *Turkish-Armenian Relations*, 1.

³ Demirer, *Turkish-Armenian Relations*, 6-9.

⁴ Demirer, *Turkish-Armenian Relations*, 10.

“The 1915 Armenian Population in Turkey (Thrace And Anatolia)” başlığı altında Türkiye’deki Ermeni nüfus ortaya konur.

“Turkish and Armenian Sources Excluded

Vital Cuinet: 1.475.011 (La Turquie d’Asie, I-IV, Paris 1892)

Felix Weber: 1.000.000 (Glärner Nachrichten und der freie Glärner, 20 Oct. 1896- Schweiz)

H. F. B. Lynch: 1.325.246 (H.B. Lynch, Armenia, Travels and Studies, Vol. II, pp. 412-413 &428, 1911)

Lodovic de Constenson: 1.383.779 (Lodovic de Contenson, Chretiens et Musulmans, p. 150, 1901)

Encyclopedia Britannica: 1.500.000 (1910 Edition. 43 years later when an Armenian became chief editor, in the 1953 Edition: 2.500.550 !)

Lodovic de Constenson: 1.400.000 (Lodovic de Contenson, Les Reformes en Turquie d’Asie, 1913)

Justin McCarthy: 1.612.000 (Turks and Armenians, page 9, 2015)

Stanford J. Shaw: 1.294.851 (“The Ottoman Census System and Population, 1831-1914”, p. 13)

David Magie: 1.479.000 (David Magie, “The Population of Asiatic Turkey at the Outbreak of the War”, NARA, microfilm M 1107, roll 46. Inquiry Doc. No. 1005.)

Dr. Lepsius: 1.669.000 (Der Todesgang des Armenischen Volkes, Potsdam, 1919) Highest Estimate

Claire Price: 1.500.000 (Claire Price, The Rebirth of Turkey, (New York, 1923), p. 178.)

E. Alexander Powell: 1.500.000 (E. Alexander Powell, The Struggle for Power in Muslim Asia, New York, 1923)

Istanbul and Thrace	: 194
West and Central Anatolia	: 337
Adana	: 80
Eastern Anatolia	: 1.058
Total	: 1.669” ⁵

Geçici iskân sonrası Ermeni nüfusunu ise diğer kaynaklar ile kıyaslayarak açıklar.

“Those Who Left Anatolia: (886.000) 486.000-Armenians who arrived alive in Syria US Archives State Department Record Group 59.867.48-27. Letter from Aleppo to Istanbul. Appendix 5

400.000-Armenians who fled to Russia in 1915 Guse, Wissen und Wehr, 1925. Armenian researcher Gzoyan’s article, 2014.

At the Trabzon Peace Conference, Khatissian had requested permission to return for these Armenians. Appendix 6 Those Who Remained in Turkey: (700.000)

200 000-Armenians converted to Islam US academician of Armenian descent Prof Suny’s statement, Hrant Dink Foundation publication. App. 8

200.000-Armenians in Eastern Anatolia for who autonomy was requested at The Trabzon Conference

Prof Hovannisian’s University of California Publication (1971): Armenian Republic Vol 1, and March 1, 1921 US Archive Doc. Appendix 7

300 000-Armenians who were living in Edirne, Istanbul and Western Anatolia

US Archive Document dated March 1, 1921. App. 9

Total : 1.586.000”⁶

⁵ Demirer, *Turkish-Armenian Relations*, 18.

⁶ Demirer, *Turkish-Armenian Relations*, 19.

Demirer, “1914-1921’in 7 Yılındaki 7 Önemli Olay” adlı ikinci bölümde, birinci olay olarak 8 Şubat 1914 tarihli Osmanlı Başbakanı Said Halim Paşa ile Rusya Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Goulkevitch arasında imzalan Yeniköy Antlaşması’nı izah eder. Osmanlı Hükümeti bu Antlaşmayı imzalayarak, yedi Doğu Vilayeti için özerklik vermeyi fiilen kabul etmişti. İkinci olay, 1915-1916 yılları arasındaki ermeni isyanları ve ihanetleridir. Yarbay Felix Guse, “1915 Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları” başlıklı makalesinde;

“1925'te: “Tam 1914 Kasım'ında savaşın başlangıcında Ruslar Beyazıt bölgesini işgal etti. Bu vesileyle birçok yerde Türkler vahşice katledildi. “Bu, büyük çapta gerçekleştirilen ilk insanlığa karşı eylemdir ve tamamen veya kısmen Rusların yanında savaşan Ermeni gönüllü birlikleri tarafından gerçekleştirildi ve Pastırmacıyan aralarında vardı...”

şeklinde açıklar.

Demirer, üçüncü olay olarak, Rusların 1916-1917 yıllarındaki Doğu Anadolu işgalini ele alır. Van 18 Mayıs 1915, Erzurum 16 Şubat 1916, Trabzon 18 Nisan 1916, Erzincan 13 Temmuz 1916'te işgal edilmiştir. Dördüncü olay, 1917 Rus-Bolşevik devrimi ve Rusların terk ettiği bölgeler Ermenilerce işgal edildi:

“Following the October 1917 Revolution, the Bolsheviks relaxed their interest and withdrew from the Caucasus region, turning over to the Armenians their munitions and leaving them in possession of a relatively large territory including the vilayets of Trebizond, Moush, Erzeroum and the regions of Kars, Ardahan, Karabagh and Nakhitchevan-a total area which later became known as ‘Wilsonian Armenia’.”⁷

Arif Demirer’e Türk Ermeni ilişkilerini anlamamızı sağlayan beşinci olay Trabzon Konferansı ve Batum Barış Antlaşması (1918)’dir ki, bu konuya yakın dönem Türk tarihinde çok fazla önem verilmediğini söyler. Altıncı mühim olay olarak da Sevres Barışı ve Wilson Haritasını gösterir. Gümrü Barış antlaşması ise Ermenilerle Türkler arasındaki en önemli olaylardan biri olup, Arif Demirer’e göre Türk-Ermeni ilişkilerini anlamak açısından çok kıymetlidir. Demirer, eserin ekler kısmına geçmeden son kısmında okuyucu için kesin bir sonuç bırakmaz. Yazdığı eserin okunması ve belgelere bakılması neticesinde Ermeni konusu, öldürüldüğü iddia olunan Ermeniler veya kayıplar hakkında tutarlı bir karara varılacağını öne sürer.

Ekler kısmında ise, Geçici Yerleştirme ve Yerleşim Kanunu, Shakovski'nin 8 Ekim 1916 Tarihli Telgrafı, 10 Ağustos 1920 İmzalanmış Sevres Antlaşması, Vatsiyan'ın 18 Mart 1921 Tarihli Mektubu, Halep'ten İstanbul'a 8 Şubat 1916 tarihli mektup, Ağustos 1915'te Rusya'ya kaçan 400.000 Ermeni hakkında, Doğu Anadolu'daki 200.000 Ermeni'ye ait belgeler, 200.000 Gizli Ermeni hakkındaki belgeler ile 1 Mart 1921'de Türkiye'deki Ermeni Sayısını⁸ gösterir eki okuyucuya sunar.

Sonuç

Ermeni konusu yaklaşık 150 yıldır Türkiye Tarihini ve Türkiye'nin yakın ve uzak komşuları ile olan ilişkilerini etkilemiş ve etkilemeye de devam edecek hususlardan biridir. Her yıl dünyanın farklı ülkeleri tarafından dile getirilen Ermeni konusu ile mevzu kronik bir yara haline getirilmek istenmektedir. Mehmet Arif Demirer, “Turkish-Armenian Relations (1914-1921) Facing All The Facts” adlı eseri ile konuya okuyucunun karar vermesini istemiştir. Demirer, eserini yazarken özellikle yabancı kaynak ve kişileri delil göstermiştir. Böylece Ermeni konusuna taraf olan ve özellikle Türk tarafını suçlayanlar için kendi kaynakları ile cevap verme yolunu tutmuştur.

Eser sayesinde, Ermenilerin savaş bölgelerinden İmparatorluğun diğer eyaletlerine tehcirini acil ve askeri olarak gerekli bir görev olduğunu, bu şartlar altında askeri bir gereklilik olarak (Talat Paşa tarafından “zaruret-i harbiye” [“askeri ihtiyaç”] olarak geçmektedir) kanunlaştırıldığı, sevk uygulama süresinin resmi olarak 1 Haziran 1915'ten 15 Mart 1916'ya (9 ay 15 gün) kadar olduğu, ancak 25 Kasım 1915'te kış şartları nedeniyle yola çıkanlar dışında çok daha erken sonlandırıldığı, böylece bu kanunun ortalama uygulama süresi 7 ay olarak ele alınabileceği anlaşılmaktadır. 7 yıllık sürenin sadece 7 ayı, yaklaşık %8'i kullanılmıştır. Tam yüz yıldır Ermeniler ve onların Türkiye karşıtları dünya kamuoyunun (Türk kamuoyu dâhil) dikkatini tehcir yasasının uygulama sürecine çekmeyi başarmışlardır. 7 yıllık (84 ay) Türk-Ermeni ilişkilerinin 7 aylık dönemi, 1914-1921, tehcir sonucunda yüz binlerce Ermeni'nin öldüğünü iddia ederek, 1921'de hayatta olan (yaşayan 1.586.000 kişi) Osmanlı Ermenilerinden uygun bir şekilde bahsetmemişlerdir.

⁷ Demirer, *Turkish-Armenian Relations*, 30.

⁸ Demirer, *Turkish-Armenian Relations*, 41.

1915 baharının sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ulusal güvenliğine yönelik gerçek ve varoluşsal bir tehdit vardı. Bu, Ermenilerin yoğun bir şekilde Erzurum, Harput ve Urfa gibi şehirlerde yaşadığı talihsiz demografik gerçeğin bir sonucuydu. 1915'te Osmanlı devleti için tehcir, güçten çok zayıflıktan kaynaklanan etkili bir stratejiydi. Birinci Dünya Savaşı'nda tehcirin Osmanlı milli güvenliği için gerekli olup olmadığı sorusuna verilecek cevap net olarak evettir. Osmanlı ordularının üç cephedeki lojistiğinin bağlı olduğu iletişim hatlarına yönelik küçük ama yetenekli Ermeni devrimci komiteleri tarafından doğrudan bir tehdit vardı. Osmanlı devletini tehdit ediliyordu. İmparatorluk 1918'in sonlarına kadar savaşmak için ayakta kalsa da, ne yazık ki binlerce Ermeni sevk edilmişti.

Ermenilerin savaş bölgelerinden diğer illere taşınması böylece imparatorluk acil ve askeri açıdan gerekli bir görev haline gelmişti. Sevk ve iskân bu koşullar altında askeri bir zorunluluk "zaruret-i harbiye" olarak kabul edildi. Talat Paşa da bu durumu böyle kabul etmişti.

Nihayetinde çalışma sayesinde iddia edildiği gibi milyonlarca Ermeni'nin ölmediği/öldürülmediği, Ermeni nüfusunun hesaplanmasındaki yanlış ve yetersiz bilgi düzeltildiğinde hayatta kalanların toplam sayısı 1.586.000 olduğu ve bunun da Rusya'ya kaçanlar: 400.000, Doğu Anadolu'da kalanlar: 200.000, yeri değiştirilmemiş olanlar: 300.000 ile Müslüman olanlar: 200.000 şeklinde olduğu öğrenilecektir.

Kaynakça

Demirer, Mehmet Arif. *Turkish-Armenian Relations (1914-1921) Facing All the Facts*, Ankara: Sonçağ Publishing Printing, 2nd Revised Edition, 2022.

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 71 (2022), 401-406.

Geliş/Received: 13.08.2022

Kabul/Accepted: 15.05.2023

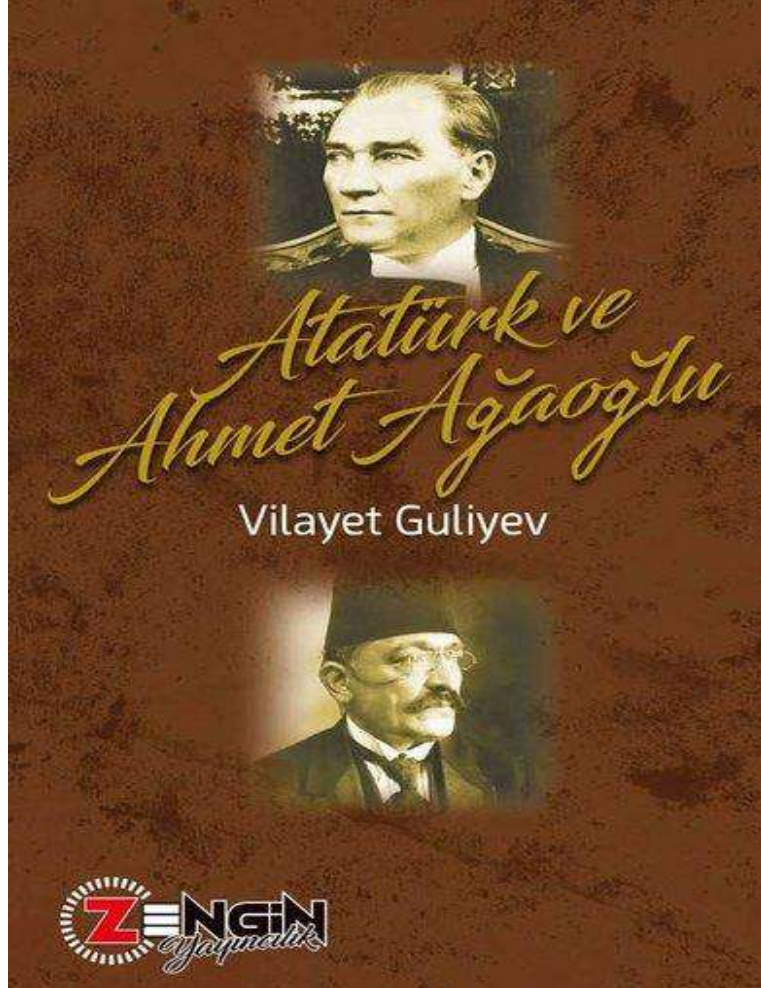
DOI: 10.46955/ankuayd.1161569

(Kitap İncelemesi/Book Review)

ATATÜRK VE AHMET AĞAOĞLU

ADLI ESERİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

İHSAN TAYHANI*

* Doç. Dr., Lefke Avrupa Üniversitesi, Drihsan_tayhani@yahoo.co.uk, ORCID: 0000- 0002- 0287-8605.

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde dünyanın en sarsıcı devrimlerinden birini gerçekleştiren Atatürk'ün, söz konusu devrimin üzerinden neredeyse yüz yıl (2023), sonsuzluğa geçişinin üzerinden de seksen dört yıl geçmesine rağmen -hem kendi vatanında hem de dünyada- üzerinde en çok araştırma yapılan, konuşulan ve yazılan tek lider olduğu bilinen bir durumdur. Çünkü o, salt üst düzeyde kurmaylık bilgisi olan başarılı bir kumandan değil, etkili bir devlet adamı, donanımlı bir politikacı, iyi bir entelektüel, çok yönlü bir düşünür ve büyük bir devrimcidir.

Onun, akıl ve bilim ekseninde olgunlaştırdığı "Atatürkçülük" veya "Kemalizm" olarak adlandırılan düşünce sistemi ise, içerisinde bulunduğumuz yirmi birinci yüzyılda da güncelliğini korumaktadır. Bu gerçeklik, ülke içerisinde yüz yüze kalınan hemen her olayda, ayrıca tüm insanlığı ilgilendiren pek çok olayda dünya genelinde doğrulanmaya devam ediyor.

Mustafa Kemal Atatürk'ün liderlik özelliklerinden birisi de bilime, bilim insanlarına ve bunun bir uzantısı olarak liyakata verdiği önemdir. Onun Çankaya'daki akşam sofraları bu çerçevede değerlendirilmelidir. Anılan sofralar, birer bilim meclisidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde, ülkenin geleceğine ilişkin stratejik adımlar atılırken masaya davet edilmiş olan uzmanların, o gün gündeme alınan konu ile ilgili görüşlerinin alındığı, tezlerin ve/veya anti-tezlerin ileri sürüldüğü ve kapsamlı değerlendirmelerin yapıldığı biliniyor. Atatürk'ün dönem dönem düşünsel paylaşım içerisinde olduğu aydınlar arasında Azerbaycanlı İbrahim Abilov, büyük düşünür Hüseyinzâde Ali Bey, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu Mehmet Emin Resulzâde, büyük Müslüman sosyalistlerden Dr. Neriman Nerimanov ile Türkiye siyasi hayatında önemli izler bırakan Ahmet Ağaoğlu'nun ise ayrı yerleri vardır. Bunlardan Ahmet Ağaoğlu sadece düşünsel olarak değil, aynı zamanda eylemli olarak da Türkiye Cumhuriyeti'nin inşasına harç koyan, 1920'lerden başlayıp Atatürk hayattan ayrılıncaya kadar onun yanında bulunan Türk dünyasının bağrından çıkmış değerli bir aydındır.

Bu günlerde Azerbaycan'ın Bosna- Hersek Büyükelçisi olan Prof. Dr. Vilayet Guliyev, "*Atatürk ve Ahmet Ağaoğlu*" künyeli eserinde ikisi arasında yer yer sürtüşmeli geçen, ancak gönül bağının hiç kopmadığı sıkı ilişkileri isim dizini ve geniş bir kaynakça kullanıp, yetkinlikle sergilemek suretiyle Atatürk bibliyografyasını zenginleştirmiş bulunuyor. LAÜ'den mesai arkadaşım, dostum Nazım Muradov'un Türkiye Türkçesine aktardığı ve Nisan 2022'de Zengin Yayıncılık'tan çıkan Guliyev'in eserini bir solukta okudum diyebilirim. Her şeyden önce kitabın öznesi Atatürk ve Ağaoğlu olduğu için zevkli bir okuma oldu. On altı ara başlık altında ele alınan ve yaklaşık on beş, on altı yıllık bir zaman kesitini kapsayan yaşanmışlık, eserde adeta bir film senaryosu tadında sunulmuş. Örneğin, "Aile Dostu Atatürk" ve "Cumhuriyet Düşünceleri ve Atatürksüz Yedi Ay" gibi bölümler, insanî öğeleri yansıtip, duygusallığı kabartırken, özellikle üzerinde halen pek çok spekülasyonun yapıldığı 1930'lardaki çok partili hayata geçiş denemeleri kapsamında hayata geçirilen "Serbest Cumhuriyet Fırkası"nın kuruluş, gelişme ve özellikle kapanma süreçlerinin ele alındığı "Ahmet Bey Ağaoğlu'na Muhaliflik Önerisi", "Partinin Kuruluş Aşamasındaki Temel Fikir Çatışmaları", "Büyük Adamın Küçük Hesaplaşması", "Serbest Fırka'nın Kapatılması - Yalnız Muhalif" ara başlıkları altında yer verilen Ağaoğlu'na ait değerlendirmeler, 1924 yılında kurulan "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" deneyimi ve doğurduğu sosyolojik sonuçlar (Şeyh Sait İsyanı), Atatürk'ün, bırakınız 1930'ları, Milli Mücadele'nin başlangıcı olarak alınan 1919'dan itibaren demokrasinin olmazsa olmazı niteliğindeki "siyasal katılım" öğelerini devreye sokmak için sergilemiş olduğu olağanüstü çabalar, dahası onun üstlenmiş olduğu "devrimin" sorumluluğu ve devrimin felsefesi ötelenerek yapıldığı için bizzat Atatürk'ün yol verdiği "Serbest Cumhuriyet Fırkası" serüveni eserde neredeyse tiyatral bir gösteri boyutuna indirgeniyor.¹

Atatürk'ün en büyük özlemine ilişkin bu doğrultuda bir izlenim bırakılmasının haksızlık olacağı düşüncesindeyiz. Milli Mücadele'nin başlangıcından itibaren onun siyasal katılıma verdiği önemi kanıtlayan pek çok söz ve eylemi vardır. Örneğin, önce "*Ordu*" mu, yoksa "*Meclis*" mi? tartışmalarının gündemi işgal ettiği Milli Mücadele öncesindeki günlerde Mustafa Kemal'in Yunus Nadi'ye '*önce meclis Nadi Bey, önce meclis*' dediği bilinen bir konudur. Milli Mücadele dönemindeki siyasal katılım öğelerinden hayata geçirilmiş olan "işgallere karşı örgütlenen direnme hareketleri ve gösteriler", "direnme hareketlerini örgütlemeyi amaçlayan kongreler", "silahlı direnme örgütlerini meydana getiren ve Kuva-yı Milliye olarak anılan gerilla harekâtı", "1919 ve 1920 seçimleri", "23 Nisan 1920 Meclisi", yine bu meclise sunulan 18 Nisan 1921 tarihli "Hürriyet-i Şahsiye Kanunu (Kişi Hak ve Özgürlükleri)" adlı yasa önerisi gibi uygulamaya sokulan eylemlerin hepsi Atatürk'ün siyasal katılıma verdiği önemi kanıtlayıcı niteliktedirler.

¹ Vilayet Guliyev, *Atatürk ve Ahmet Ağaoğlu*, (Türkiye Türkçesine aktaran Nazım Muradov), İstanbul: Zengin Yay., 2022, 21.

Kuşkusuz yukarıda dile getirilen bütün bu girişimler, Mustafa Kemal Atatürk'ün hem kurtuluş hem de zihnindeki -içi demokrasi ile bezeli- kuruluştaki cumhuriyet rejimine doğru yürüyüşün kilometre taşlarıdır. Atatürk ile ilgili bir değerlendirme yapılırken çoğunlukla içinden geçilmekte olan süreç görmezden geliniyor. Örneğin, 23 Nisan 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra kurulan Meclis Hükümeti'nin, Jean Jacques Rousseau'nun savunduğu "Kuvvetler Birliği" prensibini benimsemiş olması bile kimi çevreler tarafından halen eleştiriliyor. Oysa o dönemde Yasama ve Yürütme'nin tek elde toplanması ve Yargı'nın da meclis bünyesinde oluşturulması (İstiklâl Mahkemeleri) kaçınılmazdı. Aksi taktirde devrimin başarı şansı olamazdı, çünkü devrim sürecinden geçilmekteydi. Homojen bir yapısı olmayan Birinci Meclis'in her şeye rağmen son derece demokratik bir meclis olduğu da yine bilinen bir konudur.

Serbest Cumhuriyet Fırkası, eserde de vurgulandığı gibi² muhalefetsiz bir demokrasi olamayacağını bilincinde olan Atatürk'ün çok partili hayata geçişi zorunlu görmesi ve yönlendirmesi üzerine 12 Ağustos 1930 tarihinde kurulmuştur. Atatürk'ün demokrasi idealine bağlılığını görmek için partinin kuruluş tarihinden bir gün önce, 11. 8. 1930 tarihinde parti genel başkanı Fethi Okyar'a yazdığı mektuptaki şu vurguya dikkat edilmelidir: *'Büyük Millet Meclisi'nde ve millet muvacehesinde (önünde) millet işlerinin serbest münakaşası (tartışılması) ve hüsnüniyet sahibi zatlardan ve fırkaların içtihatlarını (yorumlarını) ortaya koyarak milletin âli menfaatlerini aramaları benim gençliğimden beri âşık ve taraftar olduğum bir sistemdir.*³

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın tiyatral bir gösteri girişimi olmadığını kanıtlayan bir başka boyut, partinin kuruluşunu kamuoyuna duyurmak için Yalova'da yeni yapılmış olan Büyük Otel'in açılışı nedeniyle düzenlenen baloda görülür. Partinin resmi olarak kuruluşundan önce, kamuoyunu bilgilendirme görevini verdiği *Vakit* gazetesinden Asım Us'u da Yalova'ya çağıran Atatürk, balo devam ederken İnönü, Okyar ve Asım Bey'le birlikte oturdukları masa başında şunları söylemiştir: *'Ben şimdi bir babayım. Siz ikiniz de benim evladımsınız. İkiniz arasında benim nazarımda hiçbir fark yoktur. Benim istediğim, sadece memleket işlerinin BMM'de açıkça münakaşa edilmesidir. BMM'de Türk Milleti'nin gözü önünde açıkça konuşulmayacak hiçbir iş yoktur.*⁴

Ahmet Ağaoğlu'nun, gerçek anlamda bir aydın sorumluluğu ve ilkeli bir duruşla kaleme alıp sarsıcı toplumsal analizler yaparak 1926 yılında Atatürk'e ve İsmet İnönü'ye sunduğu raporu,⁵ tarihin hafızasına bırakılmış önemli bir belgedir. Eserde ilgili sayfalarda da gösterildiği gibi Atatürk, raporu önemseydiği için yer yer altını çizerek okumuştur. Bu nedenle bir muhalefet partisinin kurulması yolundaki karar sürecinde söz konusu raporun da etkisi olmalı diye düşünüyoruz. Nitekim Atatürk'ün yukarıda alıntıladığımız sözleri, bu değerlendirmeyi doğrular niteliktedir. Ancak hükümeti denetleyecek siyasal bir partiyi kaçınılmaz bulan Atatürk, aynı zamanda kurulacak olan yeni partinin de haklı olarak kimi ilkelerden asla ödün vermemesini beklemekteydi. Bunlar; - *Devrimin ruhu demek olan laiklik ilkesini kabul ve ilan etmek*; - *Partinin dedikodularla uğraşmayıp, gerçeklere ve bilimsel verilere dayalı bir muhalefet yapması*; - *Halk arasında taşkınlıklara, kavgalara yol açacak eylemlerden kaçınılmasıdır.* İlk taslağını Ahmet Ağaoğlu'nun hazırladığı, kamuoyuna açıklanmadan önce yine parti yetkilileri tarafından üzerinde kimi değişikliklerin yapıldığı ve Atatürk'e de sunulan on bir maddelik parti programındaki temel ilkeler, *"Serbest Cumhuriyet Partisi cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlıdır."* vurgusu ile ilk maddede tanımlanmıştı.⁶

Günümüzde gerçek anlamda tam bir demokrasinin olmazsa olmazının "laiklik prensibi" olduğu yadsınamaz. Bu nedenle saltanatın kaldırıldığı 1 Kasım 1922 tarihinden o ana kadar (1930) laik devlet düzeni doğrultusunda önemli hamleleri gerçekleştirmiş olan Atatürk'ün, "laiklik" konusundaki duyarlılığı doğal karşılanmalıdır. Ancak, 1929 dünya ekonomik buhranın da yarattığı ortamdan etkilenen kimi halk öbekleri ile Atatürk'ün gerçekleştirdiği siyasal inkılaplardan rahatsız olan gerici çevrelerin yeni kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası bayrağı altında toplanmış oldukları da yine bilinen bir durumdur. Parti Genel Başkanı Ali Fethi Okyar'ın hem 5 Eylül 1930 tarihindeki olaylı İzmir gezisinde (iki ölü, on beş yaralı / Turan, 1995: s. 302) hem de yine İzmir'de 7 Eylül 1930 tarihindeki parti mitinginde atılan sloganlar ve Balıkesir'de açılan yeşil bayraklar, partinin karşı devrimci bir eksene savrulmakta olduğunun göstergeleri olarak dikkate alınmalıdır. Fethi Okyar'ın bütün iyi niyetine rağmen memleket çapında başlayan bu yıkıcı faaliyetleri önlemek mümkün olmamıştır.⁷ Ayrıca partinin

² Guliyev, *Atatürk ve Ahmet Ağaoğlu*, 96.

³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859- 1952)*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları Basımevi, 1952, 633.

⁴ Asım Us, *Hatıra Notları 1930-1950*, İstanbul: Vakit Matbaası, 1966, 132.

⁵ Guliyev, *Atatürk ve Ahmet Ağaoğlu*, 79-95.

⁶ Tunaya, *Türkiye'de...*, 297.

⁷ Us, *Hatıra Notları*, 144.

kapatılmasından hemen önce yapılan belediye seçimlerinde 502 belediyenin 22'sini kazanan Serbest Fırka'nın, seçimlere hile karıştırıldığına ilişkin meclis başkanlığına verdiği gensoru önergesinin, bu kez mecliste ateşli tartışmaların yapılmasına yol açtığı biliniyor. İşte sözü edilen bütün bu gelişmelerin daha da boyutlanıp, kötü sonuçlar doğurabileceğini sezen Fethi Bey, 17 Kasım 1930 tarihinde partinin kapatılmasını talep eden dilekçeyi bizzat kendisi İçişleri Bakanlığı'na sunmuştur. Partinin kapatılmasından hemen hemen bir ay sonra 23 Aralık 1930 tarihinde de genç cumhuriyetin, görevini yapmaya çalışan asteğmen Mustafa Fehmi Kubilay'ın vahşice katledildiği, Nakşilerin öncülüğündeki gerici ayaklanmayla yüz yüze kaldığına dikkat edilmelidir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, nasıl ki "Şeyh Sait İsyanı" için uygun bir zemin oluşturmuşsa, Serbest Fırka da "Menemen Olayı" için irticanın başkaldırabileceği uygun ortamı hazırlamıştır denilebilir.

Henüz daha emekleme döneminde olan cumhuriyetin böylesine bir saldırıya uğraması, Atatürk'ü '*Menemen'de "VilleMaudite" ilan edilsin!*' doğrultusunda emir verecek kadar öfkelenmiştir. (VilleMaudite ilan edildiğinde şehir boşaltılır ve tümüyle yakılır, ibret için şehrin orta yerine siyah bir taş sütun dikilir.) Atatürk'ün, bütün askeri ve siyasi yaşamında üst düzeyde sebep-sonuç ilişkileri kurabilen ve sağlam çıkarımlar yapabilen bir kurmay olduğu biliniyor. Bu nedenle onun, Menemen Olayı'nın arka planını çok yönlü olarak irdelememiş olduğu düşünülemez. Serbest Cumhuriyet Fırkası eksenindeki gelişmelere de sözü edilen arka plan ötelenerek bakılmamalıdır, düşüncesindeyiz. Atatürk'ün duyarlılığı genç cumhuriyet odaklıdır ve atılan her adımda ülke gerçekleri dikkate alınmıştır.

Ağaoğlu ile Atatürk arasında yer yer ortaya çıkan geçici nitelikteki söylemsel gerginlikleri doğru bir zeminde tartışmak için ikili arasındaki düşünsel (ideolojik) ayrışmaları da dikkate almakta yarar var. Her şeyden önce - belki de yaşadığı farklı çevre koşulları nedeniyle- Ağaoğlu'nun bütün düşünce ve eylem serüvenine yön veren tutarlı bir ilkenin, değişmez bir ideolojik hareket noktasının bulunmadığını vurgulamak gerekir. Ancak Ağaoğlu'nun fikirlerine hemen her zaman eşlik eden bir eğilim aranacaksa, bu Batıcılık olabilir. Kemalizme de böyle yaklaşmıştır.⁸ Ancak onun Kemalizm yorumunda "siyasal ve ekonomik liberalizm" anlayışı her iki yönüyle ödünsüz ölçüde baskındır. Kuşkusuz Atatürk de Batıcıdır. Akıl ve bilim başta olmak üzere Batıyı Batı yapan değerler esas alınmış ve hayata geçirilmiştir. Batılıların da "Kemalizm" olarak adlandırdıkları ve Mustafa Kemal'in Milli Mücadele sürecinde şekillendirmeye başladığı bu düşünce sistemi ülke gerçekleri üzerine inşa edilmiş bir sentezdir. Örneğin, düşünce sisteminin temel dinamikleri olan "Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Laiklik" kaynağını "*liberalizm*"den, "Devletçilik, Halkçılık ve Devrimcilik" ise kaynağını "*sosyalizm*"den alır.⁹ Söz konusu bu prensipler bir zincirin halkaları gibidir. Birisi yoksa, diğerinin bir anlamı kalmaz. Diğer bir deyişle düşünce sistemi bütünlüğünü kaybeder. Yine prensiplerin her biri, ülkenin özellikle sosyal gerçeklerine dayalı olup derinlikli olarak kavranmaya muhtaçtır. Devrimcilik ilkesi iyi anlaşıldığı takdirde düşünce sisteminin (Kemalizm) dogmatik olmadığı da kolayca anlaşılır.

Cumhuriyetin ilanından sadece iki ay kadar önce Atatürk'ün de bulunduğu bir toplantıda yeni rejimin dayanacağı ilkeler tartışılmıştır. Toplantıya katılanlar üç ana eğilimi oluşturmaktadırlar. Birinci grup, *sosyalist* doktrinleri, ikinci grup *liberal* doktrinleri savunmuştur. Üçüncü eğilimi temsil eden Gökalp, bu toplantıda sosyalizm ve tarihsel materyalizm konusunda geniş açıklamalarda bulunmuş ve yönetim şekli olarak cumhuriyeti telkin etmiştir. Buna karşı Ağaoğlu liberal kapitalist gelişme yolunu önermiştir. Toplantıdan sonra Atatürk, rejimde demokrasinin, doktrinde liberalizm ve sosyalizmden eşit ölçüde uzak duran ılımlı devletçiliğin, reformlarda ise Batı uygarlığının başlıca kıstaslar olarak benimsenebileceğini belirtmiştir.¹⁰ Nitekim öyle de olmuş ve Atatürk, yüz yıl sonra bugün bile dünya genelinde geçerliliğini korumakta olan prensipleri içeren sentezi yapmıştır. Yukarıda vurgulandığı gibi, Siyasal Liberalizm (cumhuriyet, demokrasi, insan hakları, eşitlik, özgürlük, birey vb.) de söz konusu sentezin ayaklarından biridir.

Ağaoğlu'nun Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapanış sürecine ilişkin yapmış olduğu değerlendirmelerde - bize göre - dikkate alınmayan bir boyut da Atatürk'ün üstlenmiş olduğu devrimin sorumluluğudur. Onun bu sorumluluğunun ağırlığını '*Ben Erzurum'dan İzmir'e sağ elimde tabanca, sol elimde sehpa öyle geldim.*'¹¹ şeklindeki sözlerinde aramak gerekir. Atatürk'ün, başlangıçtan itibaren nihai hedefi belli olan devrimin yara almaması için -hedeften sapmaksızın- gerektiğinde eylem doğrultusunda tutum değiştirip yeni politikalar

⁸ Ufuk Özcan, *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği*, İstanbul: Kitabevi, 2010, IX.

⁹ Ahmet Taner Kışlalı, *Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi*, Ankara: İmge Kitabevi, 1999, 97-98.

¹⁰ Özcan, *Ahmet Ağaoğlu*, 174.

¹¹ Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2008, 130.

belirlediğine ilişkin pek çok örnek verilebilir. Onun hayata geçirdiği inkılâplar hep stratejiktir. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu ile birlikte yüz yüze kalınan çalkantılı ortamda cumhurbaşkanlığından ayrılıp, kurucusu olduğu Cumhuriyet Halk Fırkası'nın başına geçmeyi düşünmüş olması da söz konusu özelliğinin yansımalarından birisi olarak alınmalıdır. Atatürk, bir bakıma şaşkınlık yaratan bu düşüncesinin gerekçesini şu sözlerle açıklar: *'İki taraftaki arkadaşlar benim gibi düşünseler ve benim sözlerimi dinlemiş olsalardı, bu durum meydana gelmezdi. Fakat bir kere olan olmuştur... Şimdi biz işimize bakalım... Yapacağımız iş basittir: Devlet başkanlığından çekilmek ve partinin başına geçmek. Karşı taraftaki arkadaşlarla birlikte ilkin beliren anarşi ve gerilik eğilimlerini ortadan kaldırmak, ondan sonra da sükûnetle yolumuza devam etmek!'*¹²

Atatürk'ün anılan düşüncesini parti genel başkanı Fethi Okyar'la paylaştığı¹³ ve partide ikinci adam konumundaki Ahmet Ağaoğlu'nu da *'Ülkede anarşi var, anarşi! Sizin haberiniz yok!'*¹⁴ sözleriyle uyardığı biliniyor. Guliyev ise eserinde, Ağaoğlu'nun partinin kapanma sürecine ilişkin yaptığı nihai değerlendirmeyi onun Serbest Fırka Hatıraları adlı eserine atfen şöyle aktarıyor: *'Ben Gazi'nin bu işteki samimiyetine şimdi de kaniyim. Fakat bu samimiyet Gazi'ye mahsus bir samimiyetti. O öyle bir hürriyet gerdunesi (alay) kurmak istedi ki dizginler elden kaçmasın. Fakat halkın gösterdiği ruh hali ve karşı tarafın bu gelişmelere verdiği mana ürkütücü oldu.'*¹⁵ Bize göre bu değerlendirme, Atatürk'ün omuzlarında olan devrim sorumluluğu ötelenerek yapılan bir değerlendirme olup, fırkanın kuruluşu da yine tiyatral bir gösteriye indirgenmektedir. Guliyev eserinde -her ne kadar Ağaoğlu'nun başarı elde etmenin tek yolunun Gazi'nin gerçekleştirdiği devrimleri daha azimli olarak sürdürmekten geçtiği savına bağlı olduğunu- vurgulamış olsa da¹⁶ Sina Akşin, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ikinci adamı Ağaoğlu'nu bireyci, klasik liberalizmi savunan, ayrıca Atatürk Devrimi'nin tümüyle tartışma dışı olmasını ve iktisadi konuların tartışılmasını isteyen bir kişi olarak tanımlar¹⁷ Nitekim Ağaoğlu, siyasal liberalizmin yanında ekonomik liberalizmin de sıkı bir savunucusu olduğu için İsmet İnönü ile de iktisadi konularda çatışmalı olmuştur.

Guliyev eserinde, Atatürk'ün, Ahmet Ağaoğlu'nun dik duruşundan ve yaptığı eleştirel konuşmalarından veya karşı görüş bildirmesinden rahatsızlık duyup sinirlendiği zaman ona kimi zaman "Agayof" diye hitap ettiğini, bu durumun da Ağaoğlu'nun zoruna gittiğini belirtiyor ve Atatürk'ün kavrama, onun Rusya ile ilişkisi, geçmişte Rus tebaasına mensup olduğu, akrabalarının Rus Çarı'nın muhafaza alayında hizmet ettikleri gibi anlamlar yüklemiş olduğunu vurguluyor.¹⁸ Ancak Atatürk ile ilgili biyografi çalışmalarına bakıldığında onun hep neşeli, nükteyi seven ve şakacı karakter özelliklerine vurgu yapıldığı görülür. Kavramlara pejoratif anlamlar yüklemek suretiyle ne farklı milletleri ne de yakın ve uzak çevresindeki insanları hor görme, aşağılama veya onlara tepeden bakma gibi eğilimler Atatürk'ün karakter özellikleri arasında yoktur. Aksine, onun asla kırıcı olmayan, temiz, nazik bir üslubunun olduğu, ayrıca sinirlendiği veya gergin olduğu anlarda bile olgun tutum ve davranışlar sergilediğine ilişkin pek çok örnek verilebilir. Örneğin, otuzlu yıllardaki bir Çankaya sofrasında bulunan andımızın yazarı Dr. Reşit Galip, 'Burası milletin sofrası' diyerek Atatürk'ü sofradan kalkmaya davet ettiği anda bile onun, kırıcı bir üslup kullanmayıp 'Beyefendinin hakkı var. O halde biz sofrayı terk edelim' dediği ve sofradan kalktığı,¹⁹ dahası Dr. Reşit Galip'i 1932 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'na getirdiği anımsanmalıdır.

Atatürk, yakın çevresindeki kişilere "çocuk" diye seslenirken de kelimeye küçümseyici bir anlam yüklemeyiz. Aksine kelime, sevgi ve dostluk yüklüdür. Yaşça kendisinden büyük olan Ağaoğlu'na "çocuk" diyemeyeceğine göre "Agayof" diye hitap etmiş olamaz mı? Doğrusu biz, Atatürk'ün karakter yapısını dikkate alarak sinirlendiği anlarda Ağaoğlu'na "Agayof" diye seslendiğinde kelimeye pejoratif bir anlam yüklediği kanısında değiliz.

Vilayet Guliyev'in "Atatürk ve Ahmet Ağaoğlu" adlı eserinin iskeletini oluşturan Ağaoğlu'nun eserdeki değerlendirmelerinin yanında, bu yazı çerçevesinde dikkat çekmeye çalıştığımız eleştirel yaklaşımlar da eserde bir biçimde işlenebilirse, okuyucu üzerinde daha farklı bir algı oluşur düşüncesindeyiz.

¹² Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, 2. Cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1973, 441-443.

¹³ Guliyev, *Atatürk ve Ahmet Ağaoğlu*, 150.

¹⁴ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, 3. Kitap /Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923- 1938)*. Ankara: Bilgi Yaynevi, 1995, 305.

¹⁵ Guliyev, *Atatürk ve Ahmet Ağaoğlu*, 150-151.

¹⁶ Guliyev, *Atatürk ve Ahmet Ağaoğlu*, 86.

¹⁷ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, 204.

¹⁸ Guliyev, *Atatürk ve Ahmet Ağaoğlu*, 77-78.

¹⁹ Falih Rifki Atay, *Çankaya, Cumhuriyet*, İstanbul, 1999, 43.

KAYNAKÇA

Akşin, Sina. *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Atay, Falih Rıfki. *Çankaya*. Cumhuriyet, İstanbul, 1999.

Atay, Falih Rıfki. *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2008.

Guliyev, Vilayet. *Atatürk ve Ahmet Ağaoğlu*. (Türkiye Türkçesine aktaran Nazım Muradov). İstanbul: Zengin Yayıncılık, 2022.

Kışlalı, Ahmet Taner. *Kemalizim, Laiklik ve Demokrasi*. Ankara: İmge Kitabevi, 1999.

Özcan, Ufuk. *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği*. İstanbul: Kitabevi, 2010.

Quliyev, Vilayet. *ATATÜRK VƏ ƏHMƏD AĞAOĞLU*. Bakı: 2019.

Soyak, Hasan Rıza. *Atatürk'ten Hatıralar*. 2. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1973.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859- 1952)*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları Basımevi, 1952.

Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi, 3. Kitap /Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923- 1938)*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1995.

Us, Asım. *Hatıra Notları 1930-1950*. İstanbul: Vakıf Matbaası, 1966.

ATATÜRK YOLU DERGİSİ YAZIM KURALLARINA İLİŞKİN ESASLAR

Atatürk Yolu Dergisi'ne yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, **Atatürk Yolu Dergisi Makale Şablonu** (<https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/23325>) kullanılarak hazırlanmalıdır. Çift taraflı kör hakemlik uygulaması gereği, makale şablonunda yazarın/ yazarların kimlik ve iletişim bilgilerine yer verilmemelidir.

NOT: Yazılar, makale şablonuna aktarılırken, "Biçimlendirmeyi Birleştir" seçeneğinin tercih edilmesi, şablonun tasarımının korunması konusunda kolaylık sağlayacaktır.

Makale; **Öz, Abstract, Giriş, Bölümler, Sonuç, Kaynakça ve Ekler** şeklinde düzenlenmelidir. Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan Türkçe makaleler için ayrıca İngilizce genişletilmiş özet (**Extended Abstract**) talep edilir. **Extended Abstract**, makalenin amaç, yöntem ve sonucunu içermeli ve 600-800 kelimedenden oluşmalıdır.

NOT: **Extended Abstract**, başyuru sırasında gerekli değildir.

KAYNAK VE REFERANS GÖSTERME YÖNTEMİ

Atatürk Yolu Dergisi, kaynak gösterme yöntemi olarak Chicago Manual of Style kullanır. Dergiye gönderilen yazılar, söz konusu yöntemde uygun olarak hazırlanmalıdır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklere dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları gerekmektedir.

Ayrıntılı bilgiye http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html adresinden ulaşılabilir. Aşağıda verilen örnekler, Chicago Manual of Style yönteminin dergimize uyarlanmış halidir.

ÖRNEKLER:

ID: İlk dipnot **SD:** Sonraki/kısa dipnotlar **K:** Kaynakça

NOT 1: Sonraki/kısa dipnotlarda "a.g.e. (adı geçen eser)" kısaltması ile "aynı yer" ifadesi kullanılmamalıdır. Yerine eser ismi uzunsu kısa olarak verilmelidir. Örnekler aşağıda yer almaktadır.

NOT 2: Dipnot numaraları, metin içinde, varsa noktalama işaretlerinden hemen sonra verilmelidir.

Kitap (tek yazarlı):

ID: Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, 241.

SD: Ertan, *Kadrocular*, 241. (Eser ismi uzunsu kısaltılmalıdır.)

K: Ertan, Temuçin Faik. *Kadrocular ve Kadro Hareketi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

Kitap (iki yazarlı):

İki yazarlı eserlerde, dipnotlarda her iki yazar da belirtilmelidir. Kaynakçada ise birinci yazarın soyadı ve adından sonra ikinci yazar virgülle ayrılarak ad-soyad sıralamasıyla yazılmalıdır.

ID: İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2010, 55.

SD: Tekeli, İlkin, *Cumhuriyetin Harcı*, 55.

K: Tekeli, İlhan, Selim İlkin. *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2010.

Kitap (çok yazarlı):

Çok yazarlı eserlere verilen kısa dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına ve diğerleri anlamında "vd." kısaltması kullanılır. Kaynakçada ise yazarlar iki yazarlı kitap örneğinde olduğu gibi açık olarak yazılmalıdır.

ID: Temuçin F. Ertan, Hakan Uzun, Mustafa Toker, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*, Cilt I, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019, 65.

SD: Ertan, vd., *Milli Mücadele Yıllarında*, 65.

K: Ertan, Temuçin F., Hakan Uzun, Mustafa Toker. *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*. Cilt I. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019.

Kitap (çeviri):

İD: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 9. Baskı, 2004, 78.

SD: Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 78.

K: Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı. Ankara: TTK, 9. Baskı, 2004.

Kitap (yazarla birlikte yayıma hazırlayanı veya derleyenini varsa):

İD: Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, Der. İsmet Bozdağ, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1986, 113.

SD: Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, 113.

K: Bayar, Celal. *Başvekilim Adnan Menderes*. Der. İsmet Bozdağ. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1986.

Kitap (yazarı yok/belli değil, yayıma hazırlayanı veya editörü varsa):

İD: *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*, Yay. Haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014, 58.

SD: *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*, 58.

K: *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*. Yay. Haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014.

Kitap Bölümü (editörlü):

İD: Hakan Uzun, "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*, Ed. Fatma Bıkmaz, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017, 209-222.

SD: Uzun, "Atatürk Döneminde", 221.

K: Uzun, Hakan. "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*. Ed. Fatma Bıkmaz. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017: 209-222.

Dergi Makalesi (basılı):

İD: Necdet Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Atatürk Yolu Dergisi*, 67 (2020), 41-74.

SD: Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin", 41.

K: Aysal, Necdet. "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Atatürk Yolu Dergisi*. 67 (2020): 41-74.

Dergi Makalesi (elektronik):

Eğer makalenin DOI numarası varsa eklenmeli ve erişim tarihi belirtilmelidir.

İD: Kadri Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*, 16/2 (2021), 773-787, doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164, Erişim 16.06.2021.

SD: Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü", 773.

K: Unat, Kadri. "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*. 16/2 (2021): 773-787. doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164. Erişim 16.06.2021.

Gazete Makalesi:

İD: Mümtaz Faik Fenik, "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*, 15 Ağustos 1945, 1.

SD: Fenik, "Dünya Harbi Bitti", 1.

K: Fenik, Mümtaz Faik. "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*. 15 Ağustos 1945.

Ansiklopedi Maddesi:

İD: Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1422-1435.

SD: Akşin, "İttihat ve Terakki", 1422.

K: Akşin, Sina. "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1422-1435.

Tez:

ID: Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017, 147.

SD: Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten*, 147.

K: Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem. *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017.

Arşiv Belgesi:

Yararlanılan arşiv belgesi, ilk dipnotta açık olarak verilmeli, kaynakçada ise yalnızca arşivlerin isimleri "Arşivler" başlığı altında belirtilmelidir.

ID: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

SD: BCA, 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

K: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Web Sayfası:

ID: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Erişim 16.06.2021.

SD: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Erişim 16.06.2021.

K: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Erişim 16.06.2021.

NOT: Kaynakça'ya eklenecek olan eser türleri aşağıdaki sırada ve başlıklar altında düzenlenmelidir:

Arşivler

Resmi Yayınlar

Telif Eserler (Kitap, kitap bölümü, makale, sempozyum bildirisi, ansiklopedi maddesi, gazete makalesi, tez, sözlük gibi yayınların tümüne bu başlık altında yer verilmelidir.)

Süreli Yayınlar

İnternet Kaynakları

Sözlü Tarih Görüşmeleri

NOT: Ekler, makalenin sonunda verilmeli ve altında belgenin içeriği hakkında kısa bir bilgi ile bilimsel kaynak gösterme ölçütlerine uygun bir şekilde kaynak yer almalıdır.

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU PRINCIPLES ON THE WRITING RULES

Manuscripts sent to the Journal of Atatürk Yolu for publication should be prepared using the **Article Template** (<https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/23325>). Due to double blind peer review, the identity and contact information of the author(s) should not be included in the manuscript template.

The manuscript should be arranged as **Abstract, Introduction, Chapters, Conclusion, Bibliography** and **Appendix**. Extended Abstracts are also requested for Turkish articles after the evaluation process is approved. **Extended Abstract** should contain the purpose, method and conclusion of the article and should consist of 600-800 words.

NOTE: Extended Abstract is not required during submission.

REFERENCES AND BIBLIOGRAPHY

References should be in accordance with Chicago Manual of Style. Authors are required to edit footnotes and create bibliography based on the examples below.

Detailed information is available at http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html. The examples given below are the adaptation of the Chicago Manual of Style method to the Journal of Atatürk Yolu.

EXAMPLES:

FF: First footnote **SF:** Subsequent/short footnotes **B:** Bibliography

NOTE: In the subsequent/short footnotes “ibid (mentioned work)” or any abbreviation like this should not be used. If the title of the reference is long, it should be shortened. Examples are below.

Book (one, two or more authors):

FF: Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, 241.

SF: Ertan, *Kadrocular*, 241.

B: Ertan, Temuçin Faik. *Kadrocular ve Kadro Hareketi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

FF: İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, 55.

SF: Tekeli, İlkin, *Cumhuriyetin Harcı*, 55.

B: Tekeli, İlhan, Selim İlkin. *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

FF: Temuçin F. Ertan, Hakan Uzun, Mustafa Toker, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*, Vol. I, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019, 65.

SF: Ertan, et al, *Milli Mücadele Yıllarında*, 65.

B: Ertan, Temuçin F., Hakan Uzun, Mustafa Toker. *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*. Volume I. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019.

Book (if there is a translator/editor in addition to the author):

If there is an editor, then one should cite it as “Ed.” instead of “Trans.” in footnotes; as for the bibliography “Edited by” instead of “Translated by”.

FF: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Trans. Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 9. Edition, 2004, 78.

SF: Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 78.

B: Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Translated by Metin Kıratlı. Ankara: TTK, 9. Edition, 2004.

Book Chapter:

FF: Hakan Uzun, “Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış”, *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*, Ed. Fatma Bıkmaz, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017, 209-222.

SF: Uzun, “Atatürk Döneminde”, 221.

B: Uzun, Hakan. “Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış”, *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*. Edited by Fatma Bıkmaz. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017: 209-222.

Journal Article:

FF: Necdet Aysal, “Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu”, *Journal of Atatürk Yolu*, 67 (2020), 41-74.

SF: Aysal, “Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin”, 41.

B: Aysal, Necdet. “Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu”, *Journal of Atatürk Yolu*. 67 (2020): 41-74.

Journal Article (electronic):

FF: Kadri Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*, 16/2 (2021), 773-787, doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164, Accessed 16.06.2021.

SF: Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü", 773.

B: Unat, Kadri. "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*. 16/2 (2021): 773-787. doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164. Accessed 16.06.2021.

Newspaper Article:

FF: Mümtaz Faik Fenik, "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*, 15 August 1945, 1.

SF: Fenik, "Dünya Harbi Bitti", 1.

B: Fenik, Mümtaz Faik. "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*. 15 August 1945.

Encyclopedia Entry:

FF: Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1422-1435.

SF: Akşin, "İttihat ve Terakki", 1422.

B: Akşin, Sina. "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Volume 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1422-1435.

Thesis or Dissertation:

FF: Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*, PhD Diss., Ankara University Institute of Turkish Revolution History, 2017, 147.

SF: Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten*, 147.

B: Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem. *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*. PhD Diss., Ankara University Institute of Turkish Revolution History, 2017.

Archive Document:

FF: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

SF: BCA, 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

B: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Website Content:

FF: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak-> Accessed 16.06.2021.

SF: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak-> Accessed 16.06.2021.

B: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak-> Accessed 16.06.2021.

NOTE: The types of works to be added to the Bibliography should be arranged in the following order and under these headings:

Archives

Official Publications

Copyright Works

Periodicals

Internet Resources

Oral History Interviews

NOTE: **Appendix** should be indicated at the end of the manuscript, a short information about the content of the document should be included and the resource of the document should be written in accordance with scientific citation rules below the appendix.